ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI
BODROGI TIBOR, K. CSILLÉRY KLÁRA, DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA,
KRÍZA ILDIKÓ, MARTIN GYÖRGY, TÁLASI ISTVÁN

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG ELNÖKE

BALASSA IVÁN

SZERKESZTŐ

HOFER TAMÁS

XCV. ÉVFOLYAM

1984

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TARTALOM — TABLE OF CONTENTS

Tanulmányok — Articles

Andorka Rudolf—Balázs-Kovács Sándor: A háztartás összetétel típusai és változásai (Sárpilis, 1792—1804). Types and changes of household structure (Sárpilis, 1792—1804) ..... 177—241

Balogh István: Kertek Debrecen környékén a XVI—XVII. században. Adatok a kertek és kertes települések történetéhez. Gardens and enclosures in the environs of Debrecen in the 16th and 17th century ..... 505—519

Bencsik János: Mindennapi élet a XVIII. századi Nánás szálláskertjein. Everyday life in the farm-yards of Nánás in the 18th century ..... 541—557

Burke, Peter: A populáris kultúra a történettudomány és az etnológia mezsgyéjén. Popular culture between history and ethnology ..... 362—373

Csikhelyi Lenke: A bolgár hősi énekek magyar vonatkozásai. Ungarische Beziehungen in der bulgarischen Heldenliedern ..... 10— 15

Csisztov, Kirill V.: Hagyomány és variabilitás. Tradition und Variabilität .... 374—383

Európa néprajza — néprajzi kutatások Európában. The Ethnology of Europe — ethnological research in Europe ..... 353—443

Kisbán Eszter: Korszakok és fordulópontok a táplálkozási szokások történetében Európában. Sequences and periods of change in the history of European culinary customs ..... 384—399

Kovács Ágnes: Az égig érő fa meséjének magyar redakciói és samanisztikus motívumaik. Die ungarischen Redaktionen des Märchens vom Himmelhohen Baum (AaTh 468) und ihre schamanistischen Motive ..... 16— 30

Kovalcsik Katalin: A szlovákiai oláh cigányok népzenéje. The Folk music of the Vlach Gypsies of Slowakia ..... 256—271

Márkus Kinga: A madárrá változott fiú. Az AaTh 720 néhány iráni meseváltozatáról. The Boy who became a bird. Some Iranian versions of AaTh 720 31— 52

Martin György: Népi tánchagyomány és nemzeti tánctípusok Kelet—Közép-Európában, a XVI—XIX. században. Peasant dance traditions and national dance types in East-Central Europe, 16—19th Century ..... 353—361

Mohrmann, Ruth-E.: A városi népi kultúra kvantitatív elemzésének lehetőségei és határai. Prospects and limitations of quantitative analysis in historical studies of urban popular culture ..... 429—443

Nagy Jenő: Az erdélyi magyar felsőruha és a szász Fälsche. Die ungarische *felsőruha* und die *Fälsche* der Sachsen in Siebenbürgen ..... 242—255

Orosz István: Településrend és a kertek típusai Tokaj-Hegyalja mezővárosaiban a XVII—XVIII. században. Settlement-pattern, gardens, enclosures and outer farm-yards in country-towns of Tokaj-Hegyalja, 17th—18th century ..... 520—540

Troska, Gea: Az észt falusias települések a XIX. században. Der Wandel des estnischen Siedlungssystems im 19. Jahrhundert ..... 400—428

Új tanulmányok Györffy István egyik témájához. Centenary of István Györffy's birth: New contributions to one of his research themes .... 505—557

Vincze István: A bortárolók történeti formái: verem — dolium — hordó. Die historischen Formen der Weinlagerung: Grube — Dolium — Fass ..... 1— 9

Közlemények — Communications

Fekete János: Kiskunfélegyházi útmenti keresztek. Wegkreuze in Kiskunfélegyháza ..... 80—106

Réthely Jenő: Útszéli keresztek Keszthely környékén. Wegkreuze in der Umgebung von Keszthely ..... 53— 79

Kutatástörténet — History of Ethnography and Folklore

Györffy István: Öt kutatási terv és jelentés. Közreadja *Szilágyi Miklós.* Five research projects and reports. Edited by *Miklós Szilágyi* ..... 593—605
Kiss István: Visszaemlékezés a Táj- és Népkutató Központ kiállítására. The Exhibition of the "Center of Social and Regional Studies" in 1938 .... 605—627
Miskolczy Ambrus: Henri H. Stahl — a kelet-európai népélet egy román szociológus-történész kutatója. Henri H. Stahl — a Rumanian sociologist-historian, a scholar of East-European folk-life ..... 480—489
Szilágyi Miklós: Györffy István tevékenysége a Néprajzi Múzeumban. István Györffy's activity in the Ethnographical Museum ..... 577—593
Szilágyi Miklós: Jankó János és Bátky Zsigmond gyűjtőútja Tolna megyében (1900, 1903). Two fieldtrips of János Jankó and Zsigmond Bátky in Tolna county (1900—1903) ..... 272—288
Tanulmányok Györffy István pályaképéhez. Contributions to the biography of István Györffy ..... 557—627

Tájékozódás — kutatási áttekintések és beszámolók — Orientation — Surveys of Research Fields and Research Reports

Kremenšek, Slavko—Sulič, Nives: „A szlovének életmódja a XX. században" — beszámoló egy kutató vállalkozásról. Research project „The way of life of the Slovenes in the 20th century" ..... 472—475
Rihtman-Auguštin, Dunja: Zágrábi városi folklór-kutatás, módszertan, eredmények. Zagrab urban folklore — research, methodology, results .... 465—472
Stoklund, Bjarne: Dán parasztok a modernizálódás útján: naplók és följegyzések a XVIII. század végéről és a XIX. század elejéről. Danish peasants in the process of modernisation; some notebooks and diaries from the period of land reform in late 18th and early 19th century ..... 444—448
Szabó Mátyás: SAMDOK — a néprajzi jelenkutatás egy modellje Svédországban. SAMDOK — a Swedish model for the ethnological investigation of contemporary society ..... 475—479
Szymański, Adam—Kłosek, Eugenius—Trojan, Mieczysław: Lengyelország anyagi kultúrája az 1969—1980 között kiadott néprajzi tanulmányokban. Die materielle Kultur Polens in den ethnographischen Arbeiten der Periode zwischen 1969—1980 ..... 448—465

Viták, vélemények — Discussion and Debate

Gašparikova, Viera: A betyárfolklór csehszlovák szintézise a nemzetközi szintézis tükrében. Die tschechoslowakische Synthese der Zbojnik-Folklore ..... 290—297
Grica, Szofija I.: A népdalok és a népzene a Kárpátok és a Balkán betyárfolklórjának komplex tanulmányozásában. Die Folkslieder und die volkstümliche Musik im komplexen Studium der Razbojnik-Folklore der Karpaten und des Balkans ..... 298—299
Juhász Antal: A helyi monográfiák jelentősége az anyagi műveltség kutatásában. Die Bedeutung der lokalen Monographien für die Forschung der materiellen Kultur ..... 107—110
A Kárpátok és a Balkán betyárhagyományai. Probleme der Betyarenfolklore der Karpaten und des Balkans ..... 289—315
Küllős Imola: A magyar betyár. Terminológia és történeti áttekintés. Der ungarische Betyár. Terminologische und geschichtliche Übersicht .... 308—310
Küllős Imola: A verses magyar betyárfolklór téma- és motívum-mutatója. Themen- und Motivenverzeichnis der gereimten ungarischen Betyarenfolklore ..... 310—314
Néprajz az újabb város- és falumonográfiákban. Die Volkskunde in den ungarischen Dorf- und Stadtmonographien der 1970-er Jahre ..... 107—133

Niedermüller Péter: Folklór és folklorisztika a helyi kiadványokban. Folklore und Folkloristik in lokalen Veröffentlichungen ..... 110—113
Organdžieva, Svetanka: Hasonlóságok és különbségek a balkáni népek epikus költészetében. Ähnlichkeiten und Verschiedenheiten in der epischen Dichtung der Balkanvölker ..... 299—307
Szendrey Janka: A recitálásról és ún. pszalmodizáló dallamainkról. Über das Rezitieren und unsere sogenannten psalmodierenden Melodien ..... 133—139
Szilágyi Miklós: Az agrártörténet, a társadalomtörténet és a néprajz összefüggései a helyi kiadványokban. Die Zusammenhänge von Agrargeschichte, Sozialgeschichte und Volkskunde in den lokalen Veröffentlichungen ... 114—117
Szilágyi Miklós: Helyi kiadású helytörténeti monográfiák 1970—1981 (annotált bibliográfia). Ortgeschichtliche Monographien 1970—1981 (eine annotierte Bibliographie) ..... 118—133

Kutatók, életművek — Personalia

Andrásfalvy Bertalan: Pesovár Ferenc emlékezete 1930—1983 (bibliográfiával). Ferenc Pesovár 1930—1983 (with a bibliography) ..... 322—328
Balassa Iván: Száz éve született Haáz Ferenc Rezső. Centenary of the birth of Ferenc Rezső Haáz ..... 331—333
Benda Kálmán: Györffy István és a magyar történettudomány. István Györffy und die ungarische Geschichtswissenschaft ..... 561—571
Bodrogi Tibor: Domanovszky György 1909—1983 (bibliográfiával). György Domanovszky 1909—1983. (with a bibliography) ..... 316—321
Emlékezések Györffy Istvánra. István Györffy's personality and scholarly significance ..... 558—576
Kodolányi János: Niilo Valonen 1913—1983 ..... 329—331
Kodolányi János: Toivo Vuorela 1909—1982 ..... 328—329
Köpeczy Béla: Megnyitó beszéd a Györffy István emlékülésen. Opening address on the István Györffy Centennial Session ..... 558—561
Kulcsár Kálmán: Györffy István és a paraszti társadalom kutatása. István Györffy and the study of peasant society ..... 561—567
Szabolcsi Miklós: Zárszó a Györffy István záróülésen. Closing speech on the István Györffy Centennial Session ..... 572—576

Krónika — Chronicle

Bierneczky Szilárd: Folklór a mai Afrikában. Nemzetközi konferencia, Budapest, 1982. november 1—4. Folklore in contemporary Africa. International conference, Budapest, November 1—4, 1982. ..... 335—339
Csilléry Klára, K.: „A parasztság tárgyi kultúrája a késő középkorban." Nemzetközi kongresszus, Krems, 1982. szeptember 21—24. Material culture of the peasantry in the Late Middle Ages. International congress in Krems, September 21—24, 1982 ..... 348—351
Fejős Zoltán: „A parasztság képe." Nemzetközi munkaértekezlet. Vancouver, 1983. augusztus 26—27. "The image of the peasants." International work-conference, Vancouver, August 26—27, 1983. ..... 351—352
Fejős Zoltán: A XI. Nemzetközi Antropológiai és Etnológiai Kongresszus. Quebec és Vancouver, 1983. augusztus 14—17., 20—25. XIth International Congress of the Anthropological and Ethnological Sciences. Quebec and Vancouver, August 14—17 and 20—25, 1983. ..... 344—346
Hofer Tamás: Erdélyi Zsuzsanna Európa-díjas. Zsuzsanna Erdélyi honoured with Europa-prize ..... 334—335
Nagy Emőke: „A kultúrák sorsa a fejlődő világban." Tudományos ülésszak Budapesten, 1983. június 8. The fate of traditional cultures in the developing world. Scientific session in Budapest, June 8, 1983. ..... 340—342
Paládi-Kovács Attila: Változásvizsgálatok a Káli-medence népi kultúrájában. Konferencia Köveskálban, 1983. szeptember 24—25. Changes in the folk culture of the Basin of Kál (Western Hungary). Conference in Köveskál, September 24—25, 1983. ..... 342—344

Tüskés Gábor: A Görres-Gesellschaft néprajzi szekciójának munkássága és legutóbbi ülése. Bonn, 1982. szeptember 25—29. Scientific activities and a recent session of the Görres Society's Ethnological Section. Bonn, September 21—24, 1982. ..... 346—348

Ismertetések — Book Reviews

Gyűjteményes kötetek, folyóiratok — Miscellaneous Collections, Periodicals

Ethnographica et Folkloristica Carpathica I—II. *(Bárth János)* ..... 639—640
Népi kultúra — Népi társadalom XIII. *(Bárth János)* ..... 637—639
Néprajzi dolgozatok Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből *(Bárth János)* 637

Település, népi építkezés — Settlement Patterns, Vernacular Architecture

Cs. Dobrovits Dorottya: Építkezés a 18. századi Magyarországon *(H. Csukás Györgyi)* ..... 635—637
Für Lajos: Kertes tanyák a futóhomokon *(Vargha Gyula)* ..... 628—629
Holl Imre—Parádi Nándor: Das mittelalterliche Dorf Sarvaly *(Barabás Jenő)* 633—634
Janó Ákos: Fejezetek a szanki és móricgáti tanyásgazdálkodás múltjából *(Bárth János)* ..... 629—630
Szentmihályi Imre: Körmend települése és népi építkezése a XVII. század derekán I—II. *(H. Csukás Györgyi)* ..... 630—633

Népzenekutatás — Ethnomusicology

Dobszay László: A siratóstílus dallamköre zenetörténetünkben és népzenénkben *(Maróthy János)* ..... 490—491
Népzene és zenetörténet IV. *(Rudasné Bajcsay Márta)* ..... 491—492
Pesovár Ferenc: Béres vagyok, béres. Fejér megyei népzene *(Paksa Katalin)* 492—494

Folklór és folklorisztika — Folklor and Folkloristics

Sebestyén Ádám: Bukovinai székely népmesék III. *(Kovács Ágnes)* ..... 494—495
Tompek Lászlóné: Mesegyűjtemények analitikus bibliográfiája *(Kovács Ágnes)* ..... 495—496

Nemzeti kisebbségek hagyományai — Cultural Traditions of National Minorities

A hazai román folklórgyűjtemény számai. 1—3. *(Domokos Sámuel:* ..... 497—499
Izvorul. Revistă de etnografia şi folclor. 1982/1. *(Kovács Ágnes)* ..... 499—500
Krupa András: Zvyky a povery z Vel'kého Bánhedeša *(Gyivicsán Anna)* .... 500—501
Lami, Štefan: Rozprávky spod Pilíša *(Gyivicsán Anna)* ..... 501—502
Penavin Olga: Jugoszláviai magyar népmesék I—II. *(Banó István)* ..... 502—503
Mukič, Francek—Kozar, Marija: Slovensko Porabje *(Zmaga Kumer)* ..... 503—504

Falusi és városi társadalmak — Rural and Urban Societies

Degtarev, A. Ja.: Russzkaja derevnija v XV—XVII vekah *(Tagányi Zoltán)* 144—145
Guszkova, Antonyina: A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a mai magyar nyelvben *(Jávor Kata)* ..... 141—142
Gyáni Gábor: Család, háztartás és a városi cselédség *(Mohay Tamás)* ..... 143—144
Hajnal, John: Two kinds of preindustrial household formation system *(Andorka Rudolf)* ..... 142—143
Heilfurth, Gerhard: Der Bergbau und seine Kultur *(Hofer Tamás)* ..... 146—147
J. Lőrinczi Réka: A magyar rokonsági elnevezések rendszerének változásai *(Bodrogi Tibor)* ..... 140—141

Paysans, femmes et citoyens. Luttes pour le pouvoir dans un village Lorrain *(Voigt Vilmos)* ..... 145—146
Robek, Antonin—Moravcová, Mirjam—St'astna, Jarmila: Stará delnické Praha *(Niedermüller Péter)* ..... 147—148

Kivándorlás és bevándorlás — Emigration and Immigration

Anderson, Charles: White Protestant Americans *(Huseby Éva Veronika)* .... 155—156
Bevándorlók az Egyesült Államokban: kutatási irányok és eredmények az amerikai társadalomtudományokban *(Huseby Éva Veronika)* ..... 151—161
Glazer, Nathan and Moynihan, Daniel: Beyond the melting pot: the Negroes, Puerto Ricans, Jews, Italians and Irish in New York City *(Huseby Éva Veronika)* ..... 153—154
Gordon, Milton: Assimilation in American Life *(Huseby Éva Veronika)* ..... 154—155
Nagy Dezső: Az amerikás magyarok folklórja. I—II. *(Bakó Ferenc)* 151
Novak, Michael: The Rise of the unmeltable ethnics *(Huseby Éva Veronika)* 156—158
Puskás Júlianna: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880—1940 *(Bakó Ferenc)* ..... 149—150
Rácz István: A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon 1849—1914 *(Bakó Ferenc)* ..... 149—150
Schrag, Peter: The Decline of the WASP. *(Huseby Éva Veronika)* 156
Steinberg, Steven: The Ethnic myth *(Huseby Éva Veronika)* ..... 158—159

Naplók, életrajzok, családok, házak, tárgyi felszerelések történetei — Diaries and Biographies, Histories of Families, Houses and Material Equipments

Csizmadia Péter: Pirkadattól delelőig *(Szilágyi Miklós)* ..... 165—166
Dobos Ilona: Áldozatok *(Nagy Ilona)* ..... 164—165
Egy régi budapesti munkáscsalád hagyatékának elemzése *(Tóth Zoltán)* .... 172—173
Hopf-Droste, Marie-Luise: Das bäuerliche Tagebuch *(Hofer Tamás)* ..... 161—162
Maurer, Friedmann (hg.): Lebensgeschichte und Identität *(Niedermüller Péter)* 160
Nagy Imre: Följegyzések *(Székely László)* ..... 169—170
S. Nagy Katalin: Lakásmód, lakáskultúra Telkibányán 1975—1978. *(Tóth Zoltán)* ..... 173—174
Ottenjann, Helmut—Wiegelmann, Günter (hg.): Alte Tagebücher und Anschreibebücher, Quellen zum Alltag der ländlichen Bevölkerung in Nordwesteuropa *(Hofer Tamás)* ..... 163—164
Pákolitz István: Bögrésdiákok *(Szilágyi Miklós)* ..... 168—169
Papp Imre: A parasztember élete Szentes tanyavilágában *(Szücs Judit)* 167
Szabó István: Egy földmunkás család hagyatéka I—II. *(Tóth Zoltán)* ..... 171—172
Tóth Ferenc: Egy makói hagymás család életútja *(Tóth Zoltán)* ..... 170—171
Idős Váci Mihályné: Legyen munkátokon áldás *(Szilágyi Miklós)*..... 167—168

Vegyes — Varia

Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej. II. *(Niedermüller Péter)* 176
Ethnologia Polona VII. *(Niedermüller Péter)* 175
Krzyżanowski, Julian: Szkice folklorystczne I—III. *(Niedermüller Péter)* ... 176
Kubiak, Irena és *Krzysztof:* Chleb w tradycji ludowej *(Niedermüller Péter)* ... 176
Lud 1981. *(Niedermüller Péter)* 175
Prace Etnograficzne 15, 16, 17. *(Niedermüller Péter)* 175
Stomma, Ludwik: Słonce rodzi się 13 grudnia *(Niedermüller Péter)* 176
Szulc, Ewa (szerk.) Metody etnologii *(Niedermüller Péter)* 175
Új lengyel néprajzi kiadványok *(Niedermüller Péter)* ..... 175—176

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCV. ÉVFOLYAM, 1. SZÁM

BUDAPEST, 1984

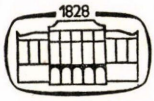

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A szerkesztő bizottság tagjai

BODROGI TIBOR, K. CSILLÉRY KLÁRA, DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KRÍZA ILDIKÓ, MARTIN GYÖRGY, TÁLASI ISTVÁN

A szerkesztő bizottság elnöke

BALASSA IVÁN

Szerkesztő

HOFER TAMÁS

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, 1055 Budapest V., Kossuth Lajos tér 12. Telefon: 326–340
Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

TARTALOM

Tanulmányok

Vincze István: A bortárolók történeti formái: verem — dolium — hordó (6 képpel) 1
Csíkhelyi Lenke: A bolgár hősi énekek magyar vonatkozásai 10
Kovács Ágnes: Az égig érő fa meséjének magyar redakciói és samanisztikus motívumaik 16
Márkus Kinga: A madárrá változott fiú. Az AaTh 720 néhány iráni mesováltozatáról 31

Közlemények

Réthelyi Jenő: Útszéli keresztek Keszthely környékén (20 képpel) 53
Fekete János: Kiskunfélegyházi útmenti keresztek (23 képpel, 1 térképpel) 80

Viták, vélemények

Néprajz az újabb város- és falumonográfiákban

Juhász Antal: A helyi monográfiák jelentősége az anyagi művoltság kutatásában 107
Niedermüller Péter: Folklór és folklorisztika a helyi kiadványokban 110
Szilágyi Miklós: Az agrártörténet, a társadalomtörténet és a néprajz összefüggései a helyi kiadványokban 114
Szilágyi Miklós: Helyi kiadású helytörténeti monográfiák 1970—1981 (annotált bibliográfia) 118

Szendrei Janka: A recitálásról és ún. pszalmodizáló dallamainkról 133

Ismertetések

(Részletes jegyzékükot lásd a borító 3. oldalán) 140

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCV. * BUDAPEST 1984 * 1. SZÁM

Vincze István

A bortárolók történeti formái: verem – dolium – hordó*

A népi kultúrában tükröződő területi különbségek lehetővé teszik, hogy e kultúra fejlődésének különböző fokozataira következtethessünk. A különféle bortárolók kutatása módot nyújt arra, hogy fényt derítsünk egy termelési gyakorlat alakulására, ezen túl kultúrtörténeti mozgások irányát tárjuk fel, és kultúrtörténetileg fontos területeket határozunk meg és jellemzünk.

A bortárolás rendszere a történeti fejlődés hosszú útját járta végig, míg elérkezett a mai modern berendezésekhez. A bortárolás legősibb formáját a vermek jelentették: ezeket olyan talajba vágták, amelyen nem szivároghatott át a nedvesség. A fejlődés következő fokát a nagyméretű agyagedények, az ún. doliumok képviselik, amelyek évezredes múltra tekintenek vissza — már a klasszikus antikvitásban jól ismertek voltak. Napjaink legelterjedtebb bortárolója a hordó. Az előző tárolási eszközökhöz viszonyítva a hordó későn jelenik meg, és az ősi bortároló eljárásokat őrző területeken mindmáig nem honosodott meg igazán, így nem tudta kiszorítani a gyakorlatból a nagyméretű agyagedényeket.

Eredetileg nem volt olyan elkülönülés a borkészítés és a bortárolás eszközei, edényféléi között, mint a későbbiek folyamán. A földbe vájt vermek egyaránt szolgáltak a bor erjesztésére és megőrzésére.[1] Az ilyen vermek jól ismertek a néprajzi szakirodalomból — kiváló leírásokat találunk róluk S. Inal-Ipa-nál. Az örményországi Garniból is ismerünk ilyeneket *(1. kép)*. A XIX. századi Besszarábiából Demcsenko említi a vermes bortárolók alkalmazását.[2] Magyarországról is vannak adataink arról, hogy különösen nagy hozamú esztendőkben — amikor a nagy termés miatt a hordókészlet nem bizonyult elegendőnek —, vermekben is tároltak bort.[3]

A Kaukázus vidékén ma is élő gyakorlat az agyagedényekben történő bortárolás. Grúziában „csuri" vagy „kvevri" néven ismert nagy agyagedényekben tárolják a bort, ezeket az agyagedényeket épületben vagy a szabad ég alatt—„marani"—, egymás mellé sorakoztatva a földbe ássák annyira, hogy

* Vincze István évek óta tervezte, hogy az Ethnographia számára hosszabb tanulmányban megírja elképzeléseit a bortárolás történeti formáiról. Halála ebben megakadályozta. Itt azt a rövid dolgozatát adjuk közre, amit erről a témáról a Vakarelszki-Emlékkönyvbe írt, s ami ott bolgárul megjelent. A szövegben ezért kapnak hangsúlyt a téma bolgár vonatkozásai. A dolgozat magyar szövege nem került elő, vagy talán nem is maradt fönn. A közölt szöveget Lili Peneva-Vincze fordította vissza bolgárról magyarra.

[1] Инал-Ипа, Ш. 1960 – Аракелян, Б. Н. и Караханян, Г. О. 1962. — Schweiger-Lerchenfeld, Freiherr Amand v. 1887.

[2] Demcsenko, N. A. 1974.

[3] Fényes E. 1839.

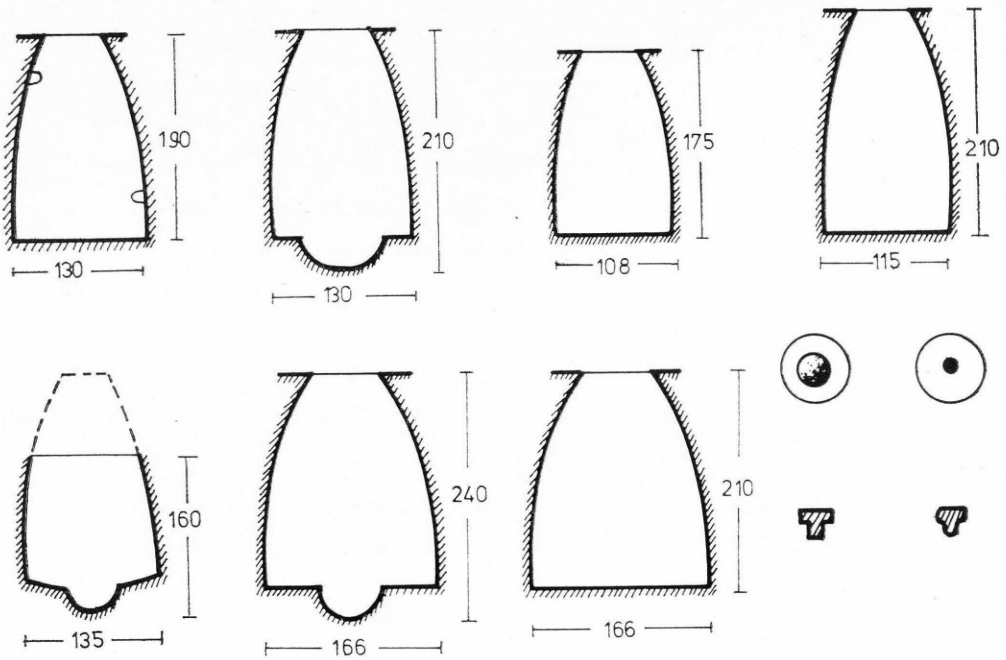

1. kép. Borosvermek kőfedőkkel. Örményország, Garni. ARAKELJAN és KARAHANJAN után. l. 43

2. kép. „Kvevri" — bortartó agyagedény a földbe ásva. Grúzia, Anaga falu, Szgnahi megye. Felv. VINCZE I., 1962

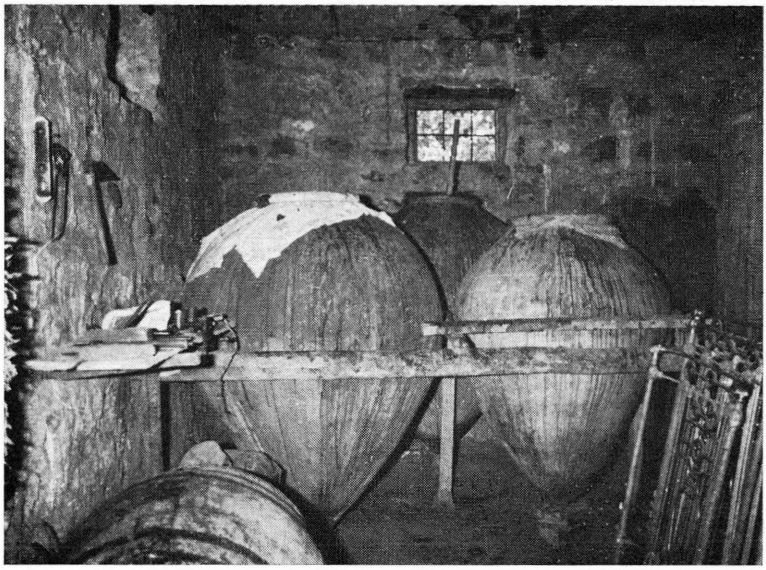

3. kép. „Karasz" — bortartó agyagedény. Örményország, Voszkevaz falu, Erjevan megye. Felv. VINCZE I., 1962

csak a nyílásuk látszik ki *(2. kép)*. Örményországban is agyagedényekben, ún. „karasz"-okban tárolják a bort, de itt ezeket az agyagedényeket speciálisan erre a célra emelt építményekben, a „hnzan"-okban tartják, egymás mellé sorba állítva[4] *(3. kép)*. Ezeken a területeken csak a XIX. század végén jelennek meg a hordók bortárolás céljára.[5] A Mediterraneum egész területén ismert volt az agyagedényekben történő bortárolás a klasszikus antikvitástól kezdődően mindazokon a helyeken, ahol a bortermelés a lakosság egyik fő megélhetési forrását jelentette.[6]

Ezekhez az ősi bortároló formákhoz viszonyítva a hordó viszonylag új jelenségnek számít. A hordó a transz- és ciszalpin területekről származik, és elterjedése Közép- és Nyugat-Európában viszonylag gyors volt a borkereskedés következtében.[7] A hordók használata borszállítás céljára rövid idő alatt általánossá vált, később pedig egyre inkább alkalmazták őket bortárolásra is. Ezzel szemben Európa azon területein, ahol mélyen meggyökerezett az agyag tároló-eszközök használata, sokkal lassabban hódítottak a hordók. De Kelet-Európa irányába a hordók terjedése elé akadályt állított a borkészítés, erjesztés eltérő módja is, annak a hagyományos bortermelésnek az elterjedési területe, amelyre jellemző, hogy a bor együtt erjed a törköllyel.

[4] VINCZE I. 1974.

[5] Халпахчьян, О. Х. 1961.

[6] A római provinciák közül Galliában, Pannoniában és Dáciában nem fordulnak elő a doliumnak nevezett agyagedények annak ellenére, hogy ezeken a területeken létezett antik bortermelő kultúra.

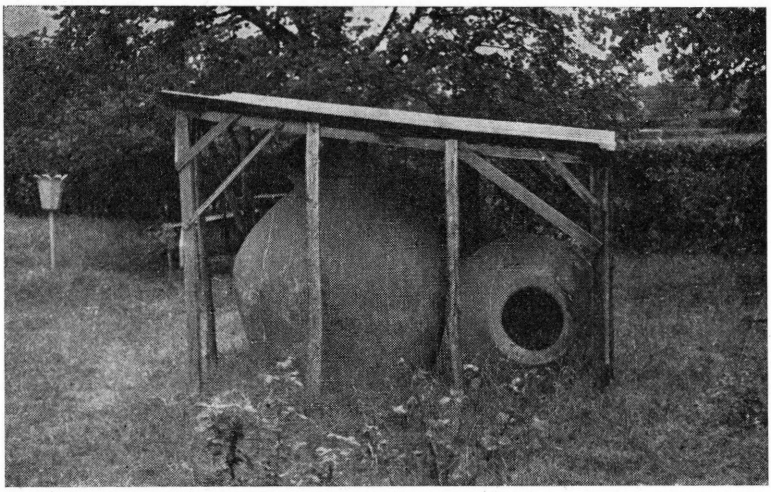

4. kép. „Kjüp" (dolium) — Várna, Bulgária. Felv. Vincze I., 1962

Mint ahogyan a doliumok jellemzői annak, hol és milyen intenzitással terjedt el az antik görög-római borkultúra egy korai időszakban, úgy a hordók elterjedése egy másik, későbbi borkészítési és tárolási technológia nyugatról keletre és délre való behatolását illusztrálja.[8] Ritka az olyan jelenség, amely ennyire világosan kifejezésre juttatna két — egymással szemben ható, de különböző történelmi korszakokban érvényesülő folyamatot. E két domináns jelenség között, az agyagedények és fahordók között átmeneti tárolóformák is kialakultak Kelet-Európában. Ezek fölül nyitott dongás edények, és használják őket a szőlő kitaposására, erjesztésére és rövidebb ideig történő tárolására.

Bulgária vidékei olyan területek, ahol világosan meg lehet állapítani a különböző tárolóedények különböző korokban érvényes elterjedési fázisait. A Kaukázus vidékén ismert ősi bortárolási mód a Balkánon is honos volt. Kétségtelen meglétét a régészeti leletek és a recens néprajzi anyag egyaránt bizonyítja. Bulgária korábbi kutatói nagy agyagedényekről írnak, ezeket várépítményekben és egykori uradalmi és kolostor-központokban találták[9] *(4. kép)*. Ezek az agyagedények űrtartalmukat és korukat tekintve különbözőek. Egy részük az antikvitás idejéből, más részük a középkorból való. Bár ez az emlékanyag nincs rendszeresen feldolgozva, minden amellett szól, hogy a XII—XIII. századig ezek az edények voltak az általánosan elterjedt bortárolók.[10] Formájuk és a Kaukázus-vidékéről már ismertetetthez hasonló soros elhelyezési módjuk, amelyben megtalálták őket, egyaránt azt bizonyítja, hogy ezeket az edényeket bortárolásra alkalmazták. Azokon a területeken, ahol az ilyen agyagedényeket napjainkban elsősorban víz tárolására használják, s csak ritkán tartanak bennük bort, szintén megőrződött soros elrendezésük.[11]

[7] Grün, H. 1968 — Hubschmid, J. 1955.
[8] Scheuermeier, P. 1943.
[9] Иречек, Ф. 1974 — Гочева, З. 1966.
[10] Геопоники, 1960 — Извори, 1960, 1965.
[11] Пеев, Хр. 1960 — Пенева, Л. 1971, 1973.

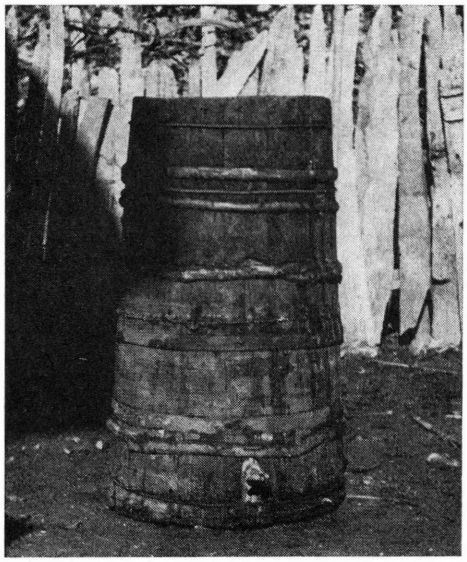

5. kép. „Kaca" (kád) — Kamena falu, Blagoevgrad megye, Bulgária. Felv. VINCZE I., 1964

Megjegyzendő, hogy míg a közép- és nyugat-európai területeken nincs külön elnevezésük a nagy agyagedényeknek, addig a mediterrán, balkáni és kaukázusi vidékeken minden népnek megvan ezekre a saját terminusa: grúz nyelven *csuri* és *kvevri*, örményül *karasz*, görögül *szifida*, bulgárul *delva*, *kjup*, *vracsva*.

A doliumok hagyományos alkalmazása a bor tárolására addig maradt eleven gyakorlat, amíg fennálltak az antikvitás és a feudális korszak nagy mezőgazdasági üzemei, amelyeknek munkaerejét a rabszolgák és a jobbágyok jelentették. A doliumok szoros kapcsolatba hozhatók a nagyüzemi termeléssel, de nem világos, hogy a kistermelők a tömlők mellett alkalmaztak-e vermeket is bortárolásra. Szórványos adatok szólnak a vermek használata mellett: ha ugyanis a szőlőtermés szokatlanul bő, ma is készítenek ilyeneket.[12]

Hriszto VAKARELSZKI volt a kutatók közül az, aki különösen kihangsúlyozta, hogy ezeknek az ősi tároló edényféleségeknek a készítése mely időszakban maradt abba: „A régészeti leletek nagy kiterjedésű kerámia-kultúra területeket tártak fel a mai, bolgárok lakta vidékeken. Azonban a kevésbé alapos vizsgálat is képes megállapítani, hogy a ma használatos hagyományos kerámia és az antik kerámiai leletek között nagyon laza a kapcsolat, tehát az ősi hagyományok egy bizonyos időpontban megszakadtak."[13]

Az agyagedényektől a zárt fahordók általános használatbavételéig terjedő időszak hosszú volt. Ebben az átmeneti periódusban széles körben elterjedt az a fából készült, felül nyitott edény, amit *kaca*-nak (= kád) hívnak és amelyet feldolgozás, erjesztés és tárolás céljára egyaránt alkalmaznak *(5. kép)*. Erről tudósítanak a Bulgárián átutazók útleírásai.[14] A kád használata a bort nem

[12] Дойнов, Н. 1972.
[13] Вакарелски, Хр. 1974.
[14] Шишманов, Ив. 1891.

piacra előállító kistermeléshez kapcsolódik, és átmenetet képez az antikvitás nagybani bortermelése és a későbbi — középkori — Közép- és Nyugat-Európa nagybani bortermelése között. Ez az edény formáját és űrtartalmát (méretét) tekintve egyaránt megfelelt a borkészítés hagyományos, kistermelői gyakorlatának.[15] A kád a maga sokrétű funkciójával karakterisztikus jellemzője a balkáni borkultúrának.[16]

Az antikvitással összevetve, a fadongákból készült hordó döntő szerepet játszik a közép-európai borászatban. Ez az edény a bor szállításában és tárolásában egyaránt új lehetőségeket hozott, ami visszahatott a borkészítés technológiájára is. Míg az antikvitás doliumait a vörös, valamint a fehér bor egymástól különböző kétféle előállítási technológiájában egyaránt alkalmazták — ugyanis a doliumban törkölyös és törköly nélküli bort egyaránt lehetett tárolni —, a hordó kizárólag az egyik technológia, a fehérborkészítés követelményeinek felel meg, amelynél a bort a törkölytől elkülönítve tárolják. Ilyen szempontból a hordó döntő szerepet játszott a fehérbor-technológia elterjedésében, és mintegy visszaszorította a tanninos vörös borok készítésének mértékét. Megjegyzendő továbbá, hogy a hordókban történő bortárolás szoros kapcsolatban áll a föld alatti, alagútszerű pincékben való elhelyezéssel, ami kifejezetten közép- és nyugat-európai jelenség.

Különböző okai vannak, hogy a Balkánon a régi vörösborkultúra hosszabb időn át megőrződött. Döntő szerepet játszottak a hagyományos szőlőfajták: pamid, gamza, mavrud stb.; a fogyasztók által évszázadokon át megszokott íz; a vörös bornak a keleti orthodox egyházban való általános használata, de legfőképpen a szilárdan meggyökerezett hagyományos készítésmód. Ezekhez a specifikus körülményekhez a hordó nehezen tudott alkalmazkodni és így nehezen terjedt el.[17] Nem jelentéktelen a politikai, gazdasági, társadalmi feltételek szerepe: ezek nem kedveztek a nagymértékű, intenzív bortermelésnek.

A bulgáriai fahordók különös figyelmet érdemelnek, bizonyos részletmegoldásaik ugyanis különböznek a közép- és nyugat-európai hordóktól, és máig visszatükrözik azt, hogyan alkalmazkodtak az új edények az ősi bortechnológiához. Ezek a bulgáriai hordók azt mutatják, hogy sokáig párhuzamosan használták őket a törkölyös borok erjesztésére, valamint tárolására is. Ezért a be- és kiöntésre szolgáló csaplyukon kívül a bolgár hordóknak egy további nagy nyílása is van a hordó fenekének felső részén, ez a nyílás a *vrata (6. kép)*. A nagyméretű hordók a közép- és nyugat-európai borkultúrában is el vannak látva ilyen nyílással, de ezeknek az utóbbiaknak a funkciója alapvetően különbözik a bolgár hordók ajtónyílásának rendeltetésétől. Már maga az a tény, hogy a nyugat- és közép-európai hordóknak ezen nyílása a hordó fenekének alsó részén van, azt bizonyítja, hogy ezek a nyílások arra szolgáltak, hogy a hordó alján a hordóba öntött tiszta erjedt borból képződött lerakódást kitisztítsák, ami egyben azt is jelenti, hogy a hordó *csak* tárolási funkciót szolgált. Ezzel

[15] A „kád"-nak itt értett fogalmából ki kell zárni azokat a nagyméretű kádakat — kadusz —, amelyek a XX. század elején terjednek el a bolgár szőlőtermő vidékeken és kiszorítják a hagyományos ősi „lin"-t.

[16] Andrásfalvy B. 1957.

[17] Дневникът 1970. Dernschwam útleírása hangsúlyozottan kiemeli, hogy „a falvakban kevés hordó fordul elő . . . pince nincs; falun és városon egyaránt kőamforákban tárolják a bort és kannával vagy vödörrel merik ki, amíg csak van benne."

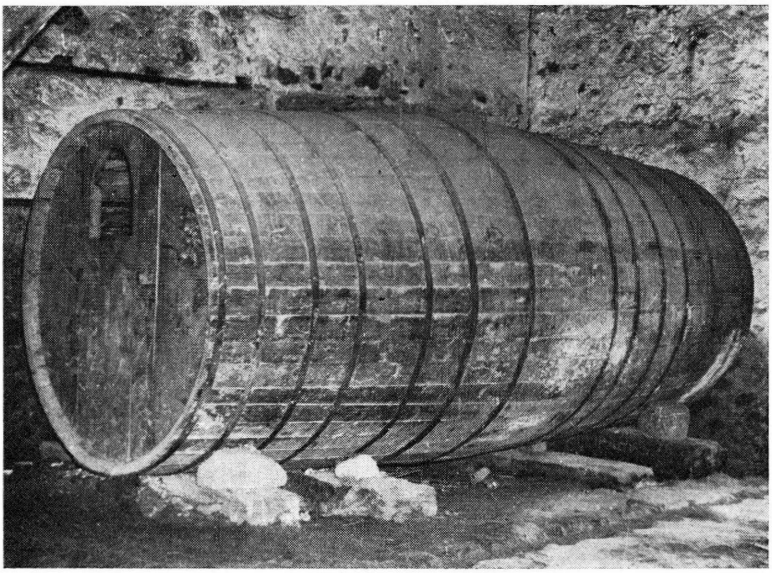

6. kép. Hordó — Melnik, Bulgária. Felv. VINCZE I., 1964

szemben Bulgáriában és a Földközi-tenger vidékén a nyílások a hordófenék felső részén vannak azért, mert a hordó belsejében az erjedés folyamata úgy megy végbe, hogy ott együtt van a törköly és a szőlőlé.[18]

A bortárolók fentiekben vázolt rövid története lehetővé teszi, hogy levonjunk néhány általános következtetést a balkáni borkultúráról:

1. A *kjup* és *delva* elnevezésű agyagedények az ősi Kaukázuson-túli és az antik borkultúrával fennállott kapcsolat figyelemreméltó maradványai.
2. Ezen a területen egy jellegzetes vörösborkultúra maradt fenn, amely jellegzetes termelőeszközökben, és ezen belül speciálisan a kád kifejlődésében és használatának elterjedésében tükröződik.
3. A prések — a fehér bor készítésének ezek a jellegzetes eszközei — nem terjedtek el.
4. Az itteni hordóformáknak specifikus jegyei vannak — ezek arról tanúskodnak, hogy a dongás bortároló edények alkalmazkodtak a vörösborkészítés eljárásához.

A munkaeszközök fejlődésének figyelemmel kísérése így nemcsak a technológia történeti alakulásának kikövetkeztetésére ad módot, hanem különböző kultúrtörténeti mozgások megállapítását és azok rendszerbe sorolását is lehetővé teszi.

[18] SCHEUERMEIER, P. 1943 — ПЕНЕВА, Л. 1971 — ANDRÁSFALVY B. 1962.

IRODALOM

ANDRÁSFALVY Bertalan
1957 *A vörösbor Magyarországon. Szőlőművelésünk balkáni kapcsolatai.* Néprajzi Értesítő XXXIX. 49—69.
1962 *Formen des albanischen Weinbaues.* Acta Ethnographica XI. 293—373.
Аркелян, Б. Н. и Караханян, Г. О.
1962 *Гарни.* Ереван
DEMCSENKO, N. A.
1974 *Mezőgazdasági termelés Moldáviában a XIX században.* Agrártörténeti Szemle
Дневникът . . .
1970 *Дневникът на Ханс Дерншвам за пътуването му до Цариград през 1553—1555 г.* (Hans Dernschwamm 1553—1555-ös konstantinápolyi útjának leírása) София
Дойнов, Н.
1972 *Традиционното лозарство и винарство във Веслешки радон, Враченски окръг.* (Hagyományos szőlő- és borkultúra a Vraca megyei Veszlecben) Първи конгрес на БИД. (A Bolgár Történeti Társaság I. kongresszusa) т. II. София
FÉNYES Elek
1839 *Magyarország mostani állapotja.* IV. Pest
Геопоники
1960 *Византийская сельскохозяйственная энциклопедия X века.* (Bizánci gazdaságtörténeti enciklopédia, X. század). Москва—Ленинград
Гочева, З.
1966 *Разкопки на Хисарлъка в Кюстендил.* (Feltárások a kjusztendili Hiszárlikban). Музеи и паметници на културата. Кн. 4. София
GRÜN, Helene
1968 *Faßbinder, Faßboden. Handwerk und Kunst.* Wien—München
Халпахчьян, О. Х.
1961 *Производственные сооружения Армении.* (Munkaeszközök Örményországban). Ереван
HUBSCHMID, Johannes
1955 *Schläuche und Fäßer.* Bern
Инал-Ипа, Ш.
1960 *Абхазы. Историко-этнографические очерки* (Abházok. Történeti-néprajzi tanulmányok). Сухуми
Иречек, К.
1974 *Пътувания по България* (Bulgáriai utazások). София
Извори . . .
1960 *Извори за българската история. Земеделски закон.* (Bolgár történeti források. Mezőgazdasági törvény). т. VI. София
1965 *Извори за българската история. Хрониката на Хугон.* (Bolgár történeti források. Hugon krónikája). т. VII. София
Пеев, Хр.
1960 *Пловдивската къща през епохата на Възраждането.* (A plovdivi ház a bolgár „újjászületés" időszakában). София
Пенева, Лили
1971 *Традиционното лозарство и винарство в Петричко и Мелнишко* (Hagyományos szőlő- és borkultúra Petricsben és Melnikben). ИЕИМ, кн. XIII. София
1973 *Неропчийство (водоносство) в Созопол.* (Vízhordás Szozopolban). сп. Векове. кн. 4. София
SCHEUERMEIER, Paul
1943 *Bauernwerk in Italien.* B. I. Erlenbach—Zürich
Шишманов, Ив.
1891 *Стари пътувания през България* (Régi utazások Bulgárián keresztül). СбНу. кн. 4. София
SCHWEIGER-LERCHENFELD, Amand Freiherr v.
1887 *Zwischen Donau und Kaukasus. Land- und Seefahrten im Bereiche des Schwarzen Meeres.* Wien—Pest—Leipzig
Вакарелски, Христо
1974 *Етнография на България.* (Bulgária néprajza). София
VINCZE István
1975 *Taposók és prések.* Ethnographia LXXXVI. 104—152.

István Vincze

DIE HISTORISCHEN FORMEN DER WEINLAGERUNG: GRUBE — DOLIUM — FAß

(Auszug)

Die älteste Art Wein zu lagern ist die Grube. Der Verfasser bringt Beispiele aus Armenien, der Moldau und Ungarn. Man weiß, daß bei besonders großen Weinfechsungen in Ungarn in Boden entsprechender Qualität ausgehobene Gruben benützt wurden. Ähnlich den Gruben wurden im Altertum Dolium benannte große Tongefäße zur Lagerung des Weins gebraucht, die in der Gegend des Mittelmeers und im Kaukasus gut bekannt waren. Mit ihnen verglichen ist das Faß eine verhältnismäßig neue Entwicklung. In Mittel- und Westeuropa spielte bei seiner Verbreitung der Weinhandel eine Rolle, der die Fäßer gut gebrauchen konnte. Die Verbreitung der Fäßer in Gegenden, die früher Gruben oder Dolien benützten, wurde dadurch behindert, daß die letzteren dort nicht nur zur Lagerung, sondern auch zur Behandlung (Fermentierung) des Weins gebraucht wurden. Auch mit dem Treber konnte man in ihnen den Wein fermentieren und lagern. Bei den Fäßern dagegen trennte sich die Rolle der Fermentierung und der Lagerung. Für die Fäßer gebrauchenden Gegenden sind die Weinpressen und die in den Boden versenkten Keller kennzeichnend.

Den gleichzeitigen, beziehungsweise einander folgenden Gebrauch der unterschiedlichenen Weinlagerweisen der verschiedenen Perioden untersucht der Verfasser am Beispiel Bulgariens. Geschichtsquellen und archäologische Funde zeugen vom frühen Gebrauch der grossen Tongefäße. Charakteristisch für die Übergangsperiode sind die aus Holz angefertigten offenen Bottiche, die zur Fermentierung, aber auch zur Lagerung dienten. Die auf verschiedene Weise an den Fäßern auf der Balkanhalbinsel angebrachten Öffnungen zeigen, ob sie für die Lagerung oder die Fermentierung des Weins angefertigt wurden.

Csíkhelyi Lenke

A bolgár hősi énekek magyar vonatkozásai

Régóta ismert, hogy déli szomszédaink hősi énekeiben sűrűn előfordulnak magyar személy- és helynevek, vannak történelmileg azonosítható hősök. A legismertebb közülük az ARANY János által is megénekelt Szibinyáni Jank (Janko Sibinjanin) — „a dicső Hunyadi János". A délszláv epikus dalok hőseinek azonosítását Svetozar MATIĆ végezte el Vuk KARADŽIĆ gyűjteményének kritikai kiadásához írt kitűnő jegyzeteiben.[1] Magyar nyelven is hozzáférhető DÁVID András munkája ugyanerről a témáról.[2]

Kevesebb irodalom áll rendelkezésünkre a bolgár hősi énekek magyar szereplőivel kapcsolatban. Elena OGNYANOVA rövid tanulmánya[3] és BÖDEY Józsefnek a *Sólymok vére* c. népköltési antológiához írt utószava[4] nyújthat bizonyos tájékozódási pontokat. Különösen az utóbbi használható a hősök azonosítása szempontjából.

Nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy magyar, illetve magyar földön tevékenykedett történelmi személyek rejtőznek az alábbi nevek mögött;

— *Jankula vojvoda, Janko ot Koszovo, Szibinjanin Janko* (= Hunyadi János)
— *Szekula Detence, malecsok Szekula* (= Székely János, Hunyadi unokaöccse és bajtársa, aki a rigómezei csatában esett el)
— *Filip Madzsarin* (= Ozorai Pipo)
— *Temisvarin Gyuro* (= Brankovics György szerb despota)
— *Mircse vojvoda* (= Mircea havasalföldi vajda)
— *Kral Matijas, kral Matlija* (= Mátyás király)
— *Bjala Jana, bledolika Jana, Budimszka Jana, Janusica Jana* (= Izabella királyné, Zápolya János felesége)

Meggyőződésem, hogy a XIV—XVI. századi magyar történelem alaposabb tanulmányozása segítségével további hősöket lehet majd azonosítani.

A személyneveken kívül magyar helynevek is előfordulnak a bolgár epikus énekekben. Leggyakrabban *Budin grad, Budim grad* (= Buda) nevét emlegetik, de találkozunk *Szibin* (= Szeben), *Korun* (= Brassó), *Varadin* (= Várad), *Temisvara* (= Temesvár) nevével is.

Régóta foglalkoztat a kérdés, hogyan kerültek magyar szereplők és helynevek ilyen nagy számban a bolgár hősi énekekbe. Logikus — és általánosan elfogadott — az a feltevés, hogy délszláv közvetítéssel „szivárogtak át". A dél-

[1] KARADZSICS, Vuk Szt. 1958.
[2] DÁVID András 1967, 1978.
[3] OGNYANOVA, Elena 1981. 187—210.
[4] BÖDEY József 1960.

szláv és a bolgár hősi énekek összehasonlító vizsgálata azonban kétségessé teszi ezt a feltevést. Eddigi tapasztalataim ugyanis azt mutatják, hogy *több* bolgár énekben szerepelnek magyar személy- és helynevek, mint délszlávban.

A másik kézenfekvő magyarázat Buda és a magyar hősök sűrű emlegetésére az, hogy miután 1396-ban Bulgária török uralom alá került, Magyarország, a keresztény világ védőbástyája maradt a bolgárok egyetlen reménysége. A dalok cselekményéből azonban nem valamiféle távoli reménykedés bontakozik ki, inkább a konkrét helyzet és körülmények igen jó ismerete. Kiterjedt dalciklus foglalkozik például *Bledolika Jana* (= Izabella királyné) gyermektelenségével, majd a kis János Zsigmond csodának tulajdonított születésével, s azzal, ahogyan a királynénak a csecsemővel távoznia kell a megszállt Budáról.

Ha a dalokban szereplő helyneveket tesszük vizsgálat tárgyává, azt látjuk, hogy Buda kivételével a többi város (Brassó, Szeben, Várad, Temesvár) egymáshoz viszonylag közel, Erdély déli részén, nyugati peremén helyezkedik el. S ha a dalokban szereplő személyeket vesszük szemügyre, azt látjuk, hogy mindegyikük kapcsolódik valamilyen módon a Délvidékhez, elsősorban a Szörényi bánság és Temes megye területéhez. Íme:

1389—1390, 1395 — szörényi bán Mircea (Mircse vojvoda)
1408—1409 — szörényi bán Ozorai Pipo (Filip Madzsarin)
1438—1443, 1445 — szörényi bán Hunyadi János (Jankula vojvoda)
1426 előtt Lippa várának ura — Ozorai Pipo (Filip Madzsarin)
1422 — Világos várának ura Brankovics György (Temisvarin Gyuro)
1444 — Lippa és Világos várának ura — Hunyadi János (Jankula vojvoda)
1456 után — Lippa és Világos várának ura — Mátyás király (Kral Matijas)
1541 — Buda várának megszállása után Lippa várában talál menedéket Izabella királyné (Bledolika Jana, Budimszka Jana)[5]

És még egy adat, amely különösen érdekes a hősi énekek szempontjából: 1404 és 1407 között Zaránd megye főispánja és Világos várának királyi castellanusa Demeter, Wlkasin fia, a délszláv és bolgár hősi epika központi alakjának, Krali (Kraljevic) Markónak az öccse.[6] Valószínűleg őt takarhatja a hősi énekekben ritkábban előforduló Dimitar vojvoda, kral Dimitrija név.

Amint látjuk, az adatok között miduntalan felbukkan Lippa és Világos neve. Logikusnak látszik a kérdés felvetése: elképzelhető-e, hogy a bolgár hősi énekek egy része, amelyekben magyar hősök és helynevek szerepelnek, a történeti Magyarország délkeleti részén, valahol Lippa és Világos környékén keletkezett? Ez akkor volna lehetséges, ha bizonyítani tudnánk, hogy ezen a vidéken a XIV—XVI. században nagyszámú bolgár lakosság élt, amelynek énekes hagyományai voltak.

A magyar nyelvben a XIII. század második felében jelenik meg a kétségtelenül szláv eredetű *igrec*, *igric* szó, előbb helynévként, majd 'joculator, Spielmann' értelemben.[7] A szó megjelenése időben egybeesik azzal, amikor IV. Béla, amint ezt a pápához írt levelében közli, a Szörényi bánságot Bulgáriától Magyarországhoz csatolja. A bolgárok e korai jelenlétéről az említett területen nincs sok adatunk. Csak annyit tudunk, hogy 1306-ban Csergőd községben bol-

[5] Pesty Frigyes 1878. I. 266—280. — Márki Sándor 1892—1895. I. 113—114, 120—126.
[6] Pesty Frigyes 1877. 15.
[7] *A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára.* II. 192—3.

gárok élnek. A váradi káptalan ez évi oklevele többször említi a „Chergeod Bulgaricum" helynevet.[8]

A következő évszázadokban állandóan érkeznek bolgár menekültek a magyar Délvidékre, elsősorban a Szörényi bánságba és Temes megyébe, mert ide vezet a legegyenesebb út. Két nagyobb szabású betelepülésről tudunk. Az első Nagy Lajos király hódító és katolizáló törekvéseivel függ össze. 1366-ban igen széles körű katolikus térítésekre kerül sor Bulgária északnyugati részén, a vidini cárság területén, ám 1369-ben, amikor Lajos visszaadja a „bolgár bánság"-ot Sztracimir cárnak, a katolikussá lett bolgárok nagy tömegei menekülnek magyar földre. Erről tanúskodik a Szörény megyei Rafnik falu plébániájának évkönyve:

> „Miután Lajos király 1366-ban, V. Orbán pápa idejében Bulgáriát meghódoltatta, 30 nap alatt kétszázezren fogadták el a katolikus hitet, és Bulgária a magyar királyok birtoka lett. A katolikus bolgárok készek voltak inkább hazájukat, semmint hitüket elhagyni, és atyáikkal együtt a magyar királyhoz menekültek. A király katonai szolgálatra rendelte, és Lippa, Karánsebes, Rékás, Lugos városokban telepítette le őket."[9]

A bolgárok második nagy betelepülésére 1396, a bolgár állam bukása után kerül sor. Ekkor érkezik magyar földre Fruzsin is, Ivan Sisman cár fia, aki kétszer kap Zsigmond királytól a Délvidéken birtokot, másodszor, 1426-ban — Lippa várát. Utódait a XVI. század végéig megtaláljuk Krassó-Szörény megyében.[10]

A bolgárokat hamarosan követik a szerb és más délszláv betelepülők is. Gyanítanunk kell, hogy albánok is érkeznek ekkor a Délvidékre, mivel hősi epikájuk a bolgár és délszláv énekekkel rokon vonásokat mutat, és magyar hős is szerepel benne.[11] A betelepültek pontos összetételét megállapítani lehetetlen, mivel a történeti források „rác" vagy „oláh" gyűjtőnéven emlegetik őket.

Bizonyítható tehát, hogy Lippa nagy szerepet játszik a magyar földre menekült bolgárok életében. Magyar szempontból is igen jelentős város. Különösen Zápolya János uralkodása alatt virágzik fel, akinek kedvenc tartózkodási helye. 1529-ben Zápolya a szabad királyi városok sorába emeli, mégpedig olyan jogokkal, amelyek addig csak Budát illették meg.

Ebben a gazdag és virágzó városban és környékén több olyan, országát és hatalmát vesztett, földönfutóvá lett nagyúr, „király és bán" gyűlt össze, akik bizony szükségét érezhették, hogy hősiességüket, emberfeletti tulajdonságaikat egymásnak és önmaguknak sűrűn bizonygassák. Nyilvánvalóan nem hiányoztak ehhez a hivatásos énekmondók sem (nem véletlen, hogy a magyar históriás énekköltészet is elsősorban a Délvidéken virágzik), akik a terített asztal mellett a hősi énekeket előadták. Hogy voltak ilyen énekes hagyományok a XV. századi Magyarországon, azt Galeotto Marzio feljegyzése bizonyítja, aki ezt írja Mátyás udvaráról:

[8] Zimmermann, Franz 1892. I. 232—3.
[9] Czirbusz Géza 1882. I. 35—36.
[10] Mladenov, Canko 1981. 253—256.
[11] Schütz István 1968. 338.

„Vannak muzsikusok és lantosok, akik az asztalnál a haza nyelvén énekelnek a hősök tetteiről. Mindig valamely dicső tett énekeltetik meg. Anyagban nincs hiány . . . "[12]

Arról, hogy Lippán is van énekes hagyomány, mégpedig annak egy „rác mód"-ja, Tinódi Lantos Sebestyén tudósít bennünket:

„Sok hegedős vagyon itt Magyarországban,
Kármán Demeternél nincs jobb a rác módban.
Sokat csélcsap bégnek az Lippa várában,
S azt állítja, érte esnék nagy gazdagságba."[13]

Lippa környékén működött egy „énekes iskola" is, mégpedig Simándon. Simándról több adatunk is van. Az egyik Moldvai Mihály deák feljegyzése, aki 1552 körül élt, s mint ő maga mondja, énekét Moldvában, Kolozsvárt, *Simándon*, Egerben és Tokajban szerezte. Vándor énekmondó volt. Olykor csak zöld füvet evett, ruhája rongyos volt, de tarkabarka. Ritkán fordult vele elő, hogy szívesen látták egy-egy gazdag háznál — akkor ehetett-ihatott kedvére. Hol kőművesnek, hol fazekasnak adta ki magát, olykor felkötötte rozsdás kardját, hogy vitéznek látsszék. Vásárok idején vaknak tettette magát.[14] Ez utóbbi közlése különösen érdekes, mert arra utal, hogy az énekmondás többnyire a vakok hivatása és kiváltsága volt. (Tudjuk, hogy Vuk Karadžić a XIX. század elején a délszláv hősi énekek jelentős részét vak énekmondóktól jegyezte fel.)

Simánd közelében egy 1429-ből származó oklevél „Igricverse" nevű helyet említ,[15] és a környező falvakban még a múlt században is éltek Igric, Igricán, Lantos, Énekes nevű családok.[16]

Az itteni énekesiskola legdrámaibb — kétségtelen túlzó — leírása azonban Oláh Miklóstól származik, aki 1530-ban részletesen leírja Simándot. Itt — Oláh szerint — szinte kizárólag sánták, vakok, bénák és más nyomorékok éltek, akik egészséges embert nem is engedtek maguk közé, hanem fogyatékosságaikkal szinte dicsekedve, valóságos külön szektát képeztek. Hogy ezt a közösséget megőrizzék, a szülők rögtön születésük után megvakították gyermekeiket, tagjaikat kificamították, és hogy ne csak külsejükben különbözzenek a többiektől, saját nyelvet koholtak maguknak, amelyet a „vakok nyelvé"-nek neveztek. Ezeknek az embereknek olyan kiváltságaik voltak, amelyek megszabadították őket a többiek összes terheitől, szabad volt vándor énekes kolduskénti keresniük kenyerüket.[17]

Igen érdekes összehasonlítani ezt a leírást Murko adatával a szerémségi Iregen működő „vakok akadémiájá"-ról és a „vakok nyelvé"-ről.[18]

Ezek a vándor énekesek, amint Moldvai Mihály feljegyzéséből is láthatjuk, igen nagy távolságokat tettek meg, ezzel magyarázható az énekek széles körű elterjedése a Balkán-félszigeten.

[12] Századok 1883. 251.
[13] Szilády Áron 1881. III. 43.
[14] Szilády Áron 1882. 34—37.
[15] Országos Levéltár D1. 12086.
[16] Márki Sándor 1892—1895. I. 469.
[17] Oláh Miklós 1763. 93—95.
[18] Murko, Matija 1951. I. 213—215.

Magyar kutató újra és újra felteszi magának a kérdést, amely már ARANY Jánost is foglalkoztatta: hová lett a magyar hősi ének? Volt-e egyáltalán, s ha volt, miért tűnt el?

A válasz még várat magára. Az azonban elgondolkoztató, hogy az a két magyar történelmi személy, akiket népünk természetfölötti erővel, képességekkel ruházott fel, akik bátran testvérei lehetnének Krali Markónak és a többi vitéznek — Toldi Miklós és Kinizsi Pál, ugyancsak kapcsolódnak ehhez a vidékhez és ehhez a korhoz. Toldi Nagyfaluban született, Kinizsi Temesvár ura volt. És talán az sem véletlen, hogy ARANY János, aki oly hibátlan érzékkel teremtette meg a népi hősepika irodalmi változatát, ugyancsak ezen a vidéken, Nagyszalontán élt.

IRODALOM

BÖDEY József
1960 *A bolgár nép költészete.* In: Sólymok vére. Budapest

CZIRBUSZ Géza
1882 *A délmagyarországi bolgárok ethnologiai magánrajza.* Temesvár

DÁVID András
1967 *Magyar hősök a délszláv népek vitézi énekhagyományában.* Bölcsészdoktori értekezés (kézirat)
1978 *Délszláv epikus énekek, magyar történeti hősök.* Újvidék—Budapest

DOBREV, Csavdar—JUHÁSZ Péter—MIJATEV, Petar (szerk.)
1981 *Tanulmányok a bolgár—magyar kapcsolatok köréből.* Budapest

MÁRKI Sándor
1892—1895 *Arad vármegye és Arad szabad királyi város története.* I—II. Arad

MLADENOV, Canko
1981 Bolgár adalékok magyar levéltárakban. In: DOBREV—JUHÁSZ—MIJATEV (szerk.) 1981. 253—256.

MURKO, Matija
1951 *Tragom srpsko—hrvatske narodne epike.* Zagreb

OGNYANOVA, Elena
1981 Az évszázados bolgár—magyar kapcsolatok nyomai a bolgár népdalokban. In: DOBREV—JUHÁSZ—MIJATEV (szerk.) 1981. 187—210.

OLÁH, Nicolaus
1763 *Hungaria et Atila . . .* Vindobonae

PESTY Frigyes
1877 *Brankovics György birtokviszonyai Magyarországon és a rácz despota czím.* Budapest
1878 *A Szörényi bánság és Szörény vármegye története.* 1—3. Budapest

SCHÜTZ István
1968 *Virágzik a pomagránát.* Budapest

SZILÁDY Áron
1881 *Régi magyar költők tára.* Budapest
1882 *Három hegedűs-ének.* Budapest

KARADZSICS, Vuk Szt.
1958 *Szrpszke narodne pjeszme.* Beograd

ZIMMERMAN, Franz
1892 *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen im Siebenbürgen* I. Hermannstadt

Lenke Csikhelyi

UNGARISCHE BEZIEHUNGEN IN DEN BULGARISCHEN HELDENLIEDERN

(Auszug)

In den bulgarischen Heldenliedern kommen ungarische, beziehungsweise in Ungarn tätige geschichtliche Persönlichkeiten vielleicht noch häufiger vor, als in den südslawischen Heldenliedern: János Hunyadi, János Székely (ein Vetter Hunyadis), Pipo von Ozora (Philipp Scholari), der König Mathias, die Königin Isabella, der serbische Despot Georg Brankovic (unter dem Namen Georg von Temesvár) und der Wojwode der Walachei Mircea.

Vergleichende Untersuchungen bekräftigen nicht die frühere Annahme, daß die ungarischen Themen durch südslawische Vermittlung in die bulgarische Tradition gelangt wären. Demgegenüber wirft die Verfasserin die Hypothese auf, daß der Schlüssel zu dieser Verbindung bei der Ansiedlung von Bulgaren in Südungarn im 14.—15. Jahrhundert zu suchen ist. Im Jahre 1369, als Ludwig der Große, der König von Ungarn sich aus dem Nordwesten Bulgariens zurückzog, wanderten viele katholisierte Bulgaren nach Ungarn und 1396 folgten ihnen nach dem Sturze des bulgarischen Staates neue Flüchtlinge. Diese Flüchtlinge wurden in derselben Gegend von Lippa und Temesvár angesiedelt, deren Ortsnamen in den bulgarischen Heldenliedern am häufigsten vorkommen und wo auch die Tätigkeit der in den Heldenliedern vorkommenden Personen nachweisbar ist.

Kovács Ágnes

Az égig érő fa meséjének magyar redakciói és samanisztikus motívumaik

DÉGH Linda 1964-ben írt és 1978-ban közzétett tanulmányában[1] 42 magyar és 30 jórészt kelet-európai változat alapján fontos megállapításokat tesz. Tanulmánya végén összegezi, hogy „Az égig érő fa"-mese központi stabil formáját a magyar nyelvterületen nyerte, szomszédaink a mesét és az égig érő fa megmászásának motívumát feltehetően tőlünk vették át. Ez utóbbiról DIÓSZEGI Vilmos leszögezi, hogy „az égig érő fa megmászásának képzete az egész magyar etnikum körében ismeretes, tehát etnikus magyar jelenség."[2]

A két megállapítás valószínűsége arra késztet, hogy fokozott figyelemmel viseltessünk a mesetípus iránt. Tettük ezt már korábban is, hisz mind DIÓSZEGI Vilmos, mind DÉGH Linda az általunk szerkesztett *Magyar Népmesekatalógus* anyaga, előmunkálatai[3] felhasználásával tette meg jelentős megállapítását.

„Az égig érő fa" meséjének már elődeink: SOLYMOSSY Sándor, BERZE NAGY János és HONTI János is élénk figyelmet szenteltek. SOLYMOSSY Sándor 11 magyar, 7 szomszédainktól és 1 távolabbról feljegyzett változat alapján valószínűnek tartja, hogy magyar specialitásról van szó, szomszédaink hihetőleg tőlünk vették át a mesét.[4] DÉGH Linda tehát voltaképpen SOLYMOSSY feltevését valószínűsíti.

SOLYMOSSY a rendelkezésre álló változatok alapján még úgy látja, hogy „az égig érő fának *külön* saját mesetípusa sohsem lehetett".[5] A fa megmászásának mesemotívummá lett mondáját olyan hagyománynak tekinti, mely népünk képzeletében „a maga tekintélye súlyával" él.[6] Körültekintve a hasonló képzetek között, motívumunkat nem a skandináv mítoszok Ygdrasil fájával, hanem az ugor-török samanizmus nagy fájával hozza kapcsolatba, melyre felmászva a sámán az égbe, a legfelső isten színe elé jut. Leír vázlatosan egy északi osztják, egy irtisi osztják, egy cseremisz és egy tatár sámánszertartást, és megállapítja, hogy képzetünk „töredékes ősvallási hagyomány".[7]

HONTI János volt az első, aki „Az égig érő fa" meséjének változatait 467 számon mesekatalógusába iktatta.[8] Ő is 11 változatot sorol fel, ezek azonban

[1] DÉGH Linda 1978. 262—312.
[2] DIÓSZEGI Vilmos 1958a 150.
[3] KOVÁCS Ágnes 1979a
[4] SOLYMOSSY Sándor 1922. 39.; feltevését K. HORÁLEK is elfogadja (HORÁLEK, Karel 1980. 45 ff.)
[5] SOLYMOSSY Sándor 1922. 40.
[6] SOLYMOSSY Sándor 1922. 40.
[7] SOLYMOSSY Sándor 1922. 43.
[8] HONTI, Hans 1928. 21.

nem egyeznek mind a SOLYMOSSYéval. A típus sémáját röviden így adja meg: „Besteigen des bis zum Himmel reichenden Baumes auf dessen Wipfel eine Königstochter wohnt."[9]

BERZE NAGY János katalógusában 18 változatot elemez. A mesét ő is, akárcsak SOLYMOSSY, a „Férfihamupipőke" meséjével (AaTh 530) hozza kapcsolatba, és 530 I*. számmal jelöli.[10] A mese típusképe szerinte a következő:

530 I Égigérő fa*

A) Király égig érő fán lakó leányát ahhoz adja feleségül, ki a fára felmegy s annak gyümölcséből is hoz. Ez egy alacsonysorsú férfinak sikerül. A fa tetején a mesehős új világot talál.
B) A felső világba jutott férfi a királykisasszonyhoz szolgálatba áll; annak lovai segítségével szép ruhákhoz jut, melyekben a királykisasszonnyal három ízben találkozik, de a felismerés előtt mindig eltávozik.
C) A királykisasszony az ismeretlen lovagot saját szolgálatában felismeri, s férjének választja.[11]

A nemzetközi népmesekatalógus csupán a második kiadásban tesz a mesetípusról említést, ott azonban két helyen.[12] A 111. lapon a következőképpen jellemzi a típust:

317. *The Stretching Tree.* A youth climbs on a magic stretching tree into the upper world [F54]. There he rescues a princess from an ogre. Cf. Type 328A.

A típusvázlat után THOMPSON idézi KÖHLER és SOLYMOSSY tanulmányát s megemlít 2 német, 17 magyar és 2 délszláv változatot. A katalógusban 328A számmal ellátott típust nem találunk, a 161. lapon azonban „Az égig érő fa" mesetípusról még egy rövid jellemzés olvasható:

468. *The Princess on the Sky-Tree.* Ascent on a tree which reaches the sky. On its branches lives a princess.

Ez tehát HONTI szövegének a pontos angol fordítása. Ezúttal a típusséma után HONTITÓl 11, BERZE NAGYtól 18, DÉGH Lindától egy további magyar változatot sorol fel a szerző, s szerinte a 317* számon 6 német változat van.

A kettős számozás és a rövid, nem sokat mondó típusvázlat bizonytalanságról árulkodik: THOMPSON a rendelkezésre álló változatok és típusvázlatok alapján nem ítélte még pontosan elhelyezhetőnek és körvonalazhatónak a típust. Magunk a típus magyar szempontból való fontossága következtében több ízben is kísérletet tettünk az égig érő fa megmászával kapcsolatos típus, típusok körvonalazására. Első típusvázlatainkat az *Enzyklopädie des Märchens* számára készítettük.[13] Ekkor már beledolgoztuk a nemzetközi népmesekatalógus 2. kiadását a készülő *Magyar Népmesekatalógus* kéziratába, ezért a HONTI nyomán használt MNK 467* típusszám helyett az AaTh 468 típusszámot, az MNK 468* típusszám helyett az MNK 468 I* és az MNK 469* típusszám helyett az MNK 468 II* típusszámot, az MNK 554 I* típusszám helyett pedig az AaTh 556F* típusszámot használtuk.

A magyar hősmeséről szóló tanulmányunk számára még részletesebben kidolgoztuk az égig érő fa mesetípus két magyar altípusát és rokonait.[14] Jelen-

[9] HONTI, Hans 1928. 21.
[10] BERZE-NAGY János 1957. II. 66—74.
[11] BERZE NAGY János 1957. II. 66.
[12] AARNE, Antti—THOMPSON, Stith 1961.
[13] KOVÁCS, Ágnes 1977. 1381—1386.
[14] KOVÁCS Ágnes 1979b. 467—471.; 1981. 116—120.

leg DÉGH Linda tanulmányának ismeretében és a készülő *Magyar Népmesekatalógus* 46 változata alapján megrajzolt típusképünk a következő: (Meg kell jegyeznünk, hogy a DÉGH Linda által felsorolt 42 magyar változat közül a 8., 22., 23., 25., 26., 35., 40. és 42. sz.-ú különböző okokból nem került bele vagy nem itt került bele a *Magyar Népmesekatalógus*ba, a 60-as évek óta viszont katalógusunk 11 változattal gyarapodott.)

AaTh 468 Az égig érő fa

H 467, BN 530 I*, AaTh 317, 468
A) AaTh 468A + MNK 317* (AaTh 556F*)
B) AaTh 468B (AaTh 302A*)
Az MNK 317* (AaTh 556F*) állandó típusösszetételt ld. még MNK 400C*, AaTh 409B* és AaTh 552A típusok keretében.

I. Alaphelyzet. *Az égig érő fa.* (Öreg, beteg) királynak van egy leánya. Kertjükben égig érő fa áll.
II. *Felszólítás az égig érő fa megmászására.* A) A király annak ígéri leányát és fele királyságát, aki neki a fa ifjító (gyógyító) gyümölcséből hoz. B) A király leányát elrabolja a fán lakó sárkány. A király annak ígéri, aki visszahozza.
III. *Az égig érő fa megmászása.* Királyfiak, grófok, bárók próbálkoznak, de senkinek sem sikerül megmásznia a fát. Végül egy (7, 12 éves) kiskondás táltos malaca (báránya, kutyája) tanácsát követve 7 (3, 9) rend vasgúnyával és 7 (3, 9) pár vasbocskorral útnak indul: baltájával lépcsőfokokat vág a fa törzsébe és azokon lépeget felfele. Egyes változatokban út közben (a fa törzsében lakó) tanácsadó öregasszonyokra, öregemberekre (az Esthajnal csillag v. a Szél, a Hold és a Nap anyjára v. a hét napjaira) talál, náluk megpihen, tanácsukat kéri és azzal folytatja útját. Mire ruhái és bocskorai elszakadnak, egy kinyúló ágon egy a földihez hasonló országba ér.
IVA. *Tündér Ilona.* A kiskondás a felső világban Tündér Ilona szolgálatába szegődik. Három táltos lovat kell gondoznia. Ezeken réz, ezüst és arany ruhában három egymást követő vasárnapon követi Tündér Ilonát a templomba. Tündér Ilona beleszeret és férjéül választja.
IVB. *A sárkány elpusztítása.* A hős a sárkány palotájához ér és szolgálatába szegődik. Egy táltoslovat kell gondoznia: mindig az ellenkezőjét kell adnia, mint amit kér. Az elrabolt királykisasszonyt megkéri, tudja meg, miben rejlik a sárkány ereje. Teljesíti a táltosló kívánságát, és segítségével elpusztítja a testen kívül elrejtett erőt, végül magát a sárkányt is. (AaTh 302A*)
VA. *Tündér Ilona elrablása.* Tündér Ilona házasságkötésük után ismét templomba megy. Átadja férjének a palota 11 szobájának a kulcsait, de megtiltja, hogy a 12-ikbe belépjen. A hős megszegi a tilalmat, és 3 csepp (pohár) vízzel megszabadítja a falra szegzett (hordóba zárt) 12 fejű sárkányt. A sárkány 3 életet ígér a hősnek, és elragadja Tündér Ilonát. (MNK 317*)
VB. *Visszatérés a földre.* A sárkány elpusztítása után a kiskondás és a királykisasszony a táltosló hátán visszatér a földre. (Aranyalmává változtatva magukkal viszik a sárkány palotáját is.) A kiskondás a királykisasszony férje és a félország ura lesz, majd a király halála után az utóda.
VI. *Sikertelen visszarablási kísérletek.* A hős a három táltoslovon háromszor megkíséreli visszarabolni a feleségét, de a sárkány lova gyorsabb, és a kísérlet kudarcba fullad. Számos változatban előfordul — negyedik alkalommal — a hős feldarabolásának és felélesztésének motívuma is.
VII. *A táltosló megszerzése.* A hős megbízásából Tündér Ilona megtudja a sárkánytól, hogy honnan való a lova. A hős elmegy a mondott boszorkányhoz (vasorrú bábához) és hálás állatok (az AaTh 552A ill. MNK 552A* típusokban állat- v. sárkánysógorai) segítségével 3 éjszaka megőrzi annak lóvá vált leányait. Bérül 5 (6) lábú táltoscsikót kap, a sárkány lovának fiatalabb testvérét. (AaTh 556F*)
VIII. *Tündér Ilona visszarablása és a sárkány elpusztítása.* A táltoscsikóval a hősnek sikerül visszarabolni a feleségét. A sárkányt a hős lovának biztatására a maga lova leveti, elpusztul. A hős és Tündér Ilona újabb lakodalmat tart.
IX. *A hős Tündér Ilonával visszatér a földre vagy az égig érő fán marad.* Ledobja (leviszi) a kért gyümölcsöt, a király megfiatalodik (meggyógyul, meghal). A hős az ígért jutalomra nem tart igényt, hanem Tündér Ilona férjeként él a földön vagy fenn az égig érő fán.

Mint látjuk, az égig érő fa megmászásával kapcsolatban két stabil típuskompozíció él a magyarban, az A-val jelöltnek 25, a B-vel jelöltnek 9 változatát tartja számon a Magyar Népmesekatalógus, ezen kívül még 11 különböző hősmesénk van, mely az égig érő fa megmászásával kezdődik, de folytatása eltér, stabil összetételt nem alkot. Az *Enzyklopädie des Märchens* idézett szócikkében felsoroltunk még ezen kívül különböző varázs-, legenda- és hazugságmeséket, melyek változataiban az égig érő fa megmászásának motívuma előfordul.[15] „Az égig érő fa" típusvázlatánál pedig megjegyzésként felsoroltuk azokat a hősmesetípusokat, melyekbe mesénk második fele beilleszkedik. Az alábbiakban elsősorban az AaTh 468 számmal jelölt hősmesékben előforduló samanisztikus képzetekkel foglalkozunk a *Magyar Népmesekatalógus* által feldolgozott változatok alapján. Ezek a következők:

AaTh 468A + MNK 317 (AaTh 556F*)*
korábban: MNK 467* + MNK 468* + MNK 469* (MNK 554 I*), majd AaTh 468 (MNK 468 I* — MNK 468 II* (AaTh 556F*))

1. Kriza Jánoshoz küldött népmesék II. Irodalom 4-r. 409/II. 1—2. f. 1. sz. „Zsíros bujdos és Tündér Ilona" (DL 41.; így jelöljük jegyzékünkben a Dégh Linda által felhasznált változatokat)
2. A Kisfaludy Társaság népmesegyűjteménye. Kazinczy Gábor gy. Ms 10.020/III. 13—19. f. 5. sz. C. n. (DL 7.)
3. Uo. IV. 19. f. „Kis Miklós" (DL 6.)
4. Veres Imre 1877. Nyr. 6. évf. 370—372. „A nagy fa és a kanász gyerek" (H 9.; BN 4.; így jelöljük a Honti és Berze Nagy katalógusának változatait; DL 2.) 2) Veres Imre 1960. 361—364. =
5. Kálmány Lajos 1881, 1882, 1891. I. 131—134. 11. sz. „A beteg király" (H 1.; BN 5.; DL 4.)
6. Gecser Béla 1889. Nyr. 14. évf. 375—380. „Királymese" (H 10.; BN 6.; DL 3.)
7. Berze Nagy János 1907. (MNGy IX.) 29—45. 4. sz. „A tetejetlen fa" (H 2.; BN 9.; DL 8.)
8. Uo. 45—54. 5. sz. „A Hollóferjős király" (H 3.; BN 10.; DL 9.)
9. Uo. 269—274. 35. sz. „Tündérszép Ilona" (H 4.; BN 11.; DL 10.)
10. Horger Antal 1908. (MNGy X.) 422—425. 51. sz. „A cseresznyefáról" (H 6.; BN 14.; DL 11.)
    2) Pogány, Nándor 1913, p. 84. „The Magic Cherry-Tree"
    3) Buday, George 1949. p. 18. „The Golden Cherry Tree"
11. Bene Lajos, *Nagykunsági népmesék* Homok, é. n. I. 53. „János király" (DL 18.)
12. Uő. *Kalotaszegi népmesék* H. n. é. n. II. 45—68. „Az égig érő fa" (DL17.)
13. Banó István 1941. (UMNGy II.) 45—51. 1. sz. „Szép Úrnő" (DL 19.)
14. Beke—Katona 1947. 53—70. „Az égig érő fa" (DL. 20.)
    2) Ortutay, Gyula 1957. 196—226. Nr. 8. „Der himmelhohe Baum"
    3) Katona Imre 1972. 35—64. „Az égig érő fa"
15. Kresz Mária EA 4695. 40—44. 8. sz. „A beteg király" (DL 21.)
16. Puskás Béla EA 3210. 7—10. „Az égig érő körtefa" (DL 26.)
17. Makra Sándor EA P. 5/1952. 329—340. 26. sz. „A nagyfa" (DL 33.)

[15] Kovács, Ágnes 1977: AaTh 555, 800, 1889K, 1962; MNK 1889D$_1$, 1889K$_1$, 1960G$_1$, jelenleg összesen 118 változattal. A nem magyar változatok között talán legközelebb áll mesénkhez az a két csehszlovákiai cigány népmese, amelyet Horalek idéz (1980. 46—49.). Az első mintegy az általunk felvázolt két altípus kontaminációja, a második az A redakció kissé hiányos vázlata. A közlő, Hübschmanova, de Horálek is feltételezi, hogy mindkettő közvetve vagy közvetlenül magyarból való átvétel. A román változatok között figyelemre méltó Ioan Slavici (1848—1925) *Csudafá*-ja (1961. 60—67.), mely az AaTh 468A alaptípus első felét, I—IVA epizódját tartalmazza a Szél, a Hold és a Nap anyjával. Szép, kerek, teljes változat, melyet Slavici feltehetően a XIX. sz. harmadik negyedében hallott születési helyén, az Arad megyei Világoson vagy annak környékén, és irodalmi nyelven feldolgozott, megőrizve az eredeti mese felépítését és hangulatát (I. Datcu—S. C. Stroescu I. 1979. 399—402.).

18. Ortutay—Dégh—Kovács 1960. II. 87—109. 56. sz. „Jancsi és a tündérkisasszony" (DL 34.)
19. Kelemen Zoltán 1964. 41—49. „Szép Miklós" (DL 38.)
20. Dégh, Linda 1965. 77—99. Nr. 6. „The Tree that Reached up to the Sky" (DL 30.)
21. Béres András 1967. (UMNGy XII.) 141—165. 20. sz. „Király kis Miklós" (DL 31.)
22. Erdész—Halmos—Kovács 1968. 29—30. 2. sz. „Az égig érő fa"
23. Erdész—Jenssen 1970. 27—42. „Tündér Erzsébet"; 42—57. „Die Fee Elisabeth"
24. Bodnár Bálint 1980. 37—46. 4. sz. „Az égig érő fa" (DL 38.)
25. Nagy Ilona MTA NKCs Adattár Mg 0245. hf. „Az égig érő fa" Nógrádsipek, Nógrád m.
AaTh 468B (AaTh 302A)*, korábban: MNK 467* + MNK 468* (AaTh 302), majd AaTh 468 + MNK 468 I* (AaTh 302A*)
26. Benedek Elek 1888. 72—83. „Az égig érő fa" (DL 5.)
2) Benedek Elek 1894—96[5]. I/1. 14—27. =
27. Horger Antal 1908. (MNGy X.) 425—432. 52. sz. „A királykisasszony megszabadítása" (H 7.; BN 15.; DL 12.)
28. Nagy József 1912. Nyr. 41. évf. 339—340. „A királyleány és a kis kondás" (DL 14.)
29. Kovács Ágnes EA 3912B. 513—520. 161. sz. „Az égig érő fa" (DL 27.)
30. Dégh Linda 1955, 1960. I. (UMNGy VIII.) 184—192. 18. sz. „Égig érő fa" (DL 32.)
2) Ortutay—Dégh—Kovács 1960. II. 57—71. 54. sz. „Az égig érő fa"
31. Istvánovits Márton 1958. *Von Prinzen, Trollen und Herrn Fro* 133—136. „Az égig érő fa"; 139—143. „Der himmelhohe Baum"
2) Kovács Ágnes 1966. 264—268. Nr. 52. „Der himmelhohe Baum"
32. Horváth István 1971. 168—177. „Az égig érő jegenyefa"
33. Nagy—Vöő 1974. 326—348. „A kis disznópásztor"
34. Szabó Judit 1977. 69—98. „A Ződ király fia"
AaTh 468 . . .
35. Horger Antal 1908. (MNGy X.) 375—384. 42. sz. „A magas fa gyümölcse" (H 5.; BN 13.; DL 13.)
36. Ipolyi Arnold 1914. (MNGy XIII.) 132—142. 19. sz. „János" (H 6.; BN 17.; DL 1.)
37. Dégh Linda 1942. II. (UMNGy IV.) 67—79. 30. sz. „Ifjú Nagy Sándor" (DL 24.)
2) Ortutay—Dégh—Kovács 1960. II. 72—86. 55. sz. =
38. Kovács Ágnes 1943. II. (UMNGy VI.) 161—176. „A sáskirály" (DL 29.)
39. Kocsisné, Szirmai Fóris Mária 1956. 5—12. „A három kismalac" (DL 16.)
40. Uo. 165—169. „Meddig ér a csudafa?" (DL 15.)
41. Erdész Sándor 1968. II. (UMNGy XIV.) 72—77. 57. sz. „A király udvarába vót egy égig érő nyárfa . . ." (DL 37.)
42. Uo. 78—89. 58. sz. „Ennek a királynak a kapujában van egy körtefa . . ."
43. Nagy Géza 1973. 107—110. „Az égig érő fa"
44. *Nagyapó meseféja* 3. 1975. 37—40. „Az égig érő fa" gy. Ráduly János, Kibéd, Románia
45. Sebestyén Ádám 1979. 284—289. „Az égig érő fa"

11 újabb változattal gyarapodott tehát az égig érő fa megmászásával mint kezdőmotívummal induló magyar népmeséink gyűjteménye. (22., 23., 25., 31., 32., 33., 34., 42., 43., 44., 45. sz. vált.) A gyarapodás két fontos tipológiai szempontú megállapítást tesz lehetővé:

1. Az A csoportban számon tartott változatok és a Slavici-féle román változat is (ld. 15. jegyzet) igazolni látszanak Berze Nagy Jánosnak és Dégh Lindának azt a feltevését, hogy a típuskompozíció voltaképpen két részből áll: első fele lezárul ott, hogy a hős feleségül veszi Tündér Ilonát, a második fele pedig elrablását, az „igazi" táltosló megszerzését és azzal visszarablását tar-

talmazza. A magyar hősmesékre jellemző ez a kétrészes kompozíció,[16] s valószínűleg későbbi, mint az egyszerűbb, egyrészes forma, ez azonban nem követhető nyomon a XVIII. sz. vége óta gyűjtött magyar meseanyagon. Ebben mesénk egy- és kétrészes formában egymás mellett él. Viszonylag későn is feljegyezték az A redakciót gyűjtőink egyrészes formában (22. és 24. vált.)

Nem tudunk abban egyetérteni Berze Nagy Jánossal, hogy a mese második fele az AaTh 552A típushoz tartozik. Éppen hősmeséinkre jellemző a nem merev szövegforma. Mesénk második fele számos hősmesekompozíció második felét alkotja. Berze Nagy általában meglehetősen mereven kezeli a mesetípusokat, ez a merev, állandó forma azonban a magyar népmeséknek csak egy részére jellemző.

2. A testen kívül elrejtett erő (AaTh 302A*) legyőzését magában foglaló B redakciót Dégh Linda irodalmi eredetűnek tekinti. Kétségtelen, hogy legrégibb változata (26. sz.) Benedek Elek gyűjtése, s számos azóta feljegyzett változatunk ennek a származéka (27., 29., 30., 31., 33. vált.), illetőleg feltételezhető, hogy elmondójuk Benedek Elek változatát a szóbeliségből vagy az írásbeliségből ismerte. A 26. változat azonban nem tartozik a Benedek Elek által költött mesék közé, hanem az általa gyűjtött mesék egyike, a mese gyűjtési területén, Erdővidéken, a Székelyföldön az 1870-es években ismert kellett, hogy legyen. A 33. sz. változatból is nyilvánvaló, hogy elmondója a mesét más forrásból is ismerte: Jakab István meséje az írásbeliségből és a szóbeliségből merített típusok, elemek és motívumok kontaminációja. Ennél is figyelemre méltóbb azonban Horváth István magyarózdi változata (32. vált.). A mese a redakció szép tiszta változata, elmondója — mint a magyarózdi mesemondók általában — Benedek Elek változatát nem ismerte.[17] Valószínűleg élt, s hihetőleg él ma is a magyar nyelvterület keleti felében „Az égig érő fa" mesetípusnak ez a formája, még ha eddig csupán íróilag lejegyzett vagy könyv eredetű változatai is ismertek. Erre utal Fábián Ágostonné a B redakcióhoz közel álló változata is (45. vált.), mely ugyan mesénknek egy gyermekmesésített változata, mégis nem lehetetlen, hogy az AaTh 468B (Mot. D1415.2.5.) kompozíció egy harmadik stabil formája a típusnak. Kívánatos volna további változatok hangszalagra vétele, ami a mesemondók tetemes megfogyatkozása ellenére sem látszik lehetetlennek. A bukovinai székely (45. vált.) és a nógrádsipeki palóc változat (25. vált.) is azt bizonyítja, hogy ez a számos archaikus vonást őrző mese különböző redakcióiban napjainkig él a magyar nyelvterületen.[17a]

Nem lehetetlen az sem, hogy mind a 26., 27., 29., 31., 33., mind a 45. változat mögött egy egyszerűbb forma áll, melyet Nagy József, illetőleg Szabó Judit jegyzett fel (28., 34. vált.), melyben nincs szó sem a sárkány testen kívüli erejének megsemmisítéséről, sem erőtlenné táncoltatásáról, a hős egyszerűen párbajban győzi le a sárkányt. Ez esetben a két epizóddal való bővülés később következett be, esetleg a sárkány megtáncoltatásának epizódját a mesemondó édesapja toldotta bele a mesébe, valószínűbb azonban, hogy a terjedelmesebb formák a népmesegyűjtés megindulása, a XVIII. sz. vége előtt keletkeztek.

[16] Kovács Ágnes 1979. 476.; 1981. 126.

[17] Kovács Ágnes 1971. 440.

[17a] A cikk lezárása után került a kezembe B. Kovács István közleménye (1981.), mely egy középkorú cigány mesemondó által magyar nyelven elmondott égig érő fa-mesét tartalmaz (Gy. H. Rimaszécs). A változat nem tartozik az általunk vizsgált stabil összetételek közé, azt azonban jól dokumentálja, hogy az égig érő fával kapcsolatos „vitézes mesék" — a mesemondó kifejezése — úgyszólván napjainkig gyűjthetők.

Két egyszerűbb, utóbb bővült, egymáshoz meglehetősen közel álló, egymással nemegyszer interferáló formáját tételezzük fel tehát — meglevő változatok alapján — a mesének: az egyikben a feladat ifjító, gyógyító gyümölcsöt vagy ágat hozni a tetejetlen fáról, a másikban az elrabolt királykisasszony visszahozása. Archaikusabbnak véljük azt a formát, melyben a tündérleány, tündérek királynője szerepel, ezért ezt AaTh 468A-val, a másikat AaTh 468B-vel jelöljük, nem ítéljük azonban olyan nagynak a távolságot a két forma között, hogy két egymástól távol álló számot adjunk a két redakciónak (AaTh 317, 468).

A bővítéseket a megfelelő típusszámokkal jelöljük. A több típus bővítéséül szolgáló „Hollófernyiges" típust (korábban MNK 469*, majd MNK 468 II*) mintegy emlékeztetőül az MNK 317* számmal. Úgy véljük, ezzel sikerült végleges megoldást találnunk a két redakció és bővítéseik számára, s lehetőséget teremtettünk arra is, hogy a jövőben előkerülő újabb változatokat megnyugtató módon elhelyezzük a *Magyar Népmesekatalógus*ban.

A magyar nyelvterületen az AaTh 468 mesetípus és redakciói, alkalmi összeállításai mellett nemcsak más műfajú népmeseszövegek szólnak az égig érő fáról, hanem hiedelemmondák is.[18] A típus amorf változatainak egy része mintegy átmenetet képez a hősmesék és a hiedelemmondák között. Szűcs Sándor adatközlése végén megállapítja; „az *égbenyúló fa* mint hiedelmi képzet, a táltos köréhez kapcsolódva a Sárréten korunkig megőrződött a hozzá tartozó ceremónia emlékével együtt . . . az égbenyúló fa képzete nem a népmese világából került *vissza* a hiedelmek körébe."[19]

> Értékes adatot gyűjtött Szűcs Sándor egy öreg juhásztól Sárrétudvariban 1921-ben. Az viszont bojtár korában hallotta egy öreg „tudományos" darvásztól, hogy „van a világon egy csudálatos nagy fa, amelyiknek kilenc elhajló ága van, mindenik egy erdővel vetekszik. Ha ezek elkezdenek kavarogni, ombolyogni, abból támad a szél. Olyan csudálatos nagy fa ez, hogy nemcsak a hold jár el az ága közt, hanem a nap is. De ezt a fát csak az leli meg, hogy hol merre van, aki foggal született, oszt kilenc álló esztendeig nem vesz a szájába tejnél egyebet. Az meg tudni való, hogy tátus az ilyen. Mert ez a csudálatos nagy fa olyan helyen nőtt, hogy csak az ilyen tudományos férhet hozzá. Az emilyen ember csak hírét hallja, hogy van, de látni nem láthatja."[20]
>
> Ha a népmese nem is hatott vissza a népi hitvilágra, a bihari égig érő fa képzete nem áll messze a népmesékben található párhuzamoktól. A hétfalusi csángó mesében (36. vált.) a mese hőse amint mászik felfele a fán, oldalában egymás után három házikót talál. Egyikben a Szél, másikban a Hold, harmadikban a Nap lakik. Mikor hazatérnek, tőlük tudakozódik, hogy hol van a fa teteje, merre van a gyümölcse.
>
> A görgényüvegcsűri mesében (33. vált.) mikor a hős kedve szerint megeteti, megitatja Tündér Ilona táltoslovát, akkor az felviszi, hogy kezével éri a csillagokat, a holdat és a napot. „Ezek az égitestek — állapítja meg Diószegi Vilmos — a sámánhitű népek világfáinak a sajátosságai, ez a világfa képzet tehát az indoeurópai népek hitvilágából kölcsönzött világfa sajátos samanisztikus változata. A magyar világfa szorosan ehhez a képzethez kapcsolódik, mert ennek az elmaradhatatlan tartozéka a *hold és a nap*."[21]

A Szűcs Sándor által összegyűjtött „nagy fá"-val kapcsolatos hiedelemmondák mind együtt emlegetik az égig érő fát a táltossal, a magyar hiedelemvilágnak ezzel az egész magyar nyelvterületen ismert természetfeletti lényével,

[18] Szűcs Sándor 1945. 23—26.
[19] Szűcs Sándor 1945. 26.
[20] Szűcs Sándor 1945. 23.
[21] Diószegi Vilmos 1954. 50.

akiről DIÓSZEGI leszögezi, hogy „az eddigi kutatások eredményeként a *táltos* a magyar „samán".[22] Már SOLYMOSSY megállapította, hogy *az égig érő fa megmászása* voltaképpen a sámánszertartás emlékét őrzi. DIÓSZEGI módosítja SOLYMOSSY megállapítását és rámutat, hogy nem közönséges sámán szertartásról van szó, hanem avatásról.[23] Elgondolását alátámasztja az a tény, hogy egyes változatokban a hős még gyerek, és abban az életkorban van (2. és 7. vált.), amikor a magyar táltos „avatása" is történni szokott: megjelenik egy természetfeletti állatalakú lény, és hívja őt. „Lovászpatonán úgy tudják, hogy a leendő táltost táltosok ragadják el hét éves korában",[24] a mesehőst, aki rendszerint egy kiskondás, egyik táltos beszélni tudó malaca vagy kutyája szólítja meg és készteti, hogy vállalja el az emberfeletti feladatot: az égig érő fa megmászását.

A fa megmászása, mint DÉGH Linda is hangsúlyozza,[25] mindig hasonló módon történik: a kanász baltájával lépcsőfokokat vág a fába, és azokon lépeget felfele a fa törzsén.

> Fábián Ágostonné változatában (45. vált.) a hős egy báránypásztor. Egy beszélni tudó berbécs szólítja meg, s világosítja fel, hogy a királykisasszonyt a sárkány vitte fel az égig érő fára, mely az ablak alatt nőtt, mikor az a nagy vihar volt. A berbécs adja a tanácsot is, hogy Jancsika kérjen három pár vasbocskort és három rend vasgúnyát a fáramászáshoz, s azt is megjósolja, hogy a kis bárány-pásztor fogja visszahozni a királykisasszonyt. Jancsika magával viszi a fejszécskéjét és a furulyáját is. „Ahogy mászott felfelé, a fészit örökké belévágta a fába s arra feltette egyik lábát, s akkor kihúzta a fészit, újra arrább vágta, újra feltette a másik lábát, s hát addig mászott, addig, három éjjel s három nap örökké mászott, amíg felért a koronájáig".[26]

Útközben, mint már mondottuk, három házikót talál három öregasszonynyal, de csak egy változatban mondja meg a mesemondó, hogy azok a Szél, a Hold és a Nap anyja (35. vált; ld. még az idézett román változatot: 15. jegyz.), más mesékben csupán öregasszonyokról van szó, akik útbaigazítják a hőst.

> Az utat mutató szél-(csillag-), hold- és nap-anya jóllehet a képzethez hozzá tartozik, a két párhuzamos típusredakció változataiból többnyire kikopott vagy bele sem került, ott találjuk viszont következetesen Amor és Psyché meséjében (AaTh 425A), ahol a hősnő nem függőleges, hanem vízszintes irányban tesz vándorutat, s útja végén eljut a csillag-(szél-), hold- és nap-anyához, akiktől fiuk távollétében egy réz-, ezüst- és aranytárgyat kap, amelyekkel megvásárol három éjszakát férje oldalán.
>
> Az elgondolás logikus, hisz a korong alakú föld és a rá búraként boruló „vontarany" égbolt — mely alatt egyes változatokban az égig érő fa csúcsa is elhajlik — az 1962-ben elhunyt Ámi Lajos világképének is kerete,[27] az égbolt alatt meghajló tetejetlen fa azonban nemcsak az ő meséjében szerepel („ennek a királynak a kapujába vót egy olyan körtefa, hogy az ég alatt tizenháromszor vót görbe" 42. vált.), hanem egy hétfalusi csángó mesében is (10. vált.: „a grófnak az udvarába volt egy akkora cseresznyefa, hogy az ég alatt meghajlott").
>
> Az égitestek lakása eszerint a kozmogóniai elképzelés szerint az égbolt közelében a világ végén vagy az égig érő fán van. BERZE NAGY János hasztalan keresi az égitestek anyját a rokon népek mitológiájában,[28] de talán nem is mitológiai lények

[22] DIÓSZEGI Vilmos 1954. 42.
[23] DIÓSZEGI Vilmos 1954. 35.; 1958b, 113.
[24] DIÓSZEGI Vilmos 1958a, 69.
[25] DÉGH Linda 1978. 281.
[26] SEBESTYÉN Ádám 1979. 286.
[27] ERDÉSZ Sándor 1961. 312—313.
[28] BERZE-NAGY János 1958. 150.

ők, hanem a hétköznapi tapasztalatból származnak: a parasztember, ha útrakelt és betért egy faluvégi házba, hogy útjának célja felől tudakozódjon, rendszerint egy öregasszonyt talált otthon, a férfi édesanyját, a fiatalok oda voltak dolgozni. Ilyen dologba járó embereknek képzelték az égitesteket is, akik nappal vagy éjszaka a munkájukat végzik, ezért nem találkozik velük a hős vagy a hősnő. Az égig/égboltig érő fát megmászó kiskondásnak sem kell velük föltétlenül találkoznia — ellentétben Amor és Psyché meséjével —, mert a mese cselekményében nincsen jelentős szerepük.

Diószegi Vilmos annyiban is hasonlónak ítéli az égig érő fa meséjét a samánavatási szertartáshoz, mert útjában a hős egy *táltos lóra* tesz szert.[29] A magyar köznyelvben a „táltos" szó lovat, sebesen futó szép lovat jelent. A népi mitológiában azonban a táltos ember és a táltos ló összetartozik, teljes értékű varázserővel csak akkor rendelkeznek, természet- és emberfeletti cselekedeteket csak akkor tudnak végrehajtani, ha egymásra találtak. Diószegi Vilmos könyvében külön fejezetet szentel a táltos lónak, a samán dobjának.[30] A két képzet azonosságára itt nem akarunk kitérni, elég ha annyit jegyzünk meg, hogy a táltos mesehősnek a lova ugyanaz, mint a samán dobja: segítségével képes úgy repülni, mint a gondolat, s legyőzni az ártó hatalmakat vagy elmenekülni előlük.

A táltos ló mindkét redakcióban egy gonosz lény birtokában van, tőle kell a hősnek elszolgálnia a gonosz lény akarata, fondorkodásai ellenére. A B redakcióban a táltos ló sovány gebeként a sárkány istállójában van, s úgy kell a hősnek gondoznia, hogy mindig az ellenkezőjét adja neki, mint amit a ló kér. Csakhamar rájön azonban, hogy helytelenül cselekszik, teljesíti a ló kívánságát: parazsat ad neki enni, egyes változatokban vízzel is megmossa (6. vált.), mire a ló visszanyeri erejét, és segíti a hőst a sárkány testen kívül elrejtett erejének, majd magának a legyöngült sárkánynak az elpusztításában.

Az A redakcióban a hős három táltos lovat gondoz Tündér Ilona istállójában. Ezek azonban csak amolyan „féltáltosok" — a népi szóhasználattal élve — (3. vált.) gyorsaság és tudás dolgában nem tesznek túl a sárkány lován, amely elrabolta volt Tündér Ilonát. Hogy a hős a sárkány lovához hasonló gyorsaságú lóra tegyen szert, szolgálatba kell állnia egy öreg boszorkányhoz, egyes változatok szerint vasorrú bábához, mások szerint a sárkány anyjához (10., 18. vált.), lóvá vált leányait kell három éjszakán át megőriznie, ezt azonban csak természetfeletti képességű hálás állatok vagy az MNK 552A* mesetípus keretében sárkány sógorai segítségével tudja véghez vinni. A szolgálataiért fizetségül kapott táltos csikót vagy egyik ló elli, vagy pedig ott tengődik gebeként a szeméten. A táltos ló azután — amely a mesében, hangsúlyozom, hogy nem cél, csupán eszköz — képessé teszi a hőst arra, hogy a királykisasszonyt visszavigye a földre, a sárkánytól Tündér Ilonát visszarabolja.

Van még egy motívum, amely szintén a sámánavatáshoz kapcsolja mesénket, ez *a hős fetdarabolása*. Diószegi Vilmos külön fejezetben foglalkozik ezzel a sajátos képzettel, mely a felavatandó sámán extázisának egy fontos mozzanata,[31] s számos hiedelemmondát és mesét sorol fel, melyben ez a motívum előfordul, rámutatva arra, hogy az elképzelés ismeretes mind a magyar hiedelem, mind a mesevilágban. Az égig érő fa mese elemzése során Dégh Linda is szól a motívum samanisztikus jellegéről.[32] Ez a motívum az A redakcióban fordul elő (4., 9., 11., 18., 23. rem., 30., 36. vált.). E mesében értelme elhomályosult. Legtöbbször úgy értelmezi a mesemondó, hogy a mesehős még a halált is vállalja, csak hogy feleségét vissza tudja szerezni a sárkánytól.

[29] Diószegi Vilmos 1958a 158.
[30] Diószegi Vilmos 1958a 171—226.
[31] Diószegi Vilmos 1958a 86—148.
[32] Dégh Linda 1978. 291—292.

Van azonban egy másik mesetípus, melynek magyar változataiban a feldarabolás motívuma a varázserő elnyerésének epizódjában fordul elő, nevezetesen a „Varázsló és tanítványa" (AaTh 325). „E típus némely változatában a mesehős nem az Európa-szerte általánosan elterjedt könyvből való tanulással szerzi meg tudományát, hanem olyan különös eljárással, ami a magyar mesekincsen kívül sehol sem található meg e mesetípusban; vagyis a mesehős testének feldarabolásával."[33] DIÓSZEGI ismerteti részletesen azokat a változatokat, melyekben a hős ily módon szerzi meg tudományát,[34] majd megállapítja, hogy a mesehős feldarabolásának funkciója azonos a varázskönyvből való tanulás motívumával, „vagyis a mesehős ennek bekövetkezése után válik varázslóvá, emberfeletti képességekkel rendelkező egyénné: ekkor tud különböző állatalakokat ölteni".[35] Az égig érő fa meséjében a feldarabolás, amit a hős előre tud, képességei növekedését idézi elő, ez is közrejátszik abban, hogy a sárkányt le tudja győzni.

Van ezen kívül „Az égig érő fa" A redakciójának még két motívuma, mely Európa-szerte elterjedt ugyan, mégis samanisztikus képzetekhez is kapcsolható. Az egyik a *természetfeletti, tündérfeleség.*

> Rövid fejezetet szentel ELIADE a samán „égi feleségének" és végül megállapítja, hogy „Az a védelmező kapcsolat, ami a szibériai sámán és az *ayami*-ja közt van, megfelel a tündérek és félistennők szerepének a hősök tanításánál és beavatásánál."[36] VAJDA László is szentel nehány szót a szellemfeleségnek, akinek nem annyira az extázisnál, mint a samán elhívásánál (Berufung) van szerepe.[37] Hasonló jelenettel kezdődik Szép Miklós meséje is (MNK 400C*), melyben Tündér Ilona egy madarat (galambot, harkályt) küld a mezőn dolgozó szép legényért azzal, hogy őt férjül választotta. A fiú a madár nyomán el is megy, és Tündér Ilona szolgálatába szegődik, ahol három táltos lovat kell gondoznia. A mese a kezdőepizódot nem tekintve több változatban azonos menetű „Az égig érő fa"A redakciójával (MNK 317* [AaTh 556F*]).
>
> „Az égig érő fa" meséjének A redakciójában nincsen szó arról, hogy Tündér Ilona készteti a hőst az égig érő fa megmászására, de több változatban szó esik egy madárról, amely sejteni engedi, hogy Tündér Ilona a hősre vár (pl. 2. és 3. vált.), s ez tekinthető az ő küldöncének is. Kétségtelen, hogy a két mese egyes változatai között nagy a hasonlóság, csupán annyi a különbség, hogy a hős az egyik mesében függőleges, a másikban vízszintes irányba teszi meg a nagy vándorutat.

Samanisztikus motívumnak tekinti GRAMBO a *segítő állatok* képzetét is,[38] amelyeknek „Az égig érő fa" meséjének A redakciójában az „igazi" táltos ló megszolgálásában van szerepük. A hős a boszorkányhoz való útja során megmenti egy hal, egy madár és egy négylábú állat életét, viszonzásul azok segítenek neki megőrizni a boszorkány lóvá vált leányait.

És végül — GRAMBO szerint — a hős táltos voltából fakadó samanisztikus vonása, hogy megérti *az állatok beszédét.*[39] Természetesen nemcsak a hős emberfeletti lény, hanem az állatok is azok, amelyeknek a beszédét érti. Természetfeletti mivoltuk éppen abban nyilvánul meg, hogy képesek emberi nyelven beszélni. Az állatokkal való beszéden természetesen sem a hős, sem a mesemondó, se a hallgatók nem csodálkoznak. Ez magától értetődően következik a

[33] DIÓSZEGI Vilmos 1973. 46.
[34] DIÓSZEGI Vilmos 1958a 100—103.
[35] DIÓSZEGI Vilmos 1973. 47.
[36] ELIADE, Mircea 1954. 90.
[37] VAJDA László 1959. 462.; l. GEHRTS, Heino 1980. 83. is.
[38] GRAMBO, Ronald 1975. 26—28.
[39] GRAMBO, Ronald 1975. 25—26.

hősmese mitikus voltából. A két utóbbi motívum a redakció valamennyi változatában megtalálható, és felsorolhatatlan azoknak a további magyar mitikus meséknek a száma, melyekben ott találjuk.

Sokkal szórványosabb ennél a világot átallátó *táltos-tükör* motívuma,[40] mely mesénknek csak egyetlen változatában fordul elő (35. vált.), jellemző viszont ez a képzet — a hálás állatok motívumával együtt — „A rejtekbelátó királykisasszony" (AaTh 329) meséjének magyar változataira.

Vizsgálódásainkat az utolsó, Grambo által samanisztikusnak tekintett motívummal, ill. motívumcsoporttal zárjuk, amely megtalálható mesénkben: ez a *mágikus furulya v. síp.*[41] A mindenkit táncra késztető furulya „Az égig érő fa" meséjének csupán többször idézett bukovinai székely változatában fordul elő (45. vált.), „A tüskében táncoló zsidó" (Der Jude im Dorn: AaTh 592) típusának viszont Európa-szerte központi mozgatója. A hálás állatokat segítségül hívó síp mellett samanisztikus képzet az *a szőrszál, pikkely vagy pihe az állat testéből* is, *amely*nek elővétele *az állat alakú szellemlényt megidézi.*[42] Ez is megtalálható mesénk egyik változatában (17. vált.). Mindkét motívum számtalan magyar mitikus mesében előfordul.

Egyetlen, a magyar mesekincsre jellemző típust tárgyaltunk tipológiai nézőpontból, majd a benne előforduló esetleges samanisztikus képzetek szempontjából. Kimutattuk, hogy mesekincsünkben a mesének két egymáshoz közel álló, egymással olykor interferáló redakciója van, melyből két, esetleg három nagyobb szabású típuskompozíció alakult. Mind az alaptípusok, mind a belőlük kialakult bonyolultabb formák — feltevésünk szerint — egész sor samanisztikus képzetet tartalmaznak. Nyilvánvaló, hogy ezeket a képzeteket nemcsak „Az égig érő fa" mese változataiban találjuk meg, s még a típus valamennyi idevonható motívumával nem is foglalkoztunk, ezúttal azonban meg kell elégednünk ennyivel, mert köteteket tenne ki a 10 000-es nagyságrendű magyar meseanyag valamennyi szövegének ilyen szempontú tüzetes vizsgálata. A kutatás folytatása gyümölcsözőnek ígérkezik.

IRODALOM

I.

Aarne, Antti—Thompson, Stith
1961 *The Types of the Folktale.* Second Revision. Helsinki. FFC 184.

Dégh, Linda
1978 *The Tree That Reached Up to the Sky (Type 468).* In: Dégh, Linda (ed.): Studies in East European Folk Narrative. Bloomington

Berze Nagy János
1957 *Magyar népmesetípusok.* I—II. Pécs
1958 *Az égig érő fa.* Pécs.

Datcu, Iordan—S. C. Stroescu
1979 *Dicţionarul folcloriştilor. I. Folclor literar românesc.* Cu o prefaţa de Ovidiu Bîrlea. Bucureşti
1983 *II. Folclor muzical, coreografic şi literar românesc.* Bucureşti

Dienes István
1978 *A honfoglaló magyarok.* Budapest

[40] Eliade, Mircea 1954. 156—157.; Róheim Géza 1917.
[41] Grambo, Ronald 1975. 21—25.
[42] Dienes István 1978. 52—55.

DIÓSZEGI Vilmos
1954 *A honfoglaló magyar nép hitvilága („ősvallásunk") kutatásának nehány kérdéséhez.* Ethnographia LXV. 20—68.
1958a *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben.* Budapest
1958b *Die Überreste des Schamanismus in der ungarischen Volkskultur.* Acta Ethnographica VII. 97—135.
1969 *A honfoglaló magyarság hitvilágának történeti rétegei. A világfa.* Népi Kultúra—Népi Társadalom II—III. 295—326.
1973 *A pogány magyarok hitvilága.* Budapest
ELIADE, Mircea
1954 *Schamanismus und archaische Extasetechnik.* Zürich—Stuttgart
ERDÉSZ Sándor
1961 *Ámi Lajos mesemondó világképe.* Ethnographia LXXII. 311—324.
GRAMBO Ronald
1975 *Traces of Shamanism in Norvegian Folktales and Popular Legends.* Fabula Bd. 16. 20—46.
GEHRTS, Heino
1980 *Schamanenweihe in einem niedersächsischen Volksmärchen.* In: Vom Menschenbild im Märchen. Hg. von Jürgen JANNING, Heino GEHRTS und Herbert OSSOWSKI. Kassel. 72—90.
HONTI, Hans
1928 *Verzeichnis der publizierten ungarischen Volksmärchen.* Helsinki. FFC 81.
HORÁLEK, Karel
1980 *Orientálni pohádky v karpatské lidové slovesnosti.* In: GAŠPARIKOVÁ, Viera (red.): Interetnické vztahy vo folklore karpatskej oblasti. Bratislava. 45—55.
KOVÁCS Ágnes
1971 *Horváth István: egy gyöngyszem, két gyöngyszem. Ózdi népmesék.* Bukarest, 1970. Ism. Ethnographia LXXXII. 448.
1977 *Baum; Der himmelhohe B.* In: Enzyklopädie des Märchens. Berlin. Bd. 1. Lfg. 5. 1381—1386.
1979a *Der heutige Stand der Arbeiten des Ungarischen Volksmärchenkatalogs.* Artes Populares 4—5. Budapest
1979b *A hősmese. A népmese műfajai és a népmesekatalógus.* Ethnographia XC. 457—479.
1981 *The Literary Genres of Folktales and the Hungarian Folktale Catalogue. 1. The Heroic Tale.* Studia Fennica 26. 105—129.
B. KOVÁCS István
1981 *Adalék a gömöri magyarság mesekincsének ismeretéhez.* Új Mindenes Gyűjtemény 1980, Bratislava. 140—168.
KÖHLER, Reinhold
1898—1900 *Kleinere Schriften.* I—III. Ed. J. BOLTE. Weimar
RÓHEIM Géza
1917 *Spiegelzauber.* Imago V. Jahrgang. Leipzig und Wien. 63—120.
SLAVICI, Ion (Ioan)
1961 *Tréfás mesék — tündérmesék.* Fordította TARR Bálint. Bukarest
SOLYMOSSY Sándor
1922 *Keleti elemek népmeséinkben.* Ethnographia XXXIII. 30—44.
1927 *A „vasorrú bába" és mitikus rokonai.* Ethnographia XXXVIII. 217—235.
1929 *Magyar ősvallási elemek népmeséinkben* (Kacsalábon forgó várkastély) Ethnographia XL. 133—152.
1930 *Az „égbenyúló fá"-ról szóló mesei motívumunk.* Ethnographia XLI. 61—62.
1931 *Népmeséink sárkány-alakja.* Ethnographia XLII. 113—132.
SZŰCS Sándor
1945 *Az „égbenyúló fa" a sárréti néphitben.* Ethnographia LVI. 23—26.
VAJDA László
1959 *Zur phaseologischen Stellung des Schamanismus.* Ural-Altaische Jb. Bd. 31. 456—485.

II.

„Az égig érő fa" meséjét tartalmazó magyar népmesegyűjtemények

BANÓ István
1941 *Baranyai népmesék.* Budapest. UMNGy II.
BEKE Ödön—KATONA Imre
1947 *A magyar nép meséi. Csalóka Péter.* Budapest
BENE Lajos
é. n.$_1$ *Nagykúnsági népmesék* I—II. Homok
é. n.$_2$ *Kalotaszegi népmesék* I—II. H. n.
BENEDEK Elek
1888 *Székely mesemondó.* Budapest
1922 *Magyar mese- és mondavilág.* I—V. Budapest, 1894—96. 5. kiad.
BÉRES András
1967 *Rozsályi népmesék.* Budapest. UMNGy XII.
BERZE NAGY János
1907 *Népmesék Heves és Jász-Nagykún-Szolnok megyéből.* Budapest. MNGy IX.
BODNÁR Bálint
1980 *Kisvárda környéki népmesék.* A kötet anyagát sajtó alá rendezte ERDÉSZ Sándor. Nyíregyháza
BUDAY, George
1949 *Fifth Little Book.* London
DÉGH Linda
1942 *Pandur Péter meséi I—II.* Budapest. UMNGy III—IV.
1955, 1960 *Kakasdi népmesék* I—II. Budapest. UMNGy VIII—IX.
1965 *Folktales of Hungary.* Chicago. Folktales of the World
ERDÉSZ Sándor
1968 *Ámi Lajos meséi* I—III. Budapest. UMNGy XIII—XV.
ERDÉSZ Sándor—HALMOS István—KOVÁCS Ágnes
1968 *Ruszkovics István meséi.* Budapest. A Magyar Népmesekatalógus Füzetei 4.
ERDÉSZ Sándor—JENSSEN, Christian
1971 *Begegnung der Völker im Märchen.* Bd. 4. Ungarn—Deutschland. Münster/Westfalen
GECSER Béla
1885 *„Kirájmese".* Magyar Nyelvőr 14. 375—380.
HORGER Antal
1908 *Hétfalusi csángó népmesék.* Budapest. MNGy X.
IPOLYI Arnold
1914 *Népmesegyűjteménye.* Szerk. KÁLMÁNY Lajos. Budapest. MNGy XIII.
HORVÁTH István
1971 *Magyarózdi toronyalja.* Kolozsvár
ISTVÁNOVITS Márton
1959 *„Az égig érő fa", „Der himmelhohe Baum".* In: Von Prinzen Trollen und Herrn Fro. Rheine in Westf.
KÁLMÁNY Lajos
1881, 1882, 1891 *Szeged népe* I—III. Arad, Szeged
KATONA Imre
1972 *Sárkányölő ikertestvérek. Kopácsi népmesék.* Újvidék. Hagyományaink III.
KELEMEN Zoltán
1964 *Tolna megyei székely népmesék.* Szekszárd
A Kisfaludy Társaság Népmesegyűjteménye I—VII.
é. n. KAZINCZY Gábor gyűjteménye. Kézirat. MTAK Kézirattár, Ms 10.020/I—VII.
KOCSISNÉ, SZIRMAI FÓRIS Mária
1956 *Felsőtiszai népmesék.* Debrecen
KOVÁCS Ágnes
1943 *Kalotaszegi népmesék* I—II. Budapest. UMNGy V—VI.
1941—43 *Népmesegyűjtemény.* Ketesd, Kolozs m. Kézirat. Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára, EA 3912
1966 *Ungarische Volksmärchen.* Düsseldorf—Köln. Märchen der Weltliteratur
KRESZ Mária
1941 *Mesék.* Sárvásár, Kolozs m. Kézirat. Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára, EA 4695

KRIZA János
é. n. — —*hoz küldött népmesék* I—IV. Kézirat. MTAK Kézirattár Irodalom 4-r. 409/I—IV.
MAKRA Sándor
1952 *Kisújszállás népe* I—III. Kezirat. Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára, EA P 5/1952
Nagyapó meséfája
1973 — — 3. Bukarest.
NAGY Géza
1973 *Mesék és mondák Karcsáról és Karosból.* Karcsa
NAGY Ilona
1973 „*Az égig érő fa.*" Nógrádsipek, Nógrád m., Hangfelvétel. MTA Néprajzi Kutató Csoport Adattára, Mg 0245.
NAGY József
1912 „*A királyleány és a kis kondás.*" Magyar Nyelvőr 41. 339—340.
NAGY Olga—Vöő Gabriella
1974 *A mesemondó Jakab István.* Bukarest
ORTUTAY Gyula
1957 *Ungarische Volksmärchen.* Berlin
ORTUTAY Gyula—DÉGH Linda - KOVÁCS Ágnes
1960 *Magyar népmesék* I—III. Budapest
POGÁNY, Nándor
1913 *The Hungarian Fairy Book.* London
PUSKÁS Béla
1942 *Szamosszegi népmesék.* Szamosszeg, Szatmár m. Kézirat. Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára, EA 3210
RÓNA-SKLAREK, Elisabeth
1909 *Ungarische Volksmärchen.* Neue Folge. Leipzig
SEBESTYÉN Ádám
1979 *Bukovinai székely népmesék* I. Szekszárd
SZABÓ Judit
1977 *Rózsa királyfi.* Berekméri Sándor gernyeszegi meséi. Bukarest
VERES Imre
1877 „*A nagy fa és a kanászgyerek*". Magyar Nyelvőr 6. 370—372.
1960 *Orosházi népmesék.* Sajtó alá rendezte PÉTER László. Orosháza

Ágnes Kovács

DIE UNGARISCHEN REDAKTIONEN DES MÄRCHENS VOM HIMMELHOHEN BAUM (AaTh 468) UND IHRE SCHAMANISTISCHEN MOTIVE

(Auszug)

Der in Arbeit befindliche ungarische Volksmärchenkatalog hält derzeit 45 Varianten des Märchens vom „Himmelhohen Baum" (AaTh 468) evident und außerdem kommt das Motiv des „Großen Baumes" noch in den folgenden Typen vor: AaTh 555, 800, 1889K, 1962, MNK 1889D$_1$, 1894K$_1$, 1960G$_1$ (eine die das Märchen einleitende Formel), insgesamt in 118 Varianten. Die Studie handelt nur von zwei, beziehungsweise drei ungarischen Redaktionen des AaTh 468 Typs: AaTh 468 + MNK 317* (AaTh 556F*) 25 Varianten und AaTh 468B (AaTh 302A*) neun Varianten; die dritte bis jetzt nur durch eine Variante vertretene Form ist: AaTh 468B (Mot. D1415.2.5.). Wir kennen außerdem noch zehn Varianten, die mit der Episode des Besteigens des Himmelhohen Baumes beginnen, deren Fortsetzung aber nicht stabil, sondern eine zufällige Kombination von Motiven ist, und manchmal den Glaubenssagen nahe steht.

Nach den früheren Studien von János BERZE NAGY und Linda DÉGH bestehen die stabilen Typuskompositionen aus zwei Teilen: die A Redaktion enthält außer dem Besteigen des Himmelhohen Baumes auch die der am Baum wohnenden Fee Ilona geleisteten Dienste und dann die Ehe mit der Fee; die B Redaktion enthält die Entführung der Königstochter und ihre Befreiung und Rückkehr vom Baum. So einfache Varianten kennt man aber nur je zwei von jeder Redaktion, die übrigen sind verwickeltere stabile Typuskompositionen.

Die Verfasserin — gestützt auf die Forschungen von Sándor SOLYMOSSY, Vilmos DIÓSZEGI, Mircea ELIADE, Ronald GRAMBO, Heino GEHRTS und István DIENES — ist der Ansicht, daß die ungarischen Varianten des Märchentyps zahlreiche Vorstellungen und Motive enthalten, die mit dem Schamanismus in Zusammenhang gebracht werden können. Hieher gehören das Besteigen des Himmelhohen Baumes, das Erscheinen der Himmelskörper im Laubwerk des Baumes, der Zauberer (táltos), das Zauberpferd *(táltosló)*, die Eroberung der Fee als Gattin, die hilfreichen Tiere und ihre Zauberpfeife, Haar, Flocke oder Schuppe, der magische Spiegel, das Zerstückeln des Helden und seine Wiederbelebung usw.

Márkus Kinga

A madárrá változott fiú
Az AaTh 720 néhány iráni[1] meseváltozatáról

A dialektológus LORIMER-házaspár Dél-Iránból származó gyűjtése, a *Persian Tales* (London, 1919) úttörő szerepet játszik a perzsa népmesekutatásban A. CHRISTENSEN, H. MASSÉ, F. SOBHĪ munkáival egy vonalban. A könyv kermáni meséi között szerepel a csalogánnyá változott fiú története, „The Boy Who Became a Bolbol".

(I.) Volt egyszer egy fiú a húgával. Az anyjuk meghalt, az apjuk mostohát hozott a házhoz. Az mindig áskálódott a fiú ellen, s egyszer, mikor az ember a fiával tüzelőt *(xār* 'tüske', 'tövis') szedni indult, így szólt hozzájuk: „Apa, fiú, kössetek ma fogadást! Aki többet szed, az a másiknak fejét veszi!" Elfogadták. A fiú szedett többet, de megszomjazott. Az apja elküldte a patakhoz, s ezalatt elvett a fiú tüzelőjéből, és hozzátette a magáéhoz. Mikor a végén megkötötték és lemérték a kötegeket, az apáé volt a nehezebb.
(II.) Az apa levágta a gyerek fejét és hazavitte az asszonynak: „Nesze, főzd meg!"
(III.) Délben hazajött a nővér a mollától, enni kért. „Vedd le a fazékról a fedőt, egyél húslevest!" — mondta neki a mostoha. A lány meglátta a testvére hajfürtjét *(kākol:* a fiúk borotvált fején meghagyott tincs) a levesben. A mollához futott tanácsért. Az így szólt: „Te abból ne egyél! Mikor azok már ettek, szedd össze a bátyád csontjait, mosd meg rózsavízzel, s temesd el a kertben! Ültess föléjük egy nádat *(ney)*, s minden csütörtök este mondj el ott egy Korán-verset, s öntözd meg a sírt rózsavízzel!" A lány úgy is tett.
(IV.) A hetedik csütörtök este egy csalogány bújt ki a nádból, a csúcsára telepedett és énekelni kezdte:

Man-am bolbol-e sargašte,	Én vagyok a bujdosó csalogány,
Sad kūh-o kamar gašte.	Ki száz hegyen-bércen kószál.
Ūn qoromsāq marā košte,	Az a hitvány megölt engem,
Ūn qaḥbe marā poxte.	Az a szajha megfőzött engem.
Ūn xār-e delsūzam	Az a szánakozó húgom
Varcīnde — forūčīnde,	Felszedett — összeszedett,
Bā āb-e golāb šoste,	Megmosott rózsavízben,
Dar bāgče be xāk karde,	Eltemetett a kertben.
Haf šab-e jome āb-e golāb dāde	Rózsavízzel öntözött hét csütörtök este,
Tā man šodam ye bolbolī.	Míg csalogány lett belőlem.

S huss! Elrepült.

(V.) A tűkészítő *(sūzangar)* boltja elé ment, ott énekelt. Az kérlelni kezdte: „Ismételd el, kicsike!" „Hunyd be a szemed, akkor elismételem!" — felelte a csalogány. Mikor a tűkészítő szót fogadott, ő felkapott egy csomó tűt, s huss!

[1] Az 'iráni' jelzőt az alábbiakban *nem* mint földrajzi terminust használom a mai Irán állammal kapcsolatban, hanem — a nyelvészetben elfogadott módon — fenntartom a kelet-indoeurópai nyelvek egy nagyobb csoportjára, melynek többek között tagjai a perzsa, a kurd, a tadzsik, a pamíri nyelvek.

Elrepült. A mostohához ment most a madár, annak is énekelt. Az is újra akarta hallani. „Hunyd be a szemed, tátsd ki a szád, akkor elénekelem!" A mostoha szót fogadott, a madár pedig a kitátott szájába vetette a tűket és megölte. Most a cukrász *(qannād)* boltja elébe szállott dalolni, s tőle — éppúgy, ahogy a tűkészítőtől — egy darab kandiszcukrot *(šāx-e nebāt)* vitt el. Aztán a húgának énekelt. Ő is ismétlést kért. „Hunyd be a szemed, tátsd ki a szád!" — mondta neki is a csalogány. A cukrot szépen a lány szájába tette, s huss! Elrepült.[2]

A mese láthatóan az AARNE—THOMPSON-féle rendszer 720-as típusába tartozik. („Anyám megölt, apám megevett" avagy a Borókafenyő „Von dem Machandelboom" KHM I. 47.), mely széles körben elterjedt népmese Európában, és többek között néhány magyar változata is ismert.[3] Francia, észt és német variánsai a legszámosabbak,[4] de rendkívül népszerű Angliában is.[5] Az Újvilágban megtalálható az Egyesült Államok Ozark-vidékén, és — több változatban — Dél néger lakossága között.[6] Felbukkan Ausztráliából is az anyaországi angolhoz közeli változatban.[7] Ázsiai elterjedésének határát THOMPSON először a Közel-Keleten vonja meg *(The Folktale,* 1946),[8] a meseindex újabb (1961-es) kiadásában a török mellett már indiai variánsait is említi. A LORIMERék-féle perzsa mese — más elszórt adatok sorsára jutva[9] — figyelmen kívül maradt.

A keleti mesekutatás adósságai köztudottak. Az AARNE—THOMPSON-féle meseindex 1961-es új átdolgozott kiadásának az ázsiai adatokat illetően mindössze a kínai (EBERHARD, 1937), a török (EBERHARD—BORATAV, 1953) és az indiai (maga THOMPSON W. E. ROBERTS-szel, 1960) mesék típuskatalógusai álltak a rendelkezésére. A perzsa mesék hatalmas — mind a szépirodalmi szövegekbe (legendáriumok, bölcsesség-irodalom) ágyazott, mind az orális hagyományból újabban felgyűjtött anyaga mindmáig nincs osztályozva. A komparatív mesekutatás ezért általában lemondott perzsa párhuzamok használatáról, sőt még az orientalista EBERHARD is a török mesék összehasonlító vizsgálata során, bármennyire nyilvánvaló légyen is a két kultúra kölcsönhatása, s magát EBERHARDot idézve „... A török mesék egészükben beletartoznak a nagy közel-keleti körbe, melynek a centruma Perzsiában van".[10]

A század első felének nagy összehasonlító kézikönyvei és monográfiái legfeljebb az irodalmi hagyományozású meséket használták fel perzsa kitekintéseikhez, mint pl. a *Tūṭināme,* vagy az *Ezeregy Nap.* A népmesegyűjtés eredményei az iranisztikán belül maradtak ismertek. Ezekkel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a század elejének dialektológiai gyűjtéseiből (LORIMER, CHRISTENSEN munkái) kigyűrűző folklórkutatások a két világháború között önállósultak Iránban. Henri MASSÉ, Sādeq HEDĀYAT, Kūhi KERMĀNĪ és

[2] A VAHMAN kiadta eredeti szöveg rövidített formája.
[3] BERZE NAGY János 1957. II. 286—287.
[4] AARNE—THOMPSON 1961. 249.
[5] „It is perhaps the commonest fairy-tale current in English tradition." BRIGGS, K. M. 1970 Part A. Vol. 1. 379.
[6] BRIGGS, K. M. and R. L. TONGUE (eds.) 1965. 27.
[7] BOLTE—POLIVKA 1913—1931 I. 417.
[8] Repr. 1977. Univ. of California Press. 183.
[9] Kurd, arab, cseremisz adatok: BOLTE—POLÍVKA 1913—1931. 1. 420. (l. *Függelék;* IK_2; SAEg, FCh) Kínai: W. EBERHARD 1937. 123. „Die Entstehung von Vögeln". Turkesztáni és kaukázusi: német fordításban a „Märchen der Weltliteratur", sorozatban. (l. *Függelék:* TUS, CaUd)
[10] „Turkish tales as a whole belong to the great Near Eastern circle which has its center in Persia." EBERHARD, W. 1951. 79.

Sobhī úttörő tevékenysége méltó folytatásra talált a közelmúlt tudósai: Enǰavī Šīrāzī, Ebrahim Šokurzade, M. Katirā'ı és Bāstāni Pārizī, valamint a szociográfus írók: Al Ahmad, Samad Behrangī és társaik munkásságában. Különös figyelmet érdemel egy nagyszabású modern mű, Adrienne Boulvin *Contes populaires persans du Khorassan*-ja (I—II, Paris, 1975), mely egy jövendő perzsa mesekatalógus felé jelent valódi előrelépést 70, azonos tájegységről származó mese (francia fordításban való) közzétételével, típusokba osztályozva, tematikus analízissel, kritikai jegyezetekkel ellátva.

Korszerű kritikai apparátussal, pontos gyűjtési adatokkal, s az aarne—thompsoni tipológiai osztályozással kísértek a szovjet iranisztika kiadványai is, melyek Közép-Ázsia iráni népeinek idáig kevéssé ismert mesekincsébe adnak bepillantást.

Ezek a munkák — nem beszélve a különböző iráni vagy orientalisztikai folyóiratokban elszórt adalékokról — tág lehetőséget biztosítanak az egyes mesetípusok és motívumok vizsgálatához iráni anyagon.

Kevés történt azonban e téren Jes P. Asmussen[11] és Elwell—Sutton[12] úttörő tanulmányait követően, noha az iráni narratív hagyomány gazdagsága, kisugárzó hatása a Közép- és Közel-Kelet mesekincsére, valamint sokoldalú és dinamikus közvetítő szerepe Európa, India és Belső-Ázsia között — mind az Iszlám előtti időkben, mind az Iszlám kereteiben — jól ismert tények.

Az alábbiakban szeretnék hozzájárulni e jelentőségéhez képest kevéssé művelt terület kutatásához, egyszersmind új perspektívát adni az AT 720 mesetípusának tanulmányozásához.

A továbbiakban a már megjelent iranisztikai anyagból próbálom körvonalazni az AaTh 720 típusát az iráni népek között. A Lorimerék-féle változatot IP_1 jelöléssel láttam el.[13] A további iráni adatokat rövidítéseikkel (IP_2, IP_3 stb.) a *Függelék*ben közlöm megjegyzéseimmel. A nem-iráni (paralel) adatok, rövidítéseik feloldásával, ugyancsak a *Függelék*ben szerepelnek. Ezek a felgyűjtött anyagnak csak részei; számozásuk rendje azonban a teljes anyaghoz való viszonyukat mutatja. A teljes anyag ismertetéséhez egy későbbi dolgozatban visszatérek.

Az iráni változatok összehasonlító motívumelemzése[14]

(A fejezet tagolásában a római számok a főbb tartalmi egységeket, az arab számok az ezeken belüli jeleneteket (ahol ilyenek megkülönböztethetők), az ABC kisbetűi pedig — mind a nagyobb, mind a kisebb egységeken belül — a téma-, ill. motívumváltozatokat jelölik.)

I. *Előzmények (A szülők)*

a) *A gonosz mostoha* Mot S 31 IP_{1-3}, IT, IY, IK_2 vö. TUS, FCh, GG_1 és az európai változatok nagy része.

[11] Asmussen, Jes P. 1965. 220—243.

[12] Elwell-Stutton, L. P. 1969. 37—50, ill. 1970. 180—196.

[13] A rövidítések használatában a Finn Iskola bevezette elveket követem (l. Krohn, Kaarle 1971. 50—56.) a betűszimbólumok használatában apróbb módosításokkal.

[14] A motívumszámok Stith Thompson *Motif-Index of Folk Literature* (6 vols. Copenhagen—Bloomington. 1955—1958.)-jából származnak.

A mostoha pusztító gyűlölete a fiú iránt érdekes szociálpszichológiai hátteret kap az IY-ben:

Egy embernek két felesége van: egy igazhivő muzulmán és egy káfir. Mindketten szülnek egy-egy fiút és lányt, de a káfir gyermekei sorra elhalnak. Meghal azonban a muzulmán feleség is. Gyermekei a pogány asszony kezébe kerülnek.

A fiú elveszejtésére a mostoha általában *ürügyhöz* folyamodik:

aa) Rőzseszedő verseny az apa és a fiú között, mely a vesztes életébe kerül. Amíg a fiú vízért megy, az apa elvesz a fiú kötegéből.

Mot H 901 „Halálos feladat kitűzése" K 40 „Csalárdsággal nyert munkaversengés" IP_{1-3}.

Megyjegyzés: Az *Apa és fia közötti halálos versengés* motívuma a perzsára korlátozódik.[15] Maga a Tüzelőszedő versenyelem másutt sem ritka: a Közel-Keletről az SAEg, Európából az $RF_{1-2, 4-8}$, RV_1, GG_8 és SU_2 variánsok tartalmazzák. Ezekben azonban a verseny a *két testvér* között játszódik le, az anya ígérte *jutalom reményében* (vö. Az AaTh 780 „Jávorfa" alapkonfliktusával) ugyanakkor (közvetlen) fatális kimenetel nélkül. (A fiú győz — gyakran ide járul a *csalás* eleme; elveszi a többet szedő kislány részét, sőt fához köti egyes variánsok szerint, hogy ő (a fiú) érhessen haza elsőnek — s az asszony a jutalom átadásakor végez vele.)

ab) A mostoha színlelt betegsége IT, IY vö. TUS, FCh

Mot S 322.4.1. „Mostohagyermek elűzése vagy halála, mint színlelt betegség gyógyítása" K 961 „Bizonyos személy húsa, mint állítólagos betegség orvossága".

IT A mostoha azzal vádolja a fiút férje előtt, hogy az csínyjeivel megbetegíti. Az apa elveri a fiút a háztól.

IY A mostoha betegséget színlel, és azt mondja a férjnek, hogy egyetlen orvossága a fiú húsa.

Megj.: A mostoha betegségének színlelésére az IY-ben sajátos epizód szolgál:

A mostoha lepényeket süt, a ropogós tésztát az oldalára kötözi. Ágyba fekszik, nyög, forgolódik. Amint hánykolódik, recsegnek a lepények. A férjének azt mondja, hogy az eltört oldala ropog.

Ez a (THOMPSONnál regisztrálatlan) motívum hasonló kontextusban előfordul egy grúz — „A három nővér meg a mostohájuk"[16] és egy szudáni — „A kanca"[17] című gonosz mostoha mesében. A grúzban ezzel a trükkel csikarja ki a mostoha az apából lányai elűzését, a szudániban a mostohafiút oltalmazó csodakanca megölését.

b) Kannibál szülő Mot S 10 „Gonosz szülők" G 72 „Elvetemült szülők felfalják gyermeküket." $IP_{(4)}$, IK_1

$IP_{(4)}$ Szegény család. Az anya húsleves után sóvárog, férjét kérleli, szerezzen bárányt. Az belefárad a nyaggatásba, fogja elkeseredésében a fiát, s „feláldozza az asszony szeszélyének".

[15] Az apa és fiú közötti — az utóbbira nézve végzetes — konfliktushoz több példát kínál a Firdausi *Šāhnāme*-jében megőrzött epikus hagyomány: Rostam—Sohrāb, Key Kāvus — Siyāvuš, Goštāsp — Isfandiyār, Khosrou Anuširvān — Anošazād.

[16] WARDROP, M. 1894. 5. (5—11.)

[17] HURREIZ, S. H. 1977. 81. (80—83.)

IK_1 Az asszony azt mondja az urának: „Emberhúst kívánok!" „Honnét kerítsek én neked emberhúst?" — így a férj. De az asszony addig hajtogatta a magáét, míg az ember belefáradt. Fogta a fiukat, rőzseszedés ürügyével kivitte az erdőre, s ott megölte.

Megj.: A család szegénysége ott van sok más variáns hátterében. Az ebből fakadó húséhség (vö. FE_{10}), a főznivaló hiánya (FM_2, GE_2), esetleg éhínség (FE_3, SU_1) is vezethet kannibalizmushoz. E realista értelmezésekkel szemben a CaUd-ban az anya (valódi) betegségében kívánja a fiú húsát.

Mostoha helyett gonosz anya szerepeltetése másutt is előfordul: CaUd, SU_1, FM_2, s több angol, francia, észt változatban. A madár a dalban anyát említ gyakran akkor is, amikor az elbeszélésben mostoha szerepel. Vö. BOLTE—POLIVKA (415—419.) példái.

c) A gonosz apa Mot S 11 $IP_{(5)}$, $IP_{(6)}$

$IP_{(5)}$ Apa és fia a pusztában. A gyerek megszomjazik, vizet kér. Az apa a forráshoz küldi, majd ott — amint a fiú a víz fölé hajlik — ásóval fejbe vágja.

Megj.: A szomjas fiú motívumát vö. I.a. a. Annak töredéke?

$IP_{(6)}$ Egy embernek kertje van. Kimegy dolgozni, a feleségének meghagyja, hogy süssön ebédre *kūfte*-t (vagdalt hús), s küldje ki a fiukkal. A gyerek eltéved a kertbe menet. A kutya és más állatok igazítják útba egy-egy húsgombóc fejében. Mire odatalál, elfogy a *kūfte*. Az üres edényt trágyával *(pehen)* tölti meg. Az apa dühében agyonvágja.
Mot B 322 „Segítő állat ételt követel." K 476 „Csalás értéktelen tárgy behelyettesítésével."

Megj.: Az elfogyott étel piszokkal való behelyettesítése, mint a gyermeki együgyűség és tiszteletlenség szélsőséges példája, előfordul — ugyancsak drámai következménnyel — a kermáni perzsa „Irigy nővérek" (LORIMERS, No. 10 — VAHMAN, 134—138. *Qeṣṣe-ye xārā o kočče sagī* 'A nővérek és a kiskutya') meséjében.

Egy ember reggelire *šerbatu*-t (cukros pép, lekvár) kíván. Lányai elkészítik, de rögtön fel is falják, s a kiürült edénybe port, piszkot töltenek. A feldühödött apa a pusztába csalja, s ott magukra hagyja őket.

II. *A gaztett*

1. A fiú elpusztítása
   a) Apa megöli fiát Mot S 11.3.3. $IP_{1-(8)}$, IY, IK_1
   b) A mostoha öli meg a fiút — az apa tudta nélkül. IK_2
   c) Az apa megveri fiát, aki erre elbujdosik a pusztába. Ott farkas tépi szét. IT

Megj.: Az „Apa mint gyilkos" koncepciót vö. CaUd, TUS, FCh, SU_1. Az európai változatok „Gyanútlan jóhiszemű apa" figurája csak az IK_2-ben található. Az IT-ben felbukkanó Farkas más variánsokban ismeretlen.

2. A fiú felfalása

   a) A felfaló a mostoha IP_{1-3}, $IP_{(7)-(8)}$, IY vö. TUS
   b) A felfaló az anya $IP_{(4)}$, IK_1

c) A felfaló az apa $IP_{(5)-(6)}$
Mot G 72
d) A felfaló a farkas IT

Megj.: A felfaló a 2.a. és 2.b. pontok esetében bűntárs (ellentétben az európai változatok „Gyanútlan felfaló" beállításával). A 2.c. és 2.d. pontok esetében alakja egybeesik a gyilkoséval. A megölt fiú felfalása az IK_2-ből hiányzik.

III. *A nővér és a maradványok*

1. A lány értesül testvére balsorsáról

Bevezető epizód:

$IP_{(5)}$ Az apa megtiltja leányának főzés közben a fazékfedő felemelését. „Galamb van a fazékban, el ne szálljon!" — mondja.
Mot C 324 „Tabu: a fazékba nézni." vö. SAEg, FM_2, RV_1, GG_2.

a) A lány felismeri fivére hajfürtjét a levesben IP_{1-3}, $IP_{(5)}$
Mot H 75 „Hajról való azonosítás"
Az $IP_{(5)}$ szerint erre így szól:

Zahr-e halāhel boxoram 'Inkább mérges füvet eszem,
Kākol-e barādar naxoram! Mintsem bátyám haját egyem!'

Megj.: A megölt gyermek hajtincsről való felismerése a perzsa variánsokra jellemző. Az áldozat azonosításának motívuma más változatokban is felbukkan; többnyire az ujjáról (Ind_3, Ind_5, GE_3, GE_8, FE_3, FE_{12}, FE_{15}), vagy a gyűrűjéről (SAEg, GE_1), esetleg a végtagjairól (FM_2, GE_2).

b) A fivér megérzi a rá váró véget, s előre figyelmezteti a lányt. IY
c) A nővérnek álom adja tudtára az elveszettnek hitt öccs halálát, s a holttest rejtekhelyét. IK_2
d) A nővér elveszett testvére keresésére indul: csak csontjait találja. IT
Hiányzó motívum: IK_1

2. A csodás segítő — aki megszánja a bánatos nővért és hathatós tanácsot ad. Mot E 181 „Az életre keltés módjának megtanítása." IP_{1-3}, $IP_{(5)}$.
a) molla Mot N 826 „Pap mint segítő"
b) molla-bāği ('molla-nővér': a lánygyermekeket a Koránra oktató, idősebb, vallási dolgokban jártas nő, „tanítónő")
Mot N 825.3. „Öregasszony mint segítő" IP_{2-3}
c) a szomszéd dervis Mot N 844 „Dervis mint segítő" $IP_{(5)}$

Megj.: A molla és a molla-bāği nem egyértelműen pozitív karakterek perzsa népmesékben. A „Hāğği Sayyād lánya" (AaTh 881) meséjében[18] a molla például cselszövő, a hősnő megpróbáltatásait előidéző figura, aki a történet végén halállal bűnhődik. Hasonló sorsra jut a molla-bāği, aki az igazi anyát csellel

[18] Elwell-Sutton, L. P. 1969. 49.

megöletö gonosz mostoha szerepét tölti be az Iránban rendkívül népszerű AaTh 510 („Hamupipőke") meséjében.[19]

A dervis viszont gyakran megjelenik csodás segítőként, többek között a „Fél-fiú" történetében, amelyben a gyermektelen király feleségeit bűvös alma adományával segíti fiúgyermekekhez,[20] vagy Šāh Tahmasb legendájában, ahol dervisként maga a csodatévő Xezr próféta vezeti ki a vadonból az eltévedt királyt.[21]

A csodás segítő alakjának beiktatása az iráni változatok közül csak a perzsára jellemző. Európai variánsokban csak szórványosan bukkan fel; többnyire a francia nyelvterületről: $RF_{1-2,\ 4,\ 5-8}$, RV_{1-2}, ill. FE_9.

A nővér szerető gondoskodása másutt mintegy spontánul történik. Az IY megoldása — a fiú pusztulása előtt maga köti a lány lelkére a teendőket — kivételes.

3. A lány és a maradványok összegyűjtése

a) A lány összeszedi fivére csontjait. Mot V 63 „Szétszórt csontok összeszedése" vö. E 607.1. és E 30.
IP (összes variáns), IT, IY, vö. TUS, TO, SAEg és az európai változatok.

aa) Rózsavízzel lemossa a csontokat. Mot E 64.8. „Feltámasztás illatszerrel" vö. Mot V 68.1. „A halott megmosása" IP_{1-3}, $IP_{(5)}$, $IP_{(7)-(8)}$

Megj.: A (IP_{1-2} és $IP_{(7)-(8)}$ szerint hétféle *('haft tā)* rózsavíz *(golāb)* használata a csontok lemosására a perzsa variánsok karakterisztikus eleme.[22]

A csontok lemosásáról — forrásvízzel — említést tesz még: RF_{6-8}, RV_1.

b) A lány az ebédnél félretesz elveszett öccse számára egy (voltaképpen belőle készült) húsgombócot. IK_1

c) IK_2: hiányzó elem.

4. A csontok elhelyezése

a) A lány eltemeti őket a kertben IP_1
rózsafa *(deraxt-e gol)* IP_{2-3}
jácintbokor *(deraxt-e sonbol)* $IP_{(7)}$ alá

aa) Egy rózsabokrot *(bote -ye gol-e sorx)* IP_{2-3} vagy egy nádat *(ye ney)* P_1 ültet a sírra.

Megj.: A sírra ültetett nád — ebből bújik majd ki a csalogány — más variánsokban nincs meg, és feltehetően a perzsában is jól ismert AaTh 780 („Jávorfa") meséjéből (l. BOULVIN, I. 1975. 42—43.) szűrődött ide[23] (ahol is a megölt

[19] ELWELL-SUTTON, L. P. 1969. 49.
[20] ŠĪRĀZĪ, Enğavī 1353/1975. 186.
[21] ŠOKURZĀDE, Ibrahim 1346/1967. 332—333.
[22] A rózsavíz kultikus használatáról Iránban, gyászszertartásokon l. MASSÉ, H. 1938. 104—105. és KATIRĀ'I, M. 1348/1969. 200.
[23] A két mesetípus kontaminálódását jól illusztrálják ELEK Oszkár (1914) és — összehasonlíthatatlanul szélesebb skálán — L. MACKENSEN (1923) példái. A két mesetípus megkülönböztetésének kritériumairól l. még SOLYMOSSY Sándor 1920. 5—6.

legkisebb nővér véréből nád sarjad, s a belőle faragott síp *(ney)* kiénekli a gyilkosságot).[24]

ab) Mágikus — vallásos eljárások a sírnál IP_{1-3}, $IP_{(5)}$
Hét csütörtök este *(šab-e ǧomᶜe)*[25] Korán-olvasás IP_1
Negyven napig *(čelle)*[26] Korán-olvasás IP_3
Mot E 63 „Feltámasztás imával"

A sírt rózsavízzel öntözi IP_{1-3}, $IP_{(5)}$
a *Šāh-e Mardān* ('A Férfiak Királya')[27] nevében Mot
D 1766.7.3. „Mágikus eredmény egy szent nevében" $IP_{(5)}$

Megj.: A perzsa változatokban a feltámasztás körülményei különösen gazdagok vallásos — mágikus elemekben. E részletek kidolgozása szórványosan másutt is megtalálható: vö. FE_{17} (a testvér három egymást követő csütörtök este imádkozik a csontok mellett), ill. RF_{4-5}, FE_4, FE_{18}, FCh (ráolvas a csontokra).

A sír öntözése (vízzel) megtalálható még: SU_1.

b) A csontokat platánfa ágára akasztja IT vö. TUS, SU_1, FE_{12} vö. Mot V 61.10 „Holttest kitétele fára"

Megj.: A lány a csontokat zsákocskában *(xaltača)* akasztja az ágra. Vö. TUS Francia, német, magyar, balti példák a csontok fa törzsére vagy odvába helyezéséről is beszélnek. Ugyancsak gyakran előfordul ezekben a csontok kendőbe, gyolcsba, rongyba burkolásának eleme.

c) A csontokat a ház gerendájára teszi. IY

Megj.: A csontok elhelyezése a házban vagy a ház körül több variánsból ismert: SAEg, SU_1, FE_{10-11}, FE_{13}, FE_{15}, GG_2, RF_1.

d) A nővér a húst kötényébe teszi, s öccse keresésére indul. IK_1

e) A mostoha a fiú holttestét gödörbe rejti, s kővel fedi le.
Az apa — a lány álmának útmutatását követve — rátalál. Megmossa, sírba teszi. IK_2

IV. *A csontokból madár lesz és kidalolja a történteket*

Mot E 613.01 „Meggyilkolt gyermek madárként születik újra" E 732 „Lélek madáralakban" N 271 „A gyilkosság kiderül" IP (összes variáns), IT, IY, IK_1 vö. TUS, Caud, SAEg, TO, FCh és az európai változatok.

[24] A titkot kiénekl ő nád(síp) motívuma ismert a perzsa irodalomból Nezāmi *Eskandarnāme*-jében és — misztikus értelemmel megtöltve — Rūmī *Maṣnavī*-jában (l. Ritter, H. 1939. 169—196.) s a folklórból (l. Solymossy Sándor 1925. 114. [id. H. Layard *Early Adventures in Persia . . .*-jából]).

[25] Szó szerint a péntek estéje. Mivel a muzulmán időszemlélet szerint a nap az alkonyattal véget ér, ez voltaképp a mi csütörtök esténknek felel meg. (vö. A. K. S. Lambton: *Persian Grammar*. Appendix III. 256.) A temetőlátogatások szokásos ideje. l. Donaldson B. A. 1938. 75.

[26] „*čelle*" (a „*čehel*" '40' számnévből) szignifikáns periódusa az önmegtartóztatásnak és gyásznak. A halál utáni negyvenedik nap *(čelle)* megemlékezéseiről — Korán-olvasás a sírnál, felajánlások — l. Šokurzāde, 1346. 191—192.

[27] A „Šah-e Mardān" Ali, az első siita imám (és negyedik kalifa) mellékneve. Ali központi szerepet játszik a perzsa siita eszkatológiában. l. Donaldson B. A. 1938. 74.

A madár: csalogány IP (összes variáns), IT
galamb IY vö. TUS, SU_1, FM_4, RF_5, GE_2
veréb IK_1 vö. GG_{13}

Megj.: A perzsára és a tadzsikra a csalogány-forma jellemző. Ennek másutt nincs nyoma (Délkelet-Európában és a Baltikumban igen gyakori a kakukk-forma, sok variánsban pedig a madár nincs közelebbről specifikálva). A csalogány bús énekével régi — a legkorábbi verses emlékekben is jelenlevő — közhelye a perzsa költészetnek,[28] s kivált gyakran szerepel a rózsával párosítva, már csak a játékos *gol – bolbol* rímpár-lehetőség miatt is. Feltehetően e képzet áll a több változatban felbukkanó rózsafa—rózsabokor mögött, melyre röppenve énekli a csalogány világgá kegyetlen sorsát. A rózsával szemben a csalogány-kép látszik elsődlegesnek; vö. $IP_{(7)}$ *bolbol — sonbol* ('csalogány — jácint'), illetve az IT *bulbul — činār* ('csalogány — platán') párosításokkal.

A madár dala: a mese verses része, a fiú balsorsának újramondása a perzsában és a tadzsikban (s amennyire ez az orosz fordítás alapján megítélhető: a jazgulámiban) az iráni népdal-forma, a *taṣnif* jegyeit mutatja kötetlen szótagszámú, hangsúlyos verselésével, páros (főleg rag-) rímeivel.

A dalbetétes mesék kutatása alapján formált szakértői vélemények egybehangzóak afelett, hogy a verses rész a mese legszilárdabb, s talán legrégibb része, ha ugyan nem eredeti magva.[29] Rögzítettségét mindenesetre a sok ismétlés szavatolja (a madár megjelenésekor, külön-külön a családtagokkal való szembesülésnél, s gyakran az ajándékozók előtt is).

Az IT bizonyos fokig kivétel: a vers az eufemizáló, láthatóan gyermek-közönségnek szánt meséhez (deminutiváktól burjánzó nyelvezet: 'nővérke', 'öcsike', 'mostohácska', 'farkasocska', 'zsákocska' stb.) minden részletében hozzá van igazítva, előadásmódja részletező, terjengős.

Az IK_1 versbetétje láthatóan töredékes.
Az IP_{4-6} versbetétjeit Sobhī nem közli (azonosak az IP_3-al?)

A vers szerkezete

1. A madár önmegnevezése

'Én vagyok a bujdosó csalogány'

Man (IT) *-am* ($IP_{össz.var.}$) *bolbol/-ak* (IT) *-e sargašte* ($IP_{össz.var.}$, IT)
'A /száz/ hegy és völgy et bejárt'
hét ről visszatért'
ön
IP_1, IP_{18} / *Sad* (IP_1)
az IP_{2-3}, $IP_{(7)}$ *Haft* ($IP_{(7)}$)/ *Kuh /-ho*(IT) *o kamar / pušta* (IT)
dar IT
gašte IP_1, $IP_{(8)}$
bargašte IP_{2-3}, $IP_{(7)}$
— IT

Megj.: A csalogány *(bolbol)* állandó jelzője a perzsa és tadzsik meseváltozatokban: *sargašte* 'riadt, kába, eltévedt'[30] (vö. Steingass: *Persian—English*

[28] Fouchécour, C. H. 1969. 68—73. és 139—141.
[29] Solymossy Sándor 1925. 120—121. és Thompson, Stith 1946. (1977.) 116.
[30] A „*sar*" 'fej' főnév és a „*gaštan*" 'forog' ige befejezett melléknévi igenevéből alkotott összetétel, mely a „*saraš gašte ast*" 'elvesztette a fejét', 'eltévelyedett' igei fordulattal világítható meg. A „*bolbol-e sargašte*"-t a szóban forgó mese címeként L. P. Elwell-Sutton 'Lost Nightingale'-nek 1970. 195.), Oszmanov pedig (l. Függelék, IP_3) 'Szolovej-sztrannik'-nak fordítja.

Dictionary, 677.).
Az IK_1-ben az önmegnevezést egy hangutánzó elem helyettesíti — látja el (európai variánsok versbetéteiből sem ismeretlen fogás: vö. GE_2, RF_4, GG_8, GG_{14})

'csip-csip, visszajöttem !'
Ğir-ğir, bargašte!

A „*bargašte*" 'visszatért' igenév használata a perzsa körére utal.

2—3. A szülők bűneinek felsorolása

'... Apám megölt, ... anyám megevett/megfőzött: IP_1 $IP_{ő.v.}$, IY, IK_1 vö. CaUd, FCh.
(Európai változatok és SAEg: 'Anyám megölt, apám megevett ...')

IT 'Mostohácskám miatt,
Dühös mostohácskám miatt
Apám megszomorított,
Ok nélkül bántalmazott'.

Az iráni változatokban — az IY kivételével — a szülőkkel kapcsolatban negatív jelzők állnak.

Az apa *(pedar*, olykor a familiáris használatú *bābā:* $IP_{(8)}$, IK_1) jelzői: 'kurafi' *qoromsāq* IP_1, 'embertelen' *nāmard* IP_{2-3}, 'kőszívű' *sangdel* $IP_{(7)}$, 'zsarnok' *ẓālem* $IP_{(8)}$ 'pogány' *kāfer* IK_1.
Az anya *(mādar*, IK_1: *nene)* vagy a mostoha *(zan-e:* IP_3, $IP_{(7-8)}$; *moindarakō* IT) jelzői: 'szajha' *qaḥbe* IP_{1-2}, IK_1, 'mihaszna' *nābekār* IP_3, 'szívtelen' *nāmehrebān* IP_7, 'gonosz' *badğens* $IP_{(8)}$ 'haragos' *badqahr* IT.

4. A nővér és jótettei

IT, IY '... Nővérem összeszedte csontjaim ...'
$IP_{össz.var.}$ '... Nővérem rózsavízzel lemosta, ... eltemette csontjaimat.'
(A perzsa változatok a csontok összegyűjtését a prózai elbeszélésben említik.)

Az IK_1 itt töredékessé válik:
'Ma a szánakozó nővér ...' (a vers megszakad.)
Irou bāğī-ye delsūxte ...

A nővér jelzője az iráni változatokban leggyakrabban *delsūz* 'akinek ég, sajog a szíve, 'szánakozó' IP_{1-3}, $IP_{(7)}$, IT vö. *delsūxte* IK_1.
(Az $IP_{(8)}$-ban *mehrebun* 'kedves', az IY szerint, бедная".)
A családtagokra vonatkoztatott jelzők — melyek az iráni, s ezeken belül főleg a perzsa versbetétekre jellemzőek — másutt ritkák, legfeljebb a testvérrel kapcsolatban vannak kitéve, kinek nevét a nyugati variánsok viszont gyakran bele is szövik a versbe.

5. Az utolsó sor általában visszairányítja a figyelmet a madárra

Hangutánzó elem is gazdagíthatja.

IP_{1-2} '.. *Én meg csalogány lettem! Huss!*'
IP_3 '.. *Én meg csalogány, rózsának párja lettem!*'

$IP_{(8)}$ '.. *Én meg csalogány lettem, fára felröppentem.*'
IY *'Kurr-kurr, elszálltam, gyerekek!'*

vö. CaUd.

Megj.: Nyugati variánsokban tipikusabb megoldás, hogy a vers — in medias res — a szülők rémtetteivel kezdődik, s a madár önmegnevezése és az onomatopeia — mintegy csattanóként, az utolsó sorba kerül.

pl. GG_1: *'Kywitt, kywitt, wat vōr'n schōōn Vagel bün ik.'*
l. még: GG_2, GG_{4-5}, GG_9, RI, GE_5, RF_2, FE_{11}, FM_1, FM_4 stb.

Az IK_2-nek nincs versbetétje. A történet is eltérő módon halad, ill. fejeződik be.

A megölt fiú nem születik újra. Bánkódó nővére kéri Istent, változtassa őt, a *nővért* bagollyá *gō'in)*.
Mot D 516 „Bánat okozta átváltozás" D 153.2. Átváltozás: Ember bagollyá.

V. *A madár igazságszolgáltatása*

Tárgyakkal bünteti és jutalmazza hozzátartozóit.

A tárgyak megszerzési körülményeit a tömörebb variánsok általában nem részletezik (IK_1 vö. FCh, SAEg pl.), de a terjedelmesebbek szívesen kitérnek rá. A tárgyszerzés három fázisban (az anyának, az apának és a testvérnek) játszódik le általában; a két fázisos megoldás (IP_{1-2}: apa és testvér részére) kivételes.

1. A madár vándorol a nagyvilágban. Mesterembereket látogat meg, énekel nekik. Azok újra szeretnék hallani. A madár az ismétlésnek árat szab:

a) a megkívánt tárgyat IP_3, IY
b) feltételt: „Hunyd be a szemed!" majd ellopja a kiszemelt tárgyat. IP_{1-2}.

Megj.: Az ismétlésért vagy magáért az énekért nyert ajándék motívumának számos párhuzama akad a TUS, CaUd, magyar, cseh, angol, német, francia változatokban. A lopás-epizód másutt nem fordul elő; a „Hunyd be a szemed" formula feltehetően a leszámolás-jelenetből került oda.

2. A madár hazaszáll, otthon énekel: egyenként a családtagok előtt.

Az anyának, az apának és a nővérnek IP_3, IT, IY, IK_1
b) Az anyának és a nővérnek IP_{1-2}
Azok ismétlést kérnek. A madár feltétele:
a) „Hunyd be a szemed, tátsd ki a szád!" IP_{1-3}, IK_1 vö. TUS
b) „Hunyd be a szemed! . . . Nyisd ki a szemed!" IT
c) „Nyisd ki a szád!" IY vö. SAEg

Megj.: Az It „Hunyd be a szemed . . . Nyisd ki a szemed" az eredeti formula ügyes szituációhoz alakítása.

3. A madár kitátott szájukba veti a tárgyakat.

Tárgyak az asszonynak: *tű*(k) *sūzan* IP_{1-3} vö. TUS, TO, CaUd
khandzsár IK_1
arany IY
az apának: *szögek (mīx)* IP_3
(zsákvarró)*tű (ǧovāldūz)* IK_1 vö. TUS, CaUd, TO
cukor IY
— IP_{1-2}

a) Megöli mind a kettőt IP_3, IK_1 vö. SAEg, TUS, TO, FCh, SU_2
b) Csak a mostohát IP_{1-2}, IY vö. GG_1 és az európai változatok többsége Mot Q 211.4. „Gyermekgyilkosság büntetése" Q 215 „Kannibalizmus büntetése" S 115.3. „Gyilkosság tűkkel és szögekkel" K 951 „Gyilkosság fullasztással"
c) Kibékülés a megöregedett szülőkkel IT
d) Az apa megöli a gyilkos mostohát IK_1

Ajándék a húgnak:
a) Cukor a szájába IP_{1-3}, Mot Q 93.2. „A halott felélesztésének jutalma"
b) (Formula-módosulással: „Hunyd be a szemed, tartsd a kötényed!" vö. SAEg, CaUd: „Tartsd a kötényed!")
Csokor rózsává változik, a lány felfogott kötényébe esik. IK_1
c) — IT, IY

Megj.: A madár igazságszolgáltatása a történet leghatásosabb része, melynek erőteljes dramaturgiája lehetőséget teremt a dal újramondásaira, drámai párbeszédekre a madár és övéi között. Hatása érezhető a tárgyszerzési jeleneten, mely szerkezetileg teljes megfeleléseket mutat vele (színekre bontásában, s azokon belül: ének, ismétlés-kérdés, a cél elérése, sőt az IP_{1-2} szerint formulaátvitel).

A tárgyszerzés és az átadás jelenetei nincsenek mindig különválasztva, kombinálódhatnak egymásba is: IP_{1-2} (a madár tűket szerez, megöli velük a mostohát. Cukorért megy, elviszi a húgnak).

Az IY tárgyai sajátosak: a bűnös szülőknek másutt ajándékként szereplő tárgyak jutnak. (A lány viszont semmit sem kap.) A *cukor* – a perzsa változatokban a lánynak jutó ajándék – az apa szájába kerül (akiről a mese elmondja, hogy szánalmasan elaggott), elolvad, s így az apa életben marad. Az *arany* – mely a nővér jutalma az SAEg, valamint számos nyugati (német francia, angol, balti) variánsban – a szájba vetve megöli a mostohát. A „Gyilkosság szájba dobott tárggyal" motívum hasonló kontextusban felbukkan egy jazgulámi mesében, „A fiúcska és a mostoha" történetében *(Szkazki Narodov Pamira,* Moszkva, 1976. No. 58.):

A mostohafiú az almára éhező gonosz mostohának (aki előzőleg az apával akarta eltetetni láb alól) azt ajánlja, álljon a fa alá, és tátsa ki a száját, ő majd egyenesen abba dobja a porhanyós almát. Az alma helyett követ vet a torkába és elpusztítja.

Hasonló motívumot (K 951.5) említ Thompson Indiából.

A „Gyilkosság tűkkel és szögekkel" motívumot Thompson szintén regisztrálja Indiából.

Az IT-ből teljesen hiányzik a tárgyakkal való jutalmazás és büntetés eleme. A madár csak arra kíváncsi, nővére emlékszik-e reá, s szülei megbánták-e keményszívűségüket.

4. a) A madár szárnyra kap és elrepül. IP_{1-3}, IK_1, IY, IK_1 vö. CaUd, SAEg.
   b) A madár fiúvá változik vissza. IT vö. TUS, TO, FCh.

   Mot E 610 „Újjászületés madárként, majd újra fiúként."

   c) A madár csokor rózsává változik. IK_1

   Mot D 610 „Ismételt átváltozás" E. 631.5. „Újjászületés növényalakban".

Megj.: Az iráni variánsok többségében nincs szó a madár emberré való visszaváltozásáról. A motívum mindössze az IT-ben található meg, noha ismert más orientális variánsokban is, és gyakori Európában (pl. SU_1, SU_2, GG_1), bár korántsem általános érvénnyel (vö. LINCKE véleményével).[31] Az IK_1 poétikus megoldása egyedülálló; a testvér újabb metamorfózisának másutt nincs nyoma. A rózsa-forma a perzsa változatok sírvirágát idézi.

Befejezés

Az iráni változatok az adatok szűkössége ellenére is bizonyos változatosságot árulnak el. A perzsa variánsok részletgazdagságához — kivált vallásos-mágikus elemekben — mindent egybevetve csak a francia Machandelboom-meséké mérhető. A perzsa példákat a tadzsik mesével a 'Bújdosó Csalogány' *(bolbol-e sargašte)* közös képe kapcsolja össze. A tadzsik mesén következetesen érvényesülő moralizáló tendencia megfosztja ugyan a történetet legmegdöbbentőbb fordulataitól. Ezt a célt szolgálja a beiktatott Farkas-figura, mely voltaképpen az apa és az anya visszataszító aspektusai — a gyermekgyilkos és a felfaló — összevonásának és önállósításának köszönheti létét. Szerencsésen megőrződött ugyanakkor a fára akasztott csontok archaikus motívuma, melynek az erősen iszlamizált perzsa változatokban nyoma sincs,[32] de másfelől ismert a szártból és Kelet-Európából.

Az IK_2 meséje — amint ez a motívumanalízisből kitűnhetett — csak egyes (és meglehetősen specifikálatlan) pontokon érintkezik történetünkkel. Ezek: a gonosz mostoha, az ártatlanul megölt fiú, az (európai változatokban illően ártatlan, sőt segítő) apa, az aggódó nővér négyszöge, továbbá a mostoha bűnhődése és a madár-metamorfózis. Ezen belül hiányoznak ugyanakkor olyan jellegzetes alapmotívumok, mint a G 72, V 63, E 613.01 s a madár dala többek között. Én voltaképpen kirekeszteném a (szűken vett) Machandelboom-típusból, vagy legalábbis — együtt egy ugyancsak aitiologikus színezetű pfalzi német mesével (LINCKE, 55.; az áldozata holttestével szembekerülő gyilkos mostoha változik kuvikká) — annak egy külön alosztályába utalnám.

Általánosságban szólva: az iráni változatok az európai Machandelboom-mesékkel *megegyeznek* olyan (alap)elemekben, mint a fiú megölése a mostoha/gonosz anya közreműködésével, a kannibál lakoma, a csontok összegyűjtése, a csontokból kikelő, fára röppenő madár, éneke és igazságszolgáltatása. Más, járulékosnak nevezhető elemek, mint pl. a gyilkosságot megelőző verseny, a

[31] LINCKE, Werner 1933. 59.

[32] Ezekre a kérdésekre bővebben kitérek a *„Nezunoki" minwa no majutsuteki shūkyōteki sekaikan* (A Machandelboom mesék mágikus és vallásos világképe) c. dolgozatomban; Sekai Kōshōbungei Kenkyū No. 5. (1984), Osaka University of Foreign Languages, Japan.

maradványok azonosítása, a csodás segítő, szintén előfordulnak mind az iráni (pontosabban a perzsa), mind az európai variánsokban.

Legszembetűnőbb *különbségük* az *apa-koncepció* körül éleződik ki. Az apa az európai változatokban passzív, jóindulatú figura, a kannibál-lakoma gyanútlan részvevője (akit a madár a mese végén szintén megajándékoz). Az iráni variánsokban nagymértékű — negatív irányba történő — aktivizálódása figyelhető meg; a gonosz feleség cinkosává, s a gyilkosság tényleges elkövetőjévé válik. Az asszony alakja következésképpen veszít valamit démoniságából; felbújtóvá halványodik (l. I.a—b.), sőt egészen el is tűnhet a meséből (l. I. c.). A Gonosz apa-koncepció ugyanakkor nem minden következetlenség nélküli: az apa büntetése elmaradhat (a találkozás jelenetének kihagyása: IP_{1-2}), sőt cukrot kap a szájába (IY).

A *„Hunyd be a szemed, tátsd ki a szád!"* formula (ill. annak változatai) a szembesülési színekben, s a *szájba vetett tárgyak* — *tűk*, szögek, cukor — jelentik még az iráni változatok karakterisztikus jegyeit. A tárgyak — együtt az IY-ben szereplő (kavicsra tett) egy miszkál súlyú (kb. 5 g) arannyal — a nyugati variánsokban oly népszerű malomkőhöz (a mostohának), aranyórához, csizmához (az apának és a húgnak) viszonyítva egyfajta realisztikus felfogást árulnak el; mintegy a madár képességéhez igazodnak.

Mindeme — az európai Machandelboom-mesékkel összevetve — jellegzetes különbségek nem szorítkoznak az iráni változatokra.

A „Gyilkos házaspár"/„Gyilkos apa" koncepciója megtalálható még a turkesztáni szártban, a kaukázusi udban, a cseremiszben és a poltavai ukránban. A *„Gyilkosság szájba vetett tárgyakkal"* ismert a szárt és az egyiptomi rokon meséből, a *tű mint a madár bosszújának eszköze* pedig megvan a szárt, az ud (itt megvakításuk okozója „csak"), a török, s nyomokban a cseremisz példában.

Az iráni Machandelboom-variánsok sajátosságaikkal beletartoznak tehát egy regionálisan és kulturálisan nagyjából összefüggő körbe, mely magába foglalja a Közel- és Közép-Kelet roppant térségeit, és érint határos nemmuszlim területeket; Kelet-Európa peremvidékeit.

A Machandelboom-mesék problémáját az itt tárgyalt variánsok kétségtelenül szélesebb keretbe helyezik. A mesének — melynek jellegzetesen orális karakterére Stith Thompson mutatott rá (Thompson, 1946, 116.) — első írásos nyomai német nyelvterületre vezetnek. Versbetétjét, a madár leleplező énekét Goethe illesztette a Faust (már az Ős-Faust, 1787) börtönjelenetébe. Első nyomtatásban megjelent szövege Pomerániából származik. A romantikus festő és tudós Philipp Otto Runge jegyezte fel 1806-ban helyi dialektusban, és 1808-ban tette közzé Achim von Arnim „Trösteinsamkeit" c. folyóiratában „Von den Mahandel Bohm" ('A borókafenyőről') címmel. (A cím — feltehetően Runge választása — arra a fára utal, mely alatt a mese gyermekhőse megfogan, s mely alá csontjai kerülnek.) A mese Runge másik pomerániai gyűjtésével a Grimm-gyűjteménybe felvéve (1812) vált közismertté. Míg a Grimm-mesék népkönyvvé válásával sok új változat is forgalomba került Európában (mint pl. a besenyőtelki magyar „Fejér madár" variáns), ugyanakkor a megélénkülő folklórkutatások számos, a Runge—Grimm szövegtől független variánsra leltek Európa-szerte. A germanisták, mint Friedrich von der Leyen, a kétségtelenül impozáns számú német és francia példák, s jellegzetes közös motívumuk, a „ládafedél lecsapása mint a gyilkosság módja" alapján a mesét Nyugat-Európára lokalizálták, és frank, sőt kelta eredetére gyanakod-

tak. Michael BELGRADER monografikus igényű új disszertációja már a kelet-európai, s közülük a legnagyobb számú, finn és balti változatok tanúságaként Kelet-Európa „végei", az Ural-vidék felé irányítja a figyelmet.[33]

Az iráni adatok és európai rokon meséik viszonyáról még korai volna kimondani a végső szót. A szerkezeti megfelelések — különösen a versbetét esetében — mindenesetre elgondolkoztatóak, s a különbségek jószerével csak *oikotype* — jellegűek (eltérő szociális háttér, családstruktúra). Az iráni és a többi orientális variánsok viszonya szintén részletes vizsgálatot igényel. Előljáróban azonban elmondhatjuk, hogy a kaukázusi ud és a turkesztáni mese szorosan összefügg az iráni változatokkal. Itt érdemes rámutatni arra, hogy a Kaukázus és Turkesztán ősidők óta az iráni kultúra hatásszférájába tartozik. A turkesztáni variáns éppenséggel a szártok, Fergana eltörökösödött iráni szubsztrátuma között került lejegyzésre. A szártok ma már az üzbégbe beolvadt népelemként vannak számon tartva. Egyéb meséik vizsgálata (vö. ASMUSSEN, 1965, 242.) is feltár azonban régi iráni kapcsolatokat.

A szóban forgó mesének a belső-ázsiai török népek meseanyagában idáig nem találtam nyomát, s EBERHARD—BORATAV katalógusa is csak egy variánst említ a kisázsiai törökben, mely a vázlatos információ alapján egybevág az irániakkal.

Az azonos típusba osztályozott indiai, kínai és japán mesék azonban csak távoli analógiákat kínálnak.

A Perm-vidéki cseremisz mese, mely földrajzilag közbeeső helyet foglal el belső-ázsiai és a kelet-európai adataink között, az irániakkal mutat egyezéseket.

A felső-egyiptomi arab mese számos kritikus ponton megegyezik az irániakkal, de az apa homályos szerepe és a verseny-motívum (a két testvér között) a nyugati Machandelboom-mesékre emlékeztet. Itt talán épp a kétféle hagyomány keveredésével állunk szemben.

Az AT 720 típusú meséinek nyugati (Gyilkos anya — ártatlanul kannibál apa) és a keleti (Felbujtó kannibál anya — gyilkos apa) hagyománytömbje régen önállósulhatott. A helyi kultúrákra igazított, kikristályosodott oikotypék erre vallanak. A határvonal a keleti szláv, a román és talán az egyiptomi variánsokkal húzható meg. A kétféle hagyomány prioritásának kérdése azonban már messze túlhaladja e dolgozat kereteit.

FÜGGELÉK

1. *Nép- és országnevek rövidítései (nyelvcsaládok szerint)*

	Indoeurópai		*Finnugor*
GE	Angol	FCh	Cseremisz
GG	Német, osztrák	FE	Észt
Ind	India	FM	Magyar
IK	Kurd		
IP	Perzsa		*Kaukázusi*
IT	Tadzsik	CaUd	Ud

[33] Michael BELGRADER munkájával *(Das Märchen von den Machandelboom (KHM 47): Der Märchentypus AT 720 My Mother Slew Me, My Father Ate Me.* Artes Populares — Studia Ethnographica et Folkloristica Vol. 4. Frankfurt a. M. 1980.) — melyről e dolgozat elkészülte után szereztem tudomást — még nem állt módomban konzultálni. Ismertetését l. Journal of American Folklore, 1982, No. 376. 242—243.

IY	Yazgulámi		*Altáji*
RF	Francia	TO	Török
RI	Olasz	TUS	Szárt
RV	Vallon		
SU	Ukrán		*Sémi*
		SAEg	Egyiptomi arab

2. *Az iráni változatok adatai*

a) *Perzsa adatok*

IP_1 *The Boy Who Became a Bolbol* (angolra fordított szöveg)
D. L. R. LORIMER—E. O. LORIMER, 1919. 89—93.
Gyűjtési adatok: Kermán (DK Irán), 1912—1914 k.
LORIMERék eredeti, kermáni nyelvjárásban felvett szövegeit a Library of the School of Oriental and African Studies, Univ. of London őrizte. A kéziratos hagyatékból F. VAHMAN adta ki a közelmúltban (1975). A kiadvány a *Persian Tales* kermáni anyagára szorítkozik (mellőzve a bakhtiári meséket), s LORIMERék eredeti latin betűs fonetikai átírása arab ABC-re van áttéve. Mesénk címe itt (7. fej. 158—160.) *„Qeṣṣe-ye xārkeš o pesaraš"* 'A tüskeszedő meg a fia'.

IP_2 *Bolbol-e sargašte* 'A bujdosó csalogány'
Közzétette: Sādeq HEDĀYAT[34] a Soxan című irodalmi folyóiratban: 1325/1946. (No. 6—7.) 432—434.
Gyűjtési adatok: Teherán, 1316/1937. A közlő nevének monogramjával A. M.
A LORIMERék-féléhez igen közeli változat.

IP_3 *Bolbol-e sargašte*
ṢOBḤĪ 1328/1949. 36—45. Gyűjtési adatok nélkül.[35]
Oroszul N. OSZMANOV fordításában jelent meg (1958) „Szolovej-sztrannik" címmel (147—151.).

$IP_{(4-7)}$ ṢOBḤĪ a „Bolbol-e sargašte"-szöveghez kritikai megjegyzéseket csatol, s itt (43—44. o.) leír más, eltérő variánsokat is, sajnos, a teljes szövegek és pontos adatok nélkül. Ezek azonban töredékesen is mutatnak jellegzetes perzsa népmese-motívumokat vagy paralelitást más variánsokkal, ezért jelzésekkel láttam el, s lehetőség szerint felhasználtam őket vizsgálódásaimban. Az $IP_{(7)}$ esetében csak a versbetét van megadva.

[34] HEDĀYAT, S., az egyik legnevesebb perzsa író (1903—1951), az iráni filológia és folklór területein is számottevőt alkotott. E mese különösen megragadta figyelmét. A közölt szöveg után fűzött jegyzeteiben megemlíti néhány európai megfelelőjét, s utal hasonló görög mítoszokra is. Egy korábbi cikkében (1318/1939) az iráni népmesék legarchaikusabb rétegéhez sorolja. A versbetétet egy novellájába is beleszőtte. (Mindezekkel részletesen foglalkozom majd a „Machandelboom az irodalomban" c. dolgozatomban.)

[35] ṢOBḤĪ a teheráni rádió gyermekműsorát szerkesztette 1949-ig, s hallgatóit mesék beküldésére buzdította. Ezekből állította össze több kötetre terjedő gyűjteményeinek anyagát. A módszerét ért kritikák ellenére érdemei vitathatatlanok a perzsa népmesék, szájhagyomány kutatásában. (Vö. Fabula 7. 196—197: Fritz HARKORT recenzióját a ROZENFELD-féle orosz ṢOBḤĪ-fordításkötetről.) A ṢOBḤĪra vonatkozó adatokért s a szöveg rendelkezésemre bocsátásáért TELEGDI Zsigmond professzornak tartozom hálás köszönettel.

$IP_{(8)}$ Csak a versbetét ismeretes.
Közli Sadeq CUBAK[36] a *Sang-e ṣabur* 'A türelmes kő' c. regényében. (1. kiad.: Teherán, 1345/1966., 2. kiad. 1352/1973. 87.)
A mese Irán-béli népszerűségét szépirodalmi feldolgozásai, folklórtanulmányok utalásai is alátámasztják.[37]

b) *Adatok más iráni népeknél*

Tadzsik IT *Bulbulak-i sargašta* 'A bujdosó csalogányka'
AMONOV Rajab 1963. 160–163.
Oroszul A. BERTEL'SZ fordításában (1961) „Bednij szolovuska" címmel jelent meg.
Azonos tadzsik szöveg – csupán csekély eltéréssel a vers végén – található az új „*Afsonaho-i xalq-i tojik*" c. kötetben (Dusanbe, 1975. 166–169.)
Gyűjtési adatok (az 1961-es orosz nyelvű kötet jegyzetanyagában megadva, 594. o.): Tavariyān, Sar-i Hasar körzet, 1950. Oim Karimovától (sz. 1885.)

Yazgulámi IY[38] *Mal'csik-golub'* 'A galamb-fiú' (oroszra fordított szöv.)
Gyűjtötte és oroszra fordította: D. I. EDEL'MAN. In: A. L. GRJUNBERG–I. M. SZTEBLIN-KAMENSZKIJ 1976. No. 41. 358–361. Gyűjtési adatok: Dusanbe, 1954. R. Yomovtól (akkor 40 éves)

Kurd Jelek mutatnak mesénk előfordulására a nyugat-iráni kurdok között. Adataink azonban több ponton hiányosak.

IK_1 *Metel-e gunjiške* 'A veréb meséje' (Perzsa szöveg)
MARSADE: *Goftanīhā* ('Mondandók') Teherán, 1347/1969. Padide kiad. 46–49.
A mese a „*revāyat-e kordi*" 'kurd legenda' alcímet viseli. A szöveg maga kollokviális perzsa, csak a vers tartalmaz néhány kurd szót.[39]

IK_2 *Sage vom Vogel gō'in* (Bilingvis, kurd–német szöveg)
LERCH, Peter 1857. 1. No. 6. 80–83.

3. *A variánsok (a nép- és országnevek ABC-sorrendjében)*

A variánsok számozása a rendszerező munkákból vett adatok esetében a szerzők (BOLTE–POLIVKA, BRIGGS, DÄHNHARDT, LAPORT) közlési sorrend-

[36] S. CUBAK kiemelkedő perzsa író, HEDĀYAT barátja és tanítványa (sz. 1916.). Prózája – s különösen az említett regény – folklóradatokban rendkívül gazdag.
[37] ELWELL-SUTTON, L. P. 1970. 196. és DĀVIDIYĀN–SĀ'EDI 1344/1965. 33.
[38] A kelet-iráni nyelvek pamíri csoportjába tartozó dialektus. A Ny–Pamir és a K–Hindukus vidékén 70–80 ezer lélek beszéli.
[39] MARSADE az iráni bibliográfiákból ítélve népszerűsítő író. A *Goftanīhā* mellett megjelentetett egy másik mesegyűjteményt is „*Qeṣṣehā-ye 'āmmiyāne*" ('Népmesék', Teherán, 1347/1969. Padide) címmel, melyből kitetszik kompilációs munkamódszere. Itt (141–145.) közli szó szerint (csak a „*qahbe*" 'szajha' szót pontozva ki – feltehetően a gyerekolvasókra való tekintettel), ám minden utalás nélkül a HEDAYAT-féle „*Bolbol-e sargašte*" szöveget. Csak remélhetjük, hogy „*Metel-e gunǧiske*" esetében is hasonló hűséggel plagizált valahonnan. Hogy a mesét eredetileg kurdul vagy perzsául jegyezték-e le (az Iránban élő kurdok esetében felmerül a bilingvizmus lehetősége is), természetesen nyitott kérdés marad.

jét a többi — saját gyűjtésű — adatnál kronológiai szempontokat tükröz (pl. a legrégibb magyar adat jelölése: FM_1).

CaUd Dirr, A. 1922. No. 16. „Arsuman".
FCh Genetz, A. 1889. 114—117.
FE_3 Dähnhardt, O. 1907—1912. Bd. III. Tiersagen. Kap. 17. II. 3. Zum Märchen vom Machandelboom. 3. Estnische Sagen. 408. „b".
FE_4 uo. 408—409. „c".
FE_9 uo. 411—412. „h".
FE_{10} uo. 412. „i".
FE_{11} uo. 412. „k".
FE_{12} uo. 412. „l".
FE_{13} uo. 412—413. „m".
FE_{15} uo. 413. „o".
FE_{17} uo. 413—414. „q".
FE_{18} uo. 414. „r".
FM_1 Pap Gyula 1865. 121—129. „Jártár varnyú".
FM_2 Nyelvőr, 1875. 138—139.
FM_3 Loschdorfer Anna 1937. 354—356. „A gyilkos mostoha".
GE_1 Briggs, K. M. 1970. Part A. vol. 1. 378—379. „The little bird".
GE_2 uo. 414. „The milk-white doo".
GE_3 uo. 441—442. „Orange and Lemon".
GE_4 uo. 472—473. „The rose-tree".
GE_8 Dorson, R. M. 1975. 37—40. „Applie and Orangie".
GG_1 Brüder Grimm I. 47. 203—212. „Von den Machandelboom".
GG_2 Bolte—Polivka 1913—1931. I. 47. 413. (Pfalz)
GG_4 uo. 414. (Hessen. 1.)
GG_5 uo. 414. (Hessen. 2.)
GG_8 Zingerle, I. v. 1911. 59—60. „Mädchen und Bübchen." (Tirol)
GG_9 Bolte—Polivka 1913—1931. I. 47. 415. (Oberpfalz)
GG_{13} uo. 415. (Szilézia, 1.) „Von dem Fleischer, dessen Sohn zu einem Sperling wird."
GG_{14} uo. 416. (Szilézia, 2.) „Das Vöglein auf dem Baume".
Ind_3 Gurdon, P. R. T. 1975. 162—163. „The Water-Fall of Ka Likai". (Khasi törzs)
Ind_5 Dähnhardt, O. 1907—1912. Bd. III. Kap. 17. I.a. 383.
RF_1 Carnoy, E. H. 1883. 229—236. „La mère cruelle". (Picardie)
RF_2 Bladé, J. F. 1886. 169—178. „La marâtre". (Gascogne)
RF_4 Revue des traditions populaires III. (1888) 107—209. „Le petit geault".
RF_5 Pineau, L. 1891. 75—79. „Le pigeon blanc". (Poitou)
RF_6 Rev. d. trad. pop. XVI. (1901.) 393—394. „L'os qui chante".
RF_7 uo. XXII. (1907.) 28—29. „L'os qui chante".
RF_8 uo. XXIII. (1908.) 131. „La pomme rouge".
RI Bolte—Polivka 1913—1931. I. 47. 419. „Il figlio risuscitato".
RV_1 Laport, G. 1932. 71. „Le collier rouge".
RV_2 uo. 71—72. „La vierge d'or".
SAEg Dulac, M. H. 1885. 6—11.
SU_1 Lövis of Menar, A. v. 1955. 8—12. „Die Taube." (I. Rudcsenko: *Narodnie juzsnorusszkie szkazki* [Kiev, 1870.] 14. sz. meséjének fordítása).

SU$_2$ Etnograficnij Zbirnik. XXIX. (Lvov, 1910) 304–305. „Cudesnij ptasok".
TO Eberhard, W.–Boratav, P. 1953. 294–295. Typ. 241. „Der singende Stock". Var. „h".
TUS Jungbauer, G. 1923. No. 16. „Die Turteltaube auf dem Maulbeerbaum".

IRODALOM

Aarne, Antti—Thompson, Stith
1961 *The types of the folk-tale, a classification and bibliography.* Helsinki. FFC. No. 180.

Amonov, Rajab
1963 *Afsonaho-i xalq-i tojik* (Tadzsik népmesék) Dusanbe

Asmussen, Jes P.
1965 *Remarks on some Iranian folk-tales treating of magic objects, especially AT 564.* Acta Orientalia 28. 220—240.

Berze Nagy János
1957 *Magyar népmesetípusok.* I—II. Pécs

Bertel'sz, A.
1961 *Tadzsikszkije szkazki.* Moszkva

Bladé, J. F.
1886 *Contes populaires de la Gascogne.* Paris

Bolte, Johannes—Polivka, Georg
1913—1931 *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm.* I—V. Leipzig

Boulvin, Adrienne
1975 *Contes populaires persans du Khorassan.* I—II. (A II. kötet társszerzője: Ibrahim Šokurzāde) Paris

Briggs, Katherine M.
1970 *A dictionary of British folk-tales.* London

Briggs, Katherine M. and Ruth L. Tongue
1965 *Folktales of England.* Chicago—London

Carnoy, E. H.
1883 *Litterature orale de la Picardie.* Paris

Dāvidiyān, H.—Gh. H. Sā'edi
1344/1965 *Āl wa Umm Sobyān* (Dolgozat az iráni démonológiáról) Soxan, doure 16. 1—33.

Dähnhardt, Oskar
1907—1912 *Natursagen.* I—IV. Leipzig—Berlin

Dirr, A.
1922 *Kaukasische Märchen.* Jena

Donaldson, B. A.
1938 *The wild rue: a study of Muhammedan magic and folklore in Iran.* London

Dorson, Richard M.
1975 *Folktales told around the world.* Chicago—London

Dulac, M. H.
1885 *Contes arabes en dialecte de la Haut-Egypte.* Journale Asiatique, 8. ser., 5. tom. 6—11.

Eberhard, Wolfram
1937 *Typen chinesischer Volksmärchen.* Helsinki. FFC No. 120.
1951 *The girl that became a bird.* Semitic and Oriental studies. University of California Publications in Semitic Philology. Vol. 11. 79—86.

Eberhard, Wolfram—Pertev N. Boratav
1953 *Typen türkischer Volksmärchen.* Wiesbaden

Elek Oszkár
1914 *A Jávorfa meséje.* Ethnographia. XXV. 14—31.

El-Shamy Hasan
1980 *Folktales of Egypt.* Chicago

ELWELL-SUTTON, L. P.
1969 *The unfortunate heroine in Persian folk-literature.* In: Yād-nāme-ye irāni-ye Minorsky. Teherán 37—50.
1970 *Magic and supernatural in Persian folk-literature.* In: V. Congres Internationale d'Arabisants et d'Islamisants. Actes. Bruxelles. 180—196.
FOUCHÉCOUR, C. H.
1969 *La description de la nature dans la poésie lirique persane du XIe siècle.* Paris.
GENETZ, A.
1889 *Ost-tscheremissische Sprachstudien.* I. Journale de la Société Finno-Ougrienne VII. 111—117.
GRIMM, Brüder
1977 *Kinder- und Hausmärchen.* Gesammelt durch die — —. Berlin—Weimar
GRJUNBERG, A. L.—I. M. SZTEBLIN-KAMENSZKIJ
1976 *Szkazki narodov Pamira.* Moszkva
GURDON, P. R. T.
1975 *The Khasis.* Delhi (Az 1907-es kiadás utánnyomása)
HEDĀYAT, Sadeq
1318/1939 *Tarānehā-ye fāmmiyāne.* (Népdalok) Mūsiqi c. folyóirat, No. 6—7.
1325/1946 *Bolbol-e sargašte.* Soxan, doure 3. Šom. 6—7. 432—434.
HURREIZ, Sayyid H.
1977 *Ja'aliyyin folktales.* Indiana University, African Series. Vol 8. 80—83.
IKEDA, Hiroko
1971 *A type and motif index of Japanese folk-literature.* Helsinki, FFC No. 209.
JASON, Heda
1965 *Types of Jewish-Oriental oral tales.* Fabula 7. 115—224.
JUNGBAUER, Gustav
1923 *Märchen aus Turkestan und Tibet.* Jena
KROHN, Kaarle
1971 *Folklore methodology* (Trl. by R. L. WELSCH). Publications of the American Folklore Society, Bibliographical and Special Series. Vol. 21.
KARLINGER, Felix (hrg.)
1973 *Wege der Märchenforschung.* Darmstadt
KATIRĀ'I, Mahmud
1348/1969 *Az xešt tä xešt* (kb.: a bölcsőtől a koporsóig) Teherán
KHM lásd: GRIMM, Brüder 1977
KÖHLER, Reinhold
1898—1900 *Kleinere Schriften.* Hrsg. v. Johannes BOLTE. I—III. Weimar
LAMBTON, A. K. S.
1953 *Persian grammar.*
LAPORT, George
1932 *Les contes populaires wallons.* Helsinki. FFC No. 101.
LERCH, Peter
1857 *Forschungen über die Kurden und die iranischen Nordchaldäer.* St. Petersburg
LEYEN, Friedrich von der
1964 *Das deutsche Märchen und die Brüder Grimm.* Düsseldorf—Köln
LINCKE, Werner
1933 *Das Stiefmuttermotiv in Märchen der germanischen Völker.* Berlin
LORIMER, D. L. R. — E. O. LORIMER
1919 *Persian Tales Written Down for the First Time in the Original Kermāni and Bakhtiāri.* London
LOSCHDORFER Anna
1937 *Dalbetétes népmesék.* Ethnographia XLVIII. 346—361.
LÖVIS OF MENAR, A. v.
1955 *Russische Volksmärchen.* Übertr. v. — —. (Verbesserte erweiterte Ausgabe v. R. OLESTH) Düsseldorf—Köln
MACKENSEN, L.
1923 *Der singende Knochen.* Helsinki. FFC No 49.
MÁRKUS, Kinga
(1984) „*Nezunoki minwa no majutsuteki shūkyōteki sekaikan* (A Machandelboom mesék mágikus és vallásos világképe) Osaka, Sekai Kōshōbungei Kenkyū (Orális Világirodalmi Tanulmányok) No. 5.
MASSÉ, Henri
1938 *Croyances et coutumes persanes.* Paris

NAI-TUNG-TING
1978 *A type index of Chinese folktales in the oral tradition and major works of non-religious classical literature.* Helsinki. FFC No. 223.
OSZMANOV, M. N.
1958 *Perszidszkie szkazki.* Moszkva
PAP Gyula
1865 *Palóc népköltemények.* Sárospatak
PINEAU, L.
1891 *Contes populaires du Poitou.* Paris
RITTER, H.
1939 *Das Proömium des Mathnawi-i Maulawi.* Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. NF. 18. 169—196.
RÖHRICH, Lutz
1964 *Märchen und Wirklichkeit.* Zweite, erweiterte Auflage. Wiesbaden
RUDCSENKO, I.
1870 *Narodnie juzsnorusszkie szkazki.* Kiev
SEKI, Keigo
1966 *Types of Japanese folktales.* Asian Folklore Studies 25.
ṢĪRAZĪ, Enjavi
1353/1975 Qessehā-ye īrānī. Teherán
ṢOBḤĪ, M.
1328/1949 *Afsānehā-ye Kohan* Teheran
ŠOKURZĀDE, Ibrahim
1346/1967 *Aqāyed orosām-e madrom-e Xorāsān* (Khoraszáni néphit és népszokások). Teherán
SOLYMOSSY Sándor
1920 *Mese a Jávorfáról.* Ethnographia XXXI. 1—25.
1925 *A Jávorfa-mese és a Midas-monda.* Ethnographia XXXVI. 105—129.
THOMPSON, Stith
1946 *The folktale.* 1977 (eredeti kiadás 1946)
1955—1958 *Motif-index of folk literature.* 1—6. Copenhagen—Bloomington
THOMPSON, Stith—ROBERTS, Warren E.
1960 *Types of Indic oral tales. India, Pakistan and Ceylon.* Helsinki. FFC No. 180.
VAHMAN, F.
1975 *Farhang-e mardom-e Kerman.*
WARDROP, M.
1894 *Georgian folk tales.* London
ZINGERLE, I. v.
1911 *Kinder- und Hausmärchen aus Tirol.* Hrsg. v. — —. Innsbruck

Kinga [M á r̥k̥u s

THE BOY WHO BECAME A BIRD
SOME IRANIAN VERSIONS OF AaTh 720

(Abstract)

Iranian tales have not yet been classified. Comparative studies therefore often disregard Iranian parallels or limit their use to the better known literary tales, while the results of Iranian folktale studies are still barely recognized, because the materials are dispersed in collections of various languages, dialectological studies, and different, often local, journals. Using these sources I examine in this paper the characteristics of some Iranian (Persian, Tajik, Kurdish, Yazgulāmi) variants of the tale about the child who became a bird (My mother slew me; my father ate me; The Juniper Tree, KHM 47, AaTh 720) through their detailed motif-analysis.

The Persian versions are the richest in fantastic and religious elements. In them the murdered boy is reborn in the shape of a nightingale, *bolbol*, therefore this tale is known in Iran as „The Lost Nightingale" „*Bolbol-e Sargašte*". In the Tajik version, which uses the same expression „*bolbol-e sargašte*", the story is less repelling (e.g., the boy is killed and devoured by a wolf, not by the parents). However, it preserves the archaic motif of bones hanged on a tree.

Between Iranian variants and European ones, basic motives are common, such as S 12, S 31, G 72, E 607. 1., E 613.01 or the figure of the resuscitating sister, the song of the bird and its justice. Even some details, like the contest preceding the murder, are similar.

The main pecularities of Iranian versions, as compared to Western ones are:

1. Mother instigates father to murder, father actually commits it (cf. murderous mother, innocent father in the European variants).
2. Bird uses the formula „Close your eyes, open your mouth!" or the like.
3. The objects which the bird throws to the parents and sister are generally needles, nails, and sugar (cf. millstone, clothes, boots, jewels etc. of the European variants).
4. It is into their mouth that the objects are thrown.

The above pecularities, however, are not exclusively those of the Iranian ones. The first is found also in versions from the Sart, the Caucasian Ud, the Cheremis and the Ukrainian in Poltava. The second and the fourth occur in Sart and Egyptian Arab versions, the third in Turkish, Sart, Ud and probably in Cheremis versions.

The Iranian Juniper Tree tales therefore belong to a regionally and culturally distinctive circle which extends over vast areas of the Near and Middle East and touches the borderlines of Europe.

KÖZLEMÉNYEK

Réthelyi Jenő

Útszéli keresztek Keszthely környékén

Keszthely közelében, Reziben és Várvölgyön faragásra alkalmas követ bányásztak már régóta. Az 1751-ben Keszthelyen megalakult ács-kőműves-kőfaragó céh kőfaragó mesterei ezekből a kövekből nemcsak az építésekhez szükséges követ, háztartási kőeszközöket faragtak, hanem kereszteket és szobrokat is. Megrendeléseiket Zala, Somogy és Veszprém megye területéről kapták. A céhrendszer megszűntével nemcsak Keszthelyen, hanem az említett megyék más városaiban, községeiben is nyíltak kőfaragó műhelyek. Ettől az időtől kezdve a keszthelyi mesterek inkább csak a közvetlen környéknek dolgoztak.

A Keszthelyi Esperesi Kerület 13 plébániájának[1] és a közvetlen környék 29 községének[2] területén az 1980-as évek elején 279 keresztet, 57 szobrot, 18 fakeresztet tudtunk számba venni. — A keresztek mintegy fele az 1900-as évek első harmadában (tehát viszonylag későn) készült. Egynegyede a XIX. század második, másik negyede a század első feléből maradt fenn. A következőkben ezen keresztek felállításának a körülményeivel, indítékaival, formai típusaival és a kőfaragó mesterekkel kívánunk foglalkozni.

A keresztek rendeltetésük szerint így oszlanak meg: *templomkereszt:* 44 db. Ezek azok a keresztek, amelyeket templomok, kápolnák elé állítottak fel. *Temetőkereszt:* 29 db. Ezeket a temetőt fenntartó plébánia vagy egyes hívők az egyházi rendelkezéseknek megfelelően a temetők központi helyére állították. *Sírjelként* is találni sok keresztet: 41 db. Szokássá vált a Balatonfelvidéken, hogy a hozzátartozók egyszerű sírkövek helyett sokszor hatalmas, 2—3 méter magas kereszteket állíttattak meghalt hozzátartozóik sírjára. *Emlékeztetőként* is állítottak kereszteket: 29 db. A *községek bejáratainál, a falvak utcáin, a szőlőskertekben* találhatók az útszéli keresztek, gyűjteményünkben: 143 db.

A szobrokat csak számba vettük, és adataikat az adattárban közöljük.

Régebben inkább fából készült kereszteket állítottak a falvakban. Újabbakat is látni. Gyűjtési területünkön 18 darabot találtunk.

A keresztek felállításának indítékai

A keresztek felállításának vannak bizonyos előírásai. A szándékot be kell jelenteni az illetékes plébánosnak. A kereszt fenntartására alapítványt — fundációt — kell tenni. A fundációkról a Canonica Visitatio-k jegyzőkönyvei és a néhol még megtalálható Alapítványi Naplók adnak útbaigazítást. Az 1850-es években egy kőkereszt fundációja 50 forint o. é. (osztrák értékben), azaz 100 korona volt. Fakereszt fenntartására 20—40 forintos fundációt kellett tenni.

A visitatiók — püspöki szemlék — jegyzőkönyveiből azt is megtudjuk, hogy az egyházközség pénztárába befolyó fundációkat hitellevélre ki is adták. Ellenszolgáltatásul az adós vállalta egy-egy kereszt gondozását. Az 1838-ban Várvölgyön megtartott szemle jegyzőkönyvének 7. §. 4. pontja így szól: „Vagyon ugyan a Fölső Zsidi helység közepén még egy faragott kőoszlop Nep. Sz. János képével együtt; ennek föntartására Szi László János az idecsatolt adóslevélnek Nro 9⁰ értelme szerint kötelezi magát és örököseit" *(A 210)*. Örökösei még a mai napig is megtartják ősüknek ezt a kötelezettségét.

Amely keresztnél a visitatio alkalmával nem találtak fundációt, ott a jegyzőkönyv rendelkezett a kereszt fenntartásáról. A már említett látogatási jegyzőkönyvből meg-

[1] Lásd *Magyarázat az adattárhoz* első bekezdés.
[2] Lásd *Magyarázat az adattárhoz* második bekezdés.

tudjuk, hogy „vagyon a F. Páhoki Filiálisban Temetőhely . . . vagyon benne kő-kereszt a megfeszített Idvezítőnek képével, F. Páhoki Bognár Pál által állítatott, nincs fundatio, de fenn-tartani köteles a Helybeli-község" *(A 23)*.

Ezekből a jegyzőkönyvekből azt is megtudjuk, hogy a látogatás idejében hol és hány kereszt és szobor volt található az adott plébánia területén.[3]

Amikor egy kereszt elkészült, akkor ezt ünnepélyesen felavatták. „1942. június 21-én keresztet áldottam meg a Várvölgyi hegyben, mely a hívek áldozatkészségéből létesült. A vasárnapi szt. mise után ünnepélyes menetben vonultunk ki a helyszínre a szertartás elvégzésére" — olvashatjuk a plébánia Historia Domus-ában.[4] *(A 221)*.

Az alapítványok a két világháború következtében elértéktelenedtek. Nagyon sok olyan kereszt, amely nem községi belterületen állt, ezért el is pusztult. Egy másik oka a keresztek pusztulásának, hogy a falvak élete, a földbirtokviszonyok gyökeresen megváltoztak. Az általunk ismert keresztek és szobrok 5%-a rom, 20%-a erősen rongált, alig helyreállítható, 35%-a kisebb-nagyobb javítással helyreállítható lenne, 40%-a épnek mondható.[5]

*

A *falvak bejáratánál* a kereszteket leggyakrabban a plébániák közössége állította. Ezek a keresztek mintegy fogadták az odaérkezőket és búcsúztatták a távozókat.

A *templomkereszteket* általában jobbmódú templomatyák vagy azok családja állíttatta fel, a szokásos „Isten dícséretére . . ." felirattal. Bővebb szöveget is találni. Így

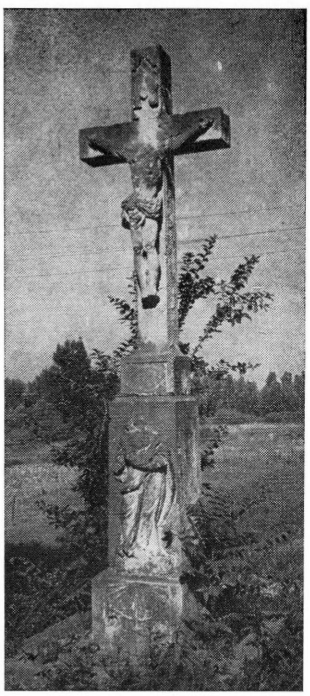

1. kép. A keszthelyi halászcéh „Tanyakeresztje". Keszthely-Fenékpuszta, 1810 (A 139)

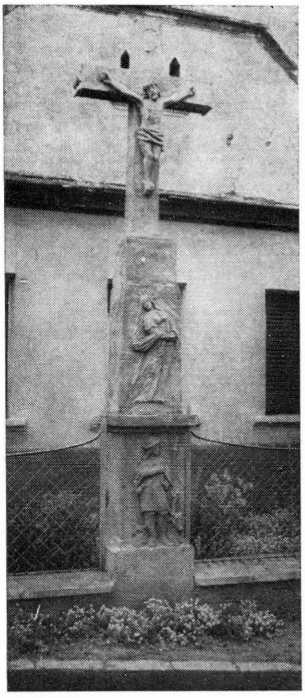

2. kép. Útmenti kereszt az 1810-es évekből, Bazsi (A 276)

[3] Adattár *1. táblázat.*
[4] Várvölgyi plébánia Historia Domus-a
[5] RÉTHELYI Jenő 1979. 323.

Egregy kápolnájánál: „Isten dicsőségére és az anyaszentegyház felmagasztalására állíttatta Fisli János és neje Dombi Ilona és gyermekei. 1919". A templomok körüli régi temetők sírkeresztjeit is felhasználták mint templomkereszteket. Pl. Keszthelyen a Karmelita templomnál, vagy Tomajon a kápolnánál. *(A 123; A94; 60; 140).*

A *temetők központi keresztjét* vagy az egyházközség vagy egyes jómódú hívek állíttatták. Gyenesdiás Havi Boldogasszony templomának temetőkeresztjét Dornyay Mihály — Dornyay Béla muzeológus édesapja — állíttatta 1866-ban *(A54).*

Buzgó hívek végrendeleti akarata szerint is állítottak fel kereszteket, szobrokat. A mellékalakok egyike ilyenkor a hagyományozó védőszentje *(A 107; 224).*

Az *engesztelő keresztek* példája lehet az a várvölgyi kereszt, amelyet meggyilkolt férje emlékére özvegye állíttatott fel. Hasonló tragédiát takar Balatongyörökön egy mindennapi feliratú kereszt: „Isten dicsőségére és néhai Szabó Ferenc emlékére állíttatták gyászoló neje Giber Erzsébet és gyermekei. 1901". A tragédiát a halotti anyakönyv fedi fel. „1900 november 8-án Szabó Ferenc földművest, templomatyát a községbíró egy husánggal agyonütötte. — Részeg munkások, köztük a bíró, insultálták családját; midőn Szabó F. a bírót viselkedéséért korholta, az egy csapással úgy vágta főbe ,hogy rögtön meghalt"[6] *(A 218; 31).*

A Keszthely-Várvölgy közötti országúton áll a „Fagyos kereszt". Felirata szerint „1876. jan. 6-án itt meghalt Csepely József emlékére állíttatta Óó Rozália . . . 1877. évben". A néphagyomány fűzte tovább az eseményeket. Egyik változat elmondja, hogy a keresztnél Keserű bandája ütött le egy embert, aki ott vérében megfagyott. Mások tudni vélik, hogy a keresztnél egy alkalommal két zsidi asszony éppen a betyárokról beszélgetett. Féltek. Keserű Jóska bandája éppen odaért és meghallotta a beszélgetést. Büntetésül a betyárok az egyik asszony talpát gombostűkkel verték tele. Aztán azt is tudni vélik, hogy a keresztnél farkasok támadták meg a kéményseprőt. Erre az létráját a keresztnek támasztotta és felmászott rá. Ott fenn megfagyott[7] *(A 230).*

Az *első világháború után* sorozatban emeltettek kereszteket azok, akik épségben élték túl a borzalmakat. Sok keresztet állítottak azok emlékére is, akik hősi halált haltak és távoli vidékek ismeretlen sírjaiban nyugszanak.

Mennyit szenvedhettek azok a Karmacs községben lakó szülők, akik így búcsúztak fiuktól: „Isten dicsőségére és a messze idegen földben nyugvó felejthetetlen és hőn szeretett gyermeknek, Parag Józsefnek emlékére, aki Przemisl védelmében 1915 márcz 21-én orosz fogságba jutott és Katakurgában Turkesztánban 1916. jún. 12-én életének 26-dik évében hősi halált halt. Emléked örökké él!" *(A 97).*

A szokásostól eltérő feliratú kereszttel mondott köszönetet a Felföldi házaspár: „Az Úr Jézus Krisztus tövissel hoto megkoronáztatásáért A világháborúból való szerencsés hazatérésem és hitvesem nagy betegségből való felgyógyulásának kegyeletéül Állíttatta Fölföldi István és neje Szita Katalin. 1920." *(A 134).*

*

A községek bejáratánál levő kereszteket a keresztjáró napokon, a jó termésért való könyörgés alkalmával *körmenetben* keresték fel a hivők. A Várvölgy főutcáján levő kereszteket Sümeg messze földről látogatott *búcsú*jakor, Kisasszony napja (szept. 8.) utáni vasárnapra bemeszelik és feldíszítik, hogy a búcsúra zarándoklókat illő módon fogadják. — Karmacs községben az *Úrnapi körmenet* alkalmával a sátrakat a keresztek mellé állítják. Sok keresztet még most is virággal díszítenek. Szokás a kereszteket bemeszelni. Ezzel részben szépítik az idő okozta rombolásokat, részben tartósítani vélik a kőanyagot. Találkozni frissen javított és kifestett keresztekkel is.

Várvölgy szőlőjében, a Babos dűlőben „Ne káromkodj 1942" véset olvasható egy fakereszten. Emlékeztet ez arra, hogy a régi szőlőhegyi articulusok tiltották a szőlőhegyekben a káromkodást.[8] Keszthely környékén a káromkodás rossz szokása annyira elterjedt, hogy 1942 januárjában a helyi újságban „Harcot hirdet a káromkodás ellen a keszthelyi róm. kat. egyházközség".[9] A káromkodás elleni kereszt ennek a harcnak egyik eredménye. A bádogcorpust Orr Lajos tanító festette. A kereszt költségeit Molnár Mária állta[10] *(A 221).*

[6] Magyarok Nagyasszonya plébánia Keszthely. Halotti akv. 217. bejegyzés — 1900
[7] Vajkai Aurél 1964. 319.
[8] Vajkai Aurél 1938. 198.
[9] Keszthely és Vidéke 1942. jan. 3.
[10] Orr Lajos várvölgyi ny. tanító közlése

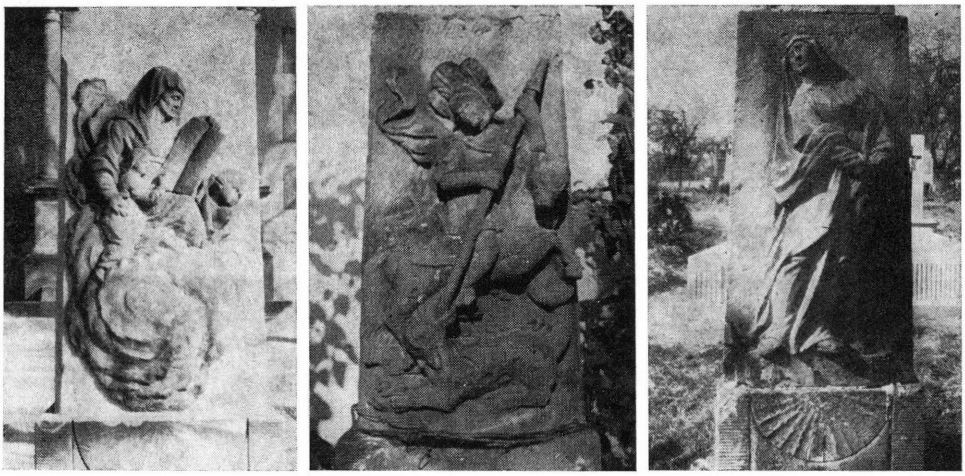

3—5. kép. Domborművek korai keresztekről: Mettercia (Cserszegtomaj, 1910, A 192), Szent György (Balatonszentgyörgy, A 41), Mária (alsópáhok temetőkereszt, 1810-es évek, A 10)

A keresztek feliratait és az anyakönyvi bejegyzéseket vizsgálva feltűnt, hogy több községben találhatók *„keresztállító családok"*, azaz olyanok, akik több keresztet állíttattak. Így a Dencs család Reziben, Keszthelyen és Cserszegtomajon a Csák család ágai, több család Vonyarc és Balatongyörök vidékén.

Bármennyire is hitbeli alapja volt egy-egy kereszt vagy szobor felállításának, megmutatkozott benne az emberi hiúság is. A felirati mezők szövegében az állíttatók nevét mindig a szöveg többi részénél nagyobbra, kiemelt helyre vésték. Az állíttatók gazdasági-anyagi-társadalmi helyzetét mutatta a keresztek anyaga, nagysága és a mellékalakok száma is.

Az 1900-as évek első évtizedeiben Zala megyéből szinte katasztrofális mértékben indultak meg, „tántorogtak ki" a falusiak az Újvilágba. Ezek a magyarok nem tudtak végleg elszakadni szülőföldjüktől. Ennek tanúsága a több községben felállított *„amerikás kereszt"*. A felirati mezőkön alig fér el a sok név. Balatonszentgyörgy szép munkájú amerikás keresztjét 1978-ban egy vigyázatlan traktoros kidöntötte *(15. kép)*. Zalaszántón a templom előtt egy nagy Piéta-kereszt áll 23 névvel. Ugyanitt egy páduai Szent Antal szobor felirata: „Isten dicsőségére és Amerikában elhalt Német Máté emlékére állíttatta neje, Bálint Mária és gyermekei Teréz, Máté, Erzsébet, 1922". Nála szerencsésebb volt, aki Hévízen állíttatott egy keresztet: „Isten dicsőségére és Amerikából való szerencsés hazajövetele emlékére állíttatta Leirer Károly és családja, 1920". Vörs község 1855-ből való templomkeresztjét „Kijavíttatta ifj. Simon József Amerikából 1912." *(A 42; 246; 243; 88; 361)*.

A zalai magyarok mellett veszprémi németek is kivándoroltak. „Dieses Kreuz wurde zur Ehre des Erlösers von Polanianer Gleubigen die sich in Amerika befinden gewidmet in Jahre 1901. Ruisch János Katharina Ruisch und Familie Wagner Peter Wagner Maria mit". A feliratban szereplő Polányt akkor Németpolánynak, ma Magyarpolánynak hívják *(A 326)*.

1. táblázat. A keresztek és szobrok számának alakulása a Keszthelyi Esperesi Kerület plébániáin a vizitációs jegyzőkönyvek és gyűjtésünk alapján

	kőkereszt	kőszobor	fakereszt
1816 és 1838 adat	25	17	72
ezekből ma látható	19	8	1
elpusztult	6	9	71
1980-ban található	212	57	15

A kőkeresztek felépítése, formai csoportosítása

A hívő nép először fából faragott kereszteket állított. Jézus alakját bádogból kivágták és befestették. Íme, itt a fakép vagy pléhkrisztus. A fakereszthez vezető utat „Faképi útnak" hívták.[11]

A könnyen pusztuló fakeresztek helyére a XVIII—XIX. században lassan-lassan beálló gazdasági fellendülés következtében kőkeresztek kerültek. Ezt Keszthelyen és környékén elősegítették a szakmájukhoz jól értő kőfaragó mesterek, valamint Reziben és Várvölgyön, tehát a közelben található, jól faragható kő.

A Balaton-felvidék keresztjeiről készített felvételeinket rendezve, bizonyos felépítési, megmunkálási jellegzetességek tűntek fel. A céhes idők mesterei — sajnos — nevüket nem vésték fel alkotásaikra. A későbbiek sem mindig. Az évszámok, a feliratok nem egy esetben elkoptak. A csoportosításra azonban mégis kísérletet tettünk.

*

Az *1800-as években készült keresztek* felépítésükben szinte egységesnek mondhatók. Egy korabeli szerződésben ez olvasható: „A kereszt . . . esen darabokból áll: egy alapkő, egy oszlop, egy kereszt, mellyen Szűz Mária és a feszület lesz kifaragva, olajos föstékkel megföstve . . .".[12] Más szóval: a keresztek erőteljes, hasáb formájú *alapzaton* nyugszanak. Valamivel kisebb keresztmetszetű, általában közel egy méter magas *középrészben* folytatódnak. Erre a középrészre épül egy még kisebb keresztmetszetű hasáb, amely olykor majdnem kocka alakú, ez az *átmeneti rész*. Ez tartja a keresztet a *corpusszal*, a megfeszített Jézus testével. Az alapzatnak a nézővel szembeni lapja a *felirati mező*.

A megrendelő a mesterrel mintarajz alapján vagy valamilyen már elkészült kereszt példája alapján egyezett meg. Úgy tűnik, mindkét fél meghatározott típusokra gondolt. A megállapodások így szólnak „. . . . kimutatott forma szerint"; vagy „a kő formája ollan leszen, mint mellyet Dömötör János készítet *(6. kép)*; vagy „. . . . általam már a keszthelyi temetőben kimutatott kereszt vagy emlékkő . . .".[13]

A megrendelő és a mester az alakoknak egymáshoz való arányában és a festés módjában is megállapodott: „. . . . egy kőkeresztet készítek el, mellynek magassága 10' — a feszület magassága 2' 6" — a mária képe pedig a feszülethez képest proportióra, a feszület a szemérem kendeje és a fenti titulus megaranyozva leend — az egész kőkeresztet 5 darabból készítem és semmi kerítés".[14]

Jól mutatja mindezt egy teljes *szerződésszöveg*:

„Szerződés. Melynek értelmében Oroszi Vintze Gábor helység bírája és Turi Lajos templom attyával egy kőkereszt készítése érdemében következő egyeség tétetett. Én alulírott kőfaragómester magamra válalok egy kőkereszt készítését, melynek magassága két öl leend. a mint szinte a szerződő fél időmnek kitűzött. Alku szerint három száz harminc forint váltóért. a kő kereszt tökéletes elkészítését magamra válalom folyó évi Nagyasszony napjára. A mely kőkeresztre foglalót felis vettem két száz forint vltót. a kőkereszt következőleg lesz festve a kereszt és az oszlop kő színűre úgy szintén a hozzá tartozandó kerítés is. a feszület megaranyozva, a korona a szemérem kendő és a titulus a feszületen megaranyozva a Mária ruhája pedig a szokott mód szerint. A kő kereszt magassága 28 cal □ba 5 a/4 schuc, melynek hitelére kiadom ezen egyeség levelet. Kelt Keszthelyen április 14-én 850. Kugler Mihály kőfaragómester".[15]

M. Schleifer und Sohn keszthelyi cég 1850. december 15-i számlájából megismerjük azokat a festékeket, lakkokat, melyeket a kőfaragók használtak: arany, hollandfehér, lenolaj, firnisi, ólomcukor, kapotlak, damarlak.[16]

Kugler Mihály műhelyében magát Heinrich Arnold Bildhauer néven aláíró szobrász is dolgozott. Elszámolásából megtudjuk, hogy milyen munkákat végzett. Így szobrokat készített (1 Marienbild gemacht 20 ft); a keresztek felállításánál a végső munkákat, a kereszt és az alakok festését végezte (egy alkalommal 5 napi munka à 2 ft = 10 ft);

[11] Saját gyűjtés Zalaszántón
[12] Balatoni Múzeum adattár: 72,26,5.
[13] Balatoni Múzeum adattár: 72,26,7; 72,26,9.
[14] Balatoni Múzeum adattár: 72,26,11.
[15] Balatoni Múzeum adattár: 72,26,5.
[16] Balatoni Múzeum adattár: 72,26,65.

a keresztekre és a sírkövekre vésett betűket kifestette, aranyozási munkákat végzett. 1850-ben 8 hónap alatt 890 ft 26 xr-t keresett (elszámolása 8 lapnyi és német nyelvű).[17]

A forint értéke 1850-ben: 1 pár csizma 20 forint; 1 fekete kabát 7 ft 30 kr; 1 ing 4 ft.

Kugler Mihály hagyatékában található szerződések szerint 240—330 váltóforint volt egy-egy kereszt ára az 1850-es években. Kisebb sírköveket 50—60 váltóforintért készítettek. Ez akkor megfelelt az országos áraknak. Kiskunfélegyháza abban az időben két keresztért, melyeket Pesten faragtak, 700 forintot fizetett.[18]

A kereszteket rendszerint valamilyen vallásos ünnepre kellett elkészíteni. „Nagyasszony napjára" — olvashattuk a közölt szerződésben. A Hétfájdalmas Szűz ünnepén — 1872. szeptember 15-én — állítottak fel Vállus községben egy keresztet[19] *(A 239)*.

Az 1800-as évek keresztjein Jézus alakja mellett Szűz Mária alakja is látható, Az évszázad első felében inkább dombormű kivitelben, a középrészen. Később félszobor, majd teljes szobor formájában. Néhány kereszten a felirati mezőt is alakos faragás foglalja el (*2. kép*). A középrészen olykor Mária alakja helyett más vallásos ábrázolás került kidolgozásra (Mettercia *3. kép*, Szt. György *4. kép*) *(A 276; 122;, 41)*.

A megrendelő kívánságára *kerítés* is készült a kereszt köré. Az 1800-as évek első felében ez szép barokk kőfaragás *(7. kép)*. Később, ha készült kerítés, az kovácsolt vas, sokszor az állíttatók nevének kezdőbetűivel és az évszámmal *(11. kép) (A 179; 187)*.

Feltűnően különböznek egymástól az 1800-as években készült keresztek *az 1900-as évek keresztjeitől*. A régiek mértéktartóbbak, díszítésük egyszerű. Mellékalakként általában Mária szerepel. Az 1900-as években készültek cifrábbak. Megjelennek a többalakos keresztek. A felépítés módja, a faragás milyensége, a díszítések segítettek — az évszámok és a feliratok mellett — a keresztek csoportosításában.

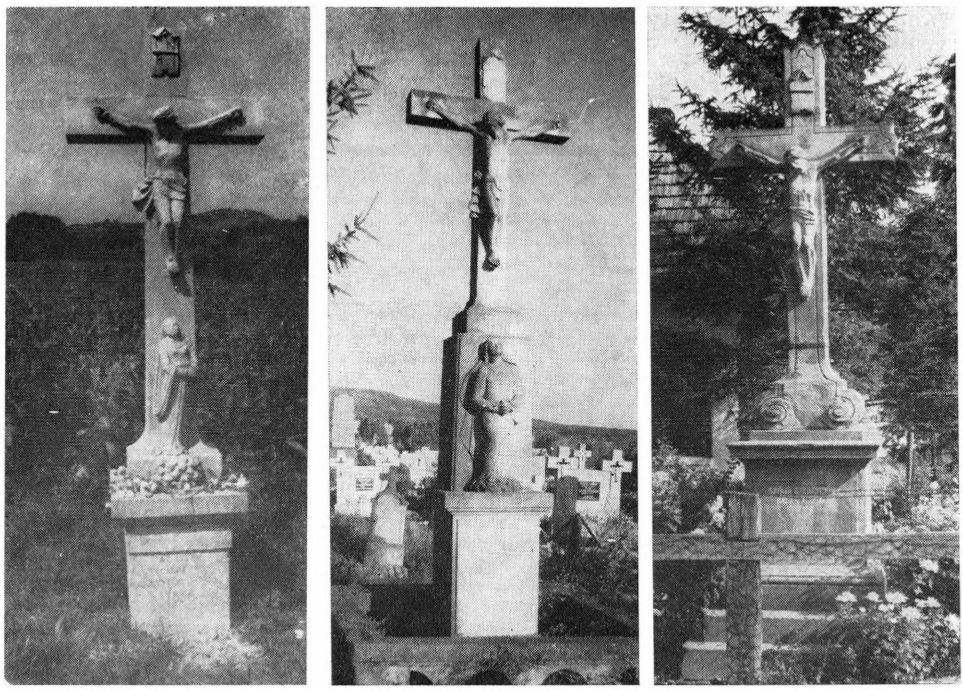

6—8. kép. Keresztek a II. csoportból: Lesencefalu, 1836 (A 308), Rezi, 1840-es évek (A 179), Sármellék, 1893, (A 202)

[17] Balatoni Múzeum adattár: 72,26,61.
[18] FEKETE János 1980. 19.
[19] PETANOVICS Katalin gyűjtése

Első csoport

A Keszthely-Fenékpuszta országúton álló és felirata szerint „Halász Chébeliek Tsináltattuk 1810", a keszthelyiek „Tanyakeresztjét" vettük a csoport alapjául *(1. kép) (A 139)*. Ebbe a csoportba tartozó keresztek hármas tagozódásúak. Az alapzatuk hasáb alakú. A felirati mező sima. Gyakran 5—8 cm széles, finoman vonalkázott keret veszi körül. A felirati mező felső részét félkörös, lefelé domború kisugárzás — fél napkorong formájú „Isten szeme" zárja le.

A felirat — ha van — a felállító nevének kezdőbetűje és az évszám. Találni néha pár szavas szöveget, esetleg latin vagy magyar nyelvű chronostichont.[20] Néhány ide tartozó kereszten a felirati mezőre Szt. Vendel domborművű alakját faragták ki *(2. kép) (A 276)*.

A középrész az alapnál valamivel kisebb keresztmetszetű, kb. 1 méter magas hasáb. Ennek elülső lapját Mária szépen faragott domborművű alakja díszíti. A tanyakereszt típusú kereszteknél Mária az arcát kissé jobbra fordítja és lefelé néz. Felsőteste is enyhén jobbra hajlik. Összekulcsolt kezét a bal csípője táján tartja. Ezzel mintegy ellensúlyozza a jobbra hajló testtartást. Bőséges redőkbe hulló fej- és vállkendőt visel. Ezek általában jobbra lebegnek, mintha balról fújná a szél *(5. kép) (A 10)*.

Az átmeneti rész majdnem kocka alakú. Előlapján ugyanolyan félkör alakú díszítés látható, mint a felirati mezőn, csak itt felfelé domború.

A kereszt négyzetes keresztmetszetű, keskeny hasábokból tevődik össze. Végei általában simán levágottak. A teljes szobor-corpust három szög tartja a kereszten. A töviskoronás, szakállas, élettelen Jézus feje jobbra billen. Teste mintegy lehúzza a karjait. Bordái látszanak. Egyszerű ágyékkötő övezi *(A 188)*.

A Tanyakereszthez megszólalásig hasonló, 1813-ban Keszthelyen felállított „Ex voto juratorum" feliratú kereszt irodalmi feldolgozásra is került.[21]

Az *5. kép*en látható Mária-ábrázolás mellett még másfajta kidolgozással is találkozunk ebben a csoportban. Mária fejét sugárkoszorú övezi *(2. kép)*. Olyan Mária-ábrázolást is ismerünk, ahol a mester Mária arcára könnyeket is faragott *(A 276; 343)*.

Az I N R I táblák a csoport keresztjein majdnem tökéletesen egyformák. Néhány esetben félhengert faragtak ki a keresztszárak végződésére. Ritkán díszes faragást is látni.

Az ilyen vonásokat mutató kereszteket az 1800-as évek első három évtizedében állították fel.

Második csoport

Ezek a keresztek méreteikben, felépítésükben, arányaikban hasonlók az első csoportba soroltakhoz. Kidolgozásuk finomabb, főleg simítással történt. A faragások, az alakok nem annyira egységesek, mint az előzőkön. Felállítási idejük kb. 1830—1860.

Mária alakja — legyen az domború vagy félszobor — bő redőzetű ruhában került kidolgozásra. A bő redőzet azonban alig, vagy nem lebeg. A redők szép hajlással a jobb alkaron vetődnek át. Mária felfelé és balra tekint *(6. kép)*. Ez a Mária merev, nem olyan „mozgékony", mint az első csoportnál. Találkozni mereven előre néző, kezét elöl összekulcsoló Máriával is *(7. kép)*. Ez a megjelenítési forma azért is említésre méltó, mert az 1800-as évek második felében jóformán csak ezzel találkozni *(A 308; 179)*.

Az alap és a középrész közötti párkány ebben a csoportban szinte általánossá válik. — A keresztszárak végződése itt is háromféle, de az arány a legmunkásabb, díszes megoldás felé tolódik el. — A díszítőelemek közül eltűnik a rovátkolás. Nincs sugaras dísz, „Isten szeme" jelkép.

[20] Gyenesdiás Vitéz kereszt latin chronostichonja:
eX VotIs IoannIs VItéz et ConIVgIs Anna SágVárI
In proMontorIo aL dIIas ConsVrreXIt; = 1807.
Lesencetomaj Marton kereszt magyar chronostichonja:
KrIsztus kInszenVeDésének tiszteLetére Marton Iosef
és Pap KataLIn házospár áItatos köLtségére áLLIttatott
feL = 1811.

[21] Dornyay Béla 1942

Időrendben és a megmunkálás módja szerint ehhez a csoporthoz tartozik néhány olyan kereszt és síremlék is, amelyeken csak az alacsony és széles alapon nyugvó barokk volutákból nő ki a corpust hordozó kereszt *(8. kép) (A 202)*.

Az első és második csoport keresztjein a népművészetet más téren is még sokáig befolyásoló barokk jelleg az uralkodó. A hajlott testtartású, lebegő ruhájú Mária, a voluták, a lekerekített keresztvégek elárulják, hogy a barokk formák még akkor is kedveltek a nép, a falu művészetében, amikor a „nagy művészet" már régen túllépett rajtuk.

Harmadik csoport

Az egységes jelleg hirtelen megváltozik az 1860-as évek után. A keresztek felépítésükben ugyan megtartják az eddigi gyakorlatot, azonban különféle díszítéseket, cifrázatokat faragnak rajuk. A „nagy művészet" historizáló neo-irányzatai utat találnak a céhrendszer szorítását lassan lerázó műhelyekbe.

Először a *neogót* irányzat jegyei mutatkoztak meg. A felirati mező csúcsíves keretet kapott. A középrészt Mária feje magasságában finom csúcsívekből álló keret zárja le. Az átmeneti rész eddig sima oldalait gótikus támpillérekhez hasonló „pillérecskék" törik meg. A kereszt szárainak keresztmetszete nem négyzet, hanem nyolcszög, mert az éleket lefaragják. Ezeken a nyolcszögletű hasábokon „bütykök" nőnek ki *(9. kép) (A 154)*.

Az alapot a középrésztől fogazott, egyre szélesedő párkány választja el. Ezen áll a merev tartású, előre néző, általában sima ruhájú Mária, legtöbbször teljes szobor kidolgozásban.

A még mindig neogót jellegű, de az előzőktől kissé eltérő kereszteken nincs a középrészen csúcsíves keret. A pillérecskék, a bütykök hasonlóak. Mária merev tartású, de félszoborként kidolgozva. Ha teljes szobor, akkor mögötte a középrészen kis fülkét alakítanak ki, hogy a szobor biztosabban elhelyezhető legyen. — A nyolcszögletű keresztszárak változatos formában végződnek *(10. kép) (A 227)*.

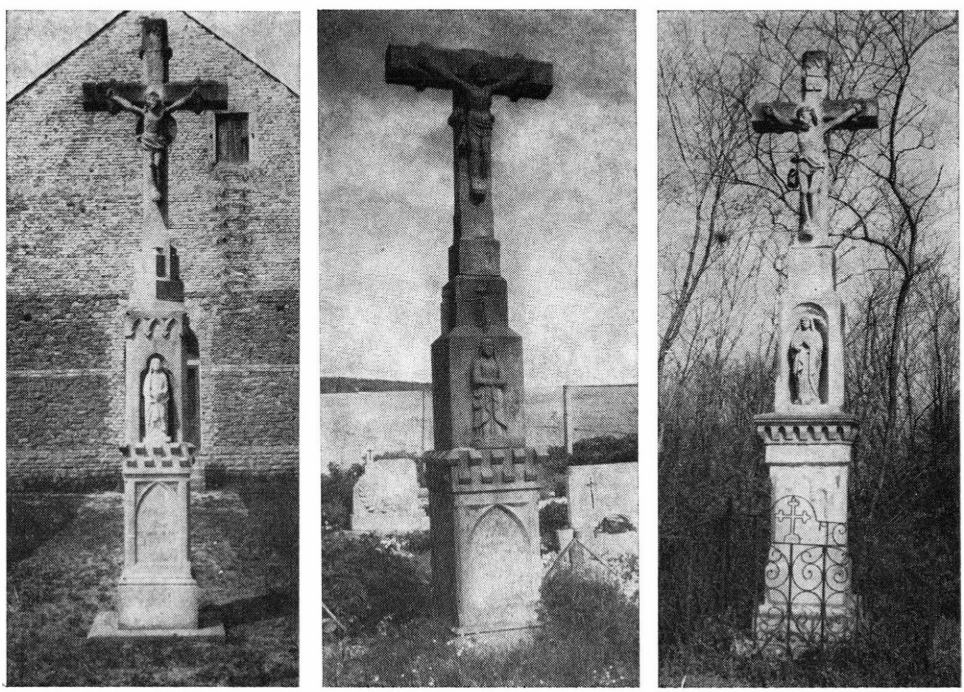

9—11. kép. Keresztek a III. csoportból: Cserszegtomaj, 1869 (A 154), Várvölgy, 1875 (A 227), Rezi, 1871 (A 187)

Az 1870-es években felállításra került keresztekről eltűntek a gótikus jegyek, és *neoromán* félkörívek díszítik őket. Legfeltűnőbb ez a felirati mezőn, ahol hármas íveket faragnak ki *(11. kép)*. A pillérecskék, bütykök eltűnnek. Olykor kisebb félívekből álló keret díszíti a középrész felső szélét. A merev tartású Mária előre néz *(A 187; 22)*.

A XIX. és a XX. század érintkező éveiben felállított kereszteken a *fogazás* lett a fő díszítő elem. A fogazás a párkányról felmegy a középrészre, néha még az átmeneti részre is. A felirati mezőt változatos vezetésű ívek és rozetták díszítik. A kereszt szárainak végződése sokféle formát mutat. Mária alakja fülke előtt álló szobor *(12. kép) (A 158)*.

Az egy mellékalakos — és ez legtöbbször Mária — keresztek mellett ebben az időszakban jelentek meg a három mellékalakos keresztek. A kiszélesedett párkány adott helyet a mellékalakoknak. Az evangéliumi leírás alapján leggyakrabban János evangelista és Mária Magdolna állnak Mária mellett. Sok esetben a mellékalakok a keresztet felállítók védőszentjei. Így pl. Kulcsár Józsefné, Pintér Anna keresztjén Szt. Anna és Szt. József áll *(13. kép) (A 363)*.

Az 1860. év után a század végéig felállított kereszteket a harmadik csoportba soroltuk. A csoporton belül megkülönböztetünk négy alcsoportot: csúcsív-soros neogót, sima neogót, neoromán és fogazott. Az egyes alcsoportok között átmeneti alakok is találhatók *(14. kép) (A 357)*.

Negyedik csoport

A századfordulón és az utána következő évtizedekben készült faragások már nem mutatják azt a komoly külső és belső arcot, amely a korábbiaknál megmutatkozott. Mintha a mesterségbeli tudás is hanyatlást mutatna. Kis túlzással: teljes stílusbeli és díszítőelem-zűrzavarral állunk szemben. Ha az eklektikát úgy értelmezzük, hogy „azt választom, ami éppen jólesik", akkor ez az eklektika kora a keszthelyi kőfaragóknál. Az első világháború után megszaporodtak a rendelések. A keresztek mellett sok síremléket

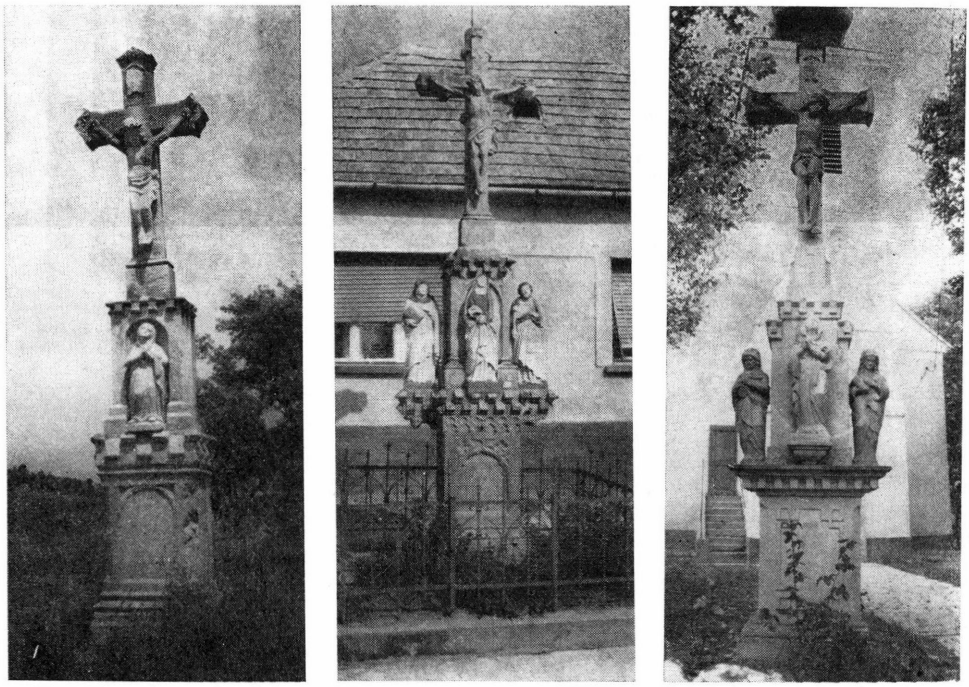

12—14. kép. Keresztek a III. csoportból: Cserszegtomaj, 1885 (A 158), Várvölgy, 1896 (A 363), Vindornyaszöllős, 1887, Polatsek Máté munkája (A 357)

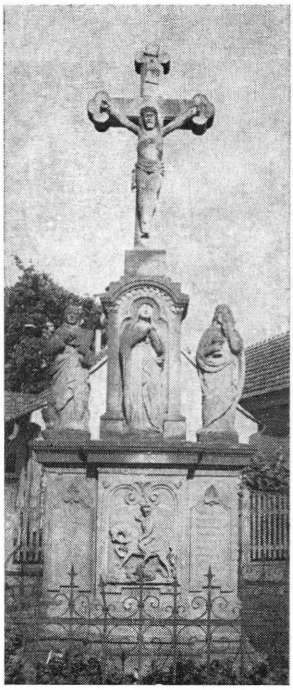

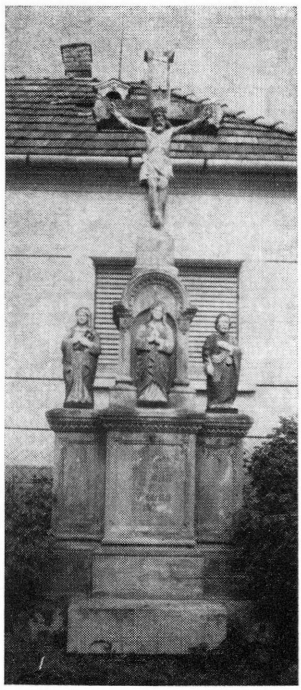

15—17. kép. A IV. csoportba tartozó keresztek: „Amerikás kereszt", Balatonszentgyörgy, 1907 (A 42), Cserszegtomaj, 1917 (A 118), Szentpéterúr, 1912 (A 348)

is rendelnek. Talán éppen a nagy kereslet és verseny okozta a hanyatlásnak nevezhető folyamatot?

Az 1900 után készült kereszteket altípusokra való felosztás nélkül, tisztán időbeliségre alapozva a negyedik csoportba soroltuk. Kiforrott, egyéni stílusjegyeket nem lehet találni. A mesterek működési ideje egy-két évtized. A keresztek felállításának időpontjai túlságosan fedik egymást. Az általunk név szerint ismert mesterek mindegyikétől nem is ismerünk nevével jelzett keresztet. A mesterek nevét táblázatban adjuk meg.

Román, barokk, reneszánsz stíluselemek vegyülékét mutató néhány keresztet mutatunk be *(17., 18., 16. kép)*. Ebben az időszakban jelennek meg a magyar szentek mint mellékalakok (Szt. István, Szt. Imre, Szt. Erzsébet). A negyvenes években már a műkőből öntött keresztek is készülnek *(A 348; 232; 118; 46; 169; 328. 200; 301; 120.)*

Az 1900-as évek első évtizedeiben különleges megoldású keresztek is készültek a keszthelyi műhelyekben. Újból „felfedezik" a barokk Piéta szobormegoldást. Mi „Piéta kereszt"-eknek neveztük el ezeket a nagy alkotásokat. Három formában ismertek: *a)* a halott Jézust a Fájdalmas Anya a kereszt tövében az ölében tartja; *b)* az üres kereszt alatt ül a Fájdalmas Anya, míg Jézus testét az alapzatban kialakított barlangszerű sírban találjuk; *c)* Jézus kétszer is látható az előbbi két forma összeötvözése miatt. A széles párkányon legtöbbször mellékalakok állnak. A Szent Sírt angyalok vagy katonák őrzik *(20. kép)*. Az általunk ismert (11 db) Piéta kereszten mesterjelzést nem találtunk. Az elsőt 1906-ban, a legújabbat 1936-ban állították fel *(A 157)*.

Balatonszentgyörgy községben a falu mellett elfutó országút és a falu főutcájának találkozásában 1901-ben egy olyan keresztet állítottak fel, melynek mindkét oldalára egy-egy corpust helyezett el a mester. A középrész körül Mária és három Mária Magdolna szobor áll. Ezzel a megoldással mind a két útról szabályos kereszt mutatkozik *(19. kép)*. Janus-keresztnek nevezhető ez a megoldás *(A 37)*.

Kőfaragóink ismerték a Grál legendát is. Két olyan keresztet ismerünk, ahol a Jézus sebeiből kifolyó vért kis angyal fogja fel kehelyben *(A 135; 249)*.

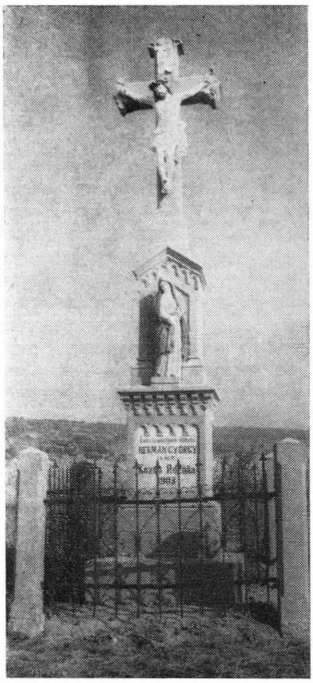
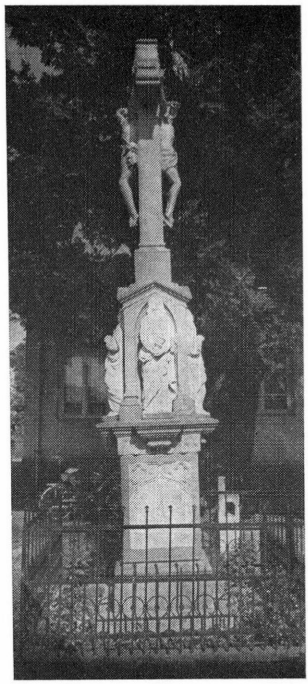

18—20. kép. Keresztek a IV. csoportból: Várvölgy, 1903 (A 232), „Jánusz kereszt", Balatonszentgyörgy, 1901 (A 37), kereszt pietával, szent sírral, Keszthely, 1910-es évek (A 157)

A kőfaragó mesterekről

Az 1751-ben királyi pátenst kapott keszthelyi ács-kőműves-kőfaragó céh volt a város egyetlen német céhe.[22] Ez a céh, mint a többi, 1872-ben feloszlott.

Az első négy kőfaragó mester nevét a keszthelyi Szt. Miklós temetőben levő síremlékük tartotta fenn: Franz Holeck, Joseph Hartmader, Anton Schluger, Thomas Nader. A remekbe faragott, volutás alapon elhelyezett fájdalmas Krisztust megörökítő síremléküket valószínűleg utóduk, Joseph Spenn mester faragta.

A Keszthely főterén levő Szentháromság és a kastély kertjében levő Immaculata szobron kívül ebből az időszakból, az 1700-as évekből a Szt. Miklós temető keresztjét ismerjük[23] *(A 111; 112; 114).*

A mi *első csoportunkba* sorolt keresztjeink az 1800-as évek első évtizedeiben kerültek felállításra. Ekkor, illetve már 1797-től *Zitterbarth József*, vagy ahogy a céh „Legényszerződési könyvében" olvasható: Joseph Czitterparth volt a céh kőfaragó mestere.[24] Valószínűleg Bécsből származott. 1823-ban és 1824-ben céhmester volt. Keszthelyen nősült. 1831-ben 70 éves korában halt meg.

Első csoportunk keresztjeinek egységes szerkesztése, kidolgozása, stílusa arra enged következtetni, hogy Zitterbarth mester erős egyéniség, nagy tekintély volt. Műhelyéből nagy sorozat remekbe faragott síremlék és szobor került ki. Ezek bizonyítják, hogy komoly ikonographiai ismeretekkel rendelkezett. Jól eligazodott a barokk, a copf, a klasszikus stílusjegyek között. Festetics György Keszthelyen 1799—1802 között nagy

[22] Éri István és mások 1975. II/178.

[23] A kereszt felirata: Ex voto 1783. die 17 Januarii Paulus Szalai Hungarus Cserdő Keszthelyiensis cum conjuge sua Magdalena Raigh Weszprémiensis fieri curavit.

[24] A keszthelyi ács-kőműves-kőfaragó és cserepes céh „Összevont jegyzőkönyve 1752—1857". Zala megyei Levéltár.

építkezéseket végeztetett. A kőfaragó munkák tekintélyes részét a Zitterbarth műhely készítette.[25] Élete alkonyára nehéz idők köszöntöttek rá. 1824-ben már Michael Kugler Steinmetzmeister is szerepel a céhkönyvekben. 1825-től már nem találkozunk Zitterbarth nevével. Az idős mester eladósodott. Halála előtt Keszthely akkori kegyura, Festetics László váltotta őt ki a hitelezők szorításából.[26]

Michael Kugler a Fertő tó nyugati oldalán levő Szentmargitáról, vagy németesen Sankt Margarethenből származott Keszthelyre. A Sankt Margarethenben élő Kugler család hagyománya mai napig őrzi ezt az emléket. 1977 áprilisában így írt erről Alexander Kugler: „. . . . a régi kőfaragó Kugler család leszármazottja vagyok. Atyai nagyapám volt az utolsó kőfaragó mester. Az ön levelével (hivatkozás a szerző levelére) igazolást nyert az atyámtól elmondott régi családi hagyomány. Eszerint a család tagjai közül egyesek valamikor régen mint kőfaragók Castell (Keszthely)-re és Hermannstadt (Nagyszeben)-ba vándoroltak ki. A Kugler család legalább 300 éve az itteni Római-kőbányában üzemet tart fenn, és ezen kívül földműveléssel is foglalkozott".[27]

Keresztjeink *második csoportjának* tagjai Kugler Mihály műhelyében készültek. Ezek a keresztek nem mutatnak olyan egységes képet, mint az első csoporthoz tartozók. Mivel lehet ezt magyarázni? A céhkönyvekből tudjuk, hogy a Kugler műhelyben sok Szentmargitáról származó kőfaragó legény is dolgozott. Ezek a legények régi kőfaragó családok, nemegyszer a Kugler család tagjai voltak. Úgy látszik, hogy Kugler Mihály helyt adott az övétől eltérő látásmódnak is. Talán az igények, a megrendelések is differenciálódtak.

Kugler Mihály műhelyéről sok adat ismert. Amikor a mester 1850. december 19-én váratlanul meghalt, a tetemes örökség felosztásába a városi hatóságnak is bele kellett szólnia. Az örökösödési eljárás iratainak nagy része megtalálható a keszthelyi Balatoni Múzeum adattárában.

Az idők folyamán az alapításkor német céh megmagyarosodott. Ezt mutatják a céhkönyvek és Kugler Mihály iratai is. A német nyelvű írások az 1848—49-i szabadságharc idejére magyarrá változtak. A mester már nem Michael Kugler, hanem Kugler Mihály. Két nagy fia: Sándor és Ferdinánd vitézül harcolt a szabadságharcban. Ferdinánd kapitányságig vitte. Bujdosott is.

Kugler Ferdinánd, aki tanult kőfaragó volt, atyja halála után átvette a műhelyt. Megbecsült tagja volt Keszthely társadalmának. Volt városi tanácsos, „ispita felügyelő" és városbíró is. 1878. november 26-án halt meg.[28]

A Kugler család műhelyéből az út menti és temetőkeresztek mellett szép számú barokk és klasszicista síremlék is kikerült. Az ő műhelyükben készültek a balatonfüredi Nemzeti Színház és a Kerek templom bejáratának hatalmas oszlopai. A zalaszentgróti Zala-híd kőfaragó munkái is tőlük származnak. Ezek mellett mindennapi használati tárgyak, köszörű- és malomkövek is készültek műhelyükben.[29]

Kugler Ferdinánd működési ideje a *harmadik csoport* neogótikus időszakára esik. Nem ismerünk nevével jelzett keresztet.

Még a céhrendszer idejében telepedett meg Keszthelyen *Polatsek Máté* kőfaragó mester. Már nem volt a céh tagja. Az 1866-os Soproni Kamarai Összeírás említi meg a nevét.[30] A csehországi Nechwitz-ben született 1824-ben. A keszthelyi 1386-ban alapított gótikus templom 1896-os restaurálásakor a kőfaragó munkákat ő végezte.[31] Több keresztjét és síremlékét ismerjük *(24. kép)*. 1900. február 6-án halt meg. Örökösei a műhelyét 1902-ben felszámolták.[32]

A céhrendszer megszűnése Keszthelyen a kőfaragó műhelyek megszaporodását jelentette.

[25] Koppány Tibor—Péczely Piroska—Sági Károly 1962. 100.

[26] Eszes László 1977.

[27] Kugler, Alexander, a kőszegi bencés gimnáziumban érettségizett. Mezőgazdasági mérnök. Magyarul még keveset tud. Németül levelez.

[28] Magyarok Nagyasszonya plébánia szül. anyakönyv 1829/228; hal. akv. 1878/292; — Péczely Piroska 1964. — A Kugler család leszármazottaival folytatott levelezésből.

[29] Eötvös Károly 1905. I. 116—117. — Dornyay Béla—Vigyázó János 1934. 136. — Németh Ferenc 1976. — Zákonyi Ferenc levele 1976-ból. — Burgyán Miklós 1970.

[30] Balatoni Múzeum adattár: 69,230,6.

[31] Dunszt Ferenc 1896.

[32] Magyarok Nagyasszonya plébánia halotti anyakönyv 1900/20. — Keszthelyi Hírlap 1902. V. 18.

Keszthelyi kőfaragó mesterek 1853—1928.[33]

Évszám	Műhelyek száma	Mesterek neve
1853	1	Kugler Ferdinánd
1866	2	Kugler F., Polatsek Máté
1890	3	Polatsek M. Harnaschfeger Ferenc, Horth Sándor
1909	7	Harnaschfeger F., Kutasi Imre, Halász István, Ernszt Ede, Kollár István, Virág Sándor, Soproni József
1920	8	Harnás F., Kutasi I., Halász I., Kollár I., Hernicz István, Welk Károly, Tolna Gyula, Tanos Gyula,
1928	4	Kutasi I., Kertész József, Tantó Gusztáv

A táblázatban felsorolt azon mesterekről, akikről még nem volt szó, az alábbiakat sikerült felkutatni:

Harnaschféger Ferenc 1859-ben Tétényben született. Keszthelyen házasodott 1882-ben. Nevét megrövidítve hol Harnasch-nak, hol Harnás-nak írta ő is és Ferenc fia is. Ferenc vezette tovább a műhelyt atyja halála után (1889—1925). Öccse, István, szintén kőfaragó volt. Az I. világháborúban hősi halált halt.

Az anyakönyvekben Harnásék lakásaként ugyanazt a Georgikon utca 9-et írták be, mint amelyből Kugler Ferdinándot temették. Ez valószínűvé teszi, hogy már Kugler Ferdinánd életében átvették a műhely vezetését. Az idős és ifjabb Harnás Ferenc halála után Tantó Gusztáv vette át a műhelyt.[34] A Harnás névvel eddig csak síremlékeken találkoztunk.

Horth Sándor egy 1884-ben kelt nyugtán úgy írja alá a nevét, mint szobrász, kőfaragó és aranyozó.[35] A Sopron megyei Füles községben született. Keszthelyen nősült 1882-ben. Ott is halt meg 1906-ban. A keszthelyi Szt. Miklós temetőben sírja felett saját faragású, díszes síremléke áll. Kortársai közül talán ő volt az egyetlen, akinek munkáin bizonyos egyéni vonásokat lehet felismerni. A *13. kép* keresztje tőle származik. Halála után özvegye „jó és ügyes munkásokról, művezetőről" gondoskodva, továbbvitte a műhelyt. Sőt, 1907. áprilisában újsághirdetést adott ki, mely szerint „légből kapott kohol-mány", hogy üzletét eladta volna. 1909. augusztusában *Virág Sándor* már mint Horth Sándor utóda értesíti a „n. é. közönséget", hogy szobrász és kőfaragó üzletét áthelyezi.[36]

Ernst Ede 1907-ben többször is megjelenő újsághirdetésben adja a „n. é. közönség" tudtára, hogy Keszthelyen kőfaragó műhelyt és üzletet nyitott. Nevével jelölt útszéli kereszttel még nem találkoztunk.

*Halász István*ról tudjuk, hogy 1874-ben Keszthelyen született, és 1925-ben ott is halt meg.[37] A *17. kép* keresztje tőle való. Gyenge minőségű kővel dolgozott.

Hernicz István az 1905-ben sztrájkoló kőfaragó legények közül az utolsó, aki műhelyt nyit, mégpedig Reziben. Szobrászként véste fel a nevét.

Kollár István lábatlani születésű kőfaragó Reziben telepszik le az 1800-as évek végén. (Szül. 1871, megh. 1927.) *István* és *Mihály* nevű fiai is kőfaragók. Útmenti keresztek mellett nagyszámú síremlék is került ki műhelyükből. Ezek főleg a Rezitől északra fekvő községekben találhatók.

Kutasi (Kuntschnig) Imre (1874—1933) jóhírű kőfaragó műhely tulajdonosa volt Keszthelyen. A Harnaschféger családdal volt rokonságban. Valószínűleg ott is tanulta ki a mesterséget. Útmenti keresztek mellett szobrok és síremlékek is készültek műhelyében. Reziből származó kő mellett márvánnyal is dolgozott. Az I. világháborús hősök keszthelyi emlékműve az ő műhelyéből került ki 1930-ban, de már működött.[38]

Tanos Gyula Reziben dolgozott.

[33] Bernáth József 1910. — Saját gyűjtés.
[34] ifj. Tantó Gusztáv közlése.
[35] Horth Sándor nyugtája a zalaszántói plébánia irattárában.
[36] Keszthelyi Hírlap 1906. X. 28; 1907. IV. 4; 1909. VIII. 22.
[37] Magyarok Nagyasszonya plébánia anyakönyvi adatai.

Id. Tantó Gusztáv a Harnás család műhelyét vette át. Halála után fia, *ifj. Tantó Gusztáv* viszi még most is tovább a műhelyt. Munkáik az 1900-as évek első évtizedeiben még terméskőből és márványból készültek. Később a műkő az ő műhelyükbe is betört.

Welk mesternek a pontos keresztnevét sem tudjuk. Csak nagyon rövid ideig lehetett Keszthelyen műhelye.

Kertész József az 1919-es forradalom idején Magyaróvárott baloldali újság szerkesztőségében dolgozott. Ezért a győri bíróság börtönbüntetésre ítélte. Ennek letöltése után jött Keszthelyre. Itt tanulta ki a kőfaragás mesterségét, és önálló műhelyt nyitott. 1934-ben kommunista szervezkedésért letartóztatták, de nem ítélték el. A II. világháború után részt vett a pártmunkában. 1946-ban halt meg. Fia még 1950-ig tovább vitte a műhelyt, de már csak műkővel dolgozott.[39]

1905-ben a kőfaragó legények béremelési követeléseiket sztrájkkal támasztották alá. Ismerjük a sztrájkolók nevét: Soproni József, Halász István, Hernicz István, Virág Sándor.[40] Később mindannyian önálló műhelyt nyitottak.

1928-ra már csak négy műhelyben faragnak követ Keszthelyen, ha faragnak, és nem műkövet öntenek. Két cementárugyár is működik már.[41] A műkő, amely az 1900-as évek elején tört be a kőfaragó műhelyekbe, néhány évtized alatt teljesen kiszorította a természetes követ. Keszthely környékén a faragásra alkalmas kő fejtése is megszűnt.

Összefoglalás

A keszthelyi kőfaragó mesterek keresztjeiről összegyűjtött fényképek és adatok alapján megkíséreltem azokat stílusjegyek alapján csoportosítani. Föltehető, hogy az I. és a II. csoportba sorolt keresztek egy-egy műhelyben, Zitterbarth Józsefében, illetve Kugler Mihályéban készültek, a XIX. század első felében. A III. csoportba sorolható keresztek készítésének idején, a XIX. század második felében már több műhely dolgozott, a formák változatosabbak — négy alcsoportot tudtam elkülöníteni. A IV. csoportba — pusztán készítésük időpontja alapján — az 1900-as években felállított kereszteket osztottam be. Sok műhelyben dolgoztak ekkor, valamennyi emlékre jellemző közös stílusjegyeket nem lehet találni.[42] Az 1930-as évekre a műkő kiszorította a természetes követ.

Az útszéli és templomi, temetői keresztek és szobrok, a keszthelyi kőfaragó mesterek munkái a magyar nép művészetéhez tartoznak. Legnagyobb részüket parasztemberek, illetve parasztemberekből álló szervezetek, közösségek rendelték meg, az ő környezetüknek voltak elemei. Ünnepi szokások, mondák, családi emlékek kapcsolódtak hozzájuk. Az idő és a nemtörődömség miatt sok kereszt elpusztult, és ez a pusztulás tart ma is. Munkánk fő célja a leletmentés volt, egy körülhatárolt táj teljes „kereszt- és szobornépességének" számbavétele.

A következő *Adattár*ban fölsorolom a bejárt községekben talált kereszteket és szobrokat. Az útmenti és templomi keresztek mellett megadom a hozzájuk hasonló méretű, sírjelnek használt keresztek adatait is. Ezek felépítésükben, ikonográfiájukban az útmenti keresztekhez hasonlóak, ugyanazoknak a mestereknek a munkái. Megemlítésük azért is indokolt, mert fennmaradásuk szinte bizonytalanabb, mint az útmenti kereszteké. Környékünk temetői szűkek, kell a hely. A kereszttel jelölt sírok már régiek. A mai divat a hatalmas működő kripta. A ledöntött régi sírjelek összezúzott kőanyaga a kriptáknak alapozásába kerül.

ADATTÁR

Az adattárban először a Keszthelyi Esperesi Kerület plébániáit és filiáit soroljuk fel. Ezeknek gyakorlatilag minden keresztjét ismerjük.

A környező többi helység emlékeit csak részben ismerjük. Ezeket betűsorban ismertetjük.

[38] Keszthelyi Hírek 1930. VIII. 17.

[39] ifj. Kertész József közlése. — Keszthelyi Újság 1934. III. 11; 1946. III. 31.

[40] Balatonvidék 1905. IV. 23.

[41] Keszthelyi Hírlap 1928. III. 25.

[42] Az I—II—III. típusú keresztekről, bár kőfaragó nevét csak néhányon találni, felépítésük, faragási módjuk és anyaguk alapján feltételezzük, hogy keszthelyi műhelyekben készültek. A keszthelyi munkáktól elüt a 292. kereszt, ez Zalaegerszegen a Hild-műhelyben készült. A IV. típusú keresztek felállítása idején már Sümegen, Tapolcán, Zalaegerszegen is voltak kőfaragó műhelyek. A keszthelyi esperesi kerületben található ilyen típusú keresztek azonban szinte biztosan keszthelyi mesterek keze alól kerültek ki. A többi plébánia területéről is csak egy olyan névvel jelzett kereszt ismert, amely nem keszthelyi munka (301. Pentz, Sümeg—Pentz Keszthelyen Harnás műhelyében tanult).

Az emlékekről szóló adatok az alábbi sorrendben következnek:

1. Hol található az emlék? Utca, dűlő, stb.

2. Az emlék megnevezése: templomkereszt, temetőkereszt, sírjel, útmenti kereszt. Útmenti kereszteknél csak a † jelet használjuk. Egyéb kereszteknél kiírjuk a megnevezést. Szobor jelzésére a § jelet használjuk.

3. Az emlék formája; Mi látható a kereszten vagy szobron: corpus, mellékalakok.

4. Felirat: a felállító(k) neve(i); a felállítás éve; ha ismert, akkor „idézőjelben", ha becsült, akkor (zárójelben).

5. A kereszt típusa: I; II; III/1; III/2; III/3; III/4; IV.

6. A kőfaragó mester neve rövidítve: HE = Hernicz István; HI = Halász István; HS = Horth Sándor; KI = Kutasi Imre; KJ = Kertész József; KO = Kollár István; KM = Kugler Mihály; PM = Polatsek Máté; TA = Tanos Gyula; TG = Tantó Gusztáv; VS = Virág Sándor; W = Welk Károly; ZJ = Zitterbarth József.

I. A Keszthelyi Esperesi Kerület keresztjei

ALSÓPÁHOK

1. Templom †; corpus, Mária; „Az Úr dicsőségére az Alsó Páhoki Hívek Buzgósága Emelte 1868"; III/2;
2. Fő u. és keszthelyi országút sarok; †; corpus, Mária; „1851" II; KM?.
3. Fő u. keleti oldal; †; corpus, Mária; „Az Isten dicsőségére állíttatott 1875"; III/2; vaskerítés.
4. Fő u. keleti oldal; †; corpus, Mária; „Isten dicsőségére állíttatta Takács Ferencz 1907"; IV. vaskerítés.
5. Fő u. 169; †; corpus, Mária; „Isten dicsőségére 1902"; IV; PM; vaskerítés.
6. Északi kijárat; †; corpus, Mária; „Isten dícséretére állíttatta özv. Deák Józsefné meghalt János fia emlékére 1944"; IV.
7. Nemesbük felé vezető földút; †; corpus, Mária; „Isten dicsőségére állíttatott 1890"; III/3.
8. Alsóhegy; †; corpus, Mária; „Isten dicséretére állíttatta Kiss Mihály és neje Gelencsér Terézia 1902"; IV; PM?
9. Középhegy; †; corpus, Mária; „Isten dicséretére állíttatta Gönye Ferenc 1903"; IV.
10. Temető†; corpus, Mária; „Nemes Szita János" (181?); 1; ZJ?.
11. Sírjel†; corpus, Mária; „A Megváltó Dicsőségére árnyékában akarnak együtt aludni végső Álmukat. Emeltették Protár György és neje Simon Katalin 1868"; III/2.
12. Fő u. keszthelyi országút; †; corpus, József, Mária, Rozália; „Áldozzunk az Úrnak a tőle nyert jókért. Állíttatta: Lázár Géza és neje Meilinger Rozália" (19??); IV.

Nemesboldogasszonyfa (filia)

13. † a templomhoz közel; corpus, Mária; „Ajálta Isten dicséretire Filiszár György és szülei álitaták 1903" IV.
14. Községi bejáratnál; †; corpus, Mária; felirat elpusztult; (19??); HI; vaskerítés
15. községi bejárat; §; Jézus, Mária, József; „Isten dicséretére állítatták Kelemen József és neje Deli Mária (190?);

Felsőpáhok (filia)

16. Templom †; corpus, Mária; „Az Isten Dicsőségére emeltette Daller Lajos és neje Takács Örzse 1973"; III/3.
17. Szentháromság § a templom előtt; oszlopon Atya, Fiu, Szt.-Lélek, háromszögű alapon József a kis Jézussal, Mária, Mária Magdolna; oldalakon: István kir., Imre, Erzsébet; „A Szentháromság egy Isten dicsőségére állíttatta Lőrinc János és neje Gönye Anna és gyermekeik János, Mária, István 1931".
18. † a templomudvar végén; corpus, Mária; „Isten dicsőségére Állítatta Lóki János és neje Plótár Mária 1919"; IV.
19. Patrona Hungariae §; északi kijárat; magyar koronás Mária Jézussal; „Isten dicsőségére és a bold. szűz Mária Magy. orsz. védasszonya tiszteletére állíttatták Farkas József valamint anyja és neje 1914".
20. Fő u., dél; †; corpus, Mária; „Állíttatta öreg Protár János és Takáts Rozi 1869"; III/1.

21. Fő u., dél, 20. mellett; †; corpus, Mária; „Isten dicsőségére emeltette Plotár János közép és neje Pálfi Katalin 1916"; IV.
22. Hévízi kijáratnál; †; corpus, Mária; „Isten dicsőségére állíttatta Felsőpáhok (romlott tovább) (187?); III/3.
23. Temető †; corpus, Mária; „Bognár Pál" (181?); I; ZJ.
24. Sírjel †; corpus; Keserű Gábor családja; (1917); IV; VS.
25. Sírjel †; corpus; Takács János?; (187?); PM?.
26. Sírjel †; corpus; (187?); PM?.
27. Sírjel †; corpus; ? János (188?); PM?.
28. Gizella major; †; corpus, Mária; romos; „1925"; IV.

BALATONGYÖRÖK

29. Templom †; corpus, Mária; „1848"; II; KM.
30. Temető †; corpus, Mária; „Állíttatta Meszes Györök Község 1855, Áthelyeztetett 1936"; II; KM.
31. Fő u.- †; corpus; „Isten dicsőségére és néhai Szabó Ferencz emlékére állíttatták gyászoló neje Giber Erzsébet és gyermekei 1901"; IV.
32. Országút-bekötő út †; romlott felirat, Bódis kereszt; corpus, Mária; „1858"; II;
33. Felsőhegy †; corpus, Mária, két mellékalak hiányzik; „Isten dicséretére állíttatták Tót Mihál és neje Nagy Veronika 1890"; III/2.
34. Felsőcsetény országút †; kő corpus fémmel pótolva, Mária; „Mikola Károly" (187?); III/2.
35. Iskola előtt §; P. Szt. Antal, Jézus; „Isten dicsőségére szt. Antal Példáján való épülésre állíttatta Varga Antalné, Varga Teréz 1902"; HS.

BALATONSZENTGYÖRGY

36. Templomkert §; Szentháromság oszlopon, József, Mária, Ker. János: „Isten dicsőségére állíttatták Máté János és neje Balla Julianna és örököseik Horváth József és neje Óvári Anna 1935"; KJ?.
37. Orsz. út—Fő u. találkozás †; két corpus, Mária, 3 Mária M.; Janus †; „Kiss József és neje Szakács Anna 1901"; IV; KI.
38. Fő u. 40 §; Szentháromság, Mária; „1616+1931 ren. SGY.SB"
39. Fő u. tere †; corpus, Mária Magdolna, Mária, János ev.; „Isten dicsőségére állíttatta a rózsa füzér társulat 1894"; IV.
40. Kossuth u. 64. §; Vendel; „1801"; ZJ.
41. Kossuth 52. †; corpus, Mária, György; „öreg Simon J??"; I; ZJ?;
42. Kijárat Batthyány puszta felé †; corpus, János ev., Mária, Mária Magdolna, György; „Isten dicsőségére állíttatták Bsztgyörgyből Amerikába kivándorolt r. kath honfitársak 1907"; IV; KJ. (romos)
43. Temetőbejárat †; corpus; „S.P. 1801"; I; ZJ.
44. Temetőbejárat J; József; „Simon József?"; (18??); ZJ?.

Batthyánypuszta (filia)

45. Temető †; corpus, Mária; „Az Isten Dicsőségére Állíttatta Szabó János és neje Gál Júlia 1863"; III/1.
46. Fő u. †; corpus, Rozália, Mária, József; „Isten dicsőségére állítatták Orsós János és Bogdán Mária 1960"; IV; TG.
47. Vörsi orsz. út † fából; „Az elkorhadt ősi 'Piros kereszt' helyére állította a balatonszentgyörgyi róm. kat. egyházközség 1975-ben a jubileumi Szentév emlékére"
48. Bari-hegy kápolna mellett †; corpus, Mária; „Isten dicséretére A . . . S. T. 1887. újíttatták unokái István és János 1932.; IV.
49. Bari-hegy, Hollád felé †; corpus, Mária; romlott; (19??); IV.

GYENESDIÁS

50. Orsz. út Keszthely felől †; corpus, Mária; „Isten dicséretére emeltette Gyenes Diás Község 1893. okt. 20." III/4.; vaskerítés
51. Havas. Bold. Asszony kápolna előtt §; oszlopon Szentháromság, Anna és Mária, Magdolna, Sándor; „Isten dicsőségére Széll Anna 1902"
52. Havas Bold. Assz. kápolna régi †; corpus, Mária?, Mária Magdolna, János ev.? (feje hiányzik); „1820 3. Aug."; I; ZJ?.
53. U. ott új kápolna †; corpus, Mária; romlott; (19??); IV.

54. U. ott. temető †; corpus, Mária; „Állíttatta Dornyay Mihály 1866"; III/1.
55. Sírjel †; corpus, Mária; elpusztult; (1900); IV.
56. Sírjel †; corpus, Mária; elpusztult-Böröcki?; (19??); IV.
57. Sírjel †; corpus, Mária; „Itt nyugszik Németh Antal élt 83 évet, meghalt 1892. Fáró Anna élt 96 évet meghalt 1897", (189?); III/4.
58. Orsz. út. †; corpus, Mária; „Isten Dicséretére emeltette elhalt Pap Ferencz neje Nemes Anna 1911"; IV.
59 Kapernaum otthon †; corpus; „Úgy szerette Isten a világot ... Ján. 3,16; Bita Dezső 1892"; III/4.
60. Szt. Ilona kápolna előtt †; corpus; „A gyenesi hegségnek érdemes előljárói a több hegbeli birtokosoknak segíttségével az Úr Isten dicséretére ezen kő keresztet föl emelte Gyenesben június hónak 26 1847"; II.
61. Szt. Ilona temető sírjel †; corpus, Biblia; „Itt nyugszik Gumhert György 1906"; IV.
62. U. ott sírjel †; corpus, Mária; romlott; (187?); III/4.
63. U. ott sírjel †; corpus, a Mária szobrot elvitték; (187?); III/4.
64. Orsz. út, diási lejárat †; corpus, Mária; „eX VotIs IoannIs VItéz et ConIVgIs anna ságVárI In pro MontorIo aL DIIas consVrreXIt = 1807"; I; ZJ.
65. Orsz. út János forrás §; Nep. János; „N. Talabér János K. buzgóságó Nep. S. János tiszteletére emelte 1828". ZJ. fejét letörték.
66. Plébániakert †; Piéta, József, Zsófia; „Rácz—Kopácsi család"; eredetileg sírjel; (190?), IV.

Vonyarcvashegy (filia)

67. Orsz. út ny. bejárat †; corpus, Mária-elveszett; „Isten dicsőségére és a világháborúból szerencsés megszabadulása emlékére állíttatta Pap Márton és Ángyán Mária 1919" IV.
68. Orsz. út. † fából; ún. Vörös-kereszt, corpus, nap, hold,.
69. Szt. Kereszt kápolna †; corpus, Mária; „1809"; I. ZJ.
70. U. ott †; corpus, Mária; „Isten dicsőségére emeltette Andorkó Antalné született Porel Éva 1876"; III/3.
71. U. ott †; corpus; „1914—18 világháború hőseinek" (192?); IV; KI.
72. U. ott sírjel †; corpus, Mária; Ángyán-Bujtor család; „1878"; III/3.
73. U. ott sírjel †; corpus; Horváth család?; (189?); III/4.
74. U. ott sírjel †; corpus (hiányzik) — Mária; Horváth—Keresztes család; (186?); III/2.
75. U. ott sírjel †; corpus, Mária; romlott; 188?); III/4.
76. Orsz. út. †; corpus, Mária — hiányzik; „Isten dicsőségére a világháborúban hősi halált halt Bujtor József emlékére állíttatták a vígasztalhatatlan testvérek Ferencz Mária Antal sógora Pap Márton és ennek fia Imre" (192?); IV.
77. Vashegyi kápolna †- corpus, Mária; „Isten dicsőségére állíttatta özv. Bán Istvánné szül. Szép Borbála 1901"; IV.
78. U. ott §; Vendel; „Isten dicséretére emeltette Mikola Magdolna özv. Szél Mártonné 1889".
79. Orsz.út. lebontott régi Vashegyi kápolna helyén †; corpus, Mária; „Isten dícséretére állíttatott 1886"; Kálló János; III/4;
80. Szt. Mihály-hegyi kápolna †; corpus, Mária; „Az Isten dicsőségére emeltette Dam Ferencz 1880"; III/2.
81. U.ott sírjel †; corpus; Angyal—Csák család; „1855"; III/2.
82. U.ott sírjel †; corpus, Mária; Szép—Horváth család; (1899); III/4.
83. U.ott sírjel †; corpus, Mária; sérült; Bán Őrzse; (1863); III/2.

HÉVÍZ

84. Templom mögött †; corpus, Rozália, Mária, József; „Isten dicsőségére és a világháború emlékére állítatott Hévízszentandrás ájtatos keresztény katholikus hívei szives közadakozásából 1919"; IV.
85. Iskolaudvaron †; corpus, Mária; „T. W. ez a kereszt az Isten dicséretére van ideállitva 1850"; II. (Itt volt Szentandráspáh temetője)
86. Szabadság u. 29. †; corpus, Mária; „Isten dicsőségére és a világháborúban hősi halált halt férje emlékére állíttatta özv. Fisli Józsefné 1919"; IV.
87. Szabadság u. 37. †; corpus, Mária; „Isten dicsőségére állíttatta Jankovics Ferenczné 1919"; IV; VS.
88. Vörösmarty u. 16. †; corpus, Mária; „Isten dicsőségére és Amerikából való szerencsés hazajövetel emlékére állítatta Leirer Károly és családja 1920"; IV.

89. Ady E. és Vörösmarty M. u. sarok †; corpus, Mária; Isten dicséretére állíttatták Lázár Imre és neje Szita Mari 1885"; III/2; (1979-ben kifestették)
90. temető †; corpus; „1914"; IV.
91. Zrínyi u. 117. †; corpus, Mária; „Isten dicsőségére állíttatták Szél Kristóf és neje Vasas Erzsébet gyermekei Szél Gábor és neje Lekics Mária 1905"; IV.
92. Zrínyi u. 139. †; corpus, Mária; romlott, „Isten dicsőségére . . . Rumi István . . . Szabó Anna . . . (18??); IV.
93. Egregy község †; corpus, Mária; „Isten dicsőségére állitatta Közadakozásból Egregy Kösség 1919"; IV.
94. Egregy Árpád-kori templom temetője †; „Isten dicsőségére és az anyaszentegyház felmagasztaltatására állítatta Fisli János és neje Dombi Ilona és gyermekeik 1919"; IV.

KARMACS

95. Temető †; corpus, Mária; újítva 187?, 1929, 1940; (181?); I; ZJ.
96. Templom †; corpus, Mária; „Isten dicsőségére állították 1868"; III/2.
97. Hévízi országút, Bika malom után †; corpus, József, Mária Magdolna — fej nélkül, Mária hiányzik; „Isten dicsőségére és a messze idegen földben nyugvó felejthetetlen és hőn szeretett gyermeknek Parag József emlékére aki Przemisl védelmében1915 márcz 21én orosz fogságba jutott és Katakurgában Turkesztánba 1916 jun 12 életének 26dik évében hősi halált halt emléked öröké él!" (192?); IV.
98. Fő u. †; romos — Mária, nőalak; „Isten dicsőségére állíttatták Mikolás József és neje Kása Anna és gyermekei József és Ilona" (19??); IV; W.
99. Fő tér §; oszlopon Gnadestuhl, egyik alak romlott, másik hiányzik; romlott felirat „Fliszár? és neje Kovács Magdolna, valamint gyermekei 1874".
100. Fő tér §; Patrona Hung.; „Isten dicsőségére és a Boldogságos Szűz tiszteletére állíttotta Kovács B. Józsefné szül. Pátri Anna és leánya Sarolta. Magyarország Nagyasszonya könyörögj érettünk! 1935".
101. Tanácsház előtti parkban †; corpus, Mária; „Az Isten Dicséretére emeltette Kovács Vendel és neje Kovács Rozina 1874"; III/3; vaskerítés.
102. Fő u. északi kijárat †; corpus, Mária Magdolna, Mária, János ev.; „Isten dicséretére állította Parrag János és neje Tóth Anna 1913"; IV; KI.
103. Nemesbüki szekérút †; corpus, Mária; „Németh Jánosné? Kovács Katalin? és gyermekei (romlott) 1909"; IV; VS.

Vindornyafok (filia)

104. Harangtorony †; corpus, Mária; „Isten dicséretére állíttatott 1911"; IV; HE.
105. Előzővel szemben †; corpus, Mária; „Dícsértessék a Jézus Krisztus és a Szűz Mária 1825"; I; ZJ.
106. Fő u. §; P. Szt. Antal; „Isten dicsőségére és szent Antal tiszteletére Állitatták Dongó Ferencz és neje Kiss Ilona" (191?);
107. Falu túlsó szélén †; corpus, Pál ev. Mária, Rozália; „Dicsérjétek az Urat mert jóságos az Úr örökké tart irgalmassága és nemzedékről nemzedékre az Ő igazsága; néhai Végler Pál neje Vajda Rozália 1931"; IV.
108. Temető †; corpus, Mária; „Isten dicséretére állítatta Lekics Mihál és neje Mikolás Vera 1882"; III/3.
109. Sírjel †; corpus, koponya; „E sír födi Balogh Antal hamvait élt 44 évet Meghalt 1864 évben Béke poraira!"; II; KM?.
110. Orsz.út elágazás †; corpus, Mária; romlott; (191?); HE.

KESZTHELY I.

111. Fő tér §; Szentháromság oszlopon, Sebestyén, Rókus, Flórián; állította Festetics Pál; „1770".
112. Kastélypark §; Immaculata; állította Festetics Pál 1770.
113. Fenékpuszta §; Szt. Ilona; állította Festetics László 1825 (?), KM?.
114. Temető †; corpus, koponya, IHS; „Ex voto anno 1783 die 17 ianuarii Paulus Szalai Hungarus Cserdő Keszthelensis cum conjuge sua Magdalena Raigh Weszprimiensi fieri curavit 1793".
115. Sírjel †; corpus; Vastag Antal, Lippai Sarolta; (183?); II; KM.
116. Sírjel †; corpus, koponya; N. Szalay Mihál; (183?); II; KM.
117. Sírjel †; corpus; Pusztai József; (186?); PM?.

Cserszegtomaj, Tomaji rész (filia)

118. Tomaji kápolna útja †; corpus, Mária, István kir., egy hiány; romlott felirat: „hősi halált halt Kaposi István emlékére Szita Anna 1917"; IV.
119. U.ott †; corpus, Mária, fénykép; romlott felirat: „hősi halált halt Farkas Kálmán emlékére" (191?); IV.
120. U.ott †; romlott corpus, József?, Mária, Magy. Erzsébet; „Isten dicsőségére és Szűz Máriának tiszteletére boldogult nejével közös elhatározásból emeltette Vastag Mihály 1916"; IV.
121. U.ott † fa; corpus, Nap, Hold, bárány; „1884".
122. Kápolna †; corpus, Mettercia; „1810"; I; ZJ.
123. Kápolna körüli temető †; corpus, Mária; „Feltámadunk, a temető felszentelve 1954" (átalakított sírjel, 187?); III/2.
124. Sírjel †; corpus, Mária; romlott; (189?); IV.
125. Kápolna mellett †fa; corpus farostlemezen; (194?).
126. Selyemhegy †; corpus-kereszttel együtt letörve, Mária; (19??); IV.
127. Tomaji iskola útján †; Piéta, György, János ev., szt. sír; puha homokkő, romlott; „Szita Gyula és neje Gumhert Anna?"; (192?); IV.
128. Iskola mellett †; corpus kereszttel a földön, Mária; „1809", I; ZJ.
129. Szőlők között †; corpus, Mária; „javíttatta Bollán Ferencz 1902"; (181?); I; ZJ.
130. Tomaji major mellett †; ledőlve, corpus, Mária; (181?); I; ZJ.
131. U.ott †; corpus, Mária; romlott „Bokor Antal—Szita Amália 1920"; IV.
132. Verébhegy, régi iskola §; Vendel; „Isten dicsőségére és a Szent Vendel tiszteletére állíttatta Farkas István és neje Kaposi Mária 1917".
133. Evvel szemben †; corpus, Mária; „Állíttatta Turpolyi Ferenczné szül Lénárt Erzsébet 1871"; III/2.
134. Kertváros †; corpus, János ev., Alex. Katalin, Mária; „Az Úr Jézus Krisztus tövissel hoto megkoronáztatásáért A világháborúból való szerencsés hazatérésem és hitvesem nagy betegségből való felgyógyulásának kegyeletéből Állíttatta Fölföldi István és neje Szita Katalin; 1920"— IV.
135. Orsz.út. Cs. Tomaj—Rezi †; corpus-Grál típus, Mária; „Farkas József és neje Szeles Magdolna 1901"; IV; TA.
136. Zalaszántói úton — Cs. Tomaj alsó buszmegállónál †; corpus, József, Mária, M. Magdolna; „Horváth József és neje", romlott; „1918" IV; az első felvétel, 1975 óta teljesen romossá vált.
137. A szántói orsz.úttal párhuzamos földúton †; corpus, Mária; sérült; romlott felirat „Zerényi József"; (191?); IV.
138. Előző úton, a község előtt †; corpus, Mária; „Kaposi Ferencz és neje Varga Anna 1917"; IV.
139. Keszthely—Fenékpuszta orsz.út †; corpus, Mária; „Halász Czéhbeliek Tsináltattuk 1810"; I; ZJ; „Tanyakereszt".

KESZTHELY II.

140. Karmelita templom †; corpus, Mária; a Dávid család sírkeresztje volt; (187?); III/1.
141. Ady E. u. sarok §; Flórián; „1772".
142. Bástya u. sarok †; corpus, Mária; „B.Gy.P.A. 1874"; III/3. szép vaskerítés.
143. Csókakő patak †; corpus, Mária; „Jézus Krisztus dicséretére emeltette Miháldi Ferenc és neje Pontos Julianna 1872"; II.

Cserszegtomaj, Cserszegi rész (filia)

144. Sallai I. u. sarok †; corpus; „Szeles János 1910"; 1974-ben ledöntötték, rom. IV.
145. Cserszegi major †; corpus, István kir., Mária, Magy. Erzsébet; „Isten dicsőségére és messze idegen földben nyugvó felejthetetlen hőn szeretett fiunk Mészáros Kovács István emlékére" (192?); IV.
146. Sallai u. folytatása †; corpus, Mária, M. Magdolna, János ev.; „Isten dicsőségére és Szita József emlékére, aki a világháborúban Vladimirban 1918 ban 24 éves korában szeretett hazájáért hősi halált halt. Emelték özv. Giber Józsefné és vője Szita Ferencz Szita Terézia és férje Andor Károly 1926"; IV.
147. Előzővel szemben †; három alakos keresztnek csak az alapja; romlott felirati mező; (192?); IV.
148. Község központ †; corpus, Mária; „Isten dicsőségére állíttatott 1849, újítva Molnár József 1899"; I; ZJ.

149. Előzővel szemben §; Vendel; „Molnár Ferenc 1882".
150. U.ott †; corpus, Mária; „Giber István és Bollán Teréz a világháborúban elesett fiuk István emlékére" (192?); IV.
151. Cziberei kút †; corpus, Mária a földön; „Giber János—Ballány Éva"; III/1.
152. Rezi orsz.útról a kápolnához vezető úton †; corpus, Mária; felirat elpusztult (187?); III/4.
153. Kápolnához közel u.ott †; corpus, János ev., Vendel, Mária; Horváth család (1915); IV.
154. Kápolna †; corpus, Mária; „Állíttatott Cserszeg község; 1869"; III/1.
155. Temető †; corpus, Mária; „Tafota Viktor örökösei, Izer Mihály—Horváth Anna 1920"; IV.
156. Régi kápolna †; corpus, Mária; „1929", IV.
157. Csókakői úton †; Piéta, Flórián, Vendel, angyalok, szt. sír; „Horváth család"; (191?); IV.
158. Koponár †; corpus, Mária; „Horváth Anna 1886"; III/4.
159. Felső út †; corpus, Mária; javítva 1891 (181?); ZJ. I.

NEMESBÜK

160. templom †; corpus, Mária; javítva 1896 (184?); II; KM?
161. központ elágazás †; corpus, M. Magdolna, Mária, János ev.; „Tikk család, jav. 1938", „1917"; IV.
162. Északi kivezető út †; corpus, Mária; „Kása György és Tombor Mária emlékére, jav. 1897, 1862"; III/1.
163. Temető †; corpus, Mária; romlott (184?); II; KM?.
164. Szőlőhegy †; fémcorpus; „a világháború emlékére Kiss család" (192?); IV.
165. Szőlőhegy §; Patrona Hung.; „Magyarok Nagyasszonya, béke királynéja könyörögj érettünk. Szücs József—Plotár Katalin 1944".
166. Szőlőhegy §; Antal; „Páduai Szent Antal tiszteletére — Tikk Mihály—Bognár Mária 1944".
167. Szeszfőzde előtt †; három mellékalak, de a corpus és az alakok hiányoznak; „Csepeli Ferenc 1914". IV.
168. Előző után a magas parton †; corpus, Mária; „Kunn Péter 1873"; III/2.
169. Kustán dűlő †; corpus, Mária; „Dicsértessék a Jézus Krisztus. Pákozdi Ferenc—Vajda Katalin 1944"; IV; TG.
170. Kustán-dűlő §; Patrona Hung.; „jav. Pákozdi Gergely" (191?).
171. Kustán-dűlő fa †; pusztulóban.

Zalaköveskút (filia)

172. Falu bejáratánál †; fém corpus, M. Magdolna, Mária; „Isten dicsőségére Állíttatta Köveskút község és a jó szívű adakozók 1907"; IV.
173. temető fa †; bádog corpus.

REZI

174. Mesterház előtt §; Flórián; „Újítva 1869, 1975" (181?); ZJ.
175. Temetőbejárat b. o. †; corpus, Mária; romlott; „1873"; III/3.
176. Temetőbejárat j. o. †; corpus, Mária; romlott; (187?); III/2.
177. Sírjel †; corpus, Mária; romlott (191?); IV.
178. Sírjel †; corpus, M. Magdolna, Mária, hiány; romlott; (188?); III/4.
179. Sírjel †; corpus, Mária; „Endrődy József" (184?); II; KM.
180. Templomkert §; Ilona; „Rezi község 1892";
181. Fő tér †; corpus, Mária, Vendel dombormű; „újítva 1869, 1919, 1813"; I; ZJ. vaskerítés
182. Vár felé †; corpus, János ev., Rozália? M. Magdolna?; (189?); IV; HS.
183. Deák F. u. sarok §; Szentháromság oszlopon; Terézia, Mária, János ev.?, „Andor János— . . . Terézia" (191?); HE.
184. Evvel szemben §; Vendel; „Isten dicsőségére és szent Vendel tiszteletére az egész világ barmainak megtartásáért Állították Bodis János és neje Soponyai Terézia valamint segédkezett Andor János és neje 1906";
185. Deák F. u. †; corpus, Mária hiányzik; romlott, törött; (191?); IV.
186. Déli kijárat †; Pieta, János ev., József, szt. sír, katonák fej nélkül; „Isten dicsőségére állíttatták Dencs János és neje Szi Rozália— és Fiunk eltűnt a harctéren 1916", „1924"; IV.

187. Szőlőhegy felé †; corpus, Mária; „Áldozunk az Úrnak az elnyert jókért. Lantos Mihály és neje Cserte Örzse 1871"; III/3. vaskerítés.
188. Szt. Donát kápolna †; corpus, tógás férfi; újítva 1896 és 1913 (181?); I; ZJ. barokk kőkerítés.
189. Battyánhát †; corpus, Mária, két alak hiányzik; . . . Mária tiszteletére, Héder Ferencz özvegye Czinderi Zsófia 1907"; III/4.
190. kültelek 7. fa †; bádog corpus; nagyon romlott.

SÁRMELLÉK

191. Templom előtt §; oszlopon Szentháromság, Immaculata, Sebestyén, Flórián, Vendel; felirat nincs; (19??).
192. Templom előtt §; Patrona Hungariae; „Dícsértessék a Jézus Krisztus! Üdvözlégy Mária . . .; Sármellék község keresztény hívei 1921".
193. Dózsa Gy. 18. †; corpus, Mária; „. . . . László . . . Rebeka" (19??); IV.
194. Dózsa Gy. 28. †; corpus, Mária; (184?); II; KM.
195. Dózsa Gy. 118. §; Vendel; „Szent Vendel könyörögj minden felebarátim és barmaim megtartásáért! Németh János 1920".
196. Dózsa Gy. 204. †; corpus, Anna?, Mária, József; „Matyi-Kránicz család 1927"; IV.
197. Dózsa Gy. 208. †; corpus, Mária; „Állítja Matyi György és neje Fehér Örzse 1855"; II; 1977 renov., festve.
198. temető †; corpus, Mária; „Antal Rozália—Kis Antal János" (19??); IV.
199. Sírjel †; Piéta, Pál, Palerm. Rózália, szt. sír; „Matyi család, háborúban elesetteknek 1936"; IV.
200. Sírjel †; corpus, István kir. Mária, Palerm. Rozália; „Takács István 1883"; III/3.
201. Sírjel †; corpus, József, Mária, Rozália; Tombor család; „1907"; IV.
202. Dózsa Gy. u. 95. †; corpus; „Szülői szeretetnek hálás áldozata 1893"; II.
203. Alsópáhoki faluvég †; corpus, Mária; Simon Rozália; „1893"; IV.
204. Egerszegi faluvég †; a kereszt és corpus új, Mária; „Fil 2, 10—11"; (187?); III/2.
205. U.ott †; kereszt és corpus új, Mária hiányzik; jav. 1969; (191?); IV.

VÁRVÖLGY

206. Busz megálló †; corpus, Mária; felirat romlott (187?); III/2.
207. Árok u. sarok †; corpus, Mária; felirat romlott (183?); II.
208. Templommal szemben §; oszlopon Szentháromság, Antal, Domonkos; „Varga Róza hagyatékából Kovács György 1911".
209. Templom †; corpus, Mária; „Kovács D. Andor—Kozma Terézia 1852"; II.
210. Kossuth u. 123 §; Nep. János; fenntartja Szi László János; (18??).
211. Temető u. sarok §; Mihály, festett; „Kalocsai Anna 1901".
212. Kossuth u. 140? †; corpus, József, Mária, Borbála; „Joó József—Tóth Borbála 1901"; III/4.; KI.
213. Kossuth u. 171 †; corpus, alex. Katalin; (184?); II.
214. Kossuth 103. J; Vendel; és prágai Jézus; „Tóth Ferenc hagyatékából" romlott felirat (19??).
215. Északi kijárat †; corpus, Mária: „Már keresztje!" (184?); II; KM?.
216. Északi kijárat §; Patrona Hungariae; „Mária Magyarország Nagyasszonya könyörögj hazánkért 1948".
217. Bírószél †; corpus; „hősi halált halt Degovics Ferenc emlékére anyja 1943"; IV.
218. Pusztamezői nádas †; corpus, Mária; „Isten dicséretére állíttatta Pintér Anna férje Kulcsár Józsefnek e helyen 1896 augusztus 30án történt meggyilkolásának emlékére; 1896"; IV; HS.
219. Pusztamező-hegy †; corpus, M. Magdolna, Mária, József; Cserép család, romlott; „1909", III/4.
220. Kövestető-dűlő †; rom, fej nélküli alakok a földön, Borbála?; „1915"; III/4.
221. Babos út † fa; bádog corpus; „Ne káromkodj 1942".
222. Felsőzsidi temető †; corpus, József; „Sz. Lukács Andor Józsefné 1892"; IV.
223. Sírjel †; corpus, József, Mária, Rozália?; „Szi Lukács József" (189?); IV.
224. Temetőkápolna előtt §; Szentháromság oszlopon, Mária, Borbála; „Végh Borbála hagyatékából 1877".
225. Régi temető † fa; „Kalocsai Rozália 1892".
226. Új temető †; corpus, Mária, M. Magdolna, János ev.; „Szánti János—Bolla Etelka 1909"; IV; HS?.

227. Alsózsidi temető régi †; corpus, Mária; „Czimondor Györgyné és Mihály 1875"; III/2.
228. Újabb temető †; corpus, Mária; „Buruczki József—Kozma Borbála 1906"; IV.
229. Sírjel †; Piéta; „Buruczki Józsefné" (191?); IV.
230. Várvölgy—Keszthely orsz.út †; corpus, Mária, József; „1876 jan? itt meghalt Csepely József... állíttatta Joó Rozália...??", ún. Fagyoskereszt; „1877"; III/2?.
231. Vállus felé kijáratnál †; corpus, Mária, Mária és Jézus szívvel; „Jézus és Mária fogadjatok szent szivetekbe — Torma Antal—József és Trombitás Mária 1920"; IV.
232. Zsógori út †; corpus, Mária; az időjárástól megviselt keresztet 1978-ban javították és kifestették; „Herman György—Kozma Rozália 1903"; IV.
233. Csaliti-dűlő † fa; a bádog corpust Orr Lajos festette; „1933".
234. Csaliti-dűlő †; corpus, Mária; felirat? (183?); II; KM.
235. Csaliti-dűlő útja † fa; bádog corpust, Kovács Vince festette; (195?).
236. Szőlőhegy buszmegálló † fa; corpus nincs.

Vállus (filia)

237. Bejárati út †; corpus, Mária sérült; „Streifer Márton 1908"; IV; KI.
238. Templom †; corpus, Mária; „ö. Vipler Józsefné 1882"; III/4.
239. Fő u. † fa; „Streifer Józsefné 1871".
240. Temető †; corpus, nőalak, Mária, József; „Streifer József—Szencz Erzsébet 1895"; IV; HS.
241. Sírjel †; corpus, Mária;; „Jobbágy János (191?); IV.

ZALASZÁNTÓ

242. Déli bejárat †; kereszt és corpus új, Mária; „Adorján József, Hor. Fer. 1866"; III/1.
243. Fő u. §; Antal; „Páduai Szt. Antal könyörögj érettünk kik hozzád menekszünk! — Amerikában elhalt Német Máté emlékére állíttatta neje Bálint Mária és gyermekei Teréz, Máté Erzsébet 1922".
244. Evvel szemben §; Szentháromság oszlopon, János ev., Mária, József; „A Szent Háromság egy Isten tiszteletére állíttatta ö. Czibor Györgyné és családja 1922".
245. Patika előtt †; corpus, Mária; javíttatta Körmendi család 1899; „1810"; I; ZJ.
246. Templom mellett †; Piéta, János ev?, József, szt. sír; „amerikai magyarok 1910"; IV.
247. Templom apsisa mögött §; Nep. János, 1970-ben ledöntötték, torzó a plébánián; (179?).
248. Templom mellett †; corpus, Mária; „szántói helység tsináltatta 1835"; II; KM; barokk kőkerítés.
249. Kápolna mellett †; corpus-Grál, János ev., Mária, Vendel; „Farkas Vendel és neje Német Borbála hagyatékából fiuk Farkas Károly és neje Nagy Mária 1889"; III/2;
251. Bazsi felé §; Vendel; „a szántói társulat és a községi köznép 1906".
252. Földút Várvölgy felé †; corpus, Mária; „Mauz Pál és neje...Rézi" (191?); IV.
253. Faképi út † fa; bádog corpus, 1977-ben vihar kidöntötte.
254. Út a Donát kápolnához †; corpus, alex. Katalin, Mária, szerzetes?; „Torma Julianna hagyatékából Sóos Lajos és neje Bödör Terézia 1893"; IV; HS?.
255 Donát kápolna †; corpus, Mária, torzó és hiány; „Adorján Andor—Mauz Anna a világháború emlékére" romlott szöveg; (192?). IV.
256. Kovácsi szőlőhegyen †; corpus, Mária; „A háborúból való visszatérés emlékére Fitos Péter—Hegedüs Katalin 1921"; IV.
257. Kovácsi szőlőhegyen †; corpus, alex. Katalin, József, Mária; Körmendy család „1917"; Pentz; IV.
258. Kovácsi szőlőhegyen †; corpus, Mária sérültek; „a világháborúból való hazatérés emlékére" romlott szöveg, (192?); IV.

Vindornyalak (filia)

259. templom †; „Hertelendy Lajos 1942"; IV; KI.
260. Bejárati út †; corpus, Mária; „H. C. — renov. Szekér János 1928", „1868"; III/2
261. Fő u. †; corpus, Mária; „Fülöp Fáni 1901"; IV. vaskerítés.
262. Sírjel †; corpus, Mária; romlott; III/4.
263. Derékhegy buszmegálló. † fa; cserélve 1980.
264. Északi kijárat †; corpus, Mária; romlott; (191?); IV.

Felsőpáhok (pótlás)

362. A templom mellett †; Piéta, Pál, Katalin, szt. sír; „Isten dicsőségére és a világháborúban elesett fia Vajda Lajos emlékére állították gyászoló szülei Vajda Pál és neje Protár Katalin gyászoló özvegye Patri Erzsébet 1920"; IV.

Várvölgy (pótlás)

363. Kossuth u. 93 †; corpus, Anna?, Mária, József; „Isten dicsőségére állította özv. Kulcsár Józsefné szül. Pintér Anna 1896"; III/4; HS.

Zalaköszvényes—Alsópáhok filiája (pótlás)

364. Fő u. †; corpus; „1873"; III/2.

II. A környező helységek keresztjei

Alsódörgicse

265. Templom †; kereszt, corpus sérült, **Mária hiányzik;** „Keller József és Vas Anna 1855"; III/4.

Badacsony-hegy körül

266. **Lábdi,** templom †; corpus, Mária; „ATVAN BOTSÁSDMEG NEKIK SZ LUKÁCS 23 34 1869"; **jav.** Sóos Ferencz"; III/1.
267. Tomaj, Római út †; corpus, Mária; (184?); II.
268. Tomaj, templom †; corpus, Mária; „1835"; II.

Balatonederics

269. Déli bejárat §; Szentháromság oszlopon; „Kalmán Márk"; KI.
270. Templom előtt j.-ról †; Piéta, József, könyvet tartó nő?; „Isten dicsőségére és a fájdalmas Szűz Mária tiszteletére, a Világháború emlékére — Szente Gábor és Tercs Klára" (192?); IV.
271. U.ott b.-ról †; corpus, Klára, Pál, Mária; „a Világháború emlékére — Szente Gábor és Tercs Klára" (192?); IV.
272. Templommal szemben †; Szentháromság oszlopon; (19??).

Balatonkeresztur

273. Templom előtt †; Piéta, József, János ev., szt. sír; „Oh mindnyájan kik átmentek az úton figyelmezzetek és lássátok ha van-e fájdalom, mint az én fájdalmam. Jéz. sir I. 21. Bors János és neje Móricz Magdolna 1908", IV. A háború alatt megsérült keresztet a 70-es évek végén helyreállították.
274. Templomkert §; Nep. Sz. János; (18??).

Bazsi

275. templom †; corpus, Mária; „Lenner Ferenc és Kaszner? Katalin 1880"; IV; PM?.
276. Fő u. †; corpus, Mária, Vendel dombormű; (181?); ZJ; I.
277. Faluban útelágazás †; corpus, József, Mária, Katalin; „Merics Katalin 1885"; IV. PM?.
278. Déli bejárat †, romos; corpus, Mária, két mellékalak fej nélküli szobra a földön, József?, János ev.?; „Halász István és Felker Matild 1909"; IV; KI.
279. Temető †; corpus, Mária; (186?); III/2.
280. Sírjel †; corpus, Mária, József, egy alak hiányzik, a kereszt szárai letörtek; „Sramely Károlyné? 1910"; IV; KI.
281. Északi kijárat †; corpus, egy alak fej nélkül, egy hiányzik, Mária; „Baronyai János? 1912"; IV; KO.
282. Öreghegyre vezető út †; corpus sérült, Mária; „Dicsértessék Jézus neve V J G M 1812"; I; ZJ. barokk kőkerítés.
283. Szőlőhegyi kápolna útján †; corpus, Mária; (187?); III/2.
284. Szőlőhegy †; corpus; „Jézus él Jézus győzedelmeskedik Jézus uralkodik — Lenner András—Hajdu Vilma??? elhalt fiaik István Jenő emlékére 1926"; IV; KI.

Búcsúszentlászló

285. Temető †; corpus, Mária, koponya; „1803"; I; ZJ. barokk kőkerítés.

Csabrendek

286. Temető †; corpus; (18??); II.
287. Templom †; corpus, Mária; (186?); III/2.
288. Déli kijárat †; corpus sérült, Mária; (18??); II. Barokk kőkerítés.

Csatár

289. Templom †; corpus, Mária, Flórián, Vendel dombormű; (181?); I; ZJ.
290. Templom mellett §; Nep. János; (17??).

Dióskál

291. Fő u. †; corpus, Mária; „Szánti János 1880"; IV; PM.
292. Templom †; corpus; „Peszleg Pál—Fehér Ágnes 1875"; Hild (Zalaegerszeg)
293. Templom feljáró † fa.
294. Templom előtt §; Rókus; „N. Pálfi József tsináltatta Sz. András hónak 19. 1800"; ZJ.
295. U.ott §; Szentháromság oszlopon, Rozália, „Bor. Károly? 1921";
296. Északi bejárat †; corpus, Mária; (188?); III/4.

Diszel

297. Temető †; corpus, Mária; „Horváth Rafael 1913"; IV.

Esztergályhorváti

298. Templom †; corpus, Flórián, Mária, Vendel; (183?); II; KM.
299. Fő utca †; corpus, Mária; „Magyar György—Takács Katalin 1892"; III/4.

Gyepükaján

300. Templom †; corpus, Mária; (186?); III/3.
301. Északi kijárat †; corpus, Imre, Mária, hiányzik; „1910"; IV. Pentz (Sümeg)
302. Temető †; corpus, Mária; (186?); III/2.

Gyulakeszi

303. Templom †; corpus, Mária; „E jelben győzöl 1863"; II.
304. Káll felőli bejárat † fa; bádog corpus.
305. Donát kápolna †; corpus, Mária; (191?); IV.

Hegymagas

306. Szt. György hegy felőli bejárat †; corpus, Mária — a kereszt a corpusszal új; (181?); ZJ. I.
307. Főkút mellett †; corpus, Mária; romlott; (187?); III/1.

Lesencefalu

308. Várvölgyi orsz.út †; corpus, Mária; „Az Isten dicséretére Dömötör János 1836"; II; KM.
309. U.ott †; Piéta, József, Anna?; szt. sír „Ács József—Besze Anna 1906"; IV.
310. Busz megálló †; corpus, Mária; IV.
311. Templom †; corpus, Mária; III/2.
312. Templom mögött §; Szentháromság oszlopon, Pál, Mária, József; „Osvád Gergelyné 1906".
313. Északi kijárat †; corpus, Mária; „Hegyi Lukács—Jakócs Ilona 1907"; IV.
314. Szt. Donát kápolna †; corpus, Mária; III/4; (188?).
315. Bejárat a 84 útról †, fa; fém corpus.

Lesenceistvánd

316. Templom †; corpus, Mária sérült; „1818"; I; ZJ.
317. Templomkert †; Immaculata; (191?).

318. Északi bejárat §; Szentháromság, Mária, József; (19??).
319. Orsz.út L. Tomaj felé †; corpus, Mária; javított; (188?); III/3.
320. Orsz.út L.tomaj felé †; corpus, Mária; (188?); III/3.
321. Istvándi kápolna felé †; Andor György—Hafner Anna; „1921"; IV.

Lesencetomaj

322. Régi templom †; corpus, Mária; „Molnár Borbála, 1874"; III/2.
323. Újabb templom †; corpus, Mária; „Kötél Mihál—Barka Teréz, 1905"; IV; KO.
324. Dűlő út †; új kereszt a régi alapon, Mária; barokk kőkerítés; (181?); ZJ; I.
325. Istvándi elázagás †; corpus, Mária; magyar chronostichon nagybetűkkel: „krIstus kInszenVeDésének tIszteLetére Marton Iosef és pap kataLIn házos pár áItatos köLtségére áLLItatott feL 1812"; I; ZJ.

Magyarpolány

326. Templomdomb †; corpus, M. Magdolna, Mária, József; „Dieses Kreuz wurde zur Ehre des Erlösers von Polanyer Glaubigen die sich in Amerika befinden gewidmet in jahre 1901; Ruisch Janos Katherina Ruisch und Familie Vagner Peter Vagner Maria mit; III/4; PM.

Monostorapáti

327. Régi temetőben sírjel †; corpus, Mária, koponya; F. T. Simon; (185?); II; KM.

Nemesvita

328. Becehegy †; corpus, Mária; „Bicsérdi Ferenc—Tóth Gáspár; műkő, „1943"; IV; TG.
329. Plébánia előtt †; corpus, Mária; (185?); II; vaskerítés
330. Bejárati út †; corpus, Mária; (185?); II; KM.
331. Sírjel †; corpus, Mária; „Kovács Julianna, 1886"; IV.
332. Sírjel †; corpus, Mária; (188?); IV.
333. Temető †; corpus, Mária; (185?); II.
334. Sírjel †; corpus, Mária; (188?); III/4.
335. Töreki major †; corpus, Mária; (181?); I; ZJ. (A keresztet a corpusszal vihar letörte 1980-ban, javítva rosszul)
336. Becehegy kápolna †; corpus, Szentháromság dombormű, erősen sérült; (181?); I; ZJ.

Nova

337. Templom †; corpus, Mária; „Nova és környéke ájtatos keresztény hívei 1922"; IV.

Raposka

338. Szt. György hegy felé †; corpus, Mária; „1871"; III/2.

Sümeg

339. Plébánia templom előtt §; Immaculata; „Domján Paulina hagyatékából 1909".
340. Plébánia templom mellett §; Szentháromság Gnadenstuhl, oszlopon; (17??).
341. Plébánia templom mellett §; Nep. János; (18??).
342. Temető, régi kálvária †; corpus, Mária; (188?); III/4.

Szentbékálla

343. Templom †; corpus, Mária; „1826"; I; ZJ.
344. Templomkert §; Szentháromság oszlopon, József, Mária, János ev.; (188?).
345. Nyugati bejárat †; corpus; (?).

Szentpéterúr

346. Iskolaudvar §; Szentháromság, Mária, angyal, hiány; „1909"; HI.
347. Fő tér †; corpus, Mária; (188?); III/4. PM.
348. Fő út †; corpus, Mária, Rozália, József; „. . . . József— . . . Rozália 1912"; IV; HI.

Szigliget

349. Templom †; corpus, Mária; „Ihász György—Szabó Rozália 1880" IV; vaskerítés.
350. Szőlőhegy kápolna †; corpus, Mária; (192?); IV.

Tapolca

351. Templomkert †; corpus, M. Magdolna, 2 alak hiány; (18??); II; barokk kőkerítés.
352. Templomkert §; Szentháromság, Rókus, Flórián, egy hiány; (17??).
353. Plébánia mellett §; Nep. János; (181?); ZJ?.
354. Diszel felé †; corpus, Mária, koponya; „1801"; I; barokk kőkerítés; ZJ.
355. Földút a Mogyorós hegyre †; corpus, Mária; (181?); I; ZJ.
356. Kápolna alatt †; corpus, Mária, koponya; (181?); I; ZJ.

Vindornyaszőllős

357. Templom †; corpus, Mária két nőalak; „Süslecz György és Tóth Anna 1887"; III/4; P PM.
358. Északi kijárat †; corpus, Mária; (182?); I; ZJ.
359. Temető †; corpus, Mária; „Ezen szent keresztet Apollonia leányának emlékére megújíttatta örök alapítvánnyal ellátta özv. Tatár Józsefné 1909" (182?); I; ZJ.

Vörs

360. Templom mögött †; corpus, Mária; „Krisztus Urunk kínszenvedésének emlékezetére — kijavíttatta ifj. Simon József Amerikából 1912 és Jenő 1936", „1855"; II; KM.

361. Templom előtt §; Szentháromság, Márton, Domonkos, Vendel; „Cziráky József— Szabó János Lőrincz, Szabó Kelemen, Tajner János 1906". (Ezek is amerikás magyarok.)

*

A kőfaragó mester nevével jelzett keresztek:

Hernicz István: 104, 110.
Halász István: 14, 348.
Horth Sándor: 182, 218, 254, 363.
Kutasi Imre: 102, 212, 278, 280, 284.
Kertész József: 36.
Polatsek Máté: 5, 8, 25, 26, 27, 117, 275, 291, 326, 347, 357.
Tanos Gyula: 135.
Tantó Gusztáv: 46, 169, 328.
Virág Sándor: 24, 103.
Welk Károly: 98.

Amerikás keresztek:

Balatonszentgyörgy: 42.
Hévíz: 88.
Zalaszántó: 243, 246.
Magyarpolány: 326.
Vörs: 300, 361.

„Piéta" keresztek:

A típus: 129.
B típus: 66, 186, 246.
C típus: 127, 157, 199, 270, 309, 362.

IRODALOM

Bernáth József
1910 *A keszthelyi Ipartestület 25 éves fennállása és működése. 1885—1910.* Keszthely
Burgyán Miklós:
1970 *A füredi színház oszlopairól.* Magyar Nemzet VI. 3.
Dornyay Béla—Vigyázó János
1934 *Balaton és környéke részletes kalauza.* Budapest

DORNYAY Béla
1942. *A keszthelyi jurátusok kőkeresztje, 1813-ból.* Balatoni Múzeum Füzetek, Keszthely
DUNSZT Ferenc
1896 *Emlékkönyv a restaurált keszthelyi r. k. templom felszentelése alkalmából.* Keszthely
EÖTVÖS Károly
1905 *Utazás a Balaton körül.* Budapest
ÉRI István és mások
1975 *A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának katasztere.* I—II. Budapest
ESZES László
1977 *Keszthely mezőváros céhes ipara 1635—1872.* A Veszprémi Akadémiai Bizottság pályázatán jutalmazott munka. (Kézirat.)
FEKETE János
1980 *A kiskunfélegyházi útmenti keresztek.* In: A Kiskunság népművészete. Szerk. KORKES Zsuzsanna—PÉTER László. Szeged, 1980.
KOPPÁNY Tibor—PÉCZELY Piroska—SÁGI Károly
1962 *Keszthely.* Budapest
NÉMETH Ferenc
1976 *Százharminc éves híd a Zalán.* Élet és Tudomány Kalendáriuma 1976. évre.
RÉTHELYI Jenő
1979 *Útszéli keresztjeink érdekében.* Vigilia 44. 5. szám. 323—324.
VAJKAI-WAGENHUBER Aurél
1938 *A paraszt szőlőművelés és bortermelés Veszprém megye déli részein.* Néprajzi Értesítő 172—201.
VAJKAI Aurél
1964 *Cserszegtomaj helynevei.* Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. 303—328.

Jenő Réthelyi

WEGKREUZE IN DER UMGEBUNG VON KESZTHELY

(Auszug)

Der Verfasser hat in den Gemeinden des Kirchenbezirks von Keszthely insgesamt 364 Wegkreuze, sogenannte Kirchen- oder Kapellenkreuze, sowie bei Friedhöfen aufgestellte Kreuze und religiöse Statuen registriert. Zuerst untersucht er die Beweggründe des Aufstellens dieser Kreuze, wobei er die von Korporationen und von Einzelpersonen oder Familien aufgestellten Kreuze unterscheidet. Bei den individuellen Gelübden macht er einen Unterschied zwischen als Sühneopfer oder am Schauplatz einer Tragödie, zur Feier einer glücklichen Heimkehr aus einem Krieg oder aus der amerikanischen Emigration, beziehungsweise zum Andenken an in der Ferne Verstorbene aufgestellten Kreuzen.

Im folgenden teilt er die erhaltenen Kreuze formell in Gruppen. Aus dem Texte mit früheren Steinmetzmeistern geschlossener Verträge erhellt, daß es sich um in der ganzen Umgegend bekannte Typen handelt. Die Kreuze wurden von Steinmetzen in Keszthely angefertigt. Nach Keszthely kamen diese gut ausgebildeten Steinmetzen im 18. Jahrhundert, um an der Bautätigkeit der gräflichen, beziehungsweise fürstlichen Familie Festetics teilzunehmen. Die Tätigkeit der Nachkommen kann der Verfasser auch an der Hand von Zunftakten und erhalten gebliebenen Geschäftsbüchern verfolgen und einen Teil der erhalten gebliebenen Andenken bestimmten Meistern zuschreiben.

Fekete János

Kiskunfélegyházi útmenti keresztek

Az útmenti keresztek olyan szilárd és állandó jelek, amelyek a táj, a terület emberének tájékozódási eszközei, noha eredetileg elsősorban kegyeleti és vallásos szándék hozta létre őket. Az útmenti keresztek többnyire jól látható helyen (út mellett, utak kereszteződésében, határdombon stb.) állva erőteljes, egyszerű formáikkal harmonikusan illeszkednek a tájba, a térben eligazítanak. Esetleg emlékeztetnek régi eseményre, vagy éppen egyéni fogadalom jelképeként hivő embereket, dolguk után sietőket intenek jámbor életre vagy csak futó áhítatra.

Sok esetben az útmenti bozót a társadalmi feledés jeleként őrizte meg számunkra a vallásos népéletnek ezeket a fába, kőbe faragott vagy vasból kovácsolt plasztikus emlékeit. E vallásos jelképek az emberi kegyelet mellett jó térbeli elhelyezésüknek köszönhetik viszonylag sértetlen fennmaradásukat a mezőgazdaság szocialista átszervezésének dűlőket, határutakat átrendező, természetátalakító forradalmi tevékenységében. Az emlékmegőrzés szándékával párosuló politikai tapintatot tapasztalhatjuk a kiskunfélegyházi dinamikus városrendezésben és iparfejlesztésben. Több példa igazolja, hogy meg lehet találni e vallásos emlékjelek helyét a szocialista tartalmú és igényű településfejlesztésben.

1978-ban lépések történtek, hogy a népművészetileg értékes és az idő pusztításának legjobban kitett faragott útmenti keresztek védelmet kapjanak. Egynéhányuk ma már a Kiskun Múzeum gyűjteményét gazdagítja, megőrizve azt a formakincset, amelyet a neves vagy névtelen félegyházi faragók alkottak.

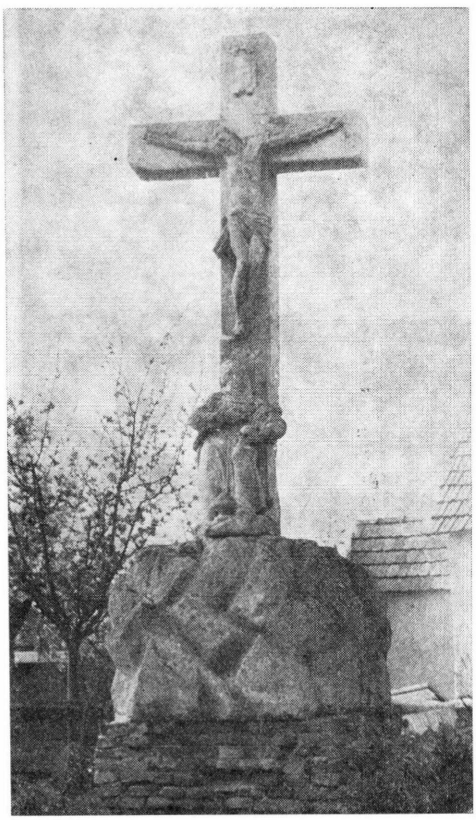

1. kép. A Morvai-kereszt (35), az „Őskereszt"

2. kép. Mária Magdolna szobor a Morvai-kerésztről, M: 100 cm

E tanulmány a félegyházi útmenti kereszteket és a hozzájuk kapcsolódó ismereteket igyekszik keretbe foglalni. Elsősorban helyszíni személyes adatgyűjtésre támaszkodik. De tartalmazza azokat az adatokat is, amelyeket a Bács-Kiskun megyei Levéltár Kiskunfélegyházi Részlegében, a helyi Sarlós Boldogasszony és Szent István Plébánia levéltárában fel lehetett tárni.

Az anyaggyűjtés során a határt bejárva valamennyi útmenti keresztről felmérés készült. Fényképfelvételek őrzik a keresztek és a táj kapcsolatát.[1]

Néprajzi szempontból is fontosnak tartottuk az útmenti keresztek élő népi neveinek fonetikus feljegyzését. A nevek az egymást váltó nemzedékek életére vonatkozó adatokat őriznek, s hozzátartoznak a keresztek tiszteletének hagyományaihoz.

A tanulmány mellékleteinek segítségével megismerhetjük az útmenti keresztekre vonatkozó legfontosabb adatokat és kellő biztonsággal és pontossággal tudjuk helyhez kötni az emlékjeleket. A zárójelben levő szám mindig azonos a megnevezett kereszt számával a térképen.

Az adatgyűjtést 1980. december 31-én zártuk le.

A keresztállíttatók

A Kiskunfélegyházát 1743-ban újratelepítő jászfényszarui jász lakosság a katolikus vallásos élet kész elemeit hozta magával új lakóhelyére és fejlesztette tovább az új közösségben. Nagy anyagi áldozatokat hozott, hogy hitéleti lehetőségeit megteremtse. Az egész lakosság közös erőfeszítésével 1744—1752 között felépíttette a viszonylag nagyméretű, barokk stílusú *Ótemplomot.*

A történeti forrásokban számtalan jelét tapasztalhatjuk a vallásos érzületből, buzgóságból fakadó áldozatvállalásnak, kegyes hagyománynak. De viszonylag későn, 1799-ben olvashatunk először útmenti kereszt létesítéséről. Ebben az évben Morvai János és Varga Pál kőkeresztet állíttattak a *Nagyszőllő* vagy másképpen *Galambosi* útban. A Félegyházát átszelő kecskemét—szegedi nemzetközi országút és a Csongrádi út mellett ez az út volt abban az időben a város egyik legforgalmasabb, legnagyobb tömeget átbocsátó útja. A Morvaiék által felépített emlékjelet később mint *őskeresztet* tartotta a nép számon.[2] Ennek tudata már kiesett a mai lakosság emlékezetéből.

Nincs közvetlen levéltári adat vagy visszaemlékezés arról, hogy a város területén az *őskeresztet* (35) megelőzően korábban is állítottak volna hasonló emlékjelet. Bizonyára korábbi azonban a főbb utak melletti városszéli *keresztfák* felállítása. A Kecskeméti-, a Csongrádi-, az Izsáki út elején a város közönsége korábban létesíthetett ilyen emlékjeleket. 1826-ban ugyanis a plébános a városi tanácstól kérte ezeknek a „már majdnem pusztulófélben levő" fakereszteknek a megújítását.[3] A városi tanács tekintélyes küldöttséget menesztett Pestre, hogy helyükbe kőből faragtasson díszes kereszteket.

[1] Már az adatgyűjtés közben történtek olyan változások a keresztek helyzetében, állapotában, amiről szólnunk kell röviden.

Az Alsógalambosi Hegygazdaság szép fakeresztjét (37) 1978 augusztusában bevitték a Kiskun Múzeumba. A múzeum a kereszthez ragaszkodó hívők óhajának engedve, Polyák Ferenc matkói faragó népművészt bízta meg a pótlásul felállítandó fakereszt kifaragásával. Az új kereszt felállítása 1978. szeptember 17-én ünnepélyesen megtörtént.

A Petőfi-lakótelep kiépülésével 1978-ban megszűnt a Kőrösi út belsőségi szakasza, s ennek jelentős része most a lakótelep területéhez tartozik megváltozott feladattal. Ennek következtében megszűnt az egykor a Kőrösi út elején álló *Seres-féle kereszt* (1) útmenti jellege is.

A Kőrösi út belsőségi szakaszának pótlására 1978-ban kiépítették és korszerűsítették a Tanyasori utat, amely a Bankfalu városrész nyugati szélén, az Alpári útról csatlakozik a Kőrösi út régi vonalába — közel a *Templomhalomhoz.* Az útfelújítás révén az útvonal közvetlen közelébe került a *Bánkfalusi-kerészt* (5), amely így a növekvő forgalom miatt fokozódó károsodásnak, esetleges rongálódásnak van kitéve. Az emlékjel népművészeti értékénél fogva különös védelmet érdemelne. Helyes volna, ha a Kiskun Múzeum ezt is gondozásába venné és megőrzésre beszállítaná.

[2] A kiskunfélegyházi Sarlós Boldogasszony Plébánia Historia Domusának (= SB-HD) 1799. évi latin nyelvű bejegyzése. — Bács-Kiskun megyei Levéltár Kiskunfélegyházi Részlege (= BKm. Lt. Kf.) Közgyűlési jkv. 57/1909. számú határozat.

[3] BKm. Lt. Kf. Prot. Pag. 613. No. 314 — 1826. szept. 16.

Figyelemre méltó, hogy a XVIII. század végétől egyre szaporodó félegyházi útmenti keresztek sorát olyan, viszonylag értékes fogadalmi kőkereszt nyitotta meg, mint a Morvai-féle *őskereszt* (35). Nevezték ezt *Vargák keresztjének* is.

A keresztállítás a földek közös használatának időszakában a közösség feladata volt. Ekkor a közösség által leginkább használt főbb utak kezdetén, a település szélén állítottak emlékjeleket. Az egyéni földbirtoklásra való áttérés kezdetén, a XIX. század elején azonban már az *Ó-Galambos* — másképpen *Öreghegy* — mai nevén Alsógalambos és *Új-Galambos (Újhegy)* — mostani nevén Felsőgalambos emberjárta, benépesülő részein egyénileg állíttattak útmenti fakereszteket. Az *Új-Galambos szőlőben* 1803-ban Kókai alias Lángos Ferenc állított fa emlékjelet.[4] Horváth Imre útmenti fakeresztjét 1805-ben az *Újj Galambosi Hegyben* a Dobos József új szőleje melletti kapunál említik.[5] A két emlékjel egyéni felállítása talán már a külső szőlős területek bizonyos fokú benépesedettségére mutat.

A XIX. század közepe után létrejött új tulajdonosi közösségek: a Közbirtokosság és a Hegyközség sem maradtak ki a vallási kegyeletet mutató emlékjelek létesítésének gyakorlatából. Több esetben közbirtokossági föld átengedésével segítették elő egyéni emlékjelek létesítését. A XIX. század első felében Morvai János és Varga Pál példájára néhányan, a század második felében — amikor a közföldek felosztása után kialakult az egyéni tulajdonon alapuló tanyarendszer — többen állíttattak saját földjükön fogadalmi kereszteket.

A félegyházi keresztállíttatás első szakaszának végéig, 1860-ig 11 emlékjelet állíttattak. Ebből közösségi alapítású volt öt, egyéni (családi) fogadalom jele volt hat kereszt. Érdekes, hogy az emlékjelek közül öt fakereszt volt. Ezeknek már emléke sem él. Az öt kőkereszt és egy vaskereszt többszöri felújítás után ma is régi helyén áll.

Az egyéni (családi) keresztek emelésének két említésre méltó időszaka volt Kiskunfélegyházán: az 1890-es évek és az 1910-es évek vége. Az előbbi a tanyai iskolák külső gyűrűjének kiépülésével függött össze. Az iskolák istentiszteleti helyek is voltak. Így a kereszteknek helyjelölő és vallásos funkciója is volt. A másik időszak a háború következményeivel kapcsolatos. A keresztállítás lényegében 1948-ban megszűnt. Az 1940-es évek buzgólkodásában felismerhetjük a második világháború hatásait.

A keresztállítás kezdeményezője az első időben a városi tanács volt. A közösség megelőzte tehát az egyéni szándékok megvalósítását. A plébánia háztörténetében ebben az időszakban nem találkozunk még útmenti keresztek felállítására vonatkozó bejegyzésekkel. Ez arra mutat, hogy a korai útmenti keresztek létesítője és fenntartója a város közönsége volt.

Az egyéni kezdeményezések jelentkezése után — vélhetően kegyeleti szempontokból — a városi tanács igényt tartott arra, hogy az egyházközség plébánosa a keresztállítási egyéni szándékokat gyűjtse össze és a terveket minősítse. Egyházi elbírálás után tehát a plébános tett lépéseket a városi tanácsnál a szükséges engedély kiadása végett. A keresztek felszentelésén túl gondja volt a plébánosnak a keresztkultusz kialakítására és ápolására. Ügyelt az emlékjelek állagára, karbantartására.

A városi tanács őrködött azon, hogy a keresztet állíttatók gondoskodjanak annak fenntartásáról, a felújítás terhétől kíméljék meg a város pénztárát. A tömeges keresztállítás időszakában elrendelte, hogy a keresztállítók az építési költségeken felül tegyenek alapítványt a kereszt minősége szerint a szükséges karbantartási költségek fedezésére. Az alapítványokat külön pénztárban, a *Keresztek Fundationalis Cassájában* kezelték. Az alapítványi kamatokból fedezte a városi tanács a keresztek felújítási költségeit.

A XIX. század elején az alapítványi tőke általában 20 forint volt. 1904-ben 40—80 koronában határozta meg a tanács az alapítványi tőkét.[6]

Az alapítványok kezeléséről és felhasználásáról a tanács időnként elszámoltatta pénzügyi szerveit. A számadások mellékletei becses történeti adatokat őriztek meg a határban levő keresztekről. Az egyik általános felülvizsgálat, az 1898. évi levéltári és plébániai *„puhatolások"* eredménye lett, hogy az 1867—1878 évek közötti időszakból négy — a püspökség által meghatározott, püspöki kezelésű (?) — kallódó keresztalapítványt találtak. A befizetéseket a polgármester nem tudta tisztázni, azért úgy látta jónak, hogyha ezeket a kereszteket a továbbiakban a két plébánia tartja fenn a templomalapokból.[7]

[4] SB-HD Kókai Ferenc 1803. évi alapítványa.

[5] BKm. Lt. Kf. Prot. 10. Pag. 357. 168. számú határozat 1805. október 5.

[6] BKm. Lt. Kf. Alapítványok tartozási nyilvántartása 1904. évtől. Betétje: *Keresztalapok kimutatása.*

[7] BKm. Lt. Kf. Polgármesteri iratok I. 4178/1893. irattári szám, 5866/ki/1898. számú irat.

3—4. kép. A Kőrösi úti Seres-kereszt (1), a Petőfi lakótelep építése előtt és után

A keresztállításokra vonatkozó *testamentumok*, a *fundációk* (alapítványok) a levéltári dokumentumokban szinte teljességgel figyelemmel kísérhetők. De nincsen levéltári adatunk a keresztek *alapítólevelére* vonatkozóan. Pedig tudjuk, hogy voltak ilyenek. Az „Öreggalambosi Hegygazdaság" által alapított kereszt áthelyezésekor a Kiskun Múzeum munkatársai a kereszt *pikszisében* megtalálták az 1908. március 18-án kelt alapítólevelet.[8] Ez a becses irat tartalmazza, hogy a díszes feszületet „Isten dicsőségére közadakozásképpen" állították fel. Megtudjuk belőle, hogy kik voltak akkor a szőlőhegy *elöljárói* (bíró, jegyző). Megismerjük a 19 tagú bizottságot, amely az előkészítés munkáját végezte. A bizottság élén állt Kalmár Károlyné Makai Mária asszony, mint az új feszület *keresztanyja*. A környék egyik legnevesebb családjának, a Makai családnak leszármazottja olyan tekintély volt itt a keresztállításnál, mint máshol például a zászlóavatásra felkért zászlóanya. Kár, hogy sem irat, sem emberi emlékezet nem őrzi, hogy mi volt a *keresztanya* feladata az előkészítésben, majd pedig a kereszt felszentelésének ceremóniájában. Az alapítólevélben név szerint felsorolják azokat, akik 1 koronát vagy annál többet adományoztak. 54 fő 106 korona 80 fillért adott összesen. A listát vezeti a keresztanya 20 korona és férje 10 korona adománnyal. 40 fő csak 1—1 koronát adott. Ez a körülmény az ottani népesség anyagi viszonyaira is rámutat.

Az útmenti keresztek helye

Az első időszakban a közösség által állított kereszteknek a közföldeken, illetve a közutak szegélyén adtak helyet, a városból kivezető utak kezdetén. Kettő egyéni (családi) kereszt a galambosi szőlőbe került. A várost elhagyó, majd visszatérő személy a kereszt figyelmeztető látványa mellett kezdte meg és fejezte be útját.

A közföldek szétosztása után közös művelésben visszahagyott ún. *nyomásföldeken* is jelöltek ki egyéni kérelemre keresztelyeket a közbirtokosság véleményének meghallgatásával. 1865-ben Juhász Sándor kérelmére a *Füvestó* melletti szénaraktár közelében adtak kereszthelyet. A tanácsi helyszínelő bizottság az Alpári út torkolatánál, a vizes árok felső (vagyis északi) partján, a közlekedési vonalon kívül eső helyet tartotta alkalmasnak. Gondosan ügyelt arra, hogy az új emlékjel a közforgalmat ne akadályozza, illetve a közúti járművek ne veszélyeztessék az épségét.[9] Juhász Sándor kegyes szándékát azért is méltányosan fogadták, mert a forgalmas Alpári úton eddig még nem volt kereszt állítva.

1869-ben Seres József kérelmére a városból kimenet, a Kőrösi út elején, az *Ínséges árok* mellett adtak helyet keresztállításra. Figyelemmel voltak a városfejlesztés szempontjaira is. Az emlékjel helyét körültekintően úgy jelölték ki, hogy az a jövőben se akadályozza új házsorok létesítését.[10]

A keresztállítás helyének meghatározása lényegesen egyszerűsödött a XIX. század 60-as éveitől. A közföldek felosztása után ugyanis ki-ki saját földjén állíttathatott maradandó emléket. Természetesen a tanács ellenőrző és fenntartó gondoskodása ezekre a keresztekre is kiterjedt. A kötelező alapítvány létesítése ezután is megmaradt.

Kiskunfélegyházán 7 kereszt jelöli a városból kivezető utak kezdetét. Jelentősebb utak találkozásánál 3 kereszt létesült. A közös határhasználat emlékét őrzi a tanács, illetve a közbirtokosság által adományozott területen emelt 12 útmenti kereszt. A hegyközség 5 keresztet létesített. 24 egyén (család) a saját földjén állíttatott a család életével összefüggő események kapcsán fogadalmi keresztet.

A keresztek mindegyike kiemelt, jól látható helyen létesült, és mint látvány is figyelemre méltó. A félegyházi útmenti keresztek telepítése a városmagból indul ki, és a sugárrendszerű úthálózaton kifelé haladva, a határszéleken fejeződik be. A keresztek elhelyezkedése és fölépülésük üteme mutatja a lakosság áramlásának irányait és a település szerkezetének változását is. A galambosi határrész 15 keresztje jelzi a kialakult tanyavilág nagyobb lélekszámú, sűrűbben lakott és viszonylag zártabb területét.

Az útmenti keresztek anyaga

A félegyházi első útmenti keresztek anyagáról nincsenek pontos ismereteink. Feltételezések szerint a XVIII. században állított fakeresztek anyaga tölgy vagy akác lehetett. A kőkereszteket sóskúti kőből faragták. Azt bizonyossággal tudjuk, hogy a XIX. századtól — egy tölgykereszt kivételével — a vidéken honos akácfából készültek a félegyházi keresztek. Ezek élettartama ritkán haladta meg az 50 esztendőt. Gondozásuk, fenntartásuk a városi tanács tehertétele volt. Ezért egyre inkább előtérbe került, hogy az emlékjeleket a fánál maradandóbb anyagból készíttessék. A városi tanács törekedett arra, hogy a korhadó fakereszteket a *Morvai-féle kereszthez* (35) hasonló kőkeresztekkel váltsa fel. Erre ösztönözte az egyéni keresztállítókat is. Ennek a törekvésnek egyik szép emléke a *Tarjányi kőkereszt* (17). 1801-ben a tiszai révhez vezető forgalmas Csanyi út melletti földjén a Tarjányi család állíttatta. A kőből faragott korpuszt az idők folyamán fém Krisztustesttel pótolták. Művészi értéke így csökkent. A kereszt előtt álló szépen faragott Mária Magdolna szobor sejtetni engedi a kereszt eredeti értékét.

A város szélén, a főbb utak elején álló pusztulófélben levő *keresztfák* kővel való átváltásáról már 1826-ban határozott a tanács. A pénzügyi körülmények miatt azonban erre csak 1830-ban került sor. Akkor is az eredetileg tervezett 4 kereszt helyett ismeretlen pesti mesterrel csak két azonos kőkeresztet faragtattak 700 forintért. Az emlékjelek szállításal és festéssel együtt 845 forintba kerültek. A költségek teljesen felemésztették a keresztalapok tőkéjét.[11]

A két új emléket a város két legforgalmasabb útja — a Kecskeméti és a Szegedi út — elején állították fel. A Szegedi út forgalmát akadályozó kálváriát már 1828-ban a *Közelszőlő* csendes zugába helyezték át.[12] Így indokolt volt, hogy pótolják a kálváriakeresztet, amely addig egyben a Szegedi út útmenti keresztje is volt.

Valószínűleg ugyanannak a mesternek műhelyéből került ki az 1835-ben az Izsáki út és a Nagyszőllő út torkolatában Nyéki („Nyiki") Albert által állíttatott kőkereszt is.

[8] Kiskun Múzeum (= KM) Néprajzi Adattár 78. 25. 3—4.
[9] BKm. Lt. Kf. Tanácsi jkv. 488. számú határozat 1865. szept. 23.
[10] BKm. Lt. Kf. Tanácsi jkv. 1869. 452. számú határozat.
[11] BKm. Lt. Kf. Prot. 16. Pag. 347. 579. számú határozat.
[12] BKm. Lt. Kf. Prot. XII. 196., 242., 251. számú határozatok.

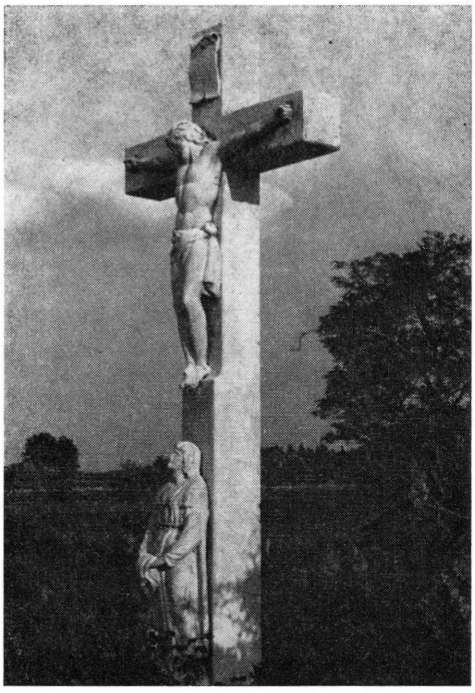

5. kép. A Szegedi úti kereszt (20)

6. kép. A Nyíki-kereszt (34) az Izsáki út sarkán

A szépen faragott korpuszt imára kulcsolt kezű, gyönyörű Mária mellékalak egészíti ki.[13] A Csongrádi út elején Hideg László költségén — emberöltőnyi időt késve — csak 1861-ben állítottak kőalapon vaskeresztet. Ezt a keresztet a későbbi földtulajdonos után *Stājnër kërëszt*nek (9) nevezik. A város négy főútvonala tehát, ha késéssel is, de megkapta az 1826-ban tervezett maradandóbb anyagú kereszteket.

A vas mint a keresztek anyaga, szélesebb körben nem tudott elterjedni. A fa felváltásában nem lett lényegesebb szerepe. A most is fennálló emlékeknek 10%-át készítették kovácsoltvasból vagy öntöttvasból. Ezek művészileg nem emelkednek a mesterségbeli átlag fölé, nem érik el a korábbi kőkeresztek művészi színvonalát.

1840-ben Köllér József bognármester egyéni fogadalomból állíttatott kőkeresztet arra a háromszög alakú földterületre, amelyet a Csanyi és a Péteri út találkozása bezár.[14] Az emlékjel arányai kétségtelenül azt mutatják, hogy a *Köllér kërëszt*hez (14) eredetileg Mária szobor is tartozott. Ezt a feltevést sajnos már a legidősebb emberek sem tudják megerősíteni.

Az igényesebb félegyházi kőkeresztek készítése ezzel lényegében be is fejeződött. Az 1830 és 1884 között felállított 12 keresztet sóskúti kőből faragták. De 1867-ben megjelent a *műkő* is mint építőanyag. Az első műkőkeresztet (33) Mallár Pál és neje Vidéki Borbála létesítette.

Anyagi és más körülményekkel magyarázható, hogy a hatósági törekvés ellenére később is készültek útmenti fakeresztek. Hosszabb szünet után, 1884-től ismét alkalmazták az akácfát. Az 1884 és 1908 évek közötti időből származik az az öt faragott fakereszt, amely népművészeti szempontból becses örökségünk.

Az 1880-as évektől a műkő alkalmazása a keresztállításban szinte egyeduralkodóvá lett. Mindinkább elterjedtek az iparszerű gyártás formái. A művészi kidolgozást elhanya-

[13] BKm. Lt. Kf. Prot. 18. Pag. 536. 1835. dec. 12. 589. számú határozat.
[14] BKm. Lt. Kf. Prot. 20. Pag. 381. 1839. aug. 23. 349. számú határozat.

goló tömeges előállítás vált jellemzővé. A tanács 1881-ben kénytelen volt rendelkezni. Megtiltotta, hogy a vallás magasztosságának rovására minden meggondolás és terv nélküli *apró* kereszteket készíttessenek. Elrendelte, hogy ezentúl csakis díszes, elfogadható alakú és anyagú kereszt emelhető.[15] A rendelkezésnek volt némi foganatja, de néhány kivételtől eltekintve a művészi alkotás igényét a XX. század elejétől a sablonban való „gyártás" szürkesége és egyhangúsága váltotta fel.

A legújabb időszak keresztkészítésének üde színfoltja az alsógalambosi Harangdűlőben 1975-ben felállított naiv faragott fakereszt, az *Alsóhëgyi kërëszt* (33). Művészileg értékes a Polyák Ferenc matkói faragó népművész által domború faragással készített fakereszt (37), amelyet az Öreggalambosi Hegygazdaságnak a Kiskun Múzeumba behozott faragott fakeresztje helyébe állítottak 1978-ban. Úgy látszik, hogy a félegyházi keresztek fából születtek és fában is halnak el, mégegyszer felvillantva a nép díszítőművészetének elemeit.

Az útmenti kereszteket 1890-ben a városi tanács az alapítványi elszámolásokkal kapcsolatban anyaguk szerint csoportosította. Ekkor 16 fakeresztet, 1 vaskeresztet és 18 kőkeresztet írtak össze. A fakeresztek aránya 46% volt. Ebben a nyilvántartásban szerepelt a Félegyházától azóta különvált és *Petőfiszállás* néven 1951-ben önállósult *Ferencszállás* határrész 6 keresztje is; *Kunszállás* néven 1953-ban községgé vált *Fülöpjakab (Fülöpke)* határrész 3 keresztje is. Ezeket természetesen ebben a tanulmányban nem szerepeltetjük.[16]

Az 1910. évi alapítványi elszámolás 9 fakeresztet, 3 vaskeresztet, 17 kőkeresztet és 10 műkőkeresztet mutatott ki. A fakeresztek aránya 23%-ra csökkent. 1895 és 1958 évek között 6 fakeresztet váltottak át kőkeresztre.

1980-ban 11 fakeresztet, 5 vaskeresztet, 16 kőkeresztet és 20 műkőkeresztet találunk Kiskunfélegyházán.[17] A fakeresztek aránya már csak 18%. Ezeknek rohamos állagromlása várható, mivel többségük kora a 80 évet megközelíti, vagy már meg is haladja.

Az útmenti keresztek tartozékai

A keresztek természetes tartozéka a vasból, kőből készített corpus, a mellékalakok a díszítő- és védőkerítések rácsozatok stb.

A félegyházi fakereszteken — emlékezet szerint — pléhből kivert és festett képpel ábrázolták a megfeszített Jézust. A plébániák háztörténetében híven feljegyezték a keresztalapításokat, de a keresztek tartozékaira vonatkozóan kevés értékelhető feljegyzést tettek. Az 1858. évi majsai úti fakereszt alapítványi bejegyzéséből tudjuk, hogy Nagy Pál, ismert nevén Fricska Pál a fakereszthez pléhből kivert Krisztus-képet rendelt készíteni.[18] Nincs emlék és nincs adat arra, hogy a fakeresztekre Jézus testét vagy a mellékalakokat fából faragták volna. A pléh-Krisztusokat a századforduló táján öntöttvasból készült corpus-okkal váltották fel. Napjainkban már csak 3 pléh Krisztus található Félegyházán: egyik a Felsőgalambosi Iskolánál levő *Öregiskolai kërëszten* (44) erősen megrongálódott állapotban; a másik a *Vëtt úti kërësztën* (45). A harmadik az *Alsóhëgyi kërësztën* (39) szépen karbantartva. Ezt a pléhből kivágott Jézus-alakot barna festékkel alapozva lefestették, és fehér vonalas rajzzal a test formáit megrajzolták, a test ágyéki részére fehér kendőt festettek.

A kereszteket ismereteink szerint védőfestékkel mindig lefestették a felállítás alkalmával. A kőkereszteket egyszerűen lemeszelték, a mellékalakokat olajfestékkel színezték. Általánosan használt színek a barna, sárga és a zöld voltak. A kőkeresztek meszelésének és színezésének gyakorlata ma is fennáll, a fakereszteké nem. Ezeken már csak nyomokban lehet felfedezni az okker vagy barna színű festés egykori maradványait.

Az alapítványi kereszteket a fenntartó tanács időről-időre gondosan felújíttatta, kifestette. 1861-ben az alsógalambosi *szentkereszt* és sorompójának kifestéséért és a képek aranyozásáért 22 forintot fizetett a helybeli Stern Lipót *festész*nek, aki a munkáját 10 éves (!) jótállással végezte el.[19]

[15] BKm. Lt. Kf. Tanácsi jkv. 1881. 278. számú határozat.

[16] BKm. Lt. Kf. Polgármesteri iratok I. 4178/1893. alapszámnál az 5866/1898. számú irat melléklete.

[17] BKm. Lt. Kf. I. 4178/1893. alapszámnál *Keresztalapok kimutatása* (1908).

[18] SB-HD 58. oldal.

[19] BKm. Lt. Kf. Tanácsi iratok L 31 F 3 Cs 9 Sz 9 irat.

7. *kép.* A Mallár-kereszt a Kossuth utcán. A XIX. század közepén itt volt az Izsáki út torkolata

A kőkeresztek alakjait a XIX. század közepéig készült kereszteken kőből faragták, de csak az *őskërëszt* (35) alapítványában van erre utaló bejegyzés.[20] A századforduló után készített kőkeresztekre a *Bíbok kërësztyë* (6) kivételével már csak öntöttvas Jézus-testet és Mária-képet tettek.

Mondják, hogy 1948-ban a Bíbok család a szülők által állított fakereszt helyébe műkőkeresztet készíttetett. A kőfaragó a korpuszt *balra hajló* fejjel csinálta. A család nem akarta átvenni az *ëfusërät* keresztet. A mester szorult helyzetében az alábbiakkal vágta ki magát: „Jézus eleget nézett jobra. Most mān mās világot élünk, nézhet balra is." A készíttetők a válaszba beletörődtek. Valóban, rendhagyóan ezen az emlékjelen Jézus balra néz.

A fakeresztek régi festett pietáiból egy sem maradt fenn. Ezeket is felváltották a századfordulón az öntöttvasból készült fiát sirató Mária képek. Kétségtelen, hogy ezzel akarva-akaratlanul szegényítették az emlékjelek művészi értékét.

A szabadban álló útmenti keresztek szinte mindegyikéhez 10—14 négyszögöles ún. *kërësztfőd* tartozott. Ez a kis földdarab az emlékjel elhelyezésére és egyben védelmére is szolgált. Ekkora terület elegendő volt arra, hogy a föld művelésekor a létesítményt kellő távolságtartással kikerüljék. Sok esetben a *kërëszt főggyit* telekkönyvileg is elkülönítették, és az „*rk. hitközség*" javára bejegyezték.[21]

Minden útmenti kereszthez tartozott kerítés vagy népiesen mondva *sārámpó* ~ *sorompó*. A kerítést kezdetben akácfából hasított lécből készítették. A négyszög alakú, kb. 110 cm magas kerítésen a homlokzati részen egyszárnyas lécajtó volt, az ún. *sārágjā*. A századforduló után a léceket már kifűrészeléssel készítették. Ekkor itt-ott már feltűnt a nyárfa felhasználása is.

A kerítés elsősorban az út mellett legelésző vagy az úton hajtott állatok kártevése ellen adott védelmet. Kétségtelen azonban, hogy volt díszítő funkciója is.

Félegyháza határában jelenleg csupán 3 keresztnek van fakerítése. A *Fekete-kërëszt* (31) sorompója akácfából hasított, végén kihegyezett lécekből készült. Mérete 245 × 230 cm. Az Irmaros család által állíttatott kereszt (42) kerítésének léceit akácfából fűrészelték ki, a végén lándzsát utánzó kivágással. A kerítés mérete 230 × 230 cm. Az alsógalambosi kereszt (37) azonos méretű kerítésének léceit kifűrészelték, legyalulták, és az oszlopok magasságáig érő lécvégeket legömbölyítették. Általánosnak mondható, hogy a kerítések oszlopai 120 cm magasak és 10 × 10 cm vastagok, a régebbiek bárdoltak, a későbbiek fűré-

[20] SB-HD 1799. évi bejegyzés a 19. oldalon.
[21] BKm. Lt. Kf. Tanácsi iratok I. 2702/896 alapszám.

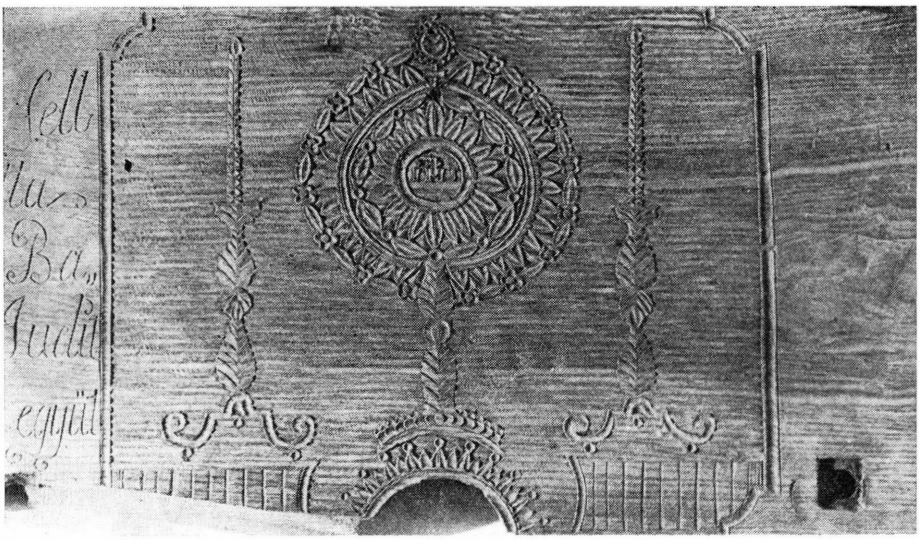

8. kép. Kőpad eleje. Kiskun Múzeum, Kiskunfélegyháza

szeltek. A rácsozat lécei általában 110 cm hosszúak, a kerítés egy-egy oldalára 25—30 lécet számoltak, arányosan elosztva. Az oszlopokat két-két párhuzamosan felszegezett vízszintes gerendával összekötötték. A gerendázat közötti térköz kb. 50 cm volt.

Levéltári adatokból tudjuk, hogy a XIX. században a félegyházi kőkereszteknek is fakerítése volt. A *Köllér kereszt* (14) fakerítése a kőkereszt felállítása után alig 15 évvel már javításra szorult.[22] Szabó S. József 1896-ban az *Izsáki útra dűlő Retkes tanyai birtokán* sóskúti kőből fakerítéssel körülvett keresztet (47) állíttatott.[23] A fából készült sorompókat az idő viszontagságai igen megviselték. Legtöbbjüknek már emléke sem él. Egy részét átváltották vasrácsra, mások elenyésztek.

A XX. század fordulója után emelt kő emlékjeleket már mind kovácsoltvas rácsozattal vették körül. A jelenleg még fennálló 15 vaskerítés is ezek közül való s 3 félegyházi lakatos munkáját dicséri. Különösen Tóth Károly lakatos készített szép kerítéseket. Szívesen alkalmazta a stilizált szív, virág, lándzsa motívumokat. Ennek egyik szép példája az özv. Béni Károlyné keresztjéhez (46) készített rácsozat.

A keresztkartozékok közül meg kell említeni a fakeresztek bádogból készült esővető *ívlemezét*, amely a mennyboltozathoz hasonlóan fogja felül íves keretbe a feszületet. Elsődleges feladata az állagvédelem, de mint a kereszt díszítőeleme is jelentős lehet. A határban már csak két keresztnek — (5) és (31) — van meg az eredeti ívlemeze. A felújított ívlemezek már minden dísz nélkül készültek. Más tájak szokásától, gyakorlatától eltérően Félegyházán a hajlított bádogtetőre gonoszűző pléhcsengettyűket, madárdíszeket nem tettek.

A kereszthez tartozik a *pikszis*, a bádoglemezből készült szelence, vagy egy alkalmas üveg, amelybe az alapítólevelet, szentolvasót és más kegytárgyakat tették. A félegyházi fakeresztek pikszisei a keresztálítók a *kereszt fődbe*, a kereszt lábához ásták el a kereszt felállításakor. Ritkán a keresztszárba mélyítettek alkalmas helyet a pikszisnek a korpusz mögé. A Krisztus-test takarta és védte a pikszisbe tett becses emléket.

A keresztek figyelemre méltó tartozéka még a *felirat*, a fakereszteken a *tükör*. A tükör az emlékjel homlokzati részén díszesen bemélyített keret, amelybe a feliratot vésték. Legtöbb fakeresztnek szinte ez volt az egyedüli dísze. A faragók legtöbb esetben a betűvéséssel csak a szöveghely tökéletes kitöltésére törekedtek s figyelmen kívül hagyták a helyesírási és egyéb szempontokat. A tükrök nagysága igazodott a keresztfa vastagsághoz és a szöveghely-igényhez. A Kiskun Múzeumban levő *Csënki-kërësztën* és a Halasi úti *Fekete-kërësztën* (31) nincs bevésett tükör. A szöveg bevésésének összképe azonban szabályos álló téglalap látványát nyújtja.

[22] BKm. Lt. Kf. Tanácsi jkv. 1855—56 1855. okt. 20. 421. számú határozat.
[23] BKm. Lt. Kf. Tanácsi iratok 1896. I.2702/896 alapszám.

A kőkeresztek feliratos emléktábláit márványból, később műmárványból készítették. Ezeknek nagysága a szöveghez mérten igen változó. Általában maga a szöveg adja a dekorációs szerkezetet. Elvétve találunk borostyános, rozmaringleveles ornamentikájú feliratos táblát. Érdekes, hogy a városi tanács által 1830-ban állíttatott keresztekre — (20) és (50) — nem csináltak feliratot. Három kereszt tábláján — (14), (17) és (18) — csak a készíttetők nevét és a felállítás évszámát olvashatjuk. A többi kereszt feliratának közös tényezője az emlékjelet állíttatók neve, a felállítás éve és a szándék rövid megjelölése: „ISTEN DICSŐSÉGÉRE", „ISTEN DICSŐITÉSÉRE", „A SZENVEDŐ ÚR JÉZUS IMÁDÁSÁRA".
Néhány kereszten rövid szöveg utal a keresztállíttatás körülményeire is:

... BOLDOGULT FELESÉGE EMLÉKEZETÉRE ... (25)
... A KERESZTÉNY HITÉLET ERŐSITÉSÉRE ... (23)
... A JÁMBOR HIVŐK LELKI ÉPÜLETÉRE ... (33)
... ATYJOK FICSÓR JÁNOS KIVÁNSÁGÁRA ... (51)
... A BOLDOG HIVŐK LELKI ÖRÖMÉRE ... (52).

Előfordul, hogy az általános és néha ismétlődő felirat egyáltalán nem szól az emlékjelállítás tényleges okáról. Például arról, hogy a kegyes állíttató öngyilkos fia lelki üdvösségéért emeltette a keresztet (48). Ennek elhallgatása érthető. A két Alpári úti kereszt — (5) és (6) — feliratából megbizonyosodhatunk, hogy kinek a fakeresztje helyébe állíttatták a megújított emléket. A Halasi úti romos fakereszt (31) szövegtöredékéből tudjuk, hogy az özvegy anya FERENC FIA háborúból való „HAZASZABADULÁSA" örömére emeltette a hálajelet. A keresztfeliratok között mindössze kettő van olyan — (24) és (46) —, amelyet a megváltásra utaló azonos szövegű fohász egészít ki:

„ISTENNEK BÁRÁNYA MÁR FÖLÁLDOZTATOTT
MEGVÁLTÓNK HAGYOMÁNYA VÉGREHAJTATOTT.
HÁLÁLJUK JÓVOLTODAT KEGYELMES ISTENÜNK
ATYAI ÁLDÁSODAT ADD EZZEL MEGNYERNÜNK".

A viszonylag rövid feliratokból is kiderül, hogy a keresztállító szándék általában túlmegy a család körén. A család hálájához és kegyeletéhez csatlakozik a tágabb közösség általános tisztelete, amely már az eredeti esemény vagy a család körülményeinek ismerete nélkül különféle vallásos formákban nyilvánul meg. Nemzedékváltás(ok) után az emlékjel nagyrészt elveszíti családi jellegét. Az alapító család emléke esetlegesen a földrajzi névben él tovább, ha más erőteljesebb helymeghatározó név el nem homályosította, ki nem szorította, pl. (9) és (47).

A keresztek tisztelete

Az útmenti keresztek akár egyesek *(vota privata)*, akár a közösség *(vota publica)* fogadalmából, hálájából létesültek is, csak akkor váltak az általános tisztelet és vallási kegyelet tárgyává, amikor ünnepélyesen felszentelték azokat. A tanács levéltárában levő alapító iratokban még utalást sem találtunk a keresztszentelésre. A helyi plébániák háztörténetei is csak szűkszavúan és eléggé hézagosan adnak tudósítást arról, hogy ezeket a vallásos eseményeket hogyan szervezték. A *Sarlós Boldogasszony Plébánia* háztörténetében 1836-ban olvashatjuk az első feljegyzést arról, hogy az Izsáki útban Nyéki (Nyiki) Albert által állíttatott keresztet (34) Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepén — március 25. — felszentelték.[24] Ugyanitt 1838-ban a Tarjányi család 1801-ben állított és most felújított keresztjének (17) megáldásáról olvashatunk bejegyzést. Az 1885-ben létesült *Szent István Plébánia* (Újplébánia) háztörténetének írói időről-időre megemlékeztek a keresztszentelésekről. Az 1873 után rendszeresen megjelenő helyi hírlapok hírrovatában mindig találkozunk a hivő közösséget érintő és a közvéleményt érdeklő ünnepi aktusok híreivel.

A Szent István Plébánia háztörténetéből tudjuk, hogy egy esetben 50 évet (!) késett a felállított kereszt felszentelése. Az 1848-ban emelt *Sëjmëshëgyi kőkërësztët* (22) az idők viszontagságai miatt csak 1898. május 19-én benedikálták.[25] A háztörténet írója a forra-

[24] SB-HD 1836. évi bejegyzés a 38. oldalon.
[25] Kiskunfélegyházi Szent István Plébánia Historia Domusa (= Sz-HD) 1898. május 19-i bejegyzés.

dalmi körülményekre utalt. A helyi hírlap „nem mindennapi" eseményként tudósított az 50 éve felszenteletlenül álló emlékjel szentelési ünnepségéről, amelyet a Selymeshegyi Hegygazdaság fennállásának 50 éves jubileumával kapcsoltak össze.[26]

A *keresztszentelés* időpontját általában a plébános, ritkább esetben az alapító család jelölte ki. Az időpont megválasztása a külső körülményekhez és az egyházi évhez igazodott. A szabadban lefolyó ünnepségeket május és szeptember hónapok között rendezték, hogy az időjárás lehetőleg ne hátráltassa a tömeges megjelenést. A félegyházi keresztek felszentelésének kiválasztott, sok esetben ismétlődő napja volt áldozócsütörtök.

A keresztszentelési ünnepség szentmisével kezdődött. A szentmiséről zászlókkal, élén a búcsújáró kereszttel, a felszentelendő kereszthez vonultak a plébános és kíséretének vezetésével. A távolabbi külterületeken, a tanyai iskoláknál a szabadban tartották a szentmisét, és innen vonultak ünnepélyes menetben a kereszthez. Így történt ez 1948-ban is, amikor Tarjányi János keresztjét (4) szentelték. Az akkor még működő Kőrösi úti Külső Iskolánál volt a szentmise. Innen egyházi énekeket énekelve és imádkozva zászlós menettel mentek a kb. 2 km-re levő kereszthez. Ha a közelben nem volt iskola, akkor az ünnepség színhelyén állítottak alkalmi oltárt.

A fölsőgalambosi *Fölsőhëgyi kërëszt* (43) 1957. évi szentelési időpontját „jó időben" a templomban meghirdették. A felszentelés napjára az új keresztet „illendően" feldíszítették virággal és lombfüzérrel. A kereszt elé asztalt tettek oltárként, fehér abrosszal leterítve. A szertartáshoz hozzátartozott a szentmise és a szentbeszéd.

A két legutóbbi — 1975. és 1978. évi — tanyai keresztszentelés alkalmával már nem volt szentmise.

A szentmisét követően a plébánosnak a kereszt által történt váltásra utaló rövid fohásza vezette be a szentelési szertartást. Ezt követte a szenteltvízzel való meghintés és a háromszori keresztvetés közben elmondott könyörgés a kereszt előtt imádkozók és a keresztnek tiszteletet adók lelki gyarapodásáért. Ezután a szertartást végző pap térdre borulva imádsággal — korábbi időben a keresztet megcsókolva — fejezte ki a kereszt iránti tiszteletét. A szertartáshoz tartozott még a plébános alkalmi beszéde, amelyben szólt a kereszt jelentőségéről, Jézus kereszthaláláról és az üdvösség reményéről. Sohasem maradt el a köszönet és a hála kifejezése az alapító(k) bőkezűségéért és buzgalmáért. Az ünnepséget általában a „Te Deum"-mal fejezték be.

1957 novemberében a *Fölsőhëgyi kërëszt* (43) szentelési ünnepélyét a kereszt előtti énekes nagymise vezette be. Közben volt a szentbeszéd. A lelkész megköszönte a tanyai nép adakozókészségét és a keresztállítók fáradozását. Név szerint kiemelte KNJ adatközlő személyes érdemeit. A szentmise alatt *përsëjëzés* is volt. Az összegyűjtött pénzt mind odaadták az egyházi emberek *färäccsägärä*. Istentisztelet után a pap segédletével jobbról balra körbejárta a keresztet, és a 4 világtáj felé fordulva meghintette azt szenteltvízzel, és közben könyörgést mondott.

A keresztszentelés a katolikus vallású lakosságnak — főként a tanyai területen — esemény számba ment. Ünnepélyesebb szentelésekre a helyi papság teljes létszámban kivonult, s így a plébános „fényes papi segédlettel" végezte feladatát. Az ilyen eseményekről a plébánia háztörténetében mindig megemlékeztek.[27]

A keresztszentelés nem formális aktus volt csupán, a szertartás megerősítette az emberekben a kereszt tiszteletét és a tisztelet tárgyának védelmét. Ez a sérült és javíthatatlanná vált keresztekre is kiterjedt. Adatközlőink elmondották, hogy 1948-ban, amikor a *Bíbok kërësztyit* (6) felállították, a régi fakereszt maradványait az új kereszt mögé, a *kërëszt főggyibe* elásták: *mer hät szent fa*. 1952-ben a vihar a *Tarjányi kërësztët* (16) megrongálta. A kereszt letört darabjait elégették, hamvát a kereszt tövébe elásták. 1957-ben a *fölsőhëgyi nép* azt akarta, hogy a sérült, fel nem újítható fakereszt darabjait ássák majd el az új kereszt elé, mivel a „szent fa Krisztus testét hordozta". Hosszabb tárgyalás után azonban a fiatalabbak véleménye alapján a 2 mázsányi keresztfát egy rászoruló szegény családnak adták.

Régen szokás volt, hogy a környékbeli lakosság a maga útmenti keresztjét mindenszentek napjára körültakarította. A kereszt környékéről a gazt és a sarjadék *sutnyókat* kiirtotta, a felhomokozott területet őszirózsával felvirágozta. Halottak napján a halottak lelki üdvéért gyertyát égetett a keresztnél, és csoportosan is imádkozott. A keresztállíttató család mindig külön rótta le kegyeletét. Ameddig ki nem haltak az emlékjel-állíttató család tagjai, addig ők gondoskodtak arról, hogy a keresztállíttatók névnapján vagy haláluk évfordulóján virágdíszbe öltöztessék az emlékjelet, és ott megemlékezzenek róluk. Mindkét

[26] Félegyházi Hírlap XVI. évf. 41. szám. 1898. május 22.
[27] Sz-HD Zámbó Dezső plébános 1926. évi bejegyzése a 20. oldalon.

szokás elhalóban van, a virágok helyét egyre jobban a feledés foglalja el. A *Fölsőhëgyi kërëszt* (43) díszítéséről a szőlőhegy lakossága még folyamatosan gondoskodik. „*A kërësztre évën ätál eddig mindig kerűt fris virág*".

A közösség által állíttatott kereszteknél szokás volt régen, hogy a szentelés évfordulójáról szabadtéri istentisztelettel emlékeztek meg. Ezt a gyakorlatot az 1940-es évek végén elhagyták.

A Szegedi és a Csólyosi útban levő útmenti keresztek a félegyháziak kedvelt búcsújáróhelyére, *Szentkútra* [ma Petőfiszálláson, FJ.] gyalogosan és lovaskocsival zarándoklók pihenő és ájtatoskodó helyei voltak. E keresztek egymástól való távolsága pontosan megfelelt a kényelmes gyaloglással énekelve és imádkozva megtehető elfáradási szakasznak. Ma már a modern közlekedési eszközökkel utazó búcsúsok nem állnak meg a kereszteknél, a régi szokás kihalóban van.

Adatközlőink közül egyesek 50 évvel ezelőtt még zárt búcsús csoportokban — énekelve és imádkozva — gyalogosan mentek a szegedi Havi Boldogasszony búcsúra. Mondják, hogy amikor napok múltával visszafelé jövet ismét a félegyházi határhoz értek, Rigó Gábor búcsúvezető a határra állt, és onnan visszalépett 9 lépést. Erre a pontra rendelte a búcsúsokat, és a következőket mondta nekik: „Kedveseim! Most mindenki ereszkedjék térdre, bánja meg bűneit és a búcsún elkövetett csintalankodásait; térdenállva menjen el a határig, hogy megtisztulva érhessen haza". Ezután csoportosan a félegyházi határ közelében levő kereszthez vonultak, s ott hosszasabban buzgón énekeltek és imádkoztak, majd tartósan pihentek. (A búcsú emberi dolgai utáni érdeklődésünkre kuncogva jegyezte meg adatközlőnk: „Bëzzëg Rigó Gábor Szëgedétű tërgyën ava gyühettët vónà!")

A kereszt tiszteletének sajátos formája kapcsolódik az áldozócsütörtököt közvetlenül megelőző 3 naphoz, az ún. *keresztjáró napokhoz*. Elnevezésük onnan származik, hogy az ünnepélyes menetek élén mindig a feszületet vitték. Az énekek és az imák a szent keresztről és a feltámadásról szóltak. A vallásos szokások mindig kapcsolódtak valamilyen formában az útmenti keresztekhez is.

Egy 1883-ból származó helyi újsághír szerint: „Az újtemplomból, hol megelőzőleg szent mise tartatott, harangszó mellett vonult a processzió az ótemplomba, hol az ott levőkkel egyesülvén . . . vonult a tengernyi nép első nap a Kalmár-féle kápolnába, második nap a kálváriához, harmadik nap pedig az újtemplomba."[28] Adatközlőink a keresztjáró napok menetét másképpen mondták el. A keresztjárás útvonala megváltozott. Az első napon az Újtemplomból az Ótemplomba ünnepélyes menetben átjött hivők csoportja egyesült a vendéglátók népes csapatával, és az Ótemplom körül tartották meg a körmenetet. A menet élén vitték a férfiak a búcsús keresztet két lobogó kíséretében. A második napon az ótemplomi hivők vonultak át ünnepélyesen az Újtemplomba, és egyesülve az ottani hivőkkel, közös körmenetet tartottak ott is a templom körül. A harmadik napon a két hivőcsoport külön-külön a Kálváriához ment, s közös ájtatossággal fejezte be a keresztjárást. Az útba eső útmenti keresztek természetesen az ájtatoskodás állomásai voltak.

A keresztjárás alkalmi énekekből, és imádságok elmondásából állt az előimádkozó vezetésével. A lelkészek a népi ájtatosságtól távol tartották magukat. A felszabadulás időszakában még 4—500-an is részt vettek egy-egy körmeneten. 1948 után a korábbi hagyományokat elhagyták, s a keresztjáró napokat az egyes egyházközségek saját templomuk köré szűkítették le. Az újtemplomi hivők már több mint 10 éve elhagyták ezt a szokást is, az ótemplomi hivők 1977-ben tartottak utoljára keresztjáró napokat.

Népes hivősereget vonzott valamikor a Szent Márk napján rendezett *búzaszentelő körmenet* is, amelynek élén szintén vitték a keresztet és a két lobogót. A múlt században kora reggeli ½6 órás szentmise után indult a körmenet a Kálváriához, ahol a búzaszentelési szertartást elvégezték.[29] Nagy tisztesség volt annak a gazdának, akinek a búzáját az egyház a szertartásra kiválasztotta. A XIX. század utolsó harmadában az újtemplomi hivők a vasút melletti földre vonultak ki. Az útba eső útmenti keresztek előtt imával és énekkel tisztelegtek. A búzaföld szélén folyt le a búzaszentelés. A pap a világ négy tája felé fordulva egy-egy evangéliumi szakaszt énekelt. Az evangéliumok mindegyike után imádságot mondott a vetések és a földek gazdag terméséért és az elemi csapásoktól való megvédéséért, majd szenteltvízzel kereszt alakban meghintette a vetést. Az e célra vetett és most már megszentelt búzából a hivők egy-egy marékkal téptek maguknak és hazavitték. A búzaszentelés szertartása mostanság már a templomban történik. A hivők az itt megszentelt búzát viszik haza.

A keresztjáró napok közül régen legjelentősebb volt a *nagycsütörtöki*. Ezt mind a két plébánia hivői megtartották. A menet élén a keresztet vitték két lekopaszított lobogó-

[28] Félegyháza I. évf. 17. szám. 1883. május 6. Helyi hírek: Körmenetek.
[29] Félegyháza és Vidéke II. évf. 18. szám. 1888. április 29. Búzaszentelés.

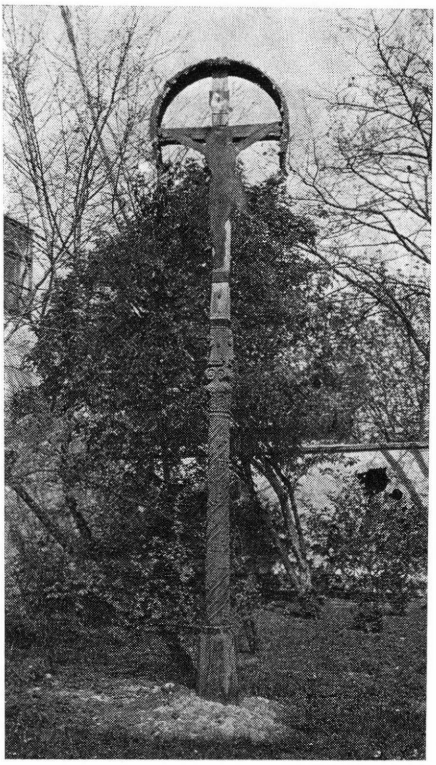

9. kép. Matkói útmenti kereszt, a Kiskun Múzeum udvarán. M: 550 cm

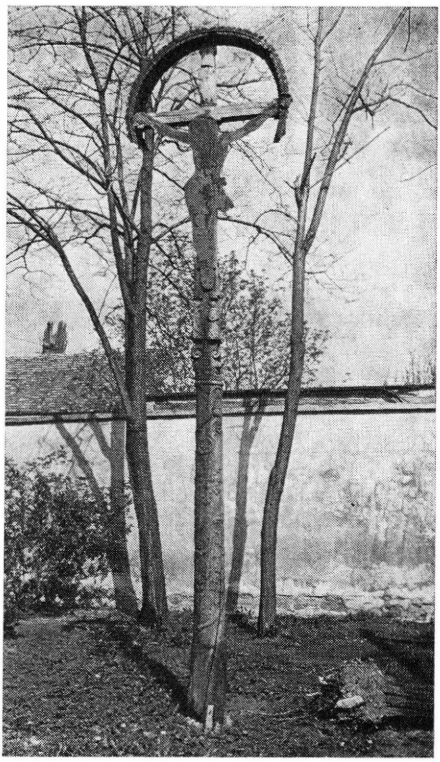

10. kép. Csenki kereszt, a Kiskun Múzeum gyűjteményében. M: 536 cm

rúd kíséretében. A lobogó nélküli csupasz rudak a nagybőjti gyászt jelképezték. Az ótemplomi hívők a *Csordaház* melletti keresztnél (1) gyülekeztek. Rövid ájtatosság után a Kecskeméti úti kereszthez (50), majd innen a Károlyi Mihály utcán át az Izsáki úti *Nyiki kereszthez* (34) mentek. A Majsai útra érve a *Szegesdy-féle kereszt*hez (26) vonultak. A következő állomások a *Szegedi úti kereszt* (20) és a Csanyi út sarkán a *Szögi-féle kereszt* (12) voltak. Innen a Közelszőlő szélén haladva a Kálváriához mentek. Lényegében tehát a város akkori belterületét az óramutató járásával ellentétes irányban körüljárták. A keresztjárás egyes állomásai a város peremén levő útmenti keresztek voltak, ahol rövidebb-hosszabb ájtatosságot tartottak. Menet közben felváltva énekeltek és imádkoztak. A több órás menet a Kálváriánál ért véget. Rövid pihenő után a keresztről szóló énekek és imádságok elmondásával folytatták az éjszakába nyúló ájtatosságot. Ez a szokás több, mint 30 éve megszűnt.

A nagycsütörtöki körmenet emlékeit megtaláltuk a Csanyi út környékének tanyavilágában is. Adatközlőnk szerint a hívők a régi Csanyi úti iskolában gyülekeztek, ahol a *Fekete-féle kereszt* (15) áll. A hívők előzőleg az iskolában a Jézus kínszenvedéséről szóló *nagycsütörtöki könyvet* végezték el. Imádkoztak a kereszt előtt, majd *A keresztfához megyek* kezdetű böjti éneket énekelve elindultak a *Köllér kereszthez* (14). Útközben az éneklés és imádkozás mellett elmondták a *fájdalmas olvasót* is. A menetet Fekete Gábor és Hideg Mihály ottani lakosok vezették. Ők voltak az *előljárók*. A *Köllér kereszt*nél (14) végzett ájtatosság után a *Szent keresztedről nézz le ránk* c. népszerű ének megkezdésével a *Tarjányi kereszthez* (16) vonultak. Innen a *Tarjányi kőkereszthez* (17) mentek, majd végül visszatértek körmenetük kiinduló állomására. Minden keresztnél imákból és énekekből álló ájtatosságot tartottak. A keresztek közötti útjukat végig hangos énekléssel és a fájdalmas ol-

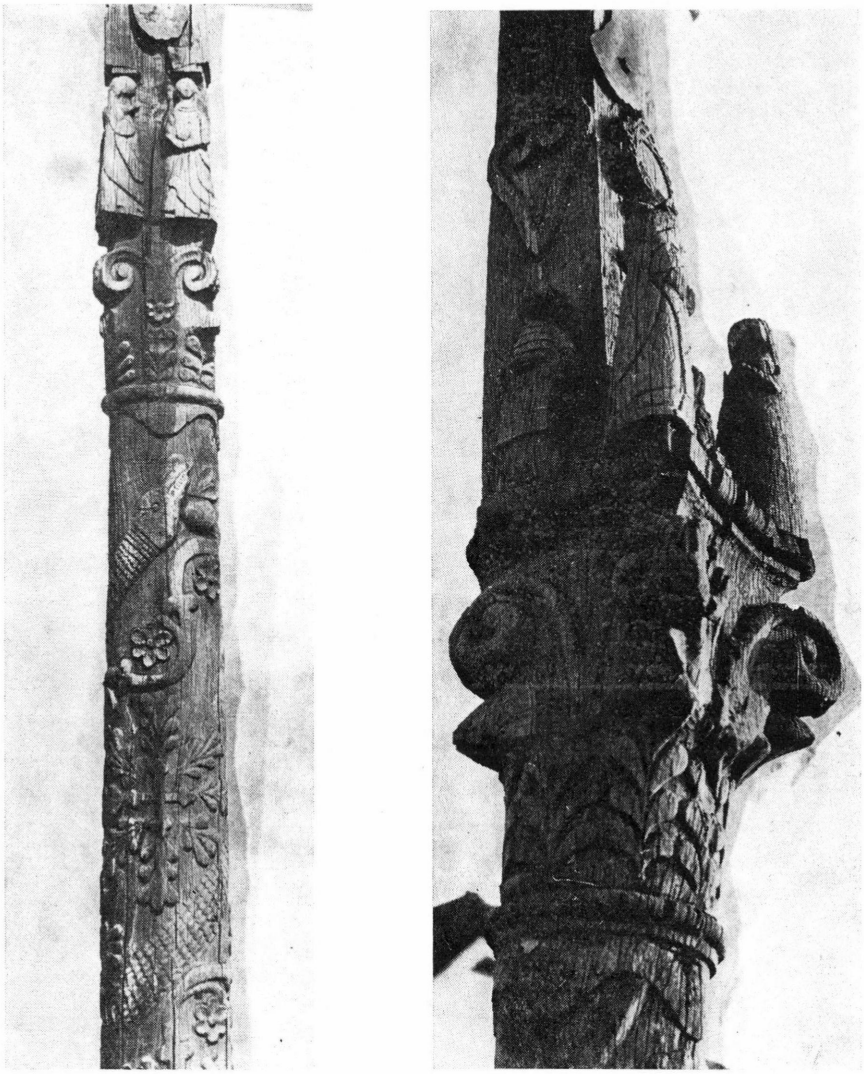

11—12. kép. Részlet a Csenki-keresztről és a matkói keresztről

vasó elmondásával töltötték el. Az ájtatosság este 6 órakor kezdődött, és belenyúlt a késő éjszakai órákba.

Szokás volt a *Fekete-féle kërësztnél* (15) nagyböjtben minden pénteken és vasárnap délután a *stációzás*, a keresztútjárás. Felsőgalamboson a *Fölsőhëgyi kërësztnél* (43) is a nagyböjtben minden vasárnap *stációztak*. A hivők — főleg asszonyok — a dűlő elején az öreg Patyi Sándor házánál gyülekeztek. Innen imádkozva és böjti szenténekeket énekelve vonultak a kereszthez. Itt elvégezték a keresztutat és a fájdalmas olvasót, közben böjti énekeket énekeltek.

Adatközlőink szerint ezek a népi vallásos szokások 1948 után fokozatosan megszűntek. Azóta részben kihalt, részben elköltözött az a népesség, amelyik korábban gyakorolta.

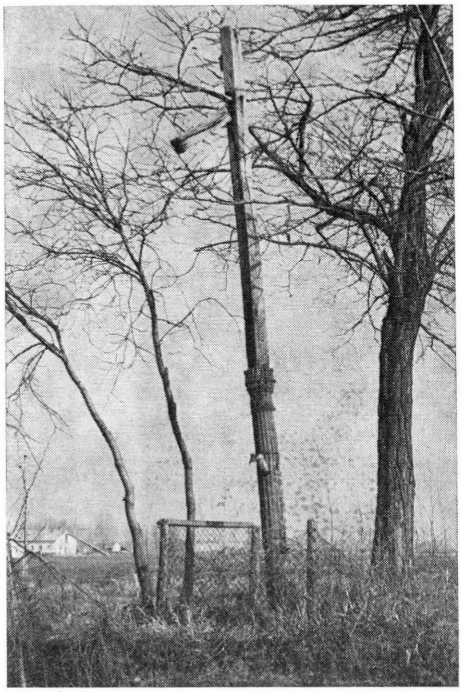

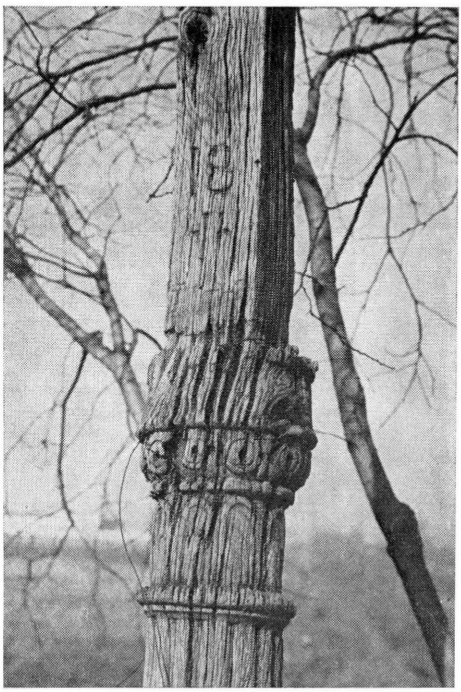

13—14. kép. Kecskeméti, Félegyházi úti kereszt. Jelenleg a Katona József Múzeum gyűjteményében, Kecskemét. M: 500 cm

Az útmenti keresztek művészi megformálása

Nem maradt feljegyzés arról, hogy Félegyházán a XIX. században még tömegesen található útmenti fakereszteket a kiválasztott akácfából milyen technikával készítették. Csak egyszerűen bárdolták-e vagy faragással is díszítették. A bárdolt keresztek méretükkel és egyszerűségükkel csak szerényebb igényeket elégítettek ki. Ennek kivitelére ügyesebb kezű parasztembert is könnyen találtak. A faragott fakeresztek készítéséhez már megfelelő minőségű faanyag, igényesebb megrendelő és faragómester volt szükséges. A Kiskunfélegyházán a XIX. század közepe után megjelenő faragott útmenti keresztek mesterei nem lehetnek mások, mint a városban virágzó szélmalomfaragó szakma kiváló képviselői.

Tudunk arról, hogy a szélmolnárok a XIX. század elején Debrecenben és Kecskeméten alakítottak céhet. A félegyházi faragók csak 1820-ban fordultak céhalakítási kérelemmel a helyi tanácshoz. A kérelmet előterjesztő tanácsnokok a faragó mesterség *tökéletessebb lábra* emelése, vagyis fejlesztése érdekében a kérelmet támogatták. A tanács azonban úgy döntött, hogy a mesterségbeli képesítés hiánya miatt az engedélyt nem adja meg. Kiemelte a határozat indoklása, hogy a „béres szolgákból vált faragó Emberek" között egy sincs, aki az ács mesterséget tanulta volna. A határozat indoklásából azonban azt is láthatjuk, hogy a faragás, famegmunkálás mesterségbeli fogásait bizonyára ismerő és a céhes élet bizonyos kereteit betöltő emberek ügyéről lehetett mégis szó. A tanács ugyanis meghagyta, hogy „ollyan féle tiltva levő gyülekezeteket tartani ne merészeljenek".[30]

Korkes Zsuzsa úgy véli, hogy a molnárok céhalakítási kérelmének elutasításával a városi tanács a redemptusok jogait védte. A céhjogot végül is 1841-ben a malomtulajdonosok váltották ki az ácsokkal és a kőművesekkel együtt, s erről közös szabadalomlevelet kaptak.[31]

[30] BKm. Lt. Kf. Prot. Pol XII. 1820. jún. 17. 469—470. old.

[31] *A Kiskunság Népművészete* — Honismereti tanácskozás Kiskunfélegyházán 1978. október 9-én (lásd: Korkes Zsuzsa—Péter László [szerk.] 1980).

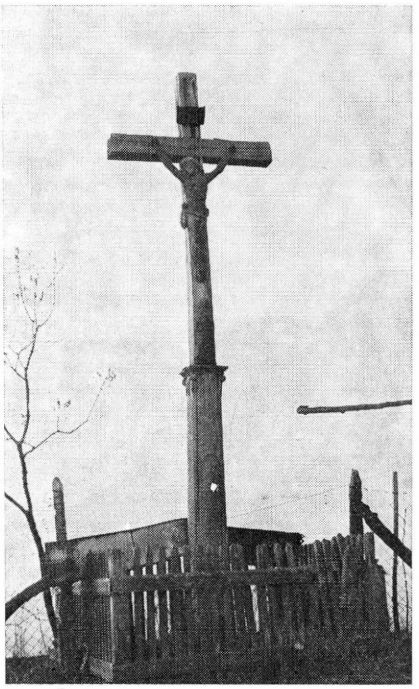

15. kép. A galambosi-kereszt (37), eredeti helyén, ívlemeze a sorompóra esve. Jelenleg a Kiskun Múzeumban

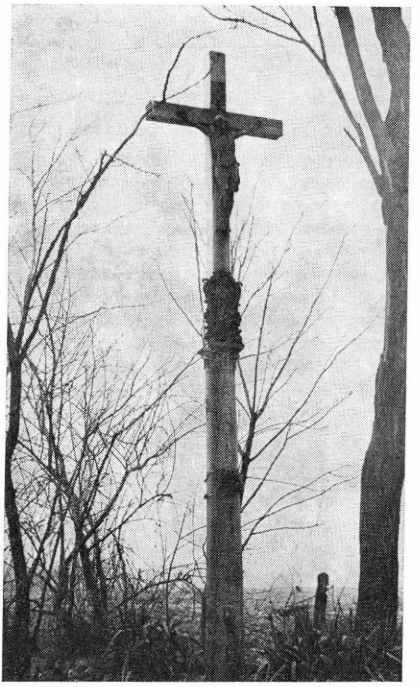

16. kép. A haleszti kereszt (38). A Kiskun Múzeum gyűjteményében

A faragómolnárok a malom teljes belső szerkezetét fából faragták ki. Ezért érteniök kellett az ácsok, az asztalosok és a bognárok mesterségéhez is. A faragás és famegmunkálás ismeretein túl rendelkezniök kellett a gépi szerkezet méretezéséhez és szerkesztéséhez szükséges gyakorlati, tapasztalati ismeretekkel. Ebben az időben nagy jelentőségű volt a mesterségbeli fogások egymástól való eltanulásának, még inkább az ismereteknek családon belüli áthagyományozásának. A faragó és a molnár szakma később egymástól elkülönült. Meg kell azonban jegyezni, hogy minden valamire való őrlető molnár értett a fafaragáshoz is, malmának karbantartását maga végezte el.

A félegyházi faragómolnárok: idős Kesik András, Kesik András és fia Kesik Gáspár; a Kesik család atyafiai: Vidács János, Vidács József; továbbá Hunti Antal, Kis Ferenc és fia, Mihály és László Lőrinc jelentős szerepet játszottak a kiskunsági malomipar fejlesztésében és a népművészeti értéket képviselő molnárfaragások elterjedésében is.

Kesik András és fia András még faragómolnár volt. Kesik Gáspár már csak mint faragó- és Kesik Mihály csak mint őrletőmolnár volt messze földön híres.

A faragómolnárok ügyesebbjei értettek a díszítéshez. Faragásaikban nemcsak díszítő szándék mutatkozik meg. Felfedezhetjük ezekben a jelképes mondanivalót is. Korkes Zsuzsa is úgy látja, hogy az útmenti keresztek szakrális faragványainak készítőit a malomdíszítő faragás legjobb félegyházi mesterei között találhatjuk.[32]

Mind a molnárfaragások, mind pedig a vele rokonságot mutató művészi keresztfaragások részleteinek megismerése gazdagítja, pontosabbá teszi a magyar népművészetről való általános ismereteinket. Hofer Tamás sürgetőnek tartja az összkép elhanyagolt részleteinek módszeres feltárását.[33]

Nem kétséges, hogy a feliratos és művészien faragott félegyházi malom kőpadelők és oszlopok díszítőelemei: *kehely, szentségtartó, gyertyatartó, virágfüzér* stb. formakincsét,

[32] Korkes Zsuzsa. In: Korkes Zsuzsa—Péter László (szerk.) 1980. 34.
[33] Hofer Tamás. In: Korkes Zsuzsa—Péter László (szerk.) 1980. 61—62.

kifejezésmódját őrzik számunkra az útmenti faragott fakeresztek is. A századforduló táján faragott kereszteken a nevezetes Kesik család leszármazóinak kezemunkáját vagy műhelyének hatását szemlélhetjük. A kőpadelők és az útmenti keresztek díszítőelemeinek rokonságát látja KORKES Zsuzsa is.[34] SÜMEGI György a faragók kézazonosságát erősíti.[35]

Az útmenti keresztek művészi elkészítésében el nem hanyagolható jelentősége volt magának a faanyagnak is. A kereszt készítéséhez jól fejlett, sudár akácfát választottak ki. Kis kiigazítással meghagyták a tuskót, amely sűrűségénél fogva jobban ellenállt a talajvíz romboló hatásának. A keresztszár alsó 2/3-ad részét eredeti hengeres alakjában munkálták ki, díszítő faragásra előkészítették. A keresztszár felső 1/3-át pedig bárdolással, később kifűrészeléssel szegletesre formálták. A legjellemzőbb méret a 18×15 cm alapú, felfelé 15×12 cm-be keskenyedő hasáb volt, amelyet a legkisebb anyagveszteséggel alakíthattak ki. Így tudták elérni a kereszt 5 méteren felüli magasságát és az ég felé mutató könnyedség látványát.

A félegyházi faragott keresztek sajátosan egyediek a faragás technikáját és a leolvasható szemléletes *„képbeszédet"* illetően. Szívesen vettük át SÜMEGI Györgynek erre vonatkozó alapozását.[36]

A félegyházi útmenti keresztekre általában alulról felfelé haladó hármas szerkezeti, szerkesztési tagozódás jellemző, de az alsó rész képi szerkezetében teljesen eltér a Kecskemét környéki fakeresztek képszerkezetétől.

Az *alsó szféra* beszédes jeleivel az a l v i l á g r a , a bűnre, a bűnbeesésre és a halálra mutat.

A *középső tér* bánatos, imádkozó alakja(i) f ö l d i é l e t ü n k e t jeleníti(k) meg.

A *felső részben* a szenvedő Krisztus felmagasztosuló alakja az é g i s z f é r a , a megváltásra utal.

A hármas tagozódás képi megfogalmazásában feltárul az emberi élet és a kereszt jele útján való üdvözülés vallásos elképzelése.

Az égi szféra pléh Krisztusát bádoglemezből hajlított, légies könnyedségű *ívlemezek*kel fogták látványos keretbe. Ezek utolsó hírnökeként a *Fekete kerészt* (31) ívlemezének díszes egyszerűsége, a *Bánkfalusi kerészt* (5) romosodó ívlemezének nemes veretű ornamentikája ragadja meg a nézőt és idézi vissza a félegyházi mesterek díszítő kedvét.

A félegyházi útmenti keresztek népművészeti értékét sajnálatosan csökkenti, hogy a középső szféra földi életünket szimbolizáló alakjait nem fából faragták, hanem öntöttvasból készült képpel helyettesítették.

A keresztek jelképes díszítését lapos domború faragással, bizonyos elemeit véséssel és karcolótechnikával készítették. A kereszt díszített felületét, az alsó szférát függőlegesen 4 mezőre osztva faragták ki. Az idő rongálásának a finom faragások, vésések és karcolások kevésbé tudtak ellenállni. Az *Öregiskolai kerészt* (44) és a *Vétt úti kerészt* (45) díszítésének nyomai már csak sejtetik az egykor szépen megszerkesztett díszítő faragást.

A faragás technikájában és a képi elrendezésben a *Kecskemét környéki*, közelebbről a *matkói* és *kisfái* fakeresztek lényegesen különböznek a félegyháziaktól. Ezek domború faragással készültek, szimbolikus ábrázolásuk hullámvonalban balról jobbra felfelé haladó. A díszítő faragásban a szép növényi ornamentikát harmonikusan egészíti ki a geometrikus elemek ötletes felhasználása. Megszokott és kedvelt díszítőelemek: csigavonalban feltekeredő *kígyó almával*, hasonló irányú *virág* vagy *levélinda*, és spirálisan felfelé futó *geometrikus elemek*. A középső szféra faragott mellékalakjai igen szemléletesek.

Más Kecskemét környéki fakeresztekről a levéldísz és szimbólumok hiányoznak. Legtöbbször elmaradnak a középső szféra mellékalakjai is. A keresztek oszlopszerű szárának egyetlen dísze a vésett oszlop pompásan faragott oszlopfővel és az esetlegesen bevésett alapítási évszám.

A matkói és a kisfái keresztek az időállóbb, szép domború faragásnak köszönhetik látványosabb térbeliségüket.

A matkói típusnak Kiskunfélegyházán egyetlen képviselője van, a Kiskun Múzeumban őrzött *Csönki kerészt*. Egykori helyét a határban a „Külső Galambos Majsa és Halasi út sarkán"[37] egyszerű vaskereszt jelöli. Az 1884-ben felállított díszes fakeresztet, Csenki István molnár alapítványát, 1952-ben vitték be a Kiskun Múzeumba. A kereszt faragója ismeretlen. A faragás módját és a képi ábrázolást tekintve kétségtelenül a Kecskemét környéki matkói keresztek közé sorolható.

[34] KORKES Zsuzsa 1978.
[35] SÜMEGI György 1978a.
[36] SÜMEGI György 1978a.
[37] BKm. Lt. Kf. Polgármesteri iratok I. 4178/1893. irattári szám. 1898. június 8.

A *Csënki kërëszt* 536 cm magas, 118 cm-es keresztfával, bádog korpusszal, szárán szép domború faragással. Balról jobbra spirálisan egy nagy pikkelyes kígyó tekergőzik a kereszt szárára, és egy almáért nyúl. A kígyó vonalát levéldísz és geometrikus elemek kombinációja kíséri. A kígyó farka fullánkos, a nyelve viszont rövid, hegyes. A korintusi oszlopfőn két plasztikusan faragott alak áll Krisztus lábainál: Mária és János apostol. A kereszt tövén, a kiszélesedő tuskón nehezen olvasható szövegtöredék van:

(1)	(2)
AZ [ÉG ÉS]	AZ
[FÖLD] K[Ö]Z[T]	K Z
[FÜ]GG AZ	GG AZ
EGEK URA	EGEK URA
VÁLTSÁ[GUNKNAK]	VÁLTSÁ
DRÁGA ÁRA	DRÁGA ÁRA

(A kereszt szövegének kiegészített és vélt olvasata (1); a töredékes szöveg (2))

Lükő Gábor szerint a kereszt valamikor festve volt. A levett korpusz alatt kékesszürke, világos színű olajfesték összefüggő nagy darabon látható. Ugyanez a szín, mint alapozás, több helyen felbukkan a faragott virágdísz mélyedéseiben. Rajta mindig piros vagy zöld festék, a szürke ennek peremein, a kopás szélein látható. A szentek ruhája zöld, illetve piros volt. A virágok pirosak, a levelek zöldek voltak. A kígyó eredeti színét nem lehetett megállapítani.[38]

A félegyházi faragott útmenti fakereszteken ((5), (16), (38) és (39)) az alsó szféra képvilágát szilvamag-sorokkal vagy bevésett térelválasztó vonallal *függőlegesen* 4 egyenlő mezőre tagolták. A szembe néző *homlokzati mezőben* bevésett *koponya, félkoponya* és *Jézus keresztre feszítésének eszközei* emlékeztetnek a szenvedésre és a halálra. Bálint Sándor szerint a kereszt alján a koponya Ádámot jelképezi. Arra az apokrif legendára utal, hogy a keresztfát ott állították fel, ahol Ádámot eltemették. Ez esetben a koponya a föltámadásra váró egész emberiséget akarja jelképezni.[39]

A lapos domborművű faragással készült *kehely, monstrancia* (szentségtartó) és *talpas kereszt* mint főbb egyházi szimbólumok az üdvösség felé közvetítés eszközeként jelennek meg. A *Bánkfálusi kërëszten* (5) a szentségtartót mértani jellegű futósoros díszítőelemek választják el a tükörtől. A haleszi kereszten (38) a szentségtartó feletti *koszorú* és a jobb oldali díszítő mező *lángnyelves szívet* félkörbe fogó *koszorúja* arra mutat, hogy a jámbor és szentségekkel élő ember elnyeri az örök élet koszorúját.

A keresztszár homlokzati mezőjében mindegyik kereszten félköríves lezárással függőlegesen lefelé bemélyítve találjuk a *tükröt*. A tükör keretbe foglalja az emlékjel feliratát, amelyet finom vésővel öregbetűkkel véstek a fába. A feliratnak fontos mondanivalója a keresztállítók neve és a keresztállítás időpontja. A faragó nevét — ha egyáltalán felfedte kilétét — a kereszt (37) hátulsó mezejében találhatjuk meg. Az egyszerűbb fakereszten (31) tükör nélküli szövegvéset is előfordul, mint az emlékjel szinte egyedüli díszítője.

A keresztek *bal oldali mezőjében* lapos domborművű faragással megjelenik a *tudás fájára* feltekerőző *kígyó*. Az egyik kereszten (37) a kígyó szájában látjuk az *almát* mint a bűnbeesés szimbólumát. Bálint Sándor a *Csënki kërëszt* tudásfa-szimbólumára utalva kiemeli az apokrif értelmezés lehetőségét: „A legenda úgy tudja, hogy Ádám a maga nagy szomorúságában emlékül letört egy ágat a tudás fájáról és magával vitte. Elültette, ahol ő élt. A belőle kisarjadt hatalmas fából ácsolták azután Krisztus keresztfáját . . . "[40] A haleszi kereszten (38) a tudás fája felett „lebeg" a bevésett 5—5—5 szilvamaggal kiképzett *háromszög;* a *Bánkfálusi kërëszten* (5) pedig körzővel szerkesztett *kör*, föltehetően mint az isteni hatalom jelképe.

A galambosi kereszten (37) *kagylódíszes* lábazat zárja a díszes faragást 5 egymásba kapcsolódó *kagylóval*. Ugyanezt a díszítőelemet a faragó a haleszi kereszten (38) az oszlopfő *párkányzata* alá tette.

A keresztek *jobb oldali mezőjében* a tudás fájának motívuma a meghatározó díszítőelem. Az ívelt vonalú fatörzs lapos faragással készült, és a kígyótestekhez hasonlóan szilvamag bevéséssel sorosan pikkelyezett. A fa lombját véséssel és bekarcolással készítették. Az életfa felett az isteni hatalom jelképei *(háromszög, kereszt)* láthatók.

[38] KM Néprajzi Gyűjtemény 55.3068.
[39] Bálint Sándor. In: Korkes Zsuzsa—Péter László (szerk.) 1980. 45.
[40] Bálint Sándor. In: Korkes Zsuzsa—Péter László (szerk.) 1980. 44—45.

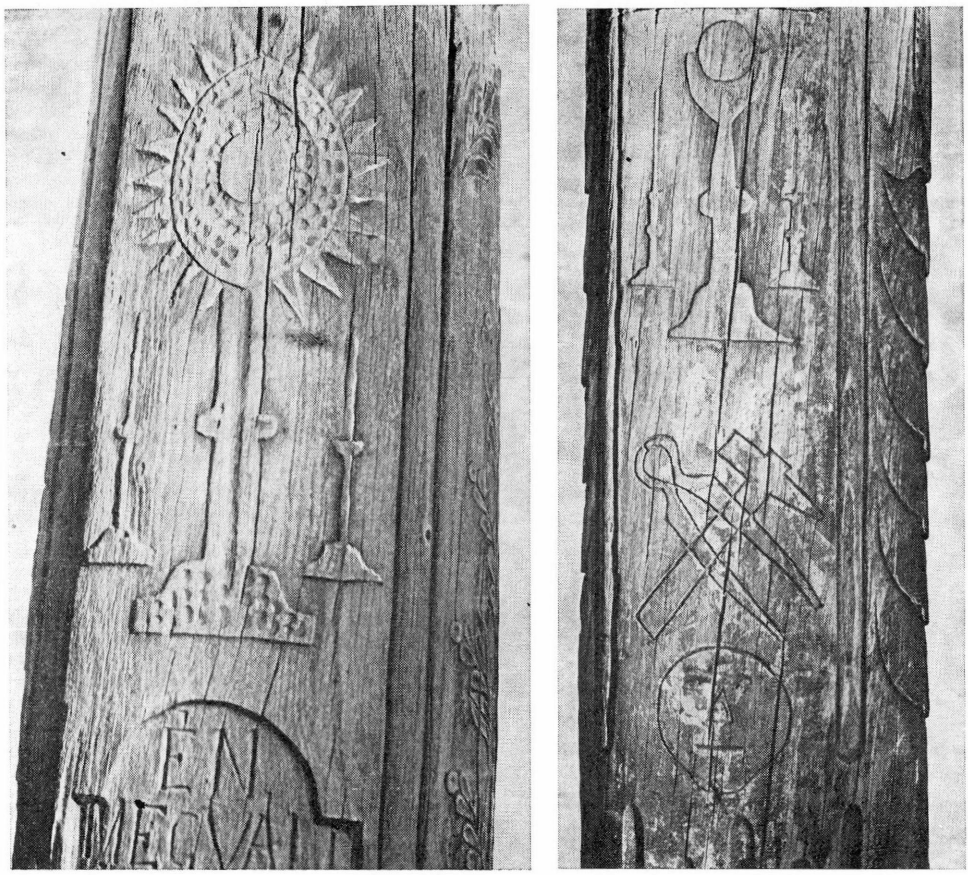

17—18. kép. Részletek a galambosi-keresztről (37). Szentségtartó gyertyákkal, kehely ostyával és a keresztrefeszítés eszközei

A malom kőpadelők díszítő faragásához hasonlóan a fakereszteken is megtaláljuk vidékünk sajátos díszítőelemeit, a szűrhímzésre és a szűcshímzésre emlékeztető leveleket és virágokat. KORKES Zsuzsa úgy véli, hogy a *rozmaringszál* és a különféle *virágok* a szűcshímzésekről kerültek a kőpadelejékre és az odatartozó oszlopokra.[41] A keresztfaragások motívumainak eredete azonosnak tekinthető.

A galambosi kereszten (37) koszorúba fogott tulipán és gazdagon faragott rozmaringszál helyettesíti a tudás fáját. A haleszi kereszten (38) a fa mint szent edényből kinövő leveles ág jelenik meg. Az edényen az isten szimbóluma, az 5—5—5 szilvamagos bevéséssel kimunkált háromszög látható.

A keresztek *hátsó oldalának* díszítése szegényesebb a többi oldalnál. A párkányzat alatti *kagylódísz*, a szembefordítottan variált *háromszög*, az S-alakú vonalakkal, *tulipán-*, *rozmaringszállal* egyedileg jelenik meg a kereszteken. Egyik kereszten sincs ez a tér díszítéssel teljesen kitöltve. A galambosi kereszten a tulipános rozmaringszálra „akasztva" találjuk a faragómester, Kesik Gáspár ács névtábláját.

A torzóként megmaradt Csanyi úti *Tárjányi kerészt* (16) homlokzati díszét a kereszt javításakor 1952-ben megfaragták, hogy az új keresztszár jobban illeszkedjék a gyámoszlopként felhasznált régihez. A kényszerű megoldásban háttérbe szorultak a művészeti

[41] KORKES Zsuzsa, In: KORKES Zsuzsa—PÉTER László (szerk.) 1980. 36.

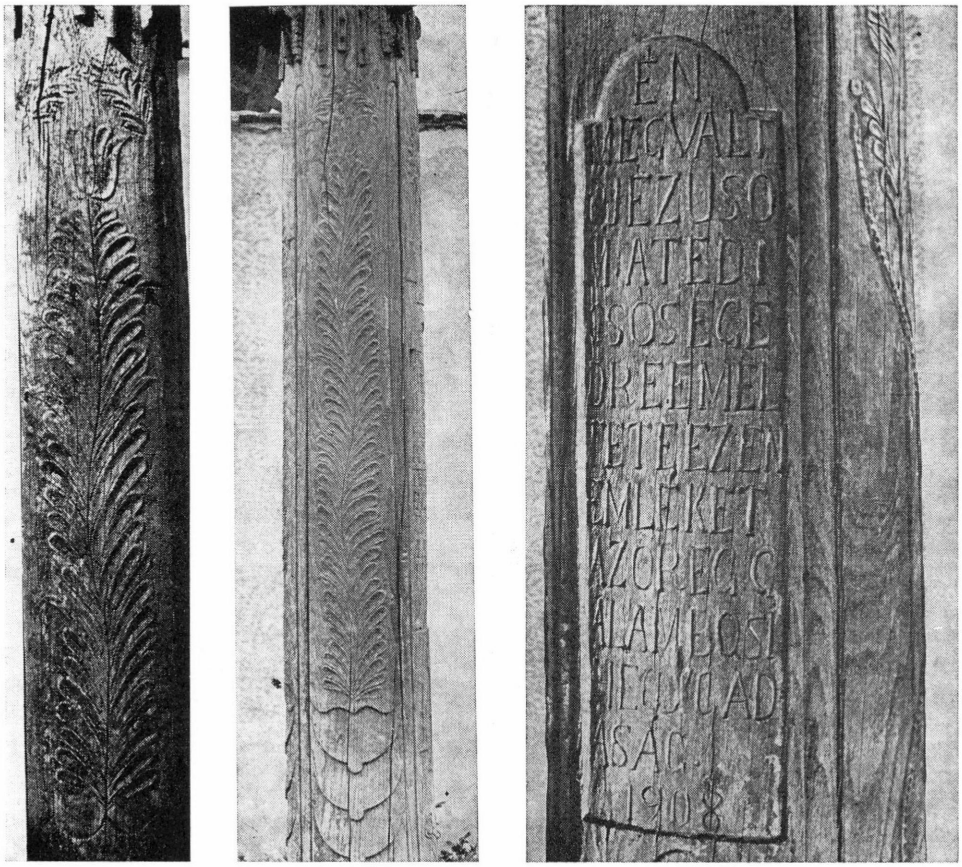

19—21. kép. Részletek a galambosi-keresztről (37). Tulipános rozmaringszál, rozmaringleveles faragás és a feliratos tükör

szempontok. A kereszt ábrázolásanyaga egyébként tartalmilag egyezik az előzőekben ismertetett keresztekével. Csak annyi a különbség, hogy itt a faragó a bal oldali és a jobb oldali mezők díszítőelemeit felcserélte. Így került a tudás fájára feltekerőző kígyó a jobb oldali mezőbe. A díszesen faragott keresztlábazatot *akantuszlevélsorral* zárta le a mester. Ez a keresztlábazat arányaival, a díszítés elrendezésével a szárazmalmok *nagykerék-tengelyének* díszítésével mutat hasonlóságot.

A félegyházi útmenti keresztek csoportosítását illetően külön említést érdemel a Galambosi Hegygazdaság keresztje (37) helyébe állíttatott faragott fakereszt. A műemléki védelem alá helyezett kereszt helyett a Kiskun Múzeum 1978-ban a galambosi lakosság kérésére új keresztet faragtatott. Polyák Ferenc matkói faragó népművész alkotása a képanyagban is és a díszítőelemek elrendezésében is különbözik mind a matkói, mind pedig a félegyházi fakeresztektől.

Polyák Ferenc is meghagyta a fa természetes hengerességét, de díszítőelemeit *(levél, virág, szív) vízszintesen körbenfutó 3 mezőben* helyezte el. Hiányoznak a hagyományos szimbólumok és a faragott mellékalakok. Geometrikus elemek felhasználásával készültek a térelválasztók. A *baltafaragással* és *véséssel* készített mesterkéletlenül egyszerű díszítésmód újszerű, kellemes plasztikus látványt nyújt. A körkörös díszítés domború faragványa nagyszerűen hasznosítja a néző számára a szabad tér változó fényviszonyait.

A félegyházi faragott útmenti fakeresztek között külön említést érdemel az 1904-ből való fakereszt helyébe 1975-ben állított *Alsóhegyi kereszt* (39). Készítője Adai Görög Imre 63 éves rokkant termelőszövetkezeti tag, a környékbeli tanyai lakosság ügyes kezű,

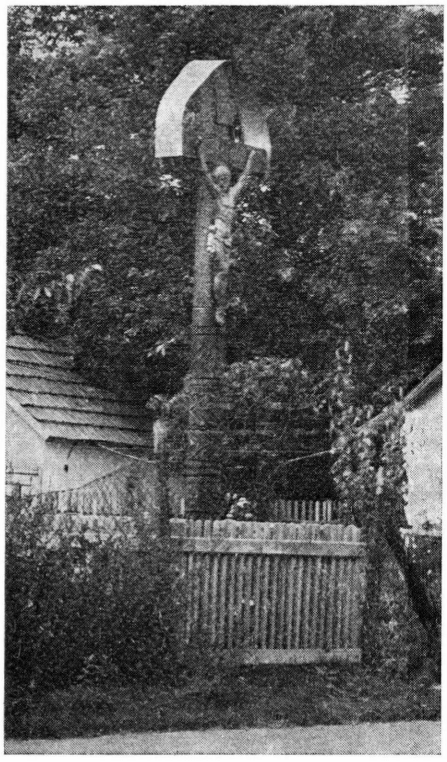

22. kép. A Polyák Ferenc által faragott alsógalambosi kereszt (37). 1978)

23. kép. Az alsóhegyi kereszt (39)

kedvelt ezermestere. Ő az *alsóhëgyi*, vagyis alsógalambosi lakosságtól kapott megbízást, hogy az elpusztult fakeresztet helyébe újat készítsen. A célra adományozott akácfából fűrészeléssel csinálta meg a keresztszárakat. Majd hiányos bibliai ismeretei alapján és a határban levő keresztek díszítőelemeit *lënézve* készítette el a díszítést. Elmondta, hogy eredeti szándéka szerint a keresztnek mind a négy oldalát díszíteni akarta, és még sorompót is szándékozott készíteni. A kereszt hátsó mezejébe került volna a keresztszenteléssel kapcsolatos dísz és szöveg. [?] Mivel a keresztszentelésre nem kapott meghívást [?], a hátsó oldal díszítését elhagyta.

A 3 mezőbe tervezett díszítést bemélyített véséssel csinálta. Egyetlen szerszáma a saját maga készítette véső volt. Motívumai: *levél, virág, madár, kör, szív, életfa, kígyó* naiv egyszerűséggel rajzoltak. A jobb oldali mezőben leveles ágak között ellentétes irányban feltekerőzve 2 kígyót vésett a faragó. Ezt azzal indokolta, hogy „*így kívántá a hej*"! A kereszt homlokzati részén tükör nem készült. A rövid szöveget geometrikus dísz közé véste. Olvasatát igen megnehezíti a sok önkényes rövidítés. A rusztikus pléh Krisztust és az esővető ívlemezt is a faragó készítette a környékbeli keresztek mintája után.

*

Reméljük, hogy e rövid tanulmányunk a félegyházi útmenti keresztek történetének feltárása és rögzítése mellett más haszonnal is járt. Az útmenti fakeresztek díszítőművészetének elemzésével gazdagítani tudta a Kiskunság népművészetére vonatkozó eddigi ismereteinket. Ösztönzést is ad talán másoknak a téma szélesebb körben, nagyobb kitekintésben való feltárására és összegezésére.

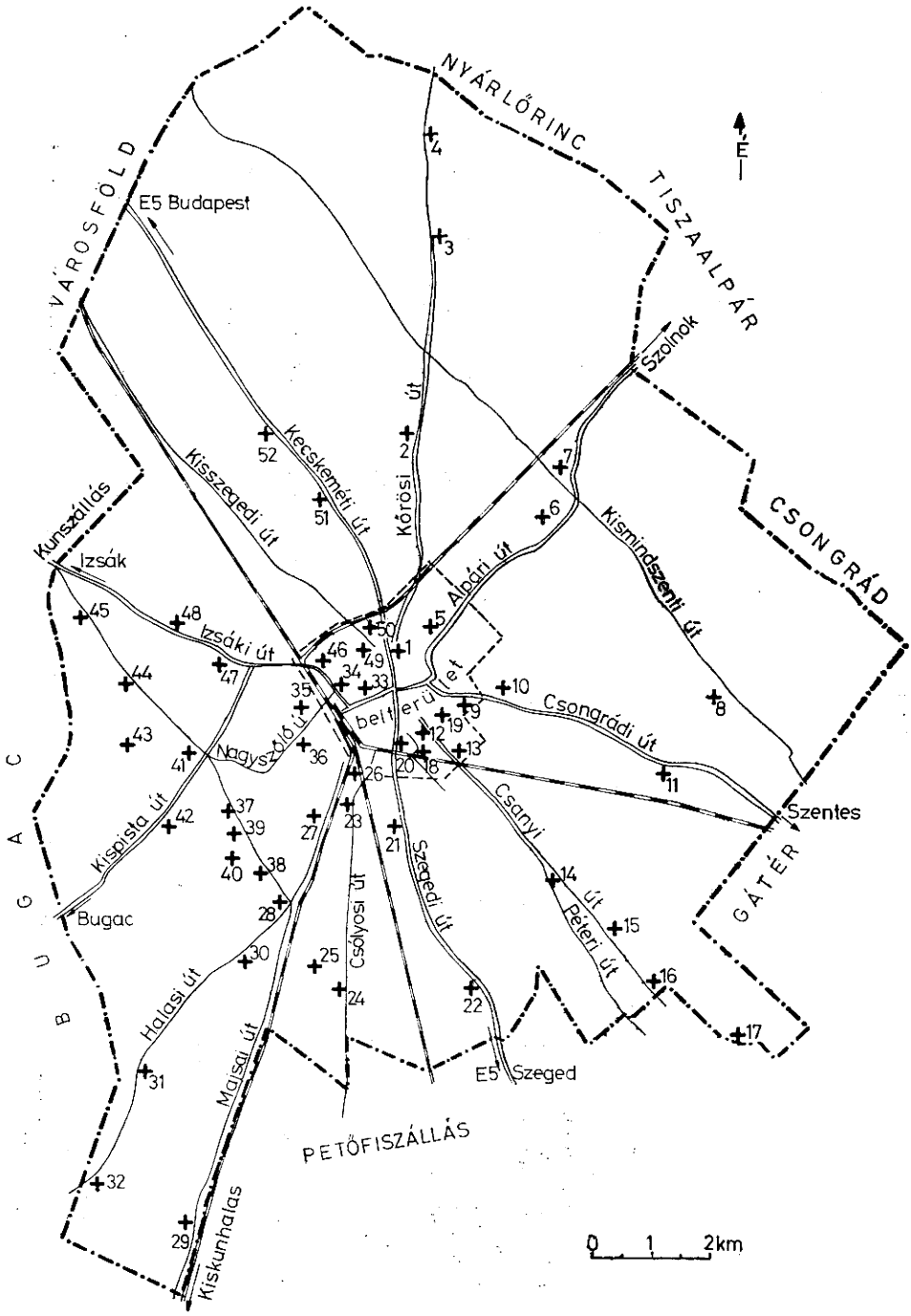
NYÁRLŐRINC
TISZAALPÁR
VÁROSFÖLD
E5 Budapest
Szolnok
CSONGRÁD
Kunszállás
Izsák
Kisszegedi út
Kecskeméti út
Kőrösi út
Alpári út
Kismindszenti út
Izsáki út
belterület
Csongrádi út
Nagyszőlő út
Kispista út
Szentes
GÁTÉR
Csanyi út
Szegedi út
Csólyosi út
Péteri út
Bugac
BUGAC
Halasi út
Majsai út
E5 Szeged
PETŐFISZÁLLÁS
Kiskunhalas
0 1 2km

24. kép

FÜGGELÉK

A kiskunfélegyházi útmenti keresztek táblázata
(1980. december 31-i állapot)

A keresztek							
térkép-száma	helye (és népi neve)	állítója(i)	állítá-sának éve	tájolása	magas-sága	anyaga	Jegyzet
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	A Kőrösi út elején a Csordaház mellett	Seres József és Mocsár Veronka	1869	Dny	425	kő	Most a Petőfi-lakótelep területébe esik.
2.	A Kőrösi útban Kisándrās kërësztye	Hideg János és családja	1882	D	410	kő	Hideg János fia „Kisándrās". — Vasrács kerítéssel —
3.	A Kőrösi úti Külső Iskolánál	Pákai Közbirtokosság	1895	Ny	400	kő	
4.	A Kőrösi útban a 24 km-kőnél Tarjányi-kërëszt	Tarjányi János és Berecz Veronika	1948	Ny	470	műkő	
5.	Az Alpári út elején Bánkfálusi kërëszt	Keresztesi János és Kátai Ágnes	1898	Dk	400	fa	Juhász Sándor által 1865-ben emelt kereszt helyébe állították.
6.	Az Alpári úti Külső Iskolánál	Bíbok Sándor	1948	Dk	420	műkő	Bíbok Mihály által 1880-ban emelt fakereszt helyébe.
7.	Alpári úton a 62. km-kőnél	Bánhidy Gábor	1856	Dk	265	kő	
8.	A Kismindszenti úti Iskolánál	Tarjányi Antal és Földi Franciska	1891	Ék	350	műkő	
9.	A Csongrádi út elején Stājnër-kërëszt	Hideg László	1861	É	375	vas	
10.	A Csongrádi útban Drozgyík-kereszt	Szabó Veronika	1913	D	500	műkő	Vasráccsal.
11.	A Csongrádi útban Hosszúlābú kërëszt	Tajti Károly	1968	Ék	330	vas	Kanizsai Nagy Antal által 1880 táján emelt kereszt helyébe.
12.	Csanyi útban az Alsótemetőnél	Tarjányi József és Szögi Mária	1880	É	400	vas	A Szögi Birgés család emlékjele.
13.	A Csanyi útban a csongrádi vasút metszésénél	Iványi Orbán és Kocsis Franciska	1896	DNy	425	műkő	A kereszt eredetileg Iványi Orbán földjén az út másik oldalán állott. Áth. 1950.
14.	A Csanyi és a Péteri utak metszésében; Köllér-kërëszt, Endre-kërëszt	Köllér József	1840	É	460	kő	Endre János földjén állították. Nevezik Endre-kërësztnek is.
15.	A Csanyi úti Iskolánál Fekete-kërëszt	Fekete Gábor	1922	D	330	fa	A lebontott iskola helyét jelzi.

16.	Csanyi útban 10 km-nél Tárjányi kërëszt	Tarjányi János	1884	Dk	460	fa	1952-ben vihar rongálta, magassága ekkor rövidült.
17.	Csanyi útban 12 km-nél Tárjány kiőkërëszt	Tarjányi család	1801	Ny	470	kő	1838-ban felújíttatta Tarjányi Ágnes.
18.	A Bikahegyi útban	Molnár László	1860	Ény	320	vas	
19.	Nefelejcs utcában	Közelszőlői Hegybirtokosság	1937	K	300	műkő	A megszűnt dűlőút elejéről 1960-ban helyezték ide az új utcába.
20.	Szegedi útban az Alsótemető szélén	Félegyháza Város Tanácsa	1830	É	450	kő	A temető bővítésekor, 1860 táján került a temető területébe.
21.	Szegedi útban Gāl kërësztye	Gál Imre és Kristóf Rozália	1905	K	500	műkő	Vasráccsal.
22.	Szegedi útban a „Sejmësi hëgy szélin"	Idősb. Szűcs Szabó József	1848	K	450	kő	A Selymesi Szöllő Gazdaság részére felszentelték 1898. május 19-én.(!) A megrongált kereszt helyébe vaskeresztet állítottak 1973-ban.
23.	Csólyosi útban a vasúti átjárónál	Csizmadia János és Banos Teréz	1878	K	375	kő	
24.	Csólyosi útban Tábi mellett	Rusay Bálintné Kanyó Katalin	1906	K	520	műkő	Vasráccsal.
25.	A Csólyosi útra dűlő úton	Kurucz Pál	1928	Ény	400	műkő	Vasráccsal.
26.	Majsai úton a Vágóhídnál	Szegesdy Mátyás Gáspár	1863	Ény	350	kő	
27.	Majsai útban a Laktanyánál	Hideg Imre	1899	K	400	műkő	Vasráccsal.
28.	Majsai útban a Haleszi Iskola mellett	Tarjányi Gáborné Szabó Rozália	1915	É	400	műkő	Vasráccsal. Az 1884-ben állított Fricska-féle fakereszt helyett.
29.	Majsai útban Gācsi kërëszt	Gácsi Varga Pál Pintér Ágnes	1915	K	360	kő	Vasráccsal.
30.	Halasi úton Dārānyi kërëszt	Darányi Imre és Kasza Anna	1928	Ny	360	kő	Vasráccsal.
31.	Halasi útban Fekete kërëszt	Fekete Ferencné Czinege Franciska	1916 (?)	Ny	290	fa	Fakerítéssel. Eredetileg 500 cm magas volt. 1968-ban vihar rongálta meg.
32.	Halasi útban a jászszentlászlói határnál	Tapodi Orbán és Vidéki Borbála	1900	Ny	250	műkő	Műkőből készült kerítése romokban hever.
33.	Kossuth utcán	Mallár Pál és Vidéki Borbála	1867	Dk	335	műkő	Vasráccsal. A kereszt felállítása idején itt kezdődött az Izsáki út.
34.	Izsáki út sarkán	Nyiki Albert és Tarjányi Ágnes	1835	K	450	kő	A kereszt a régi Nagyszöllő út és az Izsáki út torkolatában áll.
35.	Nagyszöllő útban a Molnár-telepen Morvāi kërëszt	Morvai János és Varga Pál	1799	Dk	450	kő	Nevezték ezt „őskërëszt"-nek és Várgāk kërësztyének is.
36.	Nagyszöllő útban	Rusay Bálintné Kanyó Katalin	1899	Dny	415	kő	Vasráccsal.

A keresztek

térkép-száma	helye (és népi neve)	állítója(i)	állítá-sának éve	tájolása	magas-sága	anyaga	Jegyzet
1	2	3	4	5	6	7	8
37.	Nagyszöllő út mellett Öreg-galamboson	Galambosi Hegygaz-daság	1908	K	450	fa	Fakerítéssel. Eredetileg 50 m-re Dny-ra volt innen. A műút kiépítésekor helyez-ték ide. A KM-be bevitték 1978-ban. Polyák Ferenc keresztjét állították helyé-be. A kereszt régi helyén már 1858-ban állt egy fakereszt.
38.	Halesz szélében az új betonút szélében	Juhász Sándor Hideg Anna Vidáts János	1885	K	450	fa	1978-ban a Kiskun Múzeumba vitték. Fa-kerítése volt.
39.	Alsógalambos szélében Alsóhëgyi kërëszt Hàràngdűlői kërëszt	Alsógalambosi lakos-ság	1975	D	300	fa	Az 1904-ben emelt fakereszt helyébe.
40.	Alsógalamboson a XI. körzet 114. sz. tanyánál	Trungel Nagy Antal Iványi Anna	1884	D	400	kő	Vasráccsal.
41.	Nagyszöllő úton Felsőgalambos Dk-i sarkán	Galambosi lakosság	1958	K	430	műkő	E helyen állt a Deskó András által 1863-ban emelt fakereszt. Az elpusztult kereszt helyébe a Majsai útról, a Gépgyár terü-letéről helyezték ide ezt az emlékjelet.
42.	Nagyszöllő úton Alsógalambos Ény-i sarkán	Irmaros Imréné Czakó Julianna	1887	Ény	400	fa	Fakerítéssel.
43.	Felsőgalamboson a Patyi dűlőben Fölsőhëgyi kërëszt	Felsőgalambosi lako-sok	1957	K	300	műkő	Itt állott 1803-ban a Kókai-kereszt, majd ennek helyébe 1852-ben emelt Harmath László-féle kereszt. Ezt 1926-ban újabb fakeresztre cserélték át. Vihar döntötte ki 1957-ben.
44.	A Felsőgalambosi Iskolánál Öregiskolái kërëszt	Kocsis Sándor	1869	K	510	fa	Eredétileg faragott fakereszt. Díszeit meg-ette az idő.
45.	Ringhegy sarkán Vëtt úti kërëszt	Szegesdy Mátyás	1868	K	600	fa	2 darab gyámoszloppal megerősítve. A ke-reszten egykori faragásdíszek nyomai láthatók.
46.	Izsáki út és Perczel utca sarkán sarkán	özv. Béni Károlyné Ivanics Ágnes	1907	Dny	410	műkő	Vasráccsal.

47.	Izsáki úton Ónodi kërëszt	Szabó S. József Sparszám Lujza	1896	K	400	kő	Romos kovácsoltvas kerítéssel. Az 1853-ban emelt fakereszt helyett állították.
48.	Izsáki úton Sátyi kërësztye	Dobos Mátyás	1912	É	425	kő	Vasráccsal. Satyi, vagyis Sándor nevű fia emlékére emelte édesapja. 1948-ban felÚjíttatta özv. Dobos Mátyásné Drahos Mária. 1977-ben útkorszerűsítés miatt áthelyezve szembe „*Forgó úttyával*".
49.	Kisszegedi útban a Felsőtemető D-i sarkán	Némedi Varga Balázs	1880	Dk	270	kő	
50.	Kecskeméti útban az ONCSA telep É-i sarkán	Félegyháza Város Tanácsa	1830	K	400	kő	A második világháborúban megsérült. ujjáépítéskor 50 cm-rel megrövidült.
51.	Kecskeméti útban	Ficsór János gyermekei	1884	Ék	380	műkő	
52.	Kecskeméti útban az Aranyhegyi Iskolánál	Nemes Ficsór József	1903	K	500	kő	Vasráccsal. A pákai határdombon áll.

IRODALOM

HOFER Tamás—FÉL Edit
1975 *Magyar népművészet.* Budapest
JANÓ Ákos—SOLYMOS Ede
1966 *Bács-Kiskun megye népművészete.* Kecskemét
KORKES Zsuzsa—SZTRINKÓ István
1978 *A Kiskunság népi fafaragása.* (Katalógus) Kiskunfélegyháza
KORKES Zsuzsa—PÉTER László (szerk.)
1980 *A Kiskunság népművészete.* (Honismereti tanácskozás Kiskunfélegyházán 1978. október 9.) Szeged
PLATTHY György—dr. RÓNAI Béla
1978 *Népművészet.* Budapest
PONGRÁCZ Pál
1967 *Régi malomépítészet.* Budapest
RÉTHELYI Jenő
1979 *Útszéli keresztjeink érdekében.* Vigilia 5. szám.
SÜMEGI György
1978a *Valami paraszt faragta.* Forrás 7—8. szám
1978b *A kúriától az útszéli keresztig.* Forrás 10. szám.
SZALAY Gyula
é. n. *A haldokló félegyházi szélmalom.* Kiskun Múzeum Adattára. Leltári szám: 59. 1. 1.
SZERELEMHEGYI Tivadar
1882 *Kis-Kun-Félegyháza Monographiája.* Nagykőrös
TÜSKÉS Gábor
1978 *Útmenti keresztek.* Múzsák Múzeumi Magazin 1.

János Fekete

WEGKREUZE IN KISKUNFÉLEGYHÁZA

(Auszug)

Kiskunfélegyháza liegt in der Großen Ungarischen Tiefebene zwischen Donau und Theiß. Im Jahre 1743 wurde es von neuem mit katholischen Ansiedlern aus dem nördlichen Teil der Großen Ungarischen Ebene, der Jászság (Jazygenland) besiedelt. Der Verfasser zählte sorgfältig die am Rand der Stadt, beziehungsweise deren Gebiet und Gemarkung befindlichen, aus Stein, Kunststein, Eisen oder Holz angefertigten Wegkreuze und sammelte die in den Archiven der Stadt und der Pfarrämter auf die Aufstellung der Kreuze bezüglichen Angaben. Die Aufstellung von Kreuzen wurde vom Gemeindevorstand überwacht und es wurde gefordert, daß die Aufsteller der Kreuze eine Stiftung zur Instandhaltung derselben machten. Die Kreuze waren von Zäunen umgeben. Mehrere von ihnen — so die an den wichtigeren Ausgangswegen des Ortes und zu den Weingärten führenden Wegen aufgestellten — wurden vom Gemeindevorstand oder von Gemeindeinstitutionen, andere von einzelnen Familien, beziehungsweise Einzelpersonen in Erfüllung eines Gelübdes errichtet. Die Einweihung der Kreuze erfolgte im allgemeinen im Rahmer einer Messe. Weitere religiöse Zeremonien gab es bei den Kreuzen am Jahrestag der Einsegnung, bei Wallfahrten, zu Allerheiligen, an Kreuzwegtagen und bei der Weizensegnungsprozession, sowie am Gründonnerstag. Unter den Kreuzen verdienen vom Gesichtspunkt der Volkskunst die aus Holz angefertigten Beachtung, die von lokalen Müllern geschnitzt und mit Reliefs, Gravierung und kirchlichen Symbolen verziert wurden.

VITÁK – VÉLEMÉNYEK

Néprajz az újabb város- és falumonográfiákban*

Juhász Antal

A helyi monográfiák jelentősége az anyagi műveltség kutatásában

Kiindulópontunk: milyen meggondolások vezettek a falu- és városmonográfiák, tanulmánykötetek kiadóit és szerkesztőit, amikor a történeti kutatásokkal egyidőben néprajziakra is megbízást adtak, és e vizsgálatok eredményeit közzétették. Ismert, hogy a helyi tanácsok gondozásában megjelent kötetek túlnyomó része történeti monográfiának készült, s ezt legtöbbje címében is vállalja. Pontosabban fogalmazva: több kötet szerkesztői és kiadói elsődleges célul a település történetének — politika-, társadalom- és gazdaságtörténetének — feldolgozását határozták meg, és emellett szántak szerepet más szaktudományok (a földrajz, az antropológia, a néprajz, a nyelvtudomány) vizsgálatainak — ám a teljesség igénye nélkül. A szemlézendő 16 helytörténeti-helyismereti kiadvány közül jószerével kettő van, amelyik a helytörténet monografikus feldolgozásán kívül a paraszti kultúra teljes bemutatását vállalta — vállalhatta: Orosháza és Tápé monográfiája. Megjegyzem, bár vállalásom az 1970-es évek helyismereti kiadványainak elemzése, az áttekintésből nem hiányozhat az 1965-ben megjelent Orosháza története és néprajza. Hosszú évek után ez volt az első jól szervezett, eredményesen befejeződő monografikus kutatás, s a monográfia két kötete többeknek mércéül is szolgált, vagy éppen tanulóiskolát jelentett.

A történeti monográfiákhoz kapcsolódó néprajzi kutatások tehát ritkán törekedhettek teljességre. Tanulságos lesz először áttekintenünk, az anyagi műveltségnek milyen jelenségei kerültek gyakrabban a kutatók, kötetszerkesztők érdeklődésének fókuszába. A leggyakrabban feldolgozott terület a *paraszti gazdálkodás*. Három Békés megyei kötetben (Mezőberény, Gyoma, Szeghalom) és Polgár történetében egy-egy néprajzkutató ismerteti a hagyományos gazdálkodás két ágazatát: az állattartást és a földművelést. Orosháza, Tápé, Vésztő, Alsónémedi monográfiájában más szerzők mutatják be a két üzemágat, a hajdúdorogi és a kisteleki tanulmánykötetben pedig csak az állattartás kapott helyet. A XVIII—XIX. századi paraszti gazdálkodás történetéhez jó forrásanyagot nyújt számos történeti fejezet, külön figyelmet érdemel Orosz István két tanulmánya a mezőgazdasági termelésről és agrártársadalomról a hajdúnánási és a böszörményi kötetben, valamint Varga Gyula írása Hajdúszoboszló agrártörténetéről.

A gazdálkodást követi a településnéprajzi és építkezési fejezetek gyakorisága (8—8), 6 kötetben van ismertetés a ruházkodás, viselet hagyományairól, 5—5 kiadványban a táplálkozásról, a kézművességről — jobbára a helyileg specifikus mesterségekről —, s 4 kötet mutatja be a házberendezést. A népi díszítőművészet hagyományainak csak a mezőberényi monográfia szentelt külön fejezetet.

A számbavétel azt tükrözi, hogy a kötetek összeállítói — történészek, néprajzkutatók, helyi kiadók — legtöbbször a paraszti gazdálkodás dokumentálását érezték fontosnak. Úgy vélem, épp ezekben az alföldi falukról, városokról írt monográfiákban a paraszti gazdálkodás föltárása kulcsfontosságú: az állattenyésztés és a földművelés biztosította a lakosság többségének megélhetését, így enélkül a parasztság életének folyását megismerni lehetetlen. S nem mellékes, hogy a szaktudománynak szüksége volt ezekre a tanulmányokra! Előttünk járó néprajzos nemzedékek és kortársak sok mindent föltártak a külterjes és a belterjes állattartásról, az Alföld mezőgazdaságáról, de hagytak nyitott kérdéseket is. Tálasi István 1946-ban írta:

* 1982. február 10-én a Magyar Néprajzi Társaság Társadalomnéprajzi Szakosztálya, Szilágyi Miklós kezdeményezésére és vezetésével vitaülést rendezett az 1970-es években megjelent helytörténeti monográfiák néprajzi anyagáról. A következőkben ennek a vitaülésnek három referátumát adjuk közre, valamint a helytörténeti monográfiákról utóbb Szilágyi Miklós által szerkesztett annotált bibliográfiát. *(Szerk.)*

„A tájtörténet segítségével meg kell tudnunk, hogy a hajdan sűrűbb településű nagytájunk hol kedvezett elsősorban a földművelésnek, hol az állattenyésztésnek, valamint a nyerstájak meghódítása ... milyen mértékben és milyen kihatással következett be." *(Az Alföld néprajzi kutatásának kérdései).*

Varga Gyula, Bencsik János, Bellon Tibor, Novák László és az agrártörténész Orosz István levéltári kutatások alapján dokumentálják a jobbágyparaszt állattartás nagy súlyát a XVIII. században és a XIX. sz. első felében. Bencsik János kutatásai szerint Polgáron a termelési szerkezet a XIX. század második felében alakult át: akkor kapott az állattartásnál nagyobb szerepet a szántóföldi termelés. E folyamat összefügg a folyószabályozó-ármentesítő munkálatok eredményeivel és az egykorú gabonakonjunktúrákkal is. A XX. századi vésztői parasztgazdaságokról Varga Gyula megállapítja, hogy a súlypont a földművelésen volt — „annak ellenére, hogy a fő jövedelmi forrást egykor az állatok biztosították". Többen hangsúlyozzák, hogy a települések állattartása csak a földek tulajdonviszonyaival és művelésével összefüggésben, a gazdálkodás egységében vizsgálható.

A paraszti gazdálkodással foglalkozó tanulmányok erőssége a határhasználat rendszerének bemutatása, a legelőelkülönözés és a tagosítás pontos adatolása (Varga Gyula, Bellon Tibor, Novák László). Szerencsésnek érzem, hogy egy-egy témakört több monográfiában ugyanarra a kutatóra bíztak. Így pl. Varga Gyula készítette el Mezőberény történetébe a paraszti gazdálkodás fejezetét, ugyanő írta meg Hajdúszoboszló agrártörténetét és a Vésztő-kötetbe a népi állattartást. Vagy Orosháza hagyományos földművelése után Vésztőét is Nagy Gyula dolgozta föl. Ez a témában jártas kutatónak alkalmat nyújtott az összehasonlításra, amit többen föl is használtak. Varga Gyula egyébként Szoboszló és Mezőberény gazdálkodását eltérő módon írta meg: Szoboszlóról az eddigi szakirodalom már sok mindent tisztázott, ezért inkább egységbe foglalja a meglevő ismereteket, a berényi gazdálkodást viszont új levéltári forrásfeltárás alapján mutatja be.

Bellon Tibor Szeghalom paraszti gazdálkodását ismertetve szintén a történeti forrásokból indul ki, majd a recens anyag nyomán súlypontoz: részletesen tárgyalja a fejős juhászatot, utána összeveti a learatott gabona kötetlen és kötött kezelését. A szeghalmi juhászat leírása a szakirodalomból e tárgykörről ismert feldolgozások után is érdemes vállalkozás — az aratásra, betakarításra nézve pedig jó tudnunk, hogy voltak települések, ahol a gabonát a legutóbbi időkig rendre vágták és vontatóba gyűjtötték. Ez utóbbi nem érdektelen a Magyarság Néprajza szempontjából sem.

Érdekes összehasonlítást kínál a Vésztő-kötetben Nagy Gyula földművelési és Varga Gyula állattartási tanulmánya. Míg Nagy Gyula a paraszti munka folyamatára és a vésztői ember egyéniségére ügyel, Varga Gyula figyelme főleg a paraszti munka- és üzemszervezet működésére irányul. A két nézőpont — miután összegezik is véleményüket — jól kiegészíti egymást.

Nagy Gyula kutatómódszerét követve, a hagyományos földművelés emlékezettel elérhető állapotát és annak századunk közepéig tapasztalható változását mutatja be Molnár Imre a Tápé-kötetben és hasonló Börcsök Vince dolgozata Kistelek paraszti állattartásáról. Ezek a tanulmányok ugyan többé-kevésbé nélkülözik a történeti forrásfeltárást, de az emlékezetben élő és a tészszervezésig több vonatkozásban eleven paraszti gyakorlatot jól rögzítik, s mint leíró, anyagközlő írások, becsesek szaktudományunk számára.

A településnéprajzi vizsgálatok néhány figyelmet érdemlő eredményt hoztak, és erősségei több monográfiának, ill. tanulmánykötetnek. Ismert, hogy e kutatások az utóbbi 10—15 évben megélénkültek és a téma fontossága szerint szakterületünk tudományos fórumain is szerepet kaptak (Szolnok, 1974, Hódmezővásárhely, Szeged, 1981). Fontosnak tartom, hogy a kutatók jó része nem elméleti vitákban fecsérli erejét-idejét, hanem konkrét forrásfeltárást és terepmunkát végez olyan területeken, ahonnan eddig hiányosak vagy megalapozatlanok voltak ismereteink. Ilyen hézagpótló településnéprajzi kutatásra adott indítékot az orosházi, a kisteleki, a gyomai, a sándorfalvi kötet. A szállások, mezei kertek kialakulását eleddig elsősorban Debrecen, Szeged és nagy mezővárosok (Kecskemét, Nagykőrös, Halas) határából ismertük, újabb vizsgálatok úrbéres községek, kismezővárosok határára is kiterjednek — ezáltal kezd kirajzolódni, hogyan léptek túl a jobbágyok a szállástartás feudalizmus kori „korlátain", illetve kiderül: a nyomáskényszer több községben a XVIII. század vége felé nem is állt fenn. Időközben megjelent *A magyar tanyarendszer múltja* c. tanulmánykötet, amely az érintett kutatások néhány tanulságát érdemlegesen föl is használta.

Kár, hogy a tanyás határú településeken a tanyás gazdálkodás és életmód kutatására kevéssé irányult a figyelem. Kivételt képeznek az orosházi, a hajdúdorogi és a kisteleki kutatás ilyen jellegű részei.

A népi építkezés a szaktudományban elvárható színvonalon a kötetek megbízható, gerinc-fejezetei közé tartozik. Lényegesen újat e fejezetek nem hoztak — hiszen a falanyagok, tetőszerkezet-változatok, födélfélék elterjedését a Néprajzi Atlasz már feltérképezte —, de pontosították néhány építési mód és szerkezet időbeliségét. Föltűnő, hogy a hajdú városok monográfiái kevéssé hasznosították Dankó Imre hajdúsági népi építészeti kutatásait. A hajdúhadházi kötetben maga Dankó — egy néprajzi összegezés részeként — igen röviden ír a parasztházról, Szoboszló történetében pedig Ujváry Zoltán foglalja össze, ugyancsak szűkszavúan az építkezés sajátságait. Valószínű, mindkét megoldás kompromisszum — amire a szerkesztők számos esetben rákényszerültek —, de a Dankó által kutatott hajdú települések építészetének alapos bemutatásával a kötetek nyertek volna.

Hat kötet nyújt részletgazdag jellemzést az öltözködés, viselet hagyományairól (Orosháza, Tápé, Mezőberény, Szőreg, Szeghalom, Alsónémedi). Valamennyi nyeresége a szaktudománynak — más-más erénye folytán. Mindjárt jegyezzük meg, hogy egyik sem volt par exellence „viseletes" település. Fél Edit és Varga Marianna Orosháza viseletéről történetileg korszakolt, viseleti darabokhoz kötött leírást ad, mely modellül szolgálhat hasonló vizsgálatok számára. T. Knotik Márta és Varga Marianna Tápé viseletét a Szegedtől való fáziskésés összefüggésében mutatja be, s értéke dolgozatuknak a faluban ismert valahány viseleti darab szabásrajzzal illusztrált leírása. Hentz Lajos a három nemzetiség lakta Mezőberény viseletéről korszakolt, társadalmi meghatározottságú ismertetést ad. A szőregi ruházkodás bemutatása — Ferenczi Imre munkája — azt példázza, hogyan hatott Szeged városa a polgárosuló szőregi szerb és magyar parasztság öltözködésére. Alsónémedi monográfiájában U. Kerékgyártó Adrienne is a parasztviseletről a városi öltözködésre való áttérést igyekezett megrajzolni.

Figyelmet érdemel Cs. Tábori Hajnalka tanulmánya a szeghalmi paraszti lakáskultúra változásairól. A házberendezés, a házbeli élet alakulása tudományszakunk kevéssé kutatott területe, pedig a jelenségek egy része a terepen még közvetlenül megfigyelhető. Jó példa erre Égető Melinda nemrégiben publikált cikke a szanki lakásberendezésről.

Három hajdúsági monográfiában a népi műveltségről összegezés jelent meg: terjedelmesebb Ujváry Zoltán áttekintése Szoboszló népéletéről, rövidebb Dankó Imréé Hajdúdorog és Hadház néphagyományairól. Egy ilyen összegezés szükségképpen csak a paraszti kultúra főbb vonásairól adhat képet, s főként a népszerű ismeretterjesztés céljait szolgálja.

Eltekintve több tanulmány méltatásától, lássuk, milyen tanulságok összegezhetők a tárgyalt anyagi kultúra-vizsgálatokból.

1. A paraszti gazdálkodás kutatásának egyik fő tapasztalata, hogyan, milyen formában hatott az uradalmi nagybirtok a parasztgazdaságokra. Kimutatható ez a hatás az állatok fajtaváltásában, a munkamódokban — pl. Szeged környékén a rendre vágásról a rávágásra az uradalmi gabonatáblák részesaratói kezdtek áttérni —, azonkívül a mezőgazdaság gépesítésében.

2. Eddig is tudtuk, hogy az alföldi városok hatottak környezetük népi kultúrájára, de több falumonográfiából, tanulmánykötetből jobban, pontosabban megrajzolható, miként, mely időben értek el a városi, polgári hatások falvainkba. Ilyen tanulságokat az építkezés, a táplálkozás, a ruházkodás fejezetei hordoznak.

3. A szemlézett tanulmányok nagy része történetileg megalapozott, s ez a monografikus kutatásoknak számottevő, kellően még nem méltányolt előnye. De vannak, akik a történeti forrásokat és az egyidejű történeti kutatásokkal való egybevetés, összehangolás lehetőségét még nem aknázták ki.

4. Mivel a helyi kiadói gyakorlat — s többnyire a szerkesztői gyakorlat is — a település történetének megíratását tekintette elsődlegesnek, a népi kultúra kutatása — kevés kivétellel — másodlagos szerepet kapott. A helytörténet föltárása alapozhat meg egy adott településre vonatkozóan minden más vizsgálatot, ez evidencia, de a társtudományok közötti együttdolgozást javítanunk kellene. Az eddig általános gyakorlat ugyanis hátrányos az etnográfiai vizsgálatok szempontjából: a kultúra jelenségeinek erősen rostált bemutatása, a szűkre szabott terjedelem nem kedvez az elmélyedő kutatásnak.

5. Véleményem szerint azok az etnográfiai kutatások hoztak több tanulságot, melyek az adott település népéletének sajátos — ha úgy tetszik: egyedi —

vonásait fölfejtve-megállapítva, ugyanakkor a környező táj népi kultúrájával egyező, közös vonások körülhatárolására is kísérletet tettek.

K. Kovács László írta Vajkay Szentgál-kötetét ismertetve, hogy minden néprajzi falumonográfia a település környékének népéletéről is tájékoztat — a földrajzi környezet, a történeti feltételek által meghatározott bizonyos térségben. A jó falumonográfiában, illetve a jó résztanulmányokban valóban így is van. Számos példát tudnánk rá idézni, hogy a szemlézett kötetek szerzői keresték a kutatott téma kapcsolódásait a környező tájban. Ily módon a monográfiák számos résztanulmánya hozzájárul egy nagyobb táj népi kultúrájának megismeréséhez, másként fogalmazva — a kis- és nagytáji kulturális kapcsolatoknak és különbözőségnek a föltérképezéséhez is. A szaktudománynak ez nem kis nyeresége lehet — ha élünk vele! Hadd jegyezzem meg, hogy tapasztalataim szerint a helyi monográfiák néprajzi kutatási eredményei eléggé késve vagy egyáltalán nem kerülnek be napjaink tudományos vérkeringésébe. Példázhatják ezt a legutóbbi években megjelent néprajzi összegezések — a *Magyar Néprajzi Lexikon*, a *Magyar néprajz* stb. — ajánló bibliográfiái.

Az anyagi kultúra áttekintésénél figyelembe vett helyi monográfiák:

Békés megyei kötetek:

Orosháza története és néprajza, 1965., Mezőberény története, 1973., Vésztő története, 1973., Gyomai tanulmányok, 1977., Szeghalom története, 1979.

Csongrád megyei kötetek:

Tápé története és néprajza, 1971., Tanulmányok Kistelek történetéből és népéletéből, 1976., Szőreg és népe, 1977., Sándorfalva története és népélete, 1978.

Hajdu-Bihar megyei kötetek:

Hajdúdorog története, 1971., Hajdúhadház története, 1972., Hajdúböszörmény története, 1973., Polgár története, 1974., Hajdúszoboszló monográfiája, 1975.

Pest megyéből

Alsónémedi története és néprajza, 1980.

Összesen *16 kötetet tekintettem át*, kizárólag a helyi tanácsok kiadásában megjelent monográfiákat és tanulmánykötetek. A múzeumi szervezet kiadványsorozatába illeszkedő monográfiát, pl. Varga Gyula Kismarja-könyvét az elemzésnél nem vettem figyelembe.

Niedermüller Péter

Folklór és folklorisztika a helyi kiadványokban

Az utóbbi évek fontosabb helyi kiadású monográfiáinak folklór vonatkozású, folklorisztikai fejezeteit áttekintve leginkább az döbbenti meg az érdeklődőt, hogy a látszólag egyszerű és egysíkú téma mögött milyen sokrétű probléma, milyen bonyolult összefüggések, mennyi megoldandó kérdés húzódik meg. Ezek nagy része túlmutat az adott monográfia keretein, s lényegében a magyar folklorisztika egészét jellemző különböző törekvéseknek, tendenciáknak a következménye. Éppen ezért e rövid szemle szükségszerűen érinteni fogja a hazai folklórkutatás néhány általánosabb vonatkozását is, noha természetesen nem ez az elsődleges feladata.

Induljunk ki magából az anyagból, az egyes kötetekben jelenlevő folklórterületek, folklórtémák regisztrálásából. Szigorúan a tényeknél maradva azonnal szembeötlik, hogy a néprajzi tanulmányokkal is bíró monográfiákban egyrészt a folklorisztikai írásokkal szemben alapos túlsúlyban vannak az etnográfiai tanulmányok; másrészt pedig igen egysíkú az elkészült folklórtanulmányok témaválasztása. „Legnépszerűbb" feladatnak mindenképpen a szokásrendszer kutatása tűnik; amennyiben az adott kötetnek van folklór vonatkozású fejezete vagy fejezetei, ott az egyik tanulmány bizonyosan a szokásokkal

foglalkozik. Pontosabban fogalmazva: a családi élet szokásaival, vagy a naptári szokásokkal. Még elvétve sem találni olyan írást, amely pl. a munkavégzés különböző formáihoz kapcsolódó szokásokkal, vagy a fiatalság társaséletével, egyáltalán a társasélet szokásszerű mozzanataival foglalkozna. Ez persze csak kiragadott példa, hasonló „fehér foltokat" még bőven sorolhatnánk. Éppen ezért külön örömöt jelent az olyan, a téma kereteit valamilyen módon feszegető tanulmányok számbavétele, mint pl. BARNA Gábor dolgozata a Nagykőrös kötetben, vagy FERENCZI Imre írása Szőreg szokásrendszeréről.

A szokások kutatása mellett viszonylag gyakori a hiedelemrendszer, a népi gyógyászat, illetve kisebb mértékben a zenei és a táncfolklór vizsgálata. Más folklórtémák (pl. prózai epikumok, szólások, népdal, gyermekjáték, népművészet) csak esetlegesen, egyszeri alkalommal bukkannak elő a monográfiákban. A „klasszikusnak" nevezhető folklórjelenségek (pl. mese, ballada, általában a szövegfolklór műfajai) szinte teljes egészében a vizsgálatok körén kívül rekedtek. Az előbbi általánosítható megállapítások alól csupán két kivételt említhetünk, a hatvanas években készült Tápé, illetve Orosháza kötetet.

Az eddig mondottakból természetszerűleg következik, hogy mivel az egyes folklórterületek feltárása is csak hézagosan történt meg, a folklór rendszerszerű vizsgálatáról, azaz a folklórjelenségeknek egymás összefüggésében való leírásáról és értelmezéséről még kevésbé beszélhetünk. Itt azonnal le kell szögezni, hogy nem valami megvalósíthatatlan elképzelés számonkéréséről van szó, hanem csupán a monográfiák szerkesztésének, a kutatások szervezésének némi következetességéről. E következetességnek igen jó példáit jelentik egyes köteteknek az anyagi kultúrát bemutató tanulmányai. Számos monográfia (elég utalni a gyomai, a mezőberényi kötetekre, vagy némely hajdúváros-monográfiára) meg tudta valósítani, hogy az életmódnak és a kultúrának a település, az építkezés, a földművelés és az állattartás címszavakkal jelzett szektorait egymás összefüggésében vizsgálva, meghatározza az adott közösség e téren érvényes jellemzőit, felvázolja a lokális kultúra e rendszerének legfontosabb paramétereit. Úgy gondolom, egy ilyen leírás, elemzés elvégzésére a folklorisztika is vállalkozhatna, hirtelenjében elég a szokásrendszer, a hiedelemrendszer és a gyógyászat közötti összefüggésekre vagy valamely közösség szóbeli hagyományainak rendszerszerű kapcsolataira utalni. Ilyen jellegű törekvéseknek azonban az áttekintett anyagban nem találni nyomát (gyorsan hozzáteszem, általában a magyar folklorisztikában sem).

Összegezve tehát nem tűnik túlzásnak a korábbi megállapítás, hogy igen szűk a monográfiákban szereplő folklórtémák köre, amely ténynek további, a kötetek egészére kiható következményei vannak. Ezek közül a legsúlyosabbnak számomra az tűnik, hogy a „folklór-fejezetek" nem képesek integrálódni a monográfiák egészébe, azok szerkezetébe, nem egészítik ki, nem gazdagítják az adott közösségről rajzolt történeti, etnográfiai (esetleg szociológiai) képet. Tehát nem tudják megmutatni és bebizonyítani, hogy a folklór a helyi (és általában a) kultúrának szerves, az egésszel szoros kölcsönhatásban álló tartománya, amelynek nem kielégítő ismerete a kultúra és a társadalom adott struktúrájának megértését és értelmezését alapvetően gátló tényező. Nyilván nem szükséges e helyen különösebben bizonygatni folklór és kultúra fogalmainak szoros összetartozását, nem kell felsorolni a folklór kulturális és társadalmi funkcióit. Egy valamire azonban szeretném felhívni a figyelmet, elsősorban azért, mert a helyi kiadványok tükrében élő gyakorlatnak látszik. A monográfiáknak egy igen jelentős csoportja tudatosan vallja és vállalja, hogy nem törekszik teljességre, hanem a közösség életét és kultúráját bemutató „válogatott fejezeteket" közöl. Ez a szerkesztési koncepció azonban semmiképpen sem jelentheti azt — legalábbis a folklór vonatkozásában —, hogy valamely az adott közösségre különösen jellemző folklórjelenség vizsgálata helyettesíthetné a folklórt általában meghatározó területek elemzését. Visszatérve a korábbi példához: a település, az építkezés, a földművelés és az állattartás vizsgálata szükséges és *elégséges* kritériumát jelenti az anyagi kultúra adott lokális rendszere megismerésének. A folklórkutatásban azonban nincsenek ilyen „állandók", néhány tetszőlegesen megválasztott jelenség leírásával látszólag bemutatásra került a folklór. Néhány konkrét példát is említve: Szeghalom monográfiájában a jelentős etnográfiai fejezetek mellett csupán a történeti mondák, illetve a 48-as szabadságharc szóbeli emlékei „képviselik" a folklórt. Hajdúszoboszló egyébként igen alapos néprajzi feldolgozásának folklórrészében pedig olyan címszavakat találunk, mint lakodalom, halottvirrasztás, maskurázás stb. Nyilvánvaló, hogy ilyen módon, különböző léptékű elemek egymás után történő leírásával nem lehet a folklór adott rendszerét még főbb vonalaiban sem ábrázolni, még kevésbé a kultúrával való összefüggéseit felvázolni.

Kérdés most már, hogy meg lehet-e határozni azokat az okokat, amelyek ezt az előbbiekben vázolt állapotot eredményezik. Nyilván igen sokrétű problémákról van itt

szó, amelyek közül e monográfiák viszonylag egysíkú folklorisztikai érdeklődésének egy, szélesebb kontextusban értelmezendő okát emelném ki. Anélkül, hogy hosszabb fejtegetésekbe bocsátkoznék a magyar folklorisztika tudománytörténetét illetően, hangsúlyoznom kell, hogy a hazai folklórkutatás mindig elsősorban műfaj-, azaz jelenségcentrikus volt. E kifejezéssel arra kívántam utalni, hogy folklorisztikánk előnyben részesítette az egyes folklórjelenségek tematikus vizsgálatát, és kevésbé preferálta a lokális elemzéseket. Ez a megállapítás nyilván többekben ellenkezést kelt, hiszen elég az Ethnographia bármely évfolyamát fellapozni, s bőven lehet citálni az előbbi kijelentést cáfoló közléseket, írásokat. Most azonban nem az egyes folklórjelenségekre vonatkozó helyi adatokról van szó, hanem egy, folklorisztikánk egészét jellemző szemléletről. Ennek lényege, hogy az egyszerű adatközléstől eltekintve szinte alig törekedett lokális folklórelemzésekre. Még az egyes folklórjelenségek viszonylatában sincsenek lokális monográfiáink, nemhogy valamely közösség folklórjának rendszerszerű leírására történtek volna kísérletek. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy nem a lokális folklórmonográfiákat kérem számon a helyi kiadványoktól, hanem a folklór egységes szemléletét. S hogy nem minden alap nélkül, azt jól mutatja az anyagi kultúra kutatása, vagy éppen a társadalomnéprajz, amely diszciplínák kipróbált és bevált gyakorlattal rendelkeznek e téren. Elég az itt jelenlevő Szilágyi Miklós gyomai és mezőberényi tanulmányaira, vagy az ugyan nem helyi kiadású, de ma már mindenféle szempontból klasszikusnak tekinthető Átány-monográfiára utalni.)

Az egységes szemlélet hiányának legfőbb okát abban látom, hogy a magyar folklorisztika alig fordított figyelmet a folklór és az azt fenntartó közösség, társadalmi csoport közötti kapcsolatokra, összefüggésekre. Ennek az állításnak a bizonysága, hogy a parasztságon (és annak is egy viszonylag jól körülhatárolható kategóriáján) kívül szinte semmiféle empirikus és teoretikus ismeretünk sincs más társadalmi csoportok folklórját illetően. Ez a tény azt eredményezte, hogy egyrészt maguk a folkloristák sem tulajdonítottak jelentőséget a lokális elemzéseknek, másrészt pedig más diszciplínák képviselői sem tartották képesnek és alkalmasnak a folklorisztikát arra, hogy lényeges módon gazdagítsa a lokális kutatásokat. Vagyis nem a szerzők és szerkesztők tévedéseiről, rossz koncepcióiról van szó, hanem egy rejtett csatornákon ható általánosabb szemlélet egyedi megnyilvánulásairól. Bizonyára ennek tudható be az a tény is, hogy több monográfiának egyáltalán nincs folklórfejezete. Ezen a helyzeten pedig csak akkor lehet változtatni, ha a lokális elemzések tanulságai nyomán elméletileg is megfogalmazódik a folklór és az azt fenntartó közösség közötti kapcsolatrendszer mibenléte.

Visszatérve most már magukhoz a monográfiákhoz, próbáljuk meg röviden értékelni az ezekben található folklorisztikai teljesítményeket, pontosabban az alkalmazott módszereket, megközelítési módokat és szempontokat. A rendelkezésemre álló anyag áttekintése után számomra nyilvánvalóvá vált, hogy szerzők és szerkesztők gyakorlattá vált meggyőződése szerint e fejezetek legfőbb célja a közösség körében található folklórjelenségek közlése, leírása. Ezt a feladatot aztán az egyes tanulmányok szinte maradéktalanul teljesítik, azaz az esetek legnagyobb részében megfelelő, szakszerű és további felhasználásra alkalmas közlésekhez, leírásokhoz jutunk. Ennek ellenére talán haszonnal járhat néhány további szempont figyelembevétele. Az adatközlések közös sajátossága, hogy a pontosság érdekében túlzott módon koncentrálnak magára a cselekményre, a „folklórakcióra", ami természetesen nem hiba, hanem nagyon is fontos követelmény. Amikor azonban ez a törekvés egyedüli kritériummá válik, már bizonyos fenntartásaim vannak. Ezzel azt kívánom jelezni, hogy a tanulmányok elsősorban statikus folklór-tényeket, nem pedig dinamikus folyamatokat ábrázolnak, rögzítenek. Csak a legritkább esetekben — pl. Ferenczi már említett szőregi tanulmányában, vagy Katona Imrének az Alsónémedi kötetben közölt szólástanulmányában — lehet valamit megtudni a folklóreseményről, azaz az akcióról és annak tér- és időbeli kontextusáról. Úgy gondolom, hogy a leírás pontosságát nemcsak az akció, a cselekmény egyértelműen pontos rögzítése biztosítja, hanem még inkább a folklórjelenségek folyamatokként történő interpretálása. S e téren különös jelentősége van (vagy lehetne) a lokális kutatásoknak. Hiszen ma már nem annyira az „új" folklór-tények felbukkanása, mint inkább a „régi" jelenségek „új", azaz másféle felhasználása és ennek leírása a lényeges folklorisztikánk számára (de nyilvánvalóan ez lenne a leghasznosabb a helyi monográfiák számára is). Azonban az áttekintett anyag talán éppen e téren nyújtotta a legkevesebbet. A helyi kiadványokban megjelent tanulmányokat — természetesen csak a folklorisztikai munkákról van szó — két nagy csoportba lehet osztani. Az írások egy része adatait igyekszik szűkebb vagy tágabb összefüggéseiben elhelyezni, azokat közelebbi vagy távolabbi területekről származó párhuzamokkal összevetni, a tanulmányok egy másik csoportja azonban a leírást összetéveszti az adatközléssel. Nyilvánvaló, hogy adatok és adatközlések nélkül nem lehet dolgozni, ez azonban nem jelenti azt, hogy ezeket az adatokat nem lehetne (sőt kellene) legalább a regionális

összehasonlítás keretein belül értelmezni, elhelyezni. Hangsúlyozni szeretném, hogy itt nem egyszerűen a szemléleti különbségek dominálnak, hanem tulajdonképpen ez határozza meg a helyi kiadványok folklorisztikai fejezeteinek hasznosságát és felhasználhatóságát.

Mielőtt azonban ennek a kérdésnek a részletesebb elemzésére visszatérnék, egy kis kitérőt kell tenni. Feltétlenül ismételten is hangsúlyozni kell a korábban már többször emlegetett kívánalomnak a fontosságát; annak vizsgálatát, hogy miképpen működik a folklór mint rendszer a közösségen, a társadalmi csoporton belül. Az ilyen szempontú elemzések szintén beletartoznak (vagy legalábbis beletartozhatnak) a leírás kategóriájába.

Folytatva a korábbi gondolatsort, érdemes röviden meghatározni a helyi folklórkutatások jelentőségét, értékeit a hazai folklorisztika egésze szempontjából. Úgy gondolom, hogy az ilyen jellegű munkáknak a fontosságát és szükségességét senki sem vonja kétségbe, hiszen — ha semmi más szempontot sem veszünk figyelembe — forrásértékük akkor is nyilvánvaló. Van azonban ezeknek a munkáknak egy nagyon nagy lehetősége is, amelyet tulajdonképpen — ha nem is egészen egyértelműen — valóra is váltanak. Ennek lényege, hogy éppen a regionális összehasonlítások alapján rendkívül jó alapot szolgáltatnak a magyar nyelvterület (bár ez a gyakorlatban elsősorban az Alföldet jelenti) folklór-régióinak felvázolásához. Noha a magyar folklórral kapcsolatos ismereteink egyáltalán nem nevezhetők csekélynek, mégis viszonylag keveset tudunk a magyar folklór regionális tagoltságáról. Nem az egyes folklórjelenségek elterjedési területének vizsgálatára gondolok főleg (bár e téren is lenne mit felróni önmagunknak, hiszen számos folklórjelenség elterjedésével kapcsolatban inkább csak halvány sejtéseink, mint megalapozott ismereteink vannak), hanem egy olyan kutatásra, amely a különböző folklórjelenségek együttes, rendszerszerű előfordulása alapján kísérli meg regionális egységek megragadását. Tehát el lehetne (és el is kellene) készíteni a magyar nyelvterület „folklór-térképét", ahol az egyes folklórjelenségek egymásra vetített elterjedési térképei nagyobb tartományok felvázolását tennék lehetővé. Ez a munka, ennek elvégzése természetesen nem a helyi kiadványok feladata. Viszont az ezekben található „folklór-fejezetek" rendkívül lényeges alapanyagot szolgáltathatnak egy ilyen munka megkezdéséhez. Számomra úgy tűnik, hogy pl. az Alföldre vonatkozó „folklór-ismeretünk" — amely tudásnak igen jelentős része éppen a helyi kiadású monográfiákban található — ma már mindenképpen alkalmas arra, hogy egy ilyen jellegű kutatást legalábbis megindítsunk.

Mindemellett nem hallgathatom el azt a meggyőződésemet sem, hogy az áttekintett kötetek folklóranyaga még használhatóbb lenne, a magyar folklórról vallott tudásunknak még szervesebb része lehetne, ha vállalkozott volna (vagy vállalkozna a jövőben) arra, hogy leírja a folklórnak a különböző társadalmi csoportokban, közösségekben betöltött szerepét, funkcióit. Az ilyen szempontú elemzéseknek különösen fájó hiányát érezzük, amikor az alföldi mezővárosok vagy a hajdúvárosok monográfiáira gondolunk. Több mint sajnálatos tény, hogy szinte semmiféle ismeretünk sincs a „mezővárosi folklórral" kapcsolatban. Nem tudjuk, hogy megegyezik-e a falvakban élő parasztság folklórjával, különbözik-e attól, s ha igen, akkor miben? Azonos szerkezetű és szemantikájú-e a folklór rendszere, azonos funkciókat tölt-e be a mezővárosi és a falusi közösségekben; és sorolhatnám tovább a kérdéseket. A helyi folklórkutatások e kérdések közül jó néhányra — ha nem is kimerítő, de legalább részleges — választ adhattak volna.

És itt érkeztünk el ahhoz a ponthoz, ahol a helyi folklórkutatások további lehetőségeiről kell szólni néhány szót. Számomra egyértelműen hasznosnak tűnik ezeknek a kutatásoknak a folytatása, még akkor is, ha talán túl sok kritikai megjegyzést tettem az eddigi eredményekkel kapcsolatban. Ez azonban semmiképpen sem jelenti ezeknek a vizsgálatoknak a felesleges vagy haszontalan voltát. Kifogásaimat éppen az a szándék motiválta, hogy valami módon hozzájáruljanak a további kutatások hatékonyabbá tételéhez. Nyilvánvaló, hogy a magyar folklorisztika — bármiféle tervek megvalósításáról van is szó — nem nélkülözheti a helyi folklórkutatások eredményeit. Sőt égetően szükség lenne az ilyen jellegű vizsgálatok mennyiségének növelésére és minőségének javítására. Észrevételeimmel igyekeztem körülírni azokat a tematikai és metodikai „fehér foltokat", ahol feltétlenül szükségét látom a kutatások szélesítésének. Bízom benne, hogy az elkövetkező monográfiák folklórtanulmányai tovább fogják gazdagítani ismereteinket, és hozzájárulnak a magyar folklór minél teljesebb és minél alaposabb megismeréséhez.

Szilágyi Miklós

Az agrártörténet, a társadalomtörténet és a néprajz összefüggései a helyi kiadványokban

A cím — ha első hallásra túlbonyolítottnak tetszik is — meglehetős pontossággal kifejezi a szándékot is, az 1970-es években feltűnően megélénkült helyi kiadói tevékenység eredményeként már-már áttekinthetetlenné duzzadt falu- és mezőváros-monográfiák (vagy tanulmánykötetek) társadalomnéprajzi hasznosíthatóságának konkrét lehetőségeit is. Célszerű ugyanis abból az előfeltevésből kiindulnunk, hogy a falusi-mezővárosi társadalom belső szerveződésének, horizontális és vertikális rétegződésének, az egyén, a család és az ún. kiscsoportok tradicionális normarendszer meghatározta együttműködésének tényanyagát nemcsak azokból a tanulmányokból ismerhetjük meg, melyek programként vállalják a néprajzi szemléletű megközelítést. Akadnak ugyan társadalomnéprajzi tanulmányok a teljesség igényű, a klasszikus témafelosztást vállaló kötetekben, a történeti források néprajzi értelmezésének lehetőségeit hasznosító összefoglalások is evidensen társadalomnéprajzi problematikájúak, és a gazdálkodás vagy a szokásrend bemutatása, elemzése — ha kellő következetességű a feldolgozás — szintén kínál anyagot a további következtetésekhez —, az *így* számba vett néprajzi szándékú dolgozatokból kirajzolódó összkép mégis igazságtalanul egyoldalúnak és hiányosnak tüntetné fel a figyelemre érdemes eredményeket. A mennyiségre is kevés, s ráadásul eléggé eklektikus szemléletű, inkább néhány kutató elszigetelt törekvéseit, mintsem a szakág egészének teljesítmény- és igényszintjét tükröző „vizsgálati anyag" elsősorban arra csábítana, hogy el nem végzett feladatokra, az érdeklődés „fehér foltjaira" figyelmeztessünk. Az ilyen programadás azonban vajmi kevés haszonnal járna, hiszen a helyi kiadású kötetek szerzői és szerkesztői nemcsak — sőt: elsősorban nem — a szaktudományi szükségletekkel, hanem a „mecénások" kívánságaival konfrontálják a maguk lehetőségeit, ezért sokkal inkább következetesek a történeti kronológia maradéktalan érvényesítésében, mint a néprajz „fehér foltjainak" számontartásában. S egyébként is: az az elsődleges célunk, hogy a szakma figyelmének perifériáján szerénykedő, alig méltányolt munkák *már most* kiaknázható eredményeire mutassunk rá, ezeknek az eredményeknek egy része pedig könnyen függetleníthető az eredeti szándékoktól, ha a falusi-mezővárosi társadalmat dinamikus rendszernek tételezzük. A szándék lehet történetírói is, kikerülhetetlenül ugyanazzal a dinamikus rendszerrel találkozik, melyről a néprajz is új információkat remél!

Ha viszont bevonjuk a vizsgálatba a hagyományos értelemben „helytörténetinek" meghatározott monográfiákat, tanulmányokat, azokat tehát, melyeknek szemléletét is, eredményeit is csak a történettudomány szükségleteihez, a lokális vizsgálatokkal szemben támasztott igényeihez viszonyítva lehetne reálisan értékelni, majdnem elkerülhetetlennek látszik, hogy azt is számon kérjük, amit a néprajz a maga számára is következetlenül és bátortalanul fogalmazott programmá. Természetesen nincs jogunk számon kérni. De mert a társadalomnéprajzi következtetéseket részben az agrártörténet és a társadalomtörténet új lokális eredményeihez kötjük, arra esetenként rá kell mutatnunk, hogy az ilyen szándékú kutatások is eredményesebbek lehetnének, ha vállalni tudnák a néprajzi és szociológiai szemlélet egynémely konzekvenciáját.

Mielőtt azonban azt kezdenénk elemezni, hogy az elmúlt évtized falu- és városmonográfiáiból megismerhető-e, s ha igen, milyen jellemzőkkel írható le a dinamikus társadalmi rendszernek felfogott falu és mezőváros, utalnunk kell a mozgalommá terebélyesedett helytörténetírás szervezeti kérdéseire és szellemi hátterére. A kutatást-feldolgozást vállalók és a „mecénások" könyvet eredményező együttműködése — nem kell bizonygatnunk — mélyen gyökerezik a mai magyar valóságban, következésképpen az „együttműködés" puszta ténye is sokat elárulhat a bennünket érdeklő társadalmi mozgásfolyamatokról. Abban az értelemben is természetesen, hogy a könyvkiadás anyagi fedezetéről a helyi tanácsok maguk dönthetnek, s mert a tanácsi döntésmechanizmus olyan, amilyen, a tapasztalatok szerint jórészt *csak* a vezetői szándék függvénye egy-egy vállalkozás sikere vagy sikertelensége: a jól előkészített javaslatot még az „inkább építsünk fél kilométer járdát" tartalmú demagógia sem vétózhatja. Most azonban nem a vezetői hiúságról és az okos vállalkozások megértő támogatásáról összegyűjtött tapasztalatainkat akarjuk csokorba szedni, hanem a mecenatúrával szükségszerűen együtt járó témaajánlásokból, gyakran meg sem fogalmazott, s mégis a feldolgozást sokszorosan meghatározó követelményekből igyekszünk a társadalmi tudatállapotra következtetni.

Amit közkeletűen lokálpatriotizmusként emlegetünk, amikor a helyi kiadványok létrejöttének motivációját igyekszünk meghatározni, okkal-joggal az identitáskeresés

egyik megnyilvánulásaként is meghatározhatjuk. Ha így van, különösen jellemző, hogy mivel és hogyan „azonosul" — nem a mai magyar társadalom, inkább a mecénás intézményrendszer. Mert a szocialista Magyarország egy-egy faluja-városa „keresi" büszkén vállalható múltját, természetesnek kell tekintenünk, hogy:

— a napjainkhoz vezető történeti folyamat haladó és forradalmi mozgalmainak eseménytörténetét;
— e mozgalmakban meghatározó szerepet játszó személyek és csoportok politizálását;
— a dolgozó osztályok és rétegek (általában: az elnyomottak) gazdasági helyzetét, s ennek nyilvánvaló változásait, és
— a lokális kötődésű kuriózumokat következetesen bemutatják a helyi monográfiák.

A szándékok ilyen — kissé talán sematizáló — körülírása korántsem jellemezheti a helytörténetírás egészét, azt azonban segít tudatosítani, hogy a honismereti mozgalom vonzásában keletkezett, jórészt amatőrök, fél-amatőrök tiszteletreméltó erőfeszítései eredményeként születő községtörténetek eleve korlátozott igényeket igyekeznek szolgálni. Az elemi szintű helytörténetírás, (s ennek „dokumentumait" a 100 oldalt alig közelítő füzetektől a több száz oldalas monográfiáig megtalálhatni), a „forradalmi múlt" felmutatásának szándéka ellenére a millennium légkörében kikristályosodott monográfiaeszményt követi, csupán a felmutatandó tartalmakat hangszereli át a felmért szükségletek szerint. Éppen ezért:

a) A történeti mozgásfolyamatok *elemzése* helyett megelégszik az adatok, tények puszta felsorolásával, a kronológiai rend megkívánta csoportosításával, abból az előfeltevésből kiindulva, hogy a falu története az országosnak a tükröződése csupán. A meghatározó — esetenként azonban erősen vulgarizált! — törvényszerűségekhez keres tehát helyi adalékokat, s ha nem egyértelműen igazoló tényekre bukkan, vagy elhallgatja azokat, vagy szubjektív okokra hivatkozva — mentegetődzik. Nem véletlen így az sem, hogy a bonyolultabb társadalmi struktúrájú városokról, nagyközségekről sokkalta több feldolgozás készült, mint a homogénebb apró falvakról, a bonyolultabb struktúrák ugyanis több lehetőséget kínálnak az általánossal egy irányú mozgásfolyamatot hordozó elemek megtalálására.

b) Előnyben részesíti napjaink társadalmi-politikai állapotának logikai előzményeit: a szocialista mozgalmak történetét és a felszabadulás utáni fejlődést, még akkor is, ha a szocialista mozgalmakról szólva periférikus jelentőségű tényeket kell túlhangsúlyoznia, s akkor is, ha a felszabadulás utáni fejlődés — olykor korlátozott fejlődés! — nem elsősorban a helyi társadalmi-gazdasági összetevőkből, sokkal inkább az országos (vagy megyei, járási) döntésmechanizmusból lenne megérthető. Nem véletlen tehát az sem, hogy a „van mivel büszkélkednünk" tartalmú bemutatások vagy *igazolnak* a kétségbevonhatatlan tényekkel, vagy *befolyásolni törekszenek* a magasabb döntéseket, mondván: „mi is megérdemelnénk a hatékonyabb támogatást".

Hangsúlyoznunk kell: természetesen nem *ennek* a monográfiaeszménynek a megvalósulásai kínálják a feltétlenül felhasználandó anyagot a társadalomnéprajzi elemzésekhez. Még az általuk feltárt tények értelmezése, más összefüggésrendbe szervezése sem egyszerű feladat, ha az adatok rejtett összefüggései sem, társadalmi érvényességük sem világos. Ismerünk pl. olyan tsz-történetet, melynek igazságtartalmát egy kényszerű vezetőváltozás megkérdőjelezte, azt azonban nem tudhatjuk, vajon jogosan-e, vagy a nevén nevezett, megdicsőített vezető vétségének árnyéka vetült rá a helyi gazdaságpolitika és üzemszervezés büszkén felmutatott eredményeire.

A helytörténetírásnak ezek a termékei is — mindennek ellenére — bőven kínálnak további elemzésre érdemes „anyagot". A következőkre gondolhatunk:

— bemutathatjuk az egyén — gyakorta: a „deviáns személyiség" — megnövekedett szerepét, hiszen azt tapasztaljuk, hogy a társadalmi osztályokról, rétegekről, csoportokról szóló történeti információk — elemi szinten — elválaszthatatlanul egybeszövődnek a cselekvő személyiségről adott jellemzésekkel;

— elemezhetjük a helyi politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális intézmények közelmúltra jellemző, jól kikristályosodott hierarchiáját, különösen a politikai intézmények vitathatatlannak állított prioritását; különös tekintettel arra, hogy a falu társadalmi struktúrává szerveződésének néprajzi vizsgálatakor éppen a politikai intézményeket szoktuk legkevesebb figyelemre méltatni;

— megismerhetjük a csoport- és intézményszerveződéseket mindinkább meghatározó külső információk felgyorsult sebességű továbbgyűrűzését, vagyis a kommunikációs rendszer átalakulását, ezzel együtt a falun kívüli döntések jelentette kihívásokra adott torzult és megkésett helyi válaszokat.

A helytörténetírásnak az előzőekben némi iróniával minősített „termékei" leginkább az egyéni erőfeszítés eredményeként szoktak megszületni, a nehezen összemérhető, helyi érdekű adatok egymásra halmozása, az elemzés elhanyagolása, a ténylegesen meghatározó csoport- és érdekviszonyok fel nem ismerése, a politikai mozgásnak az országos politika eszményi tükröződéseként való interpretálása azonban *általában is* jellemző a kapitalista és a szocialista korszakról írott tanulmányokra. De: sokkal kevésbé a helyi kiadású monográfiák, tanulmánykötetek másik csoportjára! Azokra, melyeket specialistákból szerveződött munkaközösségek készítenek.

Ez utóbbiakat nemcsak az különbözteti az őskori leletek felsorolását is, a koalíciós pártharcok ismertetését is felvállaló helytörténetektől, hogy konzekvensen figyelembe veszik a történetírói felkészültség, a szükségszerű „szakosodás" és az egyéni teljesítőképesség korlátait. Vitathatatlan ugyan, hogy a „specialistának" könnyebb elvégeznie egyetlen korszakra az anyaggyűjtést, majd elemzést, a kollektív munkával elkészülő falu- és várostörténetek tehát eleve nem igénylik az egy életre szóló „monomániát". A monográfiaíró munkaközösségeket mégsem a „könnyebb" és gyorsabb megoldás kedvéért szokták megszervezni. Sokkal inkább azért, hogy a lokális kötődésű feldolgozásokat a helyi érdekűségből kiemeljék. A vállalkozásban részt vevők előzetes felkészültsége, különösen az egyes, a különös és az általános distanciáinak számontartása, garantálni látszik a történeti kutatás szükségleteivel konfrontált, a közvetlen helyi szükségletet tagadó *és* szolgáló igényességet.

Könnyű észrevennünk, hogy a munkaközösségek példaadó vállalkozásai — jóllehet konkrét céljuk egy-egy falu vagy városmonográfia megírása — egyszersmind (kimondva, vagy kimondatlanul) regionális kutatási programok megvalósulásai is. Nem csupán a debreceni, a szegedi vagy a Békés megyei egyetemek, múzeumok, levéltárak egynéhány munkatársának menedzseri képességeket feltételező, a helyi kívánságokat jól toleráló szervezői érdemeit dicsérik tehát a leginkább számon tartható, legnagyobb szabású vállalkozások, hanem annak taktikus tudomásul vételét is példázzák, hogy a Hajdúságról, a Békés megyei mezővárosokról vagy Szegedről és vidékéről a potenciális mecénások támogatása nélkül *lehetetlen* az alapkutatásokat elvégezni. A felismert helyi szükséglet és az alapkutatások (rendszerint be sem vallott) igénye természetesen csak kompromisszumok árán egyeztethető, s így „ballasztnak" tetsző részleteket is magában foglal egy-egy monográfia. A hajdúvárosokról készült monográfiák mindegyike tartalmaz pl. olyan fejezetet, mely a hajdúk XVII. századi történetét vázolja, s mert a forrásadottságok csak ezt teszik lehetővé, a hajdúkutatás évszázados eredményeihez mérten eléggé kevés új információt tartalmaz. E témának azonos szintet képviselő többszörös feldolgozását nyilván publikációs üresjáratnak minősítik azok, akik minden monográfiában vadonatúj eredményeket remélnek. Az alapkutatások elvégezhetősége miatt — ez a kompromisszum lényege — vállalni *kell* az ilyen „üresjáratokat", mert a kronológiai teljesség és a történeti tudatot is karakterisztikussá szervező történeti tények hangsúlyozása nélkül *nincs* monográfia.

Melyek tehát a társadalomnéprajzi kutatások figyelmébe ajánlható új eredmények ezekben a regionális történetírás megbecsülendő „kompromisszumai" nélkül soha meg nem születő monográfiákban?

a) A hajdúsági és Békés megyei monográfiák a kis mezővárosok feudalizmus kor termelési szervezetét, s ennek a szervezetnek kapitalizmus kori működészavarait, az átszerveződés kényszere előidézte válságtüneteket mutatták be a legalaposabban. Különösen tanulságos a hajdú kiváltságból ugyan következő, de az urbáriális jogállású mezővárosokban is kikényszerített paraszti önkormányzat és az árutermelés üzemszervezeti összefüggésének, ezzel együtt: a parasztgazdaságok „érdekközösséggé' szerveződésének, az egyéni és közösségi érdekek egyeztetésének sokoldalú elemzése. Úgy tűnik, hogy egyik helyen a kiváltságaikra hivatkozó, másik helyen az úrbérrendezéssel birtokká szilárduló földhasználat kitermelte gazdagparaszti réteg csoportérdekét mind elkesere-

dettebben védelmező önkormányzat — mely eredetileg a szabadparaszti törekvéseket és eszményeket eléggé hatékonyan tudta szolgálni — maga is feudális intézményrendszerré szilárdult, az egyén szempontjából tehát nem ellensúlyozta, sokkal inkább megtestesítette a feudális hatalmi struktúrát. Ugyanakkor viszont kitermelődött az önkormányzat és a hatékony önvédelem logikai összekapcsolódásának hamis tudata is. Végső soron ezért nem lehetett sem a mezővárosnak, sem a vélt érdekközösség tagjainak, a parasztgazdaságoknak reális stratégiája a kapitalizmus jelentette új helyzetben. Illetve: ezért rendelkeztek több helyzeti energiával a volt urbáriális mezővárosok, ahol a kompromisszumok szövevényében létező korlátozott önkormányzat kevésbé tudott megcsontosodni.

b) Az újabb helytörténeti kutatások elsősorban az alföldi mezővárosokról hoztak új információkat (az említetteken kívül Kalocsa, az újravizsgált Nagykőrös példájára, s csak részpublikációkat eredményezett nagykunsági, jászsági kutatásokra is hivatkozhatunk), a termelési szervezetről elmondottak érvényessége tehát vitatható. Kivételes jelentősége van éppen ezért az általánosításokban a nem alföldi mezőváros-monográfiáknak. Az eléggé kis számú ilyen vállalkozások közül egyet hadd emeljünk ki. A Sárvár XV—XVIII. századi történetét mintaszerűen feldolgozó fejezetekből arra következtethetünk, hogy ez az uradalmi központtal egybeszerveződött kereskedelmi, ipari és kulturális központ hamarabb, de mindenképpen más ütemben vesztette el településszervező energiáinak java részét, mint az alföldi mezővárosok. Eléggé egyértelműnek tetszik, hogy a Nyugat-Dunántúlon sem hagyhatjuk figyelmen kívül a mezővárost szervező tényezőket, számba véve az agrártermelést, ami azonban a nagybirtok törekvéseitől sokkal kevésbé volt független. Alighanem a szorosabb függőség magyarázza Sárvár központ szerepének a Nádasdy-birtok „virágkorával", majd hanyatlásával párhuzamos változásait.

c) A termelési szervezet tüzetes vizsgálatával nyilván összefügg, hogy a társadalmi rétegek és csoportok szerveződésének elsősorban az érdekviszonyokból megérthető tényeit ismerhetjük meg az idézett feldolgozásokból. Úgy tűnik, hogy a termelési érdek a nyelvileg és kulturálisan elkülönülő, mezővároson belüli kiscsoportokat ideig-óráig egységes „közösséggé" integrálta. Az azonban nem egészen világos, hogy ez az inkább formális, mint tényleges „közösség" hogyan s milyen hatékonyan tudta manipulálni a kiscsoportokat, s különösen az egyént. Feltűnő ui., hogy a mezővárosi intézmények által megfogalmazott regulák, normatívák milyen gyakran ellentétbe kerülnek egy más tartalmú szokásrenddel. A mezővárosokban tehát alighanem több rétegű, egymást hol erősítő, hol hatástalanító szokásrendekből felépülő szabályozó rendszerrel számolhatunk. Olyan szabályozó rendszerrel mindenesetre, mely tudomásul vette, eltűrte, hogy az egyén, akár egyszerre is, több kiscsoportnak legyen tagja. Eszerint a rétegekre, csoportokra tagolódó mezővárosi társadalom lényegéhez tartozik a párhuzamosan létező szokásrendek folyamatos egyeztetésének szükséglete. Amikor az egyeztetés már lehetetlen, mert az érdekviszonyok is átalakulnak, akkor szerveződnek meg, a felismert csoportérdekek vonzásában, a formális mezővárosi közösséget végképp hatástalanító politikai szervezetek, megnyitván az utat az érdekellentétek osztályküzdelmekké fogalmazódása előtt.

* * *

Aligha kell bizonygatnom: a vizsgálat tárgyául választott könyvtermés további következtetésekre is lehetőséget adna. Még abban sem lehetek biztos, hogy a legfontosabb tanulságokat fogalmaztam meg, a leginkább számon tartandó eredményeket igyekeztem továbbgondolni. Ha azonban bárki is vitatni akarja következtetéseimet, meg kell ismernie a szakmai érdeklődés perifériáján szerénykedő monográfiákat. És nem is lehetett más célja ennek az összegzésnek, mint *erre* figyelmeztetni.

Szilágyi Miklós

Helyi kiadású helytörténeti monográfiák 1970—1981

(annotált bibliográfia)

Az utóbbi évtizedben örvendetesen megszaporodtak a községi, városi, megyei tanácsok költségén megjelentetett, gyakran néprajzi tanulmányokat is publikáló, máskor a gazdaság- és társadalomtörténetet több-kevesebb következetességgel vállaló helyismereti-helytörténeti monográfiák és tanulmánykötetek. Némi túlzással: ezekben a kiadványokban lelhető fel az új gyűjtésen alapuló néprajzi-, és eredeti forrásokat elemző parasztságtörténeti dolgozatok nagyobb hányada. Különös tekintettel arra, hogy a hivatásos kiadók ritkán vállalkoznak a lokális vizsgálatok eredményeinek közlésére!

Szakmai közvéleményünk azonban — a szakcikkek hivatkozásaiból kitetszően — alig-alig hasznosítja ezt a folyton halmozódó új ismeretanyagot. Elsősorban nem azért, mert eleve előítélettel szemlélné bárki is az ún. „nem-hivatásos kiadók" rendkívül vegyes értékű produktumait: a nyilvánvaló dilettantizmus néhány példájára hivatkozva „látatlanban" minősítené az egészet haszontalannak. Hiszen az ilyen monográfiák és tanulmánykötetek java részének szerkesztői és szerzői a történetírás és néprajz elismert művelői közül toborzódnak, vagyis megvan a készség rá, hogy a társadalmi mozgalommá terebélyesedett helytörténetírás kívánatos színvonalát a munkában való személyes részvétellel — az irányítással, a potenciális mecénások várakozásának és a tudományos igényeknek az összeegyeztetésével — mintegy garantálja a „szakma". Sokkal inkább a bibliográfiai szintű számontartás, a naprakész informálódás fokozódó nehézségeit szokta emlegetni mindenki: a tudományos és közkönyvtárakba (olykor az illetékes megye könyvtáraiba is . . .) csak hellyel-közzel jutnak el az ilyen kiadványok, személyes kapcsolatok híján szinte megszerezhetetlenek, s nyilván ennek következményeképp a friss könyvtermést feldolgozó különböző bibliográfiák (még a „nemzeti bibliográfia" is!) következetlenül és hiányosan regisztrálják megjelenésüket.

A tájékozódás e sokszor emlegetett nehézségein remélt valamelyest enyhíteni a Magyar Néprajzi Társaság Társadalomnéprajzi Szakosztálya, amikor felolvasó ülése témájául választotta ennek a kiadványtípusnak kritikai szellemű értékelését. És ugyanez a szándék vezet a magam gyűjtötte s a néprajzi használhatóságot mérlegelő címleírásokkal, annotációkkal kiegészített bibliográfia közzétételekor.

Nem alkalmi feladatvállalás, hanem folyamatos tájékozódás eredménye ugyan ez az ajánló bibliográfia, itt közölhető formájában mégis magán viseli a nehezen hozzáférhetőség árulkodó jegyeit. Egyrészt: nyilván hiányos a gyűjtésem, jóllehet jelentősen kiegészítettem a saját használatú jegyzeteimet. Nem lepne meg, ha valaki, aki a maga megyéje kiadványait következetesen figyelemmel kíséri, bármelyik megye „termését" néhány tétellel kiegészítené. Másrészt: amikor az annotáció elkészítése szándékával kézbe akartam venni a csak bibliográfiából ismert, illetve valamikor már látott köteteket, majdnem megoldhatatlan feladatot vállaltam: egy részüket nem tudtam megszerezni (bár minden budapesti szakkönyvtárban nem tettem kísérletet; a Néprajzi Múzeum és az MTA Néprajzi Kutatócsoportja könyvtárában, valamint a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban igyekeztem kiegészíteni jegyzeteimet). A budapesti könyvtárakban nehezen megszerezhető könyvek címleírása után * jelzi, hogy az értékelő annotálást nem tudtam elvégezni.

A helyi kiadású helytörténeti monográfiák és tanulmánykötetek bibliográfiája természetesen válogatás, szelektálás eredménye; korántsem öleli fel a vidéki, „nem hivatásos" kiadók teljes termését. Elsősorban tartalmi jellegűek voltak válogatásom szempontjai. Azokat a munkákat vettem fel a bibliográfiába, melyek egy megye, város, járás vagy falu történetét és néprajzát több történeti korszakot vizsgálva igyekeznek (különböző színvonalon ugyan) feldolgozni. Ezért nem szerepelnek sem az 1918/1919-es forradalmi eseményeket elemző feldolgozások, forrásközlések, sem a felszabadulás utáni fejlődésről írott, inkább krónikás, mint elemző, olykor azonban monografikus igényű ismertetések. Egy-egy résztémát feldolgozó tsz-, üzem- és intézménytörténetek szintén e tartalmi szempont miatt maradtak ki, s ugyanez okból mondtam le néhány olyan néprajzi anyagközlés felvételéről, mely a szerző szándéka szerint részfeldolgozás. A válogatás — másodsorban — a kiadás módját tekintette szelektív szempontnak: a helyi tanácsok (esetenként tsz-ek, intézmények) által finanszírozott kiadványokat vettem számba. Ezért nem szerepelnek a bibliográfiában a vidéki tudományos intézmények — múzeumok,

könyvtárak, levéltárak, egyetemi intézetek — kutatómunkáját és könyvkiadását dokumentáló egyedi kötetek és sorozatok. E szempont érvényesítésekor azonban végképp nem lehettem következetes. Gyakran valamely tudományos intézmény vállalta a kiadvány gondozását — sőt: kezdeményezte és szervezte a kutatómunkát —, és besorolta a monográfiát, tanulmánykötetet a maga kiadványsorozatába, a „mecénás" azonban ettől függetlenül a helyi tanács maradt. Az ilyen köteteket természetesen szükségtelen lenne megkülönböztetni azoktól a kiadványoktól, melyek az illetékes tanácsot tüntetik fel kiadóként. Gondot okozott az is, hogy jó néhány helyi tanács (illetve intézménye) rendszeres megjelenésűnek tervezett füzetsorozattal, antológiával (stb.) helyettesíti a falu- (város-) monográfiát. Ezeknek a bibliográfiába sorolásától általában eltekintettem; csak azokat szerepeltetem, melyeknek egy-egy darabja önmagában is többé-kevésbé megfelel a fent jelzett tartalmi szempontoknak.

Azokról a néprajzi érdeklődésre számot tartó helyi kiadványokról, melyek az itt részletezett tartalmi és formai szempontok miatt kimaradtak ebből az összeállításból, egy újabb — a szerkesztő ígérete szerint ugyancsak az Ethnographiában publikálandó — ajánló bibliográfiát állítok össze. Ebben lehetőség lesz a korrekciók, kiegészítések elvégzésére is.

Az anyag rendezésének elve: a megyék betűrendben követik egymást; egy megyén belül előbb a megyei monográfiát, majd — betűrendben — az egyes községek, városok monográfiáit, tanulmányköteteit sorolom fel. Az annotációkban csak azokról a tanulmányokról, közleményekről adok címleírást, melyek a néprajzi kutatás elsőrendű forrásai lehetnek; általában a földrajzi, régészeti, legújabb kori témájú dolgozatokat nem sorolom fel, jóllehet ezek néhány tanulsága is hasznosítható valamely speciális néprajzi téma vizsgálatakor.

BÁCS-KISKUN MEGYE

Szappanos Jolán: *A nagy pusztán. A XIX. évszázadbeli bugaci pásztorélet ismertetése.* Kecskemét, 1981. 176 l. (Bugac Nagyközségi Tanács kiadása — Szerk.: Sztrinkó István)
Irodalmiasított feldolgozás sok adattal, a forráshasználat azonban bizonytalan, helyenként önkényes.

Hatvani Dániel: *Szent Ivántól Felsőszentiványig.* Múlt és jelen egy bácskai faluban. Felsőszentiván, 1973. 162 l., 19 t. (Kiad. a Községi Tanács) *

Karsai Ferenc: *Jánoshalma története az őskortól 1849-ig.* (Jánoshalma), 1974. 131 l., 8 t. *

Fekete János: *Kiskunfélegyháza településfejlődése és utcaneveinek története.* Kiskunfélegyháza, 1974. 167 l., 1 térk. (Kiad.: Városi Tanács) *

Illyés Bálint: *Kiskunsági krónika.* A Felső-Kiskunság vázlatos története 1745-ig. Kunszentmiklós, 1975. *

Illyés Bálint: *„Kedves kis hazánk" Kunszentmiklós a redemptiotól századunkig.* Kunszentmiklós, 1978. 298 l., XXXII. t., (Nagyközségi Tanács kiadása)

Illyés Bálint: *De jol esett annak dolga, ki Sz:Miklosban lakhatik. XVIII. századi helyi kéziratok.* Kunszentmiklós, 1980. (6) + 140 l., 19 t. (Kiadja a kunszentmiklósi „Egyetértés" Mg. Tsz. — rotaprint)
Emlékiratok, lakodalmi versek kommentárokkal.

Kőhegyi Mihály—Solymosné Göldner Márta: *Madaras története az őskortól az újratelepítés befejezéséig* (1810). Baja, 1975. 111 l. (A bajai Türr István Múzeum Kiadványai, 22. — Madaras község Tanácsa anyagi támogatásával)
Eredeti forrásokra alapozott községtörténeti vázlat, és családnév, keresztnév vizsgálat az anyakönyvek alapján.

Hajdók Imre—Kőhegyi Mihály: *Nagybaracska földrajza és története 1848-ig.* Baja, 1976. 280 l. (Bajai dolgozatok, 2). Községtörténeti vázlat eredeti források alapján.

Nagy-Pál István—Apró János: *Adalékok Soltvadkert történetéhez.* H. és é. n. [Soltvadkert, 1972.] 165 l. + (9) tábla [Rotaprint] (Készült Kiskőrösön a TSZ Gépi Adatfeldolgozó Közös Vállalkozás Sokszorosító Üzemében)
Két adatgazdag dolgozat: a szőlészet és borászat történetéről 1945-ig (7—77), illetve a szakszövetkezet történetéről 1960—1969 (79—135), valamint az 1755., 1828., 1849. évi összeírások közlése (136—165)

Nagy-Pál István: *Soltvadkert 1376—1976.* Soltvadkert, 1975. 199 l., 1 t. (Kiad. a Soltvadkert Nagyközségi Tanács) *

FORCZEK Zoltán—JANÓ Ákos: *Szank község története.* Kecskemét, 1977. 119 l. (Szank Községi Tanács kiad.)
Történeti vázlat után JANÓ Ákos: Állattartás, pásztorélet a szanki és móricgáti pusztán (73—119.)

HORVÁTH Lajos: *Tass község története.* Tass, 1973. 328 l. (Kiad.: Tass Községi Tanács VB.)
Részletes adattár és krónika, főképp a község legújabb koráról. A gazdálkodásról szóló fejezetekben néprajzi adatok. A néprajzi fejezetek vázlatosak: Táplálkozás (275—278), Öltözködés (279—282), Építkezés (283—290), Népszokások, tájszólás (291—295), Születés (297—303), Házasság (305—309), Halál (311—312), Egyéb népszokások (313—315), Népdalok, versek, mesék, szólásmondások (317—323).

BARANYA MEGYE

BEZERÉDY Győző: *Dunaszekcső és Bár története.* Dunaszekcső, 1975. 290 l. (Kiad. a Községi Közös Tanács VB. — A monográfia a Baranya megyei Levéltár támogatásával készült)
Adatgazdag és korrekt helytörténet (a két társközségről külön-külön), főleg a gazdálkodásról, a társadalmi és etnikai tagolódásról hoz sok új információt.

BALATINÁCZ Jeromos: *Kátoly és környéke. Kátoly, Erzsébet, Kékesd, Szellő és a Kátolyi „Új Élet" Termelőszövetkezet története.* Pécs, 1974. 228 l. (A monográfia a Baranya megyei Levéltár és a Kátolyi Tsz támogatásával készült)
Amatőr színvonalú történeti vázlatok a címben jelzett községekről külön-külön.

RAVASZ János: *A hétszáz éves Szederkény — Egy baranyai német község története.* Pécs, 1973. 152 l., 17 t. *

BABICS András (szerk.): *Komlói monográfia.* Komló, 1978. 537 l. (Kiad.: Komló Város Tanácsa)
Földrajzi fejezetek után néprajzi tanulságú történeti elemzések: SZITA László: A település általános története (77—195); KISS Géza: A mezőgazdaság fejlődése (197—228). A kötet módszertanilag is kiemelkedő értékű tanulmánya: ANDRÁSFALVY Bertalan: Komló és peremközségei lakosságának történeti néprajza (459—519).

BÉKÉS MEGYE

KRISTÓ Gyula—SZÉKELY Lajos (szerk.): *Tanulmányok Békéscsaba történetéből.* Békéscsaba, 1970. 403 l, 24 tábla (Békéscsaba város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának kiadása)
Gazdaság- és társadalomtörténeti tanulmányok: KRISTÓ Gyula: A középkori Csaba (19—36); SONKOLY Pál: Az újjáéledt Csaba (37—56); SZÁNTÓ Imre: Békéscsaba úrbéri viszonyai 1772—1846 (57—76); TÁBORI György: Békéscsaba településének fejlődése a 18—19. században (91—103); DANKÓ Imre: Békéscsaba iparának és kereskedelmének fejlődése a gyáripar megindulásáig (105—121); SZABÓ Ferenc: Békéscsaba mezőgazdasága az örökváltságtól az első világháborúig — 1846—1914 (123—168).

GAÁL József (szerk.): *Dévaványa nagyközség története.* Dévaványa, 1978. 277 l. (Kiad.: Dévaványa Nagyközség Tanácsa)
Dilettáns munka, adatai is megbízhatatlanok.

CSIPES Antal (szerk.): *Elek története — Emlékkönyv Elek felszabadulásának 30. és újjátelepülésének 250. évfordulójára.* Elek, 1974. 127 l. [Rotaprint] (Kiad. Elek Nagyközség Tanácsa)
Megbízható adattár és krónika; leginkább hasznosítható: DAKA István: Elek története 1724—1918 között (24—57).

SZABÓ Ferenc (szerk.): *Gyomai tanulmányok.* Gyoma, 1977. 658 l. (Kiad.: Gyoma Nagyközség Tanácsa)
Összefoglaló néprajzi tanulmányok: NOVÁK László: Gyoma településnéprajzi viszonyai és hagyományos paraszti gazdálkodása (505—574); SZILÁGYI Miklós: Mezővárosi társadalom és műveltség (575—652). Történeti tanulmányok néprajzi tanulságokkal: DAKA István: Gyoma története az újratelepüléstől az 1848. évi polgári demokratikus forradalomig (37—86); SZABÓ Ferenc: Gyoma és a Habsburg önkényuralom 1849—1867 (101—124); JÁROLI József: Gyoma népesedéstörténete az újjátelepüléstől 1895-ig (327—356). Adattár és elemzés: HÉVVIZI Sándor: Gyoma földrajzi nevei (421—483).

BELLA István: *Kondoros száz esztendeje — 1875—1975.* Kondoros, 1975. 159 l. (A Nagyközségi Tanács kiadása.)
Krónika, adattár.

SZABÓ Ferenc (szerk.): *Mezőberény története, I—II.* Mezőberény, 1973. 568 (8) l. + 437 l. (Mezőberény Nagyközség Tanácsának kiadása)
Néprajzi tanulmányok és adatközlések: SZILÁGYI Miklós: Mezővárosi közösség és néphagyomány (II. 179—225); VARGA Gyula: A mezőberényi paraszti gazdálkodás (II. 227—262); HENTZ Lajos: Népi építkezés Mezőberényben (II. 263—289); HENTZ Lajos: Népviselet (II. 291—323); BARTÓKI József—HENTZ Lajos: A népművészet emlékei (II. 325—343); HATHY Tibor: A mezőberényi magyarok táplálkozási hagyományai (II. 345—351); TÁBORI György: A mezőberényi szlovákok táplálkozási hagyományai (II. 353—362); BANNER József: Táplálkozási hagyományok a németeknél (II. 363—377); HATHY Tibor: A mezőberényi magyarok szokásai (II. 379—389); TÁBORI György: A mezőberényi szlovákok népszokásai (II. 391—407); BANNER József: A németek ünnepi szokásai (II. 409—423); SZILÁGYI Miklós: Adalékok Mezőberény néphitéhez (II. 425—432). Történeti fejezetek fontos néprajzi tanulságokkal: IMPLOM József: Mezőberény újratelepítése és története a kései feudalizmus időszakában — 1723—1848 (I. 93—183); IMPLOM József: A polgári forradalom és a szabadságharc időszaka — 1848—1849 (I. 185—200); SZABÓ Ferenc: A Habsburg önkényuralom kora — 1849—1867 (I. 201—226); SZABÓ Ferenc: A kiegyezéstől az első világháborúig — 1867—1914 (I. 227—287); BARANYAI Kálmán: Mezőberény népmozgalma a XVIII. század végétől napjainkig (I. 537—568.). Helynévi adattárak: ÁDAMIK Mihályné—MOLNÁR Ambrus: Mezőberény határának története és helynevei (II. 119—153); MOLNÁR Ambrus: A belterület története és helynevei (II. 155—178).

KOMORÓCZY György (szerk.): *Tanulmányok Sarkad múltjából.* (Sarkad, 1972.) 544 l., 47 tábla (Megjelent Sarkad Nagyközség Tanácsa VB. áldozatos támogatásával)
Összefoglaló néprajzi vázlat: DANKÓ Imre: Sarkad népének élete (403—434). Történeti fejezetek néprajzi tanulságokkal: MÓDY György: A középkori fejlődés a XVII. század közepéig (29—42); DANKÓ Imre: Sarkad hajdúváros (43—60); KOMORÓCZY György: A közigazgatás szervezete 1944-ig (61—117); OLÁH József: Agrárfejlődés és agrárviszonyok (119—156); BÉRES András: A XIX—XX. századi állattartás köréből (157—181); DÁVID Zoltán: Sarkad népesedéstörténete (277—297). Forrásközlés: MERVÓ Zoltánné: Dokumentumok Sarkad történetéhez 1970-ig (437—497). Helynévi adattár: NAGY Gyuláné: A földrajzi nevek (499—510).

MIKLYA Jenő (szerk.): *Sárréti írások, II.* — Irodalmi és helytörténeti antológia. Szeghalom, 1977. 196 l. [Rotaprint] (Kiadja: a Sárréti Honismereti és Közművelődési Társaság)
Néprajzi közlemények: SZŰCS Sándor: Sárréti jeles fákról szóló népi emlékezések (6—16); SZILÁGYI Miklós: A sárréti néprajzi kutatások szemléletéről (74—78); BERECZKI Imre: Nagysárrét-kutatásunk néprajzi eredményei és további tennivalói (79—101); K. NAGY Lajos: Zsadányi hírvivők (102—111); GRYNAEUS Tamás—KASZAI Mihály: Szemelvények a vésztői népköltészetből (119—123).

MIKLYA Jenő—SZABÓ Ferenc (szerk.): *Szeghalom. Történelmi, néprajzi és földrajzi tanulmányok.* Szeghalom, 1979. 679 l. (Kiad.: Szeghalom Nagyközség Tanácsa)
Néprajzi tanulmányok: MIKLYA Jenő: Szeghalom történeti mondái (163—190); BERECZKI Imre: A jobbágyvilág és 1848—49 emléke a szeghalmi néphagyományban (225—265); BELLON Tibor: Szeghalom paraszti gazdálkodása (493—560); CSAPÓNÉ TÁBORI Hajnalka: A szeghalmi paraszti lakáskultúra változásai a 20. század első felében (595—641); TÁBORI György: A szeghalmi nép ruházkodása a 19—20. század fordulóján (643—671). Történeti fejezet néprajzi tanulságokkal: MOLNÁR Ambrus: Szeghalom újjáéledése a török hódoltság után (129—161).

SZABÓ Ferenc (szerk.): *Vésztő története* (A szerkesztésben közreműködött LEINER Gyula).
Vésztő, 1973. 547 l., 72 tábla (Kiad.: a Nagyközségi Tanács)
Néprajzi tanulmányok: NAGY Gyula: Hagyományos földművelés Vésztőn (437—480); VARGA Gyula: Vésztő népi állattartása (481—503). Történeti fejezetek néprajzi tanulságokkal: RÁKOS István: Vésztő története újratelepedésétől 1848-ig (119—140); SZABÓ Ferenc: Vésztő az osztrák önkényuralom korában — 1849/1867 (145—160); SZABÓ Ferenc: Vésztő a kiegyezéstől az első világháborúig — 1867—1914 (161—200). Helynévi adattár: DOMOKOS Zsuzsanna: Vésztő határának és belterületének földrajzi nevei (385—435).

BORSOD-ABAUJ-ZEMPLÉN MEGYE

OROSZ László: *Aszalói krónika.* (Aszaló, 1971.) 261 + 45 l. [Rotaprint] (Kiadja a község felszabadulásának 25. évfordulója alkalmából a községi tanács.) (kézir.; 296 p.)
Vázlatos községtörténet után amatőr színvonalú néprajzi fejezetek: Helyi történeti mondák, históriák (209—212); Községünk földrajzi neveiről (212—217); Babonák, hiedelmek, babonás történetek (217—226); Építkezés fejlődése (227—231); Táplálkozás a múltban (231—234); Pálinkafőzés, gyümölcsaszalás (234—235); Ruházkodás régen (235—237); Lakodalmi, keresztelési és temetkezési szokások (238—243); Cigányaink életéből (243—248).

SÁPI Vilmos (szerk.): *Edelény múltjából.* Edelény, 1973. 722 l. (Kiad.: az Edelényi Közös Községi Tanács VB)
Néprajzi vázlat: BODGÁL Ferenc: A község népéletéből (385—425). Történeti fejezetek néprajzi adatokkal és tanulságokkal: B. TÓTH Illés: Községeink a feudalizmus korában (47—86); FARAGÓ Tamás: A jobbágyság gazdálkodása a XVIII. század derekán (87—120); SÁPI Vilmos: A mezőgazdasági bérmunkásság a XVIII. században (121—135); F. TÖRÖK Katalin: A mezőgazdaság a kapitalizmus korában (175—189); SÁPI Vilmos: A mezőgazdasági munkásság (191—210); SUSZTER Lajos: A kisipar (235—247); FARAGÓ Tamás: Községeink demográfiai helyzete (341—357).

ÁDÁM István—SVÁB Antal—SZABÓ Gyula—SZABÓ Sándor (szerk.): *Hernád menti táj, Hernád menti emberek.* Encs, 1970. 299 l. ill. (Kiadja a József Attila Járási Könyvtár)
Falutörténeti vázlatok a járás községeiről és adattár.

SÁRKÖZI Zoltán—SÁNDOR István (szerk.): *Mezőkövesd város monográfiája.* (Mezőkövesd, 1976.) 796 l. (Kiad.: a Városi Tanács)
Jórészt újraközölt néprajzi tanulmányok, közlemények: HERKELY Károly: A matyó társadalom (487—498); SÁNDOR István: Summásélet (499—507); GYÖRFFY István: Matyó népviselet (509—546); FÉL Edit: A test technikája (547—551); TÓTH János: A falukép (553—565); HERKELY Károly: Lakóház — istálló (567—571); KÓRIS Kálmán: Matyóföldi tüzelők és szénatartók (573—583); ISTVÁNFFY Gyula: A ház belseje (585—587); K. CSILLÉRY Klára: Mezőkövesdi bútorok (589—604); MORVAY Judit: A cserépedény (605—615); HERKELY Károly: Állattartás (617—620); ZUPKÓ Béla: Állatgyógyítás (621—632); TAKÁCS Lajos: A kapáskultúra néhány eszköze (633—639); ZUPKÓ Béla: Táplálkozás (641—647); DAJASZÁSZYNÉ DIETZ Vilma: A matyó hímzés (649—669); DAJASZÁSZYNÉ DIETZ Vilma: Kis Jankó Bori (671—678); LAJOS Árpád: Fonóélet (679—684); DALA József: A matyó lakodalom (685—697); KRESZ Mária: A „jancsi-kancsó" és a „szegények étetése" (699—704); SÁNDOR István: Karácsony „böttyi" (705—709); LUKÁCS Gáspár: Matyó tájnyelv (711—719); SÁNDOR István: Mezőkövesd mesekincséből (721—736); VOLLY István: Karácsonyi szokások (737—744); LUKÁCS Gáspár: Népdal, népzene (745—757); VOLLY István: Mezőkövesdi népdalok 1899-ből (759—760); TÓTH Margit: A Néprajzi Múzeum régi mezőkövesdi dallamai (761—763); VOLLY István: Híres mezőkövesdi cigányzenészek (765—767); SZŰCS Sándor: A verbunkos Egres Kis Lajos Kövesden (769—772); SÁNDOR István: A matyók (773—785); SÁNDOR István: Az örökség (787—790). Történeti fejezetek néprajzi adatokkal és tanulságokkal: SÁRKÖZI Zoltán: Mezőkövesd története 1275—1918 (39—173); BÁN József: Az 1849. évi tavaszi hadjárat és Mezőkövesd. A szabadságharc hagyományainak továbbélése 1848—1948 (347—361); SÁRKÖZI Zoltán: Elvándorlás, summásjárás (363—381); KÁPOLNAI Iván: Történeti-statisztikai vizsgálódások (397—454).

ÁDÁM István (szerk.): *Szikszó. Egy abaúji nagyközség története.* H. és é. n. [1981.] 143 l., 12 tábla [Rotaprint]
Erősen amatőr színvonalú kompiláció.

CSONGRÁD MEGYE

JUHÁSZ Antal—SZÉCSY György (szerk.): *Átokházától Ásotthalomig. Fejezetek a község történetéből és népéletéből.* [Ásotthalom], 1970. 99 l., 20 t. (Kiad.: Ásotthalom Község Tanácsa).
Vázlatos történeti fejezetek után JUHÁSZ Antal: Állattartás a közlegelőkön, pásztorkodás (33—44); JUHÁSZ Antal: Megtelepülés, építkezés (45—56); JUHÁSZ Antal: Tanyai életmód és társadalom (57—67); JUHÁSZ Antal: Szokáshagyomá-

nyok (69—77); Börcsök Vince: A homoki szőlőtermelés kialakulása és munkamenete (79—88); Börcsök Szilveszter—Makra János—Zsolnai József: A határ földrajzi nevei (89—98).

Juhász Antal (szerk.): *Tanulmányok Kistelek történetéből és népéletéből.* Kistelek, 1976. 554 l., 41 fkp. (Kiad.: Kistelek Nagyközség Tanácsa)
Adatgazdag fejezet a község feudalizmus kori történetéről (Oltvai Ferenc: Kistelek a településtől 1848-ig — 31—110), hasznos adatok a kapitalizmus koráról (Perneki Mihály: Kistelek történeti pályája a kiegyezéstől az őszirózsás forradalomig 1867—1918 — 111—153.), összefoglalás a körök, egyletek belső életéről (id. Juhász Antal: Adalékok a kisteleki társadalmi egyesületek történetéhez — 155—189), részfejezet a népi állatgyógyászatról (Pálinkás Pál: Kistelek állategészségügyének története — 255—268). A népéletről írott fejezetek: Juhász Antal: A kisteleki tanyák települése és élete (325—382); Börcsök Vince: Hagyományos állattartás Kisteleken (383—422); Felföldi László: Keresztelő, lakodalom, temetés Kisteleken (423—446); Süli Éva: Adatok a népi gyógyítás kisteleki hagyományaiból (447—468); Juhász Antal: Kistelek kézműipara (469—497). Az adattárban a parasztság történetéhez fontos forrásokat közölnek.

id. Juhász Antal (szerk.): *Sándorfalva története és népélete.* Sándorfalva, 1978. 471 l., 26 t. (Kiad.: Sándorfalva Nagyközség Tanácsa)
Eredeti forrásokra alapozott részletes községtörténet után Juhász Antal monografikus igényű néprajzi összefoglalása (Sándorfalva népélete — 253—384), beleépítve a Felföldi László (Táncélet, néptánc és népzene — 341—360) és Martin György (Kiss Mátyás tánca — 361—364) írta rövid fejezetek.

Simonffy Ferenc: *Adatok Székkutas jelenéből és múltjából.* Székkutas, [1972]. 198 l., 18 t., 6 térk. (Kiad.: a székkutasi Új Élet Mg. Tsz.)
Alacsony színvonalú kompiláció.

Hegyi András (szerk.): *Szőreg és népe.* Szeged, 1977. 404 l. (Szeged Megyei Városi Tanács VB. Művelődésügyi Osztálya kiadása)
Névtani elemzések teljes névtárral (Szabó József: Szőreg földrajzi nevei — 25—47), gazdaságtörténeti és társadalomtörténeti összefoglalások sok hasznos adattal (Rákos István: Szőreg története az újjátelepüléstől 1848-ig — 89—108; Bezdán Sándor: Szőreg a dualizmus idején — 123—152). Módszertani szempontból is példás néprajzi fejezetek: Ferenczi Imre: Népi szokásrend Szőregen (251—324); Ferenczi Imre: Viseleti módok Szőregen (325—369).

Juhász Antal (szerk.): *Tápé története és néprajza.* Tápé, 1971. 911 l. (Kiad.: Tápé község Tanácsa)
Adatgazdag összefoglalás a feudalizmus és a kapitalizmus koráról (Giday Kálmán: A török hódoltságtól az első világháborúig — 57—89). Minden történeti fejezet vázlatosabb, a néprajzi fejezetek leíróak, részletezőek: Ilia Mihály—Juhász Antal: A falu társadalma (197—223); Juhász Antal: Család- és munkaszervezet (225—242); Börcsök Vince: A falu közigazgatása, a lakosság jogtudata és jogi szokásai (243—255); Juhász Antal—Molnár Imre: Gyűjtögetés, víziélet (257—269); Szilágyi Miklós: Halászat (271—295); Ilia Mihály—Juhász Antal: Gyékénymunka (297—325); Andrásfalvy Bertalan: Állattartás (327—360); Molnár Imre: Földművelés (361—408); Juhász Antal—ifj. Lele József: Közlekedés, teherhordás (409—422); Juhász Antal: Kismesterségek (423—430); Juhász Antal: Falukép, település (431—442); Juhász Antal: Építkezés, házberendezés (443—501); Szigeti György: Táplálkozás (503—525); T. Knotik Márta—U. Varga Marianna: Ruházkodás, viselet (527—572); Lele József—Waldmann József: Hagyományvilág (573—628); Bálint Sándor: Népi hitvilág (629—642); Katona Imre: Prózai epikus hagyományok (643—669); Lele József—Waldmann József: Népdal, népzene (671—736); Martin György: Adatok Tápé tánchagyományaihoz (737—758); Grynaeus Tamás: Népi orvoslás (759—783); Török József: Gyermekjátékok (785—809); Végh József Mihály: A nyelvjárás jellemzése (813—835); Lele József—Waldmann József: Névadás, ragadványnevek (837—846); Inczefi Géza: A község belterületének és határának földrajzi nevei (847—882).

FEJÉR MEGYE

Heiczinger János: *Bakonycsernye múltja a településtől 1848-ig.* Bakonycsernye, 1974. 242 l., 1 térk., ill. (Tanulmányok és források Fejér megye történetéhez 8).
A szlovákok letelepedéséről, a keleti Bakony erdei életéről (hamuzsírfőzés, mak-

koltatás, fakitermelés, faszerszámkészítés, erdei állattartás, irtásos földművelés, szömörcearatás, mész- és szénégetés) néprajzilag jól hasznosítható adatok.

FÓNOD Gyula—(ZÁMBÓ Lajos): *Csabdi község története.* Székesfehérvár, 1970. 79 l. (Az István Király Múzeum Közleményei, B sor. 29.) *

NÉMETH Gyula: *Iszkaszentgyörgy története.* Iszkaszentgyörgy, 1976. 123 l. (Községi Tanács kiadása)
Történeti fejezetekben néprajzi adatok (állattartás, kézműipar, csárdák, földrajzi nevek, népi építkezés, szokások, játékok).

FARKAS Gábor (szerk.): *Mór története.* Mór, 1977. 566 l., 1 térk., ill. (Kiad.: Mór községi Tanács — Tanulmányok és források Fejér megye történetéhez 13.)
A kötet tanulmányai az őskortól napjainkig bemutatják a község történetét. Néprajzi szempontból kiemelkedő: VADÁSZ Géza: A község története a XVIII. században (77—192), főképp a Lamberg-uradalom története (erdei haszonvételek), szőlőtermelés, kisipar, mezővárosi igazgatás. Mór bibliográfiája: 467—513.

KÁDÁR Béla—ZSIDAY Csaba: *A 100 éves Pusztaszabolcs, 1875—1975.* (Pusztaszabolcs), 1975. 62 l. (Kiad.: Pusztaszabolcs Nagyközségi Tanács)
A „Béres legény, jól megrakd a szekered . . ." c. fejezetben az uradalmi cselédek, summások élet- és munkakörülményeiről adatok.

GYŐR-SOPRON MEGYE

SZABÓ Zsigmond (szerk.): *A Szülőföldünk a Kisalföld pályázat 1967. és 1969. évi versenyére érkezett helytörténeti munkák átdolgozott, gyűjteményes kötete.* H. és é. n. [Győr, 1972.?] 506 l. (Kiad.: a Győr-Sopron megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága)
Történeti vázlat és adattár a megye településeiről.

TIMAFFY László (szerk.): *Tanulmányok Dunaszentpálról.* (Győr, 1972.) 64 l., 23 tábla [Rotaprint] (Kiadja a Győr-Sopron megyei honismereti kiadványok sorozatában a Dunaszegi Egyesült TSZ)
Szakköri munka néhány használható adattal a községtörténeti vázlatban (1—19) a Tanácsköztársaságról szóló visszaemlékezésekben (20—30) és a földrajzi név közlésben (50—63).

DÁVID Lajos—LENGYEL Alfréd—Z. SZABÓ László (szerk.): *Győr. Várostörténeti tanulmányok.* Győr, 1971. 603 l. (Kiad.: Győr Megyei Város Tanácsa)
Adatgazdag, gondosan elemző történeti tanulmányok, néprajzi tanulságokkal: JENEI Ferenc: A középkori Győr (119—164 — a hódoltság kora); BÁCSKAI Vera: Győr társadalmi összetétele a XVIII. században (165—195); BALÁZS Péter: Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején (197—299); VÖRÖS Károly: Gazdaság és társadalom a dualizmus korában (323—404).

GECSÉNYI Lajos (szerk.): *Tanulmányok Győr és vidéke történetéből.* Győr, 1978. 162 l. (Kiad.: Győr Megyei Város Tanácsa támogatásával a Győr-Sopron megyei 1. sz. Levéltár)
Anyagközlő és elemző tanulmányok néprajzi tanulságokkal: GECSÉNYI Lajos: Gazdasági és társadalmi változások Győrött a 16—17. század fordulóján (5—21 — a hódoltság korának állatkereskedelme); BAK Rozália: Győr szabad királyi város bíráinak választása 1743—1778 között (23—36); RÁKÓCZI Tibor: Adatok az 1831. évi kolerajárvány Moson megyei történetéhez (71—78); VÖRÖS Károly: A győri városigazgatás és várospolitika történetéhez 1861—1914 (113—127).

KULCSÁR Imre: *Jánossomorja, Várbalog községek története.* (Győr, 1975.) 130 l. (Kiad.: a Jánossomorjai Nagyközségi Tanács) *

GECSÉNYI Lajos (szerk.): *Tanulmányok Mosonmagyaróvár és vidéke történetéhez.* Győr, 1979. 196 l. (A Mosonmagyaróvári Városi Tanács támogatásával kiadja a Győr-Sopron megyei 1. sz. Levéltár)
Eredeti forrásokon alapuló gondos történeti elemzések — néprajzi tanulságokkal: Harald PRICKLER: Adalékok a szőlőművelés történetéhez Moson megyében (21—51; XVI—XVII. század); Félix TOBLER: Horvát betelepülés Moson megyébe a XVI. században (53—69); MIHÁLY Ferenc: Magyaróvár kiváltságos mezőváros harca kiváltságai megtartásáért a XVII—XVIII. század fordulóján (71—89); SÁRY István: Moson megye gazdasági fejlődése a reformkortól a kiegyezésig (117—139); SZIRÁNYI Péter: Moson megye parasztsága a századfordulótól 1918-ig — Gazdasági és társadalmi vizsgálódások (141—161).

HAJDÚ-BIHAR MEGYE

DANKÓ Imre (szerk.): *Bajomi krónika — Néprajzi és helytörténeti antológia Szűcs Sándor 70. születésnapjára.* Biharnagybajom, 1973. 202 l. (Biharnagybajom Községi Tanács kiadása)
Vázlatos községtörténet (7—23) és történeti részfeldolgozások mellett néprajzi közlemények és tanulmányok: GAZDAG István: Adalékok Szűcs Sándor életútjához 1945—1946 (24—31); RETTEGI Istvánné: Szűcs Sándor munkásságának hatása a környék mai ifjúságára (32—36); DANKÓ Éva: Szűcs Sándor elődei: Osváth Pál és K. Nagy Sándor (37—55); BALOGH István: A paraszti emlékezet és a történelem — Két határper 1698-ból és 1724—28-ból (85—92); VARGA Gyula: Megjegyzések a Sárrét anyagi kultúrájának vizsgálatához (93—102); GUNDA Béla: Mesterséges szarvátalakítás a magyar pásztoroknál (103—109; tiszántúli adatok); BELLON Tibor: Egy bajomi kisnemesi porta élete (110—122; Szűcs Sándor lakóháza); SZILÁGYI Miklós: Jég alatti halászat a Sárréten 1811-ben (123—131); UJVÁRY Zoltán: Adalékok a verbuváló játékokhoz (132—139); DOROGI Márton: Adatok a belek, burkok, hólyagok, erek, inak kikészítéséről és felhasználásáról (140—152); NOVÁK László: Adatok a gyoptéglás építkezéshez a Hortobágy vidékéről (153—163); KACSKA Zoltán: Egy törzsökös nyájkondás Püspökladányban (164—179); É. KISS Sándor: Ibükosz darvai a magyar folklórban (180—190).

VARGA Gyula (szerk.): *Berettyóújfalu története.* Berettyóújfalu, 1981. 684 l. (A berettyóújfalui Városi Tanács kiadványa)
Demográfiai összefoglalás: KOVÁTS Zoltán: A népesség története (141—197); példamutató történeti tanulmányok a paraszti gazdálkodásról és társadalomról: RÁCZ István: Berettyóújfalu a török hódoltságtól a jobbágyfelszabadításig (199—219); OROSZ István: Berettyóújfalu agrárviszonyai a XVIII—XIX. században (229—297); vázlat a kisiparról és kereskedelemről: DANKÓ Imre: Berettyóújfalu kézművessége, árucsereviszonyai (323—336). A néprajzi fejezetek: DÁM László: Település, építkezés (379—415); VARGA Gyula: Berettyóújfalu gazdaságnéprajza a két világháború között (417—431); BARNA Gábor: Fejezetek Berettyóújfalu anyagi kultúrájából — Háziipar, viselet, táplálkozás (433—482); P. SZALAY Emőke—V. SZATHMÁRI Ibolya: A népi társadalom élete Berettyóújfaluban (483—512).

SÁPI Lajos: *Debrecen település- és építéstörténete.* Debrecen, 1972. 121 l., 74 tábla (A Déri Múzeum Baráti Köre 10. kiadványa — Megjelent az Építési és Városfejlesztési Minisztérium támogatásával)
Adatgazdag elemzések a középkortól napjainkig; a források szövege a jegyzetekben (99—114)

KOMORÓCZY György: *A reformkori Debrecen.* Debrecen, 1974. 355 l. (Kiadja a Déri Múzeum Baráti Köre — A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Közleményei, 6. sz.)
A monografikus összefoglalás főbb témakörei: Település, városfejlesztés (15—89); A társadalom gazdálkodási rendje (91—186); A politikai és igazgatási szervezet (187—260).

SZENDREY István—NYAKAS Miklós: *Derecske története.* Debrecen, 1980. 408 l. (A kiadást, a kutatás költségeit a derecskei nagyközségi tanács biztosította)
Eredeti forrásfeltárás, korrekt anyagközlés és elemzés, sok hasznos adat a paraszti gazdálkodásról és társadalomról.

DANKÓ Imre (szerk.): *Bagosi krónika — Helytörténeti antológia a község felszabadulásának 30. évfordulóján.* Hajdúbagos, 1975. 137 l. (Kiad.: Hajdúbagos Község Tanácsa)
Községtörténeti vázlatok, történeti adatközlések és néprajzi közlemények: DANKÓ Imre: A mezővárosi parasztpolgárság életmódbeli hagyományai Hajdúbagoson, I. Bagos mezőváros polgárainak életmódja az árucsere megvilágításában, II. Hajdúbagos építkezése (90—116); BENCSIK János: Adatok az észak-bihari szőlőkultúra ismeretéhez — A hajdúbagosi szőlőskert (117—129).

SZENDREY István (szerk.): *Hajdúböszörmény története.* Debrecen, 1973. 585 l. (Kiad.: a Városi Tanács)
Történeti fejezetek fontos néprajzi adatokkal és tanulságokkal: MÓDY György: Hajdúböszörmény és környéke a XIII. századtól a hajdúk letelepedéséig (29—61); RÁCZ István: A hajdúszabadság birtokában (62—120); KOMORÓCZY György: A közigazgatás 1850—1944 (121—161); SZENDREY István: A város népesedése (256—283); POÓR János: Hajdúböszörmény mezőgazdasága a XVII. és XVIII. században (284—342); OROSZ István: A hajdúböszörményi mezőgazdasági termelés és agrártársadalom fejlődése (343—390); VELIKY János: A mezőgazdaság és az

agrártársadalom szerkezete a XX. század elején (391—399); VELIKY János: Városgazdálkodás a hajdúönkormányzat korában (458—474); CSIHA Antal: Hajdúböszörmény ipara és kereskedelme 1872-ig (475—491); BENCSIK János: Művelődési viszonyok a Hajdúkerület megszűnéséig (524—546).

KOMORÓCZY György (szerk.): *Hajdúdorog története.* H. n. 1971. 344 l. (Kiad.: a Községi Tanács Végrehajtó Bizottsága — Hajdú-Bihar megyei Múzeumok Közleményei, 13.)
Történeti fejezetek néprajzi adatokkal és tanulságokkal: MÓDY György: A község története a hajdúk megtelepedéséig (33—39); DÁVID Zoltán: Hajdúdorog népesedéstörténete (41—78); VELIKY János: A mezőgazdaság alakulása és társadalmi hatása a késői feudalizmus korában (79—97); OLÁH József: A mezőgazdaság fejlődése a kapitalizmus korában (99—129); BÉRES András: Állattartás és tanyai élet a XVIII. század végétől (131—161); KOMORÓCZY György: A közigazgatás szervezete és társadalmi funkciója 1950 előtt (219—305); NAGY Gyuláné: Földrajzi nevek és a birtokosok jegyzéke (329—341).

KOMORÓCZY György (szerk.): *Hajdúhadház múltja és jelene.* Gyula, 1972. 475 l. (Megjelent Hajdúhadház Nagyközség Tanácsa támogatásából, a Debreceni Déri Múzeum Baráti Köre kiadványa — Hajdú-Bihar megyei Levéltár Közleményei, 2. sz.)
Néprajzi vázlatok: DANKÓ Imre: Hajdúhadház mai néprajzi képe (283—297); ENYEDI József: Népszokások, népi hagyományok Hajdúhadházon (299—318).
Történeti fejezetek néprajzi adatokkal és fontos tanulságokkal: MOLNÁR Ambrus: Hadház mezőgazdasága a hajdúkor előtt (39—70); DÁVID Zoltán: Hajdúhadház népesedéstörténete (73—111); É. KISS Sándor: Hajdúhadház helyrajza (113—152); OLÁH József: Hajdúhadház mezőgazdasága a XVII—XIX. században (153—187); KOMORÓCZY György: Az önkormányzati igazgatás 1606—1948 között (321—414); MERVÓ Zoltánné: Hajdúhadház földrajzi nevei (445—456).

RÁCZ István (szerk.): *Hajdúnánás története.* Hajdúnánás, 1973. 475 l., (42) fkp. (A Községi Tanács kiadása)
Néprajzi vázlat: DANKÓ Imre: Néphagyomány — népműveltség (350—369).
Történeti fejezetek igen fontos néprajzi tanulságokkal: KOVÁTS Zoltán: A népesség (33—86); OROSZ István: Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom (89—208); OLÁH József: Ipar, kereskedelem (209—247); RÁCZ István: Jobbágyi alávetettség — hajdúvárosi szabadság (249—290).

DANKÓ Imre (szerk.): *Hajdúszoboszló monográfiája.* Hajdúszoboszló, 1975. 848 l. (Kiad.: Hajdúszoboszló város Tanácsa)
Új anyagot közlő néprajzi összefoglalás: UJVÁRY Zoltán: Hajdúszoboszló népélete (533—598). Néprajzi szempontú történeti fejezetek: VARGA Gyula: Hajdúszoboszló agrártörténete (399—446); BELLON Tibor: Hajdúszoboszló kézműipara és kereskedelme (447—466). Történeti fejezetek néprajzi tanulságokkal: RÁCZ István: Szoboszló hajdúváros — 1606—1725 (167—186); DÁVID Zoltán: Hajdúszoboszló népesedéstörténete (187—254); KOMORÓCZY György: A városigazgatás 1720—1848 között (255—296). Összefoglalás a népnyelvről: SEBESTYÉN Árpád: Hajdúszoboszló nyelvjárásának jellemzése (599—637).

GAZDAG István (szerk.): *Tanulmányok Hajdúszoboszló történetéből 1867—1919.* Hajdúszoboszló, 1979. 147 l. (Kiad.: Hajdúszoboszló Városi Tanács)
Néprajzi tanulságokkal: JUHÁSZ Imre: Hajdúszoboszló gazdasági fejlődése 1867—1914 között (6—34).

SZŰCS Ernő (szerk.): *Józsa nagyközség 100 éve 1872—1972.* Debrecen, 1972. 192 l. *

GONDA Ferenc: *Kaba története. Egykori hajdúváros múltjából.* (Kaba), 1981. 176 l. [Rotaprint] (A Hazafias Népfront Helytörténeti Bizottsága és a Kabai Művelődési Ház közreműködésével kiadta a Kaba Nagyközségi Közös Tanács)
Erősen amatőr színvonalú krónika és adattár.

VARGA Gyula: *Egy falu az országban — Kismarja életrajza a felszabadulásig.* Debrecen, 1978. 291 l. (Megjelent Kismarja Nagyközségi Tanács támogatásával — Hajdú-Bihar megyei Múzeumok Közleményei, 33.)
Mintaszerű történeti-néprajzi monográfia.

BENCSIK János (szerk.): *Polgár története.* Polgár, 1974. 543 l., (60) tábla, (8) melléklet (Kiad.: a Községi Tanács)
Történeti tanulmányok fontos néprajzi tanulságokkal: MÓDY György: Polgár és vidéke a tatárjárástól a hajdúk letelepedéséig (41—86); BALOGH István: Polgár a hajdúvárosok sorában — 1608—1717 (87—133); NYAKAS Miklós: A hajdúváros pusztulásától a jobbágyfelszabadításig 1717—1848 (134—226); BENCSIK János: A paraszti közösség gazdasági tevékenysége (227—323). Történeti forrásközlések:

Sugár István: Adatok Polgár, Szentmargita, Csősz, Kékes és Szentmiklós történetéhez 1261—1717 (417—481); Sugár István: Dézsmajegyzékek (488—502, melléklet); Balogh István—Bencsik János —Kozma Bertalan—Molnár András—Nyakas Miklós: Polgár hajdúkori, illetve 1717 (az elnéptelenedés) utáni történetének adattára (503—542).

Kecskés Gyula: *Püspökladány újkori története helyneveiben.* Püspökladány, 1974. 390 l. (Kiad.: Püspökladány Nagyközség Tanácsa)
Néprajzi szempontból jól hasznosítható adattár.

HEVES MEGYE

Soós Imre: *Heves megye községei 1867-ig.* Eger, 1975. 544 l., (11) tábla (Heves megye Tanácsa VB művelődésügyi osztályának megbízásából kiadta a Heves megyei Levéltár)
Lexikon jellegű adattár a mai megye minden községéről; első közlésű források a parasztság történetéhez.

Vadnai László (szerk. biz. vez.): *Besenyőtelek története.* Besenyőtelek, 1975. 82 l., 8 tábla (Kiad.: a Községi Tanács) *

Molnár József: *Nagyréde története.* Nagyréde, 1976. 196 l., 23 tábla (Kiad.: Községi Tanács)
Eredeti forrásokon alapuló korrekt feldolgozás; a parasztság kapitalizmuskori gazdálkodásának és életviszonyainak modell-értékű elemzése.

KOMÁROM MEGYE

Ádám Éva—Balogh Attila: *Kisbér 1277—1977.* (Kisbér), 1977. 167 l. (Megjelent ... Kisbér Nagyközség fennállásának 700. évfordulójára — Felelős kiadó: a Komárom megyei Lapkiadó Vállalat)
Amatőr színvonalú krónika néhány hasznos adattal.

Kátai Ferenc: *Tát története 1181—1981.* — Nyolc évszázad krónikája. Tát, 1981. (Kiadja: Tát Nagyközségi Közös Tanács megbízásából a Komárom megyei Lapkiadó Vállalat)
A feudalizmus koráról jórészt kompiláció, a XVIII—XIX. századról helyi források is.

Kovács Emil (főszerk.): *Tata története, I. Az őskortól 1727-ig.* (A kötet szerkesztője: Bíró Endre) (Tata, 1979.) 240 l. (Kiadja: Tata Város Tanácsa)
Régészeti tanulmányok; néhány néprajzi értékű történeti adat: Bíró Endre: Tata története 1526-tól az Eszterházy uradalom létrejöttéig (187—219).

Gombkötő Gábor—Horváth Géza—Ravasz Éva—Rozsnyói Sándor—Szántó Ferenc (szerk.): *Tatabánya története. Helytörténeti tanulmányok, 1—2.* (Tatabánya), 1972. 327 l., 3 mell. + 326 l., 2 mell.
Jórészt a legújabb kort bemutató tanulmányok.

NÓGRÁD MEGYE

Belitzky János: *Nógrád megye története 896—1849.* (Nógrád megye története I. kötet) (Salgótarján, 1972.) 396 l., 35 fkp, 3 térk. (Kiad.: a Nógrád megyei Tanács VB.)
Eredeti forrásfeltáráson alapuló módszeres összefoglalás, néprajzi szempontból is hasznos forrás. A Nógrád megye története II. kötete (1969. 304 l., 22 fkp.) 1919-ig, a III. kötet (1970. 284. l., 62 fkp.) 1944-ig, a IV. kötet (1974. 411 l., 84 fkp.) az 1970-es évekig ismerteti a helyi eseményeket.

Balogh Sándor (szerk.): *Balassagyarmat története 896—1962.* Balassagyarmat, 1977. 656 l., (84) fkp. (Kiad.: a Városi Tanács)
Használható néprajzi adatok a történeti fejezetekben: Belitzky János: A honfoglalástól Mohácsig (17—26); Belitzky János: A török hatalom árnyékában (27—49); Belitzky János: A török kiűzésétől a polgári forradalomig (50—132); Németh Béla—Gulya Pál: A kiegyezéstől a polgári demokratikus forradalomig (187—275).

PEST MEGYE

BALASSA Iván (szerk.): *Alsónémedi története és néprajza.* Alsónémedi, 1980. 538 l. (Kiad.: az Alsónémedi Községi Tanács VB — Pest megyei falumonográfiák, 1., Sorozatszerkesztő: LAKATOS Ernő)
Adatgazdag, korrekt történeti összefoglaló: LAKATOS Ernő: Alsónémedi története a X. századtól 1944-ig (49—129). Néprajzi fejezetek: BALASSA Iván: Alsónémedi földrajzi nevei (213—234); FILEP Antal: Alsónémedi települése és építkezése (235—270); NOVÁK László: Alsónémedi hagyományos gazdálkodási viszonyai a XVIII—XX. században (271—301); CSOMA Zsigmond: Alsónémedi helye az alföldi borvidék homoki szőlő- és borkultúrájában (303—335); KÉKESI Béla: Állattartás, állatgyógyászat (337—367); U. KERÉKGYÁRTÓ Adrien: Áttérés a paraszti viseletről a városi viseletre (369—403); KATONA Imre: Alsónémedi és környékének szólásai (405—423); PAKSA Katalin: Vázlatok Alsónémedi zenei életéből (425—449); P. MADAR Ilona: Alsónémedi szokásvilága (451—495); SEBŐK Géza: Alsónémedi régi táncélete (497—500).

PETRI Edit—TORZSA István (szerk.): *Tanulmányok a 700 éves Dabas történetéből.* Dabas, 1975. 364 l. (Kiad.: Dabas Nagyközségi Tanács)
Adatgazdag, elemző történeti fejezetek sok néprajzi tanulsággal: PÁRDÁNYI Miklós: Dabas és környéke története a török hódoltság korától az 1848. évi forradalomig — 1526—1848 (55—115); FÜR Lajos: A jobbágyfelszabadítás és következményei (117—150); PETRI Edit: Adalékok a négy község történetéhez 1872—1944 (151—245 — Alsó- és Felső-Dabas, Gyón, Sári).

ANTAL Domokosné (szerk.): *Kocsér története. Fejezetek a százéves község múltjából és jelenéből.* (Kocsér), 1977. 454 l., 30 tábla (Kiad.: a kocséri Új élet és a Petőfi MGTSZ)
Helyi érdekű adatok rendszerezetlen és értékeletlen tömege; dilettáns feldolgozás.

FARKAS György: *Mogyoródi évszázadok.* Aszód, 1979. 123 l., 4 mell. (Kiad.: Petőfi Múzeum: Múzeumi füzetek, 10. sz. — Megjelent a Gödöllői Járási Közművelődési Bizottság, Mogyoród Községi Tanács és Aszód Nagyközségi Közös Tanács anyagi támogatásával)
Vázlatos községtörténet néhány néprajzilag is hasznos, eredeti forrásfeltáráson alapuló részlettel.

NOVÁK László (szerk.): *Tanulmányok Nagykőrös történetéből és néprajzából.* Nagykőrös, 1978. 554 l. (Nagykőrösi Arany János Múzeum Közleményei, I. — Megjelent a Nagykőrös Városi Tanács anyagi támogatásával, a Pest megyei Múzeumok Igazgatóságának költségén)
Néprajzi és (néprajzi érdekességű történeti) tanulmányok: NOVÁK László: Nagykőrös mezővárosi fejlődése és településrendszere a XVII—XIX. században (9—168); BÖŐR László: Nagykőrös gazdasága és társadalmi viszonyai a két világháború között (169—271); SZABÓ István—SZABÓ László: Nagykőrös mezőváros kapitalizmuskori parasztttársadalma (359—432); BARNA Gábor: Hiedelmek és szokások Nagykőrösön (433—498); ERDÉLYI Erzsébet: Nagykőrösi ragadványnevek a 17—20. századból (499—529).

MOLNÁR Lajos—M. HAJDÚ Margit: *Nagytarcsa — Története és néprajza.* Szentendre, 1974. 210 l., 1 térk. (Pest megyei múzeumi füzetek, VII. — Kiad.: a Pest megyei Múzeumok Igazgatósága; megjelent a község felszabadulásának 30. évfordulóján a Községi Tanács hozzájárulásával)
Vázlatos községtörténet (MOLNÁR Lajos), és — külön egységként — Nagytarcsa néprajza (M. HAJDU Margit). Fejezetei: A községről általában (81—85); A népviselet (86—116); A viselet alkalmai (117—122); Hímzés, mintakincs (123—131); Szövés — szőttesek (132—134); Az asszonyok, lányok tavaszi munkája (135—136); A lakáskultúra (137—139); Heti étrend és ételek (140—141); Népszokások (142—172); Babonák (173—175); Boszorkánytörténetek (176—192); Népi gyógyászat (193—197).

Tanulmányok a ráckevei járás múltjából. Ráckeve, 1972. 286 l. + (16) tábla. (Kiad.: az MSZMP Járási Bizottsága és a Ráckevei Járási Tanács VB.)
Néprajzi tanulságú történeti fejezetek: KOVÁCS József László: Adatok a Ráckevei járás vázlatos történetéhez a honfoglalástól a XVIII. századig (9—31); KOVÁCS Józsefné: A Csepel-szigeti céhes ipar múltjából (53—75); FEGYÓ János: Jobbágyfelszabadítás a Ráckevei járásban (77—118).

DÓKA Klára (szerk.): *Szentendre története írásos emlékekben.* Szentendre, 1981. 239 l., 27 kép (Pest megyei múzeumi füzetek, XIII. — Kiad.: a Pest megyei Múzeumok Igazgatósága)
Elemző tanulmány és forrásközlés.

KISS Ákos: *Tinnye, Úny és Jászfalu közbirtokosságának és népének története a XVIII. században.* Budapest, 1971. 191 l., 23 kép (Pest megyei múzeumi füzetek, V. — Kiad.: Pest és Komárom megyei Múzeumok Igazgatósága)
Eredeti forrásfeltáráson alapuló adatgazdag feldolgozás.

KISS Ákos: *Tinnye, Úny régebbi története, közbirtokosságának kezdetei 1526—1711.* Budapest, 1977. 159 l. (Komárom megyei Múzeumok kiadása)*

KÖKÉNYESI Imre: *Újhartyán.* Újhartyán, 1980. 249 l. [Rotaprint] (Községi Közös Tanács kiadása)
Amatőr színvonalú feldolgozás jól hasznosítható adatokkal.

HORVÁTH Lajos: *Veresegyház. Helytörténet és községrajz.* Veresegyház, 1977. 253 l. (Kiad.: Veresegyházi Nagyközségi Tanács)
Sok jó adat — amatőr színvonalú feldolgozásban.

BENE Mihály: *Adatok Verseg történetéhez.* Aszód, 1980. 170 l., (6) tábla. (Kiad.: Petőfi Múzeum: Múzeumi füzetek, 16. — Megjelent a Gödöllői Járási Közművelődési Bizottság, Verseg Községi Tanács és Aszód Nagyközségi Közös Tanács anyagi támogatásával)
Mérsékelt színvonalú feldolgozás — hasznos adatokkal.

SOMOGY MEGYE

SIMON József: *Balatonszentgyörgyi képes krónika.* (Balatonszentgyörgy), 1978. 124 l. (Kiad.: Balatonszentgyörgy Község Közös Tanácsa)
Községtörténeti vázlat néhány néprajzi megfigyeléssel.

BIHARI Ottó (szerk.): *Barcs múltja és jelene.* Barcs, 1979. 194 l. (Kiad.: Barcsi Városi Tanács VB.)
Néprajzi szempontból hasznosítható történeti feldolgozások: RÚZSÁS Lajos: Barcs a feudalizmus korában (3—37); T. MÉREY Klára: Barcs gazdaság- és társadalomtörténete a kapitalizmus korában (39—84).

LACZKÓ András: *Nagyatád.* (Nagyatád), 1979. 87 l. (Kiad.: a Nagyatádi Városi Tanács) Történeti vázlat és képeskönyv.

MIKÓCZI Alajos—SOLYMOSI László: *Nagybajom története.* Kaposvár, 1979. 510 l. (Kiad.: a Nagybajom Nagyközségi Közös Tanács VB.)
A feudális kor feldolgozása — SOLYMOSI László munkája (11—325) — módszertanilag is példamutató; néprajzi szempontból kiválóan használható.

KANYAR József (szerk.): *Kaposvár — Várostörténeti tanulmányok.* Kaposvár, 1975. 855 l. *

HÁRSHÁZI István: *Niklai hagyományok.* (Szerkesztette és az előszót írta HONFI István.) Kaposvár, 1978. 222 l. [Rotaprint] (Kiad.: Somogy megyei Múzeumok Igazgatósága)
Irodalmiasított, s nemcsak paraszti eredetű történeti mondák: Berzsenyi Dániel élete népi mondák és anekdoták alapján (21—109); Betyártörténetek Niklán (169—217).

PILLER Dezső: *Szántódpuszta.* (Szerkesztette és az előszót írta HONFI István) Kaposvár, 1978. 117 l. (Kiad.: Somogy megyei Múzeumok Igazgatósága)
Sok adat, közötte néprajzi megfigyelés is, de a forráshasználat bizonytalan.

SZABOLCS-SZATMÁR MEGYE

DANKÓ Imre (szerk.): *Csengeri krónika. Néprajzi és helytörténeti antológia Molnár József 70. születésnapjára.* Csenger, 1975. 354 l. (Kiad.: Csenger Nagyközség Tanácsa) Néprajzi tanulmányok és adatközlések: SZŰCS Sándor: Régi történetek a Szamos mellől, az Ecsedi-lápról (255—261); DANKÓ Imre: A Báthori-család eredetmondájának szatmári vonatkozásai (262—274); TÁLASI István: Regionális cigánykérdés 1948-ban (275—280); VARGHA Balázs: Csokonai-jövendölések Újtikosról (281—284); MOLNÁR Mátyás: Petőfi-hagyomány Szatmárban (285—290); UJVÁRY Zoltán: Kecskealakoskodás a szatmári Panyolán (309—316); SZALAY Emőke: A fiatalság társasélete a fonóban Tyukodon (317—324). Néprajzi tanulságú történeti dolgozatok: DANKÓ Imre: Csenger történetének vázlata (11—64); MOLNÁR Ambrus: Gabonatermelés Csengerben és környékén a XVI. század végén (153—165); CSORBA Csaba: Közlekedés, árucsere és városfejlődés Szamos-vidéken a XIV—XV. században (166—184); BENDA Kálmán: Két irat a szatmári vártarto-

mány gazdálkodásáról a XVI—XVII. századfordulóról (185—199); Ács Zoltán: Mezőgazdasági munkabérek Szatmár vármegyében az 1897. évben (228—239).

Tóth Endre: *A Tiszakönyök történelméhez.* Miskolc, 1974. 396 l., 61 kép. (Kiad.: Mándoki Nagyközségi Tanács)
Mándok története, némi kitekintéssel. Nehezen áttekinthető adathalmazltáa [ános történeti elmélkedésekkel.

Csepelyi Tamás—Orosz Gézáné—Ratkó József—Szűcs Imre (szerk.): *A Nagykállói járás múltja és jelene.* Nagykálló, 1970. 388 l., (44) tábla. (Kiad.: a Nagykállói Járási Tanács VB.)
Néprajzi adatközlés: Szilágyi Szabolcs: Tallózás a Nagykállói járás szelleminéprajzi emlékeiben (227—239 — népzene, siratók, néptánc, népmese, népszokások). Néprajzi hasznú dolgozatok: Mező András: Nagykálló személynevei a XVI. és a XVIII. században (73—123); Muraközi Ágota: Gajdos János geszterédi parasztfestő, 1912—1950 (195—214).

Mező András (szerk.): *Találkozás Bereggel.* Vásárosnamény, 1978. 458 l. (Kiad.: Nagyközségi Járási Könyvtár)
Részben már megjelent tanulmányok, riportok, szépirodalmi művek vegyes gyűjteménye; néprajzi (vagy néprajzi érdeklődésre számot tartó) dolgozat: Szabó László: Húsvéti tojások a beregi Tiszaháton (67—90); Fazekas Gyuláné: Mozaikok Bereg népművészetéből (91—96 — főleg szövés); Csiszár Árpád: A Beregi Múzeum (97—105); Molnár Mátyás: A beregi táj Rákóczi és kuruc néphagyományai (107—116); Erdész Sándor: Babus Jolán és a Tiszahát (145—152); Mező András—Németh Péter: A vásárosnaményi járás történeti-etimológiai helységnévtára (165—182).

SZOLNOK MEGYE

Tóth Tibor (szerk. biz. vez.): *Adatok Szolnok megye történetéből, I. kötet.* Szolnok, 1980. 671 l. (Kiad.: a Szolnok megyei Levéltár)
Lexikon szerkezetű adattár a megye községeiről, (néprajzi hasznú történeti adatok áradó bőségével és a népélet vázlatos jellemzésével.) Az I. kötet Mezőtúrral zárul.

Bellon Tibor—Kaposvári Gyula (szerk.): *Karcagi várostörténeti tanulmányok.* Karcag, 1974. 164 l. [Rotaprint] (Nagykunsági füzetek, 1. — Megjelent Karcag Város Tanácsa támogatásával)
Néprajzi érdekességű dolgozatok: Major Jenő: Karcag településtörténete és a városkép alakulása (45—75); Vargha László: A Nagykunság népi építészete (77—100); Bellon Tibor: Utcák, zugok, porták — Adatok Karcag településtörténetéhez (101—127).

Bellon Tibor (szerk.): *Karcagi krónika — Fejezetek a város legújabbkori történetéből.* Karcag, 1976 (1978!). 252 l. (Nagykunsági füzetek, 2. — A kötet a Karcag Városi Tanács anyagi támogatásával jelent meg)
Néprajzi érdeklődésre számottartó dolgozatok: Petrov István: Karcag város gazdaságtörténeti fejlődése (13—35 — 18—20. századi fejlődésvázlat kevés új adattal); Bellon Tibor: Karcag társadalma a két világháború között — Adatok a gazdasági-társadalmi változások értelmezéséhez (37—60 — néprajzi szempontú elemzés); Őrsi Julianna: Változó társadalom — változó tudat (173—199 — néprajzi jelen-vizsgálat)

Kormos László: *Kenderes története. A honfoglalástól 1728-ig.* Szolnok, 1979. 114 l., 9 tábla [Rotaprint] (A Szolnok megyei Múzeumok Közleményei, 41.)
Eredeti forrásfeltáráson alapuló korrekt összefoglalás. Külön kötetben a források: Kenderes története. Oklevéltár 1728-ig. Szolnok, 1979. 91 l.

Bodoki Fodor Zoltán—Bodoki Fodor Zsigmond: *Mezőtúr története a honfoglalástól a felszabadulásig.* Mezőtúr, 1978. 193 l. (Kiad.: a Városi Tanács) [Belső cím: Mezőtúr város története — 896—1944]
Eredeti forrásfeltáráson alapuló, értékelt adatok áradó bősége; gondos elemzés — igen sok néprajzi tanulsággal.

Kaposvári Gyula—Mészáros Ferenc (szerk.): *Szolnok város története, 1.* Szolnok, 1975. 251 l., 10 tábla (Kiad.: a Szolnok Városi Tanács) *

Benedek Gyula: *Tiszapüspöki története.* Szolnok, 1970. 223 l., 16 tábla (A Damjanich Múzeum Közleményei, 25—27. — Megjelent Tiszapüspöki Községi Tanács támogatásával)

Adattár és krónika, mérsékelt színvonalú elemzés. Néhány részlete néprajzilag is értékelhető.

CSEPPENTŐ Miklós: *Tiszaroff története.* Szolnok, 1971. 311 l. [Rotaprint] (Damjanich János Múzeum Közleményei, 28—30. — Megjelent a Tiszaroffi Községi Tanács támogatásával)
Adattárként értékelhető.

TOLNA MEGYE

KOLTA László (szerk.): *Bonyhád a 18—20. században.* (Bonyhád), 1975. 205 l. (Kiad.: Bonyhád Nagyközség Tanácsa)
Történeti közlemények néprajzi tanulságokkal: EGYED Antal: Bonyhád Mezővárasnak rövid leírása (7—11 — a Tudományos Gyűjtemény 1823. évi kötetében megjelent leírás újraközlése); KIRÁLY István: A bonyhádi tájfajta szarvasmarha kialakulása (38—59); SZILÁGYI Mihály: A bonyhádi kereskedők (61—116); SOLYMÁR Imre: A bonyhádi utcanevek története (143—159).

SZŐKE Sándor: *Dombóvár.* Budapest, 1971. 220 l. (Kiad.: a Városi Tanács VB.)
Amatőr színvonalú krónika és adattár.

VARGA Ádám—BODA Ferenc: *Mözs község története.* Szekszárd, 1973. 504 l., (32) tábla (A kötet a mözsi Új Élet Termelőszövetkezet kiadásában Tolna nagyközség Tanácsa VB. és a Tolna megyei Tanács VB. támogatásával jelent meg — Szerkesztő: SZAKÁLY Ferenc)
Páratlan teljességű adattár rendkívül sok néprajzi tanulsággal.

NÉMETH Imre—SOMOGYI György—KOCH József: *Paks nagyközség monográfiája.* (Paks, 1976). 411, 22 l. (Kiadja: Paks nagyközségi Tanács — Megjelent a Sportpropaganda V. gondozásában)
Néprajzi adatok a földrajzi fejezetekben: NÉMETH Imre: Természeti földrajzi környezetünk (133—196); NÉMETH Imre: Paks településföldrajza (199—290); NÉMETH Imre: Paks gazdaságföldrajza (293—383).

VAS MEGYE

KERESZTÚRINÉ PINTÉR Mária: *Adalékok Felsőcsatár történetéhez.* H. n. 1978. 139 l., 35 tábla (Kiad. Felsőcsatár Községi Tanács VB.)
Amatőr színvonalú községtörténeti vázlat; a néprajzi fejezetek: Adalékok a falu néprajzához (90—94 — település, építkezés, viselet); Háziipar (95—97); Népszokások (98—117 — hiedelmek, regulák is); Népdalok (118—131 — horvát szövegek magyar fordításban).

BALOGH János: *Az Őrség kapujában — Felsőmarác története — Monográfia.* (Csákánydoroszló, 1980.) 188 l. (Kiad.: a Csákánydoroszlói Közös Községi Tanács VB.)
Amatőr színvonalú adattár és krónika; a néprajzi adatok elrejtve: Oktatás, népművelés (107—136 — népszokások, népnyelv); Építkezés, gazdálkodás (137—169 — népi építkezés, gazdálkodás, házimunka).

KONDICSNÉ KOVÁCS Éva: *Agrártörténelmi adatok Körmendről — Két tanulmány.* Körmend, 1979. 60, 5 l., 15 tábla (Kiad.: Körmend Nagyközség Tanácsa VB. — Körmendi Füzetek)
Néprajzi tanulságokat az első tanulmány hordoz: Körmend mezőváros viszonya földesurához a XVIII. században (5—35)

SZENTMIHÁLYI Imre: *Körmend települése és népi építkezése a XVII. század derekán, I—II.* Körmend, 1980. 212 + 47 l., 18 tábla (Kiad.: Körmend Város Tanácsa VB. — Körmendi Füzetek)
Az 1649. évi házösszeírás közlése és rendkívül gondos elemzése.

HORVÁTH Ferenc (szerk.): *Sárvár monográfiája.* Szombathely, 1978. 787 l. (Kiad.: Sárvár Város Tanácsa)
Kiemelkedő értékű történeti tanulmányok néprajzi tanulságokkal: ÉRSZEGI Géza: Középkor (77—240 — módszertanilag is példamutató; a kiváló forrásadottságok a középkori városfejlődés és uradalomtörténet modell-értékű és összehasonlító elemzését is lehetővé tették); BÚZA János: Mezőgazdaság és parasztság a török korban (243—304); KISS Mária: Ipar és kereskedelem (305—340 — 17—19. századi összefoglalás); SINKOVICS István: Sárvár társadalmi, politikai és hadtörténete 1530—1848 (341—417); NASZÁDOS István: Gazdaság- és társadalomtörténet (461—500 — a dualizmus koráról).

KUNTÁR Lajos—SZABÓ László (szerk.): *Szentgotthárd. Helytörténeti, művelődéstörténeti, helyismereti tanulmányok.* Szombathely, 1981. 771 l. (Kiad.: Szentgotthárd Nagyközség Tanácsa)
Fontos történeti tanulmányok néprajzi tanulságokkal: VALTER Ilona: Szentgotthárd története a mohácsi vészig (29—80); BARTA Gábor: A társadalmi és gazdasági fejlődés főbb vonásai 1526—1734 között (81—115); SIMONFFY Emil: Adatok a társadalomtörténethez a XVIII—XIX. században. Különös tekintettel az úrbéres viszonyok alakulására (175—220); KOVACSICS József: A népesség fejlődéstörténeti vázlata, 1787—1970 (341—363); SZILÁGYI István: A városkép alakulása az 1800-as évektől (541—584).

VESZPRÉM MEGYE

SZÁNTÓ Imre: *Hévíz története, I.* (Az őskortól az 1857. évi tagosítás befejezéséig). Szeged, 1977. 235 l., 28 fkp. (Kiad.: Hévíz Nagyközségi Tanács VB.) — *II.* (A tagosítástól a szocializmus alapjainak lerakásáig). Szeged, 1980. 404 l., 52 fkp. (Kiad.: Hévíz Nagyközségi Tanács VB.)
Eredeti kutatáson alapuló részletes és arányos feldolgozás; módszertanilag is példamutató.
HORVÁTH József: *Káptalantóti története.* Vörösberény, 1975. 134 l. *
HORVÁTH József: *Vörösberény története.* Vörösberény, 1979. 156 l. [Rotaprint] (Kiadó nélkül — Mozirota, Veszprém)
Történeti vázlat és adattár; középpontban az egyháztörténeti vonatkozások.

ZALA MEGYE

(MAGYAR Dezső—TÓTH Antal—FÁBIÁN Tibor): *A Lenti járás monográfiája.* (Lenti, 1975.) 147 l. (Kiad.: a Zala megyei Tanács Járási Hivatala) *

DIE VOLKSKUNDE IN DEN UNGARISCHEN DORF- UND STADTMONOGRAPHIEN DER 1970-ER JAHRE

(Auszug)

In den letzten zehn bis fünfzehn Jahren erschien eine sehr große Anzahl von lokal geschichtlichen Monographien im Auftrag und auf Kosten einzelner Gemeinden, Städte und Korporationen. In diesen finden sich in kleinerem und größerem Umfang auch ethnographische Kapitel, aber die Darstellung der lokalen Geschichte enthält ebenfalls viele Angaben und Analysen, die die ethnographische Wissenschaft bereichern. Deswegen veranstaltete die gesellschaftsethnographische Fachsektion der Ungarischen Ethnographischen Gesellschaft (Präsident: Miklós SZILÁGYI) am 10. Februar 1982 eine Sitzung über die ethnographische Bedeutung der lokalen Monographien. Hier sind drei Referate dieser Konferenz veröffentlicht, ebenso wie eine annotierte Bibliographie, die Miklós SZILÁGYI von den zwischen 1970 und 1981 von den lokalen Gemeinden herausgegebenen Monographien zusammengestellt hat.

Juhász Antal: Die Bedeutung der lokalen Monographien für die Forschung der materiellen Kultur. Auf Grund von sechszehn Gemeinde- und Stadtmonographien aus vier Komitaten der Großen Ungarischen Tiefebene untersucht der Verfasser zunächst, welche Themen kreise der materiellen Kultur zur Bearbeitung gelangt sind. Am häufigsten behandeln die Bände die Themenkreise der Landwirtschaft, sowie der Siedlung und des Bauwesens. In diesen findet man wertvolle Beobachtungen über den Einfluß der Wirtschaftsführung der Grundbesitzer auf die bäuerlichen Betriebe, über die Änderungen der Produktionstechnik, der Flurbenutzung und Betriebsorganisation in den 18.—20. Jahrhunderten, über die Umwandlung des Siedlungssystems, so über die lokalen Prozesse des Aussiedelns aus den Agrarstädten auf die zerstreuten Gehöfte. In mehreren Monographien kommt auch die Tracht und das Bekleidungswesen vor. Diese Arbeiten zeigen die bürgerlicheren Kleidungssitten der Landstädte und ihre Umwandlungen. Die Ernährung und das Handwerk haben nur in wenigen Bänden selbständigen Raum gefunden.

Niedermüller Péter: Folklore und Folkloristik in lokalen Veröffentlichungen: Die Übersicht Péter NIEDERMÜLLERs — ebenfalls hauptsächlich auf Monographien aus der Großen Ungarischen Tiefebene gestützt — zeichnet ein viel ungünstigeres Bild. Die Monographien kommen höchstens auf die Wendepunkte im individuellen Lebenslaufe und die Kalenderfeste zu reden und nur die eine oder die andere Arbeit handelt ausnahmsweise von den klassischen Genres der mündlichen Volksüberlieferung, der Volksmusik und der Volkstänze. Im Hintergrund dieser Erscheinung entdeckt der Verfasser einen allgemeineren Grund: die ungarische Folkloristik beachtete kaum die Verbindungen zwischen der Folklore und der diese erhaltenden-gebrauchenden Gesellschaft, wäre also kaum in der Lage, die Folklore je einer Gemeinde systematisch und im Anschluß an die Geschichte der lokalen Gesellschaft zu schildern. Das Fehlen der gesellschaftsgeschichtlichen, funktionellen Anschauungsweise zeigte sich sogar in den Monographien, in denen die Erscheinungen der Folklore zur Sprache kamen.

Szilágyi Miklós: Die Zusammenhänge von Agrargeschichte, Sozialgeschichte und Volkskunde in den lokalen Veröffentlichungen. Den Referenten interessiert eigentlich inwieweit die lokalen Monographien einen Beitrag zur ethnographischen Kenntnis der Gesellschaften der Gemeinden und Landstädten leisten. Das Erscheinen der Monographien an sich kann auch als „Lebenszeichen" der lokalen Gesellschaften und als Ausdruck der lokalen Identität betrachtet werden. Es ist verständlich, daß die die Monographien bestellenden Mäzene, das heißt die Gemeindevorstände nicht von dem Gedanken ausgehen, durch ihre Bestellungen die „weißen Flecken" der Fachwissenschaft auszufüllen. Das Hervorheben der geschichtlichen Themen der Monographien spiegelt verständlicherweise auch lokale und nationale ideologische Vorstellungen und Bestrebungen wider (Hervorhebung von Leistungen, progressive geschichtliche Traditionen usw.). In einem bedeutenden Teil der von Fachleuten geschriebenen Monographien kann man aber die Ergebnisse recht wertvoller neuer archivalischer und aus der lebendigen Erinnerung schöpfender grundlegender Forschungen finden. Unter diesen Themen hebt der Verfasser die Organisation eigentümlicher „Interessengemeinschaften" der Bauernwirtschaften der Landstädte zur Zeit des Überganges zum Kapitalismus hervor, und gibt eine fein schattierte Schilderung der Rolle der lokalen Autonomie bei der Schlichtung der damals in Gegensatz geratenden Interessen der gesellschaftlichen Schichten.

Szendrei Janka

A recitálásról és ún. pszalmodizáló dallamainkról

Az írásbeliséget megelőző korokban, vagy azon kívül álló kultúrákban az ünnepélyes alkalmakkor elhangzó szövegeket — akár rögtönzöttek, akár stilizáltak voltak —, nem közönséges beszédhangon, hanem a zene elemeit is segítségül véve adták elő. Az énekbeszédnek, másképpen recitálásnak olykor igen tág volt az élettere. Bizonyos feltételek mellett a társadalmi életnek szinte minden közös megnyilvánulását kísérte. Ezzel függ össze, hogy a primitív, rögtönzött énekbeszédtől út vezetett a művészi recitáláshoz és annak különféle ágaihoz, kialakulhattak egymástól elváló, más-más szituációnak megfelelő recitatív műfajok, színezve a földrajzilag amúgy is differenciált képet.

Az újkori Európa, mely szellemi életét egyre inkább az írásbeliségre építette, régi recitatív kultúráját gyors léptekkel számolta föl. Az ősi örökség, mely részben még az antikvitásból, részben saját népeinek hagyományából táplálkozott, elszigetelt rezervátumokba szorult vissza (népszokások, liturgia). Ez a folyamat az anyag egyes rétegeinél már a középkorban megindult. Az énekbeszéd elszállt, mielőtt rögzítésére gondoltak volna. Alkalmazási területeiről csak a zeneélet szűkszavú leírásai adnak hírt, hangzására csak a magasművészetig eljutott, s ezért hangjegyes följegyzésben is fennmaradt recitatív formulákból, valamint a néphagyományban megőrzött emlékekből következtethetünk. Távolabbi analógiákat mindehhez az Európán kívüli kultúrák néhol máig eleven szájhagyományos művészete adhat.

A romokban ránk maradt európai recitatív örökség összegző jellegű tudományos feldolgozása nem történt meg. Útjában áll ennek többek közt az újabbkori túlzott specializálódás is: ami egykor egységes valóság volt, annak elszigetelt emlékei ma különböző „szakterületekre" tartoznak. E szakterületek művelői csak ritkán, nehezen lépik át illetékességi körüket, s ha mégis megteszik, nem bizonyos, hogy tájékozottságuk egyenletes

marad. Európa régi recitatív kultúrájának kutatása ma ott tart, hogy még átgondolt, egységes terminológiára sem számíthat. Szakkifejezéseit és azok rendszerét minden egyes tanulmánynak újra, ismételten meg kell világítania, ha a félreértést, félremagyarázást elkerülni kívánja.

Magyarország letűnt századainak műveltségi életében a recitatív kultúrának jelentős szerepe volt. Recitatív formulák hangzása kísérte azt az irodalmi anyagot, melyet Európába illeszkedése során asszimilált, s mely az itt lakó népekkel közös kincse lett. Recitálás kísérte első iskoláiban az olvasást, a tanulást, a verselést, a művészi zene elemeibe való bevezetést. Másképpen ugyan, mégis gyakran hangzott recitálás utcáin és terein — hiszen az énekbeszéd egyik módja a jogi- és közéletnek is nyelve volt —, és ismét másképpen ugyan, mégis rendkívül kitartóan, századokon át szólt városaiban és falvaiban az a recitálás, melyben népe önmagát kifejezni a legjobban tudta (epikus és dicsőítő ének, sirató, keserves). A különféle eredetű, funkciójú és műfajú recitációk egymással találkoztak, egymásra hatottak. Került darab az egyszerű nép ismeretanyagából a műveltekébe, és került a művelt rétegek repertoárjából a parasztokéba. A recitatív kultúra tagolt, differenciált volt ugyan, mégis viszonylag egységes világot jelentett a zene művészetének és a szó művészetének határán.

A magyarországi művelődéstörténet e sajátos ágát a közelmúltban több, zenetörténeti jellegű tanulmány vizsgálta átfogóbban vagy részleteiben. Alig vált azonban a korai recitatív hagyomány kutatás tárgyává, máris a félreértések sorát támasztotta. E félreértések mögött nálunk is ott áll a különféle forrásterületek elszigetelt szemlélete és nem kiegyensúlyozott ismerete, valamint magának a recitatív anyagnak a sajátos határhelyzetből folyó kétarcúsága. Mégis, úgy véljük, a teljes hazai irodalom egybevetésével a félreértések elkerülhetők lettek volna. Ezért jelen tanulmányunkat a magyar recitatív műfajokkal kapcsolatosan elhangzott vélemények szembesítésének, s ahol lehet, egyeztetésének szenteljük, megkísérelve egyben a hazai idevágó hagyományra vonatkozó saját terminológiai javaslatunk ismételt felvázolását.

A recitatív Kodály Zoltán szavaival: a „zene és a beszéd határán" álló jelenség (*Magyar Népzene*, 4. kiadás, 1969: 56. o., vö. *Magyar Népzene Tára* V: 54. o.). Ezt az igen általánosnak tűnő meghatározást fogadtuk el magunk is (Szendrei J.: *Recitatív típusok a magyar népzenében*. Népzene és zenetörténet II. Budapest, 1974: 65—123 és 221—226. o., a továbbiakban: Szendrei 1974.), megfontolva, hogy mindössze ennyi az, ami egyformán érvényes a recitatív örökség valamennyi ágára és műfajára, valamint hogy ez az a megállapítás, mely az idevágó összes meghatározások közös sajátja. (A zenetörténet e határterület műfajai közül általában azokkal foglalkozik, melyekben rendezett, mérhető hangmagasságok alakultak ki, s melyek így mai szemléletünk szerint egyértelműen a zene területére tartoznak.)

1974-ben megjelent tanulmányunkban megkíséreltük Kodály általános meghatározásának kifejtését is (65. o.), rámutatva, hogy mit jelent a nyelvi és szövegi meghatározottság, vagy legalábbis befolyásoltság a forma, a ritmus és a dallam esetében.

„A recitatív *formáját* a szöveg értelem és forma szerinti tagolása szabja meg (ez különböző eredményre vezet az egyes fajtáknál, aszerint, hogy a szöveg mennyire stilizált)." (Szendrei 1974: 65.) Próza-recitálásnál tehát a szöveg frázishatárai és nyelvtani elrendezése jelölik ki a zenei forma nyugvópontjait, versrecitálásnál a vers formája. Prózarecitálás a magyar népzenében a siratókban, s a népi imádságokban — néhol ráolvasásokban — maradt fenn, sőt homályos emlékei még hirdető-funkcióban is élnek. (Stilizált, előre megfogalmazott művészi prózát valószínűleg régi jogi funkciójú szövegeknél recitálhattak.) Iskolás versrecitálást néhány népszokásunk őriz; népzenei versrecitálás figyelhető meg hagyományunk két régi rétegének („sirató", „pszalmodizáló") számos típusában.

Bizonyos, hogy a strófás, verses szövegű recitációk könnyebben dalszerűsödnek, mint a prózaiak, azaz fejlődőképesebbek, s mint recitációk, kevésbé maradandóak. Mégsem állítanánk, hogy a recitálás „valószínűleg inkább próza-szöveget szolgált ki kezdettől fogva, semmint verset" (Vargyas Lajos: *A magyar zene őstörténete*. Ethnographia XCI. évf. 1980: 1—34 és 192—234; a továbbiakban: Vargyas 1980; itt: 211. o.). A recitáló énekmód vers megszólaltatására is tökéletesen alkalmas, s igen gyakran igénybe is vették annak előadásához, azaz a verses szöveg „kiszolgálásához". Ettől teljesen független történeti kérdés, hogy a próza- vagy a versrecitálás ősibb-e, s hogy egy adott művelődési körben mi a kettő egymáshoz való viszonya. Hogy a magyar népzenében még a XX. században is, a szuverén zenei logikával épített dalstrófák teljes győzelemre jutása után is éltek, s gyűjthetők voltak egészen archaikus, olykor egy-egy bővebb recitatív modell esetleges kivágataként ható recitatív strófák (pl. a sirató-stílusban), jól mutatja a recitált vers nálunk betöltött — és nemcsak az iskolákban betöltött — hajdani nagy szerepét.

A recitatív *ritmikáját* illetően 1974-es tanulmányunkban azt emeltük ki, hogy azt „a szöveg és a beszéd ritmusa alakítja" (65. o.). Hozzátehetnénk, hogy a funkció s a szituáció befolyásolja. Mindez nem jelent szegénységet: a nyugodt elbeszélés parlandója, a felfokozott deklamálás szélsőséges rubátója és a mágikus célú, gyorsan hadart recitáció egyenletes zakatolása között a lehetőségek széles skálája húzódik. A recitatív ritmikájára a szöveg struktúrájától kezdve a kiejtés legapróbb árnyalatáig annyi tényező van hatással, hogy végeredményként rendszerint az időarányok igen változatos játéka jön létre. A szabadritmus a merev giustónál igen sokszor gazdagabb; gazdagabb lehet a nyelvi oldalról befolyásolt szabadritmus is. Ezért elfogadhatatlan számunkra VARGYAS Lajos kijelentése: „Az igazi recitálásban alig beszélhetünk dallamról, még kevésbé ritmusról" (VARGYAS 1980: 211. Vö. VARGYAS Lajos: *A magyarság népzenéje*. Budapest, 1981 — a továbbiakban VARGYAS 1981—: 81. és 143. o.). Ám bizonyára „igazi" recitálásnak kell tekinteni például a magyar siratót, holott annak ritmikai gazdagságát a MNT V. anyaga eléggé dokumentálja. S mi a „ritmus": feltétlenül egyenlő-e a kötött ritmussal, a giustóval?

A recitatív *dallamára* vonatkozóan 1974-es tanulmányunkban összegzően azt emeltük ki, hogy az „kevéssel megelégszik: egy-egy hangból vagy formulából, illetve a formulák variált ismételgetéséből, sorolásából áll" (65. o.). Előzőleg megjelöltük, hogy csak a *zenei* hangokon lejátszódó recitálással foglalkozunk. Majd tipológiánk bevezetéseképpen bővebb melodikus jellemzést adtunk (74. o.). Ebben rámutattunk, hogy a recitatív műfajok, éppen dallamkezelésük révén, két nagy csoportra oszthatók: *tenor-recitatívok* vagy *dallamos recitatívok*. „1. A tenor-recitatívok dallami mondanivalóját az egy helyben 'tartottság', stagnálás, melodikus szűkszavúság jellemzi. A tenor lehet a) egyetlen mereven tartott hang, b) olyan főhang, melyet mellékhangok rajzolnak körül, de c) állhat két-három szomszédos, szerepét tekintve egyenrangú hangból is. A darab befejeződhet a tenor magasságában, vagy pedig lefelé ugrással, csúszással, mélybe hajló dallamformulával záródik, esetleg beszédhangba vált át." (SZENDREI 1974: 74.)

A „tenor" tehát terminológiánk szerint *nem egyszerűen reperkussziós hang*. E tágabb értelmezést az anyagelemzés érlelte meg, de biztatást adott hozzá a „tenor" szó eredeti, grammatikusok és muzsikusok szóhasználatában egyaránt szereplő, igen sokoldalú jelentéstartalma is (vö. MGG 13). A szomszédos, egyenrangú hangokból álló „tenor" (vö. a fenti c) értelmezést) esetében melodikus „egy helyben tartottság", és nem „egy hangon" tartottság áll fenn. A mozgás egy szűk dallam*sávban*, formula-variálással és formula-ismétlésekkel halad előre. Ilyenkor *e sávot magát*, hangjainak *együttesét* tartjuk és nevezzük tenornak. Ha benne *egyenrangú* hangokról beszéltünk, azt is kifejeztük, hogy hangjait nem akarjuk levezetni egymásból: a recitáló *sávot* nem eredeztetjük az „Eintonrezitation"-ból.

1977-ben megjelent, DOBSZAY Lászlóval közösen írt tanulmányunkban („*Szivárvány havasán.*" *A magyar népzene régi rétegének harmadik stíluscsoportja*. Népzene és zenetörténet III. Budapest, 1977: 5—101. és 257—262. o.; a továbbiakban: DOBSZAY—SZENDREI 1977) olyan magyar népzenei típusokkal foglalkoztunk, melyeknek hátterében trichord-sávban mozgó recitáció áll. E tanulmányban a „tenor" kifejezés helyett, de vele azonos jelentésben a „túba" terminust alkalmaztuk. (Ez utóbbi annyival praktikusabb, amennyivel kevesebb önálló, egymástól független jelentése van.) A „tenor" vagy „túba" kitágított értelmezésére, nem akarván ismételni önmagunkat, csak röviden tértünk ki, jegyzetben (11.) utalva vissza a terminológiailag részletezőbb 1974-es munkára. A konkrétan vizsgált zenei anyag dallamsajátosságait viszont itt is alaposan elemeztük, s úgy találtuk, hogy e dallamrétegnél a domináló bcd—dcb trichord *maga* olyan túbának értelmezendő, mely „két-három szomszédos, szerepét tekintve egyenrangú hangból" áll. („A dallam bcd—dcb közti sűrű 'ingamozgása' következtében a három főhang mintegy 'egyszerre szól', s ún. 'mozgékony túbá'-t, illetve 'túbasávot' alkot, mely a recitálásra kiválóan alkalmas" (DOBSZAY—SZENDREI 1977: 7.). „A 'túba' a középkori terminológiában: recitálásra kiemelt hang; ennek analógiájára 'túbasáv'-nak hívjuk azt a kisambitusú hangcsoportot, melynek hangjai szabad váltakozásban, együttvéve töltik be az előbbi recitatív szerepet" (DOBSZAY—SZENDREI 1977: 258. o. 11. j.). A továbbiakban tanulmányunk részletesen bemutatta e túbasávban mozgó hangok viselkedését, elemezte a „sáv" tonális szerepét, sorra vette föl- és lefelé bővülésének útjait, majd ehhez fűződően pontosan — és a hazai szakirodalomban először — kimutatott és elválasztott egymástól a magyar népzenében két különböző, egymásból le nem vezethető pentatóniát: egyet, amely a recitatív túbasávként funkcionáló trichord köré konjunkt kapcsolásokkal szerveződik, s egy másikat, amely diszjunkt tonalitás-szerkezetű és kvintváltó dallamaink sajátja. (Korábban már SZABOLCSI utalt arra, hogy az anhemiton pentatóniát nem kezelhetjük egységes zenei valóságként.) Mindeközben azonban sehol sem volt szó arról, hogy

a háromhangos „ősi recitáló formulát" (KODÁLY a *Magyar Népzené*ben 1969-es kiadás, 36. o.) valamilyen egy hangon futó recitálásból kísérelnénk meg levezetni. Sőt, tanulmányunk éppen e félreértelmezéstől tartott, amikor a „pszalmodizáló stílus" elnevezés fogyatékosságaira is felhívta a figyelmet. („. . . két szempontból is félrevezető: *a)* formailag túlságosan az egy hangon recitáló, 'rögzített túbás', ezen belül főképp a d-r-m kezdetű dallamokhoz kapcsolódik; *b)* történetileg a dallamtípus gregorián származtatását sugallja": DOBSZAY—SZENDREI 1977: 6.). Csak rövid megjelölő terminusként vállaltuk, bevettségére való tekintettel, a „pszalmodizáló stílus" elnevezést (ugyanúgy, mint az „ugor réteg" nevet), külön hangsúlyozva, hogy „elhatároljuk magunkat e terminus téves értelmezésétől" (uo.). Részletes anyagelemzésünk közben pedig a strófás dallamok egy hangon recitáló szakaszait a trichord-sávból történt alkalmi és esetleges kiemelésnek, azaz másodlagos jelenségnek minősítettük, s a központi hangok egymás közötti szerveződésével, specializálódásával magyaráztuk (uo. 7—8.).

A közelmúltban jelent meg VARGYAS Lajos tanulmánya (1980), melynek néhány részlete a recitatív dallamosság kérdéseiben munkánkkal vitatkozik. Sajnos nemegyszer olyan tételeket cáfol, melyeket mi nem állítottunk, és elmagyaráz olyan tételeket, melyeket őt megelőzően magunk kifejtettünk.

Nézzük először VARGYAS Lajos összegző, elvi kijelentéseit. „Az igazi recitálásban alig beszélhetünk dallamról, még kevésbé ritmusról. Az egy monotonná stilizált éneklő forma, de egyáltalán nem hasonlít a zárt dallamra." (VARGYAS 1980: 211.) Kiderül tehát, és a továbbiakból megerősítést is nyer, hogy VARGYAS Lajos számára „igazi recitálás" csak az egy mereven tartott hangon való recitálás, sőt, úgy látszik, ez is csak „stilizált", azaz műzenei megoldásban. A dallamkezelés szempontjából valójában széles skálán elhelyezkedő recitatív műfajok közül ő egy szűk érvényű, speciális fajtát emel ki, s ennek tulajdonságait tekintve általános érvényűnek, úgy mutatja be azokat, mint az „igazi recitatív" tulajdonságait. Miért? Talán hogy kiderülhessen: a „recitatív" mint olyan, egészében véve késői, magaskultúrabéli fejlemény? Az egyhangos recitálásról ez valóban sok esetben elmondható: „. . . a dallam megelőzte a recitálást, ami a magas kultúrák késői fejleménye" (VARGYAS 1980: 211.). Az általánosnak feltüntetett tétel azonban csak az „Eintonrezitation"-nal kapcsolatban áll, s ott is a „dallam"-nak egy meghatározott értelmében. A VARGYAS által tekintélyként idézett BOSE szavaiból is ez tűnik ki. „*Diese Art* von Rezitation (ti. az egy hangon elfutó) ist ein ästhetischer Kunstgriff . . . eine Stilisierung" (idézi VARGYAS 1980: 211.).

A recitatív általános igényű dallami jellemzése tehát így mellékvágányra fut. De ha a zenetörténeti anyag mozgékony, dallamos recitációinak sora el is kerülheti a zenefolklorista figyelmét, ha az iskolás túba- vagy tenor-fogalom finomításával, pontosításával és egyben kiszélesítésével a szakirodalomban nem is találkozott (vö. pl. P. WAGNER: *Einführung in die Gregorianischen Melodien III.* Leipzig, 1921: 27—28.), a recitatív műfajok pontosabb, differenciáltabb dallami jellemzése egyedül a néphagyomány zenei anyagának alapján is lehetséges lenne. Mert vajon — s itt ismételnünk kell a recitatív ritmusával kapcsolatban már érintett kérdést —: a magyar sirató vajon nem használ-e több dallamhangot? nem *formulák* variált ismételgetéséből, sorolásából áll-e? Vagy úgy értsük-e a fent idézett tételt, hogy a sirató nem „igazi recitáció"? Különös és bizonyítandó állítás lenne. KODÁLY Zoltán még úgy látta, hogy a sirató Magyarországon „egyetlen példája a prózai recitáló éneknek" (*Magyar Népzene* 1969: 56.), sőt kijelentette: „A sirató . . . tökéletes recitatív" (uo.). Meghatározásával nem látta ellentétesnek azt sem: „valami zárt dallam eszméje mégis ott lebeg a szabadon áradó prózasorok felett" (uo.).

Meggondolandó volna e mondat: „. . . a hangismétlést . . . nem lehet egyszerűen azonosítani a recitálással" (VARGYAS 1980: 209.). Valóban nem. Nem minden hangismétlés recitálás, de a tétel fordítva is áll: nem minden recitálás hangismétlés. Van „igazi recitálás", amely ide-oda ingázó dallammenetekből áll, s több hangot vesz igénybe. Az ilyen dallamos recitálást *a hangkezelés módja* a *dalszerű* dallamosságtól elég világosan elválasztja. (Vö. DOBSZAY László: *A siratóstílus dallamköre zenetörténetünkben és népzenénkben.* Budapest, 1983., passim. A dalszerűség felé haladó fejlődést gazdagon tárgyalja MARÓTHY János: *Az európai népdal születése.* Budapest, 1960.) *Ilyen* recitálást és ilyen recitációs hagyomány alapján szerveződött tágabb típuscsaládot mutattunk be a magyar népzene régi rétegének harmadik stíluscsoportjáról szóló tanulmányban.

Tudjuk, hogy az egy hangon végigfutó recitálás sok esetben utólagos stilizálás eredménye, gyakorta az pl. — a keletivel szemben — a római liturgikus énekben. Ez tudományos közhely, melyet számtalanszor részletesen kifejtettek, méghozzá adatokkal alá is támasztva. Az idevágó irodalom nagy részét fölsoroltuk 1974-es recitatív tanulmányunk 1. jegyzetében. (Különösen korszerűen foglalkozik a kérdéssel E. GERSON-KIWI ott citált

munkája.) Magunk 1977-es cikkünkben a zsoltártónust egyenesen „zeneelméleti absztrakcióként" kezeltük (13. o.). Itt is differenciálni kell azonban: *nem minden* egyhangos recitálás tekinthető mesterséges terméknek. Mint korábbi idevágó tanulmányainkban kimutattuk, bizonyos szituációkban (pl. hirdetés) *a spontán improvizált recitálás* is egy hangon futhat. Itt tehát az elemi, természetes, elsődleges megnyilvánulás (vö. SZENDREI 1974, továbbá SZENDREI J.: *Beiträge zu den musikgeschichtlichen Beziehungen des volksmusikalischen Rezitativs.* Studia Musicologica 13, 1971: 275—288.). A római liturgikus hagyományban is *különféle* eredete van az egyhangos recitálásoknak: más a zsoltárokban, és más a hirdető-dallamokban („olvasmányok"). Ez az egész kérdéskör azonban távol áll 1977-es magyar népzenei tanulmányunktól, s az ott tárgyalt — nem merev túbás — recitatív dallamtípusoktól. Ha most mégis kitértünk rá, csak azért tettük, mert nyilvánvalóvá vált, hogy népzenei tanulmányunk értését mind a beszűkült, egyoldalú recitatív fogalom, mind a szélesebb irodalom ismeretének hiánya nehezítheti.

VARGYAS Lajos 1980-as tanulmányában összefoglalóan ismerteti a „Szivárvány havasán" dallamkörét. Ebben az ismertetésben 1977-es monográfiánk számos eredményét átveszi (hivatkozás nélkül), sőt használja a tőlünk származó terminusokat is (pl. do-re-mi „sáv"; vö. VARGYAS 1980: 209; lásd még ehhez és a következőkhöz VARGYAS 1981: 23—24, 26—30 és passim).

Ezek után vitába bocsátkozik néhány idevágó téves véleménnyel, majd e vélemények forrásaként 1977-es monográfiánkat jelöli meg. Így ír: „Ennek a dallamfajtának 12-es sorokból álló darabjait szokás 'recitáló'-nak nevezni a benne előforduló sok hangismétlés miatt. S minthogy KODÁLY a közölt cseremisz párhuzam mellett hivatkozott a gregorián zsoltárrecitálásra és héber zsoltárdallamokra is, azért 'zsoltár típusnak' is szoktuk nevezni. Ennek lett következménye, hogy kezdik ezt a *do-re-mi* dallammagot a recitációs tubából levezetni, amikor is az egyetlen magas hangon folyó recitálás (tuba) fokozatosan kibővül a két szomszédos hang váltakozásává, majd tovább a teljes *do-re-mi* sávvá (DOBSZAY László—SZENDREI Janka 1977.)) — lásd VARGYAS 1980: 209.

Kár, hogy lapszám-hivatkozást nem látunk, mert — úgy tűnik — a szerző nem tanulmányunkat tolmácsolja, hanem arról alkotott saját benyomását. A vélemények, melyekkel vitatkozik, fikciók.

Így 1977-es munkánkban nemcsak 12-es szótagszámú darabokról mutattunk ki recitatív hátteret, hanem a 12-esek mellett az összes 6-os és 8-as szótagszámú típust is feldolgoztuk. (S egyáltalán: VARGYAS sem itt, sem 1981-es könyvében nem említi, hogy az újabban általa is zárt stílusként kezelt típussorozatot 1977-es tanulmányunk gyűjtötte össze, s jelentette ki, hogy a „Szivárvány havasán" dallam egy „szélesebb és jelentősebb" stílusnak reprezentánsa.) Mozgékony túbájú anyagunkban a hangismétléseket, esetlegességük miatt, szinte egyáltalán nem tárgyaltuk. Ebben az anyagban a trichordban ingázó recitáció a meghatározó, melyet VARGYAS — csak az egyhangos recitációt elismerve — nem különböztet meg a dalszerű dallamvezetéstől. Az általunk felvázolt, sok típussal képviselt dallamstílust sehol nem neveztük „zsoltár típusnak". Végül: a trichord dallammagot sehol sem „vezettük le" egyetlen, ráadásul „magas" túbahangból. (A túbahang nem szükségképpen magas!) Az egy- és háromhangos túba között nem gyártottunk fejlődéselméleti utat, sőt, mint már utaltunk rá, az egyenrangú három hang közötti alkalmi szereposztást utólagos specializálódásként kezeltük.

VARGYAS Lajos típusaink háromhangos recitáló sávját egyszerűen „dallamnak" kívánja nevezni (1980: 210—211.), s úgy véli, ezzel olyan kategóriát mondott, melybe nem fér bele a recitáló jelleg. Pedig népzenénk e régies pentaton stílusát az elemző fejtegetéseken túl egészen konkrét bizonyítékokkal is a recitatív kultúrához tudtuk kapcsolni. A konkrét bizonyítékok a tág értelemben vett pszalmodizáló stílus *siratójunkciójú* példái (DOBSZAY—SZENDREI 1977: 8 példa, vö. SZENDREI 1974: 120—121. o.), ezeknek alig stilizált, erősen improvizatív, tökéletes recitatívja — természetesen mozgékony, dallamos recitatívja. A strófikus példák és e siratók között kétségtelen, olykor genetikusan is világosan kimutatható az összefüggés (vö. már SÁROSI Bálint cikkében: *Sirató és keserves.* Ethnographia LXXIV. évf. 1963: 117—122.). A gyímesi és moldvai pentaton vagy trichord siratók ugyanúgy viszonyulnak a strófás „pszalmodizáló stílushoz", mint a diatonikus siratók a strófás „siratós-stílushoz" („ugor réteg"). Nagy kár, hogy VARGYAS figyelmét elkerülték tanulmányaink sirató példái, hiszen az „ugor réteg" esetében éppen ő mutatott rá világosan a recitatív és a strófás anyag közötti kapcsolatra. Siratós-példáinkon éppúgy, mint az általa harminc évvel ezelőtt elemzett diatonikus siratókon, a mozgékony recitálás mibenléte is jól tanulmányozható. (Lásd már RAJECZKY B.: A *Monumenta Monodica I.* 773. sz. dallama. R. B. *Írásai,* Budapest, 1976: 76—79.)

VARGYAS Lajos pszalmodizáló stílussal kapcsolatos zenei jellemzései a nemzetközi összehasonlításhoz kívánnak talajt készíteni, és végső soron természetesen a stílus

eredetének kérdését célozzák. (Nem is igen szabadulhatunk a kérdéstől: vajon nem a rokon népi *giusto* do-re-mi dallamok „érdekében" vitatja-e anyagunk recitatív karakterét?) Idevágó összefoglalását új tételként adja tudtul: „KODÁLY még nem látta elérkezettnek a pillanatot, hogy döntsön a magyar *do-re-mi* dallamok közvetlen kapcsolatairól; mindössze rámutatott egy szélesebb közelkeleti és Volga vidéki (belső-ázsiai) elterjedés-területre, ahol ugyanez a dallamtípus kimutatható. Azt hiszem, a fentiek alapján ma már sokkal inkább köthetjük őket az északkeleti párhuzamokhoz, mint a közel-keleti és abból származó katolikus liturgikus énekhez." (VARGYAS 1980: 213—214.)

Mi azonban úgy véljük, hogy KODÁLY igenis „döntött" a magyar do-re-mi dallamok (szerinte: „ősi recitáló formula") nemzetközi helyzetéről, csak nem akarta azt túlságosan egyoldalúan felfogni. Ezért „általános, nemzetekfeletti" formuláról beszélt (*Magyar Népzene* 1969: 36. o.), előre sejtve valószínűleg a nyugat-európai párhuzamokat is, melyek azóta napvilágra kerültek (vö. pl. RAJECZKY előbb említett cikkét!). Mégis, mint már 1977-es tanulmányunkban utaltunk rá (8. jegyzet), bizonyos, hogy KODÁLY *nem* származtatta a magyar pszalmodizáló stílust a gregorián zenéből. Itt is döntött. Ellenkező esetben a „Szivárvány havasán"-t a VII. fejezetben tárgyalta volna („Műzene nyomai. Egyházi zene, gregorián ének"), és nem a II.-ben („A népzene ősrétege. Kapcsolatok a rokon népekkel").

„Ma már", a „fentiek alapján" — írja VARGYAS, azt éreztetve, hogy az 1980-as tanulmányába bevont anyagok a pszalmodizáló dallamok eredet kérdésében új eredményeket hoztak. KODÁLYhoz képest, az ő közel 50 évvel előbb írt, véleményünk szerint nagyon is kiérlelt álláspontjához képest? De valóban egyetlen olyan új mozzanata nem volt KODÁLY óta a pszalmodizáló dallamok kutatásának, melyre reflektálni kellene? Nem voltak sem a leíró, sem az összehasonlító munkának újabb, a tényállást gazdagító eredményei, vagy legalábbis új kérdésföltevései? Természetesen voltak, s úgy véljük, „ma már", ha összefoglalást akarunk adni e kérdéskörről, nem mellőzhetjük ezeket sem. Akkor sem, ha ezek az új eredmények a koncepcióba csak nehezen illenek bele — erőteljes, jó párhuzamokkal bizonyítják pl. a dallamstílus középkori nyugat-európai jelenlétét (RAJECZKY B. említett cikke) —, vagy újabb kutatások nélkül egyelőre nem lehet értelmezni őket (mint az 1977-es tipológiánkban kimutatott tény, hogy e stílus földrajza kizárólag Erdélyre és közvetlen hatásterületére szorítkozik; lásd DOBSZAY—SZENDREI 1977: 26.).

Döntést nyilvánított az eredetkérdésben 1977-es tanulmányunk is. 27. oldalán ez olvasható: „Mi hajlanánk arra, hogy a pentaton siratót is 'ugor-korinak', a diatonikus recitatív dialektus-változatának tekintsük, s elkülönítsük a strófás népdalainkban fennmaradt 'türk' kvintváltó pentatóniától." Majd: „A strófikus formákat, melyek a pszalmodizáló stílusnak ma számszerűen uralkodó képviselői, történetileg későbbinek kell tartanunk a kötetlen recitatív formáknál . . ." „A recitatív formákból sarjadó strófák kialakulása, majd az általunk másodlagosnak tekintett 'átmelodizált' variánsok kifejlődése már a kvintváltó szerkezetek rögzített . . . sajátosan magyar alakjának kikristályosodásával egyidőben, részben azzal kölcsönhatásban mehetett végbe."

Úgy véljük, amennyire az anyag engedi, pontos döntés. A gregorián származtatás kérdését fel sem veti, hiszen azt már előszóban utasította vissza (6. o.). Pedig ezt a visszautasítást megelőzte és megalapozta a rokon gregorián dallamok magyar *népi* gyakorlatban való használatának vizsgálata, a konkrét asszimilációs folyamatok és variálás vizsgálata (vö. SZENDREI 1974.), sőt a pszalmodizáló stílus egyes darabjain az alkalmi műzenei hatás kimutatása is (DOBSZAY—SZENDREI 1977: F példacsoport).

A kutatás mai állását számba véve inkább a nyitott kérdések, semmint a végleges döntések állnak elénk. Megválaszolásukhoz a pontos formai (és terminológiai) megközelítés, a tipológia, a dallamföldrajz, a minél szélesebb nemzetközi összehasonlítás és a segédtudományok eredményeinek felhasználása jelöli ki az utat.

Janka Szendrei

ÜBER DAS REZITIEREN UND UNSERE SOGENANNTEN PSALMODIERENDEN MELODIEN

(Auszug)

In den Jahren 1974 und 1977 gab die Verfasserin in systematisierenden Studien einen Überblick über die in der ungarischen Volksmusik vorkommenden Formen des Rezitierens. Ihrer Ansicht nach war das Rezitieren seinerzeit sehr wichtig, erfüllte verschiedenartige Funktionen und erschien in vielen Formen: es gab Rezitieren in Prosa und in Strophen, in mehreren Nachbartönen und in einem Ton ausgehalten usw. In mehreren neueren Studien (so im Jahrgang 1981 der Ethnographia) hält Lajos VARGYAS das in einem Ton gehaltene Rezitieren für die ursprüngliche Form und qualifiziert sie als Ergebnis einer späten Stilisierung. Die Verfasserin lässt sich in eine Debatte darüber ein, legt ihre „erweiterte" Auffassung vom Rezitieren dar und modifiziert die geschichtlichen Schlussfolgerungen VARGYAS'.

ISMERTETÉSEK

J. Lőrinczi Réka: A magyar rokonsági elnevezések rendszerének változásai. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1980. 259 l.

Bodrogi Tibor

Az utóbbi évtizedben bővülő társadalomnéprajzi vizsgálatok — mindenekelőtt a XIX. század második felének és századunknak a vonatkozásában — egyre számosabb adalékkal szolgálnak a magyar népi társadalom behatóbb megismeréséhez. A legnagyobb hangsúly e kutatások széles körű spektrumában a rokonsági szervezeten és az ennek funkcionálását többé-kevésbé tükröző rokonsági terminológiákon volt (lásd mindkettőre pl. Szabó László közleményeit), ami annak a határozott felismerését jelenti, hogy az iparosodás előtti, még nem, vagy csak lassan kapitalizálódó falusi társadalom életében a rokoni kapcsolatok kiemelkedő szerepet játszottak. A szinkronisztikus vizsgálatok részben az adott szituáció rögzítésére szolgáltak, részben pedig lehetőséget nyújtanak arra, hogy korábbi állapotokra is következtessünk a rokonsági terminológiák változásában közismerten meglevő „time lag" figyelembevételével. (A terminusok lassabban változnak ugyanis, mint a rokonsági viszony: vannak terminusok, amelyek elmúlt viszonyt jelölnek, de nem tűntek el a nyelvből, és vannak viszonyok, amelyek nyelvi kifejezésére még nem került sor.)

E vizsgálatokból mindazonáltal csak az „újmagyar kor" (kérdés, hogy a rokonsági szervezet vonatkozásában a nyelvészeti korszakolás biztonsággal alkalmazható-e?) rokonsági és terminológiai szisztémája rajzolódott ki általános relációval, a kutatás előtt, az írott anyag azonban jórészt feltáratlan maradt, pontosabban csak az egyes terminusok nyelvészeti múltját ismertük meg anélkül, hogy ezek interrelációját pontosabban feltárták volna. Ezért hézagpótló Lőrinczi Réka munkássága, részint az a hatalmas adattár, amelyet a teljesség igényével állított össze, részint pedig most recenzált munkája, amely az ebből levont következtetéseket tartalmazza.

A munka tartalmáról csak röviden szólhatunk. A rövid Bevezetés után szerzőnk négy fejezetben adja meg — alapvetően nyelvészeti szempontok szerint — az elnevezéscsoportokat. Ezek: *A rokonságszámítás alapvető változását sejtető elnevezéscsoportok; Csak rokon értelmű elnevezésekkel gyarapodó elnevezéscsoportok; Az idők során differenciálódó fogalmakat jelölő elnevezéscsoportok* és *Az ómagyar kor előtt terminológiailag meg nem különböztetett viszonyokat jelölő elnevezéscsoportok.* A bemutatás módszere következetes: Lőrinczi Réka előbb az egyes rokonsági terminusok szótörténeti anyagát mutatja be, majd az egyes elnevezéscsoportokat elemzi, és közli a terminusok jelentésbeli változásait. E fejezetekben Lőrinczi Réka — az anyag adta keretek között — tesz eleget a Bevezetésben megfogalmazott célnak, amely szerint „az egyes elnevezések *külön-külön története helyett* inkább az elnevezések egymáshoz való viszonyának múltját és jelenét kívánta vizsgálni." E külön-külön vizsgált „részrendszerek" alapján tesz azután a dolgozat zárófejezetében kísérletet arra, hogy felvázolja „*A magyar rokonsági elnevezések rendszere alakulásának történetét*". E történetet *A magyar nyelv története* c. munka (1967) korszakolásának megfelelően három részre osztja, és megkülönbözteti az ómagyar kor előtti idők (896-ig), az ómagyar kor (896—1526), a középmagyar kor (1526—1772) és az újmagyar kor (1772-től napjainkig) rokonsági elnevezési rendszerét.

A dolgozat nyelvészeti részét kellő tájékozottság hiányában nem értékelve, etnográfiai szempontból úgy látjuk, hogy Lőrinczi Réka munkája igen hasznos és fontos hozzájárulás a magyar rokonsági rendszer és terminológia alakulásának és ezzel a magyar társadalomtörténet menetének alaposabb megismeréséhez, s ez megbízható alap a továbblépéshez. Mégsem szabad azt gondolnunk, hogy a történeti alakulás problémái megoldódtak volna. Mindenekelőtt kérdéses számunkra, mennyiben alkalmazható *A magyar nyelv története* korszakbeosztása a magyar társadalom, különösen pedig a rokonsági kapcsolatok történetére, aminek a terminológia nem teljes tükrözése. (Ennek nem mond ellen, hogy a kutatás módszertanilag általában a terminológia felől közelíti meg a rokonsági viszonyo-

kat.) Ezen túlmenően úgy látjuk, hogy a munka adós maradt éppen az elnevezés*rendszer* (azaz *terminológiai struktúra)* változatainak bemutatásával. Ezt ugyanis nem helyettesíti az egyes nyelvtörténeti korszakokban megjelenő terminusok felsorakoztatása, ebből ugyanis csak az tűnik ki, hogy nyelvészeti kutatásaink milyen eredetűnek tartanak bizonyos kifejezéseket, ill. hogy írott forrásaink vagy gyűjtéseink mit rögzítettek. További nehézség, hogy a források túlnyomó részben csak a hivatkozó terminusokat közlik, és a megszólító kifejezéseket mellőzik, ezzel pedig nem teszik lehetővé a két párhuzamosan létező, de eltérő rendszer rekonstruálását. Mindezeket a forrásbeli hiányosságokat számításba véve, a rendszerváltozás menetének megállapítására vonatkozó módszer lényegét abban látnánk, ha az mind nyelvtörténetileg, mind írásos anyag alapján datálható, kedvező esetben még földrajzilag is lokalizálható kifejezések alapján készítődne el a terminusok struktúrába helyezett táblázatainak sorozata, ezzel lenne realizálható a munka címében foglalt cél elérése. (Nem számonkérő szándékkal írjuk ezeket, hanem a kutatás következő fázisának szükséges lépéseként javasoljuk e vizsgálat elvégzését.)

Befejezésül csupán néhány — a lényeget nem érintő — megjegyzést kívánunk tenni. Lőrinczi Réka szerintünk a szükségesnél nagyobb jelentőséget tulajdonít a levirátus és a szororátus terminológia formáló intézményének. Bár az erre hivatkozó értelmezéseknek már századunk tízes éveitől megvannak az előzményei, a kutatás napjainkban általában nem fogadja el ezt a magyarázatot, lényegében azért, mert egy-egy társadalom életében mennyiségileg elenyésző esetekről van szó, amelyeknek terminológiai módosító hatásáról nem szólhatunk. Ugyancsak nem értünk egyet azzal, amit Lőrinczi Réka a „férj" és „feleség" szavakkal kapcsolatban ír, vagyis amikor promiszkuitásról és az ezt követő monogám házassági formáról szól. A mai etnológiai kutatás általában elveti a promiszkuitás feltételezését, és már a homo sapiens megjelenését a laza monogámiához-poligíniához köti. Csak mellékesen ugyancsak a zárófejezet egy megállapítására hivatkozva említjük, hogy a többnejűség egyszerű demográfiai okok miatt sohasem volt uralkodó változat. Mint XIX—XX. századi adatainkból kitűnik, a poligin házassági formát is ismerő társadalmaknál a monogám házasság az általános forma, és e tény egyetemes érvényét egyes ausztráliai törzsek gerontokratikus poligíniája sem módosíthatja.

Még bővíthető kritikai részlet megjegyzéseink nem érintik Lőrinczi Réka munkájának érdemét. Munkája (és anyaggyűjtése) olyan alap, amelyre a jövő kutatása biztosan építhet, cáfolva vagy megerősítve egyes elemzéseinek és következtetéseinek érvényét.

Guszkova, Antonyina: A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a mai magyar nyelvben. Nyelvtudományi Értekezések 106. sz. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1981.

Jávor Kata

A szerző a megszólítási formák mai rendszerét és történeti előzményeit tekinti át a nyelvi és nyelven kívüli tényezők együttes figyelembevételével, diakrón és szinkrón vizsgálattal.

A tegezés és magázás története és gyakorlata áll a kutatás középpontjában, mégpedig egymáshoz való viszonyukban. A magyar megszólítás régi módja a tegezés volt, de ennek a maitól némileg eltérőleg, különböző módjai voltak. Tehát a tegezés önmagában volt képes a kapcsolat jellegét kifejezni. A magázódás előtérbe kerülésével a tegezés visszaszorult, míg ma újra ellenkező irányú folyamat tanúi vagyunk.

Mivel a megszólítás a társadalmi kapcsolatteremtés egyik legfontosabb eszköze, vizsgálatával a szerző az elmúlt évtizedek társadalmi változásainak igen őszinte tükörképét mutatja fel. A korábbi korszakok megszólítási gyakorlata egyértelműbbnek és körülhatároltabbnak tűnik a maihoz képest. Így 1945 előtti rétegzettségét az 50-es évek megszólítási forradalma követte, mely e téren is törülni akarta a különbségeket, és sokszor erőltetett formákat is bevezetett. Mint a szerző megállapítja, a mozgásban levő társadalmakban gyakori a nyelvi normák módosulása. Erre a magyar példánál alig akad megfelelőbb.

A magyar megszólítási gyakorlat feltérképezése azért is nehéz feladat, mert a mai napig sem alakult ki olyan egységes megszólító forma, mint pl. a lengyelben és sok más nyelvben. Ezért több múlt és múlik a beszédszituáción, a beszélők érzelmi töltésén, státusán. Ez a vonás mindig is erősen jellemezte a magyar megszólítást.

A korábbihoz képest a szerző elsősorban két változást lát fontosnak. Egyik a megszólítási formák demokratizálódása, mint pl. az egyoldalú tegeződés visszaszorulása, a másik a gyakorlat egyfajta bizonytalansága.

A vizsgálat anyagát a szerző televízió- és rádióműsorok riportjaiból, valamint újságok, szépirodalmi művek és a köznapi társalgás figyelembevétele mellett kérdőíves módszerrel gyűjtötte össze. A kérdőíveket függelékként közli is. A gazdag és alapos anyagfeltárás annál is dicséretesebb, mert orosz anyanyelvű szerzőnő disszertációja az, amit a kezünkben tartunk.

Hajnal, John: Two kinds of preindustrial household formation system. (Az iparosodás előtti háztartásrendszer két modellje.) Population and Development Review. vol. 8. no. 2. 1982. 449—494 l.

Andorka Rudolf

Közel húsz évvel ezelőtt jelent meg HAJNAL Jánosnak az a tanulmánya, amelyben kimutatta, hogy Északnyugat-Európában a XVIII—XIX. században egy különleges házasodási minta érvényesült: viszonylag későn házasodtak, és viszonylag sokan maradtak életük végéig nőtlenek, illetve hajadonok. Ez a házasodási minta a Trieszt—Szentpétervár vonalig érvényesült, attól keletre a korai és majdnem teljes körű házasodás volt a jellemző. Ebben a tanulmányban továbbfejleszti akkori gondolatait, mivel összekapcsolja a házasodási szokásokat a háztartások szerkezetével. Abból indul ki, hogy a háztartások kialakításának két típusát lehet megkülönböztetni.

Az első típust az jellemzi, hogy

A) későn házasodtak, mondjuk a férfiak átlagosan 26, a nők 23 éves vagy idősebb korban,

B) a házasságkötés után a házaspárnak saját háztartása volt,

C) a házasságkötés előtt a fiatal férfiak és nők jelentős része szolgaként más háztartásokhoz tartozott.

A második típus esetében viszont

A) korán házasodtak,

B) a házasságkötés után a fiatal házaspár hosszabb vagy rövidebb ideig együtt élt egy idősebb házaspárral (az egyik házasfél szüleivel), és ez az utóbbi pár volt a háztartás „feje",

C) a több házaspárból álló háztartások időnként felbomlottak két vagy több háztartásra.

Az első minta Északnyugat-Európát jellemezte. Ide sorolja a brit szigeteket, Hollandiát, a német nyelvű területeket és Észak-Franciaországot. Nem tárgyalja itt Dél-Európát, Finnországot és a balti országokat, noha ezeket a területeket is a késői házasságkötés jellemezte. Ennek oka részben az, hogy nincsenek megfelelő adatok az elemzéshez, részben pedig az, hogy úgy látszik, e területeken nem volt teljesen általános az első háztartástípus.

Elemzéseit az iparosodás előtti korszakra, a XVII. és XVIII. századra összpontosítja. Valószínűnek látja azonban, hogy legalábbis Angliában, az 1600 előtti négy évszázadban már hasonló háztartás-kialakítási szabályok érvényesültek.

Az északnyugat-európai minta kétféleképpen tükröződik a rendelkezésre álló adatokban: igen alacsony az olyan háztartások aránya, ahol a családmagon kívül más rokonok is élnek, és ahol két vagy több rokon családmag él; valamint igen magas a szolgák aránya a háztartásokban. Példaképpen korabeli dán, izlandi, norvégiai, angol, hollandiai és belgiumi adatokat idéz.

Ennek a rendszernek az volt a lényege, hogy a házasságkötés előtt a fiataloknak igen jelentős része több évet töltött szolgaként idegen háztartásokban. Ezáltal a házasságkötés életkora kitolódott, viszont a fiataloknak lehetőségük volt bizonyos megtakarításokra, amelyeket az új háztartás létrehozásakor felhasználhattak. Különösen fontos volt a nők hozománygyűjtése. Ez egyben azt is jelentette, hogy a fiatal nők éveken keresztül rokon férfi felügyelete nélkül éltek, tehát lényegesen függetlenebbek lehettek, mint a nagycsaládokban élő hasonló korú nők. Nemcsak a szegény fiatalok vállalkoztak szolgaságra. Így a háztartásfő és a szolgái sokszor azonos társadalmi rétegbe tartoztak, illetve a szolgák megházasodásuk után ugyanolyan társadalmi helyzetbe kerültek, mint korábbi gazdáik. Ha a fiataloknak nem volt módjuk önálló gazdasághoz jutniuk vagy önálló műhelyt létesíteniük, akkor a megházasodás után munkások voltak, de külön háztartásban éltek.

A második minta, HAJNAL szerint, a világnak sok más részét jellemezhette, természetesen sokféle alváltozattal. Az alváltozatok elsősorban abból adódtak, hogy a több családmagot tartalmazó közös háztartások (joint household) mikor, milyen szabályok

szerint bomlottak fel. Előfordulhatott, hogy a fiatal házaspár néhány év múlva kivált a szülők háztartásából, vagy hogy az apa halála után váltak ki, vagy hogy a szülők halála után is együtt maradtak a testvércsaládok. Az egyik alváltozatban pedig a legidősebb vagy a legfiatalabb fiúgyermek a házasságkötése után a szülőkkel maradt, a többi testvér a házasságkötés után elköltözött. Ettől függően e közös háztartás típusú mintában nagyon eltérő lehetett az olyan háztartások aránya, ahol a családmagon kívül más rokonok is éltek, vagy ahol több családmag élt, és nagyon eltérő lehetett a háztartások átlagos taglétszáma is. HAJNAL szerint azonban a lényeg az, hogy e minta szerint az emberek nagy része élete folyamán valamikor hosszabb vagy rövidebb ideig közös háztartásban élt. Szerinte ez nem csak a jobbmódúakat, hanem a szegényeket is jellemezte. E minta esetében — mivel a nyugat-európai típusú szolgaság nem fordult elő — a szolgák száma kisebb, illetve a szolgák életre szóló szolgák voltak, akik ennek következtében más társadalmi rétegbe tartoztak, mint gazdáik. E háztartás-kialakítási mintát indiai, nepáli és kínai XX. századi adatokkal szemlélteti. Idéz továbbá XIII. századi toszkánai és XIX. századi oroszországi vizsgálatokat is. A háztartások átlagos taglétszáma ezekben nagyon eltérő volt: Indiában és Kínában 5 körül, Oroszországban 9 fölött. Úgy látszik tehát, hogy a közös háztartásrendszernek a legszélsőbb példáját itt találjuk: ezekben az orosz jobbágy háztartásokban szülők, házas gyermekek, unokák, unokaöccsök, unokahúgok éltek együtt. Időnként a nagy háztartások felbomlottak, de a keletkező új háztartásokban is többnyire egynél több családmag élt.

Utal a II. József-féle népszámlálás adataira is: az egy háztartásra jutó házas férfiak száma (amelyet a többcsaládos együttélés mutatójaként foghatunk fel) Magyarországon és Erdélyben viszonylag alacsony volt, Horvátországban viszont meglehetősen magas. Ez az uralkodó háztartástípus alapvető különbségére utal.

A tanulmány végén a nyugat-európai háztartás-kialakítási minta messzebbmenő hatásaival foglalkozik. Így az a tény, hogy általában két érett felnőtt házasodott össze, lehetővé tette, hogy a szülők befolyása a párválasztásra kisebb legyen, és helyette egy megelőző udvarlási szakaszban maguk a házasfelek döntsék el, hogy össze akarnak házasodni.

A késői házasodás és azt megelőző szolgakénti munkavállalás révén a nyugat-európai népességek elég hatékonyan szabályozták a népszaporulatot. Rossz gazdasági körülmények között a szolgálás időtartama kitolódott, és később házasodtak, gazdasági fellendülés idején — vagy nagy népességkatasztrófák után, amikor üres gazdasági egységek voltak és munkaerőhiány lépett fel — a szolgálás ideje megrövidült, és fiatalabb korban házasodtak össze.

Az a tény, hogy a gazdaságok és műhelyek munkaerő-szükségletét jelentős mértékben szolgákkal, vagyis idegen, fizetett munkaerővel fedezték, a racionális gazdálkodás elemeit vezette be, szemben azzal a helyzettel, amikor a gazdaság munkaerő-szükségletét nagyrészt a családi munkaerő fedezte. A családi munkaerőnek, mint CHAYANOV kimutatta, nincs költsége, mert a családtagokat úgyis el kell tartani, tehát még akkor is érdemes foglalkoztatni, ha igen kevés hasznot hajtanak.

Végül a nyugat-európai háztartásminta az idős, munkaképtelen és szegény emberekről való gondoskodásnak speciális formáit teszi szükségessé. A közös háztartás típusú rendszerben ezekről a tág családjuk gondoskodik. Mivel a nyugat-európai minta szerint nem élnek egy háztartásban családjuk távolabbi tagjaival, a faluközösségeknek kellett róluk gondoskodni.

Gyáni Gábor: Család, háztartás és a városi cselédség. Magvető Kiadó. Budapest, 1983. 253 l.

Mohay Tamás

GYÁNI Gábor könyve a Gyorsuló idő sorozatban örvendetes gazdagítása a társadalomtörténeti irodalomnak. Témája, a házicselédség, több szaktudomány peremén fekszik, és sokáig elkerülte a kutatók érdeklődését. A szerző figyelmét éppen ez a peremhelyzet — mely ugyanakkor társadalmi jellemző is — ragadta meg, és ennek igényes elemzését végezte el. Legfőbb kérdése éppen arra irányul, hogy „milyen társadalmi tények összefüggő rendszere adott alapot ezen felülről, az állam közvetlen segédletével kiépített és merőben jogi szabályozottságú intézmény viszonylag tartós életképességéhez". A válaszkísérlet során felmerülő további kérdésekhez igyekszik megtalálni a megfelelő forráscsoportot a statisztikáktól és anyakönyvektől a korabeli vita- és röpiratokon keresztül az önéletrajzokig, valamint a szociográfiai és néprajzi irodalomig. A forrásadottságok indo-

kolták a téma szűkítését Budapestre a századfordulótól a második világháború végéig terjedő időszakban; ugyanakkor ezt a választást az is alátámasztja, hogy „Budapesten a polgári korban a cselédség számított a legnépesebb női foglalkoztatottsági kategóriának". Ez utóbbi jelenséget a szerző általános európai jellemzőnek találja, és megállapítja, hogy „az ipari forradalom kezdeti, extenzív periódusában a *városi* női bérmunkásság voltaképpeni képviselője a házicselédség".

Azok a jogi szabályozások, amelyekkel a cselédséget definiálni lehet, maguk is sokat elárulnak a cselédek társadalmi állapotáról. A cseléd és a munkaadó közötti szerződéses viszony hatalmi viszonyt is jelent, amelyben a cseléd a személye fölötti rendelkezési jog tetemes részéről lemond; ezzel viszonya munkaadójához a szülő—gyermek, illetve a gyám—gyámolított viszonyához válik hasonlatossá. Mivel a cselédség sokkal inkább tünékeny társadalmi állapot, semmint tartós és megszilárdult társadalmi réteg, és az egyéni életpályának is az esetek többségében csak átmeneti szakasza, azok a fejezetek, amelyek a cselédeknek Budapest társadalmában és a polgári háztartásban betöltött helyéről, földrajzi és társadalmi eredetéről szólnak, a hazai polgárosodás és a család átalakulásának több fontos kérdését érintik. A szerző korábbi cikkeiben is volt már egy határozott törekvés arra, hogy rétegek, foglalkozási csoportok mikrotörténeti bemutatását tágas elméleti keretekbe illesztve végezze el. A társadalmi eredet kérdésének elemzése például inkább annak a megválaszolását jelenti, hogy mely rétegek és csoportok álltak az előtt a választás előtt, hogy cselédnek szegődjenek. E rétegek — a mezőgazdasági napszámosok és a kézműves kisiparosok elnyomorodott csoportjai — közös jellemzője az „egyértelmű társadalmi meghatározottság hiánya", tehát az a kettősség, amit a polgári osztályhelyzet és a rendies létforma egyidejűsége jelentett, és amiből a feloldást „egyedül és kizárólag a polgárosodás teljes értékű kibontakozása jelenthette volna". A cselédpályára kényszerítő és vonzó erők bemutatásával kapcsolatban a szerző árnyalt elemzését adja olyan, a racionális indítékokon túli tényezőknek, mint a cselédkibocsátó és cselédfogadó rétegek családi szerepelvárásokkal kapcsolatos hagyományai és mentalitása. A könyvnek majdnem felét teszi ki a cselédség élet- és munkakörülményeiről szóló fejezet: a cselédfogadás informális és szervezett útjainak, a cselédtársadalom belső tagolódásának, a béreknek, a gazda—cseléd kapcsolatnak arányos, átfogó képe.

A rendkívül gondolatgazdag kötet témáinak és tételeinek további kiemelése helyett rá kell mutatni néhány erényére, és egy zavaró körülményre. Ez utóbbit az jelenti, hogy a könyv stílusa a közeli fogalmak sűrű egymás mellé helyezésével, az olykor túlbonyolított körmondatokkal nem mindig szolgálja a könnyebb megértést. Erénye viszont a biztos forráskezelés, a különböző forrásoknak feltett kérdések állandó szembesítése egymással, és az elméleti magyarázatoknak és következtetéseknek összhangja a bemutatott tényekkel. Ki kell emelni végül a szerzőnek azt a képességét, hogy elkerüli az ökológiai tévkövetkeztetés csapdáját: azt, hogy csoportosított adatokból olyan következtetéseket vonjon le és olyan magyarázatokat adjon rájuk, amelyek nem az adott csoportra, hanem annál tágabb vagy szűkebb jelenségkörre vonatkoznak. Ha mégis ilyesmit tesz, azt egyrészt mindig jelzi, másrészt kellő óvatossággal, és állításai valószínűségi jellegére való utalással teszi.

Дегтарев, А. Я.: Русская деревня в XV—XVII веках. Очерки истории сельского расселения. (Az orosz falu a XV—XVII. században. Tanulmányok a falusi települések történetéből.) Издательство Ленинградского Университета. Ленинград, 1980. 175 l.

Tagányi Zoltán

A XIX. századi tudomány a falusi települések kezdetén nagy vérségi kötelékeken alapuló egységeket tételezett fel, melyekből fokozatosan kisebb települések rajzottak ki. Ezt az elméletet, a nagyobb törzsi egységekből való kirajzás elméletét tartja fenn a „szemejnaja patronimija" elmélete. A szerző nagyon határozottan kimutatja, hogy ugyan a XV. században az Orosz Északon a falu szó megjelenik, és az égetéses-parlagoló rendszerről a szabályozott határhasználatra való fokozatos áttérés és a falu és a város közötti munkamegosztás, a falu és a város elkülönülésének jelensége figyelhető meg. Azonban a XV—XVI. században nagyobb települési egységek még nem mutathatók ki az orosz északon, ugyanis csupán a XVII. században következik be a sócháról való adóztatásról az udvarok szerinti adóztatásra való átváltás. Vagyis csak ebben a korban figyelhető meg az a jelenség, hogy a porta és az udvar nem azonos a művelő egységgel, és a művelő egységnek több családra való kiterjedése csupán a XVII. században következik be.

A XV—XVI. század kezdetén elsősorban történeti statisztikai módszerekkel a települések átlagos udvarszámát 1—3 udvarban határozza meg, ez az átlag csak ritkán érhette el a 4—5 udvaros számot. A település szórt volt, vagyis „chutor" jellegű települések domináltak, azonban léteztek nagyobb udvarszámmal rendelkező települések, de ezek nem voltak általánosak. A nagyobb udvarszámú települések elsősorban a patronímia XV—XVI. századi értelmezéséhez fontosak, ugyanis ezen nagyobb településekből való kirajzás következtében alakulhattak ki az északi területekre is jellemző -ics, -icü, -nye képzővel végződő falunevek. Az ilyen jellegű patronímia felfogásban ott rejtőzködik a paraszti család összetételének és szerkezetének elképzelése: egy bizonyos idő után a felduzzadt paraszti családok körében megjelenhetett az osztozkodás intézménye, és az osztozkodások időszaka rövidebb lett az időhatárok kitolódásával.

A településtörténeti adatok elemzése alapján látható, hogy a vizsgált korszak kezdetén az 1—3 udvaros „chutor"-ok domináltak, nagyobb települési egységek a XVII. század második felében jelentek meg. A településszerkezetet a továbbiakban az ökológiai viszonyokkal szoros kapcsolatban vizsgálja, és így kimutatja, hogy a rosszabb talajú területeken a chutorok udvarszáma alacsonyabb volt, a jobb talajminőségű területeken ezek száma növekedhetett. A nagyobb települési egységek, melyek nem törzsi, hanem a késő feudális patronímia alapján képződtek, elsősorban a folyók partján és tavak mentén helyezkedtek el. Ezeket az adatokat összeveti a központi orosz területek településtörténeti adataival is. Ebből kiderül, hogy a moszkvai és a nyizsnyij-novgorodi települések területén is az egy udvaros vagy néhány udvaros települések domináltak a történeti fejlődés kezdeti szakaszában, és a nagyobb udvarszámú települések csak a XVII—XVIII. században jelentek meg. Ez azért is fontos megállapítás, mert azok, akik a patronímia ősközösségi jellegének elméletét tartják fenn, azok feltételezik a központi orosz területeken a korai történeti korszakokban a zárt faluközösségi rendszert, melyekből egy törzsi jellegű patronimikus kirajzás volna megfigyelhető. Ezt az elméletet a szerző elutasítja, vagy inkább taglalásába sem bocsátkozik bele.

A munka egyedüli hiányérzetet keltő mozzanata, hogy ugyan jelzi, hogy a települések nagysága és az udvarok számának alakulása a paraszti család összetételéből vezethető le, és változásuk a nagycsalád kibontakozásából vezethető le. De csak egy helyen utal arra, hogy a XVII. században az osztozkodások közti időszak rövidül, ezen túl az orosz északon a paraszti család nagyságának, összetételének változását nem vizsgálja, pedig erre vannak bőven adatok a jelenlegi szovjet történettudományban is, így szintén az orosz novgorodi északra vonatkozóan Baklanova munkájában. A feudalizmus patronímiájával kapcsolatban a *pecsise* kifejezést alkalmazza ugyan, de ezt nem köti a XIX. századi Jefimenko nevéhez, aki ezt a terminust útjára engedte.

Paysans, femmes et citoyens. Luttes pour le pouvoir dans un village Lorrain. Par Hugues Lamarche, Susan Carol Rogers, Claude Karnoouh. Préface: Henri Mendras. Éditions Actes Sud, 1980. 216 + (2) p.

Voigt Vilmos

A párizsi Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS) faluszociológia kutatócsoportja (groupe de sociologie rurale) 1970-től működik, az előszóíró Mendras (némileg távoli) vezetésével. Tizenegy kiadványukat sorolják fel a kötet végén, ennek mintegy felét (olykor társszerzővel) Mendras írta.

A jelen kötet a csoport középponti vállakozásának negyedik kiadványa. Az 1971-től indult két első kötet *(Analyse comparative du changement social* és *Société paysanne ou lutte de classe au village)* a társadalmi változást állítja a középpontba. A harmadik kötet a francia faluszociográfia bibliográfiája lesz (most van megjelenőben). Így hát a mostani kötet a társadalmi rétegzés bemutatásával önmagán túl is mutat, általános tanulságokat kínál.

Amint az előszó közli, 1967-ben kezdték el a csoport tagjai kutatni a lotaringia Grand-Fraud falu életét. A kutatás céljainak vázolása után a falu pár oldalas bemutatása következik. Itt három részben hét fejezet, bevezetések, utószavak, bibliográfiák következnek. Ráadásul a második rész anyagát angolból fordították. Még külön utószó, a falura vonatkozó (14 tételes) bibliográfia is olvasható. Magát a konkrét anyagot így sokszoros áttétel és körítés révén kapjuk meg.

Ha a nagyhírű francia szociológia, ennek legjobb faluszociológiai csapata végül is egy ilyen töredékes és mozaikszerű képet kíván nyújtani, annak több oka lehet. Tudjuk, milyen erős és módszertanilag milyen megbízható az elméleti francia szociológia. Minta-

szerű feltárást olvashattunk sok faluról, újabban az etnográfusok, helytörténészek, sőt műemlékkutatók is világszerte irigyelt, hallatlan teljességgel dokumentált műveket hoztak létre. Az a felfogása a parasztoknak, amelyet MENDRAS és csoportja képvisel, szintén garantálja a jó színvonalat. Azt is tudjuk, hogy a progresszív beállítottságú kutatók nem eleve dicsérik vagy utasítják el a mai faluban lejátszódó változásokat. Mivel Európa számos területén kutattak, összehasonlítási alapjuk is megvan. Noha igazságtalan lenne éppen e negyedik kötetből (amivel az anyagközlés még véget sem ért) mindazt kiolvasni, ami az egész kutatás erénye és hiánya, mégis tanulságos megfigyelni, mire koncentráltak és mit vettek észre e kötet szerzői.

Az első rész a hatalom és termelés kérdéseivel foglalkozik, egyetlen szerző (Hugues LAMARCHE) nagyvonalú szintézise a XVIII. sz. végétől napjainkig. Kitűnő demográfiatörténeti adatok álltak rendelkezésére, a termelési gyakorlatot bevett szakkifejezésekkel csak megnevezi, nem jellemzi vagy részletezi. A hatalom esetében a családi formától a gazdaságiig tekint, az utóbbit máig vizsgálja, és főleg a gazdaságok ökonómiai kohézióját vizsgálja. A munkásokat és kétlakiságot csupán igen röviden említi.

A második rész angol szerzőnője a nőknek a hatalomban való részesedését vizsgálta. Előbb a családi munkamegosztás és ennek változása, majd a női szerepek, házasság témáit érinti. Külön foglalkozik e megoldásokba való belenevelődés és intézményesülés kérdéseivel. Végül itt is a változásokat kísérli meg bemutatni. Voltaképpen a szocializáció megváltozásaként értékeli a jelenségeket, és legfontosabb jellemvonásként a férfiszerepek háttérbe szorulását említi.

A rokonságnak a hatalom gyakorlásában betöltött szerepével foglalkozik a nálunk legismertebb szerző, KARNOOUH. Ez egy korábbi, megjelent írásának változata. Előbb a „ház" és „család" (valamint a „falu") szocioszemantikájával foglalkozik, ezután a falun belüli helyi egységek (szomszédság, környezet, a mi fogalmaink szerint „alvég" és „felvég" stb.) összefüggéseit vizsgálja, ezután ismét a „család" értelmét kutatja, ennek alapján pedig a rokonsági terminológia pontos értelmezése olvasható. Szintén önálló tanulmány volt a politika és család összefüggéseiről írott rész. Itt a nagy politikától a kis politikáig, a ma kifejezésre kerülő „falusi" igényekig sok mindenre hivatkozik.

A végül is évtizednyi időben írott részek egy még korábbi terepmunka felismeréseit tükrözik. A kötet elejétől végéig egyre magasabb analitikus szinten, esszészerű megfogalmazásban összegezéseket kapunk. Amennyire hiányzik belőlük a nálunk megszokott centiméterező és kérdőíváradatot öntő falukutatás, annyira szuverén a kezelésmód, ahol még az európai paraszti fejlődés olyan klasszikus leírói, mint BLOCH is csak metanyelvi szótárként, elegáns utalások formájában kerülnek elő.

Ez az *esprit* végül is élvezetes olvasmánnyá teszi ezt az írásfüzért. Nem hoz vadonatúj megállapításokat, ám meggyőző és igen értelmes áttekintést ad. Csakhogy ki és hol tudja ezt folytatni vagy megismételni? Ily módon még azt is csak idézőjelben merem leírni, hogy a mű „tanulságos".

Heilfurth, Gerhard: Der Bergbau und seine Kultur. Eine Welt zwischen Dunkel und Licht. Atlantis Verlag. Zürich, 1981. 322 l., számos fekete-fehér és színes kép.

Hofer Tamás

Ez a munka „életmű-könyv" — Gerhard HEILFURTH már 1932-es első publikációjában a bányászfolklórral foglalkozott, ezt bányászdalokkal, mondákkal, a „bányaváros" történeti típusával, a német Érchegység néprajzával, a bányászat védőszentjeivel, vallásos vonatkozásaival és hiedelmeivel foglalkozó cikkek és vaskos kötetek követték. Maga az ismertetett kötet a szép könyveket kiadó Atlantis Verlag gondozásában széles közönséghez kíván szólni, a tudományos apparátus „visszafogott", csak zárójelbe rejtett számok utalnak a válogatott voltában is tekintélyes bibliográfiára. Ez a könyvtípus viszont módot ad rengeteg kép gondos közlésére. A képek maguk mintegy önálló „vizuális gondolatmenetet" követnek, középkori, sőt ókori ábrázolásokat állítanak hasonló témájú kora újkori metszetek, jelenkori fényképek mellé, kontinuitás és diszkontinuitás állandó hangsúlyozására.

A kötet felépítéséhez, szemléletmódjához a kulcsot az összefoglaló fejezet adja meg (287—300.). A bányászatnak kulcsszerepe van modern világunk kialakulásánál — írja HEILFURTH professzor. A mai ipari kultúra számos lényeges eleme csírájában, kezdeteiben vagy modelljében először a bányászatban jelent meg. A bányák voltak az első olyan nagyszabású üzemek, amelyekben — a paraszti és a kézműves munka régi világától

eltérően — a munka szférája és a családi élet szférája gyökeresen szétvált, az életnek és a munkának nappalok-éjszakák váltakozásához igazodó természetes ritmusa megszűnt — a tiroli ezüstbányákban pl. már a XV. században három műszakos volt a munkarend. A bonyolult berendezéseket a későbbi gyárakéhoz hasonló nagy munkaszervezetek működtették, a munkások, a szabad bérmunkás bányászok körében (maga az „Arbeiter" szó is a bányákban vált használatossá a XV. században) kialakultak azok a munkacsapatok és érdekvédelmi szervezetek, amelyektől egyenes út vezet a későbbi munkásszervezetekhez, szakszervezetekhez. A bányaművelés néha közvetlenül „adott gyújtást" — írja a szerző — az ipari forradalom egyes szakaszaihoz, így a gőzgépek munkába állításával a bányákban (amihez hozzátehetjük, Anglia után a kontinentális Európában először Selmecbányán).

Mivel a bányászat a korábbi földműves, kézműves, városi életformákhoz képest olyannyira új életviteli szokásokat, kapcsolatokat, társadalmi intézményeket, ismereteket és ismeretátadási rendszereket kívánt, ezért lehet beszélni egy sajátos „bányászvilágról", illetve kultúráról — aminek a meghatározásánál Heilfurth Alfred Schütz társadalomfenomenológiai „Lebenswelt" fogalmára támaszkodik. A könyv a bányászatnak erről a „világáról" kíván térképet adni, ebben nem annyira az egyes korszakok megkülönböztetése, szembeállítása a fontos számára, hanem e világ egyes rétegeinek, területeinek bemutatása külön-külön, mindegyiknél időben-térben igen széles körű példatár felsorakoztatásával. A térben Mexikótól, Dél-Afrikától Kínáig bejárt hatalmas területen és az antikvitástól, sőt az őstörténettől napjainkig terjedő időbeli kereten belül is van azért súlypontja a könyv adatgyűjtésének és elemzéseinek: ez a késő középkortól nagyban-egészben a múlt század közepéig, második feléig terjedő időszak Közép-Európában, ahol a bányászok Svédországtól Erdélyig, a Harz-hegységtől a történeti Észak-Magyarországig ez időben németül többé-kevésbé megértették egymást. (Heilfurth idéz egy bányászdalt, amelyben a legények arról énekelnek, hogy ha megúnják a csehországi Kuttenbergben [Kutna Hora-ban] vagy Tirolban az ezüstöt bányászni, „átfutnak" Magyarországra, ahol „a rőt aranyat fejtik", s onnan továbbállnak Szászországba, ha kedvük úgy hozza [82]. — A könyvben egyébként sok a történeti Magyarországra utaló kép és adat — már a belső előzék képe is az úrkúti bánya metszetét mutatja.)

A feldolgozott témák sora a bányászat különféle műveleteinek bemutatásával indul, innen halad tovább a munkaszervezet, a jogi keretek, a társadalmi szabályozás kérdéseihez. Itt esik szó a bányászok közötti rang és munkakör szerinti, már régen kialakult bonyolult tagolódásról és a sokszor családjuktól távol huzamosan időző bányászok szervezeteiről, „Kameradschaft"-jairól, speciális településeiről. Legnagyobb szabású társadalmi képződmények a bányavárosok, amelyeknek létrejöttében találkozott a kitermelést szervező vállalkozók-tőkések és a bányászat előmozdítására jogokat biztosító államhatalom, és maguknak a bányászoknak az érdeke. A bányászok társadalmi különállása kap szimbolikus kifejezést ünnepi öltözetükben és szokásaikban, felvonulásaikban. A bányászélet tudati és jelképes vonásainak további rétegeit ábrázolja az etoszról és a sajátos viselkedésmintákról, a vallásos életről, szenttiszteletről, a bányaszellemekről, bányarémekről, tehát a hiedelmekről, és a mondákról, más folklór műfajokról szóló fejezetsor, hogy végül a „Szerencse föl!" (Glück auf!) bányászköszöntés írásos forrásokban 1575-től követhető történetével foglalja össze a szerző a bányászat „sajátos világának" képét.

A kötet renkívül sokrétű, gazdag művelődéstörténeti adatanyaga mellett fenomenológiai szemléletmódjával is figyelemre méltó — és rámutat arra is, hogy a nálunk a néprajz elsődleges tárgyának tekintett paraszti életformával szemben általában gyökértelenként, újítóként szembeállított ipari, nagyüzemi világban is fölfejthetők a kulturális kontinuitás sok évszázados szálai.

Robek, Antonin - Mirjam Moravcová - Jarmila St'astna (red.): Stará delnická Praha. Život a kultura prazskych delniku 1849-1913. Academica. Praha, 1981. 312 l., 5 térkép, 240 ábra és fénykép.

Niedermüller Péter

Lassan több mint másfél évtizede követhetjük nyomon annak a cseh (elsősorban prágai) néprajzi körnek a munkásságát, amely elsősorban a városi népességgel, mindenekelőtt a munkásság néprajzi kutatásával foglalkozik. Közismert tény, hogy a második világháborút követően a kelet-európai szocialista országokban — elsősorban politikai okokból — hirtelen előtérbe került a munkásosztály kultúrájának, életmódjának, néprajzának

vizsgálata. S noha a meginduló kutatások több elgondolkoztató szempontot is felvetettek, az ötvenes évek végére ez az irányzat kifulladt, torzóban maradt. Sőt, azt kell mondanunk, hogy a helyzet egészen a mai napig — néhány egyéni, egyedi kezdeményezéstől eltekintve — alig változott. Az egyetlen kivételt éppen a prágai néprajzi iskola jelenti, amely képes volt a megújulásra, s ma jószerivel az egyetlen olyan számottevő irányzat Kelet-Európában, amely a munkásság néprajzi kutatását tartja legfőbb feladatának. E vizsgálatok eredményei — legalábbis Kelet-Európában — egyértelműen pozitív visszhangra találtak, ha követőkre éppen nem is. Antonín Robek, Vladimír Scheufler, Olga Skalníková vagy Josef Vareka neve, hogy csak a legismertebb kutatókat említsük, ugyanolyan ismert, mint a munkásságukat, kutatási eredményeiket reprezentáló *Etnografia delnictva* c. sorozat.

A kezünkben levő munka ennek a néprajzi érdeklődésnek a reprezentatív summázata. A kötet átfogó képet nyújt a nagy hagyományokkal bíró cseh munkásság 1848—1939 közötti történetéről, életmódjáról, kultúrájáról. Rendkívül érdekes történelmi időszakról van szó. 1848-at követően Kelet-Európában is megindult, majd egyre erőteljesebbé vált a kapitalizálódás, és az ezzel együtt járó polgárosodás. A merev társadalmi szerkezet fokozatosan felengedett, új társadalmi csoportok, rétegek képződtek, új politikai és érdekviszonyok alakultak ki. A munkásság egyre határozottabban kezdett osztállyá formálódni, s ami szempontunkból különösen érdekes, kísérletet tett egy sajátos kultúra felépítésére. A kötet tanulmányai e kultúra szerveződési mechanizmusát, stratégiáját igyekeznek megragadni, felderíteni. A könyv egyes fejezeteinek témaválasztása rendkívül hagyományosnak mondható. A szokásos történeti fejezetek után a lakásról, a viseletről, a táplálkozásról, a dalkultúráról, egyes ünnepekről stb. olvashatunk. A tanulmányok ezeket a kulturális jelenségeket szigorúan néprajzi elvek alapján, bár más jellegű forrásokra (korabeli újságok, napilapok, történeti feljegyzések stb.) is támaszkodva írták le. Így viszonylag pontos képét kapjuk egy adott társadalmi osztály meghatározott történelmi korszakban jellemző életmódjának. A kötet szerzői azonban nem elégednek meg ennyivel. Miközben rögzítik a munkásság egy közel száz esztendős történelmi korszakára jellemző kulturális tendenciákat, igen plasztikusan érzékeltetik ezeknek a kulturális jelenségeknek a várossal, a városi társadalom egészével való szoros összefüggéseit. Szemben az ötvenes évek sematikus kutatásaival, a szerzők nagyon pontosan tudják és meg is fogalmazzák, hogy a munkásság kultúrája, életmódja szerves részét jelenti az urbanizálódó, polgárosodó társadalomnak, s anélkül, annak keretein kívül nem értelmezhető. Nemcsak olyan tényekre gondolok itt, mint a munkásság és más társadalmi rétegek, pl. a kispolgárság kulturális stratégiái közötti hasonlóságok és eltérések elemzése, hanem a munka egész szemléletére. Bár programszerűen ez sehol sem fogalmazódik meg, s a kötet címe is mást mutat, e munka tárgya a forrongásban levő, alakuló, kulturális jellemzőkkel egyre inkább megragadható kelet-európai városi társadalom. Az egyes tanulmányokban nincs szó a városi néprajz, még kevésbé a városantropológia módszereiről, a munka egészének szemlélete azonban nyilvánvalóan tanúskodik e kutatási irányzatok hatásáról.

Ennek legfőbb jele, hogy a kötet egyetlen hiányossága is részben ennek a hatásnak a következménye. A városi néprajz számos esettanulmány után sem vállalkozott arra, hogy tapasztalatai alapján kísérletet tegyen a társadalmi rétegek, csoportok és a kultúra közötti összefüggések teoretikus megfogalmazására. A munka végéről fájóan hiányzik egy olyan néhány lapos összefoglalás, amely ennek az elmélyült esettanulmánynak az általános tanulságait foglalta volna össze. Mindez azonban alig változtat a szerzők érdemein. Rendkívül fontos összefoglalást, s ugyanakkor folytatásra váró programot tettek az asztalra. Annák inkább szomorú, hogy a kötet vagy az egyes fejezetek után nincs idegen nyelvű összefoglaló. Ennek hiányában félő, hogy e könyv sorsa hasonló lesz más kelet-európai néprajzi munkákééhoz: a nyelvi nehézségek miatt aligha fog róla tudomást venni az európai néprajztudomány, pedig e kötet sajátos színt jelent a városi néprajzon, a városantropológiai kutatásokon belül.

Rácz István: A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon. 1849—1914. Agrártörténeti Tanulmányok 8. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1980. 238 l. — **Puskás Julianna: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban. 1880—1940.** Akadémiai Kiadó. Budapest, 1982. 639 l. 46 kép, angol nyelvű összefoglaló.

Bakó Ferenc

A társadalomtudományok művelői az utóbbi évtizedekben fokozott érdeklődésse fordultak az államhatárokon kívül élő magyarság felé, és ezáltal olyan társadalmi igényt kívántak kielégíteni, amivel korábban adósak voltak. A szomszédos országok területén, az államalkotó nemzetekhez viszonyítva kisebbségi sorsra kényszerült magyarság tudományos megismerésének két útja kínálkozik és vált már eddig is többé-kevésbé járhatóvá. Az egyik az anyaországból kezdeményezett és szervezett kutatások lehetősége, a másik az egy-egy államszervezeten belül kisebbségi sorsot vállalt és nemzetiségnek számító magyarság saját hangján megszólaló vallomása történelméről, művészeti értékeiről, társadalmáról vagy sajátos műveltségéről. Ilyen módon kialakult a társadalomtudomány egy speciális csoportja, amit irányultságáról, kutatásának fő tárgyáról hungarológiának neveztek el, feladatainak meghatározására, eredményeinek összefoglalására pedig Nemzetközi Filológiai Társaság néven társadalmi szervezet alakult (Hungarológiai Értesítő 1979. I. 3).

Az idegen nyelvterületeken élő és az egésznek egyharmadát képviselő magyarság széles panorámája egy ideig nélkülözte azonban a tengeren túlra szakadt magyarokat, így elsősorban a két Amerika gazdasági és politikai emigránsait, bár lélekszámuk jelentős, megközelíti az egymilliót (USA: 770 000, Kanada 100 000, Dél-Amerika 85 000. — Szántó Miklós: *Magyarok a nagyvilágban.* Bp. 1970. 167—168). Az amerikai magyarok néprajzi kutatása alig húsz esztendeje kezdődött, de akkor sem a tömegüknek és kulturális, politikai jelentőségüknek megfelelő intenzitással. Bár a magyar amerikanisztikai vizsgálatok hosszabb időre tekinthetnek vissza, ezek témája nem annyira a kint élő magyar társadalom kérdése, mint inkább az Újvilág jellegzetessége volt. A gyűjtőfogalomként használatos amerikanisztikán belül a hungarológia az 1960-as években új feladatokkal jelentkezett, és fellépésével mind a magyarság-, mind az Amerika-kutatásban új színt hozott.

Ebbe a tudománytörténeti folyamatba nagy jelentőséggel kapcsolódik be két magyarországi történész tevékenysége. Előbb Rácz István, majd Puskás Julianna publikálta az amerikai magyar emigráció történetének legfontosabb szakaszait feltáró kutatását. Mindkét munka visszanyúl a múlt századi előzményekhez, és mind a kettő a XX. század első felében zárja le a témát. Rácz István 1914-ig, Puskás Julianna pedig 1940-ig tárgyalja nemcsak az emigrációt, hanem hazánk és a befogadó országok gazdasági, társadalmi viszonyait is. Sajnálatos, hogy egyik kutató sem tekintette feladatának a második világháború és az azóta eltelt időszak tanulmányozását, bár a néprajzi és társadalomnéprajzi szempontból annyira fontos első generáció tagjait rövidesen már csak ennek a korszaknak a kivándorlói képviselik. Ennek ellenére a két könyv az amerikai népi csoportok kultúrájának, folklórjának, társadalmának kutatásához alapvető ismereteket nyújt, megjelenésük tehát jelentékeny segítséget ad e stúdiumok művelőinek.

Rácz István kutatási területe a dualizmus-kori Magyarország paraszti vándormozgalma, melynek keretében a belső vándorlást és a kivándorlást tárgyalja. A migráció mind a két típusa Rácz István előtt elhanyagolt területe volt ugyan a magyar történeti kutatásnak, de a szerző az előbbi témát inkább csak érinti, figyelmét a kivándorlásra fordítja, és ezen belül is az interkontinentális, azaz tengeren túli emigrációra. Foglalkozik ennek hátterével, eredményeivel és a kivándorlást meggátolni, korlátozni szándékozó kísérletekkel.

A magyar néprajzi, folklorisztikai kutatásokhoz hasznos információkat ad a könyv a magyarság Amerikába vándorlásának számadatairól, amelyeket — statisztikai adatok híján — általában becslés útján állapítottak meg, és elég nagy eltérésekkel. Rácz István Thirring Gusztáv becslését fogadja el: a múlt század végétől 1914-ig mintegy 2 millió fő hagyta el a Kárpát-medencét, akik nagyobb része német, szlovák és román nemzetiségű volt. A magyarság aránya ebben az időben 28.9%, tehát kevesebb kivándorló esett a magyarokra, mint az ország nemzetiségeire. Magyarországról legtöbben az Egyesült Államokba utaztak, ahol a magyarországi bevándorlók 1861 óta szerepelnek a statisztikai kimutatásokban. Az amerikai adatok szerint 1913-ig 1 349 417 bevándorló érkezett az USA-ba, aminek egyharmada volt magyar.

RÁCZ István nemcsak a történetírás hagyományos, írott és nyomtatott forrásait használta fel, hanem jelentékeny mennyiségben az „élőforrás-anyagot" is, életrajzokat, interjúkat, amivel módszerét és eredményeit közel vitte a néprajz, a folklór és a szociálantropológia eredményeihez.

PUSKÁS Julianna nagyobb szabású monográfiája interdiszciplináris jellegű: támaszkodik a társadalomtudományok különböző ágazatainak újabb eredményeire, és figyelembe veszi a nemzetközi migrációt, a kibocsátó és befogadó ország viszonyait, az elvándoroltak beilleszkedésének problémáit. Címének megfelelően a könyv teljes terjedelmével az amerikai kivándorlás folyamatát, körülményeit dolgozza fel, és többek között ebben különbözik RÁCZ István munkájától. Ebben az időben (1880—1940) a kivándorlók túlnyomóan nagy százalékának úticélja az Egyesült Államok, és ez csak akkor változik meg, amikor az Immigration Restriction Act korlátozza ezt a lehetőséget. Az 1920-as évek második felében ezért a magyar kivándorlók Kanadában és Dél-Amerika egyes államaiban kénytelenek munkát keresni.

PUSKÁS Julianna a nemzetközi migráció áramlatainak keretébe állítva, minden részletében feldolgozza az amerikai kivándorlás históriáját. Ennek két fő szakasza közül az első, 1880-tól 1920-ig a jelentősebb, ezért nagyobb teret szentel e korszak gazdasági és társadalmi viszonyainak, a letelepedés körülményeinek, a társadalmi, politikai szervezetek, a magyar egyházak kialakulásának és az első magyar nyelvű újságok megjelenésének. 1920 és 1940 között az integrálódás korszaka hozza meg a végleges megtelepedés igényét, amikor átformálódnak az egyletek, az egyházak, új szellem hatja át az újságírást, általában érezhetővé válik a baloldali politikai befolyás és irányítás. Számszerűen növekszik a második generáció, amelynek megtartása, megnyerése a magyar etnikum számára sorskérdéssé válik, és így születnek meg a kétnyelvű egyházak.

Tiszteletet és elismerést vált ki az olvasóból a levéltári és nyomtatott forrásoknak az a tömege, amit PUSKÁS Julianna felhasznált: Magyarország és az Egyesült Államok kivándorlási statisztikái, különböző bizottságok, kongresszusok jegyzőkönyvei, követek, alispánok és szolgabírók jelentései, az amerikai magyar sajtó és egyes könyvtárakban elhelyezett hungarológiai gyűjtemények. Az adatoknak ezt a gazdag tárházát a szerző empirikus kutatás révén szóbeli információkkal tette teljesebbé. Az Egyesült Államokban és Magyarországon emigránsoktól és visszavándoroltaktól számos beszélgetést vett fel magnetofonra a kivándorlás eseményeiről, a munka- és családi körülményekről, és általában a sorsokról, életutakról. A hangszalagokat a MTA Történettudományi Intézete őrzi, és feltehető, hogy PUSKÁS Julianna feldolgozása után ezeket még a néprajz, a folklór, a nyelvészet vagy a szociálantropológia művelői is eredményesen fogják tanulmányozni.

Nemcsak a kivándorlás történetének illusztrálására, hanem a további kutatások ösztönzésére és elősegítésére is szolgál a kötet egyharmadát kitevő függelék. Itt találjuk az amerikai magyarság történetének gondosan összeállított, alapos bibliográfiáját, ami ebben az összeállításban teljesen új és igen hasznos. Nehéz feltételezni, hogy ebből bármi fontos tétel kimaradt volna, hacsak az nem, hogy a történelem és néprajz határterületén dolgozó néhány kinti kutató nevét (Béla Ch. MADAY, Béla VARDY) hiába keressük, vagy mások (Linda DÉGH, Carmela PATRIAS) munkásságának nem a legjelentősebb műveit tartalmazza a bibliográfia — bár ezeket a megjegyzéseket a szerzőétől egy némileg eltérő nézőpont sugallja. A függelék ezenkívül még számos adatösszeállítást, dokumentumot közöl a kivándorlás folyamatáról, a kivándorlók demográfiai, társadalmi, nemzetiségi viszonyairól, a kivándorlási törvényekről, az USA magyar településeiről és a magyar társadalmi szervezetekről, egyletekről, egyházakról, munkásmozgalmi szervezetekről. Végül, az etnográfus számára is figyelmet keltő az a szöveggyűjtemény, amit interjúk anyagából és levelekből a szerző állított össze.

Mindent összevetve elmondható, hogy RÁCZ István és PUSKÁS Julianna könyvei megteremtették azt a történelmi bázist, amire az amerikai hungarológia általában épít-het, és különösen vonatkozik ez a néprajzra, a szociálantropológiára. Megjelenésük rendkívül időszerű, mert a napjainkban erősödő magyar—amerikai kutatási kapcsolatok keretében készült vagy készülő tervek körvonalai, célkitűzései szilárdabb alapokra épülhetnek.

Nagy Dezső: Az amerikás magyarok folklórja. I. kötet, Folklór Archívum 8. Budapest, 1978. 328 l. 18 kép, angol nyelvű összefoglaló. II. kötet, Folklór Archivum 11. Budapest, 1979. 186 l. Kézirat gyanánt.

Bakó Ferenc

Nagy Dezső évtizedek óta folytatott munkáshagyomány-kutatásának egyik fejezete az Amerikába szakadt gazdasági emigráció folklórja. A hagyományok teljességét átfogó téma feldolgozása kandidátusi értekezés rangjára emelkedett, ennek amerikai fejezete pedig önálló forráskiadványként jelenhetett meg. Az amerikás folklór, főleg népdalkincs ismertetése már évtizedekkel ezelőtt megindult, de inkább csak példák, szemelvények formájában, és a műfajt tekintve is a szóbeli hagyományok álltak az első helyen. Nagy Dezső figyelme ehelyett az írásban rögzített folklór felé fordult, korán felfedezte az itt rejlő nagy lehetőségeket (Ethnographia 1971. 266—268), és hosszadalmas, aprólékos filológiai módszerrel hazai, valamint amerikai kiadványok, kéziratok tömegét vizsgálta át.

A közölt anyag a folklór szinte egész tartományából ad példákat: népdalszövegeket, lakodalmi versezeteket, hírveréseket, jóslásokat, közmondásokat, adomákat, aforizmákat. Az anekdoták és szólások nagyobb része önállóan, a II. kötetben jelent meg. A szerző a mintegy 5700 szöveg forrásaként amerikai hírlapokat, folyóiratokat (Dongó, Pitty-patty, Amerikai Magyar Népszava), naptárakat és Kemény György könyveit, cikkeit jelöli meg, hazai forrásai pedig az Etnológiai Adattárban őrzött kéziratos hagyatékok (Sebestyén Gyula, Harsányi István, Gell Antal, Maller László), és ritkábban egyes folklór kiadványok.

Sajátosan munkásfolklór az amerikai magyaroké, mert ők szinte mindannyian a mezőgazdaságból váltak ki és odakint lettek gyári munkásokká, bányászokká. A hazai népi műveltséget vitték magukkal, és eleinte változatlanul éltek vele, majd ahogyan elsajátították az angolt és beilleszkedtek az új viszonyokba, úgy cseréltek ki egyes szavakat, fogalmakat. A kötet közli két magyar-amerikai vőfélykönyv szövegeit 1910 körül, és az egyikben már így hívogat a vőfély: „Halo! Csak azt mondjuk miszisznek, miszternek, / Tudjuk, bokrétánkról tán ránk is ismernek." A folklór hagyományozódásának fő színtere a „burd", a munkásszállás, a magyar szalon, és nem utolsó sorban a munkahelyek: a pléz, a májna. Az első generáció szoros összetartása, az együtt élés, együtt dolgozás erősen kedvezett a hazai szokások, a magyar nyelv megtartásának, és meggátolta a gyors asszimilációt. Ebbe az irányba hatottak a magyar nyelvű újságok és egyéb kiadványok is. A korszak, aminek anyagát a szerző gyűjtötte, átmeneti állapot volt, legtöbben pár évi munka és takarékosság után haza akartak jönni. A folklórjelenségekben ezért olyan érzelmek fejeződnek ki, mint a honvágy, a hazafiság, a szomorúság; a politikai szervezettség, a munkásmozgalom hatása alatt pedig a munkásélet problémái jelennek meg a szövegekben.

Az 1920-as években fokozatosan elhal az amerikai sajtóban a folklór közleményeknek ez a bőséges áradata, amit a szerző olyan eseményeknek tulajdonít, mint az első világháború után az emigránsok egy részének hazatérése, a prohibíció következtében a magyar szalonoknak mint a társadalmi élet központjainak megszűnése, és a hazai utánpótlást lecsökkentő bevándorlási tilalom. Ezzel lezárult a magyar emigrációs folklór virágzásának egy korszaka, emlékeit azonban gondosan összeszedte és egy műbe olvasztva átadta az utókornak Nagy Dezső. Kívánatos, hogy a már összegyűjtött többi szöveg is kiadásra kerüljön, és ezzel az amerikás magyar munkások folklórja a további kutatások forrásaként rendelkezésre álljon.

Bevándorlók az Egyesült Államokban: kutatási irányok és eredmények az amerikai társadalomtudományokban

Huseby Éva Veronika

Ennek az áttekintésnek az a célja, hogy bemutassa az Egyesült Államokba bevándorlók és leszármazottaik beilleszkedéséről kialakult fontosabb társadalomtudományi nézeteket. A hangsúlyt az 1963-tól napjainkig született új elgondolásokra helyezi. Az 1960-as évek kezdete óta az amerikai társadalommal foglalkozó kutatók írásaiban a végleges beolvadás és az egyöntetű társadalom helyett az etnikus különállás és a pluralisztikus társadalom megalkotása vált ismétlődő témává. Ezek az új témák fontos irányváltást jelentettek a polgárháború és az 1960-as évek eleje között uralkodó nézetekkel szemben. Korábban kutatók és politikusok egyaránt — ha a különböző bevándorló csoportok helyét,

státusát és jövőjét próbálták ábrázolni, magyarázni és megjósolni — eleinte a hagyományos ideológiát, az angolszász népességhez való alkalmazkodást hangoztatták, majd később Amerika tartós és népszerű „olvasztótégely" elképzelését vették elő.

Az angolszászokhoz-alkalmazkodás hirdetői az angol nyelv és a hagyományos angolszász protestáns alapkultúra és intézmények eredendő felsőbbrendűségéből indultak ki, és azt vallották, hogy minden bevándorló elkerülhetetlenül le fogja vetkőzni idegen szokásait, és készségesen át fogja venni a befogadó társadalom értékrendjét és életstílusát. Ezeknek a munkáknak a vezérmotívuma az akkulturáció és az asszimiláció volt: elkerülhetetlen, egyirányú és haladó folyamatnak fogták föl a bevándorlók akkulturálódását a közös életformához és beolvadásukat az amerikai társadalomba. Arra számítottak, hogy e folyamatok eredményeként az idegen szokások eltűnnek, Amerikában mindenki lelkesen csatlakozik az angolszász hagyományokhoz, és a befogadó társadalom az akkulturálódott, asszimilálódott bevándorlókat és leszármazottaikat fenntartás nélkül beveszi.

A másik elképzelés, az „olvasztótégely"-gondolat, először Michel-Guilleaume St. Jean De Crevecoeur francia születésű irodalmárnál tűnt föl, aki 1756-ban azt írta: „Itt Amerikában az összes nemzet egyedei új emberfajjá olvadnak össze, akiknek a munkálkodása és jóléte egykor nagy változásokat hoz majd a világba." (vö. Hill and Stein: *The Ethnic Imperative*. London, 1977. 59.) Ez a gondolat a századforduló körül újjáéledt. Az „olvasztótégely" (melting pot) kifejezés 1908 után vált közkeletűvé, amikor a Broadway-n megkezdődött Israel Zangwill „Az olvasztótégely" című darabjának hosszú, sikeres előadássorozata. A darab hőse fiatal amerikai bevándorló, aki szimfóniát komponál egy olyan nemzetről, mely minden etnikus és faji csoportot fölold, hogy azok egy új, felsőbbrendű emberfajtává egyesüljenek. Az olvasztótégely legelevenebb megjelenítését egy detroiti előadáson iskolás gyerekek és Ford gyári munkások jelentették a színen. A gyerekek és a munkások egyaránt nemzeti viseletben, nemzeti zászlók alatt léptek a színpadra helyezett papírmasé olvasztóüstbe. Az üst kavargott, bugyborékolt és végül előléptek az új amerikaiak, egyforma amerikai öltözetben (a Ford gyári munkások gyári egyenruhában), amerikai zászlót lengetve és az „Isten áldja meg Amerikát" dalt énekelve (lásd Michael Novak hátrább ismertetett könyvét, a 139. oldalon).

A századforduló körül tudósok, politikusok és írók Amerikát valóban óriási üsthöz hasonlították, és úgy vélték, hogy idő múltával a különböző bevándorló csoportok összeolvadnak egymással és a befogadó társadalommal. E biológiai és kulturális fúzió következményeként egy erős, gazdag, egységes társadalom látomását idézték föl, egy erős és egységes új embertípusét, mely az egyedülálló amerikai kereszteződésekből jön létre.

Mindkét most idézett ideológiát történeti összefüggéseiben kell néznünk. Az angolszászokhoz alkalmazkodás fogalma is, az olvasztótégely elképzelés is Amerika rohamos gazdasági fejlődése és iparosodása idején merült föl újra. Ezzel a fejlődéssel együtt járt az amerikai „frontier" eltűnése és a rendkívüli ütemű városfejlődés, valamint a nemzeti bizonytalanság és az egység hiányának nyomasztó érzése. A nagy munkaerő-kereslet megnyitotta a kikötőket, és bevándorlók milliói özönlöttek az országba. De a népszerű és még ma is gyakran idézett mítosszal szemben — mintha az amerikai társadalom mindig szívesen fogadta volna a „hontalan és vihar-sodorta tömegeket" — az Egyesült Államok fehér, angolszász-protestáns alapkultúrájának tagjai nem csupán féltek a külföldiek érkező millióitól, de azokat fajilag, kulturálisan és szellemileg is alacsonyabb rendűnek tartották. 1865 és 1960 közt ezt az állásfoglalást nagyszámú lélektani és szociológiai tanulmány, valamint politikai intézkedés tükrözi, és ugyanez fejeződik ki az angolszászokhoz igazodás és az olvasztótégely ideológiájában is.

Ezek az ideológiák a nativizmus, idegengyűlölet és a bevándorlókat kulturálisan és lélektanilag elutasító amerikai magatartás paradigmái. Mindkét gondolati irány „tudományos" kísérlet volt arra, hogy lazítsa az idegenektől való félelmet az Egyesült Államokban. Az angolszászokhoz hasonulás képviselői hangsúlyozták a bevándorlók szükségszerű asszimilálódását az uralkodó és állítólag magasabb rendű kultúr*ába* és társadalom*ba*, míg az olvasztótégely hívei a bevándorlók hamarosan esedékes összeolvadását hangsúlyozták a befogadó társadalom*mal*. Mindkét elképzelésre jellemző, hogy az „idegenség" küszöbön álló eltűnését, a kulturális különbözőségek és társadalmi határok megszűnését ígéri és egy egyöntetű kultúra és társadalom reményét vázolja föl.

Az 1960-as évek elején, majd gyorsan növő erővel az 1970-es évek közepéig az olvasztótégely ideológiáját először szociológusok és történészek, majd antropológusok kezdték támadni. (Az amerikai antropológusok, akik hagyományosan primitív és távoli társadalmakat tanulmányoztak, viszonylag későn tértek rá az összetett, rétegzett társadalmak vizsgálatára.) Ezek a tudósok szilárdan kijelentették, hogy „Amerika NEM olvasztótégely" (ez volt W. H. Auden egy cikkének a címe a New York Times Magazine-

ben, 1972. márc. 18-án), és szót emeltek a kulturális és/vagy strukturális pluralizmus mellett. Nem a különböző bevándorló csoportok közötti különbségek közeli eltűnésére figyeltek, hanem az e csoportok közötti társadalmi és kulturális határok fennmaradását és fenntartását tanulmányozták. Az olvasztótégely hasonlata helyébe más szóképek jöttek, amelyek az amerikai társadalmat mint mozaikot vagy kevert salátástálat festették le. 1963-tól az amerikai társadalomtudományokban gombaként szaporodtak azok a tudományos munkák, melyek a bevándorlók „etnikus amerikaivá" való átváltozásával, az etnikus identitás fönntartásával és az etnikai különbségek hosszú távú fennmaradásának társadalmi-kulturális következményeivel foglalkoztak. (A magyar olvasó számára itt megjegyzést kell fűzni az „etnikus" [ethnic] kifejezés amerikai jelentéséhez. E szóhasználat szerint — mint azt az Amerikai—Magyar Folklór Konferencián DORSON professzor előadása is kifejtette (Vö. Ethnographia XCIII. 1982. 302.) — az „igazi" amerikaiaknak nincs etnicitásuk, csak az idegen bevándorlóknak és leszármazóiknak. Maga a bevándorló még lengyel, olasz, görög stb., „ethnic"-ké az akkulturálódás során válik, amikor az amerikai életformába illeszkedve, de származásának tudatát és egyes kulturális vonásait megőrizve „amerikai lengyelnek", „amerikai olasznak", „amerikai görögnek" tekinthető már. Az újabb szakirodalom azonban néha már az angolszász „mag"-népességet is etnikumnak tekinti, a többi etnikai csoport mellett, így pl. a *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups*, 1981.)

Egyes kutatók az etnicitással és az etnikai csoportokkal kapcsolatos különféle jelenségeket írtak le, de nem adtak definíciókat és magyarázatokat; mások megkísérelték meghatározni ezeket az illékony fogalmakat. Azok, akik operacionális meghatározásokat kerestek, amellett foglaltak állást, hogy bár a nyelv és a kultúra döntő szerepet játszik az etnicitás európai megnyilvánulásaiban, Észak-Amerikában nem szükségszerűen tekintendők kulcsfontosságúnak. Amerikában az etnikus identitás fönnmaradhat és szemmel láthatólag fönn is marad nyelvi és nagymértékű kulturális asszimilálódás után is, a bevándorlók első, második és harmadik generációiban. Eszerint az Egyesült Államokban az etnikus azonosságtudat és az etnikus csoportok fönnmaradása nincs szükségszerű kapcsolatban egy-egy meghatározott nyelv vagy egy-egy meghatározott hagyományos kultúra továbbörökítésével — ámbár a nyelv bizonyos szavai és a kultúra egyes szimbolikus elemei gyakran szerepet játszanak az etnicitás fenntartásában.

Fredrik BARTH norvég antropológus immár klasszikus munkájában azt állítja, hogy az etnikus azonosulás kritikus pontja az önbesorolás és a mások által történő besorolás, és hogy ennek megfelelően a kutatásban „a döntő kérdés . . . az etnikus határvonal, mely meghatározza [körülhatárolja] a csoportot, és nem az a kulturális anyag, amit [a határ] körülfog" (BARTH, Fredrik: *Ethnic Groups and Boundaries*. London 1969). BARTH nyomán ISAJIW úgy véli, hogy Észak-Amerikában „az etnicitás kettős határ kérdése, egy határé, amit belülről a szocializációs folyamat tart fönn és egy külső határé, amit a csoportközi kapcsolatok folyamata állít föl" (ISAJIW, Wsevolod: *Definitions of Ethnicity*. Ethnicity, Vol. 1., 1974, 111—124.).

*

A következő szakaszban hat jellegzetes kiválasztott tanulmány ismertetésével vázolom az etnicitásra vonatkozó elgondolások alakulását az amerikai társadalomtudományokban 1963 és 1981 között. Természetesen sem a pluralisztikus társadalomra és az „új etnicitás" fölbukkanására vonatkozó elgondolások, sem az olvasztótégely fogalomhoz való új visszatérés nem érthető meg az Egyesült Államokban az 1960-as és 70-es években zajló társadalmi és politikai változások folyamatos figyelembevétele nélkül.

Glazer, Nathan and Moynihan, Daniel: Beyond the Melting Pot: The Negroes, Puerto Ricans, Jews, Italians and Irish in New York City. MIT Press and Harvard University Press. Cambridge, Mass. 1963. 360 l. — Az Egyesült Államokban ez volt az első széles körben olvasott tanulmány, amelyik határozottan kimondta és meggyőzően szemléltette az olvasztótégely-ideológia téves voltát, és amelyik az etnikai csoportok, az etnikus közösségek és etnikus identitások újravizsgálatára és újraértékelésére ösztönözte a társadalomtudományok művelőit. A két szerző, Nathan GLAZER szociológus és Daniel MOYNIHAN, a nevelés és várospolitika professzora, jelentékeny és nagy hatású munkájában másodlagos források alapján elemzi New York fekete, ír, olasz, zsidó és porto-ricói csoportjait. GLAZER és MOYNIHAN leszögezi, hogy az olvasztótégely-folyamat nemcsak hogy nem működött annak megfelelően, ahogy e század első évtizedeiben hirdették, hanem az etnicitás, az etnikus differenciálódás az amerikai életnek kiemelkedő jelentőségű, fontos eleme ma is, és a városok egyik dinamikus, tartós adottsága.

A szerzők leírják, hogy különböző etnikai csoportok hogyan tömörülnek sajátos bolyokba New Yorkban, és hogyan tartják fönn, örökítik tovább sajátos társadalmi szervezeteiket és kultúrájukat. Ha ezek a kultúrák és társadalmi intézmények esetleg szembetűnően el is ütnek az óhazaiaktól, maga a különbség a különböző etnikai csoportok között nemzedékeken és évtizedeken keresztül fönnmarad. Végül GLAZER és MOYNIHAN azt állítja, hogy az összeolvadásnak nincs jele, inkább úgy tűnik, hogy az utolsó három évtizedben nőtt a különféle etnikai csoportosulásokhoz való ragaszkodás.

Könyvükben a szerzők leírják és elemzik az egyes csoportok egyéni és közös élményvilágát — amiből végül kirajzolódik New York színes sokfélesége. Az ír, olasz és zsidó csoportok tárgyalásánál azonban GLAZER és MOYNIHAN elmulasztja pontos és könnyen elérhető adatok értékesítését. Figyelmen kívül hagyják pl. a new yorki zsidóság intézményeinek kifejlődését 1930 előtt, ámbár ezek a jótékonysági egyesületek, társadalmi és munkaszervezetek kulcsfontosságúak nemcsak a zsidó életstílus, hanem a zsidó etnicitás hosszú tartamú fennmaradásának megértéséhez is. A szerzők nem emelik ki az 1920-as évek politikai válságait sem és hatásukat az olasz közösségre, ámbár a „vörös rém", a Sacco és Vanzetti ügy, a környező társadalomban az olaszokkal szemben növekvő ellenséges érzület és Mussolini és a fasizmus párhuzamos uralomra jutása Itáliában lényegesen átformálta New Yorkban az olasz népességgel szembeni magatartásokat, értékeléseket és kapcsolatokat.

A négerekkel és porto-ricói csoportokkal foglalkozó fejezetek jobban sikerültek a másik háromnál. Ha a szerzők a jelenre összpontosítanak is, adnak elegendő történeti háttéranyagot, úgyhogy a nagyvárosban eléjük táruló összetett probléma diakronikus és összehasonlító folyamatként is kirajzolódik. GLAZER és MOYNIHAN fölveti, hogy noha a bőr színe teszi a négereket láthatóan elkülönülő csoporttá és ha valóban szenvednek is New Yorkban a bőrszínre vonatkozó előítéletektől, nem ez az egyetlen és nem is föltétlen a legfőbb oka annak, hogy a négerek sok nehézséggel alkalmazkodnak a városi élethez. A végletes mértékű megalázás három évszázada olyan sajátos válaszmechanizmusokat alakított ki a négerekben, amelyek szembetűnően különböznek a hasonló problémákkal találkozó más etnikumok reakcióitól. A négerekhez hasonlítva a puerto-ricóiakat — bár viszonylag új jövevények a városban, viszont szintén hátrányos helyzetűek —, feltűnik, mennyire gyorsan képesek alkalmazkodni a városi élethez. Ha sokféle problémával kell is szembenézniük, viszonylag nagy a társadalmi mobilitásuk New Yorkban.

A *Beyond the Melting Pot* jelentős határkő az etnicitás, a városi élet, a csoportközi és csoporton belőli kapcsolatok kutatásában. Azzá teszi a szerzők következetes meggyőződése, hogy az etnicitás az egész életet átható és tartós eleme az amerikai városi életnek, valamint az a fölismerésük, hogy az etnikai csoportok politikai és gazdasági érdekcsoportok lehetnek, továbbá kísérletük arra, hogy a nagyvárost etnikai sokféleségének szemszögéből elemezzék és végül a fekete, ír, olasz, zsidó és porto-ricói népcsoportok egyéni és közös élményvilágának történeti bemutatása.

Gordon, Milton: Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion and National Origin. Oxford University Press. New York etc. 1964. 265 l. — Ebben a könyvben GORDON, aki szociológia professzor és Philadelphia város tanácsadója faji kérdésekben, azon a nézeten van, hogy bár az amerikai történelem folyamán a fehér protestáns angolszász mintához történő asszimiláció ténylegesen végbement, a társadalom mégis számos etnikai identitáson alapuló „résztársadalomból" (subsocieties) tevődik össze. Mindegyik résztársadalomnak megvan a saját társadalmi szervezethálózata, és e társadalmak tagjainak az elsődleges társadalmi kapcsolatai — a bölcsőtől a sírig — ezen belül alakulnak. GORDON véleménye szerint az etnikai csoportok hosszú tartamú fönnmaradásának a megértéséhez a kulcsot az Egyesült Államokban nem a kulturális pluralizmus adja, hanem a strukturális pluralizmus. (A kulturális pluralizmus elméletét egyébként először Horace KALLEN fejtette ki 1915-ben: *Democracy versus the Melting Pot.* The Nation 1915, 100: 217—222.) KALLEN egy sok fajból, sok kultúrából összetett társadalmat vázolt föl, amelyben nincs hátrányos megkülönböztetés, előítélet és gazdasági egyenlőtlenség.) Egy csoport még akkor is fenntartja sajátos egyesületi életét, mikor megkülönböztető kultúrája már régen elveszett.

GORDON fő célja, hogy áttekintse és rendszerezze az asszimilációra vonatkozó különféle elméleteket az Egyesült Államokban és megvizsgálja a fajra, vallásra és nemzeti származásra vonatkozó előítéletek és diszkriminációk problémáit. A társadalomtudományok és a filozófia területéről másodlagos anyagra, valamint az 1940-es és 1950-es években saját maga által végzett egyes kutatásokra épít. Sokdimenziós modellt állít föl az asszimiláció folyamatáról, amit aztán diakronikusan is és szinkronikusan is alkalmaz az amerikai társadalomra. GORDON hét asszimilációs változatot különböztet meg: kulturális,

strukturális, azonosulási (identificational), összeházasodási, attitűdöt elfogadó (az előítélet hiánya), viselkedést elfogadó (a diszkrimináció hiánya), és végül állampolgári (a hatalmi és értékkonfliktusok hiánya). A következő három hipotézist bontja ki: 1. A kulturális asszimiláció vagy akkulturáció először a többség-kisebbségi csoport érintkezése során megy végbe; 2. Még ha az asszimiláció egyetlen más típusa sem következett be, az akkulturáció akkor is előfordulhat és folytatódhat vég nélkül; 3. Ha az akkulturációval együtt vagy azután strukturális asszimiláció is történik, akkor kikerülhetetlenül bekövetkezik az asszimiláció összes többi típusa.

GORDON elméleti modelljével megvizsgálja az angolszászokhoz alkalmazkodás, az olvasztótégely és a kulturális pluralizmus ideológiáit, és arra a következtetésre jut, hogy „az amerikai helyzet leírására pontosabb kifejezés a strukturális, mint a kulturális pluralizmus, ámbár az utóbbiból is fönnmarad egy és más" (159. o.). Az etnikus identitás strukturális és nem kulturális jellegű, állítja. GORDON professzor szerint viszont ebben a strukturális-etnikus differenciálódásban az értelmiségiek és a művészek kivételt jelentenek, mivel „empirikus bizonyítékok vannak arról, hogy Amerikában létezik egy értelmiségi „al-osztály" (sub-class), amelyik „az egyedülinek látszik, melyben különböző etnikai hátterű emberek elsődleges csoportkapcsolatokban sűrűn és könnyedén tudnak érintkezni egymással" (224, 260. o.).

Hasonlóan GLAZERhez és MOYNIHANhoz, akik a társadalomtudósok és a városervezők figyelmébe ajánlották, hogy „az etnicitás kétségtelen tényei figyelmet, megértést és hozzájuk való alkalmazkodást kívánnak" (id. munkájuk: 260. o.), GORDON is a különböző amerikai etnikus csoportok felelősségteljes, mélyreható tanulmányozására szólít fel, mivel — mint leszögezi — ezek a belátható jövőn belül nem fognak eltűnni. (1975-ben GORDON felülvizsgálta a könyvében fölállított elméleti modellt. Nem változtatott ugyan sem az asszimiláció-paradigmán, sem annak alkalmazásán Amerikára *az 1960-as évek elejéig*, szükségesnek tartotta azonban, hogy az 1960-as évek közepétől 1975-ig az amerikai csoportközi kapcsolatokban történt események alapján újra elemezze az asszimilációs folyamatokat. Új elemzésében a hatalom és a konfliktus a kulcsfogalom. — Tanulmányának címe: *Toward a General Theory of Racial and Ethnic Group Relations*. In: GLAZER and MOYNIHAN (eds.): Ethnicity. Theory and Experience. Cambridge, Mass. 1975. 84—110.

Anderson, Charles: White Protestant Americans. From National Origin to Religious Groups. Prentice Hall, N. J. 1970. 188 l. — ANDERSON könyve az Egyesült Államok „mag" („core") kultúrájának a történeti és társadalmi kialakulását nyomozza. ANDERSON a svédországi Umeå egyetemén a szociológia professzora, gondos és tudományosan alapos munkájában felmérések és kutatások anyagát használja föl, hogy képet adjon a befogadó amerikai társadalom fejlődéséről. Az etnicitás vizsgálata szempontjából ez a könyv azért igen fontos, mivel a társadalmi fejlődés központi területét elemzi: annak az „igazi", nem kötőjeles (mint amerikai-magyar) hagyományos vagy „mag" Amerikának a kialakulását és átformálódását, amihez viszonyítva mérték minden későbbi bevándorló „más-voltát", „idegenségét", majd később etnicitását.

Könyvének első részében az észak- és nyugat-európai csoportok több kulturális és társadalmi jellemzőjét elemzi e csoportok Amerikába érkezése előtt és után. Vizsgálja a kulturális türelmet-összeférhetőséget, a közösségi cselekvőkészséget, a társadalmi mobilitást és más tényezőket az angolszász, skót, welszi, finn, német, holland és skandináv fehér protestáns népcsoportok körében. ANDERSON kimutatja, milyen nagyfokú volt az etnikus és a felekezeti sokféleség a csoportok közt és aláhúzza, hogy ezek a különbségek a korai fehér protestáns telepesek közt a belső súrlódások örökös forrásai voltak egészen a XIX. század közepéig, amikor nagyszámú ír katolikus érkezett Amerikába. Ebben az időben a protestánsok hirtelen összefogtak „a pápista veszéllyel" szembeni reakció és félelem jegyében.

ANDERSON röviden szemügyre veszi a katolikusellenes nativizmust, az angolszász mozgalmat-áramlatot (Anglo-saxonism), valamint azokat a bevándorlással kapcsolatos különféle korlátozásokat, amelyek ezeket a nagy erejű érzelmeket kísérték. Könyve második felében kiértékeli a fehér protestáns amerikaiak jelenlegi státusát abból a szempontból, hogy mennyire asszimiláltak a „mag" kultúrába. Eléggé kézenfekvő következtetése az, hogy az észak- és nyugat-európai országokból érkező bevándorlók általában jobban tudtak integrálódni a korábbi angolszász telepesek utódaihoz, mint a Kelet- és Dél-Európából érkező új bevándorlók, akiknek a nyelve, vallása, értékrendje és kultúrája szembeszökően különbözött a korábban érkezettekétől. A fő kritérium, ANDERSON szerint, az egyes csoportok eltérő kulturális összeférhetősége az angolszász mag-kultúrával szemben.

A *White Protestant Americans* jelentős eredmény a társadalomtudományi kutatásban. Előmozdítja az amerikai társadalomtörténet megértését; szilárd alapot ad nem csupán a WASP (WASP = White Anglo-Saxon Protestant, szószerint: darázs) mag-kultúra és társadalom kiformálódásának megértéséhez, de e társadalom sok milliónyi dél- és kelet-európainak az Egyesült Államokba történt XIX. századi és kora huszadik századi beözönlésére adott válaszának, reakciójának értelmezéséhez is. A bevándorlókat a WASP népesség egyfelől szívesen fogadta, sőt hívta, csalogatta is, mint olcsó munkaerőt, amellyel Amerika ipari nagyhatalommá válhatott. Másfelől ellenérzése volt velük szemben és félt tőlük; a bevándorlók rosszindulattal és néha erőszakkal találkoztak a WASP-ok részéről.

Az 1970-es években feltörő „új etnicitás" megértése szempontjából is fontos az, amit ANDERSON a bevándorlásra adott WASP válaszról mond. Ennek az új társadalmi jelenségnek az értelmezéséhez gondosan meg kell vizsgálnunk ugyanis azt a társadalmat, amelyikkel össze van kötve, és azt a kultúrát, amelyikkel szemben körvonala kirajzolódik.

Schrag, Peter: The Decline of the WASP. Simon and Schuster. New York 1970. 255 l. — Peter SCHRAG könyve eleve nem készült olyan tudományos igénnyel, mint ANDERSON, GORDON, valamint GLAZER és MOYNIHAN munkái. SCHRAG írását minősítették zsurnalisztikus, sőt „pojáca szociológiának" (Reed WITTENMORE ismertetésében, New Republic 1972. január 22.): nemcsak stílusa és hangvétele miatt, hanem azok miatt a források miatt is, amelyekre következtetéseit építi. Idéz a népszerű irodalomból és az ellenkultúra könyveiből, újságokból és magazinokból éppúgy, mint társadalomtudományi publikációkból. A szerző — maga újságíró, a Saturday Review szerkesztője és az amerikai társadalom maga-kinevezte kritikusa — kiáltványában sokkal inkább a nagyközönséghez fordult, semmint a szakkörökhöz.

Ennek ellenére, könyve értékes és érdekes dokumentum, ami visszatükrözi az Amerikában zajló folyamatok egy részét. Ez az egyik első publikáció, amelyik az „etnicitás diadalát ünnepli az asszimiláció gonosz, de hanyatló erői fölött". A szerző annak az „új etnicitásnak" a szószólója, ami maga is a könyv tárgyát képező jelenség lényegi összetevője.

SCHRAG fő érve az, hogy az olvasztótégely-ideológia valójában a WASP szükségletekhez, kívánságokhoz és vágyakhoz való alkalmazkodást szolgálta. Véleménye szerint a WASP-ok alakították az amerikai történelmet, etikát és morált, értékrendet és kultúrát, és uralmukat rákényszerítették egy sokrétű és összetett társadalomra. A különböző etnikai csoportok — beleértve a különböző színűeket is — „a WASP-oknál WASP-abbak" próbáltak lenni, miközben alkalmazkodni próbáltak ahhoz, amit „ennek az országnak a közös értékrendjeként" fogtak föl. Az amerikai társadalmat vizsgálva, SCHRAG figyelmét arra a II. világháború utáni folyamatra összpontosítja, amit a WASP-ok hanyatlásának nevez. A II. világháború, jelenti ki, „volt az utolsó nagy rítus, az utolsó idő, amikor még hittünk — valóban hittünk — annak az Amerikának a lehetséges voltában, amelyről az iskolakönyvekben tanultunk." Szerinte az 1945-ös év jelzi a bizalom elvesztését, a régi WASP eszmék integráló és amerikanizáló minőségének az elvesztését. Végül az önbizalom és az országba vetett bizalom elvesztése és „etnikus" értelmiségiek hirtelen előtérbe lépése vezetett a WASP-ok gyors hanyatlására 1945 és 1970 között, állapítja meg SCHRAG.

Zárófejezetében, melynek címe olyasmi módon fordítható le: „Magunk összeszedése külön-külön", SCHRAG különbözőségre és polgári ellenállásra hív föl. „Elképzelhetetlen, hogy ez az ország valaha is etnikusan integrálódhatna . . . Amerika lassanként . . . a kívülállók nemzetévé kezd válni, akik számára nem marad lehetséges semmilyen egyetlen életstílus vagy etika" (47—52. o.). Minden amerikainak tudomásul kell vennie a nemzet pluralitását és minden amerikainak föl kell építenie „a személyes és kulturális ellenállás bástyáit", mint az egyetlen alternatívát, amivel SCHRAG szerint le lehet küzdeni azt a hiányt és azokat a torzulásokat, amelyek a WASP mítosz hanyatlását és a WASP-ok által az országra kényszerített kultúra bomlását követték.

SCHRAG könyve tele van gondolatébresztő meglátással és véleménnyel a II. világháború utáni Amerikáról és az amerikaiakról. Egyik előfutára annak a nagyszámú dühös, vitatkozó, gyakran feltűnést hajhászó publikációnak, amelyek a társadalomtudományok körein belől és kívül egyaránt az „új etnicitást" ünnepelték.

Novak, Michael: The Rise of the Unmeltable Ethnics. Politics and Culture in the Seventies. The MacMillan Co. New York, 1972. 291 l. — NOVAK könyve annyiban hasonlít SCHRAGéhoz, hogy szintén tele van indulattal, vitával és határozott véleménnyel. NOVAK, aki a filozófia és a vallásos tanulmányok professzora, azzal vádolja Amerika fehér liberális

értelmiségét és elitjét, hogy a legtöbb kisebbségi csoporttal — így a feketékkel, amerikai indiánokkal, mexikóiakkal, porto-ricóiakkal és másokkal — rokonszenvez, viszont vagy tudomásul sem veszi, vagy megveti a fehér etnikai csoportokat. NOVAK erélyesen visszautasítja a liberális értelmiségieknek a dél- és kelet-európai bevándorlókról alkotott, általa föltételezett képét, miszerint ezek és leszármazottaik rasszisták, tompa agyúak, militaristák, rejtett fasiszták és bigottan vallásosak. A fehér etnikai csoportok tagjai azonban — mondja NOVAK — pont fordítva, hagyományosan inkább liberálisak, mint konzervatívak, és sokkal inkább a WASP-ok, mintsem a fehér bevándorlók tartottak rabszolgákat, voltak fajüldözők és bigottan vallásosak. Szenvedélyesen érvel amellett, hogy a fehér etnikai csoportoknak nemcsak az északi (angolszász) rasszizmussal kell szembenézniük ebben az országban, hanem az Atlanti-parti WASP-ok és a zsidó értelmiségiek tartós bigottságával is.

NOVAK betűszót alkot: PIGS (szó szerint: disznók), rövidítés a „Polish, Italian, Greek, Slav" szavakból. E népek közé odaszámítja az örményeket, libanoniakat, szlovéneket, kárpát-ukránokat, horvátokat, szerbeket, cseheket, morvákat, szlovákokat, oroszokat, litvánokat, észteket, spanyolokat és portugálokat, de kirekeszti a németeket „mivel olyan gyorsan föloldódtak az angolszász amerikai életben", kirekeszti az íreket is, mivel „a dél- és kelet-európai bevándorlók szemében az írek föltűnően hidegnek, távolinak és angolszásznak tűnnek", a magyarokat pedig nem is említi, egyetlen helyen sem. Ennek ellenére úgy lép föl, mintha az összes nem-WASP, nem-zsidó és nem-értelmiségi-liberális fehér „ethnic"-et képviselné. NOVÁK PIGS-jei, leírása szerint természetesek, melegek, érzékenyek és érzelmesek, közösségben és folyamatosságban gondolkoznak, vérhez-földhöz-valláshoz ragaszkodnak, összhangban vannak a világgal, természettel, családdal — ezzel szemben viszont minden nem-PIGS, a szerző szerint, mesterkélt, hideg, elemző, logikus, magános-elszigetelt-elidegenedett, család-ország-vallás külsődlegesek számukra.

„PIGS-nek születtem — írja NOVAK — azok közé a lengyelek, olaszok, görögök és szlávok közé, akik ... olyan nagy számban vannak ott ennek a nemzetnek a dolgozó emberei között ... egy nem fehér angolszász és nem zsidó történelembe születtem, kívül születtem azon, amit Amerikában a szellemi főáramlatnak tekintenek — és így egyaránt meg nagyok fosztva a hatalomtól, a státustól vagy az intellektuális szólás lehetőségétől." (53. o. — Egyébként NOVAK a könyvében fejezetet alkotó „Egy fehér ethnic vallomásai" c. szakaszt jó pár helyen megjelentette. Ennek érzelmes, prédikáló stílusa erősen emlékeztet az 1920-as, 1930-as és a korai 1940-es évek német és olasz „népi" irodalmára.) Az amerikanizálódás ára, érvel NOVAK, máris túl nagy volt a fehér etnikai csoportok számára: már régen időszerű lenne egy új kulturális pluralizmus és egy erre alapozott politika. NOVAK ismételten szót emel azon törekvés ellen, amelyik atomizálni és megkülönböztetés nélkül beolvasztani akarja a fehér csoportokat a tágabb amerikai társadalomba. A dél- és kelet-európai fehérek „hálózat-emberek", nagyra értékelik a családi összetartást, élményeiket meg akarják osztani azokkal, akik „vérükből, hazájukból és hitükből valók". Ezeket a „hálózat-embereket" szembeállítja a „tipikus amerikaival", aki egyénként tör a sikerre, akkor is, ha ennek ára a saját családja és aki így elszigetelt és magányos „emberatommá" válik.

Nyilvánvaló, hogy NOVAK tájékozott a társadalomtudományi irodalomban, könyve tele van másodlagos forrásokból vett értékes felmérési anyaggal és más kutatási adatokkal. Az egyik legérdekesebb általa idézett munka Mark ZBOROWSKI professzor tanulmánya a fájdalom érzékelésében észlelt eltérésekről etnikai különbségek szerint, „igazi amerikaiak", zsidók, olaszok, és írek között, egy veterán kórház betegei körében.

Mégis, a könyvön végig föllelhető érdekes és jó adatok ellenére és NOVAK színes, olvasmányos stílusa és szemmel láthatóan őszinte meggyőződése ellenére azt kell mondani, hogy a *The Rise of the Unmeltable Ethnics* tele van elsietett általánosítással, veszélyes véleménnyel és szembeötlő ellentmondással. Például: NOVAK egyfelől vizsgálja a fehér etnikai csoportok és a feketék közötti hosszan tartó ellenséges érzületet, másfelől viszont kijelenti, hogy a fehér etnikai csoportok és a feketék szövetségesek és a köztük levő kulturális ellentétek eltűnnek, mivel gazdasági érdekeik végül is összeesnek. NOVAK azt állítja, hogy „a demokrácia rendkívül fárasztó, nem hatékony és illúziók tömegét táplálja", helyette „ésszerű tekintélyt" kíván. Amikor a fehér etnikai csoportok elkeseredettségét vizsgálja és kitűzi „az új kulturális pluralizmushoz" vezető utat, végeredményben NOVAK éppúgy sztereotípiákba szorítja és degradálja a PIGS-eket, akiket védene és képviselne, mint a WASP-okat, a liberális értelmiségieket, a feketéket, a zsidókat és az íreket.

A könyv részben önéletrajzi jellegű, maga a könyvírás pedig hatékonyan segíthetett NOVAKnak, hogy megszabaduljon „a szellemi és szakmai élet uralkodó felfogásával szemben érzett (szellemi és érzelmi) rossz érzésétől és a liberális és radikális politikával

szemben egyaránt érzett gyanakvásától" (51. o.). Munkája kiadása után NOVAK határozott szellemi, érzelmi és szakmai pozíciót teremtett magának: egyik ön-kinevezett vezetője és szószólója és egyik legprominensebb értelmiségi képviselője lett az amerikai fehér etnikus mozgalomnak.

NOVAKot nagyon gondosan, szkeptikusan kell olvasnia annak, aki az amerikai társadalmat tanulmányozza. A *The Rise of the Unmeltable Ethnics* nem csupán az „új etnicitás" első átfogó ideológiai szintézise, szemben az angolszász kulturális hegemóniával, de kötelező olvasmány az Egyesült Államok mindkét nagy politikai pártjában is, amelyek „udvarolnak az etnikai csoportok szavazataiért" (vö. STEIN, Howard and HILL, Robert: *The Ethnic Imperative: Examining the New White Ethnic Movement.* University Park and London, 1977.).

Steinberg, Steven: The Ethnic Myth: Race, Ethnicity and Class in America. Atheneum. New York 1981. 262 l. — 1963 után, amikor GLAZER és MOYNIHAN kijelentette, hogy „az olvasztótégely körül az a lényeg, hogy nem valósult meg", az etnicitással foglalkozó amerikai társadalomtudósok közt az volt az uralkodó álláspont, hogy az etnikai pluralizmus reális és kívánatos is, és összhangban van Amerika demokratikus eszményeivel. Ugyanebben az évtizedben számos hangos, harsány etnikus mozgalom lépett színre Amerikában. A fekete nacionalizmust követte a chicano (mexikói bevándorló) öntudatosodás, a fehér etnikai csoportok jelentkezése, az Amerikai Indián Mozgalom, sok más mellett — és mindezek beiktatódtak az Egyesült Államok köznapi realitásai közé és a forgalomban levő szókincsbe.

A legtöbb társadalomtudós rokonszenvezett az etnikus mozgalmakkal is és az etnikus pluralizmus ideológiájával is a „viharzó hatvanas években", de a jobban lehiggadt 1970-es évek során is. Más kutatók azonban szkeptikussá váltak hamarosan azután, hogy kiderült: az inga túl messze kilengett. Azután tehát, hogy NOVAK, SCHRAG és a hasonló meggyőződésű szerzők könyvei és cikkei megjelentek. Gunnar MYRDAL, az amerikai társadalom híres svéd kutatója már 1974-ben rámutatott, hogy az etnicitás föléledése csupán némely professzor és etnikus író által kialakított értelmiségi mozgalom, szószólói azonban „a történeti identitás utáni elvont vágyakozásra összpontosítottak és elmulasztották mélyreható tanulmányokkal tisztázni, hogy mely kulturális vonásokról is van szó, ki kíván ilyen identitást vagy kinek kellene ilyet kívánnia, és miért és hogyan is kellene, illetve lehetne megvalósulnia. Félek, épp ezért ezt a mozgalmat a felső rétegek értelmiségi romanticizmusaként kell jellemezni" (MYRDAL, Gunnar: *The Case Against Romantic Ethnicity.* Center Magazine 1974. No. 4. 26—30.).

1977-ben Orlando PATTERSON, szociológus a Harvard Egyetemen, *Ethnic Chauvinism: The Reactionary Impulse* (New York 1977.) című könyvében hevesen tagadta, hogy az „új etnicitás" vagy a kulturális pluralizmus érdekében állna akár az etnikai csoportoknak, akár az amerikai társadalom egészének, vagy akár az emberiségnek. Ugyancsak 1977-ben HILL és STEIN, két antropológus, *The Ethnic Imperative* című szociálpszichológiai tanulmányukban kijelentették, hogy az „új etnicitás", „az intézményesített önámítás" kifejezése nem más, mint „revitalization movement" (régi etnikus kulturális formákat föléleszt mozgalom), „nativisztikus mozgalom", „válság-kultusz". Az új pluralisták, HILL és STEIN szerint végletes partikularizmust és kizárólagosságot követelnek a társadalmi megbékélés nevében, és eszerint az integrálódást feldarabolás útján keresik.

Steven STEINBERG könyve, a *The Ethnic Myth* az egyik újabb munka az „új etnicitással" és kulturális pluralizmussal szembeni ellenáramlatban. STEINBERG szociológiát tanít a New York-i Queens College városi tanulmányok tanszakán. Könyvében meggyőzően érvel az ellen az irányzat ellen, amelyik az olvasztótégelyt mítosznak minősíti, és leszögezi, hogy éppen az etnikus pluralizmus az, ami nem fér össze Amerika demokratikus eszményeivel. Alaptétele szerint az etnikus pluralizmus csak eufémikus kifejezés az osztályhelyzet szerinti diszkrimináció megnevezésére. „Az osztálykülönbségek ténye sokkal fontosabb, mint az etnikus különbségek ténye . . . az etnikus ellentét gyakran csupán felületi megnyilvánulása egy mélyebben fekvő ellentétnek, . . . mely lényegében osztályjellegű." (170. o.).

STEINBERG szerint a tudósok nem vették figyelembe a „szélesebb történeti hátteret", amikor a jelenkori etnikus föllángolást vizsgálták és amikor ünnepelték az etnikus pluralizmust. Véleménye szerint az 1960-as és 1970-es évek etnikai újjáéledése nem az etnicitás valódi feltámadása, hanem éppenséggel „az etnikus kultúrák sorvadásának és az etnikus közösségek hanyatlásának a tünete". Más szavakkal: nem több, mint a késő tizenkilencedik századi és a korai huszadik századi nagy bevándorló hullámokból származó etnikai csoportok „utolsó sóhaja" (51. o.). Az amerikai társadalomban a pluralizmus lényegében negatív alapon fejlődött ki, véli a szerző: eredete részben a hódításban van (az

amerikai indiánok és a dél-nyugati mexikóiak esetében), illetve a rabszolgatartásban (az afrikaiak esetében), végül az idegen munkaerő kizsákmányolásában (a bevándorlók esetében). Mivel éppen ennek a sajátos eredetnek a következtében Amerika egész történetén keresztül feszültség, vetélkedés és ellentét uralkodott az etnikai csoportok közötti kapcsolatokban, az Egyesült Államokban sohasem volt meg a feltétele egy valódi őszinte és tartós pluralizmusnak — így STEINBERG.

STEINBERG azonban azt sem állítja, hogy az etnicitás hamarosan eltűnik — sőt éppen azt mondja, hogy a népesség nagy szegmentuma számára az etnikus résztársadalmak továbbra is funkcionálni fognak az identitás és a közösségi élet fókuszaiként, és hogy menedéket fognak adni a modern társadalmat átjáró elidegenedéssel szemben —, azt viszont leszögezi, hogy éppen a pluralitás sajátos eredete következtében Amerikában az etnikus intézmények törékenyek, és az olvasztótégely megvalósulása küszöbön áll. Arra a következtetésre jut, hogy az etnicitás csupán másutt ki nem elégített lelki vágyódások csillapítószere, és hogy „végső soron az etnikus mítosz . . . az a hit, hogy a múlt kulturális jelképei többet is adhatnak, mint a mindennapi elégedetlenségektől megvédő kényelmes illúziót" (262. o.). A *The Ethnic Myth*, úgy tűnik, mindeddig a legjobb hidegfejű tanulmány az „új etnicitásról" és a kulturális pluralizmusról — bár vannak benne gyenge pontok és törések. STEINBERG nagy szakértelemmel foglalja össze az általa tárgyalt témákra vonatkozó kritikai véleményeket, és ügyesen summázza az amerikai társadalmat alakító társadalmi, gazdasági és politikai erőket. A könyv a társadalomtudományokból vett másodkéz anyagra épül. STEINBERG adatokat idéz például a különböző etnikai és vallási csoportok között egyre növekvő összeházasodási arányokról, mint amelyek „a társadalmi asszimiláció végső formájának ellentmondást nem tűrő bizonyítékai" (72. o.). STEINBERG hasonló következtetésre jut, mint PATTERSON, azonban az utóbbi hittérítői ékesszólása nélkül, és hasonlít részben STEIN és HILL eredményeihez is, azonban az ő freudi előfeltevéseik nélkül.

Fölmerülnek azonban alapvető kételyek is ezzel az értékes tanulmánnyal kapcsolatban. Bár STEINBERG az etnicitást kifejezetten demisztifikálni kívánja, mégsem ad róla meghatározást. Hallgatólag föltételezi, nem is egy helyütt, hogy az etnicitás kultúra, „kulturális jelképek a múltból". BARTH és mások javaslatai szerint azonban a társadalomtudomány művelőjének az etnicitást társadalmi szervezetként kell fölfognia, ha meg akarja érteni. Miután STEINBERG az etnicitást a kultúrával azonosította (hallgatólagosan), ezt az összeomlóban levő tárgyiasult valamit lecsökkenti a gazdasági verseny és az osztálydifferenciálódás puszta következményeire. De ha ez igaz, ebből az következnék, hogy ameddig az Egyesült Államokban a gazdasági verseny és az osztálydifferenciálódás létezik — fönnmarad, állandó táplálékot kap és öröklődik az etnicitás is mint álruha és mint „szellemi vágyakozások csillapítója". De STEINBERG elénk vetíti, hogy az olvasztótégely megvalósulása küszöbön áll, és hogy az etnicitás gyorsan csökken, azt azonban nem jósolja, hogy akár az osztálykülönbségek, akár a gazdasági verseny eltűnne. Az a látszat tehát, hogy STEINBERG csupán egyfajta dogmatikus kijelentések helyébe — a SCHRAG, NOVAK és más „új etnikusokéi" helyébe — tesz másfajtákat, de nem építi ki az utóbbiakat logikailag összefüggő rendszerré.

Vitathatatlan, hogy bármely társadalmi jelenség — így az etnicitás — tanulmányozásánál is figyelembe kell venni a gazdasági erőket és a társadalmi rétegződést. De ha olyan messze megyünk, mint STEINBERG, vagyis föltételezzük, hogy az etnicitás nem több, mint az osztálykülönbségek és a gazdasági versengés puszta következménye és ópiuma, akkor megítélésem szerint az etnicitás fogalmát megfosztjuk attól a minőségétől, hogy a társadalmi elemzésben eszközként használhassuk, és valójában tagadjuk az etnicitásnak mint társadalmi jelenségnek magát a létezését is.

*

Szemlénk egy sor társadalomtudományi nézőpontot és szemléletmódot tekintett át az amerikai etnikus pluralizmus és etnicitás 1963 óta folyó társadalomtudományi vizsgálatában. Ezek az elgondolások folyamatosan alakultak, de az az út, amit megtettek, inkább körkörösnek látszik, semmint egyvonalúnak, egyirányúnak. Nem is telt el két egész évtized azóta, hogy GLAZER és MOYNIHAN kétségbe vonta és elutasította az olvasztótégely-gondolatot, és lám, STEINBERGnél és másoknál ugyanezeknek az elképzeléseknek a föltámadását láthatjuk.

Természetesen az etnikai csoportok helyzetének és jövőjének megítélése egyáltalán nem pusztán tudományos kutatási feladat. E témakörben erős és egymással gyakran ütköző csoportérdekek, politikai érdekek csapnak össze. Szeretném óva inteni az olvasót, hogy ismertetésemben az amerikai közvéleménynek valamiféle általános jellemzését

keresse. A tudományos munkák egyébként — a megközelítési módok váltakozásával is — általában a demokratikus ideálokból kiindulva, a szükségszerű társadalmi folyamatok „emberi költségeinek", „emberi áldozatainak" csökkentésére törekedve keresik a magyarázatot. (A türelmetlen, egyoldalú hangok, — pl. Schragé, Novaké — mint jelezni próbáltam, sokkal inkább a társadalomtudományok keretein kívül, illetve azok „peremén" hallhatók.) Ha optimisták vagyunk, remélhetjük, hogy a halmozódó tudományos ismeretanyag és a kísérletező modellépítés nyomán egyes amerikaiak is és politikai döntéshozók is reálisabban és emberségesebben tudják majd megítélni saját maguk és a sokféle eredetű állampolgárból összetett amerikai társadalom helyzetét.

Maurer, Friedmann (hg.): Lebensgeschichte und Identität. Beiträge zu einer biographischen Anthropologie. Fischer Taschenbuch Verlag. Frankfurt/M., 1981. 187 l.

Niedermüller Péter

Fontos, szerfölött érdekes, sokrétű és izgalmas könyvet tart kezében az olvasó, olyat, amely újszerű látásmódjával, interdiszciplináris szempontjaival friss és sajátos hangot hozott az életrajzokkal, élettörténetekkel foglalkozó, egyre növekvő szakirodalomba. Ez a szerény formátumú kötet a Braunschweig-i Technische Universität 1979/80. évi téli szemeszterén elhangzott előadások gyűjteménye. Az előadók, a szerzők között találunk néprajzkutatót, teológust, gyakorló és elméleti pedagógust, szociológust, pszichológust, akik mind saját szakterületük szempontjai alapján elemzik a címben jelzett problémát. Az életrajzok, az élettörténet kutatásának ma már több különböző irányzatát ismerjük, kezdve a folklorisztikai szövegelemzésektől a történeti szempontú interpretációkon keresztül egészen az antropológiai ihletésű vizsgálatokig. Kérdés persze, hogy az életrajz, az egyéni élet története miért és miképpen válhatott tudományos problémává? A válasz valószínűleg e téren sem egyszerű. Az mindenesetre tény, hogy a társadalomtudományi diszciplínák egy része — mindenekelőtt a szociológia, a néprajz, a társadalmi és a kulturális antropológia — elsősorban a csoportra, a csoportkultúrára, a közösségi életmódra fordította figyelmét. Ebben a kontextusban az egyén, az egyéni életút, a csoportkultúra individuálisan megélt módja kevés érdeklődést keltett. A folyamatos és egyre finomabbá, pontosabbá váló elemzések nyomán azonban kiderült, hogy az egyéni életutak vizsgálata éppen a nagyobb közösségek életmódjának árnyaltabb megismerését teszi lehetővé. Az individuális élet látszólag egyszerű és sokszor banális történetein keresztül ugyanis éppen azok a kultúrára jellemző mechanizmusok, a kultúra működését irányító szabályok érhetők tetten, amelyek az elemzésnek egy általánosabb szintjén csupán „teoretikus tévelygésnek" minősülnek.

Jelen kötet ebben a ma már valóban sokrétűnek nevezhető kutatási „hagyományban" sajátos vonalat követ. Azt vizsgálja, hogy az élet története milyen szerepet játszik, milyen jelentőséggel bír az *én* kialakulása szempontjából. Tehát nem elmondott életrajzok, élettörténetek elemzéséről, hanem az individuális élet történetének antropológiai értelmezéséről, (vagy annak kísérletéről) van benne szó. A szerzők közös kiindulópontja az *identitás*, amely fogalom itt az *én*nel való azonosulás folyamatát jelöli. Az egyéni élet lényegében kisebb-nagyobb formátumú (eltérő időbeli és térbeli határokkal rendelkező) események sorozata. Ahogyan az egyén ezeket az eseményeket feldolgozza, tartalmukkal, hatásukkal azonosul, azt felhasználja, s annak megfelelően alakítja saját énjét, viszonyul mások énjéhez, jön létre személyes és ezen keresztül társadalmi identitása. A kötet szerzői ennek a folyamatnak néhány különösen fontos mozzanatát ragadják meg. Utz Jeggle a származástudatról, a regionális és ideológiai hovatartozásról, Werner Loch a nevelés kezdeteiről, Friedemann Maurer pedig a tanulás jelentőségéről írt. Alfred Lorenzer és Bernard Görlich tanulmánya az élettörténetnek mint a személyiségfejlődés folyamatának keretét elemzi. A három befejező tanulmány egy-egy konkrét területet vizsgál: Thomas Ziehe a politikai tudat és cselekvés, a „politikus ember" kérdéskörét, Thure von Uexküll a betegség jelenségét, Hubertus Halbfas pedig a vallásosságnak az élettörténetekben játszott szerepét vizsgálja. Azaz a szerzők — amint ez abból a rövid kis tartalmi áttekintésből is kitetszik — az emberi élet teljességét igyekeztek áttekinteni (politika, nevelés, tanulás, vallás, betegség stb.), s ezen keresztül próbálták megragadni a valóságos élettörténetek, az individuális életutak csomópontjait, az egyéni életek azonos és eltérő mozzanatait. A kötet alcímében szereplő „biographische Anthropologie" tehát ebben az értelemben értendő; kísérlet az emberi lényeg, illetve a kultúra „emberi" tartalmának mélyebb megismerésére. Ezen az oly sokak által járt, de mégis oly kevéssé ismert úton értékadó lépésnek kell tekintenünk ezt a kis tanulmánygyűjteményt.

Hopf-Droste, Marie-Luise: Das bäuerliche Tagebuch. Fest und Alltag auf einem Artländer Bauernhof 1873—1919. Museumsdorf Cloppenburg, 1981. Materialien zur Volkskultur nordwestliches Niedersachsen, Heft 3. 202 l. 53 kép.

Hofer Tamás

A szerző egy jómódú parasztasszony közel 50 éven át napról-napra következetesen vezetett följegyzéseit mutatja be. Marie Schiering naplóját különálló ívekre írta, minden napra legalább egy sort. Fiatal korában egy-egy év 27—37 oldalt foglalt el, szűkszavúbb idős korában egy esztendő elfért 14 oldalon is. A bejegyzések háztartási és gazdasági kiadásokat—bevételeket, gazdasági eseményeket, látogatásokat, szolgák, szolgálók alkalmazását-elbocsátását, az időjárást, a napi munkát örökítik meg. A személyes reflexió, az érzelmek kifejezése kevés: ilyenek találhatók egy-egy születéshez vagy halálesethez, az esztendő fordulásához kapcsolódva. Az érzelmi mozzanatok nem annyira örömről, mint inkább bosszúságokról, kellemetlenségekről tanúskodnak: „Gerhard [férje] hosszan szidott, hogy rosszul csépeltük el a borsót, sok borsó maradt a szalmában, könnyekkel ittam a kávét — Istenem mikor veszel el ebből a földi világból". A megfogalmazás szűkszavú, ritkán épít mondatokat, többnyire megelégszik pár szóból álló utalásokkal.

A naplót, amelynek szövegéből minta gyanánt a kötet két esztendő (1876, 1896) följegyzéseit közli, a szerző gondos, átfogó tanulmánnyal vezeti be. Nyomon követi a német polgári naplóírás történetét, amely kezdetben, a XIV—XV. században általában üzleti ügyeket, utazások eseményeit rögzíti, olyan adatokat, amiket később szükséges lehet visszakeresni. Érzelmek, személyes állásfoglalások és gondolatok megörökítésével még nem találkozunk, az időjárás, adás-vételek, árak, figyelemre méltó újdonságok, rendkívüli események följegyzése tölti ki a lapokat. Az effajta naplók írásának terjedése mindenesetre egy új időfelfogás és egy új polgári öntudat kibontakozásáról tanúskodik. A XVII. században a német nyelvterületen visszaesik a naplóírás, a XVIII. században viszont pietista vallásos indíttatásra új tartalommal indul virágzásnak immár a kispolgárság körében. Ezek a rétegek függő helyzetben vannak, de épp a naplóírás által lelki függetlenségüket dokumentálhatják. A vallási érzelmek megörökítése után a világiak is teret hódítanak, és a napló mihamarább irodalmi, művészi formává válik, amiben fontos szerepet játszik Lavater népszerű naplója (1771).

A paraszti naplóírás félig-meddig a polgári naplók történetét „rajzolja újra" több század késéssel. Kezdetben inkább háztartási és számadáskönyv, gazdasági-időjárási adatokat tartalmaz. Előfeltétele: legyenek parasztok akik írni tudnak, és legyenek bekapcsolva a pénzforgalomba. A városokhoz közel, jómódú parasztok körében ezek a feltételek már a XVIII. században adva vannak, a XIX. században pedig általánossá válnak a német nyelvterületen. A néphez szóló gazdasági szakkönyvek is ajánlják feljegyzések vezetését és a könyvelést, így a Németországban is, nálunk is népszerű Henry Stephens-féle kézikönyv. A kalendáriumok rovatokat kínálnak naponkénti följegyzésekre. A szerző áttekinti az efféle németországi paraszti feljegyzésekre vonatkozó irodalmat és rámutat, hogy a naponkénti jegyzések gyakran közvetlen szolgálták a gazdálkodást, a takarékoskodást, tervezést — volt eset, hogy a gazda abba is hagyta naplóját, mihelyt a célba vett birtokot sikerült megvennie. Az időjárásra vonatkozó följegyzések, a terméseredmények, az előbb vagy később végzett munkák a különféle munkamódszerek hasznának-kárának kiértékelését szolgálták. Az árak, kölcsönök, hitelek fölírása, a vetőmag után számított terméseredmények, a munkacseréből származó kötelezettségek könyvelése mind-mind az egyre mozgékonyabbá váló paraszti üzemek irányítását szolgálta.

Hogyan kerülnek bele ezekbe a paraszti följegyzésekbe a személyiség jelei, a személyes élmények? Kézenfekvő ebben a folyamatban a kispolgári gondolkodásmód falusi térhódítását látni — írja Hopf-Droste —, aminthogy a naplókban megörökített új élmények is erre az életmódváltozásra mutatnak. 1847-ben pl. az egyik észak-német paraszt megörökíti naplójában azt a „kéjutazást", amit a Rajnán tett. Figyelemre méltó egyébként, hogy míg a mindennapi gazdasági följegyzéseket tájszólásban vezette, addig az utazást vagy az 1848-as forradalmi eseményeket irodalmi németséggel írta le. Ez az a korszak, amelyben a társadalomtörténészek szerint „az érzelmek behatolnak a családi életbe".

Az új típusú paraszti naplók néhol a XIX. század elején jelentkeznek, másutt a végén bukkannak föl, az időzítésen kívül műfajilag is különböző formákban, úgyhogy a szerző a jövőben lehetségesnek tartja különféle „naplóíró tájak" megkülönböztetését a német nyelvterületen.

A napló művelődéstörténeti hátterének felvázolása mellett a tanulmány megadja közvetlen „történeti környezetét" is, az Osnabrück melletti Artland erősen differenciált,

szegény rétegeiből kivándorlókat kibocsátó paraszt társadalmát, ahol azonban a jómódú parasztok már a késő középkortól mentesek voltak a személyes szolgálatoktól, és 1833-tól bérleti kötelezettségeiket is megváltották. Ha a Schiering család nem is tartozott az egész- vagy féltelkesek közé, hanem csak a „harmadosokhoz", mégis tehetősnek számított, amiről tanúskodik hatalmas csarnok-házuk és értékpapírjaik, jelentős pénzvagyonuk is. Marie Schiering pontos kiadás és bevétel följegyzései azonban nem adnak áttekintést ennek a gazdaságnak a működéséről, inkább csak a szorosabban a háziasszony „felségterületéhez" tartozó gazdasági tranzakciókat, tojás és vaj eladást, a fűszeresnél tett vásárlásokat, ruhák varratását stb. rögzítik.

A szerző a kötet utolsó fejezeteiben (65—146.) összefoglalja a napló tanulságait a Schiering család és az artlandi parasztok életmódjára vonatkozóan. A napló mint „háztartási beírókönyv" sok mindent elárul a háztartásvitelről, keveredő régies és új vonásokról, és a változás tényeiről. A lisztet pl. saját termésükből maguk őrletik még, de hiába van sütőház az udvaron, a kenyeret már péknél süttetik. A disznóölés, olykor-olykor a marhavágás részben „piacra" történik, a hús egy részét eladják, illetve elcserélik más időpontban visszakapott friss húsért. A cserekereskedés még élő gyakorlat: a fűszerestől 30 tojásért hoznak egy font kávét, 24 tojásért 10 font sót, 18 tojásért 3 font rizst. A bevásárlások többnyire vasárnap történnek, amikor különben is bemennek a templom-központba. A konyha 1877-ben modernizálódik: sparheltet, „masinát" (Kochmaschine) vesznek — katalógusból rendelik, és a vasútállomásra mennek érte. 1890-ig vetnek még kendert, és a béresek is fonnak, némelyiknél megjegyzi a napló, hogy nem elég szorgalmasan — a vászonneműt varrónőkkel, az öltönyöket szabóval varratják, a szabó házhoz jön foltozni. Az első kész ruhát, egy nadrágot a gazda 1874-ben veszi egy házalótól, 1892-ben viszont már az alsó ingeket, alsónadrágokat, harisnyákat rendszeresen készen vásárolják. Nagykabátot venni a gazdasszony bemegy Osnabrückbe, ez kiváltképp polgárias darab, utána 9 évig viseli.

A szerző másik gondolatmenete, ami szerint a napló adatait áttekinti: a szokásszerű élet időrendje és a szokások formái. A köznapok közül kiválnak a vasárnapok. Általában havonta kétszer átgyalogolnak a 3 km-re levő templomhoz, ilyenkor intézik a bevásárlásokat, sőt magánbankárjukkal a pénzügyleteket, találkoznak másokkal, látogatóba mennek. A látogatások ünnepélyesebb formája a „vizit", amire meghívják a résztvevőket, meleg étellel vendégelik őket — a naplójegyzetek a viszonzások pontos számontartását is szolgálják. Ugyanez okból írja föl Marie Schiering, mit vitt ajándékba betegágyas asszonyoknak a szomszédságban, rokonságban — közelebbi kapcsolat esetén a fő tétel 1 font kávé. Ha keresztanyának hívják: az ajándék egy ezüstkanál, lakodalmi vendégeskedésnél is ezüstkanál a fő nászajándék. A naplóírónak nem volt gyereke, egy unokaöccsöt vettek magukhoz örökösnek. Amikor 1903-ban megnősül, 150 vendéget hívnak, előtte napokig hordják a szomszédok az asztalokat, székeket, heverőket kölcsönbe, de edényeket a templomos hely „Hotel König"-jéből kölcsönöznek. A napló valamennyi ajándékot számba veszi. A társadalmi szokások változását jól tükrözi a születésnapok megünneplésének elterjedése: az 1870-es években még csak 2 születésnap tűnik fel egy-egy esztendő följegyzései közt (egyik a naplóíróé), az 1900-as évek elején már 10—15 születésnapot is megünnepelnek. Kezdetben csak kalácsot, fánkot sütnek karácsonyra, a családtagok között 1894-től válik rendszeressé az ajándékozás. A szerző összegyűjti az adatokat az írásbeliség terjedésére: a 70-es években többnyire egy szolga, szolgáló szalad át, ha gyermek született, utóbb már általános, hogy eljegyzésről, halálesetről, gyermekszületésről kártyát, írásbeli értesítést küldenek, írásban hívják meg egymást vizitre is.

A szerzőt tanulmánya elkészítésénél az a szándék vezette, hogy egyfajta mintát adjon egy forrástípus feldolgozásához, és érzékeltesse, milyen tanulságok szűrhetők le az egyes tételeiben, bejegyzéseiben száraznak, érdektelennek tetsző adatok rendszerezéséből. (A sokoldalú tanulmány következtetéseit bizonyára még ki lehetne egészíteni, pl. a naplóban tükröződő családok közötti kapcsolatok föltérképezésével, vagy a gazda és felesége közötti viszony elemzésével a viták, civódások alapján.) Célját a könyv bizonyára jól szolgálja — jó lenne, ha itthon is akadna vállalkozó hasonló elemzésre.

Ottenjann, Helmut und Günter Wiegelmann (hrg.): Alte Tagebücher und Anschreibebücher, Quellen zum Alltag der ländlichen Bevölkerung in Nordwesteuropa. F. Coppenrath Verlag. Münster, 1982. Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland, Heft 33. VIII + 292 l., számos fotóval, térképpel diagrammal és táblázattal.

Hofer Tamás

Északnyugat-Európában — írja a bevezetés — az 1970-es évek elején három helyen: Koppenhágában, Bjarne STOKLUND intézetében, a Münsteri Egyetemen Günter WIEGELMANN tanszékén és a cloppenburgi Alsószász Szabadtéri Múzeumban fogtak parasztok és kézművesek naplóinak, följegyzéseinek rendszeres összegyűjtéséhez és elemzéséhez. Ennek a munkának az alapján tartottak Cloppenburgban 1981 márciusában nemzetközi konferenciát e forrásoknak a tanulságairól, az értelmezésükkel kapcsolatos módszertani problémákról. Területileg Észak-Németország mellett Hessen, Dánia, Svédország, Hollandia volt képviselve, az időbeli keretek a XVII. századtól a XX. század elejéig terjedtek. Az ismertetett kötet 14 tanulmánya erre a konferenciára, illetve utólag a kötet számára készült. Valamennyi írás a paraszti följegyzések évek óta folyó rendszeres vizsgálata alapján készült, és túl a források fölfedezéséről adott első híradásokon, már széles anyagon végzett elemzésekről és összehasonlító kiértékelésekről számolhatott be. Az előkészítő kutatások közt érdemes megemlíteni a Coppenrath Verlag által Münsterben kiadott sorozatot — amiben a most ismertetett kötet is megjelent, s mely G. WIEGELMANN dinamikus szerkesztésében évente 4—7 új címmel gyarapszik —: ebben az elmúlt években három önéletrajz- ill. naplófeldolgozás is megjelent (Heft 17: *Autobiographische Aufzeichnungen des münsterländischen Bauern Philipp Richter 1815—1880.* Hrg. von Helmut MÜLLER. Münster, 1979; Heft 23: *Rudolf Dunkmann berichtet,* hrg. von Dietmar SAUERMANN. *Aus dem Leben eines Heuerlings und Arbeiters.* Münster, 1980; Heft 25: *Aus dem Leben einer Bäuerin im Münsterland,* hrg. von Renate BROCKPÄHLER, Münster, 1981.). A cloppenburgi előzmények közt Marie-Luise HOPF-DROSTE e számban ismertetett monográfiája mellett olyan példát lehet említeni, mint az 1750-ben épült s a szabadtéri múzeumba áttelepített artlandi parasztporta önálló kötetben való bemutatását, amely a sokrétű és gazdag családi levéltár alapján a házban egykor folyt életet, gazdasági üzem- és háztartásvitelt részletekbe menően rekonstruálja, és 1444-től, a telket vásárló első őstől 16 generáción át követi a leszármazottak sorsát. Ez a geneológiai táblázat maga is a kontinens, sőt a világ történetébe kapcsolja be ezt a portát, hiszen az egykor benne éltek utódai más német tájak és városok mellett Hollandiába, onnan Dél-Afrikába és Észak-Amerikába is elkerültek. *(Zur Bau-, Wirtschafts- und Sozialstruktur des Artlandes im 18. und 19. Jahrhundert,* hrg. von Helmut OTTENJANN. Materialien zur Volkskultur nordwestliches Niedersachsen, Heft 1. Cloppenburg, 1979.)

Mit tehetnek hozzá a falusi feljegyzések korábbi ismereteinkhez? — kérdezi a bevezetés és több tanulmány is. A korábbi néprajzi ismeretek elsősorban tárgyakra és olyan levéltári forrásokra épültek, amiket más rétegek tagjai írtak a nép*ről*. Ezeket a naplókat, beíró könyveket, följegyzéseket viszont maguk a parasztgazdák, falusi asszonyok, kézművesek vezették. Ha a följegyzések papírra vetése, fönnmaradása sokféle esetlegességtől függött is, tudnunk kell, hogy íróik maguk is „történeti személyek", akik sajátosan meghatározott társadalmi és kulturális szerepeik szerint cselekedtek és írtak. Az írásaikra épített „mikrotanulmányok" így történetileg pontosan bemérhetők, nagyon is reprezentatívek, további kérdések föltételére ösztönöznek. Már a föltárás jelenlegi fokán is megmutatják, hogy az egykori földműves és kézműves társadalom sokkal-sokkal differenciáltabb volt, mint akár a történeti, akár a néprajzi irodalom sejteti.

A tanulmányok első csoportja kutatási áttekintéseket ad. Bjarne STOKLUND a dán paraszti naplók kutatásáról ad összefoglalást. Ezek a följegyzések mintegy a terepmunkát pótolhatják, az adatközlőkkel való beszélgetést biztosíthatják — írja — olyan régi korokban, ahová az etnológus már nem léphet vissza. Dániában a paraszti feljegyzések a XVI. századig nyúlnak vissza. A sor végén, a XIX. század közepétől a vallási reformmozgalmak, a szekták és a népfőiskolák hatására jelennek meg a személyes hangvételű, polgári jellegű, érzelmeket megörökítő naplók. A szövegek eddigi elemzése különböző táji környezetekben a munkák eltérő évi rendjét, a vásárokra, piacokra járás arányait s rendszerét, a társadalmi kapcsolatokban és gondolkodásmódban a XIX. században bekövetkező változásokat világították meg. Egy másik tanulmányban Karen SCHOUSBOE a dániai parasztnaplók és följegyzések típusait, mintegy műfajait tekinti át történeti rendben — Janken MYRDAL hasonló áttekintést ad Svédországra vonatkozóan, Alfred HÖCK pedig a hesseni falukból.

Marie-Luise HOPF-DROSTE — aki kiváló könyvet írt a paraszti naplókról — a különféle följegyzéstípusok társadalmi rétegek és foglalkozások szerinti elterjedését és különböző funkcióit tekinti át a cloppenburgi múzeum gazdag kéziratgyűjtése alapján, és rámutat a különböző típusok előképeire, mintáira. Végül Ernst HINRICHS az írás-olvasás elterjedtségével foglalkozik a XVIII—XIX. század fordulóján, és szembesíti a statisztikai és a tényleges író-olvasó gyakorlatról szóló adatokat.

A tanulmányok másik csoportja egyes források, illetve forráscsoportok kiértékelésére hoz példákat. Leendert VAN PROOIJE egy XVIII. századi holland ács család üzleti följegyzéseit ismerteti, rövid megjegyzéssel a hollandiai naplókról és falusi följegyzésekről. Gudrun GORMSEN egy 1829—1857 közt vezetett dán paraszti napló példáján érzékelteti a munkaszervezés, a gazdálkodási rendszer, a környezeti és piaci változó körülményekhez való alkalmazkodás vizsgálatának lehetőségeit, idősorba rendezve bemutatja a családi és a fölfogadott munkaerő egymástól függő hullámzását, végül a kiadásokról-bevételekről részletes mérleget állít föl. Poul BALLE-PETERSEN egy fiatalon meghalt parasztlány XIX. század végi naplója alapján az értékrendszer és az attitűdök változásával és kontinuitásával foglalkozik. Helmut OTTENJANN a német Artland asztalosainak könyvelése alapján a kézművesipari műhelyek följegyzéseinek, beíró könyveinek forrásértékét vizsgálja, rekonstruálja vevőkörük összetételét, a gyártott bútorféléket, az ár- és bérviszonyokat, az újítások átfutását, egyes asztalosok gazdasági sikerét, mások balszerencséjét — végeredményben „a biedermeier irányzat uralomra jutását a táj lakáskultúrájában". Hermann KAISER és Karl-S. KRAMER professzor egyaránt napszámosok följegyzéseit elemzi, KAISER a múlt század végéről, elsősorban a táplálkozás, ellátás, élvezeti cikkek fogyasztása szempontjából, KRAMER a XVIII. századból a munkaalkalmak jellege-sora szempontjából. Klaus-J. LORENZEN-SCHMIDT egy észak-német paraszt üzletvitelét vizsgálja egy 1847—1881 közt fölfektetett főkönyv elemzése alapján, részletesen, sok számszerű adattal. Végül Elke BERNER a múlt század végéről két észak-német paraszti évi mérleget állít föl és hasonlít össze.

A kötetből megismert forrásföltáró és elemző munka rendszeressége, céltudatossága elismerést érdemel, ösztönzésül szolgálhat a hasonló hazai paraszti följegyzések, kézműves beírókönyvek rendszeres kiértékeléséhez.

Dobos Ilona: Áldozatok. Kozmosz Könyvek. Budapest, 1981. 184 l.

Nagy Ilona

A paraszti írásbeliség sajátos új műfajt hozott létre a XX. században, az önéletírást. Egyre szaporodnak a kötetek, amelyekben egy eltűnt világ részesei vallanak életükről, legszemélyesebb, legbensőbb ügyeikről, s ezzel a történelmet teszik számunkra élővé, elképzelhetővé. Ismerünk már népi önéletírásokat Erdélyből, a Palócföldről, igen szép számmal az Alföldről, de mindmáig megmagyarázhatatlan okból, egyet sem a Dunántúlról. Egyet sem, ha a műfajt szorosan értelmezzük, s csak a valóban írásos műveket tekintjük, amelyeket szerzőjük maga emelt át az írásbeliség másfajta világába. Dunántúli paraszti életrajzokat elvétve olvashattunk eddig is (legutóbb: Somogyi honismereti híradó 1978. 1—3. SZELEI Balázsné: *Pusztai élet, köserves élet.* Özv. Kóró Jánosné 66 éves szántódi lakos, volt pusztai cselédasszony elbeszélései alapján összegyűjtötte . . . 56—70.), de ezeket gyűjtők jegyezték fel gyorsírással vagy magnetofonnal.

Miben különbözik egy ilyen életrajz az önéletírástól? Elsősorban abban, hogy ilyen esetben elmarad az írásra, tehát egyfajta műalkotásra serkentő belső indíték, amely önmagában szelektív hatású. (Nem mindenki érzi ezt az indítékot.) A gyűjtőre hárul a szelekció feladata, neki kell először is alanyait kiválasztania, ha nem is a milliók sokaságából, de mindenképpen a számára elérhető, megnyilatkozni kész emberek közül. Döntenie kell abban is, hogy a közlendő közlésre érdemes-e, érdekelhet-e másokat, netán olvasók széles táborát. S ha már forog a magnószalag, vég nélkül rögzíti az emlékeket, művé szerkeszteni is a gyűjtőnek kell.

DOBOS Ilona az *Áldozatok* c. könyvében öt életrajzot tett közzé, öt életrajzot szerkesztett művé. Hőseit röviden bemutatja az olvasónak, elmondja találkozásuk történetét s a vallomást tevők indítékait, amiért életükről beszélni kezdtek.

Itt érhető tetten a szerző különös képessége, amellyel az egyediben az általános érvényűt, az általánosban is a különöst megragadni képes. DOBOS Ilona eddigi műveiben is kibontakozott már az a, nevezzük így, szépírói hajlam, írói világlátás, amely néprajzi, folklórbeli szakmai munkáit a tudományos eredmények mellett értékessé teszi. Ebben a munkában is éreznünk kell a különbséget az életüket önállóan megírók művei és az irodal-

mi igénnyel alakító, szerkesztő folklorista által létrehozott mű között. A paraszti önéletrajzok történeti-néprajzi, folklorisztikai vizsgálatához az eddig ismertnél jóval több forrás feltárása kívánatos, elsősorban a Dunántúlról, ahonnan, mint már szó volt róla, eddig keveset alkottak. De a hiteles forrásszaporítás örvendetes tényén túl, a létrehozott művek esztétikai értéke is méltatást érdemel.

Az *Áldozatok* hősnője nem ismeretlen személyiség a folklórkutatók előtt, élettörténete és meséi, családtagjai meséivel együtt, húsz évvel ezelőtt már megjelentek. *(Egy somogyi parasztcsalád meséi.* A meséket összegyűjtötte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket készítette S. Dobos Ilona. UMNGY X. Bp., 1962.) Tót Szőke Józsefnének hívják tehát az *Áldozatok*-béli Erős Mihálynét. Az egyéniségkutató mese-folklorisztika számon tartja tudását, tehetségét, és azt a társadalmi környezetet is, amelyből meséit hozta: a somogyi katolikus cselédek lakta pusztát és a református falvak egykés „pógárainak" világát. Az *Áldozatok*ban újra olvashatjuk élettörténetét, megváltoztatott nevekkel. A két életrajzot egybevetve inkább az eltérések ragadják meg figyelmünket, mint az időnként visszavisszatérő azonosságok. Az életút alapvetően azonos mindkét szövegben, csupán a hangsúly esik más és más dolgok részletezésére. Az *Áldozatok* asszonya élete legnagyobb fájdalmáról beszél a legtöbbet: hozzákényszerítették valakihez, akihez nem akart feleségül menni, az a legény pedig, akit szeretett, az ő kívánságára, csak az első vőfély lehetett a lakodalmán. S az áldozat áldozata: ugyanezt tette ő is a lányával, második férje iránti féltékenységből házasságba hajszolta lányát, pedig ő is mást szeretett. Ebben a változatban a legtöbb szó az érzelmekről esik, az eredetiben több a „néprajzi adat", szokásleírás, népdalszöveg stb. Bizonyos tények is különböznek. Például az első változatban elvált asszonyként megy másodszor férjhez, a másodikban özvegyként. Az elsőben lánya nem megy férjhez a kaposvári boltos-kérőhöz, a másodikban beadja derekát s hozzámegy.

Az életrajz többszöri elmondásáról szó esik az 1962-es kötetben: „Az élettörténetet — fiatal lány kora boldog éveit és lánya férjhezadását — többször is elmondotta szállásán, az őt körülülő lányoknak vagy az étterem konyháján, munka közben. Más részleteket: fiatalasszonykori szenvedéseit, a háborús eseményeket és az azt követő éveket — ez alkalommal nekem beszélte el folyamatosan először." (149. old.) Dobos Ilona bizonyára válogatott a többször, többféleképpen elmondott történetek között, s ez alkalommal a szerelemre, érzelmekre, az asszonyi sorsalakítás különös motiváltságára helyezte a hangsúlyt. A két életrajz stílusában is különbözik: a második líraibb, részletező, minden szálat lekötő, kerek. Az elsőben több a csapongás, kevésbé összefogott.

Dobos Ilona élete különböző állomásain mindig érzékenyen reagált mások gondjaira: ennek a nyitott, a másik emberben értéket felfedező magatartásnak köszönhető, hogy szívesen vallottak neki az emberek. Ennek köszönhető az is, hogy sokféle paraszti sors dokumentuma került ez alkalommal együvé.

A többi szöveg között külön figyelmet érdemel a cigány mesemondó élettörténete: a cigányságnak a második világháborúban elszenvedett megpróbáltatásairól szóló híradás.

Csizmadia Imre: Pirkadattól delelőig. Magvető Könyvkiadó. Budapest, 1982. 578 l.

Szilágyi Miklós

Az Orosháza és tanyavilága jelentette gazdasági, társadalmi és kulturális egységet — Darvas József írói szociográfiáinak (nemkülönben: önéletrajzi ihletésű szépprózájának) és Nagy Gyula szívós következetességgel kimunkált monográfiáinak, szervezői-szerkesztői érdemeként elkészült tanulmánykötéteknek köszönhetően — az egyik legalaposabban kutatott alföldi mezővárosként tartjuk számon. Mégsem indokolt eleve kétkedéssel-gyanakvással fogadnunk ezt a terjedelmes (még így is az 1920-as évek elejével lezáruló!) paraszti önéletírást csak azért, mert e rangjuk szerint becsült teljesítmények ismeretében már-már úgy tetszik: „mindent tudunk" a „legnagyobb magyar falu" és a „Vásárhelyi puszta" paraszti társadalmáról, gazdálkodásáról. Akkor sem indokolt az előzetes fenntartás, ha azt is mérlegeljük, hogy Csizmadia Imre munkája aligha tételezhető gondolatilag, szemléletileg függetlennek az elmúlt évtizedekben kialakult Orosháza képtől. Hiszen a 70. évén túl „könyv" írásához kezdő nyugdíjas tsz-tag és az etnográfus múzeumigazgató már megelőzően „munkatársak" voltak, a megírás idején pedig Csizmadia volt a legszorgalmasabb tagja a Nagy Gyula szervezte-irányította „paraszti önéletíró körnek" (l. erről: Nagy Gyula: *Az orosházi múzeum önéletíró parasztjai irányításának praktikái.* Honismeret, 1977/4. sz. 5—7.).

Tekintsük inkább kivételes szerencsének, hogy végre lehetőségünk adódott *ugyanazokat* a szociológiai és néprajzi tényeket különböző — forráskritikai értelemben is jól megkülönböztethető — nézőpontokból megfigyelni, így remélvén megtalálni a paraszti emlékiratnak, ha úgy tetszik: a „naiv önéletrajzi regénynek" néhány műfaji jellemzőjét. Vagyis megkísérelhetjük DARVAS József politikusi indulatokkal átszőtt, ezzel az érzelmi-értelmi háttérrel *általános érvényűvé* transzponált konkrét helyzetjelentéseit és NAGY Gyulának a „parasztlektorok" segítségével ellenőrzött *néprajzi általánosításait* tüzetesen hozzámérni az emberi emlékezet, a paraszti ítélőképesség és íráskészség kijelölte nagyon is konkrét dimenziókhoz.

Az ilyen igényű elemzést természetesen kinek-kinek saját magának kell majd elvégeznie; a recenzió terjedelmi korlátai csak néhány ötlet megfogalmazását engedik.

CSIZMADIA Imre emlékezete egészen rendkívüli! Ha nem árulná el, hogy tizenéves korától feljegyzéseket készített, megőrizte a kalendáriumokat, újságokat, könyveket, már-már tetszetős fikciónak (vagy levéltári búvárkodás eredményének) gyanítanánk az események dátumainak, a gazdálkodás mennyiségi és minőségi mutatóinak vagy az 1910-es évek olvasmányélményeinek megannyi konkrétumát. A mi szempontunkból azonban nemcsak *önértékük* miatt van kivételes értékük ezeknek a szokatlan magabiztossággal közölt adatoknak. Főképp azért, mert az emlékező gyakran maga is hozzáméri az egyedi adatokat a középparaszti életvitelt meghatározó „normákhoz", máskor a különlegeset, a „normától" való szükségszerű eltérést az élettények rendkívüliségének gondos ismertetése miatt szándéktalanul is felfedezteti az olvasóval. Nem „általánosít" tehát az emlékező, amikor általános érvényű(nek tetsző) szociológiai és néprajzi információkkal egybeszervezi a „csak velem történt" tartalmú epizódokat, hanem „normává" egyszerűsített bonyolult viszonyrendszerben keresi a szélsőségesen egyedi élmények helyét. Korántsem biztos, hogy a viszonyításoknak a koordinátái bemérhetők a néprajzi (és szociográfiai) leírások megörökítette „közösségi normákkal": az általánosan ismertnek, a szokásosnak tételezett cselekvési és gondolkodási mechanizmusokkal. Legalább ilyen mértékben normateremtő a személyes képességek felismeréséből (vagy félreismeréséből) kristályosodó családi és életstratégia, a kényszerhelyzetek sorozata kikényszerítette megalkuvás vagy dac, a „mikro-" és „makro-" közeg elkerülhetetlen szembesítésének lehetősége és kényszere. Ha fel tudjuk fedezni az emlékiratban az egyéni tájékozódásnak, értékítéletnek ezt az egyénien közösségi normarendszerét, bizonyosan közelebb jutunk az „atipikus" néprajzi jelenségek értelmezéséhez is.

CSIZMADIA élete és műveltsége semmiképp sem tekinthető tipikusnak, de mert értékrendjének szigorú belső logikája van, minden rendkívüli, szokatlan észrevétlenül beleszervesedik a „mezővárosi paraszt" fogalmával leírható kulturális minőségbe. Nyilván ennek következménye, hogy ez a „literátus" hajlamú és szervezőképességekkel megáldott parasztlegény magabiztos természetességgel közlekedik a „parasztkultúra" és a polgári-kispolgári kultúra határmezsgyéjén, anélkül, hogy magatartása deviánsnak minősülne. Otthon van a tanyai mulatságokon, a szertartásos ünnepeken, de az orosházi kaszinóban is; éppúgy magáévá lényegíti a „mindennapok folklórját" (nemcsak a tradicionálisat, de a magyar nótát, a kuplét is!), mint a nyomtatott szót: szépirodalmat, ponyvát, napisajtót — válogatás nélkül . . . De: egy lassan mégis urbanizálódó mezővárosban ugyan miért az elit-kultúra értékrendje, folklórfelfogása szerint szelektáljon egy parasztlegény?

A néprajzos olvasó főleg erre a *nem tudatos* rétegére érzékeny a szövegnek, ha az egyén és a közösség viszonyát értelmezni, a parasztkultúra történelmi meghatározottságát megérteni szeretné. Ne feledjük azonban: CSIZMADIA Imre könyve élményt nyújtó olvasmány, mert szépíróra valló tudatossággal és ösztönös leleménnyel szervezte „nagyepikává" élményeit. Önmagukban is lekerekített novellák, anekdóták, érdekes-tanulságos „esetek" láncolatából szövődött az „életregény", s ebben nincs semmi rendkívüli: a legtöbb paraszti emlékiratíró csak így tudja nagyepikai „műegésszé" szervezni az élőbeszéd teremtette „folklór-miniatűröket". Ami íróra valló lelemény: CSIZMADIÁnál következetesen — tehát tudatosan — egy-egy konkrét esemény „hívja elő" a szociológiai-néprajzi információkat, az értelmező reflexiókat. Vagyis nem kell félbeszakítania az elbeszélést a leírás kedvéért, nem kell magyaráznia: a sztori és annak értelmezése egymásért van, egymást erősíti.

Tehát: jó könyv CSIZMADIA Imre „életregénye", s nemcsak azért, mert megszívlelendő néprajzi tanulságokat kínál. Olvasmánynak sem akármilyen: a műfaj egyik reprezentánsa.

Papp Imre: A parasztember élete Szentes tanyavilágában. Válogatott néprajzi írások. Szerkesztette és az előszót írta: JUHÁSZ Antal. Szentes, 1982. 282 l., 1 fényképpel és rajzokkal.

Szűcs Judit

PAPP Imre (1900—1973) Szentes határában, Dónáton élt, szántó-vető ember volt. Az 1953—1973 között írt 51 gyűjtőpályázati munkájából készült ez a válogatás.

A kötet szerkesztése arra hivatott kezébe került. JUHÁSZ Antal Csongrád megye vezető múzeológus-néprajzosaként — a szentesi humán értelmiség néhány jeles képviselőjével együtt — dolgozatok írására biztatta PAPP Imrét. (Az irányítás hiányosságaira önkritikusan fel is hívja az olvasó figyelmét: 15.1.) A válogatás — melynek indoklását el kell fogadnunk (19.1.) — kiforrott néprajzi íróról ad képet. A kötetbe került részletek vagy teljes dolgozatok többségükben az utolsó nyolc év terméséből származnak. Az agráretnográfia területén, táplálkozáskutatásban, családtörténet- és életmódvizsgálatban hasznosítható leírásokat, adatokat tartalmaznak.

A kötetet olvasva, az író erényeit: a leírás pontosságát, a tárgy, jelenség több oldalú körüljárását élvezhetjük. Ez JUHÁSZ Antal szerkesztő-vágó munkájának is köszönhető: a leírások felesleges, terjengős részét biztos kézzel hagyta el. A válogatás egyetlen hiányossága, hogy a református népi hitéletről írott munkáiból egyetlen részlet sem került a kötetbe, bár az előszó említi őket (7., 18.1.), és a teljes bibliográfia is közli.

A kéziratban levő dolgozatok egy része, a kötetbeli szövegek jelentős része NYIRI Antal nyelvtörténész biztatására *í*-ző nyelvjárásban íródott. A szerkesztőnek gondot okozott, hogy megtartsa-e az *í*-zést (19.1.). Jelen sorok írójának biztatását is elfogadta, amikor meghagyta ezt a kiveszőben levő nyelvjárási sajátosságot. Így a néprajzkutatók mellett a nyelvjáráskutatók és a nyelvtörténészek számára is adatokat szolgáltatnak PAPP Imre munkái.

A megjelent írások és a kéziratban maradt dolgozatok műfajilag nem érik el az önéletrajzi, családtörténeti keretbe foglalt, néprajzi értékű szépirodalmi és szociográfikus művek (például CSIZMADIA Imre: *Pirkadattól delelőig*, GÉMES Eszter: *Mindig magam*, SZENTI Tibor: *A tanya)* színvonalát, de az említett munkákkal azonos módon használhatók forrásként az Alföld népi kultúrájának feldolgozásához.

Az előszó PAPP Imre KISS Lajossal rokon vonásaira hívja fel a figyelmet (13.1.). Fontos megállapítani a különbséget is. Míg KISS Lajos a városi szegényparasztok, addig PAPP Imre a tanyavilágban élő, néhány holdon gazdálkodó kisparasztok munkáját, életmódját írja le. Mindketten az alföldi parasztság egy-egy, mennyiségében is jelentős rétegét mutatják be.

Az önkéntes gyűjtő munkája kerek egész: földrajzilag, társadalmi réteghez és vallási hovatartozáshoz kötötten feltérképezte a paraszti életet. (Célszerű lenne dolgozatait kéziratban összegyűjtve vagy a Szentesi Reformata Ekklésia Históriájához hasonlóan mikrofilmen a kutatók számára hozzáférhetővé tenni.)

PAPP Imre megkezdte egy alföldi mezőváros népi kultúrájának feldolgozását, a folytatás, a befejezés (?) a „maradékoké", az azt vállalóké.

Szentes Városi Tanácsa tiszteleg a tíz évvel ezelőtt elhunyt „recsegős Papp", „a dónáti adózó" PAPP Imre előtt úgy, hogy 282 oldalas könyvecskével 2700 oldalnyi kéziratanyagra hívja fel az Alföld néprajzkutatóinak figyelmét.

Idős Váci Mihályné: Legyen munkátokon áldás. Magvető Könyvkiadó. Budapest, 1981. 159 l.

Szilágyi Miklós

Nem ismerhetjük a szerkesztői beavatkozás mértékét, de arra sincs okunk, hogy azt a paraszti önéletrajzoknál megszokottól lényegesen eltérőnek gyanítsuk. Valószínűleg megelégedett a szerkesztő ez esetben is a helyesírási és nyelvi hibák eltűntetésével, a stiláris „átfésüléssel". Csak a szarkasztikusan túlzó önjellemzés eszközeként, vállalkozása értelmét önkritikusan mérlegelő s teljesítményét fia költőségéhez mérő szerény, de önérzetes öregasszony természetes gesztusaként fogadhatjuk tehát idős VÁCI Mihálynénak a maga „analfabétizmusára" hivatkozó, vissza-visszatérő megjegyzéseit.

A fél évig tartó iskoláztatás valóban írástudatlanságra szánta a gazdasági cselédek között is szokatlan könyörtelenséggel munkára fogott leányt, az önjellemzés tehát — megismervén az öregkori írói teljesítményt — akár szimbóluma is lehetne küzdelmes életének. Minden tettével: a napi robot vállalásával, még inkább kétes kimenetelű vállalkozásaival,

leányként is, asszonyként is a társadalmi státusa meghatározta helyzet és az egyéni képességeket, a felismert lehetőségeket artikuláló életstratégia ellentétét akarta feloldani. Újra és újra többnek akart látszani, mint amilyennek az apja bűne miatt cseléd- (már-már lumpen-) sorba kényszerült családját Nyíregyháza paraszti társadalma a maga értékrendje szerint megítélte, s arra volt büszke (s arra büszke utólag is), hogy környezete méltányolta, becsülte kivételes szorgalmát, nem minősítette elítélendő nagyravágyásnak vállalkozásait: értette a tetteiben megmérhető gesztust.

Nem tudunk olyan paraszti önéletírásról, melyben ennyire elementáris erejű lenne az uradalmi majorok cselédeinek kiszolgáltatottsága, a mezővárosi peremhelyzetben tengődők létbizonytalansága, s egyszersmind ennek tagadása. Együtt látjuk — s ez idős Váci Mihályné emlékezésének legfőbb néprajzi tanulsága — egy társadalmi létállapot kilátástalanságát (ha lehet, még reménytelenebbül sorsszerűnek, mint amilyennek a két világháború közötti írói szociográfiák láttatták!), és a munkában, a szerzésben és a felkínálkozó kulturális lehetőségekben mégiscsak utat kereső egyéni értékrendet. Ha az egyszerin túlmutató érvényességet tulajdonítunk ennek a fiai emberré és művésszé nevelődésében értelmét meglelő élettörténetnek, és az élet tényeit értelmező-magyarázó szociológiai és néprajzi értékű „adatoknak", elsősorban azért tulajdoníthatunk, mert a szélsőségesen esetlegeset, az atipikusat is el tudjuk helyezni a társadalmi valóság és az egyéni aspirációk bonyolult viszonyrendszerében.

A néprajzi kutató természetesen felfedezheti egy sor információ „önértékét", s cédulájára jegyzi pl., hogy Nyíregyházán a vőlegényes háznál addig nem engedték be az új asszonyt, míg nem hozták a kenyeret s a kalácsot, és kristálycukorral kevert búzát szórtak rájuk. Abban azonban beidegzett előítéleteink szerint alighanem atipikusat gyanítunk, ha egy nincstelen leány „egypár tortát meg süteményeket . . . diós és mákos bejglit" süt a lakodalmára. És végképp nem tudunk mit kezdeni a kispolgári ízlésről árulkodó információk „önértékével". Egy cselédlány — így tudtuk — „nem szokott" bérmunkában „a búbos kemencére . . . tájakat, libapásztorokat, virágos mezőket" pingálni, vagy „konyhagarnitúrát, női dolgokat, madériát, cakkozott dolgokat" hímezni, művirágkészítéssel bajolni.

Nem a néprajzi adatok bősége miatt ajánljuk tehát ezt a kis könyvet etnográfusok és folkloristák figyelmébe, hanem azért, mert kiváló alkalmat kínál az összeegyeztethetetlennek gondolt paraszti értékrendek elemzésére: a társadalmi helyzetből meg nem érthető atipikus adatoknak egy bonyolult viszonyrendszerben való értelmezésére.

Pákolitz István: Bögrésdiákok. Két kisregény. Kozmosz Könyvek. Budapest, 1980. 304 lap.

Szilágyi Miklós

Ha Pákolitz István *kisregényként* határozza meg ennek az egy kötetbe foglalt két hosszabb elbeszélésnek a műfaját, s a kiadó is „érezhetően önéletrajzi elemeket is felhasználó" *szépprózaként* ajánlja, fölöttébb kockázatos apró részleteiben is hiteles, dokumentum értékű és *néprajzi* érdeklődésre számot tartó *emlékezésként* méltatnunk. Akkor is kockázatos, ha megidézett gyermekkora helyszíneit, Paksot és Kalocsát „nevén nevezi" a költő, s szereplőinek jó része is alighanem saját nevét viseli (semmiképpen sem költött neveket: mindegyik eléggé gyakori a környéken). A valóságos szereplők vállalása mindössze annyit jelent, hogy nem a filológiai hajlamú olvasónak kell egyeztetnie az életrajzi tényeket a szépirodalommá transzponált tényekkel, ahogyan Móricz önéletrajzi ihletésű regényeinél — pl. az eléggé köztudottan a kisújszállási diákéveket megidéző *Forr a bor*nál — meg is tette mind a kisújszállási közvélemény, mind az irodalomtörténet. Ha könnyebb is az „egyeztetés", mégiscsak a *művészetre* jellemző anyagformálás törvényszerűségei ismeretében közeledhetünk Pákolitz vallomásos művéhez. Ne azon mérjük tehát „hitelességét", hogy a *Confiteor* belső monológjában (a gyónás előtti gyermeki töprengésekben, a papi iskolába készülő „jó fiú" naiv bölcselkedései közben) felidézett csavargások, csínytevések helyszínein könnyűszerrel eligazodhat avagy „eltévedhet", aki a néhány év előtti Pakson valamelyest ismerős. (Mivelhogy az elmúlt évtized „atom-várost" teremtő igyekezete előtt elég keveset változott az 1920—1930-as évek sem-nem-falu, sem-nem-város települése . . .)

A néprajzi hitelesség — és ezzel együtt a „forrásérték" — mérlegelésekor fontosabbnak gondoljuk egy jellegzetes, bármilyen írói fantáziával megkonstruálhatatlan társadalmi közegnek a *látens* jelenlétét, hibátlan működését. Miközben számot vet a gyermekeiben magasabbra törő sekrestyés-harangozó papnak szánt (s e majdani szerepét öntudatosan

vállaló) fiacskája az elkövethető és elkövetett bűneivel, szükségszerűen a felnőttek közösségi normáihoz, megértett vagy értelmetlennek tetsző, mégis félve tisztelt szabályaihoz méri a tetteket is, a szóbeszédeket is. E tettek és szóbeszédek (közötte anekdoták, „igaz" történetek, tréfák) önmagukban is jellemző részletei a kispolgáriba már-már átforduló paraszti-szegényparaszti létnek. A hagyományba való belenevelődés néprajzi vizsgálatakor mégis fontosabb ennél az „adatszerűségnél" annak a döntési szituációnak érzékletes (és többszörös) bemutatása, amelyben a közösségi — ez esetben jórészt erkölcsi — normák és a mindennapi tettek „válaszútján" a közösséghez tartozó egyén cselekvési mechanizmusai kiformálódnak.

A „kisvárosként" funkcionáló Paks egészében is PÁKOLITZ szűkebb környezete: a család is különleges, társadalmilag és etnikailag differenciált „közösséget" jelentett a két világháború között. A németség beolvadása már-már befejeződött (fontos tendencia a névmagyarosítás!), a felekezeti különbségek — az ebből következő gyermeki súrlódások — azonban változatlanul jellemzőek. Ez a rendkívül differenciált, nehezen kiismerhető közeg fogalmazta meg a gyermek számára az elvárható tettek szabályait. Közötte olyanokat, melyek akkor is érvényesek, ha nem katolikus fogalmazta, s olyanokat, melyekből le kell vonni a „más világból" következő különösséget.

(Innen indult el a szülők vágyait kifejezve a kisdiák Kalocsára, „bögrésdiáknak", megismerkedvén a szegény sorsú diák és a város bonyolult kapcsolataival. Jóllehet ennek a történetnek is sok néprajzi érdekű részlete van, fontosabbak a paksi közegre utalások: a már-már kívülről szemlélt mikrotársadalom gyermeki megítélése.)

Nagy Imre: Följegyzések. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1979. 355 l.

Székely László

NAGY Imre a csíki festőtriász egyike. Mindhárman szomszédos községekből valók, MÁRTON Ferenc csíkszentgyörgyi, NAGY István mindszenti, NAGY Imre zsögödi.

NAGY Imre *Följegyzései* az önéletírás sajátos formája. Életepizódjainak felvázolásakor népének sorsa, élete is sok mindenben elénk tárul. Bár sokfelé hívták és sok helyütt megfordult, huzamosabb ideig sehol sem lelte helyét, honvágya haza vonzotta. Európa nagyvárosait járva mindent falujával hasonlított össze. Hazáját a külfölddel is meg akarta ismertetni, ezért londoni festőbarátait Zsögödre hívta, hogy szülőföldjének tájait és népét nekik bemutassa. Végrendeletében műveit a csíkszeredai Emlékháznak és Múzeumnak, valamint a Marosvásárhelyi Művészeti Múzeumnak adományozta.

NAGY Imre népével való összeforrottságáról így ír: „. . . életemet megmenteni a faluban tudtam". Mikor arról esett szó, hogy városiasan öltözzék, azt felelte: „Magamra vállaltam sorsukat. Mi lenne, ha az urak ruháját venném magamra a könnyebbség kedvéért. Vajon mit szólna az én hűséges kutyám ehhez vagy a tehenek. Lelke mélyén hallgatna a falu megcsalatva". NAGY Imre székely szőttesruhában járt, utazott külföldön is. „Mindszent — írja, elszórt tízeseivel, a felső tízessel, ahol NAGY István született — apai ági őseim szülőhelye; Fitod, ahol anyám s másik ágon való őseim is születtek. Bennem most újra megelevenednek az ő messzi gyermekkorából átvett emlékek, amelyeket én is éppen így végig csináltam, átéltem".

„Kisszoknyás" gyermekkorára emlékezve leírja kedvenc játékait: a *rómázást*, *búzözést*, **sárkányeresztést** (49. l.). Tanulókorából csíksomlyói tanárát, a néprajzos EBNER-GÖNYEI Sándort említi, aki felkeltette érdeklődését a néprajz iránt. Szerette TAMÁSI Áront, akinek elénekeli kedvenc dalát: „Lúdjaim, lúdjaim tizenketten vagytok, / S mind a tizenketten hófehérek vagytok . . . ". Hálás azoknak, akik megmozgatták benne a „népi muzsika idegszálait". Kedvenc zenéje: *Este a székelyeknél*, *Kállai kettős*, *Medvetánc*. Kedves barátja DOMOKOS PÁL Péter, akivel együtt járta Felcsíkot, megcsodálva Rákosnál a hosszú sor vízimalmot, az ősi foglalkozás egyik ágát; együtt tanulmányozták a szebbnél-szebb varrottasokat, házi bútorokat, ruhadarabokat (87. l.). ABA-NOVÁK Vilmos is lejött hozzá, s együtt végezték az anyaggyűjtést. ABA-NOVÁK *Csikszeredai vásár* címen egy képet festett e jellegzetes vásárról; amint a székely atyafiak felsorakoznak vagy a templomból kijönnek, — NAGY Imre remek látványnak mondja, de megjegyzi, hogy ABA-NOVÁK e munkájában egyes alakokat tévesen ábrázolt, mert képéhez másvidéki vázlatait is felhasználta (95. l.).

Különösen kedvelte a gyímesi tájat: néprajzi megfigyelései során feljegyezte, hogy az ökörcsordát nagyobb ágakból készült sánc veszi körül; leírja a sajtkészítést (97—98. l.). A gyímesi csángókat az egyiptomiakkal hasonlítja össze: „szikár, magas szál emberek, hosszú nyakkal, kifejező derűs arccal" (88. l.). Szerelmi életükkel kapcsolatban leírja a

próbaházasságokat, amelyeknek végső magyarázatát a gyermekáldás akarásában látja (89. l.). Végignézi a lakodalmat s annak főbb mozzanatait: az elsiratást, elbocsátást és a koszorúslányok felvonulását is.

Menaságon is részt vett minden nevezetesebb eseményben: ott volt a juhnyíráson, a farsang temetésén, a gyermektáncon (110. l.). Innen említi a „Betyöntőr" nevű helyet, ahova egykor a bölényeket beszorították és agyonbunkózták (268. l.). (Erről egyébként DOMOKOS PÁL Péter is írt: *Bölényfogó vermek Csíkban* címen. Ethn. XC. 1979. 89—91. DOMOKOS a helynevet „Begyentőr" néven említi.) Azt is feljegyzi, hogy a pásztorok havasi kürttel riasztják el a farkast (47. l.).

Kedvelt faluja Gyergyóremete is. Innen hoz szolgálót a hatkilométeres utcából, amelyet „Lúdfarka" néven ismernek. Erről a faluról azt írja: „Szapora, egészséges népével Remete ma is foglalkoztat. Bármerre fordul az ember, úgy ömlik a sok gyermek a hegyoldalon, mint egy Brueghel-képen (192. l.)".

Megfordult a Mezőségen is, leírt egy temetést, amelyben a nagy sár miatt az egész menet (még a pap is) „gólyalábon" haladt (59. l.)". Feljegyzi a gabonakeresztek elosztását (26. l.), a csillagok neveit (25. l.). A népi gyógyászatra is kitér, s megemlíti, hogy nemcsak a tyúkpestist, hanem a torokgyíkot is farkashússal kezelték (183. l.).

Elmondja, hogy a paraszti világ rengeteg témát adott neki. Erről tanúskodnak festményei is, mint amilyenek: Póra Ilona arcképe, Vitos Péter arcképe, Asszony a bibliával, Kucsmás öreg, Csángó, Furulyás, Pásztor gyermek, Menasági gyerekek, Tojásíró lány, Népi tánc, Szénagyűjtés, Szénásszekér, Juhnyírás, Krumpliszedők és sok másik.

NAGY Imre nemcsak megfigyelte a nép hagyományait, hanem azok megtartására is nevelt. Ebben maga is példát mutatott, amikor pl. az első világháború után maga is elkezd varrottasokat varrni, s erre szolgálóit is megtanítja, Páll Gábornénak és Gáll Ferencnek pedig saját gazdaságából gyapjút ad „festékesek" szövéséhez, és mintákkal segíti őket (120. l.).

NAGY Imre néprajzi feljegyzéseinek vázlatos ismertetését a hagyományokkal kapcsolatos vallomásával fejezzük be: „. . . hogy mit mentünk át a hagyományokból, az a lelkierőnktől függ s attól, hogy mennyi van hátra egy népnek az élete gyertyájából" (121. l.).

A könyvhöz a szerző barátja, KÁNYÁDI Sándor írt méltató bevezetést. NAGY Imre csíkszeredai, zsögödi és marosvásárhelyi adományainak és hagyatékának jegyzékét JÁNOS Pál és SIMÓ György állította össze. A szép könyvet a művész grafikái illusztrálják.

Tóth Ferenc: Egy makói hagymás család életútja. A Makói Múzeum Füzetei 26. Makó, 1982. 95 l. 8 kép

Tóth Zoltán

TÓTH Ferenc írásával az olvasó példaszerű, gyakorlati muzeológiai feladathoz kapcsolódó családtörténeti tanulmányt kap kézhez. A feladat az ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékpark makói házának kiválasztása és a benne folyó élet történeti rekonstrukciója volt. A kiválasztott, volt makói Aradi utcai, ma Vörös Hadsereg utcai hagymakertész ház utolsó gazdája és végleges formájának kialakítója, Diós Sándor, kitűnő partnere volt a munkában a szerzőnek. Ezt tükrözi a kötet szerkezete is, amelyben a Diós család XVII. század végétől követhető történetét a kötetnek közel felét kitevő függelékben Diós Sándor hagymakertész rendkívül értékes visszaemlékezése követi.

A Diós család a török hódoltságot átvészelő őslakosságból a felszabadító háború után visszatelepültek egyike. A telepes, majd jobbágyi sorba szorított makói parasztságon belül kiemelkedő vagyonnal és tekintéllyel rendelkeztek a XVIII. században. A rohamosan növekedő, ötven évenként háromszorozódó lélekszámú város társadalmához hasonlóan már ebben az évszázadban erősen differenciálódik a család áganként is. A betelepülés utáni első három generációnál ez még a telkes jobbágyi státuszon belüli különbségek növekedésével jár. A negyedik generációban, a XVIII—XIX. század fordulóján a Diós családot is eléri a zselléresedés hulláma, majd az ötödik generáció egyik zsellér sorba került ága kapcsolódik be a múlt század közepén már virágzásnak induló kertészetbe. A reformkorban elváló két paraszti réteg és gazdálkodási mód, a telkes gazdák szemtermelő gazdasága és a házas zsellérek belterjes kertművelése közül a család történetén keresztül az utóbbiak sorsát, társadalmi felemelkedését követhetjük nyomon. A XX. században születő generációnál jelenik meg a paraszti sorból való kilépés szándéka, a családban azonban ezt megakadályozzák a jellegzetes konzervatív kisgazda normák.

Az alapvetően társadalomtörténeti hangvételű tanulmány több szálat vezet fel időrendet tartva Diós Sándor világáig. Az egyik szál a differenciálódás motívumainak kere-

sése, amely a több mint két évszázad forrásainak sokoldalú és körültekintő felhasználására alapul, s amelyet korszerű, jól áttekinthető apparátussal fejt ki a szerző. Külön meg kell említeni a tanulmány kulcsául szolgáló, a kötet elején befűzött genealógiai táblázatot, amely megakadályozza a hasonló vállalkozásoknál szinte kivétel nélkül bekövetkező zavarodást a családok tagjainak elhelyezése terén. Ezt a táblázatot önmagában is kutatási eredménynek tekinthetjük, nem demonstrációs technikaként, hanem a differenciáció egyik alapvető belső vonásának, az azonos helyzetből, egy házból indulók eltérő pályájának világos felmutatásaként.

A testvérek közt generációk sorozatában kialakuló különbségeket a gazdálkodás különbségeivel ábrázolja. Ezt azonban már a tanulmány másik gondolati szálával, a mentalitás változásával kölcsönhatásban teszi. A család egyik tagjának XVIII. századi jobbágyi karrierje — több mint három telkes gazdaság, egyházi kurratúra, városi adószedőség — majd a család morális szétesése és hanyatlása, a tisztes gazda-morál és a hagymakertészek fegyelmezett, vállalkozásra kész viselkedésének érzékeny leírása a legjobb szociográfiai és néprajzi hagyományokat követi.

A harmadik szál, amelyet a tanulmány végigkísér, tulajdonképpen az ópusztaszeri skanzen makói házához vezet, annak kialakulását vázolja, berendezését alapozza meg. A tűzkároknál, foglalásoknál, hagyatékfelvételeknél készült leltárak bemutatása a hosszú időszakon keresztül az életkörülmények alakulásának szemléletes jelzése. A ház és berendezések kialakulását itt valóban közvetlen, levéltári és szóbeli források nyomán, analógiák szüksége nélkül kísérhetjük nyomon.

A függelékben Diós Sándor emlékezése nem naiv parasztember írása. „Nehéz nékem az intenzív, mindent átfogó tényezők közt különbséget tenni" — írja a Makó virágzásáról szóló rész elején. Egész életén keresztül nyitott szemmel járó, jól tájékozott, farmer típusú református paraszt-polgár, aki írása során a köznyelvi beszédstílus délalföldi változatának szabatos, csiszoltabb, helyenként irodalmi értékű formáját használja. Az elvadult tájnyelvi kifejezéseket másoktól idézi, az olvasmányokból, újságnyelvből származó kifejezéseket pontosan érti és használja. A fenti idézet sem fontoskodó felsőhajtás. Képes az életüket befolyásoló „tényezők" összefoglalására, tömör megfogalmazására, témájának pontos meghatározására. Az emlékirat legértékesebb részei az önmaga és családtagjai mindennapi életéről szóló leírások, ahol sokszor az az érzése az olvasónak, hogy az életmódkutató feladott kérdéseit követi a napirendnél, az étkezési szokásoknál, a családtagok egymásközti érintkezési szokásainál. Jellegzetes módon vázlatos marad írása a közösségi népszokások, a leánykérés, lakodalom, halotti tor elbeszélésénél.

Magukért beszélnek azok a kérdések, amelyeket Diós Sándor halála előtt egy évvel, emlékirata befejezésében testált Tóth Ferencre: „Hogyan jött létre és hogyan alakult ki Makó két belvárosa a róm. kat. templom körül és a ref. ó-templom körül, a katolikus, illetve a református városrész, aminek a Szegedi utca szinte egyenes választó vonala volt.

És mi volt az oka annak a birtokmegoszlásnak, hogy a makói földtulajdonok nagy része a katolikusok kezén volt még a Ferenc József korszak idején? Így a szegényebb református nép volt (rászorulva TZ.) a szegénység kényszerítő gazdasági hatása miatt hagymát termelni.

Mi volt az oka, illetve jelentősége a Nagybába utca, illetve a Kisbába utca elnevezésének? A mai Bajza, illetve a vele párhuzamosan folyó.

Mikor településhetett a görög katolikus templom körüli Nagy-, illetve Kisorosz utca, a mai Kis János tábornok és Toldy utca. Milyen nemzetiségiek lehettek azok és honnan települtek?" „Mikor és honnét települhettek a mostani evangélikus templom körüli tótok?"

Szabó István: Egy földmunkás család hagyatéka. I. köt. **Vezető a kiállításhoz;** II. köt. **A begyűjtés és feldolgozás módszere.** A szolnoki Damjanich János Múzeum sokszorosított kiadványa. Szolnok, 1981.

Tóth Zoltán

A szerző két kötetben két történeti múzeológiai műhelytanulmányt ad közre, mel lyekben egy kunszentmártoni mezővárosi parasztgazdaság kétszáz évre visszanyúló vá.-tozásait elemzi. A kutatás alapja a Tóth-család 1979-ben múzeumba került hagyatéka-A Munkásmozgalmi Múzeum Allt-féle gyűjteményéhez hasonlóan, folyamatos fejlődésében megrek edt, századvégi-századfordulói állapotában konzerválódott háztartásról van szó. Az életmódkutatáshoz forrásként használt gyűjtemény feldolgozásának három területére kapunk betekintést: 1. a kiállítási vezetőben a családtörténetbe, a gazdálkodásba és a

családi birtok történetébe; 2. a második kötetben a gyűjtés és a feldolgozás módszerébe, ill. 3. a köztörténeti kapcsolódásokat kereső kísérletbe.

Az első kötetben bevezetést olvashatunk a hagyaték alapjait létrehozó XIX. század végi generáció két ágának történetéről. A szerző él avval a lehetőséggel, hogy az élő családtagokat megszólaltatva napjainkig vezesse fel a mezővárosi gazdacsalád sorsát, s összefüggést keressen a város török utáni újratelepülése, a redempció, majd a reformkoron át a tőkés időszakba átvezető szálak között. Az összefüggést a polgárosodás jelenségeinek sokoldalú bemutatásával teremti meg. A két kötet ebből a szempontból nem kezelhető külön. A vagyoni helyzet, a család XVIII. századi pénzkezelése, hitelügyei, vásárlásai, a fogyasztás és önellátás kérdésébe való betekintés, valamint iskolázásuk és vallási életük a két kötetből áll össze a család társadalmi portréjává. Igen lényeges az a törekvés, hogy a leírt vonásokat Szabó István igyekszik minél pontosabban összevetni a város különböző időszakaiban lemérhető rétegviszonyaival, s a háztartást — ill. a század végi háztartás elődjeit — a rétegződésben elhelyezni. A családtörténeti rész erőssége az is, hogy nem tér ki a paraszti ágról iparossá vált családtagok sorsának összképbe illesztése elől, sőt, a városi alkalmazottá lett, történetírásunkban hagyományosan ellenszenvvel kezelt életutakra is kitér. Az árnyaltan kezelt rétegviszonyokkal szemben megtévesztő a munka címe, amennyiben „földmunkás" alatt „földmunkát végző, rendszerint föld nélküli paraszt, mezőgazdasági munkás" érthető *(A magyar nyelv értelmező szótára.* 1960. II. köt.), a tanulmánynyal szemben, amelyben tekintélyes, községi tisztségeket viselő redemptus eredetű gazdacsaládról van szó.

A Tóth család életútjának rekonstrukciója módszeres kísérlet. A módszerről és a kutatás célkitűzéseiről bővebben a második kötetben olvashatunk. Szabó István „a történelemtudomány egyik gyakorlati területének" tekinti az életmódkutatást. Életmódkutatásnak nevez „minden olyan rendszeres, komplex vizsgálódást, amelynek tárgya és iránya a rendelkezésre álló anyag alapján legteljesebb összefüggéseiben feltárulkozó társadalmi ember". Célul tűzi ki, hogy a gyűjtés, feldolgozás és a publikáció mellett a hasonló kutatásokat segítő általános módszer kidolgozásának szempontjait is figyelembe veszi.

Az egy családra koncentráló monografikus jellegű kutatásoknak, különösen a néprajztudományban, amely az életmódot kezdettől fogva vizsgálta, van már hagyománya. A szolnoki múzeum is mutatott már be hasonlót. A tudományterületen az elmúlt évtizedben megélénkült érdeklődés nyomán szórványosan jelentkező eredmények közt nagy jelentősége van a módszer tekintetében a hasonló hozzászólásoknak akkor is, ha sokszor a vállalkozók elszigeteltsége folytán nyitott kérdéseket hagynak hátra. A monografikus kísérletek, a források természeténél fogva is, szükségszerűen egyedi eseteket írnak le. Az egyedi esetek tipizálása és általánosítása sokban múlik a felvétel módszerén, a pontos dokumentáción, a már meglevő elfogadott jelölések használatán, pl. a genealógiai és a statisztikai táblázatoknál. A mélyebb általánosíthatóság gyakran egyszerű pontossággal megteremthető feltételét nem pótolja az újkori muzeológiában kialakult látszat, hogy az egyedi jelenségek köztörténeti kapcsolódásukkal nyerhetnek általános jelentőséget. A köztörténeti, általában helytörténeti mozzanatok és az egyetemesebb karakterű mikrostrukturális kutatások a közbülső szféra, a lokális közösségek és a nyilvánosság formáinak tüzetesebb kutatása nélkül nehezen illeszthetők össze.

Egy régi budapesti munkáscsalád hagyatékának elemzése. A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve 1979—1980. Budapest, 1981.

Tóth Zoltán

A szociális zárványokban, többnyire öreg emberek kezén konzerválódott, rohamosan pusztuló tárgyegyüttesek egyikét vásárolta meg a Múzeum 1978-ban. A szórványosan előkerülő tárgyak, leírások és levéltári források alapján elkészíthető rekonstrukciókhoz képest itt eredeti környezetében, nagyjából a század elején létrehozott elrendezésében, darabonként megfigyelhető és meghatározható kordokumentumot kínált fel a hagyatékban megmaradt józsefvárosi lakás. Létrehozója Allt Lajos, a MÁV Északi Főműhelyének főművezetője volt, aki 1911-ben, nyugdíjba vonulása után költözött ide feleségével és a hat gyerek közül egyedül otthon maradt leányával, Allt Leopoldinával, a későbbi hagyatékhagyóval. A kétszáz oldal terjedelmű kötet négy tanulmányban elemzi a gyűjteményt: Szabó Béla családtörténetében, S. Mialkovszky Mária terjedelmében és színvonalában is kiemelkedő otthonkultúra elemzésében, Füsi Nagy Gizella viselettörténeti cikkében, valamint Peterdi Vera háztartási eszközökkel foglalkozó írásában.

A kötetet Szabó Béla: *Egy munkáscsalád történetének néhány vonása* c. tanulmánya vezeti be. Kettős feladat hárult (volna) rá: a családtörténeti alapvetés, és a másik három tanulmány figyelembevételével a kutatás eredményének összefoglalása.

A történet 1804-ben Allt Lajos nagyszüleinek, Andreas Alltnak és Susanna Jetzinnek házasságkötésével kezdődik. Nagyapja a ma már Popráddal összeépült felvidéki német kisváros, Felka polgára, birtokos pékmester. Apja az indusztrializáció felé haladó társadalom jellegzetes intragenerációs mobilitását járja be: péklegényként vándorol, majd katonának áll, leszerelve tűzoltó lesz, vasmetsző Pesten (itt született fia, Allt Lajos 1849. június 5-én), és Triesztben, élete végén postamester Dobsinán majd Kassán. Allt Lajos Triesztben tölti gyermekkorát, esztergályos szakmát az alreál iskola után karintiai vasgyárakban tanul. Német anyanyelvén kívül beszélt, írt, olvasott magyarul és olaszul, értett szlovénül is. Pestre 1865-ben kerül, ahol először az Oetl gyárban dolgozik. 1872-től 1911-ig, nyugdíjazásáig az Északi Főműhely dolgozója. 1938-ban halt meg. A Főműhelybe kerülésének évében veszi feleségül Steinhauser Annát, egy pozsonyi német szabómester katolikus lányát — ő evangélikus felekezetű. A tanulmány lehetővé teszi a napidíjas szakmunkásként, a hetvenes évek gazdasági válsága idején induló ember családjának életciklus, jövedelem, lakóhelyváltoztatások, hitelügyek alapján való rekonstrukcióját. E családnak Pestszentlőrincen szoba-konyhás háza volt, Tápiószecsőn 240 négyszögöl szőlleje. A szerző kitér Allt Lajos egyleti tevékenységére, munkásmozgalom iránti közömbösségére. A tanulmányból a német iparos-kispolgári házból kirajzók ipari forradalomhoz alkalmazkodásának egyik változata rajzolódik ki.

Az Évkönyv konkrét hagyatékfeltáró munkáján túlmutató, úttörő vállalkozás Mialkovszky Mária: *Adalékok az otthonkultúra-kutatás kérdéséhez az Allt-féle hagyaték kapcsán* c. tanulmánya. A szerzőkollektívában az ő feladata a lakberendezés elemzése volt, amit teljességében el is végzett. Nemcsak a bútorzatot és a dísztárgyakat vizsgálja műtörténeti alapossággal darabonként, hanem kiterjed figyelme a falak festésére, a drapériákra, a padlózatra, a lakás használatára és annak a századfordulóra kitűzött időmetszethez tartozó jelenségeire is. A széles látókörű kutató elfogulatlanságával és komolyságával nyúl hozzá olyan tárgyakhoz is, amelyeknek vélt vagy valódi esztétikai értéke csak ebben a szerény kispolgárias környezetben volt. Nem kevesebbről van itt szó, mint az ipari átalakulás tömegkultúrában való lecsapódásáról, a kispolgári otthonokban megjelenő, kommercializálódott európai magaskultúra pontosan leírt és eredetére nézve meghatározott hazai változatáról. A kispolgári eredetű ipari előmunkás kispolgári ízlésű otthona az ebédlőként használt előszobával, a lakás kiépített beosztásához képest hálószobaként használt nappalival és a szalonnak berendezett hálószobával az életmód, és ezen belül az otthonkultúra társadalmi rétegenkénti sematikus képével szemben a lakáshasználat fontosságát hangsúlyozza ki. A szerző tudatosan bontja a tárgyegyüttest a létrehozó személyek életpályája szerint változó funkciójú elemekre, a generációk életét és eszményeit hordozó mozgás történeti dokumentumainak tekintve őket. Módszerében egyetlen téren következetlen, ahol mellőzi a századfordulói időmetszetet követő időszak tárgyrétegét, hiszen az 1911-ben berendezett lakás 1928-ig szolgálta ugyanazt a családot. Az újkeletű dísztárgyak és a kombinált szekrény megjelenése éppúgy a lakás történeti jelenségei, mint az előző lakásokból ide került tárgyak, vagy az a mód, ahogy egy öregkorára elárvult egyedülálló leány megőrzi szülei lakását.

Füsi Nagy Gizella: *Az Allt család viseletanyagá*-t elemezve a hagyaték legszegényebb részét vizsgálta. Allt Lajos díszruhái, felesége egy-két ruhadarabja mellett lányuk, Allt Leopoldina régebbi, megbecsültebb öltözékeit mutatja be.

Peterdi Vera: *Az Allt család háztartási eszközei* c. tanulmánya Mialkovszky Mária írásának szerves folytatása. A lakáskultúra elemzéséhez hasonlóan itt is majd teljes körű, a használatot, a tárgyak származását s a belőlük az életmódra levonható következtetéseket is levonó munkát olvashatunk. Munkája eredményeképpen a magyar társadalomtörténet legszélesebb körű, részletesen elemzett profán tárgyegyüttese született meg.

S. Nagy Katalin: Lakásmód, lakáskultúra Telkibányán. 1975—1978. Népművelési Propaganda Iroda. Budapest, 1980. 187 l.

Tóth Zoltán

Az 1970-es évekre áthúzódó empirikus társadalomkutatási hullám egyik nehezen hozzáférhető tanulmányáról van szó, amely a Népművelési Intézet szociológiai lakáskultúra vizsgálatának keretében készült. A kisközségek szürkeségéből a zempléni Telkibányát emelte ki figyelmével a szerző, egy nagyobb kutatás első eredményeinek összegzéseként. A középkori múltú bányaváros a XIV—XV. században élte arany- és ezüstbányászatával

virágkorát. A gazdagabb lelőhelyek felfedezésével fokozatosan csökkent jelentősége, ám úgy tűnt, a bányakatasztrófák és a bányaművelés múlt századi beszüntetése után is megtalálja helyét az iparosodásban. A porcelán- és kőedénygyártás a múlt században még kenyeret adott a bányásztelepülésnek. Kerámiaipara a XX. század elején mégis megszűnt, s Telkibánya rossz adottságai ellenére éppen századunkban vált mezőgazdasági településsé. Népessége állandóan csökkent, s csak az utolsó évtized kedvezett neki avval, hogy a határában megépült víztároló üdülőkörzete megakadályozta végleges elsorvadását.

A több mint 180 oldalas tanulmány két fejezetre oszlik: 1. a *Telkibánya lakóiról* szóló, szociográfiai jellegűre; 2. a *Lakásmód, lakáskultúra* c. településtípusból kiinduló fejezetre, amely a község népi építkezését és a falusi lakáskultúra 1970-es évek közepén jellemző állapotát kíséreli meg fejlődési típusokkal értelmezni. A Módszertani mellékletben a vizsgálat igen körültekintő, jól szerkesztett kérdőíve található.

A szerző választott módszerével nem kevesebbre vállalkozik, mint hogy a lakásmódok egyidejű különbségeit a lakásszociológia diakronikus mozzanatokkal szemben közömbös, általában övezeti jellegű tipológiájával szemben történetiségében fogja fel. A kísérlet akkor is tiszteletet parancsol, ha a tárgyalás során az egzaktságot építészeti részletelemzéssel kívánja megteremteni, s a lakáskultúra a konkrét hely társadalmi átrétegződésétől független kezelt jelenségei — szándéka ellenére — esztétizáló ítéletekkel fogalmazódnak meg.

1. A Telkibánya lakóiról szóló fejezet tartalmazza a történelmi és társadalmi bevezetést. A rövid, féloldalas térképpel együtt két oldalt kitöltő községtörténeti vázlattal csupán a bányaművelés és a korai iparosodás sorsfordulói rajzolódnak ki, amelyeknek a következőkben semmilyen kihatásával sem találkozunk. A fejlődés különös vonása a bányász-ipari település agrár irányú átalakulása. A XX. században kiszélesedő irtásgazdálkodás, s az ebből tőkés viszonyok között kialakuló paraszti társadalom a következő fejezet településszerkezeti részében sem kerül bemutatásra. A szociográfikus társadalomrajz tartalmaz életmód elemeket, azonban elsősorban az infrastrukturális ellátottságra koncentrál. A kultúrát a városi polgári kultúra fogyasztásával és az iskolázottsággal méri. Demográfiai adatait is az iskolázottsággal veti össze, amiből a falu társadalmi rétegzettsége csak egy speciális vetületében derül ki. Az ebből következő kultúrpesszimizmus szükségszerűen ütközik ellentmondásként az ismeretlen maradt hagyományos kultúrák életképes megnyilvánulásaiba — ez az adventista kisebbség esetében meg is fogalmazódik. Miközben a jól alkalmazkodó többség viszonyaiba nincs betekintése, a marginális helyzetűek, az értelmiség és a falusi szegénység kerülnek előtérbe.

2. A lakásmóddal és lakáskultúrával foglalkozó fejezet összegzése a nyolc lakástípus bemutatása, amelyek egyikébe mind „a 129 vizsgált ház, illetve a 315 telkibányai ház besorolható". Az „alaptípusok" egyes konkrét, tipikusnak ítélt lakások, amelyeknek részletes, helyiségenkénti leírását olvashatjuk — sajnos következetlenül felsorolt adatokkal: nem mindenhol közli az építés dátumát, a lakóterület nagyságát, s a lakókról többnyire meg sem emlékezik. Bár kivehető, hogy az alaptípusok az előző részekben részletezett építészeti és belső berendezési típusokkal állnak kapcsolatban, egyesítésüket nem végzi el helyettünk. A tipológia két skálát tömörít: az egyik, amelyik az utolsó és legfejlettebb házat kivéve, a népi építészet fejlődési fokozatait tartalmazza; a másik a „feudális jobbágy-paraszti lakberendezési mód normáit" követő szinttől a „tipikus polgári" divatig terjedő belső berendezési skála.

A népi építészeti típusok skáláján a sokat vitatott ősi, egysejtes házból indul ki. Ennek folyamatos funkcionális bővülésével, a lakáshasználat differenciálódásával építi ki evolúciós sorozatát. Tudnunk kéne azonban, hogy az a kétsejtes — szoba-konyhás — ház, istálló nélkül, zsellér-, csősz- vagy munkáslakásnak épült; hogy a bővített háromsejtes ház, amelynek leközölt alaprajzából világosan kitetszik, hogy az két, az udvar mélye felé sorba épített háromsejtes lakrész összenyitásából, a szabad kémények lefedéséből keletkezett, milyen gazdacsaládot szolgálhatott — hiszen a polgári individualizáció igényei ezekben a házakban a szerző adatai szerint is alárendelt szerepet játszanak. Tudnunk kéne, hogy az utca vonalára két helyiséget rakó tulajdonos nem a boltját nyitotta-e meg a volt tisztaszoba mellett az utca felé. S ha kérdéses lehet, hogy a komfortos kockaház telken elfoglalt helye és beosztása ésszerű-e, aligha lehet kérdés, hogy a paraszti múltjával tudatosan és gyakorlatilag szakítani vágyó nemzedék miért hagyja el a paraszti mivoltával a köztudatban olyannyira összeforrott tornácos háztípust s annak jobb ízlésű berendezését. A pontosság nem a „feudális jobbágy-paraszti lakások" tizedesjegyig kiszámított falubeli arányában hiányzik, hanem annak figyelembevételében, hogy a vele azonosított háromsejtes ház legfeljebb dialektikus formában köthető a jobbágy-paraszti léthez mint azt múlt századi típusaival tagadó forma, amelynek az átrétegződésben társadalmi karaktere is változó.

Új lengyel néprajzi kiadványok

Niedermüller Péter

A lengyel néprajztudomány az utóbbi egy-másfél évben ismét több jelentős munkával jelentkezett. A teljes áttekintés természetesen nem áll módomban, s így csupán az általam legfontosabbnak ítélt tanulmányokra, folyóiratokra, könyvekre hívom fel a figyelmet.

A *Lud* 1981. évi vaskos kötetéből ki kell emelni Bohdan Czarnockinak a Marvin Harris evolucionizmusával, kultúraelméletével foglalkozó áttekintő-ismertető jellegű magvas tanulmányát. A folyóirat ugyanezen kötetéből még három olyan tanulmányt kell megemlíteni, amelyek valamilyen szempontból a vonatkozó magyar kutatások számára is tanulságokkal szolgálnak. Krzysztof Piątowski a lengyel lakodalmi szokások nem-verbális kommunikációs rendszerét elemzi. Írásának legfőbb értéke, hogy egy a tradicionális néprajz által jól ismert anyagot értelmez igen pontosan a kommunikációelmélet és részben a szemiotika terminológiájának segítségével. Tadeusz Margul dolgozatában a vilkolákhoz (farkasember) kapcsolódó hiedelmeket, motívumokat foglalja össze. Urszula Lehr pedig a ráolvasásról, mint mágikus tevékenységi formáról értekezik elméleti igényű írásában. A kötet más igen érdekes (pl. etnológiai tárgyú) tanulmányai mellett külön felhívom a figyelmet a terjedelmes krónika rovatra, valamint a könyvismertetésekre. A Lengyel Tudományos Akadémia poznańi néprajzi osztályának kiadásában jelenik meg az *Ethnologia Polona* c. évkönyv. Ez a Maria Frankowska szerkesztette és nálunk kevéssé ismert kiadvány elsősorban angol és francia, ritkábban spanyol nyelven teszi közzé a lengyel etnográfusok tanulmányait. Míg a korábbi kötetek szinte kizárólag etnológiai tárgyú tanulmányokat tartalmaztak, a legutóbbi (VII.) kötet némi változásra utal. Érdekes írásokat olvashatunk a Kárpátok területén élő cigányok és a falusi népesség közötti kapcsolatokról (Adam Bartosz), a Beszkidekben élő görög menekültek utódairól (Maria Biernacka), vagy pl. a lengyel néphagyomány kelta eredetű elemeiről (Janina Rosen-Przeworska). Mindemellett nem hiányoznak az etnológiai írások sem (pl. a mai szenegáli városi népművészetről, az iraki kurdok táplálkozásáról, egy perui faluközösségről stb.). A krakkói Jagiello Egyetem Szláv Néprajzi Tanszéke *Prace Etnograficzne* c. sorozatának három újabb kötete is megjelent az elmúlt időszakban. A 15. és 17. füzet Ryszard Kantor és Ewa Krasińska monográfiáját tartalmazza egy magyarországi lengyel közösség életéről (az egykori Derenk, a mai Istvánmajor). A két szerző több éves terepmunkájának eredményeképpen igen értékes anyagot gyűjtött össze és tett közzé. Az első kötet a közösség gazdasági életét, a második pedig szellemi kultúráját, társadalmi kapcsolatrendszerét írja le. Az egyes kötetek végén német nyelvű összefoglaló segíti az érdeklődő olvasót. (Csupán tájékoztatásként említem meg, hogy ennek a monográfiának egy rövidített változata 1983-ban magyar nyelven is megjelenik.) Ugyanennek a sorozatnak a 16. füzete — a korábbi gyakorlatnak megfelelően — különböző tanulmányokat tartalmaz. Különös érdeklődésre tarthat számot Jan Bujak és Bogdana Pilichowska dolgozata a gyermekjátékok kutatásának elméleti problémáiról. Teresa Dobrowolska rendkívül érdekes írása a társadalmi kapcsolatok térbeli dimenzióit vizsgálja, felvillantva egy erősen antropológiai-néprajzi ihletésű proxemika körvonalait. Małgorzata Maj rövid tanulmányában a „mi-ők" oppozíciós rendszer működését vizsgálja a lakodalmi szokásokon belül. Emellett olvashatunk az előbb említett magyarországi lengyel telepesek egykori életéről, az árvai népdalokról (Bożena Lewandowska), valamint az iraki kurdok állattartásáról (Leszek Dzięgiel).

Az önálló munkák közül elsőként a varsói egyetem Néprajzi Tanszékének tankönyvét említem. A négy kötetre tervezett sorozat első füzete az etnológia különböző módszereiről tájékoztatja a diákokat (*Metody etnologii*. red. Ewa Szulc. Warszawa, 1981.). A mindössze 300 példányban megjelent szerény kiadványban Zofia Sokolewicz az etnológiában alkalmazott különböző módszerek „történetéről", valamint a funkcionalizmusról, Anna Kutrzeba-Pojnarowa Dobrowolski elméletéről és metodikájáról, Andrzej Woźniak a lengyel etnográfia kutatási szempontjairól, Marian Pokropek az etnogeográfiai módszerekről, Anna Kuczyńska-Skrzypek a kulturális egyenlőtlenségek kutatásának néprajzi lehetőségeiről, Ludwik Stomma a strukturalizmusról, Jerzy Wasilewski pedig a szemiotikáról és a szimbolizmusról ír. E vékony kis kötet rendkívül tömören, de ugyanakkor igen világosan, erős kritikai érzékkel ismerteti az említett módszereket, tájékoztat, irányít, de ugyanakkor meghagyja az önálló véleményalkotás lehetőségét is. Csak sajnálni lehet, hogy a mi néprajz szakos egyetemi hallgatóink semmi ilyenféle segédeszközzel nem rendelkeznek.

A mai lengyel néprajztudomány egyik legsokoldalúbb és legérdekesebb egyénisége Ludwik STOMMA, aki könyvében az ünnepek kialakulásának, a különböző időszámítási rendszereknek, naptáraknak és a népi ünnepeknek a kapcsolatát vizsgálja *(Słońce rodzi się 13 grudnia.* Warszawa, 1981). Az egymáshoz látszólag csak lazán kapcsolódó fejezetekben történeti, néprajzi, földrajzi, sőt asztrológiai adatok és megállapítások segítségével igyekszik tisztázni a különböző ünnepek és rítusok szemantikai azonosságait, szimbolikus hasonlóságait. A szerző ezt az igen összetett és bonyolult témát egy erősen analitikus, formalizált, de igen logikus gondolkodásmód segítségével közelíti meg. Könyve mind tartalmi, mind metodikai szempontból igen figyelemre méltó Irena és Krzysztof KUBIAK könyve *(Chleb w tradycji ludowej.* Warszawa, 1981) némileg kevésbé tűnik korszerűnek. A szerzők a kenyérnek a népi hagyományokban (értsd: hiedelmekben, rítusokban stb.) játszott szerepét, jelentőségét vizsgálják, elsősorban szláv adatok alapján. A munka rendkívüli adatgazdagságával tűnik fel, azonban éppen ettől válik nehézkessé is. A szerzők nem nagyon tudták vagy akarták interpretálni adataikat. Az összehasonlító szokás-, táplálkozás- és hiedelemkutatás számára így is nagyon fontos alapmunka ez a könyv.

Végül az elmúlt időszak két — megítélésem szerint — legjelentősebb néprajzi publikációjáról tegyünk említést. Az elmúlt év legvégén jelent meg a lengyel néprajzi összefoglalás második, a szellemi kultúrát bemutató, valamint az egész vállalkozás összegzését tartalmazó kötete *(Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej.* t. II. red. Maria BIERNACKA—Maria FRANKOWSKA—Wanda PAPROCKA. Wrocław, 1981). A kötet három részből áll, minden nagyobb rész elején egy-egy rövid bevezető található, amelyben az adott terület vezető kutatói fogalmazzák meg a könyv vonatkozó részének legfontosabb célkitűzéseit. A kötet első nagyobb egysége a hiedelmekkel, a szokásokkal és a népi tudással foglalkozik. Kazimiera ŻAWISTOWICZ-ADAMSKA bevezetője után Ryszard TOMICKI a népi vallásosságról, Danuta TYLKOWA a népi tudásról, Krystyna KWAŚNIEWICZ a családi élet szokásairól, Jadwiga KLIMASZEWSKA a kalendáris szokásokról. Zofia SZROMBA-RYSOWA pedig a társadalmi élet szokásairól írt tanulmányt. A második rész a népi kultúra esztétikai megnyilvánulásait tárgyalja. Mieczysław GŁADYSZ előszavát követi Aleksander JACKOWSKInak a népművészetet, Jan STESZEWSKInek a népzenét, Grażyna DĄBROWSKAnak a néptáncot és Dorota SIMONIDESnek a szöveges folklórt bemutató írása. Végül a záró részben Anna KUTRZEBA-POJNAROWA bevezetője után Ryszard TOMICKI a hagyomány és a kulturális örökség problémáját elemzi. Ezt követi Bronisława KOPCZYŃSKA-JAWORSKA és Wanda PAPROCKA közös tanulmánya a kulturális közvetítés rendszeréről, a hagyományozódás folyamatáról. Az egész kötetet Józef BURSZTAnak a népi és nemzeti kultúra közötti összefüggéseket elemző igen elmélyült tanulmánya zárja be. Nyilván nincs mód itt e kötet értékelésére. Mégis meg kell állapítani, ritkán találkozni olyan mértéktartó, önnön lehetőségeit pontosan ismerő és azt meg is valósító néprajzi összefoglalással, mint az *Etnografia Polski* két kötete.

A másik igen jelentős háromkötetes munka a néhány éve elhunyt neves lengyel folklorista Julian KRZYŻANOWSKI összegyűjtött tanulmányait tartalmazza *(Szkice folklorystyczne I—III.* Kraków, 1980). Az első kötetben a folklór elméleti problémáiról, a másodikban a népdal- és mesekutatás eredményeiről, feladatairól, a harmadikban pedig a mondákról, közmondásokról olvashatunk. KRZYŻANOWSKI módszerének lényege, gerince a rendkívül széles körű anyagismeret volt, amihez igen nagyfokú filológiai érzékenység, irodalmi hajlam és hallatlan munkabírás társult. Csak sajnálni lehet, hogy mivel munkáinak zöme lengyel nyelven jelent meg, a világ folklorisztikája olyan kevéssé vett tudomást e kitűnő folklorista kevéssé látványos, de nélkülözhetetlen fontosságú munkásságáról.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1983. VIII. 24. — Terjedelem: 15,4 (A/5) ív
84.12396 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest. — Felelős vezető: Hazai György

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCV 1984 Nr. 1

Ismertetések — Book Reviews

Falusi és városi társadalmak — Rural and Urban Societies

J. Lőrinczi Réka: A magyar rokonsági elnevezések rendszerének változásai *(Bodrogi Tibor)*; — Guszkova, Antonyina: A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a magyar nyelvben *(Jávor Kata)*; — Hajnal, John: Two kinds of preindustrial household formation systems *(Andorka Rudolf)*; — Gyáni Gábor: Család, háztartás és a városi cselédség *(Mohay Tamás)*; — Degtarev, A. Ja.: Russzkaja derevnja v XV—XVII vekah *(Tagányi Zoltán)*; — Paysans, femmes and citoyens *(Voigt Vilmos)*; — Heilfurth, Gerhard: Der Bergbau und seine Kultur *(Hofer Tamás)*; — Robek, Antonin—Mirjam Moravcová—Jarmila St'astna (red.): Stará delnická Praha *(Niedermüller Péter)*

Kivándorlás és bevándorlás — Emigration and Immigration

Rácz István: A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon. 1849—1914 *(Bakó Ferenc)*; — Puskás Julianna: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban. 1880—1940 *(Bakó Ferenc)*; — Nagy Dezső: Az amerikás magyarok folklórja *(Bakó Ferenc)*; — Bevándorlók az Egyesült Államokban: kutatási irányok és eredmények az amerikai társadalomtudományokban *(Huseby Éva Veronika)*

Naplók, életrajzok, családok, házak, tárgyi felszerelések történetei — Diaries and Biographies, Histories of Families, Houses and Material Equipments

Maurer, Friedemann (hrg.): Lebensgeschichte und Identität. Beiträge zu einer biographischen Anthropologie *(Niedermüller Péter)*; — Hopf-Droste, Marie-Luise: Das bäuerliche Tagebuch *(Hofer Tamás)*; — Ottenjann, Helmut und Günter Wiegelmann (hrg.): Alte Tagebücher und Anschreibebücher. Quellen zum Alltag der ländlichen Bevölkerung in Nordwesteuropa *(Hofer Tamás)*; — Dobos Ilona: Áldozatok *(Nagy Ilona)*; — Csizmadia Imre: Pirkadattól delelőig *(Szilágyi Miklós)*; — Papp Imre: A parasztember élete Szentes tanyavilágában *(Szűcs Judit)*; — Idős Váci Mihályné: Legyen munkátokon áldás *(Szilágyi Miklós)*; — Pákolitz István: Bögrésdiákok *(Szilágyi Miklós)*; — Nagy Imre: Följegyzések *(Székely László)*; — Tóth Ferenc: Egy makói hagymás család életútja *(Tóth Zoltán)*; — Szabó István: Egy földmunkás család hagyatéka *(Tóth Zoltán)*; — Egy régi budaposti munkáscsalád hagyatékának elemzése *(Tóth Zoltán)*; — S. Nagy Katalin: Lakásmód, lakáskultúra Telkibányán. 1975—1978 *(Tóth Zoltán)*

Vegyes — Varia

Új lengyel néprajzi kiadványok *(Niedermüller Péter)*

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 100 Ft
1 szám ára: 25 Ft
Index szám: 25210

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 25 Ft
Előfizetés egy évre: 100 Ft

INDEX: 25.210
ISSN 0014—1798

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCV **1984** **1**

Contents

Articles

Vincze, István: Die historischen Formen der Weinlagerung: Grube—Dolium—Faß 1
Csíkhelyi, Lenke: Ungarische Beziehungen in den bulgarischen Heldenliedern 10
Kovács, Ágnes: Die ungarische Redaktionen des Märchens vom Himmelhohen Baum (AaTh 468) und ihre schamanistischen Motive 16
Márkus, Kinga: The boy who became a bird. Some Iranian versions of AaTh 720 31

Communications

Réthelyi, Jenő: Wegkreuze in der Umgebung von Keszthely 53
Fekete, János: Wegkreuze in Kiskunfélegyháza 80

Discussion and Debate

Die Volkskunde in den ungarischen Dorf- und Stadtmonographien der 1970-er Jahre

Juhász, Antal: Die Bedeutung der lokalen Monographien für die Forschung der materiellen Kultur 107
Niedermüller, Péter: Folklore und Folkloristik in lokalen Veröffentlichungen 110
Szilágyi, Miklós: Die Zusammenhänge von Agrargeschichte, Sozialgeschichte und Volkskunde in den lokalen Veröffentlichungen 114
Szilágyi, Miklós: Ortsgeschichtliche Monographien 1970—1981 (eine annotierte Bibliographie) 118

Szendrei, Janka: Über das Rezitieren und unsere sogenannte psalmodierenden Melodien 133

Book Reviews

(For a full list see p. 3 of the cover) 140

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCV. ÉVFOLYAM, 2. SZÁM

BUDAPEST, 1984

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A szerkesztő bizottság tagjai

BODROGI TIBOR, K. CSILLÉRY KLÁRA, DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KRÍZA ILDIKÓ, MARTIN GYÖRGY, TÁLASI ISTVÁN

A szerkesztő bizottság elnöke

BALASSA IVÁN

Szerkesztő

HOFER TAMÁS

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, 1055 Budapest V., Kossuth Lajos tér 12. Telefon: 326–340
Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

TARTALOM

Tanulmányok

Andorka Rudolf—Balázs-Kovács Sándor: A háztartás összetétel típusai és változásai (Sárpilis, 1792—1804) 177
Nagy Jenő: Az erdélyi magyar *felsőruha* és a szász *Fälsche* (7 képpel) 242
Kovalcsik Katalin: A szlovákiai oláh cigányok népzenéje (7 kottával) 256

Kutatástörténet

Szilágyi Miklós: Jankó János és Bátky Zsigmond gyűjtőútja Tolna megyében (1900, 1903) (7 képpel) 272

Viták — vélemények

A Kárpátok és a Balkán betyárhagyományai
Viera Gašparíková: A betyárfolklór csehszlovák szintézise 290
Szofija I. Grica: A népdalok és a népzene a Kárpátok és a Balkán betyárfolklórjának komplex tanulmányozásában 298
Cvetanka Organdžieva: Hasonlóságok és különbségek a balkáni népek epikus költészetében 299
Küllős Imola: A magyar betyár. Terminológiai és történeti áttekintés ... 308
Küllős Imola: A verses magyar betyárfolklór téma- és motívum-mutatója 310

Kutatók, életművek

Bodrogi Tibor: Domanovszky György 1909—1983 (1 képpel, bibliográfiával) ... 316
Andrásfalvy Bertalan: Pesovár Ferenc emlékezete, 1930—1983 (1 képpel, bibliográfiával) 322
ifj. Kodolányi János: Toivo Vuorela 1909—1982 328
ifj. Kodolányi János: Niilo Valonen 1913—1983 329
Balassa Iván: Száz éve született Haáz Ferenc Rezső 331

Krónika

Hofer Tamás: Erdélyi Zsuzsanna Európa-díjas 334
Biernaczky Szilárd: Folklór a mai Afrikában. Nemzetközi konferencia, Budapest, 1982. november 1—4 335
Nagy Emőke: Kultúrák sorsa a fejlődő világban. Tudományos ülésszak Budapesten, 1983. június 8. 340
Paládi-Kovács Attila: Változásvizsgálatok a Káli-medence népi kultúrájában. Konferencia Köveskálban, 1983. szeptember 24—25. 342
Fejős Zoltán: A XI. Nemzetközi Antropológiai Kongresszus. Québec és Vancouver, 1983. augusztus 14—17, 20—25. 344
Tüskés Gábor: A Görres-Gesellschaft néprajzi szekciójának munkássága és legutóbbi ülése. Bonn, 1982. szeptember 25—29. 346
K. Csilléry Klára: „A parasztság tárgyi kultúrája a késő középkorban". Nemzetközi kongresszus, Krems, 1982. szeptember 21—24. 348
Fejős Zoltán: „A parasztság képe". Nemzetközi munkaértekezlet, Vancouver, 1983. augusztus 26—27. 351

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCV. * BUDAPEST 1984 * 2. SZÁM

Andorka Rudolf—Balázs-Kovács Sándor

A háztartás összetétel típusai és változásai (Sárpilis, 1792—1804)

A modern népszámlálási gyakorlat háztartásnak tekinti „az együtt lakó személyek gazdasági közösségét", és a közös gazdálkodás kritériumának azt tekinti, hogy a háztartás tagjai közösen gondoskodjanak az alapvető szükségletekről és együtt költsék el a fő étkezéseket (illetve legalább egy főétkezést naponta).[1] A háztartás összetétel történeti kutatásai legtöbbször ehhez hasonlóan a) az együttlakást és b) a közös gazdálkodást, elsősorban a közös fogyasztást kezelik a háztartás definíció fő elemeiként.[2] A magyarországi történeti kutatásokban a definíciós problémát megkönnyíti, hogy a II. József-féle népszámlálás ehhez hasonlóan határozta meg a háztartás (família) fogalmát. A népszámlálás utasításában ugyanis a következő alapelvet találhatjuk: „Egy familiához számláltatnak mindazok, és következésképpen azon egy Arkus Familia Táblájába irattatnak be, valakik magoknak külön nem főznek, hanem ugyan azon egy Atyától, vagy gazdától, Gazdasszonytól, közönségesen együtt tápláltatnak és velek egy Asztalon, kenyéren vagynak, akár ezek házasok légyenek, akár nem . . ."[3]

Az említett 1784—1787. évi II. József-féle népszámlálás, az azt követő nem nemes összeírások (1804, 1819, 1828), továbbá *Conscriptio Animarum* jellegű összeírások (1777, 1778, 1782, 1828) alapján többen vizsgálták a magyarországi háztartások átlagos nagyságát és összetételét.[4] Egy-egy város vagy falu név szerinti összeírása alapján az ott található háztartások típusainak részletesebb vizsgálatára is sor került.[5]

Sok más európai és néhány Európán kívüli országban vizsgálták hasonló módszerekkel a háztartások nagyságát és azok összetételét, továbbá a ház-

[1] Lásd Tamásy József 1964. 218—219.

[2] Fél Edit és Hofer Tamás 1967 rámutattak azonban, hogy az elmúlt évszázadokban a magyarországi falvakban az együttes lakásnak, közös fogyasztásnak és termelési együttműködésnek nagyon sokféle változata fordult elő, és a közös lakás, fogyasztás és termelés korántsem minden esetben járt együtt. Ha a vizsgált 150—200 évvel ezelőtti háztartásoknak mindezen szervezeti jellemzőiről lennének ismereteink, akkor természetesen sokkal finomabb elemzéseket végezhetnénk. Ilyen adatok hiányában azonban többnyire nem tehetünk mást, mint hogy egy háztartásnak tekintjük azokat, akik a korabeli összeírásokban ugyanabban a háztartásban szerepelnek, feltételezve, hogy együtt laktak, együtt is étkeztek, és feltehetően együtt gazdálkodtak.

[3] Lásd Dányi Dezső és Dávid Zoltán 1960. 8.

[4] Tamásy József 1963; Faragó Tamás 1977; Dányi Dezső 1977; Andorka Rudolf és Faragó Tamás 1983.

[5] Andorka Rudolf 1975, 1977; Andorka Rudolf és Faragó Tamás 1983.

tartások ezen jellemzőinek, és a demográfiai és gazdasági jelenségeknek összefüggéseit.[6] Ezeknek a vizsgálatoknak alapján a közelmúltban két általánosító tipológiát fogalmaztak meg. HAJNAL János szerint az iparosodás előtti korszakban a háztartások alakításának két típusa érvényesült.[7] Ezekben az alábbi szabályok uralkodtak:

1. *Egyszerű háztartás rendszer Északnyugat-Európában:*
a) Mindkét nem későn házasodik (az átlagos első házasságkötési életkor a férfiaknál 26, a nőknél 23 év fölött).
b) A házasságkötés után a házaspár saját külön háztartásában él.
c) A házasságkötés előtt a fiatalok gyakran élnek különböző idegen háztartásokban szolgákként.
2. *Összetett háztartás rendszerek a világ más részein:*
a) Korai házasságkötés (férfiaknál 26, nőknél 21 év alatt).
b) A fiatal házaspár a házasságkötés után gyakran a szülők háztartásában (általában a férj szüleinek háztartásában) él.
c) A több házaspárból álló háztartások időnként felosztódhatnak több különálló háztartásra, amelyekben egy vagy több házaspár él.

Peter LASLETT — két „közbeeső", átmeneti kategória bevezetésével — a háztartás szervezetének négy típusát különböztette meg Európában.[8] Ezeknek az általa megadott számos jellemzője közül az alábbiakban néhányat emelek ki (lásd a táblát a következő oldalon).

E tipológiák kritériumai szerint *a XVIII. és XIX. századi Magyarország háztartásai az említett nagy régiók egyikéhez sem sorolhatóak egyértelműen, sajátosságaik azokéi között helyezkedtek el, illetve egyes sajátosságok az egyik, mások egy másik régió jellemzőire hasonlítottak.* A nők házasságkötéskori életkora alacsonyabb volt, mint Északnyugat- és Középnyugat-Európában, de magasabb, mint Oroszországban. A házasságra lépők életkora közötti különbség kicsi volt (2—3 év), ebben határozottan különböznek a mediterrán régiótól, viszont a vőlegényeknél idősebb menyasszonyok aránya alacsonyabb volt, mint tőlünk nyugatra és Oroszországban. Az újraházasodó özvegyasszonyok aránya pedig nagyobb volt, mint Oroszországban és a mediterrán régióban, de kisebb mint Középnyugaton. A házasságkötéskor némelykor új háztartás alakult, máskor viszont a fiatal házasok a szülőkkel maradtak, és csak jóval később alapítottak külön háztartást, vagyis a nyugati és a mediterrán, illetve orosz háztartáskialakítási stratégia elemeit egyaránt megtaláljuk. Ennek következtében a többcsaládos háztartások aránya jóval nagyobb volt, mint Északnyugat-Európában, de jóval kisebb, mint Oroszországban. Magyarországon előfordultak fiatal nem házas szolgák, akik később, házasságkötésük után kikerülhettek a szolga sorból, mint Északnyugaton, de sok házasságban élő zsellér is volt, ami csak Középnyugat-Európában fordult elő, sem Északnyugaton, sem Oroszországban nem található meg. Nagyon valószínűnek látszik továbbá, hogy az akkori Magyarországon élő különböző etnikai és vallási csoportokban nagyon eltérő típusú háztartások fordultak elő, valószínűleg majdnem mind a négy régió sajátosságait meg lehetne találni.

[6] LASLETT, Peter és WALL, Richard 1972; LASLETT, Peter, 1977; WALL, Richard, ROBIN, Jean és LASLETT, Peter 1983.
[7] HAJNAL, John 1982.
[8] LASLETT, Peter 1983.

Jellemzők	Északnyugat	Középnyugat vagy Közép	Mediterrán	Kelet
1. Az új háztartások házasságkötéskor alakulnak	mindig	többnyire	ritkán	soha
2. Az új háztartások úgy alakulnak, hogy többcsaládos háztartások osztódnak	soha	néha	gyakran	mindig
3. A nők házasságkötéskori életkora	magas	magas	alacsony	alacsony
4. A férfiak házasságkötéskori életkora	magas	magas	magas	alacsony
5. Az életük végéig nem házasodók aránya	magas	magas	alacsony	alacsony
6. Az összeházasodó férfiak és nők életkorának különbsége	kicsi	kicsi	nagy	kicsi
7. A férjüknél idősebb feleségek aránya	magas	nagyon magas	alacsony	magas
8. Az újraházasodó özvegyasszonyok aránya	magas	nagyon magas	nagyon alacsony	nagyon alacsony
9. Az egy családból álló háztartások aránya	magas	magas	alacsony	nem fordul elő
10. Az egy családból és rokonból álló háztartások aránya	elég magas	magas	alacsony	alacsony
11. A több családból álló háztartások aránya	nagyon alacsony	alacsony	magas	nagyon magas
12. Rokonok egészítik ki a háztartás munkaerejét	ritka	szokásos	nagyon szokásos	mindig
13. A házasságkötés előtt átmenetileg szolgáló idegenek egészítik ki a háztartás munkaerejét	nagyon szokásos	nagyon szokásos	előfordul	nem fordul elő
14. Házas szolgák	ritka	szokásos	?	nem fordul elő
15. Az egy háztartásra jutó felnőttek száma	alacsony	magas	nagyon magas	maximális

Az eddigi magyarországi vizsgálatok azonban, mivel egy-egy időbeli keresztmetszetben nézték a háztartásokat, nem adhattak választ két kérdésre:

1. Vajon nem fordult-e elő minden család és egyes ember életében olyan szakasz, amikor többcsaládos háztartásban élt, vagyis nem jellemezte-e a „nagycsaládos" együttélés életciklusuknak legalább egyik részét ?

2. Hogyan változott a XVIII. és XIX. század folyamán a magyarországi háztartások összetétele ?

Az utóbbi kérdés azért különösen érdekes, mert FARAGÓ Tamás kutatásai szerint[9] 1784 és 1828 között az országos adatok és a megyei adatok szerint a háztartások átlagos nagysága lényegesen nőtt, és emelkedett az egy háztartásban élő felnőtt férfiak átlagos száma, tehát valószínűleg a többcsaládos háztartások aránya is. Nyitott kérdés maradt, hogyan ment ez végbe az egyes háztartások szintjén.

A források és a feldolgozás módszere

A sárközi Sárpilis falura vonatkozóan olyan adatforrásokra bukkantunk, amelyek lehetővé teszik, hogy az említett két kérdésre — ezen falut illetően és a XVIII—XIX. század fordulójára vonatkozóan — választ keressünk. A református anyakönyvet korábban feldolgoztuk a családrekonstitúció módszerével.[10] Találtunk a sárpilisi református egyházközség levéltárában 1792-ből és 1804-ből egy-egy név szerinti összeírást a falu lakosságáról. A két összeírás összevetésével azonosítottuk ugyanazokat a háztartásokat az egymástól 12 évnyi távolságban levő időpontokban, illetve meg tudtuk állapítani, hogy mely háztartások tűntek el és jelentek meg ebben az időszakban. Az anyakönyvvel való összevetés alapján pedig meg tudtuk állapítani, hogy az egyes háztartások tagjai közül kik haltak meg, kik születtek, kik házasodtak meg, továbbá valószínűsíthettük, kik vándoroltak el és költöztek be. Találtunk továbbá egy gazdasági összeírást a falu háztartásairól 1793-ból, amelynek alapján megállapíthattuk, hogy az egyes 1792-ben összeírt háztartásoknak egy évvel később milyen gazdasági erőforrásaik, földjük, állataik voltak (Conscriptio Dominii Bátaszék — 1793; OL Jelzetes Könyvek egg. XV. B. 21—243).

Az *1.* és *2. függelék* táblázatai mutatják be ezeknek az adatforrásoknak feldolgozását. Az 1792. évi összeírásnál megállapítottuk az egyes háztartások összetételét és a LASLETT-féle típusát.[11] A gazdasági összeírásból a szántó (pozsonyi mérőben), a rét (kaszásban) és a szőlő (kapásban) mennyiségét, továbbá a nagy háziállatok számát tüntettük fel. Az összeírtaknak viszonylag kevés szántóföldjét és rétjét mutatták ki. Nem mondhatjuk teljesen biztosnak, hogy nem volt-e a kimutatottnál több (nem úrbéri jellegű) földjük.[12] Ezért gazdasági erőforrásaik elemzésénél az állatok számát vettük alapul, azzal a megfontolással, hogy a négyökrös gazdák lehettek a legtehetősebbek, mivel feltehetően nagyobb szántóföldet művelhettek (a szántáshoz valószínűleg két pár ökörre volt szükség), a kétökrösek valamivel kisebb földet birtokolhattak, a csak lóval rendelkezők valószínűleg jelentős részben más gazdáknál, más falvakban végzett nyomtatásból és fuvarozásból juthattak jövedelmük egy részéhez, a csak tehenet tartók valószínűleg a szegényebbek közé tartoztak,

[9] FARAGÓ Tamás 1977; ANDORKA Rudolf és FARAGÓ Tamás 1983.

[10] A feldolgozás egyes eredményeit közli ANDORKA Rudolf 1981.

[11] A háztartás típusokba sorolás kritériumait ismerteti ANDORKA Rudolf 1975, 1977.

[12] ANDRÁSFALVY Bertalan 1973, 1976 írja le, hogy a sárközi falvak lakossága milyen sokféleképpen hasznosította a Duna árterét, kiegészítve ezzel a szűkös úrbéri szántóföldeken termelt terményeket. Utal arra, hogy az ártéren irtásföldeket és réteket is létesítettek; ezek esetleg nem szerepelnek az 1793. évi — a földesúr számára készített — összeírásban. Nem lehet azonban azt sem kizárni, hogy az állatállománynak is csak egy része szerepel az összeírásban, mert az ártéren legeltetett állatokat nem vették számba.

még szegényebbek lehettek azok, akiknél egyáltalán nem írtak össze nagy háziállatot. Végül azok, akik a gazdasági összeírásban nem is szerepeltek, a legelesettebbek lehettek, akik teljesen a más gazdák számára végzett kézi munkából éltek.[13] Feltüntettük továbbá az 1792. évi összeírásban szereplő (nem feltétlenül pontos) életkort, valamint ennek az összeírásnak a vallásra és a társadalmi-gazdasági helyzetre vonatkozó megjegyzéseit (ahol a zsellér megjelölés úgy látszik a házatlan zselléreknél szerepelt). Kikerestük, hogy az 1792-ben összeírtak 1804-ben milyen sorszámú háztartásban szerepeltek, és -- ha 1804-ben nem írták össze őket -- az anyakönyvből megállapítottuk, hogy időközben meghaltak-e, illetve elköltöztek-e (ez legtöbbször csak akkor volt megállapítható, ha az anyakönyv tanúsága szerint más faluban lakó személlyel házasodtak össze, néhányszor egyéb ok miatti elköltözést is kikövetkeztethettünk). Végül az „eltűnt" rovatban szerepeltettük azokat, akiknek nyomát vesztettük. feltételezhetjük azonban, hogy túlnyomó többségük szintén elköltözött (esetleg néhányan meghaltak, de temetésüket nem jegyezték be az anyakönyvbe).

Az 1804. évi összeírás feldolgozásakor a vallásra, társadalmi-gazdasági helyzetre[14] és az életkorra vonatkozó adatokon kívül feltüntettük, hogy a kérdéses személy melyik háztartásban szerepelt 1792-ben, továbbá az anyakönyv alapján (és ha 1804-ben 12 évesnél fiatalabb volt) a születést. a házassággal összefüggő vagy más ok miatti bevándorlást. Az „ismeretlen eredetű" rovatba kerültek a valószínűleg szintén túlnyomórészt bevándorlók.[15]

A népesedési viszonyok általános jellemzői Sárpilisen

Sárpilis népességszáma körülbelül az általunk vizsgált időszakig gyorsan növekedett, ezt követően a növekedés erősen lelassult:

[13] Ezáltal tudatosan eltértünk a szokásos „telkes jobbágy — házas zsellér — házatlan zsellér" osztályozástól. Ennek oka, hogy az utóbbit Sárpilisen a vizsgált időszakban nem találtuk megbízhatónak. Ugyanis *1.* az 1793-ban házas zsellérként és házatlan zsellérként kimutatottak nem egyeztek meg az 1792. évi összeírásban zsellérként megjelöltekkel. Az utóbbiak — egy kivételével — nem szerepelnek az 1793. évi összeírásban, ez az egy (Szabó István, 1792-ben 81. sz.) azonban a házas zsellérek között szerepel. Az 1793-ban házatlan zsellérként megjelöltek közül hárman (Szabó István, 41. sz.; Stetin András, 73. sz., Asztalos Mihály, 65. sz.) 1792-ben a parasztok között szerepelnek, a negyedik (Asztalos János) viszont 1792-ben még bátyja, Asztalos István háztartásában (22. sz.) él. 2. A házas zsellérek közül némelyiknek földje és állatállománya nagyobb volt, mint sok jobbágyé. Ilyen például Szabó Mihály (1792-ben 17. sz.), kinek 4 kaszás rétje, 6 kapás szőlője, 2 lova, 4 ökre és 2 tehene volt. Az 1793-ban a parasztok között felsorolt 26 háztartás közül húsznak nem volt szántóföldje és 13-nak nem volt ökre. Kettőnek közülük sem ökre, sem lova nem volt (1792-ben 23. és 64. sz.). A réteg fogalmakra és a falunak a bátaszéki Teréziánumi uradalomhoz való viszonyára vonatkozóan lásd Fodor Márta 1974.

[14] Az 1804. évi összeírásban a sorszámozás a 81. számig tart (1. sorszámú háztartás nincs az összeírásban, viszont két-két háztartást tüntet fel az 57. és 77. számon). Az ezután következőknek mi adtunk sorszámot. A 83—99. sorszámú háztartások mindegyikénél feltünteti az összeírás, hogy melyik előbbi háztartáshoz tartoztak. Ezt az utóbbi sorszámot zárójelben adtuk meg.

[15] Az 1804-ben a 16. háztartásban szereplő Asztalos Éva kimaradt az 1792. évi összeírásból, de az anyakönyv tanúsága szerint ekkor már élt, és feltehetően Sárpilisen lakott.

	Sárpilisen összeírtak száma
1784/87. évi népszámlálás	**432**
1792. évi összeírás	**458**
1804. évi összeírás	**555**
1851. évi népszámlálás	**583**
1870. évi népszámlálás	**598**

A népesedési viszonyok megváltoztatását még szemléletesebben mutatják az anyakönyvbe bejegyzett (csak a református lakosságra vonatkozó) születésszámok és halálozásszámok:

	Születés	Halálozás	Természetes szaporodás
1761—1770	187	111	76
1771—1780	221	175	56
1781—1790	244	190	54
1791—1800	258	141	117
1801—1810	212	145	67
1811—1820	192	132	60
1821—1830	190	160	30
1831—1840	166	145	21
1841—1850	185	130	55
1851—1860	155	110	45
1861—1870	102	100	2

Bár ezek nyers számok, nem pedig arányszámok, amelyek a pontosabb elemzéshez szükségesek lennének (kiszámításukhoz azonban ismerni kellene évtizedenként a népességszámot), azt világosan látni lehet, hogy az 1790-es években hirtelen lecsökkent a halálozások száma (noha a népesség nőtt), ezzel szemben a születések száma kissé emelkedett. Ez hirtelen igen nagy népszaporodást eredményezett. A következő évtizedekben a halálozások száma először tovább csökkent, majd kissé emelkedett, határozott csökkenési tendencia a század közepe után indult el újra. Ezzel szemben a születések száma a XIX. század első négy évtizedében meredeken csökkent. Ez azért különösen szembetűnő, mert közben a népességszám lassan tovább nőtt. A születések számának a halálozásokénál lényegesen nagyobb csökkenése következtében a természetes szaporodás erősen visszaesett. (Az 1870-es évektől kezdve a református anyakönyvben már több a halálozás, mint a születés bejegyzés, tehát a reformátusok természetes fogyást mutattak.)

A születések számának visszaesését — növekvő népesség mellett — két változás okozhatta: a házas nők számának csökkenése, elsősorban az első házasságkötéskori életkor felemelkedése következtében (az „északnyugat-európai" minta érvényesülése), vagy a házas termékenység csökkenése, amelynek oka feltehetően a születéskorlátozás elterjedése. A sárpilisi család-rekonstitúciós vizsgálat azt mutatta, hogy a házasságkötéskori átlagéletkor nem emelkedett:

	A nők átlagos életkora az első házasságkötéskor
1752—1790-ben kötött házasságok	19,0 év
1791—1820-ban kötött házasságok	18,4 év
1821—1850-ben kötött házasságok	19,2 év

Ezzel szemben a házas termékenység meredeken visszaesett:[16]

	Teljes termékenységi arányszám	Átlagos szülési intervallum, hónap	Átlagos született gyermekszám
1752—1790-ben kötött házasságok	9,0	32,3	7,5
1791—1820-ban kötött házasságok	6,5	36,9	5,5
1821—1850-ben kötött házasságok	5,4	37,5	3,8

A termékenység legpontosabb — de meglehetősen elvont — mutatója, a teljes termékenységi arányszám, egyértelműen jelzi az erős csökkenést: 9 gyermek szülése egy „termékeny" korát végig házasságban töltő nőnél nagyjából az alsó határa annak, ami a természetes (nem korlátozott) termékenység esetén előfordulhat. Átlagosan 6,5 szülés már nagyon valószínűvé teszi a meglehetősen elterjedt születéskorlátozást. Ugyanerre utalnak a szülési intervallum adatok (ahol a csökkenés azért kisebb, mert a születéskorlátozásnak csak egyik megnyilvánulása az intervallumok meghosszabbodása, a másik az, hogy bizonyos, viszonylag fiatal életkor után már egyáltalán nem kerül sor újabb szülésre). Végül az átlagos tényleges gyermekszám (amely azért alacsonyabb a teljes termékenységi arányszámnál, mert a nők Sárpilisen 15 éves életkoruk után még néhány évig hajadonok voltak, és mivel egy részük az 50. születésnap elérése előtt megözvegyült), figyelembe véve az akkori csecsemő- és gyermekhalandóságot,[17] arra enged következtetni, hogy 1790 előtt másfélszeresnél is nagyobb lehetett a népesség „reprodukciója", 1791 és 1820 között még mindig bővített lehetett a reprodukció, az 1821 és 1850

[16] A teljes termékenységi arányszám azt mutatja, hogy az adott házassági kohorszban egy házas nő átlagosan hány gyermeket szült volna, ha 15 éves korától 50 éves koráig végig házasságban élt volna. Az átlagos születési intervallum a házasságkötés és az első szülés, valamint a következő szülések közötti átlagos időtartam. Az átlagos született gyermekszám azt mutatja, hogy az adott években házasságot kötött nők életük folyamán ténylegesen átlagosan hány gyermeket szültek.

[17] Az 1779—1790 időszakban Sárpilisen 100 megszületett gyermek közül körülbelül 20 halt meg egy éves kora előtt, 23 pedig 1—4 éves korában. 1791 és 1820 között 18 és 15, 1821 és 1850 között 19 és 11 voltak a megfelelő arányok. Lásd ANDORKA 1981.

között kötött házasságokban viszont már legfeljebb annyi gyermek született, amennyi az egyszerű reprodukciót biztosította.[18]

Az, hogy a házas termékenység az 1791 és 1820 között kötött házasságokban erősen csökkent, az általunk vizsgált 1792—1804 időszakban még kevéssé érzékeltette a hatását, hiszen a kérdéses házasságok egy részét ezt követően kötötték, és az 1791 és 1804 között kötött házasságokban is többnyire bizonyos gyermekszám elérése után, tehát később kezdtek születéskorlátozást alkalmazni. Végül az is nyilvánvaló, hogy a születéskorlátozás nem úgy terjedt el, hogy egyszerre minden család ehhez folyamodott az utódok számának csökkentése végett, hanem hogy fokozatosan egyre több családban alkalmazták.[19]

Az 1804 és 1870 közötti természetes szaporodás, körülbelül 250 személy, így is lényegesen nagyobb volt, mint a népesség tényleges növekedése, 28 személy. Ebből következik, hogy az elköltözők számának többlete a beköltözőkkel szemben elég nagy kellett hogy legyen.

Az 1792. és 1804. évi összeírás összehasonlítása alapján azonosítani tudjuk ebben a 12 évben a bevándorlókat és elvándorlókat. Eszerint az 1792. évi lakosságból:

1804-ben is Sárpilisen lakott	289 személy
meghalt 1792 és 1804 között	66 személy
elvándorolt[20]	103 személy
összesen	458 személy

Az 1804-ben összeírtak közül pedig

1792-ben is Sárpilisen lakott	289 személy
nem írták össze 1792-ben, de az anyakönyv szerint akkor is a faluban lakott	1 személy
született 1792 és 1804 között	191 személy
bevándorolt	73 személy
összesen	554 személy

[18] Ez mindenképpen azt bizonyítja, hogy az „egykézés", amely nem egyetlen gyermeket jelentett, hanem az egyszerű reprodukcióhoz szükségesnél kisebb gyermekszámot, már a XVIII. század végén és a XIX. század elején kezdett elterjedni, nem pedig a jobbágyfelszabadítás után, mint a régebbi irodalom az ormánsági és sárközi egykéről némelykor feltételezte (Kovács Imre, 1937, 1940). Ennek a régebbi irodalomnak talán kevésbé ismert szerzője, Pataki József viszont helyesen jelölte meg az egyke kezdetének időszakát: „már a XVIII. század végére a birtokfelaprózás a létminimumig leszállt. Ezt pedig csak az egyörökös rendszerrel lehet fenntartani. Csak egykével lehet a családot az elszegényedéstől megvédeni". Pataki József, 1937. 201. Lásd még Pataki József, 1936.

[19] Megkíséreltük a „természetes termékenységű" és a születéskorlátozó házaspárokat az 1792. és 1804. évi összeírásokban megkülönböztetni. Az 1792-ben összeírt házaspárok közül 52 tartozott az előbbi csoportba és csak 19-nél lehetett a születéskorlátozás előfordulásának jeleit sejteni. Az 1804-ben összeírt, 1791 és 1804 között házasodott családok közül viszont már csak 21-nél érvényesült a természetes termékenység és 27-nél láttuk a születéskorlátozás jeleit, igaz részben az 1804 utáni időszakban. Lásd Andorka Rudolf és Balázs-Kovács Sándor 1983.

[20] Az elvándorlókhoz számítottuk azokat is, akik 1792 után „eltűntek" Sárpilisről, és a bevándorlókhoz számítottuk azokat is, akik az 1804. évi összeírásban szerepelnek, de „ismeretlen eredetűek", vagyis nincs adatunk arról, hogy bevándoroltak.

Tehát 12 év alatt elvándorolt az 1792. évi népesség 22 százaléka és bevándorolt az 1804. évi népesség 14 százaléka.[21] Az elvándorlás többlete — 12 év alatt 30 személy — körülbelül olyan nagyságrendű, hogy a következő évtizedekben fennmaradva 1810 után lecsapolhatta a természetes szaporodás nagy részét. Ez magyarázhatja meg, miért csak 43 fővel nőtt a falu lakossága 1804 és 1870 között, noha a természetes szaporodás körülbelül 250 lehetett.

Tehát az 1792 és 1804 közötti időszak, amelyet a források alapján részletesen vizsgálni tudunk, egy *hirtelen demográfiai „átmenet" kezdete volt:* a megjavult halandóság következtében először erősen megnőtt a természetes szaporodás; az elvándorlás nem tudta ezt a szaporulatot levezetni, ezért a falu népessége erősen megnőtt; erre a demográfiai nyomásra a falu családjainak gyorsan növekvő része születéskorlátozással válaszolt.

A háztartások változásai

97 személlyel, több mint egyötödével nőtt meg a falu népessége 12 év alatt. Azonnal felmerül a kérdés, hogy ez a népességszaporulat hol talált lakóhelyet és munkahelyet a XVIII—XIX. század fordulóján mocsaras, gyakran elöntött területekkel körülvett, és ezért kevés szántóföldű faluban.

A két összeírás összehasonlításából azonnal kitűnik, hogy a háztartások — tehát az együtt lakó és feltehetően közösen gazdálkodó egységek — száma nem nőtt olyan mértékben, mint a népességé: 1792-ben 85, 1804-ben 100 háztartást különböztettünk meg az összeírásban.[22] Ennek következtében az egy háztartásra jutó személyek átlagos száma lényegesen — 5,39-ről, 5,55-re — nőtt. Sokkal határozottabban kidomborodik a változások jellege, ha külön mutatjuk ki a zsellér megjelölésű és nem református vallású háztartásfők háztartásait:[23]

[21] LASLETT, Peter 1977 két angliai és egy észak-francia faluban a XVII., illetőleg a XVIII. század végén ennél sokkal nagyobb — 30—50 százalékos — elvándorlási és bevándorlási arányokat talált 12 év alatt. Ezzel szemben CZAP, Peter 1983 egy középoroszországi faluban 20 év alatt mindössze 3 százalék elköltözőt és 4 százalék katonának besorozottat mutatott ki. Mivel a lakóhelyváltoztatás lehetősége és gyakorisága igen szorosan össze kellett hogy függjön a gazdasági és társadalmi viszonyokkal, figyelmet érdemel, hogy Sárpilis ebben a tekintetben is Északnyugat-Európa és Kelet-Európa között, valahol középen foglalt helyet.

[22] Nem teljesen biztos, hogy helyesen jártunk el, amikor az 1792. évi összeírásban az általunk 75—85. sorszámmal ellátott (de az eredeti összeírásban nem sorszámozott) családokat és az egyedülállókat külön háztartásoknak vettük. Ugyanez a kérdés felmerül az 1804. évi összeírásban, legalábbis a 80—99. sorszámmal megjelölt háztartásokkal kapcsolatban (közülük a 80. és 81. sorszámúaknak ez a számuk az eredeti összeírásban is, a többieknek mi adtunk sorszámot). Mindkét összeírásban szerepelnek azonban szolgák a paraszt háztartásákon belül is, ezért feltételeztük, hogy helyesebb az összeírások végén feltüntetetteket külön háztartásként kezelni. Elemzésünket azonban a továbbiakban a református paraszt háztartásokra összpontosítjuk, így következtetéseink érvényesek akkor is, ha a most említettek egy része nem alkotott külön háztartást. Korábbi tanulmányainkban ezeknek egy részét nem tekintettük külön háztartásoknak, ezért a háztartások összes számát kisebbnek mutattuk ki.

[23] Meg kell jegyezni, hogy az 1793. évi gazdasági összeírásban az 1792. évi lakossági összeírás 75—85. számú háztartásai közül csak Szilvási Pálé (75.) és Szabó Istváné (81.) szerepel a házas zsellérek között. Ez az összeírás összesen 44 házas zsellért és 4 házatlan zsellért mutat ki, túlnyomórészt olyanokat, akik az 1792. évi összeírásban nem zsellérként szerepelnek. Amikor tehát itt „zsellérekről és nem reformátusokról" vagy egyszerűen „zsellérekről" beszélünk, ez a kategória valószínűleg házatlan zselléreket és

	1792	1804
Református parasztok		
a háztartások száma	74	77
a háztartásokban élők száma	431	514
átlagos háztartás nagyság	5,82	6,69
Zsellérek és nem-reformátusok		
a háztartások száma	11	23
a háztartásokban élők száma	27	40
átlagos háztartás nagyság	1,81	1,74

A református parasztok háztartásainak száma alig nőtt, viszont a bennük élők átlagos száma erősen emelkedett. Ezzel szemben a zsellérek és nem-reformátusok háztartásainak száma erősen nőtt, átlagos nagyságuk azonban változatlanul kicsi maradt.

A paraszt és zsellér háztartások körében végbement változásokat még világosabban tükrözi háztartás típusok[24] szerinti összehasonlításuk 1792-ben és 1804-ben *(1. táblázat)*. A zsellérek és nem-reformátusok háztartásai mindkét időszakban többségükben „egyszerű", vagyis egy családból álló háztartások voltak, szülők vagy szülő és gyermek, vagy gyermekek éltek bennük. Csak 1804-ben fordult elő egyetlen háztartás, amelybe a családmag tagjain kívül a megözvegyült nagyapa is beletartozott (78. sz. Szilvási Simon háztartása). Igen sok közöttük az egy személyes háztartás, ahol e személy neve mellett a „zsellér" vagy „szolga", vagy „kanász" elnevezés szerepel.

A paraszt háztartások között viszont 1792-ben még kis többségben voltak az egy családból álló háztartások, 1804-re azonban többségbe kerültek a bonyolult összetételűek,[25] azokon belül is 20-ról 34-re emelkedett azoknak a száma, ahol több család élt együtt. Az ilyen többcsaládos háztartások többsége azonban mindkét időpontban egy szülői családból (a szülői házaspárból vagy egy megözvegyült szülőből és nem-házas gyermekeikből) és csak egy házas gyermek családjából állt. A sokszor említett „nagycsaládos" együttélés, több házas gyermek és a házas szülők közös háztartása viszonylag ritka volt.[26]

két nincstelen házas zsellért foglal magába, de semmiképpen sem tartalmazza az összes zselléreket. Ugyanezért a „paraszt háztartások" kategóriája is bizonytalan, mert jobbágyokat, számos házas zsellért és néhány házatlan zsellért is tartalmaz.

[24] A LASLETT által kidolgozott tipológiát annyiban módosítottuk, hogy az 5a. és 5b. típusokon belül, amelyekbe a szülő családot és gyermek családot tartalmazó háztartások tartoznak, megkülönböztettünk két altípust:

5aI és 5bI — azok a háztartások, ahol a szülői családdal csak *egy* gyermek család él;

5aII és 5bII — ahol a szülői családdal *több* gyermek családja él.

[25] Bonyolult összetételűnek nevezzük a továbbiakban azokat a háztartásokat, ahol egy külön családmaghoz nem tartozó rokon (özvegy szülő gyermek nélkül vagy nem házas testvér) él a családdal (4. típus), és ahol több család él együtt (5. típus).

[26] Azoknak a magyarországi falvaknak, amelyeket hasonló módszerrel vizsgáltak, egy részében valamivel kevesebb volt a bonyolult összetételű háztartás. Lásd ANDORKA Rudolf és FARAGÓ Tamás 1983. Angliában és Észak-Franciaországban azonban sokkal kisebb, 20 százalék alatti, volt a bonyolult háztartások aránya, egy szülői család és több családos gyermek együttélése pedig szinte nem fordult elő. Lásd LASLETT, Peter 1977. Ezzel szemben Oroszországban a háztartásoknak körülbelül 9/10 része bonyolult összetételű volt, azon belül is a legtöbb háztartásban több gyermek és testvér élt együtt a háztartásfő családjával. Lásd CZAP, Peter 1983. Észtországban (PALLI, Haldur 1983), Lettországban (PLAKANS, Andrejs 1983), a magyarországihoz hasonló arányban találtak bonyolult összetételű háztartásokat, feltételezhetjük tehát, hogy hazánkhoz hasonló

A háztartás összetétele nyilvánvalóan összefüggött a gazdaság nagyságával, a háztartás gazdasági erejével *(2. táblázat)*. A feltehetően legerősebb négyökrös gazdák háztartásainak nagy többsége több családból állt már 1792-ben is. Az 1793. évi gazdasági összeírásban nem szereplő, feltehetően leg-

1. táblázat. A sárpilisi háztartások megoszlása típusok szerint, 1792 és 1804

Háztartás típus	1792		1804	
	paraszt	zsellér	paraszt	zsellér
1. Egyedül él	—	5	—	9
2. Nem család háztartás	—	—	—	—
3. Egyszerű család háztartás				
3a. Házaspár	3	—	1	1
3b. Házaspár gyermekkel	43	3	33	9
3c. Özvegy férfi gyermekkel	—	—	—	1
3d. Özvegy nő gyermekkel	1	3	—	2
4. Egyszerű család rokonnal				
4a. Felmenő rokonnal	5	—	5	1
4b. Lemenő rokonnal	—	—	—	—
4c. Oldalági rokonnal	2	—	4	—
4d. A 4a—c típusok kombinációi	—	—	—	—
5. Többcsaládos háztartás				
5aI. és 5bI. Egy szülő és egy gyermek család	11	—	26	—
5bII. Egy szülő és több gyermek család	3	—	5	—
5c és d. Testvér családok	5	—	3	—
5e. Egyéb többcsaládos háztartás	1	—	—	—
Összesen	74	11	77	23

2. táblázat. A sárpilisi háztartások megoszlása típusok és gazdasági erő szerint, 1792—1793

Háztartás típus	Gazdasági erő							
	4 ökör	2 ökör	2—6 ló 2—3 tehén	1—2 ló 0—1 tehén	Csak tehén	Nincs állat	Nem szerepel az összeírásban	Összesen
1.	—	—	—	—	—	—	5	5
3a.	—	1	—	1	—	—	1	3
3b.	1	6	6	13	10	8	2	46
3d.	—	—	—	—	—	1	3	4
4a.	2	—	1	—	1	1	—	5
4c.	—	—	1	—	1	—	—	2
5aI. és bI.	4	—	2	1	3	1	—	11
5bII.	2	—	1	—	—	—	—	3
5c, d és e.	3	1	1	—	1	—	—	6
Összesen	12	8	12	15	16	11	11	85

átmeneti helyzetben voltak. A néhány rendelkezésünkre álló németországi adat arra enged következtetni, hogy ott az angliainál csak kevéssel több volt a bonyolult háztartások aránya (LASLETT, Peter 1977), Olaszországban viszont meglehetősen nagy regionális változatosságot figyeltek meg, amelynek szélső értékei nagyjából a németországi és a magyarországi arányok között helyezkedtek el. Lásd SONNINO, Eugenio összefoglaló előadását a „Családi struktúrák és viszonyok a modern korszakban" című konferencián, Trieszt, 1983.

szegényebb háztartások között ilyen nem fordul elő, és az állattal nem rendelkezők között is csak egy többcsaládos háztartás volt. E két szélső kategória között vegyesen találtunk különféle háztartás típusokat.

Ezért a továbbiakban, amikor az egyes háztartások összetételében bekövetkezett változásokat fogjuk vizsgálni, legcélszerűbbnek látszik ezeket a gazdaság nagyság — pontosabban: az állatok száma — alapján megkülönböztetett kategóriákat sorba venni, az azoknál megfigyelhető változásokat külön-külön elemezni.

Az 1793. évi gazdasági összeírásban nem szereplő, ebből következően feltehetően *legszegényebb* 11 háztartás közül 1804-ig 7 háztartásnak minden tagja elköltözött, közöttük van az 5 egyszemélyes háztartás közül 4. Paprika Mihály és felesége (1792-ben 63. sz. háztartás) meghaltak, így az ő háztartásuk is megszűnt, de fennmaradt fiának, Paprika Jánosnak a háztartása, amelyet már 1792-ben is különálló háztartásként írtak össze (1792-ben 62. sz.). Egyetlen ilyen háztartás maradt meg 1804-ig: Balog Judit özvegyasszonyt, 1792-ben vele összeírt gyermekei nélkül, 1804-ben is megtaláljuk a zsellér háztartások között (1792-ben 76. sz., 1804-ben 95. sz.). Nehéz pontosan megállapítani, mi történt Dávid József zsellérrel (1792-ben 79. sz.). 1804-ben ugyanis nemcsak feleségét, hanem özvegy apját, továbbá bátyja családját is vele egy háztartásban látjuk (11. sz.). Mivel az özvegy apa később Alsónyékre költözött, feltételezhetnénk, hogy az egész család — hasonlóan nincstelen sorban — Alsónyéken lehetett 1792-ben. Levonhatjuk azt a következtetést, hogy ez a nincstelen réteg *igen sokat vándorolt és csak egészen kivételes esetben élt bonyolultabb összetételű háztartásban.*[27]

A sárpilisi társadalom másik „végén", a legnagyobb gazdasági erejű, *négyökrös* háztartások között 1792-ben és 1804-ben is a bonyolult összetételűek voltak többségben. Az egyetlen olyan háztartás, amely 1792-ben csak egy családmag tagjait foglalta magába, 1804-re bonyolulttá vált, Gergely János fia, István ugyanis megházasodása után gyermekeivel együtt a szüleivel és nem házas testvéreivel, valamint megözvegyült leánytestvérével közös háztartásban élt (1792-ben 9. sz., 1804-ben 10. sz.). Két háztartás (1792-ben 17., 38. sz.) változatlan összetételű maradt: a szülői háztartásban mindkét időpontban egy házas gyermek családja élt, egyikben sem volt „házasulandó" fiúgyermek 1792-ben.[28] Móses János háztartásában az 1792-ben már házas első fiúgyermek mellett a második házas fiú is ott élt 1804-ben (1792-ben 70., 1804-ben 74. sz.). Döme János 1792-ben fiával és vejével, Gál Mihállyal élt közös háztartásban, az utóbbi azonban korábban megözvegyült, és apósa háztartásába, annak leánya helyére, más családból új feleséget hozott (24. sz.). 1804-re Döme János és fia is meghalt, Gál Mihálynak csak leányai voltak, kettő megházasodott és a szülői háztartásba hozta a férjét (27. sz.). A harmadik leány házassága után férje háztartásához tartozott.

Ellenkező irányú változás a háztartás összetételében két esetben történt, éspedig demográfiai események hatására. Balás István édesanyja meghalt,

[27] Erre mutat az is, hogy az 1804-ben „új beköltözőnek" tekinthető 24 háztartás közül 7 egyszemélyes volt, 15-ben csak egy családmag tagjai éltek, 2-ben a családmagon kívül egy szülő vagy testvér élt, és csak egyetlen volt többcsaládos. A szegény bevándorlókon kívül közöttük volt a jegyző, a lelkész és a tanító családja is (1804-ben 20., 31. és 32. sz.).

[28] Figyelmet érdemel, hogy az 1792-ben 38. számú háztartásban Csapai Gergely mellett, mivel fia nem volt, leánya és veje élt.

és nem volt olyan korú gyermeke, aki 1804-ig házasságot köthetett volna (1792-ben 27. sz., 1804-ben 30. sz.). Az idősebbik Korsós János háztartásának tagjai közül a két idős szülő meghalt, két leányuk megházasodott, és más faluba költözött. Az idősebbik házas fiú, János, családjával helyben maradt, a fiatalabbik házas fiú azonban családjával eltűnt a faluból, feltehetően azok közé tartozott, akik ezekben az években távolabbi faluba települtek (1792-ben 37., 1804-ben 42. sz.). Két további négyökrös gazda háztartása tűnt el a faluból: mindkettőben a gazda meghalt, a család életben levő tagjai pedig feltehetően elköltöztek (1792-ben 50. és 55. sz.).

Három négyökrös gazda háztartása felosztódott. Vitéz János 1792-ben együtt élt két házas fiával, akiknek ekkor még nem voltak gyermekeik. 1804-re mindkét fiatal családban gyermekek születtek, és a fiatalabbik házas fiú kivált a háztartásból. Így megmaradt egy többcsaládos háztartás, és keletkezett egy egycsaládos háztartás (1792-ben 18., 1804-ben 18. és 19. sz.). Hasonló sémát követett Dávid István háztartása: a második fiú megházasodását követően az idősebbik fiú kivált a szülőkből és a házas öccsből álló háztartásból (1792-ben 6., 1804-ben 7. és 38. sz. háztartás). Korsós Mihály 1792-ben együtt élt házas testvérével, Jánossal, 1804-re szétváltak, Korsós Jánossal azonban már egy háztartásban élt legidősebb házas fia (1792-ben 54., 1804-ben 40. és 56. sz.). Levonhatjuk azt az általános következtetést, hogy *a négyökrös gazdák láthatóan arra törekedtek, hogy több család éljen együtt a háztartásban.* Ha a családok száma kettőnél nagyobbra nőtt, akkor egyes esetekben az egyik házas gyermek kivált a háztartásból. Halálesetek azonban némelykor keresztülhúzták ezt a stratégiát. A több család — más szóval több felnőtt férfi és nő — együtt tartására való törekvés azonban igen erős kellett hogy legyen, mert szükség esetén azt az elvet is háttérbe szorította, hogy a házasságkötés után a fiatal pár a férj szüleihez költözzék (vagy külön háztartást alapítson), és helyette a férj költözött a feleség szüleinek háztartásába, ha ott rá szükség volt. A felnőtt férfiak iránti igény érvényesülését talán legjobban az említett Döme—Gál háztartás mutatja: a háztartás feje engedte, hogy megözvegyült veje más családból származó új feleséget hozzon a háztartásba; nyilván azért, hogy a vő munkaerejét megtartsa, és egy felnőtt nő jelenlétét biztosítsa.

Míg a négyökrös gazdáknál az a legáltalánosabb típus, hogy a háztartás bonyolult volt és az is maradt, a *kétökrös* háztartások nagy többsége 1792-ben csupán egy családmag tagjaiból állt, 1804-ben viszont már bonyolult háztartás volt a helyén. Négy esetben (1792-ben 3., 11., 12. és 25. sz.) ez úgy következett be, hogy a legidősebb fiú megházasodott, és a szülők háztartásában maradt. Ha egy következő fiú is elérte a házasodási életkort, házasságkötése után felesége apjának háztartásába költözött. Például Kováts Péter háztartásában 1792-ben (11. sz.) három fiúgyermek élt, közülük András a házasságkötés után a szülőkkel maradt (1804-ben 15. sz.), János az egyik szomszédos faluba házasodott és költözött, Péter pedig összeházasodott Cseh István leányával, Évával, és annak háztartásába költözött vőként (1804-ben 29. sz.).

A kétökrös háztartások közül kettő 1792-ben és 1804-ben is csupán egy családból állt (1792-ben 70. és 62. sz.), mind a kettőben fiatalok voltak a gyermekek, és ezért egyikük sem házasodott meg 1804-ig. Itt tehát demográfiai okok miatt nem kerülhetett sor — vagy nem volt szükség rá — a háztartás összetétel bonyolultabbá válására.

Két kétökrös háztartás 1804-re felosztódott. Közülük Kováts Jónás háztartása (1792-ben 19. sz.) már 1792-ben bonyolult összetételű volt: két házas fiútestvér élt együtt benne. 1804-re a két testvér szétvált,[29] a két háztartás közül azonban Kováts Jónásé ekkor is bonyolult összetételű volt, mert legidősebb fia, József, ekkor már házas, és családjával apja háztartásában maradt (1804-ben 5. sz.). Az új háztartást alapító öccs, Kováts Péter vagy Kováts Jónás Péter, 1804-ben feleségével és négy gyermekével egyszerű háztartást alkotott (1804-ben 21. sz.). Döme Mihály háztartásának (1792-ben 61. sz.) változása némileg eltérő jellegű volt. Az egyetlen fiúgyermek, miután feleségül vette a másik faluból származó Dömjén Susát, kivált apja háztartásából, és új háztartásában — családja mellett — feleségének nővérét, Évát is megtaláljuk (1804-ben 37. sz.). Emiatt háztartása bonyolultnak minősül, de nem többcsaládosnak, hiszen így sem az apa, sem a különvált házas fiú családjában nem volt második felnőtt férfi. Az utóbbi ellenpélda dacára azt mondhatjuk, hogy a kétökrös gazdáknál az alapvető tendencia 1792 és 1804 között az volt, hogy *amikor az első fiúgyermek megházasodott, szüleinek háztartásában maradt, ezért a háztartás többcsaládossá vált.*

A háztartások következő két csoportjának gazdaságában 1793-ban *nem volt ökör, de volt ló, és legtöbbször tehén is.* Az ide soroltak gazdasági ereje nagyon változatos lehetett, a hat lovat és négy tehenet birtokoló Dávid Mihálytól (1792-ben 35. sz.) a csupán egyetlen lóval rendelkező Asztalos Mihályig (1792-ben 43. sz.). Két csoportra osztottuk őket: azokra, akiknek *két vagy több lovuk és két vagy több tehenük* volt, valamint azokra, akiknek legfeljebb két lovuk és legfeljebb egy tehenük volt, esetleg tehenük nem is volt. A gazdasági erő heterogenitásának megfelelően *a háztartások összetétele és annak változása is igen változatos képet mutat.* Az előbbi csoportban két háztartásban 1792-ben és 1804-ben egyaránt ugyanannak a családmagnak a tagjai éltek (1792-ben 28. és 65. sz.). Mindkét családban a házasuló korban levő fiúgyermek hiánya (illetve halála) kizárta a bonyolulttá válás szokásos módját. Ide sorolhatjuk Fekete Péter háztartását is (1792-ben 10. sz.), amelynek összetétele ugyan bonyolultnak minősül, de nem többcsaládosnak: mindkét összeírás idején a feleség nővérei éltek a családdal. A demográfiai eseményekhez és a gazdasági adottságokhoz való nehéz alkalmazkodás példája Kis Mihály háztartásának története (1792-ben 45. sz.). Az idősebb fiúgyermek, Mihály meghalt, özvegye a gyermekeivel a háztartásban maradt. A második fiúgyermek, Péter megházasodott, és átvette szüleitől a háztartás vezetését.[30] Így olyan háztartás alakult ki, amelyben a két szülőn kívül a gyermekek nemzedékéhez tartozó két család élt együtt; nyilván kényszerűségből, mert a csonka családról valamilyen módon gondoskodni kellett (1804-ben 48. sz.).

[29] Kováts Jónás és Kováts Péter már az 1793. évi gazdasági összeírásban külön szerepeltek, az előbbinek 2 lova és 1 tehene, az utóbbinak 2 lova, 2 ökre és 1 tehene volt. Ezen kívül még egy olyan eset fordult elő, amikor az 1792-ben egy háztartásként összeírtakat 1793-ban külön gazdaságként írták össze. Lásd a 31. lábjegyzetet.

[30] Az 1792. és 1804. évi összeírás egyaránt általában az apát említi az első helyen, akkor is, ha idős és ha özvegy. Két kivétel van 1804-ben: a 48. sz. háztartásban a házas fiú szerepel az első helyen, alatta a házas édesapa; a 78. sz. háztartásban szintén a házas fiút írták előre, és alája az özvegy édesapát. Csak feltételezhetjük, hogy ebben a két esetben a fiúk átvették a gazdaság vezetését. Érdemes megjegyezni, hogy tőlünk nyugatra, elsősorban Ausztriában meglehetősen gyakori volt, hogy az idős szülő házaspár átadta a gazdaságot valamelyik házas gyermeknek és ennek fejében pontosan meghatározott eltartást kapott. Lásd Berkner, Lutz K. 1972; Mitterauer, Michael 1975.

Két esetben az 1792-ben még egyszerű összetételű háztartás 1804-re bonyolulttá vált. Jellemző, hogy mindkettő a nagyobb gazdasági erejűek közé tartozott. Öreg Asztalos Istvánnak 3 lova és 3 tehene volt (1792-ben 64. sz.). Három fia érte el 1804-re a házasulási életkort. A legidősebb, István, a már említett Gál Mihály egyik leányát vette feleségül, és apósa háztartásába költözött (a másik leány férjéhez hasonlóan), ahol nem volt fiúgyermek. A második és harmadik fiú, János és Péter, a házasságkötés után a megözvegyült apával együtt maradt (1804-ben 67. sz.). Kérdés persze, hogy ez az együttélés mennyire volt tartós, hiszen mindkét fiú röviddel az 1804. évi összeírás előtt házasodott, és még nem voltak gyermekeik.[31] Dávid Mihálynak (1792-ben 35. sz.), mint említettük, 6 lova és 4 tehene volt, tehát e csoporton belül övé a legerősebb háztartás. Két leánya volt házasuló korban, s mindkettő az apai háztartáshoz hozta férjét (1804-ben 39. sz.). Az utóbbiak mindketten olyan családból származtak, ahol kettőnél több felnőtt fiúgyermek volt, tehát gazdasággal való ellátásuk nyilvánvaló nehézségeket okozhatott. Ebben az esetben tehát világos példáját látjuk annak, hogy *a sok férfi munkaerővel rendelkező családok házasságkötés után átadtak egy-egy felnőtt férfit egy olyan háztartásnak, amelyből hiányzott a fiatal felnőtt férfi.*

Ebben a csoportban három bonyolult háztartás felosztódott. Vetsei Ádám (1792-ben 30. sz.) három fia közül a szülők halála után kettő, Ádám és János, miután az utóbbi is megházasodott, külön háztartást alapított (1804-ben 35. és 36. sz.), a harmadik fiú, Péter pedig vőként az előbb említett Dávid Mihály háztartásába került. Asztalos István és Jónás, akik 1792-ben házas testvérekként együtt éltek (22. sz.), 1804-re szétváltak, és csak családmagjuk tagjait tartalmazó háztartásban éltek (24. és 25. sz.). Tehát a „lovas" gazdák csoportjában két olyan esetet figyeltünk meg, amikor a háztartás osztódásakor a bonyolult összetételű háztartás helyére lépők egyszerű összetételűek lettek. Mint láttuk, az „ökrös" gazdáknál az osztódás után mindig maradt legalább egy bonyolult összetételű háztartás. Ebből arra következtethetünk, hogy a „lovas" gazdák háztartásaiban *nem volt minden esetben szükséges (vagy lehetséges) több család, több felnőtt férfi és nő együtt tartása.* A harmadik osztódó háztartás, Öreg Kiss Istváné (1792-ben 7. sz.) viszont az ökrös gazdáknál szokásos mintát követte: az egyik házas fiú, Ferenc — igaz, a fiatalabbik — a szülőkkel maradt, a másik házas fiú, István külön háztartást alapított, s a családban élő unokaöccs, Farkas János megházasodása után szintén külön háztartást alapított, amelyben 1804-ben ott találjuk apját és anyját is, akik 1792-ben még nem éltek Sárpilisen (44. sz.).

Az ebbe a csoportba tartozók közül egy háztartás (1792-ben 32. sz.) elköltözött Sárpilisről, egy másikban a fiatal házaspár meghalt, és az özvegy apa feltehetően elköltözött (5. sz.). Minden valószínűség szerint elköltözött a háztartásfő, felesége és két fia az 51. sz. háztartásból is, a legidősebb fiú, Takács Pál viszont feleségül vette az elhunyt Szili Péter (1792-ben 36. sz.) leányát, és a Szili háztartás folytatásában, az özveggyel és annak nem házas gyermekeivel, tehát többcsaládos háztartásban élt együtt, annak egyetlen felnőtt férfi tagjaként (1804-ben 53. sz.). Figyelmet érdemel azonban, hogy Takács Pál megjelölése az összeírásban „zsellér", noha a sorrendben ez a háztartás a gazdák között szerepel. Ebben az esetben nyilvánvalóan a Szili család

[31] Asztalos István és János már az 1793. évi gazdasági összeírásban is külön szerepel, az utóbbi a házatlan zsellérek között, de 2 ló és 1 tehén birtokában.

vett át a házasság révén egy felnőtt férfi munkaerőt a valamilyen ok miatt Sárpilisről távozó Takács családból.

Az *egy vagy két lóval és legfeljebb egy tehénnel* rendelkező háztartások csoportjában is megtaláljuk a náluk nagyobb gazdasági erejűekre jellemző két alapvető változás-típust: 6 háztartást, amely 1792-ben még csak egy családmag tagjaiból állt, 4 esetben az egyik fiú megházasodása, és 2 esetben egy leány megházasodása után többcsaládossá vált (1792-ben 20., 21., 26., 39., 43. és 71. sz.). Mindkét esetben, amikor a leány hozta a szülői háztartásba a vőt, az utóbbi olyan családból származott, ahol 3 fiúgyermek nőtt fel, viszont a leány családjában nem volt felnőtt fiú. Cseh Istvánnak (1804-ben 29. sz.) a már említett Kováts Péter lett a veje, akinek egyik fiútestvére a szülőkkel maradt, a másik a falun kívülre házasodott; Vetsei János (1804-ben 51. sz.) veje pedig a szintén már említett Móses János lett, akinek házas fivére az apa halála után a szülői háztartást vitte tovább, másik fivére pedig még nem házasodott meg, és az utóbbi testvérrel maradt.

Ebben a csoportban 3 háztartás mindkét időpontban egy családmag tagjaiból állt, egyikben sem érte el egy gyermek sem a házasulási életkort. Bogáts Mihály háztartását (1792-ben 16. sz.) a halálesetek törhették szét: a feleség és az egyik fiú halála után az apát 1804-ben egyedülálló zsellérként látjuk az összeírásban (84. sz.), az életben maradt fiú viszont a már többször említett Gál Mihály második leányának férje volt, és vőként élt a Gál háztartásban (1804-ben 27. sz.).

A kétlovas gazdák közé tartozott a fent említett Szili Péter is, aki 1792-ben házas fiával élt együtt többcsaládos háztartásban. 1804-ig ő maga és házas fia is meghalt, a meny eltávozott Sárpilisről, ebben a szükséghelyzetben Takács Pál Szili Sárával kötött házassága biztosította a felnőtt férfi munkaerőt a háztartás számára, amely így ismét többcsaládos összetételű lett.

Végül 4 háztartás elköltözött Sárpilisről (1792-ben 13., 14., 48. és 49. sz.).

A fő változási tendencia tehát e gazdák csoportjában is *az egyszerű háztartások bonyolulttá válása* volt.

Nagyobb változatosságot figyeltünk meg azoknak a háztartásoknak a történetében, amelyeknek *csak egy vagy két tehenük* volt. Többségük 1792-ben egy családmag tagjaiból állt. Közülük 3 változatlan összetételű maradt, mert nem élt bennük házasuló korba lépő fiúgyermek (1792-ben 4., 52. és 74. sz.). Nem változott Szóládi János háztartásának típusa sem (1792-ben 2. sz.), noha a két szülő és az egyik fiúgyermek halála, két leánynak a falun kívülre történt házasodása után csak az első fiú, Pál maradt a faluban. Ő azonban megházasodott, és két gyermekével élt egy háztartásban, amely így megint csak egy családmag tagjaiból állt. A háztartás helyzetének romlására enged azonban következtetni, hogy 1804-ben „zsellérként" írták össze (83. sz.).

3 háztartás viszont — egy-egy gyermek megházasodása következtében — egyszerűből többcsaládos típusúvá vált (1792-ben 1., 23. és 44. sz.). Két háztartás osztódott fel. Asztalos Péter (1792-ben 58. sz.) 3 fiával és 3 leányával élt együtt, közülük egy fiú házasodott meg. Mind az apa, Asztalos Péter (1804-ben 61. sz.), mind a fiú, Ferenc (76. sz.) egycsaládos háztartásban élt. Asztalos Sámuel, István és Ádám testvérek voltak, és 1792-ben még együtt éltek (66. sz.), 1804-re azonban külön-külön háztartást alapítottak (69., 70. és 71. sz.); közülük Sámuellel már házas fiának családja is együtt élt. Azt azonban, hogy ebben a gazdaság-csoportban a testvérek nemcsak akkor váltak szét, ha az egyiknek a fia házasodott, tehát többcsaládos háztartás jött létre,

bizonyítja Szili János háztartása. Ebben 1792-ben egy nem házas öccs, István is élt (15. sz.), 1804-re azonban a két testvér — az utóbbinak házasságkötése után — szétvált, és mindkettőnek háztartásában csak a családmag tagjai éltek (12. és 13. sz.). Ez esetben tehát egy bonyolult összetételű háztartás két egyszerű összetételűvé hasadt szét. Hasonló változást csak a fent említett két „lovas" gazda háztartásban figyeltünk meg, ahol szintén házas testvérek váltak szét (1804-ben 35. és 36., valamint 24. és 25. sz.). Azt, hogy a csak tehenet tartók számára nem mindig volt szükséges vagy lehetséges több család együtt tartása, az is bizonyítja, hogy Kis István háztartásából (1792-ben 8. sz., 1804-ben 8. sz.) az első fiú, István házasságkötése után kivált (1804-ben 77. sz.), így két egycsaládos háztartás keletkezett.

A mindkét időpontban bonyolult összetételű 3 háztartás története szintén azt látszik mutatni, hogy a bonyolult összetétel ebben a gazdaság kategóriában sok esetben a demográfiai adottságok és események által kikényszerített kényszermegoldás volt. Szabó Pál háztartásában (1792-ben 56. sz., 1804-ben 57. sz.) a családmag tagjain kívül az özvegy édesanya élt, akiről nyilván nem lehetett másképpen gondoskodni. Kiss Antal háztartásában (1792-ben 69. sz.) a halála után szintén az özvegy anya maradt a házas fiú családjával (1804-ben 73. sz.). Özvegy Vátzi Istvánné 1792-ben legidősebb leányával, annak férjével és négy fiatalabb leánygyermekével élt (57. sz.). 1804-re az özvegy meghalt, három leány megházasodott, és eltávozott a háztartásból, az egy hajadon leány azonban nővére és sógora háztartásában maradt (59. sz.). A csak „tehenes" háztartások közül 2 költözött el Sárpilisről (1792-ben 31. és 72. sz.).

A tehenes gazdák csoportjában megfigyelt változatos tendenciákat talán úgy lehetne összegezni, hogy *a háztartások alakulásában döntő szerepet játszottak a demográfiai adottságok.*

Még erősebben érvényesül a demográfiai események hatása az *állattal nem rendelkező* háztartások körében. Feltételezhetjük, hogy ezek a háztartások nagyobb méretű földművelést nem végezhettek, a más háztartások gazdaságaiban alkalmilag végzett munkákból vagy egyéb tevékenységekből teremtették elő a megélhetésükhöz szükségeseket. Ezért a gyermekek születése, még inkább házasuló életkorba kerülésük, valamint a szülők halála, súlyos alkalmazkodási problémákat, feszültségeket okozhatott. Két háztartásban az egyik fiúgyermek házassága után két család tagjai éltek együtt (1792-ben 29. és 42. sz.). Három további háztartás is egyszerűből bonyolult összetételűvé vált, de nem azon a szokásos módon, amelyet a nagyobb gazdák családjaiban gyakran megfigyeltünk. Szóládi István 1792-ben feleségével, leányával és mostohafiával, Solti Péterrel élt együtt (40. sz.). 1804-ig Szóládi István meghalt, leánya férjhez ment és férje háztartásának tagja lett, Solti Péter megházasodott, és az ő háztartásában élt özvegy édesanyja (1804-ben 43. sz.). Szilvási Pál, aki a római katolikusok közül egyedül szerepel az 1793-as gazdasági összeírásban, mégpedig a házas zsellérek között, eredetileg feleségével és három gyermekével élt (1792-ben 75. sz.). 1804-ig meghalt a felesége, a leány férjhez ment a római katolikus zsellér megjelölésű Tsernák Mihályhoz (1804-ben 97. sz.), kisebbik fia valószínűleg elköltözött Sárpilisről. Másik fia, Simon megházasodott, és az özvegy Szilvási Pál az ő háztartásában élt, amely tehát a „családmag és rokon" típushoz tartozik (78. sz.). Végül Szathmári Ferencnek (1792-ben 67. sz.) két fia házasodott meg, és élt együtt — többcsaládos háztartásban — megözvegyült édesanyával (1804-ben 72. sz.).

Ellenkező irányú változásokat is látunk: Molnár István háztartása (1792-ben 46. sz.) az özvegy édesanya halálával vált egyszerű összetételűvé. Sirai Szabó István háztartásából (1792-ben 41. sz.) leánya és veje elköltözött. Demográfiai esemény hatására változott Kata János háztartásának összetétele, bár típusa továbbra is „egyszerű" maradt (1792-ben 68. sz.): 1804-ben csak az özvegy anya, Döme Panna, és leánya, Kata Sára éltek együtt; a háztartás ekkor a zsellérek sorába került (96. sz.). Molnár János háztartása (1792-ben 47. sz.) teljes egészében elköltözött, Stetin András családja (1792-ben 73. sz.) az apa halála után, Szabó István zselléré pedig (1792-ben 81. sz.) a feleség és három gyermek halála után távozott a faluból. Ezek a példák világosan mutatják, hogy az egyetlen felnőtt férfi vagy nő családtag halála a háztartás teljes széteséséhez vagy zsellér sorba süllyedéséhez vezethetett. Ezek a családok tehát az *állandó demográfiai veszélyeztetettség* körülményei között éltek.

Demográfiai és gazdasági körülmények hatása a háztartások összetételére

A különböző gazdaság-nagyság csoportokba tartozó háztartások összetételének és változásának fenti elemzése megmutatta, hogy a demográfiai adottságok igen messzemenően befolyásolták a háztartások átlagos nagyságát, típusok szerinti megoszlásukat, és az egyes háztartásokban történt változásokat, a háztartások „stratégiáját". A demográfiai tényezők közül mindenekelőtt a *halandóságnak* volt erős hatása. Mivel a felnőttek halandósága is meglehetősen rossz volt (bár a maihoz képest elsősorban a csecsemő- és gyermekhalandóság szintje volt igen magas), gyakran előfordult, hogy meghalt a férj, a feleség, a családapa vagy anya. Az özvegyekről és árvákról valamilyen módon gondoskodni kellett. Az özvegy férfiak túlnyomó többsége újraházasodott, különösképpen ha a gazdaság vezetése az ő kezében volt. Az összeírásokban ezért alig találunk özvegy férfiakat, illetve a kevés özvegy férfi vagy házas gyermekével élt együtt, vagy zsellér volt, másnak dolgozott, így saját gazdaságában nem is volt szüksége felnőtt nő segítségére. Az özvegy nőket — ha nem mentek újra férjhez, legtöbbször özvegy férfihoz — nem házas gyermekeikkel együtt többnyire valamelyik házas gyermekük fogadta be háztartásába. Ha erre nem volt lehetőség, az özvegy nő zsellérsorba süllyedt, mint 1804-ben Sírásó Mihályné Döme Panna és leánya, Kata Sára (96. sz.). A fiatalkorú árvákat legtöbbször szintén a házas testvérek fogadták be. Feltételezhetjük, hogy az 1792. és 1804. évi összeírásokban az egyes háztartásokban szereplő, nem a családhoz tartozó és nem szolga gyermekkorú személyek — mint 1804-ben Kultsár Sámuel háztartásában Csontos Rebeka (6. sz.) és Korsós Mihály háztartásában Hegyi Ádám (40. sz.) — szintén távolabbi rokonok árvái lehettek.

Más természetű, de nem kevésbé súlyos feszültségek merülhettek fel a családok termékenységével, *gyermekszámával* kapcsolatban. Az évente bejegyzett születési és halálozási számok mutatják, hogy 1790 előtt a népesség lassan nőtt, tehát átlagosan családonként kettőnél-háromnál nem lehetett több a felnőtt kort megérő gyermekek száma. Ez azonban természetesen nem jelentette azt, hogy egy férfi örökös minden családban elérte a felnőtt kort, aki átvehette a gazdaságot, és öreg szüleiről gondoskodhatott. Például Kováts Jónás Istvánnak és Szőke Susának 11 gyermeke született, közülük 8 hatéves kora előtt meghalt, ezért 1792-ben csak Éva leányukat (53. sz.), 1804-ben

pedig Éva mellett Erzsébetet írták össze (55. sz.). 1806-ban született István fiuk azután elérte a felnőttkort, és átvehette a gazdaságot. 1806-ban azonban házasságuk már huszadik éve körül járt, így komoly veszélye volt annak, hogy nem lesz fiú örökösük. Amint láttuk, a parasztgazdák a fiúörökös hiányát egy vő magukhoz fogadásával próbálták ellensúlyozni. A vőt vagy a sok fiúgyermekkel rendelkező családokból, vagy a zsellérek közül kellett választaniuk.

Más természetű, de nem kisebb gondot okozott, ha nagyobb számú gyermek megélhetéséről kellett gondoskodni. Asztalos Péternek és Tök (vagy Török) Erzsébetnek 1775-től 1794-ig 3 fia és 4 leánya született; mindannyian megélték a házasságkötési életkort, s meg is házasodtak (1792-ben 58. sz., 1804-ben 61. sz.). A fiúk közül az első házasságkötése után a szülőkkel maradt, a második külön háztartást alapított, a harmadik 1804-ben még nem volt házas és szüleivel élt. Láttuk, hogy ilyen esetekben a nagyobb gazdasági erejű háztartások egy — esetleg több — fiúgyermeket feleségével és gyermekeivel együtt befogadtak, a további fiúgyermekeket megpróbálták vőként más háztartásokban elhelyezni.

Különösképpen megnehezedhettek ezek a problémák 1790 után, amikor a népesség gyorsan növekedni kezdett, s a fiatal házaspárok száma lényegesen meghaladta a szülők nemzedékébe tartozó házaspárokét. Ebben a helyzetben a parasztgazdák legtöbbször az előbb említett stratégiát alkalmazták: a házas gyermekeket saját háztartásukba fogadták be. Ennek következtében megnőtt a többcsaládos háztartások aránya. A sárpilisi háztartások szerkezete — mint Faragó Tamás elemzései szerint a jobbágyparasztok háztartásainak szerkezete az ország nagy részén — az „északnyugat-európai" és „közép-európai" típus irányából a „kelet-európai" irányába tolódott el. Azt mondhatjuk tehát, hogy *egyrészt a demográfiai nyomás, másrészt a földszűke a többcsaládos háztartások számának növekedését okozta.*

Természetesen nemcsak a házas gyermekeknek a szülői családba való befogadásával lehetett erre a helyzetre reagálni, és a sárpilisi háztartások sem minden esetben ezt a stratégiát választották. Annál is inkább így történt, mert *több család, különösképpen testvérek családjainak együttélése feltehetően lényeges feszültségeket okozott.* Erre enged következtetni az a sárpilisi megfigyelés, hogy a szülői családmag és több házas gyermek együttélése viszonylag ritka, és főképpen nem tartós: az egyik házas gyermek legtöbbször előbb-utóbb kivált a háztartásból. Még kevésbé tartósnak látszik a testvérek családjainak együtt maradása a szülők halála után.

Az egyik alternatív stratégia az *elköltözés* volt. Az állandó lakóhely változtatás a házatlan zsellérek között teljesen általánosnak látszik. Rajtuk kívül azonban 1792 és 1804 között 5 „lovas" háztartás (13., 14., 32., 49. és 51. sz.), 2 „tehenes" gazda (31. és 72. sz.) és egy olyan háztartás is elköltözött, amelynek nem volt állata (47. sz.). Eltűnt továbbá a faluból Korsós János háztartásából (1792-ben 37. sz.) Korsós Péter családja. Mindezek „teljes" családok voltak, nem hunyt el a férj vagy a feleség, ami a költözést esetleg kikényszerítette, mint például Stetin András családja esetében (1792-ben 73. sz.). Költözni tehát lehetett, de láthatóan nem szívesen vállalkoztak erre a sárpilisi családok, vagy nagyon kedvezőtlenek voltak a költözés feltételei.

Maradt tehát az „északnyugat-európai" stratégia: a késői házasodás, valamint az önálló háztartást alapítani nem tudók nőtlen, illetve hajadon sorban maradása. Valamilyen ok miatt a sárpilisiek ehhez sem folyamodtak. Ezzel szemben egy olyan eszközhöz nyúltak a népességnövekedésből adódó

problémák mérsékelésére, amely a korabeli Európában — eddigi tudomásunk szerint — csak szórványosan fordult elő: a házasságon belüli *születéskorlátozáshoz*. Az 1792-ben és 1804-ben összeírt családokban ennek nyomait még nehéz egyértelműen kimutatni. Például Kováts Péter és Szabó (Cseh) Éva házasságából (1804-ben 29. sz.) négy gyermek született, az asszony 17, 24, 31 és 40 éves életkorában. A házasságot a feleség 17. születésnapja előtt kötötték, és 66. éves életkorában történt halálával szakadt meg. A gyermekek közül kettő — az 1804-ben összeírt Erzsébet és az 1813-ban született Péter — érte meg a felnőttkort. Aligha képzelhető el, hogy a gyermekek születése között 7—9 éves időtávolság legyen, ha nem alkalmaztak születéskorlátozást. A sárközi születéskorlátozás kezdete és elterjedése azonban olyan kérdéskör, amelynek tárgyalása nem fér ennek a tanulmánynak kereteibe.

A demográfiai eseményeken kívül *a háztartások gazdasági ereje* is jelentősen befolyásolta a háztartás összetételét és szerkezetét. Joggal feltételezhetjük, hogy a legszegényebb háztartásokban azért nem élt több család, mert nem voltak képesek ennyi embernek megélhetést, munkaalkalmat biztosítani. A mások gazdaságában dolgozó nincstelenek számára nem jelenthetett előnyt a többcsaládos együttlakás, ezért csak végső esetben — a megözvegyült szülők eltartása végett — fogadtak be a családmagon kívüli személyeket. Ezzel szemben a gazdaságilag legerősebb háztartásokban a munkaerő-szükséglet kívánhatta a többcsaládos együttélést: több felnőtt férfi és nő munkaerejét. Az az egyszerű tény, hogy az ökörrel végzett szántás két felnőttet (lehetőleg férfit) igényelt, magában is megmagyarázza, miért volt előnyös az ökrös gazdák számára a többcsaládos együttélés. A nagyobb gazdaság természetesen több munkaalkalmat biztosított, és nagyobb termeléséből több személyt lehetett eltartani.

Felmerül a kérdés, hogy Sárpilisen miért elsősorban a rokonságból biztosították a gazdasághoz szükséges munkaerőt; miért nem támaszkodtak nagyobb mértékben idegen munkaerőre, zsellérekre és szolgákra, mint ahogyan azt Északnyugat-Európában, elsősorban Angliában tették. Az utóbbi társadalomban a fiatalok — éspedig a jobbmódúak gyermekei is — a házasságkötés előtt több éven keresztül idegen háztartásokban szolgáltak, ezáltal biztosítva azoknak munkaerő-szükségletét. Egy kisgyermekes család vagy egy idős házaspár, amelynek gyermekei már külön költöztek, így tudta a gazdasághoz hiányzó munkaerőt megszerezni. Az ilyen „szolgaság" azonban nem jelentett életre szóló társadalmi helyzetet: a szolgák később megházasodtak, önálló háztartást és gazdaságot alapítottak, és maguk alkalmaztak átmenetileg szolgákat.

Sárpilisen nem ilyen jellegű volt a „zsellérség" és „szolgaság". Az 1804. évi összeírásban egy leány szerepel „szolga" megnevezéssel az egyik háztartáson belül, továbbá 37 személy (15 háztartás) az összeírás végén, valamely háztartáshoz besorolva.[32] Az utóbbiak közül 27 személy (8 háztartás) nem egyedülálló volt, hanem egy teljes vagy csonka család együtt volt „zsellér" egy gazda háztartása mellett. Az egyedülállók közül is csak ketten voltak fiatalok.

[32] Az 1804. évi összeírásban a 97. számú háztartás, Tsernák Mihály és családja, az eredetiben a „sub 1" jelöléssel szerepel, tehát az 1. háztartáshoz tartozna. Ilyen sorszámú háztartás azonban nincs az összeírásban. Ezért feltételeztük, hogy különálló házban laktak, amely az 1. sorszámot kaphatta. A zsellérekről és szolgákról közölt további adatokban ezért nem szerepeltettük Tsernák Mihályt és családját.

A *sárpilisiek tehát nagyrészt nem „életciklus" szolgák voltak, hanem végérvényesen a zsellér vagy szolga réteghez tartoztak.* Nagyon kevéssé valószínű, hogy parasztgazda gyermeke ilyen szolgálatra vállalkozott. 7 egycsaládos háztartásban, 3 „családmag és rokon" típusú háztartásban és a 4 többcsaládos háztartásban élt zsellér vagy szolga. Tehát nem összpontosultak az átmenetileg kevés munkaerejű háztartásokban.

Összefoglalóan így válaszolhatunk a tanulmányunk elején felvetett kérdésekre:

1. Kétségtelenül volt a háztartások életének bizonyos ciklikus változása, tehát a fiatal házaspár először egyszerű családban élt gyermekeivel, majd azok felnövekedése és megházasodása után egy ideig többcsaládos háztartásban éltek együtt, végül a gyermekek távozása után új egycsaládos háztartásuk volt. Azonban nem mindenki élt szükségképpen élete egy részében többcsaládos háztartásban. *A társadalomnak egy jelentős — szegényebb — részében a „nagycsaládos" együttélés csak egészen kivételesen fordulhatott elő.* Ez a „nagycsaládos" forma elsősorban csak a viszonylag nagy gazdaságot művelő parasztgazdáknál volt szinte általános Sárpilisen.

2. A XVIII. és XIX. század fordulóján *a sárpilisi háztartások szerkezete megváltozott,* megnőtt a többcsaládos háztartások aránya, éspedig legtöbbször annak a következtében, hogy *a szülők saját háztartásukba fogadták megházasodó gyermekeik egy részét, legtöbbször csak a legidősebb fiú családját.* Ez a meggyorsult népességnövekedés és földszűke okozta problémák átmeneti megoldási kísérlete volt.

IRODALOM

ANDORKA Rudolf
1975 *Paraszti családszervezet a XVIII—XIX. században. Alsónyék és Kölked adatai nemzetközi összehasonlításban.* Ethnographia LXXXVI. 340—367.
1977 *A család és háztartás nagysága és összetétele 1800 körül két dunántúli faluban (Alsónyéken és Kölkeden). Kísérlet P. Laslett elemzési módszerének felhasználására.* Történeti Statisztikai Tanulmányok. No. 3. 215—236.
1981 *A gyermekszám alakulásának társadalmi tényezői paraszti közösségekben (XVIII—XIX. század).* Ethnographia XCII. 94—110.

ANDORKA Rudolt—BALÁZS-KOVÁCS Sándor
1983 *A háztartások jellemzőinek és változásának vagyoni rétegek szerinti különbségei Sárpilisen, 1792—1804.* Előadás az MTA Történeti Antropológia I. ülésszakán.

ANDORKA Rudolf—FARAGÓ Tamás
1984 *Az iparosodás előtti (18—19. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata.* Agrártörténeti Szemle. (Nyomdában.)

ANDRÁSFALVY Bertalan
1973 *A Sárköz és a környező Duna-menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználata a szabályozás előtt.* Budapest
1975 *A Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig.* Tanulmányok Tolna megye történetéből. VII. Szekszárd

BERKNER, Lutz
1972 *Rural family organization in Europe: a problem in comparative history.* Peasant Studies Newsletter. I. 145—156.

CZAP, Peter Jr.
1983 *"A large family: the peasant's greatest wealth": serf households in Mishino, Russia, 1814—1858.* In: WALL Richard et al (szerk.) 1983. 105—151.

DÁNYI Dezső
1977 *Háztartás és család nagysága és struktúrája az iparosodás előtti Magyarországon.* Történeti Statisztikai Tanulmányok. No. 3. 5—104.
DÁNYI Dezső—DÁVID Zoltán (szerk.)
1960 *Az első magyarországi népszámlálás (1784—1787).* Budapest, KSH Könyvtára.
FARAGÓ Tamás
1977 *Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon 1787—1828.* Történeti Statisztikai Tanulmányok. No. 3. 105—214.
FÉL EDIT—HOFER Tamás
1969 *Proper peasants. Traditional life in a Hungarian village.* Chicago
FODOR Márta
1974 *A sárközi kontraktualista jobbágyok úrbéri terheinek alakulása.* Tanulmányok Tolna megye történetéből V. Szekszárd. 277—317.
HAJNAL, John
1982 *Two kinds of preindustrial household formation system.* Population and Development Review. 8. 449—494.
KOVÁCS Imre
1937 *A néma forradalom.* Budapest
1940 *A parasztéletforma csődje.* Budapest
LASLETT, Peter
1977 *Family life and illicit love in earlier generations.* Cambridge
1983 *Family and household as work group and kin group: areas of traditional Europe compared.* In: WALL Richard et al. (szerk.) 1983. 513—563.
LASLETT, Peter—WALL Richard (szerk.):
1972 *Household and family in past time.* Cambridge
MITTERAUER, Michael
1975 *Vorindustrielle Familienformen.* In: ENGEL-JANOSI, Friedrich—KLINGENSTEIN, Grete—LUTZ, Heinrich (szerk.): Fürst, Bürger, Mensch. Wien. 123—185.
PALLI, Haldur
1983 *Estonian households in the seventeenth and eighteenth centuries.* In: WALL Richard et al. (szerk.): 1983. 207—216.
PATAKI József
1936 *A Sárköz gazdaság- és településföldrajza.* Pécs
1937 *A Sárköz népesedéstörténete és az egyke kifejlődése.* Történetírás. 1. 85—96., 193—205.
PLAKANS, Andrejs
1983 *The familial contexts of early childhood in Baltic serf society.* In: WALL Richard et al. (szerk.): 1983. 167—206.
TAMÁSY József
1963 *Az 1784—1787. évi első magyarországi népszámlálás család- és háztartásstatisztikai vonatkozásai.* Demográfia 6. 526—538.
1964 *Család — háztartás.* In: SZABADY Egon (szerk.): Bevezetés a demográfiába. Budapest. 214—236.
WALL, Richard—ROBIN, Jean—LASLETT, Peter (szerk.)
1983 *Family forms in historic Europe.* Cambridge

Rudolf Andorka—Sándor Balázs-Kovács

TYPES AND CHANGES OF HOUSEHOLD STRUCTURE (SÁRPILIS, 1792—1804)

(Abstract)

Two listings of the population by households from 1792 and 1804, an economic listing of the household heads containing their land area and their animals from 1793 and the parish register of Sárpilis were combined to investigate the household structures and their changes in relation to the economic resources of the households. The population listings were analyzed by the method proposed by P. LASLETT. The same households were identified in 1792 and 1804, as well as in the economic listing.

In this 12 years the natural increase of the population was rather high, much higher than in the previous and subsequent periods. As the village had only a limited arable land area, the growth of the population caused considerable demographic pressure. Households belonging to different socio-economic strata coped differently with these difficulties.

Landless cotters and servants used to migrate out and in, seeking possibilities of employment. Also some peasant households outmigrated. The most common strategy of peasant households was, however, to permit the married children to live in the household of their parents. In consequence the percentage of multiple family households strongly increased.

Multiple family households were most common in the wealthies stratum of the peasants. When such households were split, one of the successor households was usually itself a multiple family household. Among the peasants having less land and animals there were more simple family households, and after splitting the successors were sometimes all simple family households, but also in this group the tendency was the increase of the share of complicated households.

The growth of the size and complication of households, however, could only temporarily solve the problems caused by the growing population. The first signs of birth control can be detected in the marriage cohort of 1791—1820, i.e. in the couples registered in the listing of 1804. In later decades birth control spread rapidly in the population of Sárpilis, bringing down population growth and leading later to the decline of the original Calvinist population.

FÜGGELÉK

1. Sárpilis lakossága 1792-ben

Háztartás sorszám	Név	Életkor	1804 háztartás szám	Meghalt	Elköltözött		Eltűnt	Háztartás típus	Gazdaság*
					házasság miatt	egyéb ok			
1.	Balog János	—	2					3b 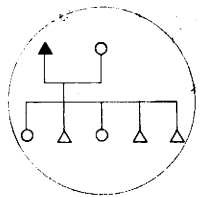	tehén: 1
	Szili Anna	—	2						
	Balog János	13	2						
	Balog György	4	2						
	Balog Sándor	0,5	2						
	Balog Ilona	15	2						
	Balog Erzsébet	9	2						
2	Szóládi János	27					+	3b 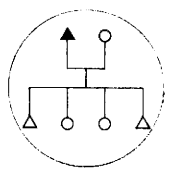	szőlő: 2
	Ferenc Susa	—			+				tehén: 2
	Szóládi Pál	18	83						
	Szóládi Péter	6		+					
	Szóládi Judit	16	58						
	Szóládi Susánna	14			+				
3.	Móses István			+				3b 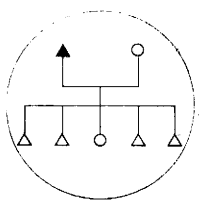	rét: 4
	Korsós Erzsébet	—	60						szőlő: 6
	Móses Péter	19		+					ló: 2
	Móses József	16	60						ökör: 2
	Móses János	12	51						tehén: 2
	Móses István	7	60						
	Móses Susánna	13	77						

4.	I. Kiss János István		4					3b	rét: 3
	Varga Judit	—	4						szőlő: 2
	Kiss Éva	9			+				tehén: 1
	Kiss Judit	7	4						
	Kiss Susa	0,5	4						
5.	Öreg Porkoláb András	—					+	4a	szántó: 14
	Tök Éva			+					rét: 7
	Porkoláb Péter	20		+					szőlő: 4
									ló: 2
									tehén: 2
6.	Dávid István	—	7					5bI	szántó: 6
	Szücs Ilona	—	7						rét: 10
	Dávid József	25	38						szőlő: 7
	Döme Anna	—	38						ló: 2
	Dávid Péter	16	7						ökör: 4
	Dávid Ferenc	2,5	38						tehén 4
	Szösz János szolga	23					+		
7.	Ö. Kis István	—	8					5bII	rét: 3
	Áts Éva	—	8						szőlő: 3
	Kis István	26	3						ló: 2
	Pap Susa	-	3						tehén: 2
	Kis Ferenc	23	8						
	Tót Ilona	-	8						
	Kis Erzsébet	7	3						
	Áts Panna	—		+					
	Farkas János	12	44						

* A gazdaságra vonatkozó adatok közül a szántót pozsonyi mérőben, a rétet kaszásban, a szőlőt kapásban kifejezve adtuk meg. Ha a gazdaságra vonatkozó adat üres, akkor az 1793. évi összeírásban sem föld, sem nagy háziállat nem szerepelt az illető háztartásnál. „Nincs adat" bejegyzést tettünk azokhoz a háztartásokhoz, amelyek az 1793. évi gazdasági összeírásban nem szerepeltek.

Ház-tartás sorszám	Név	Életkor	1804 háztartás szám	Meghalt	Elköltözött: házasság miatt	Elköltözött: egyéb ok	Eltűnt	Háztartás típus	Gazdaság*
8.	J. Kis István	—	9					3b 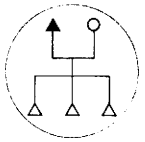	rét: 2 szőlő: 2 tehén: 1
	Szabó Sára	—	9						
	Kis István	15	77						
	Kis Ádám	7	9						
	Kis Ferenc	1	9						
9.	Gergely János	—	10					3b 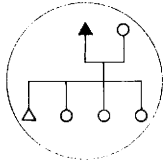	szántó: 6 rét: 10 szőlő: 5 ökör: 4 tehén: 3
	Vég Erse	—	10						
	Gergely István	22	10						
	Gergely Erse	14			+				
	Gergely Susa	6	23						
	Gergely Sára 2	2	10						
10.	Fekete Péter	—	14					4c 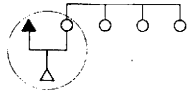	rét: 8 szőlő: 6 ló: 2 tehén: 2
	Kováts Susa	—	14						
	Fekete Péter	0,5		+					
	Kováts Erse	12	14						
	Kováts Sára	6					+		
	Kováts Judit	4	14						
11.	Kováts Péter	—	15					3b 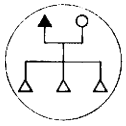	szántó: 20 rét: 8 szőlő: 6 ökör: 2 tehén: 2
	Antal Erse	—	15						
	Kováts András	22	15						
	Kováts János	16			+				
	Kováts Péter	13	29						

12.	Kováts János Ivanics Sára Kováts János Kováts István Kováts Erse	— — 13 7 17	16 16 16 16 74					3b 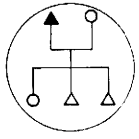	rét: 3 szőlő: 3 ló: 2 ökör: 2 tehén: 1
13.	M. Szabó János Mókus Panna Szabó János Szabó Márton Szabó István Szabó Judit	— — 14 8 6 1					+ + + + + +	3b 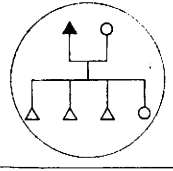	rét: 1 szőlő: 2 ló: 2 tehén: 1
14.	M. Szabó István Karátson Susa Szabó Mihály Szabó Éva Szabó Erse	— — 9 5 0,5		+ 			+ + + +	3b 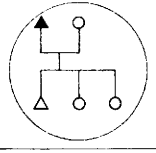	rét: 3 szőlő: 1 ló: 2 tehén: 1
15.	Szili János Moses Erse Szili István Szili János Szili Erse Molnár Ilona	— — 20 6 0,5 —	12 12 13 12 12	 +				4c 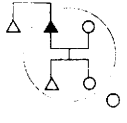	szőlő: 1 tehén: 1
16.	Bogáts Mihály Kökény Susa Bogáts Mihály Bogáts Péter	— — 18 22	84 27				 + +	3b 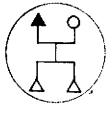	rét: 3 szőlő: 1 ló: 2 tehén: 1

Háztartás-sorszám	Név	Életkor	1804 háztartás szám	Meghalt	Elköltözött: házasság miatt	Elköltözött: egyéb ok	Eltűnt	Háztartás típus	Gazdaság*
17.	Szabó Mihály	—	17					5bI 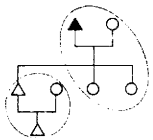	rét: 4
	Sós Erse	—	17						szőlő: 6
	Szabó István	25	17						ló: 2
	Kis Judit	-		+					ökör: 4
	Szabó Sára	20			+				tehén: 2
	Szabó Susa	12	17						
	Szabó Erse	0,5	17						
18.	Vitéz János	—	18					5bII 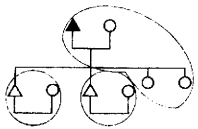	rét: 10
	Nyiri Erse	—		+					szőlő: 6
	Vitéz István	27	19						ló: 4
	Széki Erse	—	19						ökör: 4
	Vitéz János	25	18						tehén: 3
	Piros Sára	—	18						
	Vitéz Erse	14	72						
	Vitéz Éva	6	18						
19.	Kováts Jónás	—	5					5c 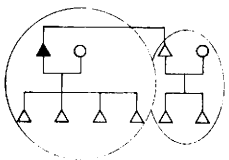	szántó: 20
	Bogár Susa	—	5						rét: 11
	Kováts Péter	37	21						szőlő: 7
	Szösz Éva	—	21						ló: 4
	Kovátcs József	16	5						ökör: 2
	Kovács Jónás	6	5						tehén: 2
	Kovács János	1	5						
	Kovács Mihály	1	5						
	Kováts Péter	13	52						
	Kováts Ádám	7	21						
	Fölső Susa	15					+		
20.	Dávid János	—	22					3b 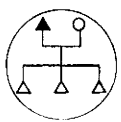	rét: 2
	Seres Judit	-	22						szőlő: 4
	Dávid János	12	22						ló: 2
	Dávid István	6	22						tehén: 1
	Dávid Péter	0,5		+					

21.	Dávid Mihály	—	23					3b	rét:	2
	Török Ilona	—		+				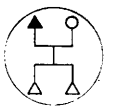	szőlő:	4
	Dávid Mihály	9	23						ló:	2
	Dávid István	2		+					tehén:	1
22.	Asztalos István	-	24					5c	rét: 4+3=7	
	Vetsei Sára	-	24					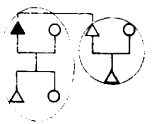	szőlő: 2 + 2 = 4	
	Asztalos János	26	25						ló 2+2=4	
	Sikó Sára	—	25						tehén: 2+1 = 3	
	Asztalos Sándor	9	24							
	Asztalos Ferenc	0,5	25							
	Asztalos Sára	0,5	24							
23.	Kis Pál	–	26					3b	rét:	8
	Jakab Judit *	–	26					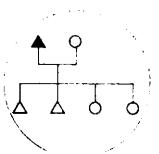	szőlő:	5
	Kis István	20	26						tehén:	1
	Kis János	12	26							
	Kis Judit	16	34							
	Kis Éva	8	75							
24.	Ö. Döme János	—		+				5e	rét:	4
	Gál Mihály	53	27					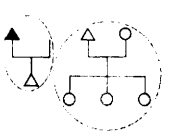	szőlő:	4
	Kulcsár Judit	—	27						ló:	2
	Döme József	20		+					ökör:	4
	Gál Erse	6	67						tehén:	2
	Gál Susa	8	27							
	Gál Sára	16	27							
25.	Kurdi István	—	28					3b	rét:	7
	Szél Judit	-	28					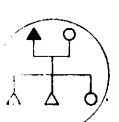	szőlő:	5
	Kurdi János	16	28						ló:	2
	Kurdi István	6	28						ökör:	2
	Kurdi Susa	8	69						tehén:	2

Háztartás sorszám	Név	Életkor	1804 háztartás szám	Meghalt	Elköltözött: házasság miatt	Elköltözött: egyéb ok	Eltűnt	Háztartás típus	Gazdaság*
26.	Cseh István Szél Éva Cseh (Szabó?) **Éva** Cseh Erse	— — 8 0,5	**29** **29** **29**	 +				3b 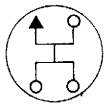	**rét: 7** **szőlő: 2** **ló: 2** **tehén: 1**
27.	Balás István Kis Susa Balás István Balás Susa Nagy Jutka	— — 6 2	30 30 30	 + +				4a 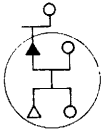	szántó: 12 rét: 20 szőlő: 8 ló: 6 ökör: 4 tehén: 4
28.	Szőke Sándor Korsós Panna Szőke Gergely Szőke Sándor Szőke Pál	— — 9 6 3	33 33 33 33	 + 				3b 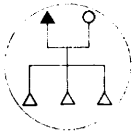	**rét: 8** **szőlő: 5** **ló: 4** **tehén 2**
29.	Gatai István Dömötör Erse Gatai István Gatai Gergely Gatai János Gatai Erse	— — 17 4 1 14	34 34 34 34 34	 	 +			3b 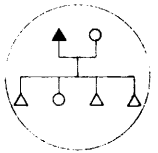	**rét: 6** **szőlő: 3**

30.	Vetsei Ádám	—		+		+		5bI 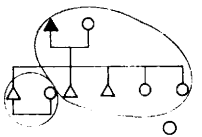	rét: 8 szőlő: 8 ló: 2 tehén: 2
	Szép Sára	—							
	Vetsei Ádám	23	35						
	Asztalos Susa	—	35						
	Vetsei Péter	18	39						
	Vetsei János	14	36						
	Vetsei Susa	12		+					
	Vetsei Judit	8		+					
	Boros Ilona	—		+					
31.	Balog István	—					+	5aI 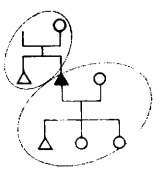	rét: 3 szőlő: 3 tehén: 1
	Tsősz Éva	—					+		
	Balog Ádám	14					+		
	Balog István	6					+		
	Balog Sára	5					+		
	Balog Susa	2					+		
	Sallai Judit	—		+					
32.	Nagy Sándor	—					+	3b 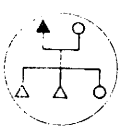	rét: 3 szőlő: 3 ló: 2 tehén: 2
	Bentze Sára	—					+		
	Nagy János	15				+			
	Nagy Sándor	4		+					
	Nagy Klára	8					+		
33.	Kubrántzki András	—	50					3b 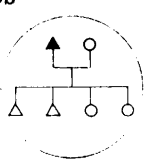	rét: 7 szőlő: 2 ló: 2 tehén: 1
	Szabó Erse	—	50						
	Kubrántzki Ádám	12	50						
	Kubrántzki András	5	50						
	Kubrátzki Erse	7	50						
	Kubrátzki Panni	1	50						
34.	Kubrátzki János	—	90					3b 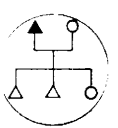	rét: 7 szőlő: 2 ló: 2 tehén: 1
	Kis Éva	—	90						
	Kubrátzki János	5					+		
	Kubrátzki Ferenc	0,5		+					
	Kubrátzki Susa	—			+				

Háztartás sorszám	Név	Életkor	1804 háztartás szám	Meghalt	Elköltözött: házasság miatt	Elköltözött: egyéb ok	Eltűnt	Háztartás típus	Gazdaság*
35.	Dávid Mihály	—	39					3b 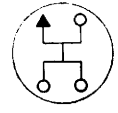	rét: 16 szőlő: 6 ló: 6 tehén: 4
	Nagy Klára	—	39						
	Dávid Sára	16	39						
	Dávid Erse	9	39						
36.	Szili Péter	—		+				5bI 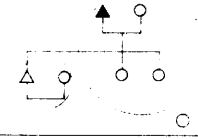	rét: 7 szőlő: 7 ló: 2
	Békás Éva	—	53						
	Szili János	25		+					
	Molnár Erse	—					+		
	Szili Sára	16	53						
	Szili Erse	9	53						
	Máté Kata	—	93						
37.	Korsós János	—		+				5bII 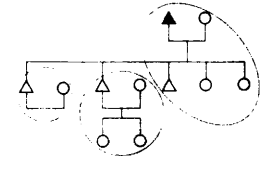	rét: 8 szőlő: 8 ló: 2 ökör: 4 tehén: 3
	Lázás Anna	—				+			
	Korsós János	30	42						
	Kovács Erse	—	42						
	Korsós Péter	26					+		
	Asztalos Erse	—					+		
	Korsós Ádám	16					+		
	Korsós Anna	13			+				
	Korsós Susa	7			+				
	Korsós Erse	2		+					
	Korsós Éva	0,5	42						
38.	Tsapai Gergely	—	41					5bI 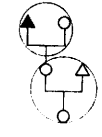	rét: 15 szőlő: 6 ló: 4 ökör: 4 tehén: 4
	Angyó Erse	—	41						
	Kis Mihály	—	41						
	Tsapai Éva	—	41						
	Kis Éva	0,5	41						

39.	Vetsei János Vintze Erse Vetsei János Vetsei Susa Vetsei Erse	— — 5 9 0,5	51 51 51 51 51					3b 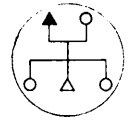	rét: 2 szőlő: 1 ló: 1 tehén: 1
40	Szóládi István Sirásó Susa Szóládi Judit Solti Péter	— — 8 22	 43 58 43	+				3b 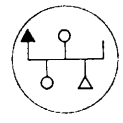	rét: 3 szőlő: 3
41.	Sir. Szabó István Vetsei Erse Zsikó János Szabó Susa	— — — 18	92 92				+ +	5bI 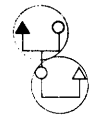	rét: 2 szőlő: 2
42.	Sánta Ferentz Tavalyi Erse Sánta István Sánta Judit	— — 12 8	45 45 45 45					3b 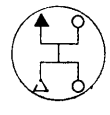	
43	Asztalos Mihály Márton Susa Asztalos János Asztalos István Asztalos Mihály	— — 15 12 10	46 46 46 46 46					3b 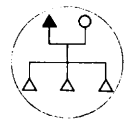	rét: 4 szőlő: 3 ló: 1

Háztartás-sorszám	Név	Életkor	1804 háztartás szám	Meghalt	Elköltözött		Eltűnt	Háztartás típus	Gazdaság*	
					házasság miatt	egyéb ok				
44	Domonkos István	—	47					3b	szőlő:	2
	Budai Judit	—	47						tehén:	1
	Domonkos István	21	47							
	Domonkos András	14	47							
	Domonkos Judit	7	26							
45.	Kis Mihály	—	48					5bI	rét:	4
	Vetsei Susa	—	48						szőlő:	4
	Kis Mihály	22				+			ló:	3
	Kováts Jutka	—	48						tehén:	2
	Kis Péter	12	48							
	Kis Ferentz	1		+						
	Kis Susa	—	48							
46.	Molnár István	—	49					4a	rét:	7
	Tserdi Judit	—	49						szőlő:	1
	Molnár István	9	49							
	Tóth Susa	—		+						
	Molnár Susa	10	44							
	Molnár Anna	5	49							
	Molnár Erse	2	49							
47.	Molnár János	—					+	3b	rét:	2
	Horváth Sára	—					+			
	Molnár Sára	15					+			
	Molnár Judit	12					+			
	Molnár Éva	8					+			
	Molnár Susa	4					+			

48.	Tsordás István	—					+	3a	rét: 4 szőlő: 2 ló: 2 tehén: 1
	Matyakó Kata	—		+					
49.	Kubrátzki István	—					+	3b	rét: 7 szőlő: 2 ló: 2 tehén: 1
	Szilágyi Ilona	—					+		
	Kubrátzki István	1					+		
	Kubrántzi Judit	8		+					
	Lázár Judit	—		+					
50.	Vetsei Péter	—		+				4a	rét: 6 szőlő: 3
	Vitéz Susanna	—			+				
	Vetsei Sára	3				+			
	Paprika Susa	—		+					
51.	Takács János	—					+	3b	rét: 18 szőlő: 7 ló: 2 tehén: 3
	Asztalos Erse	—					+		
	Takáts Palkó	19	53						
	Takáts János	18			+				
	Takáts György	7					+		
	Takáts Péter	5		+					
	Takáts Sára	12	67						
	Takáts Susa	0,5		+					
52.	Gatai János	—	54					3b	rét: 4 szőlő: 3 tehén: 1
	Szászi Panni	—	54						
	Gatai János	3	54						
	Gatai Susanna	13			+				
	Gatai Erse	6	54						
	Gatai Panni	1	54						

Háztartás sorszám	Név	Életkor	1804 háztartás szám	Meghalt	Elköltözött: házasság miatt	Elköltözött: egyéb ok	Eltűnt	Háztartás típus	Gazdaság*
53.	Kováts István	—	55					3b	rét: 8
	Szőke Susánna	—	55						szőlő: 3
	Kováts Judit	1		+					ló: 2
									tehén: 1
54.	Korsós Mihály	—	40					5c	rét: 25
	Makó Anna	—		+					szőlő: 17
	Korsós János	—	56						ló: 6
	Kis Susa	—		+					ökör: 4
	Korsós Mihály	14					+		tehén: 4
	Korsós János	8	56						
	Korsós Mihály	8			+				
	Korsós Sándor	5	40						
	Korsós Mihály	1	40						
	Korsós Sára	13	40						
	Korsós Susa	5		+					
	Korsós Susa	1		+					
	Korsós Jutka	6	76						
55.	Nagy István	.		+				5c	rét: 10
	Latos Anna	.					+		szőlő: 6
	Nagy Móses	30					+		ló: 4
	Nyirő Éva	—					+		ökör: 4
	Nagy István	2					+		tehén: 2
	Nagy Susánna	0,5					+		
	Latos Erse	15	43						
56.	Szabó Pál	.	57					4a	rét: 3
	Tóth Erse	—	57						szőlő: 2
	Szabó János	4	57						tehén: 2
	Szabó Erse	1		+					
	Balás Panna	.	57						

57.	Vátzi Istvánné	—		+				5bI 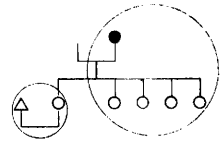	rét: 8 szőlő: 3 tehén: 1
	Fülöp János	22	59						
	Vátzi Panna	—	59						
	Vátzi Éva	20	59						
	Vátzi Erse	17	6						
	Vátzi Sára	14			+				
	Vátzi Jutka	7			+				
58.	Asztalos Péter	—	61					3b 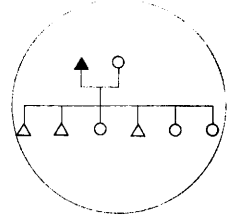	rét: 3 szőlő: 4 tehén: 1
	Tök Erse	—	61						
	Asztalos Péter	16	61						
	Asztalos Ferentz	13	76						
	Asztalos József	4	61						
	Asztalos Erse	10			+				
	Asztalos Kata	4	61						
	Asztalos Panna	1	61						
59.	Horváth Sámuel	—	62					3b 	nincs adat
	Asztalos Sára	—	62						
	Horváth Ferenc	0,5	62						
60.	Tsapai János	—	63					3a 	rét: 4 szőlő: 4 ló: 3 ökör: 2 tehén: 1
	Nagy Panna	—	63						
61.	Döme Mihály	—	64					3b 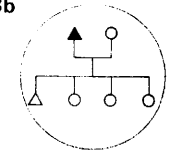	rét: 4 szőlő: 4 ló: 2 ökör: 2 tehén: 2
	Szőke Rákhel	—	64						
	Döme Sándor	16	37						
	Döme Rákhel	13					+		
	Döme Susa	10	57a						
	Döme Sára	2	64						

Háztartás sorszám	Név	Életkor	1804 háztartás szám	Meghalt	Elköltözött		Eltűnt	Háztartás típus	Gazdaság*
					házasság miatt	egyéb ok			
62.	Paprika János	—	66					3b	rét: 4
	Dávid Sára	—	66						szőlő: 2
	Paprika István	6	66						ökör: 2
	Paprika Erse	3	66						tehén: 1
	Paprika Judit	1	66						
63.	Paprika Mihály	—		+				3a	nincs adat
	Polgár Erzsébet	—		+					
64.	Ö. Asztalos István	—	67					3b	rét: 6
	Kováts Erse	—		+					szőlő: 4
	Asztalos István	13	27						ló: 3
	Asztalos János	10	67						tehén: 3
	Asztalos Péter	7	67						
	Asztalos Sára	17			+				
65.	Asztalos Mihály	—	68					3b	rét: 3
	Balás Sára	—	68						szőlő: 4
	Asztalos Judit	12			+				ló: 2
	Asztalos Éva	10	23						tehén: 2
	Asztalos Erse	5	68						
	Asztalos Gergely	0,5		+					

66.	Asztalos Sámuel	—	69					5c	rét: 8
	Gergely Erzsébet	—		+					szőlő: 5
	Asztalos István	—	71						tehén: 1
	Jónás Sára	—	71						
	Asztalos Ádám	—	70						
	Mósi Kata	—	70						
	Asztalos János	11	69						
	Asztalos Péter	9	39						
	Asztalos Ferentz	2	71						
	Asztalos István	12		+					
	Asztalos Judit	1	69						
	Asztalos Erzsébet	11	56						
	Asztalos Éva	8					+		
	Asztalos Susa	2	70						
67.	Szathmári Ferenc	—		+				3b	
	Döme Kata	—	72						
	Szathmári János	11	72						
68.	Kata János	—			+			3d	
	Döme Panna	—	96						
	Kata Sára	10	96						
69.	Kis Antal	—		+				5b I	rét: 1
	Garzó Kata	—	73						szőlő: 2
	Kis István	—	73						tehén: 2
	Döme Judit	—	73						
	Kis Sára	17	28						
	Kis Éva	17	15						
	Kis Erse	1	73						

Háztartás-sorszám	Név	Életkor	1804 háztartás szám	Meghalt	Elköltözött: házasság miatt	Elköltözött: egyéb ok	Eltűnt	Háztartás típus	Gazdaság*
70.	Móses János	—	74					5bI 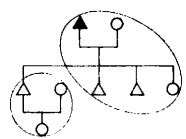	rét: 9
	Kőrősi Judith	—	74						szőlő: 9
	Móses János	31	74						ló: 4
	Szösz Judit	—	74						ökör: 4
	Móses Ferentz	22			+				tehén 2
	Móses Mihály	20	74						
	Móses Sára	13	36						
	Móses Éva	4	74						
71.	Kis János	—	75					3b 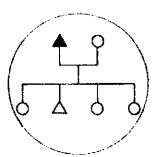	rét: 2
	Tsordás Panna	—	75						szőlő: 2
	Kis János	11	75						ló: 2
	Kis Éva	13	46						
	Kis Erse	4	45						tehén: 1
	Kis Susa	1	75						
72.	Bentze János	—					+	3b 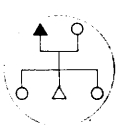	szőlő: 4
	Dávid Erse	—					+		
	Bentze János	2					+		tehén: 1
	Bentze Erse	5					+		
	Bentze Susánna	2 hét		+					
73.	Stetin András	—		+				3b 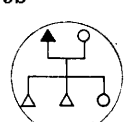	
	Fetske Erse	—					+		
	Stetin András	9					+		
	Stetin István	6					+		
	Stetin Panna	11					+		

74.	I. Döme János Korsós Erzsébet Döme Erse Döme Panni	— — 3 1	65 65 65 65					3b 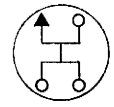	szőlő: 2 tehén: 1
75.	Szilvási Pál róm. kat. Horváth Panna Szilvási Simon Szilvási Imre Szilvási Jutka	— — 20 6 10	78 78 97	+			+	3b 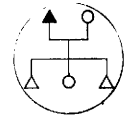	
76.	Balog Judit zsellér Susa Éva	— — —	95				+ +	3d 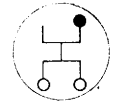	Nincs adat
77.	Szili Sára zsellér Erse	— —		+			+	3d 	Nincs adat
78.	Gatai Sára zsellér	—		+				1b ●	Nincs adat
79.	Dávid József zsellér	—	11					1b ▲	Nincs adat
80.	Vetsei Panni zsellér András Erse	— 9 11					+ + +	3d 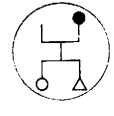	Nincs adat

Háztartás sorszám	Név	Életkor	1804 háztartás szám	Meghalt	Elköltözött		Eltűnt	Háztartás típus	Gazdaság*
					házasság miatt	egyéb ok			
81.	**Szabó István zsellér**	—					+	3b	
	felesége	—		+					
	fia	—					+		
	fia	—		+					
	leánya	—		+					
	leánya	—		+					
82.	**Tóth Márton róm. kat.** szolga	24					+	1b ▲	**Nincs adat**
83.	**Fejes Mihály róm. kat.**	—					+	3b	
	felesége	—					+		**Nincs adat**
	Fejes Terézia	8					+		
84.	**Pozderjás József róm.** kat. kanász	—					+	1b ▲	**Nincs adat**
85.	**Horváth Mihály róm.** kat. kanász	—					+	1b ▲	**Nincs adat**

2. Sárpilis lakossága 1804-ben

Háztartás sorszám	Név	Életkor	1792 háztartás szám	1791 után született	Bevándorolt: házasság miatt	Bevándorolt: egyéb ok	Ismeretlen eredetű	Háztartás típus
2.	Balogh János	50	1					5bI
	Szili Anna	—	1					
	Balog János	25	1					
	Balog György	18	1					
	Balog Sándor	13	1					
	Balog Erzsébet	23	1					
	Özv. Dobszai Mihályné Balog Ilona	28	1					
	Asztalos Dániel	1,75		+				
3.	Kis Ferenc István	40	7					3b
	Pap Susanna	—	7					
	Kis István	11		+				
	Kis Péter	6		+				
	Kis Erzsébet	19	7					
4.	ifj. Kis István	48	4					3b
	Varga Judit	—	4					
	Kis Judit	22	4					
	Kis Susánna	22	4					
5.	Kováts Jónás	54	19					5bI
	Bogár Susánna		19					
	Kováts Jónás	19	19					
	Kováts János		19					
	Kováts Mihály	14	19					
	Kováts Sára	5		+				
	Kováts József	26	19					
	Sallai Éva	—			+			
	Kováts Éva	3		+				

Háztartás sorszám	Név	Életkor	1792 háztartás szám	1791 után született	Bevándorolt: házasság miatt	Bevándorolt: egyéb ok	Ismeretlen eredetű	Háztartás típus
6.	Kultsár Sámuel	38			+			3b
	Vátzi Erzsébet	—	57					
	Kultsár Sámuel	5		+				
	Kultsár Sára	10		+				
	Kultsár Éva	7		+				
	Csontos Rebeka	10		+				
7.	Ö. Dávid István	80	6					5bI
	Szücs Ilona	—	6					
	Dávid István obsitos	35				+		
	Dávid Péter	30	6					
	Mihály Erzsébet	—			+			
	Dávid István	9		+				
	Dávid Péter	3		+				
	Dávid Erzsébet	6		+				
	Dávid Sára	5		+				
	Sipos Anna szolga	16					+	△
8.	Ö. Kis István	73	7					5bI
	Papp Éva	66	7					
	Kis Ferencz	38	7					
	Tóth Ilona	—	7					
	Kis Sándor	7		+				
	Kis Éva	10		+				
	Kis Ilona	3		+				
9.	Gulyás Kis **István**	48	8					3b
	Szabó Sára	—	8					
	Kis Ádám	21	8					
	Kis Ferenc	14	8					

10.	Gergely János	52	9					5bI
	Vég Erzsébet	—	9					
	Gergely István	32	9					
	Farkas Judit	—			+			
	özv. Dékány Mihályné	—					+	
	Gergely Sára	14	9					
	Gergely Anna	12		+				
	Gergely Kata	9		+				
	Gergely Judit	3		+				
	Gergely Ferenc	9		+				
	Gergely Erzsébet	1,5		+				
11.	Ör. Dávid József	—				+		5c
	Dávid József	21	79					
	Mátyus Susa	—			+			
	Dávid István	38					+	
	Dömény Éva	19					+	
	Dávid Jósef	1		+				
12.	Szili János	48	15					3b
	Móses Erzsébet	—	15					
	Szili János	20	15					
	Szili Erzsébet	13	15					
	Szili Judit	5		+				
13.	Szili István	38	15					3b
	Könczöl Katalin	—			+			
	Szili István	10		+				
	Szili András	6		+				
	Szili Kata	0,5		+				

Háztartás sorszám	Név	Életkor	1792 háztartás szám	1791 után született	Bevándorolt: házasság miatt	Bevándorolt: egyéb ok	Ismeretlen eredetű	Háztartás típus
14.	Fekete Péter	30	10					4c
	Kováts Susa	—	10					
	Fekete Mihály	5		+				
	Fekete Péter	0,5		+				
	Fekete Susanna	11		+				
	Fekete Éva	8		+				
	Kováts Erse	22	10					
	Kováts Judit	18	10					
15.	Ör. Kovács Péter	63	11					5bI
	Antal Erzsébet	—	11					
	Kovács András	33	11					
	Kis Éva	—	69					
	Kovács Mihály	8		+				
	Kovács Péter	6		+				
	Kovács Éva	10		+				
16.	Kováts János	55	12					5bI
	Ivanics Sára	—	12					
	Kováts János	25	12					
	Asztalos Éva	—	22					
	Kováts István	20	12					

17.	Ör. Szabó Mihály	—	17					5bI
	Sós Erzsébet	—	17					
	Szabó István	38	17					
	Zsikó Erzsébet	—			+			
	Szabó Ferenc	4		+				
	Szabó István	0,5		+				
	Szabó Susanna	18	17					
	Szabó Erzsébet	14	17					
	Szabó Éva	10		+				
18.	Ör. özv. Vitéz János	65	18					5bI
	Vitéz János	38	18					
	Piros Sára	—	18					
	Vitéz Éva	20	18					
	Vitéz Sára	8		+				
19.	Vitéz István	40	18					3b
	Széki Erzsébet	—	18					
	Vitéz Susanna	12		+				
	Vitéz Erzsébet	7		+				
20.	Herczeg Benjámin jegyző	—				+		3b
	Incső Éva	—				+		
	Herczeg Jósef	6		+				
	Herczeg László	4		+				
	Herczeg Theresia	—					+	
	Herczeg Éva	1		+				
	Herczeg Anna	—		+				

Háztartás sorszáma	Név	Életkor	1792 háztartás szám	1791 után született	Bevándorolt: házasság miatt	Bevándorolt: egyéb ok	Ismeretlen eredetű	Háztartás típus
21.	Kováts Jónás Péter	50	19					3b 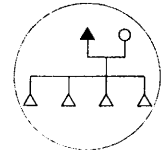
	Szőcs Éva	—	19					
	Kovács Ádám	20	19					
	Kovács István	11		+				
	Kovács Mihály	9		+				
	Kovács Sándor	3		+				
22.	Dávid János	50	20					5bI 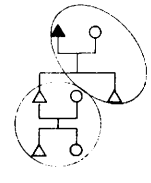
	Seres Judit	--	20					
	Dávid János	28	20					
	Nagy Erzsébet	—			+			
	Dávid István	18	20					
	Dávid Péter	3,5		+				
	Dávid Éva	6		+				
23.	Dávid Mihály	43	21					5bI 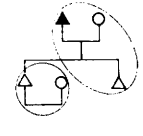
	Gergely Susa	—	9					
	Dávid Mihály	22	21					
	Asztalos Éva	—	65					
	Dávid Sándor	9		+				

24.	ifj. Asztalos István	38	22					3b
	Vetsei Sára	—	22					
	Asztalos Sándor	22	22					
	Asztalos István	10		+				
	Asztalos Sámuel	8		+				
	Asztalos Mihály	4		+				
	Asztalos Sára	13	22					
	Asztalos Erzsébet	0,5		+				
25.	Asztalos János	30	22					3b
	Zsikó Sára	—	22					
	Asztalos Ferenc	13	22					
	Asztalos János	7		+				
	Asztalos Sára	2		+				
26.	Kis Pál	66	23					5bII
	Jakab Judit	—	23					
	Kis János	24	23					
	Domonkos Judit	—	44					
	Kis Pál István	32	23					
	Orján Erzsébet	—			+			
	Kis Sándor	0,75		+				
27.	Gál Mihály	53	24					5bII
	Kultsár Judit	—	24					
	Asztalos István	25	64					
	Gál Susánna	—	24					
	Bogács Mihály	—	16					
	Gál Sára	—	24					
	Asztalos István	3	—	+				
	Bogács Sára	—	—	+				
	Bogács Éva	—	—	+				
	Bogács Ferenc	—	—	+				

Háztartás sorszám	Név	Életkor	1792 háztartás szám	1791 után született	Bevándorolt: házasság miatt	Bevándorolt: egyéb ok	Ismeretlen eredetű	Háztartás típus
28	Kurdi István	56	25					5bI
	Szél Judit	—	25					
	Kurdi János	30	25					
	Kis Sára	—	69					
	Kurdi István	19	25					
	Kurdi Péter	8		+				
	Kurdi Ferenc	3		+				
	Kurdi Sára	6		+				
29.	Cseh István	36	26					5bI
	Szél Éva	—	26					
	Cseh János	20					+	
	Kováts Péter	—	11					
	Szabó (Cseh) Éva	—	26					
	Cseh István	4		+				
	Kováts Erzsébet	5		+				
30.	Balás István	43	27					3b
	Kis Susánna	—	27					
	Balás István	18	27					
	Balás János	12		+				
	Balás Péter	9		+				
31.	Tatai Sámuel lelkész	—				+		4c
	Gál Mária	—				+		
	Tatai Susa	—				+		
	Tatai Károly	—		+				
	Tatai Klára	—		+				
	Tatai Julianna	—		+				

32.	Nagy János tanító	—				+		3a
	Balog Susánna	—				+		
33.	Szőke Sándor	62	28					3b
	Korsós Anna	54	28					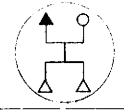
	Szőke Sándor	17	28					
	Szőke Pál	16	28					
34.	Gatai István	60	29					5bI
	Demeter Erzsébet	—	29					
	ifj. Gatai István	32	29					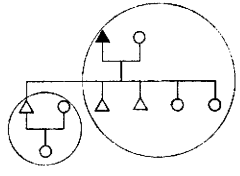
	Kis Judit	—	23					
	Gatai Gergely	16	29					
	Gatai János	14	29					
	Gatai Judit	10		+				
	Gatai Susa	6		+				
	Gatai Éva	5		+				
35.	Vecsei Ádám	35	30					3b
	Asztalos Susa	—	30					
	Vecsei Katalin	12		+				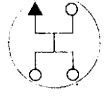
	Vecsei Susanna	1		+				
36.	Vecsei János	28	30					3b
	Móses Sára	—	70					
	Vecsei Mihály	0,5		+				

Háztartás sorszám	Név	Életkor	1792 háztartás szám	1791 után született	Bevándorolt: házasság miatt	Bevándorolt: egyéb ok	Ismeretlen eredetű	Háztartás típus
37.	Döme Sándor	30	61					4c
	Dömjén Susa	—			+			
	Döme Sándor	5		+				
	Döme Péter	0,5		+				
	Döme Rákhel	8		+				
	Dömjén Éva	—				+		
38.	Dávid József	—	6					3b
	Döme Anna	—	6					
	Dávid Ferenc	16	3					
	Dávid Sándor	12		+				
	Dávid Pál	10		+				
39.	Dávid Mihály	55	35					5bII
	Nagy Klára	—	35					
	Vetsei Péter	30	30					
	Dávid Sára	—	35					
	Asztalos Péter	21	66					
	Dávid Erse	—	35					
	Vecsei Péter	10		+				
	Vecsei Sára	7		+				
	Vecsei Susánna	4		+				
	Vecsei Judit	0,5		+				
	Vecsei Éva	0,5		+				
	Asztalos János	2,5		+				
40.	Ör. Korsós Mihály	63	54					3b
	Tóth Judit	42			+			
	Korsós Sándor	18	54					
	Korsós Mihály	14	54					
	Korsós István	8		+				
	Korsós Sára	26	54					
	Korsós Anna	11		+				
	Hegyi Ádám	3					+	

△

41.	Csapai Gergely	65	38					5bI
	Angyal Erzsébet	—	38					
	Kis Mihály	42	38					
	Csapai Éva	—	38					
	Kis Éva	14	38					
	Kis Mihály	7		+				
	Kis István	3		+				
42.	Korsós János	45	37					3b
	Kováts Erse	35	37					
	Korsós Éva	14	37					
	Korsós Susanna	4		+				
43.	Solti Péter	36	40					4a
	Latos Erzsébet	—	55					
	Solti Erzsébet	6		+				
	özv. Szóládi Istvánné	—	40					
44.	Farkas Ferenc	63					+	5bI
	Izrael Anna	—					+	
	Farkas János	23	7					
	Molnár Susa	—	46					
	Farkas István	4		+				
	Farkas Éva	0,5		+				
45.	Sánta Ferenc	50	42					5bI
	Tavalyi Erse	—	42					
	Sánta István	22	42					
	Kis Erzsébet	—	71					
	Sánta János katona	25					+	
	Sánta Judit	21	42					

Háztartás sorszám	Név	Életkor	1792 háztartás szám	1791 után született	Bevándorolt: házasság miatt	Bevándorolt: egyéb ok	Ismeretlen eredetű	Háztartás típus
46.	ör. Asztalos Mihály	61	43					5bI
	Márton Susa	—	43					
	Asztalos István	26	43					
	Asztalos Mihály	24	43					
	Asztalos János	30	43					
	Kis Éva	--	71					
	Asztalos Ferencz	6		+				
	Asztalos István	4		+				
	Asztalos Sára	1		+				
47.	Domonkos István	70	44					5bI
	Budai Judit	—	44					
	Domonkos András	27	44					
	Domonkos István	34	44					
	Varga Susa	--			+			
	Domonkos Susa	11		+				
	Domonkos Éva	2		+				
48.	Kis Péter	29	45					5bII
	Nosztori Susa	—			+			
	Ör. Kis Mihály	59	45					
	Vetsei Susánna	50	45					
	Kováts Jón Judit	35	45					
	Kis Ferenc	8		+				
	Kis Susánna	12	45					
	Kis Péter	0,5		+				
	Kis Mihály	0,5		+				

49.	Molnár István	50	46					3b
	Tserdi Judit	—	46					
	Molnár István katona	24	46					
	Molnár Ferencz	12		+				
	Molnár Mihály	4		+				
	Molnár János	3		+				
	Molnár Anna	16	46					
	Molnár Erzsébet	15	46					
50.	Kubránszki András	50	33					3b
	Szabó Erzsébet	—	33					
	Kubránszki Ádám	25	33					
	Kubránszki András	19	33					
	Kubránszki Sámuel	7		+				
	Kubránszki Erzsébet	21	33					
	Kubránszki Anna	14	33					
	Kubránszki Susánna	10		+				
51.	Ör. Vecsei János	51	39					5bI
	Vincze Erzsébet	—	39					
	Vecsei János	18	39					
	Vecsei Erzsébet	13	39					
	Móses János	24	3					
	Vecsei Susánna	—	39					
52.	Ifj. Kovács Péter	25	19					3b
	Deák Éva	25			+			
	Kovács János	4		+				
	Kovács Erzsébet	9		+				

Háztartás sorszám	Név	Életkor	1792 háztartás szám	1791 után született	Bevándorolt: házasság miatt	Bevándorolt: egyéb ok	Ismeretlen eredetű	Háztartás típus
53.	Takács Pál zsellér	**38**	51					**5aI**
	Szili Sára	—	36					
	Szili Péterné Békás **Éva**	—	36					
	Szili Erse	18	36					
	Szili Péter	11	—	+				
	Szili Mihály	—	—	+				
	Farkas Mihály	6	—	+				
54.	Gatai János	49	52					3b
	Szászi Anna	—	52					
	Gatai János	17	52					
	Gatai Mihály	8		+				
	Gatai Péter	5		+				
	Gatai Erzsébet	20	**52**					
	Gatai Anna	17	52					
	Gatai Sára	11		+				
55.	Kováts Jónás **István**	—	53					3b
	Szőke Susa	—	53					
	Kováts Éva	7		+				
	Kováts Erzsébet	5		+				
56.	Ör. özv. Korsós János	50	54					5bI
	Kulcsár Anna	—			+			
	Korsós János	28	**54**					
	Asztalos Erzsébet	—	66					
	Korsós István	12		+				
	Korsós Erzsébet	8	—	+				
	Korsós Susa	7	—	+				
	Korsós János	1,5	—	+				

57.	Patai Szabó Pál	38	56					4a
	Tóth Erzsébet	—	56					
	Szabó János	17	56					
	Szabó Pál	9		+				
	Szabó Susánna	6		+				
	Szabó Jánosné Balás Anna	83	56					
57.a	Özv. Erőss Pál	—				+		4a
	Erőss József	—			+			
	Döme Susánna	22	61					
	Erőss Rebeka Sófia	1,5		+				
58.	Dósa István	27			+			
	Szóládi Judit	—	2					
	Dósa Péter	0,5		+				
	Özv. Dósa Péterné Domokos Judit	--				+		
59.	Fülöp János	40	57					4c
	Vátzi Anna	—	57					
	Fülöp Erzsébet	11		+				
	Fülöp Judit	1		+				
	Vátzi Éva	—	57					
60.	Móses József	34	3					5bI
	Huszár Éva	—			+			
	Móses István	25	3					
	Özv. Móses Istvánné Korsós Erse	—	3					

Háztartás sorszám	Név	Életkor	1792 háztartás szám	1791 után született	Bevándorolt		Ismeretlen eredetű	Háztartás típus
					házasság miatt	egyéb ok		
61.	Asztalos Péter	55	58					5bI
	Török Erzsébet	—	58					
	Asztalos Péter	28	58					
	Asztalos József	20	58					
	Asztalos Katalin	17	58					
	Asztalos Anna	14	58					
	Asztalos Susanna	10		+				
62.	Horváth Sámuel	40	59					3b
	Asztalos Sára	—	59					
	Horváth Ferenc	14	59					
	Horváth Sámuel	1		+				
	Horváth Susánna	11		+				
63.	Tsapai János	39	60					3b
	Nagy Anna	—	60					
	Tsapai János	9		+				
	Tsapai Anna	12		+				
	Tsapai Sára	1		+				
64.	Döme Mihály	55	61					3b
	Szőke Rákhel	—	61					
	Döme Mihály	12		+				
	Döme Sára	16	61					
	Döme Rákhel	5		+				

65.	Döme János	37	74					3b
	Korsós Erzsébet	—	74					
	Döme János	11		+				
	Döme Péter	8		+				
	Döme Erzsébet	17	74					
	Döme Anna	14	74					
	Döme Susánna	2,5		+				
66.	Paprika János	53	62					3b
	Dávid Sára	—	62					
	Paprika István	19	62					
	Paprika János	8		+				
	Paprika Ferenc	6		+				
	Paprika Erzsébet	16	62					
	Paprika Judit	14	62					
	Paprika Sára	10		+				
	Paprika Éva	0,5		+				
67.	Asztalos István	63	64					5c
	Asztalos János	22	64					
	Takáts Sára	—	51					
	Asztalos Péter	19	64					
	Gál Erzsébet	—	24					
68.	Ifj. Asztalos Mihály	48	65					3b
	Balás Sára	—	65					
	Asztalos János	5	65	+				
	Asztalos Erzsébet	18	65					

Háztartás sorszám	Név	Életkor	1792 háztartás szám	1791 után született	Bevándorolt: házasság miatt	Bevándorolt: egyéb ok	Ismeretlen eredetű	Háztartás típus
69.	Asztalos Sámuel	60	66		+			5bI 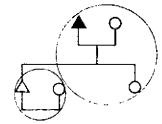
	Tsát Susa	—						
	Asztalos János	24	66					
	Kurdi Susa	21	25					
	Asztalos Judit	14	66					
70.	Asztalos Ádám	48	66					3b 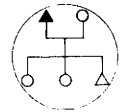
	Mósi Kata	—	66					
	Asztalos István	4		+				
	Asztalos Susanna	14	66					
	Asztalos Erzsébet	10		+				
71.	Asztalos István	55	66					3b 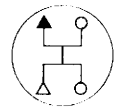
	Kováts Sára	—	66					
	Asztalos Ferenc	15	66					
	Asztalos Sára	8		+				
72.	Szathmári Mihály	28			+			5c 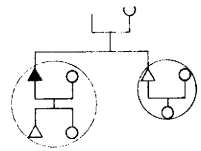
	Vitéz Erzsébet	—	18					
	Szathmári János	—	67					
	Somogyi Erse	—			+			
	Szathmári Ferencz	1		+				
	Szathmári Erzsébet	4		+				
	Szathmári Sára	0,5		+				
	Özv. Szathmáriné Döme Kata	—	67					

73.	**Kis Antal István**	44	69					4a
	Döme Judit	—	69					
	Özv. Kis Antalné **Garzó Kata**	—	69					
	Kis Péter	10		+				
	Kis Sándor	7		+				
	Kis Erzsébet	14	69					
	Kis Susánna	12		+				
	Kis Judit	4		+				
	Kis Éva	1		+				
74.	Móses János	74	70					5bII
	Kőrösi Judit	—	70					
	Móses János	44	70					
	Szősz Judit	—	70					
	Móses Mihály	34	70					
	Kováts Erzsébet	—	12					
	Móses Éva	17	70					
	Móses Erzsébet	12		+				
	Móses Sára	8		+				
	Móses Anna	5		+				
	Móses Kata	0,1		+				
	Móses Judit	11		+				
	Móses Ilona	10		+				
	Móses Ferentz	0,5		+				
	Móses Susánna	0,5		+				
75.	Kis János	54	71					5bI
	Tsordás Anna	—	71					
	Kis István	—	71					
	Kis János	22	71					
	Máté Éva	—	23					
	Kis Susánna	13	71					
	Kis Sára	9		+				
76.	Asztalos Ferencz	25	58					3b
	Korsós Judit	—	54					
	Asztalos Sándor	0,5		+				
	Asztalos Éva	0,5		+				

Háztartás sorszám	Név	Életkor	1792 háztartás szám	1791 után született	Bevándorolt: házasság miatt	Bevándorolt: egyéb ok	Ismeretlen eredetű	Háztartás típus
77.	Kis Istók István	28	8					3b
	Móses Susánna	—	3					
	Kis István	4		+				
77B.	Czeczei András zsellér	43					+	3b 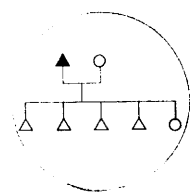
	Volens Jutka róm. kat.	—					+	
	Czeczei Ferencz	12		+				
	Czeczei János	9		+				
	Czeczei Mihály	6		+				
	Czeczei István	3		+				
	Czeczei Katalin	—		+				
78.	Szilvási Simon róm. kat.	36	75					4a 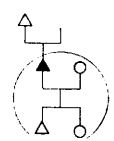
	Karai Mária róm. kat.	—			+			
	Szilvási Pál	70	75					
	Szilvási Ferencz	8		+				
	Szilvási Anna	—		+				
79.	Honka György róm. kat. újmagyar	17					+	3c 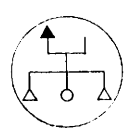
	Honka Ferencz	8					+	
	Honka Mihály	3					+	
	Honka Erzsébet	5					+	
	Árvai Éva	—					+	
80.	Komlósi István evang.	—					+	1b ▲

81.	**Korsós Márton róm. kat.** **Torpis Erse** **Korsós Erse**	**39** — **14**					+ + +	3b
82.	Csotonyi István Kőrösi Erzsébet Csotonyi (fia) Csotonyi (fia) Csotonyi Erzsébet Csotonyi (leánya) Csotonyi (leánya)	— — — — — — —		+ + + + +			+ +	3b 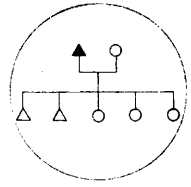
83. (3)	Szóládi Pál zsellér Horvát Judit Szóládi Péter Szóládi János	33 — 3 0,5	2	+ +	+			3b 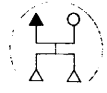
84. (6)	Bogács Mihály zsellér	60	16					1a ▲
85. (7)	Bévádi István szolga	36					+	1b ▲
86. (12)	Lassu Imre szolga	17					+	1b ▲
87. (53)	Tatár András zsellér felesége Katalin Tatár Julianna Tatár Susánna	50 — 15 4		+ +			+ + +	3b 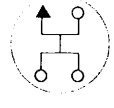

Háztartás sorszám	Név	Életkor	1792 háztartás szám	1791 után született	Bevándorolt: házasság miatt	Bevándorolt: egyéb ok	Ismeretlen eredetű	Háztartás típus
88. (64)	Dani Mihály zsellér	50					+	1b ▲
89. (58)	Kis Csikós István zsellér	—					+	1b ▲
90.	Kubránszki János zsellér Kis Éva Kubránszki Ferencz	44 44 5	34 34	+				3b
91.	Farkas Jánosné zsellér gyermek gyermek gyermek gyermek	— — — — —		+ + + +			+	3d 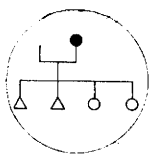
92. (24)	Zsirai Szabó István zsellér Vecsei Erzsébet	— —	41 41					3a
93. (27)	Özv. Máté Kata zsellér	—	36					1a ●
94. (38)	Kintses Susa szolgáló	17					+	1b ●

95. (57a)	Özv. Balog Judit zsellér	—	76					1a ●
96. (12)	Özv. Sirásó Mihályné, Döme Anna zsellér Kata Sára	— 20	68 68					3d
97. (1)	Tsernák Mihály róm. kat. zsellér Szilvási Judit róm. kat. Tsernák Éva Tsernák Sándor	35 — 4 1,5	 75 	 + +	+			3b 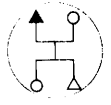
98. (37)	Bálint Ferencz zsellér Könczöl Éva ref. Bálint Pál Bálint Erzsébet	31 — 6 0,5		 + +			+ +	3b 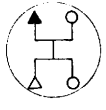
99. (7B.)	Ottó Márton róm. kat. zsellér felesége Erzsébet Ottó László	— — 16					+ + +	3b

Nagy Jenő

Az erdélyi magyar *felsőruha* és a szász *Fälsche*

(Adalék a magyar–szász összehasonlító viselettörténeti kutatásokhoz)

I.1. A XVI–XVII. századi írásos források az erdélyi magyar férfiviselet felsőruhadarabjai közt a közvetlenül az ingen viselt dolmányon és a rája vett mentén kívül még egy harmadik öltözékdarabról, a felsőruháról is megemlékeznek. Az e korból származó kétnyelvű szójegyzékekben és szótárakban előforduló öltözetdarabok latin elnevezéseit ugyanis 'felsőruha', illetőleg 'palást' és 'köntös' jelentéssel értelmezik: *toga* 'kentes azaz köntös' (BesztSzj.); *laena* 'fölső szwr (awagy) fölső ruha', *sagulum* 'fölső ruha', *toga* 'idem', *togula* 'fölső ruhatska' (Cal.); *amictus* 'vestisque super ponitur alijs vestibus: quasi *pallium: felseő ruha*', *amicillum* 'genius vestis quod instar pallij humeris circum inijcitur: *kysded felseó ruha: palastochka*' (GyöngySzT.); *amiculum summum* 'der lange Rock' (PPB); *toga* 'fölső ruha', *amiculum* 'vallig valo palast' (SzikszF.). Vö. még a NySz az OklSz és a TESz adalékaival.

Bármennyire is szűkszavúak ezek az értelmezések és magáról a ruhadarabról vajmi keveset árulnak el, mégis egyik-másik jelentés utal ennek jellegére és viseleti módjára. A különféle latin elnevezések magyar nyelvű értelmezésének legtöbbje 'felsőruhá'-val magyarázza a latin szót. Vagyis a „felsőruha" elnevezés gyűjtőneve lehetett több, kabát-, illetve palástféle felső ruhának, mellyel később jelentésszűküléssel egy bizonyos (a dolmányon és mentén viselt) ruhadarabot jelöltek. A különféle elnevezések közül különösen figyelemre méltó az *amictus, amicillum* 'más ruhadarabokon viselt palástszerű felsőruha', illetőleg 'palásthoz hasonló ruhadarab, melyet a vállra dobva viselnek: kisded felsőruha: palástocska' (GyöngySztT), valamint az *amiculum* 'vállig való palást' (SzikszF) és az *amiculum summum* 'hosszú kabát' (PPB) értelmezése azért, mert a ruhadarabot egy másikhoz, a palásthoz (pallium) hasonlítja. Mind a *pallium*, mind pedig a *toga* névvel jelölt ruhadarabról tudjuk, hogy ezek a kora középkortól kezdve kedvelt darabjai voltak az európai férfiöltözetnek, s középkori szójegyzékeinkben a *toga* 'felsőruha', illetőleg 'köntös', a *pallium* pedig 'palást', illetőleg 'köntös' értelmezéssel fordul elő (BesztSzj., SchlSzj., Cal.). Ez a *köntös* nevű felsőkabát a XV. század végén szinte elengedhetetlen díszruhája lesz a főúri rendnek.

> „A köntös – írja róla VARJÚ Elemér[1] – nehezebb szövetből készült bő felsőkabát, ujjakkal vagy azok nélkül, mindig felöltésre szánva. Nagy, lehajtós gallérja volt, rendszerint szőrméből. Elől gombokkal vagy csatokkal záródott; némelykor csak összefogták, övvel azonban csak ritkán kötötték át. Tagadhatatlan méltóságteljes ruhadarab, az alakot megnyújtja, esetleg hibáit elfödi, prémgallérja kiemeli viselőjének fejét. Nem csoda, hogy Mátyás király összes fennmaradt képein tabir-köntösben ábrázoltatta magát. Az ő korában ez az udvari dísz-

[1] VARJÚ Elemér é. n. II. 490–491.

ruha. Hallatlan pompát űztek vele; anyagául arannyal-ezüsttel átszőtt nagyvirágos olasz brokátokat, flandriai bársonyokat, nehéz selyemdamasztot használtak. Gallérjához, kihajtójához a legdrágább prémeket vették; sokszor, ilyennel szegélyezték s néha teljesen bélelték vele. A XV. század vége felé viselése annyira általánossá vált, hogy nélküle ünnepélyes alkalmaknál már a vagyonosabb városi polgár sem mutatkozhatott. Nálunk különösen megkedvelték, amit keleties jellegének tudhatunk be, hiszen szabása alig különbözött a kaftánétól. Benne kereshetjük az újkori magyar viselet *mentéjének* (manteau) eredetét."

De nemcsak a tehetősebb társadalmi osztály körében találjuk meg ezt a palástszerű hosszú felsőruhadarabot, hanem a parasztság ruhatárában is. Erről tájékoztatnak azok az írásos források (kárjegyzékek), melyek a főúri és más önkényeskedésekről szólnak.

„Az írott adatok arról tanúskodnak — írja Szabó István[2] —, hogy a jobbágyok mindennapi ruhadarabja a *pallium* volt. A Kállaiak birtokáról 1363-ban jobbágyok 16 palliumot vettek el [. . .], 1400-ban pedig a »szabad úton« vették el egy jobbágytól egyebek között palliumát [. . .]. Hatalmaskodók kezére jutott 1454-ben a Bodrog megyei Asszonyfalván is egy jobbágy palliuma."

„E pallium nevű ruhadarabnak a szerepe — folytatja Szabó István — nem eléggé világos, magyar nyelven leginkább köntösnek fordíthatjuk. Minden bizonnyal kaftánszerű, hosszú felső ruha volt, mint egy kabát, ezért volt módjuk sokszor útközben lehúzni a jobbágyférfiakról vagy jobbágynőkről [. . .]. Külső felső ruha lehetett a toga, mely a XIV—XV. századok fordulóján használatos a jobbágyok között."

2. Kiegészül a magyar férfiöltözet *felsőruhá*járól alkotható kép, ha vizsgálódásunk körébe vonjuk a NySz és az OklSz adalékain kívül az erdélyi forrásokból származó XVI—XVII. századi adalékokat. Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár ide vonható adalékai ugyanis mind a ruhadarab meglétére az erdélyi magyar férfiviseletben, mind pedig az öltözetdarab jellegére, anyagára, díszítésére vonatkozóan részletesen tájékoztatnak. A SzT kéziratos anyagából szemelgettem ki a következő, időrendben felsorakoztatott adalékokat:

1507: Cheh Janosnak hagyom Az wyseleu zwbycamat es felseu ruhamat es Nagragomat (NyIrK VI, 187 Cheh István végr.). *1560:* Egy Skarlath felsó Rwha bagazya alatta veres Aranias Atlach az Galleran es Eleyn | Ruha Nem Marha. Egy granath dolmany bagazya allatta keóz . . . Harmadyk granath felso ruha weres, hytwan kamuka az galleran es Eleyn. Egy granath felsó ruha ferfynak walo | Egy egez Granath felzer felsó ruha, weres kamuka az galleran es Elleyn (JHbK QQ Temeswary János reg.). *1561:* eg' mesteris az o miheliebe az legennek ne haggion az ŏnmaga zwksegere tobbet chinalní hanem eg' ruhara ualo gombot egy felsew ruhara ualo horgot (Kv; ÖCArt.). *1568:* Paulus Somogy . . . fassus est . . ., Ezt tudom hogy ez istuant Jg fogatta vala meg eztendeyg, hogy neky, f. 8 ad Mentet dolmant nagy ragoth [!], es inget gatyat kettőt, kettőt, az felsó Ruhat az feyert annak felette atta neky (Kv; TJk III/I. 173). *1570:* Arrol walo memoria Ferenc deak kezehez mit attonk . . . 1 suba zŏldel bellŏt hat, 1 fekete fŏlsŏ ruha felzŏr (Kv; TJk III/2.8b). *1573:* Lattak hogy ky Ment Nyreo felesegestwl . . . Jia (olv.: íja) Nyla kezebe volt, felseo Rwhaiat leh teotte Nalok mygh Ieot . . . keonteset fely veotte onnat (Kv; TJk.) *1574:* Zeoch gĕrgy . . . vallia hogi . . . Archwl Ieo egi Ember Rea Mezitelen hegesteorrel . . . , de Nem zol semyt Rea, hanem hozza gyak az teorrel . . . ky Indul (ti. a valló) egi dorongal, tahat azonba Ely Ment dolgara, otthon hamar kilenchet wteot az hora, Egi Ingbe gatiaba volt eowezetlen egi felseo rwha volt rayta | Takach Istwan, Es az felesege Margit Azt valliak hogy

[2] Szabó István 1969. 223—224.

hazokban vezteg fekwen voltak hogi zytkozodast hallanak az ochara 1lien zowal kurwa vagi Mind Anyadal egembe Nem adnek 66 penzt Raytad . . . Ez zot halwan fely kelnek az Ablakon ky Tekintnek, latta hogi az ky zitkozodik volt az ablak ala Iwt es Mezitelen zablia vagi teor volt kezeben egi Ingbe gatiaban egi hozzw felseo Rwhaban (Kv; TJk III/3. 357). *1585:* Egy weres aranias Barsony felseo ruha melj tudatot volth Ad f. 12 (Kv; Szám. 3/XIX. 4. A Szent Mihály-templom „eszközeinek" lelt-ában). *1589:* Egy zewke felseò ruha zeold pozto Alatta. Egy fekete kek Brassay felseo ruha (Kv; KvLt Vegyes ir. I/2. 66). *1591:* 5 January. Byro Vram akarattyabol attam az Trombitasnak Antalnak, Egy felseo Ruhanak, Egy Dolmannak, Nadragnak 21 3/4 Singh Karasiat Singit d 66 f 14 d 36 1/2 . . . Gombra, Sinorra, Bagaziara f—d 50 . . . Az bellesetewl attam f 2. d 25 (Kv; Szám. 5/X. 71). *1595:* Egy vy granat felseo ruha Zaras gombok rajta (Zsombor K; SLt. Sombori László leg.). *1596:* Egy granat eoregh felseo rúha zaras gomb rayta Zeöld Bagaziawal bellet . . . f 22/50 (Kv; RDL I. 65). *1598:* Egj eoregh felseo ruhan vagion Scharlat, mallal bellet mind roka beorrel eggwt az gazda Azzonnak hagiom (Gerend TA; Törzs. Gerendj Pál végr.) *1600:* Fodor Gergelne Anna azzony . . . vallia . . . Herczegh Barbara azzony . . . egyczer egy veres felseo rwhat hozott vala az vramhoz beleltetni (Kv; TJk VI/1. 481). *1611:* Egj uiselt granath felseö ruha oh verres sajaual merreön belet — f 11 d (Kv; RDL I. 88). *1612:* Egy szöld feilondís felszer. felsö Rúha (Kv; PLPr 68). *1614:* Egy granat felsö Ruha Taffotaúal bellet merő (Kv; i. h. 1612—15. 115). *1621:* Az el mult Eztendóbe(n) Conferaltak uolt eò kegnek az Zaz Cantornak fl 10 egi felso ruhara, De nimelj vrainc akaratiabol Vagner Mihaltol uóttunk 6. sing es Egy fertaly Lazur posztot singit p fl. 3 . . . vagion megh fizetetlen fl. 06. d 75. Eo kegmek fizetessek meg valahonnet (Kv; Szám. 15b/IV. 23). *1627:* Egy Gránat felseo Ruha kek kamukaual bellet aestimaltuk tt f 32 (Kv; RDL I. 132). *1634:* Thoma Christoph vr(am)nak eo kgnek . . . hagiom az en Eoregh roka hattal berlet felseo ruhamat (WassLt 73/1 Cegei Vass János végr.). *1637/1639:* Egj Veres Scarlat mallal bellet Galleros felseo ruha f. 40 (Kv; RDL I. 111). *1644:* Egy fekethe feolseó ruhat latta(m) hogy hozot Vala, roka hatal belleótet (Mv; MvLt 291.427b). *1655:* igirvén a Predikatornak . . . Vajda Istvanné Aszszonyom minden esztendöre egy egy dolmant vagy mentét vagy felsò ruhát iõ koz landisbol vagy io karasiabol valot (SzJk 175). — L. még SzO V, 160. *1658* Vagyo[n] egy Sederjés Granat felszer felseò ruha[m] hosz Uyu (Mv; Szabó Ferenc végr.). *1683 k.:* (Adott) egy karasia Dolmanyt es Felseő ruhat (Görcsön Sz; SzVJk 81).[3]

a. A felsorakoztatott adalékok hozzásegítenek ahhoz, hogy az öltözetdarabra jellemző főbb sajátságokat és jegyeket megállapítsuk, és megkíséreljük a ruhadarab képét megrajzolni.

Hosszú, bokáig érő, vállra vetve viselt köpenyszerű öltözékdarab volt. Olyanszerű mint amilyent a korabeli ábrázolásokon (vö. *1—5. kép)* láthatunk, s melyet SZENDREI János köpenynek nevez.[4] Az írásos forrásokban előforduló *öreg* (= nagy: 1574, 1596, 1598, 1634) és *egész* (1560), *hosszú* (1574) jelző utal méretére, vagyis arra, hogy a ruhadarab csaknem viselője bokájáig ért. A *felsőruha* elnevezés pedig éppen a viseletére legjellemzőbb sajátságát emeli ki, azt ugyanis, hogy egyéb, a felsőtesten viselt ruhadarab (dolmány, mente) fölött valóságos 'felsőruhaként' viselték.

Anyaga igen változatos: hazai: *brassai* (posztó: 1589) és külföldi: *skárlát* (1560, 1598, 1637/38), *karasia* (1591, 1655), *gránát* (1560, 1595, 1596, 1611,

[3] Hogy a XVII. század végétől több adalék nem került elő, annak az lehet az oka, hogy a felső[ruha] fokozatosan kiment a divatból, ill. a nemesi és polgári öltözetből a népi öltözetbe került át. A felsőruha szócikkhez a szerkesztő a következő magyarázó megjegyzést fűzte: „Az erdélyi szász régiség *Fälschê* 'ehemaliges Staatskleid der sächs. Beamten zum Umhängen' (SSWb) szavából valamelyes valószínűséggel a címszóbeli összetétel előtagjának erdélyi magyar nyelvbeli jelentéstapadásos használatára következtethetünk."

[4] SZENDREI János 1905. és 1908. 108—109.

1614, 1627, 1658), *feilondis* (= finom londoni: 1612) és *közlandis* (= közönséges londoni: 1655) szövet, valamint *aranyos bársony* (1585) lehetett. Egy 1627-ből való árszabály[5] alapján az egyik legdrágább kelme volt a velencei skárlát; ennek singe 4–12 forint között váltakozott. Árban utána az adalékaink között leggyakrabban előforduló gránát következett, ennek singe 4—5 forintba került. A kétszer ványolt angliai (londoni) posztónak a finom *(feilondis)* és közönséges *(közlandis)* fajtájáról van tudomásunk, ennek singéért 2—4 forintot kellett fizetni. A karasia posztó singe 65 pénz (dénár) és 2 forint között váltakozott. Legolcsóbb volt a hazai, egyszer ványolt brassai posztó: singe 45–75 dénár volt.

A kelmék színe szerint a felsőruhának igen gazdag színárnyalatú fajtáit viselték. Legkedveltebb volt a veres színű: a gránátposztó lehetett *veres* és *szederjes*, a bársony *veres aranyos*, a skárlát *veres*, a feilondis *zöld*, a brassai posztó *fekete-kék;* ezen kívül előfordul még az adalékok közt a kelme megnevezése nélkül a *fekete* és a *szőke* (= sárga) meg a *fejér* szín is.

A kelmék finomságának minőségéről, valamint viselőjük társadalmi helyzete szerinti megoszlásáról szintén Kővári tájékoztat: „Mi finomak lehettek a külföldiek, mutatja azon arány, melyben áruk áll a brassaihoz. Drágák voltak. Képzelhetni, hogy a velenczei skárlátot csak is főurak használhatták; utána következett a török gránát, mely színére nézt, kék, zöld vagy medgyszín, ezt a főemberek szerették viselni, s oly tartós volt, hogy háromnégy rendbeli anglia posztót elnyűttek, míg ebből egyet; a köznemesség inkább a fajlandist alkalmazta."[6]

A bélés szempontjából két fajtáját viselték: a béleltet *(berlet, belet, bellet, belleòt)* és a bélés nélkülit *(felszer, felször)*. A bélés beboríthatta a felsőruha belső felét egészen *(merő, merőn)* vagy csak a felső részét. Anyaga szintén nagyon változatos kelméjű és színű lehetett, így *zöld bagazia* (1560, 1596), *zöld posztó* (1589), *veres sája* (1611), *tafota* (1614), *kék kamuka* (1627); ez utóbbi kelmék selyemszövetek voltak. De lehetett a bélés állati prémes bőr is: *mál* (1598, 1637/1639), *rókahát* (1598, 1634, 1644).

A bélésnek használt anyagok korabeli árairól szintén Kővári tájékoztat: a legdrágább selyemszövet, a kamuka singe 3–5 forint, a tafotáé 2—3 forint, a sájáé 3 forint volt; a szőrszövetek közül a bagaziát használták leginkább bélésnek, s ennek ára singenként 60—80 dénár volt. A prémezethez használt prémek közül adalékaink között a rókabőr fordul a leggyakrabban elő. Később a szász felső ismertetésekor látni fogjuk, még egyéb állati prémekkel is bélelték ezt a ruhadarabot. Tájékoztatásként itt közöljük az előforduló prémek darabonkénti árát kikészítetlen állapotban: egy erdélyi hiúzbőr 4—8 forint, öreg farkas 80 dénár–1 forint 25 dénár, egy rókabőr 40—70 dénár, egy bárányból 6–8 dénár, egy vadmacska 2 dénár volt.[7]

Az adalékokból az is kiderül, hogy az öltözetdarab gallérral is készült, mert Temesváry János regestrumában 1560-ból arra találunk utalást, hogy a bagaziával bélelt felsőruha galléra „veres Arnias Atlach"-szal, egy másik egész gránát felsőruháé pedig „weres kamuká'-val borított. A felsőruha egyes részeit, így az elejét és a gallérját leginkább ezekkel a selyemszövetekkel

[5] Kővári László 1861. 18–19.
[6] Kővári László 1861. 19. és Apor Péter 1736. 351.
[7] Kővári László 1861. 19–20.

1. kép. Rákóczi Zsigmond fejedelem. SZENDREY János 1908. nyomán

2. kép. A brassói főbíró. SZENDREY János 1908. nyomán

díszítették. Galléros volt az 1637/1639. évből származó forrásban előforduló, hasiprémmel (mállal) bélelt veres-skárlát felsőruha is.

Tartozéka volt a hosszú ujj, mely sokszor az aljáig ért. Ezt, minthogy inkább dísznek számított, szűkre szabták (sípujj). Karjukat nem is dugták bele, hanem vagy úgy viselték, hogy alatta a kart lelógatták, vagy pedig a karöltőnél vágott hasítékon dugták ki úgy, hogy az ujjak szabadon fütyögtek.

Hogy a vállról ne csússzék le, elöl az áll alatt horoggal vagy kapoccsal kapcsolták össze, erre utal közvetve a kolozsvári ötvös céh artikulusainak 1561-ből való rendelkezése, mely szerint az ötvöslegény az ötvösmester saját műhelyében önmaga szükségére egy ruhára való gombnál, egy felsőruhára való horognál többet nem csinálhatott.

A felsőruhát elöl gombok is díszítették *(4. kép)*; ezeknek több fajtáját ismerték. A gombkötés akkoriban nagyon virágzó külön foglalkozási ág volt. A gombok fajtájaira vonatkozólag KŐVÁRY tájékoztat:

> „A gomb, mire a magyar oly sokat adott, többire gombkötő munka. Alakjokra nézt a felső ruhákra valók, mik nagyobbak valának, szárosak; a kisebbek, miket alsó ruhára alkalmaztak, völgyesek. Anyagjok és áruk szerint így következnek: egy pár felsőre való, arany ezüst fonallal gazdagon szőtt száros gomb, melynek vitézkötése, rojtja 5 ft.; egy pár mentére való, aranynyal ezüsttel szőtt száras gomb 1 ft.; tizenkét pár valamivel kisebb 20 ft.; dolmányra való arany, vont ezüst, selyemtekerésre csinált völgyes öreg gomb hárma 1 ft.; felsőre való tiszta selyemből szőtt, arany-fonallal elegyített vitézkötésű és rojtú pár gomb 2 ft.; mentére való selyem, száras gomb párja 25—33 pénz; dolmánra való száras, selyemgomb darabja 2—5

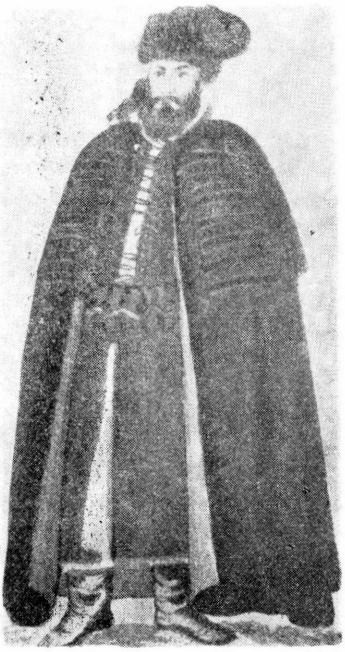

3. kép. Szász tanácsúr. SZENDREY János 1908. nyomán

4. kép. Magyar kálvinista pap. SZENDREY János 1908. nyomán

pénz".[8] Forrásaink közt Sombori Lászlónak 1595-ből való regestrumában olvassuk, hogy egy új gránát felsőruhán „zaras gombok" vannak, egy másik, 1596-ból való kolozsvári adalékban pedig „Egy granat eoregh felseo rúha zaras gomb rayta" olvasható.

b. Viseletére vonatkozólag forrásaink már kevesebb felvilágosítást nyújtanak. Az 1573-ból való adalékban köntössel együtt fordul elő, egy másikban, 1574-ből pedig közvetlenül az alsóruhára vették föl. A korabeli ábrázolásokból *(1—2. kép)* azonban világosan kiderül, hogy általában a felsőtesten viselt ruhadarabok (suba, dolmány, mente, köntös) fölött, vállra vetve viselték.

Általában mindegyik társadalmi osztály ruhatárában előfordult, s kelméjének, valamint bélésének és díszítésének minősége szerint volt belőle finomabb, díszesebb és drágább és kevésbé finom kelméjű, egyszerűbb és olcsóbb. Adalékainkból kiviláglik az is, hogy a nemesi családok hagyatéki leltárai részletesen leírják a drága kelmékből készült és prémmel bélelt felsőruhákat (1598, 1634), kiemelve ezzel a hagyatéki tárgy értékét. Emellett azonban arról is értesülünk, hogy a városi polgárság és a köznép ruhadarabjaihoz is tartozott, de kevésbé finom anyagból és egyszerűbb kivitelben készült. Viselte ezt a városi íródeák (1570) és trombitás (1591), a prédikátor (1655), a szász kántor (1621) és a segődtetett személy is, mert ott találjuk a segődményben foglalt ruhadarabok között (1568).

[8] KŐVÁRY László 1861. 20—21.

3. Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy a XVI—XVII. századi erdélyi magyar férfiviseletben felsőruhának nevezett ruhadarab különböző finom (bársony, gránát, skárlát), félfinom (karasia, londoni) és egyszerű posztó (brassai) kelméjű, posztóval (bagazia), selyemszövettel (sája) és prémmel (rókamál) bélelt vagy béleletlen (félszer), bokáig érő hosszú, selyemszövettel (atlasz, kamuka) díszített, nagy, a hátat csaknem teljesen elfedő gallérú ruhadarab volt. Ezt felső ruhaként, általában a dolmányon és mentén, vállra vetve viselték, a sokszor az alsó széléig leérő ujjába nem dugták be a kart. Hogy ne essék le a vállról, elöl az áll alatt horoggal kapcsolták össze. Elejét még száras gombok és széles selyemszövet szegély díszítette.

Viselete a férfiak körében általános volt, és anyagában meg díszítésében viselője társadalmi helyzete szerint különbözött. Ilyenformán a korabeli ábrázolások közül leginkább az 1., 2., 3. képeken látható öltözetdarabhoz volt hasonló.

*

II.1. Kiegészülnek az elmondottak és teljesebbé, pontosabbá válik a magyar felsőruháról az eddigiek alapján alkotott kép, ha vizsgálódásaink körébe vonjuk azokat a XVI—XVII. századi erdélyi szász leírásokat és adalékokat, amelyek az erdélyi szászság öltözetében is előforduló, *fälschê*nek[9] nevezett ruhadarabra vonatkoznak. A magyar adalékok birtokában viszont rámutathatunk azokra az egyezésekre és esetleges eltérésekre, amelyek a két öltözetdarabra vonatkozólag megállapíthatók, és az összehasonlítás alapján azokra a hatásokra is utalhatunk, melyek az évszázados művelődési kapcsolatok keretén belül az öltözetben, közelebbről a férfi öltözet egyik ruhadarabjában megállapíthatók.

A szász *fälsche* szó hangalaki változatai kétségtelenül a magyar *felső*(ruha) összetétel előtagjával egyeznek meg, és arra engednek következtetni, hogy a szó ebben a jelentéstapadásos formában az erdélyi magyar régiségben is előfordult.[10]

A nyelvi átvétel alapján igen valószínű, hogy a névvel együtt a ruhadarab is a magyar férfiviseletből került át a szászság öltözetébe és lett a szász főtisztséget viselők hivatalos öltözetének — a dolmánnyal és a mentével együtt — egyik jellegzetes felsőruhadarabja. A szász főtisztviselők ugyanis, akik az erdélyi fejedelmi udvarban megfordultak, öltözetükben is alkalmazkodtak az akkor divatozó magyar viselethez már csak azért is, hogy e tekin-

[9] A szó a Kolozsvári Állami Levéltárban található Besztercei Levéltár (BLt) hagyatéki leltáraiban a következő alakváltozatokban fordul elő: *felsche, felschi, pfelsche, felseo, felscheö*. A korábbi, 1573—1601 közötti adalékokban az ő > e illabiális illeszkedéssel keletkezett, az 1602—1616 közöttiekben pedig a magyar hangalakhoz közelebb álló, illetőleg vele teljesen megegyező, ő-re végződő változatok fordulnak elő. Az adalékok közt található *felscheker* (1599) alak a magyar többes számú *felsők* ~ erd. sz. *felschek···er* többes jeles változata. A nyomtatott forrásokban még a következő hangalaki változatokkal találkozunk: *fälschê* (SSWb, Haltrich, Plan. 62. Jacobi 15.), *feltschi* (Kbl. 10/1888. 129.), *felső* (Felmer 212.), *felschö* (Kbl. 12/1890.) *fölschi, fölschek* (VerArch. 47/1931. 140.)

[10] Erre vonatkozólag l. még Jacobi, Julius 1895. 15.

5. kép. Falusi cigány. SZENDREY János 1908. után

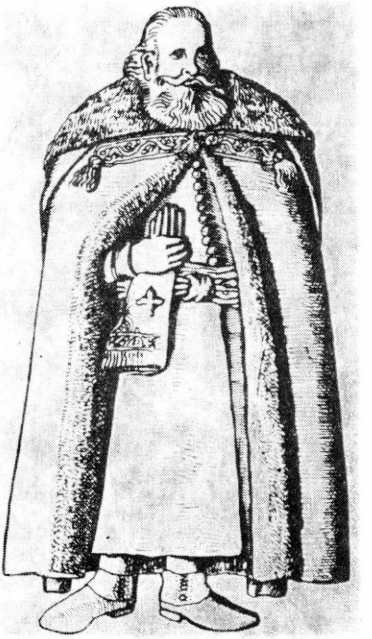

6. kép. Valentin Seraphin szász gróf ábrázolása sírkőlapján

tetben se maradjanak el a magyar nemesség mögött.[11] Ezt a tényt erősítik meg a XVIII. századi szász tudomány egyik kiváló képviselőjének, Martin FELMERnek szavai, aki a *Von dem Ursprung der sächsischen Nation* (1764) című munkájának[12] *Az erdélyi szászok viseleté*-ről (Die Kleidung der siebenbürgischen Sachsen) szóló fejezetében (56. §) az általánosságban viselt magyar eredetű ruhadarabok (dolmány, mente) közt a tőle *felső* névvel jelölt öltözék darabról is megemlékezik, és róla a következő figyelemre méltó, részletező leírást adja:

[11] L. erre vonatkozólag DANCU-FABRITIUS, Juliana 1976. 78. és MOISE, Ilie—KLUSCH, Horst 1978. 120—121. "Patricienii şi funcţionarii politici şi administrativi ai populaţiei săseşti, pentru a se adapta modei reşedinţei princiare, pentru a nu rămîne în urmă faţă de stilul de viţă pompos al nobilimii maghiare şi poloneze, au acceptat elemente de imbrăcăminte ale acestora, integrîndu-le în costumul tradiţional."

[12] A kéziratban maradt munkát Michael HEYDENDORFF 1779-ben lemásolta és megjegyzéseivel kiegészítette. Kiadta BRANDSCH, Gottlieb 1935. Mi az AkTLvt-ben levő másolatot használtuk. L. még FELMER, Martin 1974. — A német szöveg a következő: „Diejenigen aber, welche ein öffentliches Amt bekleiden oder zu der Gesellschaft der Ratsgeschworenen und ältesten eines Amtes gehören, tragen bei öffentlichen Versammlungen noch einen besondern aus Tuch verfertigten Überrock, welcher Felsö heißet. Dieses Kleid kömmt sonsten mit dem Mente überein. Die Verschiedenheit bestehet darinnen; daß auf dem Rücken ein viereckigter ellenlanger Ausschlag hänget, und die Aermel beinahe so lange sind, als der Rock ist. Vor Alters wurden diese Kleider von allerhand Tuch verfertigt und inwendig gefüttert. — Der Ausschlag sowohl, als die Kanten des Rocks wurden von beiden Seiten mit Zobel- Marder- Fuchs- oder andern Fellen verbrämt und also über den Mente gelegt. Heutzutage aber sind sie von schwarzem Tuch. Das

„Azok (ti. az erdélyi szászok), akik köztisztséget viselnek vagy a tanácsi esküdtszék tagjai, valamint a hivatali elöljárók közgyűléseken még egy különleges, posztóból készült felsőruhát, a *felsőt* is viselik. Ez a ruhadarab különben a mentével egyezik meg. A különbség csak az, hogy a hátán rőfnyi hajtóka csüng alá és ujjai majdnem olyan hosszúak mint a kabát. Régebben ezt a ruhadarabot különféle posztóból készítették és bélelték. A hajtókát valamint a kabát szélét coboly, nyest, róka vagy más prémmel szegték körül és a mentén viselték. Manapság fekete posztóból béleletlenül és prémszegő nélkül készül, vállra vetve köpeny módjára hordják és elöl a nyaknál két selyem zsinórral vagy kötővel kötik össze. Egyetlen helységben Nagydisznódon, nem messze Nagyszebentől ezt a ruhadarabot még a régi mód szerint készítik és viselik."[13]

FELMER leírása azért igen becses nekünk, mert eddigi ismereteink szerint ő az első, aki e ruhadarabra jellemző jegyeket tőle telhető részletességgel számba vette, és a ruhadarabot a szászoktól viselt formájában bemutatta. A ruhadarabnak a szász öltözékben elfoglalt jelentős helyére és díszruha jellegére utal többek között az a tény is, hogy Valentin Seraphin szász grófot sírfedő-kőlapján levő domborművön is felsővel ábrázolták *(6. kép)*.

2. Jelentőségét a szász öltözetben hangsúlyozzák azok az írásos adalékok is, melyeket Beszterce város hagyatéki leltárainak (Teilungsbücher) 1573—1616 közé eső levéltári anyagából[14] szemelgettem ki. Figyelmem azért fordult a levéltári forrásanyag e fajtája felé, mert szem előtt tartottam a kiváló szász nyelvésznek, Andreas SCHEINERnek idevonatkozó megállapítását, mely szerint

„ha a nyelvet vizsgáló számára előny az, hogy a szót a vele jelölt tárggyal szoros összefüggésben vizsgálhatja, akkor a szász levéltári anyag hagyatéki leltárainak gyűjteménye a legfigyelemreméltóbb tárgyi szóanyagot bocsátja a kutató rendelkezésére; ebben tükröződik ugyanis az élet a maga igazi valóságában. A hagyatéki leltárakat összeállító osztoztató bíró ugyanis a tárgyakat közvetlenül maga előtt látta és megnevezésükre bizonyára mindig az érdekeltek szempontjából legismertebb és leghasználatosabb kifejezéseket, szókat használta a tárgyak megnevezésére."[15]

A hagyatéki leltárakból kijegyzett adalékokat időrendben soroljuk fel; az adalék végén zárójelben levő szám az írásos forrás lapszámára utal.

1573: dem Hans am geschmeidt zu teyl worden . . . ein Pfelsche Hocken (8); ite: ein felsche Hacken, it 13 spangelcher auff einem girtel wigt zusammen pf. 14; der Jung hat . . . grin felsche f. 2 d 50 (47); ite dem Kindt ist zu teyl worden ein scharlach felsche mit füchs rücken gefüttert ist geschetzt f. 29 (69); ite dem Steffen des Vatters tunckel blo felsche mitt schwartz lemerin gefüttertt (86). *1574:* ite der Anna ein kemeler felsche (99); Der Anna ein alt schwartz felsche (108); den 2 Jungen ein brückes alt felsche mitt füchsen gefütter und ein alt stamett(in) schubitz als nemlich dem Piter das felsche mitt füchsen gefüttert und dem Mertten das rott schubitz (111); den 3 Kindern ein alt kameler felsche (114); ein felsche Hocken mitt einer Ring (178); ein gross felsche Hocken und ein kleiner;

Futter und die Bräme werden weggelassen und das Kleid wird nur als ein Mantel umgehangen und mit zween seidenen Schnüren oder Ströpfen um den Hals befestigt. — In dem einzigen Ort Heltau, ohnweit Hermanstadt, werden diese Kleider noch nach der alter Manier verfertigt und getragen."

[13] FELMER, Martin 1764. 211—212.

[14] A Kolozsvári Állami Levéltárban BLvt III. a. Nr. 1: 1573—1575, Nr. 2: 1575—1579, Nr. 3.: 1586—1592, Nr. 4. 1592—1598, Nr. 5.: 1599—1602, Nr. 6.: 1607—1637 jelzet alatt.

[15] SCHEINER, Andreas 1933. 2.

ein felsche Hocke(n); Sophia das grin felsche mitt rück(en) gefüttertt: Sie bleibt aber Barbes dra(n) schuldig d 95 (179); it ein rott stamitt(en) felsche, ite: ein rott stamitt felsche mitt füchsen gefüttertt (189); ein schwartz felsche mitt lemerin gefüttertt (190); mehr ein . . . schwartz alt Igler felsche; ein rott felsche mitt füchsen gefüttertt (232); it ein alt schuartz felsche mitt alt füchsen gefüttertt (233); ein grin karasie felsche mitt rücken und Luxem gefüttertt; ein alt schwartz felsche mitt lemerin gefüttertt damit ein(em) Hocken (239). *1575:* ein grün felsche mit füchsen gefüttert; ein alt schwartz felsche (2); ein silber felsche hacken (19); dem Georg Czepser ein brückesch felsche mitt schwartz lemerin gefüttertt (20a); ein blo karaschi felsche (33b); it ein grin alt felsche, it ein kameler mit katzen gefüttertt (36); der Anna rott felsche mit fücschen (!) gefüttertt, it ein alt rott schubitz; it ein einfach schwartz Igler felsche, ite ein schlecht schwartz Igler felsche mit schwartz lemerin gefüttertt (39); Dem Jonas ist ein tissnitzer felsche mit lemerin gefütter zu teyl worden (55a). *1576:* ein schwartz felsche mitt lemerin gefüttertt (71a); it ein rott felsche mitt füchsen gefüttertt (75); ein felsche hacke(n) wigt in summa Mar 5 und f. 6 (110); 2 gedrehete vergult Kniffel mehr 3 felsche hocken vnd 2 hiduanig ringen (115a); ein felsche hocken (117); ein braun landesch felsche (127a). *1577:* ein alt schwartz Igler felsche mitt schwartz lemerin gefüttertt (135a); *1578:* Georgio: ein grin felsche mitt wölffen gefüttertt (224); ein grin karaschi einfach felsche mitt einem kleinen Hacken (225); ein schwartz lindesch felschi und ein alt granat schubitz (229). *1586:* sampt einem schüarzen felsche (41); it(em) ain braun berbesch felsche (85). *1587:* Ein braun felsche fayl hendig (57); ein schuarz karaschi felsche (57a); zu teil worden ein karaschi felsche mit rücken gefüttertt, it(em) ein schnur vom felsche (107a); it(em) ein blo karaschi felsche (114). *1588:* Ein felsche mit wolwen gefüttertt (114) ein alt rot lendisch felsche (146). *1589:* it(em) ein schuarz kraus igler felsche mit rückhen gefüttertt (156a); it(em) Ein groß hocken zu einem felsche; it(em) ein klein felsche hockhen wigt zusamen sehr wol geŭogen matras virt ŭ (174); it(em) Ein rot scharlach felsche mit futter alsampt thut F 15; it(em) ein schuarz schair felsche F 3 (176); Ein dunckel plau kerntuch felsche (198); Erstlig ein grin karasj felsche (201); die Muther bleibt dem Martino ahn einem grin karaschi felsche schuldig F 2 (208a); der Barbara ein berkisch (!) felsche mit schuarz lemmerin gefüthert (210a); Ein alt gefüttertt lentisch felsche (216a); Ein rot igler felsche schuarz lemmern gefüttert (234); Der Barbara ist zu teil worden, Ein Nej Granat felsche (241a); Dem Mathes ist zu teil worden, Ein halbrot scharlach felsche; Der Anna ist zu teil worden Ein dunckelblau kerntuch felsche mit rot kraus Igler gefüttertt (242); Ein licht plo karaschi felsche (260); it(em) Ein roth kraus Iglerr felsche (268a); ein grin karaschi felsche mit ein(em) silberen hocken mit rüken gefüttertt (284a). *1590:* ein breckisch felsche mit sampt dem hockhen (341a). *1591:* it(em) ein schuarz igler felsche (374); *1593:* Dem Georgio ein alt karaschi schuarz felsche mit Einem silbern hocken (116); Der Barbara Ein grin karaschi felsche mit rücken gefüthert vnd hinden fúchs klau; mit eine(m) silberen hocken; ein schuarz kraus igler alt felsche, mit schuarz lemmeren gefuthert (134); Dem Hans ist zu teil worden, ein schuarz karaschi felsche (140); Ist dem kindt zu teil worden, Ein alt schuarz igler gefüthert felsche (159). *1595:* It(em) auß dem blo felsche hat man dem Adam ein kleid gemacht, das futher ist vergangen (261); It(em) ein eckig silberen vnd vergúlt knopf zum felsche (364). *1596:* Dem Petro ein schuarz ein fach felsche (378); Der Barbara ist zu teil worden, Erstlig ein scharlach karaschi felsche mit roten kneffel (406); Der Barbara . . . It(em) Ein gut schuarz felsche mit eine(m) hocke(n) silbern (437). *1597:* Ein Rot igler felsche, mit schuarz lemmern gefúttert (541); Auch hat man des vathers rot felsche der muter vbergeben, das sie daßselbig Kleidt ihr zu einem rok sol laßen machen, vnd die kinder haben darmit nichts schaffen (548); Der Magdalena Ein rot schair felsche mit kneffel vnd streppen (577). *1598:* Ein efach (!) schuarz felsche mit ein(em) silbern hok(e)n (609). *1599:* Dem Petro ein braun lindisch felsche (1); Aús dem felsche sol man ihnen kleidercher machen, darmit sie nit nakig gehen sollen bis sie erwachsen (33a); Des Hannes Reimers kinder ein schuarzer lendesch felsche (43a); Ein brekhisch felsche mit fuchs gefuttert (46); Ein alt plo felsche mit rŭke(n) gefuttert, ein alt plo felsche, Ein alt schuarz felsche (46a); It(em) hat der vather testiret, das man aus dem 2 alt felscheker kleidung sol machen den Júngsten kindern (49a). *1600:* Dem Jacob vnd Hannes miteinander ein grin felsche: mit einem silbern hocken (86); Dem Georgio ein schuarz krauß igler mit schuarz lemmern gefuthert felsche (94a). *1601:* ein blo karasia felsche (14a); ein selberen (!) hoken am ein felse (190a).

1602: Ein blaw felseo; Ein alt schwartz felseo (207); ein dunckel blaw felseo (221); ein Croner tuch felseo mitt schwartzen lemmern gefuttert (222); dem Joanni ein grün garrasia(!) felseo (240). *1607:* It(em) 1 Blo gefuttert felseö (4). *1609:* Erstlich 1 Braun fein lendesch felseeö (!) ihnwendig mit grünem attlatz vnterzogen (37). *1612:* Erstlich 1 Braun fein lendesch felschö mit wammen gefuttert (48). *1616:* It 1 Grún karaschy felscheö mit Rottem gewandt vnterzog(en) (84a).

Idevonhatók a nyomtatásban is megjelent adalékok közül még a következők: *1607:* Ein Escherfarb *Kannewatz Felscheö* mit Toppelt Taffentt gefuttert (SSWb V, 34). *XVIII. sz. eleje:* zu einem burgerischen Felschi [Oberrock] *Granat* 5 Ellen (i. h. III. 289).

3. Az alábbiakban arra a kérdésre próbálunk feleletet adni, hogy milyen lehetett a szász *fälsche* a felsorolt adalékok tükrében. Itt is ugyanúgy járunk el, mint a magyar felsőruha adalékainak elemzésekor, vagyis sorra vesszük a ruhadarab jellegére, anyagára, színére, szabására és a hozzá használt kellékekre (kapocs, gomb), árára és felhasználására vonatkozó adalékokat, hogy ezzel a két ruhadarab összehasonlításához szükséges alapot megteremtsük.

Martin Felmer leírásából tudjuk, hogy a szászok körében a *fälsche* (vagy ahogy ő írta *felső)* hajdanában alkalmi ruhadarab volt, melyet főleg a főtisztséget viselő és a közigazgatásban dolgozó szász férfiak viseltek. Ez a ruhadarab különféle drága külföldi és belföldi kelméből készült, különféle finomságú prémekkel szegték körül és bélelték. Vállra vetve viselték, akárcsak a mentét. Először a főúri rend ruhatárában jelent meg, de a XVIII. században onnan eltűnt, és a polgárság meg a falusi nép öltözetének lett egyik kedvelt darabja. Közben megváltozott anyaga és díszítése: fekete posztóból és bélés nélkül készült, a díszes aranyozott vagy ezüstözött kapcsokat zsinórból kötött gombok és gombházak váltották fel. Ebben a formájában leginkább a „Stolzenburger Mantel"-nak (szelindeki köpeny) nevezett szűrféléhez hasonlíthatott *(7. kép)*.

A levéltári forrásanyagban mindkét változatára: a drága kelméjű, prémmel bélelt és az egyszerű posztó, béleletlen ruhadarabra fölös számú adalék található.

a. A hozzá felhasznált kelme lehetett külföldi, így brüggei posztó *(brückes:* 1574, *brükesch:* 1575, *brükes, breckisch:* 1590, *berkisch:* 1589, *brekhisch:* 1599); tissnitzi *(tissnitzer:* 1575); londoni *(landesch:* 1576, *lindesch:* 1578, *lendisch:* 1588, *lentisch:* 1589, *lindisch:* 1599, *lendesch:* 1599, 1612); ennek volt finom londoni *(fein lendesch:* 1609, 1612) változata is. Finom külföldi posztók voltak még: skárlát *(scharlach:* 1573, 1589), gránát *(Granat:* 1589), stamet *(stamitt[en]:* 1574), sája *(schair:* 1589, 1597), teveszőr *(kameler, kemeler:* 1574, 1575), de különösen kedvelték a karasiát *(karaschi:* 1575, 1578, 1587, 1589, 1593, 1596, *karaschy:* 1616, *karasj:* 1589, *karasia:* 1574, 1601, *garrasia:* 1602). A belföldi posztók közül keresett volt az iglói *(igler:* 1574, 1575, 1577, 1591, 1593, 1597), ennek volt egy fodros változata is *(kraus igler:* 1593, 1598, 1600), a brassai posztó *(Cronertuch:* 1576, 1602), továbbá a finom — valószínűleg kétszer ványolt — gyapjúposztó *(kerntuch:* 1589). Egy adalékból az derül ki, hogy berbécsbőrből *(berbesch:* 1586) készült, tehát a ruhadarab subaszerű lehetett.

b. Szín szerint a kelmék itt is igen változatosak voltak. Gyakoriság szerint a következő sorrendet állíthattuk össze: fekete *(schwartz, schuarz)*, zöld *(grin)*, veres *(rot, rott)*, kék *(blo, plo, blaw):* ennek két fajtája volt: sötétkék

7. *kép.* Férfiak, legények szelindeki (Stotzenburg) köpenyben

(tunckel blo, dunckel plau, dunckel blaw) és világoskék *(licht plo)*, vereses *(halbrot)*, barna *(braun)*, skárlát *(scharlach)* és hamuszín *(escherfarb)*.

A kelméket színek szerint sorra véve, ezt találjuk: az igen kedvelt karasia posztó lehetett kék, világoskék, fekete, zöld, skárlátszín; az iglói és a fodros iglói fekete, de mind a kettőből volt veres is; a londoni barna, veres és fekete, a finom londoni posztó pedig barna volt; a sájából kétféle színűt: a veres és a feketét viselték, a stamit veres, a finomposztó sötétkék, a brassai posztó barna, a skárlát vereses, a kanavász selyemszövet hamuszürke, a berbécsgyapjúból készült felső pedig barna színű volt.

E gazdag színskálából is kiderül, hogy a szászok körében viselt felső — a magyarokéhoz hasonlóan — igen változatos színű kelmékből készült, de a szászok főleg a fekete, zöld és a veres színű anyagokat kedvelték.

c. A szászok felsője is a bélés szempontjából lehetett egyszerű *(einfach:* 1575, 1578, 1596, 1598), vagyis béleletlen és kevésbé díszített és bélelt *(gefüttert[t], mit Futter, unterzogen:* 1573—1578, 1587—1589, 1593, 1597, 1599, 1600, 1602, 1607, 1609, 1612, 1616). A bélés anyaga állati prém: leggyakrabban fekete bárányból *(mit schwartz lemerin/lemmern:* 1573—1576, 1589, 1593, 1597, 1600, 1602), azután róka[hát] *(mit fuchs [rücken], füchsen:* 1573, 1574, 1575, 1587, 1589, 1593, 1599) és mál vagy hasiprém *(mit Wammen:* 1612), farkas- *(mit wölffen/wolwen:* 1578, 1588), vadmacska- *(mit Katzen:* 1575) és rókával vegyes hiúzprém *(mitt rücken und Luxen:* 1574), ezen kívül bélelték még különféle posztóval is: veres fodor iglóival *(mit rot kraus igler:* 1589), veres posztóval *(mitt Rottem gewandt:* 1616) vagy finom selyemszövettel: zöld atlasszal *(mit grünem attlatz:* 1609), dupla tafotával *(mit Toppelt Taffett:* 1607 SSWb).

d. A hagyatéki leltári adalékaink közül csak egy, az 1593-beli utal arra, hogy egy rókahát prémmel bélelt zöld karasia felső hátát rókaláb-prém

díszített *(hinden fuchs klau)*, s ez minden bizonnyal a galléron lehetett, de ilyen prémes, az egész vállat beborító gallérú felsőben ábrázolták Valentin Seraphin szász grófot is a domborművű sírfedő-kőlapon is és erre utal FELMER is leírásában („hátán rőfnyi hajtóka csüng alá"). Ezekből arra következtethetünk, hogy az előkelőség felsői legtöbbször nagy prémes gallérral készültek.

Több felvilágosítást nyújtanak az írásos források a felső kellékeire vonatkozólag. Ezek közé tartozott korábban és a tehetősebbek körében az ezüstből vagy más fémből készült kapocs *(felsche Hacken/Hocken)*. Ennek kisebb és nagyobb fajtájával akasztották össze elöl az áll alatt. Később a kapcsot gomb váltotta fel, mely szintén nemes fémből, többnyire ezüstből vagy aranyozott fémből *(ein eckig silberen und vergúlt knopf:* 1595) készült. Rajta kívül használtak még kötött gombot is *(mit roten kneffel:* 1596, 1597). A gombot zsinórból kötött gombházba gombolták *(mit kneffel vnd streppen:* 1598).

FELMER leírásából tudjuk meg azt is, hogy a szász felső szintén hosszú, a ruhadarab aljáig érő ujjal készült, ebbe azonban karjukat sohasem dugták be. Így látható Valentin Seraphin sírkőlapján levő domborművön is *(6. kép)*.[16]

Abból hogy egy rókaprémmel bélelt skárlátposztó felsőt 29 forintra (1573), egy másikat pedig 15 forintra (1589), egy sájaposztóból készültet 3 forintra (1589), egy egyszerű zöld felsőt pedig 2 ft. 50 d-ra (1573) becsültek, nemcsak az anyag meg a kivitelezés minősége közti különbségekre következtethetünk, hanem arra is, hogy az anyagi helyzettől függő lehetőségek szerint a nemesség finomabb kelméből készült, prémmel bélelt és szegett felsőt, a polgárság (l. a magyar felső adalékai között az 1621. évből valót), a falusi lakosság pedig anyagában és díszítésében kevésbé finom és egyszerűbb, többnyire béleletlen változatát viselte. A ruhadarab osztályjellegére utal a „polgári felső" megjelölés egy, a XVIII. század elejéről való adalékban, mely szerint ehhez 5 sing gránátposztó kellett *(zu einem burgerischen Felschi* [Oberrock] Granat 5 Ellen. SSWb. III. 289).

e. Végül arról is tájékoztatnak a hagyatéki leltárak, hogy a felsőből viselője elhalálozása után ruhát *(kleid:* 1595), szoknyát *(rok:* 1597) és a gyermekeknek való ruhácskát *(kleidercher, kleidung:* 1599) készítettek.

III. Összefoglalva az erdélyi szász felsőre vonatkozó jegyeket, a következőket állapíthatjuk meg: ez a ruhadarab is igen változatos minőségű és színű kelmékből készült, és bélelt vagy bélés nélküli fajtáját viselték. A bélés minősége különböző volt. A főtisztséget viselők a felsőnek finomabb kelméjű és bélésű fajtáját, a polgárság és a falusi férfiak durvább posztójú és béleletlen változatát viselték.

Mindezek alapján összevetve az erdélyi magyarság és szászság *felsőruhá*jának, illetőleg *fälsche*jének jellegzetes vonásait, kiderül, hogy a két öltözetdarab anyagában, jellegében, kellékeiben és díszítésében egymással teljesen megegyezett, és a ruhadarab a magyar öltözetből került át a szász férfiviseletbe, mégpedig a XVI. század folyamán előbb a főtisztséget viselőkébe, majd pedig a XVII. és XVIII. század folyamán a polgárság és a falusi lakosság ünnepi viseletébe. A tárgyi történeti néprajzi adalékok mellett erre utal a ruhadarabnak a magyarral megegyező elnevezése is.

[16] A képre Raymonde WIENER-DÜRR, a nagyszebeni Brukenthal Múzeum munkatársa hívta fel a figyelmemet, amiért neki hálás köszönetemet fejezem ki.

IRODALOM

APOR Péter
1736 *Metamorphosis Transylvaniae.*
BRANDSCH, Gottlieb
1935 *Die Martin Felmer Handschrift.* Quellen für deutsche Volkskunde 5. Berlin—Leipzig
DANCU-FABRITIUS, Juliana
1976 *Der orientalische Einfluß in der siebenbürgisch-sächsischen Bürgertracht.* Neuer Weg-Kalender.
FELMER, Martin
1764 *Von dem Ursprung der Sächsischen Nation.* (Kézirat)
1974 *Schriften.* Kiadta: Adolf ARMBRUSTER. Bucureşti
JACOBI, Julius
1895 *Magyarische Lehnworte im Siebenbürgisch-Sächsischen.* Programm des evang. Gymnasiums A. B. in Schässburg. 1894/95. Schässburg
KŐVÁRY László
1861 *A magyar családi és közéleti viseletek és szokások.* Pesten
MOISE, Ilie—KLUSCH, Horst
1978 *Portul popular din judeţul Sibiu.* Sibiu
SCHEINER, Andreas
1933 *Die Sprache des Teilschreibers Georg Dollert.* VerArch. 47.
SZABÓ István
1969 *A középkori magyar falu.* Budapest
SZENDREI János
1905 *A magyar viselet történeti fejlődése.* Budapest
1908 *Vázlatok a magyar viselet történetéből.* Archaeologiai Értesítő XXVIII.
VARJÚ Elemér
é. n. *Magyar művelődéstörténet.* II. kötet H. n.

Jenő Nagy

DIE UNGARISCHE *FELSŐRUHA* UND DIE *FÄLSCHE* DER SACHSEN IN SIEBENBÜRGEN

(Beitrag zu der vergleichenden Trachtengeschichte der Ungarn und der Sachsen)

(Auszug)

Nach den schriftlichen Quellen aus dem 16. und 17. Jh. über die Siebenbürger ungarische Männerkleidung wurde allgemein ein *felsőruha* genanntes langes mantelartiges Kleidungsstück getragen. Der Verfasser beschreibt aufgrund zahlreicher zeitgenössischer Quellen das Kleidungsstück in seinen vornehmen, höfischen und einfachen, bäuerlichen Varianten. Die Stücke für die Vornehmen waren mit Seide und Pelz gefüttert und aus teurem Tuch in verschiedenen Farben hergestellt. Die *felsőruha* reichte bis an die Knöchel, man trug sie über die Schulter geworfen und mit Metallhaken und Öse unter dem Kinn zusammengehalten.

Die Siebenbürger Sachsen trugen zur selben Zeit ein ähnliches überwurf- oder mantelartiges Kleidungsstück, das sie *Fälsche* nannten. Die mit teuren Pelz geschmückten Stücke trugen die oberen Würdenträger im 16. und 17. Jh. Im Laufe des 16. Jahrhunderts verbreitete sich eine Variante aus schwarzem Tuch, die statt mit Haken und Öse von Schnüren und Knöpfen zusammengehalten wurde, und die sowohl bei den städtischen Bürgern als auch bei den Bauern verbreitet war. Das Kleidungsstück und seine Benennung übernahmen die Sachsen von den Ungarn.

Kovalcsik Katalin

A szlovákiai oláh cigányok népzenéje[1]

Szlovákia területén nyelvjárási szempontból háromféle cigány csoport különböztethető meg: az ún. magyar, szlovák és oláh cigányok.

A magyar cigányok (c. *romungro*) nagy része a magyar lakosság közelében (Csallóköz, Gömör) lakik. Néprajzi-etnikai szempontból lényegében azonosak a magyarországi ún. zenész cigányokkal. Az idősek és középkorúak jelentős része még aktívan használja ezt a nálunk már szinte kihalt nyelvjárást,[2] a fiatalok körében azonban már kiszorulófélben van. Hazánkhoz hasonlóan körükből kerülnek ki a „kávéházi" cigányzenészek. Népzenéjük erősen kapcsolódik a magyar népdalok és műdalok világához.[3]

A szlovák cigányok (c. *servika*) nyelve a romungrókéhoz közel álló dialektus.[4] Szlovákia egész területén szétszórtan élnek. Hagyományosan magyar hallgató nótákat és csárdásdallamokat énekelnek cigány szöveggel és szlovák dallamokat is, melyek feszes giusto tempóját erősen lelassítják. A fiatalok repertoárja kommersz táncdalokkal bővült, melyeket cigányul, a szlovák kétszólamúsághoz hasonló fordulatokkal színezve adnak elő.[5] Hangszerjátékosaik nem hivatásos zenészek, csak rokoni-ismerősi körben játszanak.

Az oláh cigányok (c. *vlašika*), akiknek elnevezése román nyelvterületen való hosszas tartózkodásuk eredménye, az európai cigányság legarchaikusabb, leginkább hagyományőrző rétegéhez tartoznak. Szlovákiai letelepedésük — magyarországi rokonaikéhoz hasonlóan — a század első harmadában fejeződött be. Nyelvük lényegében azonos a Magyarországon *lovari*nak nevezett nyelvjárással.[6] Magukat sátoros cigányoknak nevezik, ami késői letel-e pedésükre utal. Életkörülményeik viszonylag jók: faluhelyen kőházakban, városban cigány-lakótelepen (pl. Rimaszombat), ill. lakótelepek cigány

[1] Ennek a tanulmánynak egy bővebb változata 50 dallamból álló gyűjteménnyel a Studia Musicologica c. folyóirat 26. számában fog megjelenni angol nyelven. A gyűjtemény a szlovákiai oláh cigányok dallamainak főbb típusait tartalmazza. Terjedelmi okokból itt csak néhány dallampéldát közlünk részben töredékesen. A teljes dallamok és szövegük a Studia Musicologicában megjelenő gyűjteményben megkereshetők, az adatok ismertetésénél utalunk rájuk példatárbeli számukkal együtt. A tanulmányban szereplő dalszövegek fordításait P. TÁLOS Endre nézte át.

[2] HABSBURG József 1888.

[3] Romungro népdalok közlését l.: VÍG Rudolf 1974. KODÁLY és BARTÓK 1913—14-ben Gömör és Bars megyében gyűjtött anyaga kéziratának hasonmás kiadása.

[4] LÍPA, Jiři 1963, HÜBSCHMANNOVÁ, Milena 1973.

[5] DAVIDOVÁ, Eva—GELNAR, Jaromír 1973. A népzenei lemezen több ilyen felvétel hallható.

[6] HUTTERER Miklós—MÉSZÁROS György 1967.

házaiban (pl. Komárom, Galánta) élnek. Természetesen találhatók még itt is hagyományos putritelepek (pl. Komárom). A férfiak nagy része segédmunkásként dolgozik, de gyakori foglalkozás a kereskedés is. Külső megjelenésükben alig térnek el a környező lakosságtól: cigány viseletet rendszeresen már csak az idősebb asszonyok hordanak, a fiatalok inkább csak ünneplőként.

Népzenéjük szoros kapcsolatban áll a magyarországi oláh cigányokéval. A terület Csehszlovákiához való csatolásával a két ország cigány csoportjai elszakadtak egymástól, a rokoni-ismerősi kapcsolatok meglazultak, a kulturális információk áramlása is alkalmivá vált. Ezzel párhuzamosan viszont az új határok között élők kapcsolatai mind az oláh cigányságon belül, mind más cigány csoportokkal szükségképp megerősödtek, s ez magyarázza, hogy e nagy területen szétszórtan élő oláh cigányok népzenéje egységesedett, úgy is mondhatnánk, önálló dialektust alkot. Nyelvileg-zeneileg nem szakadt el a magyarországi, elsősorban lovari oláh cigány népzenétől, ezért a magyarországi oláh cigány foklórral együtt tanulmányozható.

A szlovákiai oláh cigányok népzenei jellemzői bemutatásának alapjául egy, mintegy 250 dallamból álló gyűjtemény szolgál.[7] A tapasztalat azt mutatja, hogy egy-egy közösségben egy időben viszonylag kisszámú dallamot énekelnek, amelyeket mindenki ismer és nagy dallami és ritmikai változatossággal ad elő. Természetesen az alapos, többször megismételt gyűjtés felszínre hozhatja a régiesebb, elfelejtett dallamok egy részét is. Esetünkben az egyszeri gyűjtés során fölvett dalok száma sehol sem volt több 10—15-nél, a 4—5 legkedveltebbet viszont más és más formában többször is elénekelték. A dallamok változataikban a különböző gyűjtési helyeken ismétlődtek, kedveltségük szinte mindenhol azonos volt. Nagy részük a magyarországi változatokból is ismert, a dialektusterület-jelleget az alább ismertetendő zenei és szövegbeli jellemzőkön kívül azonos időben való együttes előfordulásuk adja. A hagyományos cigány népdalokon kívül a magyar műdalokat is kedvelik, magyar, ill. vegyesnyelvű szöveggel éneklik őket. Elsősorban a városi fiatalság körében hódít a kommersz tánczene, de egyelőre életben tartja az anyanyelven való megszólalás lehetősége a népzenét is. Az egymás közelében élő cigány csoportok nemcsak egymás nyelvét, hanem dalait is ismerik és éneklik is, előadásuk természetesen eltérő: a nem oláh cigányok az oláh cigány népdalokat kevéssé variáltan éneklik, az oláh cigányok a másik két csoport dalait, különösen a táncdalokat igyekeznek kidíszíteni.

Népdaléneklés szempontjából a legaktívabb korcsoport a 20—50 éveseké. Ennél idősebbeket cigányoknál már viszonylag nehéz szóra bírni. A fiatalabbak viszont még (?) és már általában kevesebb dallamot ismernek.

Az oláh cigány népzene két műfaja ezen a vidéken is a lassú, lírai dal és a táncdal. Általános jellemzőik leírására már több kísérlet történt.[8] A lassú dalokat a cigányok *mesaľaki dili*-nek (asztali nóta) vagy mulatós nótának,

[7] Saját felvételeim 1981-ben. AP 12 821—56 jelzet alatt az MTA Zenetudományi Intézetének archívumában. — Gyűjtési helyek: v. Komárom megye: Komárom (Komárno), Nagymegyer (Čalavo), Mihályfa (Svätý Michal); v. Pozsony megye: Pozsony (Bratislava), Dunapüspöki (Podunajské Biskupice), Csallóközcsütörtök (Štvrtok na Ostrove), Szenc (Senec), Nagymagyar (Zlaté Klasy); v. Gömör megye: Rimaszombat (Rimavska Sobota), Rimaszécs (Rimavska Seč), Feled (Jesenské). — A gyűjtések előkészítésében Ádám Lajos, Ág Tibor, Katona István, Németh Imre és Quittner János segítettek.

[8] L. pl. Hajdú András 1955, 1958; Víg Rudolf 1974, 1976; Davidová, Eva—Gelnar, Jaromír 1973.

mulatošo-nak nevezik. A lassú dal elnevezés cigány megfelelőjét *(loki ďili)*, amely egyébként a magyarországi szóhasználatból is kiszorulófélben van, nem ismerik. A táncdallamokat *khelimaski ďili*-nek (táncdal), *xuťťadi ďili*-nek (ugrós dal) vagy pattogós nótának, *pattogošo*-nak hívják.

A lassú dalok zenei jellemzői

A lassú dalok hagyományosan hat- vagy nyolcszótagos sorokból állnak, ereszkedő dallamvonalúak, hangterjedelmük az oktávot meghaladja. Előadásmódjuk parlando-rubato, erősen variatív. Az *1. dallampélda* az oláh

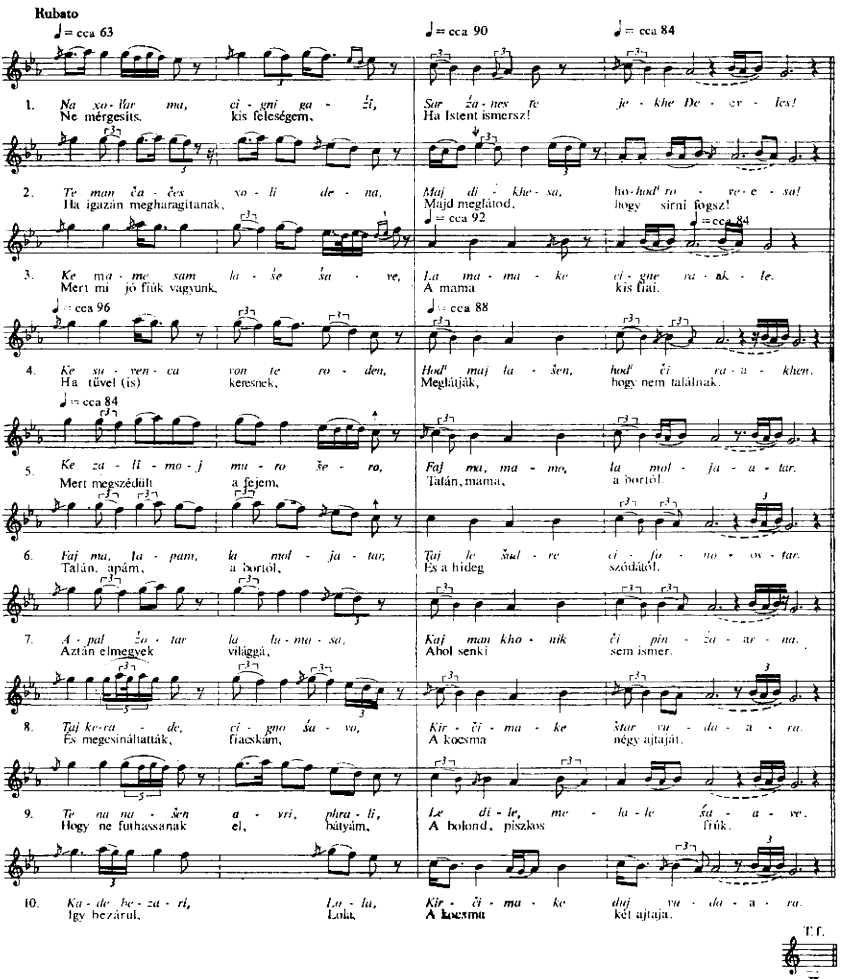

1. dallampélda. Davidová—Gelnar 1973. A o. 2. szám. Ostrava (Csehország), Sztojka Mária, sz. ? (Szövegkezdetét a hanglemezborítón szlovák cigány nyelvjárásba áttéve közlik.)

cigány népzene régebbi rétegébe tartozó ereszkedő szerkezetű dallam (töredék). A változások mikrostrukturálisak, hanghelyettesítések és -cserék, ill. díszítőhangok közbeiktatásával jönnek létre.

Ez a dallam azonban nem tartozik az uralkodó stílusba. A leggyakoribbak ugyanis az olyan ereszkedő szerkezetű, dúr-moll tonalitású (de sokszor pentaton alapú) négysoros dallamok, amelyek dallammenetei nagyon mozgékonyak: gyakoriak a nagy ugrások és a hármashangzatmenetek. Ez utóbbiak és a szaporodó módosított hangok erős műzenei hatásra utalnak.

Az 5-ös főkadencia szinte kizárólagos. Az első és harmadik sorok kadenciái kevéssé kötöttek. Az 5-ös főkadenciának ez a szinte kötelező volta a dallamok egy részében periódusszerűséget eredményez. A dallamváltozatok formai szempontból is különbözőek lehetnek, ABCD, ill. sorismétlő formák *(2. dallampélda)*.

A leggyakoribb kadenciaképlet a $\frac{9}{8}$ ⑤ $\frac{(8)}{5}$ (x) és az 5 ⑤ $\frac{8}{5}$ (x). Általában az előbbiek dallamának első fele, az utóbbiak dallamának második fele jár be nagyobb hangterjedelmet. Az 5-ös főkadenciára leereszkedő második sor után a harmadik gyakran visszaugrik a záróhang oktávjára vagy még magasabbra, hogy a negyedik sor onnan lépegessen vissza a záróhangra (l. *2. dallampélda, a—b; e—f* példákban a fölső tercről lép le). Ha a harmadik sor kadenciája 5 vagy 1, a negyedik sor hangterjedelme is általában kisebb.

Az ereszkedő dallamvonal megváltozásában az oktávtörés játszik nagy szerepet. Az előadó viszonylag alacsonyan kezd énekelni, majd a harmadik

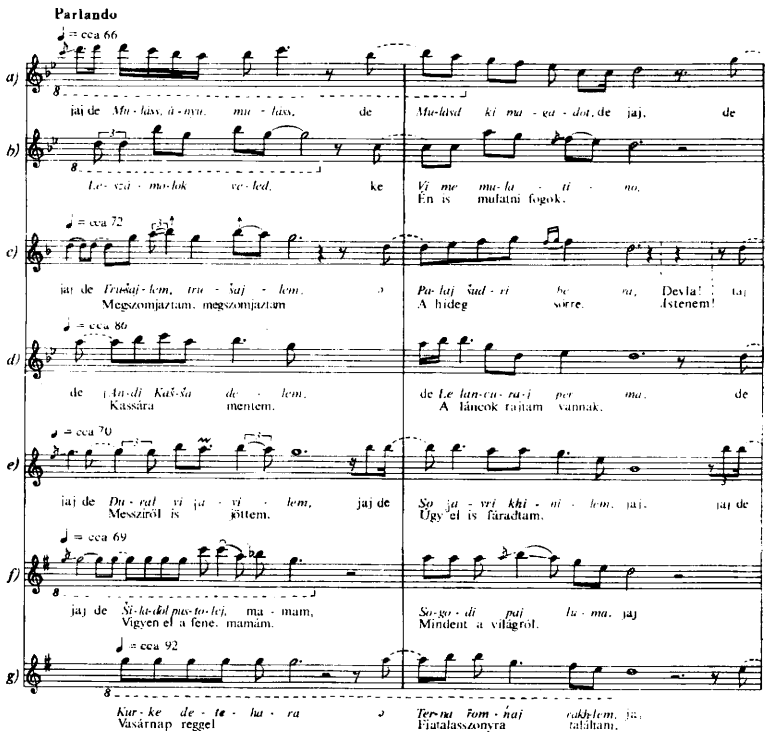

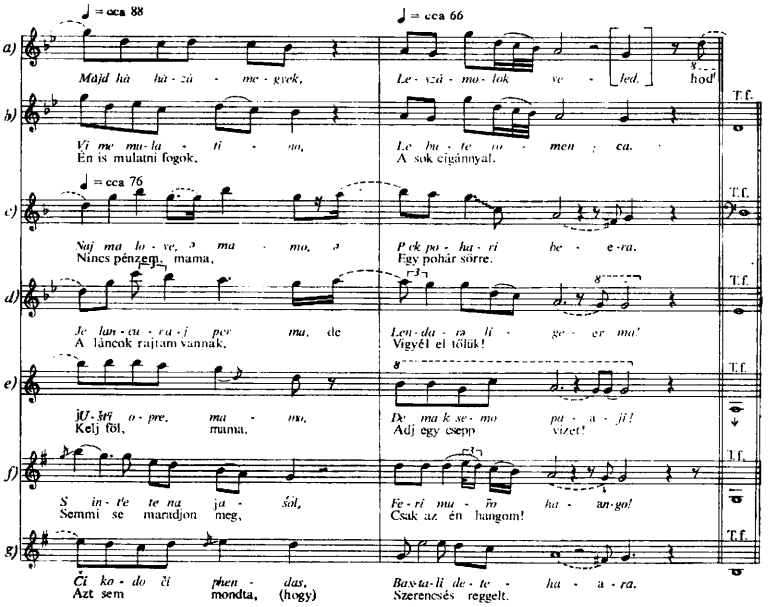

2. dallampélda. (a—d) a—b Rimaszombat (v. Gömör m.) Horváth Ilona „Roža", sz. kb. 1948. AP 12 834/b. Egymás után magas- és középkezdésű versszak, ABCD. *c* uo. Horváth Marcella „Hella", sz. 1941. AP 12 838/d. ABAC változat, nyilvánvaló egyszerűsödés, periódusszerűség. *d* Nagymegyer (v. Komárom m.) Sztojka Magdi „Fani", sz. 1965. AP 12 827/f. Nem felugró kezdésű rokon dallam, ABA_vB_v nyomok, szintén periódusszerű. (Stud. Mus. 3—5. szám.) *(e—g) e* Nagymegyer (v. Komárom m.) Lakatos Mari „Mozol", sz. 1965. Nyitra. AP 12 829/b. ABB_vC, *g—b* sávban recitál, csak a negyedik sora ereszkedik le. *f* Rimaszombat (v. Gömör m.) Horváth Margit „Paprika", sz. 1935. AP 12 840/g. AB^5CB_v változat. *g* uo. Horváth Gizella „Zaga", sz. 1938. AP 12 833/a. AB^5CB nyomok, harmadik sora nem ereszkedő, d-t járja körül. (Stud. Mus. 9—11. szám.) — (A példákban előforduló oktávtörésekről l. később.)

vagy a negyedik sor elején a dallamot oktávval magasabban folytatja. Az 5-ös főkadencia helyett a második sor V-re érkezik és a harmadik sor 5-ön folytatódik, ill. rögtön a második sor kadenciája ugrik föl 5-re. Ahol a negyedik sor oktávról lefelé hajló vonalú, ott az oktávtörés valószínűleg csak ennek elején kezdődik.

Gyakran előfordul, hogy az énekes megkísérli az egymást követő versszakokban ugyanazon dallamot ereszkedő és emelkedő formában is elénekelni *(3. dallampélda)*.

Néhány dallam kétféle szerkezetű változata harmonikusan él egymás mellett *(4. dallampélda)*. A *2. dallampélda a, b, f, g* dallamaiban az oktávtörés egyéb lehetőségeit látjuk.

A változatok azt mutatják, hogy az adatközlők egy része egy-egy dallamot vagy mindig ereszkedő, vagy mindig emelkedő (oktávtöréses) formában énekel, ill. szinte keresgél, míg rátalál az ízlése szerinti formára, és azután ahhoz tartja magát. Néhány dallamnak, noha még él a régiesebb változata is, már van kikristályosodott új formája *(5. dallampélda)*.

Egyértelmű formákról csak az újabb, műdalosabb anyagnál beszélhetünk *(6. dallampélda)*.

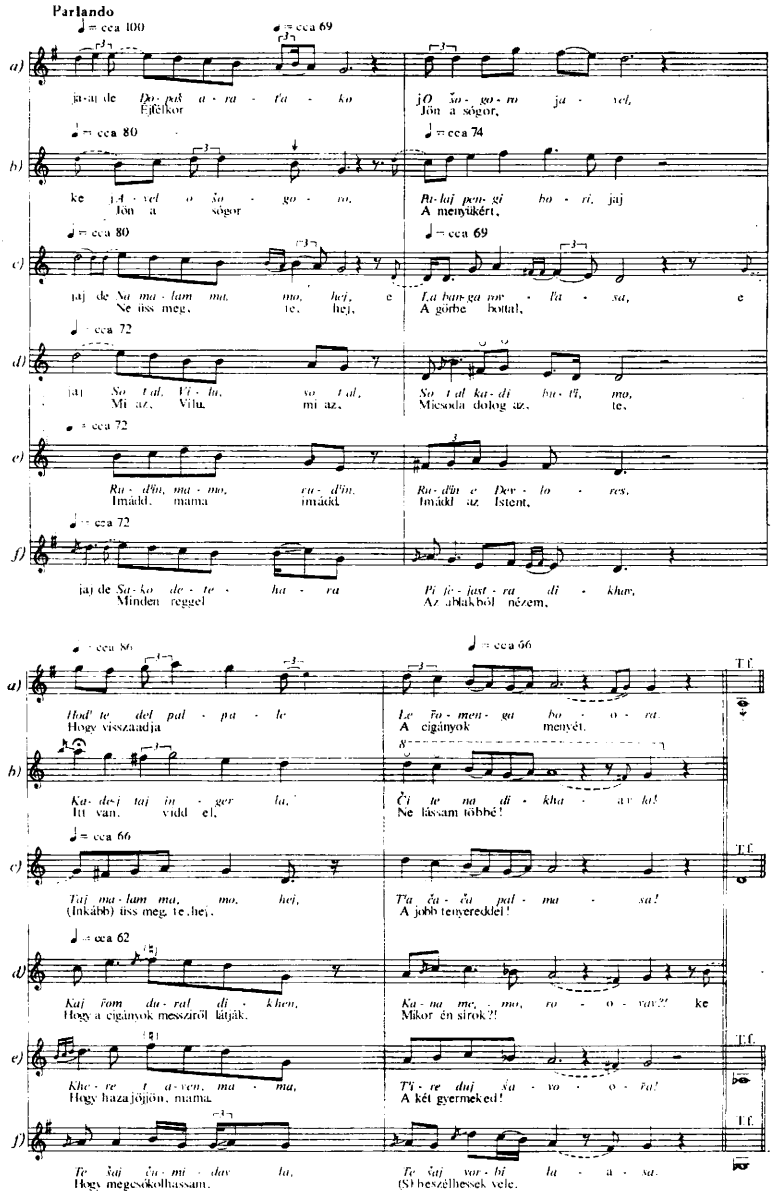

3. dallampélda. a Nagymagyar (v. Pozsony m.) Sztojka Júlia „Kírem", sz. 1957. AP 12 847/e. A dallam legáltalánosabb formája. (Közeli változata: Stud. Mus. 15. szám.) *b—c* Rimaszombat (v. Gömör m.) Lakatos Iveta „Cufi", sz. 1960. AP 12 844/e. *d—e* uo. Horváth Aranka „Popa", sz. 1927. AP 12 837/c. (Stud. Mus. 16. szám.) Egy-egy adatközlő változatai. Mindkét változat átmeneti forma, kétféle dallamformálási elv ütközését látjuk. A kezdés alacsony, de az első-második sor ereszkedő szerkezetét is meg akarják tartani. *c—d* változatban így oktávtörésre kényszerülnek. *b* változatban a dallamvonal emelkedő, az utolsó sor mégis még följebb kerül. *d* és *e* változatban is megoldható lenne, hogy kisebb legyen az ugrás (pl. *c* harmadik sora), de úgy látszik, a harmadik sor fölemelésére, ill. nagy távolságok bejárására van igény. *b* és *e* első sora mutatja, hogy még az első sor dallamvonala sem kötött. *f* uo. Horvát Bertalan „Vince", sz. 1955. AP 12 835/c. Végig ereszkedő, de a negyedik sor közepén fölugrik.

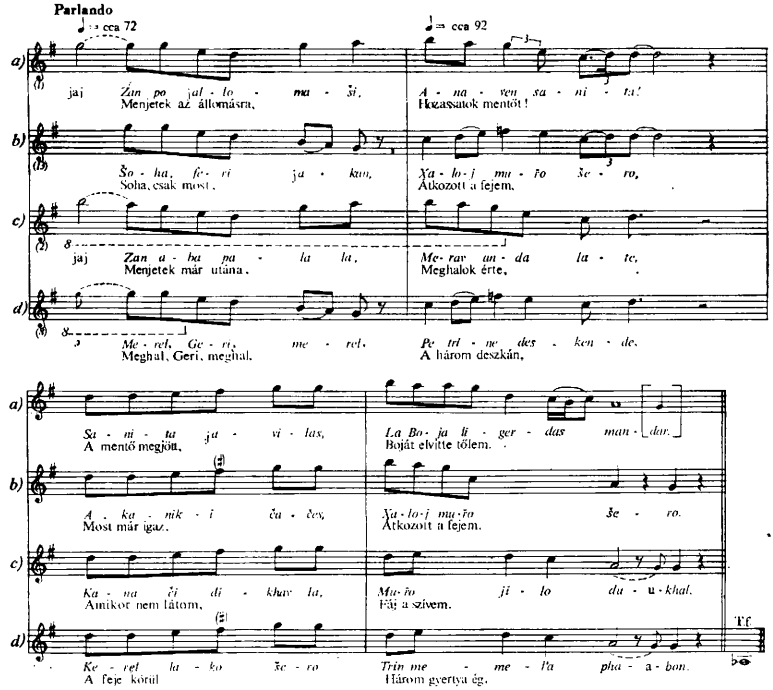

4. dallampélda. a—d Rimaszombat (v. Gömör m.) Horváth Márta „Babina", sz. 1950. AP 12 842/e. (Stud. Mus. 18. szám.) Ereszkedő és kupolás szerkezetű változatokat énekel fölváltva 9 ⑤ 8 és 1 ⑤ 8 kadenciákkal. *a—b* a két alapváltozatot mutatja. *c—d* az erősen variábilis dallam két leggyakoribb oktávtöréses formája. Az énekes a dallam első felét alacsonyan akarja tartani.

Az oktávtörés jelenségét már a 30-as évek végén, a magyarországi cigány népzenegyűjtés megindulásakor észlelték, de különösebb jelentőséget nem tulajdonítottak neki. Az így énekelt dalokat is ereszkedő formában írták le és az eredeti előadásmódot sem mindig jelölték. A magyar népzene kutatói az oktávtörés két formáját különböztetik meg. Az egyik a záróhangok „feldobása", amelynek okát a nem megfelelő hangmagasságon való kezdésben látják, ill. előadási modorosságnak tartják.[9] (Ilyen az oláh cigány népzenében viszonylag ritkán fordul elő, l. *6. dallampélda b*, és a magyarázata is hasonló.) A másik a dallamsorok hangmagasságának oly módon történő megváltozása, amely a régebbi ereszkedő szerkezetű dalokat alakítja át új stílusú kupolás szerkezetűvé. A magyar népzenében a folyamatot nehezebb tetten érni, mert viszonylag kevés egymás mellett élő régi és új változatot találtak. A cigány népdalokban viszont egy-egy előadáson belül és az együtt élők előadásában a dallamok formálásának többféle lehetőségét halljuk, így az átmeneti formák révén sok mindent megtudhatunk a folyamatról.

[9] L. pl. Vargyas Lajos 1981. 168.

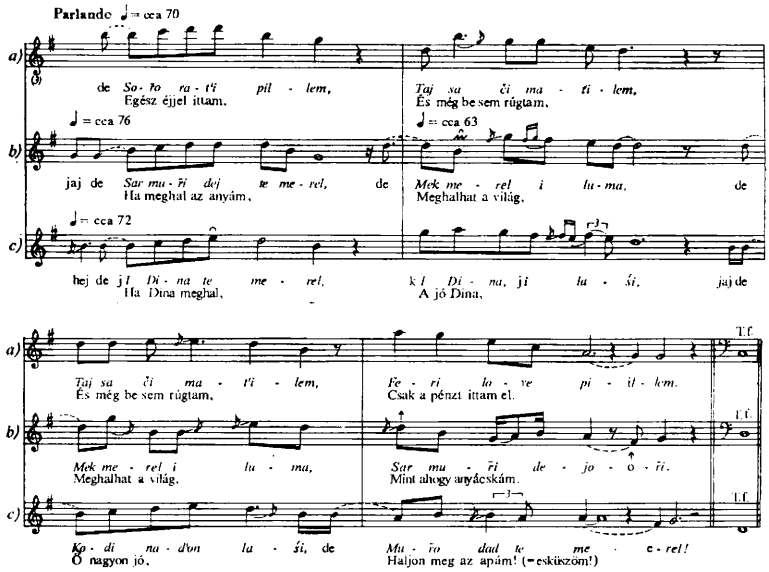

5. *dallampélda. a* Rimaszombat (v. Gömör m.) Horváth Margit „Paprika", sz. 1935. AP 12 841/a. Ereszkedő forma. *b* Nagymegyer (v. Komárom m.) Fatona Aranyka, sz. 1963. AP 12 824/d. ABB_vC, kupolás szerkezet. *c* uo. Lakatos Mari „Mozol", sz. 1965. Nyitra. AP 12 829/a. ABAC, periódusszerű forma. (Stud. Mus. 12—14. szám.)

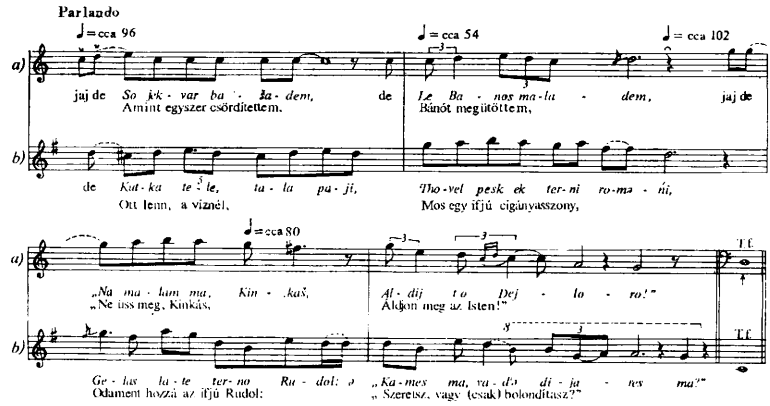

6. dallampélda. a Nagymegyer (v. Komárom m.) Fatona Pál „Lolo", sz. 1957. AP 12 822/e. (Stud. Mus. 26. szám.) Új ballada. *b* Komárom, Sztojka Erzsébet „Babuš", sz. 1937. AP 12 863/b. Ballada. (Közeli változatát l. Stud. Mus. 37. szám.) A zárlat fölemelése modorosságból eredeztethető.

Régiesebb hagyományú vidékeken, pl. Erdélyben, ahol az oláh cigányok előadásmódjára szintén jellemző a sokféle dallamvariálás, mégis szinte teljesen ismeretlen az oktávtörés. A megfelelő szerkezeten belül épp elég lehetőség adódik a változtatásra.

A nagy hangterjedelem sem késztet önmagában oktávtörésre, hiszen az a megváltozott formában sem lett mindig kisebb (l. *2. b*, *3. b—f*, *4. c dallampéldák*), csak legföljebb a legmagasabb hangokat a dallam nem az elején, hanem második vagy harmadik sorában éri el.

Nem lehet magyarázni az oktávtörés jelenségét a foklór elhalása kísérőmozzanataként sem. Olyan vidékeken, mint pl. Szabolcs-Szatmár megye, ahol a cigány népdal megújulását többszólamú énekstílus kialakulása bizonyítja,[10] szintén általánosan elterjedt.

Az okot a dallameszmény megváltozásában kell keresnünk. Valószínű, hogy a környező népekéhez hasonlóan az oláh cigány népzenében is lejátszódnak olyan szerkezeti változások, amelyek új stílus kialakulásához vezetnek.[11] Ennek folyamata a következő lehet: *a)* a hangmagasság-viszonyok elbizonytalanodása, *b)* a dallamsorok magasságviszonyainak megváltozása, majd *c)* az újrarendezett sorok belső átalakulása, mely elhomályosítja az eredeti szerkezetet.

A választ az oláh cigány népzene alakulása fogja megadni.

A lassú dalok szövege és előadásmódja

A lassú dalok szövege a néhány kötött tartalmú balladát leszámítva motivikus szerkesztésű. Egy-egy kisebb vagy nagyobb cigányközösségben minden dallamhoz tartozik egy vagy több állandó és ezekhez kapcsolódva néhány „vándorló" szövegmotívum. Az állandó szövegmotívumok részletei is válhatnak vándormotívummá.[12]

Az egyes szövegmotívumokhoz olyan megtörtént esetek és a közösségben átélt érzelmek asszociációi kapcsolódnak, amelyeket mindenki ismer. A cigány előadó gyakran énekel magáról, egyéni sorsáról, de a szerkesztésmód szaggatottsága és a motívumok állandó cserélgetése, egyénítése révén minden változat más; mindig szól valakihez, valamelyik családtagjához, akinek nevét vagy státusnevét (apám, anyám, uram, asszony, fiam) újra meg újra, ill. a különböző személyekét fölváltva a dalba beleszövi. A magasfokú művészi absztrakció miatt a külső hallgató nem tudhatja, hogy az éneklő személy mikor ismételget csak a dallamhoz tapadt versszakokat, és mikor tér át egyéni élményére.

Az *1. szövegpélda* adatközlője egy ötgyermekes asszony, akinek a férje börtönben van. Szinte minden dalába beleénekli a „börtönben a családjára gondoló apa" motívumát; azzal is egyénít, hogy saját apja nevét (Bakro) is emlegeti. Az első versszak egy általános kezdőstrófa. A 2—4. összefüggő

[10] Kovalcsik Katalin 1981.

[11] L. legutóbb éppen az Ethnographiában Pávai István cikkét. A szerző a magyar népzenére vonatkozó szakirodalmat is összefoglalja. Pávai István 1982.

[12] Hajdú a lassú dalok szövegeit „lírai halmazoknak" nevezte, formailag monológokra és párbeszédekre osztotta őket. Hajdú András 1962. 7. Az *1. szövegpélda* szövegében is megfigyelhető a mozaikszerűség.

egység: férj és feleség párbeszéde. Az 5—7. versszakban az apa gyermekeiért aggódik. A 8—10. versszakban új rész kezdődik, amelyet külön formulával vezet be (aztán azt mondtam neked, apám:), ebben önmagát átkozza.

1. jaj *Karingodi phirav,*	Amerre én járok,
Sa luluďa baron,	Mind virágok nőnek,
Karing i Mišel žal,	Amerre Misel megy,
Lilale mol foli.	Vörös bor folyik.
2. jaj *Phir pala ma, gažim,*	Járj utánam, asszony,
Meg andi vazba sim.	Amíg vasban vagyok,
Pala laťe t avo,	Ha utána leszek,
Faj ma tire javo.	Talán tied leszek.
3. ke *Či trobus ma jaba,*	Nem kellesz már nekem,
Ke mar rucindem tu, jaj	Mert már meguntalak,
K aba rucindem tu,	Mert már meguntalak,
T'ira dake Devles!	Az anyád Istenét!
4. *Ke na feri tut me,*	És nem csak téged,
Taj vi tire nipos,	A családodat is,
Taj vi tire nipos,	A családodat is,
Kodale melale.	Azt a piszkosat.
5. jaj *Sako detehara*	Minden reggel
Pi fejastra phirav,	Az ablakban állok,
Čirikľa te dikhav,	Hogy madarat lássak,
Hiro te bišavav.	Üzenetet küldjek.
6. *Hiro te bišavav*	Üzenetet küldjek
Žikaj phuro Bakro: jaj	Az öreg Bakrónak:
Sama le tu, dade,	Ügyelj, apám,
Pe xurde šavōra!	Az apró gyermekekre!
7. *Meg me khere či žo,*	Míg haza nem megyek,
Bajo te na perel,	Bajuk ne essék,
Bajo te na perel	Bajuk ne essék
Maškar o čalado.	A gyermekeknek.
Taj phendem tuke, dade:	Aztán azt mondtam neked, apám:
8. ke *Potin, dade, potin*	Fizess, apám, fizess
Šel tajbiš ezera,	Százhúszezret,
Na dikh, dade, prej ma	Ne nézd, apám, rajtam
Koj raticka gada.	Ezt az estélyi ruhát.
9. jaj ke *Merav, dade, merav,*	Meghalok, apám, meghalok,
Merav taj pharuvav,	Meghalok és megszakad (a szívem),
Xalo-j muřo šero,	Átkozott a fejem,
Muřo dad te merel!	Haljon meg az apám! (= esküszöm!)
10. *Kade trobuj mange,*	Úgy kell nekem,
Hoj andas ma khate,	Hogy idehoztak,
Hoj andas ma khate,	Hogy idehoztak,
Dur taj idegenbe.	Messzi idegenbe.

Rimaszombat (v. Gömör m.) Horváth Márta „Babina", sz. 1950. AP 12 841/e. (Stud. Mus. 17. szám.)

A 2. *szövegpéldá*ban magyar alapszöveghez kapcsolódnak cigány szövegelemek. A hagyományos motívumok: féltékenység, pénzkereset, mulatozás mellé olyan újak kerülnek, amelyek egy adott periódusról tudósítanak:

a gazdagodásról, az autóvásárlás élményéről. Olyan új szövegmotívumok keletkeznek, amelyek kiszorítják a régebbieket. Az összefüggő történetben a megcsalt fiú már nem szekérrel, lovakkal hajt el, hanem autójába ül; nem egyszerűen pénzt keres, hanem dollárt. Ezek a változások is bizonyítják, hogy a cigány népdal még mindig képes eredeti funkcióját betölteni, tükrözi, a cigányság mindennapi életének változásait, élő népzene.

1. jaj *jUccá, juccá, kerek uccá,*
Márvánkőből ván kirákvá,
Mert ázér ván áz kirákvá,
Hogy áz urám járjon rájtá.

2. jaj *Na hulavtu, na phagavtu,* Ne mérgelődj, ne törd magad,
Ke me, čorej, či kamav tu, Mert én, asszony, nem szeretlek,
Lo me mange majšukara, Szebbet veszek magamnak,
Šelvar, bišvar majšukara! Százszor, hússzor szebbet!

3. *Šelvar, bišvar majšukara,* Százszor, hússzor szebbet,
Kon rodela le dolara, Aki keresi a dollárt,
Kon rodela le dolara, Aki keresi a dollárt,
La ńamcicka papiroša. A német pénzt.

4. jaj *Taj maladas i fejastra:* És megverte az ablakot:
Phenav tuke nevi sprava, Mondok neked egy újságot,
Kodi sprava phenav tuke, Azt az újságot mondom neked,
Hoď ti romńi xoxadas tu. Hogy megcsalt a feleséged.

5. jaj *Kana kad o šavo šundas,* Mikor a fiú ezt meghallotta,
Zeleno zubuno šindas, Zöld kabátját szétszaggatta,
Zeleno zubuno šindas, Zöld kabátját szétszaggatta,
Mercedesi jande bešlas. Beült a mercédeszbe.

6. *Mercedesi jande bešlas,* Beült a mercédeszbe,
O pistoji peste šuttas, A pisztolyt magához vette,
Taj gelastar, Maminkori, És elment, Maminkori,
La lumasa, la barasa. A nagy világba.

7. ke *Žotar mange jando Ńamco,* Elmegyek Németországba,
Lole šela hoď te rodav, Piros százasokat keresni,
Hoď te kinav mange, gaźi, Hogy vegyek magamnak, asszony,
Tista lolo ševroleto. Tiszta piros chevroletet.

8. taj *Ano tuke, muři gaźi,* Hozok neked, feleségem,
Avtokasa le jezera, Ezreseket pénztárgéppel,
Taj andre me po le tusa, És eliszom veled,
Meg panź neve ašona ma! Míg (csak) öt fillérem marad!

Adatközlője azonos az 1. szövegpéldáéval. AP 12 843/a. (Stud. Mus. 30. szám.)

A lassú dalok előadásának általános mozzanata az éneklés megkezdése előtti beköszöntés vagy fölkérés és a dal végén a jókívánságok fölsorolása. Az előadó engedélyt kér, hogy énekelhessen. Ennek tartalmilag három típusa van: *a)* engedélykérés, pl. *„Ša jerton, t engedinas, te kerap tumari voja!"* „Bocsássatok meg, engedjétek meg, hogy a kedvetekre tegyek!"; *b)* engedélykérés és/vagy jókívánságok pl. *„Engedelmo mangav, romale! Ša jerton, t aven saste taj baxtale!"* „Engedelmet kérek, cigányok! Bocsássatok meg, legyetek egészségesek és szerencsések!"; *„Anda tumari šukar paťiv!"* „A szép tisztességtekért!"; *c)* előbbiek és/vagy bemutatkozás pl.: *„Engedelmo mangav, t engedinas, te kerap tumari voja, me, ji Lenka!"* „Engedelmet kérek, engedjétek meg,

hogy a kedvetekre tegyek, én, Lenka!"; „*Ša jerton, ŗomale, te kerel i Friminka tumari šukar voja! E Johanoski barvali šej.*" „Bocsássatok meg, cigányok, hogy Friminka tegyen a jókedvetekre! A Johano gazdag lánya." A hallgatóság válasza az engedély megadása, „*Kísz!*" (ti. az engedelem), vagy a jókívánság viszonzása „*T' aves vitu!*" „Légy te is!" (ti. szerencsés stb.). A dalok végén is ritkán marad el a jókívánság „*Sastimo lašo!*" „Jó egészséget!"[13]

Az énekes különböző mozdulatokkal és arcjátékával is tartja a kapcsolatot hallgatóságával. Gyakoriak az összenézések, összemosolygások, egymásramutatások. A hallgatók közbeszólnak, egy-egy eseményre rákérdeznek, kommentálják azt, vagy utalnak egy konkrét esetre. Sokszor biztatják is az énekest: „*Phen la!*"; „*De la gilja trajo!*"; „*Vazde la!*" „Mondjad!"; „Adj a dalnak életet!"; „Emeld!". Ez utóbbiak előadási utasítások.

Az előadó sokszor szinte eljátssza a szöveget, vagy azt, ami abból kimaradt. Pl. ha azt énekli: „*Zeleno zubuno šindas*" „Zöld kabátját szétszaggatta", a mozdulatot imitálja. Máskor a mozdulat a beszédet helyettesíti. (Pl. ha nem mondja ki, mi lesz a házasságtörő asszony büntetése, csak kezével jelzi, hogy meg fogják verni.)

Az énekes maga is kommentálja az eseményeket, bizonygatja a történetek valódiságát, szintén rákérdez egy-egy dologra, „*Taj mir?*" „És miért?". Mielőtt új motívumba vagy motívumfüzérbe kezdene, az „*Apal phendas*", „Aztán azt mondta" formulával hívhatja föl a figyelmet. Ez a formula alkalmas arra is, hogy párbeszédekben elválassza a két szereplő szövegét.

A táncdallamok

Köztudott, hogy az oláh cigányok nem játszanak hangszeren, táncdallamaikat maguk éneklik és különböző hangszerutánzó effektusokkal kísérik.[14] A táncdalok előadásmódja a virtuóz „pergetés", amelyet csak időnként szakít meg egy-két sornyi vagy strófányi szöveg.

A vizsgált területen táncdallamokból viszonylag keveset sikerült gyűjteni. Noha itt is megvan a lassú-gyors dallamok váltogatásának szokása, a táncdallam funkciója mégiscsak a táncok kísérete, de táncolásra nem mindig volt alkalom. A dallamok egy része a rádióból is ismert kommersz cigánydal, más része magyar csárdásdallam. A hagyományos cigánytáncot egyre inkább kiszorítja a cigánycsárdás,[15] amely jelenleg nagyon divatos.

Az ereszkedő szerkezetű táncdallamok éppolyan változáson estek át, mint a hasonló szerkezetű lassú dalok. A pergetés virtuozitása csökkent, a csárdásdallamokat egy-két versszaknyi szöveggel vagy anélkül, a dallamhangokat lalázva adják elő. Variációnak csak a főhangok aprózott ismétlése számít, ennek virtuózabb változata, az alsó vagy fölső váltóhang közbeiktatása ritka *(7. dallampélda)*.

A táncdallamok kíséreteként leggyakoribb a szokásos dobbantás és tapsolás vagy ujjpattogtatás kombináció esztam ritmusban. Hangkeltéshez

[13] A formulák adatait l. a Stud. Mus. példatárában.

[14] L. pl. Víg Rudolf 1976; Martin György 1980; Martin György—Pesovár Ernő 1958; *Magyar Néprajzi Lexikon* I. 1977. 427. (Martin György szócikke.)

[15] L. pl. Martin György—Pesovár Ernő 1958; *Magyar Néprajzi Lexikon* I. 1977. megfelelő címszavaknál (Martin György szócikkei).

Tempo giusto ♩= 120

a) *Ge - las i O - til ka,*
Elment Otilka,

♩= 138

b) *Sas prej man - de jek zu - bu - no,*
Volt rajtam egy kabát,

c) 2. a - lom - da - lom - ' ta - la - la - la - ti - da - la - la - la -

♩= 144

d) *Pi - ros kan - csó, te - le bor - ral,*

e) 2. aj - tej - nin-na - na-ra-na - nin - na - na - ra - na - ra - nin - nan - nan - na

♩= 96

f) [Eladom a kocsimat]

g)

h) 1. haj - la - la - la - lej - ri - le - rin - nad - di - ni - di - ri - rid - di - na - da - ra - lad - din -

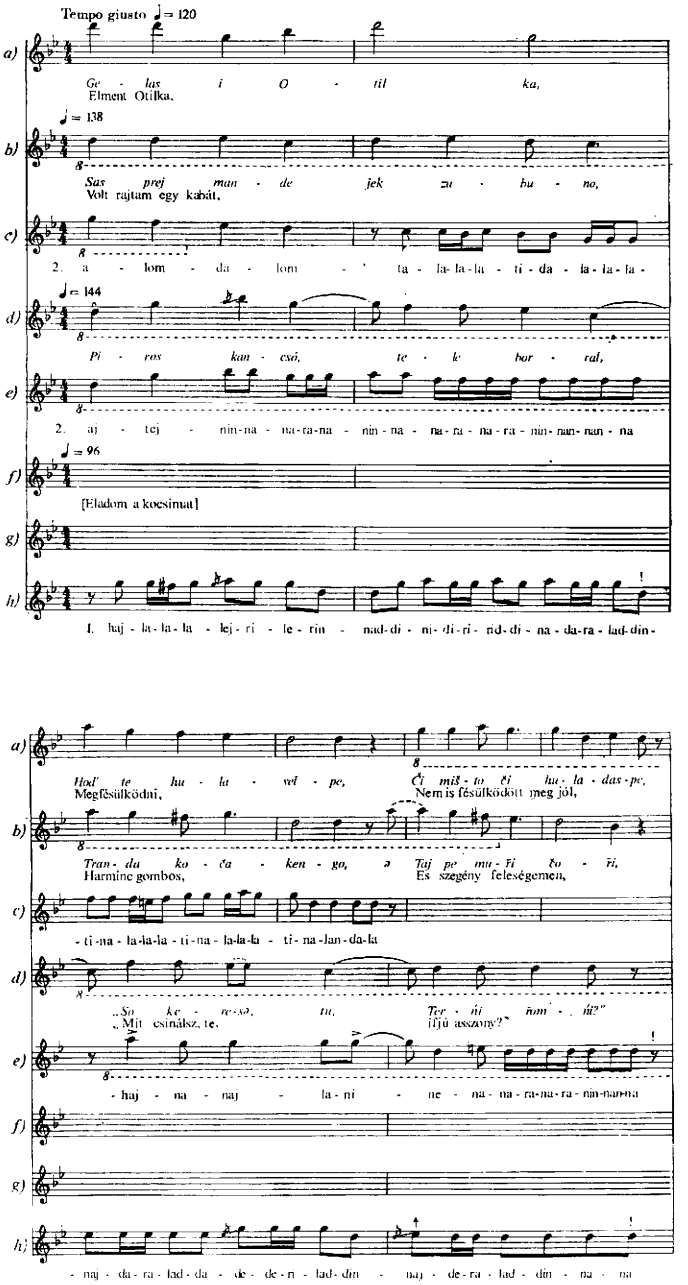

a) *Hod' te hu - la - vel - pe, Či miš - to či hu - la - das - pe,*
Megfésülködni, Nem is fésülködött meg jól,

b) *Tran - da ko - ča - ken - go, ə Taj pe mu - ři čo - ři,*
Harmine gombos, Es szegény feleségemen,

c) - ti - na - la - la - la - ti - na - la - la - la - ti - na - lan - da - la

d) *„So ke - re - sə, tu, Ter - ńi řom - ńi?"*
„Mit csinálsz, te, ifjú asszony?"

e) - haj - na - naj - la - ni - ne - na - na - ra - na - ra - nin - nan - na

f)

g)

h) - naj - da - ra - lad - da - de - de - ri - lad - din - naj - de - ra - lad - din - na - na

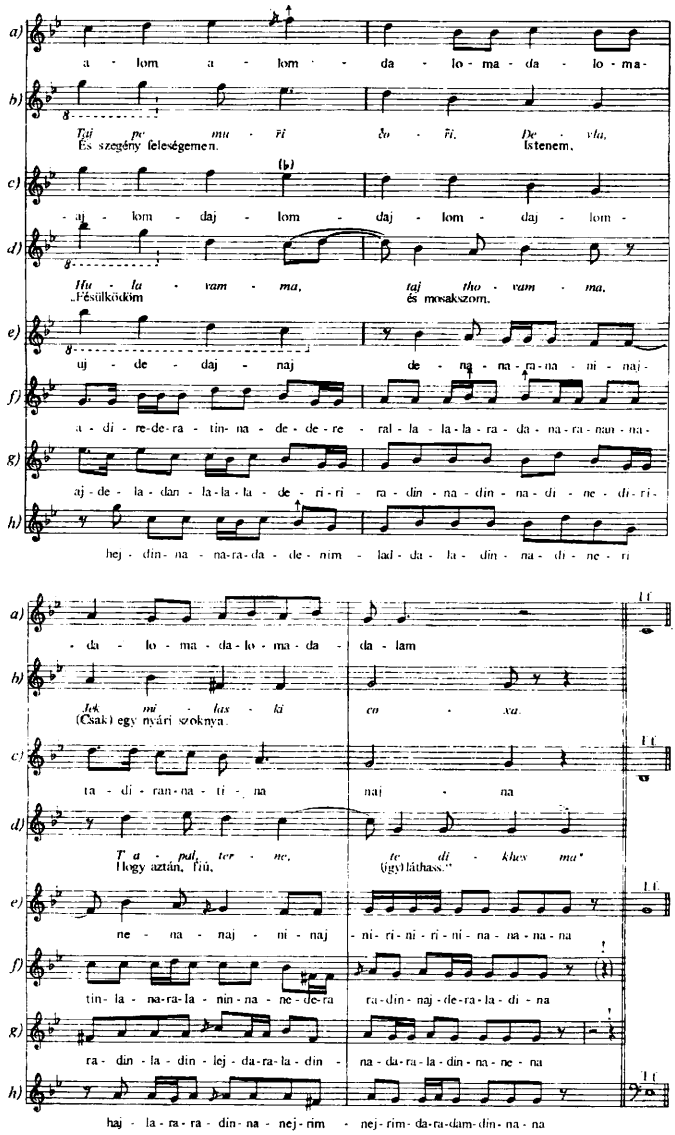

7. dallampélda. (a–c) a Rimaszombat (v. Gömör m.) Horváth Márta „Babina", sz. 1950. AP 12 839/j. *b–c* uo. Horváth Irén „Čhaja", sz. 1934. AP 12 837/j. (Stud. Mus. 38—39. szám.) Egymás változatai. A dallamformálás különböző. A *c* változatban a pergetés a dallam első felében gazdagabb, a dallamhangok pontosan felismerhetők. *d—e* Nagymegyer (v. Komárom m.) Fatona Róza „Lina", sz. kb. 1955. AP 12 821/f. (Stud. Mus. 42. szám.) *b* változathoz hasonlóan a dallam első fele kerül egy oktávval lejjebb. A pergetés módja a dallamhangok aprózott ismételgetése. *f – h* Komárom, Rafael Szidónia „Szidi", sz. 1940. AP 12 863/d. (Stud. Mus. 46. szám.) Az „Eladom a kocsimat, meg a lovamat" kezdetű cigány csárdásdallam pergetett változatának részlete. Szöveget egyáltalán nem énekel, kezdéskor a dallamot mintegy intonálja a harmadik-negyedik sor kétszeri variációs ismétlésével. A dallammal szabadon bánik, nem merev formaként. A bemutatott példák között ez a legrégiesebb előadásmód.

különböző eszközöket is igénybe vesznek. Általában a nők dobolnak az asztal szélén vagy egy fedőn oly módon, hogy az egyik tenyér alsó részét az első nyolcadra erőteljesen a lap széléhez ütik, a második nyolcadra pedig a kissé behajlított 2–3–4. ujj körmeinek fölső szélét ütik gyors egymásutánban a lap tetejére. Így egy-egy negyedre a következő ritmust halljuk:' . Ezt rendkívül gyors tempóban is tudják, és a körmök ütése igen éles hangot ad. A férfiak inkább ülve, az eléjük tolt szék lapján, vagy állva, a szekrény oldalán dobolnak kézfejük különböző részeivel fölváltva (tenyérrel, a tenyér élével, az ökölbe szorított kéz külső és az ujjak felöli oldalával). A ritmusképletek többnyire a következők: . A hangkeltés másik módja, amikor egy férfi a ruhásszekrény oldalára szorított mutatóujján seprűnyelet húzogat föl-alá. Ezáltal mély, a köcsögdudáéhoz hasonlatos súrlódó hang keletkezik.

*

A fenti vázlatos áttekintés csak az anyag összefüggéseinek megvilágítását szolgálja, annak ismeretét nem pótolhatja. Az említett példatárba is csak a főbb típusok kerülhettek bele. Ezek kiválasztásának elsődleges szempontja nem a dallamok szépsége, hanem előfordulásuk gyakorisága volt. Témaválasztás szempontjából megtalálhatók a balladák, halottas, lakodalmi dalok (amelyeket ugyanazon dallamokra énekelnek, mint a többi lassú, lírai dalt), egyéb epikus és a legnagyobb részt kitevő mulatós dalok is. A rimaszombati példák túlsúlyát a különlegesen gazdag népdalanyag és néhány nagy énekes egyéniség, köztük a legkiválóbb, Horvát Márta „Babina" ottléte magyarázza.

IRODALOM

Davidová, Eva—Gelnar, Jaromir
1973 *Romane gil'a.* Anthology of Gypsy Songs. Supraphon 017 1389

Habsburg József
1888 *Czigány nyelvtan.* Budapest

Hajdú András
1955 *Van-e cigány népzene? Hozzászólás a Bazsarózsa c. gyűjteményhez.* Új Zenei Szemle 10. szám. 20—25.
1958 *Les Tsiganes de Hongrie et leur musique.* Etudes Tsiganes No. 1. Paris
1962 *Le folklore Tsigane.* Etudes Tsiganes No. 1—2. 1—33. Paris

Hutterer Miklós—Mészáros György
1967 *A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana.* Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 117. szám. Budapest

Hübschmannová, Milena
1973 *Základy romštiny.* Praha

Kovalcsik Katalin
1981 *A Szatmár megyei oláh cigányok lassú dalainak többszólamúsága.* Zenetudományi Dolgozatok. 261—271.

Lípa, Jiři
1963 *Příručka cikanštiny.* Praha

Magyar Néprajzi Lexikon I.
1977 Főszerk. Ortutay Gyula. Budapest

Martin György
1980 *A cigányság hagyományai és szerepe a kelet-európai népek tánckultúrájában.* Zenetudományi Dolgozatok 67—74.

MARTIN György—PESOVÁR Ernő
1958 *A Szabolcs-Szatmár megyei monografikus tánckutató munka eredményei és módszertani tapasztalatai.* Ethnographia LXIX. 424—436.
PÁVAI István
1982 *Egy kvintváltó dallam átalakulásai.* Ethnographia XCIII. 554—560.
VARGYAS Lajos
1981 *A magyarság népzenéje.* Budapest
VÍG Rudolf
1974 *Cigány népdalok Bartók Béla és Kodály Zoltán gyűjtéséből.* Népzene és Zenetörténet II. 149—200.
1976 *Magyarországi cigány népdalok.* SLPX 18 028—29. (A hanglemez kísérőszövege.) Budapest

Katalin Kovalcsik

THE FOLK MUSIC OF THE VLACH GYPSIES OF SLOVAKIA

(Abstract)

The Gypsies living in Slovakia belong to three linguistic groups. These are the so-called Slovak, Hungarian and Vlach Gypsy groups. The Vlach Gypsies are the most archaic, and tradition-bound groups of Gypsies, and their language is essentially identical with the Lovari dialect.

Their folk music has close connection with that of Vlach Gypsies, living in Hungary. A high degree of improvisation is characteristic of this music. It has two main forms: the slow, lyrical song and the dance-song. The tunes, which traditionally had a descending melodic structure, are in a state of transition. With modifications of the pitch relationships of the phrases they become ascending, or "dome-shaped" tunes. The reason for these changes lies in the alteration of the melody-ideal. This alteration has the following phases:

a) the pitch relationships become uncertain,

b) the pitch relationship of the phrases alters,

c) inner alteration of the newly arranged phrases obscures the original tune-structure.

In the lyrics of the slow songs there are constant and "wandering" motifs. Further, an analysis of a few lyrics shows that these lyrics reflect changes in the life of the Gypsies.

The performance is always communal, and the singer is influenced by the audience in shaping the melody and lyrics. The performance generally begins with an opening address or by asking permission to begin singing, and after the song it ends with formal greetings.

Most of the dance-tunes are popular Gypsy-songs and Hungarian csardas'. In the performance of these dances here there is less improvisation than in similar performances among Gypsies living in Hungary. Only a couple of lyrics are sung with the dance-tunes, and these are accompanied by imitations of the tone of various instruments including the effects of percussion instruments (hand-clapping, finger-snapping, drumming on a pot-lid or a table-top).

A more detailed version of this study in published in English along with the texts of 50 songs in Studia Musicologica, No. 26.

KUTATÁSTÖRTÉNET

Szilágyi Miklós

Jankó János és Bátky Zsigmond gyűjtőútja Tolna megyében (1900, 1903)

Újra és újra megfogalmazódik a néprajztudomány valamely korszakáról vagy egy-egy kiemelkedő életműről írott összefoglalásokban, még inkább a jeles évfordulókon elhangzó előadásokban, hogy a tudománytörténetről eléggé hiányosak és pontatlanok az ismereteink. Az utóbbi évtizedben több emlékülés elmélyült elemzései[1] és a klasszikus életműveket bemutató jeles kismonográfiák[2] enyhítették ugyan ezt a jogos hiányérzetet, mégsem állíthatjuk, hogy akárcsak ezeknek a viszonylag részletesen bemutatott életműveknek az egykorú hatását, példaadó jelentőségét is ismernénk. A korai muzeológiai törekvésekről írott tanulmányok[3] (s a folyóiratokban közzétett, forrásértékű jelentések, beszámolók[4]) ellenére alig tudunk pl. arról, hogy az országos szakmúzeum vezető munkatársainak — tudományszakunk legnagyobb hatású úttörőinek — személyes példája és szervezői közreműködése miképpen segítette a vidéki múzeumi gyűjtemények létrehozását. És viszont: hogyan befolyásolta a Néprajzi Múzeum gyűjteményfejlesztését is, vezető munkatársai életművének gazdagodását is az a tény, hogy egy-egy vidéki város lelkes, de kevéssé képzett, szakirányítást igénylő múzeumszervezői *keresték* a kapcsolatot, az együttműködés lehetőségét. Jankó János (1868—1902) és Bátky Zsigmond (1874—1939) egy-egy alig számon tartott[5] Tolna megyei gyűjtőútjáról szóló helyi sajtóbeszámolók közlésére vállalkozva elsőrendű feladatunknak tehát azt tekintjük, hogy az országos szakmúzeum és egy vidéki múzeum együttműködésére, az igényelt segítség alkalmi gyűjtőutakban realizálódott jelentőségére, orientáló szerepére felhívjuk a figyelmet.

A néprajz gyűjtőmódszereinek kialakításában és elméletének megalapozásában úttörő tudósok gyűjtőmunkájáról szóló információknak — az akkor megszerzett tárgyak s megfigyeléseik forrásértékén túl — eddig alig hangsúlyozott, de bízvást általánosítható tudománytörténeti tanulsága is van. Századunk első éveiben, a népművészet „felfedezése", a lendületes múzeumszervezések ellenére (vagy: éppen ezért, a reprezentatív tárgyakra irányuló, tehát jellegzetesen szelektív érdeklődés miatt) korántsem volt még köztudott, hogy a paraszti élet jelenségeinek, tárgyainak milyen széles köre tekinthető „néprajzinak". Főleg a Néprajzi Múzeum munkatársainak (s mellettük természetesen Herman Ottónak) *gyűjtői gyakorlata közben* formálódott ki: milyen jelenségeket lehet és kell néprajziként megörökíteni. Amíg a múzeumszervezőknek nem állt rendelkezésére egy gyakorlati „kézikönyv", csak a személyes példát követhették. Ehhez pedig elegendő volt egy-egy „kirándulás", hiszen a megszerzendő tárgyakat nem kellett „megkeresniük": jórészt a napi használatúak közül válogathattak. A néprajzi jelenségek közvetlen megfigyelésének lehetősége, az interjúra alapozott rekonstrukció elhanyagolhatósága miatt a tárgytipológiákat kialakító s a jelenségek elterjedése alapján tájékozódó, majd általánosító etnográfusok is elégségesnek ítélték az ilyen „tájékozódó gyűjtéseket". Egy-két napot

[1] L. pl. a Bátky—Györffy—Viski emlékülés előadásait: Ethnographia LXXXV. (1974) 111—194.

[2] Balassa Iván 1975; Gunda Béla 1978; Selmeczi Kovács Attila 1981.

[3] L. pl.: Sándor István 1953; Balassa Iván 1968.

[4] Különösen: *Néprajzi* . . . 1898; Vikár Béla 1898; Jankó János 1901, 1902.

[5] A Balassa Iván szerkesztette térkép szerint (1968. 20—21) Jankó Szekszárdon, Decsen, Lengyelen és Tolnán tárgyakat gyűjtött. Azt azonban Balassa sem említi, hogy — más vidéki múzeum mellett — a szekszárdinak a gyűjteményét is segítette megalapozni. A Bátky-gyűjtésről az emlékülés egyetlen előadása (vö.: Balassa Iván 1974; Balogh István 1974; Filep Antal 1974; Kisbán Eszter 1974) és Gunda Béla 1978 életrajzi összefoglalása sem emlékezik meg.

töltöttek ugyan egy-egy faluban, de ilyen módon (esetleg nem is néprajzi célú tapasztalatszerzés szándékával) bejárták az országot. Múzeumba gyűjtötték a legjellemzőbbnek ítélt tárgyakat, s egyúttal mintegy „feltérképezték" a jelenségeket, s személyes benyomásaik alapján „tudták": mely vidéken milyen háztípusokat, tüzelőberendezéseket, viseleteket lehet találni. Ezek a közvetlen — s csak utólag, az „intenzív terepmunkához" mérten alkalminak, már-már felületesnek tetsző — megfigyelések jelentették az első általánosítások, kultúrtörténeti következtetések „forrásbázisát", s ezekre alapozva irányíthatta, szervezhette pl. BÁTKY egy-egy jelenség részletes leírását, a huzamosabb terepmunkát vállaló néprajzi gyűjtők munkáját. Ezek a korai gyűjtések tehát — bármennyire alkalmi tájékozódásnak minősülnek is utólag — szaktudományunk első korszakában nagyon is hatékony módszernek bizonyultak.

JANKÓ János háromnapos (1900. szeptember 30—október 2. közötti) gyűjtőútjáról így számolt be a *Tolnavármegye* című szekszárdi hetilapban az ismeretlen tudósító:

„*Néprajzi tanulmányok.* Múlt vasárnap reggel dr. JANKÓ János, a budapesti nemzeti múzeum néprajzi osztályának igazgatója, HAUGH Béla, a tolnamegyei múzeum custosa, KOVÁCH Aladár múzeumi titkár, BODNÁR István múzeumegyesületi pénztárnok és SZÉKELY Ferencz egyesületi titkár, RÁCZ József a Szegzárdi kaszinó igazgatója s néhány múzeumegyesületi tag — kirándultak Decsre, hogy a Sárköz érdekes és ősmagyar vonatkozásokban gazdag népe körében néprajzi adatokat gyűjtsenek. A főváros néprajzi tudósai előtt a mi Sárközünk népe teljesen ismeretlen; eddig még senki sem tanulmányozta nyelvöket, ruházatukat és őseredeti szokásaikat. A délelőtt folyamán a községházánál KOMMENDINGER Kálmán I. jegyző, SIMON Lajos II. jegyző, BENKÓ VARGA János bíró, dr. PÉCSVÁRADY József községi orvos szíves kalauzolása és előzetes intézkedése folytán az odahozott ruházati és egyéb tárgyakat a budapesti és tolnamegyei múzeum részére kiválogatták és megvásárolták. Régi pártákat, jegykendőket, jegyvégeket a bíbornak nevezett fehér fátyollal, cifra ködmeneket, régi fiú és leányfőkötőket, remek hímzéseket, csallangot, csafringot s egyéb érdekes dolgokat szereztek a múzeumi gyűjtemények kibővítésére.

Dr. JANKÓ János nagy érdekkel írta össze a sárköziek ruházati cikkeinek őseredeti elnevezéseit, melyek eddig úgyszólván ismeretlenek voltak. Délben a Schökk-féle községi vendéglőben kifogástalanul előállított ebédre gyűlt egybe a társaság s 1 órakor megérkezett WOSINSKY Mór esperes, ki aztán azonnal hozzá látott az ünnepi ruhába öltözött, szép és magyar jellegű nők és férfiak lefényképezéséhez, majd fonográfba énekeltetett eredeti decsi nótákat. Később bemutatták eredeti körtáncukat, melyet maguk által csinált nótákkal kísérnek. A délután folyamán több szekzárdi úri család is kirándult Decsre s érdekkel nézték a decsi nép mozgalmas és víg életét. Dr. JANKÓ érdeklődéssel tanulmányozta a sárközi nők jellegzetes viseletét s annak a véleményének adott kifejezést, hogy a fej és nyakdíszben délszláv hatásra ismer, ami könnyen megmagyarázható, mert a törökhódoltság idejében a Sárközben szláv nemzetiségű népek is laktak. Hétfőn délelőtt dr. JANKÓ megtekintette vármegyénk múzeumát s arról a *legnagyobb elismeréssel*, sőt csodálattal emlékezett meg s nem győzött eleget gratulálni WOSINSKY esperesnek, gazdag múzeumunk megalkotójának és berendezőjének. Hétfőn délután WOSINSKY és HAUGH kíséretében kirándult Iecsére az ottani halász- és pákász-tanya megszemlélésére és itt ismét több érdekes régi halászati tárgyat vásárolt. Kedden reggel ugyancsak WOSINSKY és HAUGH kíséretében kirándult Pilisre, hol szintén szereztek ruházati és halászati cikkeket. Dr. JANKÓ az itt vásárolt tárgyak és szerzett tapasztalatai alapján az „Ethnographia" című folyóiratban cikket ír a sárközi nép néprajzi jelentőségéről s így talán a tudományos világ érdeklődése is jobban felénk fordul s bővebb tanulmányozásra is méltatni fogják a sárközi magyar népet."[6]

[6] Tolnavármegye X. (1900. október 7.) 40. sz. 3—4. — Előzetes hír a közös gyűjtésről: Tolnavármegye 1900. szeptember 30/3. — A Néprajzi Múzeum e gyűjtőút eredményeként a JANKÓ által vásárolt „32 darabból álló, tolnamegyei hímzés- és hímzési minták gyűjteményé"-vel, a WOSINSKY ajándékozta 4 db, a lengyeli ásatásokból származó neolitikus hálókővel, Monozlai István decsi gazdálkodó ajándékaként nyugtázott 1 kendővég hímzéssel s 1 főkötővel, valamint JANKÓ ajándékaként számon tartott 2 db főkötővel s 1 kontyszorítóval gyarapodott (Néprajzi Múzeum irattára, 85/1900. — Október havi jelentés és 2/1901. — az 1900. IV. negyedéről szóló jelentés). A tárgyak leltári száma: 31 457—31 497. JANKÓ ugyanekkor lefényképezte WOSINSKY Mór szalonjának keleti utazásain gyűjtött tárgyakkal berendezett részletét, s a két felvételt is ajándékaként vették leltárba (31 502—31 503 ltsz.).

Inkább a „társadalmi esemény", a helyi intelligenciának a múzeum és a nép élete iránti érdeklődése hangsúlyozódik ebben a rövid tudósításban, a szekszárdi múzeum munkatársai azonban a gyűjtőút tudományos jelentőségét is egyértelműen megfogalmazták. Két esztendő múlva, hírt adván a helyi lap JANKÓ haláláról, érdemeinek méltatásához hozzáfűzték: „különösen *vármegyénk* veszített vele; mert a néprajzi szaktudósok között ő volt az egyetlen, ki vármegyénkbe ellátogatott s ez előtt két évvel *Sárközünket* — amennyire itt tartózkodási ideje megengedte — tanulmányozta is, adatokat jegyzett fel, s a *Sárköz* néprajzi fontosságát határozottan elismerte."[7] KOVÁCH Aladár (1860—1930) pedig — a múzeum néprajzi gyűjteményének kialakulását ismertetvén a Néprajzi Értesítőben — nem csupán hálával és a kegyelet hangsúlyaival emlékezett meg erről a látogatásról, hanem „fordulópontnak" emlegette a Tolnavármegyei Múzeum Néprajzi Osztálya történetében. „Megmutatta — írja — hogyan kell gyűjteni, hogyan járjunk el a típusok fölvételénél [az antropológiai adatfelvételekre utal! — Sz. M.], magyarázott, útbaigazított részt vett gyűjtő vásárlásainkban, ő maga is vásárolt több néprajzi tárgyat." JANKÓ ösztönzésének, rábeszélésének eredménye volt az is, hogy ő maga a régészet helyett a magyar néprajzot választotta érdeklődése tárgyául: „addig is, míg élt, hajoltam szavára, kora halála után pedig nekem szánt hagyatékául tekintem azt az utat, melyet számomra kijelölt."[8]

Mindenképpen feltűnő — ha figyelembe vesszük e méltatásokban a kegyeleti gesztust, akkor is — hogy egyetlen rövid látogatásnak ekkora jelentőséget tulajdonítottak a helyi múzeum munkatársai. Hiszen a múzeumszervezés első esztendei korántsem voltak híjával a kor tudományos színvonalához, vidéki múzeumalapításaihoz mérten igencsak figyelemreméltó gyűjtésszervezési és múzeológiai ötleteknek. Ha ezekhez a korábbi — itt csak vázlatosan felidézhető[9] — kezdeményezésekhez viszonyítva is ennyire nagy jelentőségűnek ítélték JANKÓ János intencióit, ez az ő páratlan szakmai biztonságának és egyéniségének, szuggesztivitásának a félreérthetetlen bizonyítékaként értékelhető.

A szekszárdi múzeum néprajzi gyűjteményének megalapozását a sokoldalúan tájékozott és rendkívül energikus múzeumalapító, a szaktudósként ősrégésznek ismert WOSINSKY Mór (1854—1907) apátplébános kezdte meg.[10] WOSINSKY évtizedes régészeti ásatásai anyagának java részét tartalmazó magángyűjteménye,[11] illetve APPONYI Sándor gróf (1844—1925), a kiváló könyvgyűjtő és bibliográfus lengyeli múzeuma — melyeket az 1895. március 29-i törvényhatósági bizottsági ülésen ajánlottak fel a Tolnavármegyei Múzeum céljára — még majdnem kizárólag régészeti anyagot tartalmazott. 1897-ben viszont, amikor (eredménytelen elhelyezési kísérletek után) elhatározta a vármegye egy különálló múzeum létesítését és felépítését, s ideiglenesen az újonnan épült főgimnázium néhány évig még üresen álló 4 termében megkezdték elrendezni a gyűjteményeket, már olyan megyei múzeum eszméjéhez igyekezett megszerezni WOSINSKY a hivatalos támogatást s a megye társadalmának összefogását, mely a régészeti „osztály" mellett a néprajzi-, történeti-, képzőművészeti-, iparművészeti- és természettudományi „osztályokat" is magában foglalja.[12]

[7] Tolnavármegye, 1902. augusztus 3/2.

[8] KOVÁCH Aladár 1904a 150. — KOVÁCH Aladár tiszteletdíjasként szervezte a megye néprajzi kutatását, s vezette WOSINSKY halála után, 1908-tól, a Tolnavármegyei Múzeumot; főfoglalkozásban vármegyei tisztviselő volt. Nyitrán született, Veszprémben és Sopronban végezte gimnáziumi tanulmányait, majd a pápai református egyházkerületi főiskolán tett jogi alapvizsgát (1880—1881) és Veszprémben (1884), illetve Szekszárdon (1887) községjegyzői szigorlatot. Ezután — mivel a német nyelvben is jártas volt — Zombára nevezték ki jegyzőnek. 1895-ben (miután államszámviteltanból is képesítést szerzett, s levéltárkezelői szakvizsgát tett) a megye gyámpénztárának tisztviselője. 1900-tól allevéltárnok, 1921-től főlevéltárnok. (Béri Balogh Ádám Múzeum Történeti Adattára és Tolna megyei Levéltár, Kovách Aladár ir. II. doboz).

[9] A szekszárdi múzeum történetéről: GAÁL Attila 1977; SZILÁGYI Miklós 1979, 1982.

[10] WOSINSKY Mór életéről, munkásságáról l.: HAUGH Béla 1908; ORTVAY Tivadar 1908.

[11] Régészeti kutatásainak topográfia értékű összefoglalása: WOSINSKY Mór 1896.

[12] A rendezés megkezdéséről: Tolnavármegye 1897. szeptember 19/3. — A megye néprajzi kutatásainak kezdeteiről: SZILÁGYI Miklós 1980a, 1981. — WOSINSKY néprajzi érdeklődését bizonyítja, hogy 1899-ben már tagja volt a Magyar Néprajzi Társaságnak (Ethn. X [1899] 417—426); a Néprajzi Értesítőben közölt jelentések gyakorta nyugtázzák ajándékait, s BÁTKY egy közleményét régészeti adalékkal egészítette ki (WOSINSKY Mór 1900. 54.).

Az 1898-ban alakult Múzeum-Egylet miniszteri jóváhagyásra felterjesztett alapszabályát s a vármegyei múzeum alapító levelét kommentáló vezércikk, a néhány hónapos rendezési munkák eredményét is részletezvén, arról számolt be, hogy „a jó részben már berendezett »*magyar szoba*« . . . kiváló specialitását képezi a gyűjteménynek". Itt kaptak helyet a megye „különböző nemzetiségű lakóinak jellegzetes viseletei, házi eszközei, kézimunkái, nőipari készítményei", melyeket nagy „áldozatok árán" sikerült egybegyűjtenie Wosinskynak, mivel „ma már csak elvétve és nehezen találhatók a nép körében". A további gyűjteményfejlesztési terveket vázolva külön hangsúlyozza a cikk — a falvak gyors átalakulásával indokolván — a néprajzi gyűjtés halaszthatatlan fontosságát: „A rohanó kor romboló munkája kezdi ezeket kivetkőztetni eredeti, századokra visszanyúló, és gyakran az őshazában gyökeredző jellegéből; azért tehát itt a legfőbb ideje annak, hogy a népünk kezében még megtalálható s őskultúránkra nagy jelentőséggel bíró tárgyakat siessünk megőrizni s megmenteni a jövőnek, mert különben néhány évtized múlva teljesen jeltelenül el fognak enyészni ezek a magyarság ősi típusára vonatkozó tanulságos és nemzeti szempontból is nagybecsű néprajzi emlékeink."[13]

Hasonló szellemben, a felgyorsult változásokra figyelmeztetve („. . . bizony fiatal korunkban a nép sok oly szokással bírt, melyek ma már kihaltak vagy kihalófélben vannak . . . .") fogalmazódott néhány hónappal korábban a „néprajzi osztály" céljait részletező, röplapon és a helyi újságokban közzétett felhívás, mely a gyűjtendő tárgyak körét és a múzeumba kerülés lehetséges módjait így ismertette: „Legyenek azon, hogy minden oly régi eszközt, mely a népéletre (halász-, pásztorélet stb.) vonatkozik, s melyeket a modern kultúra lassan-lassan a használatból már kiszorít, összegyűjtsék s a múzeumba juttassák. Hassanak oda, hogy a népnél még feltalálható régi faragott, festett vagy betét munkájú szebb bútordarabok vagy régi hímzések vagy végre a régibb népviseletnek eredetibb darabjai örök megőrzés céljából a múzeumnak ajándékoztassanak, vagy hogyha ez nem sikerülne, legalább azok létéről lajstrom készíttessék s a múzeum igazgatóságának beküldessék, hogy azok, ha a múzeum pénzviszonyai megengedik, vétel útján beszereztessenek. Talán vállalkoznak egyes községek társadalmi úton való adakozás folytán arra, hogy saját népviseleteikből, legyen ez akár magyar, német vagy rácz egy-egy férfi és női viseletet a múzeumnak ajándékozzanak."[14]

Ez utóbbi ötlet gyors realizálását célozta — erről a kezdeményezésről egyébként a Néprajzi Értesítőben is beszámolt Kovách Aladár[15] —, hogy a megyei alispán aláírásával „a jellegzetesebb népviselettel bíró községekhez" külön felhívást is küldtek, felkérvén az elöljáróságokat: vállalják „egy-egy modell fölruházását". A központi járás főszolgabírájának bejelentését ismertető újságcikk Mözs, Tolna, Sióagárd és Sárpilis kedvező határozatát méltatva a sárközi községek (Őcsény, Decs, Alsónyék s a határozatot halogató Báta) anyagi nehézségekre hivatkozó elutasítását nehezményezte. A sárközi néprajzi emlékek kiemelkedő értékeire nem először figyelmeztetve[16] kifejtette a cikkíró, hogy „éppen a sárközi községek népviseletének bemutatása lett volna legérdekesebb", s az itteni női viselet is „kezd veszteni eredetiségéből s a modern divat nyomai észlelhetők rajta".[17] A következő év februárjában, amikor a Tamásiból és Kónyiból érkezett „jellegzetes, népies női viseleteket" nyugtázta a múzeum vezetősége az újságban („a kónyii különösen díszes és értékes selyemszövetből készült"), újólag sürgette a Sárköz négy községét: „legalább közös erővel és költségen" állítsák ki a sárközi viseletet, mert már a megye minden olyan vidékéről kaptak, ahol „kiváló női viselet van", csak a Sárközé hiányzik.[18]

Társadalmi mozgalmat kezdeményeztek a céhemlékek („a régi céhek ládái, szabadalomlevelei, pecsétei, mesterlevelei, korsói és egyéb emléktárgyai") összegyűjtésére is. Azt remélvén, hogy ily módon „a megye összes céheinek még meglevő emlékei egybe fognak gyűlni", az iparosokhoz szóló felhívást tettek közzé az újságban: „kiknek birtokában még megvannak a céhek maradványai . . . azokat megőrzés végett küldjék be a múzeumba".[19] Az iparművészeti osztály kezdeményezése volt (elsősorban a szecessziós ízlésű iparművészeti tevékenységet folytató Ács [Auerbach] Lipót (1868—1945) — gim-

[13] Tolnavármegye 1898. június 26/1—2.
[14] Tolnavármegye 1898. március 6/2, Tolnamegyei Közlöny 1898. március 6/1.
[15] Kovách Aladár 1904a 148.
[16] A Sárköz népművészetének „felfedezéséről": Szilágyi Miklós 1980a.
[17] Tolnavármegye 1898. május 15/4.
[18] Tolnavármegye 1899. február 5/3.
[19] Tolnavármegye 1898. szeptember 11/3.

náziumi rajztanár és az iparművészeti osztály őre szorgalmazta és szervezte ezt a tanfolyamokkal is kiegészült „ízlésnevelést"),[20] s a „magyar stil" propagálását szolgálta az iparosokhoz szóló másik felhívás, mely „műremekeik" állandó kiállításon való bemutatására ösztönzött, hogy ezáltal „azon munkaadóknak" az érdeklődését felkeltsék, „a kik keresnek ügyes, szolíd czégeket".[21] Ezeknek az iparosok készítette tárgyaknak, különösen az ugyancsak árusítási szándékkal kiállított háziipari készítményeknek (pl. a sárközi szőtteseknek)[22] egy része mai fogalmaink szerint alighanem „népművészetinek" minősülne.

A gyűjtési felhívások és egyéni ajándékozást serkentő különböző akciók[23] tényleges hatására, különösen az ekkor gyűjtött tárgyak értékére sajnos csak következtetni tudunk, mert a második világháború idején elkallódott, elpusztult a szekszárdi múzeum gyűjteményének java.[24] A mennyiségről informáló adatok, az 1902-ben közzétett kalauz[25] és Kovách Aladár ismertetéseinek hosszabb-rövidebb tárgyleírásai[26] azonban azt sejtetik, hogy kezdetben is a megye népéletének minél sokoldalúbb bemutatására törekedtek. A gimnázium — ekkor már — nyolc termében elrendezett kiállítást 1899. június 4-én fényes külsőségek közepette nyitották meg. (Előző este „sétahangverseny" volt a kaszinókertben, a megnyitó napján „közebéd"; este Zichy Jenő gróf expedícióinak tapasztalatairól tartott előadást,[27] majd táncestély következett. De meghívták „Agárd, Őcsény és Decs község lakosait is, hogy zenekarukkal jöjjenek be az ünnepély délutánján Szekszárdra, a mikor a gimnázium melletti téren bemutatják .... jellemzetes, eredeti viseletöket és tánczukat, s így az illusztris vendégeknek alkalmuk lesz néprajzi tanulmányokra is."[28]) A megnyitáskor 32 709 darabból állott a gyűjtemény, s ebből — az évvégi jelentés szerint — 1296 a néprajzi tárgy, amihez hozzá kellene számítanunk az ipari — iparművészeti —, illetve történeti gyűjteményekbe sorolt háziipari, kisipari termékeket és a céhemlékeket is, ezek darabszámáról azonban nem informálnak a források.[29] A nagyobb, szervezett gyűjtőutak csak ezután kezdődtek, párhuzamosan azzal, hogy megkezdődött a végleges — a mai — múzeumépület tervezése és építése![30] 1900 végén már 1858 néprajzi tárgyat tartottak nyilván, s az éves gyarapodáshoz a múzeum munkatársainak egyéni gyűjtései mellett a (Jankó részvételével szervezett gyűjtőnaphoz hasonló) közös akciók tetemesen hozzájárultak. Szeptember 16-án pl. Wosinsky, Haugh Béla és Kovách Aladár Alsónyéken volt egynapos közös gyűjtőúton, s ekkor 34 néprajzi tárgyat ajándékba kapott a múzeum, 169 darabot pedig megvásároltak. Az eredményes gyűjtésről be-

[20] Részletesebben: Szilágyi Miklós 1980a.

[21] Tolnavármegye 1898. február 27/2. és Tolnamegyei Közlöny 1898. február 27/1.

[22] Szilágyi Miklós 1980a.

[23] A megyei újságokban minden ajándékot név szerint nyugtáztak, s egyúttal — leírván a tárgyakat — további, hasonló jellegű adományokra buzdítottak. A múzeumszervezés évtizedében, majdminden héten, hosszú névsorok jelzik a támogatás, az önzetlen segítés széles társadalmi „bázisát".

[24] Vö.: Mészáros Gyula 1966.

[25] Évkönyv ... 1902.

[26] Kovách Aladár 1900, 1904a, 1909.

[27] Zichy Jenő kaukázusi expedíciójában Wosinsky is részt vett (Szilágyi Miklós 1980b); személyes kapcsolatuk innen eredeztethető.

[28] A program részletes ismertetése: Tolnavármegye 1899. május 21/3.

[29] Itt és a továbbiakban a Béri Balogh Ádám Múzeum történeti-dokumentációs gyűjteményének múzeumtörténeti iratanyagát használtam, ha nem készült hivatalos, nyomtatott jelentés az éves gyarapodásról.

[30] Nem tanulság nélküli a múzeum rekord idő alatt történt felépítésének kronológiáját felidézni: 1899 decemberében mutatta be Schickedanz Albert műépítész (a Műcsarnok és a Szépművészeti Múzeum tervezője) a terveket, s megbízást kapott a részletes terv és költségvetés elkészítésére (Tolnavármegye 1899. december 24/3.). 1900 májusában kiírták az „árlejtési pályázatot" (Tolnavármegye 1900. május 20/6.); ennek júniusi eldöntése után, egy pécsi építési vállalkozó — „generálkivitelezőként" — augusztus első felében kezdett hozzá az építéshez (Tolnavármegye 1900. augusztus 19/2.), és novemberben már megtarthatták a bokrétaünnepélyt (Tolnavármegye 1900. november 11/2. és november 18/3.). Az 1901 nyarára befejeződött építkezés után egy esztendő maradt a gimnázium termeiben elhelyezett gyűjtemény átszállítására, kiegészítésére és elrendezésére. Többszörös (a meghívandó díszvendégek elfoglaltságával indokolt) halasztás után 1902. szeptember 1-én ünnepélyesen átadták az új múzeumot a nagyközönségnek (Tolnavármegye 1902. június 15/3, augusztus 24/3, augusztus 31/1—2, szeptember 7/2—3.).

számolva azt is megemlítették, hogy „a múzeum igazgatósága Tolnavármegye összes magyar községeibe tervez ilyen kirándulást".[31]

Wosinskynak az ekkortájt újdonságnak számító, a vidéki múzeumokban (tudtunkkal) még sehol sem alkalmazott adatfelvételi módszerek iránti fogékonyságát mi sem bizonyítja jobban, minthogy ezeket a néprajzi kirándulásokat fényképezésre és fonográffelvételekre is felhasználták. Zichy Jenő első kaukázusi expedícióján Wosinsky végezte a fotográfusi teendőket; a fennmaradt kópiák azt bizonyítják, hogy jól és igényesen fényképezett.[32] Egy előadásában — fonográfos népdalgyűjtésének tapasztalatait összegezve — a fénykép, mint a leghitelesebb néprajzi dokumentum kivételes fontosságára múzeológiai szempontból is felhívta a figyelmet.[33] Vikár Béla kezdeményezése mellett jószerével senki sem emlegeti,[34] hogy Wosinsky szorgalmazására már 1899-ben fonográfot vásároltak a szekszárdi múzeum számára, s ezzel párhuzamosan „a magyar és német régi népköltészet termékeinek megmentése érdekében" felhívást intéztek a tanítókhoz: írják össze a szövegeket, a múzeum pedig fonográfra veszi a dallamokat.[35]

Ezek a kezdeményezések annyit mindenképpen igazolnak, hogy a szekszárdi múzeumszervezés semmiképpen sem volt a kor színvonala alatti, afféle elszigetelt „amatőrködés". S talán azt is meggyőzően bizonyítják, hogy a tiszteletre méltó színvonal elsősorban Wosinsky tájékozottságának és személyes kapcsolatainak eredménye volt. Önkritikus józanságának következménye viszont, hogy újra és újra a néprajz vezető szaktekintélyeit a gyűjtésben való személyes részvételre, szakirányításra igyekezett megnyerni. Jankó János meghívása ugyanis (akivel nyilván a múzeumok és könyvtárak főfelügyelőségének tagjaként került közvetlenebb személyes kapcsolatba: mindkettőjüket 1900-ban bízták meg a felügyelői teendőkkel[36]) nem az első ilyen kezdeményezése volt. A Néprajzi Társaság elnöke, Herrmann Antal részt vett a múzeum 1899-es megnyitásán, s az újság lelkesen számolt be róla, hogy „a nyáron lerándul Sárközbe s alaposan tanulmányozni fogja a sárközi népéletet, szokásaikat, viseleteiket és tánczukat". (E hír kapcsán is felhívták a figyelmet a gyűjtés elodázhatatlan sürgősségére: „A Sárköz érdekes népét néprajzi szempontból eddig nem tanulmányozták, mert nem ismerték, pedig nagyon érdemes vele foglalkozni még most, midőn az ős eredeti motívumok még fölismerhetők köztük; idővel át fognak alakulni a minek nyoma már most is észlelhető köztük".[37])

Ez a terv aligha valósult meg, Jankó gyűjtésének kommentárjából („a néprajzi szaktudósok között ő volt az egyetlen, ki vármegyénkbe ellátogatott") legalábbis erre következtethetünk. Nyilván ezért tulajdonítottak oly nagy jelentőséget Jankó János útmutatásainak. A közvetlen inspiráció jól lemérhető egyébként azon is — s ez Kovách Aladár tiszteletteljes emlékezését húzza alá —, hogy ő maga valóban utána kezdte el a rendszeres néprajzi publikálást,[38] s hamarosan megfogalmazta a Sárköz monografikus

[31] Tolnavármegye 1900. szeptember 23/4.

[32] Vö.: Szilágyi Miklós 1980b. (Az eredeti kópiákat a Béri Balogh Ádám Múzeum történeti gyűjteménye őrzi.)

[33] Wosinsky Mór 1902.

[34] A szekszárdi kezdeményezést Vikár Béla 1901. sem említi. — A hivatalos jelentés szerint 1904-ben és 1906-ban is 38, beénekelt fonográfhengert tartottak nyilván a szekszárdi gyűjteményben. (Jelentés . . . 1904. 16.; Jelentés . . . 1906. 16.)

[35] A vásárlás terve: Tolnavármegye 1899. augusztus 13/5; hír a megvásárlásról: Tolnavármegye 1899. november 19/4. — A Tolna megyei népdalgyűjtésről összefoglalóan: Gaál Attila 1979. — A tanítókhoz intézett felhívás nem keltett nagy visszhangot, Bocskár Ferenc ócsényi tanító viszont egymaga 259 ócsényi dalszöveget küldött be. Ezeknek a szövegeknek java részét később közölte Kovách Aladár: Kovács Aladár—Bocskár Ferenc 1918; Kovách Aladár 1926.

[36] L.: Jankó János 1902. 83.

[37] Tolnavármegye 1899. június 14/6. — Herrmann Antal az ekkor készült, a „népünnepet" ábrázoló 4 fényképfelvételt később — a leltárkönyv tanúsága szerint — a Néprajzi Múzeumnak ajándékozta (42 926—42 930 ltsz.).

[38] 1899-ben Kovách még nem volt tagja a Magyar Néprajzi Társaságnak, 1901-ben viszont már igen (Ethnographia X, [1899] 417—426; XII. [1901] 475—486.) — Publikációi: Kovách Aladár 1903, 1904a, 1904b, 1904c, 1904d, 1904e, 1905, 1907, 1909, 1912. — Az 1904-es esztendő kiemelkedő teljesítménye, majd a publikálási kedv látszólagos „lanyhulása" félreérthetően informál Kovách Aladár munkamódszeréről. Aligha nem a lassú érlelésnek és a bővítési-átdolgozási javaslatok talán túlzottan aggályos követésének tudható be, hogy egy-egy nagyobb igényű tanulmányának első megfogalmazása évekkel megelőzte a publikálást. (A Tolna megyei Levéltárban őrzött irat-hagyatéka

igényű néprajzi kutatásának nagyszabású tervét.[39] Az ezt szolgáló, 1902-ben tervezett 2 hónapos néprajzi múzeumi „továbbképzéséről" csak előzetes híreket közölt a helyi újság, ha azonban megvalósult, bizonyosan ez az együttlét készítette elő a BÁTKY Zsigmonddal közös gyűjtőutat. A Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya gyűjteményének behatóbb ismeretéről (közvetve: a tervezett „tanfolyam" megvalósulásáról) tanúskodik az a tény, hogy KOVÁCH 1902 végén—1903 elején már rendszeresen vásárolt (vagy ajándékozott) sárközi viseleti darabokat a budapesti múzeumnak, illetve felhívta a figyelmet néhány nehezebben megszerezhető — drága — tárgyra, s leveleiben egy-egy ilyen darabról megemlítette: „ilyen nincs egy sem a múzeumban oda fönt; de nekünk sincs". Az osztályigazgató SEMAYER Vilibaldhoz szóló levelei egyébként hivatalos hangnemben fogalmazottak, BÁTKYnak viszont baráti hangon írt. 1903. február 27-én így invitálta Tolna megyei látogatásra: „tisztelettel felkérlek, hogy b. látogatásoddal Sárközünket megtisztelni szíveskedjél".[40]

A másfél hónap múltán megvalósult közös munkáról tárca-cikkben számolt be KOVÁCH Aladár a Tolnavármegye olvasóinak:

---

néhány, esetleg nem is publikált dolgozatának több kidolgozását tartalmazza; l. erről: SZILÁGYI Miklós 1982.) Csak a kisebb közleményeket dolgozta ki gyorsan, jól kamatoztatván a helyi újságok munkatársaként megszerzett rutinját. 1903. február 27-én keltezett levelében pl. arról értesítette BÁTKYt, hogy a „népviseletet már 3/4 részben" megírta, még egy heti munkája van rajta, utána felküldi közlés végett; s megemlíti azt is, hogy a következő közleménye „a ház és berendezése" lesz. (Néprajzi Múzeum irattára 10/1903.) Az előbbi tanulmányt 1907-ben, az utóbbi első részét csak 1912-ben közölte a Néprajzi Értesítő!

[39] A Tolnavármegye (1902. június 8/3.) KOVÁCH Aladár tervezett néprajzi tanfolyamáról hírt adva a célt így jelölte meg: „néprajzi ismereteit kibővítve, a Sárköz érdekes népének teljes néprajzát összeállíthassa és feldolgozhassa". Néhány hónap múlva, ugyancsak a tervről írva (Tolnavármegye 1902. október 13/3.): „ott (ti. a NM Néprajzi Osztályán) szerzett rendszeres ismeretek alapján a Sárköz és utóbb Tolna vármegye néprajzát tudományos alapon feldolgozhassa".

[40] 1902—1903-ban összesen 209 viseleti darabot és lakástextilt vett nyilvántartásba a NM Néprajzi Osztálya KOVÁCH Aladár ajándékaként, illetve vásárolt meg tőle (37 401—37 418, 37 464—37 478, 37 734—37 755, 38 320—38 439, 38 650—38 664, 40 898—40 905. ltsz.) Néhány, az irattárban megmaradt kísérő levelében (Néprajzi Múzeum irattára 10/1903.) az elszámolást részletezi: a tárgyakat a maga pénzén vásárolta (hosszas alkudozások után!), s ezen az áron adta tovább a Néprajzi Múzeumnak, hozzászámítva útiköltségét és napidíját. SEMAYERnak azt is megírta, miért „forszírozza" annyira „a fővárosi néprajzi múzeum részére történő vásárlásokat". Érvelése ügyszeretetét és anyagi helyzetét egyaránt jellemzi: „Fizetésemből nem telik hogy távolabbi helyekre kirándulásokat tehessek. De így minden szombaton délután kimehetek hétfő reggelig s költségem mely 2—6 korona egy-egy kiránduláskor — mint most is teszem 2 korona volt — megtérül s én igen sok és becses tárgyi és folklorisztikai adatokat gyűjthetek, ugyanezen idő alatt. — Ennyi *önzés* megbocsátható akkor midőn ezt is közhasznú czélra teszem." E tárgygyűjtések körültekintő alaposságát jól példázza az alsónyéki vásárlásokról (38 650—38 664. ltsz.) szóló levélrészlet: „*Öt* darab ümög hímzett ujjakkal; ezeket az öngöket *szőr ümög*-nek nevezik mert *szőr*-rel vannak hímezve (tulajdonkép berlini pamut). — Ezek közül egy *tölfaleveles ruzsás;* ez különösen azért becses darab mert ez ideig csupán ezen az egyetlen darabon találtam meg a határozottan kihímzett *svastikát.* — Egy másik *szüves;* a harmadik *szalufás* a szalufa csúcsa lefelé irányul. — A negyedik ümögbe a hím úgy van bele szőve *szüves, kis ruzsás;* végül az ötödik *tökmagos islangos* ümög. — Öt darab *bíborvég* tulajdonkép fátyolvég; — hárma általános használatra ketteje csak *gyász* alkalmával. — Egy *nagy bársony* egy *közép bársony* és egy *homlok bársony;* — egy darab *hajfonat farkába* való pántlika *islagok* és *gyöngy rosttal.* — Egy régi *magas* vagy *tülök* vagy *csücsökös párta.* — Ez utóbbit csak azért küldöm hogy az alakját bemutassam s ha addig míg a *népviselet* című czikkemet beküldöm nem sikerül egy épebb példányt szereznem ez is jó lesz arra hogy az alakot le lehessen a czikkhez rajzolni a leírás nyomán. — Ezt csak úgy ráadásnak kanyaztam el egy öreg anyókától aki meglehetős kegyelettel őrizte hajdankori, leánykori fejdíszét. — Ezek a tárgyak a tolnamegyei Sárközből *Alsónyékről valók* fizettem értük 30 koronát útiköltségem volt 2 korona összesen tehát 32 korona. — Átlag ugyan 2 korona esne egy-egy darabra de az ingeket 2 koronájával nem adják főkép a kézzel hímzetteket, a párták is így hármasával új korában 8—10 forintba vagyis 16—20 koronába kerülnek, tehát azt hiszem hogy nem vettem drágán őket."

„*Néprajzi tanulmányút a vármegyében.* Múlt hó 15-én érkezett Szekszárdra Dr. BÁTKY Zsigmond a nemzeti múzeum néprajzi osztályának őre, hogy velem együtt vármegyénk jó részét beutazza, néprajzi tárgyakat gyűjtsünk és a beutazandó területet néprajzi szempontból tanulmányozzuk.

Babonás napon, pénteken indultunk útnak tele reményekkel, lelkesedéssel, először is a *Sárközbe, Decsre;* a babona azonban még aznap bemutatkozott. Délelőtt csak megjárta; örültünk is, hogy sikerült régifajtájú, úgynevezett *mórágyi* edényből csinos kis gyűjteményt összeszednünk. Ezeket a cserépedényeket, melyek gyönyörű fekete és vörös

1. kép. Decsi utca. BÁTKY Zsigmond felvétele, 1903. Néprajzi Múzeum F 4697 ltsz.

mázuk miatt becsesek, ma már nem készítik; a mórágyi mesterek kihaltak. Láttunk egy eredeti, régi kályhakemenczét; érdekesek a kályha szemek, melyek kisebb köcsög vagy inkább tán bögre alakúak s úgy vannak össze és besározva a kemencze oldalába, hogy szájnyílásuk kifelé van. Az egész kályhakemencze olyan, mint a partifecskék telepe a magas agyagpartban. Az öreg szüle mutogatta, hogy, ha az ember keze fázik, hát csak a lyukba kell bedugdosni, pompásan felmelegedik. Csakugyan igaz volt; jó meleg áradt ki a lyukakból.

Ennél többet azután már se nem láthattunk, se nem gyűjthettünk; mert ebéd alatt megeredtek az ég csatornái s mi kénytelen voltunk néprajzi tanulmányunkat a decsi nagyvendéglőben folytatni, ami ugyan más körülmények közt kellemes lehet, de ezúttal egyáltalán nem lelkesedtünk érte, — Denique április is, meg péntek is, régi jó hírnevükhöz hívek maradtak. Node vígasztalódtunk, hogy majd másnap máskép lesz.

Hát bizony máskép lett, tisztán máskép. Reggel, vendéglősünk azzal lépett be szobánkba, hogy *esik a hó;* nemsokára aztán gyönyörű förmeteg kerekedett esővel keverve; éppen nekünk való idő, hogy *Váraljára* utazzunk. BÁTKY úr kocsin akart a vasútállomásra kimenni; a vendéglős azonban azt a tanácsot adta, hogy ha kényelmesen akarunk kimenni, hát bölcsen tesszük, ha gyalog megyünk. Elindultunk hát a vadul kavargó havas esőben; elöl a két felfogadott mezei csősz cipelte podgyászunkat, utánnuk én vágtattam a bokáig érő vizes hóban, aztán BÁTKY úr zárta be a sort, folyton az ismeretlen mélységű kátyús utat szemlélgetve, hogy bizony igaza lehet a decsi vendéglősnek.

Az északnyugatról sivító szél hatalmas erővel vagdosta hozzánk a vizes havat s mi alig birtuk arcunkat védelmezni. Mire a decsi állomáshoz értünk, merő vizes hó lettünk, arczunkról csurgott az olvadt hó. Az égiek és április kegyelméből így mutathattam be BÁTKY úrnak, az én kedves Sárközömet: mórágyi edények, fecskefészkes banyakemencze, nagy vendéglő, két mezei csősz, hó, sár, víz förmeteg, meg a decsi szélmalom, mikor megbolondul.

Decstől Szászvárig utunk annyiban volt kellemes, hogy vasúton ültünk, egyébként pedig hiába erőlködtünk rajta, hogy legalább a vidéket láthassuk. A hóvihar mint valami

őrült agárfalka teljes vízszint nyúló testtel száguldott, rohant hegyen-völgyön; a gőzmozdony füstje hol jobbra, hol balra vágódott; a szem a kettős sűrűségen képtelen volt áthatolni.

A szászvári vasúti vendéglőben nekibúsult hangulatban vártunk, hogy mikor szűnik már meg a vihar, hogy valami úton módon az alig harmadfél kilométernyire fekvő Váraljára juthassunk. A vendéglős apja szívesen felajánlotta kocsiját *hat* kor. fuvardíjért a 2 1/2 kilométernyi útra. Délután, úgy három óra tájban megszűnt a havazás s mi kénytelen-kelletlen elfogadtuk a hat koronás szívességet.

Váralján aznap semmit sem végezhettünk; másnap vasárnap azonban megkezdtük fényképező és gyűjtő munkánkat. Lefényképeztünk lányokat, menyecskéket,

2. *kép.* Váraljai lányok „sárközi" viseletben. BÁTKY Zsigmond felvétele, 1903. NM F 4705 ltsz.

férfiakat, leány-, asszony-, gyermek- és férfi-csoportokat: körülbelül tizennyolcz felvételt tettünk. Gyűjtésünk szép eredménnyel járt, különösen keramikai tekintetben; Váralján még igen sok úgynevezett *mórágyi* edény van, melyeknek technikája, finom pecsétviaszszerű vörös és fekete máza, úgyszintén elég tisztán rajzolt és égetett díszítése igen figyelemre méltó s tekintettel arra, hogy ma már egyáltalán nem kaphatók, a völgységen túl pedig még a családoknál is teljesen hiányoznak, — ezen cserépedények egyúttal becsesek is. Hasonlókép igen csinos készítmények az apró, karcsú *bába-korsók*, melyek hasonlók az erdélyi *bokál*-okhoz; ezeket a korsókat kereszteléskor szokták leginkább használni, midőn a bába langyos vizet visz bennük a szentegyházba keresztvízül; ezért hívják *bába-korsó*nak.

Igen szépek a váraljaiak régi lóczái, ládái és egyéb festett bútorai; díszítő technikájuk némileg eltér a sárköziekétől; a festési modor, a tulipánok és krizantémumok rajzai, a virágcsoportosítás s azoknak alkalmazása igen figyelemre méltók; sajátságos, hogy az efajta bútorok is a Kapos völgyén ép úgy hiányoznak, mint az említettem edények. Vettünk lóczákat, fogasokat, ágytornyokat, ládákat; ezenkívül a szövéshez való tárgyak jóformán teljes sorozatát. Régi gazdasági eszközökben Váralja szegény; úgy vesszük észre, hogy a vármegye más területe még szegényebb, ami arra mutat, hogy a kultúra terén, ebben a tekintetben elég nagy előhaladás történt. Díszítő faragással Váralján ma már alig foglalkozik valaki s csak néhány mosó sulykot sikerült összeszednünk; Magyar János jelenlegi községi bíró az egyetlen ember, aki még ért a régi faragó művészethez.

A váraljai magyarság viselete azonos a sárköziekével, csakhogy sokkal egyszerűbb.

Szokásaikban is a Sárközt követik s általában nyilvánvalónak látszik, hogy a Sárköz a központ, a főszékhelye mindennek; innen természetesen fényükből és erejükből sokat veszítve, mintegy kisugároznak azok a néprajzi jellemvonások, miket a sárköziek úgyszólván maguk teremtenek meg.

A váraljai lutheránus vallású németség igen szépen megmagyarosodik, de néprajzi jellegét alaposan rásütötte a magyarságra; észrevehető ez már az építkezésnél is, de különösen és *bámulatosan szembeszökő a temetőben*. Időt szakítottam, hogy a magas

domboldalon fekvő temetőt átkutassam, remélve hogy a tisztán református magyarság temetkező helyén néhány szépen faragott fejfatípusra fogok szert tenni; ámbár reményemben alaposan csalatkoztam, mégis rendkívül tanulságos volt ez a temető, világosan mutatva, hogy miként képes egy népfaj a másik népfajra hatni. A két különböző népfajú, de egyébként protestáns felekezet temetője egy és ugyanazon területen fekszik. A magyarságnak épúgy mint a németnek nincs fejfája, hanem homokkő síremléke; a német elem sírhantja rendkívül eredeti s tisztán hasonlatos a pincze sípokhoz vagy még jobban mondva a német házak homlok falcsúcsához; a sírhantok eleje kőmíves munka, téglából rakva, részben felköríves, részben csúcsba szögellő homlokfal; ezentúl pedig a hantolás

3—4. kép. Váraljai német menyecske és kocsolai magyar legény. BÁTKY Zsigmond felvételei 1903. NM F 4702, 4746 ltsz.

tökéletesen egyez a közönséges sárkunyhó alakjával a *putrival*, a földbe ásott s csak tetejével földön felül emelkedő *földházakkal*. Ezt a temetkezési formát átvették a magyarok is; a különbség mégis megvan, mert a német lutheranusok keresztjüket az elöl álló csúcsfal közepére helyezik úgy, hogy vagy a fal háta mögött a csúcs fölé a földbe tűzik a keresztet, vagy pedig elöl, arra készített alkalmas talapzatra helyezik, ami aztán a homlokfal közép részét elfedi; a magyarság ellenben a kőből készült síremlékét a falazat alján, balfelől helyezi a földbe, ezzel aztán a falazat balsarkát födi el. Hogy hasonlatot, mégpedig eléggé találó hasonlatot mondjak, olyan ez, mint a magyar süveg vagy sisak, melynek elejére, a csúcsra tűzték fel a tollbokrétát — ez német divat — vagy pedig a baloldalán mered a sasszárny — ez a magyar divat.

A magyarság jellemvonásán is meglátszik a német elemmel való közvetlen érintkezés; az első napon apró cseréptányérokért tíz fillért ígértünk és adtunk; az nap valamennyi értéktelen tányér mind tíz fillérért volt eladó. Találtunk olyan edényre ami a mi szemünkben megért hatvan fillért s ha bizonyos családi okok miatt nem akartak megválni tőle, beígértük a hatvan fillért; ám másnap már minden értéktelen cserépedénynek hatvan fillér lett az eladási ára; ez az árterjedés és felcsapás már élelmes német jellemre mutat.

Váraljáról *Döbröközbe* utaztunk; utunk éppen nem volt kellemes, különösen a lengyeli fennsíkon alaposan fáztunk; BÁTKY úr tavaszi felöltőjében majd csaknem didergett; késő este érkeztünk Döbröközbe, de az esti homályban mégis észrevettük az első üstökös magyar házat, milyent eddigi utunkban még nem láthattunk.

Másnap reggel körutat tettünk a faluban s a mi a házakat és házcsoportokat illeti, örvendetesen tapasztaltuk, hogy a régi, ősi magyar építkezésből még elég maradt fenn számunkra, hogy fénykép gyűjteményünk pompás típusokkal gyarapodjon. Érdekesek ezek a régi üstökös házak: homlokzatukon az utczaszín felől a csúcsfal vessző sövényes; a vastag mestergerenda messze kinyúlik a falból s ehhez van támasztva a lajtorja, melyen a padlásra járnak. A sövény csúcsfalat egész a padlásajtó felső széléig, messze elálló ernyő alakú tetőrész fedi: ez az *üstök*. A homlok falon az utczára csak egy ablak van, még pedig a pitvar felőli részen; ennek magyarázata az, hogy a homlokfal közepén, a tető gerendázat végét tartó vastag ágas dúcz van elhelyezve s ott a középre nem vághattak ablakot. Az ilyen háznak kéménye nincs, a füst a konyhából az ajtón keresztül tódul ki. Érdekes az is, hogy a lakószoba és konyha az udvarról külön bejárattal bír; konyhából a szobába nem lehet bejárni.

5—6. kép. Döbröközi üstökös ház és magyar paraszthá z Szakcson. BÁTKY Zsigmond felvételei, 1903. NM F 4733, 4757 ltsz.

Láttunk egy lakodalmas menetet is. Mondhatom igen tanulságos volt; fényképezésünk közben messziről hallottunk nagy trombita szót: egy ott őgyelgő lánytól kérdeztük, hogy miféle trombitaszó ez; *hát a legények mulatnak a trottyosokkal* volt a felelet. Később ahogy felkerültek a templom felé, közelebb hangzott az a bizonyos *trotty* szó. Nemsokára azután láttuk, hogy biz ezek esküvőre mennek. Elől ment három férfi; a két szélső egy-egy botocskát tartott a kezében, ferdén kifelé tartva; a botokon sárga kendő meg puszpáng csokor pompázott; a középsőnek semmi sem volt a kezében. Azután következett egy legény, kinek kalapja nem látszott a rárakott boltbeli csillogó csinált virágdísztől; párja volt egy koszorútlan leány. Azután ismét hasonló virágos kalapos legény s mellette a menyasszony fehér ruhában, de a feje, — no az valami csudálatos volt; legalább félméter magas, a homlokát körülfogó s fent öt ágra szétálló csinált virágdísz pompázott rajta; hátrafelé aztán még két vastag ága a háta közepéig lenyúlott; úgy nézett ki, mint valami indus kaczika mikor hosszú, magasan felálló papagáj tollakkal tele tűzködi a fejét harcba indulás előtt. Ezután még egy virággal borított kalapú legény és koszorútlan leány, végül azok a bizonyos *trotty*-osok buzgón fújva a nászindulót.

A násznép — hát a násznép biz' otthon maradt; ez itt így divat; annál több volt az utczasorán összesereglett ordítozó gyereksereg — ezek voltak a kísérő násznép.

BÁTKY úr, mikor meglátta ezt a furcsa díszítésű és berendezésű menetet, *Huh!* mondja, *tótok ezek, nem magyarok; magyar néprajzi* gyűjtésünknek ugyan befellegzett.

Gyűjtő utunkon csakugyan nem találtunk egyebet, mint különös alakú tyúkkasokat. Ezeket szántalp alakú fatalpakra vessző fonásból készítik, mintegy két méter magasra; tetejüket szalmával fedik be; van nekik egy földszinti s egy emeleti osztályuk. Egy-egy példányt megvettünk múzeumunk s a nemzeti múzeum részére.

A lakószoba és konyha berendezésnél, már a szép tulipános tányérokkal telerakott konyhafalak, tálas fogasok hiányoznak; gazdasági eszközeik mai készítmények; szóval jellemző magyar néprajzi tárgyakat itt nem gyűjthettünk.

Döbröközről Kocsolán át *Szakcsra* vitt utunk. *Kocsolán* csak keresztül mentünk, de kocsinkról leszállva, néhány házat lefényképeztünk, meg egy öreg 48-as magyart is

megörökítettünk: az öreg Gombkötő Istvánt, ki még most is fülei mellett csimbókra csavarva viseli a haját.

Szakcson ugyanazon somogyi háztípusokat találtuk, mint Döbröközön és Kocsolán; itt is egyéb tárgy gyűjtésére igen kevés remény mutatkozván, egy parasztgölöncsér edényeiből válogattunk, még pedig úgy, hogy kezdettől befejezésig a készítés minden fázisa szemlélhető legyen. Itt akadtunk rá az ezen vidéken ismeretes úgynevezett *dori korsók*-ra. Ezek mázatlan vörös agyagkorsók és sajátságos alakjuknál fogva tünnek fel.

Más nevezetes dolog itt nem lévén még az nap ebéd után *Kónyin* keresztül *Felső-Ireghre* utaztunk. Kónyin meglátszik a teljes német hatás; eltüntek az üstökös házak. Felső-Ireghben egy napot töltöttünk; ez már mezőváros egészen s csupán egy napig ott

7. *kép.* Felsőiregi utca. BÁTKY Zsigmond felvétele, 1903. NM F 4776 ltsz.

tartózkodó néprajzos ilyen helyen mit sem találhat; néhány tárgyért pedig — amit véletlenül találna — nem érdemes több napot eltölteni. Mindamellett igen tanulságos az építkezés, mert itt már részben a Balaton menti magyaros, részben a csongrádmegyei deszka vértelkes, napsugaras, magyaros háztípusokat találtuk.

Innen azután már Szakály-Hőgyészen át hazafelé indultunk. *Szakályban* újra felbukkantak a somogyi üstökös házak szép példányai; azonban a *szél*, mely Döbrököztől kezdve, folyton üldözött bennünket s meg-meg háborította fényképezésünket, itt teljes erővel ellenünk fordult s valóságos porfelhőbe takart bennünket minduntalan. Gépünket, kazettáinkat s a fényképező lencsét folyton törölgetni kellett s alig birtunk néhány felvételt tenni. Itt láttuk a *párii* szamárfogatos németeket, kik Szakályon keresztül igyekeztek haza; ezek közül is megörökítettünk egyet. Ezek után már azután Hőgyész, Kéty és Zomba német falvak lévén, — egyenesen hazajöttünk Szekszárdra.

Hét napig tartott s meglehetősen kellemetlen időjárás közt tett utunk általában igen tanulságos volt. A hely szűk voltánál fogva, igen sok érdekes dolgot mellőznöm kellett, főbb vonásaiban azonban a bejárt terület néprajzi képét megrajzolhatjuk.

A Sárköz, Váraljával és tán még Mázával együtt, teljesen külön álló terület; semmiben sem hasonlít a többi magyarsághoz. A Kapos és Koppány alsó fele közti terület úgy látszik szintén egyöntetű; a népviselet azonos, úgyszintén maga a népfaj is, mely kicsiny magyar mag körül eredetére nézve tót, rác és német. Ez a kicsiny magyar mag tette magyarrá *nyelvében* az ide bevándorolt mindenféle népet; a házak is egyöntetűen a somogyi üstökös típusok.

Kónyi és Párinál német előnyomulást látunk viseletben is, meg építkezésben is. A Koppány feletti részen, minél közelebb érünk a vármegye széléhez, észrevehető a veszprémmegyei hatás; a népviselet félvárosias, az építkezés balatonmelléki, tehát meglehetősen elütő a Kapos—Koppány közétől, s ez szembe ötlik már *Felső-Ireghen*. Amint alább közeledünk Tamásin keresztül a Kapos—Koppány területébe ismét a somogyi

üstökös háztípusok tünnek fel s ezekben Szakály még bővelkedik; ellenben a fennsík, mely közvetlen a Kapos felett terül, már teljesen a tipikus németség birodalma.

Gyűjtésünk is szép eredményt tüntet fel; múzeumunk részére 300 korona árért 284 drbból álló gyűjteményt vásároltunk, tehát átlag a legdrágább (20 koronás) tárgyra is vételár gyanánt *egy* korona esik, ami helyes arányra mutat. Ezenkívül mintegy 80 fénykép felvételt tettünk.

A jövő évre tervbe vettük Nak, Lápafő, Várong, Nagyszokoly, Ozora falvaknak, azután a Sió mentén Pálfa, Szt. Lőrincz és Kölesdnek átkutatását; végül maradnak a harmadik évre, a Dunamentén Gerjen, Madocsa, Bölcske, s visszafelé Nagydorog és Kajdacs. Ezzel aztán a magyarság lakta területet olyan főbb vonásaiban ismerjük, melyek a további részletes néprajzi kutatások alapjául szolgálnak a *vármegye néprajzi monográphiájának megírásához.*"[41]

Nem dönthetjük el, hogy e beszámolóban rögzített, igen fontos néprajzi információk, s különösen Tolna megye „néprajzi tájai" körülhatárolásának — első! — kísérlete, a (helyenként ugyan nem kellően megalapozott . . .) nagyvonalú általánosítások Kovách Aladár jó megfigyelő készségét, lényeglátását dicsérik-e, vagy csupán Bátky út közben megfogalmazott ötleteinek, megjegyzéseinek „viszhangjai". A néprajzi folyóiratokban publikáló laikusoknál sokkalta jobban felkészült volt ugyan Kovách Aladár, töredékesen fennmaradt jegyzeteinek tanúsága szerint a hazai, részben a német szakirodalmat következetesen figyelemmel kísérte,[42] Bátky közvetlen hatása azonban jól lemérhető. Minden bizonnyal a közös gyűjtőúttal van összefüggésben, hogy Kovách népi építkezés iránti érdeklődése elmélyült, programmá érlelődött. A Bátkyhoz írott 1903. február 27-i levelében ugyanis megfogalmazta, hogy a tervezett „ház és berendezése" tárgyú közleményének adatgyűjtése előtt „személyes megbeszélésre lévén szükség", amíg erre sor kerülhet, „addig pedig egyáltalán semmit sem" gyűjt e témakörben.[43] Nem tudjuk az okát, hogy a már ekkor körvonalazott terv miért oly későn, s miért csak töredékesen valósulhatott meg. Tolna megye „kezdetleges épületeiről" írott, ritkán megfigyelt archaikumokat felsorakoztató, s ezért máig forrásértékű tanulmánya csak egy évtized múlva jelent meg. A folytatásról, a megye nyugati részében tett gyűjtőútjainak tapasztalatairól beszámoló jelentések sajnos csak körvonalazzák a monografikus összefoglalás koncepcióját, a magyar „házfejlődésről" folyt vitákban való állásfoglalásnak, a háztípusok „határterületét" dokumentáló anyag összegyűjtésének igényét.[44] Az is nehezen értelmezhető, hogy az 1930-as években kifejtett Bátky-koncepció csíráját is tartalmazó, s már 1903-ban elkészített kis dolgozata, melyben a magyar ház kialakulását s a „német háztól" való elkülöníthetőségét a tűzhelytípusokból kísérli meg levezetni, miért nem nyerte meg Bátky tetszé-

[41] Tolnavármegye XIII. (1903. május 10) 19. sz. 1—4. (Előzetes hír: Tolnavármegye 1903. április 12/4.) — Bátky jelentését nem találtuk meg a Néprajzi Múzeum irattárában; az éves jelentés csak annyit említ, hogy „Bátky Zs. dr s. őr a főfelügyelőség érdekében a tolnai és vasmegyei múzeumok létesítésében vett részt" (Néprajzi Múzeum irattára, 8/1904). A Néprajzi Múzeum a gyűjtőút eredményeként a következő településekről származó fényképekkel és tárgyakkal gyarapodott: Szekszárd — 4 fénykép a múzeum gyűjteményéről (F 4688—4691); Decs — 11 fénykép (F 4692—4701, 4936) és 46 tárgy (42 752, 42 777—42 784, 42 806—42 814, 42 819—42 821, 42 832, 42 844—42 864, 42 866—42 867 ltsz. — a 43 101 ltsz-ú kemencét azóta kiselejtezték); Váralja — 20 fénykép (F 4702—4721) és 57 tárgy (42 753—42 757, 42 759, 42 764, 42 776, 42 785—42 795, 42 797—42 805, 42 815, 42 822—42 831, 42 834—42 843, 42 865, 42 868—42 873, 49 184 ltsz.); Döbrököz — 24 fénykép (F 4722—4745) és 5 tárgy (42 833, 42 874—42 876, 42 884 ltsz.); Kocsola — 6 fénykép (F 4746—4751); Szakcs — 12 fénykép (F 4752—4763) és 19 tárgy (42 760—42 763, 42 765—42 775, 42 796, 42 816—42 818 ltsz.); [Nagy]-Kónyi — 6 fénykép (F 4764—4769); Felsőireg — 8 fénykép (F 4770—4777); Tamási — 2 fénykép (F 4778—4779); Szakály — 3 fénykép (F 4780—4782). A tárgyi anyag tematikai megoszlása: kerámia 69 db, bútor 6 db, viselet 28 db, lakástextil 5 db, szövés-fonás 10 db, konyhafelszerelés (a kerámián kívül) 3 db, állattartás 4 db (tyúkültető kosár, tyúkketrec, istálló lámpás), földművelés 2 db (faeke, csép).

[42] L.: Tolna megyei Levéltár, Kovách Aladár ir. I—II doboz.

[43] Néprajzi Múzeum irattára, 10/1903.

[44] Kovách Aladár 1912. — A Múzeumi és Könyvtári Értesítő 1910—1914 között megjelent köteteiben, a szekszárdi múzeum munkájáról készített hivatalos jelentésekben több-kevesebb részletességgel ismertette építkezéssel kapcsolatos gyűjteseinek eredményeit.

sót; miért maradt végül is kéziratban.[45] Valószínűnek látszik, hogy a spekulatív indítékú összehasonlító vizsgálatokat, általánosításokat nem, csak a terepmunkán alapuló „anyagközléseket" fogadta el — ahogyan később is közvetlen munkatársaitól — az elméletekhez egyébként vonzódó BÁTKY a hiányosan felkészült, s olykor romantikus „őskeresésbe" tévedő KOVÁCH Aladártól. A közös út eredménye volt a néprajzi fényképezés kivételes fontosságának mind határozottabb felismerése, különösen a témakiválasztás tudatosodása is. Az 1904. évi hivatalos jelentésben arról számolt be KOVÁCH Aladár, hogy „megbízhatatlan működésű kölesön kért géppel, minden felszerelés nélkül" 18 használható fényképet készített, s utalván a BÁTKYval tett gyűjtőút tapasztalataira, fényképezőgép beszerzését sürgette.[46] Már 1905-ben megvásárolták a múzeum számára a fényképezőgépet,[47] s a következő években kiváló minőségű — saját cikkei és MALONYAI Tolna megyét érintő kötetének illusztrációjaként publikált — néprajzi felvételek egész sorát készítette.[48]

De: ezektől a hatásoktól, nyilvánvaló inspirációktól függetlenül, a fizikai nehézségeket, kényelmetlenségeket is, a terepen szerzett tapasztalatokat is részletező beszámolónak elsősorban a BÁTKY-életmű alaposabb megismerése szempontjából kivételes a jelentősége. Az egyhetes tájékozódó gyűjtés ténye természetesen nem kérdőjelezi meg GUNDA Béla megállapításának lényegi igazságát („A lenyűgöző tudású BÁTKY Zsigmond nem volt terepmunkás. A legtöbbet fiatal éveiben Kalotaszegen kutatott. Egyéb néprajzi gyűjtő útjai csak alkalomszerűek s azokról nem sokat tudunk".[49]), arra azonban ismételten — FILEP Antalnak a kisalföldi gyűjtőutakról írott dolgozatához[50] hasonlóan — felhívja a figyelmet, hogy a Néprajzi Múzeumban őrzött fényképek „hátterében" terepmunkát gyaníthatunk. A Tolna megyei gyűjtésre egyébként két kisebb közlemény — a sárközi kemencéről,[51] illetve a csimbókos hajviseletről szóló[52] — is felhívhatta volna a BÁTKY-életművel foglalkozó kutatók figyelmét. Igaz ugyan, hogy e kis cikkek megfogalmazási módja szándékoltan személytelen: nem utal — ahogy KOVÁCH Aladár teszi — a helyszíni gyűjtés jelentette élményre. Éppen ezért KOVÁCH Aladár szubjektív hangú beszámolójának és az azon frissiben megfogalmazott szakközleményeknek az egybevetése BÁTKY munkamódszerének tüzetesebb vizsgálatakor különösen tanulságos lehet. Fontos lenne a szekszárdi múzeum néprajzi gyűjteményének összetételéről tájékoztató leírások, gyarapodási lajstromok elemzése is, mert — véleményünk szerint — nyomokban már 1906 előtt felfedezhetők azok a módszertani alapelvek, melyek BÁTKY Zsigmond koncepcionális

[45] „*A banyakemencze és szerepe a ház beosztásánál Tolnavármegyében*" című 28 lapos kézirat: TML Kovách Aladár ir. II. doboz. — A kéziratot 1903-ban egy dátum nélküli levél kíséretében (de az iktatószámból következtetve a közös út után) a közlés szándékával küldte el BÁTKYnak (Néprajzi Múzeum irattára 84/1903), részletezvén a dolgozat legfőbb gondolatait is. A központi folyóiratban való publikálás vágyának indoklása egyébként jól jellemzi a vidéki tudós helyzetét: „ha ez a czikkem megjelenne és az illetékes körök részéről némi elismerésben részesülne *itthon* egy kis tekintélyt szerezne, meg nagy lelkesedést keltene a további szerényebb keretű munkára".

[46] Jelentés . . . 1904. 13—14.

[47] Jelentés . . . 1905. 12—14.

[48] KOVÁCH Aladár és ÁCS Lipót eredetileg teljes jogú közreműködést vállalt a MALONYAI-féle vállalkozásban (Tolnavármegye 1908. június 14/4: „A rajzok legnagyobb részét ÁCS tanár készíti, míg a szöveget KOVÁCH Aladár írja meg . . . ."). A szövegelemzés, illetve a Béri Balogh Ádám Múzeum fotógyűjteményében töredékesen megmaradt KOVÁCH Aladár felvételek s a kötetben közöltek egybevetése azt bizonyítja, hogy a helyi munkatársak valóban átadták anyagukat a vállalkozáshoz. Ez azonban magából a kötetből korántsem egyértelmű! ÁCS Lipót (önéletrajzának tanúsága szerint) különösen sérelmesnek találta szerzői jogainak durva megsértését, s KOVÁCH is alighanem előmunkálatainak érdemi hivatkozás nélküli közlése miatt volt kénytelen a tervezett Sárköz-monográfia megírásáról lemondani.

[49] GUNDA Béla 1978. 18.

[50] FILEP Antal 1974. 118—119.

[51] BÁTKY Zsigmond 1903.

[52] BÁTKY Zsigmond 1904. — KOVÁCH Aladár még egyszer — Gombkötő István 1848/49-es honvéd halálakor — megemlékezett a sokszor idézett fényképfelvétel készítéséről: „Kerestünk a sok mindenféle néprajzi dolog között legalább egyetlen élő férfit, aki még az ősi divat szerint fésüli a haját. Nos hát, ezt az egyetlent, de csakis egyetlen-egyet, megtaláltuk Gombkötő István volt öreg honvéd személyében, aki már közeledett a 90-ik életévéhez, de nem engedett a 48-ból, az ősi *csimbókos* magyar hajviseletből". Majd (BÁTKY közleményével egybehangzóan) részletesen leírja a megfigyelt fésülési módot (Közérdek 1906. június 16/5.).

értékű s mégis rendkívül gyakorlatias kézikönyvében megfogalmazódtak.[53] (A közvetítésben természetesen a hivatalos szakfelügyelőnek, SEMAYER Vilibaldnak is komoly szerepe lehetett, hiszen látogatásait, szaktanácsait mindig nagy tisztelettel idézte a helyi újság.[54])

Az országos szakmúzeum vezető munkatársainak útmutatását, segítségét elsősorban azon mérhetjük le, hogy ezekben az években mind intenzívebb lett a szekszárdi néprajzi gyűjtemény gyarapítása: 1904-ben már 2843, 1907-ben 3629, 1914-ben 4505 néprajzi tárgyat tartottak nyilván.[55] A kapcsolat azonban korántsem egyoldalú segítséget jelentett! A M. N. M. Néprajzi Osztályának Tolna megyére vonatkozó gyűjteménye is a század első évtizedében alapozódott meg. 1900-ban a múzeumnak mindössze 44 tárgya származott Tolna megyéből (Baranyából 213, Somogyból 560, Zalából 377), s egyetlen Tolna megyei fényképfelvételt sem tartottak nyilván. 1900—1907 között 658 darabbal gyarapodott a Néprajzi Múzeum Tolna megyei anyaga, amiből 144 darabot KOVÁCH Aladár ajándékaként nyugtázott a hivatalos jelentés.[56]

A *kölcsönösségnek* ezek a számokban is kifejeződő tényei jelentik a hátterét a BÁTKY Zsigmond írta rövid nekrológban KOVÁCH Aladár önzetlenségét hangsúlyozó mondatnak: „Hűséges és mindenkor szolgálatra kész, önzetlen pályatársunkat vesztettük el benne."[57]

IRODALOM

BALASSA Iván
1968 *Jankó János és a Néprajzi Múzeum.* Néprajzi Értesítő L. 17—33.
1974 *Bátky Zsigmond—Györffy István—Viski Károly munkássága a magyar néprajzban.* Ethnographia LXXXV. 187—192.
1975 *Jankó János 1868—1902.* Budapest.

BALOGH István
1974 *Bátky Zsigmond és a néprajztudomány.* Ethnographia LXXXV. 124—133.

BÁTKY Zsigmond
1903 *Régi sárközi kemence.* Néprajzi Értesítő IV. 257—260.
1904 *„Csimbók"-hajviselet Tolnamegyében.* Néprajzi Értesítő. V. 146.
1906 *Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére.* Budapest.
1930 *Kovách Aladár.* Néprajzi Értesítő XXII. 111.

Évkönyv . . .
1902 *A Tolnavármegyei Múzeum és Múzeum-Egylet Évkönyve 1902. évről.* Szekszárd.

FILEP Antal
1974 *Bátky Zsigmond, a kutató.* Ethnographia LXXXV. 118—124.

GAÁL Attila
1977 *Tolna vármegye múzeumának megalakulása és közművelődési tevékenysége a század első évtizedeiben.* A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve VI—VII. Szekszárd, 3—28.
1979 *Adalékok a fonográfos népdalgyűjtés történetéhez.* Dunatáj II. 1. sz. 59—63.

GUNDA Béla
1978 *Bátky Zsigmond.* Budapest.

HAUGH Béla
1908 *Wosinsky Mór életrajza.* Szekszárd.

JANKÓ János
1901 *A MN Múzeum Néprajzi Osztályának gyarapodása 1900 negyedik (okt.—decz.) negyedében.* Néprajzi Értesítő II. 13—14.
1902 *Vidéki néprajzi múzeumok (A múzeumok és könyvtárak országos felügyelőségének 1901. évi működéséről szóló s éppen most közzétett jelentése alapján).* Néprajzi Értesítő III. 81—95.

[53] Vö.: BÁTKY Zsigmond 1906.

[54] Tolnavármegye 1904. február 21/3.; Közérdek 1905. október 28/6.; Tolnavármegye 1905. október 29/4.; Közérdek 1906. május 19/5.; Tolnavármegye 1906. május 20/4.

[55] Jelentés . . . 1904. 16; Jelentés . . . 1907. 25.; Múzeumi és Könyvtári Értesítő IX. (1915) 116.

[56] Néprajzi Értesítő I. (1900) 41.; II. (1901) 15—16; IX. (1908) 136—138.

[57] BÁTKY Zsigmond 1930.

Jelentés . . . 1904.
1905 *Tolnavármegye múzeumbizottságának 1904. évi jelentése.* Szekszárd.
Jelentés . . . 1905.
1906 *Tolnavármegye múzeumbizottságának 1905. évi jelentése.* Szekszárd
Jelentés . . . 1906
1907 *Tolnavármegye múzeumbizottságának 1906. évi jelentése.* Szekszárd
Jelentés . . . 1907
1908 *Tolnavármegye múzeumbizottságának 1907. évi jelentése.* Szekszárd
Kisbán Eszter
1974 *A problémalátás Bátky Zsigmond munkásságában.* Ethnographia LXXXV. 112–118.
Kovách Aladár
1900 *Tolnavármegye múzeuma.* Tolnavármegye Garay János Nagy Képes Naptára 1901. évre Szerk.: Székely Ferenc. 87–93. Szegzárd.
1903 *A lókultusz maradványai a Tolna megyei Sárközben.* Ethnographia XIV. 139–141.
1904a *Tolnavármegye Múzeumának Néprajzi Osztálya.* Néprajzi Értesítő V. 147–157.
1904b *Adalékok a tolnamegyei Sárköz régi halászatához.* Néprajzi Értesítő V. 299–309.
1904c *A tolnavármegyei Sárköz nyelvjárása.* Magyar Nyelvőr 33. 267–271, 333–338.
1904d *A csikle.* Néprajzi Értesítő V. 50–56.
1904e *Az istenfa.* Ethnographia XV. 273–275.
1905 *A csikkentő és tőr.* Néprajzi Értesítő VI. 179–184.
1907 *A tolnamegyei Sárköz népviselete.* VIII. 71–94, 201–221.
1909 *A Tolnamegyei Múzeum néprajzi osztálya (Múzeumrendezési tanulmány. Különös tekintettel a vidéki kis múzeumokra).* Múzeumi és Könyvtári Értesítő III. 124–131.
1912 *Kezdetleges épületek Tolnavármegyében.* Néprajzi Értesítő XIII. 207–239.
1926 *Ismert népdalszövegek helyi változatai a Sárközből.* Ethnographia XXXVII. 46.
Kovách Aladár–Bocskár Ferenc
1918 *Népdalok Sárközből.* Ethnographia XXIX. 106–107.
Mészáros Gyula
1966 *A szekszárdi múzeum hetven éve.* Szekszárd
Néprajzi . . .
1898 *A Néprajzi Múzeum megnyitása.* Ethnographia IX. 253–259.
Ortvay Tivadar
1908 *Emlékbeszéd Wosinsky Mór lev. tag fölött.* Budapest.
Sándor István
1953 *Néprajzi muzeológiánk kezdetei.* Ethnographia LXIV. 312–344.
Selmeczi Kovács Attila
1981 *Györffy István.* Budapest.
Szilágyi Miklós
1979 *Múlt és jövő a szekszárdi múzeumban.* Dunatáj II. 2. sz. 5–11.
1980a *Adatok a sárközi népművészet felfedezéséhez.* Dunatáj III. 4. sz. 15–21.
1980b *Wosinsky Mór a Kaukázusban.* Dunatáj III. 3. sz. 13–24.
1982 *A néprajzi kutatások első korszaka Tolna megyében.* Honismeret X. 2. sz. 40–43.
Vikár Béla
1901 *Élő nyelvemlékek.* Néprajzi Értesítő II. 131–142.
Wosinsky Mór
1896 *Tolnavármegye az őskortól a honfoglalásig.* I–II. Budapest.
1900 *Újabb adatok a csipkésélű sarlók elterjedéséhez.* Néprajzi Értesítő I. 54.
1902 *A sárközi népköltészet.* A Tolnavármegyei Múzeum és Múzeum-Egylet Évkönyve 1902. évről. 49–56. Szekszárd.

Miklós Szilágyi

TWO FIELDTRIPS OF JÁNOS JANKÓ AND ZSIGMOND BÁTKY IN TOLNA COUNTY

(1900—1903)

(Abstract)

Ethnographic collections in the Hungarian countryside were started at the turn of the century. János JANKÓ (1868—1902) and Zsigmond BÁTKY (1874—1939), the leading curators of the Ethnographical Museum of Budapest played an outstanding part in defining the main tasks and methods of collecting ethnographical objects. In 1906 BÁTKY published a richly illustrated handbook on the collection of everyday peasant objects, on the organization of ethnographical museums and exhibitions. For decades this work determined the collecting activities of the museums of Hungary.

The author gives an account of the fieldtrips of János JANKÓ in 1900, and of Zsigmond BÁTKY in 1903 in Tolna county based on contemporary descriptions and newspaper accounts. Both experts from the capital had been invited by Mór WOSINSKY (1854—1907) titular abbot and archeologist, head of the Museum of Szekszárd in order to get some guidelines for the setting up of an ethnographical collection. It was in this time that the peasant culture and folk art of the area called Sárköz, in county Tolna, by the side of the Danube, became known all over the country. János JANKÓ visited this area together with the associates of the Museum of Szekszárd, on a three-days trip, in the course of which he called attention to the importance of ethnographical photographs and demonstrated the methods of taking physical anthropological data as well. Later, in 1903, in the course of a one week trip Zsigmond BÁTKY travelled through the Hungarian villages of the southern and western parts of Tolna county in the company of Aladár KOVÁCH (1860—1930) who was later to do important ethnographical research. They collected 284 objects and took 80 photographs.

After the visits of JANKÓ and BÁTKY significant collecting and research work was started in the Museum of Szekszárd. The reconstruction of the two fieldtrips provides the reader with a view of the type of fieldwork done at a time when both the subject matter and the methodology of ethnographical research was just being formulated in Hungary.

VITÁK–VÉLEMÉNYEK

A Kárpátok és a Balkán betyárhagyományai

A Nemzetközi Kárpát Balkán Bizottság (MKKKB) Folklór Szekciója 1979-ben úgy határozott, hogy monográfiát készít a térség hajdú-betyár folklórjáról, mint az antifeudális társadalmi és a nemzeti függetlenségért vívott harc egyik, a nemzeti folklórban is megnyilatkozó formájáról. Ez a nemzetközi szintézis kellően rávilágíthatna a betyárságnak, mint társadalmi jelenségnek interetnikus vonásaira, valamint az egyes nemzetek történelmében és folklórjában játszott sajátos szerepére.

A Folklór Szekció vezetője B. Ny. PUTYILOV, valamint V. GAŠPARÍKOVÁ a nemzetközi együttműködést kívánó kutatásokra és a készítendő szintézisre programtervezetet készített, amelyet több hozzászólással és vitacikkel együtt a Slovensky Národopis közölt (1981 [29] 2–3).

Az MKKKB Folklór Szekciójának bolgár, lengyel, magyar, macedon, szerb, szlovák és szovjet munkatársai — hol csökkenő, hol gyarapodó létszámban — évente találkoznak, hogy bemutassák nemzeti hajdú-betyár folklórjuk kutatásának eredményeit, összhangba hozva a nemzetközi betyár-monográfia szempontjaival. (A tervek szerint a román, albán betyárfolklór és az újgörög kleftisz-hagyomány is szerepel majd a nemzetközi monográfiában — annak ellenére, hogy az említett országokból egyetlen kutató sem vesz részt az MKKKB Folklór Szekciójának munkájában.) 1980 őszén, Smolenice-ben (Csehszlovákia) a szintézis-tervezet megvitatása s egy nemzetközi bibliográfia készítése volt a munkaértekezlet központi témája, 1981 tavaszán Moszkvában a betyárság, mint társadalmi jelenség, s ennek hatása a különböző népek folklórjára, s 1982 tavaszán Szentendrén a szintézis I. fejezetének megtárgyalására került sor.

A Kárpát–Balkán terület hajdú-betyár hagyományait bemutató 20 íves tanulmánykötet felépítése B. Ny. PUTYILOV — a kötet főszerkesztője — elképzelései szerint a következő lesz:

Bevezetés
I. A betyárhagyomány szerepe és helye a Kárpátok és a Balkán egyes országainak folklórjában. (Rövid, országonként készítendő összefoglalások)
II. A hajdú-betyár folklór fő témái és motívumai:
  1. Általános mutatók
  2. Összehasonlító elemzés
III. A hajdú-betyár folklór hősei és szereplői
IV. Poetikai kérdések
V. A hajdú-betyár népköltészet zenei elemzése
VI. A hajdú-betyár folklór különleges megnyilvánulási formái (színjáték, ábrázoló művészet, tánc stb.)
VII. A betyárfolklór és a valóság viszonya
VIII. A betyárfolklór hatása a nemzeti kultúrára (irodalom, film, színház, képzőművészet stb.)
IX. Zárszó

Az összehangolt munkát kívánó közös kötet megírásának gyorsítása érdekében minden fejezetnek egy-egy nemzeti szerzői kollektíva a „gazdája". Feladata a kézhez kapott nemzeti folklóranyagok feldolgozása és megszerkesztése. A magyar kutatók a VIII. fejezet összeállítását kapták feladatul.

A közeljövőben jelenik meg az a nemzetközi betyárbibliográfia (V. GAŠPARÍKOVÁ szerkesztésében), amely a közös, összehangolt kutatás első eredményeként az egyes ország-

gok betyárhagyományainak legfontosabb szakirodalmát összegzi. A magyar szakirodalmat Küllős Imola állította össze.

Az alábbiakban az 1982-ben Szentendrén megtartott munkaértekezlet előadásait közöljük. Amint az a referátumokból, a megvitatott nemzeti javaslatokból, ill. a bibliográfiából is jól érzékelhető: a betyárhagyományok vizsgálata különböző szintű és eredményességű volt a Kárpát—Balkán terület egyes népeinél. A bulgárok és a szlovákok több évtizede folyó, sok anyagközlést, összefoglalást és részelemzést hozó kutatásai mellett pl. a magyar folklorisztikának sok a pótolni valója. (Erről bővebben l. Küllős Imola: *A magyar betyárfolklórról* c. dolgozatát. In: Néprajzi Tanulmányok [Dankó Emlékkönyv], Debrecen, 1982. 569—589.) (Küllős Imola)

Viera Gašparíková Bratislava

A betyárfolklór csehszlovák szintézise

a nemzetközi szintézis tükrében

Ismert tény, hogy a betyárfolklór a legkülönbözőbb országokban már régóta magára vonja a figyelmet, s az is köztudott, hogy ezek a folklór-hagyományok a hivatásos, főleg az irodalmi és képzőművészeti alkotásokra is hol nagyobb, hol kisebb hatást gyakoroltak. A hivatásos alkotások aztán nemegyszer vissza is hatottak, sőt gyakran elsődleges hatással voltak a népi alkotásokra — főleg a hagyományok kialakulásának korai stádiumában. A betyárfolklór iránti tudományos érdeklődés természetesen nem minden országban jelentkezett azonos intenzitással.

A betyárfolklór iránt mutatkozó érdeklődés elsősorban a folklór-anyag mennyiségi és minőségi értékétől, vagyis egyrészt a betyár-anyag előfordulásának gyakoriságától, másrészt annak konkrét formájától és funkciójától függött. Így történhetett meg, hogy a kutatási eredmények gyakran eltérnek egymástól, sőt homlokegyenest ellentmondanak egymásnak. Kissé leegyszerűsítve a dolgot, azt lehetne mondani, hogy a nyugat-európai kutatások (s ebben az esetben természetesen a burzsoá tudományra gondolunk) a betyárkérdéskört egészen másképp közelítik meg, mint a szocialista országokban folyó vizsgálatok. Nehezíti a helyzetet, hogy a betyár témakör marxista megközelítése révén sem lehet mindenhol azonos következtetésekre jutni. Ez pl. azt jelenti, hogy ugyanazt a jelenséget, ugyanazt a betyáralakot sem lehet vagy nem is kell mindenhol teljesen azonos módon értelmezni, vagy értékelni, nem is szólva a különböző etnikai területek ugyanazon betyáralak köré fonódó hagyományainak tartalmi és formai sajátosságairól. Ezzel számolnunk kell majd a betyárfolklór nemzetközi szintézisének megírásánál is. A nemzetközi szintézis szükségszerű és logikus előfeltétele, első lépcsője az önálló nemzeti összefoglalások elkészítése: a mi esetünkben tehát egy többnemzetiségű állam, vagyis Csehszlovákia betyárfolklórjának minden részletre kiterjedő összefoglaló és egyúttal szemléletes áttekintése.

Így tehát nem árt, ha hozzászólásunk második részében arra utalunk, hogy milyen volt és milyen ma a helyzet Csehszlovákiában a betyár-folklór tudományos kutatása területén, s egyben megismertetjük a hallgatóságot a tervezett csehszlovák betyár-monográfia felépítésével is. Ez a kompozíció a feltételek, illetve követelmények egész sorától függ, olyanoktól, amelyeket munkánk során tiszteletben kell tartanunk, s amelyekből — véleményem szerint — nekünk is ki kell indulnunk. Mindenekelőtt azt szeretném hangsúlyozni, hogy a betyárhagyomány előfordulása nem mindenhol azonos intenzitású és a betyárságnak — mint különleges társadalmi jelenségnek — társadalmi hatása sem volt mindenütt egyforma.

Problematikánk szempontjából Csehszlovákia egyáltalán nem jelent egységes területet, épp ellenkezőleg, Csehszlovákiát első pillantásra is aránylag pontos demarkációs vonal osztja ketté. Ezzel függ össze a vizsgált terület regionális felosztása is, amely lényegében azonos azzal, amellyel a népi építészetről készülő összefoglaló munkálatoknál is számolnak. De a részletekben már eltérések figyelhetők meg. A népi építészetről készülő összefoglaló munkálatoknál — Szlovákiában — a fő figyelem az északi részre irányul és a sík vidéket alig érinti,[1] a betyárfolklór szintézisénél viszont elkerülhetetlennek látszik, hogy figyelmünket Szlovákia egész területére kiterjesszük, mivel a folklór-megnyilvánulások a népi építészet típusainál, illetve elemeinél sokkal mozgékonyabbak, a népi építészet

[1] Frolec, Václav: 1981. 190.

objektumai és elemei azonban nemegyszer csak egy bizonyos területhez kötődnek, és csak nagyon ritkán telepíthetők oda, ahol feltételeik gyakorlatilag nem adottak.

Ebből következik, hogy a folklór-megnyilvánulások azokra a területekre is elkerülhetnek, ahol a betyárságot fel sem tételeznénk, vagy ahol csak ritkán és elszigetelten fordult elő. Más szavakkal: a csehszlovák szintézis elkészítésénél a mi figyelmünk is — a más területek teljes mértékű figyelembevétele mellett — a hegyvidékre összpontosul, vagyis Szlovákia területén kívül a szomszédos Kelet-Morvaországra, illetve a morvaországi szlovák területre és a tesini Szilézia területére. S ebből a szemszögből nézve a betyárfolklór egységes, összefüggő terepen jelentkezik.

Helytelen lenne viszont, ha vizsgálatainkban egy eleve megszabott határvonalat követnénk. Ez részben az előző megjegyzésből is következik, de már itt az elején tisztázni kellene, hogy a betyárság és a betyárfolklór hagyományok nem mindig ugyanazt jelentik, pontosabban: a két kategória földrajzilag nem kell hogy fedje egymást. Csehszlovákiában tehát nem lehet szemet hunyni afelett sem, hogy a betyár mondák azon a határvonalon túl is feltűntek (mégpedig a vonaltól nyugatra), amely határvonalat mi vontunk meg a probléma-kör kutatásánál. Viszont így is lelkiismeretes és figyelmes differenciálásra van szükség: nem szabad minden megkülönböztetés nélkül beszélni a betyár hagyományoknak a határokon való átnyúlásáról, illetve elhalásáról. Nem szabad eleve kizárni a betyár hagyományoknak akár a távolabbi vidékekre vagy országokba való fokozatos átszivárgását, vagy hirtelen, minden átmenet nélküli áttörése lehetőségét sem,[2] bár itt inkább véletlen esetekkel és kivételekkel kell számolni. Lényegében azonban egészen másról van szó.

Ezt a tényt közelebbről csak úgy tudom adatokkal alátámasztani és egyúttal azt, ami eddig valahogy elkerülte a figyelmünket, jobban kihangsúlyozni, ha egy hosszabb kitérőt teszek. Ezt pedig V. Je. Guszevre való hivatkozással kezdeném, aki témánkkal kapcsolatban ezt írja vitacikkében:

> „Az egész munka programja, de a munka minden egyes részében is rendkívül fontos szem előtt tartani, hogy a folklórban mint egészben, de a folklór egyes olyan részeiben is — amelyeknek a konkrét történelmi eseményekhez való kötődése közvetlenebb — a történelmi tények és események visszatükröződésének és hatásának nincs visszatükröző jellege, hanem mindez 'az élő mikrovilágon' keresztül tükröződik, ahogy ezt B. N. Putyilov helyesen kifejezte — s én ehhez még hozzáteszem — *a népi hagyományok örökségén és a néptömegek hagyományos világnézetén keresztül* tükröződik. A folklór esztétika törvényei szerint ez a történelmi valóság visszatükröződésének folyamata."[3]

V. Je. Guszev észrevételének számunkra kulcsfontosságú jelentősége van, ha betyárhagyományaink eredetének jobb, mélyebb megismerésére, s e hagyományoknak a tágabb területi és történeti összefüggések keretébe való helyezésére törekszünk. Ez a gondolat nem áll távol tőlünk. Andrej Melicherčik már beszélt a Popelvár típusú hős Jánošík típusú hőssé való átalakulásának bonyolult folyamatáról; s ezenkívül azt a folyamatot is bemutatta, amelynek során a régebbi folklór alapokon a Jánošík-féle hagyomány kialakult.[4] A régebbi alkotások vagy legalábbis ezen alkotások jelenléte mellett fejlődtek és fejlődnek — mégpedig a formális elvek felhasználásával, illetve módosításával — a folklór, tehát a betyár folklór később keletkezett alkotásai (amellett figyelembe kell venni az irodalom által gyakorolt hatást is!). Ha csak az általunk körülhatárolt területre szorítkoznánk, aligha sikerülne minden esetben ezeket az összefüggéseket feltárni. Igen, lehetetlen észre nem venni, hogy nálunk a kincsről szóló mondák, regék túlnyomó része azonos a betyár kincsekről szóló mondákkal, s így feltételezhetjük, hogy a betyár személyéhez kapcsolódó mondák közül sok régebbi, korábban keletkezett mondák alapján született, vagyis olyan mondáknak a mintájára, amelyekben betyárokról még egyáltalán nem esett szó. Vannak esetek, amikor a területünkön feljegyzett folklór-anyag kevésnek bizonyul és ilyenkor szükségessé válik, hogy az adott területen túlra is kitekintsünk.

Konkrétabban: Morvaország sík és dombos részei olyan választó vonalat jelentettek, amely határvonal nemcsak megakadályozta a betyárságnak, mint társadalmi jelenségnek a kialakulását, hanem gátat emelt annak is, hogy a betyárság hagyománybeli meg-

[2] Itt a Jánošík-féle monda ama egyedi és különleges változatára gondolok, amely Jánošík nevének megőrzésével minden átmenet nélkül egészen a távoli Szibéria területére eljutott. — Gašparíková, Viera 1980. 71.

[3] Guszev, V. Je 1981. 221.

[4] Melicherčik, Andrej 1952. 71.

nyilvánulásai nyugati irányba terjedjenek. Ennek ellenére Csehországban is, főleg az északi dombosabb vidékeken ugyanazokkal a prózai anyagokkal találkozunk, mint Szlovákiában, vagy Kelet-Morvaországban, bár itt éppen az eltérő történelmi fejlődés következtében nem alakult ki a betyárság valamennyi alapvető feltétele.[5] De a nehéz, szomorú valóság — pl. a XVIII. században több hullámban támadó éhínség — kedvező talajt teremtett e folklór-hagyomány terjedéséhez és megőrzéséhez, mint ahogy ezt a XIX. század első feléből származó folklór-adatok is tanúsítják.[6] Ezen a területen még századunk elején is alkalom nyílt a betyárokról szóló legtipikusabb monda-szüzsék feljegyzésére (a szegény menyasszony megajándékozása; a menyasszony megajándékozása; a menyasszony lakodalmán való részvétel a megigézés motívumával és fordítva: a rossz asszony megbüntetése a szeg-beverés motívumával),[7] sőt a mai napig él itt az a típus, amely egyébként nagyon közismert és amelyet „Az utolsó betyár elárulja a kincs helyét" típusnak neveznek nálunk.[8]

Szólnunk kell azonban egy alapvető különbségről is. Valódi betyárral, tehát olyan betyárral, aki a néptömegek antifeudális magatartásának, gondolatvilágának egyértelmű kifejezője, képviselője lenne, itt egyetlen egy helyen sem találkozunk. Ezen a vidéken a betyár a kópék, a betörők s talán a rablók vezére,[9] s a kincsről szóló mondákban is csak öreg férfiről van szó, minden közelebbi megjelölés nélkül.

Ebből viszont az következik, hogy míg a szlovákiai betyárfolklór esetében a kutatást egész Szlovákia területére ki kell terjeszteni, addig a kelet-morvaországi határokat semmiképp sem szabad az ország belseje felé kitolni és nem szabad figyelmünket az egész cseh etnikumra összpontosítani. A cseh etnikumú területeken ugyanis már nagyon nehéz a betyárfolklór hagyományok átterjedéséről beszélni, ebben az esetben épp ellenkezőleg, inkább alap-megőrzésről (megőrzött szubsztrátumokról) van szó, mégpedig azoknak a régi anyagoknak a túléléséről, amelyek nem épültek bele a betyármondákba. Éppen az eredeti (feltételezett) formára való konkrét utalások egész sora — de csak utalások és semmi több — teszik lehetővé, hogy objektív képet alkossunk a változások történelmi folyamatáról és magukról a betyár-folklór alkotásairól is.

Számos eset közül most csak néhány példára utalunk,[10] ezekből viszont már néhány módszertani következtetést is levonhatunk. Ezek a módszertani következtetések elsősorban a csehszlovák folklór-szintézis szempontjából fontosak, de véleményünk szerint ezeket a Kárpát—Balkán folklórkutatásoknál, illetve az ezzel kapcsolatosan összegyűlt anyag feldolgozásánál is — bizonyos módosításokkal — fel lehetne használni. E módszertani feltevések közül itt öttel szeretnénk röviden foglalkozni s egyben néhány nehézségre, illetve eddig elért eredményre utalni:

1. Csak rendkívül röviden szólhatunk arról, amit már expressis verbis megfogalmaztunk: hogy *kívánatos*, sőt *elkerülhetetlen a vizsgált terület pontos meghatározása.*

Ez a pontos határmegvonás természetesen nem jelenti és nem is jelentheti azt, hogy a betyár-jelenségeknek a más, a szomszédos területekre való átterjedését figyelmen kívül hagyhatjuk. A folklór hagyománynak ez az átterjedése sok mindenre utal, többek között a betyár-hagyomány életképességére és arra, hogy más vidékeken is el tudott terjedni és meggyökeresedni. Egyébként erre utal egy-egy betyáralak, főleg Jánošík népszerűsége, hiszen ez a betyár a csehszlovák határokat átlépve más etnikumok területén is meghonosodott, s az ottani folklór hagyománynak megfelelően újabb jellemvonásokkal gazdagodott és önállóan, a szlovák hagyományokkal párhuzamosan fejlődött. A betyárhagyomány területi elterjedése alapján következtethetünk a betyárfolklór hatásának csökkenésére, gyengülésére és megszűnésére is, főleg az olyan esetek elemzésénél, amikor

[5] A Krkonoš vidéki és a Krkonoš-hegyaljai területre vonatkozó etnográfi és folkló risztikai szempontú elemzéseket az a 28 referátum tartalmazza, amely a Krkonoši Nemzeti Park és a Csehszlovák Tudományos Akadémia Néprajzi Intézete által 1981. november 20-án közösen rendezett konferencián hangzottak el. Az előadások többsége a közeli jövőben nyomtatásban is megjelenik.

[6] Metelka, Venceslav 1977. 250. Vö. még a Slovensky národopis 28. [1980] 359. lapon levő recenziónkkal.

[7] Kubin, J. S. 1971. II. 297–300. 200. szám.

[8] Jech, J. (1983).

[9] Kubátová, Marie 1959. 19. Egy korabeli feljegyzésből; ami a Kubin által feljegyzett anyagot illeti, itt a tolvajt a Krkonoš démoni lénye „helyettesíti".

[10] Lásd a nemzetközi anyagok adaptációját is, ahol konkrét betyár-alakokkal találkozhatunk, pl. AaTh 1525 *The Thief's Dance.*

az egyedi előfordulás távoleső területeken bukkan fel. De arról sem szabad megfeledkezni, hogy ilyenkor sokszor valóban már csak periférikus jelenségek feltűnéséről van szó, s ez esetben pedig teljesen felesleges a problémának nagy figyelmet szentelnünk. Ezekre a jelenségekre mint egy általános kép kiegészítő vonásaira kell tekintenünk. Az is hiba lenne, ha valamennyi esetet egyetlen hagyomány elterjedésének hatásaként vizsgálnánk, jóllehet ezek nemegyszer önálló fejlődés eredményei, vagy egy régebbi folklór-alkotás létének a megnyilvánulásai (közelebbről lásd a 3. pontot).

2. A betyár témának a lehető legtágabb értelemben történő áttekintése érdekében elengedhetetlenül *szükséges valamennyi szüzsének* (epizódnak, motívumnak), valamint az *összes betyár-alaknak a regisztrálása.* A szüzsék révén alakul ki az egyes betyár-alakok folklórképe, de a szüzsé és a betyár-alak közötti kapcsolat nem mindig mondható szorosnak. Némely anyag — elválaszthatatlanul — csak egy bizonyos betyár-alakhoz kapcsolódik, ezzel szemben máskor semmilyen abszolút állandó elemmel nem találkozunk. Néhány szüzsé több betyár vonatkozásában közös, egyik alakról a másikra száll, vagy ezek a szüzsék, olyan más elbeszélésekből adaptálódnak (a betyár-alakokra), amely elbeszélésekben eredetileg nem is szerepelt a betyár.

3. Az előző követelménnyel függ össze a következő is: bár kísérletünk a betyár fogalmának meghatározására irányul; mégsem szabad figyelmen kívül hagynunk a más személyekkel való tágabb összefüggéseket, tipológiai hasonlóságokat és egyezéseket, mégpedig olyan személyekkel, akiket már semmiképpen sem lehet betyároknak tekinteni. Ilyen pl. Babinsky vagy Grázl alakja.

S hogy a probléma érintését ennek ellenére szükségesnek tartjuk, az azért van, mert — bár az ezekhez a személyekhez fűződő hagyomány álnépi hatásoktól sem mentes — ezek a személyek mégis csak adottak és a valódi betyár-mondák, valamint az irodalmi hatások mellett, mégis feltételezhető a régebbi cseh tolvaj, rabló vagy útonálló személyekről szóló mondák hatása, amelyek elől végeredményben a betyárfolklór sem tudott teljesen elzárkózni.[11] Elsősorban bizonyos tematikus összefüggéseket kell megállapítanunk és a történelmi kapcsolatok feltárására kell törekednünk, hogy megmutassuk: a betyárfolklór mennyiben állt a régebbi történeti korszakok (már a középkortól bizonyíthatóan), illetőleg a megfelelő folklór-hagyományok hatása alatt, ahogy ezt a legrégibb dalok és balladák mutatják.[12] Helytelen lenne, ha a folklór-alkotásokban (amelyeket még ma is a terepen végzett gyűjtésekkel tárunk fel, és amelyekben a koncepcióink szerint tényleges betyár nem szerepel) minden esetben csupán valamiféle hanyatló stádiumot látnánk, és ha eleve kirekesztenénk azt a másik lehetőséget, hogy ezek az ábrázolások a régebbi, a valaha meglevő szájhagyomány helyzetét reprezentálják, illetve reprezentálhatják. Tehát tartózkodnunk kell a betyárság egyoldalú ábrázolásától, egysíkú szemléletétől és idealizálásától, mint ahogy ennek még a közelmúltban is tanúi lehettünk. S amellett még az sem olyan nagyon fontos, hogy sikerült-e minden esetben megválaszolnunk: ez vagy az az alkotás milyen irányban fejlődött — konkrétan pl. azt, hogy a Krkonoš-hegyaljai betyárokról szóló alkotás —, vajon már a betyárhagyomány hanyatlását jelenti-e, vagy ebben egy régebbi, eredeti szájhagyomány megőrzésének példáját kell látnunk. Ezzel kapcsolatban kizárólag az a lényeges, hogy szemléletünk objektív, tudományos legyen.

4. A fentebb már említett összefüggések, illetve egyezések és hasonlóságok ellenére, természetesen, *a betyárságnak, mint társadalmi jelenségnek az értékelésénél* is differenciálnunk kell. Nyilvánvaló, hogy néhány különösen kifejező és jellegzetes különbséget elsősorban a már megemlített „átlépések" illetve terület-átugrások kapcsán állapíthatunk meg. De nem lesz ez másképp a Kárpát—Balkán térségen belül végzett összehasonlításoknál sem, főleg akkor, ha földrajzilag egymástól távol élő népek folklórját helyezzük egymás mellé. A legjellegzetesebb különbségek itt akkor keletkeznének, ha mellőznénk, a „közbeeső láncszemet" azaz azoknak a nemzeteknek a betyárhagyományait, akik az egymástól területileg, illetve etnikailag távol eső két folklórhagyományt összekapcsolják, összekötik. De differenciálnunk kell egy kompakt területen belül is, ahogy azt a csehszlovákiai betyárhagyományok is tanúsítják. A betyárfolklórban is meg kell különböztetnünk egymástól az egyes történelmi rétegeket, mégpedig abban az értelemben, ahogy arra az előző pontban — igaz, csak vázlatosan — már utaltunk, de egyúttal nem szabad figyelmen kívül hagynunk a területi sajátosságokat sem, a területünk egyik vagy másik peremén felbukkanó

[11] Šrámková, Marta 1979. 99 és köv.
[12] Vö. Šrámková, Marta—Sirovátka, Oldřich 1981. 295.

perifériás jegyekről már nem is beszélve.[13] Feltételezhető, hogy területi differenciálásra mindenhol szükség lesz, s hogy ez az eljárás valamennyi nemzet betyárhagyományainak vizsgálatánál szükségszerű, s ott, ahol a betyárság nem valami elszigetelt, ritka, hanem jellemző jelenség, érvényesülni fog. Ami a csehszlovák területet illeti — mint ahogy azt a vizsgált probléma szempontjából meghatároztuk — teljesen világos, hogy sajátos jegyek jelentkezésével elsősorban a sziléziai Ondrásra vonatkozó ábrázolások főleg a szlovák Jánošík-hagyomány hatása alatt kristályosodtak ki. De a különbségek föltárását célzó merev beállítottság sem vezet eredményre. Minden eltérés ellenére sem szabad a közös nevezőről, arról a kapcsolatról megfeledkezni, amely minden egyes folklór-megnyilvánulást kölcsönösen áthat s egyetlen egészet hoz létre belőlük. Vagyis: mindenkor egy belsőleg differenciált hagyományegységet kell szem előtt tartanunk.

5. A területi sajátosságok néha hidat jelenthetnek egy másik nemzet vagy más nemzetek hagyományához. Így teremt kapcsolatot a csehszlovák talajon kinőtt sziléziai Ondrás a lengyel talajban gyökerező Ondrással. Míg ez a kapcsolat csak kis területen jött létre, addig a szlovákiai Jánošík-hagyományban mindez másképp jelentkezik. Ebben az esetben a közlések valamennyi égtáj felé szinte sugárszerűen terjednek szét és — sok eltérés vagy párhuzam ellenére — sor kerül valamennyi szomszédos nemzet folklórjával való aránylag egyenrangú kapcsolat kialakítására. Ezúttal itt még valami másra is gondolok — arra, amiről ez ideig eléggé megfeledkeztünk —, s amely kérdés felvetésére ezúttal is a Krkonoš alakjára vonatkozó megjegyzés bátorít fel. Krkonošt ugyanis ugyancsak két nemzet vallja magáénak. Ezért a hagyományos német, azaz főleg a Németország és Ausztria területén meglevő folklórról szeretnék néhány szót szólni. Igaz, hogy ennek a problémának egyenértékű bevonása a készülő nemzetközi szintézisbe már megbontaná a mi Kárpát—Balkán koncepciónkat. Mégis a német kollégák munkái azt tanúsítják, hogy itt távolról sem olyan anyagról van szó, amelyet egy ilyen nagy, összehasonlító nemzetközi szintézis készítése során — figyelmen kívül lehetne hagyni.[14] A Szlovák Tudományos Akadémia Néprajzi Intézete éppen ezért az NDK Tudományos Akadémiája Néprajzi Intézetéhez fordult, hogy a két intézet közötti együttműködés mielőbb megvalósuljon, s úgy véljük, hogy a így kiterjesztett kutatások és a német kollégákkal való együttműködés hozzájárul a szlovák, illetve a cseh folklór mélyebb és sokoldalúbb megismeréséhez, és értelmezéséhez.

A készülő csehszlovák szintézis megírásánál mindezeket a követelményeket figyelembe vettük és a jövőben is figyelembe vesszük. A szintézis elkészítésének feltételei — legalábbis úgy tűnik — megnyugtatóak, mivel a betyárhagyomány iránt nálunk mindig nagy volt a szakmai érdeklődés, bár — mint ahogy már említettük — a néprajztudomány részéről ez az érdeklődés nem volt mindig egyenletes. Ennek oka, a betyárhagyomány előfordulásának gyakorisága, amely tudvalevőleg Szlovákiában rendkívül magas, s aminek következtében a betyárhagyományokat a szlovák népi kultúra egyik legsajátosabb jegyének tekintjük. Ezt a tényt Jiří Polivka sem tudta figyelmen kívül hagyni, amikor az ötkötetes „Szlovák mesék gyűjteménye" *(Súpis slovenských rozprávok)* anyagát gyűjtötte; a mű 183 számából a betyár prózai hagyományoknak két számot szentelt (a 153-ast a Jánošíkról, a 154-est más betyárokról szóló mondák = *Povesti o zbojníkoch* töltötték meg).[15] Az itt összegyűjtött mondák és variánsok óriási mennyisége ellenére sem lehet teljes képet alkotni a szlovák nép betyárfolklórjának gazdagságáról.

A fordulat 1945 után és az 1948-at követő években következett be, amikor a néprajzban is a marxista orientáció kezdett érvényesülni, melynek jellemző és állandóan érvényesülő vonása a betyár-problémakör tanulmányozása, kutatása volt. Ez a kutatás eleinte csaknem kizárólag az eszmei tartalom egyoldalú értelmezéséből indult ki, később azonban a kutatási szemlélet fokozatosan mélyült és sokoldalúvá vált, s ez megmutatkozott mind a nemzetközi összefüggések, mind pedig a folklór-alkotások tágabb tematikai, illetve motivikai értelmezésében, interpretálásában. Ezután a betyár-népköltészet ökológiai aspektusaira és formai oldalára is egyre nagyobb hangsúlyt helyeztek. Ennek illusztrálására természetesen lehetetlen itt valamennyi említésre méltó munkát felsorolni, s talán elég lesz, ha csak azokat a nagyobb munkákat említjük meg, amelyek nagy bibliográfiai anyagot is tartalmaznak.[16] Egy nevet mégis kiemelnénk az adatok tömegéből, mégpedig annak a kutatónak a nevét, aki tudományunkkal, a csehszlovák néprajzzal és egész kultúránkkal

[13] Šrámková, Marta—Sirovátka, Oldrich 1981. 294.
[14] Vö. Gašparíková, Viera 1979b 156—157.
[15] Polivka, Jiří 1931. 236—249.
[16] Lásd főleg Melicherčik, Andrej 1952.; — Gašparíková, Viera 1964.; — uő. 1979a; — Horák, Jiří—Plicka, Karel 1965.

szorosan összefonódott, aki széles műveltsége és rendkívül sokoldalú érdeklődése révén folklór hagyományunkat is felülnézetből ítélhette meg, s helyesen értelmezhette annak sajátos vonásait, — P. G. Bogatïrjov nevét. Ő volt az, aki a betyárhagyományokat a népköltészettől (annak különböző megnyilvánulásain és műfajain át) egészen az alkotó művészetig[17] az egész nemzeti kultúrán belül komplex módon értékelte.

P. G. Bogatïrjov komplex szemléletét az általunk készített szintézisnél is mérvadónak tekintjük. Ez a szintézis, bár a szlovák anyag rendkívül gazdag, nemcsak a szlovák folklór alapján készül. Mint ahogy már erre utaltunk, számolni kell a cseh s elsősorban a kelet-morvaországi és a sziléziai hagyományokkal is. Ezek kutatási eredményeit is fel kell használnunk, mivel ezekről a területekről is igen gazdag anyag áll rendelkezésünkre, amelyben elsősorban az Ondrás betyár alakjára vonatkozó adatok dominálnak.[18] Az elméleti jellegű kisebb-nagyobb tanulmányok és cikkek egész sorának figyelembevétele és a tervezet számára a megfelelő kutatók megnyerése után, tehettünk és tettünk kísérletet a csehszlovák szintézis összeállítására. Ennek terve a következő:

I. Bevezetés (A betyár fogalmának meghatározásával, földrajzi elterjedésének meghatározásával egész Csehszlovákia vonatkozásában, valamint a szintézis felépítésének, illetve tagolásának — felosztásának indokolásával.)
II. A betyárság kialakulása és fejlődése (történelmi áttekintés)
III. A betyár-folklór műfajai
  1. Próza (mondák, memorátumok és a mesékbe való beszűrődés, humoros alkotások stb.)
  2. Lírai dalok és balladák
  3. Színjáték
  4. Tánc és zene
  5. Félnépi formák (vásári dalok, írástudók művei és más dolgok)
  6. Kisebb műfajok (közmondások, szólásmondások, találós kérdések)
  7. Gyermek-folklór (játékok és mondák stb.)
IV. A betyárság képe a művészetben.
  1. Irodalom
  2. Képzőművészet
V. Befejezés (a betyárhagyomány általános jellemzése, általános következtetések levonása, többek között a betyárhagyományoknak a történeti valósághoz való viszonya)
VI. Válogatott szemelvények a jellegzetes szövegekből, forrásokból
VII. Bibliográfia
VIII. Index (név- és tárgymutató).

A szintézis egyes fejezetei természetesen nem lesznek egyensúlyban, sőt az egyes fejezetek között jelentős aránybeli különbségek is mutatkoznak. A szintézis magvát a harmadik fejezet képezi. Azokra a műfajokra helyezzük a fő hangsúlyt, amelyek a betyár-folklórt a lehető legnagyobb mértékben reprezentálják, vagyis amelyek a többi műfajnál gyakoribbak, s tartalom és forma tekintetében a legszínesebbek és leginkább kiemelkedők még akkor is, ha nálunk az egész betyár-folklóron belül éppen ezek a műfajok a legjobban feldolgozottak. Ez azt jelenti, hogy a legnagyobb teret a prózának, a daloknak, a táncnak és a zenének szenteljük, ugyanakkor a többi műfaj, mint amilyen a színjáték, a kis műfajok (a közmondások, szólásmondások) és a gyermek-folklór nem áll érdeklődésünk központjában. Ez utóbbiakkal elsősorban azt szeretnénk dokumentálni, hogyan sikerült elterjednie, illetve hová sikerült behatolnia a betyár-tematikának és ezekben a közegekben milyen visszhangra lelt.

Nem szeretnénk elpalástolni a csehszlovák szintézis munkálataival kapcsolatban fellépő nehézségeket. Nemcsak arról van szó, hogy még mindig nem fejeződtek be azok az alapvető — a terepen és a levéltárakban végzett — kutatások, amelyek a folklórhagyomány néhány kevésbé jelentős részének feltárását megoldanák. Annak sincs döntő jelen-

[17] Lásd Bogatïrjov, P. G. alábbi munkáit 1963.; 1976.

[18] Sivek, Alois 1958. — Meg kell jegyeznünk, hogy a részmunkák egész sorával rendelkezünk a morva—sziléziai területekről is. Ezek egy része elméleti jellegű, más része pedig tényanyag-feldolgozó. Mivel esetünkben elsősorban a ténybeli adatok összegyűjtéséről van szó, itt példaként főleg a Horňák-vidéki népmondák katalógusát kell megemlítenünk, amelyet Klímová, Dagmar készített (1966.), ebből mindenekelőtt lásd a 734—741. számokat.

tősége, hogy a szintézis munkálataiban részt vevő kutatóknak más kötelezettségeik is vannak, s hogy az érintett témára vonatkozó nézeteik is eltérnek egymástól, véleményük nem egyezik meg minden esetben. Bár helytelen lenne alábecsülni az ilyen nehézségeket, mégis meg kell fontolni azt a körülményt, hogy — mivel a betyárhagyomány komplex feldolgozására törekedve nem korlátozódunk Szlovákiára, hanem a kérdést egy egészként, mint csehszlovák tematikát értelmezzük — elkerülhetetlennek, pontosabban szólva szükségesnek látszik egy nagyobb szerzői kollektíva létrehozása, amely viszont — ezt tapasztalatból tudjuk — elég nehezen kezelhető, mozgatható. A lehetséges akadályok mérlegelése után úgy döntöttünk, hogy a csehszlovák szintézist két változatban, két menetben készítjük el. Az első szövegváltozatot 1983 első feléig fejeznénk be, s az egyes részeket vita elé bocsátva mintegy első „szerkesztésnek" vetjük alá, ezt követően, 1983 második felében pedig hozzá lehetne fogni a végleges változat elkészítéséhez, vagyis az egész szintézis kidolgozásához, opponálásához.

Természetesen nagy hiba lenne, ha szintézisünk szerkezetét általános érvényű modellnek tekintenénk, olyan modellnek, amelyet a nemzetközi szintézisnek is követnie kellene. A betyártematika feldolgozásánál bizonyára valamennyi „nemzeti kollektíva" saját szempontjai, elképzelései alapján végzi munkáját és ezekben a munkálatokban visszatükröződnek majd az egyes országokban folyó néprajzi kutatások sajátosságai, s valószínűleg sok függ majd az egyik vagy a másik jelenség feltárásának, kidolgozottságának a mértékétől is. Jó lenne viszont, ha az alapvető kiindulópontok közösek lennének.

Hozzászólásom végén engedjenek meg egy rövid kitérést, mivel egy-két kérdésben aggályaim vannak. Ezek: még mindig nem áll rendelkezésünkre egy teljes nemzetközi bibliográfia, amelyet az érdekelt feleknek még a múlt évben kellett volna elkészíteniük. Mindenki tudja, hogy a tények nyilvántartása nélkül — s ide sorolhatjuk az adott tárgy teljes irodalmát — nem lehet a munkát megbízható alapra helyezni. Vagyis az alapos nemzeti bibliográfiák, illetve a nemzetközi bibliográfia elkészítését a betyár-folklór kutatás conditio sine qua non-jának kell tekintenünk.

Ami a tulajdonképpen közös, fő alapelveket illeti, én a magam részéről egyrészt a betyárfolklór-probléma komplex megközelítése mellett, másrészt a komplex feldolgozáson belül az egyes jelenségeknek (típusok, műfajok) lehetőleg valamennyi szempontból való feltárása és tisztázása mellett foglalnék állást. Itt újra azt szeretném elismételni és bizonyos mértékig kiegészíteni, amiről már korábban is szó volt és amiben talán lényegében már egyet is értettünk.[19] A nézőpontok lehető legnagyobb számából kiinduló értelmezésnek az alábbi szempontokat kell tartalmaznia. Kívánatos, hogy ezek a szempontok minden műfaj vizsgálatában érvényesüljenek.

1. A szüzsék és fő motívumok lehető legteljesebb összeírása
2. A betyár-költészet poétikája
3. A betyár-folklór hősei
4. A nemzeti és területi sajátosságok differenciált szemlélete
5. A betyár témájú alkotások biológiája, ökológiája

Kívánatos lenne, ha ezekkel az alapvető kutatási szempontokkal kapcsolatban végleges álláspontot alakítanánk ki, esetleg azokat kiegészítenénk, illetve pontosítanánk, mert véleményem szerint ezzel megkönnyítenénk a nemzetközi szintézis elkészítését. Azt az utat könnyítenénk meg magunknak, amelyen bizonyára — és erre előre fel kell készülni — újabb akadályok és nehézségek is felmerülnek. Akadályok, amelyek sokkal nagyobb hatásfokkal jelentkeznek majd, mint amilyenekkel a nemzeti szintézisek megírásánál találkozunk.

IRODALOM

Bogatürjov, P. G.
1960 *Der slowakische Volksheld Jánošik in Volksdichtung und bildender Kunst.* Deutsches Jahrbuch für Volkskunde 6. 105—126.
1963 *Szlovackije epicseszkije raszszkazii i liro-epicseszkie peszni* (Szlovák epikus elbeszélések és líró-epikus dalok). Moszkva
1976 *Szlovackie narodnüje razbojnicsji peszni i balladü* (Szlovák népi betyár-dalok és balladák). Moszkva

[19] Gašparíková, Viera 1981. 216.

FROLEC, Václav
1981 *K některým teoretickým a metodologickým otázkam syntézy o lidové architektuře v karpatsko-balkanské oblasti* (A Kárpát—Balkán terület népi építészete szintézisének néhány elméleti és módszertani kérdéséhez). Slovensky národopis 29. 2—3. 189—199.
GAŠPARÍKOVÁ, Viera
1964 *Zbojník Michal Vdovec* (Michal Vdovec betyár). Bratislava
1979a *Poveti o zbojníkoch zo slovenských a polských Tatier* (Betyármondák a szlovák és a lengyel Tátrában). Bratislava
1979b Ismertetés a „Historische Volkssagen aus dem 13. bis 19. Jahrhundert" c. munkáról. Slovenský národopis 27. 156—157.
1980 *Kontakty a diskontakty v ľudovej próze* (A közvetlen érintkezés és a közvetlen érintkezés hiánya a népi prózában). In: Interetnické vzťahy vo folklóre karpatskej oblasti. (Interetnikus kapcsolatok a Kárpátok vidékének folklórjában). Bratislava
1981 *Syntéza o folklóre so zbojníckou tematikou v karpatsko-balkánskej oblasti* (A Kárpátok és a Balkán betyár-folklórjának szintézise). Slovenský národopis 29. 2—3. 213—219.
GUSZEV, V. Je.
1981 *K metodologickým otázkam mezdinárodnej syntézy o folklóre so zbojníckon tematikon karpatsko-balkánskej oblasti* (A Kárpát—Balkán terület betyár témájú folklórja nemzetközi szintézisének módszertani kérdéseihez). Slovenský národopis 29. 2—3. 220—223.
HORÁK, Jiří—PLICKA, Karel
1965 *Zbojnícke piesne slovenského ľudu* (A szlovák nép betyárdalai). Bratislava
JECH, Jaromir
(1983) *Kontakt současnosti a minulosti v lidovém vyprávění* (A jelen és múlt kapcsolata a népi elbeszélésekben). In: Letokruhy (Évgyűrűk) II. köt. Hradec Králové (megjelenés alatt)
KLIMOVÁ, Dagmar
1966 *Katalog horňáckých lidových vyprávění* (A Hornák-vidéki népmondák katalógusa). In: Horňácko. Brno. 549—579.
KUBÁTOVÁ, Marie
1959 *Jak upravuji krkonošské poudačky* (Hogyan javítják a krkonoši kiadványt). Česky lid 44. 18.
KUBÍN, J. S.
1971 *Lidové povídky z Podkrkonoší* (A Krkonoš-alja népmeséi). II. Praha
MELICHERČIK, Andrej
1952 *Jánošíkovská tradícia na Slovensku* (Jánošík-hagyomány Szlovákiában). Bratislava
METELKA, Venceslav
1977 *Ze života zapadlého vlastence* (Az elfelejtett hazafi életéből). Praha
POLIVKA, Jiří
1931 *Súpis slovenských rozprávok* (Szlovák népmesegyűjtemény) V. Turčiansky Svätý Martin
SIVEK, Alois
1958 *Ondráš z Janovic* (A janovicei Ondrás). Ostrava
SRÁMKOVÁ, Marta
1979 *Zbojnické a loupežnické postavy a motívy v české vypravěčské tradicii* (Betyár- és tolvaj-alakok, illetve motívumok a cseh elbeszélő hagyományban). Národopisné aktuality 16. 99. és köv.
ŠRÁMKOVÁ, Marta—SIROVÁTKA, Oldřich
1981 *Otázky nad českým zbojnickým folklórem* (A cseh betyárfolklór kérdései). Slovenský národopis 29. 2—3. 293—297.

Szofija I. Grica, Kiev

A népdalok és a népzene a Kárpátok és a Balkán betyárfolklórjának komplex tanulmányozásában

A Kárpátok és a Balkán rendszerszerű néprajzi tanulmányozásában az egyik fontos helyet a népdalok és a hangszeres zene kutatásának kell betöltenie, mivel ezek a népszokások, a táncok és a színjátékok szerves részeként élnek.

E kutatás módszertani alapjaként célszerű felhasználni a jelenleg kidolgozás alatt álló kulturológiai módszereket, amelyek bizonyos jelenségek és variációs ábrázolásuk modellálásán alapulnak konkrét térbeli — nemzeti kereteken belül. Tanulmányozásának ez a megközelítés felelne meg a legjobban. A Kárpátok és a Balkán hagyományos kultúrája soknemzetiségű, sajátos struktúrájú közösségek alkotása. Jellegzetes voltát főképpen a hegyipásztor és a földműves kultúrák összefonódása, a reliktum-komplexumokat megőrző magashegyi körzetek viszonylagos elszigeteltsége, a vizsgált terület Kelet és Nyugat közötti elhelyezkedése adja.

A kulturális jelenségek tipológiai rokonsága ebben a soknemzetiségű térségben a specifikus nemzeti formák egyidejű gondos tanulmányozását is szükségessé teszi.

Megítélésünk szerint a zene-folklór kutatási módszere többszempontú lehet, helyet kaphat benne a művészettörténeti, szociológiai aspektus, a statisztikai elemzés, valamint a kartográfia. A „Betyárfolklór" című közös nemzetközi monográfia fő problémája abból adódik, hogy szükségessé teszi a betyárság kialakulását előidéző kárpát—balkáni közösség kultúrájának szélesebb körű vizsgálatát. Ez különösen érvényes a régi hagyományoktól elválaszthatatlan zenefolklórra, amely minden egymást követő fejlődési stádiumában szorosan kapcsolódik az előzőhöz.

A tervezett zenei fejezetben a jelenségek elemzésénél mindig az általánostól kell az egyedi felé haladni, a kardinális problémák felvázolása után jöhet csak a részletezés.

Tekintettel arra, hogy a betyárfolklór alkotja a Kárpátok-beli epikai hagyomány legjelentősebb részét, rendkívül fontos, hogy konkrétan bemutassuk — a vándorénekesek, gajdosok, leutárok, kobzosok, dzjadok stb. — foglalkozási társulásainak nemzeti sajátosságait és azt a szerepet, amelyet a népi énekesek a térség felszabadító mozgalmaiban játszottak.

A betyárepika tipológiájában alapvetőnek a sok nép körében tipikus és mindegyikre jellemző epikus dal-műfajokat — elsősorban a balladákat, a történeti énekeket, krónikákat és a rövid, aforizmaszerű dalokat kell tekintenünk.

Ugyanilyen sajátos szerepet töltenek be a különféle „hajdú-" és a „betyárjátékok", az ún. „Jánosík-tánc", valamint „csobán", és „arkán"-féle táncok és azok dallamai.

A Kárpátok és a Balkán térségének zenei alkotótevékenységét különböző funkcionális megnyilvánulásaiban a következőképpen kellene értelmezni:

a) mint a népi dalkultúra szerves részét a dalkultúra evolúciós fejlődésében és különösen a betyárfolklór-ciklusban;
b) mint a színjátékszerű szokások és epikus műfajok alkotóelemét
c) mint önálló, „tiszta" zenét, a különböző alkalmazott formákban (jeladó, ünnepi, táncos, gyászszertartási stb.)
d) a monodikus, polifón, hangszeres, és vokális-hangszeres zenélési típusokban.

A Kárpátok és a Balkán zenei kultúrájának problémája magába foglalja e terület gazdag népi hangszerkészletének vizsgálatát. Ez a hangszerkészlet a hegyipásztorok sajátos életkörülményeit és foglalkozását tükrözi és ez a kultúra visszahat a zenei gondolkodásmódra, az intonálásra és a népi előadóművészetre.

A vizsgálat során leírandó hangszerek:

a) fúvós hangszerek: fuvola, flujar, trombita, kaval, kuvikl, pásztorsíp, kettős fuvola, fejőszvirka; duda, gajd, gajduca, karaba. Mint tudjuk, a duda és a gajd — különösen kedvelt betyár- és pásztorhangszer volt. Az üvegre festett „betyárképek" dudával vagy gajddal kísért betyártáncot ábrázolnak. A betyárdalok is igen gyakran megemlékeznek erről a hangszerről.
b) húros (vonós) hangszerek: hegedű, guszli, pengetős lant, billentyűs lant, koboz, cimbalom;
c) ütőhangszerek: különböző dobok és bubnák
d) idiofon hangszerek: drümba, drmlja, harang, kereplő.

A hangszerek leírása megköveteli, hogy meghatározzuk jellegzetességeiket minden nép művészeti gyakorlatában, tekintettel azokra az esetekre is, amikor azonos a különböző hangszerek megnevezése, illetőleg ugyanazok a hangszerek különböző elnevezésekkel szerepelnek (duda — gajd, líra — koboz).

Kívánatos volna a betyárok és a pásztorok hangszerkészletét összesítő táblázatokba foglalni szerkezetük, a játékmód, a hangsor, a legnagyobb mérvű elterjedési körzeteik és konstrukciójuk paramétereinek leírásával.

Külön figyelmet érdemel a vokális és a hangszeres előadóművészet kölcsönhatásának tanulmányozása a Kárpátok és a Balkán folklórjában: két szempontból:

a) a térség pásztorkultúrájának hatása az intonálás típusára
b) agogika az epikus és más műfajok előadásában.

A leggyakoribb versformákkal, strófatípusokkal; a refrénformákkal, redukciókkal, melodikus ritmussal és a hangsorokkal, azaz a dalszövegek költői struktúrájával összefüggésben foglalkozni kell a dallamok fontosabb morfológiai és szintaktikai sajátosságaival.

A betyárfolklór dallamanyagának tipológiai osztályozása céljából meg kell különböztetni:

a) a vizsgált térség minden etnikumának tipikus dallamait;
b) a legszorosabban érintkező népek zenéjének közös vonásait;
c) az egész Kárpát—Balkán térség közös zenei jellemzőit.

Annak az elvileg fontos problémának a kutatásában, hogy mi a tipológiailag közös és mi a konkrétan nemzeti a dalokban, érdekes lesz tanulmányozni az asszimilált idegen nyelvű szövegek zenei előadásmódját (pl. a Jánosíkról szóló dallamváltozatokat ukrán területen, a Dovbusról szóló dalokat szlovák és román területen, a Vdovecről szóló dalokat lengyel földön stb.). Itt különféle formákban találkozhatunk ugyanannak a képnek a művészeti és pszichológiai feldolgozásával, amely tükrözi az etnikai közeg esztétikai beállítottságát valamint az ének-paradigmatika egész mechanizmusát.

Úgy vélem az imént vázolt kérdéseket, egyrészt nemzetenként, másrészt pedig nemzetközi szempontból kellene megvizsgálnunk.

Cvetanka Organdžieva, Skopje

Hasonlóságok és különbségek a balkáni népek epikus költészetében

Az évszázadokon át egymás szomszédságában élő balkáni népek szóbeli alkotásai, de különösen a délszlávok alkotásai, akik nyelvileg rokonok — sok tudós egybehangzó véleménye szerint jogosan tekinthetők közös szellemi örökségnek. Ezek szerint nem lehet szó csupán a balkáni népek egyetemes kultúrájáról azok sajátosságait tekintve, hanem a szóbeli népi alkotások egyetemességéről is. Igen jelentősek és értékesek azok a tudományos munkák, amelyek ezt az érdekes kérdéskört dolgozták fel. Ezen a területen számos kutatási eredmény látott napvilágot, mely különböző nézőpontokból és különböző módszerek alkalmazásával a nemzetközi és nemzeti folklorisztikával összhangban jött létre. Mindez különösképpen az epikus költészet kutatására[1] vonatkozik, benne a kutatók mitologikus és történelmi-életrajzi történeteket, valamint ezek tartalmi sémáit és formuláit keresték. Ezek szorítják rá állítólag az epikus népköltészet énekeseit a népi alkotó szellem megjelenítésére, lényegében ezek tették lehetővé a népköltészeti hagyomány kibontakozását.

A balkáni epika kutatásában még több kielégítően meg nem oldott probléma van. Ezek elsősorban a klasszifikációra, a periodizálásra és a terminológiára vonatkoznak.

[1] Az irodalmat l. Organdžieva 1972. 103. — A 224. és a 225. jegyzetben az újabb balkanisztikai munkák találhatók. Itt lényegében az általános elméleti és komparatív jelentőséggel bíró munkák kerülnek bemutatásra. J. Matl 1936. III/1. 17—26.; V. M. Gacak 1960., 1961.; B. N. Putilov 1965. 301—309.; uő. 1966. 1—17.; Z. Mladenović 1969. I. 3—4.; Ju. I. Szmirnov 1971. 171—181.; A. V. Desnickaja 1973.

Vuk Karadžićtól kezdve, a Miladinović testvérekig és a horvát Matical népdal kiadványaiig, valamint a népköltészeti alkotásokat tartalmazó legújabb népköltészeti gyűjteményekig és antológiákig nem alakult ki egységes vezérelv; a fontos kérdések továbbra is nyitottak egyes műfajok, de különösen az epika tekintetében.

A szerb-horvát folklorisztikában ez ideig Vuk Karadžić örökségeként lényegében a történelmi kronologikus osztályozási elv érvényesült. Ez három periódust,[2] azon belül néhány ciklust tartalmaz (ez utóbbiakat a szerkesztők és az állami kiadók dolgozták ki). Ezek a feudális kornak az epikában tükröződő történelmi személyeihez, jelentős történelmi eseményeihez és folyamataihoz kapcsolódnak, mint a koszovói (rigómezei) csata, a hajdukok és az uszkokok (szökevények) megjelenése, Crna Gora (Montenegro) és Szerbia felszabadulása.[3] A horvát Matica kiadásában megjelent a bosznia-hercegovinai muzulmánok epikus költeményeinek gazdag anyaga is.[4]

A klasszifikáció és a periodizáció kérdéséről érdekes gondolatokat fejtettek ki egyes kutatók. Vido Latković a jugoszláv „szóbeli irodalom" klasszifikációjáról;[5] Radoslav Medenić a szerb-horvát népdalok klasszifikációjáról és terminológiájáról;[6] Maja Bošković-Stulli a „szóbeli irodalom" és a horvát irodalom kapcsolatáról — ennek a tanulmánynak módszertana elvi fontosságú a népi szóbeli alkotások tanulmányozásában.[7]

Ezekben a munkákban a népdalok, legfőképpen az epika klasszifikációja a legszorosabban kapcsolódik Vuk Karadžić helyesen megállapított periodizációjához, ami részben a versek tematikájának történelmi egymásutánjára, illetve azok műfaji fejlődésére épül. Hangsúlyt kapott a tematikus-történeti-műfaji osztályozás szükségessége, különös tekintettel az epikus dalok tematikus és poétikai sajátosságaira. A klasszifikáció kérdésének ilyen megközelítése minden kétséget kizáróan lehetővé teszi az epikus anyag történeti összefüggések alapján való csoportosítását, mégpedig egy fejlődésben elképzelt, egységes poétikai rendszer keretében.

A helyes elméleti megoldásokat azonban mindmáig nem alkalmazták megfelelő mértékben a délszláv és a balkáni epika tanulmányozásában.

A délszláv folklorisztikában még mindig nem tisztázott pl. a poétikai különbségek mibenléte, és ezáltal az eredetüket tekintve régebbi hősköltemények műfaja sem, melyek legnagyobb része Marko Kraljević nevéhez fűződik. Nem tisztázott továbbá, a fejlődés fokát tekintve újabbak műfaja sem, pl. a hajdukokról szóló *(hajdučki)*, az uszkokokról szóló *(uzkočki)* énekek és a történeti-epikus költemények (a szakkifejezést feltételesen használom) műfaja általában, ez utóbbiak központjában legtöbbször konkrét hősök és események vagy szimbolikus általánosítást nélkülöző tipikus történelmi események állnak. A szerb-horvát epikát tanulmányozva, az epikus költemények mindkét változatát a *junačke* (hősi) vagy *muške* (férfi versek) terminusokkal jelölik, amelyeket Karadžić használt először. Az utóbbi ma ritkán szerepel, elsősorban azokra az epikus költeményekre alkalmazva, amelyek versformája a *deseterac* (tízszótagos verssorok), minden negyedik szótag után cezúrával. A makedón folklorisztikában a régebbi, hősökről szóló epikus költeményeket *junačke* elnevezéssel különítik el az újabb *hajdučkitól* és más történeti-epikus költeményektől. Ezt a felosztást, amely a Miladinović testvérektől ered, alkalmazzák a bolgár folkloristák is.

[2] A „*Srpske narodne pjesme*" c. mű második kiadásában, amely Vuk St. Karadžić gyűjtésében hat kötetnyi terjedelemben jelent meg (1841—1866). Az első 4 kötet még Vuk Karadžić életében megjelent. Az első kötetben *Junačke* címmel az epikus versek, 3 részre osztva, a második kötetben a „legrégibb hősénekek" *(pjesme junačke najstarie)*, a harmadik kötetben „a középidőből való hősénekek" *(pjesme junačke srednjeh vremena)* a negyedikben „a szabadságért vívott harcról szóló legújabb hősénekek" *(pjesme junačke najnovijih vremena o vojevanju za slobodu)* találhatók.

[3] Ezzel szemben Karadžić az összes epikus verset „hősénekneк *(junačke)* tekintette, még az ún. „legendáris', verseket, sőt a családi jellegű balladákat is. A *muške* (= férfi vers) változatokat abban az időben guszlica kíséretével énekelték, verselésüket a 10 szótagos verssor, a *desterac* jellemezte. Ebben a témakörben l. C. Organdžieva gyűjtését. 1971. 265—278.

[4] *Hrvatske narodne pjesme*, I—IV. 1896—1899.

[5] Latković 1967, I. 43—48. Újra kiadva 1974.

[6] R. Medenica 1968. 347—351.; V. Djaković 1968. 353—355.; Z. Kumer 1968. 343—345.

[7] M. Bošković-Stulli 1971. 31—58.

A hősökről és történelmi eseményekről, jelenségekről szóló epikus költemények mindkét változatának központi mondanivalója a nép kizsákmányolói, általában a politikai-gazdasági hatalom bitorlói elleni lázadás, ellenállás ébresztése. A költemények első csoportjában ennek a gondolatnak képviselői rendkívüli, kivételes hősök, olyan jelképek, akik földöntúli szövetségesekre, tündérekre, rendkívüli és bölcs tanácsadókra, a csatatéren társakra, harci ménekre találnak, és saját fegyvereik, buzogányaik vagy kardjaik rettentő erejére támaszkodnak.

Mintha a nép, a felkelő erő az anya csendes alakja mögé tömörülne, aki gyakran jelenik meg a hősi költemények kezdeti epizódjaiban, hőseink hőstetteit megelőzve, legtöbbször Marko Kraljević esetében.

A régi hajduk *(hajdučki)* énekek, melyek az oszmán rabság első századaiban keletkeztek, kétségtelenül a régi hősepika *(junačka)* szellemében kerültek előadásra, így azokat új motívumokkal és nevekkel gazdagítva, gyakran meg is maradtak ennek a műfajnak a keretei között. Ilyenformán több hősi költemény megőrizte a XV–XVI. század öreg „hajduk"-jainak neveit: Dabel Novak—Stari(na) Novak—Baba Novak és Grujica, akik Marko Kraljevićtyal, Sibinjanin Jankóval (= Jankula — vajda = Hunyadi János) és Sekulával, Székely Jankóval („Sekula-dijete", „Sekula-detence") és másokkal együtt szerepelnek.

A hajdukokról szóló énekek régebbi rétegének példái, már mint a történeti epika műfajába tartozók, vitathatatlanul leginkább a szerb-horvát epikában maradtak fenn. Ebben ugyancsak a *deseterac* versmértéket használják a szófordulatokkal és a cselekmény részletező epikus előadásmódjával együtt, bár kevesebb epikus ismétlődéssel. Ugyanakkor azonban már a költői túlzás (hiperbola) nem jellemzi őket, és csodálatos tartalmi elemek sem fordulnak elő bennük. A fejlődésnek ebben a szakaszában megváltozik az énekesek viszonya a valósághoz. Az ún. „középső" időszak hőseiről szóló történeti-epikus énekek második csoportjában a tiltakozás gondolata nemcsak az elnyomás és a rendkívülinek, nagyszerűnek ábrázolt hősök fizikai erejének megjelenítésében fejeződik ki, hanem — bár ritkábban — hétköznapi emberek tiltakozásában is megjelenik, akik az élet sorsdöntő pillanataiban erőt éreznek ahhoz, hogy fellépjenek a politikai és vallási, a gazdasági és szociális elnyomás ellen, amely annál jobban erősödött, minél erősebben hanyatlott az oszmán-török hatalom katonai és gazdasági ereje.

Szinte az összes elnyomott balkáni nép népköltészete megörökítette a lányok eltörökösödés elleni állhatatos küzdelmét, valamint az életfogytiglan bebörtönzött rabok néma, ám szívós ellenállását, de legfőképpen és elsősorban a hegyek bujdosóinak, a hajdukoknak emberfeletti ellenállását.

Kezdetben a hajdukok — kétségtelenül személyes indítékból — az egyéni tiltakozás képviselői, akik jobbára a személyük és családjuk tisztességén esett sérelmeiket bosszulták meg. Elsősorban a török császárság kilátástalan elnyomása és erőszakja következtében váltak szökevényekké. A dalok hősei gyakran tragikus alakok, szülőföldjük hegyvidékének bujdosói, akik az általános politikai és gazdasági körülmények nyomására lesznek maguk is betyárokká, „haramiákká". Ezért a balkáni népek szóbeli alkotásaiban sokszor azonosul a „hajduk" *(kačak, kleft)*[8] és a „betyár", „haramia" jelentése. Ahogyan a „hajduk"-közösségek megjelenésével az egyéni tiltakozás egyesült, kollektív tiltakozássá válik, úgy válnak a hajdukok a nemzeti szenvedések megbosszulóivá és később az elnyomók elleni kíméletlen és tudatos mindennapos harc hordozóivá, nemzeti

[8] A délszláv és balkáni népek hajduk-énekeiről bővebb a szakirodalom. Itt csak a legjelentősebb hajduk-énekekről, ill. általában az epikus énekekről szóló munkákat említjük: I. N. Smelnickij 1889. III—IV. 1—12., V. 13—32., VII. 33—52.; uő. 1899. I—II. 1—37.; T. Maretić 1909; P. Popović 1913. 85—87. és 308—309.; D. J. Popović 1930., 1931.; S. Matić 1931. 509—515.; B. Koneski 1946, II. 1—2. és 64.; M. Murko 1951, I—II.; I. M. Septunov 1951. 241. és 266—290.; V. Iljoski 1954. 3—13.; V. Djurič 1955.; M. Ibeovac 1959. 213—221.; uő. 1957. 431—434.; I. M. Septunov 1959. 189—192. *Antologia narodnih epskih pesama*, 11. köt. 1958.; D. Osinin 1961. 5—64.; N. Gridasova 1958. 65—85.; S. Nazečić 1959. 227.; H. Polenaković 1961. 29—99. (különösen a 9. és 19. fejezetben); K. Penušliski 1965. 10—28.; G. Dančev 1965. 231—270.; T. Čubelić 1965.; G. G. Botezatu 1965. 16.; C. Romanska-Vranska 1968. 379—407.; K. Penušliski 1969. 5—18. (előszó); M. Maticki 1970. 3—52.; I. Jovanović é.n. 373—383.; St. Stojkova 1970. 391—400.; uő. 1973. XIV.; I. M. Septunov 1974. 1—13.; Fazli Sulja 1976. 457—465.; C. Romanska 1976. 121—139.; Vladimir Bovan 1977, III. 236—456.; M. Septunov (red.) 1971 (2. kiadás 1978); St. Stojkova 1978. XVI. 335—348.; S. Domokos é. n. VII. 903—913.

hősökké. Egyszerű népi hősök ők, akik zordak, amikor a nép vagy a közösség szenvedéseit és szerencsétlenségét vagy az árulókat torolják meg, ellenben a közösség harci hadjáratainak idején a barátság érzésétől mélyen átfűtött, önfeláldozásra kész emberek, no meg meghatóan gyengédek legközelebbi családtagjaik iránt, (akik gyengeségükben közvetlenül ki vannak szolgáltatva az ellenség határtalan kegyetlenségének), és a védelmet nyújtó hegyekhez való ragaszkodásukban. Ilyenformán a hajduk alakja fokozatosan nő fel a szociális és politikai jogokat követelő harcos alakjává, és valójában a török birodalom általános feltételei között a politikai hatalom birtokosai, a fosztogatás minden fajtája, így a hazai fosztogatás ellen tiltakozó harcos alakjává is.[9] Ehhez hasonló a hajduk személyiségfejlődése a többi balkáni népnél is, akik oszmán-török rabságban sínylődtek a XIX. században, sőt még a XX. század első évtizedeiben is. A hajduk alakjának ilyenforma átalakulása a balkáni népeknél ebben az időszakban és a hajdukmozgalmak fejlődése során úgyszintén az életkörülmények adekvát történelmi feltételeiben gyökeredzik.

A hajduk-dalok is, mint ezen időszak egyéb, a nép szenvedéseiről és ellenállásáról tanúskodó történeti-epikus énekek, alapjukat tekintve epikusak, narratívak, de bővelkednek lírai és drámai elemekben, különösen a szerb-horvát, elsősorban a XIX. században keletkezett szövegek. Az epikus műfajú művek, lényegüket tekintve, a balkáni népeknél nagyon hasonlóak, különösen eszmei-tematikus vonatkozásokban. Hőseik alakja is azonos tipológiailag. Ezekben a dalokban a népi énekes nem passzív előadója a régmúlt idők és a történelem eseményeinek. Úgy érzi magát, mint kortárs és tanú. Eközben képes arra, hogy a legmegfelelőbb módon válogassa ki az ellenállók életének jelentős és jellemző mozzanatait, s hogy röviden, tömören átültesse ezeket költői szüzsékbe, és leggyakrabban érzelmi töltésű drámai helyzetekben mutassa be azokat. A történelmi-epikus daloknak ez a típusa megnyitja a „komitač"-versek és általában a forradalmi versek fejlődésének útját a balkáni népeknél, akik hosszabb időt töltöttek rabságban, a harcban eszmeileg világos koncepcióval bírnak, és optimizmussal képesek legyőzni az egyéni tragédiák szomorú következményeit.

Megállapítható, hogy a történelmi-epikus költemények gyökerei a régmúltba nyúlnak vissza. Némely kutató, mint pl. a szovjet B. N. Putilov — teljes joggal — állapította meg, hogy a kosovói ciklus epikus versei átmeneti típust képviselnek az epikus-történelmitől a történeti-epikus típus felé.[10] A délszláv epika felosztásában Putilov a kosovói verseket a „valódi történeti epika" csoportjába sorolja, ily módon különválasztva őket a Kraljević Markóról és más hasonló hősökről szóló epikus-történelmi énekektől, melyek a „hősepika" csoportjába kerülnek. A kosovói tragédiáról szóló, kitalált történelmi alakokkal benépesített ciklus középpontjában Miloš Obilić (történetileg: Kobilić) — a hősök között is idealizált alak — áll, aki valóban élt.[11] Ennek ellenére nem ábrázolják őt a régi hősköltészet szellemében hiperbolizálva, mint ahogy az ellenséget sem csodás lényként mutatják be. A fantasztikus elemek (az álmok, jóslatok-varázslatok stb.) jelen vannak ezeknek az énekeknek költői struktúrájában, mivel az illogikus gondolkodás jelenségeiként hosszú ideig éltek a középkor emberének tudatában lehetséges valóságként, sőt ezek az elmaradott gondolkodásmód szerint még ma is evidencia-értékűek. A kosovói legendáról szóló énekek poétikusabbak lettek azáltal, hogy a titokzatosság és rejtélyesség költői elemeit használták.[12] A kosovói ciklus verseiben — a hősköltemények tól különbözően — nincs sok ismétlés, még ha fenséges patétikával és drámai feszültséggel teljesek is a szüzsék, melyeket a cselekmény lassú hömpölygése jellemez. Fontos az, hogy a nép elsősorban a rettenthetetlenséget és az erőt fedezte fel ebben a nagy nemzeti tragédiában is. Formális poétikai szempontból nézve ezen alkotásokat, cselekményük epikus kifejlettségével különböznek a történeti-epikus énekek újabb típusától.

A kosovói ciklus — melyet átmenetinek tekinthetünk — epikus-történelmi énekei közé be lehetne sorolni a hős Momčilóról és a hős Dojčinról szóló epikus énekeket is. Mindkét hőst Kraljević Markóhoz hasonló típusnak tekinthetjük, ők a patriarchális család mindennapi emberei, gyengéd és odaadó lánytestvéreik vannak, akik készek értük feláldozni magukat, mint ahogy ők is azokért. A Bolan Dojčinról szóló vers kompozíciójában társadalmi mozzanatok is szerepelnek. Ez a vers behatolt a román és albán folklórba

[9] Lásd: N. Gridasova (Novgorodova) 1951. 59—106. Betekintésre ajánljuk még e szerző más műveit és a 8. jegyzetben felsorolt szakirodalmat.

[10] B. N. Putilov 1971. 313. és a 3. fejezet „A valódi történeti eposz"-ról 281—404.

[11] E. P. Naumov 1971. 5—52.; valamint Organdžieva 1972.

[12] A poétikus szerkezeteknek baljós álmokkal, jóslatokkal és ehhez hasonlókkal gazdagon átszőtt elemeit találjuk itt, de ezeknek elsősorban poétikai funkciójuk van.

is, megfelelő változásokkal alkalmazkodva e népek hagyományos epikus költészetének szellemében. Az új etnikus környezetben költeményünk megrövidül, tömörebb lesz a cselekménye, és újabb lírai elemekkel bővül; mindez az új etnikus környezet epikai hagyományainak sajátossága.[13] De tipológiailag ezek az énekek egyformák maradnak.

A *bugarštice* néven ismert hősepikai költemények is hasonló költői vonásaikkal tűnnek ki, mint a kosovói ciklus versei; ezeknek mint ismeretes, verssoraik hosszabbak (leggyakrabban tizenöt és tizenhat szótagosak: *petnaesterac* és *šestnaesterac).*[14] Megjelenik bennük a *deseterac*ban (10 szótagos sorokban) megénekelt hősénekek több ismert hőse. A tiszta refrén által különös hangsúlyt nyer a szó érzelmi karaktere. A „bugarštica" teljes struktúrája azokra az énekekre utal, amelyek már röviddel az epikus időben történt események után keletkeztek.

Az elmúlt század nyolcvanas éveitől kezdve adták ki Bosznia-Hercegovina muzulmánjainak epikus énekeit tartalmazó gyűjteményeket. Ez a népesség a szerb-horvát nyelvterülethez tartozik,[15] de más eszmei irányzatot képvisel.

Ezek az epikus énektípusok időben közeli rokonságot mutatnak az *uskočki* és a *hajdučki* történeti-epikus énekekkel. A keresztény és muzulmán epikus énekek között lényegében csak a *krainski* típusúaknál (háborús-harci típus) van költői különbség, amelyek a muzulmán epika ún. magasabb szintjét képviselik, lásd erről Al. Schmausnak a *krainska* epikáról készült munkáját.[16] Djenana Buturović azonban Bosznia-Hercegovina muzulmánjainak epikus énekei alapján kimutatta (anyagát K. Hermann gyűjteményéből vette, amely Bosznia-Hercegovina legkülönböző területeiről származik), hogy ezen területeken az adott időszakban a muzulmán és szerb-horvát epika között minimális a poétikai különbség.[17]

A délszláv és általában a balkáni népek epikus énekeinek alapvető poétikai jellegzetességei lényegében a következők: tartalmi behatároltság, egyirányúság és a cselekmény koncentrációja. Ezek a sajátosságok különféle kompozíciós sémák és sajátos kompozíciós eszközök révén realizálódnak. Néha a versek kompozícióiban — bár alárendelt szerepben — önálló elemként jelenik meg az ún. „előtörténelem", ami funkcionálisan erősebben képviseltetni magát a történeti-epikus énekekben, különösen a „hajduk"-versekben és leginkább a szerb-horvát nyelvterületről származó muzulmán énekekben. Ily módon a vers kezdetén más szüzsé is megjelenik, amely bizonyos módon megvilágítja azoknak az eseményeknek az előtörténetét, amikről maga a vers szól.

A muzulmán és keresztény epika különbségeit bemutatva Al. Schmaus — ahogy ezt már említettük — a *krainska*-epikát tartotta szem előtt, és téves következtetésre jutott a bosznia-hercegovinai muzulmán epika általános szerkezetét tekintve, ugyanis ő a cselekmény kettős vonalát vélte olyan jellegzetességnek, amelyből a terjedelmesség felé mutató rendencia ered.

Bosznia-Hercegovina muzulmán epikája valójában autohton etnikai környezetben keletkezik és vannak bizonyos poétikai sajátosságai, de az epika költői nyelve, alapjában véve azonos a hagyományos szerb-horvát epikus költészet költői nyelvezetével. Ezen kívül Bosznia – Hercegovina különféle területein a muzulmán énekek *krainski* típusú jegyei nem azonosak. Ezek az énekek kompozíciójukat tekintve — sokkal közelebb állnak a délszláv epikus énekekhez, és nem jellemző rájuk a tartalmi kettősség (a cselekmény párhuzamos vonalvezetése), a terjedelmesség, sem pedig a szenzáció keresése vagy a kalandosság tendenciája, mindamellett kevesebb bennük a történelmi-kulturális anyag, ahogyan erre Djenana Buturović a muzulmán epikáról szóló munkáiban nagyon dokumentatív módon rámutatott.

A *krainska* epika önálló fejlődésében a török-orientális hatás lehetősége sem kizárt — ebben sajátos szerepük lehetett a derviseknek is —, ily módon alaptalan az a feltevés, hogy esetleg ez az epika tárná fel a délszláv epika evolúciójának folyamatát. Bizonyítékul szolgálhatnak a hasonló nagy terjedelmű epikus költemények is, a verses regény bizonyos fajtája, amilyenek a török-mongol népeknél lelhetők fel, és leggyakrabban *dasztani* néven ismeretesek.

Bosznia-Hercegovina muzulmán epikájáról fentebb ismertetett adatok birtokában nem érthetünk egyet A. V. Desznik, szovjet kutatóval, aki a *krainska* epika

[13] A. Fochi 1965. 1—4.; V. M. Gacak 1967.; V. Jakoski 1978. 443 – 456.
[14] V. Bogišić 1878. A *bugarštice*-ról szóló elemzéssel és szótárral.
[15] Dj. Buturović 1972/73.
[16] Al. Schmaus 1953. 89—247.
[17] Dj. Buturović 1976. Lásd C. Organdžieva 1981. 7 – 52.

sajátos kompozíciós és stiláris jegyeit egybeveti az észak-albániai epika költői jellegzetességeivel, pl. a HERMANN-gyűjtemény énekeivel úgy, hogy ezáltal téves megállapításra jut.[18]

Az albán nép hőseiről szóló epikus énekek nagyobb hányada, valójában tipológiailag hasonlatosabb a délszláv népek, valamint a román nép történeti-epikus költészetéhez. Az összes balkáni népnél azonosak az epikus énekek történelmi kategóriáinak típusai: mindegyiknél megtalálható, kisebb-nagyobb számban:

1. az epikus költészet régebbi korszakának hősepikai-történelmi típusa, amelybe mi a fantasztikus-történelmi jellegű hőskölteményeket[19] soroljuk, egyiket is, másikat is az alapjában egyforma költői típusú pozitív hősök egységesítik, akik általában meghatározott politikai-történeti körülmények között a kifejlett osztálytársadalomban és a kialakult patriarchális családban tevékenykednek.

2. Reálisabb típusú történelmi jellegű epikus versek, amelyeket szaknyelven „történeti-epikus énekek"-nek nevezünk.[20]

V. M. GACAK, szovjet kutató a kelet-romániai és a délszláv epika kategóriáinak típusait tanulmányozva, rámutatott a történelmi-evolúciós tipologizálás gyakorlati alkalmazásának feltétlen és elsődleges szükségességére.[21] A balkáni népek epikus anyagának terminológiáját egyedül ezzel az eljárással lehetne eredményesen rendezni.

Hihetetlen érzékkel különböztetik meg a tipológiai-történelmi kategóriákat maguk a népi énekes; lényegében az epikus énekek egyes típusai ezért őrizték meg mindmáig sajátos költői jellegüket.

IRODALOM

ANGELOVA, R.—ŽIVKOV, T.
1968 *Genetični vrzki i tipologični shodstva na blgarskija junački epos ss srbohrvatskite junaški pesni.* In: Slavjanska filologija t. XI. 185—193. Sofija

Blgarski junaški epos.
1971 SNU. k. LIII. Sofija

BOGIŠIĆ, V.
1878 *Narodne pjesme iz starijih najviše primorskih zapisa.* Sabrao i na svijet izdao V. BOGIŠIĆ. Knjiga prva. Biograd

BOVAN, V.
1977 *Sprske narodne pesme sa Kosova i Metohije.* Priština

BOŠKOVIĆ-STULLI, M.
1971 *Usmena književnost sklopu povijesti hrvatske književnosti.* In: Usmena knjizevnost. Izbor studija i ogleda. Priredila M. BOŠKOVIĆ-STULLI. Zragreb

BOTEZATU, G. G.
1965 *Fol'klornüje zsanri i isztoricseszkaja gyejsztvityel'noszty (po materialam moldavsko gajduckogo fol'klora).* Avtoreferat disszertacii. Kisinyov

[18] L. az 1. jegyzetet.

[19] B. N. PUTILOV már említett munkájában (1971) az epikát három csoportra osztotta: „fantasztikus történeti eposz" (fantasztiko-isztoricseszkij eposz), „hőstörténeti eposz" (geroiko-isztoricseszkij eposz) és „valódi történeti eposz" (realno-isztoricseszkij eposz). A *Blgarski junaški epos* (1971) c. gyűjteményben a hősi epika három részre tagolódik: 1. Pesni s istoriko-geroična tematika, 2. Pesni fantastično-legendarna tematika, 3. Pesni s bitova i novelistička tematika. Ez a csoportosítás azonban nem tükrözi az egyes kategóriák történelmi fejlődését, mivel ezek mind azonos történelmi időszakból, a feudalizmus korából valók. Mindnél azonos a „junak-bogatir" típusának pozitív alakja is. A patriarchális életfeltételek között élő emberek tudatában, de az epikában is sokáig megmaradtak a fantasztikus elemek. A „junak-hős" eszményítésének inkább poétikai funkciója van. Munkánkban nem foglalkoztunk a valódi mitologikus énekekkel, jóllehet előadásmódjukat tekintve ezek is epikus alkotások, de poétikai karakterük és gondolatvilágúk más.

[20] Lásd B. N. PUTILOV 1971. 304.

[21] Lásd: V. M. GACAK: *Vosztocsno-romanszkij geroicseszkij eposz* c. munkáját. Hasonló gondolatok találhatók még A. SCHMAUS 1963. 133—152.; V. K. SOKOLOVA 1963. 461—482.; B. N. PUTILOV 1975. 164—182.; A. A. KOLEVA 1978, XVI. 349—363.; R. ANGELOVA—T. ŽIVKOV 1968. 185—193.; V. M. GACAK 1975. 128—138.; C. ROMANSKA 1976. 19—53.

BUTUROVIĆ, Dj.
1972/1973 *Epska narodna tradicija Muslimana Bosne i Hercegovine od početka 16 vijeka do pojave zbirke Koste Hermana (1888).* Posebni otisak Glasnika Zemljskog muzeja „Etnologija" XXVII/XXVIII. Sarajevo
1976 *Studija o Hermanovoj zbirci muslimanskih narodnih pjesama.* Sarajevo
ČUBELIĆ, T.
1965 *Epske narodne pjesme.* Zagreb
DANCEV, G.
1965 *Za politikata na hajduškite narodni pesni.* In: Trudove na Visšija ped. institut v Trnovo, T. II. 231—270. Trnovo
DESNICKAJA, A. V.
1973 *O bosznijszko-albanszkih szvjazah v oblasztyi epicseszkoj poezii.* (Voprosz o szootnosenyii bosznijszkovo i albanszkovo epicseszkih ciklov ‚Mujo i Halil'.) In: VII mezsdunarodnüj szjezd szlavisztov. Isztorija, kul'tura, etnografija i fol'klor szlavjanszkih narodov. Moszkva
DJAKOVIĆ, V.
1968 *Klasifikacija i terminologija epske poezije.* In: Zbornik XII kongresa jugoslovanskih folkloristov, Celje, 1965. 353—355. Ljubljana
DJURIĆ, V.
1955 *Srpskohrvatska narodna epika.* Sarajevo
1958 *Antologija narodnih epskih pesama,* t. II. Novi Sad
DOMOKOS, S.
é. n. *Les traits communs dans les ballades de type haidouk des Balkans et de l'Europe centrale.* In: Actes du Premier Congrès International des Études balkanique et sud-est européennes, VII. 903—913.
FOCHI, A.
1965 *Das Doitschin (Doicin—Dojčin—Decsin) Lied in der südosteuropäischen Volksüberlieferung.* Revue des études sud-est européennes 1—4.
GACAK, V. M.
1960 *Moldavszkije i rumünszkije epicseszkije pesznyi o gajdukah i nekotorüje voproszi ih szootnosenyija sz juzsnoszlavjanszkim.* (Kandidátusi disszertáció kézirata) Kisinyov
1961 *Szhodnoje i razlicsnoje v balkanszkom gajduckom i bogatürszkom eposze (Szkazanija o Novake i Grue i problema zsanrovo-isztoricseszkovo szootnosenyija moldavskovo i rumünszkovo eposza sz juzsnoszalvkanszkim).* — Ucsenye zapiszki Insztituta jazüka i literaturü AN Moldavskoj SzSzR, Kisinyov
1967 *Vosztocsno-romanszkij geroicseszkij eposz. Isszledovanyije i tekszt ü.* Moszkva
1975 *Vosztocsno-romanszkij vojnickij i juzsnoszlavjanszkij junackij eposz.* In: Tipologija narodnogo eposza. 128—138. Moszkva
GRIDASOVA, N.
1951 *Tema szocialnoj borbü v bolgarszkih gajdutszkih pesznyah.* In: Ucsenye zapiszki IV. 59—106. Tambov
1958 *Gajduk i narodov v bolgarskih narodnüh pesznyah.* In: Ucsenye zapiszki Tobol'szkogo gosz. ped. insztituta 65—85. Tobol'szk
Hrvatske narodne pjesme
1896—1899 Skupila i izdala Matica Hrvatska. I—IV. Zagreb
IBEOVAC, M.
1957 *Les affinites de la poesie populaire serbe et neogrecque.* In: Godišnjak, k. l. Balkanološki institut, I. 431—434. Sarajevo
1959 *Srodnost srpske i novogrčke narodne poezije.* In: Rad kongresa folklorista Jugoslavije u Varaždinu 1957. 213—221. Zagreb
ILJOSKI, V.
1954 *Narodni gajdučki pesni.* Literaturen zbor 3—13. Skopje
JAKOSKI, V.
1978 *Sižetnata obrabotka na motivot za bolniot junak vo makadeonskata i albańskata junačka narodna pesna.* In: Rad XX. kongresa SUFJ u Novom Sadu. 443—453. Beograd
JOVANOVIĆ, Iv.
é. n. *O slovenskoj antitezi u srpskim narodnim pesmama.* In: Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, k. XI., I. 373—383. Novi Sad
KOLEVA, A. A.
1978 *Poetikata kato kriterij za tipologična harakteristika na južnoslavjanskija naroden epos.* In: Slavjanska filologija, t. XVI. 349—363. Sofija

KONESKI, B.
1946 *Našata narodna poezija kako odraz na vnatrešnoto revolucionerno dviženje.* Makedonska mis'l II. 1—2. Sofija
KUMER, Z.
1968 *Nekaj misli o tekstini klasifikaciji ljudeskih pesmi.* In: Zbornik XII. kongresa jugoslovanskih folkloristov, Celje. 1965. 343—345. Ljubljana
LATKOVIĆ, V.
1967 *Klasifikacija jugoslovenske usmene književnosti.* In: Narodna književnost I. 43—48. Beograd (újra kiadva 1974. In: Narodna književnost. Izbor kritika. — Sastavljači Dj. BUTUROVIĆ—Vl. PALAVESTRA. 208—214. Sarajevo)
MARETIĆ, T.
1909 *Nasa narodna epika* Zagreb
MATIĆ, S.
1931 *Tvorci narodnog epa. Hajduci.* SKZ XXXIII. 509—515. Novi Sad
MATICKI, M.
1970 *Poetika epskog narodog pesništva.* In: Književna istorija III. 3—52.
MATL, J.
1936 *O pitanju komparativnog proučavanja narodne poezije Slovena, odnosno balkanskih naroda.* Prilozi proučavanju narodne poezije III. Beograd
MEDENICA, R.
1968 *Prilog pitanju klasifikacije i terminologije narodnih pesama.* In: Zbornik XII kongresa jugoslovanskih folkloristov. Celje, 1965. 347—351. Ljubljana
MLADENOVIĆ, Z.
1969 *Dosadašnje proučavanje odnosa srpskohrvatska i grčke narodne epike.* Makedonski folklor I. Skopje
MURKO, M.
1951 *Tragom srpsko-hrvatske narodne epike* I—II. Zagreb
NAZEČIĆ, S.
1959 *Iz naše narodne epike. I dio. Hajdučke borbe oko Dubrovnika i naša narodna pjesma* (Prilog proučavanju postanke i razvoja naše narodne epike). Sarajevo
NAUMOV, E. P.
1971 *Juzsnoszlavjanszkij eposz i problemü szerbszkogo szrednyevekovja.* In: Szlavjanszkij i balkanszkij fol'klor. 5—52. Moszkva
ORGANDŽIEVA, C.
1971 *Kon prasanjeto za terminologijata i klasifikacijata na „religiozno-legendarnite" pesni kaj Juznite Sloveni.* In: Rad XV kongresa SUFJ. U Jajcu 12—16 Septembra 1968. 265—278. Sarajevo
1972 *Osvrt vrz izučuvanjata na nastanuvanjeto i razvitokot na južnoslovenskata epika do 1920 godina.* Skopje
1981 *Karakteristiki tema epskite pesni na Makedoncite-Muslimani od Delčevsko (Pljanec).* In: Biblioteka na sp. Makedonski folklor 9. 7—52. Skopje
OSININ, D.
1961 (otbral i redaktiral) *Blgarsko narodno tvorčestvo v dvanadeset toma.* Tom. II. Hajduski pesni (különösen az 5—64.). Sofija
PENUŠLISKI, K.
1965 *Crven se bajrak razveva. Narodni borbeni pesni.* In: Makedonskata narodna borbena poezija. 10—28. Skopje
1969 *Predgovor.* In: Makedonsko narodno tvoreštvo. Urednik Duško NANEVSKI: Ajdutski i revolucioneri pesni. 5—18. Skopje
POLENAKOVIĆ, H.
1961 *O makedonskoj narodnoj književnosti.* In: Makedonska knkiževnost. 29—99. Beograd
POPOVIĆ, D. J.
1930—31 *O hajducima.* I—II. Beograd
POPOVIĆ, P.
1913 *Pregled srpske književnosti* (2. kiadás). Beograd
PUTILOV, B. N.
1965 *Iz isztorii vengerszko—szlavjanszkix fol'lornüh otnosenyij.* In: Europa et Hungaria. Congressus Ethnographicus in Hungaria. 301—309. Budapest
1966 *K voproszu ob otnosenyijah epicseszkovo tvorcseszтva szlavjan i narodov jugovosztocsnoj Evropü.* In: Pervüj kongressz balkanszkih isszledovanij, Szofija 26 avguszta—1 szentjabrja 1966. Szoobsenyije szovetszkoj gyelegacii. 1—17. Moszkva

1971 *Russzkij i juzsnoszlavjanszkij geroicseszkij eposz. Szravnyitel'no-tipologicseszkoje isszledovanyije.* Moszkva
1975 *Tipologija fol'klornogo isztorizma.* In: Tipologija narodnogo eposza. 164—182. Moszkva

ROMANSKA-VRANSKA, C.
1968 *Obsti osobenosti na blgarskite i srbskite hajduški pesni.* Sbornik „Slavistika" II. 379—407. Sofija
1976a *Blgarskite narodni hajduški pesni v sravnenie s pesnite ss shodna tematika u ostanalite slavjanski i balkanski narodi.* In: Vproszi na blgarskoto narodno tvorcestvo. Izbrani studii i statii. 121—139.
1976b *Blgarskite narodni pesni — njakoi tehni harakterni osobenosti i shodstva im s narodnite pesni na ostanalite slavjanski narodi.* U. ott mint 1976a, 19—53. Sofija

SCHMAUS, A.
1953 *Studije o krainskoj epici.* In: Rad JAZU, 297. 89—247. Zagreb
1963 *Die balkanische Volksepik. Typologie und Kontinuitätsproblem.* In: Zeitschrift für Balkanologie I. 133—152. Wiesbaden

SEPTUNOV, I. M.
1951 *Bolgarszkije gajdutszkije pesznyi.* Szlavjanszkij fol'klor, Novaja szerija XIII. 266—290. Moszkva.
1959 *Epicseszkije pesznyi narodov Jugoszlavii.* In: Eposz szlavjanszkih narodov. 189—192. Moszkva
1974 *Zsanri hajduckogo fol'klora.* In: Dokladü i szoobsenyija szovetszkoj gyelegacii III. Mezsdunarodnüj szjezd po izucseniju sztran Jugo-Vosztocsnoj Evropü (Bukarest, 4—10. IX. 1974.) 1—13. Moszkva

SEPTUNOV, I. M. (otv. red.)
1978 *Szlavjanszkij i balkanszkij fol'klor. Genezis, arhaika, tradicii.* Insztitut szlavjanovegyenija i balkanisztika AN SzSzSzR. Moszkva (2. kiadás, 1. kiadás: 1971.)

SULJA, F.
1976 *Motiv kačakovanja-hajdukovanja u albanskoj, odnosno srpsko-hrvatskoj narodnoj poeziji.* In: Naučni sastanak slavista u Vukove dane. Beograd—Pristina—Tršic. 13—19. IX. 1976. 457—465.

SZTOJKOVA, St.
1970 *Ku proučvaneto na blgarskija naroden stih.* In: Issledvanija v čest na akad. Mihail Arnaudov 391—400. Sofija
1973 *Opšti čerti i različija meždu blgarskite i srbskite hajduski i grckite kleftičeski pesni.* In: Slavjanska filologija t. XIV. Sofija
1978 *Iz potikata na blgarskite i srbsko-hrvatskite hajduški pesni. Poetično vreme i prostranstvo.* In: Slavjanska filologija t. XVI. 335—348. Sofija

SZMELNYICKIJ, I. N.
1889 *Gajduckij eposz. Znacsenyije jego: picsinü gajducsesztva i vremja voznikovenija jego.* Filologicseszkije zapiszki III—IV.: 1—12. V: 13—32., VII.: 33—52.
1899 *K voproszu ob eposze szerbszkom i bolgarszkom.* Filologicseszkije zapiszki t. XXXIX, I—II.; 1—37. Voronyezs

SZMIRNOV, Ju. I.
1971 *O znacsenyii szlavjanszkovo folklora dlja isszledovanija balkanszkoj epicseszkij i balkanszkij folklor.* Insztitut szlavjanovegyenyija i balkanisztiki AN SzSzSzR. 171—181. Moszkva

SZOKOLOVA, V. K.
1963 *O nyekotorüh zakonomernosztyah razvityija isztoriko-peszennogo fol'klora u szlavjanszkih narodov.* In: Isztorija, fol'klor isszkusztvo szlavjanszkih narodov. Dokladü szovetszkoj gyelegacii V. Mezsdunarodnüj szjezd szlavisztov (Szofija, szentjabrj 1963). 461—482.

Küllős Imola

A magyar betyár. Terminológiai és történeti áttekintés

I.

A társadalmon és törvényen kívül élők minden korban létező heterogén együttesének időben talán *legkésőbbi* folklórhagyományt invokáló képviselője a betyár. Az elmúlt 150 év folyamán a betyárság társadalmi és történeti megítélése körül hazánkban a legkülönfélébb, egymásnak teljesen ellentmondó vélekedések és szakvélemények hangzottak el. Az utóbbi 3 évtized történeti szempontú — levéltári adatokkal alátámasztott — vizsgálatainak fényében a korábban magyar specialitásnak tartott „betyár" s a XIX. században fénykorát élő „betyárvilág" sokat veszített romantikus színezetéből, olyan kutatandó társadalom-történeti problematikává változott, amellyel a Kárpát-medencében élő népek mindegyikének szembe kellett néznie.

Míg egyrészről hangsúlyoznunk kell a betyárhagyomány nemzetközi jellegét, másrészről le kell szögeznünk azt, hogy a betyárok és a betyárság történelmi szerepe és társadalmi megítélése jelentős mértékben függ az egyes népek nemzeti történelmétől. Külön bonyolítja még a kérdés elfogulatlan megítélését az egyes népek betyárfolklórjának vizsgálata. Nyilvánvaló, hogy a betyárság kialakulásának gazdasági-társadalmi okait történeti forrásokra támaszkodva kell vizsgálnunk — jelen dolgozatomban én is ezek eredményeit ismertetném —, míg a betyárfolklórt par excellence költészetként kell felfognunk, illetőleg úgy, mint egy lehetséges, a hivatalos felfogástól és valós tényektől elvonatkoztatott népi vélekedést. Hiszen a folklorisztikának éppen az az egyik feladata, hogy felmutassa és elemezze a népi tudat és kifejezésmód nemzeti karakterét, jegyeit és nemzetközi (vagy ha úgy tetszik területi) sajátosságait. Egyszóval a két dolgot: *történelmet* és a *költészetet* nem lehet összemosva vizsgálni, pontosabban: a betyárfolklórt történelmi valóságként értelmezni.

II. *Ki a betyár?* — Nyelvtörténeti megközelítés

A *betyár* szó a magyar nyelvben perzsa—török eredetű, s eredetileg „dologtalan suhancot" jelentett, pontosabban olyan nőtlen férfit, akinek sem földje, sem állandó munkája nem volt. A néprajzi szakirodalom szerint a betyár szó legkorábbi előfordulása 1744 (Szenti Tibor, 1980). A vásárhelyi Prothocolum Judiciale rendelkezése szerint — minden gyanús személyt, úgy mint: a föld nélküli zselléreket, rideg pásztorokat és betyárokat név szerint össze kell írni, ezeknek szállást adni, vagy személyüket eltagadni pénzbüntetés terhe mellett tilos.

A régi magyar nyelvben a betyár fogalma nem azonos a zsiványéval, s a szó eredeti jelentése különböző változatokban még ma is fellelhető a népnyelvben. Egyik helyen a nőtlen, időszaki munkást, napszámost hívják betyárnak, másutt (pl. a Dél-Alföldön) az állandó munka és biztos fedél nélküli béresembert.

Ugyanakkor a betyár szó jelentéséhez természetszerűleg kapcsolódott a szegénység, csavargás és a megbízhatatlanság képzete, azaz a létbizonytalanságé, amely útonállásra, fosztogatásra kényszerítette az ilyen körülmények között élőket.

A betyár elnevezés pejoratív értelemben az eredeti jelentéssel párhuzamosan, s fokozatosan elhomályosítva, kiszorítva azt a XVIII. század második felétől használatos, és a köznyelvben, a köztudatban, valamint a XIX. századi irodalomban „útonálló" jelentéssel él.

A néprajzi kutatás mai állása szerint a szájhagyomány három minőségileg különböző csoportba sorolja a törvényen kívülieket. Kicsit sommásan azt mondhatjuk a verses betyárfolklórban a *bujdosó szegénylegényről* és az *igaz-betyárról* énekelnek, aki a szegények pártfogója, bűnei virtusszámba mennek, életsorsa sajnálatra méltó, rendszerint fiatal, daliás, a női szívek bálványa.

Megkülönböztetik tőle a *futó-betyárt*, aki rendszerint körözött, üldözött személy, szökött vagy bujdosó katona, s akit külső körülmények késztettek a törvényen kívüli életre. Külön csoportot alkotnak a *kapca-betyárok*, *házasó betyárok*, a kisstílű *lókötők*, a *dúlók*, *fosztók*, *zsiványok*, *tolvajok*, *haramiák*, akiknek rossz hajlamaik miatt a zsákmányszerzés a legfőbb céljuk, személyválogatás nélkül ölnek, rabolnak. Szabó Ferenc alapvető jelentőségű összefoglalása szerint:

„A jobbágyság éles különbséget tett a 'betyár' és a 'zsivány' között, a népellenes hivatalok és a korabeli irodalom nyelvében azonban teljesen azonosnak számították" őket (Szabó Ferenc 1964.).

A magyar nyelv összetett szavaiban: *betyárélet, betyárbútor, betyárnézésű*, a betyár előtagnak ma is becsmérlő jelentése van, illetőleg egy másik tendencia érvényesülésével — az igazi betyárvilág emlékének elhalványulásával — a betyár, mint jelző veszített súlyosságából — huncut, csintalan, kópé értelemben használjuk.

III. *Kiből lesz betyár?* — A betyárvilág kialakulásának gazdasági és társadalmi okai

Mint az iménti csoportosításból is kiderült, — a betyárrá válás egyik oka a *külső körülményekben* keresendő, a másik a *rossz hajlam, a belső indíttatás*. A betyárkodásból élők számának folytonos növekedése gyakorlatilag a *kuruc kor:* — a XVII—XVIII. század fordulójának nemzeti mozgalmai óta — problémát jelentett a magyar közigazgatásnak. A Rákóczi-szabadságharc leverése után a bujdosó szegénylegények, a német fennhatóság alá került várakból elbocsátott kóborló és fosztogatásból élő végvári katonák ellen a városok és a megyék hasztalan hoztak biztonsági rendelkezéseket. Azok üldözésére, akik megszokták a szabadabb életformát, s nem kívánták magukra venni a földesúri, megyei, városi és egyházi feudális szolgáltatások terheit, nemegyszer még a katonaságot is bevetették, mint kiderült a kassai várkapitány 1713-ban Ugocsa megyéhez intézett leveléből:

„. . . az erdők zöldülvén, sőt a kóborlóknak minden bokor szállást adván, tegyen oly rendelést (ti. a megye) hegyes és mezős határain s passusain, hogy in gremio ily afféle csavargó tolvajok megzaboláztassanak, befogattassanak és érdemek szerént büntettessenek . . . "

Egy másik, 1714-es levelében a kassai várkapitány már nemcsak a kóborló tolvajok elleni intézkedéseket követeli Ugocsa megyétől, de azt is jelzi, honnan nyert emberutánpótlást az efféle csavargók hada:

„. . . már az üdő kezdvén nyílni, nemcsak tolvajok kezdik együtt is, másutt is magokat mutatni, hanem a szükségtül kényszerítvén a Szegénység faluját, lakóhelyét pusztán hagyja és magát tolvajlásra, fosztogatásra adja" — írja. [A levélrészleteket idézi Szabó Ferenc 1964. 9—10.]

A kuruc idők szelleme, a németek és a földesúri elnyomás elleni gyűlölet a szatmári béke után is (1711) élt a parasztságban, a falvak népe sok helyütt bujtatta, élelmezte a szegénylegényeket. Bízvást állíthatjuk, hogy a XIX. századi betyárfolklórunk sajnálkozó, szimpatizáns hangvétele részint e kor közhangulatának maradványa.

Bár a magyar betyárság kialakulásának történetéről csak területi vonatkozású összefoglalásokkal rendelkezünk, — általánosítva ezek megállapításait elmondhatjuk, a betyárvilág kialakulásának legfőbb oka a föld és igaerő nélküli zsellérek számának jelentős mértékű és folytonos növekedése volt. E társadalmi jelenség elindítója pedig az önálló földesúri gazdálkodás kiterjesztése, a parasztok használatában levő földek, legelők erőszakos kisajátítása volt. A majorsági (nagybirtokos) gazdálkodás, ez az egyébként kapitalista jellegű termelési rendszer nem tudta felszívni — különösképpen télen nem — a paraszti munkaerő fölöslegét, de ugyanakkor a szegényedő jobbágyságra nehezedtek a földesúr évszázados feudális előjogai (a tized, dézsma, kocsmáltatási- és malom-jog, vadászat, föld elővételi jog stb.), valamint a feudális megye és az állam közterhei: a hadi és házi adók, a katona-állítás és katonatartás (beszállásolás), ill. a fuvarozások.

Az 1820-as években — a feudalizmus válságának elmélyülése idején — az egész ország tele volt koldusokkal, munkátlan csavargókkal. A nincstelenek jelentős hányada — még az alföldi mezővárosok lakosságának egy része is — létbizonytalanságban élt 1848 előtt, s ezzel adva voltak a betyárvilág kialakulásának objektív feltételei. A súlyosodó gazdasági bajokat csak fokozta az országra nehezedő, a nemzeti öntudatot is mélyen sértő Habsburg elnyomás.

Nem véletlen, hogy a szabadságharc leverése után az addiginál is nagyobb méretű betyárvilág kezdődött Magyarországon. Bár a szabadságharc alatt sok bűnöző állt be honvédnek és harcolt a nemzeti függetlenségért — sőt az alföldi betyárvezér, a hírhedt Rózsa Sándor önálló szabadcsapatot is alakított bandájából —, a magyar betyárfolklórban nem olyan hangsúlyos a betyárok „nemzeti hős" jellege, mint pl. a balkáni népeknél.

Az viszont konkréten kimutatható, hogy az 1867-es kiegyezés után, különösen pedig az 1869-ben kinevezett kormánybiztos (Ráday Gedeon) működésének hatására — aki a betyárvilágot nagy apparátussal, eredményesen, de rendkívül kegyetlen módszerekkel számolta fel —, a nép szimpátiája megerősödött az üldözött betyárok irányában. Ez a költészetben is, a valóságban is kifejezésre jutott. Egyetlen — eddig nem sokat emlegetett példát említenék: a pásztorok körében — más hírközlő lehetőségük nem lévén — komoly funkciója volt a gémeskútnak. Ezzel a messziről is jól látható eszközzel „telegrafálták" meg egymásnak — és az általuk bujtatott, „lappangtatott" betyároknak, ha csendőr, pandúr vagy más „idegen" járt a pusztában (vö. SZABADFALVI József 1981. 478—481).

A szabadságharc leverése után bujdosni kényszerülő és a Habsburgok hadseregéből dezertáló katonákat éppúgy üldözte a főként osztrákokból álló megyei hivatalnokrendszer és a katonaság, mint a közönséges bűnözőket,

> „. . . az elszegényedett jobbágyok, a kisajátított zsellérek, a városi proletariátus elesettei közül sokan az erdőkben, a 'törvényen kívül' éltek és a zabolátlan életet élő, legeltető pásztornéppel, vagy éppen az odahúzó haramiákkal cimboráltak. Sok jószándékú fiatalembert maga a társadalom tett bujdosó betyárrá, megélhetést kereső szegénylegénnyé, azonban az uralkodó rend törvénye nem tett különbséget a valódi bűnös és a társadalmi rend áldozatai között"

— foglalta össze DÖMÖTÖR Sándor (1969. 390) a betyárok heterogén közösségének szociális alkotóelemeit.

A betyárvilág Magyarországon a XIX. század utolsó évtizedéig tartott, s felszámolása nemcsak Ráday Gedeon könyörtelen irtó-hadjáratainak, hanem a lassan változó, kapitalizálódó gazdasági körülményeknek volt köszönhető.

Az objektív történelmi, politikai tények nehezen hámozhatók ki a magyar betyárfolklórból, bár amint ezt a mellékelt motívum-jegyzék is mutatja, jelentős mértékben meghatározzák annak hangvételét. A betyárokkal — a szabadság és a független élet képviselőivel való lelki azonosulás e rövid történelmi összefoglalás ismeretében érthetőbbé válik a ma embere számára is. Ahogyan egyik jeles esztétánk megfogalmazta:

> „Ezek a jelenségek (— mint pl. a betyárköltészet —) szekunder megnyilvánulásai a nép lassabban differenciálódó gazdasági életének. Ha a somogyi béres vagy juhász ma is lelkesedik a betyárdalokon, rabhistóriákon, abban megszólalhat ugyan féktelen szabadságvágy, sóvárgás a szabad természetért, de oka és tényezője . . . a kifejezett osztályellentét. Gazdasági viszonyok rejtőznek a népköltészet minden ilyen jellemző vonásának hátterében." (CZÓBEL Ernő, 1965. 427—428.).

Küllős Imola

A verses magyar betyárfolklór téma- és motívum-mutatója

Az alábbi téma- és motívum-mutató azzal a céllal készült, hogy összefoglaló kategóriái segítségével megragadhatóvá és a nemzetközi összehasonlító kutatás számára hozzáférhetővé tegye a verses magyar betyárfolklórt. Tisztában vagyok azzal, hogy az általam használt téma- és motívum-elnevezések sokszor esetlegesek, tartalmuk inkább részletező, mint összefoglaló jellegű, — de úgy gondolom, hogy az ily módon felaprózott költői anyagot az összehasonlító vizsgálat során könnyebb lesz nagyobb egységekbe fogni, mintha fordítva jártam volna el.

A magyar betyárköltészet inkább lírai, illetve párbeszédekbe sűrítetten drámai, mint epikus jellegű — egy-egy alkotáson belül néha két-három téma is jelen van, az egyes témákon belül sok motívum szerepel — ezért nem lehet erről az anyagról szüzsé-mutatót készíteni. Sok esetben a dal témáját nehéz és csak utólag lehet megállapítani, mert a dal nem más, mint a jellegzetes betyárköltészeti motívumok laza, folyton változó (könnyen rövidíthető és nyújtható) füzére. Az ilyen alkotásokat soroltam az én I., II., III. témacsoportokba.

A téma- és motívum-mutatót a magyar betyárköltészet jellegzetes, frázis-szerűen használt költői formuláival illusztráltam, s e mutatók használhatóságát néhány mintaelemzésen próbáltam ki.

A. *A verses magyar betyárköltészet főbb témái*

I. A betyár mint ideál. — (Egyes szám, harmadik személyű közlés)
II. A betyárélet
III. A betyár önportréja: dicsekvés — (Egyes szám első személyű közlés)
IV. Betyár-kalandok
V. Mulatás a kocsmában
VI. Bujdosás
VII. A hatalommal való szembeszállás, ellenállás
VIII. Rabság
IX. Panasz

B. *A verses magyar betyárköltészet főbb motívumai és jellegzetes formulái*

1. *A betyár bemutatása, bemutatkozása*

a) neve, születési helye stb.
— „Anyám sem volt, mégis felnevelődtem,
Úgy nőttem föl, mint erdőben a gomba
Lovat loptam már tízéves koromba . . . "
„Híres betyár vagyok, Vidróczki a nevem,
3—4 vármegye sírva keres engem" . . . stb.
b) külseje: arca, termete, ruhája
„Mikor Rózsa Sándor felült a lovára
Aranyrojtos bő gatyája lobogott utána"
c) lova, lószerszámja
„Arany a kantárja, ezüst a zablája
Sárgarézzel van kiverve a nyeregkápája"
d) a betyárrá válás okai:
— születési körülmények (l. 1/a.)
— szökés a katonaságból vagy -tól
— gazdasági következményekkel járó véletlen baleset (l. Juhász András történetét)
e) a betyár élet helyszínei:
— erdő, puszta, vízpart, kocsma (csárda), vásár, szeretője lakása, vármegyeháza, tömlöc, akasztófa

2. *Jellembeli tulajdonságai*

a) ügyes, fortályos
— „elhajtottam 33 lovat,
mégsem zörgetem a vasat"
— „bement a miskóci bótba,
földig selyem viganóba" (ti. Jáger Jóska)
b) bátor, nem fél senkitől
— „mit ér nekem 6 vármegye,
12 gyűjjön ide"
— „Engem hívnak Fábián Pistának,
ki is állok 24 zsandárnak.
Jő a zsandár de nem félek tőle,
majd kimegyek, megszámolok véle"
c) hódító
— „szép asszonyok, lányok arcomat csókolják"
d) természetfeletti tulajdonságok, adottságok
— nem fogja a golyó
— lova a szélnél sebesebb

3. *A betyárkodás eszmei célja, betyárvirtus*

a) csak a gazdagokét rabolni
— „Nem kell nekem szegényember garasa,
Van a grófnak elég lova, bankója"
b) a szegényeket segíteni
c) virtusból

— „Úgy ég a tűz ha lobog,
Úgy élek én ha lopok"
— szükségből — „Ha majd egyszer megunjuk
Akkor magunk feladjuk
Dúlásunkat felhagyjuk
Éltünk jobbra fordítjuk" (Zala)
— Isten akaratából — „Isten teremtette a betyárokat,
azok által veri a gazdagokat"

d) a betyárélet = szabadság
— „Betyár vagyok, szabad gyerek
Egy kettőtől nem is félek"
— „Szép élet a betyár élet,
Szabad amilyen csak lehet"

4. *A betyár kérései, parancsai*

a) étel, ital, szálláskérés
— „Kocsmárosné, hallja, van-e vacsorája?"
b) figyelmeztessék a veszélyre
— „legszebb lányát állítsa ki strázsára"
c) felhívás a közös rablásra
— „Gyere pajtás, térítsük el a csikót
reszeljük le, reszeljük le, reszeljük le
a lábáról a békót"
d) kegyelemkérés
— „Szépön kéröm hadnagy urat,
Engedje el a bajomat,
Engedje el ezt az egyet,
Nem ölünk mi gulyást többet" (Békés)
e) utolsó üzenete, végrendelkezése
— „Megizenem én a feleségemnek,
Jó gondját viselje két gyermekemnek"

5. *A vármegye urainak, hivatalnokainak jellemzése*

a) kegyetlen
b) korrupt (megvesztegethető)
c) ostoba

6. *Személyes figyelmeztetések, általános érvényű tanácsok* (a népköltészet hangja)

— „Kerüld a vármegye kezét"
— „Nézz ki, Maris nézz ki, ablakod firhangján
Most viszik a Bogár Imrét szilaj pej paripán"

7. *Fenyegetések, átkok, bosszúállás*

— „Hej Ráday majd megbánod,
Hogy a rabot lecsigázod
Bőrödből csinálok dudát
Azon fúvom a rab nótát"
— „ki fogok még szabadulni"

8. *Panaszok, szemrehányások, bűnbánat*

a) a betyáré
— „Jaj Istenem, jaj de sokat bujdostam
Tizenhét esztendeig betyár voltam"
— „Édesanyám volt kend, / Mért nem tanított kend?
Gyenge fának ága voltam, / Mért nem hajlított kend?" (Pest)
— „Édesanyám sok szép szava / Kire nem hajtottam soha
Hajtottam én a máséra, / Kiére nem kellött volna" (Baranya)
b) a betyár anyjáé, kedveséé
c) a hatalom birtokosaié

9. *A betyár elfogatása, menekülése*

a) sikeres
— jó lóval
— fortéllyal (álöltözetben)
— vesztegetéssel: „Megkínálom a vármegyét, hogy ne legyek rabja . . . "
b) sikertelen
— álmában ütnek rajta
— elárulják (szeretője, cimborái)
— lova lába megbotlik
— győz a túlerő — „Jaj Istenem mit csináljak?
Szaladjak-e, vagy megálljak?
Ha szaladok fejbe lőnek,
Ha megállok megkötöznek"

10. *A betyár halála, bukása*

a) dicstelen, elkerülhetetlen, erőszakos
— „akasztófa tetejin száradok"
— „megeszik a vadak,
megsiratják az égi madarak . . . "
b) idealizált halál
— „A Vidróczki sírhalmára,
Gyöngy hull a koporsójára"
— „Hírük, nevük fenn marad,
Mert vitézül harcolnak" . . .

11. *A betyár (világ) végének okai*

a) megváltozott körülmények
— „mindenfelé tagosítják a határt
a jó gazda bekötözi a lovát"
— . . . „múlik a nyár" . . .
— „Lehullik a nyárfa levél
Hová búsz el betyár legény?" (Torontál)
b) üldöztetés

C. *Mintaelemzések*

Minta elemzés (1)

„Tizenhat esztendős voltam, — Témája: Dicsekvés (III.)
Mikor lopni elindultam. — Motívumai: 1/a + 2/a
Loptam harminchárom lovat,
Mégsem pöngetem a vasat!
Ha a főbíró háborgat, — **5/a**
Lopok neki egypár lovat,
Beállítom udvarára,
Még meg is hí vacsorára.
Teli a zsebem bankóval, — **3/c**
Az istállóm lopott lóval.
Eladom a lopott lovat,
Veszek rajta igaz lovat!
Van is nekem egy szij-hátú, — **1/c**
Fakó lovam, kese lábú,
Ki huszonnégy óra alatt
Debrecentül Pestig szalad."
(Bakony és Nyitra vidéke, KATONA—ORTUTAY II. 472—473. 32. sz.)

Minta elemzés (2)

„Isten teremtötte a betyárokat, — Témája: A betyár mint ideál (I.) +
Hogy azáto vergye a pógárokat, — Panasz (IX)
Mert ha betyárgyerök nem találkoznék, — Motívumai: 3/c
Kutya pógár sohase imádkoznék.
Verd meg, Isten, a monyoróbokrokat, — **7/a**

Mért terömnek oll igyenös botokat!
Ha ráverik az én gyönge faromra,
Tíz szél gatyám kettéhasad alatta."
(Hosszúhetény, Baranya m. KATONA—ORTUTAY II. 457. 4. sz.)

Minta elemzések (3)

„Híres betyár vagyok, — Témája: Dicsekvés (III.)
Vidróczki a nevem, Vidróczki a nevem, — Motívumai: 1/a + 2/a
Három-négy vármegye sírva keres engem.
Három-négy vármegye sírva keres engem.
De mindig ott járok — 2/a + 2/c
Ahol nem gondolják, ahol nem gondolják;
Szép asszonyok, lányok arcomat csókolják
Szép asszonyok, lányok arcomat csókolják.
Borsod vármegyének — 1/f
Szilvás falujában, Szilvás falujában,
Ott mulatom magam a rózsám karjában
Ott mulatom magam a rózsám karjában"
(Alsókéked, Borsod-Abaúj-Zemplén m. KATONA—ORTUTAY II. 493. 59. sz.)

Minta elemzések (4)

„Nem loptam én életömbe, — Témája: Panasz (IX) + Betyárkaland (IV.)
Csak egy csikót Debrecenbe,
Mégis rám verték a vasat, — Motívumai: 7/a
Babám szíve majd meghasadt!
Mikor tíz esztendős vótam, — 1/d + 1/c
Lovat lopni megtanútam.
Loptam lovatl, ollan szép vót,
Mind a négy ába kese vót.
Főhajtottam Szabadkára, — 1/f
Szabadkai nagy vásárra,
Azon cserétem hat tinót,
Mind a hat daruszőrü vót."
(Hosszúhetény, Baranya m. KATONA—ORTUTAY II. 471. 30. sz.)

IRODALOM

CZÓBEL Ernő
1965 *Válogatott írásai.* Budapest
DÖMÖTÖR Sándor
1969 *Adatok a felső-magyarországi betyárvilág kialakulásának kérdéséhez.* A Herman Ottó Múzeum Évkönyve VIII. 389—436.
KATONA Imre — ORTUTAY Gyula
1975 *Magyar Népdalok.* I—II. Budapest
SZABADFALVI József
1981 *Pásztori jelzések, pusztai híradás Nádudvaron.* Ethnographia XCII. 478—481.
SZABÓ Ferenc
1969 *A dél-alföldi betyárvilág.* Gyula
SZENTI Tibor
1980 *Betyárvilág Hódmezővásárhelyen 1848-ig.* Valóság 1980/7. 89—98.

PROBLEME DER BETYARENFOLKLORE DER KARPATEN UND DES BALKANS

(Auszug)

Mehrere Fachsektionen der Internationalen Kommission für die ethnographische Erforschung des Balkans und der Karpaten bereiten vergleichende thematische Studien über diesen Raum vor. Die Sektion für Folklore beschloß im Jahre 1979 eine Monographie über die Folklore der Haiducken und Räubern, Razbojniken, Betyáren als einer auch in

der Folklore in Erscheinung tretenden Form des antifeudalen und für die nationale Unabhängigkeit geführten Kampfes zu erstellen. Auf Grund eines vom Chefredakteur des geplanten Werkes (B. N. PUTILOV) ausgearbeiteten Planes wurden die Probleme des Bandes von den Folkloristen der an der Zusammenarbeit teilnehmenden Länder im Jahre 1980 in der Tschechoslowakei, im Frühling 1981 in Moskau (Das Betyárentum als gesellschaftliche Erscheinung) und zuletzt im Frühling 1982 in Ungarn (Die Rolle der Betyárentradition in der Folklore der einzelnen Länder) besprochen. Im folgenden veröffentlichen wir einige Referate der Arbeitskonferenz des Jahres 1982.

Gašparíková, Viera (Bratislava): Die tschechoslowakische Synthese der Zbojník-Folklore. Der erste Teil des Referats handelt von prinzipiellen Fragen. Die Verbreitung der Erscheinungen der Zbojník-Folklore fällt in der Tschechoslowakei nicht mit dem ehemaligen Betätigungsfeld der Räuber zusammen. Die Übernahme der Zbojník-Themen beruht auf dem Elend und der Hungersnot des Bauerntums im 18.—19. Jahrhundert. In der Zbojník-Folklore spiegelt sich die geschichtliche Wirklichkeit mittelbar, durch die traditionelle Weltanschauung und die traditionellen volkstümlichen Kultur wider. Dann gibt die Verfasserin einen Überblick über die derzeitige Lage und die Aufgaben der Forschung. Aus dem wissenschaftgeschichtlichen Erbe hebt sie die Rolle Petr BOGATIREVs und die nach dem zweiten Weltkrieg entstandenen marxistischen Interpretationen hervor. Es bedarf noch weiterer grundlegender Forschungen, es müssen die Sujets der Zbojník-Poesie untersucht werden ebenso wie die Gestalten der Betyáren. Auch zwischen Gegenden und geschichtlichen Schichten muß differenziert werden.

Grica, Sofia I. (Kiew): Die Volkslieder und die volkstümliche Musik im komplexen Studium der Razbojnik-Folklore der Karpaten und des Balkans. Die Betyárenfolklore fügt sich in die anderen Kunstarten ein und weist enge Verbindungen mit der Tradition der Hirtenfolklore auf. Die Erforschung des musikalischen Faktors im Betyárenfolklore erfordert so ein weites vergleichendes Studium der Volksliedtradition und der Instrumentalmusik, sowie der Instrumententypen.

Organdžieva, Cvetanka (Skopje: Ähnlichkeiten und Verschiedenheiten in der epischen Dichtung der Balkanvölker. In der Erforschung der epischen Gesänge vom Balkan hat sich noch kein Einverständnis über die Klassifikation, Periodisation und Terminologie herausgestaltet. Nach der Meinung des Autors hängen diese Probleme mit der Erarbeitung einer historisch-evolutionären Typologie zusammen und sind am besten durch eine solche zu lösen. Bei sämtlichen Balkanvölkern ist ein älterer, heroisch-epischer und phantastisch-historischer Typ der epischen Gesänge nachweisbar, aber auch neuere, realistischere, historisch-epische Gesänge sind vorhanden. Der Autor zieht einen Vergleich zwischen den Gattungen der serbischen, bulgarischen, albanischen, rumänischen und bosnisch-herzegowinisch mohammedanischen Epik, den Gattungen, den Typen der Helden, den Arten der Darstellung, weiters zwischen den poetischen Eigentümlichkeiten.

Küllős Imola (Budapest): Der ungarische Betyár. Terminologische und geschichtliche Übersicht. Die Verfasserin betont, daß die geschichtliche Rolle der Betyáren und die Betyárenpoesie unabhängig voneinander und mit verschiedenen Methoden untersucht werden müssen: die erstere Aufgabe erfordert die Erschließung historischer Quellen und die Anwendung historischer Methoden, die Betyárenfolklore dagegen muß als Dichtung aufgefaßt werden. Das Wort *betyár* bedeutet auf ungarisch ursprünglich einen müßigen Burschen, einen Junggesellen ohne ständige Arbeit und Grundbesitz. Dazu wurde assoziiert das Moment der Armut, Landstricherei und Unverläßlichkeit. Seit dem Ende des 18. Jahrhunderts nahm es die Bedeutung von „Wegelagerer", „Räuber" an. Nach einem Überblick über die verschiedenen, im Bewußtsein des Volkes negativ, beziehungsweise positiv beurteilten Typen geht die Verfasserin zur geschichtlichen Entwicklung des Betyárentums über. Zu Beginn des 18. Jahrhunderts, im Zusammenhang mit dem nationalen Freiheitskampf Rákóczis tauchen streifende Strauchdiebe auf. Zu Beginn des 19. Jahrhunderts gaben soziale Probleme den Impuls zu einer weitverbreiteten Tätigkeit der Betyáren. In den 1860—70-er Jahren wurde mit der Betyárenwelt in besonders grausamer Weise aufgeräumt.

Küllös Imola (Budapest): Themen- und Motivenverzeichnis der gereimten ungarischen Betyárenfolklore. Das Verzeichnis unterscheidet zwischen elf Motiven und teilt ihre charakteristischen Formeln mit: 1. Die Vorstellung des Betyáren, 2. Seine charakterlichen Eigenschaften, 3. Der ideale Zweck des Betyárendaseins, die Betyárenmoral, 4. Die Bitten und Befehle des Betyáren, 5. Die Charakterisierung der Herren und Beamten des Komitates (der lokalen Staatsverwaltung), 6. Persönliche Mahnungen und allgemeine Ratschläge, 7. Drohungen, Flüche, Racheakte, 8. Klagen, Vorwürfe und Reue, 9. Die Gefangennahme und Flucht des Betyáren, 10. Der Sturz und Tod des Betyáren, 11. Die Gründe des Endes der Welt der Betyáren.

KUTATÓK, ÉLETMŰVEK

Bodrogi Tibor

Domanovszky György
1909—1983

Fotó Erdei Katalin

A neves művelődéstörténész professzor, DOMANOVSZKY Sándor fia rendhagyó pályát futott be a magyar tudományosságban és művészeti életben. Mint nem egy kiemelkedő szakemberünk, először — nyilván józan szülői tanácsra — érettségi vizsgája után (1928) a budapesti jogtudományi egyetemre iratkozott be, ahol 1932-ben abszolvált. Hajlamainak a jogi pálya azonban nem felelt meg, azért még ugyanabban az évben a bölcsészettudományi karon folytatta tanulmányait, ahol 1936-ban doktorált művészettörténet-néprajz-régészet szakokból. Szakmai és hivatalos pályája változatosan alakult. 1936—1939 között a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának muzeológusa, majd 1940-től 1945-ig igazgatója volt. Ilyen minőségben nem kis része volt abban, hogy a Néprajzi Tár anyaga elkerülte a valószínűleg pusztulását jelentő kitelepítést az annyi muzeológiai kárt okozó 1944-es esztendőben. Sorsa ezután hányatottabb. Egy időben a veszélyeztetett magángyűjtemények miniszteri

biztosaként tevékenykedett, majd 1947-től újból muzeológus lett. 1950-ben a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjában dolgozott annak a kiváló muzeológusi gárdának egyik tagjaként, amelynek a modern magyar muzeológia megteremtése köszönhető; itt lett egyik megalkotója az új kiállítási technológiának, amelynek termékeny hatása napjainkig érződik. Miután ezt a rendkívül fontos, ORTUTAY vezetésével működő intézményt a minisztériumi vezetés megszüntette, 1954 és 1959 között ismét a Néprajzi Múzeum kutatója, ill. egy ideig mb. főigazgatója. Innen került a Magyar Népköztársaság Művészeti Alapjához, ahol 1971-ben történt nyugdíjazásáig mint vezető iparművész lektor működött. A történettudományok kandidátusa akadémiai fokozatot 1952-ben nyerte el. Művészeti munkásságát 1981-ben államunk Munkácsy-díjjal jutalmazta.

Amikor DOMANOVSZKY György rendhagyó pályáját említettük, nemcsak változatos hivatali tevékenységére, különféle, egymással csak lazán összefüggő funkcióira gondoltunk. Sokoldalúsága tudományos, irodalmi és művészeti-közéleti munkásságában egyaránt megmutatkozik, mégha az utóbbinak a volumenét, igazi értékeit — a dolog természetéből következően — még nem is ismerjük kellőképpen. Ami a bennünket ezúttal elsősorban érdeklő tudományos életművet illeti, DOMANOVSZKY György széles körű tájékozottságáról, írásainak változatos köréről szólhatunk. Korai terepmunkáját, mint a Néprajzi Tár muzeológusa, Beregben és Szatmár-Szabolcsban végzi, s ennek egyik melléktermékе a *Beregmegyei babonák* c. első írása. A népi hiedelmek kérdésére egyszer még visszatér abban a tanulmányában, amely (oroszul) a magyarországi lidérc képzetkörről az Acta Ethnographica-ban 1958-ban látott napvilágot. De érdekelte a magyar halászat néprajza is, amint ezt a Néprajzi Értesítőben 1942-ben megjelent írása, *A tihanyi pamukos halászat* mutatja. E téma egyébként mindig foglalkoztatta, összefoglaló munkája a magyar halászatról megjelenésre vár.

E tág, nem leszűkült érdeklődés DOMANOVSZKY sokoldalú tudományos szellemiségének csak egyik aspektusa. Tevékenységének központi területe elsősorban és mindenekfelett a népművészet. Különféle idevágó munkái mutatják, hogy egyaránt járatos volt doktorátusi szaktárgyaiban s e tájékozottságának megfelelően elemzéseit komplex módszerrel végezhette, természetesen mindig az adott problémának megfelelő hangsúllyal. Ez az összetett szemlélet tűnik ki már korai írásaiból is, gondoljunk itt akár fejfa-publikációira (1936, 1937), akár a Bereg megyei egyházi faépítészetről írt könyvére (1937). Ezeket az írásait, mint későbbi, kifejezetten szaktudományos tanulmányait vagy további könyveit a korabeli etnográfiai közlésektől alapvetően megkülönbözteti esztétikai látásmódja. Ez nem merült ki a szokványos művészettörténeti lelkendezésben, hanem az anyag, a technika szükségszerű összefüggései mellett kiterjed olyan kérdésekre is, mint az ábrázolás struktúrája, ennek kapcsolatai az ún. magas stílusokkal s mindenekelőtt az egyéniség és a közösség egymást meghatározó viszonyára.

Amikor arról szólunk, hogy DOMANOVSZKY György a magyar népművészet egész tartományát kívánta megismerni, részben népszerűsítő tudományos munkásságára gondoltunk. Erről különböző kiadóknál és különböző terjedelemben megjelent könyvecskéi, cikkei tanúskodnak. E könyvecskék, írások széles körű skálájáról, legyen szó akár az Officinánál, a Corvinánál vagy a Művészetszemlélet c. folyóiratban megjelentekről, pontos tájékoztatást nyújt irodalmi tevékenységének bibliográfiája. A lényeg azonban nem az, hogy

DOMANOVSZKY népszerűsített, hanem inkább az, hogy sorra véve a magyar (s helyenként nem magyar) népművészet változatos műfajait, szükségszerűen előmunkálatokat végzett későbbi összefoglaló, valóban tudományos opusai számára.

Az életmű bibliográfián keresztül történő szemlélete a művészeti anyag e tágkörű ismeretén túlmenően azonban az érdeklődés sűrűsödési pontjait is megmutatja. Ezek közül vitathatatlanul a kerámia a legfontosabb. A kezdetet az 1940-ben megjelent *Kiöntőcsöves edények és magyarországi elterjedésük* c. tanulmánya jelenti, amelyben DOMANOVSZKY már ismert komplex vizsgálati módszerével mutatja be a címben jelzett anyagot, amely kiterjed a régészeti és történeti adalékok bemutatására és értékelésére is. Kisebb írásaitól eltekintve a kerámia problémáját meglehetősen sokára veti fel ismét, mindenekelőtt az igen fontos, *Mezőcsáti kerámia* c. munkájában (1951). A kerámia iránti érdeklődése azonban nem ért véget a magyar anyag kutatásával. Ha részpublikációi nem is jelentek meg (eltekintve az Acta Ethnographica-ban 1976-ban publikált tanulmányától), az 1981-ben megjelent *A kerámiaművészet kezdetei* c. könyve, részben pedig a *Törzsi művészet* c. összefoglaló műnek az amerikai magaskultúrák művészetével foglalkozó fejezetei (1981) tanúsítják beható elméleti, régészeti és történeti tájékozottságát.

Az egyes népművészeti műfajok elmélyült tanulmányozása mellett DOMANOVSZKY jelentős érdeme, hogy — az általa egyébként hivatkozott ORTUTAY Gyulától függetlenül is — felismerte azt a szerepet, amelyet az individuális alkotó játszik a közösségre hatva és egyúttal attól befolyásolva a tájilag jellemző stílusok kialakításában. Ez az egyébként a nemzetközi szakirodalomban is késői felismerés nemcsak általános tézisekben nyert kifejezést, hanem olyan konkrét tanulmányokban, amelyek az egyéni stílusokat mutatják be és értelmezik. Három fontos írásáról kell ezzel kapcsolatban említést tennünk, a *Mezőcsáti kerámiá*-ról (1953), *A két faragó Kapoli*-ról (1955 és 1983), végezetül pedig *Kántor Sándor* c. művéről (1977). Az egyéniség szerepének kitűnő példáit elemző írásainak elméleti általánosításait *Személytelen-e a népművészet* címmel megjelent tanulmánya tartalmazza (1969). Ebben a vonatkozásban említhetjük a népművészet és a hagyomány dialektikus kapcsolatát felvázoló, németül megjelent tanulmányát (1972).

E több évtizedes, a népművészeti anyag formai, történeti, esztétikai megismerését szolgáló előzmények után 1981-ben jelent meg az összegezés két kötetben *A magyar nép díszítőművészete* címmel. E kötetben minden benne van, amit DOMANOVSZKY György tudott a művészeti alkotótevékenységről, a népművészet történetéről s ennek műfajairól. Ugyanaz a komplex szemlélet jelenik meg itt s szűrődik általános megállapításokká, amely már a korai műveket is jellemezte s vált ez a magyar népművészetről való ismereteink *up to date* összefoglalásává. Elemzésére itt nem térhetünk ki, legfeljebb meglepődhetünk azon, hogy szakmai irodalmunkban megfelelő méltatására és értékelésére ez idáig nem került sor.

A tudományos életmű e rövid bemutatása-értékelése mellett nem szabad elfelejtkeznünk DOMANOVSZKY György munkásságának egyéb aspektusairól sem. Mint muzeológus, az elsők között vetette fel a szabadtéri múzeumok létrehozásának szervezeti és technikai kérdéseit (1940) s a problematikára a Magyar Szabadtéri Néprajzi Múzeumi Ankét alkalmával ismételten visszatért (1959). Mások mellett az ő érdeme is, hogy e koncepció megvalósulása előrehaladt. Sajnos, kiállításszervezői és rendezői tevékenységéről csak elvétve

áll adat a rendelkezésünkre. Mint muzeológus, majd a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjának vezető munkatársa és mint alkalmanként felkért szakember, kiállítások sorával bizonyította fölényes szakmai és esztétikai érzékét, akár népművészeti-etnográfiai anyag, akár iparművészeti tárgyak bemutatásáról volt szó.

Ugyancsak kevéssé dokumentált (pl. 1976), de kiemelkedő jelentőségű mindaz, amit DOMANOVSZKY György a magyar népi iparművészet mai magas színvonalának megteremtésében magáénak mondhat. Mint a Népi Iparművészeti Tanács, ill. ennek Bíráló Bizottságának a tagja, közel három évtizeden át nemcsak általános ismereteivel járult hozzá ahhoz, hogy az egyes alkotók fokozatosan odáig fejlődtek, hogy teljesítményeik ezen a területen ma nemzetközileg is kiemelkedőek. Azok, akik az ezeket a műveket elbíráló testületek munkájában részt vettek, tanúsíthatják azt a lelkiismeretességet, amellyel DOMANOVSZKY György ezt a munkát végezte. Ebben nemcsak arról volt szó, hogy akár a paraszti hagyománnyal rendelkező, akár az iparművészeti képzettségű alkotókat figyelmeztette a régi népművészet formai, funkcionális karakterisztikáira, hanem sokkal inkább arról, hogy rávezette őket az új funkciók, új megoldások keresésének útjára.

Amikor az előzőkben népi iparművészetről szóltunk, nem felejtkezhetünk el arról, hogy DOMANOVSZKY György azért tudott itt ilyen jelentős munkát végezni, mert nemcsak a népművészetnek volt jeles ismerője, de az ipar-, sőt képzőművészetnek is. Mint vezető lektor, hosszú időn keresztül elméleti és gyakorlati szerepet vállalt az újabb iparművész nemzedéknek részint a Főiskolán, még inkább azon kívül történő képzésében. Ilyen irányú munkásságáról — az ismeretlen jegyzőkönyvek és instrukciók mellett — főleg hírlap- és folyóiratcikkei (pl. 1960, 1961, 1964, 1970) s már megírt, de még nem publikált művei tanúskodnak.

A megemlékezések, nekrológok szokott fordulatával ellentétben DOMANOVSZKY György életműve nem maradt torzó. *A kerámiaművészet kezdetei*, különösképpen pedig *A magyar nép díszítőművészete* c. munkái egy kiemelkedő képességű és jelentőségű tudós pályájának méltó lezárását jelentik.

Domanovszky György irodalmi munkássága

Összeállította: S. Gémes Magda

1936 *Beregmegyei babonák.* Ethnographia XLVII. 114.
Beregmegyei fejfák. Néprajzi Értesítő XXVIII. 91—98.
Magyarország egyházi faépítészete. Bereg megye. Budapest, 106 p. 11 t.
1937 *Fejfák Szatmár és Szabolcs megyéből.* Néprajzi Értesítő XXIX. 423—438.
1938 *Steppenvölker und Germanen.* Budapest, Officina. 27 p. 32 t.
Szkitáktól a magyarokig. Budapest, Officina. 21 p. 32 t. (Officina képeskönyvek 6.)
1940 *Kiöntőcsöves edények és magyarországi elterjedésük.* Ethnographia LI. 211—227.
A szabadtéri múzeumok szervezeti és technikai kérdései. Néprajzi Értesítő XXXII. 165—178.
1941 *Jelentés a Néprajzi Múzeum (Országos Magyar Történeti Múzeum Néprajzi Tára) 1940. évi állapotáról és működéséről.* Néprajzi Értesítő XXXIII. 115—117.
1942 *Jelentés a Néprajzi Múzeum (Országos Magyar Történeti Múzeum Néprajzi Tára) 1941. évi állapotáról és működéséről.* Néprajzi Értesítő XXXIV. 89—92.
Magyar parasztbútor. Budapest, Officina. 30 + 2 p. 14 t. (Officina képeskönyvek 38.)
Népi fazekasság. Budapest, Officina. 30 p. 16 t. (Officina képeskönyvek 47.)

A tihanyi pamukos halászat. Die Treibfischerei in Tihany. Néprajzi Értesítő XXXIV. 252–267.

1943 *A Balatonkörnyék népművészete.* (Szerk.) H. n. Balatoni Intéző Bizottság. 87 p. 11 t. (Balatoni könyvek 2.)
Ungersk folkkonst. Stockholm, Ungarisches Institut. 25 p.

1944 *Magyar pásztorművészet.* Budapest, Officina. 35 p. 16 t. (Officina képeskönyvek 48.)

1947 *Jelentés a Néprajzi Múzeum (Országos Magyar Történeti Múzeum Néprajzi Tára) 1942. évi állapotáról és működéséről.* Néprajzi Értesítő XXXV. 65–67.
Jelentés a Néprajzi Múzeum (Országos Magyar Történeti Múzeum Néprajzi Tára) 1943. évi állapotáról és működéséről. Néprajzi Értesítő XXXV. 259–261.

1948 *L'art pastoral hongrois.* Budapest, Officina. 40 p. 16 t.
Egyházi faépítészet. Művészetszemlélet, 4. sz. 11–12.
Hungarian peasant furniture. Budapest, Officina. 32 p. 16 t.
A kobak. Művészetszemlélet, 9. sz. 17–18.
A lóca. Művészetszemlélet, 7. sz. 2–4.
Magyar parasztbútor. Budapest, Officina. 38. p.
Le meuble rustique hongrois. Budapest, Officina. 40 p.
Mézesbábosság. Művészetszemlélet, 6. sz. 12–13.
Mezőcsáti fazekasművészet. Művészetszemlélet. 2. sz. 12.
Népművészet – iparművészet. Művészetszemlélet, 10. sz. 14.
Népművészeti ismeretek. Budapest, Vörösvári soksz. 45 p.
A paraszthaz. Művészetszemlélet, 8. sz. 5–6.
Parasztláda. Művészetszemlélet, 3. sz. 13–14.
Pásztorművészet. Művészetszemlélet, 1. sz. 12.
La Poterie hongroise. Budapest, Officina. 44 p.
A primitív népek építményei. Művészetszemlélet, 7. sz. 10–11.
A szőttes. Művészetszemlélet, 5. sz. 4–5.

1949 *A bokály.* Művészetszemlélet, 4–5. sz. 4–5.
A hímestojás. Művészetszemlélet, 6–7. sz. 6–7.
A honfoglaló magyarok fémművessége. Művészetszemlélet, 1. sz. 6–7.
Kosárfonás. Művészetszemlélet, 8–9. sz. 14–15.
Lőporszaruk. Művészetszemlélet, 2–3. sz. 6–7.
Maszkok. Művészetszemlélet, 2–3. sz. 21–22.
Motívum-ornamentum. Művészetszemlélet, 8–9. sz. 18–19.
Népművészet. Budapest, MEFESZ soksz. 47 p.
Népviselet. Művészetszemlélet, 1. sz. 14–15.
Szlovák és magyar hímzések. Művészetszemlélet, 10. sz. 6–7.
A téka. Művészetszemlélet, 8–9. sz. 2–3.
A tetoválás. Művészetszemlélet, 6–7. sz. 18–19.

1952 *Múzeumok és kiállítások a nép szolgálatában.* Múzeumi Híradó 3. sz. 8–14.

1953 *Mezőcsáti kerámia.* Budapest, Művelt Nép. 44 p. 15 t. (Magyar népművészet 17.)
Népművészeti és iparművészeti kiállítás. Szabad Művészet 197–203.

1954 *Bolgár népművészeti kiállítás a Műcsarnokban.* Szabad Nép 191. sz. 3.
A herendi porcelán. Kiállítás az Országos Iparművészeti Múzeumban. Szabad Nép június 5. 1. p.
Kiállításaink korszerű feladatai. Néprajzi Értesítő XXXVI. 278–286.
Kínai iparművészeti kiállítás Budapesten. Élet és Tudomány 1327–1399.
A Magyar Néprajzi Társaság csatlakozása a Hazafias Népfronthoz. (Ortutay Gyulával) Ethnographia LXV. 640.
A magyar népviseletek története című kiállítás az Országos Néprajzi Múzeumban. Ethnographia LXV. 593–600.
Magyar pásztorművészet. Élet és Tudomány 1158–1161.
A moszkvai Magyar Népművészeti és Iparművészeti Kiállítás. Múzeumi Híradó 68–69.

1955 *Bolgár újszerzeményi kiállítás a Néprajzi Múzeumban.* Néprajzi Értesítő XXXVII. 312–313.
Kapoli Antal az első Kossuth-díjas népművész. Adattári Értesítő 18–19.
A két faragó Kapoli. Budapest, Képzőművészeti Alap. 31 p. 15 t. (Magyar Népművészet 20).
Magyar Iparművészeti és Népművészeti Kiállítás. III. Budapest, Iparművészeti Múzeum. 16 p. 8 t.

A magyar népi díszítőművészet tájegységei és legszebb formakincsei. Élet és Tudomány 431—436.
Szovjetunió. [Beszámoló tanulmányútról] In: *Magyar néprajz-kutatók külföldi útjai 1954-ben.* Néprajzi Értesítő XXXVII. 303.
1956 *Főtitkári jelentés a Magyar Néprajzi Társaság 1955. jún. 29-én tartott LXVII. rendes közgyűlésén.* Ethnographia LXVII. 222—224.
Népművészetünk időszerű kérdései. Szabad Művészet 17—23.
1957 *Legyen a vár a kultúra vára?* Magyar Nemzet december 15.
1958 *Vidoizmenenija obraza zlogo duha „liderc" v szevernüh predsztavlenijah vengerszkogo naroda.* Incubus variants in the Hungarian folk beliefs. Acta Ethnographica VI. 41—72.
1959 *Magyar Szabadtéri Néprajzi Múzeum Ankét.* MTA Társadalomtudományi Közlemények.
1960 *Országos Iparművészeti Kiállítás, 4.* Budapest, Műcsarnok. 1959. december 18. 1960. január 31. (Rendezte) Budapest, Révai ny. 24 lev. illusztr.
1961 *Bódy Irén.* Művészet. II. 8. sz. 30—31.
1964 *Formakultúra, kulturált forma.* Magyar Nemzet XX. 75. sz. 13.
Népi bútorok. Budapest, Képzőművészeti Alap. 36 p. 26 t. (Népművészet).
1965 *Fémművességünk húsz éve. Ötvösök, műalkotások, vaskovácsok, rézdomborítók.* Magyar Nemzet XXI. 74. sz. 13.
Húsz esztendő magyar rajzművészete és textilművészete. Magyar Nemzet XXI. 91. sz. 4.
Húsz év magyar kerámiája. Magyar Nemzet XXI. 62. sz. 10.
Magyar gobelin-művészet húsz éve. Magyar Nemzet XXI. 56. sz. 9.
1968 *La céramique populaire hongroise.* Budapest, Corvina. 73 p. 24 t. (Art populaire hongrois 1.) Bibliogr. 69. p.
Hungarian pottery. Budapest, Corvina. 78 p. 24 t. (Hungarian Folk Art 1.) Bibliogr. 75. p.
Magyar népi kerámia. Budapest, Corvina. 73 p. 24 t. (Magyar népművészet 1.) Bibliogr. 69.
Ungarische Bauerntöpferei. Budapest, Corvina. 73 p. 24 t. (Ungarische Volkskunst 1.) Bibliogr. 69. p.
1969 *Személytelen-e a népművészet?* Ethnographia. LXXX. 573—579.
1970 *Hol tart ma a magyar kerámiaművészet?* Művészet XI. 1—2. sz. 21—23, 30—31.
Über die Unpersönlichkeit der Volkskunst. Acta Ethnographica XIX. 107—118.
1972 *Volkskunst und Tradition.* Acta Ethnographica XXI. 73—93.
1973 *Bevezető.* (Varga Marian: Népi iparművészet. 1953—1973.) Budapest, Magyar Nemzeti Galéria. 38 lev. Illusztr.
Magyar népi kerámia. 2. kiad. Budapest, Corvina. 73 p. 24 t. (Magyar népművészet 1.)
Bodrogi Tibor: Indonézia művészete. Indonesian Art. Budapest, 1971. Ism.: Domanovszky György. Acta Ethnographica XXII. 238—240.
1976 *A népi iparművészet korszakai.* In: A népművészet tegnap és ma. II. 9—14.
Vom Jägertum zum Bauerntum und bis zu den Anfängen der Töpferei. Acta Ethnographica XXV. 1—50.
1977 *Kántor Sándor.* Budapest, Népi Iparművészeti Tanács. 83, 2 p. Illusztr. (A népművészet mesterei 1.) Bibliogr. 87. p.
1978 *Vadas József útja a népi iparművészet körül.* Kritika 12. sz. 5.
1981 *A hagyományból építkezni, hozzáadva az egyéniséget. Beszélgetés . . . a népi díszítőművészetről, a folytatás lehetőségeiről, pályája tapasztalatairól.* Népszabadság XXXIX. 180. sz. 13.
A kerámiaművészet kezdetei. Budapest, Képzőművészeti Alap. 277 p. Illusztr. (Képzőművészeti zsebkönyvtár.)
Amerika. A magaskultúrák művészete. In: Bodrogi Tibor: Törzsi művészet. II. k. Budapest, Corvina 33—108. p. Illusztr.
Amerika. Die Kunst der Hochkulturen. In: Bodrogi, Tibor (hrg.): Stammeskunst. Bd. 2. Amerika, Asien. Budapest, Corvina. 39—133 p.
A magyar nép díszítőművészete. 1—2. köt. Budapest, Akadémiai K. Bibliogr. 1. köt. 309—315. p.
Kelemen Pál: Régi amerikai művészet. Budapest, 1981. Ism.: Domanovszky György Ethnographia XCIII. 635—636.
1983 *A két Kapoli.* Budapest, Corvina. 38 p. 55 t. (A népművészet mesterei.)
Mai magyar népi iparművészet. (Bev. szöveget írta.) Budapest, Képzőművészeti K. 272 p. Illusztr. Bibliogr. 268—270.

Andrásfalvy Bertalan

Pesovár Ferenc emlékezete 1930—1983

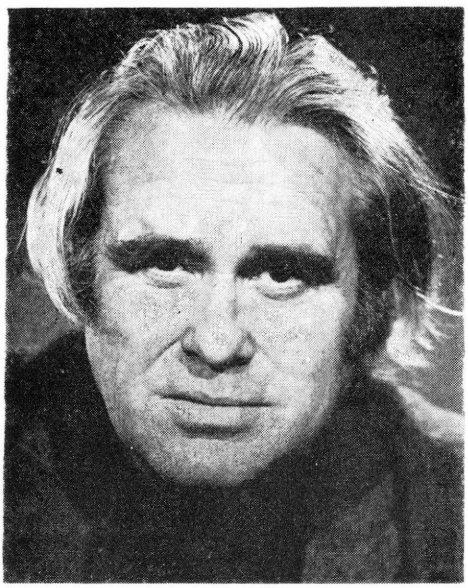

Fotó Gelencsér Ferenc

1983. március 9-én kísértük utolsó útjára PESOVÁR Ferencet szülőfalujának, Herendnek kicsi temetőjében.

A magyar néptánckutatás, a hagyományra építő magyar táncművészet és népitánc-mozgalom egyik nagy és legszerényebb munkását vesztettük el benne korán, igen korán. Aránylag kevés nyomtatásban megjelent dolgozata korántsem tükrözi munkájának értékét. Élesszemű megfigyelései, alapos gyűjtései, rengeteg személyes tapasztalata, őszintén kimondott véleménye, bírálata, eszmecserére, vitára való állandó készsége láthatatlanul és megmérhetetlenül, de meghatározó erővel járult hozzá ahhoz a tőkéhez, tudásanyaghoz, amelyet a magyar néptánckutatás nemzetközileg elismert eredményeinek nevezünk. Ugyanígy „benne van" PESOVÁR Ferenc abban a magyar tánckultúrában is, amely színpadon az egész világ gyönyörűségére, a táncházakban, gyermekjátszókban mi magunk megtartására és megtalálására olyan pótolhatatlanul létrejött. Sok, sokezer méter film, följegyzés, adat, gondosan fogalmazott és szépen megvilágított lexikoni szócikk, de emberi kapcsolat, nemzetek közti barátság, tánccsoport és népi együttes — nem jött volna létre nélküle. Nagy nyereségünk volt rövid, szenvedésekben is gazdag élete, halálával veszteségünk fölmérhetetlen. Most volt az alkotás, a begyűjtött gazdag tapasztalatok megfogalmazásának, megírásának éveiben.

Herenden született 1930-ban, a gimnáziumot Veszprémben végezte el. A nép műveltségének, hagyományainak megbecsülésére és kutatására édes-

apja példája és eszméi irányították őt és Ernő bátyját is. Édesapja is Herenden született és e falunak volt jegyzője hosszú ideig. A veszprémi gimnáziumban ez az érdeklődés és megbecsülés nagyszerű élményekkel gazdagodott és kapott határozottabb irányt HELYES László piarista gimnáziumi tanár és MOLNÁR István néptánckutató és táncművész révén. Amikor leérettségizett, már világosan látta élethivatását: a magyar nép táncainak kutatója lesz és bátyját követve az egyetemre, a néprajz-szakra jelentkezett. Mivel 1949-ben, érettségije után nem vették fel az egyetemre, elhatározta, hogy a kényszerű várakozás hasznosítására belép a Néphadsereg Művészegyüttesébe hivatásos táncosként és tánctudását, készségét fogja gyarapítani addig, míg az egyetem muzeológus-néprajz-szakára föl nem veszik. 1950-ben megkezdhette tanulmányait és ez év szeptemberében láttam meg először néprajzi előadásokon. Még egyenruhát viselt ekkor, pár hét eltelt, amíg elbocsátották a hadsereg kötelékeiből. Szerény, segítőkész, mindig nyílt és őszinte magatartásával mindnyájunk barátja lett az évfolyamon. Volt valami megmagyarázhatatlan vonzóereje kissé nyers, csöppet sem simulékony, de mégsem kihívó, inkább félszeg, visszahúzódó, szótlan egyéniségének. Szokatlanul egyenes volt, egy pillanatig sem tudta „megjátszani magát", sem udvariasságból, sem azért, hogy magát megkedveltesse. Mindig csak tiszta önmagát adta, és ezért a nyíltságáért nagyon keserű adót fizetett életében nem is egyszer. Nem sikerekre, munkára készült föl az egyetemen. Egyik igen szellemesen előadó tanárunk az óra végén egyszer mindnyájunknak föltette a kérdést, hogy miért választottuk a muzeológiai tanulmányokat. Az első évben akkor a muzeológiai szakon együtt hallgattuk az órákat a régészekkel, művészettörténészekkel és keletkutatókkal. A kérdésre sorra válaszolgattunk: ki nagy felfedező, tudós, ki a magyar őstörténet titkainak régész megfejtője akart lenni és ennek megfelelően képzelte el magát a katedrán vagy valamilyen tudományos intézet élén, világrengető kérdések szakembereként. Amikor Ferire került a sor, hátravetette a fejét és ide-oda ingatva magát — ez volt a szokása, ha fontosat akart mondani, valamit, ami egyenesen a bensejéből szakadt ki — így válaszolt: „Én azt hiszem, egy vidéki múzeumban fogok dolgozni és gyűjteni." Hosszú csend következett, „Talán maguknak van igazuk" — hangzott a válasz. Napok múltán hallottuk válaszunkról kialakított véleményt — mert magam is hasonlót mondhattam — „micsoda igénytelenség!" Ez az „igénytelenség" a tartalmas, állandó és fáradhatatlan gyűjtő és közvetítő életet jelentette PESOVÁR Ferenc számára. Nem volt sohasem más terve, szándéka magánéletre, pihenésre, csak azoknak az embereknek a keresése, azoknak az alkalmaknak látogatása, akiktől és ahol a tánc és a népdal, a csodált és szenvedéllyel megfigyelt táncos élmény, mint forrásból felbuggyant. A szemünk előtt felbomló és elenyésző paraszti műveltség ünnepi pillanatainak megfigyelése, filmmel, fényképpel, hangszalaggal való rögzítése volt PESOVÁR Ferenc számára is az ünnep. Nem akart elmulasztani egyetlen alkalmat sem, ezért utazott, gyalogolt, virrasztott és várakozott betegen is, szinte haláláig. Van valami sorsszerű abban is, hogy az örökké utazó otthontalant a vonaton érte a halál.

Gyűjtő, utazó, kutató életét már egyetemista korában megkezdte, hála MUHARAY Elemér felejthetetlen ügyszeretetének. MUHARAY akkoriban a Népművészeti Intézet Néprajzi Osztálya élén állt és felismerte PESOVÁR Ferencben a fáradságot nem ismerő, minden áldozatra kész, tanulni és ismerni kívánó táncgyűjtőt, aki teljesen azonosult hivatásával. Először többnyire csak „zsü-

rizni" jártunk az akkoriban járásonként és megyénként szervezett „kultúrversenyekre", Mátészalkától Zalaegerszegig és Kapuvártól Gyuláig. Rangsorolnunk, minősítenünk kellett a fellépő színjátszókat, dalosokat és táncosokat, esetleg kiválasztanunk azokat a csoportokat vagy szereplőket, akiket az országos bemutatókra érdemes lett volna meghívni. A véleményezés keserves és sok tapintatot kívánó munkája után — hiszen mindnyájan tudtuk, hogy a jószándékkal létrejött színjátszó-csoportok, énekkarok és tánccsoportok egyszeriben szétbomlanak, ha kemény bíráló szó éri munkájukat —, megkerestük azokat a dalosokat és táncosokat, akiktől, megítélésünk szerint, eredeti táncot láttunk, dalt, muzsikát hallottunk és megpróbáltuk őket egy rögtönzött vagy tervezett „felgyűjtésre" megnyerni és előkészíteni. A műkedvelők kultúrversenyeinek látogatása így segítette PESOVÁR Ferencet is országos tájékozódáshoz és néptánc-gyűjtéshez. A különben nehezen barátkozó PESOVÁR Ferenc csodálatra méltó ügyességgel és tapintattal tudta meggyőzni az embereket, hogy táncoljanak a „mozi" előtt, s hogy ez nem volt tettetés, olcsó trükk vagy csalás az ügy érdekében, azt az bizonyítja, hogy a rábeszéltek, a filmfelvevő elé csalt táncosok közül nem eggyel sírig tartó őszinte barátságot kötött. Ott voltak a temetésén is . . .

Egyetemi hallgatóként nemcsak állandóan járt gyűjteni, hanem tánctudását is szorgalmasan gyarapította, hiszen ez a tánckutató számára elengedhetetlenül szükséges volt. Többféle alkalmi és állandóbb táncoportban táncoltunk együtt. Az évfolyamon a magyar szakosokkal együtt formáltunk táncoportot és alakult ki szorosabb barátságunk MARTIN Györggyel, GYŰSZI Lászlóval, FARKAS Gáborral és WACHA Imrével, akikkel együtt táncoltunk a Vegyipari Szakszervezetek Központi Együttesében VÁSÁRHELYI Lászlónál. A néprajz szakon is volt alkalmi táncoport MAÁCZ Lászlóval és ERDÉSZ Sándorral, akik fölöttünk jártak. Velük együtt hallgattuk VARGYAS Lajost népzenei és a magyar vers-ritmusról tartott speciál-kollégiumaiban. Az ő előadásai, tudományos kérdésfölvetései és eszméi nagy hatással voltak PESOVÁR Ferencre is. Tanítványának is vallotta magát. Visszatekintve úgy látom, hogy akkor VARGYAS Lajos vezetésével alakult ki a magyar népzene, de még inkább a magyar tánckutatás egyik jelentős műhelye, az az együttműködés, melynek figyelemre méltó tudományos eredmények köszönhetők. Ennek a kutatócsoportnak mindvégig egyik legerősebb támasza, önzetlen munkása volt PESOVÁR Ferenc.

Az egyetem elvégzése után, 1955-ben muzeológusi pályáját Kiskunfélegyházán kezdte meg. 1957-ben került Székesfehérvárra. Fejér megyében, ahol a polgárosodás következtében a legkevésbé számíthattunk a magyar népköltészet és tánc gyűjtési lehetőségeire, a néphagyomány fennmaradására (éppen ezért korábban sem végeztek itt jelentősebb néprajzi kutatómunkát és a megyét egyértelműen fehér foltnak könyveltük el), PESOVÁR Ferenc néhány év alatt olyan népzenei és tánc-anyagot, valamint szokásokat fedezett föl és rögzített, melyekre senki sem gondolt és nagy meglepetést okozott. Úttörő munkáját igyekezett azonnal hasznosítani a közművelődésben itt is, elsősorban a fehérvári fiataloknak adva pótolhatatlan aranyfedezetet a helyi hagyományok, dalok és táncok felelevenítésében.

PESOVÁR Ferenc kutatásainak első jelentős állomása volt Szatmár, melynek falvait még egyetemista korában ismerte meg. Tyukod táncairól és táncéletéről írta meg szakdolgozatát, ennek egy részlete még 1954-ben megjelent. A tyukodi Szuromi Péter táncáról, a néphagyományban betöltött

szerepéről írt tanulmánya az első személyiségfeltáró tanulmány a tánckutatásban. Az 1950—60-as években igen sokat gyűjtött a Felső-Tisza vidékén, MARTIN Györggyel és bátyjával, PESOVÁR Ernővel, elsősorban a botoló táncokat nyomozva. Székesfehérvárra kerülve gyűjtő- és kutató tevékenysége kiterjedt az anyagi műveltségre is, igen sok tárgyat gyűjtött, foglalkozott a Székesfehérvár-fölsőváros céheivel, juhászaival. Nagy anyagot gyűjtött össze a késes mesterség tárgyi és szóbeli hagyományaiból, — sajnos, összefoglaló tanulmányával nem készült el már. Számos kiállítást is szervezett, a múzeum néprajzi gyűjteményét gyarapítva rendezte. Fejér megyei gyűjtései során részt vett tájházak kialakításában. Szép és alapos szokásleírásai közül kiemelkedik a mohai tikverőzés, a mohai farsangolás anyaga. A megye tánchagyományainak rendszeres feldolgozásába belekezdett, de ebből csak az első füzet, az alapi táncokról szóló jelent meg. Halála előtt néhány hónappal került csak ki a nyomdából Fejér megye népzenéjéről készült szép kötete. Az 1960-as évektől kezdve rendszeresen járt gyűjteni a határainkon túli magyarság táncanyagának megismerésére, eljárt a szomszéd népek minden elérhető néptánccal kapcsolatos rendezvényére, konferenciájára, fesztiváljára. Élmény volt meghallgatni beszámolóit, amikor megérkezett valamelyik román, szlovák, morva vagy lengyel táncos találkozóról, paraszt-együttesek bemutatóiról. Annyira ismerte Kelet-Közép-Európa táncait és táncművészeti mozgalmait, hogy biztos ítélettel fedezte föl az eredetit, az értéket és választotta el a romantikus művészkedéstől, színpadi blöfftől. Minden munkájában rendkívül érzékeny és jó megfigyelő volt, vesékig hatoló látással és helyzetfelismeréssel. Rögtön észrevette az emberek szavakkal eltakart igazi szándékát is. Ha küszködött is néha a kifejezés pontosságáért és darabosan, befejezetlen mondatokkal fogalmazott, megállapításai, hasonlatai akkor is találóak voltak, mindig „ültek", s nemegyszer derültünk azon, ahogy kedvesen leleplezett valakit, rátapintott a kimondatlan szándékra és a lényegre, s ez néha a felfedezés erejével hatott ránk. A magyar tánchagyományokkal kapcsolatos számos kifejezés, fogalom vagy szokás pontos leírását, megfogalmazását köszönhetjük neki, a Magyar Néprajzi Lexikon ide vonatkozó szócikkeit nagyrészt ő írta meg. Behatóan foglalkozott a Kelet-Európa-szerte elterjedt táncjátékkal, az elveszett juhait sirató pásztor vagy leány megjelenítésével, a dunántúli táncok történeti rétegeivel, az eszközös táncokkal és népies műtáncok kérdésével. A táncélettel foglalkozó összefoglaló tanulmánya tankönyvszerű kézikönyvként jelent meg és alapvető jelentőségű későbbi gyűjtések számára.

Sajátos életművében összeforrt a kutató, a néphagyományt lelkiismeretesen rögzítő és feldolgozó tudós a néphagyományt a jövő művelődésének alakítása érdekében közvetítő, tanító nevelővel. „Az emberiségnek egy nemzetet megtartani, sajátságait mint ereklyét megőrizni és szeplőtelen minéműségében kifejteni, nemesíteni, erőit, erényeit, és egy egészen új, eddig nem ismert alakban kiképezve végcéljához, az emberiség feldicsőítéséhez vezetni..." — ez volt SZÉCHENYI Istvánnak — a Kelet Népé-ben leírt szavaival PESOVÁR Ferenc számára is a feladat, élethivatás, legfőbb és legszebb emberi kötelesség. A nemzet legbelsőbb sajátja — az a sajátos műveltsége, művészete, értékrendje, mellyel nemcsak megtalálja helyét a világban, hanem az egész emberiségnek adni is tud. Ennek a műveltségnek tiszta forrása mindenkor a néphagyomány; ha pedig nem lenne az, akkor újra azzá kell tenni értékeit — ezt vallotta, eszerint élt PESOVÁR Ferenc, ezért dolgozott gazdag és számunkra

mégis oly rövid életében. Hagyományt gyűjtő, megmentő és továbbadó, tanító élethivatást vállalt és nem törődött azzal, hogy ezért egyesek — a táncosok, táncművészek részéről mert tudós, a szaktársak részéről, mert táncos — kigúnyolták.

Akik látták őt táncolni, nem felejtik el. Amikor 1957 nyarán igazságtalanul elszenvedett meghurcolás után megromlott egészséggel és elnehezült testtel újra munkába állt, már ritkán táncolt. De ha mégis, ha röviden is, csak pár lépést, nem adott föl egy szikrát sem abból a keménységből, melyhez hasonlót azóta sem láttam a legkiválóbb hivatásos táncosoktól sem. Keresem hozzá a méltó hasonlatot, de nem találok más méltó szót táncára, csak azt, hogy lelkesülten táncolt, a szó legmélyebb értelmében. Egy pillanat alatt óriássá nőtt, emberfeletti erő költözött beléje. Villámgyors fővetései és mozdulatai utánozhatatlanok voltak, pedig mindig csak magának táncolt, nem másoknak mutogatva magát.

Gyakran eszembe jut, hogyan énekelt. Ha nagyritkán, szűkebb körben eldúdolta kedves dalait, — „Imhol kerekedik egy fekete felhő", vagy saját gyűjtéséből: „Dudolok-dalolok de nem jókedvemből", és Bujákon való járásunk emlékezetéül: „Jaj Istenem, jaj de régen, Jártam a bujáki réten . . ." kezdetűt, éneklését csak táncához lehetett hasonlítani. Megdöbbentő azonosulás, lelkesültség áradt hangjából. Nem lehetett véle fujni, — hallgatni kellett. Az a művészet, melyet olyan szenvedéllyel kutatott, számára több volt, mint a kutatás tárgya. Azokat az indulatokat élte át velük, melyek annakidején megteremtették e dalokat, a hozzá hasonló sorssal és néppel megvert és megáldott emberekben.

Pesovár Ferenc irodalmi munkássága

(Frigyik Katalin bibliográfiájának fölhasználásával összeállította S. Gémes Magda)

1954 *A magyarországi népi tánckataszter és táncatlasz.* A Néprajzi Múzeum Adattárának Értesítője 7. sz. 14—17.
Tyukod táncai és táncélete. In: Rábai Miklós: Szatmári táncok. 5—18. (Néptáncosok kiskönyvtára 9—10).
1955 *Szuromi Péter.* Táncművészet 366—367.
Tyukod táncai és táncélete. (Kéziratos szakdolgozat az ELTE Bölcsészeti Karának Folklór Tanszékén).
1957 *Kéziratos daloskönyv 1827-ből.* Néprajzi Közlemények II. 3—4. sz. 294—308.
1958 *A tóvidék néprajza.* Velencei tó. Székesfehérvár. 22—23.
1959 *Adatok egy balladatípus elterjedéséhez.* István király Múzeum közleményei E sor. 3. 82—87.
Néprajzi gyűjtőutak. A Fejér megyei Múzeumok évi jelentése 1957. évre. István király Múzeum közleményei E sor. 3. 13—14.
Új szerzemények. Néprajzi gyűjtemény. A Fejér megyei Múzeumok évi jelentése 1957. évre. István király Múzeum közleményei E sor. 3. 18—20.
1960 *Fejér megyei népi táncok. I. Alapi táncok.* Danses folkloriques du comitat de Fejér. I. Danses d'Alap. Alba Regia 1960. 1. 99—145. 3 t.
Táncmesterek a szatmári falvakban. Táctudományi Tanulmányok 309—332.
1963 *Néprajzi gyűjtemény.* Alba Regia II—III. 1961—1962. 119.
Néprajzi gyűjtőutak. Alba Regia II—III. 1961—1962. 115—116.
1964 *A Moszkvában tartott VII. Nemzetközi Anthropológiai és Ethnológiai Kongresszus táncelőadásai.* Táncművészeti Értesítő 71—74.
Néprajzi adatok Kisláng településtörténetéhez. In: Tanulmányok Kisláng múltjából és jelenéből. 114—122. (István király Múzeum közleményei B sor. 25).

1965 *Néprajzi gyűjtőutak.* Alba Regia IV—V. 1963—1964. 176—177.
Új szerzemények. Néprajzi gyűjtemény. Alba Regia IV—V. 1963—1964. 179—180.
1966 *Céhélet, népélet.* Az István király Múzeum állandó kiállításának vezetője. Székesfehérvár. 29—41. (István király Múzeum közleményei. D sor. 40.)
Népi kerámia. Kerámia. In: A Középdunántúl anyagi műveltsége. 1. Székesfehérvár. 20—22.
Néprajzi gyűjtőutak. Alba Regia VI—VII. 1965—1966. 134.
Új szerzemények. Néprajzi gyűjtemény. Alba Regia VI—VII. 1965—1966. 135—136.
1967 *Dunántúli pásztorművészet.* Hirtenkunst in Transdanubien. Kiállítás. Székesfehérvár. 54 p. (István király Múzeum közleményei D sor. 53).
1968 *Egy megyei népszokás: a mohai tikverőzés.* Fejér megyei Hírlap, március 3. 10—11.
Kanásztánc és seprűtánc — mutatványos táncaink két típusa. Tánctudományi Tanulmányok 1967—1968. 93—125.
Mezőföldi tánchagyományok. Múzeumi Magazin 2. sz. 25—26.
A népdalgyűjtés Fejér megyében. Fejér megyei Hírlap, május 19. 9.
Néprajzi gyűjtőutak. Alba Regia VIII—IX. 1967—1968. 180—181.
Új szerzemények. Néprajzi gyűjtemény. Alba Regia 1967—1968. VIII—IX. 183.
1969 *Az elveszett juhait sirató pásztor története. 1. Újabb adatok egy táncpantomim elterjedéséhez.* Táncművészeti Értesítő 2. sz. 85—97. p + táncleírás mellékletek.
Folklorfesztivál és sympozion Ohridban. [Andrásfalvy Bertalannal] Táncművészeti Értesítő 62—69.
A néptánckutatás jelentősége a táncpedagógusok továbbképzésében. Fejér megyei Népművelők Fóruma, 3. 46—51.
Platz des südtransdanubischen (südpannonischen) Tanzdialektes in der ungarischen und südosteuropäischen Tanzkultur. Makedonski Folklor II. 3—4. sz. 369—375.
Új szerzemények. Néprajzi gyűjtemény. Alba Regia X. 1969. 152—153.
1970 *A juhait kereső pásztor tánca. 2.* Táncművészeti Értesítő 91—108. + táncleírás és kottamellékletek.
1971 *Néprajzi gyűjtőutak.* Alba Regia XI. 1970. 167.
Új szerzemények. Néprajzi gyűjtemény. Alba Regia XI. 1970. 168—169.
1972 *Farsangi tikverőzés Mohán.* Élet és Tudomány XXVII. 7. sz. 296—299.
Néprajzi gyűjtőutak. Alba Regia XII. 1971. 285—286.
1973 *Ein dramatisches Volksspiel in Südosteuropa.* Makedonski Folklor VI. 12. sz. 179—182.
Ism.: Martin György. Magyar tánctípusok és táncdialektusok. Ethnographia LXXXIV. 172—175.
1974 *Néprajzi gyűjtőutak.* Alba Regia XIII. 1972. 313—314.
1975 *Néprajzi gyűjtőutak.* Alba Regia XIV. 1973. 376.
1977 *Andalgó, Bálgazda, Bilétes bál, Bokázó, Bokázó ütem, Botos tánc, Citerabál, Cséptánc, Dudabál, Eszközös táncok.* Magyar Néprajzi Lexikon. 1. köt. 100, 201—202, 287, 311, 311, 357—358, 437, 493, 617, 731—732.
Aratóünnep. [Újváry Zoltánnal] Magyar Néprajzi Lexikon. 1. köt. 197.
Búcsú. [Manga Jánossal] Magyar Néprajzi Lexikon. 1. köt. 376—378.
Cifra. [K. Csilléry Klárával] Magyar Néprajzi Lexikon. 1. köt. 419.
Első legény. [Morvay Judittal] Magyar Néprajzi Lexikon. 1. köt. 676—677.
Fejér megye fehér folt? Táncművészet 5. sz. 22—24.
Néprajzi gyűjtőutak. Alba Regia XV. 1974. 276.
1978 *Bevezetés.* In: Néprajzi pályamunkák Fejér megyéből. I. 5. (István király Múzeum közleményei B sor. 33).
A magyar nép táncélete. Tánctanulás, táncalkalmak, táncrendezés. (Oktatási segédanyag.) Budapest. 114 p. (Néptáncpedagógusok kiskönyvtára.) Bibliogr. 78—83.
Néprajzi gyűjtőutak. Alba Regia XVI. 1975 388.
1979 *Balladaest a Séd völgyében.* Táncművészet 2. sz. 30—32.
Farsangi bál, Gyermekbál, Gyermeklakodalom, Gyertyás verbunk, Hátravágó, Hegyező, Játszó, Kalákatánc. Magyar Néprajzi Lexikon. 2. köt. 58—59, 346, 350, 358, 493, 515, 674—675, 713.
A hagyomány korszerű felhasználása. A közművelődés Fejér megyében. 1. 17—19.
Molnár István és Veszprém. István Molnár and Veszprém. Tánctudományi Tanulmányok 1978—1979. 371—385.
Néprajzi gyűjtőutak. [Lukács Lászlóval] Alba Regia XVII. 1976. 369—370.
1980 *A dunántúli tánchagyomány történeti rétegei.* Magyar néptánchagyományok. Budapest. 19—24.

Az elveszett juhait kereső pásztor története. Magyar néptánchagyományok. Budapest 343—349.
Kampós tánc, Karácsonyi tánc, Kendős tánc, Kezes, Kisharang, Kisszéktánc, Kontratánc, Lapockás tánc, Lapáttánc, Lejtő, lejtős, Leköszönés, Magyar kettős, Magyar szóló, Menettánc, Műtánc, Nagyharang, Népies műtáncok. Magyar Néprajzi Lexikon. 3. köt. 14, 67, 141, 186, 410, 428, 438, 489, 501, 560, 678, 686, 719—720.
Kígyó. [Diószegi Vilmossal és K. Csilléry Klárával] Magyar Néprajzi Lexikon. 3. köt. 193—194.
Kimuzsikálás, kitáncoltatás. [Jávor Katával] Magyar Néprajzi Lexikon. 3. köt. 197.
Legénybíró. [Németh Imrével] Magyar Néprajzi Lexikon. 3. köt. 428.
Mutatványos szólótáncaink: kanásztánc, seprűtánc. Magyar néptánchagyományok. Budapest. 146—148.
A nemzetiségi néprajz helyzete. Az István király Múzeum tulajdonában levő nemzetiségi anyag értékelése. Közművelődés Fejér megyében. 1. 29—32.
Néprajzi gyűjtőutak. Alba Regia XVIII. 1977—1978. 369.

1981 *Fejér megye népművészete.* In: Fejér megye bemutatkozik. Székesfehérvár, Fejér megyei Tanács — Idegenforgalmi Propaganda Kiadó Vállalat. 47—51.
Oláh leány tánca, Padkaporos bál, Palotás, Pendzsom, Regrutabál, Sapkatánc, Sarkantyús tánc, Söprűtánc, Süveges tánc, Szabad bál. Magyar Néprajzi Lexikon. 4. köt. 81—82, 152, 170—171, 228, 332, 397, 400, 485—487, 515, 517.
Párnás tánc. [Maácz Lászlóval] Magyar Néprajzi Lexikon. 4. köt. 194—195.
Székesfehérvár-felsővárosi népdalok. In: Változások városa. Antológia Székesfehérvárról. Székesfehérvár, Székesfehérvár Város Tanácsa. 131—150.

1982 *Béres vagyok, béres. Fejér megyei népzene.* Fejér megye néprajza. I. Székesfehérvár. 324 p. (István király Múzeum közleményei. A sor. 25.)
Néprajzi gyűjtőutak. Alba Regia XIX. 1979. 297.
Táncalkalmak, Tánchely, Táncillem, Tánciskola, Táncmester, Táncos egyéniségek, Táncra kérés, Táncrendezés, Táncsarkantyú, Tánctanulás, Táncviselet, Taposóbál, Tétovázó, Turtáncok, Ügyességi táncok, Üveges tánc, Vasvári verbunk. Magyar Néprajzi Lexikon. 5. köt. 174, 176—177, 177—178, 178—179, 180—181, 182, 183, 184, 184—185, 186, 188, 208, 280, 372, 437—438, 446—447, 513.

1983 *Kanásztánc és ugrós.* In: Tánchagyomány és tánckutatás Déldunántúlon. Szerk.: Bodai J. Budapest, 1983. Népművelési Propaganda Iroda.
Néptánckutatás Somogy megyében. In: Tánchagyomány és tánckutatás Déldunántúlon. Szerk. Bodai J. Budapest, 1983. Népművelési Propaganda Iroda.
A néptánckutatás története és a magyar néptáncok jellemzése a „Magyar táncművészet" c. kötetben. Szerk.: Kaposi Edit, Pesovár Ernő. Budapest
Útmutató a déldunántúli táncok és táncélet gyűjtéséhez. Tánchagyomány és tánckutatás Déldunántúlon. Szerk. Bodai J. Budapest, 1983. Népművelési Propaganda Iroda.

ifj. Kodolányi János

Toivo Vuorela

1909—1982

Az Albert Hämäläinen professzor mellett fölnőtt finn néprajzkutató nemzedék kiemelkedő egyénisége volt: kitűnően képzett, művelt, kimeríthetetlen ismeretekkel rendelkező kutató, kiváló szervező, nagyszámú maradandó mű alkotója.

1909. május 11-én született Jalasjärviben, Finnország Etelä-Pohjanmaa nevű területén. Származási helyének munkásságában fontos szerepe volt, hiszen kutatásainak jó részét ott végezte. Hämäläinen professzor tanítványa-

ként széles körű ismereteket szerzett a finn népi kultúra egészéről, ezek az ismeretek kutatásaira is irányító hatást gyakoroltak: otthonosan mozgott a kultúra különféle területein, szívesen is folytatott tanulmányokat több témakörben. HÄMÄLÄINEN tanszékén alkotta első nagy tanulmányát, *Etelä-Pohjanmaan kansanrakennukset* című doktori értekezését. (Megjelent Helsinkiben, 1949-ben.) Ebben a monográfiában személyes helyszíni gyűjtéseire támaszkodva ismerteti Dél-Pohjanmaa népi építészetét. Disszertációja megjelenése után többször is visszatért az építkezés témakörére.

Érdeklődésének és ismereteinek széles körű voltát jellemzik a táplálkozás, a szokások, valamint a hiedelmek körében készült tanulmányai. 1959-ben jelent meg néprajzi szótárának, pontosabban kislexikonának első változata, 1964-ben pedig jelentősen kibővített második kiadása *(Kansatieteen sanasto)*. Törekvéseinek iránya a szintézisek alkotása felé fordult. Elsőnek 1960-ban *Suomensukuiset kansat* című művét adta közre, ebben a finnugor népekről foglalta össze ismereteit. 1975-ben jelent meg összefoglaló finn néprajza, a méreteiben is lenyűgöző *Suomalainen kansankulttuuri*.

1952–1972 között a Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (Finn Irodalmi Társaság) titkáraként, valamint kiadóhivatala vezetőjeként irányította, szervezte a Társaság munkáját, könyvkiadói tevékenységét. Irányításával a Társaság valóságos tudományos könyvkiadóvá fejlődött. Maga is több tanulmánykötetet szerkesztett, főleg a Tietolipas nevű sorozatban.

Egyik szervező, irányító munkatársa volt a finn néprajzi atlasznak. Szerkesztésében jelent meg az atlasz első, az anyagi kultúrát feldolgozó kötete. Ebben 22 térképet szerkesztett és kommentált. Tevékenyen részt vett az európai néprajzi atlasz előkészítő munkálataiban is.

Hosszú időn át erős szálak fűzték a Helyismereti Szövetséghez (Kotiseutuliitto), két alkalommal több éven át szerkesztette a Szövetség „Kotiseutu" című folyóiratát, amely voltaképpen néprajzi lapnak is tekinthető, a benne rendszeresen megjelenő néprajzi cikkek révén.

Ő volt a II. Nemzetközi Finnugor Kongresszus (Helsinki) előkészítésére megbízott szervező bizottság irányítója.

Tudományos és szervező munkásságának elismeréséül 1961-ben egyetemi tanári címmel tüntették ki.

Elhunytával a Magyar Néprajzi Társaság tiszteleti tagját gyászolja.

ifj. Kodolányi János

Niilo Valonen

1913—1983

Tanítványai, barátai, tisztelői hetvenedik születésnapjának megünneplésére készültek, az ünneplésre azonban már nem kerülhetett sor: április 12-én lett volna a születésnapja, február 11-én meghalt.

Urjalában született, szoros szálak fűzték azonban Punkalaitunhoz, hiszen apja 1917-től ott volt a községi és az egyházközségi erdők gondnoka. Középiskolát a hämeenlinnai líceumban végzett, egyetemi tanulmányokat Helsinkiben folytatott. A néprajz iránti érdeklődése egyetemi évei alatt bontakozott ki. Albert HÄMÄLÄINEN professzor nagy hatást gyakorolt rá építkezés kutatásaival, főleg *Keski-Suomen kansanrakennukset* című művével.

A 30-as évektől kezdve tárgygyűjtést folytatott több gyűjtemény részére, és néhány gyűjtemény leltározására kapott megbízást.

A másik vonzási kör ifjúsága óta a finn nyelv volt. Már diákként végzett értékes szógyűjtést, ezeket később újabb adatgyűjteményekkel egészítette ki.

Tanulmányainak a befejezése után különféle munkaterületeken dolgozott: 1952-ig a helsinki egyetem mezőgazdasági múzeumában, 1952—53-ban a turkui történeti múzeum igazgatójaként, 1953—55-ben a seurasaari szabadtéri múzeum vezetőjeként, 1955—61-ben a Finn Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya vezetőjeként. 1949—52-ben a Finn Múzeumszövetség (Suomen Museoliitto) titkára, 1950—52-ben a Helyismereti Szövetség (Kotiseutuliitto) titkára. 1961-ben egyetemi tanárrá nevezték ki a helsinki egyetem néprajzi tanszékére. A korábbi években már docensként végzett oktatói munkát a turkui, valamint a helsinki egyetemen. 1977-ben vonult nyugállományba, az aktív munkáról azonban nem mondva le.

Tudományos érdeklődése igen széles körű volt, néhány témakör azonban végigkísérte egész pályáján. Elsőnek az építkezés, valamint a település témakörét kell kiemelnem. Alapos előtanulmányok után 1963-ban jelent meg *Zur Geschichte der finnischen Wohnstuben* című nagy monográfiája. A HÄMÄLÄINEN tanítványaként kapott indíttatás, majd a Szabadtéri Múzeum vezetőjeként kezdett kutatások vetették föl számára a megoldásra váró kérdéseket. Tanszéke vezetőjeként tanítványaival is végeztetett falu- és épületkutatásokat. 1975-ben az Ethnologia Europaeában, a *Zu den ältesten Schichten der finnischen Hauskultur* című tanulmányában foglalta össze ismeretei lényegét. A kutatásokban egyre inkább a kis közösségek vizsgálatát szorgalmazta. Az V. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson általa irányított szimpózium tematikájául is a ház és a család kapcsolatainak feltárását és bemutatását, megvitatását választotta.

Hosszú évekkel ezelőtt kezdte el egy új finn bútormonográfia anyagának az összegyűjtését, s néhány éve fogott hozzá anyaga feldolgozásához. Kisebb részlettanulmányaiban főleg stílusvizsgálatokkal foglalkozott s pl. azt elemezte, miképpen válnak népivé a művészeti stílusok (*Kulttuurityylien ja muotien kansanomaistuminen*. Helsingin Yliopiston Kansatieteen Laitoksen Toimitteita, 2/1976). Nagy munkája sajnos befejezetlen maradt. Említett tanulmányaiból szinte természetesen következett a népművészet iránti érdeklődésének kibontakozása. Felfogását a RÁCZ Istvánnal együtt kiadott, a finnugor népek művészetével foglalkozó kötet bevezetőjében foglalta össze.

Hogy érdeklődésének széles körű voltát még inkább bemutassuk, meg kell említeni, hogy 1952-ben *Geflechte und andere Arbeiten aus Birkenrindstreifen, unter besonderer Berücksichtigung finnischer Tradition* címmel megjelent doktori értekezésében monografikus összefoglalást adott a nyírkéreg feldolgozásáról és használatáról. Kutatásokat végzett a sí finnországi elterjedésének és használatának feltárására, sőt, 1969-ben a szerkesztésében jelent meg egy szakácskönyv is, a *Satakuntalainen keittokirja*. Tudományos feldolgozó munkájában következetesen alkalmazta a jelenségek térbeli elterjedésének követését, térképes ábrázolását, valamint a nyelvi adatokat, etimológiákat.

Igen eredményes, ám alig észrevehető szervező tevékenységet fejtett ki. A Néprajzi Osztály vezetőjeként önkéntes gyűjtő levelező hálózatot szervezett, a gyűjtők tájékoztatására, valamint feladatokkal ellátására kiadványt indított. A tanszéken folyó munka eredményeinek a közzétételére kiadvány-

sorozatot szerkesztett (Helsingin Yliopiston Kansatieteen Laitoksen Tutkimuksia), új tudományos folyóiratként megalapította az Etnologia Fennica című periodikát. Nagyon jelentős eredményeket ért el a Kansatieteellinen Arkisto szerkesztőjeként. Ez a sorozat a Suomen Muinaismuistoyhdistys kiadásában, főleg nagyobb tanulmányokat, elsősorban doktori értekezéseket tesz közzé. A szabadtéri múzeum iránti érdeklődés fokozására Seurasaarisäätiö néven társadalmi szervezetet hozott létre. Az egyesület feladata különféle műsorok szervezése (pl. Iván-napi ünnep). A műsorok révén szerzett bevételeket különféle tudományos célokra, kiadványok támogatására tudták fordítani. Több jelentős tudományos társaság munkájában a vezetőség tagjaként vett részt.

Nem hagyható említetlen szerepe a finn néprajzi filmezés terén. 1936-ban alakult a Kansatieteellinen Filmi nevű részvénytársaság rövid néprajzi filmek készítésére. VALONEN az elsők között ismerte föl a film jelentőségét és vállalt szakértői feladatokat. Az első filmet 1939-ben forgatták Tytärsaarin, a fókavadászat megörökítésére. Az ő szakértői közreműködésével több halászati témájú, a hurokkal folytatott fajdvadászatot bemutató stb. film készült.

Professzorsága alatt a néprajzi tanszék, valamint intézet jelentős fejlődést ért el, kibővült az oktatói létszám, az intézetben eredményes kutatómunka bontakozott ki. Méltán állítható, hogy VALONEN professzor intézetében iskolát teremtett. Nagyon szerencsés kézzel tudta ötvözni a hagyományos kutatási módszereket, valamint az átalakult, modern társadalom kutatásában alkalmazható új módszereket.

Hetvenedik születésnapja küszöbén gyors szívroham zárta le munkás életét. A tudóst, a tudományszervezőt, az oktatót, a Magyar Néprajzi Társaság tiszteleti tagját, nagyszámú magyar kutató barátját gyászoljuk elhunytával.

Balassa Iván

Száz éve született Haáz Ferenc Rezső

Az első udvarhelyszéki néprajzi gyűjtőutamon VISKI Károly küldött hozzá, de meg fia HAÁZ Ferenc jó barátom volt Kolozsvárt, annyira hogy több mint egy félévig egy hónaposszobában laktunk (1941). Így hát valamelyest haza mentem az udvarhelyi Református Kollégiumban levő lakására, ahol megismerhettem hatalmas tudását, és sok hasznos tanácsot kaphattam a gyűjtést illetően is. Tudása elsősorban a Székelyföldre, különösképpen Udvarhelyszékre terjedt ki, melynek minden faluját bejárta, szinte minden családot személyesen ismert.

HAÁZ Ferenc Rezső pedig nem volt székely származású és ugyancsak messziről került Székelyudvarhelyre. 1883. augusztus 12-én Szepesbélán született, középiskoláit Iglón végezte, innen került a fővárosba, ahol a Képzőművészeti Főiskola jeles hallgatója. 1906-ban, egyidőben VISKI Károllyal, megválasztották a székelyudvarhelyi Református Kollégium tanárává. Itt olyan barátság fejlődött ki köztük, mely egész életükben megmaradt, akkor is, amikor VISKI Nagyszalontára, Tordára, majd Budapestre került.

Néprajzi érdeklődését, mint művészét, elsősorban a gazdag népművészet keltette fel, mely a Székelyföldön az első világháborúig még csaknem háborítatlanul virágzott. Ez az a korszak, melyben a művészek nemcsak megismerni,

hanem újraéleszteni, felhasználni kívánták a népművészetet és ez különösen vonatkozott a székelyekre. Elsősorban arra törekedett, hogy egy gazdag néprajzi gyűjteményt hozzon létre. Ennek igénye már korábban többször felmerült (vö. BALÁSY D.: Múzeumot Székelyudvarhelynek. Székelyudvarhely 1898). Törekvése sikerrel járt, a saját maga és tanítványai által megszerzett tárgyak Udvarhelyszék leggazdagabb múzeumának vetették meg az alapját. Néhány év múlva a Kollégium néhány termében népművészeti kiállítást rendezett be, melynek színvonalát nemcsak a nagy hozzáértéssel válogatott tárgyak, hanem saját képei és rajzai is biztosították.

Érdeklődése azonban egyre inkább az udvarhelyszéki népi kultúra egésze felé fordult, és így a kismesterségeket éppen úgy gyűjtötte, mint a jellegzetes székely gazdálkodási ágak eszközeit. Ebből a hatalmas gyűjteményből 1913-ban rendezte meg első állandó kiállítását, melyet mindig javított és kiegészített. Ezt a kiállítást, illetve ennek utódát volt alkalmam három évtizeddel később látni. Olyan klasszikusan érett néprajzi tárgyak sorát mutatta be, mellyel – legalábbis abban az időben – egyetlen székelyföldi múzeum sem rendelkezett. Inkább gazdag bemutatónak mondanám, melynek szakavatott magyarázatát HAÁZ Ferenc Rezső előadásában élvezve, máig ható élményt jelentett számomra.

A jelentős és egyre növekvő gyűjtemény egyszer-egyszer a Kollégium régi falai közül is kiléphetett. Így 1927-ben egy jelentős kiállítást rendezett belőle Berlinben, melynek komoly sikerét az egykori újságok is bizonyítják. A Székelyföldön belül is minden lehetőséget megragadott, hogy a nagyszerű gyűjteményt megismertesse. Ha meg az állandó kiállítást valaki meg kívánta tekinteni, mindig kerített rá lehetőséget, hogy azt maga mutassa be. Különösen akkor tette ezt, ha valamelyik székely faluból érkezett látogató, mert különösen fontosnak tartotta, hogy a székelyek megismerjék és megbecsüljék értékeiket.

A tanári, a múzeumi, a kollégiumi és sok másféle munka mellett arra is akadt ideje, hogy egy-egy ma is forrásértékűnek tartott tanulmányt megírjon. Ezek közül is kiemelkedik a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum fennállásának 50. évfordulójára 1929-ben kiadott gyűjteményes kötetben megjelent tanulmánya: *Egy székely falu öltözete (Lövéte)*. Tanulmányainak egy részét a Néprajzi Értesítő (Budapest) adta ki: *A székely ványoló* (XXIII. 55–62); *Az udvarhelyszéki székely szekér* (XXIV. 10–19); *A lakodalmi prémes* (XXIV. 118–119. SIKLÓDI Pállal). Sokkal több azonban az olyan írása, ami különböző erdélyi, különösen udvarhelyszéki folyóiratokban jelent meg, vagy kiadatlan maradt. Egyetértünk a Magyar Nemzet (1983. augusztus 12.) cikkírójával, hogy jó lenne ezeket összegyűjteni és egyetlen kötetben közkincsé tenni. Segítségével jobban megismerhetnénk az udvarhelyszéki népművészetet és népi műveltséget.

HAÁZ Ferenc Rezső a Kollégiumban, de különösen a Tanítóképzőben a néprajz iránt érdelődők egész sorát nevelte fel, köztük olyanokat is, akik maguk is gyűjtővé váltak. Ez másik nagy érdeme, mert megmaradt a néprajzi utánpótlás nevelőjének 1958-ban bekövetkezett haláláig (FERENCZI Géza Ethnographia LXIX. 1958. 639). A székelyudvarhelyi gyűjteményből pedig állami múzeum lett, melyben nyugdíjasként is tovább munkálkodott. Emlékét és munkásságát kegyelettel megőrizzük azok között, akik sokat tettek a székely népi kultúra megismerése és megörökítése, továbbfejlesztése érdekében.

*

Haáz Ferenc (1917(?)—1945)

HAÁZ Ferenc Rezső a családon belül is tovább örökítette a néprajzi kutatás iránti érdeklődést, hiszen fia HAÁZ Ferenc is ezt a hivatást választotta és a kolozsvári egyetem Néprajzi Tanszékén VISKI Károly mellett tanársegédként működött. Azt hiszem azért is szükséges néhány szót róla is írnom, mert a Magyar Néprajzi Lexikon nevét és jelentős munkásságát meg sem említi. A Mutató az Ethnographia 1940—1969 (LI—LXXX.) évfolyamaihoz (TÁTRAI Zsuzsánna) Budapest 1982. 48. pedig összetéveszti édesapjával.

HAÁZ Ferenc Székelyudvarhelyt született 1917(?)-ben, itt végezte iskoláit, majd a szülői ház indíttatására Kolozsvárt a népművészet, néprajz irányába fordult. Dolgozott VISKI Károly mellett tanársegédként és az Erdélyi Nemzeti Múzeumban, annak Néprajzi Osztályán. 1942-ben néprajzi doktorátust szerzett. A történelem igazságtalansága, hogy a baloldali érzelmű HAÁZ Ferenc polgári fogolyként került hadifogolytáborba és ott halt meg. Amikor 1947-ben édesapjával Székelyudvarhelyen utoljára beszéltem, még mindig visszavárta, csak később tudtuk meg teljes bizonyossággal, hogy már 1945-ben meghalt.

HAÁZ Ferencet elsősorban a népművészet és a mesterségek érdekelték. Amikor néhány hónapot a budapesti Néprajzi Múzeumban gyakorlaton töltött, PALOTAY Gertrúddal és SZABÓ T. Attilával együtt feldolgozta: *A Néprajzi Múzeum erdélyi vászonhímzésanyagát* (Néprajzi Értesítő XXXII. 396—417). Mindhárman az erdélyi hímzések kiváló szakemberei lévén, sok muzeális tárgyat pontosabban vagy véglegesen meg tudtak határozni. Ekkor jelentette meg: *Adatok a korondi fazekasmesterséghez* (uo. 184—187), majd a következő évben: *Szuszék készítése az Udvarhely megyei Varságon és Siklódon* (uo. XXXII. 96—99) című dolgozatát. Írt magyar és román könyvismertetéseket.

Legjelentősebb, önállóan is megjelent munkája: *Udvarhelyszéki famesterségek*. Kolozsvár 1942. 72 l. 87 rajzzal, fényképpel. E jeles és ma már alig hozzáférhető és alig ismert munka megérdemli, hogy FÉL Edit véleményét (Néprajzi Értesítő XXXIV. 275) ide iktassuk, mert magam sem tudnám azt szebben és igazabban megfogalmazni: „*Haáz Ferenc* a még eleven gyakorlatból közöl egy-egy jelesebb formát Udvarhely megye különböző községeiből. Mesterségeket tárgyaló leírásának jelessége, hogy nem áll meg a szerszámanyag és készítésmód lehető pontos leírásánál, hanem igyekszik a kérdéses mesterséggel előállított, immár néprajzi objektum életét, az ember gazdálkodásában betöltött funkcióját is visszaadni. Gonddal van magára a készítőre is: a mesterséget a mesterrel kapcsolatosan látja. A dolgozatból nem hiányzik a földrajzi perspektíva sem: az egyes darabok terjedési irányait, kereskedelmi útvonalait szemléltető térképen láthatjuk. Külön ki kell emelni a tanulmány ízléses külsejét, illusztrálását, a jó és szép fényképfelvételeket és rajzokat, melyet szakmunkáinkban eddig ugyancsak nélkülöztünk."

Sajnos e jeles feldolgozással, melynek születését magam is figyelemmel kísérhettem, egy sokat ígérő tudományos pálya végleg lezárult. Az egykori barát, a szerencsésebb sorsú kutatótárs tartozik azzal, hogy egyéniségéről, mosolygó, jókedvű alakjáról, ha ilyen távolságból is, de megemlékezzék.*

* HAÁZ Ferenc Rezső másik fia, HAÁZ Sándor Székelyudvarhelyen, elsősorban a népművészet különböző ágainak kivirágoztatásán munkálkodik. A Népismereti Dolgozatok 1978. évi kötetében (129—177) *Zsinóros díszítés a bekecsalji népviseletben* címen közölt egy gazdagon illusztrált dolgozatot. Cs. GERGELY Gizellával együtt kiadta az *Udvarhelyi varrottasok* (Bukarest 1976, Kriterion. 31 l. 57 melléklet) című kötetet. Így vált egy, a Szepességből származó család, a székely népi kultúra kiváló ismerőjévé és lettek tagjai a székely népművészet kivirágzásának jeles munkásai.

KRÓNIKA

Hofer Tamás

Erdélyi Zsuzsanna Európa-díjas

1983. július 8-án a Gellért Szálló gobelin-termében adta át dr. Laura TÖPFER a hamburgi F. V. S. alapítvány 1983-as „Népművészeti Európa-díját" dr. ERDÉLYI Zsuzsannának, a magyar archaikus népi imádságok összegyűjtéséért. Az alapítvány hagyományainak megfelelően az indokolást, a laudatio-t Alexander FENTON, a Skót Nemzeti Múzeum igazgatója, Társaságunk tiszteleti tagja, a Népművészeti Európa-díj Kuratóriumának tagja mondta el angolul, majd magyarul, az alábbiak szerint:

Hegyet hágék, lőtőt lépék: a könyv címe akár szimbóluma is lehet dr. ERDÉLYI Zsuzsanna munkájának.

1968 decemberében hallott először archaikus népi imádságot egy 98 éves somogyi parasztasszonytól, s azóta ERDÉLYI Zsuzsanna egy perc pihenőt sem tartott a hegy meghódításában. Az első kis dombocska új ismeretek hegyvonulatává terebélyesedett. Mintegy húszezer szövegfelvétel, szinte valamennyi egyházilag el nem ismert, a népi gyakorlatból előbányászott szöveg. A forma, az archaikus ritmus gyakran nagyon közel áll a legrégibb ismert magyar nyelvű költeményhez, a XIII. századi *Ómagyar Mária-siralom*hoz. ERDÉLYI Zsuzsanna egy addig a maga jelentőségében fel nem ismert folklórműfajt tárt fel, amelynek gyökerei 700 évre, olykor bizonyára még hosszabb időre nyúlhatnak vissza.

A módszeres felderítés során az egész magyar nyelvterületről kerültek elő szövegek csakúgy, mint a magyarországi nemzetiségek hagyományából; katolikusok, reformátusok, evangélikusok köréből egyaránt.

Maga a műfaj Európa-szerte ismert, alapmotívumai a krisztusi halál, Mária anyai siralma és az úgynevezett compassio. Magyarországon szinte ismeretlenül, csak szájhagyományban élt és terjedt, mígnem rövid 15 évvel ezelőtt ERDÉLYI Zsuzsanna megérezte jelentőségét, s következetes és önfeláldozó munkával összegyűjtötte azután a magyar és egyben az európai kultúra e becses örökségét.

A Népművészeti Európa-díjat eddig döntő többségben kollektív műfajokat, népdalt és táncot hagyományosan megszólaltató öntevékeny előadóegyüttesek kapták és csak kivételesen nyerte el egyéni teljesítmény. A kutató gyűjtőnek ítélt egyéni díj ezúttal a tudományos érdem és az irodalomnak tett szolgálat elismerése. Elismerése egyúttal nem kevésbé ERDÉLYI Zsuzsanna személyes kvalitásainak.

A kitüntetett sokoldalú ember. Magyar irodalmat, olaszt, filozófiát és zenét tanult, 1945-ben doktorált. Disszertációja a magyar reformkor két irodalmi személyiségének levelezéséről szól, az egyik közülük ERDÉLYI Zsuzsanna nagyapja volt, ERDÉLYI János költő, filozófus és neves folklorista. ERDÉLYI Zsuzsanna azonban nem nagyapja nevével kívánt maradandót tenni a magyar folklorisztikában, azon a tudományterületen, ahol az 1950-es évektől dolgozik. A családi kapcsolat a Magyar Néprajzi Lexikonban nem is említődik. A pálya viszont tudatos továbbfejlesztése az örökségnek, s tartós nyomot fog hagyni ugyanúgy, mint a nagyapa munkássága. ERDÉLYI Zsuzsanna gyűjtése több eljövendő generációnak ad munkát. A dolog sürgőssége miatt ő maga az archaikus népi imaszövegek összegyűjtését részesítette előnyben, bár írásaiban, előadásaiban, tudományos konferenciákon természetesen az elemző, értékelő munkát is megkezdte, mint például a IV. és V. Nemzetközi Finnugor Kongresszus alkalmával.

A szájhagyományozott archaikus népi imádságok most már megőrződnek a magyar folklorisztika, a magyar irodalom, a magyar kultúra számára. Az érdeklődés, amit a feltárás kiváltott, más országbeli kutatókat is ösztönöz a műfaj alaposabb vizsgálatára. A gyűjtemény inspirál költőket és irodalomtörténészeket, amint erre is van számos példa.

ERDÉLYI Zsuzsanna munkás életében mindemellett négy kitűnő gyermek felnevelésének is jutott hely.

Őszinte meggyőződésünk, hogy dr. ERDÉLYI Zsuzsanna az egyéni teljesítményért odaítélt Népművészeti Európa-díj igen érdemes kitüntetettje."

*

ERDÉLYI Zsuzsanna német nyelvű válaszában köszönetet mondott a kitüntetésért, mely szerinte a magyar folklorisztika és a népi hagyományok őrzőinek elismerése is. Alexander FENTON szavaihoz kapcsolódva a népi imádságok műfaji és történeti problematikáját vázolta. „Funkciójuk alapján ezeket a sajátos népköltészeti alkotásokat imádságoknak mondjuk . . . Ezek a népi gyakorlatban megőrzött szövegek őseink tudatformáit és elképzeléseit közvetítik számunkra, . . . megmutatják azt a késő középkori, a ferences szellemiség által ösztönzött vallásos érzületet, melynek középpontjában Krisztus megváltó halála és Mária fájdalma áll." A magyarországi nemzetiségek és más európai népek körében végzett terepmunka és az összehasonlító kutatás XIII—XV. századi szöveg-párhuzamokat és élő megfeleléseket tárt föl Európa szinte minden országából. „Úgy tűnik, hogy ezek a népi hagyományban elrejtőző ún. imák az egykor összefüggő középkori költői irodalom maradványai, töredékei . . . A szóbeli hagyományozás révén részben szétestek, részben 'széténeklődtek'. Funkciójuk az évszázadok során lassanként megváltozott és az imádság szintjére emelkedett. Beilleszkedtek a nemhivatalos népi vallásosságba, a mindennapok családi és magán áhítatába. A szájhagyomány és a kollektív vallásos gyakorlat így a középkori magyar irodalom egyes műfajainak a töredékeit őrizte meg. Ez azért is kiemelendő, mert történelmi okok következtében a magyar nyelvű középkori irodalomból alig maradt fenn szöveg."

Biernaczky Szilárd

Folklór a mai Afrikában

Nemzetközi konferencia, Budapest, 1982. november 1—4.

Minden bizonnyal Magyarország sajátos földrajzi helyzetével, történelmével, társadalmi fejlődésével függ össze, hogy tudományos életében az afrikanisztika sosem kapott túl nagy szerepet. A LIVINGSTONE kortárs MAGYAR László például portugál szolgálatban, majd saját erejéből hozott fényre máig becses ismereteket angolai tartózkodása során, míg csak el nem érte korai végzete. A MAGYAR-életmű nagyobbik része — jól ismerjük a történetet! — elveszett. Azonban a fennmaradt, az ismert rész is egyedülálló értéket képvisel a nemzetközi tudományban. Ennek ellenére ECSEDY Csaba hiába kesergett 1969-ben, az „autodidakta" nagy magyar etnológus születése 150. évfordulóján (éppen az Ethnographia hasábjain) a fölött, hogy MAGYAR műveinek nincs korszerű és hozzáférhető kiadása, a helyzet máig változatlan.

Arról szinte már csak alig merünk említést tenni, hogy milyen (magyar!) művelődéstörténeti feladataink volnának az egykori császári tolmács, DOMBAY Ferenc (1758—1810) hagyatékával, aki a marokkói kultúra európai feltáróinak egyik előfutára volt — hat évet töltött követi minőségben az észak-afrikai országban a XVIII. század végén. De nem jutott jobb sorsra hazánkban TORDAY Emil semi Hiába ragyogó gyűjtői, majd kutató. pályafutása, műveinek ezerszer idézett forrásértékű eredményei, nemzeti kultúránk mindmáig nem fogadta be őt. Sovány vigasz, hogy a két világháború között műfajt teremtő, újszerű, számos kutatási adalékot is közlő útleírásaiból két népszerű válogatás készült. Hiszen elmaradtak ezekből — mégha a szerző intenciói szerint is — az olvasók etnológiai kultúráját feltételező feltárások, s maradtak a leíró részek, vagy a mindenki által könnyen befogadható mesék. Tegyük hozzá, TORDAY sem magyar, hanem előbb belga, majd angol szolgálatban járta be és derítette fel az egyenlítői Afrika számos vidékét és hagyományos kultúráját.

Szinte szimbolikus jelentőségű, hogy azok a magyar kutatók, akik hazai támogatással jutottak el Afrikába (és itt elsősorban JANKÓ Jánosra, illetve BARTÓK Bélára gondolok), csak hónapokat tölthettek el a fekete kontinensen. THANHOFFER Lajos magyar orvos felejthetetlen élményt nyújtó könyve *(Kongó. Orvosi táskával Afrika földjén*, Budapest, 1943) vagy FUSZEK Rudolf (egyidőben Libéria

egészségügyi minisztere) afrikai működése, ill. a Néprajzi Múzeumnak elküldött és a maga nemében egyedülálló gyűjteménye nem tudatos néprajzi terepmunka, jól előkészített expedíció, hanem a csodálatos véletlen gyümölcse. A rövid utakra ítélt magyar Afrika-kutatás a második világháború után is folytatta „kényszerű pályafutását": SÁROSI Bálint és MARTIN György Etiópiában járt, BORSAI Ilona Egyiptomban rögzített szalagra dalokat, KÁRPÁTHY János Marokkóban töltött néhány hónapot, KATONA Imre Tuniszban végzett gyűjtőmunkát. De VADASI Tibor koreográfus helyzete sem volt jobb, hiszen etiópiai tartózkodása során csak kevés időt szentelhetett a terepmunkának. ECSEDY Csaba afrikai útjai (Szudán, Ghana) egészen kivételeseknek számítanak. Igen sajnálatos viszont, hogy a hazai afrikanisztika szempontjából oly fontos két szakember, mint BODROGI Tibor és SÁRKÁNY Mihály mindeddig nem juthatott el afrikai terepre.

Ha a fenti szerény sorozatot végigfutjuk, és ha számításba vesszük, hogy az Afrikába elkerült etnográfusok nagyobb része csak marginális feladatnak tekinthette e véletlen adta „kiruccanásokat", úgy érezzük, különösen időszerű vállalkozásba kezdett a budapesti Folklore tanszék, amikor 1981-ben a *Mai folklór* kutatási téma részeként *Afrikai kutatási program* megvalósításába fogott. A rendkívül szerény anyagi eszközök birtokában megindított Afrika-kutatás, amely a különféle tudományterületeken, illetve intézményekben tevékenykedő afrikai érdeklődésű szakemberek összefogását, kutatómunkájuk összehangolását tekinti egyik legfőbb céljának, az elmúlt két év során részben egy sor tudományos összejövetelt, vitadélutánt rendezett. Másrészt különféle sokszorosított kiadványokat jelentetett meg (a Folklore tanszék *„Előzmények és tervek . . ."* sorozatának tucatnyi száma, *Afrikanisztikai Hírek)*, valamint egy rövidesen napvilágot látó magyar nyelvű tanulmánysorozat *(Mai folklór — Afrika)*, illetve egy francia—angol nyelvű periodika *(Africana/Budapest* — a hazai kutatások számára, részben az Afrikanisztikai Hírek anyagára támaszkodva) füzeteit, számait készítette elő megjelenésre.

Az Afrikai kutatási program mindeddig legjelentősebb vállalkozása az 1982. november 1—4. között, *Folklór a mai Afrikában* címmel megrendezett nemzetközi konferencia volt. Az eredetileg tervezett 15—20 fő helyett közel 60-an vettek részt a „kísérleti jelleggel" létrejött tudóstalálkozón, nem is említve, hogy további 20 érdeklődő afrikai kolléga útiköltségtámogatás híján nem tudott megjelenni a rendezvényen (közülük jó néhányan a konferencia aktáiba küldték el előadásuk szövegét). A konferencián 34 előadás hangzott el, és további 15 szöveg érkezett postán.

Bár a konferencia címébe foglalt témakör elsősorban a mai Afrikára irányította a figyelmet, az elhangzott előadások, illetve a beérkezett dolgozatok zöme a hagyományos kultúra jelenségvilágának egy-egy szeletét dolgozza fel. Igaz viszont, hogy e dolgozatok közül jó néhány egészen friss, a legutóbbi években végzett terepmunkára támaszkodik, így — pusztán a gyűjtési anyag jellegéből következően is — a hagyományos produktumok mai életét, ma élő formáinak sajátosságait állítja a középpontba.

A konferencián elhangzott előadások egyik csoportja az afrikai folklórkutatás tudománytörténeti vonásaira irányult. VOIGT Vilmos előadásában *(Today's African folklore — as seen from Hungary)* azt igyekezett felderíteni, mi az, ami a magyar vagy még inkább általában a folklorista szemüvegén keresztül a világ-kultúra, a világ-folklorisztika véráramába bekerült az elmúlt évtizedek jelentősen kiszélesedett afrikai kutatásaiból. Robert CORNEVIN (Paris) a francia nyelv segítségével megközelített, feltárt afrikai folklórkincs birodalmába vezette be a hallgatóságot *(Le folklore en Afrique noire)* korábbi munkáiból *(Le Théâtre en Afrique noire et à Madagascar*, Paris, 1970; *Littératures d'Afrique noire de langue française*, Paris, 1976) már ismert gazdag forrásanyag birtokában, kiemelve többek között a felvilágosodás kori gondolkodók vagy a hazánkban kevéssé ismert századeleji francia tudós, Victor EQUILBECQ tudománytörténeti szerepét. Olatunde OKANLAWON (Port Harcourt — Nigeria) előadásának *(On the problem of oral literature research in Nigeria: the position today)* jelentősége abból fakadt, hogy a „belül levő" szemével követte nyomon a hagyományos kultúra, a verbális folklór útját az újabb kutatásokban — gyakran olyan jelenségeket fedezve fel, amelyek a folklór európai életmódjának egyes jelenségeivel rokoníthatók. BIERNACZKY János előadásában *(Authenticité des collections de contes africains de Leo Frobenius sous l'aspect du folklore d'aujourd'hui)* a „folklórkutató" FROBENIUS valódi megítélését kísérelte még, a nagy német kutató már ismert és még megismerésre váró gyűjtői, lejegyzői, kiadói tevékenységének konkrét technikai megoldásai alapján. Jean COMHAIRE (Brüsszel) nemrégiben elhunyt felesége, a haiti származású kitűnő afrikai, illetve afro-ame-

rikai folklórkutató, Susain COMHAIRE-SYLVAIN életét és tevékenységét muttata be *(Vie et oeuvre d'une folkloriste haitienne en Afrique)* részletesen, VIDACS Bea a résztvevőknek sokszorosított formában nyújtotta át áttekintését *(Outline history of Hungarian African studies)* a magyar Afrika-kutatás múltjának és jelenének fontosabb mozzanatairól.

A tudománytörténeti előadások összességükben is fontos kérdésekre irányították rá a figyelmet. Többek között arra, hogy bár még az afrikai foklór múltjának adatszerű feltárásában is csak az első és sok esetben máris elavult (L. J. P. GASKIN: *A select bibliography of music in Africa*, London, International African Institute, 1965, 83 p.), vázlatos (V. GÖRÖG: *Littérature orale d'Afrique noire. Bibliographie analytique*, Paris, Maisonneuve et Larose, 1981, 395 p.) vagy igen hibás (H. SCHEUB: *African oral narratives, proverbs, riddles, poetry and song*, Boston, G. K. HALL, 1977, 393 p.) kísérleteknél tartunk, máris felmerül az igény a régi kutatási adalékok, lejegyzések, átírások, szövegközlések és fordítások értékének vagy hasznavehetetlenségének megállapítására. Az afrikai folklórkutatás csak így kaphat egyfajta „történeti" mélységet, másrészt csak így vezethetők be a hagyományos kultúra régen és újabban feltárt adalékai a majdan megírandó afrikai nemzeti irodalomtörténetekbe.

A konferencia leggazdagabb tematikai csoportját azok a tanulmányok alkotják, amelyek az afrikai folklór többnyire ma is élő hagyományos formáit elemzik.

Az afrikai mesével foglalkozó előadások a kutatási lehetőségek egész sorát vonultatták föl. Denise PAULME (Paris) és Ropo SEKONI (Ile-Ife, dolgozatának címe: *Trickster narrative-tradition among the Yoruba)* az afrikai mesék népszerű alakját a kópé, a csínytevő figuráját választotta előadása témájául. PAULME dolgozata *(L'image du décepteur dans les contes d'Afrique noire)* különösen figyelmet érdemel, hiszen az olykor póruljáró, olykor diadalmaskodó, sőt adott esetben még a kultúrhérosz funkcióját is magára vevő afrikai állatmese-hőst, a törvénysértést elkövető ravasz ámítót a világirodalom egy jellegzetes szereplőtípusához köti, amely Jean Valantól Monte-Christón át a mai népszerű magándetektív figurákig vezet el. Jan KNAPPERT (London) összevető elemzése *(Some new light on African fables)* a mesei csattanót jelentő morális tanulság alapján igyekezett összefüggéseket megragadni az afrikai meseanyagban, összehasonlításaiban egészen a Pancsatantráig nyitva a vizsgálódás horizontját. I. G. KUSKE (Moszkva) viszont PROPPnak a mágikus mesékkel foglalkozó elméleti műve alapján vizsgálta a marokkói berber varázsmeséket *(Cultes et croyances en tant que source des motifs des contes magiques berberes — Maroc)*, a meseanyagban fellelhető olyan motívumokat, amelyek kultuszokra, így az erdők és hegyek urától kért segítségre, a földműveléssel kapcsolatos rítusokra utalnak. Hangsúlyozta, a mágikus mese sosem leírja, hanem értelmezi a rítust. S. O. AJE (Jos — Nigeria) értékes kísérlete *(Folklore and tradition: the judicial setting of a Yoruba village)* azt igyekszik kimutatni, hogy egy joruba faluban élő mítosz mesei formája miként jelent egyúttal alapvetően fontos elemet a helyi morális és jogi gondolkodásban. Bade AJUWON (Nsukka — Nigeria) tanulmánya *(The folklore ot myths: Yoruba myths of cosmogonic gods as a case study)* viszont túlvezet a mese világán: a joruba istenalakok értelmezését a középpontba állítva elemzi a mitikus elképzelések és folklórszövegek összefüggését, az istenmítoszok megjelenésének sajátos formáit a különféle műfajú folklórszövegekben. Alice JANKOWSKI (Hamburg) egy amhara mesében a méreggel megölt kígyó motívumából sajátos politikai mozzanatot, a századokkal korábbi salamoni dinasztia történelmi manipulációját bontotta ki *(An Amharic twenty-century-tale of a serpent-killer)*. Brunhilde BIEBUYCK (Paris) a belga misszionáriusok által gyűjtött hatalmas mennyiségű mongo mese alapján arra vállalkozott, hogy a hagyományos topográfiai, földrajzi térfelosztás szimbolikáját, annak sajátos társadalmi összefüggéseit tárja fel *(The symbolic topography of Nkundo-Mongo folktales)*.

Több előadás foglalkozott az elmúlt évtizedekben mind gazdagabban feltárt afrikai hősepika egyes kérdéseivel. Thomas A. HALE (University Park — Pennsylvania) friss terepmunka és széles körű szakirodalmi tájékozódás alapján tárta fel a nyugat-afrikai griot-k működésének hátterét, a műfaj és az előadásforma újraéledését *(Kings, Scribes, and Bards: a look at signs of survival for keepers of the oral tradition among the Songhay-speaking peoples of Niger)*. Másrészt azt is megrajzolta, miként hatnak vissza az élő előadásra a magnetofonszalagra rögzített és a rádióból-tévéből visszahallott felvételek, amelyek gyakran igen régi, írott arab forrásokban is fellelhető történeteket, emlékeket őriznek. Míg HALE gazdag terepmunka alapján dolgozott, a lengyel Stanisław PIŁASZEVICZ (Varsó), az egyik első hausza szerzői monográfia elkészítője *(Alhadżi Umaru (1858—1934)*

— *Poeta ludu hausa*, Varsó, 1981, 300 p.) gazdag szakirodalmi anyag alapján rajzolta meg a hausza népköltő hagyományos megjelenését, előadásmódját, környezetéhez való viszonyát, de kitért a költői foglalkozásnak a hauszáknál legutóbb bekövetkezett átalakulására is *(The craft of the Hausa oral praise — poets)*. E beszámoló szerzője viszont egy formai felfedezéssel kívánt hozzájárulni az afrikai eposz vitához. Dolgozatában *(The African heroic epic exists!)* azt a párhuzamot mutatja be, amely az Odüsszeia és a nyangák Mwindo eposza között fennáll. Ugyanis mindkét szövegben a főhős egy adott pillanatban összefoglalja a vele történteket, Odüsszeusz a kérők leölése után Penelopének (XXIII. ének), Mwindo a nagynénjének mondja el röviden a lezajlott eseményeket. Ez a hősmesei szerkezeten messze túlnyúló nagyívű epikai kompozíciós elem azonban csak a hőseposz sajátja lehet.

A verbális folklórral foglalkozó előadások egy sor elvi problémát is felvetettek. Egyrészt azt, hogy a különféle afrikai folklórszövegek az értelmezés különféle mélységeit igénylik, azonban majd minden esetben jóval nagyobb apparátust kívánnak meg, mint amely a világkultúrába már korábban felszívódott európai, keleti, egyiptomi, indiai vagy kínai kulturális örökségek elemzéséhez szükséges. A szempontok sokasága, a gyűjtési, szöveggondozási, jegyzetkészítési, összefüggéseket, előadásmódot feltáró tanulmányozási módszerek erősen eltérő színvonala azonban arra figyelmeztet bennünket, hogy szükséges volna lépéseket tenni egy józan gyakorlati globális módszertan kidolgozása érdekében, amelyben az ellentétbe állítás helyett az összefüggésekre, körülményekre, háttérelemekre irányuló társadalmi és kulturális antropológia, illetve a szövegközpontú folklorisztika módszerei egyaránt helyet kapnának. Fel kellene térképezni a helyi műfaji elképzeléseket, a műfajleírásokat, esetleges műfajrendszereket is. Számba kellene vennünk végre néhány műfajt (pl. az egyenlítővidéki énekes-szöveges archaikus hőseposz, az énekbetétes mese, a dicsérő ének stb.) olyan önálló formaként, amely az európai műfajelméleti kategóriákkal nem közelíthető meg.

A konferencia néhány további előadása éppen az elemzési módszerek tárházát gazdagította. Így Borsányi László tanulmányában *(An analysis of the Liberian mask collection in the Hungarian Ethnographic Museum)*, amelynek rövidebb változata korábban a Current Anthropologyban jelent meg *(Statistical Study of Mental Templates for Liberian Masks*, 1978, No. 3., 607—610), arra tett kísérletet, hogy a nyugat-afrikai maszktípus arcforma arányainak modellszerű vonatkozásait statisztikai eszközökkel írja le. Saber El-Adly (Kairo—Budapest) viszont a ma is élő moszlim *zār* rítushoz tartozó amulettek funkciójának meghatározását tűzte ki célul. S. M. Mhlabi (Harare — Zimbabwe) dolgozatában *(Ndebele folklore: a brief note on some local African customs: some traditions of the Ndebele of Zimbabwe)* — részben El-Adly kísérletéhez hasonlóan — a ndebele folklórban rejlő babonás szokások, rítusok egy csoportját vizsgálta, pontosabban a tabukat igyekezett felismerni, s azokat magyarázni. Wirth Péter többéves terepmunka alapján készült előadásában *(The traditional architecture of Igala people)* a rohamosan eltűnő hagyományos nigériai igala építészet főbb sajátosságainak leírásától egy sor fontos funkcionális összefüggés felfedéséig jutott el.

Két dolgozat foglalkozott az ún. szájhagyományozó történelem *(Oral history)* témájával. Aaron C. Hodza (Harare — Zimbabwe) egy sona csoport történelmi szájhagyományait írja le és értelmezi egy helyi főnök információira támaszkodva, amelyből többek között a főnöki genealógia is kikerekedik *(Shona folklore — the Soko people of Zimbabwe)*. Lugosi Győző a gyarmatosítás előtti merina állam működésének sajátos — az uralom és az elnyomás kettősségében megjelenő — működési formáját vázolta F. Callet jezsuita páter nevezetes *Tantaran'ny Andriana* c. műve alapján *(Le cas de l'Etat Merina de Madagascar précoloniale)*. Az említett műben felhalmozott szájhagyományozott történelmi adalékokra támaszkodva a hagyományos malgas társadalom tagjainak magatartását szabályozó eszmék összevető elemzését is megkísérelte.

A konferencia kiemelkedő jelentőségű színfoltját alkotta a zenei szekció, amelyet mindenekelőtt az immár szinte önálló zeneetnológiai iskolát képviselő Simha Arom (Ivry) jelenléte fémjelzett. Arom előadásában *(Les traits constitutifs de la rythmique centafricaine: esquisse d'une typologie)* korábbi elképzeléseit tovább mélyítve az afrikai poliritmia jelenségét igyekezett körülhatárolni, felvetve a felületes tudományos címke, az afrikai zene rögtönzéses jellegének tarthatatlanságát. Aka pigmeus hangszeres zenei példáival, a szakaszoltságon (periodicitáson) belül megjelenő aszimmetria és szólamkereszteződés (poliritmia) feltárásával sajátos kötött zenei formák létezését bizonyította. Munkatársa, a fiatal Vincent Dehoux (Ivry) gbaya példái és elemzései *(L'organisation polyphonique et polyrhytmique d'un répertoire*

instrumental et vocal d'Afrique centrale) Arom téziseit támasztották alá. Egy vonatkozásban azonban túlmutatnak azon. Amennyiben az egyes hangszeres darabokhoz (ún. gondolat-énekek szánára) kötődő programmatikus karakterekre, illetve keveredésükre utalt. A Brazíliából Mozambikba elszármazott fiatal Martinho Lutero (Maputo) dolgozatában *(Notes about the popular and traditional music in Mozambique)* a mozambiki hagyományos zenében felbukkanó európai hatásokat (elsősorban egyházi zene) tárta fel. Gerhard Kubik (Bécs), aki betegsége miatt nem tudott végül részt venni személyesen a konferencián, postán elküldött dolgozatában *(Speech connotations of patterns in African music)* egy ritkán elemzett problémának, szöveg és zene összefüggésének kérdését vette célba részben saját gyűjtési adalékai, részben a szakirodalom kínálta példák alapján. Mustafa Salah (Khartoum—Budapest) szudáni diák — jelenleg a budapesti Folklore tanszék hallgatója — egy sok helyről ismert moszlim hangszer szudáni változatát ismertette *(Waza, the musical instrument of the Funj tribe in the East of the Sudan)*, zenei példákkal is illusztrálva előadását.

Néhány nehezen besorolható előadás éppen a konferencia alaptémája szempontjából számított fontosnak. Sayyid H. Hurreiz (Khartoum) széles adatanyag alapján a városiasodás és iparosodás következményeit mutatta be az afrikai folklórban *(Folklore, urbanization and modernization in contemporary Africa)*, így szólt a modernizáció nyomán eltűnő hagyományos elbeszélésmódról, a régiek helyébe lépő új legendatípusokról, a tömegkommunikáció és az indusztrializáció hatására felboruló hagyományos időrendről. Armand Duchateau (Bécs) olyan témát választott, amelynek nemrégiben a Franciaországban élő magyar Görög Veronika egész könyvet *(Noirs et blancs. Leur image dans la littérature orale africaine*, Paris, Selaf, 1976, 428 p.) szentelt, a fehér ember alakjának és kultúrájának megjelenését az afrikai folklórban *(Confrontation and acculturation in early African myths and legends)*. F. Nagy Géza arra tett kísérletet dolgozatában *(The Ethnic situation in East Africa and the folklore figure of Liongo Fumo)*, hogy a szuahéli nyelvű Liongo énekek kapcsán metódust alakítson ki a régi Afrikára vonatkozó nyelvi, etnikai és történeti adatok kinyomozására. Lee Haring (Brooklyn) a történeti malgas, illetve a malgas és a francia, a malgas és az angol között végbement kreolizáció (nyelvi keveredés) néhány jelenségét mutatta be *(Creolization in Malagasy Folklore)*, hangsúlyozta, hogy a fonetikai, szótani, mondattani keveredés a malgas nyelv szemantikai vetületében is tetten érhető. Egyetlen dolgozat vállalkozott arra, hogy a folklórnak az irodalomban betöltött szerepét vegye szemügyre. Kiss Tibor a világhírű nigériai író, költő és drámaíró, Wole Soyinka magyarul is megjelent, *Az erdő tánca* c. színművében a joruba mitológia szerepét igyekezett feltárni *(The role of Yoruba mythology in „A dance of the Forest". An attempt to interpret Wole Soyinka's play)*. Marton Imre viszont *(Le devenir historique de l'identité national)* azt feszegette, mit jelenthet a hagyományos kultúra a mai afrikai társadalmak nemzeti és kulturális identitáskeresésében.

Több kutatási módszertani javaslat bemutatására is sor került. Vadasi Tibor etiópiai táncgyűjtéseire támaszkodva az afrikai táncok rendszerezéséhez adott meggondolandó szempontokat *(Ethiopian ethnocoreographic proposal)*. E beszámoló szerzője egyrészt egy etnikai címszavakon alapuló afrikai folklórenciklopédia *(Proposals for an African folklore encyclopedia — specimen: Nyanga literature)*, másrészt egy komplex analitikai bibliográfiai feldolgozás *(Analytical hints for the coordination of African folklore bibliographies)* javaslatát nyújtotta át sokszorosított formában a résztvevőknek.

A konferencián kitűnt, hogy a nemzetközi kutatások rendkívül széttagoltak, a kutatók sok esetben izoláltan végzik munkájukat. Így nagy haszonnal járna valamiféle együttműködés, amely összefogná ezt a területet, azaz az afrikai folklór kérdései iránt érdeklődő, de a világ különféle részein tevékenykedő szakembereket. Ennek a találkozó során felerősödött benyomásnak a következményeként megszületett egy nemzetközi afrikai folklór társaság *(International Association of Oral Literature in Africa* (IAOLA) — *Association Internationale de Littérature Orale d'Afrique* (AILOA)) megalapításának, illetve folyóirata kiadásának gondolata. A társaság megalakítására nemzetközi előkészítő bizottság alakult, a leendő bulletin *(The Newsletter of the IAOLA — Bulletin de l'AILOA)* szerkesztőjévé Biernaczky Szilárdot választották. A megalapítással kapcsolatos szervezési munkákat a konferencia résztvevői a budapesti szervezőkre bízták. Egyúttal azt is elhatározták, hogy a *Folklore in Africa Today/Folklore en Afrique d'aujourd'hui* című konferenciát 1984 augusztusában, a Budapesten zajló FILLM kongresszus folytatásaként megismétlik.

Nagy Emőke

„A kultúrák sorsa a fejlődő világban"

Tudományos ülésszak Budapesten, 1983. június 8.

Amióta forrásértékű történelmi feljegyzések készülnek az egyes kultúrák életéről, új birodalmak létrejöttéről, már a legelső auktorok utalnak arra, hogy letűnt kultúrák maradványain, rosszabb esetben helyén épül fel az új. A világtörténelem folyamán tehát végigkísérhető az a jelenség, hogy etnikumok és velük együtt kultúrák tűnnek el.

A birodalomalapítók mindig egységesítésre törekedtek, jobb esetben a korábbi kultúrák értékeinek felhasználásával, az etnikumok integrálásával, rosszabb esetben a népesség és a kultúra kiirtásával. Az évezredek tapasztalata alapján a kérdéssel foglalkozó kutatók úgy vélték, még a közelmúltban is — gondoljunk csak Herder feltételezésére —, hogy általános érvényű tendencia a fokozatos egységesülés, az önálló etnikumok egyre gyorsuló eltűnése, felszívódása az újabb kultúrába.

Napjainkban — elsősorban az etnológiai kutatásoknak köszönhetően — egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy az etnikumok mai és jövőbeli sorsa nem ítélhető meg egyetlen ilyen sablon alapján. Körültekintőbb vizsgálatot igényel a kérdés, hogy milyen következményekkel jár a kultúrák érintkezése, illetve összeütközése, miért és hogyan tűnnek el etnikus csoportok, egyáltalán: hogyan alakul etnikus vonatkozásban a jövő világtörténete.

1983. június 8-án az MTA Orientalisztikai Munkaközössége és Néprajzi Kutató Csoportja erről a kérdéskörről rendezett tudományos konferenciát, vitaülést. A két intézet kutatóin kívül a konferencián részt vett előadóként az ELTE több oktatója is. A rendezők előzetesen sokszorosíttatták a 15 referátumot, a szerzők így a vita bevezetéseként csak rövid ismertetést adtak dolgozataikról.

A konferencián az Európán kívüli, a „fejlődő", újabb megnevezés szerint a „harmadik és negyedik világ" etnikus folyamatait és jövőbeli tendenciáit tekintették át. (A „negyedik világ" kifejezéssel az újabb kutatás a nemzeti kisebbségeket jelöli, akár a harmadik világban, akár más, államalkotó társadalmakban élnek. E felfogás szerint például a negyedik világhoz tartoznak az észak-amerikai indiánok, csakúgy, mint a magyarországi szlovákok.)

A tanulmányok egy része — például Paulinyi Zoltán munkája *(Város a Mexikó-völgyben a hódítás előtt és után)* — a múltbeli hagyományok továbbélésével foglalkozott, azzal a kérdéssel, hogy hogyan hatnak, milyen irányú fejlődést tesznek lehetővé, esetleg miképpen gátolnak egyes folyamatokat. Kitűnő munkát tett közzé e kérdéshez Ecsedy Ildikó, aki a kínai, ellentmondásos történelmi hagyományok rendszerét tárta fel *(A történelmi hagyomány szerepe és sorsa Kínában)*. További szempontokat adott a kérdés vizsgálatához Ferenczy Mária dolgozata *(Nemzetté válás és történeti tudat Kínában)*. Csongor Barnabás a kínai írást mint a kulturális fejlődés eszközét és akadályát vette szemügyre.

A három sinológus dolgozatán kívül az ázsiai kontinens kérdéseit érintette Kardos Tatjána, aki a mai Laoszban vizsgálta a néphagyomány sorsát. Bodrogi Tibor előadása a kontinentális és inzuláris Délkelet-Ázsiáról szólt *(Az etnikai bomlás folyamata Délkelet-Ázsiában)*. A térség konkrét viszonyainak elemzése előtt számba vette az általánosnak tekinthető tendenciákat, ellentmondásaikkal együtt. „Európában sajátos ellentmondás például — mondotta —, hogy a Közös Piac, a szabad munkavállalás, a termelési technika szempontjából jórészt azonos anyagi kultúra nem küszöbölte ki a kisebb etnikumok önállósági, sőt joggal mondhatnánk: nacionalista törekvéseit . . . az Egyesült Államokban . . . az amerikai állampolgár egyúttal valamilyen etnikus csoporthoz tartozónak érzi magát." Ezzel szemben a darwini megállapítás „a harmadik és a negyedik világ etnikumait illetően már reálisabb. Bár Darwin e folyamatnak csak egyik oldalát, egy-egy nép vagy fajta fizikai megsemmisítését vette figyelembe . . ."

„A folyamat másik ága, melyet akkulturációnak szokás nevezni, kevésbé drasztikus módon, de azonos eredményekre vezetett. Az akkulturáció lényege: egy etnikum kulturálisan egy nála magasabb szinten állóhoz igazodik, átveszi annak jellegzetességeit, s ha ez nyelvi vonatkozásban is végbe megy, végül is elveszti önálló etnikai létét. Ez a folyamat azonban semmiképpen sem automatikus, mint ahogyan a fizikai megsemmisülés sem természeti törvény . . . Mégis úgy tűnik, az akkulturációs befolyás az, amely — az év-

ezredek során és napjainkban — a világon az etnikai egyesülés, ezzel együtt pedig az etnikus bomlás alapvető előmozdítója."

A kultúrák sorsának vizsgálatakor — erre BOGLÁR Lajos már latin-amerikai példák alapján hívta fel a figyelmet *(Az akkulturáció fázisai: néhány dél-amerikai példa)* — egyáltalán nem mellékes kérdés, hogy milyen szinten álló népek és kultúrák találkozásáról van szó. A hódítók, a spanyolok és portugálok eljárásait is meghatározta az anyaország gazdaságitársadalmi berendezkedése, kulturális színvonala — ugyanúgy az indiánok fellépését és későbbi sorsát is megpecsételte, hogy milyen szociál-ökonómiai és kulturális típust képviseltek. Másképp zajlott le a kultúrák találkozása, ha a hódítókkal szemben zsákmányoló hordák, ültetvényes törzsek, illetve főnökségek vagy intenzív öntözéses földművelő gazdasággal rendelkező államok (birodalmak) álltak. Mindez döntő befolyást gyakorol az indiánok mai helyzetére is.

BENKŐ Judit mintegy az előbbi gondolatsort folytatva, írta tanulmányában: „A vereség után az indiánok alternatívája az maradt: kegyetlenül kizsákmányolt osztályként, etnikumként be tudnak-e illeszkedni a kiépülő gyarmati rendbe, képesek-e ‚mindent túlélni' avagy nem? És e népek kényszerű ‚válaszában' döntő szerepe volt a társadalmi-kulturális fejlettség általuk elért fokának . . . eleve másként hatott, más-más tűrőképességgel találkozott a gyarmati munkakényszer, a feudális elemeket bevezető idegen uralom az ősközösségi viszonyok közt élő népeknél . . . és másként a ‚magaskultúrák' immáron osztálytársadalomban élő népeinél, akik már eljutottak a többlettermék megtermeléséhez és feltehetően fejlettebb közösségi viszonyaik is hozzájárultak adaptációs készségük és kulturális rezisztenciájuk egyaránt magasabb fokához, nagyobb túlélési esélyükhöz." Míg a mexikói, faluközösségben élő indiánok előtt ott volt a lehetőség, hogy közösségi formáikat továbbfejlesszék és így integrálódjanak az ország társadalmi életébe, azzal a feltétellel, hogy az integráló nemzet tiszteletben tartja „történeti és kulturális személyiségük pozitív értékeit", addig az elszigetelt vagy csak időszakos kapcsolatban élő, nem földművelő törzsek integrálódási és kultúramegőrzési esélyei jóval kisebbek.

Az elszigeteltségtől az integrált szakaszig megtett út során folyamatos a kultúravesztés — állapította meg BOGLÁR Lajos. Az integrált szakaszig eljutott törzscsoportok kultúrájának sorsa a pusztulás. Az egykori archaikus civilizációk faluközösségekben élő leszármazottainál azonban a kultúravesztés folyamata lassúbb. A kulturális értékek átmentésének folyamatát több tényező is meghatározza, úgymint: a viszonylag független gazdasági alap, egy folyamatos népességi szint, a hagyományok, mitológia stb. és a nyelv életben tartása.

Természetesen még akkor is számos probléma adódik, ha az integrálódásnak megvannak az esélyei, mint a már említett mexikói faluközösségek esetében. Drasztikus változásokat eredményez, ha kulturális rendszerükbe be nem építhető elemeket erőszakolnak a közösségre s ha a kultúra nem cserélhető, vagy nem nélkülözhető elemei hullanak ki. Ezeket a folyamatokat illusztrálta konkrét példákkal LAMMEL Annamária terepmunkája alapján *(Egy totonák falu — a kultúraváltás kritikus pontjai)*.

Más okok játszottak közre abban, hogy felbomlott az észak-amerikai navaho indiánok hagyományos társadalomszerkezete. BORSÁNYI László a kapitalista termelés hatását vizsgálta 1848-tól, attól az időtől, amikor amerikai fennhatóság alá kerültek *(A bérmunka szerepe a navaho társadalomban)*.

A hallgatók örömmel észlelhették, mennyi előadás támaszkodott a közelmúltban tett tanulmányutak tapasztalataira. Nemrégiben Kubában végzett terepmunkája eredményeit ismertette AGÜERO Irma *(Bantu közösségek transzkulturációja Kubában)*, angolai kutatóútjáról számolt be SEBESTYÉN Éva, aki a soknyelvű nemzeti állam mai gondjait elemezte.

Több előadás is szólt a retradicionálásról, az akkulturációt ellenpontozó folyamatról. SIMON Róbert tanulmányában *(A retradicionalizáció kérdéséhez a Közel-Keleten)* a kérdés sajátos muszlim vonásait vizsgálta, mint a történelmi mozgás válságos helyzeteire adott aktív, mozgékony választ, a hagyomány jelmezében.

A retradicionálás másfajta értelme bontakozott ki ECSEDY Csaba dolgozatából *(A törzsi hagyományok szerepe a mai Fekete-Afrikában)*. Az afrikaiságba visszavonuló értelmiségről beszélt, számukra nem jelent kecsegtető példát a túlságosan gyorsan fejlődő, „a szakadék felé rohanó" Európa és a „szuper-európai" Észak-Amerika. Ehelyett az „afrikai értékek" végletes túlbecsülésével, a „kolonializmus által előidézett kollektív narcizmustól" is hajtva filozófiát igyekeznek formálni a mitológiából, a népi kultúra elemeiből — mindezt szembeállítva az agresszívnek bélyegzett európai kultúrával. Az előadásokat olvasva érzékelhető volt, hogy azok az etnikumok választják a kényszerű elzár-

kózást, akik számára az integrálódás identitásuk, kultúrájuk elvesztését jelentheti.

A hagyományos társadalmaknak a világtörténet tanúsága szerint előbb-utóbb a pusztulás a sorsa. A társadalmaknak azonban — mondta Tőkei Ferenc — van egy értékőrző aspektusa, a kultúra, amely nem feltétlenül pusztul el. Ennek a kulturális kontinuitásnak a biztosítása, tudatos forradalmár vagy reformer tevékenység részeként, életbevágóan fontos a harmadik világ számára, hiszen kulturális identitás nélkül a bomlás lép a kultúra helyébe. A kontinuitást ezért tudatosan kell biztosítani, hiszen spontán folyamatokkal a harmadik világ nem tud megújulni.

A tanácskozás központi kérdése tehát az volt, hogy megmenthetők-e a harmadik világ hagyományos kultúrái vagy sem. Ha igen, ez mit jelent: pusztán tudományos megörökítést, esetleg múzeumi anyaggyűjtést, vagy a mentésre addig van a legnagyobb szükség, amíg a kultúra még él. A kérdés éles, jelentősége a politikai döntésekig terjed. Ha például hagyományos iparainak a sorsáról kell egy országnak döntenie, kérdés, hogy a világpiaci, financiális körülmények mellett mennyire vehet figyelembe kulturális megfontolásokat? A konferencián elhangzott vélemények szerint nagyon is figyelembe kell vennie a kulturális kutatások eredményeit mert „kultúrát" nem lehet egy-két évtized alatt „teremteni".

Magyarországon erős baloldali népi mozgalom volt — mondta Tőkei Ferenc —, amely 1945 után a hatalomba is bekerült, mégis tehetetlenül néztük, hogy a paraszti kultúra elpusztult, szétesett. A kérdésre tehát az egyik lehetséges válasz az, hogy nemcsak a társadalom szerkezete alakul át, de elpusztul a kultúra szerkezete is, elemei viszont menthetők, mentendők. Elképzelhető az a megoldás is, hogy a kultúra alrendszerei menthetők — és még számos alternatíva adódhat a harmadik világ vizsgálata során. Csak a válaszok segíthetnek megérteni, milyen lesz a világ és benne mi lesz a kultúrák sorsa.

Paládi-Kovács Attila

Változásvizsgálatok a Káli-medence népi kultúrájában

Konferencia Köveskálban, 1983. szeptember 24—25.

A Káli-medence — neve a régiségben és a népnyelvben inkább *Kál-völgy(e)* — a Balaton-felvidék egyik jól körülhatárolt kis tája, ahol a Bakonyi Múzeum 1981-ben komplex történeti-néprajzi kutatást kezdeményezett. Erről a kollektív vállalkozásról a munkát szervező és irányító S. Lackovits Emőke részletesen beszámolt az indulást követően *(Néprajzi Hírek* 1982. 1—2. szám, 43—45.), később pedig a már elkészült előtanulmányokról is hírt adott *(Néprajzi Hírek* 1982. 3—4. szám, 71.). A vizsgált tájhoz mindössze nyolc kis lélekszámú települést sorolnak, amelyek között akad hajdani mezőváros is (Köveskál). A községek változatos történeti sorsa, társadalmi, közjogi és felekezeti tagozódása folytán sokat ígérő vizsgálati terep a Káli-medence. Ugyanis Köveskál, Kővágóörs, Balatonhenye és Monoszló protestáns többségű, kisnemesi jellegű község volt, viszont Kékkút, Salföld, Mindszentkálla és Szentbékkálla színtiszta római katolikus, uradalmi falu. Ráadásul a községhatárok természeti adottságaiban is lényeges különbségek vannak, amelyek hatása lemérhető a gazdasági tevékenységükön, az egyes falvak anyagi kultúráján is. A kollektíva 17 tagja 19 témacsoportot vizsgál, s a tervek szerint 1985-ben fejezik be a helyszíni gyűjtőmunkát. Azt követően fogják összegezni az elért kutatási eredményeket, s kívánják publikálni önálló tanulmánykötet formájában, mintegy 50 ív terjedelemben. Egyes részleteket már menetközben is megjelentet a veszprémi múzeum évkönyve, s a konferencia alkalmából kiadtak egy önálló kis kötetet *Néprajzi gyűjtőúton a Káli-medence falvaiban* címen (szerk.: Lackovits Emőke, Veszprém 1983. 111 l.).

A kétnapos konferenciát a Veszprém Megyei Tanács Művelődési Osztálya, a Veszprém Megyei Levéltár és a Révfülöpi Közös Községi Tanács támogatásával a Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság szervezte és Dr. Törőcsik Zoltán megyei múzeumigazgató nyitotta meg. A megnyitót követően a 80 éves Vajkai Aurél, a Balaton-felvidék fáradhatatlan kutatója hangszalagról üdvözölte a konferencia résztvevőit, akik között a dunántúli múzeumok, levéltárak munkatársai mellett szép számmal voltak budapesti és dunáninneni illetőségű szakemberek is. A tanácskozás elnöki tisztét egymást

váltva Barabás Jenő, Paládi-Kovács Attila és Andrásfalvy Bertalan látta el.

A 14 előadásból négy levéltári forrásokra és történeti forráskiadványokra épített, „történész-előadás" volt. Veress D. Csaba a Kál-völgy falvainak középkori történetét, a feudális birtokviszonyok kialakulását, népesedési helyzetét tekintette végig. Horváth József a táj népesedéstörténetének egy igen jelentős XVIII. századi forrását, a Padányi Bíró Márton veszprémi püspök által elrendelt lélekösszeírásokat értékelte. Mindkét előadás ráirányította a figyelmet a település- és népességfolytonosság kérdéskörére, de e kérdések véglegesebb megválaszolására nem vállalkozhatott. Érthető, hogy számos hozzászóló is ezt a témát egészítette ki (Degré Alajos, Szentmihályi Imre, Süle Sándor és mások).

Szűkebb témaválasztása ellenére is érdeklődést keltett Hudy József előadása Zala megye és a Káli-medence közbiztonságának XIX. századi történetéről. Főként a betyárvilág általánosabb kérdésköréről és a század első feléről szólt. Az 1830-as években Sobri és Milfajt bandái megfordultak ugyan a Kál-völgyében, de a helyi bűnesetek száma alcsony volt, s többnyire csak tolvajlás. További adalékai inkább erkölcsi kihágásokra — káromkodás, lerészegedés, verekedés — vonatkoztak. Halász Imre a táj falvainak iskolai oktatásügyét vizsgálta, a XVIII—XIX. századi fejleményekre összpontosítva figyelmét. Megállapította, hogy a katolikusoknak 1776-ban már minden faluban — a református többségű településeken is — volt iskolájuk. Sajnos a református, evangélikus és izraelita hitfelekezet iskoláinak történetét — források hiányában — csupán a XIX. század közepétől tudta nyomon követni. Nem kétséges azonban, hogy a protestáns népoktatás is jóval előbb intézményesült a vidéken.

Gazdagon illusztrált előadásában követte nyomon a lakóház morfológiai változásait a XVIII. századtól napjainkig Lukács László. Több ponton korrigálta Jankó János megállapításait is. Rámutatott, hogy a kőépítkezés korábban megjelent, mint Jankó vélte. A változások kronológiai pontosításán túlmenően, gondja volt arra is, hogy a Kál-völgy építőkultúráját, annak fejlődési fázisait összemérje szűkebb és tágabb dunántúli környezetével, s elhelyezze a nagytáji fejlődésmenetben. Úgy tűnik, hogy a Kál-völgy a XIX. században is a haladottabb tájak csoportjába tartozott. Értékes adatokkal szolgált ez az előadás a kisnemesi lakáskultúra ismeretéhez is. Knézy Judit előadása száz év táplálkozási hagyományainak változásait követte. A források egyenetlenségével dacolva is kísérletet tett a kisnemesi és a jobbágyparaszti konyha összehasonlító, párhuzamos vizsgálatára. Eredményeket főként a kisnemesi táplálkozási rend, eszközkészlet, szokások jellemzésében ért el, s a jövőben remélhetőleg figyelmet fordít a felekezeti eltérésekre is. Fontos megállapításokat tett a XX. századi ízlésváltozásról, a városi, polgári hatások befogadásáról és a közvetítő rétegről, a szolgálónak állt falusi lányokról is.

A gazdaság területéről két alapos elemzés hangzott el. Selmeczi Kovács Attila a XIX—XX. századi agrotechnikai változásokat foglalta össze, sikeresen megragadva a tradicionális munkaeszköz-készlet és a terminológia helyi jellemzőit is. A talajművelés korszerűsítése csak az 1920-as években indult erőteljesebben az olcsó hazai vasekék bevezetésével, de a régi félfaekék is használatban maradtak a II. világháborúig. A vetőgépek csak az 1930-as években jelentek meg a nagyobb gazdák birtokain. Csoma Zsigmond a filoxéravész helyi lefolyását és végzetes következményeit elemezte. A Kál-völgyi falvak szőlőültetvényei 1891—92-ben csaknem teljesen kipusztultak. A kenyér nélkül maradt szőlőművelők közül sokan véglegesen el- és kivándoroltak (Kecskemét, Szlavónia, Amerika). Nagy szakértelemmel elemezte az újratelepítést és az átformálódó művelésmódot, az új eszközöket és eljárásokat, amelyeknek etnográfiánk eddig kevés figyelmet szentelt.

S. Tamás Márta a konyhakerti növénytermesztés szokásait, hiedelmeit mutatta be. Az analógiás varázslás, a hosszabb-rövidebb mondókák, varázsló szövegek változatai főként a tök, a káposzta és az uborka bő termését célozták. Gelencsér József az öröklési jogszokások változását a XVIII. századtól napjainkig áttekintve nem talált lényeges különbségeket a katolikus és református, a volt úrbéres és kisnemesi közösségek gyakorlatában. Inkább mutatkoztak eltérések a vagyoni státus szerint.

A Kál-völgyi községek külső kapcsolatrendszerét, a táji munkamegosztásban elfoglalt helyét mutatta be Molnár Ágnes gazdagon adatolt előadása. Ez a kistáj szoros gazdasági kapcsolatban állt a somogyi parttal, ahová szegényei eljártak summásnak, ahonnan gabonát vittek haza, mert falvaik e tekintetben nem voltak önellátóak. Somoggyal jelentős állatkereskedelmet is bonyolítottak, s ennek a gabona-, állat- és borforgalomnak köszönhette jelentőségét Révfülöp mint átkelőhely, továbbá Kővágóörs és Köveskál vásárai. A borkereskedelemnek, a vidék

nyugat-magyarországi és stájer kapcsolatainak is érdemes lett volna figyelmet szentelnie, s a későbbiekben ezt nyilván meg is teszi. GERGELY Katalin Köveskál házasodási kapcsolatait követte nyomon az egyházi anyakönyvek alapján 1742-től napjainkig, s egy másik oldalát világította meg a kapcsolatoknak. Egyértelműen bizonyította a felekezeti endogámia meglétét, s azt is, hogy Köveskál szoros kapcsolatban állt Monoszlóval és Balatonhenyével. Ez a három falu együttesen alkotott egy endogám hajlamú közösséget. Különösen a kisnemesi réteg tűnt ki ilyen vonatkozásban, de az endogám tendencia náluk is változó erősségű volt az idők folyamán.

S. LACKOVITS Emőke a családszerkezet történeti változásait két falu — Köveskál és Szentbékkálla — példáján érzékeltette. Az 1769. és 1790. évi összeírások adatait elemezve lényeges eltéréseket mutatott ki a katolikus jobbágyság és a református kisnemesség között. Utóbbiakat a szolga nélküli és a szolgát tartó kiscsaládok jellemezték, a jobbágyok családtípusai között viszont a nagycsalád és a törzscsalád sem ritka a XVIII. század utolsó harmadában. A XX. század elején azonban a két réteg közötti különbségek már elmosódtak, a családszervezeti formák egységesültek, szinte kizárólagossá vált a kiscsalád. Végül P. MADAR Ilona előadása hangzott el, amely a „vallási és erkölcsi szokások" változásait vizsgálta, különös figyelmet fordítva a XIX. század derekától növekvő tendenciát mutató deviáns magatartásokra. Azt találta, hogy az erkölcsi szabadosság, az egyke, az öngyilkosság a református népességnél jelent meg előbb e tájon. Tézisei azonban még alaposabb dokumentálásra, finomításra szorulnak.

A konferencia a kitűzött célt elérte, s fontos határkő volt a kollektív kutatómunka menetében. Bár a vitára ezúttal sem jutott elegendő idő, sok hozzászólás érdemben egészítette ki az elhangzottakat, szolgált új adatokkal, szempontokkal. Őszintén kívánjuk, hogy továbbra is siker kísérje ezt a vállalkozást és valósuljon meg a tervezett, nívós tanulmánykötet.

Fejős Zoltán

A XI. Nemzetközi Antropológiai és Etnológiai Kongresszus

Québec és Vancouver, 1983. augusztus 14—17., 20—25.

Az antropológusok és etnológusok nemzetközi szervezetének ötévenként sorra kerülő nagyszabású kongresszusa 1983 nyarán, a 11. alkalommal Kanadában került megrendezésre. A helyszínek Kanadán belüli megválasztásával az ország két domináns kultúrájának kölcsönös megbecsülését kívánták kifejezni, — a rendezvény első szakasza az amerikai kontinens legfranciább városában, Québecben, a második pedig a brit kolumbiai Vancouverben zajlott. A nemes szándékot azonban a gyakorlati nehézségek kissé beárnyékolták, hiszen a két város egymástól kontinensnyi távolságra fekszik, ami tetemesen megnövelte a részvétel amúgy is magas költségeit.

Sajnos a világszerte érezhető gazdasági problémák különben is befolyásolták a rendezvénysorozatot. Ennek legnyilvánvalóbb jele az volt, hogy a résztvevők száma elmaradt az előzetes várakozástól, kb. kétszer annyi résztvevőre számítottak, mint ahányan ténylegesen megjelentek. A végső mérleg szerint mindkét szakaszon mintegy 600-an vettek részt, s a maximális létszám szakaszonként kb. 2000 főt ért el. Ez a szám persze még így is igen magas és jóval meghaladja azt a mértéket, amit még egy résztvevő személyesen át tud tekinteni.

A kongresszus szervezését nagyfokú takarékosság jellemezte. Ez nemcsak a kötetlen programok, ismerkedési alkalmak számának minimálisra csökkentésében mutatkozott meg, hanem — sajnos — szervezésbeli zökkenőkben is. Nemegyszer komoly információhiány nehezítette a tájékozódást, különben az előzetes — a helyszínen kiosztott — és a tényleges program között mutatkozott olykor nagy eltérés; előadók, szekcióvezetők jelenléte, ill. távolléte többször csak az utolsó pillanatban derült ki. A programot a helyszínen koordináló szervezők sziszifuszi erőfeszítéseket tettek, ám nem sikerült teljesen úrrá lenniük a nehézségeken.

A résztvevőket tekintve a kongresszus valóban világméretű volt. Folytatódott a fejlődő világ kutatóinak egyre erőteljesebb jelenléte, India pl. nagy létszámú küldöttséggel képviseltette magát, s számos más távol-keleti, latin-amerikai, afrikai fejlődő ország küldte el kutatóit. Hosszú idő után először volt jelen a Kínai Népköztársaság küldöttsége. Másrészt feltűnő

volt számos európai ország kutatóinak távolmaradása, illetve csekély képviselete (NSZK, kelet-európai szocialista országok stb.), bár néhány más ország (pl. Franciaország, Olaszország) tekintélyes küldöttséggel vett részt a kongresszuson. Elgondolkodtató, hogy Magyarországról mindössze 3 kutató volt jelen, ami talán nem is kizárólag az anyagi gondoknak, hanem a szakma nem megfelelő szervezettségének köszönhető. (Összehasonlításul érdemes utalni pl. a Szovjetunió 60 fős delegációjára !) Minthogy a kongresszuson az európai kutatás ily módon is viszonylag háttérbe szorult, annál látványosabban kitűnt, hogy az antropológiai-etnológiai kutatás már nem főképpen az európaiak sajátja. A világ a szakmát illetően is erőteljesen kitágult, amit pl. a latin-amerikai, indiai stb. kutatók erőteljes jelenléte nyomatékkal aláhúzott.

A kongresszus fő témája a *szaktudományos kutatás* és a szélesebb *társadalmi nyilvánosság* sokoldalú kapcsolata volt. Az előadások egy része ennek a meghirdetett problematikának az irányába konvergált, bár a kongresszus lehetőséget nyújtott a legkülönbözőbb egyéb antropológiai-etnológiai témák megvitatására is. Áttekintve a programban szereplő előadások jegyzékét, megállapíthatjuk, hogy legtöbb mai téma gyakorlati tennivalókhoz kapcsolódott. A fejlődő országokban tevékenykedő kutatóknál is (pl. az oktatás, a gyógyítás, élelmezés stb. problémákhoz), de a fejlett országok társadalmát vizsgáló szakembereknél is. A kongresszus nyitóülésén Georges Condominas vietnami születésű francia etnológus tömören megmegfogalmazta a kongresszus célkitűzéseit és általában a mai antropológiai vizsgálatok feladatait. Véleménye szerint az antropológia nem lehet életidegen, elvont szaktudomány, hiszen a legtöbb kutatás a mai világ legégetőbb társadalmi problémáit átélő közösségekben folyik. Alapvető feladat tehát az eredmények gyakorlati hasznosításának figyelemmel kísérése is. A hasznosítás nem csupán a társadalmi-kulturális probléma-megoldás vizsgálatok révén történhet, hanem a feltárt ismereteknek a szélesebb nyilvánosság felé történő hiteles, szakszerű közvetítésével is.

E problémák részletes megvitatására szekcióüléseken nyílt lehetőség. A közönség és a szaktudomány kapcsolatát elsősorban a tömegkommunikáció, a múzeumok és a filmek kapcsán vették számba. E kérdésekkel tovább tágult az antropológia horizontja, hiszen pl. a tömegkommunikáció által közvetített tartalmak, a közvetítés természete speciális megközelítést is igényel. A tömegkommunikáció azzal, hogy bármely kultúrát mindenki számára elérhető közelségbe hoz, részben kitágítja világképünket, részben etikai felelősséget is ró az eredményeit kezéből kibocsátó antropológusra. Több előadás érintette a fejlődés, a jövő, a prognosztika antropológiai összefüggéseit, — ebből a szempontból a nemzetközi információrendszer ismerete és alakítása ugyancsak alapvető követelmény. Igen tanulságos volt a múzeumokkal kapcsolatban kikristályosodó álláspont. Nem a múzeumok nemzetközi intézményrendszerének egységes elveit kereső erőfeszítéseket szeretném kiemelni, hanem a múzeumok társadalmi szerepét hangsúlyozó megfontolásokat. Az előadók különösen a fejlődő országokban szerveződő, alakuló múzeumok feladatát a saját kultúra megbecsülésének, a nemzeti identitás kialakításának megerősítésében látták. Hasonlóan fontos szerepet tulajdonítottak a sokétnikumú országok, így a fejlett országok kisebbségeinek körében szervezett múzeumok tevékenységének is. Mint megállapították, a múzeumok kitűnően hozzájárulhatnak az etnikai pluralizmus tényleges megteremtéséhez, s elősegíthetik a népek közötti megértést.

Külön figyelmet érdemel a néprajzi-antropológiai filmeknek a kongresszuson elfoglalt központi szerepe. Nem csupán kitűnő, folyamatosan zajló filmprogramot szerveztek, hanem előadások során meg is vitatták a felmerülő kérdéseket. Így a filmek nem kizárólag a kongresszus illusztratív kiegészítői voltak, hanem szinte az előadásokkal egyenrangú szerepet töltöttek be. Csak Vancouverben a filmek kapcsán több mint 60 előadást hirdettek meg. Számos előadó foglalkozott a filmek készítésének, forgalmazásának gyakorlati kérdéseivel, a filmkészítés oktatásának égető problémáival. Sok vita folyt a filmek hasznosításáról a különböző szintű oktatásban, különböző módokon. Nem hiányoztak természetesen a filmek tartalmi kritikájával foglalkozó előadások sem. Ugyanakkor az előadók figyelmet fordítottak a filmek tágabb összefüggéseire, így pl. az antropológiai ismeretek filmen történő közvetítéséből származó problémákra. A látott filmek és az előadások jól bizonyították, hogy nagy szükség van a néprajzi filmekre nemcsak szigorúan a szakma, annak felsőfokú oktatása, hanem a mai társadalom egész információrendszere szempontjából. Mindezek nyomán az a benyomásom alakult ki, hogy a hazai és nemzetközi kutatás között a legfeltűnőbb különbség, sőt határozott lemaradás talán nem annyira az empirikus, ill. elméleti vizsgálatok terén, hanem éppen a vizuális megközelítés és a vizuális információrendszer terén található.

A kongresszus további igen sokrétű tematikájáról még a kulturális és szociális antropológia, illetve a folklorisztika szűkebb szempontjából is igen nehéz összefüggő képet alkotni. Mintegy 15—25 szekció ülésezett egyidejűleg és még az egymással szorosan kapcsolódó témák megítélését is nehezítette a zsúfolt, átfedéses program. Két fontosabb általános tendencia érvényesülése azonban megfigyelhető volt.

Feltűnő volt a kutatások területi polarizálódása. Ez a tendencia szoros összefüggésben áll a fejlődő országok saját kutatóinak térhódításával. Úgy tűnt, hogy a fejlett országok kutatói részben visszaszorultak a 3. világból (gazdasági nehézségek s a fejlődő országok elzárkózása miatt), részben — az előbbi ellenpontjaként — határozottabban fordultak saját társadalmuk, kultúrájuk viszgálata felé. Az antropológusok „hazatérését", a „mi" csoport kutatásának előtérbe kerülését tehát világszerte megfigyelhetjük. Ebben pozitív vonásként érdemes kiemelnünk azt a tényt, hogy a fejlődő világ — immár szakmailag is jól felkészült — kutatói szemmel láthatóan birtokba vették „saját világukat". E tendenciák kapcsán ismét utalni kell a praktikus célú kutatások előtérbe kerülésére. Ennek megfelelően a magasan fejlett országok társadalmi problémák iránt érzékeny és elkötelezett kutatói saját társadalmuk marginális helyzetű rétegeinek, az ún. negyedik világnak a gondjait vizsgálják s a nemzeti kisebbségek, egyáltalán a nemzeti kultúrák újraértékelésének szentelik figyelmüket. A fejlődő országok tudósai — az említett kérdéseken kívül — a fejlesztési törekvésekhez, a genocidium leküzdéséhez, a függőségi viszony felszámolásához stb. kívántak előadásaikkal hozzájárulni.

A kongresszus általános, elméleti témákkal foglalkozó előadásain egy másik, talán nem is új, figyelemre méltó vonást volt alkalmunk megfigyelni. Egyfelől az antropológia-etnológiai leírások mindig igényes, elméleti interpretációval kapcsolódtak össze, másfelől az elméleti előadások mindig empirikus anyag elemzésére, sőt akár leíró bemutatására támaszkodtak. Kevés „elvontan teoretizáló" előadás hangzott el. A kongresszuson így erőteljesen kifejeződött az antropológia empirikus megalapozottsága is, az antropológiai elmélet sokrétűsége, nagyfokú nyitottsága is.

A kongresszus záróülésén a szervezők és a szakma néhány prominens képviselője a nehézségek ellenére eredményesnek ítélte a rendezvényt, s ezzel mi is egyetérthetünk. A záróülésen nyilvánosságra hozták a kongresszus (ICAES) szervező bizottságának újonnan megválasztott tisztségviselőit, akiknek legfontosabb feladatuk a következő kongresszus megrendezése. A XII. ICAES színhelye 1988-ban Zágráb lesz.

Tüskés Gábor

A Görres-Gesellschaft néprajzi szekciójának munkássága és legutóbbi ülése

Bonn, 1982. szeptember 25—29.

Az európai népi vallásosság vizsgálatában minden valószínűség szerint a német nyelvterület kutatói tekinthetnek vissza a legnagyobb múltra. A gyökerek a felvilágosodás és a jozefinizmus időszakáig nyúlnak, amikor a vallásos népi kultúrának a hivatalos egyházi elképzelésekbe ütköző jelenségeit kritika tárgyává tették, illetve megpróbálták megszüntetni. Az evangélikus pasztorálteológia foglalkozott különösen behatóan a kérdéssel; a vallási néprajz megteremtésére az első korai kísérletnek F. A. Heydenreich munkáját tarthatjuk *(Über den Charakter des Landsmannes in religiöser Hinsicht.* Leipzig, 1800). A romantika idején a mitológia kerül a néprajzi érdeklődés középpontjába, s így ezek a korai törekvések csak a XIX. század második felének vallásos újító mozgalmaiban találnak folytatásra. P. Drews evangélikus teológus 1901-ben viszi be a néprajzi köztudatba a „religiöse Volkskunde" fogalmát, s ezzel nemcsak a néphit pogány és keresztény elemeit választja el egymástól, hanem magát a kutatási területet is elkülöníti az általános néprajzi vizsgálatoktól. A század elején még mindig a néprajzi ismeretek pasztorációs szempontból való értékelését tekinti feladatának evangélikus részről a H. Sohnrey és H. v. Lüpke körül kialakuló ún. Dorfkirchenbewegung, valamint az ehhez kapcsolódó havi folyóirat (Die Dorfkirche, Berlin, 1907—1943), katolikus részről pedig J. Weigert könyve *(Das Dorf.* Freiburg, 1915). Ezzel egyidő-

ben megindult a vita a vallási néprajz hovatartozásáról: az éppen hogy csak megalakult kutatási területet mind a vallástudomány (E. D. MÜLLER), mind pedig az etnológia (R. ANDREE) hatáskörébe akarja vonni. A vallási néprajz mint önálló szakterület az elméleti, módszertani alapok kidolgozását részben a holland nyelvész J. SCHRIJNENnek, nagyobbrészt a német egyháztörténész G. SCHREIBERnek köszönheti. A két világháború között elsősorban a vallásos népszokások, a szentelmények és az egyházi év ünnepei állnak a kutatás előterében, de a számos új folyóirat és könyv nyomán a vizsgálatok csakhamar történeti, liturgikus, művészettörténeti stb. szempontokkal is bővülnek, s megjelennek az első kísérletek a vallási néprajz összefoglaló rendszerezésére is. Az 1933 után egyre aszályosabbá váló időszakot a második világháborút követően a tudományterület ismételt fellendülése, stabilizálódása és további specializálódása váltja fel, melynek során a néprajzi szemléletet fenomenológiai, társadalom- és kultúrtörténeti látásmód egészíti ki. A források feltárását és feldolgozását központi kutatási tervek, egyetemi intézetek és kutatók százai biztosítják, ezek eredményeit a könyvkiadás folyamatosan hozzáférhetővé teszi, a népi vallásosság részterületeit elemző tanulmányoknak tág teret adnak a különböző néprajzi és társadalomtudományi szakfolyóiratok is. Másfelől viszont egészen a legutóbbi időkig nem volt a német nyelvterületen *egy* olyan rendszeresen megjelenő néprajzi periodika, amely elsődleges feladatának a kultúra vallási vonatkozásainak társadalomtudományi, történeti-empirikus vizsgálatát tekintené.

Ennek a háttérnek az ismeretében megkülönböztetett figyelmet érdemel, hogy „a tudományok ápolására" 1876 óta katolikus egyházi támogatással fennálló Görres-Gesellschaft 1978-ban Jahrbuch für Volkskunde címen új kiadványt bocsátott útjára, amely a társaság néprajzi szekciójának munkájához kapcsolódva a vallásos élet történeti-néprajzi kutatásának biztosít rendszeres közlési lehetőséget. Mielőtt azonban közelebbről is megismerkednénk az új évkönyvvel, fordítsuk figyelmünket a társaság néprajzi szekciójának legutóbbi találkozója felé. (Az 1979. évi kongresszusról l. Ethnographia 1980. 282–283.)

Az 1982. évi összejövetel központi témáját és részben az előadók személyét is meghatározta a közgyűlés színhelye. A téma: a Rajna-vidéki katolicizmus XIX. századi rétegei, a három fő előadó pedig M. ZENDER (Bonn), H. L. COX (M. ZENDER utóda a bonni tanszéken) és W. BRÜCKNER (Würzburg).

M. ZENDER széles kitekintésű referátumában azokat a hatásokat mutatta be, amelyek a XIX. század folyamán a felvilágosodás által befolyásolt teológia, az általános életviszonyok megváltozása, a természettudományi és orvosi ismeretek bővülése, a különböző kulturális áramlatok, a vallásos nevelés intenzívebbé válása stb. következtében érték a különböző társadalmi rétegek vallásos életét. Ezeknek a hatásoknak a tükrében meglepő élességgel tűntek elő a vallásos élet átalakulásai, amelyek a különböző áhítatformák funkcióváltozásában ragadhatók meg a legkézzelfoghatóbban. Ezt a makroperspektívát jól egészítették ki a következő előadás mikrovizsgálatai: H. L. COX előadásában a kartográfiai módszer M. ZENDER által kialakított kultusztörténeti alkalmazásának továbbfejlesztési lehetőségeit szemléltette a Rajna-vidéki szentkultusz területén. A harmadikként szóló W. BRÜCKNER problémafelvető áttekintésének első, tudománytörténeti részében felhívta a figyelmet a szomszédos tudományágak (germanisztika, filológia stb.) eredményei kritikai felülvizsgálatának és a népi vallásosság kutatásába történő bevonásának szükségére, majd utalt a „XIX. század" fogalmi körülhatárolásának a vallási élet összetettségéből fakadó nehézségeire, végül rámutatott néhány — eddig kevés figyelemben részesített — forráscsoport (egyházi sajtó, egyháztörténeti monográfiák stb.) vizsgálatának újszerű lehetőségeire. Az elhangzott referátumok szövege más, ugyancsak a témába vágó tanulmányokkal együtt a Jahrbuch für Volkskunde következő számában lesz olvasható.

Az évkönyvnek eddig öt kötete látott napvilágot, de ez is elegendő ahhoz, hogy képet alkossunk az orgánum jellegéről, célkitűzéseiről. Az átlag kb. 240 oldal terjedelmű évkönyv évente egy alkalommal, október 1-én jelenik meg, s ezzel mindig a Görres-Gesellschaft kongresszusára áll készen. Az első kötet beköszöntőjében megfogalmazott elvek szerint a szerkesztés az évkönyv előképének részben a húszas évek Berlinjében megjelent Jahrbuch für historische Volkskunde-t, részben pedig a G. SCHREIBER által 1936–38 között Volk und Volkstum címen kiadott periodikát tekinti. Már az első kötet is hűen tükrözi a jelzett célkitűzést, amikor súlypontjába a népi vallásosság történeti kutatáson és nemzetközi tájékozódáson alapuló interkonfesszionális megközelítését állítja. A két szerkesztő, W. BRÜCKNER és N. GRASS látható módon törekszik arra, hogy a

hagyományos történeti-filológiai megközelítésen túl helyet adjon az újabb társadalomtudományi tárgy-, motívum- és eszmetörténeti vizsgálatoknak is. A tudománytörténeti hagyományok érvényesülését nem csupán az elmúlt időszak jeles kutatóiról (pl. W. H. Riehl) kezdeményezett viták nyíltsága érzékelteti, hanem az a célkitűzés is, hogy a tudománytörténet fejezeteit a néprajz mai tudományos önértelmezésének szempontjából értékeljék. A tanulmányok egy része meghatározott forráscsoportok feltáró eljárásait ismerteti. A tematikus összeállítások anyaga a szekció-referátumokból tevődik össze, amit jól egészítenek ki a különböző országokban végzett munkáról szóló kutatástörténeti beszámolók. Az eddigi számokban sokoldalú megközelítésben olvashatunk például a búcsújárás jelenségeiről, a vallásos társulatokról, a szenttisztelet speciális megnyilvánulásairól, a szokáskutatás problémáiról, az áhítatirodalom műfajainak hatástörténeti kérdéseiről, a kalendáriumokról és passiójátékokról, az ellenreformációs építészeti politikáról és a XIX. századi tömegvallásosság megszervezéséről. A hiedelmek és szokások kérdéséről írt barokk kori disszertációk több részletben közölt terjedelmes bibliográfiája egy eddig szinte teljesen kiaknázatlan forráscsoportban rejlő lehetőségekre irányítja a figyelmet. A tudománytörténeti összefoglalások árnyalt képet adnak a vallásos élet néprajzi kutatásának svéd, olasz és magyar eredményeiről.

Ez a vállalkozás sok tekintetben ösztönző, példamutató lehet a népi vallásosság napjainkban új lendületet vevő magyarországi kutatása számára is.

K. Csilléry Klára

„A parasztság tárgyi kultúrája a késő középkorban"

Nemzetközi kongresszus, Krems, 1982. szeptember 21—24.

Az Osztrák Tudományos Akadémia Kremsben működő Osztrák Középkori Anyagi Kultúra Kutatóintézete, a fenti kongresszus rendezője, fiatal intézmény; így a magyar néprajzkutatók előtt kevéssé ismert. 1968-ban alapították, az osztrák gótikus művészet Kremsben akkor megrendezett nagy kiállításának az ösztönzésére. Ennek megfelelően az intézet kezdeti célkitűzése az volt, hogy az ikonográfiai források feltárásával regisztrálják, majd értelmezzék az anyagi kultúra különféle középkori megjelenítéseit. Hamarosan felismerhetővé vált azonban annak a szükségessége, hogy emellett számba vegyék a materiális kultúrára vonatkozó egyéb anyagot is, nevezetesen az írott forrásokat és a fennmaradt tárgyi emlékeket.

A vizsgálandóként kitűzött témakört az intézet a kultúrtörténet egy kutatási ágaként értékeli, olyannak, amely sok tekintetben a történeti néprajz által érintettekre is kiterjed. Az intézet ugyanis miközben a feldolgozásra kerülő források teljes kiértékelésére törekszik, a középkori szociális struktúra egészét szem előtt kívánja tartani — miként ez a jelen kongresszus témaadásából is kitetszik.

Minthogy a XV. századnál korábbi példány az osztrák táblaképek közt alig akad, az ezekre való kezdeti koncentrálás következtében, valamint abból fakadóan, hogy a felhasználható egyéb emlékanyag, így az írott adatok többségének a kora ugyancsak a XV. századra esik, az intézeti munka súlypontját egyelőre a középkornak erre a szakaszára helyezték. A kutatás legfeljebb a XVI. század elejére nyúlik át, azzal a megjegyzéssel, hogy mivel a vizsgált tárgykörökben kimutatható alakulási vonalak túlnyúlnak ezen, szándékoznak a feldolgozás időhatárát esetenként ebbe az irányba kitágítani.

Ennek ellenére, hogy az intézet létszáma kicsi — az igazgató mellett négy tudományos munkatárs működik —, az alapítás óta eltelt 15 év során jelentős eredményeket sikerült elérni. Az induláskori célkitűzésnek megfelelően, a táblaképek vizsgálatában jutottak legelőbbre. Tartományról tartományra haladva, 1982-re gyakorlatilag befejezték az országban fellelhető anyag áttekintését. Az emlékek mindegyike lefényképezésre került, mégpedig minden önálló egységéről egyrészt készült egy-egy teljes kép, másrészt megfelelő részletfelvételek az azon megjelenített objektumokról. Ehhez a munkához a jó minőség érdekében fényképészt alkalmaz az intézet. A fotoarchívum állománya a jelen kongresszus idején mintegy 12 000 volt, nem csupán fekete-fehér felvételek (13×18-as méret), hanem színes (7×6-os) diák is a kijelölt témák többségéről.

Hasonlóképp, teljességre törekedve kívánják kiaknázni a miniatúrafestészetet. Tervezik továbbá az Ausztria nagyobb levéltáraiban őrzött idevágó iratoknak a

kijegyzetelését. Az intézet 1981 őszén kapott egy régészkutatót. Jelenleg egy az egész országra kiterjedő lelőhelyjegyzék, régészeti bibliográfia összeállítása és számítógép segítségével az alsó-ausztriai és bócsi leletek kerámia formakincsének az állagjegyzéke van készülőben.

Az elektronikus adatfeldolgozásra a más jellegű anyag esetében is rátértek. Ily módon állítják össze a táblaképekre vonatkozó tárgy-, kronológiai és egyéb mutatókat. Számítógéppel végzik a gyűjtött adattömeg statisztikai értékelését és számos komplex elemzést.

Az anyaggyűjtésen és rendszerezésen túl természetesen az intézet munkakörébe tartoznak a különféle szempontú feldolgozások is, megjegyezve, hogy a távolabbi cél a középkori osztrák kultúrtörténet tárgyi lexikonának a létrehozása. A begyűlő adatanyag természetéből következően, mindehhez sajátos és alapvető feladatként hárul a munkatársakra a képek realitástartalmának a mérlegelése is. Ilyen irányú kritikai vizsgálat az írott források nem egy csoportjánál ugyancsak elengedhetetlen.

Az intézet alapelve az összegyűjtött anyagot bármely tudományszak érdeklődőinek a rendelkezésére bocsátani; szeretnék az intézetet a tárgykör általános információs és szolgáltató központjává kiépíteni. Az interdiszciplináris tudományos együttműködés előmozdítása érdekében 1976-tól kezdődően kétévenként nemzetközi kongresszust szerveznek, mindig más társadalmi osztály, réteg vagy csoport középkori anyagi kultúrájára vonatkozóan. A korábbiakban a városi polgárság, a szerzetesrendek és a nemesség került sorra, ezeknek a kongresszusoknak az anyaga önálló kötetekben került kiadásra.[1] Ezen kívül gyűjteményes kötetet bocsátott ki az intézet az első kongresszus alkalmából, mintegy bemutatkozásként,[2] majd fennállásának 10. évfordulóján egy nemzetközi gyűjteményes kötetet.[3]

Az intézet kezdeményezésére és összefogásával a jelen kongresszust követően „Medium Aevum Quotidianum" elnevezéssel nemzetközi társaság alakult a középkori anyagi kultúra kutatására, amely a fenti címmel saját periodikával rendelkezik.

*

A parasztság anyagi kultúrájának szentelt, most megtartott kongresszuson a legnagyobb számban képviselt Ausztrián kívül tíz országból jelentek meg kutatók, összesen mintegy százötvenen.

A bevezetőül szolgáló első érdemi előadást Werner Rösener (Göttingen) tartotta a közép-európai parasztság helyzetének alakulásáról a XIV—XV. században. Hangsúlyozta, hogy sok újabb standardmunka megítélésével szemben az adatok arra utalnak, hogy egyes kivételek ellenére a parasztság életkörülményei a periódus során egyre inkább romlottak. Gernot Kocher (Graz) a parasztságra érvényes jogszabályokról beszélt, szembesítve az írott normákkal a jogkönyvek illusztrációit, illetve a jog érvényesülését szemléltető egyéb képi forrásokat. Ulrich Bentzien (Berlin) forráskritikai fejtegetéseiben a néprajzkutatás hozzájárulásának a lehetőségeiről szólt a késő középkori parasztság tárgyi kultúrájának megvilágításában. Felhívta például a figyelmet, hogy nemegyszer adódik lehetőség arra, hogy a tömeges források segítségével térben elhatárolható történelmi jelenséget egybevessük annak kései megfelelőjével; az erre felhozott és sokoldalú következtetésekkel kísért példa a winseni 1450—51-es vagyonjegyzék adózási egysége, a *hake* és az ugyanezen a területen a XIX—XX. században használatos mecklenburgi túróeke, a *Hake*. Hangsúlyozta, hogy az egykori források nem kielégítő volta esetén a középkori paraszti anyagi kultúra értelmezéséhez fokozottabb figyelmet kellene fordítani a recens néprajzi párhuzamokra.

Az előadások egy része az írott források meghatározott csoportját elemezte. Herwig Ebner (Graz) a késő középkori krónikákban megjelenő parasztképpel foglalkozott, rámutatva, hogy a korai időkben inkább értékelően szóltak a parasztokról és a lebecsülő megnyilatkozások csak a XIII. századtól szaporodtak el. Helga Schüppert (Stuttgart) azt vizsgálta, hogy a késő középkori német iroda-

[1] *Das Leben in der Stadt des Spätmittelalters.* ÖAW. Phil.-hist. Klasse. Sitzungsberichte, Bd. 325. Wien, 1977. (2. kiad. 1980.); *Klösterliche Sachkultur des Spätmittelalters.* ÖAW. Phil.-hist. Klasse. Sitzungsberichte, Bd. 367. Wien, 1980.; *Adelige Sachkultur des Spätmittelalters.* ÖAW. Phil.-hist. Klasse. Sitzungsberichte, Bd. 400. Wien, 1982.

[2] *Die Funktion der schriftlichen Quelle in der Sachkulturforschung.* ÖAW. Phil.-hist. Klasse. Sitzungsberichte, Bd. 304/4. Wien, 1976.

[3] *Europäische Sachkultur des Mittelalters. Gedenkschrift aus Anlaß des zehnjährigen Bestehens des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs.* ÖAW. Phil.-hist. Klasse. Sitzungsberichte, Bd. 374. Wien, 1980.

lom alkotta parasztképben mi tekinthető toposznak és mi realitásnak. Kiemelte, hogy ezek a művek mindig egy másik rendnek a szempontjából ábrázolták a parasztot és nem csupán a negatív, de a pozitív megjelenítés is a kitűzött célnak az érdekeit szolgálta. A XIII—XV. századi epikus művekből vett szövegpéldák a paraszti ünnepek bemutatásmódját szemléltették. Wolfgang GREISENEGGER (Bécs) a parasztoknak és pásztoroknak a késő középkori, főként városokban előadott dramatikus játékokban való szerepeltetéséről beszélt. Elmondta, hogy míg a korábbi kutatás olyan véleményt alakított ki, miszerint ezekben a parasztot csakis a gőgös polgár szemszögéből volt szokás ábrázolni, ez csak részben igaz, és felsorolta a pozitív jellemzés színpadi megjelenési formáit.

Két előadást szenteltek a parasztság anyagi kultúrája képi megjelenítéseinek. Maria Letizia HEYER-BOSCARDIN (Binningen) a parasztéletnek a XV—XVI. századi svájci krónikákbeli ábrázolásait ismertette. Ezek a tárgyi világ sok olyan összetevőjéről tanúskodnak, amelyek bemutatása másutt ebben a korban még alig volt szokásos, mint amilyen a parasztházbelső, például ággyal, ácsolt ládával és a falon szentképpel. Olyasmire is kiterjedt néha az illusztrátor figyelme, ami más forrásokból nem adatolható, mint a hegyvidéki lakosságnál gyakori golyva. Perrine MANE (Párizs) a francia és olasz XII—XIII. századi hónapábrázolások valóságtartalmát elemezte, megállapítva, hogy ezek nem merev sztereotípiák és, hogy tanulmányozásuk különösen a gyakorlatilag teljesen megsemmisült egykori faeszközök, kosarak esetében elengedhetetlen. Kiemelve a szőlőmetszés példáját, rámutatott, hogy miközben a metszőkés baltás és anélküli formája egyaránt megtalálható mindkét területen, az alkalmazási technika különféle változatait lehet megfigyelni.

Más előadások a faluásatások eredményeiről számoltak be, így Werner MEYER (Basel) azokról a feltárásokról, amelyek célja az alpesi pásztorkodás középkori kultúrájának a megismerése. Svájcban az 1600—2500 m közti magasságban igen nagy számban találhatók elhagyott települések maradványai, és miután ezeket eddig nem kutatták, 1971-ben és 1981-ben sor került kettőnek a feltárására. Az egyiken felerészt marha-, felerészt juh- és kecsketartás folyt, a másikon csak ez utóbbi, jelentős vadásztevékenységgel kiegészítve. Az 1000 körüli évektől a XV. századig terjedő időszakból lakóházakat és melléképületeket, továbbá hegyi szállásokat tártak fel. Vladimír NEKUDA (Brünn) a XV. században megsemmisült dél-morvaországi faluk helyén folytatott ásatásokat ismertette. Ezek különös jelentősége, hogy bizonyító adatokat szolgáltatnak az egy bejáratos, háromhelyiséges ház keletkezéséhez, minthogy két faluban is megfigyelhető volt az eredetileg különálló egysejtű lakóházaknak és kamráknak a XIII. századtól bekövetkező egybeépítése pitvar közbeiktatásával. Mindezt, nemkülönben a fontosabb leleteket a kremsi múzeumban megrendezett kiállításon mutatta be az előadó.[4] Françoise PIPONNIER (Párizs) egy a XV. század elején elpusztult szőlőtermelő burgundiai falu helyén 1965—79 közt végzett feltárásokról beszélt, melyeket kivételesen gazdag XIV—XV. századi levéltári anyaggal tudtak kiegészíteni, köztük részletes leltárakkal. Ezek erőteljesen tükrözik a lakosság vagyoni differenciáltságát — amire egyébként a morvaországi ásatások házfeltárásai is következtetni engednek.

Az ezt követő két előadás a rendelkezésre álló különféle források együttes megvilágításában vázolta országa parasztságának anyagi kultúráját az adott időszakban. KUBINYI András (Budapest) a hazai állapotokról kirajzolódó képet ismertette. Rikke Agnete OLSEN (Odder) a dán parasztságról szólt, megjegyezve, hogy nem kevés szegény nemes rosszabb körülmények közt élt a jobbágyoknál, és így az ásatások által felszínre hozott objektumokról sem lehet mindig eldönteni, hogy parasztoké voltak-e vagy nemeseké. Az előadó a tárgyi kultúra szemléltetésére tanulságos sorozatot mutatott be — a koppenhágai ikonográfiai kutatóhely anyagából — a templomi freskók parasztéletre vonatkozó ábrázolásaiból.

A további előadások egy-egy tárgykörre határolódtak le. Helmut SPERBER (München) a késő középkori paraszti munkaeszközökről beszélt, példaként emelve ki a talajművelés és az aratás főbb eszközeit, továbbá a mezőgazdasági szállítóeszközöket. Utalt az alapformák kontinuitására, de egyben az idevágó német néprajzi kutatás későbbi megindulására is. Massimo MONTANARI (Bologna) az olasz falusi táplálkozást taglalta, rámutatva, hogy miután a X—XI. században az állattartás, vadászat és halászat fokozatosan elvesztette korábbi jelentőségét, a sajátos adottságú területektől eltekintve a késő

[4] A kiállításhoz bő képanyaggal ellátott katalógus jelent meg: Vladimír NEKUDA: *Das mittelalterliche Dorf Mährens im Licht der archäologischen Forschung.* Brünn, 1982.

középkori parasztság táplálkozásában — ellentétben a városlakókéval — a növényi alapanyagok jutottak túlsúlyra, köztük is legfőképp a gabonafélék. Andrzej KLONDER (Varsó) a XIII—XVI. századi lengyel falusi kocsmákról számolt be, amelyek szokásos feladatkörükön túl ipari szolgáltatók, mészárszékek, pékségek és cipészműhelyek is voltak; ez az összetett tevékenység a XVI. században szűnt meg.

A fenti sommás ismertetések is érzékeltethetik, hogy az előadások sokféle tematikát képviseltek és az előadók különféle alapképzettségének megfelelően jórészt eltérő megközelítésben. Mivel a viszonylag népes hallgatóság ellenére kevés volt az olyan specialista, aki egy-egy szűkebb témakörhöz érdemben hozzá tudott szólni, vita alig alakult ki. Hozzá kell ehhez tenni, hogy a néprajzkutatók részvétele a kongresszuson, szemben a más tudományszakok képviselőivel, igen csekély volt, így ismereteik, szempontjaik kevés kifejezést kaptak.

Fejős Zoltán

„A parasztság képe"

Nemzetközi munkaértekezlet, Vancouver, 1983. augusztus 26 - 27.

A University of British Columbia parasztságkutatásokkal foglalkozó csoportja az elmúlt években BAK János történész professzor vezetésével négy különböző témát megvitató interdiszciplináris munkaértekezletet tartott (vö. Peasant Studies 5 [1976] 1: 29—33, 3: 29—31), így legutóbb a parasztmozgalmakról. E rendezvényeken elsősorban a parasztsággal foglalkozó történészek vettek részt, megvitatva 8—10 előre sokszorosított előadást. A történészeken kívül minden összejövetelen jelen voltak az érdekelt rokontudományok képviselői is.

Az 1983. augusztus 26—27-én megrendezett V. Interdiszciplináris Munkaértekezlet témája (és maga a rendezvény is) a XI. Nemzetközi Antropológiai és Etnológiai Kongresszushoz csatlakozott. A nemzetközi kongresszus a tudományos eredmények, a szakkutatás és a szélesebb társadalmi érdeklődés kapcsolatára fordította a figyelmet. Ennek nyomán a parasztságkutatók munkaértekezlete a parasztokról alkotott felfogások, ideológiák feltérképezését tűzte célul.

Az előadások elsősorban a parasztságideológiákat, vagyis a nem-paraszti osztályok és rétegek által a parasztságról kialakult különböző felfogásokat tárgyalták. Ily módon nagyobb nyomatékkal kerültek napirendre az eszmei-ideológiai problémák s kisebb hangsúlyt kapott a parasztság vizuális megjelenítésének kérdése. Éppen ebben az összefüggésben tarthatjuk figyelemre méltónak BAK János (Vancouver) bevezető megjegyzéseit, aki a középkori európai — vizuálisan is megjelenített — parasztkép vonásait taglalta. Rámutatott arra, hogy a szegény munkavégző paraszt alakja mellett a mulatságos parasztfigura is korán felbukkant a középkor során. A „normális", „civilizált" ember ellenpólusa éppen a „barbár", „bárdolatlan" vonásokkal megrajzolt drasztikusan viselkedő paraszt figurája volt. Bár nem kifejezetten a parasztság kapcsán, de ugyancsak a vizualitás kérdéseivel foglalkozott Louise MAY (Vancouver). Előadásában a kínai és a nyugat-európai történelemben fegyvert ragadó nő alakját vetette össze. Főként azt mutatta be, hogy a „harcos amazon" modellje mindig a rendkívüli történeti körülmények közepette bukkant fel. A nőnek ugyanis egyik kultúrában sem volt természetes attribútuma a fegyverviselés, háborús körülmények között viszont éppen ő vált a bátorság, harciasság szimbólumává. A történeti valóság és a képalkotás párhuzamba állításának alapvető követelményére hívta fel a figyelmet minden képalkotási folyamat vizsgálatában.

A probléma történeti beágyazottságának sajátos példáját elemezte Lionel ROTHKRUG (Montreal), aki az ipari forradalom előtti európai — de főként német — paraszt és zsidó alakjának értelmezésére tett kísérletet. Mary DOUGLAS nyomán a társadalmi észlelés népenként-kultúrákként különböző típusaira fordította figyelmét, megállapítva, hogy alapjaiban különbözött pl. a francia, angol és német „társadalmi önszemlélet". A német észlelésmód a társadalom szomatikus, azaz „érinthető, kézzelfogható" természetét fejezte ki. Az idegen elemmel kapcsolatos magatartást pedig a „szennyeződéstől" (pollution) való félelem határozta meg, amely a német történelemben a paraszt ellenpólusának, a zsidónak alakjában összegződött.

A parasztok belső világáról mindig az egyes értelmiségi körök képviselői köz-

vetítik ismereteinket. FARAGÓ Tamás (Budapest) azt mutatta be, hogy a XIX. század végén különböző céllal készült népleírásoktól a modern szaktudományos megközelítésekig miként változott a magyar parasztcsaládról alkotott kép. Konkrét példákkal világította meg, hogy a korabeli tényleges parasztság-ismeretet megtestesítő leírások a családról hitelesebb képet nyújtottak, mint a néprajz kezdeti és sajnos rossz beidegződésként részben még ma is fölbukkanó „tudományos" elképzelései. Nyomatékkal hangsúlyozta, hogy az egykori parasztcsalád vonásainak hiteles rekonstrukciója érdekében alapvető követelmény megszabadulnunk az ideológiai előfeltevésektől. Carmela PATRIAS (Toronto) előadásában kézzelfoghatóan bizonyította, hogy a nemzeti önkép alakításában az intelligencia roppant lényeges szerepet játszott. Mindezt a két világháború közötti kanadai magyar közösségeknek az etnikai kultúra kialakítását célzó törekvéseit elemezve állapította meg. Ezt a tudatosan formált etnikai tudatot a helyi kulturális-politikai vezetők vélelmezett parasztságképe jellemezte. A „magyar szellem" kialakítása és ébrentartása a kanadai magyarok körében főként a népies színben értelmezett „folklóron" (népszínművek, magyarnóta stb.), ill. a hazafias, értsd: irredenta érzelmeken nyugodott.

Részben ehhez a problémakörhöz kapcsolódott William W. STEIN (Buffalo) elemzése, aki a perui közíró José Carlos MARIÁTEGUI (1894—1930) munkásságában kísérte figyelemmel a perui indián parasztokkal kapcsolatos álláspontját. Tágítva az európai parasztság kutatóinak horizontját, elemzésében a perui társadalom túlnyomó többségét kitevő indián lakossággal kapcsolatos ideológia politikai jelentőségét tárgyalta. MARIÁTEGUI politikai eszmerendszere baloldali társadalmi elkötelezettségen alapult. Ugyanakkor a perui nemzeti tudat kialakításában a parasztság hordozta értékek ideológiai fontosságát hangsúlyozta. Az előadó ily módon méltán emelte ki, hogy a parasztságra hivatkozó eszmei-politikai nézetek tartalma és funkciója sok párhuzamosságot mutat a latinamerikai és az európai fejlődésben.

E sorok írója a „parasztság" és a „folklór" viszonyát tárgyalta. Főként közép-kelet-európai és magyar példák segítségével azt igyekezett érzékeltetni, hogy bár e régióban a történeti folklór ténylegesen főként a parasztság terméke, mai utóélete összetett társadalmi háttérrel bír. Egyfelől a folklór folklorizmussá alakulva az össztársadalom sajátjává s ennek nyomán már nem a parasztság társadalmi tudatának kifejezőjévé válik, másfelől a folklór — mint pl. közösségautonómia — teremtődésének lehetősége a mai társadalomban sajátos körülményektől függ. Napjainkban jellemző paradoxon, hogy mindezek ellenére a mai parasztságkép talán legjellemzőbb vonása, hogy mindenki számára evidenciává vált a tétel: a parasztságnak folklórja van.

MÁDAY Béla (Washington DC) szóasszociációs tesztje segítségével gyűjtött anyag alapján a mai magyar társadalom parasztságról alkotott képét mutatta be. Az egyes társadalmi rétegek körében természetesen nem azonos megítélés alakult ki a mezőgazdasági dolgozókról. Az egykori parasztság küzdelmes életének jegyeit ma kevéssé érzik a mezőgazdaság körében dolgozókra jellemzőnek, s e dolgozók még kevésbé határozzák meg helyzetüket e hagyományos vonások jegyében. MÁDAY professzor végül arra a megállapításra jutott, hogy sem objektíve, sem az önmegítélés szubjektív oldala alapján ma Magyarországon nem beszélhetünk parasztságról a szó hagyományos értelmében.

Híven a korábbi hasonló rendezvények gyakorlatához az előadásszövegeket előzetesen minden résztvevő kézhez kapta, így lehetőség nyílt érdemi vitára, baráti eszmecserére. A vitában a résztvevők a parasztságképek formálódásának, ideológiai funkciójának különböző társadalmi körülmények között mutatkozó párhuzamos fejlődésére mutattak rá. Sajnálatos, hogy anyagi nehézségek miatt néhány tervezett előadásra nem kerülhetett sor. Így a megbeszélés témája szempontjából fontos példák elemzését kellett nélkülözni, mint pl. az európai Vormärz irodalmának radikális-demokratikus parasztságképéről, a XVII—XVIII. századi közép-európai nagycsalád mítoszának kialakulásáról tervezett előadásokat. A kitűnően szervezett munkaértekezlet azonban így is a térben és időben változó, ideológiai tartalmát és társadalmi funkcióját tekintve sokféle parasztságkoncepció megvitatására nyújtott lehetőséget.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1984. III. 20. — Terjedelem: 15,40 (A/5) ív
85.13101 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCV 1984 Nr. 2

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 100 Ft
1 szám ára: 25 Ft
Index szám: 25210

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 25 Ft
Előfizetés egy évre: 100 Ft

INDEX: 25.210
ISSN 0014—1798

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCV **1984** **2**

CONTENTS

Articles

Andorka, Rudolf—Balázs-Kovács, Sándor: Types and changes of household structure (Sárpilis, 1792—1804) 177
Nagy, Jenő: Siebenbürgisch-ungarisch *felsőruha* und sächsisch *Fälsche* 242
Kovalcsik, Katalin: The folk music of the Vlach Gypsies of Slovakia 256

History of Ethnography and Folklore

Szilágyi, Miklós: Two fieldtrips of János Jankó and Zsigmond Bátky in Tolna county (1900, 1903) 272

Discussion and Debate

Probleme der Zbojník-Razbojnik-Haiduck- und Betyarenfolklore der Karpaten und des Balkans
Gašparíková, Viera: Die tschechoslowakische Synthese der Zbojník-Folklore 290
Grica, Sofia I.: Die Volkslieder und die volkstümliche Musik im komplexen Studium der Razbojnik-Folklore der Karpaten und des Balkans .. 298
Organdžieva, Cvetanka: Ähnlichkeiten und Verschiedenheiten in der epischen Dichtung der Balkanvölker 299
Küllős, Imola: Der ungarische Betyár. Terminologische und geschichtliche Übersicht 308
Küllős, Imola: Themen- und Motivenverzeichnis der gereimten ungarischen Betyarenfolklore 310

Personalia

Bodrogi, Tibor: György Domanovszky 1909—1983 (with a bibliography) 316
Andrásfalvy, Bertalan: Ferenc Pesovár 1930—1983 (with a bibliography) 322
Kodolányi, János Jr.: Toivo Vuorela 1909—1982 328
Kodolányi, János Jr.: Niilo Valonen 1913—1983 329
Balassa, Iván: Centenary of the birth of Ferenc Rezső Haáz 331

Chronicle

Hofer, Tamás: Zsuzsanna Erdélyi honoured with Europa-prize 334
Biernaczky, Szilárd: Folklore in contemporary Africa. International conference, Budapest, November 1—4, 1982 335
Nagy, Emőke: The fate of traditional cultures in the developping world. Scientific session in Budapest, June 8, 1983 340
Paládi-Kovács, Attila: Changes in the folk culture of the Basin of Kál (Western Hungary). Conference in Köveskál, September 24—25, 1983 342
Fejős, Zoltán: XIth International Congress of the Anthropological and Ethnological Sciences. Québec and Vancouver, August 14—17 and 20—25, 1983 344
Tüskés, Gábor: Scientific activities and a recent session of the Görres Society's Ethnological Section. Bonn, September 21—24, 1982 346
K. Csilléry, Klára: Material culture of the peasantry in the Late Middle Ages. International congress in Krems, September 21—24, 1982 348
Fejős, Zoltán: "The image of the peasants". International work-conference, Vancouver, August 26—27, 1983 351

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCV. ÉVFOLYAM, 3. SZÁM

BUDAPEST, 1984

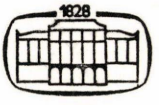

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A szerkesztő bizottság tagjai

BODROGI TIBOR, K. CSILLÉRY KLÁRA, DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KRÍZA ILDIKÓ, MARTIN GYÖRGY, TÁLASI ISTVÁN

A szerkesztő bizottság elnöke

BALASSA IVÁN

Szerkesztő

HOFER TAMÁS

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, 1055 Budapest V., Kossuth Lajos tér 12. Telefon: 326—340
Felelős kiadó az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

TARTALOM

Európa néprajza — néprajzi kutatások Európában

Martin György: Népi tánchagyomány és nemzeti tánctípusok Kelet-Közép-Európában, a XVI—XIX. században 353
Peter Burke: A populáris kultúra a történettudomány és az etnológia mezsgyéjén 362
Kirill V. Csisztov: Hagyomány és variabilitás 374
Kisbán Eszter: Korszakok és fordulópontok a táplálkozási szokások történetében Európában. Néprajzi vázlat 384
Gea Troska: Az észt falusias települések a XIX. században (18 képpel) 400
Ruth-E. Mohrmann: A városi népi kultúra kvantitatív elemzésének lehetőségei és határai. Három északnémet esettanulmány (3 táblázattal és 1 diagrammal) 429

Tájékozódás — kutatási áttekintések és beszámolók

Bjarne Stoklund: Dán parasztok a modernizálódás útján: naplók és följegyzések a XVIII. század végéről és a XIX. század elejéről, a földreform idejéről 444
Szymański, Adam—Eugenius Kłosek—Mieczysław Trojan: Lengyelország anyagi kultúrája az 1969—1980 között kiadott néprajzi tanulmányokban 448
Dunja Rihtman-Auguštin: Zágrábi városi folklór — kutatás, módszertan, eredmények 465
Slavko Kremenšek — Nives Sulič: „A szlovének életmódja a XX. században" — beszámoló egy kutatóvállalkozásról 472
Szabó Mátyás: SAMDOK — a néprajzi jelenkutatás egy modellje Svédországban 475

Kutatástörténet

Miskolczy Ambrus: Henri H. Stahl — a kelet-európai népélet egy román szociológus-történész kutatója 480

Ismertetések

(részletes jegyzéküket lásd a borító 3. oldalán) .....

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCV. * BUDAPEST 1984 * 3. SZÁM

EURÓPA NÉPRAJZA— NÉPRAJZI KUTATÁSOK EURÓPÁBAN*

Martin György

Népi tánchagyomány és nemzeti tánctípusok Kelet-Közép-Európában, a XVI—XIX. században

A népi kultúra és magas kultúra, populáris és elit kultúra viszonyának kérdéséhez a *kelet-közép-európai néptáncok*ból kiindulva kívánunk hozzászólni. Úgy véljük, hogy a tánc vizsgálata ebben a kulturális régióban olyan tanulságokat is eredményezhet, amelyek más európai területekre, sőt azon kívül is érvényesek. A kelet-közép-európai tánckultúra problémái olyan művelődéstörténeti folyamatokra hívják fel a figyelmet, amelyek a populáris és elit kultúra viszonyának általános vizsgálati szempontjait gazdagíthatják.

*A tánc*ot sokan a legősibb, legegyetemesebb, minden korban népszerű, legközérthetőbb művészetnek tartják. Gyökereit a művelődéstörténészek a leg-

* Az Ethnologia Europaea folyóirat nemzetközi szerkesztő bizottsága 1983. október 14. és 18. között Mátrafüreden tartotta 12. munkaértekezletét. Ezt követően került sor a Nemzetközi Néprajzi Táplálkozáskutató Bizottság 5. konferenciájára. A két összejövetelen több mint 20 európai és tengerentúli ország vezető néprajzkutatóit láthattuk vendégül. Az Ethnographia jelen száma ennek a két konferenciának az előadásaiból közöl néhányat, hogy a kettős címnek megfelelően érzékeltesse: miképpen fogalmazódik meg napjainkban a kontinens egészének néprajzi kutatása, a néprajzi összkép igénye, illetve milyen frontszakaszokon, milyen fogalmi, módszertani apparátussal dolgoznak etnográfusok és folkloristák Európa különböző tájain. A közölt tanulmányok főként történeti megközelítéseket mutatnak be, mivel mindkét mátrafüredi összejövetelnek történeti témája volt: „új megközelítések az európai népi/populáris műveltség történetének kutatásában", illetve „szakaszok és fordulópontok az európai táplálkozás történetében".

Az Ethnographia egy későbbi számában kerül közlésre K. Csilléry Klára mátrafüredi előadása a lakáskultúra társadalmi rétegek szerinti differenciálódásáról és Orvar Löfgren beszámolója a XX. századi svéd műveltség vizsgálatáról.

Október 15-én délelőtt tartotta meg előadását Martin György a kelet-közép-európai népi tánchagyományokról és nemzeti tánctípusokról. Martin Györgynek ez volt az utolsó előadása. Október 31-én váratlanul bekövetkezett halála miatt már sem a magyar szöveget az Ethnographia számára, sem az angol nyelvű szöveget az Ethnologia Europaea számára nem tudta sajtó alá rendezni. A cikkből ezért hiányoznak a lábjegyzetek és az irodalomjegyzék. Jelen szöveg a Martin György hagyatékában fönnmaradt magyar nyelvű kéziraton alapul. A szerző az angol fordítás számára a szöveg egyes részeit, így a hajdútáncra vonatkozó bekezdésekben a magyar történelem ismeretét föltételező hivatkozásokat zárójelbe tette, kihagyta. Mi itt a teljes szöveget közöljük. A végleges szöveg kialakításában Andrásfalvi Bertalan segített. *Szerk.*

régibb időkre vezetik vissza, olykor a költészet vagy a zene kialakulásánál is korábbi eredetűnek vélik, vagy legalábbis az ősi komplex, összművészeti megnyilvánulás (Gesamtkunst) egyik fontos elemeként tartják számon. A táncban a legnehezebb a populáris tömegkultúra és a hivatásos-autonóm művészet jelenségeinek szétválasztása. Ennek legpregnánsabb jele az írásbeliség szinte teljes hiánya, mely még az autonóm táncművészet legarisztokratikusabb ágazatában, a klasszikus balettben is máig fennáll. Az egzakt írásbeli rögzítés nélkül terjedő és hagyományozódó táncok világában sokkal nagyobb a lehetősége a populáris és elitkultúra érintkezésének, kölcsönhatásának mint más művészeti ágakban.

A kelet-közép-európai népek tánckultúrája kapcsán különös hangsúllyal merül fel az ún. *nemzeti tánckultúra* fogalma, mely a paraszti-úri-nemesi, a népi-polgári, a populáris és elit kultúra kapcsolatának, ötvöződésének egyik legtanulságosabb csomópontja. A következőkben tehát a nemzeti tánckultúrára, ill. ennek pregnáns képviselőire az ún. *nemzeti tánctípusok*ra irányítjuk figyelmünket.

Elsőként utalnunk kell arra a táncföldrajzi és tánctörténeti keretre, amelyben az egyes nemzeti kultúrák kialakulása lezajlott. Úgy tűnik, hogy Európa táncbéli differenciáltsága elsősorban annak köszönhető, hogy az egymást felváltó divatkorszakokból álló tánctörténeti fejlődés kontinensünk különböző tájain más ütemben, jelentős időbeli eltolódásokkal, s nem is mindenütt maradéktalanul ment végbe. Az egyes régiók jelentős fáziseltolódásai következtében alakultak ki olyan *jellegzetes táncövezetek*, amelyek mindegyikében másmás táncműfajok határozták meg a tánckultúra általános karakterét. Ezek a műfajok azonban mind jelen voltak és lényeges szerepet játszottak az egyetemes európai tánctörténeti folyamatban, mégpedig úgy, hogy különböző korszakokra voltak jellemzőek.

A *nyugat-európai övezet* tánckultúráját a páros és csoporttáncok ötvözetét jelentő ún. *country dance*-ok határozták meg. Ezekre a mozdulatkincs tekintetében egyszerű táncokra a szervezett, egyöntetű rendben végzett változatos térjáték, a geometrikus térbeli formálás a jellemző. A táncosok személyes párkapcsolatuk mellett a táncoló közösséghez igazodó kollektív rendbe is illeszkednek, amelyben az egyéni improvizációnak nincs helye. A country dance XVII. század óta terjedő műfaja a polgári fejlődés élén járó nyugat-európai népek körében vált általánossá, de Észak- és Közép-Európában is hódított. Ez a jól szervezett, tudatosan irányított táncéletet feltételező műfaj a leginkább tükrözi az elit kultúra folklorizálódási folyamatát. Az udvari-polgári tánckultúra nyomait viselő táncműfaj a XIX. századra már teljesen háttérbe szorította Nyugat-Európában azokat a régibb, középkori és reneszánsz tánckategóriákat, amelyek Európa más tájainak kultúrájára viszont máig jellemzőek maradtak.

A lassúbb ütemben fejlődő *kelet-európai övezet* tánckultúrájának jellegét a *késő középkori* jellegű *férfitáncok*, valamint a *reneszánsz*ban kifejlődő improvizatív *párostáncok* határozzák meg. Középkori fegyvertánc maradványok, kollektív és egyéni férfitáncok, valamint a szabad párostáncok mellett e régió tánckultúrájában már szórványosak a legrégibb lánctáncok, de az újabb kontratáncok még nem jutottak számottevő szerephez.

A több évszázados török hódoltság miatt az általános európai táncdivatoktól sokáig elzárt *balkáni népek* tánckultúráját az európai középkor általános táncformái, a *kollektív, lánc-, ill. körtáncok* határozzák meg napjainkig, s ebben

a délkelet-európai övezetben a legáltalánosabb újkori európai táncműfaj, a párostánc is kivételesen ritka, s újabb jelenség.

A modern értelemben vett *nemzeti kultúrák kialakulásában* a *tánc* is *lényeges szerepet játszott*, különösen a *kelet-közép-európai népek körében*. E népeket tánckultúrájuk nyugatitól és délkeletitől egyaránt eltérő sajátosságai a *nemzeti romantika időszakában* különösen inspirálták arra, hogy a táncban is felmutassák, kifejlesszék sajátos, eredetinek vélt jegyeiket. Így természetszerű, hogy az előbb vázolt, fejlődési fáziskülönbségekből eredő eltérésekre épült e népek nemzeti tánckultúrája.

A *nemzeti* kultúrát reprezentáló *tánctípusok* mindig az *illető korszak és régió jellemző populáris táncműfajából kerültek ki*. Ennek megfelelően emelkedtek a nemzeti tánctípus rangjára a német és osztrák területen (walzer, ländler), a cseheknél (polka), a lengyeleknél (polonaise, mazurka, krakowiak) a párostáncok vonulós, forgós, ugrós fajtái; a Kárpát-medence népeinél, a szlovákok, magyarok és erdélyi románok körében a *férfi* (hajdútánc, verbunkos, kaluser) és az *individuális szabad párostáncok* (friska, csárdás); a balkáni népeknél pedig, a románoknál, szerbeknél és bulgároknál a *kollektív lánctáncok* (hora, kolo, horo).

Figyelemre méltó, hogy e táncok mindig a *populáris tánckultúra szférájából* emelkedtek ki. A felsőbb társadalmi rétegek tánckultúrája ugyanis csaknem mindig a legfrissebb európai táncdivatot közvetítette, mely csak bizonyos idő múlva terjedt el az alsóbb társadalmi rétegek kultúrájában. Kelet-Európa népeinél a populáris tánckultúrát a XIX. századig szinte kizárólag a *paraszti* jelentette, s így a nemzeti kultúra forrásai után tájékozódó elit réteg is ehhez fordult.

A Kárpát-medencei népek — a szlovákok, magyarok és románok — tánctörténete több példát mutat arra, hogy miként emelkedik egy-egy paraszti tánc földrajzi és társadalmi értelemben is egyre szélesebb körben elterjedve nemzeti tánctípussá. Sőt, az is előfordul, hogy egyazon táncfajta nemcsak egy, hanem több, egymás mellett élő, hasonló kultúrájú és történelmi sorsú nép nemzeti tánctípusává is válik bizonyos időbeli fáziseltolódásokkal és etnikai módosulásokkal, átszíneződéssel.

A magyar tánctörténet írásos forrásokkal is dokumentálható mintegy félévezredes korszakából *három olyan tánctípust* ismerünk, amelyek egy-egy történelmi korszakban az egész országot és társadalmat átfogó nemzeti tánctípus rangjára emelkedtek. E típusok nemcsak a hazaiak, hanem a külföldiek szemében is a magyarság kultúrájának táncbéli reprezentánsává váltak egy-egy történelmi korszakban. Ilyen volt a XVI—XVII. században a fegyveres *hajdútánc*, a XVIII. és XIX. század első felének katonai *verbunkos* tánca, végül a XIX. század utolsó harmadától a *csárdás*.

A *hajdútánc* mintegy két évszázados történelmi útja egybeesik a magyar nemzeti kultúra más területeinek első felvirágzási korszakával. A középkori kultúrából kilépő nemzeti nyelv és irodalom, a világi költészet és műzene kialakításának első törekvései is erre a korszakra esnek, s egyidejűleg megjelennek már az újkori nemzettudat fontos mozzanatai is. Az európai humanizmus, a reneszánsz és a reformáció megtermékenyítő áramlatai ekkor találnak alkotó befogadásra Magyarországon.

Régi táncaink írásos forrásokkal a XV. századig visszakövethető legkorábbi típusáról, az ún. *hajdútánc*ról egészen a XVIII. század elejéig tanúskodnak az említések, rövidebb-hosszabb jellemzések, dallamfeljegyzések és ábrá-

zolások. A fegyver (kard, szekerce) virtuóz forgatásával együttjáró, többnyire kötetlen szerkezetű harcszerű, vívó mozzanatokkal átszőtt férfitáncot magánosan, csoportosan, összefogodzott körben s alkalmanként még párosan nővel is járták. A források hangsúlyozzák a tánc szilaj, dobogós jellegét, kiemelik szinte akrobatikus ugró, guggoló, földhöz lapuló figuráit, s a táncot kísérő karjátékról, valamint ritmikus kiáltásokról is tesznek említést. Zenéjét a kor népszerű hangszerei: a duda, a tárogató és a dob szolgáltatta. A néhány korabeli dallamfeljegyzés alapján kísérődallamaira egyrészt a gyors mozgású, nyolcadoló ritmus, valamint a dudazene jellemző motivikáját hordozó melodika volt a jellemző.

A hajdútáncot a hazai és külföldi források mintegy 250 éven át — a magyar történelem legválságosabb, állandó küzdelmekkel teli korszakának a legjellemzőbb, különleges magyar táncaként emlegetik. A XV. század utolsó harmadában, a még erős, független, középkori magyar királyság korában, Hunyadi Mátyás uralkodásának utolsó szakaszában tűnnek fel a táncról szóló első híradások, amikor az ország még sikeresen ellen tudott ugyan állni a török fenyegetésnek, de már állandó harcra kényszerült. A hajdútánc virágkorát a török hódoltság — állandó háborúságban, végvári küzdelmekben eltelt — két évszázada, a XVI. és a XVII. század jelentette, amikor a már megállíthatatlan török terjeszkedés következtében három részre szakadt a Kárpát-medencét betöltő ország: a Habsburg uralom alá kerülő nyugati és északi ún. királyi Magyarországra, a viszonylag független, a török és a német között ügyesen diplomáciázó délkeleti erdélyi fejedelemségre és a legjobban elpusztuló középső, török hódoltsági részre. Végül a török Balkánra való, XVII. század végi visszaszorítását követő Habsburg gyarmatosítás elleni első nemzeti függetlenségi küzdelmek, az ún. kuruc háborúk idején hallunk még utoljára a hajdútáncról II. Rákóczi Ferenc nemzeti szabadságharcának leveréséig, a XVIII. század elejéig.

A hajdútánc esetében világosan nyomon követhető, hogy a középkori jobbágyparasztság legalsó, pásztori rétegének sajátos táncformája hogyan válik egyre szélesebb körű, s fokozatosan az egész korabeli magyarországi társadalmat átfogó tánccá, általános Kárpát-medencei táncstílussá. Ahogy e társadalmi réteg számaránya, gazdasági, majd katonai és politikai súlya a történelmi körülmények folytán egyre növekedett, úgy vált e táncforma is mindinkább — társadalmi osztályokra és nemzetiségekre való tekintet nélkül — az egész korabeli Magyarország tánckultúrájának legfőbb, reprezentáns kifejezőjévé.

A hajdútánc a kezdeti XV—XVI. századi források alapján még kifejezetten réteghez kötött, speciális néptáncnak látszik. Előadói, mesterei a pásztorok, fegyveres marhahajcsárok, a hajdúk, ill. a belőlük fokozatosan kialakuló katonarend tagjai az ún. hajdúkatonák. A fegyveres táncformára vonatkozó első XV. századbeli írásbeli adatot Mátyás király hadvezérének, *Kinizsi Pál*nak egyik győztes csatáját követő mulatság jellemzésében találjuk: a fegyveres vitézek a török holttestek között a csatamezőn táncoltak. *A tánc névadói, a hajdúk* eredetileg pásztor foglalkozású jobbágyok. A XV—XVI. századi adatok szerint a táncot még csak a pásztorok és az e sorból kikerült gyalogos katonák, a hajdúk járták, akiknek a XV. század végétől egyre nőtt a gazdasági, majd katonai és politikai szerepük. A XVI. század elejétől az állandósuló török becsapások miatt katonai szolgálataikat is egyre gyakrabban igénybe vették. Az 1514-es parasztforradalomban való jelentős szerepük miatt a hajdúkat kemény törvényekkel sújtották, s jellegzetes táncukat is jó darabig pejoratív jelzőkkel

emlegetik a történeti források, amihez még az ekkor elterjedő reformáció kifejezetten táncellenes, puritán szemlélete is hozzájárult.

A XVI. század második felétől a három részre szakadt országban szinte 200 évre állandósultak a háborús állapotok, s eközben egyre növekedett a hajdúkatona réteg aránya. A XVII. század elején az erdélyi fejedelem a török hódoltság, Erdély és a Habsburg királyi Magyarország határvidékére telepíti le a hajdúkat s már kiváltságos katonarendként kezelte őket. Ettől kezdve a hajdúság az elszegényedő, katonáskodó középnemességgel összevegyülve a belső nemzeti katonaréteg fő erejét alkotta. Vitézségüket a Magyarországra látogató külföldiek is csodálattal emlegették. A török által elfoglalt Esztergom 1594-es ostromának egyik német szemtanúja jegyezte fel például, hogy a török várvédők bosszantására az ostromló hajdúk a várárokban az ágyútűz közepette járták a hajdútáncot. A török elleni küzdelem összekovácsoló ereje a tánckultúrában úgy mutatkozott meg, hogy a XVII. századra a magyarság mintegy első nemzeti táncává éppen a hajdúk sajátos pásztori-fegyveres tánca vált, mely harcias, hősi jellegével a kor legfőbb nemzeti törekvésének mintegy jelképes kifejezőjévé vált.

A hajdútánc közhasználatú nemzeti tánccá válásának egyik jele a *széles körű földrajzi elterjedtsége*. A tánctörténeti adatok mintegy 15 magyarországi várhoz, városhoz, településhez kötődnek. Ha ehhez a hajdútáncot járó vagy róla megemlékező személyek származási helyét is hozzászámítjuk, akkor mintegy kéttucatnyi településhez köthetők a fennmaradt hajdútánc adatok. Ezek földrajzi elhelyezkedése behálózza az egész Kárpát-medencét, a Székelyföldtől Pozsonyig, az északi Kárpátoktól Horvátországig, az Észak-Dunántúltól az Alföld keleti és délkeleti részéig.

A hajdútánc egész magyarországi elterjedéséből következik, hogy a korabeli *Magyarországon élő nemzetiségek* is sajátjukként táncolták. A hajdútánc használata kiterjedt a szlovák, a kárpáti lengyel, a ruszin, a román, a szerb, a horvát és az akkor már jelentős cigány etnikumra is.

A legfontosabb végül a hajdútánc *társadalmi szerepének*, használatának *kitágulása*. A korábbi, csak pásztori-katonai alkalmazása után — amikor még csak mezőn, katonai táborban, várudvaron vagy fogadóban járt hajdútáncról esik szó — a XVI. század végétől már a mezővárosi polgári, köznemesi, sőt főúri körökben is táncolják, mégpedig a főrangú nemesség legelőkelőbb képviselői: hadvezérek, bánok, nádorok, sőt fejedelmek is előfordulnak a hajdútánc előadói vagy jellemzői, megörökítői között. Egyetemi ünnepségen, országgyűlési bálon, sőt a királyi udvar koronázási ünnepségein bemutatott hajdútáncról is szólnak az adatok.

Első jelentős költőnk, a nemesi származású Balassi Bálint virtuóz pásztortáncával kelt feltűnést egy pozsonyi koronázási ünnepségen 1572-ben. 1615-ben a magyar nádor, Thurzó György a wittembergi egyetem egyik ünnepségére küld egy észak-magyarországi táncoló hajdúcsoportot. Gróf Zrínyi Miklós költő és hadvezér, Horvátország bánja a XVII. század közepén a török elleni küzdelemről szóló barokk eposzában állít emléket a hajdútáncnak is. Esterházy Pál, Magyarország egyik leggazdagabb főura, a későbbi nádor és jelentős zeneszerző, az 1647-es országgyűlés alkalmával a királyi udvarban fegyveres hajdútáncot mutatott be. Az utolsó erdélyi fejedelmek egyike, Kemény János pedig a XVII. századvégi emlékiratában érzelmesen emlékszik vissza hajdani dajkájára, egy székely katona-asszonyra, aki igen jó hajdútáncos volt.

Az idézett adatok már jelzik, hogy a hajdútánc mintegy bekerül a kialakuló *nemzeti irodalom*ba. A karddal és tollal egyaránt harcolók nemcsak táncolják, hanem költeményeikbe, krónikáikba, emlékirataikba is beleszövik a hajdútáncot. A *külföldi utazók* pedig emellett művészi rézkarcokon is ábrázolják a magyar végvárak előterében a töröksípra, dobra, dudára fegyverrel táncoló hajdúkatonákat. A korabeli lengyel és német *zeneirodalom* néhány kompozíciója pedig a hajdútánc stilizált dallamait is rögzítette. A hajdútánc tehát, mint a török elleni küzdelem hősi jelképe, bevonult a magyar irodalomba és megihlette a külföldi írókat, képzőművészeket, zeneszerzőket is.

A XVII. század végétől a török kiűzésével új korszak kezdődik a magyar történelemben: Magyarország teljes *Habsburg gyarmatosítása*, amely ellen még egy ideig folynak a sikertelen ún. kuruc felkelések, de végül is a Rákóczi szabadságharc bukásával (1711) megkezdődik a konszolidáció. A hajdúkatonaság ezekben a harcokban játszik utóljára szerepet. Ezután a *hajdúk szerepe* teljesen *megszűnik*, kiváltságaikat is elvesztik. A Habsburgok a korábbi kuruc korszak minden emlékét igyekszenek kiirtani. Így pl. tilossá válik az előző korszak kedvelt hangszerének a töröksípnak vagy tárogatónak a használata, hiszen ez is a nemzeti célokért küzdő hajdú és kuruc vitézekre, a rebellióra emlékeztet. A törökök és Habsburgok elleni küzdelemben a népszerűsége csúcsára eljutott fegyveres *hajdútánc* a megváltozott körülmények között gyorsan *időszerűségét veszti*, s *emléke* a következő nemzedékre már *elhaványul*. A XVII. század egész magyar társadalmát még átfogó nemzeti táncstílus ismét visszaszorul a pásztorok és hajdúk utódainak már csak réteghez kötött pásztori-paraszti néptáncává.

A hajdútánc két évszázados virágkora véget ért ugyan, de a táncstílus többágú búvópatakként, s átalakulva folytatta útját a tánctörténetben. *További sorsa* társadalmi osztályonként, rétegenként s népenként is más-más módon alakult.

A hajdútánc *maradványai* leghívebben a Kárpát-medence népeinek *eszközös pásztortáncaiban* éltek tovább, amelyet a leginkább elszigetelt rétegek és népcsoportok őriztek meg a XX. századig. Az elzártabb peremterületeken a tánc külön ágon fejlődött, s egymástól elszigetelődött regionális-etnikus színezetű elágazásaival találkozhatunk. A magyar, cigány, szlovák, gurál, ruszin és román folklórban több olyan táncot találunk, amelyek formai, zenei vonásaikban, s olykor névleg is kapcsolódnak a Kárpát-medencei népek tánckincsének hajdani összefonódását tanúsító régi hajdútánc stílushoz.

A hajdútánc stílus további szerepe, élete azonban nem csupán az elszigetelődő, réteghez kötött pásztortáncokban követhető nyomon. Módosult, megváltozott formában *részévé válik* annak a már modern értelemben vett *új magyar tánc és zenestílusnak* is, az ún. verbunkosnak, amely a XIX. századi nemzeti romantika korszakában válik majd ismét az összefoglaló nemzeti kultúra egyik legfőbb meghatározójává.

A XVI—XVII. századi magyarországi történelmi körülmények következtében felemelkedő hajdútánc *még nem* nevezhető a *modern értelemben vett nemzeti tánctípusnak*. Ilyenről ugyanis csak a XVIII—XIX. század fordulója, a nemzeti romantika korszakának kezdete óta beszélhetünk Közép-Kelet-Európában. Horváth János, az irodalmi népiesség kérdésének legjelentősebb magyar kutatója a XVIII. század előtti folklorizmusszerű jelenségekre az „öntudatlan, ösztönös népiesség" terminológiát alkalmazta. A hajdútánc még valóban nem az elit réteg tudatos, nemzeti kultúrát építő-teremtő törekvésének

köszönhette a magasabb társadalmi rétegek kultúrájába való időleges felemelkedését, hanem a nehéz történelmi körülményeknek, amelyben a különböző társadalmi rétegek-osztályok életmódja és kultúrája nagymértékben közeledni kényszerült egymáshoz. Az „öntudatos népiességről, tudatos folklorizmusról" csak a XVIII. század óta beszélhetünk, amelynek nyomán a XIX. századra valódi nemzeti tánctípusok egész sora jön létre Közép- és Kelet-Európában.

A modern nemzeti tánctípusok kialakításában a nemzeti elitréteg már tudatos irányító szerepet vállalt, s a társadalom minden rétegét mozgósította. Az egyes néptáncok nemzeti táncideálként való kiválasztásában a nemzeti öntudat fejlesztésének ideológiai indítékai is nagy szerepet játszottak. A táncokat nemcsak elterjeszteni, hanem a kor esztétikai elvei szerint fejleszteni, stilizálni, korszerűsíteni is kívánták. A rögtönzött paraszttáncok szerkezeti szabályozásával, egységesítésével a táji különbségek kiküszöbölésére és paraszti jellegük, előadásmódjuk finomításával pedig a nemesi, polgári ízléshez való igazításukra törekedtek. A korszerűsítés formai megoldásaiban bizonyos nyugati és szomszédos (francia, német, lengyel) minták követése is megfigyelhető. A felhasználásban kettős célkitűzés érvényesült: egyrészt igyekeztek a néptáncot az autonóm színpadi tánc és zeneművészet keretébe illesztve felemelni, másrészt a nemzeti társasélet, a közösségi szórakozás szerves részévé is tenni. Az utóbbi cél érdekében sor került a nemzeti tánctípusok intenzív elterjesztésére a társadalom minden szférájában, s e több évtizedes törekvés az egységesített, stilizált táncok folklorizációját eredményezte, nagymértékben hozzájárulva a nemzeti nyelvterület és a társadalom táncbéli integrációjához. A Kárpát-medence szomszédos népeinél, a magyaroknál, szlovákoknál és erdélyi románoknál ez a folyamat hasonló szkéma szerint zajlott le a jelentős nyelvi-etnikai különbségek ellenére is.

A XVIII. század utolsó harmadától a XIX. század közepéig tartott az a folyamat, mely sajátos nemzeti tánctípusok kialakulását eredményezte. A fejlődés *első szakaszában* az öntudatra ébredő nemzeti elitréteg egy-egy olyan paraszti férfitáncot választ ki táncideálnak, amely véleménye szerint méltóképpen reprezentálja a nemzet történelmi múltját és sajátosságait, sőt politikai vágyait, célkitűzéseit is szimbolizálja.

A *magyaroknál* a XVIII. századi verbuválások során a közfigyelem előterébe kerülő *verbunk*, a mulatással, ivással, zeneszóval, tánccal katonának csábított jobbágylegények férfitánca, a magyar nemesség szemében a szabadságra, függetlenségre született nagy múltú lovas katonanemzet kifejezőjévé válik. A *szlovákok* az ország északi vidékén élő szabad szláv hegyi pásztorok *hajduch* vagy *odzemok* táncát érzik magukénak, melyhez a kettős — osztrák–magyar — elnyomás ellen lázadó betyár, Jánosik legendáját is hozzáfűzik. A három különböző országban (Moldva, Munténia, Erdély) élő, s egyesülni vágyó *románok* pedig az antikvitásból, a rómaiaktól eredeztetett rituális, kollektív férfitáncukat a *kalusert* avatják nemzeti törekvéseik táncbéli kifejezőjévé. A közelmúlt történelmi eseményei vagy a távoli történelmi mítoszok éppoly fontos szerepet játszottak tehát a nemzeti tánctudat megteremtésében, a tánctípusok kiválasztásában, mint az aktuális politikai, társadalmi törekvések.

A fejlődés későbbi szakaszában, a XIX. század derekára a férfitáncokhoz egy-egy párostánc típus is kapcsolódik, melynek kiválasztásában és elterjesztésében a társas szórakozások nemzeti tartalmának biztosítása játssza a főszerepet. A *magyaroknál* a rögtönzött individuális *csárdás* válik divattá, mely egyik múlt századi zeneszerzőnk jellemzése szerint rögtönzött formájával ha-

sonló a szabadságot jelképező forgó lángoszlophoz, mely szüntelenül változtatja alakját. A *szlovákok* a csárdás északi rokonát, a *friska* nevű ugrós párostáncot választják, s a század közepére a nemzeti érzelmű *román* értelmiség is megalkotja a *Romana* és *Haţegana* nevű műtáncait az erdélyi forgós párostáncokból.

A nemzeti táncok ebben a korszakban *kétféle funkcióban* jelennek meg. Egyrészt az *autonóm tánc-* és *zeneművészet* fontos elemévé válnak. Koreográfusok, táncművészek, színészek és zeneszerzők sora munkálkodik a nemzeti táncok művészi feldolgozásában. A vándor színtársulatok, a sorra megalakuló nemzeti színházak műsoraiban, nemzeti operákban és balettekben s koncert zeneművek témájaként jelennek meg a nemzeti tánc jellegzetes típusai.

E táncok másik fontos funkciója a *társastánc kultúrában* betöltött jelentős szerepük. A polgári táncélet kereteit jelentő báli táncalkalmakról a társadalom minden rétegében igyekeznek kiszorítani az elterjedő nyugati, főként németes jellegű párostáncokat az újabb nemzeti párostáncokkal.

A színpadi és báltermi alkalmazás egyaránt megköveteli a paraszttáncok bizonyos *stilizálását* és *egységesítését*. A polgárosodó táncízlés e táncokat igyekszik hozzáigazítani a fejlettebb nyugati tánckultúra formai és magatartásbeli megjelenéséhez. A rendetlen rögtönzés szabályozott formai keretbe foglalásához külföldi mintákat is figyelembe vesznek. Sajátos ellentmondás, hogy az ősinek vélt paraszttáncokat korszerű polgári formába kényszerítik.

A stilizáló törekvések eredményei a széles körű intézményes *terjesztés nyomán* csakhamar *popularizálódnak*. A táncmesterek, tánciskolák tevékenysége révén a nemzeti táncok folklorizálódnak. Így a XIX—XX. század fordulójára a nemzeti tánctípusok kifejtették egységesítő hatásukat a nemzeti nyelvterület egészére és állandósítják azokat a táncfajtákat, amelyeket a bel- és külföld ezentúl az egyes nemzeti tánckultúrák kizárólagos képviselőjének tart.

*

Az a megállapítás, mely szerint Európa népei nem tudják, hogy mennyire rokonok egymással, a kisebb övezeteken belül még inkább érvényes s általában a táncra is áll. Kelet-Európa népei még nem tudják magukról, hogy sajátos nemzeti tánckultúrájuk mennyire közös gyökerekből táplálkozik s mennyire azonos módon zajlott le az egyedinek tartott és igen messziről, a homályos történeti múltból eredeztetett tánckultúrájuk, sajátosan egyedinek és egyszerinek vélt nemzeti táncuk kialakítása. A ténylegesen meglevő különbözőségeket az illető népek paraszttánc-kultúrája kisebb-nagyobb területeinek eltérő fejlődése, fáziseltolódása hozta létre. Lényegében tehát az elkésett fejlődésből adódó különbözőségeket az öntudatosodó nemzeti elitréteg domborította ki, ideologizálta és stilizálta politikai törekvéseinek megfelelően. E politikai és kulturális törekvéseknek végső célja a nemzeti függetlenség megteremtése, s ennek a független nemzeti közösségnek sajátos, kulturális különállóságra való alapozása. A különálló nemzeti kultúra hangsúlyozása indokolt mindaddig, amíg a nemzeti függetlenség meg nem valósult, a vágy be nem teljesedett. A nemzeti függetlenségi törekvések azonban nagyrészt már elérték céljukat, ezért ma már felnőttként kellene visszatekintenünk e nemzeti kultúrák kialakításának lelkes ifjúkorára. A történeti mítoszok továbbápolása helyett a tudománynak az igazságot kell feltárnia a helyes nemzeti önismeret érdekében.

György Martin

PEASANT DANCE TRADITIONS AND NATIONAL DANCE TYPES IN EAST-CENTRAL EUROPE, 16—19th CENTURY

(Abstract)

From a bird's eye-view, Europe's large dance-zones are differenciated by phase-shifts, by time-lag and by the fact, that they retained and elaborated the dances of disparate periods of the universal European dance-history. Western-Europe in the 19th century was characterized by the country dance combining the features of the couple-, and group-dance. In Eastern-Europe, solodances of men, of late medieval character and improvised couple-dances, a heritage of the renaissance period set the tone of dance-life. In the more archaic dance-culture of the Balkans the chain-and ring-dances, prevailed which were in general vogue during the Middle Ages.

In the period of national romanticism, especially in East-Central Europe, nations intended to express their national identity by their dances. "National dances" were developed from the characteristic popular dance-types to unify the style with ideologies referring to the national history. The author introduces as an early example the history of the *hajdu* (heyduck)-dance among the peoples of the Carpathian Basin. Originally, it was connected with low-standing social strata. It used to be the dance of herdsmen and cattledrivers, but in the 16—17th century it became the dance of armed men in the Carpathian basin and a symbol of the fight against the Turks among Hungarians and other nations. At this point, the *hajdu*-dance appears among aristocrats and the nobility too and becomes a part of the culture of the global society.

From the turn of the 18—19th century on the development of the national dance-types was very similar in all nations of East-Central Europe.

The author presented this paper at the meeting of the Editorial Board of Ethnologia Europaea in Mátrafüred, Hungary, on 15 October, 1983. A few days later, on 31 October he died. He had no time for compiling the notes and a bibliography. The whole text will be published in English in Ethnologia Europaea.

Peter Burke

A populáris kultúra a történettudomány és az etnológia mezsgyéjén*

1. A fogalomalkotás problémái

E beszámoló célkitűzése tudatosan elhamarkodott: arra törekszik, hogy összefoglalja történészek és etnológusok eddigi kutatásait az európai populáris kultúráról, közelebbről pedig, hogy leírja és elemezze annak változását a XIV. századtól napjainkig terjedő hosszú korszakban. E cél több okból is elhamarkodott. Egyrészt, mert történész tűzi maga elé — bár az etnológusok már hosszabb ideje tanulmányozzák a populáris kultúrát, a történészek viszont (eltérően a régiséggyűjtőktől) csak mostanában fedezik fel. Másrészt, mert a használt fogalmak — nevezetesen a „populáris" és a „kultúra" — maguk is kultúrához és korhoz kötöttek.

A populáris kultúrát átfogóan tárgyaló könyvemben (BURKE, 1978) a kultúrát „közös jelentések, attitűdök és értékek, valamint az őket kifejező és megtestesítő szimbolikus formák (megjelenítések és termékek) rendszere"-ként határoztam meg. Ez a meghatározás meglehetősen szűk, nem teljesen szakadt el a kultúrának attól a „magas" felfogásától, mely a művészetben, irodalomban, zenében látja a kultúrát, azaz egyfajta felépítményben a társadalmi alapokon. A „termékeket" (artifacts) és „megjelenítéseket" (performances) itt tág értelemben kell felfogni, kiterjesztve a termékeket olyan kulturális fogalmi szerkezetekre, mint a betegség, a piszkosság, a rokonság vagy a politika kategóriái, a „megjelenítéseket" pedig olyan kulturálisan sztereotipizált és ritualizált viselkedésformákra, mint amilyen az ünneplés és az erőszak. Azt is hangsúlyozni kell, hogy az „értékek" nem feltétlenül tudatosak: a legfontosabb értékek olyannyira részei annak, amit az etnológusok egy kultúra „mélyszerkezetének" neveznek, hogy a szereplők annak aligha vannak tudatában (FRYKMAN és LÖFGREN, 1979). A „kultúra" egyre kevésbé különböztethető meg a „társadalom"-tól, minthogy a társadalmat is egyre inkább kulturális képződménynek tekintik.

Természetesen a legtöbb, amit elmúlt kultúrákról tudunk, a pontosabb és hagyományosabb értelemben vett termékekből és megjelenítésekből ered. A populáris kultúrára vonatkozó információink nagy részét a XIX. századi rendszeres kutatásokat megelőzően szükségképp olyan megjelenítésekből, előadásokból meríthetjük, mint énekek, történetek, színjátékok és rituálék. A

* A „populáris kultúra" (popular culture) terminus, ahogyan Peter BURKE ebben a szövegben és könyvében (BURKE, 1978) használja, részben fedi ugyan a korábbi magyar és más közép-európai néprajztudományokban kialakított „népi kultúra" fogalmat, azzal azonban sem tartalmi, sem társadalmi körülhatárolásában nem azonos. Jobb nyelvi megoldás híján a szerkesztőbizottság ezért, hosszas eszmecsere után, félreértések megelőzése végett, a populáris kultúra kifejezés használatát tartotta célravezetőnek, ezzel a magyarázó megjegyzéssel. *Szerk.*

középkori Montaillou LE ROY LADURIE által festett eleven képe, lényegében szintén a falubeliek előadásainak (performances) egy olyan együttesén alapszik – egy recenzens megjegyzése szerint –, amit történetesen az Inkvizíció rögzített (DAVIS, 1979). Az effajta információk kiegészítésének legfőbb forrásai a tárgyi emlékek, így a házak és a bútorzat, vagy ezek leírása az inventáriumokban; történészek és etnológusok felfogása e téren épp mostanában közeledik egymáshoz (vö. WIEGELMANN, 1980 és WOUDE, A. van der SCHUURMAN, 1980). Mindemellett érdemes emlékezetünkbe idéznünk, hogy ezek a források nem nyújtanak többet számunkra a jéghegy csúcsánál.

Ahogy a „kultúra", úgy a „nép" kifejezés is problematikus. A „népi kultúra" kifejezést a XVIII. század végén Németországban azzal a szándékkal alkották, hogy a nem „tanult" kultúrát jelölje. Két kultúra ellentétének ilyen felfogását már korábban kifejezték a műveltek említései a populáris kultúráról, mint amely „babonák" vagy „vénasszonyok meséinek" *(fabulae aniles)* gyűjteménye, vagy „kis hagyomány" *(populares traditiunculae)*, hogy egy, a bollandisták által 1757-ben használt kifejezést idézzünk, ami viszont majdnem megegyezik azzal, amit mintegy kétszáz évvel később Robert REDFIELD alkotott.

De ki az a „nép"? E szónak hosszú a története nyugaton, amit sajnos még nem írtak meg, de meg lehetne mutatni, hogy különféle használói mind különféleképp értették. Nép a papság számára a világi, a nemes számára a közember, a gazdagnak a szegény, és mindnyájunk számára, akik egyetemet végeztünk nyilvánvaló, hogy nép mindenki, aki nem szerzett diplomát. A népet explicite vagy implicite gyakran fogták fel úgy, mint az az Ők, akik nem Mi vagyunk, főként Angliában, Franciaországban és más nyugati országokban. E tekintetben nemzetek és tudományok között is vannak eltérések. Az etnológusok hagyományosan közelebb vannak a néphez, mint a történészek, és a közép-európaiak közelebb, mint a nyugatabbra élő értelmiség. Szükségünk volna a népfogalom történetére, de ezt itt nincs terünk összefoglalni (l. BURKE, 1978. 1. fejezet).

„Mi", történészek és etnológusok, ha akarjuk, pontosabban is meghatározhatjuk a népet, mint az „alávetett osztályokat", vagy az „iparosok és parasztok" összességét, ám ez a választás sem oldja meg a problémát; azt ugyanis, hogy a szegények, a hatalmon kívüliek, az „iskolázatlanok" és egyebek mind olyan csoportok, melyek nem vágnak össze, habár sok közöttük az átfedés. Mindenesetre, nem tehetjük fel, hogy az iparosok vagy a „parasztok" (e közismerten homályos kategória) kulturálisan egységes csoportot alkottak. A XIX. századi Magyarország paraszti világa például, úgy tűnik, kulturális rétegek egész sorát foglalta magába. Hogy a kérdést tovább bonyolítsuk, a felsőbb osztályokban a nők és gyerekek gyakran vettek részt olyan megjelenítésekben, amelyeket férjeik és apáik közönségesként *(popular)* elutasítottak. Ha hihetünk Dosztojevszkijnek, a XIX. századi orosz nemesasszonyok még fenntartották az ikonkultuszt és a szent bolondok tiszteletét.

A vallásosság tanulmányozói különösen nehéz helyzetben vannak azzal, amit néha dichotom modellnek neveznek: a vallásosságnak „elit"-re és „népi"-re való felosztásával. Az újabban javasolt lehetőségek között olyanok vannak, mint a „gyakorlati vallásosság" (LEACH, 1968), a „nem hivatalos vallásosság" (YODER, 1974), a *religione delle classi popolari* (GINZBURG, 1979), és a „helyi vallásosság" (CHRISTIAN, 1981). Én mindenesetre úgy látom, hogy mindeme fogalmak eloszlatnak ugyan néhány nehézséget, ám közben újakat támasztanak. A probléma éppen az, hogy (hasonlóképp a „magas" és „alacsony" között-

tihez) a határt nem tekinthetjük merevnek, hanem csak elmosódottnak a „központi" és a „helyi", az „egyházi" és a „világi", a „hivatalos" és a „nem hivatalos" között. Hasznos lehet rendszernek tekinteni egy-egy kultúrát, de csak laza kötésű vagy „nyitott" rendszernek.

A legkielégítőbb megoldás valószínűleg az, ha megmaradunk a dichotom modellnél, és tudatosítjuk hiányosságait. Ezzel nem akarom azt a látszatot kelteni, mintha mondjuk egy hármas modell nem lenne gyümölcsöző, különösen egyes területeken és időszakokban. Még kevésbé akarom azt sugallni, mintha az európai kultúrában két tisztán elválasztható vonulatot kellene látnunk. Végeredményben a „magas" és a „közönséges", „alacsony" *(low)* kultúra megkülönböztetésének egyik előnye az, hogy a helyi körülményektől függően iktathatunk a két pólus közé átmeneteket. Egy másik előnye, hogy így a „felemelkedés" és a „lesüllyedés" kategóriái nyelvezetet adnak a kulturális változások leírásához. A kultúrjavak leszállásának elmélete a múlt század végén a német néprajz *(Volkskunde)* szakembereinek klasszikus elgondolása volt, akik a bútorzattól (pl. ruhásszekrények) az irodalomig (pl. lovagregények) a kulturális javak lefelé terjedését hangsúlyozták. Ezzel szemben a kulturális változások „felemelkedő" elméletét a tudósok az utóbbi évekig kevésbé vették komolyan — nem kétséges, hogy társadalmi és politikai okokból —, de egy-egy íróról és művészről szóló fontos tanulmányban kiemelték jelentőségét, mint Bahtyin (1965) Rabelais-val és Paulson (1971) Hogarth-tal kapcsolatban.

A „süllyedés" és „felemelkedés" ugyan kifejező képek, de félrevezetően mechanikusak: túlságosan is „hidraulikusak", és ezzel két téves benyomásra vezetnek. Egyrészt, hogy a termékek és megjelenítések változatlan formájukban áramlanak föl-le a társadalmi rétegek közt, holott rendszerint az új helyzethez alakítják őket. A másik téves benyomás az, hogy e mozgás automatikus, mintha az emberek nem játszanának szerepet a folyamatban. Hasznosabb ezért a „kölcsönzés" hagyományos metaforája, és a mostanában felkapott „elsajátítás", mert ezek emlékeztetnek arra a szerepre, amit egyének és csoportok, illetve céljaik és stratégiáik játszanak a kulturális változás folyamatában. Az emberek utánozhatnak felsőbb csoportokat azért, mert fel akarnak emelkedni; ahogy néhány szociológus nevezi, mintegy „anticipált szocializáció"-ként, amit a középkori és a kora újkori Európa fényűzést tiltó törvényei kifejezetten meg akartak gátolni. Alsóbb társadalmi csoportok utánozhatják a felsőbbeket azért, mert csökkenteni akarják a távolságot, ám abban a reményben is, hogy ezzel megnövelik a társadalmi és kulturális távolságot köztük és a még alacsonyabb csoportok között; a motiváció problémája vitatható (l. Christiansen, 1979 és Ek, 1980).

Természetesen az efféle igazodások és következetes alkalmazkodások korántsem egyedüli okai a kulturális változásnak. Európa történetében az elit egy csoportja számos alkalommal megpróbálta megreformálni a populáris kultúrát; más szavakkal, egyrészt elnyomni azokat a magatartásformákat vagy eszméket, amelyeket bomlasztónak, erkölcstelennek vagy egyszerűen „faragatlannak" (*boorish*, Angliában ezzel a sokatmondó kifejezéssel akarták besorolni a parasztokat a civilizálatlanok közé) ítélt, másrészt alternatív kultúrával, új hagyománnyal igyekezett ezeket felváltani. Néhány brit történész, élükön Eric Hobsbawm-mal mostanában a „hagyomány föltalálását" kezdi emlegetni (Hobsbawm és Ranger, 1983). E szándékosan paradox kifejezés hasznos figyelmeztetés arra, hogy a kulturális változás nem mindig fokozatos, vagy ami azt illeti, érdek nélküli. Ennek nyomán persze nem kell a „föltalált" és az „eredeti"

hagyományt túl élesen megkülönböztetnünk. Hol végződik az adaptáció, és hol kezdődik a szándékos kitalálás, alkotás? Vajon az eredeti hagyomány több-e, mint az a hagyomány, melynek feledésbe merült a megalkotása?

A (hagyomány) „alkotás" szó alapján nem kell azt feltételeznünk, hogy az elitnek hatalma van kedve szerint alakítani az alávetett osztályok kultúráját. Az európai populáris kultúra története azt mutatja, hogy az igen rugalmas, és hogy a közönséges emberek gyakran képesek voltak ellenállni a megreformálásukra irányuló kísérleteknek. Az ilyen ellenállás csökkentése érdekében a misszionáriusok körében hagyománnyá vált, hogy „hozzáigazítsák" eszméiket hallgatóságukhoz — olyannyira, hogy néha kétséges, ki kit térített meg.

Ahhoz, hogy az elit utánzását, valamint az elitnek a népi kultúrára irányuló reformkísérleteit leírjuk, más utat kínál GRAMSCI kulturális „hegemónia"-fogalma. Magam a kora újkori Európáról szóló munkámban szándékosan tartózkodtam ennek használatától, míg másfelől egy, a kora újkori Franciaországról szóló könyvben – mely történetesen ugyanakkor jelent meg — ez központi fogalom (MUCHEMBLED, 1978). MUCHEMBLED amellett érvel, hogy a XVII. századi Franciaországban az uralkodó osztály olyan mértékben ki-kiterjesztette ellenőrzését a nép fölött, hogy a népi kultúra „meghódításáról" és az alávetettek „akkulturációjáról" beszélhetünk.

Be kell vallanom, hogy ez az érvelés bizonyos vonatkozásokban még jobban megerősítette a kétkedésemet e fogalommal, mint a kulturális változás elemzési eszközével kapcsolatban. MUCHEMBLED modellje egy monolitikus uralkodó osztály képét sugallja, holott a XVII. századi Franciaországban az egyház és az állam vezetői között korántsem volt mindig egyetértés. A szerző olykor azt a benyomást kelti, mintha a történelmet összeesküvésként fogná fel. A néptől származó kultúra, valamint az uralkodó osztály által a népnek előírt kultúra közötti éles ellentét megnehezíti számára, hogy a két csoport közötti sokféle közvetítővel, például a hivatásos szórakoztatókkal is foglalkozzék (vö. VOVELLE, 1980). E közvetítők nem férnek bele a modellbe, és gyakorlatilag hiányzanak is MUCHEMBLED könyvéből.

Ugyanakkor ez a könyv, valamint néhány újabb munka a XIX. századi Anglia populáris kultúrájáról és a nyomukban kibontakozó elméleti vita (nevezetesen HALL és JEFFERSON, 1975; BAILEY, 1978; YEO és YEO, 1981; STORCH, 1982) ráébresztettek, hogy saját munkám nem vette eléggé tekintetbe a politikát, valamint arra, hogy ha a kulturális hegemónia fogalmát kellő mértékben finomítjuk és hajlékonnyá tesszük, akkor gazdagíthatja etnológusok és történészek, nemkülönben szociológusok fogalomtárát. Három kérdést szeretnék kiemelni azok közül, amelyek felmerülhetnek, ha újra akarnánk fogalmazni és operacionalizálni ezt a fogalmat (amit GRAMSCI meglehetősen más összefüggésben alkotott meg). 1. Vajon állandó tényezőnek kell-e tekinteni a kulturális hegemóniát, vagy az csak bizonyos helyeken és időkben érvényesült? Ha ez utóbbi áll, akkor meglétének mik a feltételei és a megnyilvánulásai? 2. Beszélhetünk-e az uralkodó osztálynak (vagy egyes csoportjainak) tudatos motívumairól, avagy tetteiket tudattalan racionalitás vezérli? Ha ez utóbbi áll, mi a viszony e racionalitás, és az uralkodó osztály tudatos szándékai között? 3. Hogyan kell magyaráznunk e hegemónia megvalósulását? Lehet-e neki sikerrel ellenállni? Ha igen, mik a főbb „hegemónia elleni" stratégiák (SIDER, 1980)? Fenntartható-e a hegemónia anélkül, hogy az alávetettek legalább egy része össze ne játszana vagy együtt ne működne ebben? Ha valóban együttműködnek, miért teszik? Valóban előírja-e az uralkodó osztály értékeit az

alávetett osztályoknak, vagy valamiféle kompromisszum jön létre, másféle helyzetmeghatározásokkal (l. GENOVESE, 1974)? Joggal vezethetnénk itt be az „egyezkedés" fogalmát (l. GRAY, 1976 és BURKE, 1982).

2. *A korszakolás kérdései*

Az állandóságot szolgáló erők ellenére, nevezzük bár azokat „tehetetlenségnek" (egy másik félrevezető technikai metafora), „rugalmasságnak", „ellenállásnak" vagy „kulturális reprodukciónak", biztos, hogy az elmúlt évszázadokban az európai populáris kultúra igen nagy változásokon ment keresztül. Amit olyan XIX. századi folkloristák, mint MANNHARDT vagy FRAZER időtlen hagyománynak tekintettek, az gyakran a meglehetősen új keletű körülményekhez való alkalmazkodásnak bizonyult (l. WEBER-KELLERMANN, 1965). Az 1200-as évek óta — ha nem még hosszabb ideje — alig találunk olyan századot, amelyik ne látott volna fontos átalakulásokat az európai populáris kultúrában.

E beszámoló második része éppen ezért megkísérli leírni és magyarázni az 1350 és 1950 közötti főbb változásokat. Modellt, azaz szándékosan leegyszerűsített képet nyújt. A helyi változatok ebbe alig férnek bele, de remélhetőleg olyan mércével szolgál, melyhez viszonyítani lehet adott területek jellegzetességeit. Ezt a hatszáz éves korszakot öt nagyobb szakaszra osztottam. A szakaszok időzítése természetesen területenként változik; Angliában legalábbis, és nagyjából Északnyugat-Európában a fontosabb korszakhatárok 1350, 1500, 1650, 1800, 1900 és 1950 körül jelölhetők ki (a kerek számok előnye, hogy nyilvánvalóan önkényesek, és így várhatóan nem túlságosan félrevezetőek).

Hozzá kell talán tenni, hogy ez fejlődési, de nem evolúciós modell. Ezen egyrészt azt értem, hogy nem foglal magában értékítéleteket, „haladást", illetve „visszafejlődést"; másrészt, hogy a szakaszok sorrendjében nincs semmilyen logikai szükségszerűség, azok egyszerűen így következtek egymásra; harmadrészt, hogy nem tagadom bizonyos fejlemények megismétlődésének lehetőségét különböző korszakokban, azaz a ciklikus elemekét egy lényegében lineáris modellben; és végül, nem akarom azt sugallni, mintha különböző iramban minden régió ugyanabba az irányba haladna; ezen a meglehetősen általános kereten belül lehettek eltérések az irányokban is. A modell lényegében az európai populáris kultúra változásait kísérli meg hozzákapcsolni egyéb változásokhoz azért, hogy így a populáris kultúrát a „totális történelem" részeként láttassa. Bizonyos, hogy egy-egy adott területen akkor következik be változás, ha az általános tendenciák és a helyi körülmények között egyfajta „illeszkedés" jön létre, a modellnek azonban nem feladata, hogy a helyi körülményeket tárgyalja, mint ahogy nem adhat számot a helyi időzítésekről sem. Ugyancsak nem foglalkozik a modell a folyamatossággal, csupán megpróbálja leírni és magyarázni a változás irányát, anélkül, hogy feltevésekbe bocsátkozna a változás mértékéről: ezt szintén területenként kell megbecsülni.

Az *1350—1500 közötti korszak*ból kiindulva nem feltételezem, hogy az mozdulatlan lett volna, arról nem is beszélve, hogy e korszak pusztán előkészítése lenne a következőnek, egy „pre-reformáció", ahogy néhány történész nevezte. Mégis, hasznos egy olyan korszakkal kezdeni, amelyben az európaiak többsége legalább névlegesen katolikus volt (és a katolikusok és az ortodoxok még nem kerültek olyan távol egymástól, mint később, az ellenreformáció

folyamán). Ez volt az a korszak, melyben a plébániák papjai (akik még nem szemináriumokban tanultak) és a hívek közt még nem volt túl nagy a kulturális távolság. Ha volt nagyobb megosztottság a katolicizmuson belül, az nem a felsőbb osztályok és a nép, még kevésbé a papság és a nép között volt, hanem a skolasztikus teológusok és mindenki más között, mivel a teológusok nyelvezete, okfejtése annyira szakszerű volt, hogy azt csak egyetemen lehetett megtanulni. Nincs bizonyíték arra, hogy mondjuk AQUINÓI SZENT TAMÁS elutasította volna korának a képek, ereklyék, helyi kultuszok és védőszentek szerepét hangsúlyozó laikus vagy népi vallásosságát. Ő és más teológusok is részt vettek a népi vallásosságban. A nemességnek hasonlóképp megvolt a saját kultúrája, a lovagi szubkultúra, saját nyelvhasználattal és normákkal, ám a nemesség is részese volt a populáris kultúrának a szentek kultuszától a karneváli mulatságokig. Úgy látszik, ez a „népi nevetéskultúra", ahogy BAHTYIN nevezi, mindenkit magában foglalt, és benne a legaktívabb szerepet a vidám társulatokba szerveződött fiatal férfiak: nemesek, diákok, inasok vagy akár parasztok játszották.

Visszatekintve bármily állandónak is mutatkozik, e hagyományos kultúra nem volt mozdulatlan. Ahogy GUREVICS (1981, 1983) javasolja, hasznos „dialektikus rendszernek" tekinteni, amelyben fontos szerepet játszott a konfliktus, a dialógus, valamint a tanultak és a nép közötti egyéb érintkezési formák. A populáris kultúrát befolyásolták a történelmi események is, mint a fekete halál 1347—48-ban, ami miatt 1350-nel kezdjük e vizsgálódást. Ez a traumatikus esemény húzódik meg a halálba és a hanyatlásba való elmerülés mögött, amit Johan HUIZINGA olyan jellemzőnek talált a késő középkorra.

Más átalakulások, mint például a városiasodás, fokozatosabbak voltak. Az európai városok a XI. század óta folyamatosan növekedtek, és ez a növekedés segített kifejlődni egy városi szubkultúrát, ami túlélte a pestist, valamint az azt néhány helyen követő városi hanyatlást. Könnyebb e szubkultúrát negatívan meghatározni (nem volt paraszti, nemesi vagy egyházi), mint pozitívan (érthető okból kerüljük a „középosztály" bizonytalan címkéjét). Úgy látszik, a városokban könnyebben tűntek fel és virultak új kultuszok, akár ortodoxok, akár eretnekek. A városi élet, az írásbeliség és az újonnan feltalált nyomtatás (amit az 1470-es évektől kezdve már felhasználtak olcsó, egyszerű imádságoskönyvek készítésére) mind egy kevésbé nyilvános, bensőségesebb vallásosságnak kedveztek. Az iskolázott egyháziak egy csoportja (GERSON, HUSZ, SAVONAROLA, ERASMUS stb.) e bensőségesebb vallásosság nevében bírálta saját kora hagyományos népi vallásosságát. HUSZ és SAVONAROLA valamint a következő században LUTHER mindenesetre a köznépre is hatást gyakoroltak.

A *második szakasz*ban a reformációtól kezdve az európai elitek körében jóval több eltökélt erőfeszítést találunk a köznép attitűdjeinek és értékeinek megváltoztatására. LUTHER még kezdhette a hívők egyetemes papságának gondolatával, de hamarosan már a tanult papságot és a fiatalok vallásos „átnevelését" kezdte szorgalmazni (STRAUSS, 1978). A lutheránus szuperintendánsok, a kálvinista zsinatok és egyebek egész apparátusa a népi vallásosság megtisztításának szándékával fonódott össze. A katolikusok tanultak ellenfeleik módszereiből. A plébániák papságát szemináriumokban képezték ki, ezzel is növelve a papok és a nép közötti kulturális távolságot, és a fiatalokat sokkal egységesebben és alaposabban tanították hitük alapjaira, mint annak előtte.

A XVII. század elejére a katekizmusok és vasárnapi iskolák a katolikus és protestáns Európát egyaránt jellemezték.

Félrevezető volna ebben a hosszú folyamatban az elitet mindig aktívnak, a népet pedig mindig passzívnak tekinteni. A XVI. század elején vallási túlbuzgók egy kis csoportja megpróbált mindenkit, elitet és a népet egyaránt megtéríteni. A XVI. század végére már sok iparos, sőt még paraszt is, olvasta saját bibliáját, és fel volt rá készülve, hogy szenvedjen vagy alkalmasint gyilkoljon megújított hitéért. Midemellett az új vallási eszmék sokkal gyorsabban terjedtek a műveltek körében, úgyhogy a XVII. század elejére a nem reformált népet megtéríteni kívánó megreformált elit képe valószínűleg élőbb valóság volt, mint korábban bármikor.

A változás a második szakaszban egy igen öntudatos reformmozgalom története, még ha ennek voltak nem szándékolt következményei is. A *harmadik szakasz*ban (Északnyugat-Európában 1650—1800-ig) a változásokat sokkal inkább piaci erők váltották ki. A hagyományos népi kultúra rugalmasságát, mely annyi reformernek ellenállt, megroppantotta a technológiai és gazdasági átalakulás.

A kulturális változás egyik tényezője, mely különösen Észak-Európában hatott, a sajtó volt. Valószínűsíthető, hogy 1800-ra Skóciában és Poroszországban a felnőtt lakosságnak kb. 80%-a, Svédországban kb. 90%-a tudott írni-olvasni, és a különlegesen jól dokumentált svéd esetben tudjuk, hogy az általános áttörés az írásbeliséghez (pontosabban az általános olvasni tudáshoz) a XVII. század vége—XVIII. század eleje táján következett be (JOHANSSON, 1973).

Ha már egyszer a köznép tudott olvasni, akkor nem korlátozta olvasmányait a bibliára. Nyugat-Európában az 1650 és 1800 közötti időszak a ponyva kora (a francia *Bibliothèque Bleue*, a svéd *skyllingtricker* stb.); ezeket a kis olcsó, fűzött könyvecskéket nemcsak a városokban árulták, hanem vidéken is, ahová vándor házalók juttatták el őket. Az orosz *lubok*ban a kevés szövegnél fontosabbak voltak a képek. A szövegeket a köznépnek szánták, de nem a köznép alkotásai voltak, mint ahogy a hagyományos szóbeli kultúra nagy része az volt. Robert MUCHEMBLED „nyugtatószereknek" tekinti őket, amelyeket az uralkodó osztály azért alkalmazott, hogy féken tartsa az alávetett osztályokat.

Én magam ezt kétlem. A ponyva kiadása és terjesztése nem az állami vagy egyházi hatóságok, hanem kis nyomdászcégek, magánvállalkozások kezében volt. A hatóságok legföljebb csak cenzúrázták azt, ami megjelent. A kiadó olyat kívánt produkálni, amit el tudott adni, abban pedig keveredett az ájtatos, a kikapcsolódást adó (lovagregények vagy hírhedt bűnözők történetei), és a gyakorlati (például az almanachok, melyek egyfajta kisenciklopédia módjára tartalmaztak mezőgazdasági, asztrológiai, orvosi, piaci, mértékegységekre vonatkozó, sőt még történelmi tudnivalókat is). Az új közvetítő eszköz (medium) új üzeneteket vitt, és előmozdította a cserét a tudós és a populáris kultúra között (vö. BURKE 1981).

A ponyva megszaporodása egy átfogóbb folyamatba, a populáris kultúra üzletiesedésébe illeszkedett. Ahogy a nyugat-európai parasztcsaládok egyre szorosabb kapcsolatba kerültek a piaccal és új fogyasztási javakra (pl. ingaórára, ruhásszekrényre) tettek szert, úgy hatotta át az üzlet a tárgyi kultúrát. Túlzás lenne ekkor még tömegtermelésről beszélni, de érzékelhető már a fokozódó munkamegosztás és a termékek (pl. kék holland csempe) szabványoso-

dása. A tüntető fogyasztás az iparosok és a parasztok számára éppúgy, mint a felsőbb osztályok számára az egyéb csoportoktól való elkülönülés eszközévé, vagy ahogy a XVIII. századi Londonra vonatkozóan ezt MEDICK (1983) nevezte, a „plebejus öntudat kifejezőjévé" vált. Megindult a szabadidő üzleti alapokra helyeződése, legalábbis az olyan nagyvárosokban, mint Párizs, London és Madrid. A népszórakozás kezdett elszakadni a nagyobb ünnepségektől, és állandóbb alapokon szerveződött vállalkozók kezén, akik komoly összegeket fektettek be pl. bokszolásba, bikaviadalokba, egzotikus állatok vagy furfangos szerkezetek mutogatásába.

E harmadik korszak másik fontos fejleményeként megfigyelhető, hogy a populáris kultúra politikai jelleget ölt, amit 1640 és 1789 közé helyezhetünk (főként, de nem kizárólag Angliára és Franciaországra tekintve). A népi lázadásokban nincsen semmi új, csakhogy azok korábban többnyire a helyi elégedetlenség kitörései voltak. Most a „tömeg", ahogy az elit (aggodalommal vegyes lenézéssel) emlegetni kezdte, a kormányzás napi gyakorlata felé fordult; a tudatosságnak e megváltozása, melyben fontos szerepet játszottak a pamfletek, az újságok és a politikai nyomtatványok, részévé vált a nagyvárosi élettapasztalatnak, főleg az olyan nagy fővárosokban, mint Párizs, London vagy Madrid.

Az a körülmény, hogy a populáris kultúra politikai és üzleti jellegűvé vált, úgy látszik, mintha csökkentette volna a távolságot az elit és a nép között. Bizonyos szempontból csábító lehet e korszakban egy harmadik kultúra kialakulásáról beszélni, amely valahol a másik kettő között helyezkedik el, és a nagyobb városokkal függ össze, azonban egy általános és egy speciális okból mégsem teszem ezt. Egyfelől mert a kultúra nyitott rendszer, úgyhogy nem két kulturális tömb, egy tanult és egy népi, hanem árnyalatok egész sora alkotja; a „magas" és az „alacsony" tehát nem tartományok, hanem inkább irányok, és majdnem mindenki közöttük van. A másik ok e harmadik korszak egy további fejleménye, az elit visszahúzódása a populáris kultúrából. Utaltam már rá, hogy a populáris kultúra eddig mindenki kultúrája volt, amelyhez a különféle elitek hozzátették a saját második műveltségüket. A reneszánsztól kezdve azonban, és különösen a XVII – XVIII. században Nyugat-Európában azt látjuk, hogy az elit szándékosan elhatárolja magát a populáris kultúrától, nem vesz részt a farsangi és egyéb mulatságokban, feladja a tájnyelvet stb. Akkor, amikor a populáris kultúra a ponyvának köszönhetően a szokásosnál jóval többet kölcsönzött a tanult kultúrából, ez a visszahúzódás nyilvánvalóan a kulturális távolság megóvását célozta.

Ennek ellenére nem valószínű, hogy e visszahúzódás teljesen tudatos lett volna. A XVII. század úgynevezett „tudományos forradalma" és azt követően a „világkép mechanizálódása" olyan változásokat jelentett az elit mentalitásában, amelyek egyre idegenebbé tették számára a köznép kultúráját. A XVII. század közepéig a nyugat-európai elitek igen jól megértették a boszorkányságot, együttműködtek a köznéppel, sőt még kezdeményezőként is felléptek a boszorkányüldözésben. Most, a XVII. század végén a boszorkányságot mint irracionálist és abszurdot utasították el. Lengyelországban ugyan a XVIII. század elején tetőzött a boszorkányüldözés, ám itt is kibontakozott az ellenhatás. Mindeközben a köznép továbbra is hitt a boszorkányokban. Ilyen és hasonló módon az elit és a populáris kultúra mindinkább elkülönült egymástól (FRIJHOFF, 1979).

A népi kultúrából való ilyetén visszahúzódásnak néhány generáción belül paradox következménye lett. A XVIII. század végére néhány tanult

európai (keleten éppúgy, mint nyugaton) a népi kultúrát mint valamiféle nosztalgiát keltő, elvesztett világot fedezte föl. Ekkor született meg magának a „népi kultúrának" a neve is.

Az a hagyományos népi kultúra, amit HERDER, SCOTT, CHATEAUBRIAND és más európai értelmiségiek olyan nagy lelkesedéssel felfedeztek, és azt hitték, hogy az az igazán „természetes" és „ősi", a XIX. század elején — számos technológiai, gazdasági, társadalmi és politikai okból — sokkal gyorsabban változott mint korábban. E *negyedik szakasz*, az ipari kapitalizmus kora szükségképp az „angol munkásosztály kialakulásának" kora volt, ahogy E. P. THOMPSON nevezte, amit követett a munkásosztály kialakulása Franciaországban, Németországban és másutt mindenfelé. A gyárak és ipari városok kifejlődése új életmódot teremtett, melyben sok hagyományos érték és attitűd elvesztette jelentőségét. A hagyományos ünnepségek már nemigen illettek bele az ipari munka új ritmusába, és legalábbis Angliában az elit ezeket az „ésszerű pihenésre" hivatkozva támadta (l. BAILEY, 1978; CUNNINGHAM, 1980; YEO és YEO, 1981).

A változás sebességét persze nem kell eltúlozni. Még Angliában is, az „első ipari ország"-ban elég rugalmasak maradtak a népi hagyományok ahhoz, hogy módosítsák az új kultúrát, és a londoni ír bevándorlók például nem csupán „akkulturálódtak" a városhoz (LEES, 1979). Franciaországban a munkások 1848-ig — ha nem tovább — továbbra is a hagyományos „testületi nyelven" fejezték ki magukat (SEWELL, 1980). Kelet-Európában nem az iparosodás, hanem a mezőgazdasági kereskedelem fellendülése váltotta ki a társadalmi átformálódást, ami a jobbágyfelszabadítással együtt ahhoz vezetett, amit talán a parasztság aranykorának nevezhetnénk (HOFER, 1973). Mindamellett a paraszti Európa sem maradhatott változatlan a gőzgép korában: megjelent például a vasút, és a gépi sajtó, amely leszorította az újságok árait. A kommunikáció tökéletesedése aláásta a hagyományos népi kultúra helyi alapjait; előbbit először csak kiegészítették, aztán már felváltották a szórakozásnak olyan egészen kapitalista formái, mint a vasúti kirándulás (SCHIVELBUSCH, 1980), a zenés mulató, a vasárnapi újság és a szervezett sport. Angliában a *News of the World*-öt (ami a munkásság pihenésének-szórakozásának szimbóluma lett) 1843-ban alapították, és 1870-ben kezdtek belépődíjat szedni a futballmeccseken, ami így közönségsporttá vált.

Az állam szintén hozzájárult a populáris kultúra átformálódásához, nevezetesen az általános iskolakötelezettséggel. Angliában 1867-ben terjesztették ki a választójogot az iparosokra, és ezt követte 1870-ben az iskolai törvény („iskolázni kell mestereinket", ahogy a felelős miniszter némi cinizmussal megjegyezte, szójátékkal: a „master" szó kifejezte ugyanis azt is, hogy választóként a mesterek mintegy parancsolóivá lettek a kormánynak). Franciaországban, Németországban, Olaszországban és másutt is az új iskolarendszer lényegében inkább a nemzeti hűség megteremtését célozta, hogy „franciákká változtassák a parasztokat" (WEBER, 1976), avagy némettè stb. A katonai szolgálat megerősítette az iskola politikai tanítását, hasonlóképp a nemzeti zászlók és himnuszok egész rendszere. A XIX. század ezért egyebek közt felfogható a populáris kultúra páratlanul intenzív és hatásos reformjaként; egy olyan reformként, mely kölcsönhatásban volt a populáris kultúra indusztrializációjával. Ez utóbbi folyamatban egyéni vállalkozók anélkül vettek részt, hogy tudatában lettek volna, milyen általánosabb fejleményekhez járulnak hozzá.

Az *ötödik*, utolsó *szakasz*ban, századunkban a populáris kultúra történetét a második ipari forradalom uralja. A XIX. század végi találmányokat, a telefont, a fonográfot és a kinetoszkópot a XX. század elejétől kezdték üzletileg hasznosítani, ami rádió-, mozi- és hanglemezkultúrát hozott. Ennek jelentősége az ötvenes évek elejéig egyre nőtt, amíg a televízió föl nem váltotta (BRIGGS, 1960). Olyan különböző XX. századi vezetők, mint CHURCHILL és HITLER, ROOSEVELT és MUSSOLINI mind tudatában voltak annak, hogy az új eszközök (media) közül legalább némelyik politikai célokra is felhasználható.

A XX. századi populáris kultúra történészeinek néhány átfogó problémát kell majd megvitatniuk, és néhány nagyon bonyolult kérdést megválaszolniuk. „Tömegkultúra" váltotta-e fel a populáris kultúrát? Passzívvá tette-e a televízió a „nézőket"? „Ál-események" „fantom-világában" élnek-e a XX. századi férfiak, nők és gyerekek (ANDERS, 1957, BOORSTIN, 1962)? Privatizálódott-e a nyilvános kultúra? A XVI. és XVII. századok szakértője nem kényszerül arra, hogy ilyen kérdésekben is nyilatkozzék, ám az ő speciális szempontjából is helyénvalónak látszik három záró megjegyzés. Az első, hogy korunkban a populáris kultúra felfedezése maga is popularizálódott. Még a farmerek is egzotikusnak találják a hagyományos paraszti kultúrát. A második, hogy megsokasodtak a szubkultúrák: mindnyájan tagjai vagyunk valamiféle kulturális kisebbségnek, talán nem is egynek. A harmadik, hogy hála a televíziónak, megfordult az elit kivonulása a populáris kultúrából, és így visszatértünk a középkor kettős kulturális helyzetébe. Az értelmiségnek lehet egy második műveltsége, de majdnem mindenki osztozik a televízió általános kultúrájában.

(Fordította MOHAY Tamás)

IRODALOM

ANDERS, Günther
1957 *„The Phantom World of TV"* In: ROSENBERG, B. and WHITE, D. M.: (ed.) Mass Culture. Glencoe. 358–67.

BAILEY, Peter
1978 *Leisure and Class in Victorian England.* London

BAKHTIN, Mikhail
1968 *Rabelais and his World.* English transl. Cambridge, Mass. (magyarul: Francois Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája. Bp. 1982)

BOORSTIN, Daniel
1962 *The Image.* Harmondsworth

BRIGGS, Asa
1960 *Mass Entertainment: the Origins of a Modern Industry.* Adelaide

BURKE, Peter
1978 *Popular Culture in Early Modern Europe.* London
1981 *The Bibliothèque Bleue in Comparative Perspective.* Quaderni del Seicento Francese, 4. 59–66.
1982 *A Question of Acculturation?* In: ZAMBELLI, P.: (ed.) Scienze, Credenze Occulte, Livelli di Cultura, 197–204. Firenze

CHRISTIAN, William
1981 *Local Religion in 16th-Century Spain.* Princeton

CHRISTIANSEN, Palle O.
1979 *Peasant Adaptation to Bourgeois Culture?* Ethnologia Scandinavica, 98–151.

CUNNINGHAM, Hugh
1980 *Leisure in the Industrial Revolution.* London

DAVIS, Natalie Z.
1979 *Les conteurs de Montaillou.* Annales E.S.C. 34. 61–73.

EK, Sven B.
1980 *Cultural Encounter in Industrial Sweden.* Ethnologia Scandinavica, 30—44.
FRIJHOFF, Willem
1979 *Official and Popular Religion in Christianity.* In: FRIJHOFF, P. H.—WAARDENBURG, J.: (eds) Official and Popular Religion, 71—100. The Hague
FRYKMAN, Jonas—LÖFGREN, Orvar
1979 *Den kultiverade människan.* Lund
GENOVESE, Eugene
1974 *Roll, Jordan Roll.* New York
GINZBURG, Carlo (ed.)
1979 *Religione delle classi popolari.* A Quaderni Storici különszáma.
GRAY, R. Q.
1976 *The Labour Aristocracy of Victorian Edinburgh.* Oxford
GUREVICH, Aaron J.
1983 *Popular and Scholarly Medieval Traditions.* Journal of Medieval History, 9. 71—90.
HALL, Stuart—JEFFERSON, Tony (eds)
1976 *Resistance through Rituals.* London
HOBSBAWM, Eric J.—RANGER, Terence (eds)
1983 *The Invention of Tradition.* Cambridge
HOFER, Tamás
1973 *Phasen des Wandels in östlichen Mitteleuropa.* In: WIEGELMANN, G.: (ed.) Kultureller Wandel im 19. Jh. Göttingen 251—264.
JOHANSSON, Egil
1973 *Literacy and Society in a Historical Perspective.* Umeå
LEACH, Edmund (ed.)
1968 *Dialectic in Practical Religion.* Cambridge
LEES, Lynn H.
1979 *Exiles of Erin: Irish Migrants in Victorian London.* Manchester
MEDICK, Hans
1983 *Plebeian Culture in Transition to Capitalism.* In: SAMUEL, R. and STEDMAN JONES, G. (eds): Culture Ideology and Politics. 84—108. London
MUCHEMBLED, Robert
1978 *Culture populaire et culture des elites.* Paris
PAULSON, Ronald
1979 *Popular and Polite Art in the Age of Hogarth and Fielding.* Notre Dame and London
SCHIVELBUSCH, Wolfgang
1980 *The Railway Journey.* Oxford
SEWELL, William H.
1980 *Work and Revolution in France.* Cambridge
SIDER, Gerard
1980 *The Ties that Bind.* Social History, 5. 1—39.
STORCH, Robert (ed.)
1982 *Popular Culture and Custom in 19th-Century England.* New York and London
STRAUSS, Gerald
1978 *Luther's House of Learning.* Baltimore
VOVELLE, Michel (ed.)
1980 *Les intermediaires culturels.* Paris
WEBER, Eugene
1976 *Peasants into Frenchmen.* Stanford and London
WIEGELMANN, Günther (ed.)
1980 *Geschichte der Alltagskultur.* Münster
WOUDE, A. van der—SCHUURMANN, A. (eds)
1980 *Probate Inventories.* Wageningen
YEO, Eileen—YEO, Stephen (eds)
1981 *Popular Culture and Class Conflict.* Brighton
YODER, Don
1974 *Toward a Definition of Folk Religion.* Western Folklore, 33. 2—15.

Peter Burke

POPULAR CULTURE BETWEEN HISTORY AND ETHNOLOGY

(Abstract)

In the first part of his lecture the author deals with theoretical and terminological problems related to the concepts of culture, folk, popular, cultural change, and cultural hegemony. In the second half he outlines the main periods of European popular culture (putting the principal dividing lines around 1350, 1500, 1650, 1800, 1900 and 1950) and relates the cultural types of these periods to the social and economic context. — The lecture will be published in English in volume 1984 of Ethnologia Europaea.

Kirill V. Csisztov

Hagyomány és variabilitás

A szovjet etnológusoknak az utóbbi években két ízben is lehetőségük nyílt arra, hogy a hagyomány általános elméleti problémáit megvitassák. 1978-ban Jerevánban az etnikus kultúrákról tartott szimpóziumon[1] és 1981-ben a Szovjetszkaja Etnografija c. folyóirat hasábjain,[2] nem beszélve arról, hogy az etnológusok egész folyamatban levő kutatómunkája — más országokhoz hasonlóan — összefügg a hagyomány problémájával, és hozzájárul ahhoz, hogy e tekintetben használható tapasztalatok halmozódjanak fel.

A viták a minket itt érdeklő kérdésekről olyan következtetésekhez vezettek, melyek röviden a következőképpen foglalhatók össze: nem állja meg a helyét a társadalmaknak az etnológusoktól megszokott felosztása „hagyományosokra" és „nem hagyományosokra". A hagyomány hiányának illúziója, a „hagyománynélküliség" a felgyorsult modern városiasodott társadalomfejlődésből és a kultúraátadás megújult mechanizmusából fakad, melyek radikálisan lecsökkentették az idősebb generáció, a család, és más elsődleges társadalmi csoportok szerepét a hagyomány közvetítésében és megőrzésében.

Ezt az illúziót nemcsak bizonyos, az életkörülményekben bekövetkezett tökéletesedés támasztja alá (mint pl. a távfűtés bevezetése, a hűtőszekrény, a mosógép stb.), hanem némely modern művészeti mozgalom is, melyek szándékosan kinyilvánítják a hagyományokkal való szakításukat és annak lerombolását (diszharmonikus zene, absztrakt festészet, antiregény stb.). Könnyen bizonyítható azonban, hogy bár ezek a „mozgalmak" „antikultúrá"-nak akarnak bizonyulni, mégis éppúgy a hagyomány felé tájékozódnak mint annakelőtte, és ennek megfelelően gyakran megtörténik, hogy ha később rájönnek, hogy a saját kultúra (antikultúra) sem kevésbé hagyományos, akkor újból ugyanahhoz a hagyományhoz fordulnak, melyet korábban olyan határozottan megtagadtak (vö. az ún. country-stílus, minden retro-stílus stb. . . .).

Ha az E. Sz. Markarjan által kifejlesztett elmélettel összhangban a kultúrát egy társadalom működésének meghatározott formájaként, az alkalmazkodás és alkalmazhatóság mechanizmusaként fogjuk fel,[3] akkor belátható, hogy bármely társadalomnak teljesen kidolgozott kulturális rendszerrel kell rendelkeznie ahhoz, hogy működhessen. Ha ugyanilyen általánosítva nyúlunk a

[1] L. *Metodologicseszkije problemi* . . . 1978.

[2] Markarjan, E. Sz. 1981. — Markarjan cikkének vitája a Szovjetszkaja Etnografija 1981. 2. és 3. számában található (a 97—115., ill. 45—78. oldalon) Sz. A. Arutjunov, K. Sz. Szaringuljan, I. A. Barszegjan, Sz. A. Tokarjev, K. Csisztov, B. M. Bernstejn, V. M. Gohman, V. B. Vlaszova, A. I. Persic, M. B. Zükov, L. V. Danilova, I. I. Krupnik, E. T. Borodin, G. A. Prazdnikov, E. V. Szokolov hozzászólásaival.

[3] Markarjan, E. Sz. 1969.

„hagyomány" fogalmához, akkor azt mondhatnánk, hogy a „kultúra" és a „hagyomány" egy bizonyos elméleti szemszögből nézve szinonim vagy legalábbis majdnem szinonim fogalmak.

A „kultúra" kifejezés magát a jelenséget jelzi, a „hagyomány" viszont keletkezésének, átvitelének és működésének mechanizmusát. A hagyomány tehát összekötő háló a jelen és a múlt között. Ez a háló elősegíti a szelekciót, a tapasztalatokat sztereotípiák sorává teszi és továbbadja azokat, amelyek aztán ismételten reprodukálhatókká válnak. A „kultúra" és „hagyomány" szavakon semmiesetre sem esetleges jelenségeket értünk, melyek a történelem számára mellékesek és véletlenszerűek, hanem olyasvalamit, ami az emberiségre vagy bármely társadalmi közösségre (legyen az archaikus törzs, elsődleges lokális csoport vagy nemzet) külön vonatkozik: a tapasztalatot, mely az emberi tevékenység sztereotipiarendszereként és ennek eredményeként — fogalmak, megnevezésmódok és a sztereotipiák szimbolizálása formájában[4] — halmozódik fel. A kultúrához hasonlóan a hagyomány is, nagyban-egészében kollektív emlékezet (azaz Ju. Lotman szerint társadalmi, és nem biológiai).

Ily módon a társadalomtípusok nem a hagyomány megléte vagy hiánya szerint különböznek egymástól, hanem annak különleges tartalma, a különleges közvetítő módozat és működési forma szerint. A hagyomány egyrészt feltételezi a kulturális formák működésének állandóságát (folyamatosságát) és ezáltal az állandósító-reprodukáló tényezők meglétét. A stabilizáló sztereotipiák megléte a hasonló helyzetek és hasonló szükségletek rendszeres ismétlődésére vezethető vissza; vagyis ezek a tipikus helyzetek „megoldásának" hagyományos eljárásai. E szemszögből nézve a különféle társadalomtípusok sztereotipia-készletükben és -jellegükben, a sztereotipiarendszer szerkezetében különböznek egymástól és nem a sztereotipiák hiányában vagy meglétében.

A társadalmak továbbá különböznek egymástól az emberi tevékenység sztereotip és nem-sztereotip formái közötti kölcsönös viszony meghatározott típusában, egymásra hatásuk mechanizmusában, a megújulás (új sztereotipiák keletkezése) ütemében és módjában és ezek elterjedésének különböző csatornáiban. A múlt társadalmi formáira jellemző, az élet minden területét átfogó merev sztereotipiarendszer nem jelentette a kultúra pangását (stagnálását), azaz az egyidejűleg reprodukált dolgok, ritusok, folklórszövegek, dallamok, társadalmi intézmények stb. feltétlen egyezését.

A folklorisztikai textológiában két szöveg abszolút egybeesése rögtön kételyt ébreszt az emberben: vajon nem utánnyomásról, hamisításról vagy másolatról van-e szó ? Az egy és ugyanabban a faluban folyó ünnep vagy ritus alkalmával az azon résztvevő asszonyok tucatjai hordanak egyforma szabású viseletet, hasonló díszekkel és ékszerekkel anélkül, hogy két teljesen egyforma öltözetet találnánk. Nem másolatok, hanem variánsok ezek. Egy és ugyanazon típus (modell) megvalósításának keretében szabad választással találkozhattunk. Az ünneplő tömegben az asszonyok egészen másképp néztek ki, mint ma néha egy-egy népi együttes tagjai, akik egységes, uniformizált viseletet hordanak, és ezáltal inkább katonákra vagy a tűzoltóságra emlékeztetnek. Az ugyanahhoz a típushoz való tartozás és a hasonlóság sosem jelentett közömbös másolást (a brechti „a férfi az férfi" értelemben), mindig is éltek az egyéniesítő variánsokkal, még a meglehetősen merev hagyomány keretei között is. A hagyomány

[4] Részletesebben lásd: Csisztov, K. V. 1981.

határozta meg azt az általános elképzelést is, hogy hogyan illett öltözködni minden egyes esetben, hogyan kellett kinéznie a hagyományos orosz paraszti női ruhának, a sarafannak vagy a parasztszoknyának (ponjova), hogyan kellett kihímezni az inget stb. Ha a régi falusi utcán az azonos típusú épületek tucatjait látjuk is, sokkal jobban kiismerjük magunkat a faluban, mint bármely új lakónegyedben, ahol a házakat egy ugyanazon terv alapján iparilag állítják elő. A falu hagyományos házai gyakran egy és ugyanazon típusú épületek voltak, de nem másolatok, inkább egymás változatai.

Nem szabad azt hinnünk, hogy a mesei szöveg vagy az öltözködés néhány részletének variálódása az emberi emlékezet tökéletlenségén múlik, vagy azon képesség hiányán, miszerint valamilyen tárgyat pontosan tudjunk reprodukálni, ahogy azt akármelyik munkás megteszi rajz alapján egy modern gyárban. Természetesen ezek a tényezők is játszhattak valamilyen szerepet, ez azonban mindig mellékes volt. Mert még a modern géprészek előállításánál is, akkor, amikor a szerelés pillanatáig még bizonytalan, hogy ugyanannak a munkadarabnak (részletnek) melyik példányát melyik másikkal szerelik össze, létezik a tolerancia műszaki fogalma — egy bizonyos pontatlansági határ, ami néha nem több néhány tized vagy század milliméternél, és amit nem szabad átlépni.

Csupán egy sajátossága teszi a sztereotipiát azzá, ami: a tipizált és mégis változékony helyzetekhez való alkalmazkodó képesség. Ezért kell minden esetben nem csupán az emberi tevékenység nem sztereotip formáinak, hanem maguknak a sztereotipiáknak a variabilitásáról is beszélni. A hagyománynak ezt a sajátságát rendszerint alig veszik figyelembe, mert az etnológusokat, mint ahogy a folkloristákat is, kevésbé érdeklik az egyedi dolgok, jelenségek, szövegek és ezek empirikus sajátosságai, sokkal inkább ezek típusai és modelljei. Az etnológusok rendszerint az empirikus részletektől megszabadított általánosításokkal és absztrakciókkal foglalkoznak. A variánsokat mint egyedi megnyilvánulásokat mindig is ki akarták küszöbölni. Az invariáns létrejötténél gyakran elfelejtik, hogy az csak a variabilitás révén lehetséges.

A modern etnológia tagadja azokat a régi elképzeléseket, hogy az etnikus hagyományok valami egységként még az ősi időkben alakultak ki, míg a helyi eltérések, melyeket a XIX. században vagy a korábbi hagyományban kimutattak, a későbbi variálódás következményének (sőt a torzulás, a „valódi" hagyomány elfelejtése következményének) tekinthetők. A népi kultúra valódi történetében ez a folyamat túlnyomórészt ellentétes irányban zajlott le. Az etnikus hagyomány, különösen az urbanizálódás korszaka előtt, a helyi hagyományok variálható tömegeként létezett, mely a fejlődés folyamán és az etnikus közösség (törzs, törzs-szövetség, nép vagy nemzet) etnokulturális konszolidálódásának folyamatában egymáshoz közeledett és közös vonásokat nyert.

Nem kevésbé hibásak azok az elképzelések, melyek szerint a variabilitás olyan jelenség, mely főleg a még kidolgozatlan hagyományokkal rendelkező archaikus társadalom sajátja, vagy éppen ellenkezőleg, a kultúra későbbi fejlődési szakaszára, az etnikus hagyomány állítólagos leépülésére, felejtésére és hanyatlására jellemző. Ezekkel az alternatívákkal teljesen fel kell hagyni. Variabilitás és stabilitás mindig is létezett, csak más formában és más kölcsönhatásban. A variabilitás tehát létformája a hagyománynak. Nélküle a hagyomány (azaz a viszonylagos stabilitás és a reprodukció tartóssága) egyáltalán nem létezhet.

A történelem folyamán természetesen változott a sztereotipia-készlet és annak jellege is.

Távol álljon tőlem, hogy azt állítsam, hogy a variabilitás bizonyos meghatározott területen fontosabb, mint a népi kultúrában bekövetkezett lényeges történelmi változások (innovációk) vagy a hagyományos hétköznapi kultúra egész rendszerének még jelentősebb átalakulása. Mindemellett nagyon fontos, hogy a lényeges változások hátterét mindig a szinonim variálódás képezi.

A stabilitás és a variabilitás kombinációja semmiesetre se csak az etnológia vizsgálódási körébe tartozó kultúrára vagy a hagyományos hétköznapi kultúrára jellemző. Az ilyen kombináció a jelenségek terjedelmes osztályának lényege, melyre a tartósság (az időbeli kiterjedés) jellemző, mely külön-külön (diszkrét), de egymás után következő cselekvésekben, tárgyakban, személyekben valósul meg. A jelenségeknek ez az osztálya magában foglal mindenféle önmagát reprodukáló szervezetet és rendszert. A faj stabilitását (a genetikus homeosztázist) az élőlényeknél a genetikus kód (genotípus) garantálja, melynek mutációi a viszonylag stabil és mégis mindig változó ökológiai helyzetekben való megvalósulásukkal vannak összefüggésben. A modern biológia fenotípusokra mutat rá, tehát a fajok egyedeit azok külső jegyei alapján osztályozza. Mellesleg az általános biológiai osztályozás szempontjából ezek a jegyek más célokra különösen fontosnak tünhetnek, főleg ott, ahol nemcsak a lét globális törvényszerűségeiről van szó, hanem ezeknek a törvényszerűségeknek a megvalósulási formáiról és típusairól. Az etnológia is ilyen tudomány. Érdeklődési köre nemcsak az etnikus közösségek és kultúrájuk fejlődésének általános törvényszerűségeit foglalja magában, hanem ezen törvényszerűségek megvalósulási formáinak tipológiáját is.[5]

Midőn kiemeljük annak a területnek nagy hatósugarát, melyben a stabilitás a variabilitással egyesül, pontosabban szólva amelyben az utóbbiban realizálódik, nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a megvalósulás mechanizmusa a kultúra különböző szféráiban és rétegeiben, különböző fejlődési fokokon látszólag eltérő lehetett.

Korántsem gondolom azt, hogy ezt az egész problémát fejlődéstörténeti aspektusból egy rövid referátumban összefoglalhatnám. Szimpóziumunk témáját követve tartottam feltétlenül szükségesnek, hogy bemutassam a probléma elméleti jelentőségét, és hogy rávilágítsak néhány részproblémára, különösen olyanokra, melyeket a szimpóziumnak a továbbiakban is tárgyalnia kellene. Az első problémát már említettem: ez a stabilitás és variabilitás kombinációjának specifikuma a kultúra különböző területein és történelmi rétegeiben. A továbbiak: a fő tényezők, melyek a hagyomány stabilizálódásának és a variálás mechanizmusának kialakulását meghatározzák, különböző variálódástípusok (a variabilitás, mely lényeges változásokat — történelmi innovációkat — von maga után; az ún. „oszcilláció" —, azaz a variálás, mint a hasonló funkciójú reverzibilis, kölcsönösen helyettesíthető elemek egymásutánisága; a variálás, mint a redukció és amplifikáció [összegöngyölés és kiterjesztés] egymásutánisága; a variálás és az ún. átkódolás"; a variálás specifikuma a nyilvánvalóan kommunikatív jellegű jelenségeknél és recepció és reprodukció ebből következő variálódásának specifikuma stb.) és végül, a szimpózium témájával összefüggésben: a stabilitás és variabilitás specifikuma a hétköznapok hagyományos kultúrájában a modern urbanizálódott társadalom feltételei között; a variabi-

[5] Bromlej, Ju. V. 1981. („A néprajztudomány tárgya és jelenlegi állapota" c. fejezet).

litás és változtathatóság a mai társadalom keretei között. Ha legalább az említett problémák egy részét megtárgyalhatnánk, sikeresnek mondhatnánk szimpóziumunkat.

Tisztázni tudnánk a kultúra különböző szféráiban és rétegeiben a stabilitás és variabilitás közötti kölcsönös viszony specifikumát, ha előzetesen elemeznénk az etnológiai termékek létezésének és materializálódási formáinak mind ez idáig kevéssé kutatott problémáját, valamint az információ szelekciójának és továbbadásának az ezzel összefüggő, sajátos módját, ami a hagyományos mindennapi élet bizonyos jellegénél és formájánál (legalábbis nagybanegészében) szokásos.

A variálás legfontosabb megkülönböztető jegyei a hagyományos kultúra különböző területein és rétegeiben a tárgyak, jelenségek és szövegek természetével és létezési formáival voltak összefüggésben. A hagyományos kultúra több funkciójú és sokrétegű jelenség, az alapjául szolgáló normák és elképzelések materializálódásának különféle eszközeit mutatja. Néhány esetben az emberi cselekvés materializált következményeivel (ház, eszköz, szerszám, öltözködés, ételek) van dolgunk, más esetben kizárólag magukkal a cselekvésekkel. Ezek eredményei csakis a reprodukciós folyamatban léteznek. A reprodukciós cselekvések között ezek csak a cselekvők (végrehajtók) fejében vannak jelen és csak a cselekményekben — verbális és nem-verbális formában — reprodukálhatók (rituális tevékenység, bizonyos etikett szerinti viselkedés, folklorisztikai szövegek, énekelt és eljátszott dallamok stb.). A sztereotípiák lényege ennyire különböző szférákban nagyon különböző; és ami nem kevésbé fontos, a vonatkozó jelenségek megléte maga hol folyamatosnak (vagy viszonylag folyamatosnak), hol diszkrétnek tekinthető, és kölcsönviszonyban áll a cselekvési módok nem-sztereotip formáival vagy azok eredményeivel.

Érintsük most csak elnagyoltan, példák révén ezeket a bonyolult kérdéseket, túlnyomórészt a keleti-szláv etnológiából. Egy lakóházban, melyet későbbi tulajdonosai építenek, az előkép, normák, röviden a lakásról alkotott elképzelések, az építőanyag, munkaerő meglététől és egyáltalán a jólét fokától függenek. Miután felépült a ház, egy család lakja és használja. A hagyományt ebben az esetben nemcsak a lakásról és az anyagi megvalósítás módjáról alkotott sztereotip elképzelések folyamatossága tartotta érvényben, hanem a ház, mint anyagi tárgy használatának a gyakorlata is. A hagyományos elképzelések kialakulásánál nyilvánvalóan nemcsak maga az építési folyamat és a saját ház használata játszott fontos szerepet, hanem más házak és azok használati módjának megfigyelése is. Az egyszer megépített ház meglehetősen hosszú időn át szolgálta az embert, néha átépítették, de csak ritkán mondtak le róla. Ez magyarázza a viszonylag tartós és folyamatos hatást az elsődleges társadalmi csoportok gondolkodásmódjában.

Az anyagi kultúra más formái, mint pl. egy munkaeszköz nem szolgálta olyan sokáig előállítóját és sokkal gyakrabban reprodukálták. Egy tárgy funkcionális kihasználásának variációs képességét a reprodukciós folyamat során még intenzívebb variálás kíséri. Ami a hagyományos öltözetet illeti, ez világosan hétköznapira és ünnepire (vagy szokáshoz kötöttre) oszlott. Amellett az első fajta előállítóját és viselőjét sokkal rövidebb ideig „szolgálta". Azonkívül az ünnepi viselet presztízsokokból versengés tárgya is volt. A parasztasszonyok, még azok is, akik szegényebb házból származtak, mindenáron azon voltak, hogy meglegyen a jó ünneplő ruhájuk, amit gyakran egyik generáció átruházott a másikra. A másolások tartós működésének vagy ritkaságának

következménye a variabilitás megnövekedése lett a tárgy előállításának folyamatában (magától értetődően a hagyományhoz kötött norma és típus keretein belül). A hétköznapi és ünnepi viselet között volt még egy különbség: az első majdnem megszakítás nélkül használatban volt, következésképpen a vizuális tapasztalatok is megszakítás nélkül gyűltek róla, folyamatosan alakítva a sztereotipiákat, azaz az előképeket, normákat és elképzeléseket azok minimális, maximális vagy optimális megvalósításának határai között.

A hagyományos táplálkozás szintén sokrétű és bonyolult képet mutat. Aszerint, hogy csak egy étkezésre készítették el, vagy tartalékolni szándékozták, hogy hétköznapi, a határba vagy a halászatra magukkal vitt, vagy ünnepi volt-e, mindez nem csak anyagi jelenlétének időtartamában különbözött, hanem az utánzó cselekedetek gyakoriságában, a presztízsmomentumok hatóerejében, és végül, a hagyományátvitel típusában is; vagy — a minket érdeklő téma szempontjából — a variálás sajátos mechanizmusában, a variálási mező különbözőségében, a stabilizáló és a variáló tényezők készletének különböző kombinációjában és a nem-sztereotip érintkezési formákkal kapcsolatban a sztereotipiák természetének specifikumában.

Más törvényszerűségekkel találkozunk a hagyományos ritusok területén. A tárgyiasulás itt bizonyos cselekvésekben realizálódott, a paraszti hétköznapok rítust szolgáló és rítushoz kötött tárgyainak használatában és végül a hagyományos vagy közönséges szövegek előadásmódjában, amelyeknek a rituális funkciót tulajdonítják. Egy rítuscselekvéstől a másikig eltelt időben ez a szinkretikus együttes egyáltalán nem létezett, szükség esetén mindenkor újraalkották a meghatározott sztereotipizált elképzeléseknek és normáknak megfelelően.

Nem megyek itt bele a különböző folklórműfajok variálódásának specifikumába, mivel ennek a tárgynak már részletes kutatásokat[6] szenteltem. Ott már kiemeltem a műfajok különbségeit az esztétikai és nem-esztétikai (alkalmazott, rituális, informatív) funkció dominanciájával együtt.

Különbözőek a rögzítés és a reprodukálás szabályai és ennek megfelelően a variálódás mechanizmusa is azoknál a szövegeknél, melyek egy rituális komplexum részeként működnek, melyeknek a szokáskomplexumok rendszerében van szerepe, vagy melyeket szabadon, tetszés szerinti életszituációban lehet előadni (egyébként nemcsak a „szükségszerűség — szabadon választhatóság" szembeállítását kell figyelembe vennünk, hanem a „szabadon választhatóság — tilalom" szembeállítást is).

Az első fajta szövegekre az erős szövegen kívüli kapcsolatok jellemzőek, melyek stabilizáló hatásúak.

A szakrális jellegű szövegek variálódása rendszerint kevésbé van kapcsolatban a szinonimákkal és lényeges változásokkal, sokkal inkább a redukció és amplifikáció mechanizmusával, amelynél feltétlenül meg kell őrizni egy minimumot, mert anélkül a verbális mágia nem volna elképzelhető. Ezzel ellentétben ismeretesek olyan műfajok, melyek szándékos improvizációval, tehát a szövegnek előadása folyamatában való megalkotásával tűnnek ki (vö. R. Georges megfogalmazásával: „The tale is the telling" — A mese maga az elmesélés).

[6] Részletesebben lásd: Csisztov, K. V. 1980. — Német nyelven: Csisztov, K. V. 1976, szerb nyelven: Narodno Stvaralastvo. Folklore. XV—XVI. kötet, 57—64. füzet, Beograd (1976—77), 161—174.

A rítusok és a folklór területén el kell különíteni azokat a formákat, melyeknek kimondottan kommunikatív funkciójuk van. Ezek elemzésénél nemcsak a szövegek létezési formáit kell szem előtt tartani, hanem a kommunikáció három fő alkotóeleme mindegyikének variabilitását is: a kommunikáció alanyát (a feladónak), a kommunikáció közvetítője verbális vagy rituális szövegének és a befogadónak, aki a szöveg következő reprodukciós cselekvésénél a feladó szerepét töltheti be.

Az urbanizálódás időszakában a variabilitásnak és a stabilitásnak, a variabilitásnak és a lényeges változásoknak (innovációnak) egy sajátos viszonya keletkezik. Európa népei a kapitalizmus előttiből a modern urbanizált társadalomba való átmenetet különböző sebességgel valósították meg. Most tárgyalt problémánk szempontjából fontos, hogy a falusi lakosságnál is nyitottá vált a hagyományos kultúra zárt rendszere; már nem volt többé abban a helyzetben, hogy az innovációkat hozzáigazítsa az archaikus hagyományhoz, mely maga is mindig elmosódottabbá lett és végül megszűnt rendszerként létezni. Egyes népek e folyamat kezdetét még a XVII–XVIII. században élték meg, mások csak a XIX. században, sőt annak második felében. Ez a folyamat mindegyik népnél megtalálta jellemző kifejezését. Nagyon fontos, hogy az urbanizálódás kezdetekor milyen állapotban voltak az archaikus hagyományos életformák, melyek főleg a középkorban, a naturális gazdálkodás és a korlátozott csere alapjain teljesedtek ki. Nagy szerepet játszott ebben az etnokulturális és etnopolitikai helyzet, az etnikus öntudat iránya és intenzitása, a szándékos törekvés megléte vagy hiánya akár arra, hogy a cselekvések hagyományos típusait megőrizzék, akár arra, hogy azokat amilyen gyorsan csak lehet, levetkőzzék. A sztereotípiák utódlásának folyamata és állandó megújulásának üteme nőtt, a tömegkommunikációs eszközök technikai fejlődésével, a kötelezővé tett iskolai oktatással és az ipari termelés további kiterjedésével, mivel az ipari termelés a mindennapi élet egyre újabb területeit fogta át (lakás, öltözködés, táplálkozás, közlekedés). A régi hagyományos rendszer néhány eleme tovább él, mivel alkalmazkodnak az új körülményekhez, funkcióik megváltoznak, vagy pedig az új rendszerbe mint csökevények, a folklorizmus elemei lépnek be és ott a háttérbe húzódnak. (Pl. a régi munkaruhák néhány darabjának a használata különleges, extrém körülmények között, régi munkaeszközök használatba vétele a kis telkek megművelésénél, a lakodalmi rítus hagyományos elemeinek működése, melyek rituális jelentésüket elvesztették és csupán játékként élnek tovább stb.).

A lejátszódó folyamatoknak sokféle oka van. Nincs szándékunkban mindet felsorolni, így csak néhányat említünk meg közülük:

a) a gazdasági és kulturális elkülönülés megszüntetése, ami jellemző volt a falura a kapitalizmus előtti korszakban;

b) az előállított termékek elidegenedése és olyan javak és szellemi termékek fogyasztása, melyeket az elsődleges társadalmi csoporton kívül termelnek meg;

c) az értékek rendszerének a városi értékek felé való átorientálódása vagy legalábbis centrifugális (kifelé irányuló) jellege;

d) a kultúra-átvitel direkt típusának (face-to-face) indirekt típussal való helyettesítése (iskola, rádió, tv, mozi, sajtó, könyvek stb.), vagy legalábbis ez utóbbinak a fontossá vált szerepe, és ezáltal még a legelszigeteltebb elsődleges társadalmi csoportoknak is a bevonása a

kommunikatív információs hálózatba, mely kiterjedésére nézve jelentősen szélesebb;

e) az anyagi kultúra tárgyainak nagy szériában való ipari előállítása, amikor is nagyszámú olyan tárgy kerül forgalomba, melyek egymás pontos másolatai (tehát nem variálódnak);

f) a szellemi kultúrjelenségek anyagi rögzítési módjainak intenzív fejlődése (könyvek, zenelejegyzés, hangfelvétel), mely a reprodukciós folyamatot a rögzítő módszerektől közvetlenül függővé teszi;

g) a reprodukáló készülékek fejlődése (mozi, lemezjátszó, magnetofon, videokazetta stb.) és ezek behatolása a hétköznapokba.

A fenti tényezők (s nyilván más, itt nem említettek) hatására bekövetkezett a sztereotípiák képzési rendszerének átépülése, a reprodukáló módszerek összességének, valamint a stabilitás és variabilitás körülményeinek változása az emberi viselkedés sztereotip és nem-sztereotip formáinak területén egyaránt.

Már beszéltünk arról, hogy az urbanizálódás idején a sztereotípiák felhalmozódásának és helyettesítésének üteme az emberi tevékenység majd minden területén viharosan emelkedik. Ez egyrészt a sztereotípiák rendelkezésre álló készletének és azok tartalmának a helyettesítéséhez vezet. Emellett ki kell emelni a jelentős különbségeket úgy a sztereotípiák állományában mint a tartalmában a jelenlegi társadalmak két fő típusa közt — a szocializmus és a kapitalizmus társadalmai közt.

A sztereotípiakészlet heterogenitásának megőrzése mellett, mely mindig is jellemezte az emberi kultúrát, megnő másrészt a sztereotípiák repertoárjának terjedelme, és csökken — és ez nagyon fontos — az olyan sztereotipizált helyzetek száma, amelyek előre meghatározzák a mindenkori sztereotípiák használatának kötelező vagy tiltott voltát (pl. rituális, mágikus, szimbolikus stb. helyzetek, tabuk, böjtök stb.). Mindez oda vezet, hogy az egyén és a csoport számára mindig tágabbak lesznek a sztereotípiákból való választási lehetőségek. Így pl. a mai nők viszonylag szabadon dönthetnek arról, hogy meghatározott helyzetekben mini-, midi- vagy maxiszoknyát, nadrágot, shortot vagy bikinit stb. vegyenek fel. Maradnak típushelyzetek, melyek meghatározott korlátokat szabnak — színházban pl. csak a színésznők hordhatnak bikinit —, de ezen korlátok száma láthatóan csökkent (színházba pl. nemcsak estélyi ruhában, hanem nadrágban is el lehet menni stb.). Az öltözködés terén erősen csökkentek a nemi és társadalmi különbségek, a funkcionális korlátoknak egy egész sora megszűnt (színházba is lehet pl. sportosan öltözni; a farmernadrág és az overall már nem kizárólag munkaruha többé stb.), de nagymértékben fennmaradnak a korosztályok közötti különbségek (idősebb emberek, gyermekek öltözködése stb.).

A sztereotípiák közötti választási és csoportosítási lehetőségek bővülését azonban a sztereotipiák variabilitásának magának vagy a sztereotípiák formakészletének csökkenése kíséri — létre jön az egymáshoz teljesen hasonló példányok nagy tömege. Az anyagi rögzítő módszerek elterjedése a szellemi kultúra terén, az emberi tevékenység jellegénél fogva nem anyagiasodott formáinál is a sztereotípiák stabilizálódásához (stagnálásához) vezet. Nem a szövegmodellt, hanem ugyanazt a szöveget reprodukálják. Ehhez nemcsak a szövegek rögzítése járul hozzá, hanem újrafelidézésük módszere is. Hasonlítsuk csak össze az írott szöveget, mely a természetes beszéd egy szegmensének kódolását ábrázolja (az olvasó emellett véghezviszi a szekunder dekódolási módot, a szöveg

olvasását), a „szöveg" közvetlen befogadásával a moziban, a tv-ben, a magnetofon használatakor stb.; ahol nincs szükség erre a dekódolásra. A „dekódolás" műszaki eszközök segítségével — mozigép, hangfelvevő, csövek, képernyő — történik. A művészi alkotás látszólag nagyon individualizált formái mellett az ún. „tömegkultúra" egész tengere keletkezik, melynek standardizáltsági (sztereotipizáltsági) foka a régi folklórt és a hagyományos képzőművészetet többszörösen meghaladja. Westernekre, krimikre, ponyvára és olcsó filmekre, divatos slágerekre stb. gondolunk itt, amelyek különböző típusú és különböző területen ható sztereotípiákkal (sablonokkal) vannak teletömve. Az olvasó tudatának tartós manipulálása a befogadás sztereotipizálásához vezet, csöppet sem kevésbé, mint a folklór szférájában. És mivel ebben az esetben az archaikus hagyományra oly jellemző helyi variálódás teljesen ki van zárva, a jelenlegi sztereotipizálást szélesebbnek, totálisan átfogónak kell elismernünk.

Olyan helyzet alakul ki és szilárdul meg egyre inkább, melyre az alkotótevékenységben a befogadás pólusán az intenzitás gyengülése jellemző. A befogadás azonban természetesen semmiképp sem maradhat ki teljesen. Emellett figyelembe kell venni, hogy megnövekedett a színházi-, zenei-, irodalmi és különösen a képzőművészeti formák egész sorának a konvencionalitása. De a különbségek az intenzitás fokában és a befogadás mélységében egyre inkább egyéniek, személytől függőek. E téren a választási lehetőségek jelentősen korlátozottabbak, mint az anyagi kultúra területén és így viszonylag merev információrendszer jön létre (vö. a könyvválasztás lehetőségét sokezer- vagy sokmilliókötetes könyvtárak mellett a mozi és a tv területén levő korlátozott választékkal). Az egyéni használatú reprodukáló eszközök valamelyest kompenzálják ezt a merevséget. Jellemző emellett más kompenzációs elemek kifejlődése, az improvizációs elemek erős megszaporodása is (a variabilitás legmagasabb foka a mai táncban, a slágerzenében, a gitárkíséretes tömegdalban stb.). Ez a kérdéskör az előadás témájának és a szimpózium fő problémájának szemszögéből így fogható fel.

(Német eredetiből fordította PÁLDY Krisztina)

IRODALOM

BROMLEJ, Ju. V.
1981 *Szovremennie problemi etnografii. Ocserki tyeorii i isztorii.* Moszkva

CSISZTOV, K. V.
1976 *Die Variabilität als Problem der Theorie der Folklore.* Letopis. Reihe C, Volkskunde. No. 19. Bautzen. 22—23.
1980 *Var'irovanyija kak problema tyeorii folklora.* In: Muzetnicke vst'ahy ve folklore Karpatskei oblasti. Bratislava. 21—24.
1981 *Tragyicija, „tragyicionnie obscsesztva" i problema var'irovanyija.* Szovjetszkaja Etnografija. 2. sz. 105—107.

MARKARJAN, E. Sz.
1969 *Ocserki tyeorii kul'turi.* Jereván
1981 *Uzlovie problemi teorii kul'turnoj tragyicii.* Szovjetszkaja Etnografija. 2. sz. 78—96.

Metodologicseszkie problemi . . .
1978 *Metodologicseszkie problemi iszledovanyija etnyicseszkih kul'tur.* Jereván

Kirill V. Čistov

TRADITION UND VARIABILITÄT

(Auszug)

Als Ausgangsthese erklärt der Author, daß die Aufteilung der Gesellschaften in traditionelle und nicht traditionelle unzutreffend ist, weil — im Einklang mit MARKARJAN's Kulturtheorie — jede Gesellschaft zu ihrem Funktionieren eines ausgebildeten kulturellen Systems benötigt. So allgemein begriffen ist die Tradition der Übertragungsmechanismus der Kultur, — gleich einem verbindenden Netz zwischen Vergangenheit und Gegenwart gespannt. Gesellschaften unterscheiden sich also eher in ihrem Stereotypienbestand und in dessem Charakter, als in Fehlen oder Vorhandensein von Traditionen.

Ein wichtiger Aspekt dieser Frage ist die Beziehung zwischen den stereotypisierten und den nicht stereotypisierten Gebieten der menschlichen Praxis. Selbstverständlich bedeutet die Stereotypisiertheit keine indifferente Gleichförmigkeit. Ein Streben nach vollkommener Gleichförmigkeit brachte die Stereotypie um ihr Wesentlichstes, nämlich um die dauernde Anpassung an die typisierte, jedoch unentwegt sich verändernden Situationen. Die Entstehung der Variationen, die Variabilität ist die Daseinsform der Tradition, und die wesentlichen geschichtlichen Umwälzungen werden von den synonymen Variierung der Tradition gleichsam begleitet.

In Zusammenhang damit ergeben sich einige Probleme, die der Klärung bedürfen: nämlich die Beziehung zwischen Variabilität und Stabilität; der Zusammenhang zwischen den verschiedenen Typen der Variierung und den Daseinsformen verschiedenartiger Systeme der Kultur. Unterschiedlich variieren sich zum Beispiel die festlichen Riten, die Tracht oder der Hausbau, oder die Ernährung (das wird vom Autor an Hand von Beispielen gezeigt), je nach der Frekvenz der Tätigkeit, dem Gebrauchsdauer der dabei gebrauchten Gegenständen, nach dem Maße, daß sie vor Augen sind, beziehungsweise daß sie Prestige ausdrücken. Aus ähnlichen Gründen ist die Variierung jener Folklortexte, die frei vorzutragen sind, verschieden von derer die nur bei bestimmten Gelegenheiten im System eines Gebrauchskomplexes vortragbar sind. All das wird auch von der kommunikativen Funktion der im weiteren Sinne verstandenen Texte bzw. von der Variabilität ihrer Elemente beeinflusst.

Der Author stellt in großen Zügen die Ursachen für die Variierung und der Veränderung der Stereotypien in Zusammenhang mit der Urbanisation dar: wie zum Beispiel die Entwicklung des Tausches, die Urbanisierung des Wertsystems, die indirekte Kulturübertragungsmechanismen, die Verbreitung der festhaltenden und reproduzierenden Geräte usw. Demzufolge beschleunigt sich die Aufhäufung und Ersetzung von Stereotypien, der Umfang des Stereotypienrepertoirs nimmt zu, und die Zahl der stereotypisierten Situationen nimmt ab. Damit stehen mehr Wahlmöglichkeiten vor dem Individuum und der Gruppe, und die Variabilitat der Stereotypien verringert sich.

Kisbán Eszter

Korszakok és fordulópontok a táplálkozási szokások történetében Európában

Néprajzi vázlat*

A néprajzi táplálkozáskutatás nemzetközi munkaközösségének első közös akciója, az 1971-ben közzétett kutatástörténeti felmérés egyebek közt ismét aláhúzta, mennyire hiányzik a hosszú távú történeti tájékozódás az európai etnológia táplálkozási vizsgálataiból.[1] A helyzetet számos körülmény indokolja, de tarthatatlansága is nyilvánvaló. Ezért választottuk a munkaközösség ötödik nemzetközi munkakonferenciája tárgyául a „Korszakok és fordulópontok a népi táplálkozás történetében" témát.

A népi táplálkozás hosszú távú történeti periodizációjára eddig egyetlen néprajzi kezdeményezés történt: 1967-ben Günter WIEGELMANN több szempontból is úttörő munkája — XVIII—XX. századi elemzés hátteréül — fő vonalaiban felvázolta a német nyelvterület népi táplálkozása alakulásának szakaszait, az egyes korszakok jellegzetességeit a korai újkortól (1500—) a jelenkorig. Az európai kutatás számára itt az a szerencsés helyzet adódott, hogy az elemzett nagy kiterjedésű terület déli övezete egy korai, míg északi zónája egy későbbi időszakban a fejlődés élén járó, újító vidék — közvetlenül kapcsolódva a megfelelő korszakok fejlődésének irányt szabó, de a vizsgált területen kívül eső központokhoz.[2] Bár a középkori, kora újkori európai táplálkozástörténet forrásanyagának hozzáférhetősége azóta jelentősen javulóban van, változatlanul mindmáig hiányzik a táplálkozáskultúra korszerű, áttekintő művelődéstörténete. Ugyanakkor a népi táplálkozás, mint széles rétegek műveltsége, csak a komplex társadalom táplálkozáskultúrájának egészében értelmezhető. A hosszú távú történeti tájékozódás egyik fő akadálya a néprajztudományban jelenleg éppen a kutatók magárahagyatottsága, az európai táplálkozáskultúra korszakainak, fő fordulópontjainak, periodizációjának kidolgozatlansága. A maga anyagának értelmezéséhez egyelőre minden régió kutatója elölről kell kezdje — gyakran az elsődleges forrásokig visszanyúlva — a nagytáji és európai tájékozódást. Erre csak nagyon kevesen vállalkoznának, s őket is megtizedeli a már közölt anyaghoz való hozzáférés nehézsége. Ez a helyzet nemcsak az értelmezést, de magát az anyagfeltárást is hátráltatja, ugyanis korábbi korszakoknak mindenütt csak szórványos elsődleges emlékanyaga maradt fenn,[3] s ennek felkutatásához, avagy véletlenül rábukkanva kiemeléséhez elengedhetetlen, hogy jelentőségét meg tudjuk ítélni.

* Előadásként elhangzott „A Táplálkozás Néprajzi Kutatása" 5. nemzetközi konferenciáján (Mátrafüred, 1983. október 16—20.).

[1] BRINGÉUS, Nils-Arvid—WIEGELMANN, Günter 1971.

[2] WIEGELMANN, Günter 1967.

[3] A közvetlen forrásanyag jellegéről JARITZ, Gerhard 1980. 59—61.

A gazdaság- és társadalomtörténet újkori vizsgálataiban, abban a korban, amelyben megbízható modern fogyasztási statisztikák állnak rendelkezésünkre, a történész visszatérő gondja, hogy az átlagfogyasztást ismeri, pedig ő az egyes embert, de legalábbis az egyes társadalmi rétegeket szeretné látni, amire az átlagból nehéz egyértelműen következtetni.

Az európai táplálkozási szokások periodizációjával mi csak látszólag lépünk az ellenkező irányba. Ez az absztrakció elengedhetetlenül szükséges segédeszköz a táji és társadalmi fejlődés konkrét folyamatainak felméréséhez, értelmezéséhez. Ahogy az „átlag európai" a valóságban sem térben sem társadalmilag nem létezett egyetlen korszakban sem, úgy természetesen az európai táplálkozási szokások történeti alakulásának modellje is eszköz csupán a valóságos jelenségek tanulmányozásához.

Az alábbi kísérlet *a)* a komplex társadalom egészére tekint; *b)* a táplálkozást kulturális rendszerként, tehát elsősorban a néprajztudomány sajátos kompetencia-körében, nézőpontjából elemzi;[4] *c)* mint vázlat, egy előadás keretében csak a fő vonalakat követheti, ahol *d)* a hangsúly a változásokra kerül. Természetesen máris ismerünk mind időbeli különbségeket, mind a modelltől való jelentősebb eltéréseket. Célunk azonban jelenleg a fő vonulatok modelljének felvázolása, hogy az mérceként szolgálhasson valóságos régiók és emberek táplálkozási szokásainak vizsgálatánál.[5] A megvitatandó kérdés az, helyes-e a súlypontozás a kitűzött keretben a jellemző vonások és időbeli csomópontok tekintetében.

Számos, itt ki nem fejthető ok indokolja, hogy az európai etnológiát szolgáló periodizációt — a megelőző időszakot elhagyva — egyelőre a késő középkorral kezdjük. Mivel kiindulásul a fő korszakokat kell számba vennünk, ez a vázlat az 1300 óta eltelt időszakot most csak négy fő periódusra osztja. Kerek számokkal dolgozik, hogy a modell jelleget ezzel is aláhúzza. Várhatóan elsősorban a negyedik korszak felbontatlanságát fogja bírálat érni, amelynek belső tagolódása időben közel álló, gyakran elevenünkbe vágó kérdés, s a szakaszolással meg is lehetne próbálkozni. Az egyensúly érdekében azonban helyesebbnek látszott ezt a periódust is egységesen kezelni, mert belső tagolódása egy európai modell szintjén jelenleg olyan mérlegelést kívánna, ami a hosszabb történeti szakasz vázlatát szétfeszítené.

1300—1500

A késő középkori táplálkozást, mint kulturális rendszert szemügyre véve, a legegységesebb formát az étkezések napi rendjének intézménye mutatja. Minden régióban és a társadalmi skála egészén a napi két, azonos rangú étkezés rendszerét találjuk, amelyben a két étkezés jellege, súlya nem mutat szignifikáns eltérést *(Zweimahlzeitensystem)*. Mindkettő főtt, meleg ételekből áll, az ételsorok közt nincs döntő különbség. Az étkezések a nap első és második felére

[4] A néprajzi táplálkozáskutatás feladatáról, szempontjairól WIEGELMANN, Günter 1971.

[5] A szöveget az általános gazdaságtörténeti, társadalomtörténeti összefüggések tekintetében nem jegyzetelhetem és a táplálkozástörténet kérdéskörében is elsősorban csak közelebbi időbeli eligazításul, valamint álláspontom megvilágítására ott, ahol a kérdések kezelése nem egyértelmű, illetve a szempont új vagy még kevéssé ismert a táplálkozáskutatásban.

esnek, délelőtt 9 és délután 5 óra körül.[6] Ahol ehhez az alapstruktúrához további étkezések kapcsolódnak, azok — étlapjukból megítélhetően — alárendelt szerepű, könnyebb kiegészítő étkezések. Esetleges felbukkanásuk kivételes helyzetekben adódik, amikor gyakran az egyik állandó főétkezést helyettesítik, míg rendszeres jelenlétük a források tanulsága szerint e korszakban világosan szociális hátterű. Könnyebb kiegészítő étkezésekről rendszeresen ugyanis mindig csak a nehéz fizikai munkát végzők számára esik szó, az ismert esetek kiterjednek a mezőgazdaságban és a mesteremberként dolgozókra egyaránt.[7] Ilyen kiegészítő étkezés lehet a két főétkezés között, de a nap elején vagy végén is. Számuk és elhelyezkedésük egyaránt ingadozik, jelenlétük, szerepük eltérhet télen és nyáron. Egységesebb az a körülmény, hogy a kiegészítő kisebb étkezés többnyire szintén főtt meleg ételekből áll.[8] A kenyérre alapozott étkezés kényelme többnyire még hiányzik a szóban forgó társadalmi állásban.

A kenyértáplálék elterjedése talán éppen a legjelentősebb mozgás ebben az időszakban. Korábban a középkorban a kenyér luxus volt, legkésőbben a XIV. században viszont markáns fordulat látszik, egyelőre a termékeny síkságoknak abban az övezetében, ahol a klíma megengedte és a gazdaság is előnyben részesítette a szűkebb értelemben vett kenyérgabonát, a búzát és rozsot a szántókon. Ezekben a régiókban újabban nemcsak városi pékek kínálnak kenyeret, de a parasztok is sütnek, egyre rendszeresebben esznek. Gyakran két minőséget is készítenek, egy hétköznapit és egy finomabbat nagy ünnepekre. Amikor a társadalom alsóbb rétegeiben a mindennapos kenyérfogyasztás terjedni kezd, a kenyér használatának jellegzetes modellje, amit a felsőbb rétegeknél láttak, az volt, hogy a kenyér ott volt az asztalon a két főétkezés meleg ételeihez. Így a kenyérfogyasztás megszilárdulása jelének kell tekintsük az alsóbb társadalmi rétegeknél, ha kiegészítő étkezéseiken a kenyér felváltja a főtt meleg ételt, amint ez néhány helyen Közép-Európában a XV. században már megfigyelhető. Ugyanitt ugyanekkor még szokásos viszont — pl. katonaság ellátásban is — kenyér helyett a lepény.[9] Hegyvidéken és Európa északi zónájában a lepény — ami a magas kenyérrel ellentétben ugyanolyan jó minőségben készíthető árpából, zabból is, mint búzából vagy rozsból — a továbbiakban még hosszú ideig, gyakran az iparosítás korszakáig, a köznép egyetlen kenyérfajtáját fogja képezni.

A XV. századi szakácskönyvek az ételeket funkcionálisan csoportosítják. A fő fejezetek „(húsevő napokra való) húsételek", „bőjti eledelek", valamint

[6] Blond, Georges és Germaine 1971. 246. idézik az alábbi középkori francia mondókát: Ha ötkor ágyadból kibujsz, / Kilenckor ebédhez eljutsz, / Vacsora délután ötkor, / Kilenckor mindenki horkol, / Hosszú lesz majd az öregkor.

[7] A többé-kevésbé rendszeres kiegészítő étkezéseknek jellegzetesen a kétkezi munkás rétegekhez való kapcsolódása ebben a korszakban új szempont, amely a néprajzi táplálkozáskutatásban eddig nem merült fel. Az étkezések napi rendjére — a menüt is részletező — példákat sorozatban csak kivételesen sikerült még összeállítani. Közép-Európára: 1482 Landesordnung Sachsen, mesteremberek; 1493 Oberbayern, kolostori szolgák; XV. század vége, Rheingau, érseki birtok napszámosai; 1520 előtt, Franken, Reichsgraf háztartásában saját asztalán és az udvari nemeseknek napi két étkezés, a munkások és robotosok étrendje napi három étkezés. Wiegelmann, Günter 1967. 31—33. és Abel, Wilhelm 1980. 42—43.

[8] Erre a körülményre, amely archaizmusként helyenként a XX. századig előfordul, Wiegelmann, Günter 1967. 32. hívta fel először a figyelmet.

[9] Ábrázolása pl. Diebold Schilling XIV. századi krónikájában, Währen, Max 1959.

„tojásétkek" vagy „vajas étkek" című szakasz, tejjel, vajjal, sajttal, tojással készült ételeket sorolva.[10] Ez a felosztás az étkezés napról napra való ritmusát tükrözi az egész éven át, amit központilag irányított az egyházi szabályozás. Későbbi korszakok ún. heti étkezési ritmusában e hagyomány lecsapódásával találkozunk. Az absztinencia szabályok a késő középkorban egységesebbek és markánsabbak az egész kontinensen, mint bármikor később. Virágkorában a római katolikus gyakorlat nem kevésbé szigorú, mint az ortodox, sem az absztinens napok számában, sem a kizárt élelmiszerekben. Kiterjedt, mint maximum, az év napjainak közel felére (szerda, péntek, szombat minden héten és a teljes nagyböjt), kizárt húst, szalonnát, tejet, vajat, sajtot és tojást egyaránt. Két körülményről nem szabad itt megfeledkeznünk. Az egyik az, hogy a böjtölési szabályok leépülése a nyugati kereszténységben a XV. században már megkezdődött, és betartásuk regionális változataival találkozunk.[11] A másik, hogy amíg a húsevő nap ellentéte a felső társadalmi rétegnél a „halevő nap", a nép elsősorban növényi táplálékon böjtölt, mivel a hal a legtöbb vidéken a húsnál és növényi élelmiszereknél drágább, nehezebben elérhető ritkaság volt.[12] Egyáltalán nem fogjuk megtalálni széles rétegeknél a mandulatejjel való ételkészítést sem, ami a felső rétegek egész konyhavitelében jellegzetes, de mindenekelőtt az absztinencianapokon fontos a borsóval együtt, amely viszont nem volt luxus.

A későbbi asztali etikettből a középkor végén még csak az asztal volt meg.[13] A magas asztal Európában ekkorra elérte az egész rurális társadalmat. Ettől csak reliktumterületek maradtak el, mint például a Balkán, ahol a magasabb társadalmi állású rétegek is még sokáig a régi alacsony asztalt részesítik előnyben. Általános rutin egyébként, hogy az asztalt körülvevők közös tálból esznek ujjukat használva. A kanál használata gyakoribb lehetett az alacsonyabb társadalmi rétegeknél, mivel náluk a sűrűbb-hígabb kásaétel gyakoribb volt, mint a magasabb állásúaknál.

A tüntető fogyasztás a középkorban jól kidolgozott jelenség, a leghatározottabb választóvonalat egy maroknyi, kiemelkedően gazdag, hatalmas elit és az összes többiek közt húzva. Az elit törekedett a kontinensen elérhető élelmiszerek és élvezeti cikkek teljes skáláját asztalára tenni, a szakácsművészet teljes tudásanyagát birtokolni, tobzódott színekben és imitációkban, ésszerűtlenül nagy mennyiségekkel tüntetett. Étel, asztal, az étkezés megszervezése nemcsak a táplálkozást szolgálta, hanem bemutató is volt egyúttal. Az elkülönülési törekvéseknek megfelelően már ebben a korszakban felbukkannak ún. luxus-

[10] Ilyen szerkezetű pl. az első nyomtatott német szakácskönyv, a *Küchenmeisterei* 1485. (A korai kiadások közül magam Hans Schauren 1494. évi augsburgi nyomtatványát használtam a Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel gyűjteményében.) Lásd még Wegener, H. 1939.

[11] A „böjti ételek" és a „tojásételek, vajas ételek" fejezetek különválása a XV. századi szakácskönyvekben az absztinencia differenciáltságát jelzi. — Angliában a nagyböjtön kívüli szerdai napokon szűnt meg először a hústól való tartózkodás. A XV—XVI. század fordulóján a nagyböjtön kívüli szombatokon hal mellett tojást is esznek, s rövidesen a hús is elfogadhatóvá válik. A tojás nyilvános árulása pénteki napon tilos maradt viszont Londonban a XVII. század közepéig, noha tudjuk, hogy a XVI. század közepén már ették pénteken is. Wilson, C. Anne 1976. 32, 128.

[12] Abel, Wilhelm 1980. 46—52.

[13] K. Csilléry Klára 1972. 20—23, 52.

rendeletek a városokban, amelyek behatárolják, hány fogás és milyen étel megengedett a polgárok ünnepein.[14]

Végül említsük meg, hogy ez az a korszak, amikor az európai elit először tart számon elismert szakácsművészeti központot, amely az itáliai volt.[15]

1500—1650

A fő kereskedelmi utaknak az Atlanti-óceánra való átkerülése, benne a fűszerkereskedelem monopóliumának átköltözése Velencéből Németalföldre,[16] az amerikai élelmiszernövények felbukkanása herbáriumokban és főúri díszkertekben, olykor már asztalokon is Európában, cukornád- és rizsültetvények létesítése az Újvilágban,[17] a kávé újonnan támadt népszerűsége az egész mohamedán világban, a desztillált alkoholok átváltása orvosságból mindennapi ital szerepbe[18] — a maguk különböző szintjén mind kiemelkedően fontos események, amelyek azonban a korai újkorban még egyetlen ponton sem bontják meg átütően a hagyományos táplálkozási rendszert Európában. Csak a kukorica, amelynek vetőmag-terméshozam aránya összehasonlíthatatlanul kedvezőbb a gabonákénál, s ugyanakkor kása és liszt formában a hagyományossal azonos módon kezelhető élelmiszert nyújt, tud bekerülni a szántóföldre a XVI. század folyamán Spanyolország egyes régióiban és Lombardiában, ahol a szegények kásaételeit szaporítja.[19]

Az 1500—1650 közötti periódus legnagyobb hatású mozgásának széles rétegek táplálkozásában a böjt leépülése és a húsfogyasztás visszaesésének nyomában járó átrendeződés, helyenként reorientáció látszik.

Nyugaton a korszak végére lényegében lezajlott egy olyan folyamat, amely az ortodox területen majd csak a XX. században következik be. Mind-

[14] Nürnbergben a XIV. századtól kezdve. WIEGELMANN, Günter 1967. 155. JEGEL, A. *Altnürnberger Hochzeitsbrauch und Eherecht, besonders bis zum Anfang des 16. Jahrhunderts.* Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg 44 (1953) 238—274. nyomán.

[15] GIRARD, Alain R. 1982. — Jól jelzi az itáliai központ tekintélyét az a tény, hogy új tésztaételének *(maccheroni)* receptje igen gyorsan eljut a távoli angol királyi udvarba. II. Richard (1377—1399) udvarában a *Macrows* c. recept vékonyra nyújtott tésztát vágat fel, amit vízben kifőznek, leszűrik, vajazva, reszelt sajttal tálalják. WILSON, C. Anne 1976. 227.

[16] A portugál Vasco da Gama 1499-ben jutott el Afrika megkerülésével tengeri úton Indiába. Ezt követően a keleti fűszerkereskedelem a Levanteról erre az útra terelődött, központja Velencéből előbb rövid időre Lisszabonba helyeződött át, majd 1605-ben Németalföld szerezte meg a monopóliumot.

[17] A cukornád a XVI. század elején érte el Brazíliát, ahol a század második felében konszolidálódott. A közép-amerikai cukorszigetek nagy korszaka 1680 körül kezdődik. A rizs korai amerikai exportőre Carolina a XVII. század végén, a belépő terület Anglia. BRAUDEL, Fernand 1974. 156, 72.

[18] Desztilláló berendezés kétségtelenül használatos Európában a XII. századtól. Borból alkoholt a korai századokban gyógyszerészek desztilláltak és gyógyszerként árulták. A legkorábbi adatok égettbor közönséges italként való fogyasztására, a készítés privilégiumára a gyógyszerészeten kívül a XV—XVI. század fordulójáról valók (Nürnberg, Colmar, Franciaország). A törkölypálinka készítése valamivel később kezdődik. A gabona alapanyagú desztillátumok korai története, funkcióváltása kevésbé tisztázott. A skót kincstári számadások 1494. évi bejegyzése maláta kiutalásáról egy szerzetesnek aquavitae készítéséhez („eight bolls of malt to Friar John Cor wherewith to make aquavitae") nem perdöntő a gyógyszer vagy ital kérdésében. BRAUDEL, Fernand 1974. 170—171., 174.; DAICHES, David 1976. 11.

[19] BALASSA Iván 1960. 33—37.

azokon a területeken, amelyek protestánsként, mind pedig azokon, amelyek katolikusként kerültek ki a reformáció—ellenreformáció korszakából, az absztinenciaszabályok megszüntek napról napra való ritmust diktálni az étkezésben. A záróponton a böjtölés megközelítette a nullát a protestáns régiókban, míg a katolikusoknál az egész évet tekintve elvileg visszahúzódott a hét egyetlen napjára, amelyen már csak a húst kellett elkerülni. Maga a leépülés meglehetősen kavargó folyamat volt, amelyben a reformációnak — amint az az előző korszaknál mondottakból is következik — sem kezdeményező szerepe nem volt, sem nem mindig okvetlenül vezető szerepe az e korszakra eső fő szakaszban. Szabály és gyakorlat viszonyában érdemes megemlíteni, hogy a hagyományosan kondicionált formák olykor itt is túlélték a szabályok érvényvesztését.[20]

A húsfogyasztás időben a fentiekkel egybeeső visszaesése, ami egyes nyugati területeken a XVI—XVII. században megkezdődött (és tartósan majd csak a XIX. században fordul meg), egyrészt hozzájárult a heti étkezési ritmus ellaposításához, másrészt távolodást vont maga után a szociális skála felső és alsó régiói között egy új területen, a húsétel gyakoriságában.

Egyes területek sajátosan reagáltak minderre, ételkészítésbeli új különbségekkel szaporítva a táji tagolódást. Ez a főtt tészta és lisztgombóc bevezeté-

[20] A XVI. század közepén jelent meg az új katolikus katekizmus, melynek magyar fordítása a helyi viszonyokra is kitér. Megkülönböztet böjtöt és absztinenciát. Az előírt böjti időszakok: minden péntek, a húsvét előtti 40 napos nagyböjt, az évi négy kántorhéten szerda, péntek, szombat, valamint bizonyos vigiliák. A böjtölés mindenekelőtt napi csupán egyetlen komoly étkezést, majd este „uzsonnácskát" enged meg. E tekintetben van felmentés. A hús fogyasztása azonban böjtben mindenképpen tilos. Viszont „vajossal és tyikmonnyal — az lelki atyáknak és confessariusoknak engedelméből erőtlenségben élhetnek némelyek: egyéb országoknak rendtartások szerint". Szombatra nézve eleve részleges absztinenciáról szól: „Szombaton Krisztus testének koporsóban való nyugvásáért hús eleséget nem esznek a keresztyének, hanem vajasat esznek". Megjegyzi továbbá, hogy „Magyarországon . . . sokan még szeredán is bőjtölnek". VÁSÁRHELYI Gergely 1599. 83—88. — A „környező tartományoknak" már korábban tett engedményre hivatkozva a tej és tojás böjti fogyasztásának tilalma alól 1611-ben kér és kap Magyarország és a hozzá csatolt tartományok számára általános felmentést az esztergomi érsek. A felmentést az egri egyházmegyében 1635-ben ilyen záradékkal hirdetik ki: „Ha azonban valaki tej és tojás nélkül akarja a böjtöt tartani, ezt nem tiltjuk meg neki. Csak akik tej és tojás evése nélkül bőjtölnek, meg ne vessék azokat, akik élnek a lehetőséggel és eszik a tejet és a tojást". PÉTERFI Károly 1742. II. 206., 217., 339. A XVII. században a kérdésről még elkeseredett vita folyt a gyöngyösi jezsuiták és ferencesek közt. BÁLINT Sándor 1973. 184. — Angliában nem a katolikus Mária királynő, hanem harcos protestáns uralkodók alatt rendelkezik a parlament előbb a szombati (1548), majd a szerdai (1563) napra nézve a húsétel tilalmának visszaállításáról, az önmegtartóztatás erényének gyakorlása mellett ezúttal először a húskészletek elégtelensége miatt, valamint a halászat (egyúttal a hadihajókra behívható gyakorlott halászok) támogatása céljából is. A XVII. század első negyedében állami felhívások szólnak a nagyböjtben és más böjti napokon való húsfogyasztás ellen. A böjtölést, mint római katolikusnak minősített intézményt csak a köztársasági kormányzat (1649—1660) idején törlik el. A restauráció után ismét voltak kísérletek a böjtölés visszaállítására a halászat támogatása céljából, de széles körű hatásuk elmaradt. A böjtös menü fogalma mégis soká fennmaradt, olyan időszakban is, amikor a katolikusnak minősített gyakorlat megbocsáthatatlannak számított. Egy 1747-es szakácskönyv legnagyobb fejezete ezt a címet kapta „For a fast-dinner, a number of good dishes, which you may make use of for a table at any other time", s az itt szereplő ételek közös vonása, hogy hústalanok. WILSON, C. Anne 1976. 44—45.

sének korszaka Közép-Európa déli övezetében.[21] A főtt tészta a magaskultúra innovációja volt Itáliában az előző korszakban. Egyes formáiban böjtre is alkalmas étel, bár nem ez volt fő szerepe. Most viszont beépül a populáris kultúrába az északról szomszédos régiókban és segít átmenteni a táplálkozás heti ritmusát a tésztaevő napok és egyéb napok váltakozásával. A puddingfőzési eljárás invenciója, az állatgyomrot, beleket felváltó vászonburkolás (pudding-cloth) a XVII. század elején Angliában szintén a lisztből készült ételek egy új formájának veti meg az alapját, jóllehet a hatásmechanizmust részleteiben itt még nem ismerjük eléggé.[22]

Ami a régebbi struktúrákat, tendenciákat illeti, a nap egy harmadik rendszeres étkezése még mindig nem található meg a felső osztályok életvitelében. A korszak elején az udvarhoz kapcsolódó államtanácsok nyáron reggel 6—9 és télen 7—10 óra között tanácskoztak, ezt követte az első étkezés. A korszak folyamán mind az arisztokráciánál, mind a városi patriciusoknál egyre későbbre tolódik az első étkezés időpontja, de 11 óra utánra még nem.[23] Érdemes lenne megvizsgálni, hogyan játszott közre a desztillált alkoholos italok bevezetése ebben a társadalmi körben a későbbi napi három állandó étkezés szerkezet előkészítésében.

A kenyér ebben a korszakban konszolidálódott az összes búza- és rozstermelő régiókban. A kenyérsütés eszközkészlete teljes a paraszthháztartásokban, ahol nagy méretű kenyerek sütése a jellemző mind a kerek, mind a szögletes formában, a középkori úri asztal kis cipóival-zsemléivel ellentétben.[24] A kenyérre alapozott étel (együttes) terjed a könnyebb kiegészítő étkezéseken.

A szakácsművészetben még nincs döntő változás. Ha szabad a korai szakácskönyveket két fő csoportra, reprezentatív és gyakorlati szakácskönyvekre osztani, reprezentatív itáliai nyomtatványok uralják a művelt világot, de a helyi udvarok is igyekeznek saját gyűjteményeket készíttetni.[25] A XVI. század divatétele, a Spanyolországból indult *olla podrida* (m. *alaputréta)* nem képvisel új készítési módot, csupán a különféle élelmiszereket egy fazékban összefőző régi eljárás, az egytálétel adalékokban különösen gazdag, szertelen változata *(pottage cookery, Eintopf)*. A szélesebb felső társadalmi rétegeknek szóló gyakorlati szakácskönyvek közt az egész mostani korszak igényeinek

[21] A gyúrt főtt tészták ételcsoportja délnémet területen és Magyarországon egyaránt a XVI. században jelentkezik. Magyarországon ennek aligha áll hátterében a húsfogyasztásnak a nyugatabbra tapasztalhatóhoz hasonló visszaesése. A délnémet területen egyidejűleg megjelenő lisztgombóc az úri asztalok korábbi húsgombócának olcsóbb változata. A német anyag kronológiájához WIEGELMANN, Günter 1967. 233—234.

[22] WILSON, C. Anne 1976. 283—286.

[23] A fenti hivatali órákat tartotta a XVI. században pl. a bécsi udvari haditanács; hasonló hivatali órák a század folyamán a bécsi udvari és a magyar kamaránál, a magyar helytartóságnál is. EMBER Győző 1946. — Franciaországban az udvarban és a városokban ez időben 10—11 órakor ebédelnek. BLOND, Georges és Germaine 1971. 247.

[24] A későbbről jól ismert nagy méreteivel írja le a westfáliai sötétbarna, szögletes kenyeret Justus LIPSIUS németalföldi humanista, aki 1580-ban, ottjártában ismerte meg. MEISE, Hans 1959. 31.

[25] Áttekintés: GIRARD, Alain R. 1982. — Közép-Európában a legjelentősebb nyomtatott eredeti reprezentatív gyűjtemény a magát magyar származásúnak valló, műve megjelenése idején a választófejedelem mainzi érsek főszakácsaként működő RUMPOLT, Marx 1581. munkája. A kor teljes tudásanyagát összefoglaló reprezentatív gyűjteményként készült az erdélyi fejedelmi udvar XVI. század végi kéziratos szakácskönyve is. Kiadva: RADVÁNSZKY Béla 1893. 7—252.

megfelel még késő középkori nyomtatványok változatlan szerkezetű, ételvariációkkal kiegészített bővített változata is.[26]

Önálló tányér, ritkábban villa használata az étkezésnél Itáliából terjed, s míg a tányérhasználat könnyebben rögzül, a villával evés gyakran még gúny tárgya. (A szóban forgó periódusban mindez még csak a művelt társaságban.) Mivel a levesétel, ahogy mi ma ismerjük, tehát amelynél a lé az étel lényeges része, lényegében még hiányzik e korban, a lapostányérok terjedése gyorsabb volt, mint a mélyeké. Külön (individuális) tányérból evő parasztokat a XVI. században csak Németalföldön találni.[27]

1650—1800

A periódus a táplálkozási struktúra átható átalakulásának korszaka. Ez megmutatkozik az étkezések napi rendjének szerkezetváltásában, az állandó étkezések menüjének differenciálódásában, az élelmiszerek és élvezeti cikkek területén, az ételfajták differenciálódásában és az asztali etikettben csakúgy, mint a korstílust alakító legtekintélyesebb szakácsművészeti központnak Franciaországba való átköltözésében, a szakácskönyveknek a polgárokhoz fordulásában és óriási számszerű növekedésében, a tüntető (presztízs) fogyasztás új formáiban és abban is, hogy erre az időszakra esik a hippokratészi orvostudomány humorálpatológiai tanítása hatásának végleges lehanyatlása.

A napi három állandó étkezés (reggeli — ebéd — vacsora) újkori modellje a korszak elején született, és a végére már megszilárdult. A váltás meghatározó impulzusát a napi időgazdálkodásnak az a változása adta, ami a felső társadalmi rétegek életvitelében jól megfigyelhető. Munkanapjuk később kezdődik, az államügyek, városi ügyek intézésének hivatali órái például délelőtt a 8—11 óra közti időszakra esnek.[28] Ezzel a nap korábban első, komoly étkezése kora délelőttről dél körülre tolódott, a második délután 6 óra körül következett.[29] A nap indításául viszont egy új — harmadik — szervezett állandó étkezés csatlakozott a rendszerhez. Az új állandó étkezés, a reggeli, már a XVII. század végére a legújabb meleg italok — kávé vagy tea (mindkettő a XVII. század közepén érte el Nyugat-Európát) — köré szerveződött, ahol ezek elérhetők voltak. Ahol nem, az új mintát lehetett úgy is követni, hogy könnyű, meleg levest fogyasztottak reggel. Mindenesetre a napi három állandó étkezésből álló új modell *(Dreimahlzeitensystem)* új étkezése, a reggeli, ételeivel jellegzetesen elkülönült a két további komolyabb étkezéstől. Az új rendszer a váro-

[26] *Nürnbergisches Kochbuch* 1691/1979. Utószó 11.; Wilson C. Anne 1976. 93.; az erdélyi udvar kéziratos szakácskönyvében ld. Radvánszky Béla 1893. 243. az *olla podrida*hoz. — A *Küchenmeisterei* 1485 alapmű kiadástörténete 1674-ig tart.

[27] A francia királyi háztartásban 1538-ban említenek először lapostányérokat (ezüstből); mélytányér — „itáliai" jelzővel — Mazarin kardinális javainak 1653. évi leltárában bukkan fel. Braudel, Fernand 1974. 121. — III. Henrik francia udvara s a villahasználatot Itáliában elleső (1608) angol utazó saját környezetében egyaránt gúny tárgya a villával evés miatt. Blond, Georges és Germaine 1971. 196—197., Braudel, Fernand 1974. 139. — Németalföldről id. Peter Brueghel képei, Parasztlakodalom, Aratás, Nyár — vö. Wiegelmann, Günter 1967. 61.

[28] 1650-ből így ismerjük a bécsi haditanács munkarendjét, majd sorozatban ugyanigy egyéb osztrák és magyar kormányhivatalok hivatali óráit is. Ember Győző 1946., Ember Győző 1940.

[29] Francia városokról a XVII. század második felében Blond, Georges és Germaine 1971. 247.

sokban és a vidéki nemességnél terjedt gyorsan,[30] végeredményben azonban az étkezések napi rendjének szerkezete az egész társadalomban közeledett egymáshoz, amire a fizikai munkát végző rétegeknél a középkori kéttagú étkezési rendhez már korábban csatlakozott kiegészítő étkezések gyakorlata számos lehetőséget nyújtott.

Az élvezeti cikkek — tea, kávé és a hozzájuk szorosan kapcsolódó cukor — hozzáférhetősége társadalmilag és regionálisan egyaránt jelentősen bővült a korszak folyamán, igaz, hogy nem elhanyagolható különbségekkel. A nagy kereskedelmi központokhoz, Angliához és Hollandiához közel fekvő területek privilégizált helyzetet élveztek. A XVIII. század közepén Angliában már roszszallják, hogy az alsóbbrendűek közt a tea használata terjed, ugyanakkor Németországban a parasztoknak tiltják a kávét, ami fogyasztását jelzi.[31] (A cikóriakávé 1770-től lép be.) A cukor- és borsellátás javulása új izlésirányt alapoz meg. A borsnál a piacra került mennyiség és az ár aránya már a korszak első felében úgy alakult, hogy a primer ellátott területeken a bors elkezdett fölénybe kerülni a helyi fűszerek használatával szemben a társadalom széles rétegeiben.[32] Ellenkező irányú, de hasonló eredményű folyamatra példa a paprika magyarországi térhódítása, távol a borssal jól ellátott körzetektől. A korszak közepe táján parasztok kezdtek kísérletezni vele, mint fűszerrel, majd használata emelkedett a szociális skálán, a növény helyet kapott a szántóföldön, a fűszer pedig fölénybe került mind a hagyományos hazai fűszerek, mind a felsőbb rétegek borsfogyasztásával szemben.[33] Amikor e korszakban a kukorica már Közép-Európa déli övezetében is helyet kap a szántóföldön, változatlanul elsősorban az emberi táplálkozást szolgálja a társadalmi skála alsóbb lépcsőin, kásaételként. A magyar parasztok viszont felfedezték, hogy egy természetes kémiai folyamat kihasználásával kukoricalisztből és vízből jellegzetesen édes ízű sütemény készíthető, amely nagy népszerűségre tesz szert.[34] Nem csoda, hiszen a cukorfogyasztás Magyarországon csak az 1890-es évtizedben éri majd el az 1720-as évek angliai átlagát, az évi fejenkénti 4 kg körüli értéket.[35]

Az 1650—1700 közti évtizedek a burgonya áttörésének, kezdeti sikereinek évei. Ekkor lett szántóföldi növény paraszti kisparcellákon a kevés korai innovátor régióban: Írországban, ahonnan gyorsan átkerült Lancashire-be Angliába, természetesen a Németalföldön, míg a kontinens belsejében egyelőre csak a szászországi Vogtlandban, valamint Pfalzban.[36] A XVIII. század

[30] Angol dzsentrikről a XVII. század második felében WILSON, C. Anne 1976. 238.

[31] WILSON, C. Anne 1976. 369., i ll. WIEGELMANN, Günter 1967. 157., 170.

[32] Becslések szerint az Európába behozott bors mennyisége 1600 körül évi 20 ezer mázsa, majd a holland monopóliummal állandóan nő a század második feléig, s 1680 körül 50 ezer mázsa körül lehet. A fogyasztás ezután e mennyiség körül marad, a holland Kelet-Indiai Társaság eladásai az 1720-as években elérték a limitet. Már többször kénytelenek szállítmányokat elégetni, hogy fenntarthassák az árakat. BRAUDEL, Fernand 1974. 154—155. — Példa az ízlésirány változására Németország észak-nyugati területéről: WIEGELMANN, Günter 1967, 225—226.

[33] BÁLINT Sándor 1962. — A „kerti bors, paprika" használatáról CSAPÓ József 1775. füvészkönyve így ír: „*a paraszti emberek* porrá törik és igen erős eszköz ez . . .". Idézi ROMVÁRY Vilmos 1976. 7.

[34] Ez az *édesmálé*. KISBÁN Eszter 1970. 309—310.

[35] WILSON, C. Anne 1976. 269.

[36] SALAMAN, Redcliffe N. 1949. 188., WILSON, C. Anne 1976. 197—198.; VANDENBROEKE, Christian 1971.; WIEGELMANN, Günter 1967. 76—87.; KLEINSCHMIDT, Wolfgang 1978.

aztán a burgonya általános elterjedésének kora mindenütt, ahol egyáltalán fontos szerephez jutott, ami elsősorban az Európa északnyugati harmadán elhelyezkedő területtömböt jelenti.[37]

Figyelmünket ismét a társadalmi skála másik végére fordítva, pontosan a korszak kezdetétől a francia konyha az új példa szinte egész Európa gazdag jai számára. A folyamat kezdete jól jelölhető La Varenne: *Le cuisinier français* (A francia szakács) c. művével, amely 1651-ben jelent meg, megjegyezve, hogy éppen ez a mű nem reprezentálja maradéktalanul azt a korstílust meghatározó arisztokrata-udvari francia konyhát, amit a világ az 1730-as évekig egyedül mint „a francia konyhát" figyelt.[38] Ez az elit konyha továbbvitte a tüntető fogyasztás hagyományát, de megcserélte a luxus kifejezési formáit. Bizonyos középkori és reneszánsz extravaganciák eltüntek, a bőség demonstrációja a finomítás, változatosság területén domborodott ki. Sok divatjelenség mellett innen indult nagy hatású újítás többek közt a „leves" újkori fogalma és szerepe a főétkezések bevezetésében,[39] valamint a zsiradékban pirított liszttel való ételsűrítés *(roux, Einbrenn*, újkori m. *rántás)*.[40] Mindkettő gyorsan jutott tartós népszerűségre széles területen, gyakran elérve a paraszti konyhát. A korszak végére a rántás használata például már elválasztotta — legalábbis délen — Közép- és Kelet-Európát.

A szakácskönyvkiadásokat és a megcélzott rétegek alakulását figyelve egy másik fontos trend bontakozik ki. Lehetetlen nem észrevenni, hogy a XVII. század második felében megsokasodnak a középosztályúak számára használható kötetek. Ezek közönséges élelmiszerből, egyszerű eljárással elké-

[37] Schmitthenner, Erika und Heinrich 1960. 115—127., 160—161.

[38] Alain Girard hívja fel a figyelmet arra, hogy 1610 és 1650 között egyetlen francia szakácskönyvkiadvány sincs. Az 1651-től viszont nagy számban megjelenő francia nyelvű eredeti és utánnyomott szakácskönyvek azután új stílust képviselnek a szakácsművészetben. A sort indító La Varenne abban nem tipikus, hogy ő a „műveletlen vidékiek" ételeiből is közölt valamit, amiért kortárs szakácskönyvszerző meg is támadta 1674-ben (L. S. R.: *L'Art de bien traiter*. Paris). Az új francia szakácskönyveket egyébként több esetben frissebben nyomták újra holland kiadók (az eredeti nyelven), mint a vidéki franciák. Girard, Alain R. 1982. 111. és Girard, Alain R. 1977. 500—514.

[39] A francia szakácsművészet korabeli emlékanyagának módszeres, összefoglaló elemzése mindmáig hiányzik, s a forrásanyag hozzáférhetősége miatt Franciaországban lehetne majd elsősorban megoldani. Az áthidalásban hasznos Wilson, C. Anne 1976. angol monográfiája, mivel a XVII. század második felében az angol konyha különösen nyitott a korstílust meghatározó francia példa követésében. A leves kérdéséhez Wilson, C. Anne 1976. 202., 237. — Az első nyomtatott magyar szakácskönyvből még hiányzik az új levesfogalom *(Tótfalusi-szakácskönyv*, 1695), s ugyanarra az időszakra vonatkozóan az étkezés gyakorlata tekintetében is megerősíti ezt a helyzetet Apor Péter. „Nem vala akkor híre a supponnak [1687 előtt] . . . minden leves a polyeka vala és káposztalé leves disznóoldalosas. Amint most [1736] levest esznek elsőbben, akkor főtt, sós káposzta [savanyú káposzta] vala az első étek, akiből ettenek." Apor Péter 1736/1972. 19. — Az újkori levesfogalom kialakulása korai szakaszáról tanúskodik a *Nürnbergisches Kochbuch* (1691) szerkesztése.

[40] Korábban a lésűrítés többnyire kenyérrel, ritkábban liszttel, illetve olykor tojássárgájával történt. Zsiradékban pirított liszttel csak egészen kivételesen. Az utóbbi eljárást a francia konyha teszi rendszeressé, ahol elsősorban mártásokat sűrítenek zsiradékban pirított, húslével felesztett liszttel. Ez a rántás francia nevén *(roux)* terjed el Angliában a XVII. században, mártás és egyéb lé sűrítésére egyaránt. Wilson, C. Anne 1976. 236., 199. A magyar *rántás* korábban „rántott" ('megforrósított') zsiradékot jelent, a lisztes rántás rendszeres alkalmazása a XVIII. században lép be. Vö. Kisbán Eszter 1974. 293.

színthető ételeket hoznak, alkalmasak a különleges képzettségű, nagy számú konyhai személyzettel nem rendelkező háztartások számára. Az első önálló, hangsúlyosan ilyen célú német kötet a délnémet könyvnyomtató városok övezetéből való *(Nürnbergisches Kochbuch* 1691),[41] másutt éppen ilyen művekkel indul a szakácskönyvnyomtatás (például Magyarországon a *Tótfalusi-szakácskönyv* 1695).[42] A kiemelkedően élénk németalföldi szakácskönyvkiadást a célrétegek szempontjából még nem vizsgálták át.[43] A szakácskönyv-műfajban kitapintható mozgás — a polgárság felemelkedésével párhuzamosan — alighanem arra mutat, hogy a „polgári konyha" szakácsművészet, mint modell megalapozását a XVII. század második felére kell tennünk, akkor is, ha olyan területeken, ahol a polgárság még fejletlen, a dzsentrik használják a polgári modellt. Az arisztokrata konyha kiemelkedően látványos uralma alatt álló Franciaországban a polgári konyha áttörését Alain GIRARD az 1740-es évektől, MENON: *La cuisinière bourgeoise* (A polgári szakácsnő) c. kötetének megjelenésével (1746) és rákövetkező óriási népszerűségével jelezhetően számítja.[44]

A tányérból, kést-villát-kanalat használva evés együttese a XVII. század végére lett norma az arisztokráciánál, majd gyorsan elérte a városi polgárokat. A parasztokhoz aztán jelentős regionális időbeli különbségekkel jutott el, úgy hogy a váltás ott gyakran csak a következő periódusban játszódott le.[45]

[41] Háziasszonyokhoz szól, városi polgárháztartások szakácsnőivel elkészíttethető receptekkel, kezdőkre is gondolva. Összeállítását széles körű gyűjtés előzte meg a célrétegek körében, ami a kiadó felesége munkájának látszik. Ez magyarázza másfél ezret meghaladó receptjét, melyek közt jó eredeti mutatók is segítik az eligazodást. *Nürnbergisches Kochbuch* 1691/1979., utószó.

[42] A *Tótfalusi-szakácskönyv* 1695. ajánlása: „Az Olvasóhoz. Ez az én Könyvetském nem siet az Udvarokban való nagy Konyhákhoz, a'hol a' Szakátsok tsak magoktól-is jó ízű Étkeket tudnak főzni; hanem tsak leg-inkább a' Betsületes köz Rendeknek, a'kik gyakorta Szakáts nélkül szűkölködnek, akar szolgálni: tsak azokat tanittya, miképen kellessék két vagy három Tál étket készíteni. . ." *Tótfalusi-szakácskönyv* 1695. A 2. — TÓTFALUSI KIS Miklós, az első nyomtatott magyar szakácskönyv kiadója, az 1680-as évtizedet Hollandiában töltötte. A teológus TÓTFALUSI ott először az amszterdami Blaeu-nyomdában tanult könyvnyomtatást és betűmetszést, majd ugyancsak Amszterdamban, önálló műhellyel, nemzetközi hírű betűmetszőként működött. Nyomdászként figyelmét aligha kerülhette el a virágzó németalföldi szakácskönyvkiadás. Csak holland nyelvű szakácskönyvekből 20 kiadás ismeretes már a XVI. századból, további 68 a XVII. századból. Ebből az 1680-as években két (korábbi) mű 6 kiadása, közülük három Amszterdamban a M. Doornick, illetve a G. de Groot nyomdában. (GROEN, Johan van der—NIJLANDT, Petrus: *Het Vermackelijck Land-Leven inhoudende. V. Den Verstandighen Kock.* Kérdéses 1. kiad. Amsterdam 1662.; következő Amsterdam M. Doornick, 1668.; illetve *De verstandige Kock of sorgvuldige Huyshoudster.* Amsterdam, M. Doornick, 1667[1].) FERRO, R. N. 1980—1981. időrendi áttekintés 42. 281—282., az 1680-as évek kiadványaihoz a bibliográfia 23. és 52. tétele. — A Blaeu-nyomdából szakácskönyvet ez idő szerint nem ismerünk, az egész élénk németalföldi szakácskönyvnyomtatás azonban minden bizonnyal figyelembe veendő TÓTFALUSI kolozsvári vállalkozásának magyarázatához, amiben a magyar irodalomtörténet egyelőre tanácstalan. Vö. *Tótfalusi szakácskönyv* 1695/1981. KOVÁCS Sándor Iván bevezetője, 60.

[43] FERRO, R. N. 1980—1981. bibliográfiájával csak legújabban vált jól áttekinthetővé legalább a holland nyomtatott szakácskönyvek sorozata 1514-től 1850-ig.

[44] GIRARD, Alain R. 1977.

[45] ELIAS, Norbert 1969., BENKER, Gertrud 1978., WIEGELMANN, Günter 1967. 61—64.

1800—(2000)

Ez a modern természettudomány és technika, valamint az iparosítás és városiasodás korszaka, ami ugyan különböző időpontban éri el az egyes régiókat, mégis közös fő meghatározója a korszak változásainak.[46]

Csak ez a korszak vetett véget Európában a természeti katasztrófák okozta éhínségeknek, mióta a gőzhajózás és a vasút segítségével nagy mennyiségű élelmiszert lehetett gyorsan szállítani mind a kontinensen belül, mind kívülről. Ez az élelmiszeripar megteremtésének korszaka, számos új tartósítási technikával, és egyúttal a konyhaberendezés, felszerelés alapvető átalakulásának korszaka is. A modern étterem a XIX. században született.

Nem véletlen, hogy a nagy gazdasági, társadalmi átrendeződéssel jár együtt a húsfogyasztás tartós felfutása, valamint az alkoholfogyasztás társadalmi problémává válása átmenetileg.

A minden korábbinál magasabb arányú női munkavállalás az időmérleg változásával jelentősen befolyásolja a háztartásszervezést, a táplálkozási szokásokat.

A látványosan kirakatba helyezett étkezés korszerűtlenné vált a társadalom csúcsán a XIX. században, a magánszférába visszavont étkezés ugyanakkor jelentősen egyszerűsödve közelebb került az úgynevezett középosztály városi felső rétegeiéhez.[47]

A nagy társadalmi átrendeződés során fő tendenciaként az tapasztalható, hogy mindazok, akik ekkor jöttek vidékről városba, mind pedig azok, akik vidéken maradnak, táplálkozási szokásaikat a városi minták irányába alakítják.[48]

Bár a táplálkozási szokások társadalmilag rétegzettek maradtak és a regionális különbségek nem tüntek el, a korszak fő tendenciája a táplálkozásszerkezet minden szintjén mégis a kiegyenlítődés. Ezt segíti nemcsak a gazdaság és a társadalmi mobilitás, de a kommunikáció hallatlan kibővülése is mind vidékek, mind a nagyon rétegzett társadalom különböző szférái között. A korszak innovációs folyamatai még nem zárultak le.

*

Bár az utolsó periódus újításait ezúttal nem részletezhettük, a szemle végén bizton elmondható, hogy a középkoriból a jelenlegi európai táplálkozási szokásokhoz vezető úton a kulturális változás döntő fordulatát az 1650—1800 periódus reorientációja, az ott kibontakozott változások képezik.

[46] A táplálkozáskultúra regionális alakulásáról, e korszakon belüli szakaszairól: a legkorábban iparosított Angliában BURNETT, John 1968., a németországi fejlődésről a XIX. században TEUTEBERG, Hans Jürgen—WIEGELMANN, Günter 1972. Németország tekintetében a korszak kezdetét 1850-től számítják, a gazdasági fejlődés függvényében Vö. WIEGELMANN, Günter 1967. 64—74., WIEGELMANN, Günter 1982. 150. A koszakon belüli szakaszokról WIEGELMANN, Günter 1972. 329—331. Az ausztriai fejlődéshez SANDGRUBER, Roman 1982. 131—267.

[47] SANDGRUBER, Roman 1982. 232—235.

[48] Vö. WIEGELMANN, Günter 1972. 286., 290.

IRODALOM

ABEL, Wilhelm
1980 *Strukturen und Krisen der spätmittelalterlichen Wirtschaft.* Stuttgart—New York

APOR Péter
1736 *Metamorphosis Transylvaniae, azaz Erdélynek . . . változása.* Budapest 1972.

BALASSA Iván
1960 *A magyar kukorica.* Budapest

BÁLINT Sándor
1962 *A szegedi paprika.* Budapest
1973 *Karácsony, húsvét, pünkösd.* Budapest

BENKER, Gertrud
1978 *Alte Bestecke. Ein Beitrag zur Geschichte der Eßkultur.* München

BLOND, Georges és Germaine
1971 *Évezredek asztalánál.* Budapest (Histoire pittoresque de notre alimentation. Paris 1960.)

BRAUDEL, Fernand
1974 *Capitalism and Material Life 1400—1800.* Glasgow. *(Civilisation matérielle et capitalisme, XV—XVIIIe siècle.* Paris 1967.)

BRINGÉUS, Nils-Arvid—WIEGELMANN, Günter
1971 *Ethnological Food Research in Europe and USA.* Ed. by —. Göttingen (Egyúttal: Ethnologia Europaea Vol. 5. 1—213.)

BURNETT, John
1968 *Plenty and Want. A Social History of Diet in England from 1815 to the Present Day.* Harmondsworth

CSAPÓ József
1775 *Új füves és virágos magyar kert.* Pozsony

DAICHES, David
1976 *Scotch Whisky. Its Past and Present.* Glasgow

EJDER, Bertil
1969 *Dagens tider och måltider.* Lund

ELIAS, Norbert
1969 *Über den Prozeß der Zivilisation.* I—II. 3. unveränderte Aufl. Frankfurt

EMBER Győző
1940 *A m. kir. helytartótanács ügyintézésének története 1724—1848.* Budapest
1946 *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig.* Budapest

FERRO, R. N.
1980—1981 *Nederlandse gedrukte kookboeken tot het jaar 1850.* Voeding 41 (1980) 343—345, 378—379, 412—413, 445—447; 42 (1981) 27—29, 65—67, 122—125, 198—201, 276—284.

GIRARD, Alain R.
1977 *Le triomphe de „La cuisinière bourgeoise". Livres culinaires, cuisine et société en France aux XVIIe et XVIIIe siècles.* Revue d'histoire moderne et contemporaine 24. 497—523.
1982 *Du manuscrit à l'imprimé: le livre de cuisine en Europe aux XVe et XVIe siècles.* In: MARGOLIN, Jean-Claude—SAUZET, Robert (red.) Pratiques et discours alimentaires à la Renaissance. Paris. 107—117.

JARITZ, Gerhard
1980 *Die spätmittelalterliche Stadt in der Sachkulturforschung. Problematik — Möglichkeiten — Grenzen.* In: WIEGELMANN, Günter (hrsg.) Geschichte der Alltagskultur. Münster. 53—68.

K. CSILLÉRY Klára
1972 *A magyar nép bútorai.* Budapest

KISBÁN Eszter
1970 *Újítások Észak-Dunántúl újkori népi táplálkozásában.* Ethnographia LXXXI. 308—315.
1974 *Vom Speck zum Schmalz in der ländlichen ungarischen Speisekultur.* In: In memoriam António Jorge Dias. Lisboa. II. 283—296.
1975 *Az étkezések napi rendjének újkori átalakulása és az ebéd.* Magyar Nyelv LXXI. 177—185.

KLEINSCHMIDT, Wolfgang
1978 *Die Einführung der Kartoffel in der Pfalz und die Verbreitung von Kartoffel-*

speisen in der Westpfalz und in den angrenzenden Gebieten der ehemaligen Rheinprovinz. Rheinisch-Westfälische Zeitschrift für Volkskunde 24. 208—230.

Küchenmeisterei
1485 *Kuchenmaistrey.* Peter Wagner, Nürnberg

LA VARENNE, François-Pierre de
1651 *Le cuisinier français.* Pierre David, Paris

MEISE, Hans
1959 *So backt der Bauer sein Brot.* Bielefeld

MENON
1746 *La cuisinière bourgeoise.* Paris

Nürnbergisches Kochbuch
1691 *Vollständiges nürnbergisches Koch-Buch.* W. M. Endter, Nürnberg. — Faximile kiadás: Mit einem Nachwort v. Ingeborg SPRIEWALD. Leipzig 1979.

PÉTERFI Károly
1742 *Sacra Concilia Ecclesiae Romano Catholicae in Regno Hungariae ab a. Chr. 1016 ad a. 1715.* I—II. Wien

RADVÁNSZKY Béla
1893 *Régi magyar szakácskönyvek.* Budapest

ROMVÁRY Vilmos
1976 *Fűszerek könyve.* 3., átdolg., bőv. kiad. Budapest

RUMPOLT, Marx
1581 *Ein new Kochbuch.* S. Feyerabendt, Frankfurt am Main. Faximile kiadás: Mit einem Nachwort v. Manfred LEMMER. Leipzig 1976.

SALAMAN, Redcliffe N.
1949 *The History and Social Influence of the Potato.* Cambridge

SANDGRUBER, Roman
1982 *Die Anfänge der Konsumgesellschaft.* Wien

SCHMITTHENNER, Erika und Heinrich
1960 *Speise und Trank in Europa.* Wissenschaftliche Veröffentlichungen des Deutschen Instituts für Länderkunde (Leipzig) N. F. 17/18. 109—165.

TEUTEBERG, Hans Jürgen
1972 *Studien zur Volksernährung unter sozial- und wirtschaftsgeschichtlichen Aspekten.* In: TEUTEBERG, Hans Jürgen—WIEGELMANN, Günter 1972. 13—221.

TEUTEBERG, Hans Jürgen—WIEGELMANN, Günter
1972 *Der Wandel der Nahrungsgewohnheiten unter dem Einfluß der Industrialisierung.* Göttingen

Tótfalusi-szakácskönyv
1695 *Szakats mesterségnek könyvetskéje.* M. TÓTFALUSI K. Miklós, Kolozsvár (példány az OSZK-ban). — 1695/1981.: *Szakács mesterségek könyvecskéje.* Sajtó alá rend. KIRÁLY Erzsébet. Budapest. 263—420.

VANDENBROEKE, Christian
1971 *Cultivation and Consumption of the Potato in the 17th and 18th century.* Acta Historica Nederlandica 5. 15—39.

VÁSÁRHELYI Gergely
1599 *Catechismus. Canisius Pétertől irattatott Keresztyéni tudománynak rövid summája.* Kolozsvár

WÄHREN, Max
1959 *Getreidespeise und Brot als Militärverpflegung.* Brot und Gebäck 13. 145—150.

WEGENER, H.
1939 *Küchenmeisterei.* In Nürnberg von Peter Wagner um 1490 gedruckt. Hrsg. v.—. Leipzig.

WIEGELMANN, Günter
1967 *Alltags- und Festspeisen. Wandel und gegenwärtige Stellung.* Marburg
1971 *Was ist der spezielle Aspekt ethnologischer Nahrungsforschung?* Ethnologia Scandinavica 1. 6—16.
1972 *Volkskundliche Studien zum Wandel der Speisen und Mahlzeiten.* In: TEUTEBERG, Hans Jürgen—WIEGELMANN, Günter 1972. 223—368.
1982 *Der Wandel von Speisen- und Tischkultur im 18. Jahrhundert.* In: HINRICHS, Ernst—WIEGELMANN, Günter (hrsg.) Sozialer und kultureller Wandel in den ländlichen Welt des 18. Jahrhunderts. Wolfenbüttel. 149—161.

WILSON, C. Anne
1976 *Food and Drink in Britain.* Harmondsworth

Eszter Kisbán

SEQUENCES AND PERIODS OF CHANGE IN THE HISTORY OF EUROPEAN CULINARY CUSTOMS

A Sketch from the Ethnologist's Perspective

(Abstract)

At the present stage of ethnological food research, there is need for a model which would describe the main trend of changes over the long term and which could be used as a gauge to measure a particular development in different regions and at social levels, both in terms of differences in timing or characteristics which deviate significantly from the model. Recently Günter WIEGELMANN prepared a periodization on changes in a specific area, Germany, from the perspective of popular diet. This is the only periodization which I am familiar with. The outline presented here takes into consideration the entire social complex, but, as a brief sketch, it necessarily is confined just to major changes. As is appropriate from the viewpoint of ethnology, the focus will be on dietary patterns as a culturally conditioned system. Questions to be debated may arise in whether the emphases are properly balanced with regard both to the characteristics and the time scales.

1300—1500

We find the most uniform stereotyped form of culinary habits of the late Middle Ages, socially as well as regionally, on the level of the organization of daily meals. A sequence of two heavy meals daily (at around 9 am. and 5 pm.) is the general rule, both of which are comprised of similar foods. The addition of lighter complementary meals is only common among physical labourers; the number and timing of these meals varies, but for the most part they are comprised of hot foods, as are the other major meals.

In this period bread, earlier an upper class luxury, gains ground in those regions of the fertile plains where wheat and rye is cultivated. In Central Europe, where during the 15th century the flat cake still figures in the soldiers' provisions, the complementary meal of rural workers is already based on bread in some places.

Both cookery books and menus which have survived attest to the fact that fasting regulations, centrally directed by the Church (both Catholic and Orthodox) brought a day by day rhythm to culinary patterns, with the alternation of abstinence days and meat days. However, not in every region did abstinence days (which extended to nearly half of the days of the year) necessarily mean fish days for the entire society.

Modern etiquette at the table was only practiced at the tall table, where everyone ate from a common bowl, using their fingers.

Conspicuous consumption was a highly elaborated phenomenon in the Middle Ages, creating the greatest distance between the handful of the elite and everyone else. Luxury regulations already emerge in the 14th century to restrict urban dwellers. In this period the European elite first recognizes a centre in the art of cooking, that being the Italian.

1500—1650

Neither the discovery of America, the transfer of major commercial routes to the Atlantic and the accompanying enormous growth in the economy, nor the entry of coffee into Europe and the switch of distilled alcohol from the role of medicine to drink still do strikingly disrupt in the early modern period the culinary system in Europe.

The most influential movement in this period is the reduction of fasting and the reorganization, reorientation which follows from the scarcity of meat in many places. The latter trend turns around steadily only during the period of industrialization, while the radical moderation of fasting in Orthodox regions follows the West only in the 20th century. A clear reaction is the introduction of flour dumplings and noodles (both new forms of vegetable food) into the popular culture of the southern region of Central Europe, and perhaps also the English invention of pudding-cloth.

A third institutionalized meal of the days is still not to be found in the life-style of upper classes, but the timing of meals shifts to later, the first meal however is still not held after eleven o'clock.

In this period bread consolidates in all wheat-rye cultivating regions; the bread of farmers (loaf and the square form also) is characteristically large in size.

There is no decisive change in culinary art; Italy is still the recognized centre The fashionable food of the 16th century, the Spanish *olla podrida*, is merely a variation on the old pottage cookery.

1650—1800

This period is the era of the all-pervading transformation of dietary patterns and eating habits, establishing the broad network of new forms and trends which determines to this day the major framework of culinary habits.

The daily three-meal sequence pattern emerged at the beginning of this era and by the end became firmly established. The new meal came at the beginning of the sequence, in the morning, and by the end of the 17th century, became organized around the new hot drinks, coffee or tea, where these were available.

The availability of tea, coffee, sugar and pepper broadened significantly in the course of this period relative to the privileged position of commercial centres and adjacent regions. The quantity of pepper and sugar was sufficient then for the first time to initiate a new taste trend. A similar process also began in regions distant from the well-provisioned centres, for example, in Hungary with paprika and a sweet pastry type, which can be made from corn flour only using water, recognizing and exploiting a natural chemical process. Both of these were rural innovations.

Between 1650 and 1700 the potato appears in the plough-lands of smallholders, plots and on the table in regions of a few innovators: in Ireland, sweeping across to Lancashire in England, naturally in the Netherlands, in the interior of the Continent in Vogtland in Saxony and in Pfalz. The general spread of the potato follows in the 18th century.

The recognized centre of the culinary art of the court aristocracy transfers to France at the beginning of this period. The prime ambition was refinement, while they deliberately did away with certain forms from the Middle Ages. Besides many fashionable phenomena, influential innovations started here in introducing at meals the modern concept and role of soups, and in thickening foods by browning flour in fats as a base (roux).

At the same time the development of cookery book publishing and the aming of these publications at specific strata indicate another important trend. In the second half of the 17th century publications suitable for the middle class proliferate in a broad region. This movement, concurrent with the ascent of the bourgeoisie, demonstrates that „bourgeois cooking", the establishment of the urban model also occurs in this period — even if, in areas where the middle class is undeveloped, primarily the gentry employed for the time being the bourgeois model.

Eating from one's own plate, using a knife, fork and spoon became the norm for the aristocracy toward the end of the 1600s and quickly reached the cities, while in rural areas significant regional differences continue.

1800—[2000]

In the period of industrialization and urbanization, modern natural science and technology, the most significant trend in dietary patterns is that of levelling, on every level of the system, both in terms of urban-rural and social considerations. This era for the first time brought an end to famines caused by natural catastrophes, prompted the elite not to make their meals a show, but rather to simplify them, withdraw them into the private sphere, approaching thereby the upper level of the so-called middle class. The 19th century brought the restaurant. In the course of the great social reogranization, all those, who moved from the countryside to the city and those, who remained in rural areas, moulded their dietary patterns around the tendency of urban patterns. The innovative processes of the period have not yet come to an end.

Gea Troska

Az észt falusias települések a XIX. században*

Jelen cikkében a szerző megpróbált rövid áttekintést adni sokéves kutatómunkájának eredményeiről, mely munka során az észt települések fejlődését akarta tisztázni. E kutatásokban a figyelem a XIX. századra összpontosul több okból is. Tudniillik az észt településtörténet legnagyobb tudósának, P. Johansennek és más szerzőknek (E. Blumfeld, H. Laakmann stb.) kutatómunkái az észt települések legkorábbi történetét ölelik föl, a XIII. század elejétől, amikor írásba foglalták Észtország településeinek első névjegyzékét a *Liber Census Daniae*-ban, a XVII. századig, amikor Livóniában bevezették a nagy svéd földnyilvántartást, valamint elkészítették az észt falvak és uradalmak legrégibb térképeit. A szovjet-észt történészek és néprajzkutatók (H. Ligi, E. Tarvel, A. Moora stb.) a települések kérdését csak más kutatási problémák mellett vagy szűkebb kereteken belül említették. A földrajzkutatók pedig (J. G. Granö, E. Varep stb.) a jelen, a XX. század településeinek elemzésére fordítottak figyelmet. Így a XIX. század problematikája teljes egészében háttérbe szorult.

Holott épp a XIX. században váltotta föl Észtországban a feudalizmust a kapitalizmus, ami az észt gazdasági életben, a társadalmi kapcsolatokban és az egész kultúra fejlődésében nagy változást eredményezett. Ebben az időben nagy változások történtek a települések fejlődésében, melyeknek következményeként nagyrészt kialakult az a településkép, melyet a XX. századból ismerünk, s mely alapjául szolgált az észt települések továbbfejlődésének a szovjet rendszer feltételei közt. A XIX. században végbement folyamatok részletes tanulmányozása egyrészt segít jobban megérteni a településfejlődés általános törvényszerűségeit, másrészt pedig kiküszöbölni a tévedéseket a települések régi történetének tanulmányozásához szükséges tudományos anyag retrospektív felhasználásában.

A XIX. századból elég bőséges forrásanyag áll a rendelkezésünkre a falvak és általában a települések fejlődését illetően, aminek nagy részét településtörténeti szempontból még nem elemezték. Különösen fontos a sokféle kar-

* Gea Troska tanulmánya a magyartól nagyon különböző, a Baltikum és Skandinávia más tájaihoz hasonló települési rendszert mutat be. (Erről a témáról kívánt beszélni a mátrafüredi konferencián is, de sajnos nem tudott eljönni.) Az Ethnographia számára észt nyelven írt kézirat lefordítása sok terminológiai nehézséggel járt, ezek megoldásához Barabás Jenő volt szíves segítséget adni. *Szerk.*

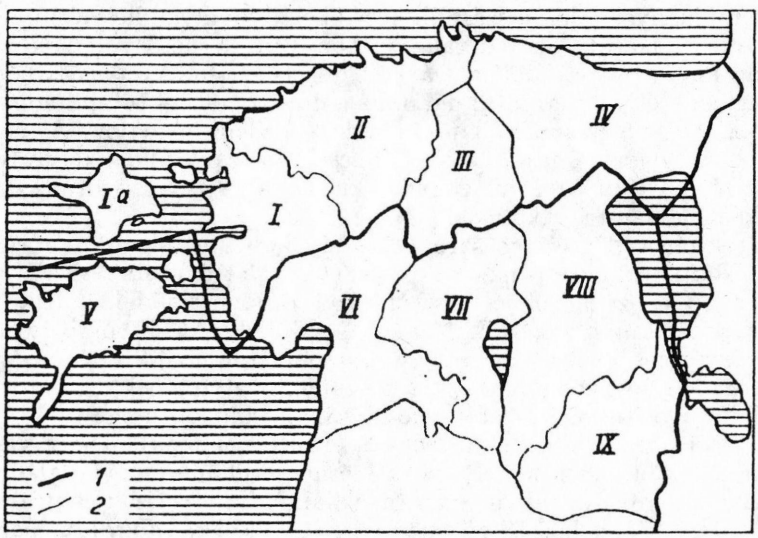

1. kép. Észt tartományok a XIX. században. Jelmagyarázat: 1 = a kormányzóságok határa, 2 = kerületek határa. Észt kormányzóság: I. Läänemaa és Hiumaa szigete, II. Harjumaa, III. Järvamaa, IV. Virumaa; Livóniai Kormányzóság: C. Saaremaa és Muhumaa szigete, VI. Pärnumaa, VII. Viljandimaa, VIII. Tartumaa, IX. Vorumaa

tográfiai anyag, elsősorban az uradalmak és a falvak térképei. A szerző kutatómunkájának eddigi eredményei mindenekelőtt ezeknek az anyagoknak alapos áttanulmányozására[1] támaszkodnak *(1. kép)*.

*

A XVIII. század végén és a XIX. század elején meglevő települések többsége az I. évezredben jött létre, mikor a földművelés lett az észtek fő megélhetési forrása. Az eddigi archeológiai és történeti kutatások lehetővé teszik, hogy nagy valószínűséggel kijelentsük: e települések nagy része eredeti helyén maradt fenn a feudalizmus egész korszakában s még a későbbi időkben is. A feudalizmus korában keletkezett települések lakosságának fő termelési ága a későbbi századokban is a földművelés volt. A földművelés s a vele szoros kapcsolatban álló állattenyésztés követelményeinek megfelelően alakult ki az észt települések jellegzetes elhelyezkedése a szántóföldek szélén, ahonnan a legkönnyebb volt eljutni a szántókra, valamint a legelőkre és a kaszálókra is. A települések a leggyakrabban mocsárra, patak-, folyó- vagy tópartra nyúló szántók szélén álltak, magaslatok lejtőjén a szántók és a rétek határán, sík

[1] Kb. 1400 térképet tanulmányoztam át, majdnem mindet, ami az Észt SZSZK levéltáraiban és múzeumaiban fennmaradt, és adatokat tartalmazott a falvak elhelyezkedéséről. Az észt uradalmakról a XIX. században összeállított térképek ezeknek sajnos csak kis hányadát alkotják. Kevés térkép van a XIX. század első feléről (az uradalmaknak csak mintegy 1/4-éről), valamivel több a XIX. század második feléből (az összes uradalom 2/3-áról) és egyáltalán nincs térkép az uradalmak 1/5-éről.

területeken bizonyos fokig a szántók közé ékelődve; olyan helyeken, ahol akár a természetes források, akár a talajvíz könnyen elérhető volt a kútásáshoz. Viszonylag kevés település áll a szántóföldek közepén. A vízparti települések csak abban az esetben maradtak fenn, ha a domborzati és talajviszonyok lehetővé tették, hogy a megművelt föld egészen a vízig húzódjon. A tengerparti települések esetében is fontos a szoros kapcsolat a szántóföldekkel. A tenger (és a Pejpusz-tó) partján elterülő településeknek csak egy része áll olyan helyen, amely főként halászatra alkalmas.

Észtország erdős és mocsaras vidékein kevés volt a termőterület, s ez a tény erősen korlátozta a nagyobb települések létrejöttét. A XVIII. század végén és a XIX. század elején Észtország területén a vidéki települések két lényeges fajtáját különböztették meg: az egyedül álló portákból vagy 2–3 házból álló szórványokat és a három vagy több portát egyesítő falvakat (vö. *2—3. kép*). A korabeli források szerint ezek megkülönböztetésének legfontosabb kritériuma a hasznosítható területek felosztásának különbözősége volt. A szórványok hasznosítható földjei, elsősorban a szántók, magukban, egy vagy több összefüggő darabban terültek el a porta körül, elkülönítve más családok birtokaitól. Ezzel szemben a falvak szántói, valamint a cserjések és a kaszálók a faluhoz tartozó házak közelében terültek el össze-vissza foltokra, parcellákra osztva, a legelők és az erdők pedig az egész falu közös használatában álltak. Az effajta eltérések ellenére a szórványok és a falvak keletkezésüktől fogva nagyon szorosan összefonódtak egymással.

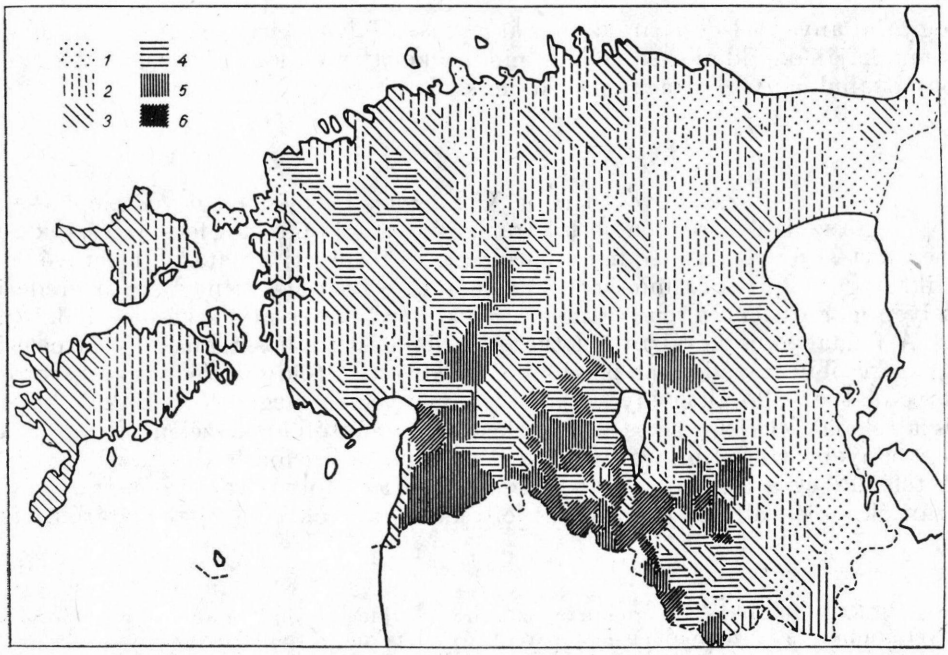

2. kép. Az 1—2 házas apró szórványok száma az összes szórványokéhoz viszonyítva a XIX. század elején. Jelmagyarázat: 1 = 10%-ig, 2 = 11—30%, 3 = 31—50%, 4 = 51—70%, 5 = 71—90%, 6 = 91—100%

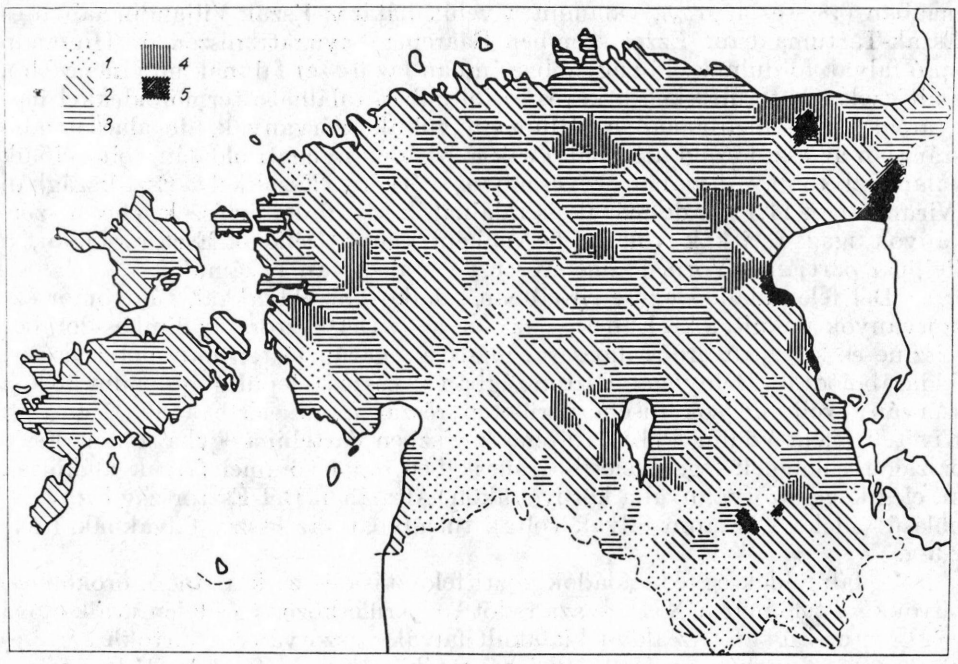

3. kép. A települések átlagos nagysága a XIX. század elején. Jelmagyarázat: 1 = 3,0—5,0 ház, 2 = 5,1—10,0 ház, 3 = 10,1—15 ház, 4 = 15,1—20,0 ház, 5 = 20,1 és több ház

A faluközösség szélén és a lakatlan területeken is keletkeztek szórványok, a falvakból való kitelepülések következtében, de ezek még a falvakhoz tartoztak. A közösségi kapcsolatok megszűntével aztán a szórványok elszakadtak a falvaktól. Ugyanezért változott meg sok dél-észtországi falu, melyek portái a domborzat és a termőföldek elhelyezkedésének sajátosságai miatt szétszórtan álltak, s így szórványbokrokat képeztek. Később (a XIX. század folyamán) sok szórványból a körülöttük kialakult új gazdaságokkal új falvak jöttek létre.

A XIX. század elején az összes észt település 30%-a szórvány volt. Ezek többsége, több mint 2/3-a, a különböző nagyságú falvak köré települt. Tudott, hogy a legtöbb faluban kevés ház volt. A XVIII—XIX. század fordulójának forrásmunkáiban leírt falvak közül 3 100, ez közel 39%, kettő-öt házas apró falu volt, ezek eléggé közel állnak a szórványokhoz. 31% volt a hat-tíz házas kis falu. Mindössze 28% volt nagyobb falu, ezek többségét is a tizenegy-húsz házas falvak alkották. Csak 13 faluban volt 40 háznál több, közülük a legnagyobb a 104 házas Mustvel a Pejpusz-tó partján.

Bár szerte Észtországban előfordultak a szórványok és a különböző nagyságú falvak, ezek egymás közti kapcsolata országrészenként meglehetősen különböző volt *(2., 3. térkép)*. Észak- és Közép-Észtországban, különösen Kelet-Saaremaan, ahol a szántók terjedelmes és egységes földterületeket alkottak, és a szórványok többsége a falvakhoz kapcsolódott, az összes falu 1/3-át (Északkelet-Észtországban valamivel kevesebbet) alkották az apró falvak. A többi 6—10 házas falu volt, de elég gyakran előfordultak 11—15 házas falvak is. Kiváltképp szembetűnő a 11—40 házas falvak nagy száma Järva- és Viru-

maaban (48,8 és 45,6%), valamint a velük határos Észak-Viljandimaaban és Észak-Tartumaaban. Ezzel szemben Saaremaa nyugati részén és Hiumaan apró falvak fordulnak elő nagyobb számban (az összes falunak majdnem fele), amit ezeken a területeken a kevés és foltokban található termőföldekkel magyarázhatunk. Saaremaan és Hiumaan voltak szórványok, de alacsonyabb számban az észtországi átlagnál. Csak a szigetek nyugati oldalán volt belőlük valamivel több. Általában kevesebb a szórvány Északkelet-Észtországban (Virumaaban 11,7%), de másutt is találhatók kisebb határrészek, ahol a szórványok igazán ritkák voltak, helyenként (mint Délkelet-Észtországban, a Pejpusz partján és Vormsi szigetén stb.) 5% alatt van a számuk.

Dél felé haladva egyre ritkábban találkozunk falvakkal, túlnyomórészt szórványok alakultak ki. Ennek az az oka, hogy Dél-Észtország dimbes-dombos felszíne és kiterjedt erdős mocsarai miatt az igazán jó termőterületek erősen feldarabolódtak. Délnyugat-Észtországban az összes település több mint 50%-a szórvány volt, de sok kisebb területen részarányuk elérte a 80—100%-ot. Kivételt jelent Võunu, Põlva, Räpina és részben Varteliina egyházközség Észtország területének legdélkeletibb csücskében, ahol zömmel falvak alakultak ki, elég kevés szórvánnyal a környékükön. Általában Dél-Észtország laza településű vidékein az apró falvak voltak túlsúlyban, az összes falvaknak 1/2 2/3-a.

A faluföldek egyes családok közti felosztása és ezek állandó, örökölhető birtokká tétele már a XIII. század előtt, a területközösség idején uralkodóvá vált Észtországban. Az akkor kialakult falvak és szórványok birtokhatárai és közös területeinek használati jogai képezték a későbbi feudalizálódási folyamatban a német birtokosok nagy földbirtokainak és uradalmainak, valamint a szórványok és falvak későbbi birtokhatárainak az alapját. Bár a századok folyamán sok minden megváltozott a birtokok összetételében, s a peremföldeket mind szélesebb körben vonták be az uradalmak saját gazdálkodásába, mégis a régi termőföldek felosztásában sok minden megmaradt egész a XIX. század elejéig.

A germán közösség fejlődését elemezve jegyezte meg F. ENGELS:

> „. . . passte sich den wechselndsten Besitzverhältnissen des urbaren Landes an, solange nur noch eine gemeine Mark blieb, und ebenso den verschiedensten Eigentumsrechten an der gemeinen Mark, sobald diese aufgehört hatte, frei zu sein. Sie ist untergegangen an dem Raub fast des gesamten Bauernlandes, das verteilten wie des ungeteilten, durch Adel und Geistlichkeit unter völliges Beihülfe der Landesherrschaft. Aber ökonomisch veraltet, nicht mehr lebensfähig als Betriebsform des Ackerbaus wurde sie in Wirklichkeit erst, seit die gewaltigen Fortschritte der Landwirtschaft in der letzten hundert Jahren den Landbau zu einer Wissenschaft gemacht und ganz neue Betriebsweise eingeführt haben."[2]

[2] K. MARX, F. ENGELS Werke. Bd. 19. Berlin, 1926. 324. — . . . „alkalmazkodott a szántóföld változó birtokviszonyaihoz, ameddig csak megmaradt a közös határ és hasonlóképpen a közös határra vonatkozó legkülönbözőbb tulajdoni jogokhoz, azután, hogy ennek a szabad volta megszűnt. Pusztulását szinte az egész paraszti földnek, akár felosztottnak, akár felosztatlannak a nemesség és a papság által történt elrablása okozta, az országos hatalom teljes támogatásával. De gazdaságilag valójában csak akkor vált elavulttá, életképtelenné a földművelés üzemi formájaként, mikor az utolsó 100 év hatalmas haladása a mezőgazdaságban a földművelést tudománnyá tette és egészen új üzemformákat vezetett be.

Ugyanez érvényes az észt közösségre is. Mikor a XIII. század elején a német hódítást követően az észtektől elvett földeket idegen vazallusoknak adták hűbérbirtokul, akkor ezekből számos uradalom keletkezett, s az egész helyi népességet jobbágysorba süllyesztették. A XV—XVII. század folyamán lassan eltűnt a régi észt faluközösség, mint politikai-adminisztratív szervezet. Ennek funkciói, beleértve a földhasználat megszervezését is, átkerültek a földesurak s a mellékjük állított hivatalnokok kezébe. A régi közösségekből mégis fennmaradt több elem egészen a XIX. század elejéig, elsősorban természetesen a hagyományokkal meggyökeresedett földhasználati formák, melyeket a táblákra osztott szántó és kaszáló jellemzett, és a közös legelők. A szórványok szoros gazdasági kapcsolatai miatt fennmaradt a községi pásztor és a községi kovácsmesterség, a közös munkaformák (kalákák), kölcsönös segítségadások stb. A földesúr előtt azonban minden gazdát egyénileg terhelt a felelősség azért, hogy a saját birtokán rendszeresen gazdálkodjon, s a dézsmát időben és hiánytalanul beszolgáltassa. Mindez a változásokkal teli XIX. században sajátos feltételeket teremtett az észt települések fejlődéséhez.

Bár a XVIII. század végi—XIX. század eleji adataink a megművelt területek felosztásáról elég hiányosak, mégis sikerült megállapítani néhány felosztási módot, és felvázolni elterjedtségi területüket.

Saaremaan, Muhumaan és Dél-Észtországban főként a szabálytalan felosztási formák terjedtek el, de ez a felosztási mód szélesebb körben jelentkezhetett Nyugat- és Észak-Észtországban is, mint ahogy azt egyes fennmaradt adatok bizonyítják. Emellett a szabálytalan felosztási mód az ország különböző részein sajátos vonásokkal rendelkezett. Saaremaan a falvak szántói 3—5 és még több különböző nevet viselő határrészből álltak, melyeket egymástól dűlőutak, kősávok vagy más természetes határok különítettek el. Ezek a gyakran elég széles mezsgyékkel elválasztott részek főként négyszögletes (ritkán többszögletű), szabálytalan alakú és igen különböző nagyságú táblákra voltak osztva, melyek közül a kisebbek teljes egészükben, a nagyobbak pedig rövidebb csíkokra osztva az egyes portákhoz tartoztak *(4. kép)*. Nem fordult elő, hogy a háromnyomásos művelésnek megfelelően a falu szántóit három részre osztották volna. Nagyon jellegzetes volt viszont a birtokrészek egészen egyenetlen elhelyezkedése a falu határában — a birtokos szántóinak nagyobb része egy-két határrészen összpontosult, másutt csak kevés volt belőlük vagy egyáltalán semmi. Egészében véve minden falu szántói a porták között oszlottak meg.

Dél-Észtország falvainak eléggé földarabolt szántóterületein néhány eltérő felosztási mód is jelentkezett. Elég széles körben elterjedt az a felosztás, mely szerint bizonyos meghatározott szórványbokrok szántói együtt formáltak egy vagy több nagyobb, összefüggő részt. Dél-Viljandimaaban, az ún. Mulgimaaban ezek két, ritkábban három portából alakult szórványbokrok körül keletkeztek a XVI—XVII. századi nagyobb települések felosztása következtében. De ezeknek a régi birtokoknak nagy, rendszertelen formái és természetes határral ellátott parcellái, melyek a XIX. századi felosztás alapjául szolgáltak, többé-kevésbé össze-vissza helyezkedtek el. Minden csoport szélén a mezők kisebb sávokra vagy parcellákra voltak felosztva. Az egész faluföld felosztása sűrű, nagyon rendszertelenül különböző irányokban haladó sávokból és táblákból álló hálót alkotott, melyből kibukkantak az egyes szórványok nagyobb, felosztatlan földjei.

4. kép. Szabálytalan szántóföldparcellák Saaremaa szigetén, köztük mesgyék, műveletlen köves sávok. Osa Vohma falu, 1865

Elvileg hasonló szántófelosztást találhatunk Délkelet-Észtországban (adatok Põlva községből), de Mulgimaatól eltérően itt az egyes szórványbokrok szántói inkább egy nagyobb darabot alkottak. Ettől eltekintve az egész falu szántófelosztásának általános képe felaprózottabb, rendszertelenebb, mint Mulgimaaban, mert minden szórványbokorhoz 3—4 vagy több szórvány tartozott, a szántók ezek között voltak felosztva.

Ezen kívül Dél-Észtországban még más szabálytalan felosztási módok is léteztek, melyek kisebb körzetek szerint több tekintetben is különböznek. De ezek mindegyikében közös volt az, hogy a szántók nagyobb része szabálytalan csíkokra volt felosztva az egyes falvakhoz tartozó szórványok között, s emellett minden nagyobb mezőrész különböző számú porta közt volt felosztva. A szórványok szántóterülete ezért többnyire nagyon egyenlőtlenül helyezkedett el az egész határban (mint Saaremaan). Helyenként találhatunk a porták körül nagyobb, egészükben ezekhez tartozó szántóterületeket. Néhol, mint Észak-Viljandimaaban, a szabálytalan felosztási módokat a szabályos felosztási módokkal összekeveredve találjuk, ezért lehet néhány falu szabálytalan felosztásmódjában fellelni a más szomszéd falvak szabályos felosztásmódjára jellemző vonásokat is. Vannak olyan falvak is, ahol a mezők egy része szabályosan, más részük viszont szabálytalanul volt felosztva.

A falvaktól messzebb, nagyobb földterületeken fekvő kaszálók, Dél-Észtországban pedig a *cserjések*[3] a szántóföldektől el voltak választva. Csak a közvetlen közelben fekvő kisebb kaszálók és cserjések voltak együtt a faluföldekkel. A szabálytalan szántófelosztással együtt jelentkeztek a szabálytalan kaszáló- és erdőfelosztások, görbe, a természetes felszíni formákat követő határvonalakkal és igen különböző nagyságú és alakú táblákkal. A falu gazdáinak birtokai szabálytalanul helyezkedtek el, de azért elég egyenletesen, az egész kaszáló vagy cserjés területen szétszórva, még abban az esetben is, ha valamennyi porta szántói összefüggő darabban voltak. Helyenként a szántóföldek felosztásának megfelelő cserjésfelosztás figyelhető meg az egyes szórványbokroknál. Saaremaa falvainak kaszálói viszont a szabálytalan felosztású szántók mellett elég szabályos hosszú sávokra voltak felosztva. Több falu birtokai helyezkedtek el össze-vissza a jó nagy kaszálók között, melyek közt ott volt az uradalmi kaszáló is.

A korábban, a késő középkorban kialakult szabályos felosztásmódok (több faluban ezeknek az elemei még távolabbi időkig nyúlnak vissza) különösképp Észak- és Közép-Észtországban jelentkeztek, kisebb mértékben Saaremaan és Muhumaan, olyan helyeken, ahol nagyobb, egyeséges szántóterületek vannak. Az összefüggő szántóföldek egyes helyeken egy darabban voltak, vagy három nagy szántóterületre elkülönítve (a háromnyomásos gazdálkodásnak

[3] Még a XIX. sz. első felében megtalálhatók voltak Észtország déli részének uradalmi térképein a *cserjések*, mint a XVII. században érvényben levő szokás szerint megművelhető föld sajátos fajtája. Ez szántóföldi használatra alkalmas, erdővel és cserjével benőtt föld, melynek kisebb darabjait irtás után 2—5 éven át gabonatermelésre használták, aztán pihenni hagyták. A művelésbe vételre irtásos és égetéses eljárást alkalmaztak. Dél-Észtországban a legtöbb irtásföldet már a XVII. században folyamatosan művelték s így a XIX. század uradalmi térképein a cserjés, mint sajátos termőföld már nem szerepel.

A kaszálók és cserjések jóval később kerültek állandó használatba, mint a szántók. Ezek felosztásáról a XVI—XVII. századból vannak adataink. Több, a XIX. század elejéről származó falu és uradalmi térkép tartalmaz olyan adatokat, melyek alapján a kaszálók és cserjések felosztását a szántóföldeknél későbbre tehetjük.

megfelelően), s széltől szélig hosszú szalag alakú (nadrágszíj-) parcellákra *(5. kép)* osztották őket, másutt a szántót sok kisebb részre darabolták, dűlőkre, melyeket viszonylag rövidebb csíkokra osztottak tovább. Valóban elhatárolható elterjedésterület egyik formánál sem jelentkezett. Vannak olyan falvak, ahol a szántóföld egy része hosszú nadrágszíjparcellákra volt osztva, más része pedig dűlőkre. S nem hiányoznak a szántók felosztásának különféle kombinációi sem, különösen délen, a szabálytalan felosztásmód elterjedtségének határvonalán.

A XIX. század elején (és korábban is) rögzült dűlőkre és nadrágszíjparcellákra bizonyos szabálytalanság volt a jellemző — a dűlők és szántók határai

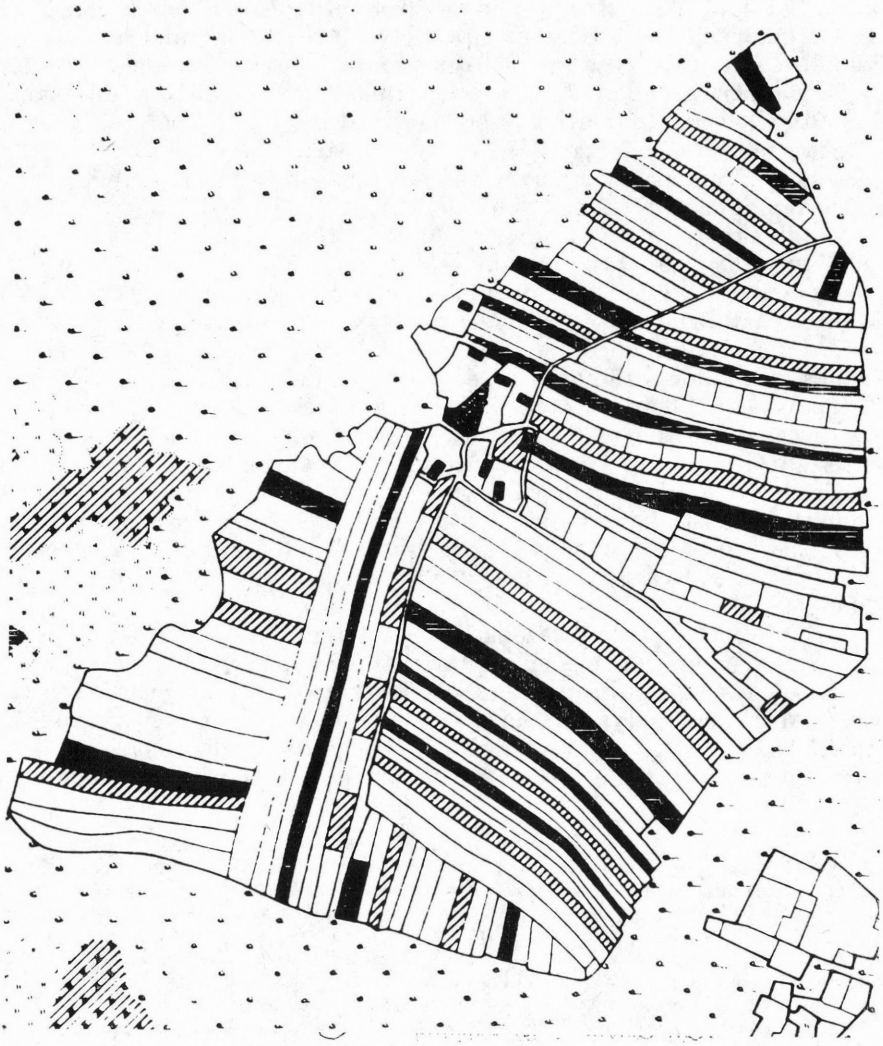

5. kép. Szabályos, szalag alakú, Észak-Észtországra jellemző szántóföldparcellák. Savilepa falu, Virumaa, 1818

kanyargósak, a természetes adottságoknak megfelelőek voltak, a szántók ezért gyakran görbék és egyenetlen szélességűek. Bár minden egyes falu szántói s azoknak kisebb részei többé-kevésbé egységesen voltak felosztva valamennyi porta közt, a birtokok sorrendje mégsem volt mindenütt állandó. Egyes falvakban a sávok rendjében egy többé-kevésbé állandósult rend jelentkezett (amelytől azonban el is térhettek), másutt ezek a sávok rendszertelenül, összevissza helyezkedtek el. Sok esetben a sávok elhelyezkedéséből és felosztásának struktúrájából következtethetünk a falu korábbi fejlődésére.

A kaszálók Észak- és Közép-Észtországban leginkább nagy, széles sávokra voltak felosztva, de emellett a déli részeken helyenként megtalálható volt a táblás felosztásmód is.

Minden Észtországban fellelhető felosztásmódot erősen jellemez az, hogy a szántóföldek, s különösen ezek régebben használt részei csak a falusi gazdák közt voltak felosztva. A falusi népesség szegényebb tagjai, mint a szegényparasztok, zsellérek, kvártélyosok, akiknek a száma a XIX. század elején a szociális differenciálódás miatt észrevehetően megnőtt, főként csak a falu közlegelőit használhatták. Csak Észak- és Közép-Észtországban, valamint helyenként Saaremaan és Dél-Észtországban lehetett találni állandó szegényparaszt- és zsellérhasználatban levő megművelt földdarabokat, melyeket a régi irtásföldeken és legelőkön alakítottak ki, vagy a cserjésekből hasítottak ki, s melyek a falu feltöretlen szántói körül helyezkedtek el. Az ő használatukban voltak kisebb legelődarabok is, különösen Dél-Észtországban. Ezenkívül Dél-Észtországban széltében elterjedt szokás volt a családos zsellérnek földet adni bérbe, kis szántó- és kaszálórészeket, ezt viszont a térképanyag nem tükrözi. A földhasználó szegények a gazdák portáin éltek, vagy egyedül álló házikókban, melyek a szórványok vagy a falvak közelében, illetve a falvak körül helyezkedtek el. A zsellérkunyhók csak ritkán képeztek önálló kis csoportokat a falusi legelőkön. Így a zsellértelepülések szinte nem is különböztek a XIX. század eleji paraszti településektől.

Hosszú, folyamatos fejlődés eredményeként a XIX. század elejére kialakult az észt településekre jellemző alaprajz. A települések formája és a porták elhelyezkedése elég változatos volt, így az egyes típusok megkülönböztetése helyenként bizonytalan. Azért, különösen a nagyobb falvak esetében, meg lehet különböztetni többféle szabálytalan halmaz- és szabályos soros faluformát, melyekben a porták meglehetősen különböző sűrűséggel helyezkedtek el. Sok település alaprajzába több típus ismertetőjegyei szövődtek össze, s így átmeneti, köztes formák jelentkeztek szép számmal.

A feudalizmus korszakának végén meglevő településformákról és ezek elterjedtségéről elég részletes képet kapunk a XIX. század kezdetének térképanyagából, főleg Saaremaa és Észak-Észtország vonatkozásában *(6. kép)*. Dél-Észtország faluformáinak elterjedtségét a XVII. század végéről származó térképanyag alapján tudjuk megállapítani *(7. kép)*. Mivel a XVIII. században viszonylag kevés változás zajlott le, így akár a településformák, akár azok elterjedtségének megállapításában a kapott adatokat többé-kevésbé érvényesnek tarthatjuk a XIX. század eleji állapotokra is. Mindezeknek a forrásoknak az alapján kiderül, hogy majdnem az összes Észtországban jelentkező településforma ebben az időben az ország egész területén elterjedt, legfeljebb területenként ez vagy az a forma volt túlsúlyban.

A tömör halmazfalvak jellegzetes vonása az volt, hogy a porták rendezetlenül helyezkedtek el, gyakran kerek vagy hosszúkás csoportot alkotva a falu

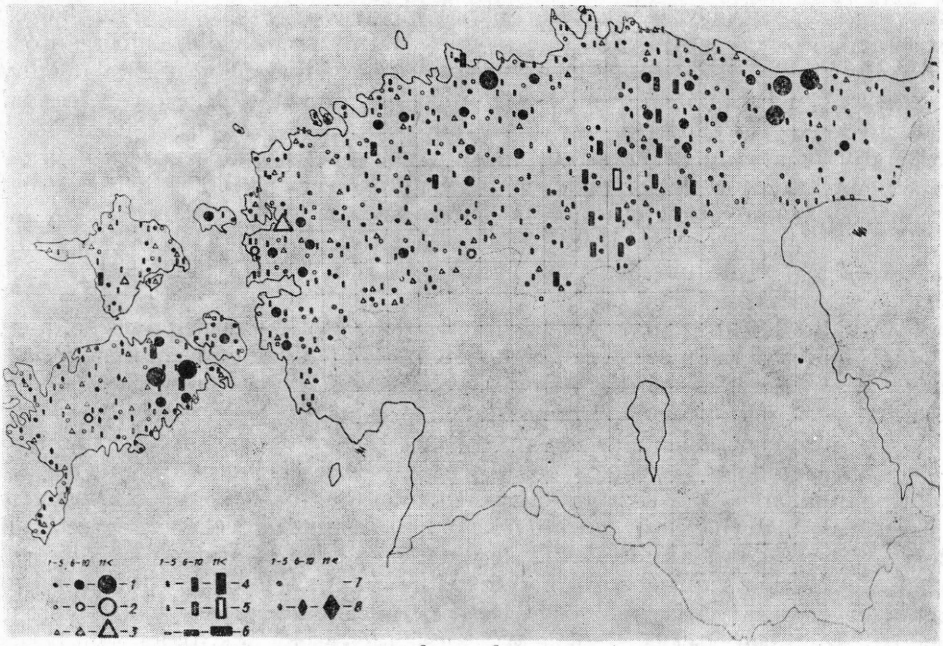

6. kép. A településformák elterjedtsége Észak-Észtországban és Saaremaan a XIX. század elején. *Halmaz formák:* 1 = halmazfalu, 2 = laza halmazfalu, 3 = szórványfalu; *Soros formák:* 4 = soros falu, 5 = láncfalu, 6 = utcás falu; *Egyéb formák:* 7 = körfalú, 8 = = mag köré települt falu. A jelek nagysága a falvak számának felel meg a térképlap egyes négyzeteiben

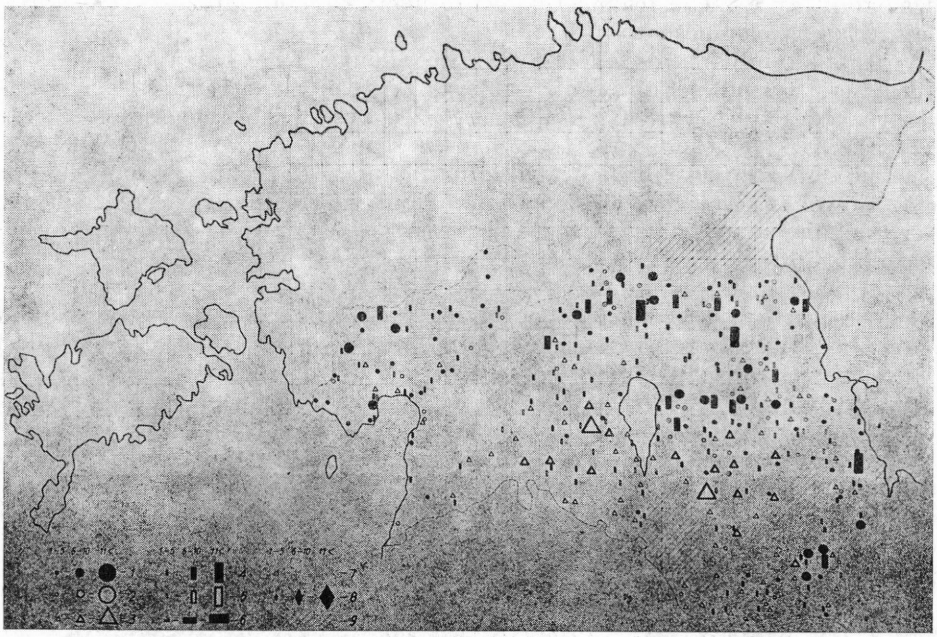

7. kép. A településformák elterjedtsége Dél-Észtországban a XVII. század végén. A jelek ugyanazok mint a 4. képen (1—8), 9 = olyan területek, melyekről nincsenek adatok

területén *(8. kép)*. A kisebb halmazfalvakban út vezetett a porták mellett vagy között, s ez legtöbbször minden irányba elágazott a porták felé. Sok olyan halmazfalu volt, ahol az útkereszteződéseknél kisebb vagy nagyobb tér alakult ki. A környezetet tekintve a halmazfalu kialakulásának a viszonylag sík felszínű területek kedveztek. Ezen kívül Saaremaan, Északnyugat-Észtországban és másutt a halmazfalvak kialakulását nyilvánvalóan előmozdította, hogy a falukút olyan helyen állt, ahol kevés volt a felszíni víz, a mélyebb rétegekben levő vizet pedig a palaköves talajban nehéz volt elérni. Sok halmazfalut találunk Kelet-Saaremaan, Muhumaan, Läänemaa tengerparti részein, valamint Észak-

8. kép. Tömör halmazfalu. Paha falu Virumaaban 1829-ben. A jómódú porták közelében kis szegényparaszt porták. A faluban volt régebben a falukút, ahonnan minden ház vizet kapott. Szántófelosztás: rendezett nadrágszíjparcellák

9. kép. Soros falu a szántóterület szélén. Lante falu Virumaaban 1859-ben. Szántófelosztás: rendezett szalag alakú parcellák

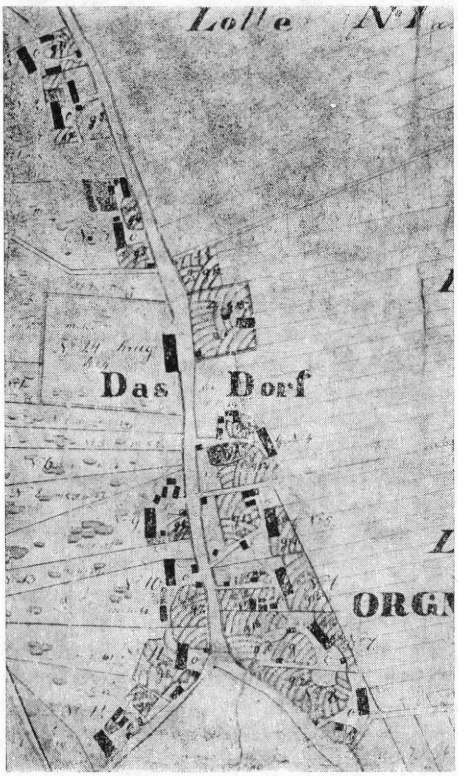

10. kép. Soros falu, az út két oldalán házak. Orgmatsa falu Saaremaan 1858-ban. A falu több szegényparaszt-településből jött létre a szabályozás idején. Szántófelosztás: rendezett szalag alakú parcellák

Pärnumaaban, Harju- és Virumaa északi részein, Észak-Viljandimaaban, Észak-Tartumaaban és helyenként Délkelet-Észtországban is.

Mind a laposabb vidékeken, mind a magasabb felszíni formákon, különösen a hegyek lejtőin soros falvak *(9—10. kép)* keletkeztek, melyek a természetes térszín vonalai követték — szántóföldek szélét, folyók és patakok partját stb. —, ezek igen sokféle formában jelenhettek meg, kezdve az egyenestől egész a nagyon kanyargósig. A szorosan egymás mellett sorakozó porták mind az út egyik oldalán helyezkedtek el, de előfordult, hogy egy részük az út túloldalán, a fő sorral szemben állt. Voltak patakok, folyók két partján elhelyezkedő falvak is. Nagyon jellegzetes volt, hogy az egész egyenes úttal rendelkező soros falvak kertekkel körülvett épületei gyakran az úttól különböző távolságra helyezkedtek el, s ez az effajta falvaknak bizonyos fokig rendezetlen arculatot adott. A soros falvak uralkodó formaként Järvamaaban és Nyugat-Virumaaban, Észak-Viljandimaaban és Észak-Tartumaaban jelentkeztek, de másutt is előfordultak (Kelet-Saaremaan, Harjumaaban, Délkelet-Észtországban), gyakran a halmazfalvakkal együtt. Világosan megállapíthatjuk a tömör településformák túlnyomó elterjedtségét azokon a területeken, ahol az egységes és nagyobb szántóföldekkel együtt nagyobb falvak alakultak ki.

A laza településforma lényegesen kevesebb, s ezek az ország minden részén egyenlő mértékben megtalálhatók. Szétszórtan álló halmazfalvakat ott találhatunk, ahol a rendezetlenül elhelyezkedő portákat nagyobb kertekkel

11. kép. Láncfalu. Igavere falu részlete Tartumaaban, az 1865—72-es években. A földek tagosítottak

vagy parlagon hagyott földekkel választották el, de ennek ellenére kialakult egy egységes, a szántóktól elhatárolt faluterület. Láncfalvakat *(11. kép)* ott találunk, ahol a porták nagyobb távközökkel, sorban helyezkednek el a szántók hosszában vagy a kanyargó utak mentén stb. Dél-Észtországban, ahol szórványtelepülések voltak többségben, de másutt is, ahol tagoltabbak vagy egészen feldaraboltak a szántók, elterjedtek a szórványfalvak. Ezekben nem volt egységes beépített terület, amely más, sűrűbben lakott falvakat jellemez, a porták magukban vagy 2—3 házas csoportokban helyezkedtek el szétszórtan, mindenfelé a szántók közt s azok szélén.

Bőségesen találhatunk Észtországban többféle kevert településformát is, ahol a tömör vagy laza halmazfalu részhez egy sorházas rész csatlakozik és fordítva, vagy a különálló részek különböző alaprajzúak. Két nagyon jellegzetes kevert formát viszont külön típusnak tekinthetünk. A halmaz- és a soros falu ismertetőjegyei összefonódva jelentkeznek különösen Kelet-Észtország kis gyűrű [körös] településein *(12. kép)*, ahol a falu közepén egy mélyedésben tisztás volt (gyakran kis tavacskával), itt kialakult valami térféle, de a falu főútja a falu körül vezetett. Viszonylag kis számban jelentkeztek a XIX. század elején (főleg Saaremaan) az ún. mag köré települt falvak, melyeknél tömör halmaz vagy soros falumag körül számos szétszórtan álló porta helyezkedett el.

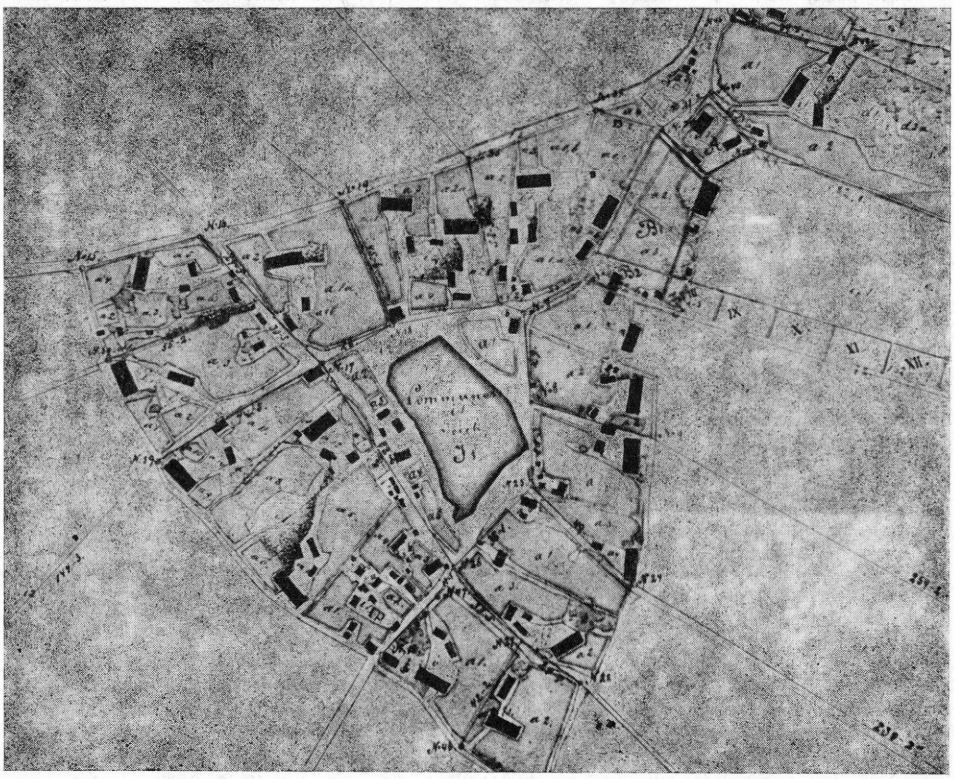

12. kép. Körös település. Voipere falu Virumaaban 1874-ben. A földek tagosítottak, a szegényparaszt földek egy külön parcellában

13. kép. Utcás falu a folyóparton. Vasknarva falu északi része Virumaaban, 1865-ben

A XIX. század elején jelent meg Észtországban a klasszikus utcás falu *(13. kép)*, melyek már a XVIII. században kezdtek kialakulni a Pejpusz-tó nyugati partján és a Narva folyó mentén az ortodox vallású oroszok bevándorlása következtében. Az utcás falvak kialakulása (ezek közt van Észtország hét legnagyobb falva) kétségkívül előmozdította, hogy a halászat és a vízi élet lett az orosz bevándorlók fő foglalkozási ága, mert a keskeny part menti részeken, melyeket a földesurak rendelkezésükre bocsátottak, kevés megművelésre alkalmas föld volt. Ugyancsak elősegítette a bevándorlók szorosabb tömörülését erős etnikai és vallási összetartozás-tudatuk.

Ezzel szemben a már a XIII—XVI. században Északkelet-Észtországba bevándorolt partvidéki svédek falvai és földművelési területei ugyanolyan természeti és szociális-gazdasági feltételek közt az észt falvakkal együtt fejlődtek, s rájuk ugyanazok a halmaz- vagy soros formák a jellemzők, mint az észt falvakra. A halmazfalvak egy része (l. Vormsi szigetén), különösen a feudalizmus korszakának a végére kialakult sűrű építkezési forma, észrevehetően kötődött a közösséggé szerveződés erős és hosszú ideig tartó folyamatához a partvidéki svédek bizonyos különleges jogi helyzete miatt.

A balti országokban a jobbágyság válsága és a parasztság számának növekedése a XVIII. század végén arra kényszerítette a uralkodó osztályt, hogy a XIX. század elején különböző jobbágytörvényeket[4] vezessen be azzal a céllal, hogy megreformálják a helybeli agrárviszonyokat. 1809-ben a jobbágytörvény legfontosabb kérdése a paraszti birtokokra nehezedő terhek megállapítása volt, valamint ezek összehangolása a paraszti használatban levő föld nagyságával és értékével. Ez vetette meg az alapját a tanyaföldek szabályozásának az új jobbágytörvény életbe lépése után, Észtországban 1816-ban, Livóniában pedig 1819-ben. Az új jobbágytörvény megszüntette a jobbágyságot, a

[4] Az észtországi jobbágyrendelet 1802, Észtország és Livónia jobbágytörvényei 1804, Livónia jobbágytörvényeinek kiegészítő cikkelyei 1809.

parasztok elnyerték személyes szabadságukat, s az egész földterületet a földesúr birtokának nyilvánította. A tanyaföldek szabályozása egyike azon széles körű birtokrendezési munkáknak, melyek viszonylag rövid idő alatt az észtországi uradalmak nagyobb részére kiterjedtek. Hogy a földművelés jövedelmezősége növekedjék, mindenképp növelni kellett a termelést és sokoldalúan fejleszteni kellett az uradalmak gazdálkodását. Ez arra kényszerítette a földbirtokosokat, hogy — elsősorban a földművelésben — sokféle újítást vezessenek be. Ezek egyike az volt, hogy az egész földbirtokterületet, köztük a tanyaföldeket is pontos mérések alapján szabályozták, hogy elérjék a földek érezhetően ésszerűbb felhasználását, s a birtokok terheinek (s elsősorban a robotnak) növelését. A birtokrendezési munka gyakorlati végrehajtása, a földbirtokok és a tanyaföldek felosztásának konkrét formája kizárólag a földbirtokosoktól függött. Erre vonatkozóan semmiféle előírás nem létezett, csak a térképanyag elemzése mutatja a lezajlott változás természetét.

A tanyaföldek szabályozása csak a szántókat, cserjéseket, kaszálókat érintette, a legelők, ahogy régen is, a falu közös használatában maradtak. Az erdők a földbirtok gazdálkodásába tartoztak, nem pedig a falvak közti felosztásba. A különféle termőterületek rendezése gyakran egyáltalán nem egyszerre zajlott, hanem eltartott hosszabb-rövidebb ideig. Több helyen a kaszálók szabálytalanok maradtak, míg a szántókat újra felosztották. A földek falvak közti felosztásában általában megmaradtak a régi alapelvek — a termőterületet kisebb sávokra, táblákra osztották, lehetőség szerint minden tanya közt egyformán —, a legfőbb újdonság az volt, hogy ebbe a felosztásba meghatározott rendet vezettek be a fent említett mezőgazdasági törekvéseknek megfelelően. Ezért több faluban kisebb-nagyobb változtatásokra, újrarendezésekre került sor. A szántók egykor viszonylag szabályosan felosztott nadrágszíjparcelláit, dűlőit új sávokra osztották, s ezek legtöbbször nem estek egybe a régiekkel, minden szántórészen egyforma szélességű, egészen egyenes határvonalú, új, egyenes dűlőutakkal elválasztott parcellákat alakítottak ki, melyek meghatározott rendben, a porták számozásának megfelelően helyezkedtek el. A már régebben is lehetőleg szabályosan felosztott szántókon a változások viszonylag kisebbek voltak, míg másutt jelentősebbek. Lényegesen megváltozott számos falunak a szántófelosztása, ahol a korábbi szabálytalan parcellákból új, szabályos telkeket vagy nadrágszíjparcellákat alakítottak. Ezzel szemben Dél-Észtországban a szabálytalan szántó- és kaszálófelosztás újrarendezése csak az addigi határok kiegyenesítésére korlátozódott, különösen a szórványbokrok közti határok esetében. Természetesen a porták közti felosztást az eddiginél lényegesen szabályosabbá tették egészen egyenes vagy nagyobb egységes táblák kialakításával. A cserjések az addiginál lényegesen szabályosabb felosztást nyertek, éppúgy mint több helyen a kaszálók, melyeket a korábbi szabálytalan táblák helyett szabályos sávokra osztottak. Saaremaan sok helyütt a régi különböző nagyságú és alakú földdarabok helyett meghatározott rendszer szerint helyezték el az egyenlő nagyságú, téglalap alakú táblákat. De a szórványokon lakó birtokosok földjei gyakran egész rendszertelenül, szétszórtan helyezkedtek el, mint az egykori szántóparcellák. A XIX. század közepétől észlelhető az a tendencia, hogy igyekeztek csökkenteni a tanyaföldek felaprózódását, ami a földművelés hatékonyabbá tétele szempontjából nagyon célszerűnek mutatkozott. A kisebb szántókat és szántórészeket nagyobbakká egyesítették, melynek következtében az egyes porták használatában levő szántók száma észrevehetően lecsökkent. A tanyaföldek effajta szabályozása egyál-

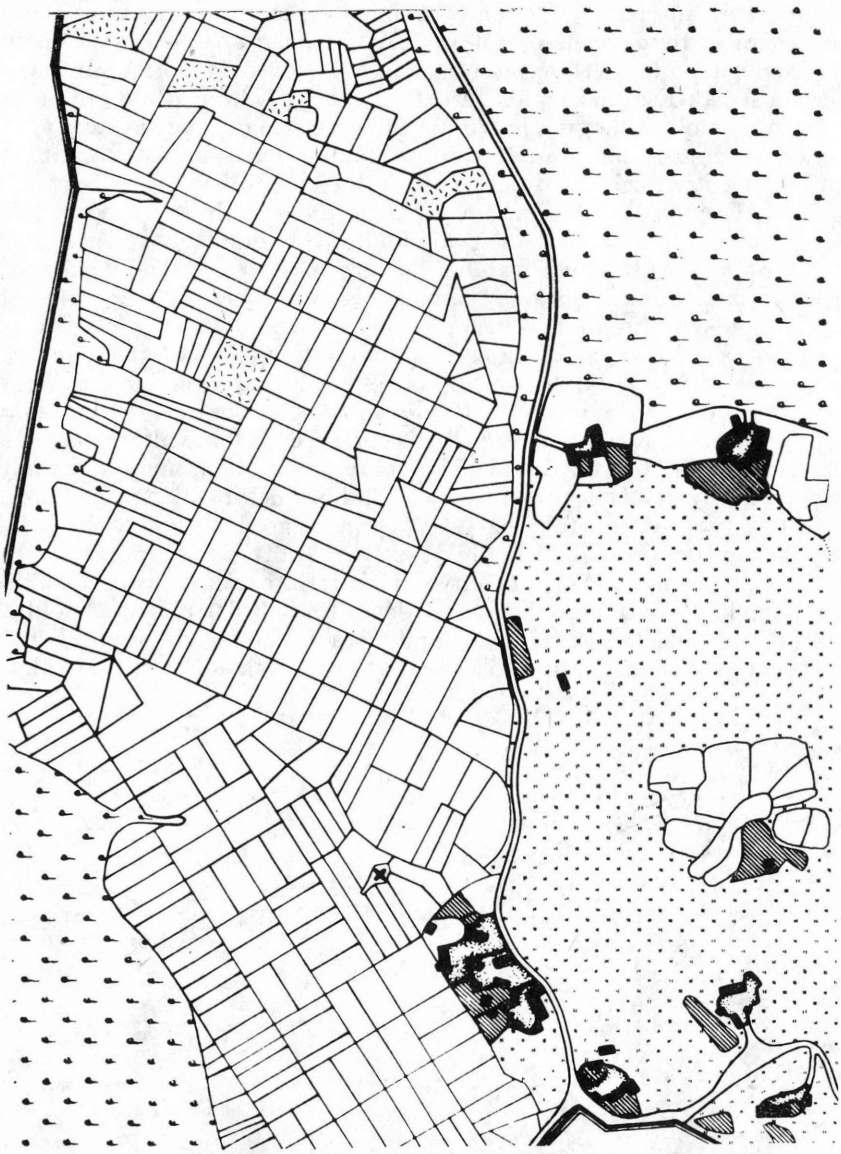

14. kép. Szabályozott szántóföldparcellák. Osa Aula falu, Saarema 1865

talán nem érintette a házak, udvarok addigi elhelyezkedését, s így a falvak alaprajzát sem. A tanyaföldeket többnyire a meglevő porták közt osztották újra, s viszonylag kevés új falu jött létre vagy semmisült meg.

Jobban hatott a falvak fejlődésére a XIX. század első felében a földek rendezése során a faluföldek bekebelezése, melyre az úri földbirtokok gazdálkodásának szélesítése, fejlesztése céljából került sor. Csak a földművelés és az

állattenyésztés intenzívebbé tételével szűnt meg az uradalmaknak a tanyaföldek rovására történt növelése, mikor a XIX. század közepén az extenzív módszer észrevehetően kezdett veszíteni gazdasági jelentőségéből. Az uradalmasítás különösen Észak-Észtországban hatott, ahol a XIX. század folyamán 90 falut teljesen felszámoltak, hogy a helyükön állattartó majorokat létesítsenek, vagy földjeiket a szomszédos uradalmi szántókkal egyesítsék. Sok faluban csak a tanyaföldek egy részét vették el, minek következtében itt a porták száma lecsökkent. Ezeknek a falvaknak a többsége tömör halmaz- és soros falu volt, hisz épp ezek helyezkedtek el a legjobb földesúri földek mellett. Az innen elkergetett gazdáknak általában valahol az uradalom kevésbé termékeny vagy kevésbé használt részein adtak új birtokot vagy zsellértelket. Az új lakóhelyek ezeken a részeken általában szétszórtan jöttek létre.

Jelentősen hatott a falvak és általában a települések fejlődésére a tanyaföldek szabályozása során a szegények földhasználati jogainak a megváltoztatása. Észtország és Livónia földesurai igen különböző módon viszonyultak az egyre növekvő számú szegényparasztsághoz és a földnélküliekhez. Ez fejeződött ki a jobbágytörvények megfelelő paragrafusaiban, melyek szabályozták a szegények bevonását a termelésbe és földhöz juttatásukat. Ennek megfelelően a szegényparasztok földhöz juttatása és a zsellértelepülések kialakulása Dél- és Észak-Észtországban különbözőképp zajlott. *(15. kép)*.

Az észt kormányzóság törvényei nem korlátozták az átlagtelepüléseknél kisebb települések létrehozását és a zsellérek földhöz juttatását. A földművelés fejlesztésének kiszélesítésével és a kapitalista termelési viszonyok behatolásával a helybeli földesurak mind több zsellért próbáltak a földesúri birtok közvet-

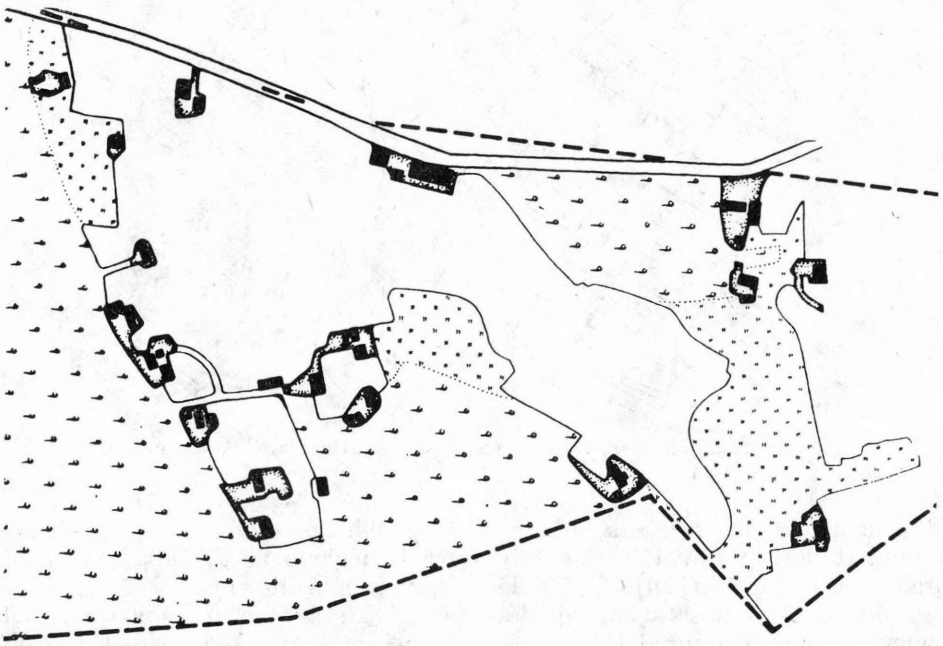

15. kép. Zsellértelepülés a tagosítás során kiegyenesített határral. Risu falu, Virumaa, 1872

len függőségébe bevonni (akiknek korábban semmiféle vagy csak minimális kötelezettségük volt a birtokkal szemben). Ezért a szegényparaszti telkekből településeket alakítottak, többből közülük önálló kisgazdaságot hoztak létre, melyek mind kötelesek voltak az uradalomnak árendát fizetni, elsősorban valamilyen robotmunka formájában. Ezenkívül a XIX. század második negyedétől kezdve az eddig csak a gazdák között felosztott faluföldek silányabb és távolabbi szegélyéből kezdtek összefüggő darabokat elkülöníteni, s ezekből kis szegényparaszttelkeket osztani az eddig föld nélküli parasztoknak. Különösen Észak-Észtországban kapott lendületet a XIX. század második felében a hasonló kis települések kialakulása, mikor az észt falvakban mind uralkodóbbá váltak a kapitalista termelési viszonyok. 1868, a robotmunka végleges betiltása után, mikor áttértek a pénzbeli bérfizetésre, a földdel rendelkező mezőgazdasági munkások rétegének létrehozása volt a legjobb módszer arra, hogy az uradalmak számára biztosítsák a szükséges munkaerőt. Ennek eredményeként sok falu mellett új, csak szegényparaszt portákból álló falurészek alakultak, de létrejöttek teljesen külön álló szegényparaszt falvak is.

Livónia törvényei ezzel szemben (kevés kivételtől eltekintve) tiltották, hogy a szegényparasztok önálló kistelepülésekhez jussanak, és megkövetelték, hogy a földnélkülieket a gazdák birtokain alkalmazzák béresként. Ennek megfelelően Dél-Észtországban és Saaremaan a tanyaföldek szabályozásánál csak a már meglevő, mezőgazdaságilag erősebb kistelkeket hagyták meg, a többi szegényparaszt földhasználatát a falu földjeinek keretébe utalták, s az általános rendszernek megfelelően a tanyabirtokok részeként osztották szét a rájuk eső részt. Ez természetesen semmiképp sem fékezte a föld nélküli réteg növekedését, ellenkezőleg, fokozódó földéhséget idézett elő. Ez mutatkozik meg az 1840-es évek tömeges vallásváltoztatásaiban, mert a nincstelenek azt remélték, hogy a cári vallásra való áttéréssel földet kapnak, mint az orosz parasztok. Az 1860-as években pedig tömegesen küldtek a cárhoz közös kérvényeket, hogy javítson a földnélküliek helyzetén, és osztasson számukra is földet. Ezeknek a parasztmegmozdulásoknak a hatására, a balti földesurak politikájának ellensúlyozására kezdte a cári kormány az 1860-as évek végétől felparcellázni Dél-Észtország és Saaremaa koronabirtokait, s azokból kis telkeket juttatott a földnélkülieknek, köztük gyakran az ortodox vallásra áttérteknek is. Így alakultak ki Dél-Észtországban is nagy szegényparaszt falvak. Azért volt belőlük észrevehetően kevesebb, mint Észak-Észtországban, mert a koronabirtokok földjének csak egy részét parcellázták föl, kis, szétszórtan elhelyezkedő településeket hozva létre rajtuk. A föld nagyobb része a magánuradalmakhoz tartozott, s bár elszórtan ezek területén is kialakulhatottt szegényparaszt-település, de csak a gazdák birtokain belül. Ezek a szegényparaszti telkek erősen függtek attól a gazdaságtól, amelyhez tartoztak, s kismértékben az uradalomtól is. Így alakultak ki a XIX. század folyamán széles körben a szegényparaszti települések, s ezeken belül új típusú településként a szegényparaszt falvak, melyek a feudalizmus korában még ismeretlenek voltak.

Nem vonva kétségbe a szegényparaszt porták konkrét elhelyezkedésében a természetes feltételek jelentőségét, nem lehet figyelmen kívül hagyni a földmérők tervszerű tevékenységét. A szegényparaszt telkek feltérképezése a régi nadrágszíjparcellák módszere szerint feltételeket teremtett (ott, ahol a porták elhelyezése nem volt előre megtervezve) a porták szántóföld melletti változatos, természetes elhelyezésére, általában soros vagy láncfalu formájában, illetve rendezetlen, ritkás csoportokban. A szegényparaszt földek összefüggő parcel-

lákra osztása csak a laza, szórvány- vagy láncfalvak kialakulását tette lehetővé, a földbirtok alakjától és elhelyezkedésétől függően. A szétszórtan elhelyezkedő szegényparaszt települések közt a laza faluformák domináltak — ritkás, szabálytalan csoportok, egyenes vagy kanyargós láncfalvak, kisebb számban soros falvak is. Nagy általánosságban a szegényparaszt települések alaprajza nem különbözött a többi településétől. Persze észrevehető a különbség, ha tekintetbe vesszük a mindössze néhány épületből álló települések nyomorúságos viskóit.

A XIX. század közepétől, mikor észrevehetően új lendületet kapott a kapitalista termelési viszonyok fejlődése mind az uradalmi, mind a paraszti gazdálkodásban, az észt falvak fejlődését kezdte erősen nehezíteni a tanyaföldek tagosítása. Ez az újfajta birtokrendezés lényegesen különbözött az eddigi közösségi földfelosztás hagyományaitól és az eddigi szabályozástól. Először abban, hogy minden birtok termőterületeiből lehetőleg egy tömböt kellett formálni, s azt más termőterületekkel együtt egységes, zárt keretben elhelyezni, másodszor pedig, hogy minden eddig közös használatban levő földet, elsősorban a legelőket, fel kellett osztani a birtokosok között. Több földesúr magáévá tette a birtokrendezés kérdésében a Németországban és Skandináviában elterjedt új alapelveket, s a tagosításban eszközt látott arra, hogy felszámolja az utolsó közösségi maradványokat is, a paraszti gazdálkodást jövedelmezőbbé tegye, s növelje az uradalmak bevételét a gazdaságoktól kapott felemelt árenda formájában. Tudjuk, hogy az első tagosított falu 1834-ben Dél-Észtország Valguta uradalmának egyik községe volt, melyet ugyanebben az uradalomban több más falu tagosítása követett. Az 1850-es évektől Észak- és Dél-Észtországban mindenfelé számos falut tagosítottak. Az új jobbágytörvény, mely jogot adott az észt parasztnak, hogy földjét megváltsa, életbe lépése után Livóniában 1849-ben, Észtországban 1856-ban és Saaremaan 1865-ben a tanyaföldek tagosítása észrevehetően új lendületet kapott. A törvény szerint viszont a földesúrnak kizárólagos joga volt, hogy saját gazdasági elképzeléseinek megfelelően mérlegelje a földek átszervezését (anélkül, hogy újratagosítást kért volna, erre csak Saaremaa törvényeiben volt mérsékelt ajánlás), növelje vagy csökkentse a gazdaság nagyságát, megváltoztassa összetételét, mértékét stb. A falu- és tanyaföldeket a földesúrnak az eladás előtt általában tagosítania kellett, azért, hogy maximális nyereségre tegyen szert. Bár szinte minden uradalom hatáskörében elég hosszú idő telt el a tagosítás és az azt követő értékesítés közt, a tagosítás és a földek eladása egész Észtország területén egyetlen nagy változási folyamatba illeszkedett, ami viszonylag rövid idő alatt lezajlott. A XIX. század végére Észtország szárazföldi falusi és tanyaföldjeinek többségét tagosították, kivéve a kincstári birtokok falvait, melyek földjeit tagosítás nélkül lehetett megváltani. Tagosítatlan falvak nagyobb számban csak Saaremaan fordultak elő. Nemcsak a kincstári birtokokon, hanem a magánuradalmakban is, mivel az általános gazdasági elmaradottság miatt itt lassan haladt a szórványok tagosítása és eladása.

A tagosítással alakult ki egy nagyon fontos telekelrendezés, ami szerint a lakóportának a birtok legnagyobb, a szántót tartalmazó darabjával egy vonalban kellett lennie. Ott, ahol a porták ritkásan álltak és a szántók tagoltabbak voltak, hasonlóan a kis falvakhoz, aránylag könnyű volt a meglevő porták körül minél összefüggőbb birtokokat kialakítani, melyek magukba foglalták mind a szántókat és a legelőket, mind a falvakhoz közel eső kaszálókat. A falvaktól távoli, gyakran tíz kilométerre eső kaszálók, csakúgy mint a mo-

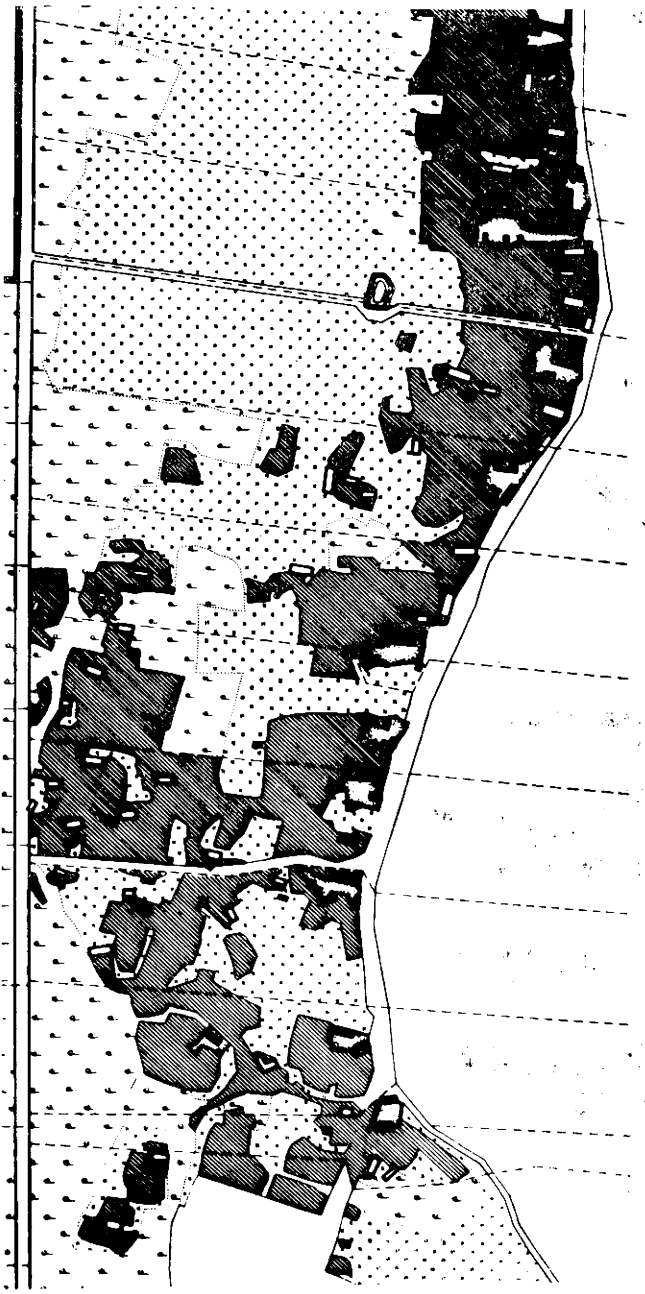

16. kép. Soros falu szabályozása a tagosítás során. Salutaguse falu, Virumaa, 1887

csarak és az erdők, továbbra is megmaradtak különálló parcelláknak, úgy, ahogy addig. A nagy szántóparcellákkal rendelkező, népesebb és sűrűbben lakott falvakban elkerülhetetlenül felmerült annak a szükségessége, hogy a porták egy részét, gyakran nagyobb részét, a faluból a gazdák saját telkeire telepítsék ki. A tagosítás így az észt falvak tömeges szétforgácsolódását jelentette, mely az ország különböző részein a meglevő település jellegétől és a tagosítás gyakorlati kivitelezésétől függően mégis különböző intenzitással ment végbe. A tagosítás az észt kormányzóság keleti részén változtatta meg leginkább a települések addigi arculatát, mert itt osztották föl a nagyobb falvak földjeit a legkövetkezetesebben összefüggő és lehetőleg — egyenes határvonalú táblákra. A korábbi halmaz- és soros falvak helyén ennek következtében itt szórvány-, lánc- és laza mag köré települt falvak jöttek létre. Nyugat- és Közép-Észtországban is igyekeztek a birtoktagokat úgy kialakítani (gyakran több különálló darabban), hogy lehetőleg minél kevesebb portát kelljen áthelyezni. De itt is találhatunk szép számmal felaprózódott alaprajzú falut. Viszonylag kevéssé változtatta meg a tagosítás Dél-Észtország településképét, ahol ez már maguknak a természeti tényezőknek a hatására is eléggé ritkás volt. Saaremaan szinte hiánytalanul megmaradt a falvak régi alaprajza; sok falut nem is tagosítottak, de ahol tagosítottak, ott is igyekeztek megtartani a portákat a korábbi helyükön, ennek kedvéért inkább több különálló darabból és erősen tagolt határvonalakkal alakították ki a telkeket. Mind Saaremaan, mind másutt is részben azért igyekeztek a földesurak a tagosítást összhangba hozni a porták meglevő elhelyezkedésével, hogy semmiféle kiadás ne terhelje őket az épületek lebontásával és új helyre vitelével, illetve új házak építésével. Az épületek tudniillik a földdel együtt a földesúr tulajdonában voltak, s neki kellett viselnie az áttelepítésükkel kapcsolatos költségeket. A tagosítás során a falvak körül szinte mindenhol létrehoztak elszórt új tanyahelyeket és kisebb zsellér- és szegényparaszt telkeket.

A falusi közföldek tagosítása, ami megszüntette a feudalizmus kori észt falu egyik legfontosabb ismertetőjegyét, a közösségi földhasználatot s az ezen alapuló gazdasági kapcsolatokat, nemcsak a faluformán változtatott, hanem a falu jellegét tartalmilag is teljesen átalakította. A XIX. század elejétől mélyülő szociális különbségek a faluközösséget már egymással szemben álló rétegekre tagolták — ezekből a tagosítás és a tanyaföldek ezt követő megváltása után szemben álló osztályok alakultak — a földbirtokos gazdák és az agrárproletariátus. Ezekhez járultak még az ún. közbülső rétegek, a szegényparasztok és a béresek. A falusi népesség egymás közti kapcsolataiban meghatározó a földhöz való viszony volt, de már az új, kapitalista termelési viszonyokra jellemző módon. Ezek közt a körülmények közt eltűntek a közösségi viszonyok utolsó elemei is, melyek a XIX. század elején még megvoltak.

A „falu" fogalom a feudalizmus korához viszonyítva új tartalmat és szervezeti formákat kapott, melyek a XIX. század közepén alakultak ki. Ezeknek a szervezeti formáknak a kezdete valójában visszanyúlik a XVIII. századra, mikor kiformálódtak a közigazgatásilag és területileg egyesített uradalmi körzetek. Ezek lakóit nemcsak a földhasználat közössége kovácsolta egybe, hanem az is, hogy egy meghatározott területen éltek. Az uradalmak körzeteiben kezdtek kifejlődni a parasztok elöljáróságai és járási elöljáróságai, melyek a XIX. század eleji jobbágytörvények alapján váltak először önkormányzati szervekké — a parasztok felszabadításával 1816 és 1819-ben átalakították a jobbágyságot, s a parasztok hivatalos szervezeti formáivá a területi bíróságokat

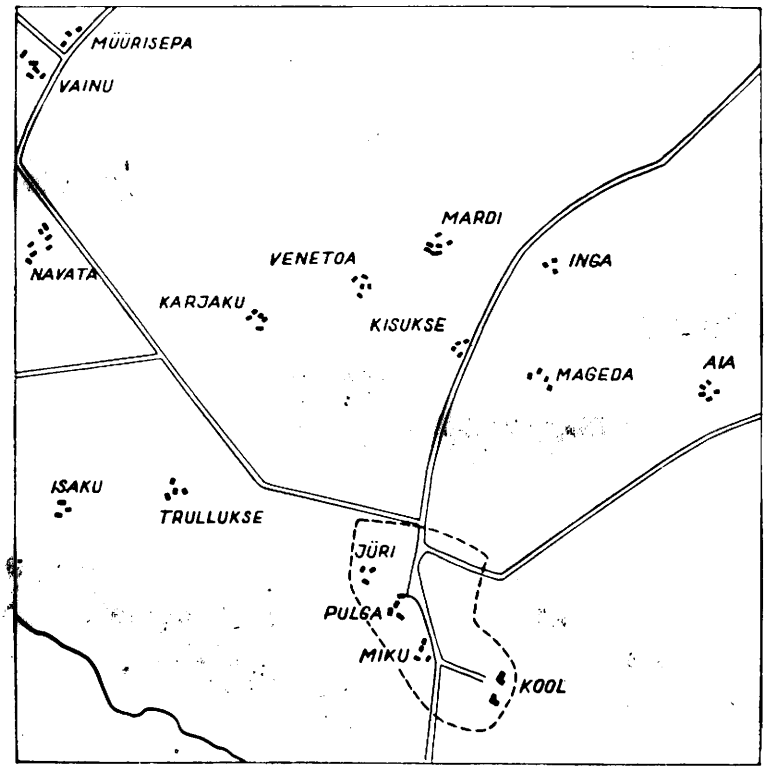

17. kép. A tagosítás után másodlagos kitelepüléssel létrejött szórványbokrok a falu körül. Uuri falu, Harjumaa

tették. A jobbágytörvénnyel átfogóan szabályozták a parasztok közösségi szervezeteit, közösségi szervezeteinek struktúráját, működési rendjét, jogait és kötelességeit. A törvény értelmében az egész uradalom területén megalakították a járásokat, s ezzel az egyes uradalmak falvaiban és szórványain élő parasztok egységet képeztek. Az észt kormányzóságban, ahol a falusi települések voltak többségben, a törvények előirányozták járások faluközösségekre való felbontását, bár ezek számára semmiféle külön igazgatási szervet nem hoztak létre. Az alapvető szervezeti egység a járás volt. Csupán a járás faluközösségekre való felosztása teremtett hivatalos alapot a falusi hagyományok továbbviteléhez, még abban az esetben is, ha a korábbi zárt falutelepülések a falvak szórványosodásával részben vagy teljesen széthullottak. Idővel a falvak (mint a járás részei) nagyságának és határainak megállapításánál a területi elv lett a döntő, különösen a tanyaföldek tagosítása után. A rengeteg szórvánnyal rendelkező livóniai kormányzóságban (a kormányzóság nagy része a szórványokkal együtt Lettország része lett) a járások falukra való felosztása volt előírva. Ez természetesen elősegítette a régi szórvány településű falvak eltűnését a nép tudatából, a régi közösségi kapcsolatok utolsó elemeivel együtt. Csak az észt kormányzóság területének északi részén, ahol rengeteg falusi település

18. kép. A településformák elterjedtsége Észtországban a XIX. század végén és a XX. század elején. A jelek ugyanazok mint a 6. képen

volt, őrződött meg erősebben a falusi hagyomány. Ezért lett a falvak elkülönítésének alapja mindenekelőtt a területi elv.

A régi falutelepüléses területeken a XIX. század közepétől kezdett eltűnni a falvak és a szórványok közti különbség. Ezt különösképp elősegítette a tagosítás, mert a falvakból kitelepült, és csak a régi hagyomány szerint a faluhoz számító porták és a régi szórványok közt nem volt többé semmi tényleges különbség. Mindkettő esetében a földek összefüggő darabban helyezkedtek el a porták körül, elkülönítve más gazdák birtokától. Sok településnél a településhez tartozónak tekintették a régi falvak közelében fekvő szórványokat. A távolabbi, szétszórtan álló szórványbokrokból, melyekből sok csupán a XIX. század folyamán alakult ki, az új gazdasági tevékenységgel összefüggésben a régi szórványok körül, most önálló falvak keletkeztek. Önálló faluvá alakították többfelé a régi falvaktól messzebb fekvő, más állattartó uradalmak földjére vagy máshová települt, egymáshoz viszonylag közel eső tanyák csoportjait is. Volt olyan eset is, hogy egy és ugyanazon szórvány hol egyik, hol másik faluhoz tartozott.

A szociális differenciálódás kialakulásával és a szegények önálló földhasználati jogának létrehozásával e tekintetben is változott a falvak jellege. Hajdan a falvak összetételét és nagyságát csak a hozzá tartozó parasztgazdaságok szerint számították, most számításba vették a szegényparaszti gazdaságokat is. Elhelyezkedésüktől és a földek elhelyezkedésétől függően a parasztgazdaságokkal együtt ezek is az egyes falvakhoz tartoztak vagy önálló falvakat alkottak. Ennek alapján beszélhetünk parasztfalvakról és zsellérfalvakról.

Így a XIX. század végére az észt falvaknak teljesen új jellemvonásai alakultak ki. Ekkor a falvak közigazgatási egységek, kisebb vagy nagyobb gazdaságok és ezek portáinak olyan csoportjai, melyek területileg világosan elhatárolódnak más, hasonló csoportoktól. Emellett nem volt lényeges, hogy a porták összefüggő, zárt lakóterületet alkotnak-e vagy elszórtan helyezkednek el. A parasztgazdaságok vagy a szegényparaszt telkek minden esetben többé-kevésbé teljes gazdasági egységek voltak, más birtokoktól biztos határral elválasztott földterülettel, ami már magántulajdon volt vagy éppen kezdett azzá válni. E gazdaságok egymás közti kapcsolatára a kapitalista termelési mód viszonyai voltak a jellemzők. De mindezen változások ellenére sem szakadtak meg a XIX. század végi falvakat a régi falvakhoz fűző kötelékek. A falvak új közigazgatási határainak kimérésekor számoltak a régi hagyományokkal, a történetileg kialakult településcsoportokkal és a földrajzi összetartozással.

A XIX. század végére kialakult településkép (vö. *18. kép)* általános jellemzésénél számolni kell valamennyi falu fejlődésében lezajlott változásokkal. Abból kiindulva, hogy a hagyományos uradalmakban „falu" névvel csak l sűrűn egymás mellett elhelyezkedő portákból álló települést illették, tisztán formai jegyek alapján a települések nagy részét a szórványtelepülések sorába lehet számítani. Így is tett több, elsősorban gazdaságföldrajzi tanulmány. Másrészt az etnográfiai és történeti kutatásokban nem szabad figyelmen kívül hagyni a néphagyományt, amíg az él. Ez utóbbi értelemben beszélnek falvakról Észtországban a XIX. század végén, melyet a maga részéről a hivatalos közigazgatási felosztás is támogatott. A falvak nagyságának és formájának elemzésekor a meglevő, hivatalos közigazgatási felosztást vették alapul, és e szerint rögzítették a különféle településeket a névjegyzékekben és a térképeken. Ezeken kívül a néphagyomány még sok más „falut" is ismert, porták kisebb vagy nagyobb, sűrűbben elhelyezkedő csoportjait, melyek valójában az igazi falvak részei voltak.

A XIX. század végén az észt falvak új közigazgatási határaikkal észrevehetően nagyobbak voltak, mint a század elején. Átlagosan minden falu területén 18,4 gazdaság volt, s a falvak abszolút nagysága 3—172 gazdaság között ingadozott. Falvak keletkeztek a régi szórványok összevonása következtében és új gazdaságok alapításával is. A növekedés nagy részét a szegényparaszt gazdaságok adták, melyeknek száma különösen a XIX. század második felétől gyarapodott meg. A falvak nagyobbodása és a gazdaságok számának a növekedése, ami új földek művelésbe vételével és az eddig művelt területek intenzívebb hasznosításával járt együtt, a települések általános sűrűsödését eredményezte. Kevésbé gyarapodtak a falvak a régi, sűrűn lakott központokban. Másutt, ahol volt szabad föld új gazdaságok és különösen apró települések létrehozására, ott a falvak számottevően megnövekedtek.

A településformák megváltozását a XIX. század folyamán egyrészt a régi falvakhoz tartozó gazdaságok szétköltözése, másrészt a régi szórványok és az új, szétszórtan elhelyezkedő porták és apró települések falvakhoz való csatolása okozta. Ennek eredményeként megnőtt a laza faluformák aránya. Abban az esetben is, ha a falu régi alaprajza nem, vagy csak kevéssé változott, a kiköltöző porták és az elszórt kis települések hozzácsatolása az addigi egységes faluhoz végeredményben mag köré települt falvak kialakulását hozta. A laza falvak számát növelték azok az új falvak is, melyek a szórványosan elhelyezkedő portákból alakultak ki. Az új, szórványokból álló falvak zsellér- vagy szegényparaszt falvak voltak.

A XIX—XX. század fordulójáról származó, egy versztás topográfiai térképek alapján összeállított térkép a településformák elterjedtségéről *(18. kép)*, egybevetve az azt megelőző periódussal, világosan megmutatja mind a települések sűrűsödését és a falvak számának növekedését, mind ezek formáinak erős felbomlását is. A településformák elterjedési területén Kelet-Saaremaan, Läänemaaban, Észak-Pärnumaaban, Järvamaaban, Nyugat-Virumaaban s másutt is szembeötlőek a mag köré települt falvak. Virumaaban a szabályozás és a tagosítás következményeként a régi, tömör településformákat leggyakrabban szórvány- és láncfalvak váltották fel, melyek Észak-Tartumaaban is előtérbe kerültek. Sok területen, ahol már régebben is megvolt a laza településforma (Nyugat-Saaremaan, Hiumaan, Nyugat-Harjumaaban és Dél-Észtországban), most jelentősen megnőtt a számuk. Nagy számban maradtak meg a régi laza településformák Saaremaan (mag köré települt falvak részeként is) és Dél-Vorumaa számos kis településén. A korábbi tömör alaprajzok a Pejpusz-parti utcás falvakban és a partmenti svédek halmazfalvaiban maradtak meg Vormsiban stb.

(Észtből fordította Erdős Andrea)

IRODALOM

Blumfeldt, E.
1936 *Rootsilisest asustusest Saaremaal* (A svéd településekről Saaremaa szigetén). Ajalooline Ajakiri nr. 3/4. 153—163.
1937 *Keskaja agraarajalugu* (A középkor agrártörténete). Eesti majandusajalugu I. Tartu. 33—108.

Granö, J. G.
1922 *Eesti maastikulised üksused* (Észtország táji körzetei). Loodus, nr. 2, 4, 5. 105—123, 193—214, 257—281.

Johansen, P.
1925 *Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter*. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Bd. XXIII. Dorpat
1933 *Die Estlandliste des Liber Census Daniae*. Kopenhagen-Reval
1936 *Küsimusi Eesti asustusajaloo alalt* (Észtország településtörténetének kérdései). Eesti kool, nr. 1. 23—31.
1937 *Asustuse ja agraarolude areng. Talurahva olund XIV sajandi keskpaiku* (A település és az agrárviszonyok fejlődése. A parasztok helyzete a XIV. század közepén). Eesti ajalugu II. Tartu. 51—76.
1951 *Nordische Mission, Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland*. Stockholm

Laakmann, H.
1939 *Estland und Livland in frühgeschichtlicher Zeit*. Baltische Lande. 1. Bd. Ostbaltische Frühzeit. Leipzig. 204—262.

Laasi, A.
1940 *Ormsös landskapsbild* (Ormsö táji képe). Svio-Estonica 1939. Tartu. 163—223.

Ligi, H.
1961 *Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558—1561)* (Az észt parasztság helyzete és osztályharca a livlandi háború kezdetén (1558—1561). Tallinn

Liiv, O.
1928 *Vene asustusest Alutagusel kuni XVIII sajandi esimese veerandini* (Az Alutaguse-i orosz településről a XVIII. század első negyedéig). Tartu

Moora, A.
1956 *Ajaloolis-etnograafilistest valdkondadest Eestis* (Észtország történeti-néprajzi területegységeiről). In: Eesti rahva etnilisest ajaloost. Tallinn. 212—254.
1964 *Peipsimaa etnilisest ajaloost* (A Peipus-vidék etnikus történetéhez). Tallinn

MOORA, H., LIGI, H.
1970 *Wirtschaft und Gesellschaftsordnung der Völker des Baltikums zu Anfang des 13. Jahrhunderts.* Tallinn

PÄRNA, K.
1940 *Põhja-Harjumaa maasulastik* (Észak-Harjumaa vidéki települései). Tartu Ülikooli LUS aruanded nr. 46. Tartu. 119—164.

RUMMA, J.
1926 *Maasula vorm Kagu-Eestis* (A vidéki települések formája Délkelet-Észtországban). Kasvatus, nr. 3, 4. 75—77, 109—111.

RÄNK, G.
1978 *Das altestnische Dorf.* Acta Baltica, Bd. XI. Jg. 1971. Königstein in Taunus. 147—176.

SCHEIBE, E.
1934 *Siedlungsgeographie der Inseln Ösel und Moon.* München

TARVEL, E.
1975 *Lahema ajalugu (19. sajandi lopuni)* (Lahemaa története a XIX. század végéig). Käsikiri ENSV TA Ajaloo Instituudis. Tallinn

TROSKA, G.
1958 *Mõningaid andmeid saunikute eluasemest Põhja-Eestis (XIX sajandi kaardimaterjali põhjal* (Észak-Észtország falui a XIX. századi térképanyag alapján). ENSV TA Toimetised, 7. kd. Ühiskonnateadused. nr. 4. 264—275.
1974a *Põhja-Eesti külad XIX sajandil* (Észak-Észtország falui a XIX. században). Dissertatsioon ajalookandidaadi kraadi taotlemiseks. Tallinn
1974b *Saaremaa külad XIX sajandil* (Saaremaa falui a XIX. században). ENSV TA Toimetised, 23. kd. Ühiskonnateadused. nr. 3. 273—288.
1979 *Kõlvikute jaotus Põhja-Eestis 19. saj.* (Az észak-észtországi faluk határbeosztása a XIX. század első felében). In: Eesti talurahva majanduse ja olme arengujooni 19—20. sajandil. Tallinn. 7—24.

TROSKA, G., ŠLÕGINA, N.
1976 *Eesti külavormide klassifitseerimisest* (Az észt faluformák osztályozásáról). Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XIX. Tallinn. 101—125.

VASAR, J.
1931 *Soome asustusest Eestis XVII sajandi keskel* (A finn településről Észtországban a XVII. század közepén). Eesti Kirjandus, nr. 11—12. 549—567, 639—652.

Тарвел, Э.
1964 *Фольварк, пан и подданный. Аграрные отношения в польских владениях на территории Южной Эстонии в конце XVI—начале XVII века.* Таллин

Троска, Г.
1971 *Деревни Северной Эстонии в XIX в.* — In: Сельские поселения Прибалтики (XIII—XX вв.). Москва. 82—115.
1975 *О картографировании поселений Северной Эстонии (начало XIX в.)* — In: Этнографическое картографирование материальной культуры народов Прибалтики. Москва. 161—172.
1976 *Поселения прибрежных шведов в Эстонии в XIX в.* Скандинавский сборник XXI. Таллин. 172—187.

Троска, Г., Шлыгина, Н.
1971a *О посвленьях в юго-восточной Эстонии.* — In: Сельские поселения Прибалтики (XIII—XX вв.). Москва. 58—81.
1971b *Особенности развития крестьянских поселений в Вильяндиском районе Эстонии (XVII—XX вв.).* — In: Сельские поселения Прибалтики (XIII—XX вв.). Москва. 28—57.
1975 *О формах эстонских деревень (в связи с вопросами на ртографирования).* — In: Этнографическое картографирование материальной культуры народов Прибалтики. Москва. 147—160.

Gea Troska

DER WANDEL DES ESTNISCHEN SIEDLUNGSSYSTEMS IM 19. JAHRHUNDERT

(Auszug)

Die Autorin fasst die wichtigsten Merkmale des estnischen Siedlungssystems des 19. Jahrhunderts und seine Wandlungen zusammen, wobei sie sich auf ihre eigene, eine ganze Fülle von Quellenmaterial benutzenden Forschungen stützt. Am Anfang des 19. Jahrhunderts unterscheidet sie zwischen zwei Siedlungstypen: den aus 1—3 Häusern bestehenden Streusiedlungen und den aus 3 oder mehr Häusern bestehenden Dörfer (Weiler). Die *2. Karte* zeigt die aus 1—2 Häusern bestehenden Gehöfte im Verhältnis zu der Gesammtheit der Streusiedlungen, die *3. Karte* wiederum die Verteilung der Siedlungen der Größe nach, der Zahl der Häuser gemäß. Die überwiegende Zahl der estnischen Bauersiedlungen ist am Rand der Acker entstanden, und für jene Gebiete, wo die Oberfläche gegliederter war, wie zum Beispiel im Süden, ist die Streusiedlung charakteristisch. Anderswo haben sich eher Dörfer entwickelt, und selbst die Streusiedlungen schließen sich ihnen an. Die zwei Siedlungstypen unterscheiden sich auch in Hinsicht auf die Aufteilung der Felder: Um die Streusiedlungen herum lag der Besitz der einzelnen Familien in einem Stück oder in mehreren zusammenhängenden Stücken, in den Dörfern dagegen benutzte man die Gemarkung in Fluren und Parzellen eingeteilt. Eingehend beschreibt die Autorin die verschiedenen regelmäßigen und unregelmäßigen Aufteilungsmethoden und ihre territoriale Verbreitung. Demnach charakterisiert sie die einzelnen Siedlungsformen des 19. Jahrhunderts; sie sind auf den *4—6. Karten* zu sehen, die Zeichen stehen für die Folgenden: 1. — Haufendorf *(4,5. Bild)* 2. — lockeres Haufendorf *(8. Bild)* 3. — Streudorf *(2. Bild)* 4. — Reihendorf *(6,7 Bild)* 5. — Kettendorf *(9. Bild)* 6. — Straßendorf *(11. Bild)* 7. — Runddorf *(10. Bild)* 8. — um einen Kern herum gesiedeltes Dorf.

Die Veränderung des im 17—19. Jahrhundert verhältnismäßig stabilen Siedlungssystems begann als nach den Leibeigenengesetze von 1816 und 1819 das ganze Landgebiet zum Besitz der Gutsbesitzer erklärt wurde. Nach genauen Messungen hat man die Gehöftsfelder (Acker, Wiesen, Gebüsche) geregelt, und neue, gerade Grenzlinien zwischen Fluren und Parzellen gezogen. Zu dieser Zeit ging auch die Einverleibung der Dorfsfelder vor sich, die die Ausbreitung der gutsherrschaftlichen Betriebe bezweckte. Die Einwohner vieler aufgelösten Dörfer haben auf anderen Gebieten des Herrschaftsgutes Streusiedlungen gegründet. Mit nur geringer Zeitverschiebung zwischen Nord- und Süd-Estland sind Bauersiedlungen oder Teilsiedlungen um die Felder herum entstanden, die ihnen zugewiesen worden waren, oder schon früher ihnen gehört hatten. Die Grundkomassierung ab 1834 bedeutete eine wesentliche Veränderung, die praktisch die massenhafte Zersplitterung der estnischen Dörfer herbeiführte. An Stelle der früheren Haufen- und Reihendörfer sind solcherweise Streu-, Ketten- und um einen lockeren Kern herum gesiedelte Dörfer entstanden. In Süd-Estland, wo man die Häuser wegen Kostersparnis (Sparsamkeit) auf ihren ursprünglichen Stellen gelassen hatte, war das Siedlungsbild weniger verändert.

Diesen Umwälzungen zufolge hat auch der Begriff des Dorfes einen neuen Inhalt bekommen. In den verwaltungsmäßig und territorial vereinigten gutsherrschaftlichen Bezirken bot die Einteilung in Dorfgemeinden eine Grundlage für das Weiterleben der Dorfstraditionen. Seit Mitte des 19. Jahrhunderts begann jedoch die Unterscheidung zwischen Dörfern und Streusiedlungen zu verschwinden, denn bei der festen territorialen Abgrenzung war das zusammenhängende Wohngebiet kaum mehr von Belang. Das bedeutete auch das Wachsen der durchschnittlichen Dorfsgröße und die Verbreitung der lockeren Dorfsformen. Siehe 6. Landkarte (Zeichen wie bei 4—5.).

Ruth-E. Mohrmann

A városi népi kultúra kvantitatív elemzésének lehetőségei és határai

Három északnémet esettanulmány

Amikor, immáron négy évvel ezelőtt, az Ethnologia Europaea münsteri 10. munkaülésén Klaus Roth *Historische Volkskunde und Quantifizierung* (Történeti néprajz és kvantifikáció) címen tartott előadást, ez a téma még az európai etnológusok számára is messzemenően új volt (Roth, 1980). Bár akadt már néhány előfutár a szakmában — legyen szabad megemlékezni H. Cox és Matti Sarmela munkáiról az 1972-es Ethnologia Europaea-ban —, ezek jószerivel követők nélküli kezdeményezések maradtak. Günter Wiegelmann tanulmánya Északnyugat-Németország falusi tárgyi kultúrájának újítási szakaszairól 1976-ban, egyike volt az első olyan néprajzi munkáknak, melyek kvantifikációs módszereket következetesen alkalmaztak. Wiegelmann megfelelő előmunkálatok híján csupán szűk forrásanyagra támaszkodhatott ugyan, a falusi tárgyi kultúrában jelentkező innovációs folyamatokról és újítási hullámokról mégis olyan fontos hipotézist állított fel, melyek azóta néhány további munkának is kiindulási pontjául szolgáltak.

Mégsem lehet azt mondani, hogy ma a kvantifikációs módszerek az európai etnológiában széles körben elterjedtek volnának és számos kutató használná azokat. De az kétségtelen, hogy a szakmánkban kvantitatív módon elemzett kutatási területek és problémafelvetések időközben sokrétűbbek és változatosabbak lettek. Sok etnológus azonban még mindig visszariad attól, hogy az értelemszerűen kvantitatív módszerekkel megoldható problémák esetében is a „keményebb", kvantifikációs módszerekhez nyúljon, másrészt viszont az is kétségtelen, hogy a kultúratudományok területén sok olyan kérdéskomplexum van, melyeket érdemesebb és ésszerűbb „lágy", kvalitatív módszerekkel megoldani. Azt csak épp megemlítem, hogy a két módszertani megközelítés összeillesztése-összekapcsolása, vagy legalábbis ennek a lehetőségnek a végiggondolása sok további kutatási problémában haszonnal és sikerrel kecsegtet (vö. Kaschuba—Lipp, 1983).

A jellegzetesen kvantitatív problémának tekinthető kutatási problémák palettája a történeti és a jelenkutató néprajzban Klaus Roth szerint rendkívül széles: „a tér-időbeli és szociokulturális struktúrák és folyamatok, az ezeket meghatározó tényezők, társadalmi, regionális vagy etnikai csoportoknak, tárgyaknak vagy tárgyegyütteseknek összehasonlító vizsgálata, valamint e csoportok kategóriáinak vagy osztályainak felderítése". Roth szerint tipikusan olyan kutatási problémák, melyeket kvantifikációs módszerekkel többnyire jobban és megbízhatóbban lehet megoldani, mint hagyományos módon (Roth 1980: 40).

Egyelőre a történeti néprajzban még gyakrabban választják a kvantifikációs módszereket mint a jelenkutatásban, ami nemcsak a problémafelvetés-

től, hanem a felhasznált forrásoktól is függ. Csak egy elég nagyszámú forrás homogenitásának és összehasonlíthatóságának megállapítása, azaz egy egész csomag forráskritikai kérdés előzetes tisztázása jogosíthat fel kvantitatív módszerek alkalmazására. Másképp fogalmazva ez azt jelenti, hogy a kvantitatív elemzésre alkalmas történeti forrásoknak szisztematikus felépítésűeknek, önmagukban számszerűeknek vagy könnyen kvantifikálhatóaknak és viszonylag egyneműeknek, azaz ugyanolyan eredetűeknek és megfelelően nagy számúaknak kell lenniök. Klaus Roth azokhoz a történeti forrásokhoz, amelyek ezeknek a követelményeknek megfelelnek, és amelyek a kultúratudományi kutatások számára jó hatásfokkal hasznosíthatók, számítja mindenekelőtt a statisztikákat és a demográfiai forrásokat mint az anyakönyveket, házassági- és keresztelési nyilvántartásokat, a számadáskönyveket és beírókönyveket, a készlet- és földnyilvántartási könyveket, mindenféle leltárt, valamint az inventáriumokat, végrendeleteket, osztozkodási jegyzőkönyveket. Kevésbé alkalmasak ezzel szemben az olyan források, mint bírósági- és tanácsjegyzőkönyvek, valamint határozatok, rendeletek, hivatali jelentések és hasonlók, melyek önmagukban is kevésbé szisztematikusak és homogének (Roth, 1980: 40).

Az, hogy a Roth átfogó listája szerinti kvantifikálható történeti források a kvantitatív elemzés számára valóban alkalmasak lennének, nem maradt ellentvetés nélkül. Legelőször Karl-S. Kramer minősítette a Klaus Roth előadását követő vitában a számadáskönyveket, tehát egy jellege szerint határozottan numerikus karakterű forrást a kvantitatív elemzés számra teljességgel alkalmatlannak. Éppen ezekben a forráscsoportokban hiányzik a megkövetelt homogenitás, mondta, és az azon alapuló összehasonlíthatóság, azonkívül a népi kultúrára vonatkozó legfontosabb adalékaik éppen nem a kemény számokban rejlenek hanem csak beleérző interpretációval és hermeneutikus megközelítéssel tisztázhatók és fejthetők ki (lásd Kramer, 1978: utóirat). Az inventáriumok forráscsoportját, mindenekelőtt az abban az időben a Klaus Roth által felhasznált hagyatéki leltárokat (Roth 1977; 1979) legújabban Dietmar Sauermann és munkatársai aprólékos kritikának vetették alá, és erősen kétségbe vonták kvantitatív elemzésre való alkalmasságukat. Inkább megbízhatatlanságukat és inhomogenitásukat hangsúlyozták, semmint rendszeres összehasonlíthatóságukat (Homoet—Sauermann—Schepers 1982). Ezek vitathatatlanul súlyos kifogások, melyeket nem lehet könnyedén félretolni. Egészen biztos, hogy Karl-S. Kramer egyik, ha ugyan évtizedes tapasztalataival nem a legalaposabb ismerője éppen a számadáskönyvek forráscsoportjának és Dietmar Sauermann is bebizonyította, hogy járatos a levéltári forrásokban.

Ha a következőkben éppen ezeket a forráscsoportokat, azaz az inventáriumokat és számadásokat akarjuk forrásértéküket és a városi népi kultúra kvantitatív elemzésére való alkalmasságukat illetően megvizsgálni, nem hagyhatjuk figyelmen kívül ezeket a határozott kritikai ellenvetéseket.

Hadd mondjam el röviden, miről fogok beszélni a következőkben. Az a szándékom, hogy különféle levéltári források kvantitatív elemzésének segítségével a városi népi kultúráról megállapításokat tegyek. Három várossal és három forráscsoporttal fogok foglalkozni, először Braunschweiggel, a régi Hanza-várossal és inventáriumokkal, másodszor Wilsterrel, egy holsteini mezővárossal Hamburg közvetlen közelében és szabálysértési jegyzőkönyvekkel, harmadszor pedig a Hollandia határán fekvő Papenburggal, egy Ems-vidéki mocsár- és lápterületéssel, és számadáskönyvekkel. A vizsgált időszak főként a XVII. és XVIII. század.

Egy olyan kísérlet, amely egy város teljességét minden kulturális megnyilvánulásában kvantifikációs eljárással próbálná elemezni, eleve kudarcra volna ítélve. Egy ilyen kísérlet egy Papenburg vagy Wilster nagyságrendű közösségnél még a lehetőségek határán belül lehet, ezt azonban egy Braunschweig nagyságrendű és jelentőségű város esetében aligha lehetne megvalósítani és nem is volna sok értelme. Ez azt jelenti, hogy kvantitatív elemzésekkel, melyek magától értetődően nagyszámú forrást követelnek meg, a városi népi kultúrának csak részaspektusai tárgyalhatók. Az ilyen tömegű források elemzésére szolgáló módszertani eszköztár az egyre szaporodó dolgozatok ellenére a néprajzban még nincs eléggé kidolgozva és kielégítően kipróbálva, még akkor sem, ha a társadalom- és gazdaságtudományok szélesebb kutatási gyakorlatát is figyelembe vesszük. Ezért lehet jogosult, ha a következőkben három, inkább egymástól elütő kvantitatív megközelítési módot követünk. Kétségtelen, hogy ez a diszparitás szükségszerűen következik már a különböző forráscsoportokból is. Így a három alapul vett forrásfajta a személyek különböző köreibe, ezáltal társadalmilag különféleképpen elhelyezkedő kulturális komplexumokba enged betekintést.

Az inventáriumok, azaz egy személy, család vagy egy gazdaság összes ingó és ingatlan javait felsoroló listák, melyek már az egyes források esetében is kvantifikálható adatok tömegét tartalmazzák, vagy — mint esetünkben — a gyámsági inventáriumok, természetük szerint minden városi és falusi társadalmi rétegnél elvárhatók és meg is találhatók (l. MOHRMANN, 1980; VAN DER WOUDE—SCHUURMAN 1980).

A szabálysértési jegyzőkönyvek, vagyis a jegyzékszerűen vezetett, a helyi rendbontásokból és rendőri kihágásokból származó büntetéspénzek bevételi könyvei ezzel szemben a bennük szereplő személyeknek inkább egy negatív kiválasztását nyújtják. Így, hogy egy mai példával éljek, vannak államügyészek és bírák is, akiket gyorshajtásért, vezetés közbeni ittasságért és egyéb vétségekért pénzbüntetésre ítéltek. És minden tisztességes polgár ki van téve a veszélynek, hogy egy ilyen aktában szerepeljen — legalábbis mint áldozat. A negatív kiválasztás nem azt jelenti, hogy ezzel társadalmilag deklasszált személyek körét ragadjuk meg mindenféle ügyködésében, hanem valami mást. Amíg az inventáriumokból az olvasható ki, ami van, elsősorban egy egyén vagy egy család anyagi keretein belül, addig a szabálysértési jegyzőkönyvek azt mutatják, aminek nem lett volna szabad megtörténnie — jobbára a társadalmi cselekvés, az interperszonális kommunikáció területén.

Megint egészen másfajta darabot vágnak ki a valóságból a számadáskönyvek és másként tagolják azt. Ezekben a valamely hatóság vagy uraság által vezetett évi számadásokban személyek olyan csoportjai bukkannak fel, akik vagy mint szolgáltatásra kötelezettek, vagy éppen, másfelől, mint díjazásra jogosultak foghatók meg. Láthatóvá válik tehát mindenekelőtt az alárendelteknek a felsőbbséghez való viszonya, a pénz- és terménygazdálkodás aspektusából (GÖTTSCH, 1983).

A három forráscsoport tárgyi mondanivalójának és a bennük megragadott és körülhatárolt személyek körének különbözősége természetesen azt is meghatározza, hogy ezek mindegyike máshol elhelyezkedő kérdésekre és problémákra tud választ adni. Amennyiben ezek a források megfelelően hosszú időszakra terjednek ki, ami a mi három példánk esetében így van, megállapításokat tesznek lehetővé időbeli változásokra, kulturális folyamatokra, innovációra és regresszióra vonatkozóan is. Ha e források társadalmilag is egyértel-

műen meghatározhatóak — esetünkben elegendő mértékben csupán az inventáriumoknál — akkor még a társadalmi változások, a társadalmi csoportosulások és a városi népi kultúra réteg szerinti különbségei is elemezhetőek.

Engedtessék meg nekem, hogy most már a példákra térjek. A legalaposabban mind ez ideig első példámat, Braunschweig város inventáriumait dolgoztam fel. A Günter WIEGELMANN által vezetett „A városi-polgári kultúra szétterjedése a XVII. századtól a XX. századig" című kutatóvállalkozás keretében megtörtént a braunschweigi városi intentáriumok, melyek a XV—XIX. századtól rendelkezésre állnak, — és nemcsak ezek — kódolása a bennük foglalt információk legnagyobb részével, továbbá számítógépbe táplálásuk és statisztikai értékelésük (a projekt leírását lásd WIEGELMANN, 1981; 1982; MEINERS—MOHRMANN-ROTH 1980). A lehetséges és végrehajtott kvantitatív értékelések (vö. ROTH, 1979; MOHRMANN 1979; 1984) sokaságából most csak egy szempontot szeretnék kiragadni, mégpedig a lakáskultúrában és a tárgyi kultúra kialakításában mutatkozó társadalmi különbségeket. Bemutatásomat a XVII. századra korlátozom, a 148 értékelhető inventáriumra, ami kétségtelenül elég csekély szám a korabeli Braunschweig nagyságát és jelentőségét tekintve (Braunschweig Városi Levéltár A I 4 Ratsarchiv, Mappe 1—13).

A városnak a XVII. században kb. 15 000 lakosa volt, öntudatosan tárgyalt a császárral és a birodalommal, és hatalmas pénzügyi áldozatok árán ugyan, de képes volt megvédeni magát a harmincéves háború megszállásai, rombolásai ellen. A büszke Hanza-város gazdasági virágkora azonban már a XVI. század 80-as éveiben véget ért. Egy évszázaddal később, 1671-ben, politikai és gazdasági hanyatlása befejeződött, a város urának, Braunschweig-Wolfenbütten hercegének való alávetésben. Az öntudatos polgárvárosból abszolutisztikus hercegi és székváros lett. Mégis, Braunschweig a XVII. században Alsó-Szászország legjelentősebb városa volt, gazdag város, nagy vagyonú polgárcsaládokkal, mely vagyonok alapját természetesen a korábbi évszázadokban vetették meg. A városi lakosság 1659-ig három, ezt követően négy rendre tagolódott: a zárt összeházasodás és a beleszületés által csak 1569-ben elhatárolt „nemzetségekre", az első rend patriciusaira; azokra, akik a második rendet alkották, az ún. Fehér Gyűrű családjaira; harmadik rendként a céhbeli kézművesekre, és a polgárság legalsó rétegére, a negyedik rend nem kézműves foglalkozásúira (SPIESS 1966: 465 ff).

Kétségtelen, hogy ez a rendi tagolódás a XVII. században már sok tekintetben túlhaladott volt és az idő kikezdte, mégis tovább élt számos városi rendeletben, amelyek éppen a tárgyi kultúra rendi jellegére vonatkoztak. Így pl. a híres, 1653-ból származó, a bútorok színezésére vonatkozó rendeletben: piros egyedül az első rendnek, a piros és zöld a második rendnek volt megengedve, a harmadiknak zöld bútorral, a negyediknek pedig még „csekélyebb színekkel" kellett megelégednie (Braunschweig Városi Levéltár, B I 3 Bd. 21, 1 p. 62—64; DENEKE 1969: 50).

A második rend újabb felső rétegének, a Fehér Gyűrű családjainak még az elnevezése is a tárgyi kultúra szempontja szerint jött létre: csak az első rend asszonyai viselhettek, ékszereik legfontosabb részeként, egy ún. „arany szilánkot" — egy aranyfüggőt (gülden inhengsel), míg a második rend asszonyai csak ezüstöt, heraldikusan szólva fehéret hordhattak (SPIESS 1966: 467). A szociokulturális elhatárolás és kirekesztés mindkét szempontja, az egyes rendeknek központilag előírt bútorszínek és ékszerformák, szokatlanul

világosan kiolvashatók az inventáriumokból, bár inkább az előírások be nem tartásából, mint tiszteletben tartásukból. Ezt a problémakört itt mindenesetre nem tárgyaljuk tovább, mert éppen ezek, a rendek között lezajló szociokulturális folyamatok csak feltételesen bizonyulnak kvantitatíve megoldható problémáknak. „Lágy" módszerek itt jobb eredményekhez vezettek (MOHRMANN 1984c).

Most mégis megjegyzések néhány számhoz. Éppen a fent vázolt tényekre tekintettel — miszerint az első rendbe a születés jogán kerülhetett valaki, tehát függetlenül a gazdagságtól, hatalomtól és tekintélytől, ezzel szemben viszont a második rend éppen egy újabb, tetterő, ügyesség és tekintély révén hatalomra jutott felső réteget testesített meg — különös figyelmet érdemelnek a közöttük mutatkozó szociokulturális különbségek. Gazdaságilag a második rend gyakran az első fölött állt. De míg az első rend inkább hosszú távon szerzett és hosszú távra befektetett vagyonra támaszkodott, földjáradékra, hűbéri birtokokra, tizedekre, bányarészvényekre, a második rendnél inkább rövid lejáratú kereskedelmi és hitelügyletekbe fektetett vagyont találunk, ami összegében azonban nemegyszer felülmúlta az első rend „ősi" vagyonát.

A két rend között a különbségek a gazdasági potenciált illetően egyes esetekben ugyan súlyosak voltak, összességükben azonban csekélyeknek mutatkoznak, a tárgyi felszerelésben viszont annál jobban kitapinthatóak[1] *(1—3. táblázat)*. A második rend értékei nem egy tárgycsoportban felülmúlják az első rend értékeit, sőt ezek, számos tárgyegyüttesben, még feleakkorák sincsenek. Ha azonban a második rend asszonyai díszíthették is magukat a számukra tilos aranyékszerekkel és férjeik üzleti könyvei is különlegesen magas tőkét mutathattak ki, lakáskultúrájuk tárgyi keretei semmiesetre sem érték el a régi nemzetségek színvonalát. Ezek már a XVI. század 80-as éveitől mennyiségben és minőségben olyan szintet értek el, amit a második rend a következő század közepéig is csak néhány esetben tudott megközelíteni, az ezt követő stagnáló és hanyatló korban pedig már egyáltalán nem.

Bár a gazdasági adatok igen világos határt húznak a második és a harmadik rend között, feltűnő, hogy a harmadik rend, tehát a céhbeli kézművesek, egyes tárgycsoportokkal, pl. szekrényekkel, padokkal és faedénnyel dúsabban vannak ellátva, mint a második rend.

A negyedik rend messze alacsonyabb számértékeivel még semmiképpen sem értük el a korabeli branschweigi lakáskultúra legalsó szintjét. A negyedik rend tagjai is polgárok voltak ugyanis, példáinkban takácsok, kertészek, fazekasok, gombkötők és cipészek. Mellettük viszont gondolnunk kell még a polgárjog nélküli lakosok nagy számára, akiknek tárgyi kultúrát illető ellátottsága sok esetben bizonyára alatta maradt a negyedik rendének.

Ez esetben egy kevésbé a rendek, mint inkább a foglalkozások, mesterségek szerinti finomabb beosztást kellene alkalmaznunk. Ez láthatóvá tehetné, hogy a tisztán rendek szerinti csoportosításon túl a XVII. században még a mesterség szerinti társadalmi tagolódásoknak egész tömege nem érvé-

[1] A táblázatokban egymás alatt, egymástól megkülönböztetve adjuk egy-egy tárgykategóriában a darabszámot (a példányok számát) és utána azoknak a tételeknek a számát, amibe a leltárak a tárgyakat összefoglalják. A tételek száma így többé-kevésbé megadja a tárgyféleségek számát és jelzi azokat az egységeket (pl. bútorgarnitúráknál 6 szék, asztalneműi- és evőeszköz-készletek), amelyeket a leltározók használtak.

1. táblázat

Tárgycsoportok rendek szerinti átlagértéke, — Braunschweig város, XVII. század (n = 148)

	Össz-átlag-érték	Maximum	1. rend (n = 23)	2. rend (n = 28)	3. rend (n = 52)	4. rend (n = 45)
Tárolóbútorok						
— szekrényfélék						
— darabszám	5,3	69,0	11,6	4,2	5,4	2,5
— tételszám (tárgyféleség)	2,1	14,0	4,0	1,7	2,1	1,4
— ládafélék						
— darabszám	12,1	85,0	27,1	11,7	10,3	6,8
— tételszám	3,7	10,0	5,3	3,8	3,7	2,8
— polcfélék						
— darabszám	2,8	78,0	3,5	0,4	4,6	1,6
— tételszám	0,5	5,0	1,0	0,2	0,5	0,2
Asztalok és ülőbútorok						
— asztalfélék						
— darabszám	6,5	54,0	12,8	7,6	6,2	2,8
— tételszám	1,9	8,0	2,7	1,8	2,0	1,4
— székek						
— darabszám	14,9	101,0	26,9	15,8	16,1	7,0
— tételszám	2,0	8,0	2,9	2,0	2,0	1,6
— padok						
— darabszám	2,8	28,0	4,3	2,3	3,2	1,8
— tételszám	1,0	3,0	1,5	0,9	1,6	0,8
Fekvőhelyek, ágyak						
— fekvőhely-féleségek						
— darabszám	8,1	50,0	15,7	9,1	8,0	3,8
— tételszám	2,4	9,0	3,8	2,2	2,4	1,6
— ágyak						
— darabszám	33,0	152,0	58,7	40,6	32,9	15,0
— tételszám	3,9	7,0	4,7	3,6	4,1	3,4
Ágy és asztalnemű, háztartási fehérnemű						
— fehérnemű összesen						
— darabszám	76,4	467,0	158,8	89,5	71,6	31,6
— tételszám	4,0	7,0	5,2	3,9	4,4	3,0
— ágynemű						
— darabszám	26,3	135,0	54,8	29,9	24,5	11,6
— asztalnemű						
— darabszám	16,0	272,0	41,4	17,7	12,5	5,9
— abroszok	13,2	114,0	26,1	16,1	12,2	5,9
— szalvéták	2,8	158,0	15,3	1,6	0,3	0,0
— kéztörlők	18,2	90,0	32,6	23,4	18,6	7,2
— luxus-fehérneműk						
— darabszám	1,0	20,0	2,5	1,4	0,9	0,2
— lakástextíliák						
— darabszám	3,9	42,0	13,8	3,2	2,2	1,0
Lámpák, órák, lakásdíszek						
— lámpák						
— darabszám	7,1	47,0	13,8	8,5	6,9	3,0
— tételszám	1,6	5,0	2,2	1,8	1,7	0,9
— órák						
— darabszám	0,3	9,0	0,8	0,3	0,2	0,1
— tükrök	0,8	10,0	1,8	0,9	0,7	0,4

1. táblázat folytatása

	Összátlagérték	Maximum	1. rend (n = 23)	2. rend (n = 28)	3. rend (n = 52)	4. rend (n = 45)
— lakásdíszek, dekoráció						
— darabszám	29,3	195,0	67,2	35,7	24,4	11,5
— tételszám	3,5	15,0	6,8	3,7	3,2	2,1
— képek	4,8	79,0	13,9	7,8	1,4	2,0
Személyes tárgyak						
— darabszám	15,9	88,0	34,0	18,3	15,5	5,7
— tételszám	1,6	8,0	3,2	1,6	1,7	0,8
— Játékfélék, hangszerféleségek						
— darabszám	0,8	16,0	2,3	0,5	0,9	0,2
— Íróalkalmatosságok						
— darabszám	2,3	42,0	6,3	2,1	2,0	0,8
— Fegyverek						
— darabszám	3,7	38,0	5,4	4,9	3,8	2,1
— Könyvek	52,2	952,0	155,0	87,7	21,2	13,5
— Arany- és ezüsttárgyak (ékszer, balzsamos szelence pecsétnyomó stb.)						
— darabszám	7,1	109,0	21,4	5,8	5,8	2,2
— Zsebkendő	6,1	72,0	12,8	7,4	5,8	2,4
Egészségügyi és higiéniai tárgyak						
— darabszám	4,2	49,0	10,1	4,5	4,0	1,3
— tételszám	1,9	11,0	3,5	1,9	1,9	0,9
Háztartási munkaeszközök						
— darabszám	3,5	48,0	7,4	2,5	3,8	1,9
— tételszám	1,7	9,0	2,8	1,4	1,7	1,2
Tálaló- és evőeszközök						
— ezüstedények						
— darabszám	15,5	97,0	37.5	18,0	13,8	4,6
— tételszám	2,9	20,0	7,8	3,1	2,6	0,7
— ónedények						
— darabszám	64,4	232,0	112,2	69,9	62,2	39,0
— tételszám	5,9	16,0	7,9	5,9	5,7	5,1
— faedények						
— darabszám	17,5	64,0	22,1	13,5	20,2	14,7
— tételszám	1,3	6,0	1,7	1,0	1,4	1,1
— üvegedények						
— darabszám	7,9	103,0	17,4	14,5	4,6	2,6
— tételszám	0,8	6,0	1,7	1,0	0,5	0,4
— korsó- és kancsóféleségek						
— darabszám	24,9	143,0	44,8	25,7	24,9	14,2
— tételszám	2,5	5,0	3,1	2,7	2,5	1,9
— evőeszközök						
— darabszám	15,4	96,0	25,4	13,0	15,8	11,3
— tételszám	1,3	4,0	2,1	1,3	1,4	0,8
— tálféleségek						
— darabszám	34,5	113,0	64,4	36,9	32,5	20,1
— tételszám	1,8	6,0	2,6	1,9	1,7	1,5

2. táblázat

Tárgyegyüttesek rendek szerinti átlagértéke, Braunschweig város, XVII. század (n = 148)

	Összátlagérték	Maximum	1. rend (n = 23)	2. rend (n = 28)	3. rend (n = 52)	4. rend (n = 45)
Összes ingóságok	90,3	547,0	172,0	99,4	90,7	42,3
Ingóságok tételenként	18,9	72,0	28,9	17,9	19,4	13,8
Evő- és ivóedények, asztalneműek összesen						
— darabszámban	147,5	584,0	253,7	161,5	144,8	87,4
— tételenként	13,0	43,0	19,8	13,4	12,7	9,5
Régi edény						
— darabszám	24,5	136,0	39,2	22,2	25,7	16,9
— tételszám	2,7	11,0	4,0	2,5	2,8	1,9
Írásra alkalmas bútorféleségek						
— darabszám	1,3	16,0	2,8	1,1	1,4	0,6
— tételszám	0,8	4,0	1,4	0,9	0,8	0,5
Gyermekbútorok						
— darabszám	3,4	37,0	7,8	4,1	3,1	1,0
— tételszám	1,4	6,0	2,8	1,5	1,5	0,7

nyesült. Több figyelmet kellene fordítani az időbeli keretekre is. Csak röviden említem, hogy a feldolgozott inventáriumok 80%-a a század első feléből származik, s ezáltal túlnyomórészt a harmincéves háború időszakának kora újkori lakáskultúráját dokumentálja.

Engedjék meg, hogy itt félbeszakítsam a braunschweigi példát és röviden összefoglaljam az inventáriumok kvantitatív elemzésének lehetőségeit és határait. Az inventáriumok osztály és szakmák szerint tagolt kiértékelése értékes felvilágosításokat adhat a kora újkori városi lakosság tárgyi kultúrájáról. Az egyes témacsoportokban a szociokulturális különbségek világosan megragadhatók. Megmutatkozik, hogy az egyes tárgyegyüttesek összetételét, méretét, valamint az egyes tárgykategóriák kitöltésének mértékét, a rendi hierarchiában elfoglalt hely messzemenően előre meghatározza.

Nem beszéltem az időbeli változásokról, az újítások bevezetéséről és elterjedéséről, ami egyébként azt követelte volna — legalább Braunschweiget illetően —, hogy erősebben terjeszkedjen ki mind a XVI., mind pedig a XVIII. és XIX. századra. Mert — hogy most csak a XVI. századról szóljak — a lakásviszonyokban a legfontosabb újítások, így mindenekelőtt a lakásfunkciók differenciálódása, ekkor zajlott le: elfordultak a több funkciójú és nagy helyiségektől (Diele és Saal) az egy funkciójú kisebb terek, elsősorban a szoba (Stube) kedvéért, a bútorzatban a legfontosabb újítás a ruhásszekrény bevezetése, Braunschweigben szintén jóval 1600 előtt, az 1570-es években már megfigyelhető. Az időbeli változást lehetőség szerint mindig társadalmi szempontok bevonásával kell vizsgálni, ami nyilvánvalóvá teszi a tömérdek egyidejű egyenlőtlenséget.

3. táblázat

A fém házi felszerelés átlagértékei, pénzérték és súly szerint, Braunschweig város, XVII. század (n = 148)

	Összátlagérték	Maximum	Minimum	1. rend (n = 23)	2. rend (n = 28)	3. rend (n = 52)	4. rend (n = 45)
Aranyozott ezüst Guldenben (n = 11)	167	432	23	255 (n = 2)	189 (n = 6)	65 (n = 3)	—
Aranyozott ezüst Latban (n = 24)	179	480	11	236 (n = 10)	201 (n = 8)	58 (n = 5)	49 (n = 1)
Ezüst Guldenben (n = 27)	152	497	2	200 (n = 6)	187 (n = 9)	129 (n = 9)	17 (n = 3)
Ezüst Latban (n = 72)	184	916	2	282 (n = 17)	221 (n = 16)	157 (n = 29)	37 (n = 10)
Ón Guldenben (n = 38)	58	202	7	73 (n = 5)	75 (n = 10)	70 (n = 13)	18 (n = 10)
Ón Fontban (n = 80)	216	894	21	256 (n = 13)	328 (n = 14)	236 (n = 29)	106 (n = 24)
Réz Guldenben (n = 35)	28	131	1	32 (n = 5)	29 (n = 8)	37 (n = 13)	10 (n = 9)
Réz Fontban (n = 70)	96	713	1	88 (n = 12)	119 (n = 12)	131 (n = 26)	43 (n = 20)
Sárgaréz Guldenben (n = 34)	20	65	1	37 (n = 4)	26 (n = 9)	18 (n = 14)	4 (n = 7)
Sárgaréz Fontban (n = 71)	70	254	2	97 (n = 12)	101 (n = 12)	72 (n = 28)	28 (n = 19)

Így tehát az inventáriumokkal adott egy olyan forrás, mely megfelelő sűrűség és érvényesség esetén fontos felvilágosításokat adhat az anyagi kultúra időbeli és térbeli, valamint társadalmi rétegek szerinti változatairól — ez azonban kétségtelenül csak egy szelete a kora újkori mindennapi kultúrának, még ha fontos szelete is. E forráscsoport segítségével éles, fürkésző pillantást vethetünk ugyan a kora újkori városi társadalom konyhájába és pincéjébe, kamrájába és szekrényébe, mégis, ezek az emberek számos lényeges vonatkozásban rejtve maradnak tekintetünk elől. Társadalmi cselekvéseiket és tetteiket, mentális diszpozíciójukat nem lehet puszta számokkal megfogni, — ezek a tárgyak mögött, amelyekkel magukat körülvették, csak feltételesen derengenek föl.

Fölmerül tehát a kérdés, hogy a mindennapi életvitelnek ezt az utóbbi területét, annak társadalmi kommunikációs mintáit, más forráscsoportok kvantitatív elemzésével megközelíthetjük-e. Ezzel rá is térek a második forráscsoportra és a második városra.

Wilster városára vonatkozóan 1977-ben számszerűen is feldolgoztam mindazokat a szabálysértési jegyzőkönyveket, amelyek 1586-tól 1858-ig rendelkezésre álltak (MOHRMANN 1977; l. még MOHRMANN 1976). Itt megint szeretnék csak a XVI. és a XVII. századra korlátozódni, mivel a szabálysértési bejegyzések rendszere a XVIII. században erősen megváltozott, így a hosszabb időre szóló összehasonlítás nem biztosított.

Már föntebb rámutattam, hogy a szabálysértési jegyzőkönyvek a személyek egy körét negatíve választják ki, szemben az inventáriumokkal, melyektől a lakosság reprezentatív keresztmetszete várható. Ugyanez csak fenntartással áll a mindennapi életnek arra a szeletére, amit ez a forrás feltár. Ugyanis ezekben a följegyzésekben éppen nem a norma, a hétköznapi, az állandóan ismétlődő életviteli szokás jelenik meg. A normát, a mindennapokat sokkal inkább a „hallgatásból" kell kikövetkeztetni, ahogy ezt szemrehányásként a forrásoknak ezzel a fajtájával szemben újra és újra felvetik. Én azonban továbbra is meg vagyok győződve ezeknek a jogi jellegű forrásoknak az értékéről, melyek a népélet egy olyan fontos területét dokumentálják, melyről ilyen szemléletes és valóságközeli tanuságok egyébként hiányoznak.

A kvantitatív elemzésnek milyen lehetőségeit kínálja tehát ez a forrás? Az inventáriumokkal szemben, melyek a foglalkozást és/vagy a társadalmi helyzetet legtöbbször közvetlenül megnevezik, vagy nagy valószínűséggel kikövetkeztethetővé teszik, a szabálysértési jegyzőkönyvekben megnevezett személyeknél legtöbbször hiányzik társadalmi hovatartozásuk megjelölése. Amennyiben tehát nem használunk fel kiegészítő forrásokat az értékelésnél, csak a puszta nevekre — s az ebből adódó nemek szerinti megkülönböztetésre hagyatkozhatunk. A szociokulturális különbségek elemzése egy rendileg tagolt városi lakosságban tehát nem kecsegtet sok reménnyel.

Bölcsebb dolognak tűnik tehát, ha a büntetési alkalmakból indulunk ki és ezeknek a segítségével kérdezünk a kulturális folyamatok mintái után. Hogy ezáltal a népélet központi aspektusait is megragadhatjuk-e, ezt a kérdést egyelőre hagyjuk nyitva.

Hála Norbert ELIAS idevágó munkáinak, igen sokat tudunk a középkor és a korai újkor emberének mienktől igen eltérő indulati struktúrájáról. Az erős érzelmeken való uralkodás — így tudjuk ma — hosszú civilizációs folyamat eredménye, mely folyamat abban az időben még kezdeti stádiumában volt. Vitathatatlan, hogy ez a folyamat hosszú, és sem a kezdetét megnevezni, sem a végét lezárni nem lehet egyértelműen (ELIAS, 1978; különösen a 267. és a következő lapok). Ennek a folyamatnak egy szakasza azonban kétségkívül kiolvasható a szabálysértési jegyzőkönyvekből, melyek (l. *1. kép*) az esetek több mint kétharmadában garázdaságból fakadó testi sértéseket toroltak meg. Persze, én módszertani okokból nem tartom megengedhetőnek, hogy a görbe menetéből e folyamat szakaszolására következtessünk. Így mindenekelőtt nem áll rendelkezésre semmiféle egzakt adat a korabeli Wilster lakóinak számáról, mely a relatív gyakoriság kiszámítását lehetővé tenné. Ismeretes azonban a XVII. század eleji erős népességnövekedés, és a XVII. század végi erős népességcsökkenés, úgyhogy a görbe alakulása ennek alapján erősen relativizálódik. Bizonytalan a XVIII. századi folytatás is, mert például nyitott

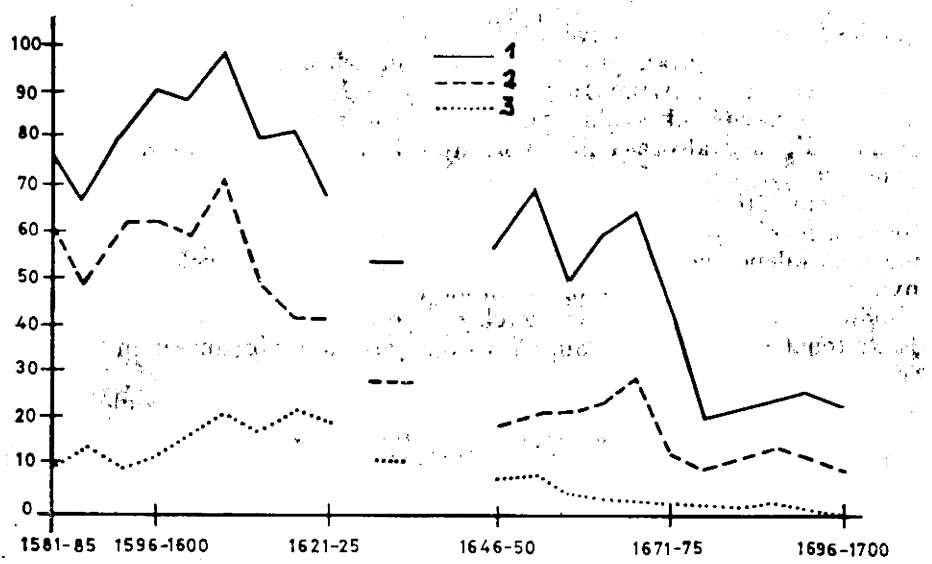

1. kép. Szabálysértési eljárások Wilsterben, 1581—1700. A vízszintes tengelyen az évszámok, a függőleges tengelyen az esetek évenkénti számának átlaga, öt-öt évből számítva. Jelmagyarázat: 1 = a szabálysértési bejegyzések teljes száma, 2 = testi sértések, 3 = = becsületsértések. (MOHRMANN, Ruth-E. 1977 nyomán)

kérdés, hogy vajon az akkor az „erőszak" rovatban felsorolt vétségek egyenlőek-e azokkal a garázdaságokkal, melyeket a XVII. században még olyan színesen, mint „vérző" és „száraz" sérüléseket, mint „véres", „barna" és „kék" sérüléseket neveztek meg.

Pontosabban periodizálható ezzel szemben az a kulturális folyamat, mely a becsületfogalom elsőrendű és központi jelentőségét tükrözi. Már KRAMER felismert frank földön egy cezúrát a harmincéves háború végével a becsületügyek alakulásában, amelyek az előző évszázadban oly bőven töltötték ki a panasz- és perköteteket (KRAMER 1967: 231. és köv.; 1974: 60.). Ez nem jelenti azt, hogy a becsületfogalom hirtelen elveszítette volna azt a központi helyét, amit — mindenekelőtt a kézművesek szemében — korábban elfoglalt. Éppen a XVIII. századtól nagy számban állanak rendelkezésünkre a kézművesek között zajló, gyakran groteszknek tűnő tiszteletadási és becsületperek. Wilster is ismer a XVIII. század első feléből több olyan esetet, hogy pl. városi szolgáknak és családtagjaiknak a szomszédok megtagadták a „tisztességes" temetést (MORHMANN 1982: 79. és köv.).

Ami a XVII. század közepétől igazán nagyot változott, az a becsületsértésekkel kapcsolatos panasztétel-igény, és hogy ezentúl már nem követelték meg a nyilvános bocsánatkérést. A személyes megkövetés, úgy látszik, elegendőnek minősült egy olyan korszakban, melyben már megkezdődött a magánéletbe való visszahúzódás. Ha meggondoljuk, hogy Wilsterben még a XVI. század 80-as éveiben egy becsületsértési panaszt nyilvános bocsánatkérés követett, szinte középkori módon, világosabban láthatjuk e folyamat támpontjait (MOHRMANN 1977: 164 és köv.). Ezzel párhuzamosan a század közepe táján megfigyelhető a látványos házi békét sértő ügyek szembetűnő

apadása, amely ügyek egyébként, mint KRAMER más holsteini városokkal összehasonlítva megállapította, éppen Wilsterben átlagon felül keményes és durvák voltak (KRAMER 1982: 33 és köv.). Mindenképpen valószínű tehát, hogy a szenvedélyek szublimálódásának itt észlelt folyamata és az indulati struktúrák megváltozása más kora újkori városokban és területeken korábban ment végbe.

Nem látom sok értelmét annak, hogy a szabálysértési jegyzőkönyvek további forrásközléseit is próbáljuk kvantifikálva elemezni. Mellesleg a görbe meglepő kilengései a kézműves-kihágásoknál — például pékeknél a túl könnyű kenyér, vagy a hibás mestermunkák esetén, továbbá tiltott játékoknál — mindig alkalmi hatósági rendeletekre és beavatkozásokra vezethetők vissza. Ezek tehát a viselkedési minták változásáról úgyszólván semmit sem tanúsítanak.

Bizonyára hálás volna ezzel szemben a más városok hasonló forrásaival való összehasonlító elemzés (pl. l. LORENZEN—SCHMIDT, 1978). Ezek bizonyára további tájékoztatással szolgálnának arra vonatkozóan, hogy mekkora fáziseltolódással vagy milyen eltérő súlypontokkal játszódtak le a Wilsterben megállapított folyamatok.

Ezt az összehasonlító elemzést itt most nem tudjuk és nem is fogjuk elvégezni, noha a harmadik és utolsó forráscsoport, melynek a kvantitatív elemzésre való alkalmasságát ez alkalommal vizsgáljuk, a bevételi részben elég gyakran tartalmaz szabálysértési bírságokat is. Nem így azonban a papenburgi uradalom számadáskönyvei (Állami Levéltár, Münster, Landsberg-Velen [dept.]). Kétségeink lehetnek egyébként, hogy magát a várost mennyire sorolhatjuk a „városi népélet" témakörébe. A község csak 1860-ban kapta meg ugyanis a városjogot, egy olyan időpontban, mikor az előző száz évben valósággal robbanásszerűen felvirágzó község már hanyatlásnak indult. E közösség életében a vitorláshajózásnak volt központi jelentősége, mely a város kultúráját szokatlan mértékben meghatározta.

Papenburg ezáltal egy kifejezetten nyílt tengeri hajózási kultúra példája, ami ennek a községnek az életére — mindenekelőtt az 1770—1870 közötti években — félreérthetetlenül rányomta a bélyegét. Ilyen következmény volt pl. a férfiak hosszú tengeri távolléte, bár az asszonyok igen gyakran elkísérték férjeiket, a megváltozott évi ciklus, mely a téli hónapokra helyezett minden ünnepi és gazdasági csúcspontot, az asszonyok különleges helyzete és jelentősége a férfiak nélküli időkben, a határozott családi öntudat, a mély vallásosság és az erős babonaság, mindenekelőtt a tengerbe veszettekre vonatkozóan, a környékkel való hiányos kapcsolatok, ezzel párhuzamosan az egész világra kiterjedő kalandorság csakúgy, mint a hajlam az alkoholizmusra — e nyílt tengeri hajózási kultúrát formáló tényezők sorát tetszés szerint folytathatnók. Most azonban nem arról van szó, hogy ennek az egészen sajátos módon formálódó közösségnek egy lehetőleg szemléletes képét adjuk (vö. ehhez MOHRMANN 1984d). Sokkal inkább az a kérdés, hogy vajon Papenburgnak az 1660-as évektől a XIX. század 20-as éveiig meglevő számadáskönyvei kvantitatív elemzésben dokumentálják-e azt az útat, amelyet ez a lápi település a nyomorúságos tőzegfejtőktől az öntudatos kapitányok és hajótulajdonosok városáig megtett, illetőleg milyen tájékoztatással szolgálnak ezek a számadások ezen túl és egyáltalán.

Mivel e források feldolgozása még nem teljes, csupán néhány észrevételt tehetek és kérdéseket vethetek fel. A számadások kvantitatív elemzése — me-

lyekből, tekintve a megmaradt példányok nagy számát, csak minden tizediket választottam ki — valóban fontos tájékoztatást ígérnek arról az időbeli és társadalmi folyamatról, melynek során egy tőzegfejtő kultúra a folyami hajózási kultúrán keresztül eljut a nyílt tengeri hajózási kultúrához. Emellett a paraszti kultúra mindig alárendelt volt, legtöbbször az állattartás formájában nyilvánult meg. A számadások nagyon szisztematikusan vezetett bevételi része alapján nagyon jól kvantifikálható és periodizálható a legelőilletékek növekedése a lápi hajókat vontató lovak után, a rét és a legeltetett tejelő állatok után, a „fekete" és „fehér tőzeg" után való bevételek, a házadó-köteles lakosság számának növekedése együttesen. Problematikusabbnak látszik ezzel szemben a kiadások kvantifikációja, melyekben nincs semmi rendszer. A kiadási tételek bizonyára csoportosíthatók egyes kategóriák szerint, így víz- és útépítés — ezek a legköltségesebb tételek közé tartoznak —, borravalók és napidíjak, a kézművesek és mezőgazdasági munkások munkabére, az uraságí háztartás és a munkák befejezéséhez kapcsolódó szokások kiadásai. De amennyire eddig látom, éppen a kiadási tételeknek csupán kvantitatív elemzésénél igen jelentős információk vesznének el. A szokások részletes leírása, pl. a zsilipek, tetők és hidak megkoronázása „koszorúval és zöld lombokkal", a résztvevők köre, valamint a pálinkával és sörrel való ellátás formája és mértéke — puszta számokkal nem adható vissza. Ezért éppen a számadásállomány feldolgozásakor különösen sürgető a kemény és lágy módszerek kombinációja. Hogy vajon a kvantifikációs elemzést egy társadalom- és gazdaságtörténész jobban és célszerűbben tudná-e elvégezni és a néprajzos a lágy módszerekkel érne el többet, ahogy ezt Karl-S. KRAMER gondolja, ezt minden egyes esetben meg kellene vizsgálni.

Persze a számadásokra is érvényes, hogy azok a városi népéletnek csak egy szeletét dokumentálják. Jóllehet az az út, melyet Papenburg, ez a csak 1661-ben egy „Placat" felhívással megállapított lápi település a jelentős tengeri kikötővárosig megtett, a számadásokkal jól követhető és dokumentálható, magyarázni azonban nem magyarázható. Ezeknek az embereknek a mentális diszpozíciója, mely őket a monoton tőzegfejtéstől a vakmerő tengeri vitorlázáshoz vezette, csak további és más forráscsoportok figyelembevételével tárul fel.

Tekintve, hogy a népi kultúra kvantitatív elemzésének lehetőségei még korántsem kimerítettek és hogy ezeknek a lehetőségeknek is csak egy részét vázoltuk fel itt, végezetül még néhány olyan pontra szeretnék utalni, ahol különösen megmutatkoznak a kvantitatív elemzés határai.

Klaus ROTH például annak idején a kvantitatív elemzés lehetséges kutatási területeként nemcsak struktúrákat és folyamatokat nevezett meg, de megnevezte az ezeket feltételező és okozó faktorokat is. Kétségtelen, hogy megfelelő értékű források ismeretében e folyamatok és struktúrák kvantitatíve jól elemezhetők. Minél komplexebb azonban a történeti vizsgálat tárgya, annál csekélyebb a valószínűsége, hogy a kiváltó tényezőket, e folyamatok okait kvantitatív elemzéssel megragadhatjuk. Hiszen ezek a történeti folyamatokban csak ritkán jelennek meg kvantifikálható mennyiségekként, inkább íróasztali kutatók hangyaszorgalmú munkáját követelik. Az előzetes ismereteknek az a bősége, mely e folyamatok okainak tisztázásához szükséges, még leginkább az anyagi kultúra területén szerezhető meg legkönnyebben kvantitatív módszerekkel, még ha olyan problémákról, mint pl. a szavak és tárgyak kapcsolatának problémája, itt egyáltalán nem is beszéltünk. Ez

semmi esetre sem jelenti azt, hogy a kvantitatív elemzésnek ne lenne értelme igen bonyolult kutatási kérdések megoldásánál is. Ellenkezőleg, azt gondolom, hogy alkalmazásuk itt nagyon is jogosult, azonban inkább az előzetes kérdések megvilágításánál.

IRODALOM

Cox, H.
1972 *Elektronische Datenverarbeitung in der thematischen Kartographie.* Ethnologia Europaea VI. 108–127.

Deneke, Bernward
1969 *Bauernmöbel. Ein Handbuch für Sammler und Liebhaber.* München

Elias, Norbert
1978 *Über den Prozess der Zivilisation. 1. Bd. Wandlungen des Verhaltens in den weltlichen Oberschichten des Abendlandes.* 5. Aufl. Frankfurt am Main

Göttsch, Silke
1983 *Möglichkeiten der Erfassung und Auswertung von Amtsrechnungen.* Kieler Blätter zur Volkskunde XV. 163–172.

Homoet, Christiane–Sauermann, Dietmar–Schepers, Joachim
1982 *Sterbfallinventare des Stiftes Quernheim (1525–1808). Eine quellenkritische Untersuchung zur Diffusionsforschung.* (Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland, 32. H.) Münster

Kaschuba, Wolfgang–Lipp, Carola
1983 *ED-V-olkskunde?* Tübinger Korrespondenzblatt 24. 22–32.

Kramer, Karl-S.
1967 *Volksleben im Hochstift Bamberg und im Fürstentum Coburg (1500–1800). Eine Volkskunde auf Grund archivalischer Quellen.* (Beiträge zur Volkstumforschung. XV. Bd.; Veröffentlichungen der Gesellschaft für Fränkische Geschichte IX. Reihe 24. Bd.) Würzburg
1974 *Grundriss einer rechtlichen Volkskunde.* Göttingen
1978 *Zur Erforschung der historischen Volkskultur. Prinzipielles und Methodische.* (Ethnologia Bavarica 7. H.) Würzburg–München
1982 *Häusliches Leben. Nach archivalischen Quellen.* Kieler Blätter zur Volkskunde XIV. 5–76.

Lorenzen-Schmidt
1978 *Beleidigungen in schleswig-holsteinischen Städten im 16. Jahrhundert. Soziale Norm und soziale Kontrolle in Städtegesellschaften.* Kieler Blätter zur Volkskunde X. 5–27.

Meiners, Uwe–Mohrmann, Ruth-E.–Roth, Klaus
1980 *Inventare als Quellen im Projekt „Diffusion städtischbürgerlicher Kultur vom 17. bis zum 20. Jahrhundert".* In: van der Woude, Ad–Schuurman Anton 1980. 97–114.

Mohrmann, Ruth-E.
1976 *Sittlichkeitsdelikte in Wilster im Spiegel rechtlicher Quellen des 18. und 19 Jahrhunderts.* Kieler Blätter zur Volkskunde VIII. 41–61.
1977 *Volksleben in Wilster im 16. und 17. Jahrhundert.* (Studien zur Volkskunde und Kulturgeschichte Schleswig-Holsteins 2. Bd.) Neumünster
1979 *Ländliches Wohnverhalten in südlichen Niedersachsen von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum 1930.* Archiv für Sozialgeschichte 19. 425–457.
1980 *Archivalische Quellen zur Sachkultur.* In: Wiegelmann, Günter (Hg.): *Geschichte der Alltagskultur. Aufgaben und Ansätze.* (Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland 21. H.) Münster. 69–86.
1982 *Leben in der alten Stadt. Der Bürger und seine Ehre.* In: Kürtz, Jutta: 700 Jahre Stadt Wilster. Skizzen aus der Geschichte einer alten Marschenstadt. Wilster. 75–80.
1984a *Wohnkultur in städtischen und ländlichen Sozialgruppen im 19. Jahrhundert. Das Herzogtum Braunschweig als Beispiel.* In: Teuteberg, Hans-J. (Hg.): Sozialgeschichte des Wohnens seit der Neuzeit. Münster (sajtó alatt)

1984b *Städtische Wohnkultur in Nordwestdeutschland vom 17.—19. Jahrhundert* (aufgrund von Inventaren). In: WIEGELMANN, Günter (Hg.): Nord-Süd-Unterschiede in der Volkskultur Mitteleuropas. Münster (sajtó alatt)
1984c *Städtische und ländliche Wohnkultur im Land Braunschweig vom 17. bis 20. Jahrhundert* (előkészületben)
1984d *Alltagskultur und Volksleben in der Herrlichkeit Papenburg.* In: MOHRMANN, Wolf-Dieter (Hg.): Geschichte der Stadt Papenburg (előkészületben, megjelenik 1984-ben)

ROTH, Klaus
1977 *Die Eingliederung neuen Mobiliars und Hausrats im südlichen Münsterland im 17. bis 19. Jahrhundert.* In: WIEGELMANN, Günter (Hg.): Kulturelle Stadt-Land-Beziehungen in der Neuzeit. (Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland, 9. H.) Münster. 249—295.
1979 *Ländliches Wohninventar im Münsterland um 1800.* Archiv für Sozialgeschichte 19. 389—423.
1980 *Historische Volkskunde und Quantifizierung.* Zeitschrift für Volkskunde 76. 37—57.

SARMELA, Matti
1972 *Die Anwendung quantitativer Methoden auf das Archivmaterial der Ethnologie Europas.* Ethnologia Europaea VI. 5—55.

SPIES, Werner
1966 *Geschichte der Stadt Braunschweig im Nachmittelalter vom Ausgang des Mittelalters bis zum Ende der Stadtfreiheit (1491—1671).* 2 Halbbände. Braunschweig

WIEGELMANN, Günter
1976 *Novationsphasen der ländlichen Sachkultur Nordwestdeutschlands seit 1500.* Zeitschrift für Volkskunde 72. 177—200.
1981 *Von der Querschnittanalyse zur seriellen Analyse. Arbeitsbericht des Projektes „Diffusion städtisch-bürgerlicher Kultur vom 17. bis zum 20. Jahrhundert" im SFB 164.* Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde 26/27. 235—248.
1982 *Serielle Analysen zur Geschichte der Volkskultur.* AHF Jahrbuch der historischen Forschung 1981. Stuttgart. 65—70.

VAN DER WOUDE, Ad—SCHUURMAN, Anton (Ed.)
1980 *Probate inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development.* (A.A.G. Bijdragen 23.) Wageningen

Ruth-E. Mohrmann

PROSPECTS AND LIMITATIONS OF QUANTITATIVE ANALYSIS IN HISTORICAL STUDIES OF URBAN POPULAR CULTURE

(Abstract)

The author discusses the methodological prblems related to the quantitative evaluation of serial sources from the 16th-18th century. Her examples include probate inventories (Braunschweig), protocols about minor offences (Wilster) and accounts of communal expenditures (Papenberg). — The paper will be published in German in Volume 1984 of Ethnologie Europaea.

TÁJÉKOZÓDÁS — KUTATÁSI ÁTTEKINTÉSEK ÉS BESZÁMOLÓK

Bjarne Stoklund

Dán parasztok a modernizálódás útján: naplók és följegyzések a XVIII. század végéről és a XIX. század elejéről, a földreform idejéből

A paraszti feljegyzések és naplók a lehető legfontosabb forrásanyagot jelentik mindazon etnográfusok és történészek számára, akik az elmúlt kétszáz év paraszti életmódjának, társadalomszervezetének vagy tudatának kutatásával foglalkoznak. Éppen ezért néhány éve a koppenhágai egyetem Európai Etnológiai Intézete nyilvántartást vezet a köz- vagy magántulajdonban levő paraszti számadáskönyvekről és naplókról, hogy rendelkezésre álljon e forrástípus jegyzéke, és hogy a kutatókat ezek felhasználására ösztönözze. E nyilvántartás első eredménye 1980-ban született meg: a megjelent kötet mintegy 270 1920 előtti számadáskönyv és napló annotált bibliográfiáját foglalja magában, ezenkívül bevezetést tartalmaz az anyag kutatásába, és vitát azokról a kutatási lehetőségekről, melyeket e speciális forrástípus biztosít (Schovsboe, 1980).

Az Európai Etnológiai Intézet által számba vett naplók többsége a XIX. században íródott. Az 1814-es iskolatörvény óta minden falusi gyerek megtanulhatott írni-olvasni, és az a tény, hogy a naplók száma különösen az ezt követő évtizedekben növekszik meg, részben e törvény eredményének tekinthető. A rendszeres naplóvezetésre ösztönző példaként lehet még megemlíteni az almanachokat, a bennük szereplő kalendáriumokkal és időjóslásokkal, melyek a XIX. században és korábban is el voltak terjedve a köznép körében.

XIX. századi paraszti naplókat az ország minden vidékéről ismerünk, íróik pedig különböző társadalmi csoportokhoz és rétegekhez tartoznak. A gazdag parasztok, kisbirtokosok mellett akadnak halászok, különféle falusi iparosok és néhány mezőgazdasági munkás is.

A XIX. század eleji, sőt részben a későbbi naplóknak is közös vonása, hogy főként az időjárásról és a mezei munkáról szólnak, de szó esik bennük a naplóíró egyéb tevékenységeiről is: utazásairól, látogatásairól, részvételéről olyan társadalmi eseményekben, mint a keresztelő, lakodalom, temetés vagy falugyűlés, valamint a vásárlásokról és eladásokról. Ezek tehát egyszerre naplók és számadáskönyvek. E naplók átfogóak, a napi életbe mint egészbe engednek bepillantást, és nem oszlanak fejezetekre vagy különálló szakaszokra.

Egy másik jellegzetessége e naplóknak, hogy megörökítenek, de nem reflektálnak. A feljegyző rögzíti az eseményeket és a napi gyakorlatot, de nem elmélkedik azon, ami történt; nagyon ritkán kerülnek felszínre gondolatok és érzelmek. E tekintetben a paraszti napló erősen különbözik attól, amit „polgári" naplónak nevezhetnénk, ami inkább kifejezési eszköz, amibe vallomásokat írnak. Nem ismeretlen persze ez a fajta napló a falusiak körében sem; a XIX. század közepe után tűnik fel, főként azokon a területeken, ahol erős volt a vallási mozgalmak vagy népfőiskolák hatása.

Bár a naplók nagy része XIX. századi, ismerünk jó néhányat a XVIII. századból, főként a végéről, néhány pedig az 1700 körüli évekből származik. A régebbiek többségét nem vezették rendszeresen és időrendben. Néhány csak össze nem függő vegyes feljegyzésekből áll. Mások a számadáskönyvekre hasonlítanak, ismét mások a tulajdonos többékevésbé részletes önéletrajzát tartalmazzák. Nem olyan egységesek, hogy úgy lehetne felhasználni őket összehasonlító tanulmányozásra, mint a következő századból származókat, mégis igen fontos forrásanyagot jelentenek például a társadalmi és kulturális változásra vonatkozóan, mert ebből a korszakból más, a paraszti életmódra fényt vető forrásokkal nem rendelkezünk.

A skandináv parasztságról és átalakulásáról szóló vitát Palle Christiansen (1978) tekintette át, aki másfajta megközelítéssel próbálkozik: „az egyes paraszti háztartásokat hosszabb időn, két generáción keresztül követni, abban a speciális időszakban, amikor a jobbágy szabad paraszttá vált". A folyamatos változás megjelenik azokban a naplók-

ban, amelyeket zealandi gazdák írtak a század közepétől kezdve. Ezt a fajta anyagot felhasználva a szerző képes arra, hogy nyomon kövesse a hagyományos jellegzetességek és a technológia, a családi élet és a külső adaptáció/integráció új jelenségeinek időbeli összekapcsolódását.

A CHRISTIANSEN által tárgyalt átalakulások igen hosszú folyamatba illeszkednek, amely már a mezőgazdasági reform korában, 1800 körül (ha nem előbb) elkezdődött, és egészen a XIX. század végéig, vagy még tovább tartott. Palle CHRISTIANSEN főként csak e folyamat utolsó, 1850 körül kezdődő szakaszával foglalkozik. E korszakban a gazdák átvették az öltözködés és a lakáskultúra városi vagy polgári jellegzetességeit, ezt a XIX. század utolsó felében végbement társadalmi és politikai integrációval összefüggésben kell felfogni, mely párhuzamos volt egy, a népfőiskolák és a gyűléstermek révén kiformálódó új paraszti öntudat létrejöttével.

A XIX. század első felében az ilyesfajta vonások még hiányzanak, ehelyett ekkor még régi hagyományokra épült virágzó paraszti kultúrát találunk. A XVIII. század végén és a XIX. század elején keletkezett a múzeumainkban őrzött „népművészet" nagy része. A zárt falvakból ekkoriban szórványokra kitelepült gazdaságok jól voltak megépítve, de a hagyományos normák mércéje szerint; igen kevés az újítás az építési technikában és a beosztásban. Néhány gazdagabb vidéken a parasztok valódi táji viseletté fejlesztették ruházatuk helyi jellegzetességeit. E korai időszak legfontosabb változása a mezőgazdaságban ment végbe: új termelési módszereket vezettek be, és megnőtt a termelés. A korszak kulturális jelenségei ezzel együtt olyan parasztságot mutatnak, amelyik tudatában van saját alsóbbrendű társadalmi helyzetének, és nem is akar kilépni korlátai közül. Emellett hangsúlyozza különbözőségét és távolságát a vidék egyre növekvő birtoktalan osztályaitól.

A mezőgazdasági átalakulás e kora szakaszából származó paraszti feljegyzések és naplók nem hasznosíthatók olyan módszeresen, ahogy ezt a későbbiekkel Palle CHRISTIANSEN megtehette. Mégis segíthetnek megvilágítani és árnyalni azt a képet, amit gyakran igen sztereotip módon rajzolnak meg. A következő lapokon három naplót fogok ismertetni és kommentálni; mindegyiket a nagy mezőgazdasági reform éveiben írták, és a Dán Agrártörténeti Társaság adta ki őket HOLMGAARD (ed.) 1969, DIECKMANN RASMUSSEN (ed.) 1978, SCHOUSBOE (ed.) 1983).

Az első naplót 1786—97-ben írta Christen Andersen Nørre Tulstrupban, ami kis falu Viborg és Randers között Észak-Jütlandon. Amikor ez az első paraszti napló megjelent, a dán agrártörténészek igen meglepődtek, hogy bár Christen Andersen a legfontosabb mezőgazdasági reform, a röghözkötöttség (a jobbágyság enyhe formája) megszüntetésének éveiben írt, e nagy eseményekről egy szót sem ejt. Erre több magyarázat lehet, de tény, hogy az országnak ezen a részén a mezőgazdasági reformoknak alig volt jelentőségük, még kevésbé az olyan ember számára, mint Christen Andersen.

Christen Andersen bérlő volt egy magánbirtokon, ahol robottal, illetve munkával fizetett, emellett viszont egyenrangú kapcsolatban állt az uradalmi intézővel. Nyomásos (nyíltmező) rendszerben élt egy kis faluban, ahol csak három paraszt lakott, de amennyire a naplóból kivehető, ekkora faluban a közös határhasználati rendszer nem jelentette akadályát annak, hogy a parasztok jórészt saját belátásuk szerint vezessék gazdaságaikat.

Christen Andersen tehát meglehetősen jó körülmények között élt, és gazdasága mellett még virágzó kereskedői vállalkozásba is foghatott. Amit tett, nem volt más, mint hogy kiaknázta két eltérő gazdasági körzet közötti földrajzi helyzetét. A keleti erdős vidékek határán élt, és fát adott el Jütland nyugati, fátlan vidékeire. Nørre Tulstruptól nyugatra az emberek egy nagy területen harisnyát kötöttek eladásra. Christen Andersen ellátta őket gyapjúval a keleti területekről. Sok más példát lehetne még említeni.

Christen Andersen nem átlagos paraszt, de nem is különleges, mások is kihasználják azokat a gazdasági lehetőségeket *(niches)*, amiket ő. Van ebben az időben Jütland középső és nyugati részén jónéhány parasztkereskedő. A napló megmutat néhányat a reform előtti régi rendszerben megtalálható lehetőségekből.

A következő naplót ugyanabban a korszakban, 1770 és 1794 között Lars Nielsen írta, akinek Koppenhágától északnyugatra, Staunsholt faluban volt gazdasága. Nem naponta, de időrendben vezette feljegyzéseit. Ezek arról szólnak, amit napi életével, a gazdaságban végzett munkájával és az időjárással kapcsolatban érdekesnek talált.

Lars Nielsen királyi birtokon volt bérlő, és mint ilyen, jobb körülmények között élt, mint a zealandi magánbirtokok bérlői. Fontos volt számára a főváros, Koppenhága közelsége. Vegyes gazdaságot vezetett, de — ahogy sok főváros környéki paraszt — specializálódott a Koppenhágában eladható termékekre: disznóra, olykor marhára a hentesek-nek, legfőbb pénzforrásai viszont a cseresznyefélék voltak. (Ez a gazdálkodásmód hagyományos volt abban a körzetben.) Volt még egy kiegészítő jövedelme, amely közvetlen

kapcsolatban állt a mezőgazdasági reformmal: földbecsüsként dolgozott a nyomásos (nyíltmező) rendszer fölszámolása során.

Lars Nielsen meglehetősen gazdag ember lett, és érdekes megfigyelni, hogyan használta fel vagyonát. A napló elemzése arra mutat, hogy meglehetősen konzervatív módon, és nem lépte át a paraszti értékek és normák határait. Alig érzékelhető a közeli főváros kulturális hatása. Újjáépíti és kicsinosítja házát, jó ruhákat vesz, de az effélék nyilvánvalóan inkább arra szolgálnak, hogy fenntartsák a távolságot a környék alsóbb társadalmi csoportjaival szemben, nem pedig arra, hogy kifejezzék a társadalom más csoportjaihoz fűződő kapcsolatokat. Régi paraszti módra még ezüst kanalakba és kancsókba is befekteti a pénzét.

Hagyományos gondolkodása megmutatkozik még abban is, ahogy naplóját használja. A parasztokat mindig foglalkoztatta az időjárás, az idő előrejelzésének lehetősége, és az összefüggés például a vetés ideje és körülményei, valamint a terméseredmények között. A legtöbb időjárási bejegyzés Lars Nielsen naplójában ezzel az érdeklődéssel függ össze: egyes szentek napjain fölírja az időjárást, amikor azt a néphagyomány előjelnek tekinti. Még a karácsony utáni tizenkét nap időjárása is gondosan föl van jegyezve. A többi időjárási megfigyelés, ami a naplóban szerepel, holdudvarként rendeződik az ilyenek köré.

Lars Nielsen számára a napló eszközzé válik arra, hogy ellenőrizze az időjárással és a termékenységgel kapcsolatos néphagyományt. Az, amit ellenőriz, nem egyszerűen az, „amit az öregek beszéltek" — hogy saját szavait használjuk —, hanem ezenfelül az időjósló könyv, a *Paraszt Praktika*, egy népkönyv, mely Dániában széles körben elterjedt, és amit Németországból hoztak be a XVI. század végén. Az időjósló könyvnek megfelelően például Szent Mihály napkor gubacsot szel ketté, hogy megnézze, vajon a minta légyre vagy kukacra hasonlít e: az első meglehetősen rossz évet jelent, a második jót. A „karácsonyi napok"-ba való elmélyedését ugyancsak az időjósló könyv sugallhatta.

Másutt egy korabeli mezőgazdasági könyvre céloz, sőt arra is, amit a lelkész mondott neki arról, hogy mit jelzett a barométer. Lars Nielsen nem különbözteti meg utalásaiban az ilyen modern jelenségeket és az időjósló könyvet, vagy azt, „amit az öregek beszéltek". A napló e jellege értelmezhető úgy, mint a néphagyományból egy tudatosabb mezőgazdasági alapra való hosszú és lassú átállás tanújele.

Lars Nielsen naplójában és életében egészében véve még inkább az állandóság, mint a változás mutatkozik meg. Ez az, amiben igencsak különbözik a három közül az utolsó naplótól; ezt 1805 és 1835 között írta Søren Pedersen, bérlő a nyugat-zealandi Havrebjerg faluban. Søren Pedersen valódi naplót és számadáskönyvet is kellett, hogy vezessen, de ezek elvesztek. Ami megvan, az írásainak (kiadott) gyűjteménye, mely tartalmaz egy önéletrajzot, feljegyzéseket rokonai életéről, valamint néhány igen részletes évi áttekintést kiadásairól és bevételeiről, a háztartás tagjairól, keresetükről, új szerszámokról és javításokról stb. Søren Pedersen naplója messze a legrészletesebb a paraszti feljegyzések között, és kitűnik azáltal is, hogy sok erkölcsi és vallási észrevételt tartalmaz, amik a többi naplóból nagyrészt hiányoznak.

Søren Pedersen magánbirtokon élt, ahol a XVIII. században nehéz robottal megterhelt eladósodott parasztok laktak. A szerző gyerekként élte át a tagosítást, valamint a zárt faluból való kiköltözést és a tanya újjáépítését a saját birtokon. 1811-ben megházasodott, és új feltételekkel, mint örökbérletet vette át a gazdaságot, de ehhez nagy összeget kellett kifizetnie. Érdekes fejezet az, melyben leírja, hogyan sikerült összegyűjtenie a szükséges pénzt.

A következő években Søren Pedersen folytonosan és módszeresen tökéletesíti gazdaságát és a mezőgazdasági módszereket. Kihasználja az összes új lehetőséget, amit a mezőgazdasági reform teremtett meg. Gondolatai a naplóban ennek megfelelő ideológiát mutatnak. Úgy gondolkozik önmagáról, mint parasztról vagy gazdáról, aki az őt körülvevő társadalom tőle elvárt szerepeit játssza: keményen kell dolgoznia, takarékosnak kell lennie, tartózkodnia kell az ivástól, nőktől és a kártyától, a jövő számára kell terveznie, valamint állandóan gyarapítania kell vagyonát és tökéletesítenie körülményeit. Emellett köszönetet kell mondania Istennek, és meg kell adnia neki minden tiszteletet. Naplójának erre az elmélkedő részére érezhetően hatottak vallási és erkölcsi olvasmányai.

A kiadáshoz írott előszavában Karen Schousboe felhívja a figyelmet arra az érdekes tényre, hogy Søren Pedersen nemcsak ilyen irodalmi formában fejezi ki kulturális normáit és értékeit, hanem ezek szerint formálja meg fizikai környezetét is: a gazdaság épületeit, a kertet és az ültetvényeket éppúgy, mint a szobaberendezéseket. E téren is évről évre követhetők átalakításai.

Saját birtokán udvara a meglehetősen hagyományos négyszárnyú formában épült meg a faluból való kiköltözés után. A lakóépület valamelyest távolabb állt a többitől,

összhangban egy előírással, amely a földreform idején a faluból kitelepülő gazdaságokat szabályozta. Ennek ellenére a házhoz történt toldásokkal a következő évtizedekben ismét zárttá tette az udvart, ezzel is megmutatva, hogy számára a megfelelő elrendezést még mindig a hagyományos zárt udvartípus jelenti.

A lakóépületen még sok átalakítás történt, de ezek egyike sem jelentett radikális változtatást. A ház beosztása és a szobák szerepe továbbra is megfelelt a régi hagyománynak, de környezetében több kulturális változás történt. A régi „veteményeskert" átalakult valódi kertté, ahol sokféle zöldség termett, a ház elé pedig az épülethez vezető fasor került. Ez utóbbihoz a kúriák jelenthették a példát, de egészében véve Søren Pedersen változtatásai nem lépték át a paraszti normák és értékek kereteit.

E három példa csak részleteit mutatja egy széles folyamatnak. Több anyag elemzése után lehet majd határozottabb következtetéseket levonni, de néhány tanulság e három naplóból is kiviláglik:

1. Át kell alakítani azt a sztereotíp képet, amit a reform előtti paraszti kultúráról szoktak adni, többféleképpen is. Nagyok a táji különbségek, és a feudális társadalomban sokkal több lehetőség állt az emberek előtt, mint általában hiszik.

2. A paraszti naplókban közvetlen közelről lehet tanulmányozni az átalakulásokat, és megfigyelni, hogyan kapcsolódnak össze a különböző szempontok.

3. Az átalakulásnak az a folyamata, ami a naplókban megmutatkozik, egyaránt tartalmaz folyamatosságot és változást. Mindig van néhány elem, amelyik megmarad, míg mások változnak, és e folyamatot a kulturális minták állandó újjáformálódása jellemzi, melynek során új elemek illeszkednek a meglevő alakzatokba, s mind ez olyan lassan történik, hogy a felszínen alig érzékelhető (l. CHRISTIANSEN, 1978).

4. E három napló megerősíteni látszik azt a benyomást, amit beszámolóm elején említettem: hogy a XVIII. század végén és a XIX. század elején a kulturális jelenségekben igen kismértékű a változás, illetve hogy a változások a paraszti normák és értékek keretein belül érvényesülnek.

(Fordította MOHAY Tamás)

IRODALOM

BALLE-PETERSEN, Poul

1980 *Garden, slaegten og naboerne. En analyse af sociale relationer i et dansk lokalsamfund o. 1880.* Folk og Kultur 106—150. (Angol összefoglalással)

1982 *Kontinuität und Veränderung in der dänischen Bauerngesellschaft im 19. Jahrhundert.* In: OTTENJANN—WIEGELMANN (hrg.): Alte Tagebücher und Anschreibebücher. Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland. Heft 33. 141—150.

CHRISTIANSEN, Palle O.

1978 *Peasant Adaptation to Bourgeois Culture? Class Formation and Cultural Redefinition in the Danish Countryside.* Ethnologia Scandinavica 98—152.

DAMGAARD, Ellen (ed.)

1983 *Peder Lykke — en husmand på heden.* København

DIECKMANN RASMUSSEN, Jorgen (ed.)

1978 *Sognefoged i Staunshold Lars Nielsen dagbog (1771) 1789—1794.* Landbohistorisk Selskab, København

GORMSEN, Gudrun

1982 *Das Tagebuch eines dänischen Heidebauern.* In: OTTENJANN—WIEGELMANN (hrg.): Alte Tagebücher und Anschreibebücher. Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland. Heft 33. 117—140.

1983 *Hedebonden. Studier i gårdmand Peder Knudsens dagbog 1829—1857.* Ethnologisk Forum, Odense. (Angol összefoglaló)

HOLMGAARD, Jens (ed.)

1969 *Faestebonde i Nr. Iulstrup Christen Andersens dagbog 1786—77.* Landbohistorisk Selskab, København

RASMUSSEN, Holger (ed).

1982 *Optegnelser fra Holevadgården, af Anders Andersen og sønnen Lars Andersen 1767—1863.* Landbohistorisk Selskab, København

SCHOUSBOE, Karen

1979 *Foldudbytte og bondeøkonomi.* Fortid og Nutid XXVIII. 35—49.

1980 (ed.) *Bondedagbøger — kilder til dagliglivets historie.* Introduktion & registrant ved Karen SCHOUSBOE, Ethnologisk Forum, København
1982 *Bäuerliche Anschreibebücher des 18. Jahrhunderts aus Dänemark.* In: OTTENJANN—WIEGELMANN (hrg.): Alte Tagebücher und Anschreibebücher. Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland. Heft 33. 25—38.
1983 *En faestebondes liv. Erindringer op optegnelser af gårdfaester og sognefoged Søren Pedersen, Havrebjerg (1776—1839).* Landbohistorisk Selskab, København.

SAKOV, J. K. (ed.)
1983 *En bondepiges dagbog, skrevet af Kristen Hansdatter i Knardrup 25/12 1862—17/12 1863.* Folk og Kultur 1983, 71—104. (Angol összefoglaló)

STOKLUND, Bjarne
1980 *On Interpreting Peasant Diaries: Material Life and Collective Consciousness.* Ethnologia Europaea Vol. XI. 2, 191—207.
1982 *Bäuerliche Tagebücher aus Dänemark als ethnologische Quelle.* In: OTTENJANN—WIEGELMANN (hrg.): Alte Tagebücher und Anschreibebücher. Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland. Heft 33. 3—24.

Bjarne Stoklund

DANISH PEASANTS IN THE PROCESS OF MODERNISATION: SOME NOTEBOOKS AND DIARIES FROM THE PERIOD OF LAND REFORM IN LATE 18th AND EARLY 19th CENTURY

(Abstract)

The author calls attention to a recently discovered source, the peasant diaries and notebooks. These supply important information both for ethnographers and historians regarding the peasant way of life, the structure of village society and the mentality of rural people. Their systematical examination started recently at the Institute of European Ethnology, University of Copenhagen.

The author introduces some general characteristics of the Danish diaries originating mostly in the 18—19th century; and following three particular instances he seeks answers for the questions of how the significant changes caused by the land reform and the subsequent transformation of Danish agriculture influenced the lives of rural families. The three diarists, Christen Andersen, Lars Nielsen and Søren Pedersen are representing three typical characters: the prosperous tenant-farmer who exploits the opportunities of the old system in the countryside; the rich peasant-merchant running a specialized farm in the vicinity of the capital; and a well-read and religious peasant, continuously and systematically improving his farm in conformity with the land reform.

These examples give an opportunity to sum up a few conclusions: a more subtle and diversified image should be elaborated about the peasant culture before the reform; the diaries give insight into the slow transformations of peasant standards and values which are difficult to trace.

Adam Szymański—Eugenius Kłosek—Mieczysław Trojan

Lengyelország anyagi kultúrája az 1969—1980 között kiadott néprajzi tanulmányokban*

Bevezetés

1969 és 1980 között a lengyel néprajzban folytatódtak azok a kutatások, amelyek a háború utáni huszonöt év alatt kialakultak (6). De a hatvanas években már előtérbe került számos olyan új mozzanat, amelyek a mai lengyel néprajz profilját meghatározzák Ezek a tárgyalandó időszakban felerősödtek. Elsősorban arról a folyamatról kell szólni

* A szövegben a zárójelbe tett számok a bibliográfia egyes tételeire utalnak.

hogy a hagyományos népi kultúrára vonatkozó vizsgálatokat egyre inkább felváltja a háború utáni kulturális változások kutatása, a faluszociológiai kérdések figyelembevétele. Az utóbbi tizenegynéhány évben megnőtt a kultúra strukturális megközelítése és szimbolikus jellege, továbbá az általános kultúraelmélet és az etnológia tudományos módszertana iránti érdeklődés. Nem érdektelen, hogy egyre nagyobb mértékben veszik figyelembe a Lengyelországon kívüli vonatkozásokat a néprajzi tanulmányokban (8). Lényeges még, hogy megerősödött a törekvés az eddigi leírások és anyagfeltárások szintézisére.

Az utóbbi években a lengyel néprajzban megfigyelhető tendenciákra vonatkozó fenti megjegyzések felvetik azt a kérdést, hogy milyen mértékben nyilvánultak meg ezek az anyagi kultúrával kapcsolatos tudományos munkákban 1969—1980 között. (A cikkben időnként túllépünk a jelzett időszakon. Ez a fontosabb időszakos kiadványokra, a sorozatokra és a folyóiratokra, valamint a különösen fontos összefüggő, könyvszerű kiadványokra, feldolgozásokra vonatkozik.) Vitathatatlan, hogy jelentősen csökkent az anyagi kultúra iránti érdeklődés ebben az időszakban. Ennek a jelenségnek az eredményei szembetűnően megmutatkoztak a szóban forgó időszak utolsó éveiben. Az, hogy erről a témáról a hatvanas években és a hetvenes évek elején viszonylag nagyszámú publikáció jelent meg a tudományszervezés addigi elveiből és abból adódott, hogy — mint említettük — folytatódtak a korábbi kutatások, amelyekben a hagyományos lengyel falu anyagi kultúrája iránti érdeklődés kiemelt helyet foglalt el.

Jelenleg a vizsgált kérdéskörrel foglalkozó kutatók figyelme arra összpontosul, hogy megpróbálják rekonstruálni az anyagi kultúra egyes területeinek hagyományos jellemzőit, kimutassák a továbbélő formákat és bemutassák a változásfolyamatokat (különös tekintettel a hagyományos tárgyak eltünésére).

Az anyagi kultúrát kisebb vagy nagyobb mértékben az ország legtöbb néprajzi műhelyében kutatták. A témák ott szerepeltek a varsói, krakkói, poznani, wrocławi, łódzi és toruni egyetemi tanszékek tanterveiben, a varsói, toruni, krakkói, łódzi és sanoki néprajzi múzeumokban, továbbá más múzeumi intézetek néprajzi osztályainak kutatási terveiben. A központi és intézetközi kutatási tervek, továbbá a néprajzi konferenciák, szimpóziumok és szemináriumok tematikája különböző kérdéseket tartalmazott az anyagi kultúra köréből.

Lengyelországban mind a mai napig nincs olyan intézet a Lengyel Tudományos Akadémia keretén belül, amely kizárólag néprajzi kutatásokkal foglalkozna. A Lengyel Tudományos Akadémia intézetei közt négy egység feladata a népi kultúra kutatása. Ezek a következők: *Zakład Etnografii* (Néprajzi Intézet) (1962-ig az Anyagi Kultúra Története Intézet IV. Osztálya); a *Pracownia Sztuki Ludowej Instytutu Sztuki* (a Művészeti Intézet Népművészeti Részlege), a *Zakład Badania Literatury Ludowej Instytutu Badań Literackich* (az Irodalomtudományi Intézet Népi Irodalomtudományi Részlege). A hetvenes évek elején a néprajz helyet kapott a Szociológiai Tudományos Bizottságban is, amelynek akkor egyik alosztálya volt. 1975-ben ebből alakult meg a *Komitet Nauk Etnologicznych* (az Etnológiai Tudományos Bizottság), a szóban forgó tudományág jelenlegi legmagasabb szintű szerve. Ez az esemény azzal a reménnyel kecsegtet, hogy a Lengyel Tudományos Akadémián növekedni fog a néprajz rangja, továbbá, hogy ez bizonyos távlatokat nyit a tudományág előtt, s ezzel lehetővé válik az egyes tudományos intézetek erőfeszítéseinek a koordinálása (9).

A lengyelországi néprajztudomány fejlődésének egy másik bázisa a tudományos és társadalmi-kulturális társaságok tevékenysége. E tekintetben kiemelkedő szerepet játszik a *Polskie Towarzystwo Ludoznawcze* (Lengyel Néprajzi Társaság). Ez a lengyel néprajz terén nagy érdemeket szerzett szervezet kiadói, népszerűsítő tevékenységet folytat és az egész országban igyekszik integrálni az egyes néprajzi műhelyeket. A Lengyel Néprajzi Társaság volt a háború után a legnagyobb néprajzi kiadói központ. Kiadásában jelenik meg a jelenlegi folyóiratok közül a legrégibb (jelenleg a két központi lap közül az egyik): a *Lud* (1895 óta) és (1959 óta) a *Łódzkie Studia Etnograficzne*. A Lengyel Néprajzi Társaság sorozatokat is kiad, ilyen többek között a „*Prace i Materiały Etnograficzne*" (1934-től), amely az anyagi kultúra témaköréből közöl munkákat. Ennek az intézménynek kiemelkedő kiadói vívmánya az „*Atlas Polskich Strojów Ludowych*" megjelentetése, amelynek keretében 1949 óta monográfiák jelennek meg az ország különböző tájaira jellemző népviseletekről.

1961-ben a Lengyel Néprajzi Társaság megkezdte Oskar Kolberg, a lengyel néprajzi kutatás elindítója összes műveinek újrakiadását. A teljes kiadás 80 kötetből fog állni. Jóllehet Oskar Kolberg műve túlnyomórészt folklorisztikai gyűjtéseket tartalmaz (főleg dalokat), mégis minden kötetben szerepelnek építészeti, mezőgazdasági, népviseleti, lakásberendezési feljegyzések is. (A részletes tartalom megtalálható a *Lud* 1956. (62.) évfolyamában.)

A népi kultúrával foglalkozó munkák a fontosabb múzeumi intézetek időszaki kiadványaiban is helyet kapnak. Néprajzi publikációkat ad ki a varsói, a lódzi, a wrocławi, a sanoki, a rzeszówi, a krakkói, és a szreniawai múzeum. Hasonlóképpen az egyetemi intézetek is közölnek néprajzi tanulmányokat.

1953 után a lengyel anyagi kultúra iránti érdeklődés összekapcsolódott az *Instytut Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk* (IHKM a Lengyel Tudományos Akadémia Anyagi Kultúra Történeti Intézete) tevékenységével. Ennek keretében hét néprajzi kutatóhely (intézet, osztály) működik a nagyobb egyetemi városokban (Varsó, Krakkó, Pozñan, Wrocław, Łódz és Torun). Itt került sor a háború utáni lengyel néprajz történetében vitathatatlanul a legnagyobb vállalkozásra, a Lengyel Néprajzi Atlasz elkészítésére (7). Ez a mű a háború előtt 3 füzetben kiadott Kazimierz Moszyński-féle *Atlas kultury ludowej w Polsce* (A lengyelországi népi kultúra atlasza) folytatása.

Az IHKM keretében folyó kutatómunka másik ága tematikus és területi monográfiák elkészítése az egyes kutatóhelyekben. Ez az intézet vállalja a védnökséget számos időszaki kiadvány (sorozatok, folyóiratok) felett is. 1958 óta jelenik meg a *Biblioteka Etnografii Polskiej* (A lengyel néprajz könyvtára), összefoglaló, amely munkákat tartalmaz a társadalmi, szellemi és anyagi kultúra témáiban. Az említett intézet adja ki (1958 óta) az *Etnografia Polska* c. folyóiratot is. Jelenleg ez a vezető néprajzi periodika Lengyelországban. Sajnos, az utolsó kötetekben az anyagi kultúrával foglalkozó dolgozatok száma erősen lecsökkent. E mellett 1976 óta jelenik meg az *Etnologia Polona*, mely angol, német és francia nyelven közöl cikkeket. Sajnos ezek közt nincsenek anyagi kultúrát tárgyaló tanulmányok.

Az IHKM kiadványainak többsége interdiszciplináris jellegű, lényegében a történeti források felhasználásán alapul, amelyeket régészeti, néprajzi adatok egészítenek ki. Ezek a tanulmányok értékes összehasonlító anyagot tartalmaznak a néprajzi kutatások számára. Ilyen jellegűek ennek az intézetnek a következő fontosabb kiadványai is: *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* (1953 óta), *Katalog Zabytków Budownictwa Przemysłowego w Polsce*, *Prace Etnograficzne IHKM*, továbbá a *Historia Kultury Materialney Polski* című kollektív munkával készült kézikönyv Witold Hensel és Jan Pazdura szerkesztésében. E munka kötetei egy-egy fejezetben a mezőgazdaságot, és az állattenyésztést, az étkezési szokásokat, a viseletet, a lakásberendezést, a kézművességet tárgyalják. A néprajzi kutatás szempontjából legjelentősebb az 1979-ben kiadott hatodik kötet, amely az 1870—1918 között időszakot öleli fel. Kevésbé fontos ugyanezen szerkesztők egy másik munkája (12). Más kollektív tanulmányok gazdaságtörténeti összehasonlító anyagot tesznek hozzáférhetővé (13, 14).

Az egész ország területét átfogó különböző tematikájú tanulmányok

Mint már említettük, a Lengyel Néprajzi Atlasz (PAE) elkészítése kétségkívül a háború utáni lengyel néprajz legkomolyabb eredménye. Ennek a vállalkozásnak a kezdetei az ötvenes évekre nyúlnak vissza (1953-ban alakult meg az IHKM). A munkacsoport vezetője hosszú éveken át Józef Gajek volt. Az eddig kiadott térképek alapjában véve az anyagi kultúrára vonatkoznak. A PAE-ben felhasznált anyag főképpen kérdőívek alapján folytatott helyszíni kutatásokból származik, kisebb mértékben a múzeumi gyűjteményekből és kiküldött kérdőívekre adott válaszokból. A helyszíni anyagot kiegészítik az eddigi anyagfeldolgozások.

A körülbelül 340 kutatópont egyenletesen helyezkedik el egész Lengyelország területén. A térképek méretaránya: 1 : 4 000 000 vagy 1 : 2 000 000, s pontrendszerrel készültek, amit többször satirozás és vonalazás egészít ki. Az atlaszt gondosság, rendszeresség jellemzi. A térképek értékét sok esetben növeli, hogy feltünteti a kulturális jelenségek csökevényes formáit, elnevezéseket s eltűnésük idejét is (ld. 10a).

Az e cikkben tárgyalt időszak előtt a PAE-ből három füzet jelent meg. E füzetek szinte kizárólag a mezőgazdasággal és az építkezéssel foglalkoztak 191 térképlapon, és az alábbi években jelentek meg: I. füzet: 1964, II. füzet: 1965, III. füzet: 1967.

1971-ben jelent meg a PAE negyedik füzete, amely a korábbiak folytatásaként 191—250-ig tartalmazza a hagyományos mezőgazdaság és építészet térképeit. A fentiek mellett helyet kapott egy új téma, a hagyományos közlekedés eszközei. Nagyon általánosan fogalmazva a IV. füzetben a következő témák találhatók meg: lakó- és gazdasági épületek, a falszerkezetek típusai, a tető alakja, szerkezete és burkolata, a ház alaprajza, a mennyezetszerkezet, a tornácos házak, a házak terminológiája, továbbá a járomtípusok, a fogatolás formái, a lószerszám és a járom fajtái.

Az ötödik füzet 1974-ben jelent meg és a 251—304. sz. térképeket tartalmazza. Ez a füzet a következő kérdéseket dolgozza fel: a hagyományos étkezés és közlekedés, kerítésformák, bölcsőformák, kosarak és a lenfeldolgozás.

A hatodik füzet 1981-ben jelent meg és a 305—355-ös térképeket foglalja magában. A térképek témája a következő: a gyűjtögetés hagyományos formái, a méhkasok, a kenyérkészítés és sütés, egyes ételek (előtej, töltöttkáposzta, derelye) előfordulása, a hagyományos közlekedési eszközök, a köpülők fajtái, a gabonatárolás, a viselet, a kanáltartó alakja, a súlyok formája, a hagyományos fonott edények.

Most van sajtó alatt a hetedik és a nyolcadik füzet. A hetedik füzet a (356—439-es térkép) 1983/84. fordulóján jelenik meg. Tartalmazni fog térképeket az anyagi kultúra, valamint a társadalmi és szellemi kultúra köréből is. A következő kérdéscsoportokat öleli fel: böjti ételek, karácsonyi ételek, hagyományos közlekedési eszközök, halálljóslás, fazekasság, évenkénti ünnepek.

A most kidolgozás alatt álló nyolcadik füzetben a következő témák szerepelnek: halászat, szánok, férfi öltözet, valamint a szellemi kultúrára vonatkozó térképek: az ünnep szokásai, gazdasági szokások, a terhességgel és a gyermekággyal kapcsolatos hiedelmek, temetési szokások. A munkacsoport most dolgozik a lakodalmi szokások és a démonikus alakok térképein; válogatott témákat dolgoznak még fel a hagyományos halászat témaköréből is (Z. Kłodnicki), a malomipar (A. Szymanski), valamint a népviselet területéről.

A Polski Atlas Etnograficzny kutatási témájának fenti ismertetéséből kitűnik, hogy ez a kiadvány sem mellőzi a hagyományos anyagi kultúra kérdéseit.

A tankönyvek hiánya mindig komoly problémát jelentett a lengyel néprajzban. Sem Jan Stanislaw Bystron értékes munkája, az *Etnografia Polski* (1948), sem a tényanyagát és tárgykörét, a feldolgozott területet illetően bővebb Kazimierz Moszyński-féle *Kultura ludowa Slowian* (A szlávok népi kultúrája) nem volt képes kitölteni a hézagot. Ezért érthető érdeklődéssel fogadták Lengyelországban a Lengyel Tudományos Akadémia gondozásában megjelent új összefoglaló mű kiadását (11). Ebben az anyagi kultúrára vonatkozó tanulmányok az első kötet második részét alkotják, amelynek címe: *Produkcja i konsumpcja* (Termelés és fogyasztás.) A munka e részének szerkesztője: Bronislawa Kopczynska-Jaworska és Wanda Paprocka. A termeléssel és fogyasztással foglalkozó rész nem tekinti át teljes egészében az anyagi kultúrát, néhány válogatott részletet dolgoz ki. Ezek a következők: a mezőgazdasági és a mezőgazdaságon kívüli foglalkozások, a háziipar, a kézműipar, az építkezés, a lakberendezés, a táplálkozás, a ruházat, a fogyasztási cikkek cseréje. Ezek a kérdések két fő síkban fogalmazódnak meg: a falusi kultúra szinkronikus képében a XIX. és a XX. század fordulóján és a paraszti kultúra különböző területén bekövetkezett változások diakronikus képében a XIX. század végétől napjainkig. Az első kötet bevezető részébe kerültek azok a tanulmányok, amelyek a néprajz történetéről, a lengyel népi kultúra történelmi feltételeiről, a földrajzi környezet és a megtelepedési folyamatoknak a kulturális differenciálódás alakulásában játszott szerepéről szólnak.

Külön említést érdemel Jozef Gajek tanulmánya, amelyben a szerző a PAE anyagi kultúrával kapcsolatos eddigi kutatási eredményei alapján ismerteti Lengyelország etnográfiai tagoltságát. A szerző feltételezi, hogy az egymást fedő vagy nagyon közeli elterjedési határok egyben az ország néprajzi tagoltságát is megadják és alapját képezik a kulturális körzetek és provinciák elkülönítésének. Hangsúlyozni kell, hogy a szerző megkísérelte összekapcsolni az anyagi kultúra elterjedési körzeteinek ily módon absztrahált együtteseit a történelmi térségek határaival.

Területi monográfiák

Az ország különböző néprajzi intézeteiben fontos feladat volt egyes térségek népi kultúrájáról monográfiák kidolgozása. Ezek a monográfiák különböző tárgyköröket, területeket (a történeti körzeteket, járásokat, falvakat) ölelnek fel és különböző felfogásokat képviselnek — a tiszta tényszerű leírástól, amely a hagyományos kultúra képének rekonstruálására szorítkozik, a változási folyamat vázolására irányuló munkákon keresztül egészen a modellfelfogásokig.

Egy történelmi körzetről szól, és a hagyományos anyagi kultúra bemutatását tűzi célul például Maria Żywrska értékes monográfiája (30). A Puszcza Biała (Fehér Erdő) földrajzi területének sajátos környezeti viszonyai (a Bug és a Narew folyó összefolyásának vidéke) határozta meg ennek a népi kultúrának a jellegét, és azt, hogy más területekhez képest itt lasúbb volt a változások üteme. A munka szerkezete jellemző a lengyel területi

monográfiák többségére. Az egymást követő fejezetek a földművelést, az állattenyésztést, a hagyományos nem mezőgazdasági foglalkozásokat, a faipart, a kézműipart és a háziipart, a településeket és az építkezést, a lakberendezést, a táplálkozási szokásokat, a ruházatot, a tisztálkodást tárgyalják. A munka adatokat tartalmaz a települési viszonyokról, a térség történetéről és a szóban forgó területen uralkodó társadalmi-gazdasági viszonyokról.

Jozef Burszta szerkesztésében született meg a Warmia és Mazóvia (az Alsó-Visztulától keletre fekvő tóvidék) hagyományos népi kultúráját bemutató mű (19). Ez a terület a második világháború végéig német megszállás, fennhatóság alatt állott, de nagy százalékban lakott itt lengyel népesség is. A háború után tömegesen telepedett le ezen a területen a jövevény-népesség. A mű az építkezés, földművelés, állattenyésztés, lakberendezés, közlekedés, gyapjúfeldolgozás, szövés, viselet, élelmiszerfeldolgozás kérdéseit tárgyalja.

Az anyagi kultúra témájával foglalkozik több monográfia is: Teresa Karwicka munkája a Drweca és a Skrwa folyók között, a Visztula alsó szakaszának jobb partján elterülő történeti térségről (17), valamint Zofia Strawińska könyve (27), amely egy a szubini járásban a Bydgoszczi vajdaságban fekvő, mindössze huszonkét gazdaságot számláló falut ismertet. A két utóbbi munkában a hagyományos anyagi kultúráról alkotott képet a kulturális változásokról szóló megállapítások egészítik ki.

Kitűnő munka a hagyományos népi kultúráról a Roman Reinfuss által szerkesztett monográfia a myslenicei járásról (a Krakkói vajdaság területén). Ez a mű a hagyományos anyagi kultúra alábbi kérdéseit dolgozta fel: a lakberendezés, a települések, a pásztorkodás és állattartás, a vadászat, halászat, a nem mezőgazdasági jellegű foglalkozások, a viselet és az étkezés (22).

Más jellegű a Rudawa faluról és környékéről írt monográfia (29). Létrejötte példa arra, hogy a falusi lakosság hogyan értékeli saját kultúráját. A rudawai kutatások ötletét ugyanis a falu lakosai maguk vetették fel. A félmilliós Krakkó viszonylagos közelsége folytán a falu elég gyorsan urbanizálódott, és lényeges változások következtek be a lakosság foglalkozási struktúrájában (jelenleg a lakosság 81%-a él nem mezőgazdasági munkából). Az ebben a munkában közölt cikkek többsége az anyagi kultúráról szól (földművelés, állattenyésztés, építészet, lakberendezés, étkezés, ruházat). A tanulmány egyúttal kísérlet az említett kulturális szférák hagyományos formájának bemutatására és a végbemenő változások (a hagyományos elemek eltűnésének foka, a reliktum és maradványformák előfordulásai, az innovációk elterjedési körülményei) ismertetésére.

Az 1969—1980. között megjelent regionális monográfiák legnagyobb számban a Rzeszów-vidékről szólnak.

Feltétlenül az első helyen kell megemlíteni Wilhelm Gaj-Piotrowski művét a Rozwadów környéki nép anyagi kultúrájáról (16). Ez a munka folytatása a szerző korábbi könyvének, amely ennek a területnek a társadalmi kultúrájával foglalkozik. A gazdag forrásanyag kiterjedt diakronikus elemzést tesz lehetővé a régészeti és történeti adatok felhasználása révén. Ismerteti a városi központ — amely egyidejűleg kereskedelmi, közigazgatási és vallási központ is volt — hatását a környező falvakra. A tanulmány megmenti a feledéstől a terület népi kultúráját, amely terület jelenleg ki van téve a közeli ipari körzet — Stalowa Wola — erős hatásának (a vizsgált terület a San két partján fekszik a Rzeszów-vidék és a Lublini vajdaság határán).

A rzeszówi Körzeti Múzeumban végzett kutatások eredménye a mieleci járásról szóló kötet (25). A szerzők a fő súlyt e térség hagyományos népi kultúrájára helyezik. Az anyagi kultúra következő kérdéseit dolgozzák fel: település, építészet, épületbelső, étkezés.

Hasonló jellegű a rzeszówi központra vonatkozó másik munka, amely 1979-ben jelent meg és a rzeszówi térség kiemelkedő kutatójának ajánlották. A mű címe: *Prace i materiały z badan etnograficznych* (Néprajzi kutatások és adatok). Ebben az anyagi kultúra két témáját dolgozták fel: a medyn głogowskai fazekasságot és a Lańcut környéki szövőmesterséget.

Egészen más jellegű Krysztof Ruszel munkája, mely a sandomierskai erdőterület középpontjában fekvő Dzikowiec faluval foglalkozik, ahol az ún. lasowiakok laknak. Az erdőterület népi kultúrájának történelmi alapjaival foglalkozó részben terjedelmes fejezet tárgyalja a népi kultúra fejlődésének anyagi alapjait. Ez azonban nem puszta leltári felsorolás, hanem bemutatja mindazokat az ismérveket az anyagi kultúrában, amelyek a helyi társadalmi viszonyokat befolyásolják. A műben erősen érződik a kulturális ökológiára jellemző felfogás: a szerző figyelmének középpontjában a földrajzi környezetnek a népi kultúrára gyakorolt hatása áll.

A lengyel néprajz rendkívül fontos feladata volt a második világháború után a kulturális folyamatok megragadása a „Visszaszerzett Területek"-en. Az 1970-ben az

alsó-sziléziai faluról publikált munka lényeges eredmény e tekintetben (28). A munka nem a terület teljes monográfiája, hanem tizenkét különálló cikkből (válogatásból) áll. A szerzők a települési viszonyokat, a népességnek az új kulturális környezethez való alkalmazkodási és integrálódási folyamatait követik nyomon. Az anyagi kultúra két kérdése kapott helyet a munkában: a fazekasság és a lenmegmunkálás.

A tanulmányok más csoportját alkotják azok a területi monográfiák, amelyek kizárólag a kulturális változások témakörével foglalkoznak, de nem jellemzik a hagyományos anyagi kultúrát. Néhány azonban közülük bő anyagot tartalmaz az anyagi kultúra bonyolult változási folyamatairól is, így pl. Maria Biernacka kitűnő munkája a Beszkidekről tárgyalja az új anyagi kultúra kialakulásának kérdéseit (15). A szerző az életkörülmények változását, a földművelés és állattenyésztés korszerűsítését vizsgálja. Hasonlóképpen használták fel a hagyományos és a mai anyagi kultúra adatait a Kasub-vidéken (18), valamint a Podhalén (24) és a Kurpie-vidéken (23) végbemenő változási folyamatok illusztrálására.

Területi kiterjedés tekintetében a legátfogóbb egy kétkötetes munka a középlengyelországi falvak kulturális életének változásáról, mely az anyagi kultúrában beálló változásokat követi nyomon a földművelés és állattenyésztés, kézműipar, építészet, étkezés és ruházat példáján (20).

Most pedig vegyük sorra az anyagi kultúra egyes területeit tárgyaló fontosabb műveket. Tekintettel a jelen cikk szűk kereteire, csak a könyveket és a fontosabb cikkeket ismertetjük.

Településmód és építészet

A falusi települések témaköréből figyelmet érdemel Michal Chałzuknak a *Lengyelország falusi települései. Formák és térbeli elrendezések* című munkája (31). Ez a mű a falusi települések mai állapotát ragadja meg egész Lengyelország területén, ugyanakkor figyelmét nem kerülik el a falusi települések kialakulásának történelmi folyamatai, továbbá az e téren várható változások. E szintézis forrásai a térképek, légifelvételek, kérdőíves vizsgálatok és a szakirodalom. A településforma szempontjából a szerző Lengyelország területén 4 mega-, 8 makrotájat, 49 mezotájat és 27 mikrotájat különböztet meg. A földrajzi környezet, a település jellege és kulturális sajátosságok közötti kölcsönhatások kérdésével Maria Dąbrowska foglalkozik a *Lengyelország néprajza. A népi kultúra változásai* című összefoglaló műben megjelent cikkében (11).

A lengyelországi falusi építészettel kapcsolatban a múlt században kollektívák és egyes személyek által megkezdett munkák századunk hetvenes éveiben folytatódtak. Ezek eredményei a témakört általánosságban, valamint az egyes kérdéseket részleteiben tárgyaló munkák. Az általános tanulmányok közé tartozik Marian Pokropek *Népi építészet Lengyelországban* című műve (48). Itt néhány fejezet információkat közöl a falusi szállásokról, a lakó- és gazdasági épületekről figyelemmel a tüzelőanyagokra, a tüzelőszerkezetekre és berendezésekre. A szerző kísérletet tett a hagyományos lengyelországi népi építészet mai táji tagolására. Hasonló jellegű Ignacy Tłoczek *A lengyel faépítészet* című munkája, amely néhány évvel később jelent meg (50). Figyelemre méltó, hogy a szerző számba vette a népi ipari és egyházi építészetet is, valamint a díszítőművészetet.

A Felső-Szilézia területén hosszú éveken át folytatott tanulmányok eredményeképpen született meg Maria Gładyszowa *Felső-Szilézia népi építészete* című műve (41). A munka célja elsősorban azoknak az átalakulásoknak a rekonstruálása, amelyek a népi építészeti formákban végbementek a falu gazdasági, foglalkozási és társadalmi struktúrájában zajló átalakulás következtében. A szerző a vizsgált időszakot három szakaszra osztotta: a falusi építkezés a XIX. századi reformok időszakában, az építkezés alakulása az ipar fejlődése és koncentrációja idején, mai tendenciák a falusi építkezésben. Terjedelmes monográfiát tett közzé Jerzy Czajkowski: *A falusi lakásépítés az Alacsony-Beszkidekben és a szomszédos Pogorzében* címmel, mélyrehatóan elemzi ebben a térség lakóházait (35). Az épülettípusok kialakulásának bemutatása a települési mozgások és a természeti feltételek összefüggésében gazdag dokumentációra támaszkodik, ami a szerző sokéves kutatásainak eredménye. J. Czajkowski másik munkája a *Népi építészet a [lengyel] Kárpátalján.* Jóllehet ez tudományos ismeretterjesztő jellegű, a benne tárgyalt témakör érdemessé teszi arra, hogy ebben az ismertetésben helyet kapjon.

Az általános tanulmányok közül a következő fontosabb mű az Opolei Falumúzeum *Az Opole-vidék népi építészete* című kiadványa (40). A szerzők — Euzebiusz Gil és Stanisław Pilarski rövid történelmi áttekintést adnak az Opole környéki építészetről, az épü-

letek funkciójáról, továbbá az egyházi építészet múltjáról és mai helyzetéről. Az általános, de a kiválasztott kérdésekről részletesebb elemzést is tartalmazó művek közé tartozik Józef Matuszczak *A faépítészet történetéhez* című kötete (47). Első része tömören vázolja a világi faépítészetet, míg a terjedelmesebb második rész az egyházi faépítészet fejlődését mutatja be. Érdekes módszerrel közelíti meg a faépítészetet Tadeusz Chrzanowski és Ksawery Piwocki. A szerzők itt az anyag, vagyis a fa sajátosságaiból indulnak ki. A továbbiakban a fából készült szerkezetek szerepét az egyházi és a világi építészet különböző formáiban vizsgálják (32).

Az építészet részletkérdéseit feldolgozó tanulmányok ismertetésére áttérve, helyesnek látszik e témák csoportosítása a lakóházak, gazdasági, ipari valamint egyházi épületek szerint. Itt tárgyaljuk még a belső berendezést is.

A lakásépítést több tanulmány képviseli, többek között Maria Misińska munkája (53). A házzal és a lakberendezéssel a szerző az egyik alfejezetben foglalkozik. Ebben bemutatja a hagyományos podhalai házat a berendezéssel együtt és foglalkozik azzal, hogy hogyan változott különösen a második világháború után.

A gazdasági és az ipari építészetről (ez utóbbit a múltban az etnográfusok többnyire figyelmen kívül hagyták) sok értékes korábbi tanulmány szól, többek között F. Kłonowski, Cz. Łuczak, H. Wesołowska és M. Dembińska munkái. Mellettük az itt tárgyalt évtizedben új kutatók jelentek meg.

Henrik Olszański a *Dél-Rzeszów-vidék népi ipari építészetének történetével kapcsolatos kutatások helyzete és problémái* című cikke (58) a népi ipar fogalmával ismerteti meg az olvasót. A továbbiakban a pogorzei népi ipari építészeti létesítmények előfordulását és állapotukat írja le, s a műszaki haladás hatását elemzi. A podhalai népi vízhajtású energiatermelő és gépi berendezések témakörével Henryk Jost foglalkozott (54). Jost figyelembe vette a terület történetét és fiziográfiai viszonyait, a Podhala vízienergiáját egyaránt, szójegyzéket készített a műszaki tájszavakról. A szélmalmok épületeiről, berendezéséről is sok cikk és nagyobb tanulmány született. Ezek közé tartozik Rudolf Śmiałowski és Elzbieta Dąmbska könyve: *A faépítészet és a szélmalmok* (60). Ez a mű két fő részből áll, amelyek közül az első a népi faépítészetet tárgyalja, míg a másik a szélmalmokat vizsgálja.

1955-ben az IHKM intézkedéseket tett egy olyan gyűjtési útmutató kidolgozására, melynek segítségével hosszú távon tervszerűen össze lehetne írni az ipari építészeti létesítményeket egész Lengyelországban. Úgy határoztak, hogy ennek eredményeit járási monográfiákban dolgozzák fel és jelentetik meg. Ez a katalógus példamutató az anyagi termelés történetének dokumentációja területén. Információforrás tudományos munkák számára. Elsősorban az ipari építészeti emlékeket veszi figyelembe, a működésükhöz szükséges műszaki felszereléssel együtt. Magába foglalja a kézműipari, a manufakturális és ipari termelőhelyeket, az ipari építészet olyan különálló építményeit, mint például a vízi- és szélmalmok, a serfőzdék, a pálinkafőzdék, a cukorgyárak, az áztatók, a sütödék, az olajütők, a kallómalmok, a tímárműhelyek, a vaskohók, a kovácsműhelyek és a hámorok. Kronológikus sorrendben tárgyalja az egy-egy területen található összes ipari építészeti műemléket. A katalógus Lengyelország közigazgatási beosztását követi, mindegyik kötet a vajdaság egy-egy körzetét, a füzet pedig egy-egy járást tartalmaz, leíró részekkel, felmérésekkel, fotódokumentációval és térképekkel. A hetvenes években hét füzet jelent meg, a kielcei, a krakkói, a lódzi és a varsói vajdaság feldolgozásai (55).

A múlt század harmincas éveire nyúlik vissza az egyházi faépítészet iránti érdeklődés, de csak a XX. század hetvenes éveiben jelentek meg átfogó területi monográfiák. 1974-ben Leszek Itman tette közzé az *Egyházi faépítészet Alsó-Sziléziában* c. kötetet (64). A munka jól mutatja a fatemplomok jelenlegi és eredeti számszerű arányát és elterjedésük körzeteit. A szerző elemzi a fennmaradt építmények építészeti sajátságait és szerkezetét, de emellett a fatemplomok építésének történeti alakulását is. Hasonló témakörrel foglalkozik Ryszard Brykowski is *Fatemplomépítészet Kis-Lengyelországban a XV. században* című könyvében (61), mely kitűnő forrás és a műemlékek katalógusát is tartalmazza. A szerző tanulmányaiban túllép Kis-Lengyelország határain és vizsgálja a Kárpátok fatemplomépítészetét is. Ebben az újabb munkájában a főbb templomépítészeti stílusokat és azok elterjedését tárgyalja (62). Figyelmet érdemel itt Euzebiusz Gil *Az Opole-vidék egyházi faépítészete* című cikke is, amely a létesítmények helyi változatait, a történelmi stílusok hatását és a templomok elhelyezését mutatja be (63).

Az említett időszakban a lakberendezéssel tizenegynéhány értekezés és cikk foglalkozott, amelyek főleg a *Polska Sztuka Ludowa*ban (Lengyel Népművészet), a *Budownictwo wiejskie*-ben (Falusi Építkezés), a *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi*-ban jelentek meg. Tekintettel a jelen cikk szűk kereteire, példaképpen csak három tanulmányt említünk. Józef Furdyna a *Falusi lakások díszítése a Visztula*

és a Szan folyó elágazásának vidékén c. cikkében a rzeszówi vajdaság északi részéből mutatja be a falusi házak díszítőművészetét. Ezen a tájon a lasowiak népcsoport lakik. A szerző az egész anyagot kronológiai szempontból tárgyalja, különös hangsúlyt kapnak a második világháború után bekövetkezett változások.

Régóta hagyományos eleme a falusi házberendezésnek a festett láda. E téren jelentős kutatási eredményeket ért el Roman REINFUSS, de nem lehet figyelmen kívül hagyni Bozena KURAL két részben megjelent munkáját sem, amelyek közül az egyik a podhalai régi festett ládákkal foglalkozik, míg a másik a fiatalabb alkotásokat elemzi (71, 72). A szerző bemutat néhány ládákat készítő központot is. Aleksander BLACHOWSKI szerkesztésében jelent meg az a kollektív mű, amely az észak-lengyelországi hagyományos bútorok gyűjtése terén elért múzeológiai eredményeket ismerteti (66).

A gazdálkodás

A szóban forgó időszakot a korábbi évekhez képest az jellemzi, hogy kevesebb a mezőgazdasági szerszámokról és foglalkozásokról szóló tanulmány. Ezt a visszaesést a monográfikus értekezésekben szereplő gazdálkodási adatok ellensúlyozzák. E területen nagy eredmény, hogy megjelent irodalmunkban az első összefoglalás a lengyelországi falusi gazdálkodás fejlődéséről a hazai mezőgazdasági közösségek megjelenésétől a tőkés viszonyokig (90). A vázlat szerzői — régészek, történészek, néprajzkutatók — közérthető módon ismertetik a gazdálkodó munkájának és életének történeti alakulását. A műben található térképek és a gazdag szemléltető anyag pedig megkönnyítik a falusi gazdálkodás és a lengyel nép történelmi sorsa közötti kapcsolat nyomon követését, a régi falu anyagi kultúrájának felidézését.

A jelenleg megjelenő periodikák közül figyelmet érdemel itt a *Rocznik Muzeum Rolnictwa w Szreniawie*, a *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, illetve a *Prace Etnograficzne*, amiket a *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego* keretében adnak ki. E folyóiratok hasábjain a mezőgazdasági tevékenységgel és a falusi gazdálkodással kapcsolatos egyéb cikkek is megjelennek. Ez a munkásság tükröződik a Magyarországon közzétett irodalomban is, amelyre példa Tadeusz DZIEKOŃSKI cikke a XIX. századi lengyel szántóeszközökről (78). A mezőgazdasági tematika helyet kapott a fent említett kollektív összefoglaló munkában is, amely a lengyelországi népi kultúra változásairól szól, mégpedig Witold Nowosz cikkében (87).

Az állattenyésztés és a pásztorkodás témájában, a legfontosabb, nagyratörő és nagyszabású munka, amelynek megjelenése már a hatvanas években megindult, de amelynek a kiadása csak 1970-ben fejeződött be, a *Pásztorkodás a Lengyel Tátrában és Podhalé-ban* című monográfia (88). Ez a mű rendkívüli vállalkozás. Egy viszonylag kis területről, amely még egyetlen járás kiterjedését sem éri el, kollektív fiziográfiai, földrajzi, agrotechnikai, zootechnikai, történeti, szociológiai és néprajzi monográfia készült mélyreható helyszíni, levéltári és múzeumi kutatások alapján. Nyolc kötetből áll, amelyek különböző kérdésekkel foglalkoznak, kezdve a földrajzi környezettől. Terjedelmes cikkek foglalkoznak a tátrai hegyi legelőkön folytatott birka- és marhalegeltetés következményeivel. A szerzők többek között megkíséreltek választ adni a természetvédelem kérdéseire, valamint megoldást javasolni a pásztorok és erdészek között a legelőterületről hosszú évek óta folyó vitákban. Részletesen tárgyalják a pásztorkodás bonyolult és változatos történetét Podhalán a XIII. századtól kezdve. Kitérnek a kezdetekkel kapcsolatos feltevésekre és a pásztorkodásnak a podhalai falu társadalmi-gazdasági viszonyai fejlődésére gyakorolt hatására. Rendkívül nagy gondot fordítottak a pásztorkultúra vizsgálatára, a tájnyelvre, a helynévvizsgálatra, az építészetre, az étkezési szokásokra, az öltözködésre, a zenére, a népdalokra, a hiedelmekre, a mágikus szokásokra és a pásztorélettel kapcsolatos művészetre. A munkát számos illusztráció, térkép és bibliográfiai összeállítás egészíti ki. Az utolsó kötetben (8: 1970) található meg a Tátra és a Podhale pásztorkodásának bibliográfiája.

Bronisława KOPCZYŃSKA-JAWORSKA *Hagyományos idénygazdálkodás a Lengyel Kárpátokban* című műve (82) nemcsak a legeltetést, de a hagyományos mezőgazdaság más sajátos, a falu zárt területén kívüli formáit, valamint a kaszálógazdálkodást is tárgyalja a hegyvidéki gazdálkodás kiválasztott példáinak elemzésével. Feltevése szerint, ezek összefüggés- és vonatkoztatásrendszere a többi hasonló falut is jellemzi. A pásztorkodás kérdéskörét hasonlóan átfogóan, minden lehetséges szempontot figyelembe véve tárgyalja Wanda JOSTOWA a lengyel orawai pásztorkodásról szóló monográfiájában (80). Külön figyelmet érdemel az állattenyésztés összefüggéseinek alapos bemutatása a többi gazdálkodási ággal. Ugyanerről a területről szóló monografikus kötet: Anna KOWALSKA-

-LEWICKA: *Állattenyésztés és pásztorkodás a Nyugati Beszkidekben* (83). A szerző a hagyományos állattenyésztést mutatja be, különös tekintettel a legeltetésre a Radziejówi Sávban és a Jaworzynában, a földművelés és állattenyésztés rendszerének keretében.

Érdekesen vetődtek fel a pásztorkultúra különböző elemeinek és a népi vallásosságnak a kölcsönhatásai és kapcsolatai ezen a területen. Itt ugyanis lengyel katolikusok és görög-katolikus vallású lemákok laknak. A pásztorgazdálkodás jelentősebb feldolgozásai közül szólnunk kell még Ewa DORYWALSKA tanulmányáról is, amely a zabnicai pásztorok életét ismerteti a zywieci Beszkidekben (77). A kötet figyelemre méltó kiegészítése Wanda HENRICZEK-MOROZOVA kétrészes munkája, amelyben a lengyel hegyi pásztorkodás terminológiáját dolgozza fel (79).

A halászatot illetően meg kell említeni Jadwiga KUCHARSKA *A közös halászat hagyományos szervezete a kasub tengerparton* c. munkáját (84). Ebben első ízben írta le nagy pontossággal a közös halászat szervezeti formáit, amire korábban csak mellékesen tértek ki. A szerző arra a következtetésre jut, hogy a szervezeti formák sokfélesége és a halászat, mint foglalkozás rangja közvetlenül összefügg az egyes falvak — egyfelől a halászfalvak, másfelől a földművelő- és halászfalvak — foglalkozási struktúrájával. A parti halászatnak a halászfalvakra és a földművelő- és halászfalvak gazdasági-társadalmi viszonyainak egészére gyakorolt hatása a tárgya Zdzisław BATOROWICZ *Kasub kereskedelmi társulások* című művének is (74).

Kézművesség

A szóban forgó időszakban született munkák a különböző kézműipari ágazatokat írják le, valamint a kézműveseknek a falusi társadalomban elfoglalt helyét és ennek változásait elemzik. Ez utóbbire példa W. KWASNIEWICZ *Változások a falusi kézművesség életében* (104), továbbá Anna ZAMBRZYCKA-KUNACHOWICZ *A kézműves a földműves közösségben* (118), illetve *A kézművesség a munkás-paraszt faluban a Racibórzi járás Owsiczne falujának példáján* című műve (119). A témakört általánosságban dolgozza fel Wanda PAPROCKA cikke a már többször említett, a népi kultúra változásairól szóló összefoglalásban (11). Az Ossolineum Kiadó *Lengyel kézművesség és ipar* című albumsorozatában jelent meg Bohdan BARANOWSKI *Lengyel malomipar* című műve. A szerző azon kívül, hogy közérthető formában ismerteti a malomipar történetét és jelenlegi helyzetét, értékes adatokat közöl a kézimalmok használatáról is, amelyeket a vízimalom és a szélmalom elterjedése ellenére a legutóbbi időkig nagyon gyakran igénybe vettek. Ugyanerről a témáról, de csak egyetlen tájról készített monografikus feldolgozást Henryka WESOŁOWSKA: *A falusi malomipar Opole vidékén a VIII. századtól a XX. századig* (117).

Az utóbbi időben a népi kovácsmesterség is kapott egy kimerítő monográfiát: *Népi kovácsművészet Lengyelországban* Roman REINFUSS tollából (110). A szerző bemutatja a lengyel kovácsművészet rövid történetét, a termékek előállítási technikáját és díszítését, továbbá vázolja a mai helyzetet. Az említett években részletesebb tanulmányok készültek a fazekasságról. Barbara KOŁODZIEJSKA a zielona-górai terület fazekasságát dolgozta fel monografikusan (102), Ewa FRYS-PIETRASZKOWA pedig a Lazek Ordynacki-i fazekasságról írt sokoldalúan és átfogóan (96). A népi kerámia, mint kulturális elem — amelyben tükröződik a történelem és a kultúra — a témája Franciszek KOTULA *Beszélgetések cserepekkel* című könyvének (103).

A takácsmesterségről a korábbi években nagyon kevés tanulmány jelent meg. Ezért is kell kiemelni a *Rocznik Muzeum Mazowieckiego w Plocku* (A Plocki Mazóviai Múzeum Évkönyve) élénk publikációs tevékenységét. Az 1973-as évfolyamban öt cikk is megjelent e témakörből Aleksander BŁACHNOWSKITÓL és Janina SZEWCZYKOWĄTÓL (93, 94, 112). Ezek a mai népi takácsmesterséget írják le a varsói vajdaságban és Mazóviában. Néhány díszített szőttestípust például hoznak fel a minták körforgására a mai népművészetben. Ismertetik a mai népi szőttest a nyugati Podlasiében. Ugyanebben az évkönyvben jelent meg Halina MURAWSKA *Népi szőttesek a plocki Mazóviában* című cikke, amely első ízben dolgozza fel tematikus monográfiában e vidék szövőtevékenységét (106).

A bőrmegmunkálás iránt érdeklődő néprajzkutató számára nagy segítséget nyújt Irena TURNAU két úttörő munkája, amelyek a lengyelországi cserzésről és a ruházati bőrdíszművességről szólnak történeti nézőpontból (114, 115). Összefoglaló feldolgozással végződtek Henryk SZYMCZAK kutatásai is az Opole-vidéki népi [vessző] fonásról (113). Kimerítő monográfiában foglalkozik az asztalosmesterséggel R. REINFUSS: *Népi bútorkészítés Lengyelországban*. A szerző itt a falusi lakáskultúra fejlődéstörténetét tárgyalja, ezen belül az asztalosipari termékek készítés- és díszítéstechnikáját az egyes bútorok alapos bemutatásával.

Staniszław Olędzki a *Lengyel népi hangszerek* című művében első ízben tesz kísérletet arra, hogy teljes változatosságukban bemutassa a lengyel népi hangszereket, a XIX. és XX. századi kézművesek alkotásait (107). Az album jellegű kiadvány tárgyalja a hangszerek keletkezésének történetét és jellemzi az egyes csoportokat. A népi kézművesség zenélés céljára készült sajátos alkotásairól szól Czesław Pilecki cikke is, mégpedig a „gajdokról", dudákról (109).

A táplálkozás

Áttérve a népi táplálkozás témájára elsősorban *A falusi lakosság táplálkozása* című kollektív munkát kell megemlíteni. Ez a mű az 1971-ben Krakkóban megrendezett I. lengyel országos konferencia előadásainak a gyűjteménye, amelyek a hagyományos népi táplálkozásról szólnak. Ez a konferencia első ízben tekintette át az étkezéssel kapcsolatban különböző tudományágak képviselői által folytatott lengyel munkákat. A kötet áttekintést ad a kutatások helyzetéről, a lengyel falu táplálkozási hagyományairól és azok változásairól. Különböző táplálkozási témákat monografikusan tárgyal, így többek között a vajkészítést, a köpülők és mozsarak típusait, valamint közli a lengyelországi népi táplálkozás irodalmát (127).

A sziléziai népi táplálkozással Zofia Szromba-Rysowa monográfiája foglalkozik (128). A hagyományos vajkészítést, sajtgyártást, továbbá a lengyelországi falusi lakosság táplálkozásának összefoglalását A. Kowalska-Lewicka dolgozta fel és tette közzé, részben külföldi folyóiratokban (123—125).

Érdekes tanulmány Irena és Krzysztof Kubiak könyve, amely a kenyérrel, a kenyérsütéssel és tárolással kapcsolatos szokásokat és hiedelmeket tárgyalja (126). Annak ellenére, hogy tárgya tulajdonképpen a társadalmi, ill. szellemi kultúra része, indítékára tekintettel — ugyanis a kenyér az alapvető étel és mintegy általában az ételek szimbóluma — igen figyelemre méltó a táplálkozáskutató számára is.

Ruházat

A ruházattal, öltözködéssel kapcsolatos tanulmányok tárgyalását mindenképpen a Lengyel Néprajzi Társaság *Atlas Polskich Strojów Ludowych* című sorozatának megemlítésével kell kezdeni. Ez a sorozat egy sor monográfiából áll, amelyek Lengyelország szinte egész területének minden népi öltözettípusát felölelik. Öt fő részre oszlik: Tengermellék, Nagy-Lengyelország, Szilézia, Mazóvia, Sieradz-vidéke és Kis-Lengyelország. A fent említett részek mindegyike a különböző tájak viseletéről szóló monográfiákból áll. Az azonos grafikai elrendezésű füzetek többek között a következő kérdéseket tárgyalják: a népi viselet megőrzésének mai állapota az ország adott területén, az öltözködés fejlődéstörténete, a vizsgált viselet elterjedése, a férfi és a női viselet leírása és változatai, a ruhadarabok készítői, anyagok, díszítések. A tanulmányokat rajzok, térképek, táblázatok teszik szemléletessé. A sorozat Maria Żywirska *Strój kurpiowski* (Kurpiei viselet) kiadásával kezdődött 1952-ben. Eddig harmincegy füzete jelent meg, ebből kettő a hetvenes években. Władysław Kolago írta a *Kolbielai viselet*-et (132), Aleksandra Jacher-Tyszkowa pedig a *Kielcei viselet*-et (131).

A ruházatra vonatkozó többi figyelemre méltó munka közül meg kell még említeni Barbara Kolodziejska *A Lubsko-vidéki hagyományos népi öltözet kutatása* című értekezését (133). A szerző kronologikus és területi szempontból végezte kutatását, ugyanakkor nyomon követi a viselet területenkénti kialakulását, változását. Megkülönbözteti az 1945 előtt készített öltözeteket, a helyi viseletet és azt, amelyet az áttelepülők hoztak magukkal, továbbá a napjainkban készített öltözetet.

Hasonló jellegű Maria Misińska tanulmánya, amely Podhaláról szóló monográfiájának egy alfejezetében kitér a podhalei viselet jellegére a két világháború közötti időszakban és a második világháború óta bekövetkezett változásokra (135). A tanulmányoknak ebbe a csoportjába kell sorolni ezen kívül Barbara Poloczkowa *A ciesznyi viselet a XIX. században* című cikkét (136). A cikk Cieszyn, Skoczów és Bielsko környékének férfi és női öltözeteit vizsgálja. A szerző megrajzolja a cieszyni viselet elterjedését is.

Szállítás és közlekedés

A tárgyalt időszakban a lengyel etnográfusok hazai és külföldi folyóiratokban is foglalkoztak a szállítással és közlekedéssel. Az Opolei Múzeumi Évkönyvben jelent meg *A sziléziai hagyományos szállítás régebbi és újabb formái* c. cikk (138). Barbara Bazielich ebben jellemzi és összehasonlító elemzéssel vizsgálja a felső- és alsó-sziléziai, valamint cieszyni sziléziai hagyományos szállítás néhány formáját. A lengyel és az európai *rezginiát* (Heubogen, szénahordó ív) Zygmunt Kłodnicki cikkei tárgyalják (139, 142). A szerző ezekben megkísérli összegezni a vitát, amely az utóbbi években ennek az érdekes népi szállítási módnak a kialakulása körül kibontakozott. Figyelemre méltó a szerző két másik munkája is. Mind a kettő az emberi erővel végzett szállítás formáiról szól, az első a lengyel Kárpátok területére vonatkozik, (141), a másik egész Lengyelországra (140). A Kárpátok közlekedését tárgyalja Bronisława Kopczyńska-Jaworska is cikkében (144).

(Fordította Bihari Gábor)

IRODALOM

A. A tárgyalt időszakban kiadott fontosabb bibliográfiák

1. Chmielewski, Grzegorz: *Materiały do bibliografii kultury ludowej województwa zielonogórskiego za lata 1945—1969* (Anyagok a Zielona Górai Vajdaság népi kultúrájának 1945 és 1969 közötti bibliográfiájához). Zeszyty Lubuskie, 1970. 10. sz., 117—127.
2. Dekowski, Jan Piotr: *Bibliografia prac pracowników łódzkiego ośrodka etnograficznego (1945—1974)* (A łódzi néprajzi központ dolgozói munkáinak bibliográfiája [1945—1974]). Łódzkie Studia Etnograficzne, 1975, XVII. k., 59—83.
3. Karpińska, Ewa Grażyna: *Bibliografia etnografii polskiej za lata 1970—1975* (A lengyel néprajz bibliográfiája 1970—1975 között). Prace Komitetu Nauk Etnologicznych PAN 2. sz., Wrocław 1980.
4. Kroh, Magdalena: *„Polska Sztuka Ludowa"* (Lengyel Népművészet, az 1947—1976 közötti időszak bibliográfiája). Wrocław 1979.
5. Niewiadomska, Maria: *Bibliografia etnografii polskiej za lata 1961—1969*, cz. 1. (A lengyel néprajz 1961—1969 közötti bibliográfiája, 1. rész). Prace Komitetu Nauk Etnologicznych PAN 3. sz., Wrocław 1982.

B. Kutatástörténet

6. Kutrzeba-Pojnarowa, Anna: *Kultura materialna wsi polskiej w pracach etnograficznych dwudziestopięciolecia Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej* (A lengyel falu anyagi kultúrája a Lengyel Népköztársaság huszonöt évében a néprajzi munkákban). Lud 53. 1969. 61—87.
7. *Historia etnografii poskiej* (A lengyel etnográfia története). szerk.: Małgorzata Terlecka. Wrocław 1973.
8. Kutrzeba-Pojnarowa, Anna: *Etnografia polska w trzydziestoleciu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Związek z tradycją i nowe kierunki badań* (Lengyel néprajz a Lengyel Népköztársaság harminc éve alatt. Kötődés a hagyományhoz és az újabb kutatási irányzatok). Etnografia Polska 19. 1975. 1—38.
9. Burszta, Józef: *Etnografia polska w 25-leciu Polskiej Akademii Nauk* (Lengyel Néprajz a Lengyel Tudományos Akadémia 25 évében). Lud 62. 1978. 3—11.

I. *Egész Lengyelország területére kiterjedő többtémájú feldolgozások, általános munkák*

10. *Polski Atlas Etnograficzny*. 1—6. füzet, Wrocław 1964—1981.

10/a Gajek József, Kłodnicki Zygmund: *Der Polnische Etnografische Atlas. Forschungstand*. Etnologia Slavica 8—9. 1976—1977. 295—301.

11. *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej* (Lengyel néprajz. A népi kultúra változásai) 1. köt., szerk.: Maria Biernacka, Anna Kutrzeba-Pojnarowa, Bronisława Kopczyńska-Jaworska, Wanda Paprocka. Biblioteka Etnografii Polskiej, 32. sz. Wrocław 1976.

12. HENSEL, Witold—PAZDURA, Jan (szerk.): *Historia kultury materialnej w zarysie* (Az anyagi kultúra történetének vázlata). Wrocław 1974.
13. INGLOT, Stefan (szerk.): *Historia chłopów polskich* (A lengyel parasztság története). 1—3. kötet. Wrocław 1970—1980.
14. INGLOT, Stefan (szerk.): *Historia chłopów śląskich.* (A sziléziai parasztság története). Wroclaw 1979.

II. *Regionális monográfiák, az anyagi kultúrára vonatkozó anyaggal*

15. BIERNACKA, Maria: *Kształtowanie się nowej społeczności w Bieszczadach* (Új közösség kialakulása a Beszkidekben). Biblioteka Etnografii Polskiej, 29. sz., Wrocław 1974.
16. GAJ-PIOTROWSKI, Wilhelm: *Kultura materialna ludu z okolic Rozwadowa* (A Rozwadów-környéki népesség anyagi kultúrája). Rzeszów 1975.
17. KARWICKA, Teresa: *Kultura ludowa Ziemi Dobrzyńskiej* (A Dobrzyn-vidék népi kultúrája). Varsó 1979.
18. KUCHARSKA, Jadwiga: *Przemiany struktury społeczno-zawodowej wsi kaszubskich w XX wieku* (A kasub falvak társadalmi-foglalkozási struktúrájának változásai a XX. században). Bibliográfia Etnografii Polskiej, 24. sz., Wrocław 1971.
19. *Kultura Ludowa Mazurów i Warmiaków* (A mazurok és warmiaiak népi kultúrája), szerk.: Józef BURSZTA. Wrocław 1976.
20. *Kultura wsi Polski środkowej w procesie zmian* (A közép-lengyelországi falusi kultúra változása), I—II. köt., Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, 19—20 sz. Łódz 1976—1979.
21. *Materiały etnograficzne z powiatu limanowskiego* (A Limanowai járás néprajzi anyagai), szerk.: Piotr KALECIAK, 2. füzet, Archiwum Etnograficzne PTL, 30. sz., Wrocław 1971.
22. *Monografia powiatu myślenickiego* (A Myslenicei járás monográfiája), II. k., szerk.: Roman REINFUSS, Krakkó 1970.
23. PAPROCKA, Wanda: *Współczesne przemiany wsi kurpiowskiej* (A kurpiei falu mai változásai). Biblioteka Etnografii Polskiej, 31. sz., Wrocław 1975.
24. MISIŃSKA, Maria: *Podhale dawne i współczesne* (A régi és a mai Podhale). Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Lodzi, Seria Etnograficzna, 15. sz., Łódz 1970.
25. *Prace i materiały z badań etnograficznych w Mieleckiem* (A Mieleci járás néprajzi kutatási munkái és anyagai), szerk.: Tadeusz AKSAMIT. Rzeszów 1970.
26. RUSZEL, Krzysztof: *Studia nad kulturą ludową Puszczy Sandomierskiej* (Tanulmányok a sandomierz-i erdő népi kultúrájának köréből). Rzeszów 1978.
27. STRAWIŃSKA, Zofia: *Wieś palucka Ostatkowska Struga* (Ostatkowska Struga paluk falu). Materiały Etnograficzne, cz. 1. Toruń 1978.
28. *Wieś dolnośląska* (Az alsó-sziléziai falu) szerk.: Adolf NASZ. Prace i Materiały Etnograficzne, XX. k., Wrocław 1970.
29. *Wieś Rudawa i jej okolice* (Rudawa falu és környéke), szerk.: Anna ZAMBRZYCKA-KUNACHOWICZ. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Etnograficzne, 12. sz. Krakkó 1980.
30. ŻYWIRSKA, Maria: *Puszcza Biała. Jej dzieje i kultura* (A Fehér Erdő. Története és kultúrája). Varsó 1973.

III. *Település és építkezés*

A. Az építkezésről általában

31. CHILCZUK, Michał: *Osadnictwo wiejskie Polski. Formy i układy przestrzenne,* (Lengyelország falusi települései. Formák és térbeli rendszerek). Varsó 1970.
32. CHRZANOWSKI, Tadeusz—PIWOCKI, Ksawery: *Drewno w polskiej architekturze i rzeźbie ludowej* (A fa a lengyel építészetben és népi faragásban). Wrocław, 1981.
33. CZAJKOWSKI, Jerzy: *Budownictwo wiejskie w północnej części krakowskiego XVIII. wieku* (Falusi építészet a Krakkói vajdaság északi részén a XVIII. században). Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie, 1974. V. k., 31—147.

34. Czajkowski Jerzy: *Konstrukcja sochowo-ślemienna w budownictwie wiejskim na terenie Polski* (Ágasfás-szelemenes szerkezet a falusi építészetben Lengyelország területén). Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie, 1972., IV. k. 67—128.
35. Czajkowski, Jerzy: *Wiejskie budownictwo mieszkalne w Beskidzie Niskim i na przyległym Pogórzu* (Falusi lakóházépítés az Alacsony Beszkidekben és a szomszédos Pogórzében). Rocznik Muzeum Województwa Rzeszowskiego, Rzeszów 1970. II. k.
36. Czajkowski, Jerzy: *Budownictwo ludowe Podkarpacia* (Népi építkezés Kárpátalján). Sanok 1977.
37. Dobrowolska, Maria: *Rola środowiska geograficznego i procesów osadniczych w kształtowaniu zróżnicowań kulturowych* (A földrajzi környezet és a települési folyamatok szerepe a kulturális differenciálódás kialakulásában). Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej (ld. 11.) 91—143.
38. Dobrowolska, Maria: *Struktury osadnicze i ich regionalne zróżnicowanie* (Települési struktúrák és területi differenciálódásuk). In: Studia z zakresu socjologii, etnografii i historii ofiarowane Kazimierzowi Dobrowolskiemu (Szociológiai, néprajzi és történelmi tanulmányok Kazimierz Dobrowolski emlékére). Krakkó 1972. 89—114.
39. Dubiel, Ludwik: *Zabytkowe i współczesne budownictwo chłopskie na wsi gliwickiej* (Paraszti műemléképületek és mai épületek a gliwicei faluban). Biblioteka Zeszytów Gliwickich, Etnografia 1. sz., Gliwice 1971.
40. Gil, Euzebiusz—Pilarski, Stanisław: *Budownictwo ludowe Opolszczyzny* (Opole-vidék népi építészete). Krakkó 1970.
41. Gładyszowa, Maria: *Górnośląskie budownictwo ludowe* (Felső-Szilézia, népi építészete), Wrocław 1978.
42. Górak Jan, *Budownictwo drewniane Lubelszczyzny* (Lublin vidékének faépítészete), Lublin 1977.
43. Klonowski, Franciszek: *Drewniane budownictwo ludowe Warmii, Mazur i Powiśla* (Warmia, Mazória és Powisle népi faépítészete). Ziemia, 1971., VI. k., 54—66.
44. Kobus, Jan, *Budownictwo drewniane na Kurpiach i Mazurach* (Faépítészet Kurpiában és Mazóviában). Warmia i Mazury, 1974. XX. 1. sz.
45. Mazurski, Krzysztof: *Budownictwo drewniane w regionie jeleniogórskim* (Faépítészet Jelenia Góra vidékén). Rocznik Jeleniogórski, 1973., XI. k., 44—64.
46. Matuszczak, Józef: *Kościoły drewniane na Śląsku* (Fatemplomok Sziléziában). Wrocław 1975.
47. Matuszczak, Józef: *Z dziejów architektury drewnianej na Śląsku* (A sziléziai faépítészet történetéből). Bytom 1971.
48. Pokropek, Marian: *Budownictwo ludowe w Polsce* (Népi építészet Lengyelországban). Varsó 1976.
49. Pokropek, Marian: *Budownictwo ludowe Pojezierza Augusztowsko-Suwalskiego* (A Suwalki-tóvidék népi építészete). Rocznik Białostocki, XII. k., 111—174.
50. Tłoczek, Ignacy: *Polskie budownictwo drewniane* (Lengyel faépítészet). Wrocław 1980.

B. Lakóház

51. Górak, Jan: *Holenderskie domy nad Bugiem* (Holland házak a Bug partján). Polska Sztuka Ludowa, XXV. évf., 1. sz., 29—38.
52. Olszewska, Mirosława: *Budownictwo mieszkalne* (Lakóházépítés). In: Prace i Materiały z Badań Etnograficznych w Mieleckiem. Rzeszów 1970., 101—119.
53. Misińska, Maria: *Dom i wnętrze mieszkalne* (A ház és a lakásbelső). Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Etnograficzna 15. sz., Łódz 1971., 82—92.

C. Gazdasági és ipari építészet

54. Jost, Henryk: *Ludowe urządzenia energetyczne i mechaniczne o napędzie wodnym na Podhalu* (Vízhajtású népi energiatermelő és gépi berendezések a Podhalén). Wrocław 1978.
55. *Katalog Zabytków Budownictwa Przemysłowego w Polsce* (A lengyelországi ipari építészeti műemlékek jegyzéke). IHKM PAN. Az alábbi füzetek jelentek meg:

a) Województwo kieleckie, powiat Opoczno (Kielcei vajdaság, Opocznói járás), II. k., 4. f., 1970.
b) Województwo krakowskie, powiat Olkusz (Krakkói vajdaság, Olkuszi járás), III. k., 1971.
c) Województwo łódzkie, powiat Piotrków Trybunalski (Lódzi vajdaság, Piotrków Trybunalski járás), IV. k., 4. f.
d) Województwo łódzkie, powiat Bełchatow i Łask (Lódzi vajdaság, Belchatówi és Laski járás), IV. k., 5. f., 1972.
e) Województwo łódzkie, powiat Łęczyca i Poddębica (Lódzi vajdaság, Leczycai és Poddebicai járás), IV. k., 6. f., 1972.
f) Województwo warszawskie, powiat Mińsk Mazowiecki (Varsói vajdaság, Minsk Mazowiecki járás), V. k., 1. f., 1973.
g) Województwo warszawskie, powiat Garwolin i Ryki (Varsói vajdaság, Garwolini és Ryki járás), V. k., 2. f., 1974.

56. Klaczyński, Feliks: *Wiatraki w Polsce* (Lengyelországi szélmalmok). Rocznik Muzeum Narodowego Rolnictwa w Szreniawie XII. k., Poznań 1981., 27—67.
57. Niedźwiedźiński, Przemysław: *Wiatraki województwa zielonogorskiego* (A Zielona Górai vajdaság szélmalmai). Zielona Góra 1975.
58. Olszański, Henryk: *Stan i problematyka badań nad historią ludowego budownictwa przemysłowego południowej Rzeszowszczyzny* (A déli Rzeszów-vidék népi ipari építészetének történetével kapcsolatos kutatások helyzete és témaköre). Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku 1970., 11. sz., 5—14.
59. Szymański, Adam: *Stan badań placówek muzealnych i skansenowskich w pracach nad młynarstwem wietrznym w Polsce* (A múzeumi és skanzen intézmények részvétele a lengyelországi szélmalmokkal kapcsolatos munkákban), Acta Scansenologica 1983—1984. III. k.,
60. Śmiałowski, Rudolf—Dąmbska, Elżbieta: *Budownictwo drewniane i młyny wietrzne na Ziemi Lubuskiej* (Faépítészet és szélmalmok Lubsko vidékén). Poznań 1968.

D. Egyházi építészet

61. Brykowski, Ryszard: *Drewniana architektura kościelna w Małopolsce XV. wieku* (Fatemplomépítészet Kis-Lengyelországban a XV. században). Wrocław, 1981.
62. Brykowski, Ryszard: *Z problematyki badań nad drewnianą architekturą cerkiewną w Karpatach — podstawowe typy architektoniczne i ich występowanie* (A Kárpátokbeli fatemplomépítészeti kutatások témaköréből — főbb építészeti típusok és előfordulásuk). Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie 1974. V. k., 149—178.
63. Gil, Euzebiusz: *Drewniane budownictwo sakralne Opolszczyzny* (Opole-vidéki fatemplomépítészet). Ziemia, 1971, (megjelent 1973-ban), VII. k., 97—107.
64. Itman, Leszek: *Drewniane budownictwo sakralne na Dolnym Śląsku* (Egyházi faépítészet Alsó-Sziléziában). Zeszyty Etnograficzne, II. k., Wrocław 1974.
65. Kornecki, Marian: *Kościoły drewniane w polskich Karpatach* (Fatemplomok a lengyel Kárpátokban). Karpaty, 1975. 1—2. f., 12—17.

E. Lakásbelső

66. *Dawne meble ludowe północnej Polski.* Szerk. Blachowski, Aleksander (Észak-Lengyelországi régi népi bútorok). Muzeum Etnograficzne, Toruń 1976.
67. Drewek, Regina: *Wnętrze chałupy wiejskiej* (Falusi lakásbelsők). In: Prace i Materiały z Badan Etnograficznych w Mieleckiem. Rzeszów 1970., 121—134.
68. Furdyna, Józef: *Zbodnictwo wnętrz wiejskich na terenie wideł Wisły i dolnego Sanu* (Falusi lakásbelsők díszítése a Visztula és az Alsó-San elágazásánál). Polska Sztuka Ludowa, 1973. XXVII. évf., 3. sz., 131—148.
69. Jeż-Jarecki, Władysław: *Wyposażenie wnętrza i jego funkcije* (Lakberendezés és funkciója). Budownictwo Wiejskie, 1973. XXV. évf., 8. sz., 18—19.
70. Jeż-Jarecki, Władysław: *Wystrój wnętrza* (Belsőépítészet). Budownictwo Wiejskie 1973., XXV. évf., 10. sz., 18—19.
71. Kural, Bożena: *Najstarsze malowane skrzynie podhalańskie* (A legrégebbi festett podhalei ládák). Polska Sztuka Ludowa, XXVI. 1972., 1. sz., 47—56.

72. Kural, Bożena: *Podhalańskie skrzynie malowane* (Podhalei festett ládák). Polska Sztuka Ludowa, 1974. XXVIII. évf., 3. sz. 159—172.
73. Wohna, Andrzej: *Kuchnia w starym domu* (Konyha a régi házban). Budownictwo Wiejskie, XXIV. évf., 4. sz. 15—17.

IV. Gazdálkodás

74. Batorowicz, Zdzisław: *Maszoperie kaszubskie. Studium geograficzno-etnograficzne* (Kasub halászati társulások. Földrajzi-néprajzi tanulmány). Prace Muzeum Morskiego w Gdańsku IV. k., Gdańsk 1971.
75. Bittner-Szewczykowa, Halina; *Uprawa lnu i wstępna obrobka jego włókna na Dolnym Śląsku w XVIII—XIX wieku* (Lentermesztés és lenfeldolgozás Alsó-Szilériában a XVIII—XIX. században). In: Wieś Dolnośląska (Alsó-szileziai falu), 28. kötet, Wrocław 1970., 265—319.
76. Chomać, Ryszard: *Struktura agrarna Króslestwa Polskiego na przełomie XIX i XX wieku* (A Lengyel Királyság agrárstruktúrája a XIX. és a XX. század fordulóján). Varsó 1970.
77. Dorywalska, Ewa: *Gospodarka na polanach i wypas szałaśniczy w Żabnicy, powiat Żywiec* (Gazdálkodás a havasi legelőkön és nyári legeltetés a szállásokon Zabnicában, a zywieci járásban), Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Etnograficzna, 13. sz., Łódz 1969., 65—131.
78. Dziekoński, Tadeusz: *Die Pfluggeräte im Polen des 19. Jahrhunderts*, In: Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa. Budapest 1972. 501—528.
79. Herniczek-Morozowa, Wanda: *Terminologia polskiego pasterstwa górskiego* (A lengyel hegyi pásztorkodás terminológiája). Prace Instytutu Języka Polskiego 4. sz., 1—2. rész, Wrocław 1975.
80. Jostowa, Wanda: *Pasterstwo na polskiej Orawie* (Pásztorkodás lengyel Oravában). Biblioteka Etnografii Polskiej 26. sz., Wrocław 1972.
81. Kłodnicki, Zygmunt—Kłosek, Eugeniusz—Szymański, Adam: *Zur Systematik der Dreschflegel in Europa*. Ethnologia Europaea, XIII. k., 1982—83.
82. Kopczyńska-Jaworska, Bronisława: *Tradycyjna gospodarka sezonowa w Karpatach polskich* (Hagyományos idénygazdálkodás a lengyel Kárpátokban). Biblioteka Etnografii Polskiej 20. sz., Wrocław 1969.
83. Kowalska-Lewicka, Anna: *Hodowla i pasterstwo w Beskidzie Sądeckim* (Állattenyésztés és pásztorkodás a Sadecki-Beszkidekben). Prace Komisji Etnograficznej PAN — oddział w Krakowie. Wrocław 1980.
84. Kucharska, Jadwiga: *Przemiany struktury społeczno-zawodowej wsi kaszubskich w XX. wieku* (A kasub falu társadalmi-foglalkozási struktúrájának változása a XX. században). Biblioteka Etnografii Polskiej, 24. sz., Wrocław 1971.
85. Kucharska, Jadwiga: *Tradycyjna organizacja rybołówstwa zespołowego na wybrzeżu kaszubskim* (A csoportos halászat hagyományos szervezete a kasub tengerparton). Biblioteka Etnografii Polskiej, 17. sz. Wrocław 1968.
86. Misińska, Maria: *Podhale dawne i współczesne* (A régi és a mai Podhale). Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Etnograficzna, 15. sz. Łódz 1971.
87. Nowosz, Witold: *Zajęcia rolnicze i hodowlane* (Földművelési és állattenyésztési tevékenységek). (ld. 11. sz.) 185—215.
88. *Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala* (A Lengyel Tátrai és a Podhalai pásztorkodás). Szerk. Włodzimierz Antoniewicz I—VIII. k., Wroclaw 1959—70.
89. Rataj, Andrzej: *Organizacja pracy w rolnictwie w drugiej połowie XIX i XX wieku na przykładzie wsi Jurgów w pow. Nowy Targ* (Mezőgazdasági munkaszervezés a XIX. sz. második felében és a XX. században a nowy targi Jurgów falu példáján). Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Etnograficzne, 1970. 4. f., 65—75.
90. *Zarys Historii Gospodarstwa Wiejskiego w Polsce* (A lengyel falusi gazdálkodás történetének vázlata). Szerk.: J. Leskiewiczowa, I—III. köt., Varsó 1964—70.

V. Kézművesség

91. Baranowski, Bohdan: *Polskie młynarstwo* (Lengyel malomipar). Wroclaw 1977.
92. Baranowski, Władysław: *Rękodzieło i przemysł wiejski na obszarze województwa łódz-*

kiego (Kézműipar és háziipar a łódzi vajdaság területén). Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Etnograficzna, 19. sz., Łódz 1975.
93. Błachowski, Aleksander: *Tkactwo ludowe Mazowsza w literaturze etnograficznej* (A mazóviai népi szövés a néprajzi irodalomban). Rocznik Muzeum Mazowieckiego 1973, 5. f., 5—8.
94. Błachowski, Aleksander: *Konkurs na tkactwo ludowe województwa warszawskiego w 1972 roku* (A Varsói vajdaság népi szövőversenye 1972-ben). Rocznik Muzeum Mazowieckiego, 1973., 5. f., 9—19.
95. Falińska, Barbara: *Polskie słownictwo tkackie na tle słowianskim* (Lengyel szövészeti szakkifejezések a szláv terminológia tükrében). III. k., Wrocław 1980.
96. Fryś-Pietraszkowa, Ewa: *Ośrodek garncarski w Lążku Ordynackim i jego wyroby na tle ceramiki malowanej w Polsce* (Fazekas központ Lazek Ordynackiban és termékei a lengyelországi festett kerámia tükrében). Wrocław 1973.
97. Godula, Róża: *Ludowe meblarstwo północnokrakowskie (produkcja i zbyt)* (Északkrakkói népi bútorkészítés és értékesítés). Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Etnograficzne, 1978., 11. f., 103—125.
98. Jankowska, Barbara: *Współczesne garncarctwo ludowe na Dolnym Śląsku* (Mai népi fazekasság Alsó-Szilcziában). In: Wieś Dolnośląska, (Alsószileziai Falu). Wroclaw 1970, 137—195. [ld. 28.]
99. Jeż-Jarecki, Władysław: *Ludowa prymitywna technologia obróbki drewna regionu kieleckiego na tle porównawczym kraju.* (Kezdetleges népi fafeldolgozási technológia Kielce-vidékén az ország más körzeteinek tükrében). In: Z dziejów rzemiesła na Kielecczyźnie (A Kielce-vidéki kézműipar története). Kielce 1973., 83—115.
100. Jeż-Jarecki, Władysław: *Primitive means and techniques of wood working in Polish folk culture.* Zeszyty Państwowego Muzeum Etnograficznego 1977., X—XI. k., 31—72.
101. Jost, Henryk: *Kuźnie podhalańskie w XIX—XX wieku* (Podhalai kovácsműhelyek a XIX—XX. században). Kwartalnik Historii Kultury Materialnej 1979., 2. sz., 165—187.
102. Kołodziejska, Barbara: *Rzemiosło garncarskie w zielonogórskiem* (Fazekasság a Zielona Górai vajdaságban). Varsó 1973.
103. Kotula, Franciszek: *Rozmowy ze skorupami czyli rzecz o plastyce garncarskiej i jej wymowie historyczno-społecznej* (Beszélgetések cserepekkel, vagyis a fazekasművészet és történelmi-társadalmi mondanivalója). Rzeszów 1969.
104. Kwaśniewicz, Krzysztof: *Wiejska społeczność rzemieślnicza w procesie zmian* (Változások a falusi kézművesség életében). Wrocław 1970.
105. Loś, Henryk: *Studia nad kowalstwem wiejskim w regionie częstochowskim* (Tanulmányok a częstochowa-vidéki népi kovácsmesterségről). Rocznik Muzeum w Częstochowie. Zeszyty Etnograficzne 1. sz., Częstochowa 1974.
106. Murawska, Halina: *Tkaniny ludowe na Mazowszu Płockim* (Népi szőttesek Plocki Mazóviában). Rocznik Muzeum Mazowieckiego 1972., 3. f., 97—116.
107. Olędzki, Stanisław: *Polskie instrumenty ludowe* (Lengyel népi hangszerek). Krakkó 1978.
108. Paprocka, Wanda: *Przemysł domowy, rzemiosło, chałupnictwo* (Háziipar, kézműipar). (ld. 11.) 247—279.
109. Pilecki, Czesław: *Gajdy-ludowy instrument muzyczny w Beskidzie Śląskim* (A gajdok — népi hangszerek a Sziléziai Beszkidekben). Roczniki Etnografii Śląskiej IV. 1972. 91—146.
110. Reinfuss Roman: *Ludowe kowalstwo artystyczne w Polsce* (Népi kovácsművészet Lengyelországban). Wrocław 1983.
111. Reinfuss, Roman: *Meblarstwo ludowe w Polsce* (Lengyelországi népi bútorkészítés). Wrocław 1977.
112. Szewczykowa, Janina: *Współczesne tkactwo ludowe Podlasia Zachodniego* (A Nyugati Podlasie mai népi szövőipara). Rocznik Muzeum Mazowieckiego, 1973, 5. f., 100—155.
113. Szymczak, Henryk: *Współczesne ludowe plecionkarstwo na Opolszczyźnie* (Mai népi fonásmesterség az Opole-vidéken). Opole 1975.
114. Turnau, Irena: *Garbarstwo na ziemiach polskich w XVI—XVIII wieku* (Cserzőmesterség lengyel földön a XVI—XVIII. században). Wrocław 1975.
115. Turnau, Irena: *Skórnictwo odzieżowe w Polsce XVI—XVIII wieku* (Ruházati bőripar Lengyelországban a XVI—XVIII. században). Wrocław 1975.
116. Ungeheuer, Grażyna: *Czynniki kształtujące współczesną strukturę zajęć rzemieślni-*

czych we wsi Zawoja (A kézműipari foglalkozások mai struktúráját alakító tényezők Zawoja faluban). Etnografia Polska, XIII. k., 1969., 43—62.
117. Wesołowska, Henryka: *Młynarstwo wiejskie Opolszczyzny od XVIII do XX wieku* (Falusi malomipar Opole-vidéken a XVIII-tól a XX. századig). Opole 1969.
118. Zambrzycka-Kunachowicz, Anna: *Rzemieślnik w społeczności rolników* (A kézművesek a földműves közösségekben). Wrocław 1974.
119. Zambrzycka-Kunachowicz, Anna: *Rzemiosło we wsi robotniczo-chłopskiej na przykładzie wsi Owsiczna w powiecie raciborskim* (Kézművesség a munkás-paraszt faluban, a racibórzi járásbeli Owsiczna falu példáján). Opole 1971.

VI. Táplálkozás

120. Bohdanowicz, Janusz: *Skrzynie do prechowywania ziarna w polskiej kulturze ludowej* (Gabonatároló ládák a lengyel népi kultúrában). Lud, 56. k., 1972., 122—144.
121. Gulbicka, Bożena: *Konsumpcja żywności w rodzinach chłopskich* (Élelmiszerfogyasztás a parasztcsaládokban). Wieś Współczesna, XIX. évf., 1975., 6. sz., 114—124.
122. Jagiełła, Kazimierz: *Formy stęp w Polsce i ich występowanie* (Lengyelországi mozsárformák és előfordulásuk). Lud, 56. k., 1973., 113 -144.
123. Kowalska-Lewicka, Anna: *Die Volksnahrung der Bauern in Polen.* Acta Ethnographica, XX. k., 1971., 1. f., 45—85.
124. Kowalska-Lewicka, Anna: *La production traditionelle du beurre en Pologne.* Ethnologia Slavica, 1971., II. k., 101—140.
125. Kowalska-Lewicka, Anna: *Traditional cheese making in Poland.* Ethnologia Europaea, 1970. 2—3. f., 210—218.
126. Kubiak, Irena—Kubiak, Krzysztof: *Chleb w tradycji ludowej* (A kenyér a néphagyományban). Varsó 1981.
127. *Pożywienie ludności wiejskiej* (A falusi népesség táplálkozása). Szerk.: Anna Kowalska-Lewicka. Krakkó 1973.
128. Szromba-Rysowa, Zofia: *Pożywienie ludności wiejskiej na Śląsku* (A falusi lakosság táplálkozása Sziléziában). Wrocław 1978.
129. Wójcik, Joanna: *Wzory wiejskich jadłospisów* (Lengyel étlapminták). Roczniki Socjologii Wsi, X. évf., 1972., 291—300.

VII. Öltözködés

130. Błachowski, Aleksander: *Charakterystyka strojów z połowy XIX wieku* (A viseletek jellegzetességei a XIX. század közepétől). Rocznik Muzeum Mazowieckiego, 1972., 3. sz., 24—50.
131. Jacher-Tyszkowa, Aleksandra: *Strój kielecki* (A kielcei viselet). Atlas Polskich Strojów Ludowych, V. rész, 12. f. 1977.
132. Kolago, Władysław: *Strój kolbielski* (Kolbieli viselet). Atlas Polskich Strojów Ludowych, IV. rész, 8. f. 1970.
133. Kołodziejska, Barbara: *Z badań nad tradycyjnym ubiorem ludowym Ziemi Lubuskiej* (Lubsko-vidék hagyományos népi öltözetének kutatása). Zielonogórskie Zeszyty Muzealne, 1975., V. k., 163—174.
134. Kroh, Antoni: *Aktualny stan stroju podhalańskiego* (A podhalei viselet napjainkban). Polska Sztuka Ludowa, 1972. XXVI. évf., 1. sz., 3—10.
135. Misińska, Maria: *Odzież* (Az öltözet). Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Etnograficzna, 15. sz., Łódz 1971.
136. Poloczkowa, Maria: *Strój cieszyński w XIX wieku* (A cieszyni viselet a XIX. században). Polska Sztuka Ludowa, 1972., XXVI. évf., 3. sz., 153—170.
137. Rostworowska, Magdalena: *Stroje ludowe na Dolnym Śląsku* (Népviselet Alsó-Sziléziában). Lud, 1970. 54. k., 177—179.

VIII. Közlekedés és teherhordás

138. Bazielich, Barbara: *Starsze i nowsze formy tradycyjnego transportu na Śląsku* (A hagyományos szileziai szállítás régebbi és újabb formái). Opolski Rocznik Muzealny, 1972., I. k., 1. rész, 141—165.
139. Kłodnicki, Zygmunt: *"Rezginia" in Europe.* Ethnologia Europaea, VIII. k., 2. f., 1975.

140. Kłodnicki, Zygmunt: *Transport mit Menschenkraft in Polen in der ersten Hälfte des XX. Jahrhunderts.* Studia Ethnographica et Folkloristica in honorem Bela Gunda, Műveltség és Hagyomány XIII/XIV. k., Debrecen 1971. 589-606
141. Kłodnicki, Zygmunt: *Transport mit Menschenkraft in den Polnischen Karpaten.* In: Traditionelle Transportmethoden. Budapest 1981.
142. Kłodnicki, Zygmunt: *Rezginie w Europie* (Rezginiák — szénahordó ívek — Európában). Lud, 58. k., 1974., 73—85.
143. Lapicz, Czesław: *Tradycje flisackie Torunia* (Torun tutajos hagyományai). Rocznik Toruński, 1971., VI. k., 41—62.
144. Kopczyńska-Jaworska, Bronisława: *Wollene Hirtentaschen in den Karpaten — ein Beitrag zur Kenntnis der Transportmittel und Transportarten in der Almwirtschaft in den Karpaten.* In: Land Transport in Europe. Folkelivsstudier 4, Copenhagen 1973. 325—346.
145. Pieńkowski, Kazimierz: *Nazewnictwo części składowych wozu gospodarczego — narzędzia transportowego w gospodarstwach rolnych na przestrzeni wieków w Polsce* (A gazdaságokban használt szekér alkatrészeinek és a szállítási eszközöknek az elnevezései az évszázadok folyamán Lengyelországban). Rocznik Muzeum Rolnictwa w Szreniawie, 1974. VII. köt. 22—32.

Adam Szymanski—Eugenius Klosek—Mieczysław Trojan

DIE MATERIELLE KULTUR POLENS IN DEN ETHNOGRAPHISCHEN ARBEITEN DER PERIODE ZWISCHEN 1969—1980

(Auszug)

Der Artikel überblickt jene Periode, die auf Frau Kutrzeba-Pojnarowa's ähnlicher Übersicht folgte (siehe 6. Titel). Nachdem wir kurz über die ethnographischen Institutionen und Werkstätten Polens unterrichtet werden, werden zuerst die allgemeinen Werke, dann die regionale Studien und zuletzt die einzelnen Gebiete der materiellen Kultur nach Themenkreisen geordnet an die Reihe genommen. Bei dieser Behandlung liegt das Hauptgewicht eher auf der Beschreibung als auf der Bewertung. Der Artikel bietet mit der umfangreichen, nach Themenkreisen gegliederten Bibliographie einen praktischen Wegweiser zur neueren Literatur der polnischen ethnographischen Forschung.

Dunja Rihtman-Auguštin

Zágrábi városi folklór — kutatás, módszertan, eredmények

Az eddig megjelent vagy előadott fontosabb etnológiai kutatások a várost különböző szempontokból közelítik meg. Némelyik egységes egésznek tekinti a várost: ez a holisztikus megközelítés megkísérli átfogni a városi kultúra egészét, felfedezni a város kulturális jellemzőit. Az antropológiai és etnológiai kutatások másik ága a városon belül különböző közösségeket tételez fel — legyenek azok külvárosok, vagy a város más elkülöníthető részei, amelyekben megjelennek a közösségi élet jellegzetességei. Egy harmadik kutatási irány az egyénekből vagy a kis társadalmi egységekből, mint a család vagy a szomszédság, indul ki, és megvizsgálja, hogy a kapcsolatoknak az a hálózata, amelyben az egyén él, hogyan alakítja értékeit és kultúráját.

Bár a város tanulmányozása eddig sem volt ismeretlen a horvát etnológiában, az a kultúrtörténeti iskola, amely egészen a legújabb időkig uralkodó volt, a várost nem tekintette „terepnek" az etnológiai kutatások számára. Hasonlóképp volt ez a folklorisztikában is. Így, amikor a hetvenes évek elején a Folklórkutató Intézet megindította a folklórhagyományok átalakulásának kutatását, amelynek szükségképpen magában kellett foglalnia városi folklór és etnológiai tanulmányokat, néhány kollegánk nagyon is szkeptikus volt, és akik a kutatást engedélyezték, csak kísérletként hagyták jóvá.

Ezek azonban csak futó megjegyzések kutatásunk „kontextusáról". Amit hangsúlyozni kell, az az, hogy intézetünkben etnológusok és folkloristák együtt dolgoznak

ebben a kutatásban (amint ez addig is bevett gyakorlat volt); azaz etnológusok, akiknek speciális gyakorlatuk van a „népélet és életmódok" területén, valamint folkloristák, akik a szóbeli és népszerű irodalom, a népzene és a néptánc területén végeznek vizsgálatokat.

Képzésünk mindenesetre meglehetősen konzervatív volt, vagy pontosabban klaszszikus — és elméletszegény. Tudatában vagyunk annak, hogy régebben sem az etnológia, sem a folklorisztika (és ami azt illeti, a humán tudományok néhány más területe sem) nemigen törődött az elméletekkel. Az efféle etnológiai és folklorisztikai tanulmányok nem a hipotézisekkel kezdték vizsgálódásaikat. Hipotéziseik valójában rejtett elemei voltak megközelítési módjuknak, melyeket sohasem fejtettek ki nyíltan vagy tudományosan.

E hipotézisek — például a nép harmonikus életéről és a hiteles népélet romantikus értékeiről, hogy csak a legfontosabbakat említsük, — képzésünk részei voltak, anélkül, hogy kétségbe vonták volna őket. Az új etnológiai és folklorisztikai kutatások csak annyiban számítottak jónak, amennyiben ezeket megerősítették.

Mindamellett 1972-ben megkíséreltünk eltérni attól a „szabálytól", hogy az elmélet felesleges. Természetesen ekkoriban már ismertük BAUSINGER könyveit (1961, 1972) és már megjelent DORSON (1971) cikke. Így megfogalmaztunk egy előzetes hipotézist, amit, ahogy az minden jó munkával történni szokott, végül is saját kutatásunk haladott meg.

Kezdetben úgy képzeltük, hogy keresünk és találunk majd egy pontot a múltból a jelen felé haladó vonalon (a szociológusok beszélnek a hagyományostól a modernig, a falusitól a városig vezető folyamatos átmenetről), ahol a múltbeli folklórhagyomány és a városi-ipari társadalom kultúrája találkozik. Nyilvánvalóvá vált viszont, hogy semmiféle ilyen egyszerű vonal vagy speciális találkozási pont nincsen, és hogy az, amivel elkezdtünk foglalkozni, nem választható szét mereven folklórhagyományra és jelenkori kultúrára. Eredményeink azt mutatják, hogy a hagyomány általában és a folklórhagyomány különösen gyakorlatilag majd minden jelenkori kulturális jelenségben ott van, és explicit, de sok implicit szinten is hatást gyakorol, éppen úgy, mint ahogy az elit és az írott irodalom befolyása is érvényesült ellentétes irányban, de hasonló módon a régi és a mai népművészetben.

Úgy találtuk, hogy a jelenkori technológiai kultúra nem „immúnis" a folklórral szemben, sőt átvesz a múltból motívumokat, formákat és szimbólumokat, és különféleképp átformálja őket. Vizsgálataink közben azt is felfedeztük, hogy lehetséges olyan jelenkori folklórművészet, amely csak részben folytatása a múltbelinek. Mindannyian részesei vagyunk a mai folklórnak, és ez az oka, hogy nem tudatosítjuk.

Nem számít, hogy ez mennyire mindennapi, sőt esetleg banális, mégis meghitt része az emberi életnek. Napjaink hatalmas betonrengetegében az emberek láthatatlan kommunikációs csoportokban élnek: valóban, az egyén több ilyen csoportban is részt vesz. Ahogy Mary DOUGLAS mondaná, szétforgácsolja magát különböző „tagságokra". És míg az egyén többé-kevésbé hűvösen és passzívan viszonyul a tömegkultúra termékeihez, mert azokban csak befogadóként részesül, családi körben vagy olyan emberek között, akikkel dolgozik vagy szabadidejét tölti, kreatív személyiség, művész lesz, ahogy barátai, munkatársai, szomszédai vagy családtagjai is azok. Kreativitásának nincs mindig tudatában, mert az része normál, mindennapi életének.

Megpróbáltuk meglelni a mai folklórnak ezeket a rejtett áramlásait azok közt az emberek közt, akiket naponta látunk, azokban az újságokban, amelyeket rendszeresen olvasunk, sőt saját magunkban és gyermekeinkben. Látszatra könnyű utat választottunk, mert nehezebb lett volna egy ismeretlen környezetet kijelölni és ott elkezdeni kutatásunkat, lévén hogy kezdetben nem voltak rendszerezett eszközeink a városi folklór kutatásához. Ennek ellenére kutatásunk nem volt magán természetű, mert etnológiai és folklorisztikai elméletekből vett világos hipotézisekre alapozódott. Ehhez járul, hogy ahol csak lehetett, előtérbe helyeztük az összehasonlító elemzést. A régebbi etnológiai és folklorisztikai kutatásokkal szemben, amelyek érdeklődésüket meghatározott területekre vagy falvakra korlátozták, mi nem kíséreltünk meg semmiféle demográfiai egységet meghatározni kiindulási alapként. Az ellenkező utat választottuk: a felmerülő és magyarázatot kívánó jelenségeket követtük nyomon. Bizonyos szempontból átvettük Roger ABRAHAM (1971. 66.) egy gondolatát, mely szerint minden embercsoport megteremti a saját folklórját, más szavakkal, pontosan az a tény, hogy az emberek az egymás közti kommunikáció révén csoportokat alkotnak, egyúttal azt is jelenti, hogy előbb vagy utóbb a csoport saját folklórja is feltűnik.

Ezzel át is formáltuk kiinduló feltételezéseinket. Felhagytunk a népi (régi, ősi, hamisítatlan) hagyományoktól a mai kulturális jelenségekig vezető folyamat tanulmányozásával, és áttértünk annak a folyamatnak a vizsgálatára, amelynek révén a kultúra

és a folklór megnyilvánulásai megváltoznak, és alkalmazkodnak ahhoz, amit talán modern, jelenkori vagy más társadalmi-gazdasági feltételeknek nevezhetnénk. E jelenségek körülhatárolása és természete érdekelt bennünket, valamint az, hogy mit jelentenek ezek az embereknek (és identitásuknak), és hogy mik a mai ember szimbólumai. Természetesen nem tévesztettük szem elől e folyamat két szintjét: egyfelől a hagyománnyal és a történelemmel való kapcsolatot, másfelől az interakciót az átfogó társadalmi rendszerben (tömegkommunikáció, nevelési rendszer, a társadalmi gazdasági rendszer), ami a társadalom külső megjelenését, tudatát éppúgy befolyásolja, mint az említett, potenciálisan folklórt teremtő spontán társadalmi csoportok rejtett értékeit.

Összefoglalva, a következő kategóriákból állt össze gondolati keretünk:

— az egyén és részleges tagságai különböző társadalmi csoportokban, más szóval azok kultúrájában, értékeiben,
— a társadalmi csoport (elsődlegesen azok, amelyekben a tagok szóban kommunikálnak) és az a mód, ahogy az más csoportokkal kölcsönhatásban van,
— a jelenkori társadalmi csoportok (kultúrájuk és folklórjuk) tekintetbe véve azokat a nyomásokat és ösztönzéseket, melyek a tágabb társadalmi, kulturális és politikai rendszerből érik,
— a jelenkori társadalmi csoportok (kultúrájuk és folklórjuk) a múlthoz (hagyományokhoz) való viszonyukban.

Meglehetősen világos elméleti kijelentéseket kapunk így, de hogyan működik ez a gyakorlatban? Hogyan igazolódott a kutatási tervezet ? Természetesen igen nehezen.

Városlakók kulturális és folklór jelenségeit tanulmányozni igen bonyolult feladat, mert a kutató nem toppanhat be hirtelen egy városi településre, ahogy az falun még mindig lehetséges. Nem olyan egyszerű bejutni a lakásokba; egyáltalán nem könnyű a hétköznapi élet körébe tartozó jelenségeket tanulmányozni. Éppen, mivel az informátorok maguk sincsenek ezeknek tudatában, és nem gondolják, hogy ezek vizsgálatra érdemesek, a kutatók sem azonosítják könnyen őket, mivel maguk is híján vannak a rájuk vonatkozó tapasztalati ismereteknek. Ezenkívül az emberek zárttársadalmi csoportokban élnek, és önszántukból nem tárulkoznak fel.

Ilyen körülmények között természetes, hogy a gyerekek lesznek a legkedvezőbb informátorok. Kezdjük tehát velük.

Zorica Rajković (1978) megvizsgálta, hol vannak a *mai gyermekfolklór* forrásai (hagyomány, család, óvoda és modern hangadó [peer] csoportok) és leírta, mik a formái: kiszámolók, csúfoló (szatirikus) versek, találós kérdések, tréfás és írott rigmusok, tréfás elbeszélések, ritmikus mozgást kísérő énekek, rövid versikék, modern gyerekjátékok („olimpia" és „gumi-gumi", egy ugrálós játék, amit kifeszített gumiszalaggal játszanak).

A szerző nyolcéves lányának baráti csoportját vizsgálta. Gazdag folklórrepertoárt fedezett fel. Talált hagyományos forrásokat és párhuzamokat a már közölt folklórral. Ezen kívül voltak teljesen új jelenségek is („pl. gumi-gumi" stb.). Végül azt a kérdést tette fel, hogy mit jelent ez a gyermekkultúra a nevelési rendszer hivatalos szintje alatt, és mégis a rendszerrel együtt, a mai családon és annak tekintélyén kívül, és mégis szoros kapcsolatban azzal. Kíváncsi volt, miért terjed ki e gyermekkultúra anyaga a banalitástól, kölcsönvett mintáktól, a giccstől és a naiv frázisoktól a kisebb kreatív vállalkozásokig a mozgás, ritmus és szerepek összetett rendszeréig — melyek az érzékelés és a kreatív válaszok kifejlett képességéből származnak —, a rigmusokig, ötletekig, ritmusokig és játékokig. Arra a következtetésre jutott, hogy a gyerekek bárhogy is legyen körülhatárolva alkotókörük egy bátor kis univerzumot alkotnak, amelynek megvan az ereje arra, hogy a maga módján éljen és alkosson egy gyakran korlátozó felnőtt világban, az enkultúrációra irányuló nyomás ellenére.

Ivan Lozica (1980) és Tanja Perić-Polonijo (1980) a mai gyerekek legelterjedtebb szóbeli művészetét, a gyermekvicceket kutatták. Egy előzetes felvétel során 389 előadott viccet és a szóbeli irodalom hasonló formáit jegyezték fel (a tervezett vizsgálaton kívül) zágrábi és környékbeli óvodákban és általános iskolákban. Az előadás mindig ugyanazon helyzet, a „viccmesélés" során történik, és a viccek egymásutánját inkább a tematikus hasonlóság, semmint műfaji jellegzetességek határozzák meg. Érdekes, hogy hatvan előadásnak volt kifejezetten szexuális tartalma. Gyakoriságban ezt követték a bolondviccek (több mint negyven), az etnikus viccek (harminc fölött), ezt követték a bélműködésre-fekáliára vonatkozók stb.

A szerzőket egyebek között a gyerekviccek motívumai is érdekelték. E viccek közül sok feltehetőleg régebbi humoros történetből vagy más megrövidült folklórműfajokból származik; az irodalmi műfaj változásával kapcsolatos szerkezetváltozás miatt

nehéz eldönteni, hogy a mai előadások mikor melyik típusba tartoznak. Így is voltak hasonlóságok az összegyűjtött anyagban az AARNE-THOMPSON mesekatalógus típusaihoz.

A vizsgált viccgyűjteményben LOZICA a következő mesetípusokkal mutatott ki hasonlóságokat: Aath 34B*, 1284A, 1290, 1319*, 1317*, 1322, 1311C*, 1337, 1355B, 1363*, 1341A*, 1562A, 1425, 1697, 1699, 1699B, 1702, 1831A*, 1837. Annak ellenére, hogy e számok a példák nélkül nem jelentenek semmit, mégis felsoroltam őket, mivel a menynyiség maga is mond valamit.

Egy ilyen példát szolgáltat az a gyerekek által számos változatban elmondott vicc, melyben egy bolond beugrik az üres úszómedencébe. Ez hasonlít AARNE-THOMPSON 1290-es mesetípusához, a bolond parasztról, aki beleugrik a szélben hullámzó lentáblába, mert azt hiszi, hogy az a tenger. Egy másik példa a vicc a bolondokról, akik világító bogarakat látnak a sötét szobában, és azt hiszik, hogy szúnyogok jönnek zseblámpával. A motívum analóg az 1319* és az 1317* típusokkal. AARNE-THOMPSON 1331 C* típusa megfelel annak a viccnek, amelyben a bolond azért írja lassan a levelet, mert tudja, hogy a címzett nem tud gyorsan olvasni. Tovább haladva, annak ellenére, hogy egyes folkloristák és pedagógusok szerint a gyerekviccek nem autentikusan kreatívak, ez az előzetes tanulmány megmutatta nemcsak e kommunikációs forma népszerűségét a gyerekek között, hanem a gyermekek előadásainak jellegzetes vonásait is, valamint szoros kapcsolatukat az emberiség örök mesetémáival, amik viccekbe sűrűsödnek és egyszerűsödnek.

Magam egy kisebb vizsgálatot végeztem *Djed Mraz*-zal kapcsolatosan (aki a Mikulás megfelelője). Ez egy jellegzetesen mai folklórfigura, nyilvánvalóan a fogyasztói társadalom szülötte: a téli hónapokban a vásárlást ösztönzi. Emellett megvan a maga szerepe a gyereknevelésben is: a szülők tulajdonképpen zsarolják a gyerekeket, amikor olyanokat mondanak, hogy „ha nem leszel jó, *Djed Mraz* nem hoz neked ajándékot". Ennek ellenére ugyanez a *Djed Mraz* régi és valóban hagyományos eredetre tart igényt: szervezői ezt meg is erősítik, ahogy azok a folkloristák is, akik akarva-akaratlanul találnak neki egy hagyományos alapot. A gyerekek másfelől izgatottan vesznek részt a Télapó ünnepen, és hinni akarnak vörös ruhájának és a tél többi hozzá tartozó szimbólumának varázsában (RIHTMAN-AUGUSTIN, 1980).

A városokban *farsangkor felvonuló gyerekek*, ahogy például Zágrábban húshagyó kedden megjelennek, sok horvát terület falvainak és városainak régi és mai hasonló maskarás felvonulásait idézik fel. Azt is feljegyeztem, (RIHTMAN-AUGUŠTIN, 1982) hogy az új Zágráb Travno kerületében jelmezes gyerekek már napokkal vagy hetekkel húshagyókedd előtt felkeresnek embereket. Ebben a negyedben hatalmas felhőkarcolók vannak (némelyik házban 6400 ember is lakik), supermarketek, helyi közösségi helyiségek, amelyekben bizonyos társadalmi és politikai élet folyik, valamint a központi helyen az iskola.

Akkor, amikor ez a körzet új volt (ma már nyolcadik éve, hogy megvan), jelmezes gyerekek jártak lakásról lakásra, néha otromba cókmókokban, de gyakran ízléses és ötletes ruhákban. Cukor- és pénzajándékokat gyűjtöttek (persze kizárólag aprópénzt). Nem mindenütt fogadták őket szívesen: azok, akik olyan vidékről jöttek, ahol ez a (gyerek-) szokás nem volt meg, kis zsarolókat láttak bennük, akik így akarnak zsebpénzhez jutni. Ennek ellenére e városi körzet első napjaiban alkalmasint ezek a gyerekcsoportok voltak az integrálódás egyedüli szimbólumai a nagyon vegyes népességben.

Végzős főiskolások irányították rá a figyelmünket az ifjúság folklórjára és kultúrájára: minden évben az utolsó tanítási napon a végzős középiskolások (17—18 évesek) vagy még inkább minden osztályuk sajátos módon kiöltözik és plakátokkal meg egyéb szimbólumokkal a kezükben végigvonulnak a városon. 1975—76-ban Milivoj VODOPIJA (1976) tanulmányozta ezt a jelenséget. Úgy találta, hogy egy átmeneti rítussal (rite de passage) foglalkozik, ami ebben az esetben a következő állandó részekből állt: ünnepség az iskolában az utolsó tanítási napon, felvonulás a városon keresztül, kirándulás és tánc a végzős diákoknak, érettségi vizsga és középiskolai találkozók.

Az utolsó tanítási napi ünnepségen résztvevők különleges, egyforma (vagy teljesen, vagy csak részleteiben egyforma) ruhát viselnek. E ruha általában szokatlan, gyakran mulatságos, és csak ezen a napon viselik. A ruhadarabok néha szimbolikus kapcsolatban állnak az iskola jellegével (pl. a matematika szakos gimnazisták egyenleteket írnak a hátukra, a fogtechnikus tanulóknál fograjzok stb.). A résztvevők a különleges ruhák mellett mást is felhasználnak: zajkeltő eszközöket (kis kürtöket, sípokat), hangszereket (többnyire gitárt), plakátokat feliratokkal és a tanárok képeivel, vagy más tárgyakat. „Szóbeli" viselkedésüket az iskolában és a felvonulás közben énekekkel, alkalmi beszédekkel, különleges diákújságokkal, meg egymás osztályainak bemutatott plakátokkal és paródiákkal egészítik ki. Nem szóbeli viselkedésükhöz tartozik még, hogy meglátogatnak

más osztályokat az iskolában, lemennek a város utcáira, és elidőznek a központi helyeken. Viselkedésük fő jellemzői a kollektivitás, a zaj, az élénkség és szabad mozgás (futkosás, tánc, mozgásjátékok), valamint az agresszivitás a rendes osztályok diákjaival és néha a tanárokkal és a járókelőkkel szemben.

A végző középiskolások bankettjét és táncát általában exkluzív légkör és az igen ünnepélyes, néha nagyon drága ruházat jellemzi. A középiskolások kirándulásai sem kerülhetik el a fogyasztói mentalitást. A középiskolai összejöveteleket nem tanulmányozták részletesen, bár megérdemlik a figyelmet.

Az elmúlt években a nevelési rendszer reformja bevezette a kétéves előkészítőt a kötelező nyolcéves általános iskola elvégzése után. Ez szétszórta a diákokat, akik addig négy évig egy osztályba jártak (14 vagy 15 éves koruktól 17 vagy 18 éves korukig). Az osztályközösségek most csak két évig vannak meg, de mindennek ellenére továbbra is megmaradt a végzősök ballagása, tánca és kirándulása. A táncokat és kirándulásokat többé-kevésbé intézményesen kezelik, és a szülők anyagi támogatását igénylik hozzá. A felvonulás a leginkább spontán esemény, és ebben van a legtöbb kreativitás. VODOPIJA (1976) az érettségi ünnepségeket a strukturalista rituselmélet keretében interpretálta, és bennük a diákoktól a nevelési rendszer tekintélyei felé irányuló lázadást tárt fel, más szóval egyfajta felszabadulást abból a lelki konfliktusból, melyet a diákok a tanárok nyomása alatt átélnek.

Tovább kellene még kutatni a fiatalok kultúráját, összejöveteleiket nyilvános helyeken és diszkókban, a zenéhez való viszonyukat és zenei kreativitásukat a számos informális popcsoportban. Érdekes lenne tanulmányozni, hol töltik el a fiatalok idejüket, vagy hogy hol sétálnak a városban (e helyek időnként változnak), mi a társadalmi szerkezete a különböző találkozóhelyeknek, milyen a fiatalok ruházata és annak mi a jelentése, milyen a természete szóbeli történetkészletüknek és nyelvüknek. Meg vagyok győződve róla, hogy az efféle jelenségek kutatása sokkal közelebb vinne bennünket a fiatalok kultúrájához, mint néhány szokásos szociológiai tanulmány. A fiatalok társadalmi patológiája hasonlóképp megtalálná kifejeződését kultúrájuk jegyeiben.

A rendelkezésre álló idő és hely miatt nem időzhetünk tovább ennél a témánál, de meg vagyok róla győződve, ennek az etnológiában is a folklorisztikában is megvan a jövője, és hogy e jelenségeknek még a kultúrák közötti összehasonlító vizsgálata is lehetséges.

Napilapjaink az a másik terület, ahol néprajzi és folklorisztikus jelenségek feltűnnek.

A mai újságokban előfordulhatnak folklórmotívumok, mint az újsághír tárgya. Vagy felelevenithetnek motívumokat, mint egy újságcikk egy női autóstopposról, aki történetesen vámpír. Közmondások általában címként jelennek meg az újságokban, néha a szövegbe beépítve, néha pedig körülírva. Maja BOŠKOVIĆ-STULLI (1980), aki elemezte ezeket, úgy találta, hogy a közmondások gyakran olyan összefüggésben jelennek meg, ahol a figyelmet valamilyen társadalmi vagy politikai kötelességre kellett felhívni, olyan kommentárokban, melyek valamiféle akcióra mozgósítanak.

Kicsit részletesebben szólok egy másik hírlapi mű formáról, az *újságok halálhíreiről*, amiről már közzétettem egy terjedelmesebb tanulmányt.

A jugoszláv újságok rendszeresen közölnek halálhíreket hirdetés formájában, amiket az elhunyt családja, cége vagy társadalmi szervezete tesz közzé. Tanulmányom két napilap anyagának elemzésén alapult: az egyik a *Večernji list* (mely a legnagyobb példányszámú zágrábi lap) a másik a *Politika* (egyike a legrégibb és legolvasottabb belgrádi lapoknak). Az elemzés részben egy statisztikai mintán alapult, ami 1973—78 között kiválasztott heteket vett figyelembe azzal a szándékkal, hogy a kérdéses jelenségről szinkronikus képet kapjak. A tanulmány másrészt szöveg- és tartalomelemzést is magában foglalt.

Kiindulásként felállítottam két modellt a mai jugoszláv társadalom hallálal szembeni attitűdjeiről. Az első modell szerint a halál az élet szerves része: nyíltan beszélnek róla, és készülnek rá. Ez a modell az agrártársadalom értékeivel áll szoros kapcsolatban. A második modell kerüli a halálról való beszédet, azt valami megfordíthatatlannak és az emberi élettel ellenségesen szembenállónak tartja. Ez a modell a középosztály értékeit tükrözi.

A halálhírek fenti elemzése a következő eredményekre vezetett:

a) A halálhírek a mai, halállal kapcsolatos (főleg családi) szokások részét alkotják. Nem határozható meg pontosan, mely társadalmi osztályok tették magukévá ezt a szokást, de az elhunyt foglalkozása, amit néha közzétesznek a halálhírekben, inkább jómódú, mint kevésbé jómódú, inkább városi, mint paraszti családokra utal.

b) Jugoszlávia keleti és nyugati része között lényeges különbségek lelhetők fel a

halálhírek stílusában. Ez megengedi azt a következtetést, hogy a többi jugoszláv köztársaság fővárosaiban, a tartományi és helyi központokban megjelenő halálhírek részletes vizsgálata feltárna nemzeti, vallási és kulturális hagyományokban gyökerező különbségeket, ahogy az a jugoszláv etnológiában és kultúrtörténetben jól ismert.

c) A halálhírek az erős családi kötelékek létezésére mutatnak, melyeket kiegészítenek a meglehetősen széles és jól működő rokoni kapcsolatok. E tekintben szintén meg kell ismerni a regionális különbségeket.

d) Elemzésünk a modern városi környezet személyközi kapcsolatainak szintjén a szomszédsági viszonyokat és a halálesetben nyújtott kölcsönös segítséget jelzi.

e) A halálhírekben megkülönböztethetők bizonyos elit társadalmi rétegek. Üzleti cégek és társadalmi szervezetek feltűnő hirdetésekben jelentetik meg kiváló alkalmazottjaik vagy tagjaik halálát. Ugyanekkor a halálhírekben kifejeződik egy egyenlőségre törekvő értékorientáció is.

f) A halálhírek nemek szerinti megoszlása a nők hagyományosan alacsonyabb társadalmi helyzetét jelzi, ami ma is erősen érezhető. (Az összes halálhírek, a halál évfordulójáról való megemlékezések és a részvétnyilvánításért kifejezett családi köszönetek kétharmada vonatkozik férfiak halálára, és csak egyharmada nőkére.) Ma is jelen van az az attitűd, amely régebben tiltotta a nőkért érzett gyász nyilvános kifejezését, bár a nők szerepe a családban és a társadalomban alapvetően megváltozott. Általános nézet, hogy az özvegy férfinak nehezebb egyedül élni, mint az özvegyasszonynak, mai rokoni közösségek mégis — a várakozással ellentétben — ritkábban fejezik ki fájdalmukat a nők, mint a férfiak halála esetén.

g) A Jugoszlávián kívül megjelenő halálhírekkel való összevetés mutat bizonyos párhuzamokat. Ezenkívül a XIX. század második felében és a XX. század első felében megjelent zágrábi újságok halálhírei is mutatnak egész a mai napig tartó stilisztikai és grafikus folytonosságot.

Elfogadva azt a tényt, hogy az újságokban megjelenő halálhírek a mai fogyasztói társadalom és tömegkultúra kifejezői, én ezenkívül valami többet is látok bennük. A halálról szólva tükröt tartanak élő emberi kapcsolatok, régebbi és mai értékek elé. A halál elkerülhetetlen pillanatában ezek a múlandó újsághasábok bepillantást engednek az emberi élet titkaiba, amelyeket az élet néha még önmaga előtt is elrejtett. Aries (1973) és Gorer (1965) a halál tilalmáról és „pornográfiájáról" beszéltek, amit többek között a modern civilizáció képmutatásával magyaráztak. Elemzéseim az újságok halálhíreivel kapcsolatban megmutatják, hogyan lép közbe a hagyomány a képmutatással szemben.

Módszertani szempontból az elemzés bebizonyította az újságok halálhíreinek relevanciáját az etnológiai, folklorisztikai és szociálantropológiai tanulmányok számára.

A fentiekben beszámoltam a zágrábi Folklórkutató Intézet néhány városi etnológiai és folklorisztikai kutatásáról. Az említetteken kívül egyéb kutatásokat is végeztünk más területeken, mint az újságok, a televízió és a szóbeli elbeszélések egymásra hatása Zágrábban (Bošković-Stulli, 1978), a mindennapi történetek és szájhagyomány egy városszéli faluban (Zečević-Zdunić, 1976), házépítés és a lakáskultúra a Zágráb közvetlen szomszédságában fekvő falvakban (Muraj, 1977) és a városi népzene (Bezić 1977).

Következtetés

A mai társadalmakat többnyire lekötik a bennük lefolyó nagy forradalmi folyamatok vagy krízisek, melyek megrázzák őket. A szociológia és több más tudomány ezeket az átfogó társadalmi folyamatokat tanulmányozza.

Az ember, és mindennapi, banális élete és alkotásai, mint mindig, a nagy kommunikációs és egyéb rendszerek peremére szorulnak. Nemcsak ezek, de a tudomány, sőt néha még a filozófia sem veszi észre, hogy az ember mindezen nyomás ellenére és azzal együtt továbbra is kis társadalmi csoportokban él és ezekben továbbra is kifejti kreativitását. Néha ezek a láthatatlan kis embercsoportok apró és észrevehetetlen változtatásaikkal fokozatosan módosítják az egész kulturális képet. Ezeknek a csoportoknak és ezeknek a változásoknak a felderítése volt kutatásunk figyelemfelhívó eredménye.

IRODALOM

Abrahams, Roger
1971 *The Negro Stereotype*. In: Paredes, A.—Stekert, E. (eds): The Urban Experience and Folk Tradition. London 65—85.

ARIES, Philippe
1973 *La mort et le mourant dans notre civilisation.* Revue française de sociologie 14. (1.) 125—128.
BAUSINGER, Hermann
1961 *Volkskultur in der technischen Welt.* Stuttgart
1972 *Volkskunde.* Darmstadt
BEZIĆ, Jerko
1977 *Dalmatinska folklorna gradska pjesma kao predmet etnomuzikološkog istraživanja* (Városi népdalok Dalmáciából, mint etnomuzikológiai kutatási terület). Narodna umjetnost XIV. 23—54.
BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja
1978 *Zagrebačka usmena pričanja u prepletanju s novinama i televizijom* (Kölcsönhatás az újságok, a televízió és a szóbeli történetek között Zágrábban). Narodna umjetnost, XV. 11—35.
1979 *Zeitungen, Fernsehen, mündliches Erzählen in der Stadt Zagreb.* Fabula, XX. 8—17.
1980a *Poslovice u zagrebačkom „Vjesniku"* (Proverbiumok a zágrábi Vjesnik-ben). Etnološka tribina, X. 77—86.
1980b *Proverbial Phrases in a Zagreb Newspaper.* In: Folklore on two Continents. Bloomington
DORSON, Richard
1971 *Is there a Folk in the City?* In: PAREDES, A.—STEKERT, E. (eds.): The Urban Experience and Folk Tradition. Austin and London 21—52.
DOUGLAS, Mary
1966 *Purity and Danger.* London and Henley
GORER, Geoffrey
1965 *Death, Grief, and Mourning in Contemporary Britain.* London
LANG, Milan
1911 *Samobor. Narodni život i običaji* (Samobor. Népélet és népszokások). Zbornik na narodni život i običaje Južnih Slavena, No. 16/1. Zagreb
LOZICA, Ivan
1982 *Tradicijski folklorni motivi u dječjim vicevima* (Hagyományos folklórmotívumok gyermekviccekben). In: Rad 27. kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije. Sarajevo 395—400.
MURAJ, Aleksandra
1977 *Transformiranje načina i kulture stanovanja u Jalševcu* (A lakáskultúra és szintjének átalakulása Jalševec-ben). Narodna umjetnost, XIV. 95—149.
PERIĆ-POLONIJO, Tanja
1982 *O nekim obilježjima dječjeg usmenoknjiževnog reperoara* (A gyermekek szóbeli irodalmának néhány jellegzetessége). In: Rad 27. kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije. Sarajevo 391—394.
RAJKOVIĆ, Zorica
1978 *Današnji dječji folklor — istraživanje u Zagrebu* (Mai gyermekfolklór — Zágráb). Narodna umjetnost, XV. 37—96.
RIHTMAN-AUGUŠTIN, Dunja
1982a *Novinske osmrtnice* (Halálhírek újságokban). Narodna umjetnost, XV. 117—175.
1982b *Djed Mraz* (Télapó). In: Rad 27. kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije. Sarajevo 239—243.
1982c *Fašnik danas* (A karnevál ma). Prolog, No. 53/54. (XIV.) 14—17.
VODOPIJA, Milivoj
1976 *Maturiranje kao rite de passage* (Az érettségi mint rite de passage). Narodna umjetnost, XIII. 77—92.
VALJAVES, Matija
1890 *Narodne pripodivesti u Varaždinu i okolici* (Varasd és környéke népmeséi). Zagreb
ZEČEVIĆ-ZDUNIĆ, Divna
1976 *Svakodnevno pripovijedanje i usmena književna tradicija u prigradskom selu Šestinski Kraljevec* (Hétköznapi elbeszélések és szájhagyomány Šestinski Kraljevec városkörnyéki faluban). Narodna umjetnost, XIII. 123—140.

Dunja Rihtman-Auguštin

ZAGREB URBAN FOLKLORE – RESEARCH, METHODOLOGY, RESULTS

(Abstract)

The lecture gives an account of the research of modern urban folklore conducted in the Zagreb Folklore Institute in the 1970s. Following, among others, BAUSINGER and DORSON, participants of the project specified their theoretical presuppositions in advance. According to their opinion, the individual is a member of various spontaneously organized groups in modern urban societies and shares their cultural traditions. Group-specific folklore-traditions might develop by selective preservation of past traditions, and by the creation of new forms through the intensive communication within the group. Role, symbolic validity and meaning of these modern folklore traditions can be traced in the life of the individual and the group. The research did not exclude any groups or strata of the society from the examination. Observations were first started among children, whose folklore seemed easily accessible. RAJKOVIĆ described the forms and sources of the present children's folklore in a children community. LOZICA and PERIĆ-POLONIJO found analogies among contemporary children's jokes and the types of the international folktale catalogue by AARNE-THOMPSON. The author dealt with the figure of „Father Frost", a secular sort of Father Christmas, VODOPIJA analised the spontaneous gatherings and merry processions of students graduating from high schools and academies, from the view-point of structuralist ritual theory. The analysis of daily newspapers served as an other field for research, where BOŠKOVIĆ-STULLI examined the utilization of proverbs, and the author analysed the content and style of death notices. From the latter, partly the continuity of tradition, partly the variance in the attitudes toward death, according to social class and region could be seen. The findings of the research suggest, that in contemporary industrial societies, beside the large communication systems small human groups show cultural activities, which could contribute to cultural changes on a general scale, on an unnoticed way. Folklore and ethnology are more suitable for the survey of this transformation than sociology.

Slavko Kremenšek és Nives Sulič

„A szlovének életmódja a XX. században" — beszámoló egy kutatóvállalkozásról

A szlovén néprajztudomány egyik legátfogóbb kutatóvállalkozása napjainkban „A szlovének életmódja a XX. században" elnevezésű munka. Ez hosszú időtartamú kollektív vállalkozás, amely végül is az előkészítő fokokon át a fönti címen egy szintézishez kell hogy vezessen.

Bár egyes előzetes elképzelések, sőt konkrét kezdeményezések már legalábbis egy évtizede előkészítették ezt a kutatást, a munka maga szinte csak most indul. A végső szintézis számos helyi monográfiára fog támaszkodni, melyek falukat és városi kerületeket, kisvárosokat és ipari körzeteket egyaránt felölelnek. Ezekből néhány már megjelent, de a munka nagyrészét ezután kell elvégezni. Hasonló a helyzet azzal az előbbivel párhuzamosan futó tervvel, amelyik topográfiai kutatást irányoz elő Szlovénia valamennyi (hatvan) közigazgatási körzetében és mintegy tíz határokon túli területen, ahol szlovének élnek. Ebből a sorozatból is megjelentek már az első kötetek és sok közülük előkészületben van. A további közigazgatási körzetekben és területeken a topográfiai kutatást az eljövendő években kell elvégezni. Ez annyit jelent, hogy a végső, összefoglaló szintézisen még jó ideig nem kezdhetjük meg a munkát.

Ha talán a szintézis nem is készül el a század vége előtt — sőt talán csak azután —, ennek a tervnek az egyes megvalósuló fokozatai önmagukban is viszonylag teljes egységeket adnak. Ezek közé tartozik a helyi tanulmányok számára összeállított terjedelmes kérdőív elkészítése és publikálása, már évekkel ezelőtt.

1975 és 1978 között tizenöt kötetet adtunk ki 53 témaegységgel és megközelítőleg 14 000 kérdéssel.[1] Ez esetben különösen alá kell húzni, hogy egy team munkájáról van szó. Az egyes kérdések legjobb szakértői által elkészített fogalmazványokat valamennyi munkatárs mélyrehatóan megvitatta, ülések során. Ezeken szinte valamennyi tevékeny szlovén etnológus részt vett. Így mód nyílt arra, hogy mintegy szavakba öntsük a teljes fölhalmozott ismeretanyagot és kutatói tapasztalatot. Emellett megpróbáltuk a kérdéseket kiterjeszteni azokra a munkaterületekre is, melyekkel korábban nem foglalkoztak, a különféle életmódok teljes komplexitásukban tervezett kutatásához viszont elengedhetetlennek tűntek. Amikor a kérdőíveket összeállítottuk, nemcsak a népi kultúra elemeire és falusi területekre gondoltunk, hanem ipari és városi körzetekre is. Bár a múltban már készült néhány városi kutatás, egyes etnológusok mégis úgy érezték, hogy ezeknek a javasolt témáknak némelyike nem eléggé néprajzi jellegű. Az egyes témakörökről folytatott viták rendkívül tanulságosak voltak. Az ülések néha a különböző vélemények közötti csatatérré változtak, egyfelől azok közt, akiknek a néprajzról és feladatairól szilárdan rögzített elképzeléseik voltak és azok közt, akik a hagyományos néprajzi módszertant bizonyos újításokkal vagy hozzáadásokkal akarták kiegészíteni. Szemünk előtt egy egyszerre genetikus és strukturális módszertani tájékozódás lebegett és külföldi néprajzkutatók számos pozitív tapasztalatára is gondoltunk. Ez világossá vált a helyi tanulmányoknak a bevezető kötetben elvégzett áttekintése során, valamint a módszertan és a módszertani szempontból alapvető irodalom számbavételéből az egyes témakörök bevezetéseiben. Eképpen meglehetősen közvetlen kapcsolatot próbáltunk teremteni a modern külföldi néprajzi helyi és táji kutatóvállalkozásokkal, gondolván a jövőben lehetséges összehasonlító tanulmányokra is.

A többé-kevésbé újonnan tárgyalandó témák közé tartoztak mindenekelőtt a társadalmi kultúra jelenségei, így pl. a családszervezet, amit addig önállóan nem tárgyalt a szlovén etnológia. Ugyanez állt a különféle célokra irányuló társulásokra és közösségekre, a szellemi kultúra területén az erkölcsi normákra és értékekre, a tudás különböző fajtáira — mint például a technikai ismeretekre, a földrajzi tájékozottságra, a történelemfelfogásra. Más témákat vizsgáltak ugyan korábban a szlovén etnológusok, de megközelítésüket korszerűvé kellett tenni. A kérdéseket ki kellett bővítenünk olyan, a modern gazdaságra, munkára, viselkedésre és szokásokra vonatkozóakkal, amelyek már egyáltalán nem kapcsolódnak a hagyományos jelenségekhez. A kérdéseket úgy probáltuk megfogalmazni, hogy a jelenségek teljes köre is és a kialakulásuk is feltáruljon. A terepmunkára és az adatközlőkkel való beszélgetésekre gondolva, a kérdéseket úgy igyekeztük szövegezni, hogy a válaszok három időszakaszba legyenek beoszthatók, mégpedig az első világháború előtti, a két háború közötti és a második világháború utáni szakaszba.

[1] Az egyes kötetek tartalma:

— Bevezetés: Áttekintés az addig végzett topográfiai kutatásról.

— I: 1. földművelés, 2. állattartás, 3. kertművelés, 4. gyümölcstermesztés, 5. szőlőművelés.

— II: 6. vadászat, 7. halászat, 8. gyűjtögetés, 9. méhészet.

— III: 10. kézművesség és kereskedelem, 11. ipar és ipari jellegű bányászat, 12. erdészet.

— IV: 13. közlekedés, közlekedési és kommunikációs eszközök, 14. kereskedés, 15. turizmus,

— V: 16. táplálkozás, 17. építkezés és bútorzat, 18. öltözködés,

— IV: 19. család és háztartás, 20. rokoni kapcsolatok, 21. nevelés-iskolázás, 22. szexuális élet,

— VII: 23. népesség, 24. helyi közösség, 25. helységek és etnikumok közti kapcsolatok, 26. társadalmi differenciálódás, 27. értékek és erkölcsi normák, 28. jogi normák,

— VIII: 29. munkához való társulások, közösségek, 30. kölcsönös segítség, 31. szomszédság, 32. fiúk és lányok közösségei, 33. társadalmi szervezetek, 34. felnőttek közösségei, 35. barátság, ismeretség és klikkek,

— IX: 36. szokások, 37. vallás, 38. felnőttek és gyermekek játékai, 39. színjáték,

— X: 40. nyelv, szóbeli művészet, 42. olvasás, 43. éneklés, énekesek, dalok, 44. népi hangszerek, zenészek, 45. népi táncok, 46. képzőművészeti horizont,

— XI: 47. a tudás forrásai, 48. orvoslás, 49. növénytani ismeret, 50. ismeretek állatokról, 51. ismeretek az időjárásról, 52. történeti tudat és földrajzi tájékozottság, 53. technikai ismeretek.

A módszertani álláspontok különbözősége miatt egyes közreműködők elsősorban meghatározott kulturális összetevők kutatására gondoltak, mások viszont már a kezdetektől úgy tekintették a kérdőívet mint különböző életstílusok és kulturális struktúrák egészének feltárására alkalmas segédeszközt. Épp ezért úgy éreztük, hogy nem nélkülözhetjük azokat a témaegységeket sem, amelyeket egyesek közülünk a szociológia felségterületére tartozónak minősítettek. Úgy véltük, hogy az életmódnak vagy életstílusnak mint összetett jelenségnek a tanulmányozására legalkalmasabb az egyes, különböző társadalmi és foglalkozási arculatot mutató helységekben végzett monografikus kutatás. A saját hazánkban szerzett tapasztalatok és számos külföldi etnológus és antropológus munkája megerősítette ezt a felfogást.

Ahhoz, hogy ki tudjunk választani olyan mintegy 60 helységet, amelyek a lehető mértékben megfelelnek a XX. században élő szlovének regionális, társadalmi és foglalkozási tagolódásának, elhatároztuk, hogy topográfiai fölmérést végzünk valamennyi közigazgatási körzetben és tájon. Ezek az azonos felépítésű fölmérések lesznek segítségünkre, hogy kiválaszthassuk a fönt említett helységeket. De hamarosan kiderült, hogy ez a vállalkozás túl fog lépni eredeti célján. Ezekkel a topográfiai fölmérésekkel, amelyeket technikai és szervezési okokból a közigazgatási határok keretében végzünk el, be akarunk pillantani a szlovén kultúrának az elmúlt évszázadban lezajlott változásaiba is. Érdeklődünk eszerint az átalakulás iránt is, különösen a központi települések és különféle funkciók, a demográfia, a gazdasági, a társadalmi és a foglalkozási struktúra változása iránt. Megkülönböztetett figyelemmel fordulunk a mindennapi életben bevezetett újítások és a hagyományos kultúra bomlása, valamint továbbfejlődése felé. Ezt követi az illető helységre vonatkozó korábbi kutatások értékelése és javaslatok további etnológiai kutatásokra.

Ezzel a topográfiai fölmérés túllépett eredetileg tervezett segédeszköz jellegén. Az első kötetek megjelenése után a szlovén etnikai terület törvényhatóságok és területek szerint tagolt topográfiája viszonylag önnálló jelentőséget nyert. A vállalkozás munkaigényessége ellenére számos kollégát sikerült bevonnunk és — ami igen fontos — sikerült külföldi kutató intézetekkel és kutatókkal is együttműködést kialakítanunk Triesztben, Klagenfurtban és Szombathelyen. Mivel az egyes területegységek vizsgálata azonos fölépítést követ, a mintegy 70 kötet publikálása után tág látképünk lesz arról, hogy az elmúlt száz évben a mindennapi életet illetően milyen kulturális fejlődés zajlott le a szlovén etnikai területen és ennek mik a meghatározói. Ki fognak rajzolódni a helyi különbségek. Azt reméljük, hogy ezek a táji tanulmányok igen hasznosan kiegészítik majd azokat a helyi tanulmányokat, amelyekből viszont részleteiben ismerhetjük majd meg az egyes tájakon és a különböző társadalmi és foglalkozási környezetekben élő szlovének életstílusát a XX. században.

Néhány éve kétnapos konferenciát rendeztünk Ljubljanában a tervezett helyi monográfiák szerkezetéről. Más jugoszláv városokból is eljött néhány etnológus. A téma alapos megvitatása után az a meggyőződés alakult ki, hogy a helyi tanulmányokat nem kell egységesíteni. Tükrözzék ezek az egyes helységek egyéni sajátosságait is, a kutatók kreatív képességeit is. Ha a kérdőívünk hasznos is lehet a tekintetben, hogy jelzi az utat, amerre jelenleg a szlovén etnológia tart, mégis szabadon és fenntartásokkal kell használni. A vizsgálatoknak azonban föltétlen ki kell terjedniük mindegyik kutatási témára.

A helyi tanulmányok közzétételére szintén kiadványsorozatot tervezünk.[2] Ezek felépítését illetően azonban szabad teret engedünk a kutatók saját kezdeményezésének. Egyes szerzők munkájukat esetleg máshol akarhatják kiadni, a jelenlegi gyakorlat legalábbis ezt mutatja. A későbbre tervezett, „A szlovének életmódja a XX. században" című szintézis tervezésénél pedig bizonyára számolhatunk sok olyan további kutatás eredményeivel is, amelyek a leírt vállalkozás keretén kívül jönnek majd létre. Számíthatunk a ljubljanai egyetemen etnológiát tanuló egyetemi hallgatók szemináriumi és vizsgamunkáira is, annál is inkább, mert az e vállalkozáson folyó munka szervezése az etnológiai tanszékhez kapcsolódik, ill. a kar tudományos intézetéhez. A hallgatók, a leendő etnológusok munkája így tanulmányi kötelezettségeik keretében is bevonható a vállalkozásba. Úgy reméljük, hogy a kutatásnak és a szakemberképzésnek ez a közvetlen összekapcsolása biztosíthatja, hogy a terven való munkálkodás ne álljon le, ami pedig gyakran megtörténik a hosszú tartamra tervezett közös vállalkozásokban.

[2] Eddig egy kötet jelent meg: Ravnik, Mojca: *Galjevica*. Ljubljana 1981. 260 l., Illusztrált.

Slavko Kremenšek and Nives Sulič

RESEARCH PROJECT "THE WAY OF LIFE OF THE SLOVENES IN THE 20th CENTURY"

(Abstract)

One of the most comprehensive projects of the Slovenian ethnology is a general survey and an analysis of the present way of life of Slovenian populations. Within the frame of this project, an ethnological description will be made of all the administrative units of Slovenia, of towns and of the country-side, and of the Slovenian groups living outside the border, in Austria, Italy and Hungary. Beside these topographic descriptions, intensive local monographs are prepared about representative communities. In addition to the traditional topics of Slovenian national ethnography and folklore, the project deals with several themes of the social culture, which were not discussed previously in Slovenia. As a guide-line of the planned empirical research, a questionnaire of 15 volumes was published between 1975—1978 containing 53 thematical units. The work is coordinated by the Department of Ethnology of Ljubljana University.

Szabó Mátyás

SAMDOK — a néprajzi jelenkutatás egy modellje Svédországban

Az elmúlt évek során az európai néprajzi közvélemény egyre inkább elkönyvelhette, hogy a nagy hagyományokkal rendelkező svéd néprajz mindinkább a jelenkorral, a mával foglalkozik. Ezt bizonyítják az utóbbi években megjelent svéd néprajzi publikációk. Az elmúlt 10—15 év néprajzi disszertációinak például túlnyomó része a jelenkor valamelyik problémáját választotta tárgyául.

A svéd néprajz története során nemegyszer az európai kutatások élén járt módszereivel, szemléletével. Talán ezért sem véletlen, hogy az 1980-as években a svéd kutatók annyi időt és fáradtságot fordítanak napjaink kutatására. Ezzel ugyanis a svéd néprajz bizonyos tekintetben ismét az élre tört, legalábbis azoknak az országoknak a körében, ahol a jelenkor néprajzi kutatása jelentős szerepet kapott. Svédországban a ma is aktív, idősebb etnográfusgeneráció igen sokoldalú, a korábbi évtizedekben számos irányzat hatását fogadta be, de ezeket a hatásokat munkáiban szintézisbe tudta hozni. Bizonyos mértékben az is magyarázza a svéd néprajz fordulatát a jelenkor felé, hogy a klasszikus, hagyományos néprajzi témák — így többek között a népi építkezés, a gazdálkodás, a tárgyi kultúra kutatása és bizonyos tekintetben a folklorisztika is — részben más diszciplínák hatáskörébe csúsztak át. Manapság nemcsak az emberföldrajz, a gazdaságtörténet, az újkori történelem és a szociológia (a néprajz hagyományos rokontudományai), hanem a művészettörténet, az építészettörténet, a régészet, a kommunikációkutatás stb. is olyan kérdéskomplexumokkal foglalkozik, amelyek 15—20 évvel ezelőtt még elvitathatatlanul a néprajz területéhez tartoztak.

Rövid beszámolómban nem vállalkozhatom arra, hogy ennek a nagy szemléleti átalakulásnak az okait megkeressem. Annyi azonban bizonyos, hogy a néprajztudomány művelésének megváltoztak a feltételei. Az elmúlt száz év alatt a svéd társadalom olyan óriási fejlődésen ment keresztül, amire Európa fejlett ipari országaiban sem találunk példát. Erre az átalakulásra a társadalomtudományok tárgyuk és célkitűzéseik átfogalmazásával reagáltak. A néprajz talán más tudományágaknál is jobban tudomásul vette tárgya átértékelésének lehetőségét is, szükségességét is. Ennek az átértékelésnek a legközvetlenebb megnyilvánulása, hogy a kutatási kérdéseit a mai társadalmi problémákból választja.

A svéd néprajzi életben ennek a folyamatnak természetesen vannak kedvezőtlen következményei is, így a hagyományos témáktól való elidegenedés. Legközelebbről a néprajzi múzeológus láthatja ezt: a manapság kiképzett fiatalok nem szívesen választanak olyan szakdolgozati és disszertációs témát, amelynek anyagát a korábban megalapozott gyűjteményekből és adattárakból kellene összekeresniük. Az érdeklődés középpontjába olyan kérdések kerültek, amelyek a mai társadalomban élő embereket érintik közelről. A svéd társadalmat ma, az előbb vázolt átalakulások következményeként, bizonyos nyugtalanság, tudatosság, a problémák elemzésének az igénye jellemzi, és ez a magatartás különösen általános a fiatalság körében.

A svéd néprajzi jelenkutatás központi szervezetének a SAMDOKnak a bemutatása előtt meg kell jegyezni, hogy ehhez hasonló szervezetet más országban talán még akkor sem lehetne elképzelni, ha a svédhez hasonló tudománytörténeti és társadalmi feltételek megvolnának. A SAMDOK létrejötte-működése ugyanis igen magas fokú szervezési kultúrát tételez fel. A szervezésben pedig a svédeknek nagy történeti gyakorlatuk van, ami nem utolsó sorban a falusi önkormányzatok több évszázados hagyományaira alapozódik.

Ezek után: mi is a SAMDOK, milyen hatásköre van, és hogyan épül be a néprajzi életbe? Tanulságos magának a fogalomnak az elemzése. SAMDOK eredetileg két szó összevonása: *samtid* (jelenkor) és *dokumentation* (dokumentáció). Érdekes módon a szervezet mai funkcionáriusai a rövidítést átértelmezik és a *samtid* helyett a *sammansluttning* (egyesülés) szóból vezetik le, hogy ezzel is kiemeljék a szervezet legtipikusabb jegyét, az együttműködést.

A jelenkor kutatása (városi néprajz, az ipari munkásság életkörülményeinek vizsgálata, a hivatalnokok kultúrája stb.) a svéd néprajzban igen korán elkezdődött. A sokoldalú és elvi kérdésekben igen járatos Anna-Maja Nylén és Albert Eskeröd már az 1950-es években kezdeményeztek ilyen kutatásokat, noha azok akkoriban még szélesebb körben nem valósultak meg. Még korábban írta a stockholmi kikötő munkásairól tanulmányát a svéd néprajz klasszikus mestere, Sigurd Erixon.

A SAMDOK szervezet — noha formailag már kiépült — még gyermekcipőben jár, annak ellenére, hogy már több mint 10 éves múlt áll mögötte, sok konferenciával, vitával. Fontos rámutatni, hogy a jelenkutatás — azon túl, hogy beépült a legtöbb művelődéstörténeti jellegű múzeum munkájába — fogalommá vált a társadalomtudományok iránt érdeklődők tudatában is. Hogy a SAMDOK micsoda, azt a múzeológusokon és kutatókon kívül nemcsak a művelődési kérdésekkel foglalkozó megyei tisztviselők, hanem a közoktatási miniszter is jól tudja.

A SAMDOK gondolata a Nordiska museetben született meg, az 1970-es évek elején. A modern társadalom múzeumi dokumentálásáról Göran Rosander akkori osztályvezető által kezdeményezett megbeszéléseken e sorok írója is részt vett. A gondolat kibontására éppen akkor igen kedvezőek voltak a lehetőségek: az ország akkori gazdasági helyzete reformokat tett lehetővé, amelyek a tudományos életre is kiterjedtek. 1973-ban készültek a Nordiska museet megalapítása 100. évfordulójának megünneplésére — ebben a légkörben a SAMDOK terve megértésre talált.

Egy akkori országos múzeumi felmérésből kiderült, hogy a svéd művelődéstörténeti múzeumok gyűjteményeinek súlypontja a múlt század második felére és e század első évtizedére helyezhető. Az akkor kidolgozott gyűjteménykiegészítési tervekben megfogalmazódott a felelősség a jelen dokumentációjáért. A dokumentáció felső, innenső határa az a nap, amelyen a dokumentáció történik. (Azóta ez is változott és időszerűvé vált a „holnap", vagyis ma fellelhető, jövőbe mutató tendenciák dokumentálása is.) Ezt a törekvést nem egyedül a néprajz képviseli, hasonló igényekkel lépnek fel a jelenkori történészek is. Egy, az elmúlt években létrehozott jövőt kutató bizottság ezt a dokumentációs irányzatot elméletileg is megalapozta, de egyelőre ennek visszatükröződését még nem igen találjuk meg a SAMDOK gyakorlatában. A gyakorlat némileg megelőzte az elméletet.

Noha a jelenkorra vonatkozó anyaggyűjtés elsődleges célja a kutatás szolgálata, az összegyűlt anyagot alkalmazni kívánják társadalmi helyzetfelmérésekben és tervezési munkákban is. A SAMDOK keretében folyó dokumentációs és feldolgozó tudományos munka elvileg alig különbözik az egyéb néprajzi kutató munkáktól — márcsak azért sem, mert ugyanaz a kutatógárda végzi. A jelenkutató munka egyik sajátossága a problémák kiválasztásának a módja: a SAMDOK gárdája csupán ebben tér el az előző nemzedékek gyűjtési gyakorlatától. Akkoriban mikor a társadalom struktúrája egyszerűbb volt, könnyebb volt rámutatni a problémákra és könnyebb volt ennek megfelelően föltenni a kérdéseket. Nem a kérdésföltevés volt problematikus, hanem a válasz megkeresésének a módja. A ma komplex társadalmában a nehézség a kérdések meghatározása. A SAMDOK szervezetében folyó néprajzi dokumentációs munka épp ezért körültekintő előkészítést igényel, és az itt végzett munka részben ebben különbözik a korábbi néprajzi tevékenységtől.

A jelenkori néprajzi dokumentációról folyó vita kezdeti szakaszában elsősorban a modern tárgyi anyag gyűjtésének szükségességét és elveit taglalták. Jellemző a SAMDOKon belül lezajlott szemléletváltozásra, hogy ma, 10 évvel később, a tárgyak gyűjtése már csak mellékes szerepet tölt be. A mai anyaggyűjtés szinte teljesen helyszíni megfigyelésre és interjúkra alapozódik, amit fényképek, video és filmfelvételek stb. egészítenek ki. Tárgyakat csak speciális esetekben hoznak be.

A SAMDOK munka egyik legjellemzőbb vonása az együttműködés, ami az egész vállalkozás gyakorlati megvalósításának a feltétele. Svédországban a múzeumi munkának

nincs központi irányítása, nincs semmiféle központi múzeumi főfelügyelőség, a múzeumok csaknem teljesen önállóan készítik terveiket. A SAMDOK szinte az egyetlen olyan tevékenység, mely komoly, megalapozott együttműködést kíván. Munkájában az egyes múzeumok önként vesznek részt, semmilyen központi késztetés nem működik ez irányban. Az önkéntesség elve az idők során bevált: ma alig van svéd múzeum, amelyik, ha egyelőre nem is vesz részt a gyűjtőmunkában, legalább a megbeszéléseken ne képviseltetné magát. Az elmúlt évek gazdasági nehézségei közepette még jobban megerősödött az együttműködés elve. Ma a svéd múzeumok egyre inkább úgy tekintik magukat, mint egy egységrészeit, amelyen belől a rendelkezésre álló adottságokat és erőforrásokat összehangoltan használják ki. E szemlélet kialakításában a SAMDOKnak komoly szerepe volt. Az adottságok legésszerűbb kihasználása többek között azt jelenti, hogy egy-egy témával az a múzeum foglalkozik, amelyik jellege, vagy helyi adottságai alapján arra legalkamasabb. A gyűjtőmunka elve a jelenkori valóság lehető legteljesebb megragadása a fölösleges ismétlések elkerülésével. Ezt átgondolt koordináció és egy jól működő információs rendszer teszi lehetővé. A SAMDOK mindkét feladatkört kitűnően ellátja.

A vállalkozás székhelye a Nordiska museet, a svéd művelődéstörténeti múzeumok központi intézménye. Az itt székelő titkárság (három személy) időnként igénybe veszi a Nordiska museet tapasztalt kutatógárdáját is. A titkárságot azonban hamarosan meg kell majd erősíteni, hogy egyre bővülő munkakörét el tudja látni. A SAMDOK munkájában jelenleg részt vesz a legtöbb múzeum: a központiak, a speciális témaköröket gyűjtők és a vidéki, megyei (kerületi) és városi-községi múzeumok. Az elkötelezettség és bekapcsolódás mértéke különböző. Egyik-másik megyei múzeum gyűjtőkapacitásának nagyobb részét a SAMDOK keretében vállalt feladatok ellátására szenteli. A művelődéstörténeti múzeumok munkájában többé-kevésbé elfogadott mércévé vált: egy-egy múzeum kapacitásának mintegy 20%-át szenteli a jelenkutatásnak, a központilag megadott elvek alapján. A SAMDOK élén tanács áll, a Nordiska museet főigazgatójának elnöklete alatt (mellette e sorok írója képviseli még a múzeumot). A tanács munkájában részt vesznek még a megyei, községi, a központi és a szakmúzeumok, valamint a svéd múzeumi társaság képviselői. Az általában negyedévenként sorra kerülő tanácsüléseken értékelik a munkát, felvázolják az elvi és a gyakorlati problémákat. Magának a gyűjtőmunka terveinek az elkészítése nem itt, hanem kisebb egységekben történik. Az évente tavasszal rendezett ún. múzeumi héten (amelyen a múzeumi kollégák nagyobb része részt vesz), a SAMDOKnak mindig külön programja van. Idén, 1984-ben a SAMDOK anyag tudományos fölhasználásának kérdéseit fogják tárgyalni.

Mi is a SAMDOK keretében végzett munka voltaképpeni tárgya? Hogyan lehet a mai összetett svéd társadalmat néprajzi módszerekkel megragadni ? Több éves előkészítés után ez a probléma 1981-re kapott viszonylagos megoldást. A mai társadalomban történő életfolyamatok és kulturális változatok teljes körének megragadása és dokumentálása lehetetlen volna. De hogy a munka mégis elindulhasson, a SAMDOKban kidolgoztak egy javaslatot, mely a munkaéletből indult ki. Az elkövetkező évek legfontosabb feladatának a munka, a munkahelyek és az embereknek a munkához való viszonya felmérését, dokumentálását tekintik. A SAMDOK átvette a Svéd Statisztikai Hivatal által alkalmazott (részben nemzetközi) foglalkozási kategóriákat, számszerint tízet — ezek és az alcsoportjaik alkotják ma a gyakorlati munka alapját. Az alcsoportok a következők: mezőgazdaság és erdőipar, fémipar, fa- és papíripar, élelmiszeripar, textilipar, építőipar, kereskedelem, közlekedés, közszolgálat (állami szektor), szolgáltató foglalkozások. Hogy a magánélet óriási területe, az otthon se maradjon ki, létrehoztak egy külön alcsoportot a lakáskultúrának. A gyűjtőmunka ezen a 11 alcsoporton belül folyik, mindegyikben több-kevesebb múzeum részvételével. Mindegyik alcsoportnak saját vezetősége van, amelyik rendszeresen összeül, tartja a kapcsolatot a SAMDOK titkársággal is, az egyes résztvevő múzeumokkal is, terveket készít s igyekszik fejleszteni a saját illetékességi körében folyó munka elveit, módszereit.

Némelyik alcsoport természetesen aktívabb, mint a másik, ami részben az egyes múzeumok bizonyos témakörökben korábban szerzett tapasztalataiból következik. A mezőgazdaság például többeknek szívügye mint, mondjuk, az állami szolgálatban dolgozók munkakörülményei. Ez utóbbi témában a múzeumoknak nincs régebbi tapasztalatuk. Aktívabb a múzeumok textil- és fémipari csoportja is, márcsak azért is, mert ezekben a témakörökben több technikai és szakmúzeum is érdekelt. A lakáskultúra témakörében szintén élénk a tevékenység: valamennyi múzeum gyűjti az idevágó dokumentációs anyagot. A SAMDOK által bevezetett csoportosítás részben eleve megadja az egyes múzeumok részvételi lehetőségét: ki-ki a maga területére jellemző iparágakkal foglalkozik.

Néhány példát idézek az egyes alcsoportokban folyó munkára. Legkorábban a lakáskultúra és a mezőgazdaság alcsoportja látott munkához. A modern lakáskultúra

dokumentálására példának vehetjük Jämtland megyei múzeumát. Ez a múzeum több éve dolgozik ebben a témakörben és a SAMDOK tanácsai szerint minden évben végez kisebb-nagyobb dokumentációs munkát. Az elmúlt évben (1983) kisebb feladatra vállalkoztak: annak dokumentálására, miképpen lakik a megye székhelyén Östersundban egy tipikus fiatalember. A kiválasztás kritériumai a következők voltak. Kora legyen 20 éves, születési helye a megyében, dolgozzon, saját lakása legyen (tehát ne a szüleinél lakjon), munkája legyen jellegzetes mind a megyére, mind a városra. A kiválasztás statisztikai módszerekkel történt. Mikor megtalálták a megfelelő fiatalembert, lakását felmérték és dokumentálták a teljes inventáriummal (ami az egyes tárgyakra vonatkozó sokféle kulturális vonatkozás följegyzését is megkívánta), és a legnagyobb szimbolikus (kifejező) értékű tárgyakat megvásárolták a múzeumnak. Egy másik példa: ugyanebben az évben a Hälsingland megyei múzeum egy egészen más jellegű otthont vett szemügyre, egy nyugdíjas földműves hagyományos, nagyon is a táji kultúrához kötődő lakását. Ez a környezet az előző példának az ellentéte volt, ebben az otthonban a lakás harmonikusan integrált részei voltak a XVIII. század óta öröklődő, ereklye értékű családi tárgyak is. Mi köti össze a két példát ? Az, hogy gondos mikroanalízissel két elég tipikus lakókörnyezetet ragadnak meg abból a sokféleségből, amely 1983-ban a svéd lakáskultúrát jellemezte.

A mezőgazdasági csoportban mintegy 10 múzeum vesz részt. Munkájukat főleg aképpen hangolják össze, hogy más-más környezetben, eltérő termelési célkitűzéssel dolgozó gazdaságokat vesznek szemügyre. Ha alaposabban megnézzük az itt folyó gyűjtőmunkát, sem módszerben, sem szemléletben nem látunk lényeges eltérést a korábbi néprajzi kutatómunkáktól. A különbség csak abban áll, hogy a SAMDOK a kérdéseket következetesen a mai állapotokra irányítja. Nem azt kérdezik: mi volt tegnap, hanem: mi van ma, és mit terveznek holnapra. Az ebben a csoportban végzett munkára az is jellemző, hogy a munkaéletet a kikérdezett személy perspektívájából vizsgálják. Technikai, munkaszervezeti, adminisztrációs és közgazdasági tényezők csak annyiban kapnak helyet a SAMDOK kérdéseiben, amennyiben azok a kutatott személy helyzetének megértéséhez szükségesek. A mai svéd mezőgazdaság alig néhány százalékát foglalkoztatja az ország munkaerejének. Más foglalkozási ágakkal összevetve, a mezőgazdaságra az a jellemző, hogy kis és egyénileg birtokolt egységekben történik a gazdálkodás. További jellemző, hogy a szabadidő és a munkaidő közötti határ elmosódik. A munka szervezésében messzemenően tekintettel kell lenni az ökológiai adottságokra, s a munka nem annyira uniformizált, mint az iparban.

A SAMDOK legújabb, alig néhány hónapja létrehozott alcsoportja az építkezési, építőipari. Noha nagy az érdeklődés az ezzel az iparággal kapcsolatos tevékenységek iránt (az építőipar már az 1970-es években elérte a II. világháború utáni célkitűzését és felszámolta a lakáshiányt, ami az iparágban nagy munkanélküliséget hozott), mégsem indult meg eddig a gyakorlati munka. Mint a többi alcsoportban, itt sincsenek a múzeológusok egyedül. Az eddigi megbeszélések próbálták megfogalmazni a dokumentálásra alkalmas kérdéscsoportokat. Az elkövetkező munka alighanem az építőtechnika iparosodásával, az új építőanyagokkal, az 1960—70-es évek hatalmas építkezési konjunktúrájával, a ma tervezett és épülő objektumokkal, és mindenekelőtt az építőiparban lezajlott rendkívüli változásokkal foglalkozik majd. Az építőipar képviselői egybehangzóan megállapították, hogy sem az elmúlt évtizedekről, sem a mai állapotokról dokumentációs anyag nem áll a kutatás rendelkezésére. Ha rövid időn belül nem történnek néprajzi felmérések, a jövő kutatója számára az építőipar tevékenysége teljesen ismeretlen marad.

A modern társadalom tipikus dolgozó kategóriáinak megragadása szempontjából az egyik legérdekesebb, s egyben legproblematikusabb a közszolgálati (állami, megyei, tanácsi) szektor, amely magába foglalja többek között az egészségügy és az oktatás dolgozóit is. E terület modern néprajzi vizsgálata annál inkább szükséges, mert Svédországban (mint valamennyi iparosodott országban, de talán nem ilyen arányban) ez a szektor növekedett az elmúlt évtizedekben a legnagyobb mértékben. Az ország teljes béralapjának egyharmadát emészti fel. Ugyanakkor az itt foglalkoztatottak aránya meghaladja a kereső népesség egyharmadát, és a gazdasági nehézségek dacára, ez az arány csak növekedni fog. Milyen munkakörnyezetet, munkaéletformát jelent ez a szektor ? A válasz az, hogy a változatok sora kimeríthetetlen és nem könnyű közös vonásokat találni az itt dolgozók sokrétű, színes táborában. A társadalomtudományok mindenesetre szeretnék közelebbről megismerni ennek a többmilliós tömbnek az életformáját, munkaviszonyait, és egyáltalán problémáit. Mit tesz a SAMDOK ennek érdekében ? Az egyelőre még kisszámú példa közül az egyik az uppsalai megyei múzeumé, az uppsalai akadémiai kórház vizsgálata, mely máris érdeklődést keltett.

Uppsala megye dolgozóinak 37%-a közszolgálatban tevékenykedik, magában

Uppsalában ebben a szektorban dolgozik szinte minden második ember. A két legnagyobb munkahely az egyetem és a kórház. A SAMDOK számára érdekesebbnek mutatkozott a kórház, mint munkahely. A néprajzi dokumentációnak két célja volt: általános áttekintést szerezni a kórházról mint munkahelyről, és részletes felmérést végezni a műtő osztályon. Az első célkitűzés az elmúlt 20 év változásaira is kiterjedt, a sebészeten a mai állapotokat dokumentálták. A kórház vezetősége és dolgozói nagy figyelemmel és megértéssel fogadták a több hónapig körükben dolgozó két etnográfust. A kórházat az 1960-as években teljesen modernizálták, és több új osztállyal egészítették ki. Ezzel az intézmény specializáltabb, és bonyolultabb felépítésű lett. Az egyik vizsgált kérdés az volt, hogyan hatott a kórházi munka fokozódó szakosodása a dolgozókra, miképpen változtak meg a munkafeladatok? Hogyan alakult át a kórházi hierarchia ? A dolgozók szemszögéből miképpen működik a kórház, mint „társadalmi rendszer" ? A dokumentáció — mondhatjuk, várható módon — kétféle kérdést tárt föl. Részben rámutatott olyan átalakulásokra, amelyek az egész svéd társadalomra jellemzőek, és egy olyan munkahelyen, mint a kórház, különösen jól megragadhatóak, mivel itt igen differenciált dolgozórétegeket találunk. Átalakultak az érintkezési formák, így általánossá vált a tegeződés (ami a svéd nyelvben aránylag könnyű) az egyes dolgozókategóriák közt. 20 évvel ezelőtt egy-egy orvos, főorvos kiemelt, elszigetelt kategóriába tartozott, és az osztályvezető nővérek hatalmának szinte semmi nem szabott határt. Noha ezekből a hierarchikus vonásokból egy és más még megtalálható, a kórházban dolgozók egymás közötti érintkezése gyökeresen megváltozott. A műtő osztályon végzett vizsgálat problémái közül a munkaidővel, a munkaszervezéssel kapcsolatosakat lehet megemlíteni.

Legtöbb múzeum néprajzi munkatársainak még nincs gyakorlata és tapasztalata a SAMDOK típusú feladatok elvégzésében. Ezért a szervezet rendszeresen tanfolyamokat rendez, főleg a Nordiska museet tapasztalt kutatóinak igénybevételével.

A SAMDOK még nem rendelkezik továbbadható tapasztalatokkal, általános elméleti eredményekkel. Jelenleg elsősorban a munkaélettel foglalkozik, és alapjában a korábbi néprajzi kutatások elveire és módszereire épít. Az élet más megnyilvánulásainak, átfogó sajátosságainak, a rejtett struktúráknak az elemzését még nem tűzhette célul. Néhány év múlva, remélem, erre is sor kerül.

IRODALOM

CONRADSON, Birgit
1980 *Swedish museums in our times — and their achievement in documenting the present.* Current Sweden, No. 257. Svenska Institutet, Stockholm

NYSTRÖM, Bengt and Gunilla CEDRENIUS
1982 *Spred the responsibility for museum documentation.* Stockholm

ROSANDER, Göran (ed.)
1980 *Today for tomorrow. Museum documentation of contemporary society in Sweden by acquisition of objects.* Stockholm

SAMDOK Bulletin
1977- *SAMDOK Bulletin från rådet för samtidsdokumentation vid kulturhistoriska museer* (1983-ban a 24. szám jelent meg.) Stockholm

Mátyás Szabó

SAMDOK — A SWEDISH MODEL FOR THE ETHNOLOGICAL INVESTIGATION OF CONTEMPORARY SOCIETY

(Abstract)

In Swedish ethnological research of recent years, themes in connection with problems of the contemporary society have come into prominence. The most comprehensive research organization in this field is SAMDOK (samtid=present+documentation). It is based on the voluntary co-operation of the Swedish culture-historical and ethnological museums. They document the life of the Swedish society according to a coordinated plan under the direction of a collective secretariate. Their first target was the systematic survey of the work-places and the labour-life in various producing, service and public service sectors, supplemented by the examination of characteristic homes. The author is the head of the Research Department of the Nordiska Museet and a member of the SAMDOK organization. His report is illustrated with a few examples of the ongoing research work.

KUTATÁSTÖRTÉNET

Miskolczy Ambrus

Henri H. Stahl — a kelet-európai népélet egy román szociológus-történész kutatója*

„Hiszem, hogy minden tudományos kutatást elsősorban az etika szigorú követelményének tudatosítása határoz meg, nemcsak a puszta érdeklődés és nem is az az alkalom, hogy virtuozitásunkat fitogtassuk, valamiféle érvként a szakmai fejlődés érdekében. Azt hiszem továbbá, hogy Claude Bernardnak igaza volt, aki, bár pozitív tudomány művelőjedént, úgy nyilatkozott, hogy a »zsenialitás« mellett a »gyűlölet« biztosítja az éleslátást. Mégis vallom, hogy nem csupán a gyűlölet, de a szeretet is termékeny." A román történész-szociológus Henri H. Stahl értékeli így a tudományos objektivitás lehetőségeit és határait, amikor visszatekint a két világháború közötti Románia paraszti világának nagy kérdéseire. A „választani" képes ember és tudós bátor vallomása ez, azé, akinek a valóság objektív megismerése érdekében kifejtett munkássága igazán alapot ad arra, hogy szubjektivitását ne szégyelje, ne leplezze, de ne is fitogtassa öncélúan. Talán azért sem, mert tudja: keveseknek adatott meg, hogy az emberi hitelesség ilyen sokoldalú tudományos megalapozottsággal párosulhasson. És éppen ez teszi igazi élménnyé műveit: ha emlékezik, ha értekezve elemez és ha vitatkozik.

Emlékezéseit annak tudatában írta, amit a mítoszteremtőkkel vitatkozva is hangsúlyoz: „. . . bármelyik gondolkodónál a társadalmi életről kialakított kép tartalmát, az illető saját társadalmi élete határozza meg." Az övé annyira összetett, hogy sémába alig foglalható, olyan mélyen benne gyökerezik a román magas értelmiségi réteg szellemi életében és azután kutatómunkája révén a falu mindennapjaiban. Nagyapja orientalista, apja, „a régi Bukarest" szerelmese, szintén nyelvész és a paleográfia professzora, a család barátja maga Nicolae Iorga, aki a faluromantikát és a faluidillt a történeti vízió szintjére emelte. Féltestvére a Şerban Voinea néven ismert szociáldemokrata Gaston Boeuve, aki a marxizmus eszmevilágába is bevezette, méghozzá éppen akkor, miközben a román fináncoligarchia politikáját magának Marxnak a téziseire hivatkozó és ún. neoliberális koncepciójába „beépítő" Ştefan Zeletin ellen írt könyvet. (Jellemző a vita színvonalára, hogy napjainkban fedezte fel újra az amerikai Daniel Chirot, hiszen olyan relevánsan vetődtek fel az elmaradottság és a felzárkózás nagy kérdései.) Stahl 1937-ben sem tagadta, hogy „a román marxista gondolkodás táborából" jött, eszménye pedig tudományos „a szó legszorosabb értelmében". A „monografikus iskola" mellett tett így hitet, de egyben a meghaladást szorgalmazó kritika igényével; mesterének és irányítójának Dimitrie Gustinak filozófiájával és módszerével szemben, ugyanakkor nagyon is „balról" fordulva néhány társának az idealista szcientizmusba torkolló magatartása és tájékozódása ellenébe. Ekkor már ugyanis — bár tudományos termése most kezdett érni — a differenciálódás mellett a bomlás jelei is mutatkoztak az „iskolán" belül, pedig még csak jó évtizede fogott munkához.

Stahl tanúja és igen hamar részese is lehetett annak, hogy a román valóság feltárásának igénye miként hozta létre, és aztán a hatalom és a kor mostohasága miként

* Vázlat az emberről és a tudósról, Henri H. Stahl néhány újabban megjelent munkája alapján. A szemlénk során ismertetett munkák a következők:
Amintiri şi gînduri din vechea şcoală a „monografiilor sociologice". Bucureşti, 1981.
Actualitatea sociologiei lui Dimitrie Gusti. Viitorul Social 1980. 2.
Traditional Romanian village communities. Cambridge, London, New York, 1980.
Teorii şi ipoteze privind sociologia orînduirii tributale. Bucureşti, 1980
Théories de C. D. Gherea sur les lois de la pénétration du capitalisme dans les „pays retardataires". Review, 1978. 1.
Eseuri critice despre cultura populară românească. Bucureşti, 1983.

roppantotta meg ezt a kelet-európai tudománytörténetben is oly jelentős szerepet játszó tudományos-társadalmi mozgalmat és műhelyt. Alapítója Dimitrie GUSTI éppen az 1918-as háborús vereség és megaláztatás sokkhatása alatt jutott arra a következtetésre, hogy az ország- és nemzetépítő politika, valamint az elengedhetetlen — de nem körvonalazott — társadalmi reform egyetlen biztonságos alapja a tudományos megismerés. A *sociologia militans*: filozófiailag megalapozott szociológia, etika és politika. Tudjuk, GUSTI a megismerés teljessége érdekében a „keretek" — kozmikus, biológiai, lélektani és történeti — és a „megnyilvánulások" — kulturális, gazdasági, politikai és jogi — körébe sorolta az élet külön-külön is megragadható mozzanatait, „a párhuzamosság törvényének" megfogalmazásával elvágva e tényezők hierarchizálásának lehetőségét. Ez a „bűne" egyben erényének is a forrása. Mert lehetővé és kötelezővé tette az interdiszciplinaritást. Így ennek követelményét először a GUSTI által létrehozott falukutató mozgalom érvényesítette — a szó nemes értelmében vett — kollektív munkája során. Érthető tehát a terepmunka részeseinek küldetéstudata és az a célkitűzése, hogy a román szociológia „az első legyen a világon", hiszen a román múlthoz és jelenhez „éppen összetettsége miatt nincs hasonló a földön."

Tudomány és politika egymással olyan szorosan összekötött eszménye azonban nem primitív elzárkózásra, hanem teljes nyitottságra ösztönzött. Az „iskola" nemcsak az amerikai és nyugat-európai, hanem a romániai és magyarországi kutatókat is tárt kapukkal várta. Ez utóbbiak közül „az értékes és jóhiszemű" LÜKŐ Gábor maradt meg a leginkább STAHL emlékezetében, bár ír NÉMETH Lászlóról és az általa felvetett együttműködésről. És hogy „lássék, milyen sokat veszt az ország elhamarkodott és megfontolatlan intézkedésekkel", közöl is néhány részletet a Romániából kiutasított csángókutató hozzá intézett leveleiből. Például abból is, amelyben LÜKŐ aztán szép kis hazánkban is megállapíthatta a hatalom birtokosairól, hogy „a mieink éppen olyan aljasok mint a tieitek". Már „mintha ez vigasztalás lenne" — teszi hozzá az öreg STAHL, aki nemcsak kis epizódok felelevenítésével ösztönöz a román—magyar kapcsolatok e fontos 30-as évekbeli fejezetének az eddigieknél teljesebb, összehasonlító jellegű feldolgozására, hanem azzal is, ahogy a soknemzetiségű munkacsoportok felállításának szükségességéről és az együttlakó népek életének kutatásáról ír, bizony megvallva azt is, hogy amit akkor tehettek „nagyon kevés volt, így aztán olyan munka eszményét őrzöm, mely valamikor majd napirendre kerül; és annál jobban sajnálom, hogy oly későn, amikor már nem kapcsolódhatok bele."

STAHL bölcs és kiegyensúlyozott kritikával teszi mérlegre az eddigi teljesítményt, joggal, mert nézeteit akkor sem leplezte. Most is vitatkozik a lenyűgöző egyéniségű GUSTIval, abban a szellemben, ahogy már akkor átértelmezte eszmerendszerét és terminológiáját. Csupán tudományos technikaként kezelte a módszert. Elvetette filozófiai töltését, elsősorban azt a tételt ,mely „a társadalmi akaratot" jelölte meg „a keretek" és „a megnyilvánulások" eredőjeként. STAHL tudósi és emberi szerénységére jellemző, mennyire nem próbál ebből utólag fegyvert kovácsolni. Inkább az önkritika jegyében jelzi azt a felismerését, hogy igazi szintézishez — a monografikus módszerrel szemben — akkor lehet eljutni, ha az interdiszciplináris munka egyazon jelenségre egyazon elmélet és feltevés birtokában összpontosul.

Abból sem próbál fegyvert kovácsolni, hogy mennyire őrizni tudta emberi és tudósi integritását, miközben jó néhány kollegáját a jobboldali eszmeáramlatok hatáskörükbe vonták, vagy méginkább egy-egy olyan szuggesztív egyéniség, mint a nemzet és az ortodoxia „metafizikáját" taglaló egyetemi tanár, Nae IONESCU. STAHL a máról visszatekintve nem kérkedik azzal sem, hogy marxista műveltsége és világlátása óvta volna meg a kísértéstől, attól, hogy akár engedményeket tegyen az ár sodró erejével ható kurzusnak. Számára, aki Bukarestben született és akit „katolikusnak kereszteltek" nem szólhatott meggyőzően — a tanítványai által csak keresztnevén apostrofált — Nae, amikor azt fejtegette, hogy, „aki nem a Bărăganon született nem értheti meg DESCARTES-ot és nem tudja megragadni a romanizmus és méginkább az ortodoxia szellemét." És aztán, ha nem is diákok, mégis e „metafizikából" is eszmeileg-érzelmileg töltekező vasgárdisták üldözték GUSTIt, verték agyon IORGÁt és Virgil MADGEARUt, a Parasztpárt teoretikusát, aki szintén támogatta az „iskolát", hiszen a paraszti gazdaság — CSAJANOV által leírt, és általa is bemutatott — sajátos politikai gazdaságtanához igazodó szövetkezeti mozgalomban látta Románia jövőjét.

De e kis kitérő után kövessük egy ideig STAHLt a falukutató csoportokkal tett útján. Lássunk valamit abból, miként tárult fel a román falu világának sokszínűsége, miközben azt vizsgálta, hogyan tört be a kapitalizmus a mezőgazdaságba, és mit világíthat meg a jelen a múltból. A dunai kikötő, Brăila vonzáskörzetében a hagyományos birtoklási és örökösödési szokások már olyannyira bomladozni kezdtek a földhiány hatására,

hogy kérdésként vetődött fel, vajon falu e egyáltalán a vizsgált Ruşeţu, vagy pedig „hagyomány és jövőbe vetett reménység nélküli emberek véletlenszerű összeverődéséről" volt szó.

Az első kísérletek után olyan falvakat kerestek, melyeknek szervezete az ősi formákat őrizve a múlt megértéséhez is hozzásegíthetett. 1927-ben a dél-moldvai Vrancea régióját választották, ezt a szabadparaszti „respublicát", melynek népe valamikor csak juhtartásból élt, és egy összegben adózott az uralkodónak, ahogy azt a XVIII. század első felében Dimitrie CANTEMIR, a számkivetett moldvai fejedelem *Descriptio Moldaviae* című művében az európai közvéleménnyel is megismertette. A kapitalizmus ide nem a földesúri kizsákmányoláson keresztül éreztetve hatását tört be. A világpiacra nem gabonát, hanem fát adott Vrancea. A részvénytársaságok egy-két kuláktól és szegénytől csak a lakosi jogot vásárolták meg, és aztán már vágathatták is az erdőt „erő és szükség szerint". Imígyen „gyarmatosítva", létalapjuktól fosztották meg a községeket, melyek a szolidaritás hagyományos formáival próbáltak védekezni, miközben a század eleje óta már maga a lakosság zöme is felhagyott a nagy múltra visszatekintő állattenyésztéssel, és az erdőből, favágással és deszkakereskedéssel élt maga is. GUSTI szavaival „Vrancea egyike azoknak a paraszti jellegű politikai magvaknak, melyek — a mezőség felé leereszkedve — meghatározták a román országok határait, de nem voltak életképesek", bár nagyon is védekeztek a maguk módján.

„Ne áruljam el Vranceát" — ezzel a kéréssel tárták fel gondjaikat a parasztok a fiatal szociológusnak, akivel aztán annak rendje és módja szerint „kereszt és vértestvériségre" léptek. A szertartás jelentőségét pedig még aláhúzta az is, hogy erősen élt a hit: valamennyien Ştefan cel Mare vérszerinti leszármazottai. „Mindezzel szemben nehezen őrizhetted meg objektivitásodat" — vallja meg STAHL, aki úgy érezte, választani kell, „hogy kinek az oldalán foglalsz állást: a parasztokén, vagy az elnyomóikén".

Válasza csak egyértelmű lehetett. De arra már persze inkább a szó nemes értelmében vett kíváncsiság, „a parasztfelkelések pszichológiájának és technikájának" megismerését célzó vágy, mintsem sokat emlegetett kulturális, majd politikai, marxizmusával jól megférő narodnyikizmusa vitte, hogy részt vegyen azokon a titkos falusi gyűléseken, melyeken az egyik részvénytársasági fűrészmalom támadását határozták el. Jellemző, a nemsokára bekövetkező megtorlás áldozatai sohasem árulták el az ő nevét.

Az ember „drámája" mellett a tudósénak is tanúi lehetünk. Hiszen látnia kellett, hogy a valóságot nem tudja leírni a hagyományos elméletek eszközeivel, az új utakat kereső „szellemi kaland" pedig a „schismának, sőt az eretnekségnek" is a veszélyével társult. De annál nagyobb elégtétellel is, amikor „a valósággal birkózó szellem játékának" eredményeként feltárult, hogy „az élet gazdagabb mint a róla kialakított képünk". Nem kisebb személyiséggel kellett vitába szállnia, mint IORGÁval, aki a szabad faluközösség modelljét vázolta fel páratlan megelevenítő erővel. Azt ahogy az „eponim hős" megalapította a falut, a leszármazottak pedig nemzetségenként, „az öregek" között osztották fel a földet, és így a családfa alkotta a közösség gerincét, egykorú szólás szerint „az öregek szerint járt a falu". Vranceaban viszont a gazdaság volt a szerveződés alapja. Sokak megbotránkozására itt, a tudománnyal híressé tett Nerej faluban, jött rá STAHL, hogy az „abszolút" földközösség, a kötöttségek nélküli szabadon parlagoló földhasználat megelőzte a genealógiai alapon szabályozott földhasználatot, melyre a viszonylagos földszűke miatt kényszerültek, olykor aztán az eponim hőssel való — fiktív — rokonság legendájába burkolva az egész gazdasági rendszert.

Múlt és jelen nagy meghatározó folyamatait tükrözte Vrancea társadalma. Bepillantást engedett a faluközösségek „feudális" leigázásába és belső felbomlásába. Amikor a múlt század elején az egyik bojárt a fejedelem a vidék „tulajdonosává" tette, akkor „parazita" jellegű elnyomásával csupán adóra kényszeríthette a falvakat, anélkül, hogy a termelés folyamatába be tudott volna avatkozni, de aztán a feudális jellegű kizsákmányolás jeleként néhány legelőre és kocsmára tehetett szert, melyet bérlőknek adott ki. Igy jártak el a földesurak „külső" ellenségként, „belsőként" pedig a vele szövetkező legelőfoglaló kulákok.

STAHL elsősorban a tudomány művelésével foglalt állást. S ha az 1938-ra Bukarestbe tervezett nemzetközi szociológus kongresszusra készített és általa szerkesztett Nerej-falumonográfiában az élet egyensúlyát biztosító hagyományőrzés és az archaikus társadalmi-gazdasági mechanizmusok dinamikáját tárja fel, 1942-ben már önkritikusan megvallja, „az lett volna az eszményem, hogy megmutassam, hogy ez a miniatűrben tökéletes társadalom miként változtatja irányát és hanyatlik az ellenséges világ közepette: a földrajzi elszigetelődés átokká vált, a hagyomány, holt teher, megmerevedett, a gazdasági autonómia a győztes kapitalizmus könnyű prédája, [. . .] a földhasználatot szabályozó szokás pedig gyilkos fegyver a modern jogászok kezében. És az egész rend-

szer felbomlásával együtt kulturális hanyatlás, a közösségi lelki erő gyengülése, folklór pusztulása, betegség és kegyetlen nyomor keríti hatalmába az egykor virágzó népességet." De ugyanakkor mindez még 1939-ben arra indította STAHLt, hogy tervet dolgozzon ki a modern állattenyésztés meghonosítására, „Románia Svájcává" tegye, vagy inkább álmodja ezt a tájat, építve a földközösség maradványára és szellemére. Az idők mostohasága miatt csak 1944-ben térhetett vissza e tárgyra. És érezve-érzékelve saját mozgásterét és lehetőségeit elsősorban azt fájlalja, hogy a Nerej-monográfiát nem bocsáthatta útjára mégegyszer, de átszerkesztve; „a keretek és megnyilvánulások" módszertanát is immár meghaladó marxista elméleti keretek közé ágyazva mondanivalóját. Így is a *Nerej* maradt „az iskola" egyetlen egészében megjelent monográfiája, a többiből csak töredékek jelentek meg, de így is fel-felvillantva a román falu összehasonlító vizsgálatának lehetőségeit.

Páratlan gazdagságú világ elevenedik meg STAHL emlékeiben is. Hadd érzékeltessük ezt azzal, hogy milyen történelmi tapasztalatok hordozójának bizonyult egy-egy színes egyéniség a falu életének hétköznapjaiban. Gondoljunk például arra, amikor a Pruton túli Cornova papja a filoxera pusztítása után az Algériából hozott amerikai szőlőt csak úgy tudta meghonosítani, hogy megkeresztelte, mert „török pogány országból" érkezett, miközben a feltétlen hitet már rég lerombolták benne DARWIN és SPENCER könyvei, melyekhez a kievi szemináriumban jutott hozzá. Vagy láthatjuk, amint az egykori Habsburg monarchiához tartozó bukovinai Fundul Moldovei bírája, aki a monografistákat Erdélyben is meglátogatta, az osztrák adminisztráció határozottságával akart reformálni az erdélyi fogarasi Drăguşban. Ugyanakkor ez az általa tunyának tartott község a szászoktól átvett háromnyomásos mezőgazdaságával, hatalmas, kerítések és sövények nélküli szántóival kápráztatta el a monografistákat, hiszen az ókirályság agrártájára — az egykori földbőség miatt — a parlagoló földművelés nyomta rá bélyegét, és míg ott genealógiai alapon osztották fel a földet, „az öregek szerint jártak", az erdélyi faluban viszont a gazdaságok, a házak alkották az alapvető egységet a jogok és kötelességek egyformán kötelező rendjében.

Paradox módon STAHL emlékiratainak legszubjektívebb indíttatású részeiben tárul fel a legteljesebben a falu kollektív egyénisége, akkor, amikor a hétköznapi gondok és a kollektív munka zaja előli „folklórba menekülés" élményét tárja fel. A mindenkivel egyetértő, a magát mindenütt otthonosan érző „személyiség" nélküli „személy" álorcájában került be a magányos kutató a népi közösségi hiedelmek csodálatos világába. De kellett azért a szerencse is. Például a román parasztság szenvedéseit és az 1907-i parasztfelkelés tragikumát oly megrázóan idéző *907 énekéről* csak itt-ott hallott, amíg egy iszákos falusi vándorzenész egyik önfeledt pillanatában elő nem adta, hogy aztán dermedten meneküljön, hiszen a ballada előadása az elnyomottak bosszújának mágikus aktusa volt, és most hogy kívülálló is hallotta, felfedődött a titok, elveszett a varázserő. De felvillant a részvétlen alapuló autentikus folklórhoz vezető út. Abba a világba, ahol az embert a kozmosz részének tekintették: élete születése előtt kezdődik és halálával sem ér véget. Egyén és közösség a mágia eszközeivel és vallás szertartásaival próbált valamiféle harmóniát teremteni a félelemnek ebben a világában. STAHL emlékezéseinek legszebb részei azok, melyekben jegyzetfüzetéből éppen azok szórabírásából idéz fel részleteket, akik hittek a mágia erejében.

STAHL önkritikus, de ritkán panaszkodik. Keserűen tette szóvá, hogy külföldi tanulmányutat nem kapott és a román eredményeket a román múltról, jelenről írva milyen könnyen kamatoztatták azok a nyugati tudósok, akiknek munkáit jobban ismeri a nemzetközi tudományos közvélemény, mint a románokét. Abban viszont már inkább magát hibáztatta, hogy nem sikerült kidolgoznia koherens elméletet a román népnek az élettel és halállal szembeni filozófiájáról. De úgy véljük, az értekező és a vitatkozó STAHL nagyon is sokban cáfolja az emlékezőt.

A román faluközösség történeti szerepét feltáró három kötetes monográfiáját, (mely paradox módon nagyrészt éppen akkor jelent meg, amikor a szociológiát egy ideig Romániában is hivatalosan betiltották, míg a negyedik kötet ma is kéziratban van) rövidített változatban franciául, olaszul és legutóbb angolul is kiadták. A szociálantropológia művelői éppúgy nem fukarkodnak az elismeréssel mint azok a nyugati történészek, akik marxista szemléletükkel újítják meg a történetírást.

STAHL a jelen felől közeledett a múlthoz. Amit szociológusként látott az a múlt megértésének kulcsát jelentette. „Visszafelé olvasta a történelmet" — ahogy azt March BLOCH tette és programszerűen hirdette, ám a román kutató az *Annales* iskolától függetlenül, az általa oly találóan „szociológiai régészetnek" nevezett szemlélet és módszer jegyében. És anélkül, hogy nagy munkájában kifejtené — úgy érezzük —, az időnek a Fernand BRAUDEL adta tagolása érvényesül, a *longue durée*nek, a struktúráknak és az

eseménytörténetnek elkülönülő és egymással összefüggő szintjein. A XIX. század derekáig visz bennünket, olvasókat fel és alá az idő liftjén, hogy a „közösségi termelési módról a kapitalistára való átmenet" egy-egy főkérdését társadalmi struktúrák és mechanizmusok leírásával megértesse.

Mesteri módon villantja fel milyen történeti dimenziói vannak az egykori szabad és jobbágyfalvak XX. század eleji – térképre is vetített – földrajzi megoszlásának. A román feudalizmus genezisének természetére világít rá az, hogy Moldvának az északi és déli hegyvidékein találunk szabad falvakat, míg Havasalföldnek csak az északi hegyvidékén. A középkori moldvai államalapítás, ha nem is import, de „reconquista" eredménye, akkor jött létre, amikor a magyar királyságból, Máramarosból áttelepedő harcos rétegek kiűzték a tatárokat, a faluközösségeket hatalmuk alá hajtották és az országot részben újratelepítették. A havasalföldi reconquista viszont a hegyi falvakra épülő katonai szervezet műve; sui generis képlet. Mindkét állam viszont „szubsztitúciós" jellegű. Hiszen a nomádok által kiépített adóztató szerepkört vették át az államalapítók, méghozzá a Iorga által leírt kun-román szintézis ill. szimbiózis útján, minek során a két nép vezetőrétege sokban közeledett és össze is olvadt egymással. De amíg a kunok római katolikus hitre tértek és tömegeiket elsöpörték a tatárok, a románok a görög keleti egyházszervezeten belül maradtak, ugyanakkor a román fejlődés – Marc Bloch kifejezésével élve – mintegy „eredeti jellegzetességként" megörökölte a tatároktól a cigányrabszolgaságot, és megtartotta egész a XIX. század derekáig, majd a jobbágyság intézményével együtt eltörölték. És közben nemcsak a román vezetőréteghez tartozókat jelölték a turáni eredetű bojár szóval, de a gabonaadót is, és tatárból vett kifejezéssel az adó alóli mentességet.

A (falu)közösségi termelőmódra adóztató társadalmi rendszer és ennek megfelelő állami szervezet: a *Domnie* épült rá. S bár Chirot a munka angol változatának bevezetőjében kiemeli, hogy Stahl már régóta marxista, „mielőtt még kifizetődő lett volna", úgy véli, hogy a bonyolult jelenség korszerű értelmezése még nem épült be a marxista elméletbe. Állítása csakré szben igaz. E témakörben már a 60-as években komoly viták folytak a román tudományosság körén belül. Többen is elismerték, elemezték az adóztató formáció autonómiáját, annál is inkább, mert maga Marx is a rabszolga és jobbágyviszonyok mellett „adófizetői" viszonyokról *(Tributverhältnisse)* ír, úgy mint „kezdetleges társadalmi rendszerekről" *(Gemeinwesen)*. Stahl pedig önálló elméleti jellegű munkában fejtette ki a többletterméket pusztán adó formájában elsajátító formáció mibenlétét. És ha ezt elsősorban abban a tudatban vázolja fel, hogy „jobban megbízhatunk a dokumentumok hallgatásában, mint abban, amit elmondanak", úgy tudja vallomásra bírni a forrásokat mint kevesen; akkor, amikor aztán leírja a román feudalizáció gyötrelmes folyamatait.

Stahl koncepciójában a román nép egységét elsősorban a faluközösségi szerveződés biztosítja. A román fejlődés eltérő vonásait az államszerveződés, az uralkodórétegek és osztályok felől kiinduló társadalomalakító hatások bemutatásával követi nyomon. Erdély, mint a magyarok által importált nyugati típusú feudalizmus terepe, kimaradt ebből a részletesen megrajzolt képből. Ami ott történt „világosabb, tehát kevésbé érdekes", Kárpátokon túli hatása viszont annál fontosabb. A moldvai fejlődést ugyanis erősebben áthatották az erdélyi ill. magyarországi „feudális szokások", mint a havasalföldit. Ez utóbbira par excellence sui generis folyamatjellege azáltal nyomta rá bélyegét, hogy a bojárság a faluközösség vezető elemeiből emelkedett ki, az uralkodó hatalma korlátlanabbul érvényesülhetett, a bojárok főszerepe az adóbehajtás, méghozzá a rendszer belső logikájának megfelelően az adózó egységnek tekintett falutól, és nem az egyéni adózóktól hajtották be az adót, az uralkodó pedig, ha adománnyal tüntette ki hű szolgáját, akkor ez a kegy nemcsak az ő, vagy a fia élettartamára szólt, hanem fenntartotta azt a jogot is, hogy egyik napról a másikra visszavonhassa. (Gazdagsága a mércéje az államalakulat szilárdságának: 1330-ban a havasalföldiek majdnem 15 mázsa ezüstöt ajánlottak fel a magyar királynak a béke fejében, miközben az országban nem is bányásztak ezüstöt.) A moldvai uralkodó is magáénak tekintette országát, de ezáltal, hogy bojárjaira bízta az újratelepítést, a moldvai bojárok havasalföldi kollegáiknál jobban maguk alá tudták vetni parasztságukat, miközben a falvak közösségi jellegét éppenúgy biztosították, ez lévén akkor, „nemcsak az egyetlen elképzelhető társadalmi modell, amivel élhettek, hanem ez felelt meg az állattartás és a földművelés fejlettségi szintjének". Közben pedig mindkét román államban a szabad falvakat is igyekeztek hatalmuk alá vonni, elsősorban a faluközösségi gyűlés jogkörének kisajátításával. Ugyanakkor az uralkodótól olyan mentességeket csikartak ki, melyekkel az adóztató társadalmi-gazdasági rendszeren alapuló uralkodói mindenhatóságot annyira korlátozni tudták, hogy a *Domnie* helyébe „arisztokratikus-oligarchikus állam" léphetett. De közben, ahogy

a román vezetőrétegek a nomád zsákmányoló állam örökébe léptek, úgy kerültek most már maguk a román államok az őket ugyancsak adóztató jelleggel kizsákmányoló török birodalom keretei közé.

A feudalizmus felé mutató román fejlődés nem abban áll, hogy a szolgaságból a jobbágyságba emelkedett a falvak népe, hanem a szabad faluközösségek felbomlasztásában, a parasztok földhözkötésében, személyi szabadságuktól való megfosztásukban. STAHL példaszerűen tárja fel ennek a földesúri hatalomkiterjesztésen keresztül érvényesülő folyamatnak a belső dialektikáját. A tömeges szökéssel védekező parasztságot valóságos hajtóvadászattal próbálják engedelmességre szorítani a földesurak, miközben — olykor még a cigányrabszolgák helyzetéhez hasonló — szolgaság állapotánál kedvezőbb létfeltételeket is biztosítottak az önként visszatérőknek, vagy az újonnan megtelepedőknek, ugyanakkor a parasztok maguk adták el magukat gazdagabb társaiknak, akikkel esetleg együtt kerültek földesúri függőségbe, miközben a lesüllyesztettek tömegesen is váltották meg magukat.

A társadalmi összkép tarka mozaikjában, a különböző mechanizmusok dinamikájában jól kirajzolódik a fő tendencia és helyére kerül az „esemény", amelynek gyakran oly messzemenően meghatározó jelentőséget tulajdonítottak. Gondoljunk csak arra, hányan tulajdonítottak sorsdöntő szerepet Mihai Viteazul „kötésének", holott „ez csak egy mozzanata a kiéleződött válságnak az évszázadokig tartó társadalmi drámában". A XVIII. század derekán pedig a Porta pénzügyi és politikai megfontolásokból töröltette el a személyi szolgaságot. De ezzel ugyan kezdetét veszi az államnak a robotterheket szabályozó politikája, mégis ez csak része annak a régtől érő folyamatnak, mely aztán lehetővé tette, hogy a XIX. században román fejedelemségek gabonaszállítókként kapcsolódhassanak be a világgazdaságba, igaz óriási emberi áron. Hiszen a feudális kényszer eszközeivel csikarták ki azt a többlettermeket, amire „a tőkés termelési módot uraló világpiacnak" szüksége volt, hogy MARX *Tőké*jének a „Farkasétvágy a többletmunkára. Gyáros és bojár" című fejezetéből idézzünk, melynek újraolvasását STAHL is ajánlja. Tudjuk, éppen MARXra hivatkozva a román történetírásban egy időben mennyire túlbecsülték a földesúri majorság arányait. STAHL éppen az 1864-i jobbágyfelszabadítás jellegzetességeinek és kvázi-kortársi adatoknak a bemutatásával — továbbá annak a módszertani megfontolásnak a hangsúlyozásával, hogy korábban nem lehettek fejlettebb technikai-termelési viszonyok — érzékelteti azt, hogy a majorságoknak mennyire nem lehettek történetileg-földrajzilag megszilárdult határai. A jobbágyfelszabadítást a nép „elhatárolásként" *(delimitare)* őrizte meg emlékezetében, hiszen a földeket harmadolták: egy harmada a földesúré lett, a többi a falué és a felszabadított parasztok állatállományuk arányában részesedtek belőle. A földesúri nagybirtokot pedig általában ugyanúgy művelték, vándorlásos, parlagoló technikával, mint a kisbirtokot. A munkaszerződés jogi szabályozásával és a paraszti parcellák elidegeníthetetlenségének érvényesítésével biztosították a nagybirtok megműveléséhez szükséges munkaerőt, „kvázi-feudális" rend: az új jobbágyság keretén belül, ami a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet és a világgazdasághoz kötődés sajátos román útjának bizonyult. Elemzője C. DOBROGEANU-GHEREA, a román szocialista mozgalom szervezője és teoretikusa. Alighanem joggal hangsúlyozzuk, hogy STAHL marxista-szocialista iskolájával szembeni adósságából is „törlesztett", amikor a ghereai globális összehasonlító szemlélet úttörő jellegét I. WALLERSTEIN *Review*-jában kiemelte. De nemcsak így törlesztett az indíttatásért járó adósságból és nemcsak így értekezve adózott az objektív tudományos megismerés követelményének.

Ha az értekező STAHL elsősorban a tudomány és „kalandjainak" tiszteletére, a vitatkozó amannak a felelősségére és ezeknek a veszélyességére tanít. Az 1930-as évek polémikus cikkei után most egész könyvet szentelt annak, ahogy Lucian BLAGA és Mircea ELIADE a román fejlődés sajátosságait értelmezi. Tette ezt „először is munkásságuk rendkívüli minősége miatt, és így azt csak gondolkodásuk részletes és kritikai megismerésével haladhatjuk meg, és aztán téziseik népszerűsége miatt, hiszen munkáikat újra meg újra kiadják, állandóan idézik, modellnek tekintik." BLAGA ugyanis „a román jelenség" elemzését filozófiai szintre emelte, ELIADE pedig páratlan erudícióval lehetővé tette, vagy inkább tehette volna, annak „beillesztését az összehasonlító vallástörténetbe". STAHL azon és azzal mér: mit tudunk meg tőlük a román valóságról és sajátosságairól? És ha válasza, vagy inkább „egyetlen szemrehányása" az, hogy szinte semmit, műve akkor is izgalmas olvasmány, azzá teszi az elemzett anyag színvonala és az elemzés virtuozitása. Pedig módszere egyszerű: feltárja a vitapartnerek módszerének szélesebb eszmetörténeti hátterét és gondolatrendszerük belső logikáját, koherenciáját, fogalomhasználatuk tartalmát, eredményeiket és az állításaikból levonható következtetéseket

a valóságra épülő tapasztalatokkal szembesíti, az értelmezés és megértés, nem pedig a diszkreditálás érdekében.

Nem vonja kétségbe az élők sorából eltávozott egykori és mostani vitapartnerének, BLAGÁnak az erényeit, sőt jelzi, hogy „közben" őt is lenyügözte az író „varázslatos stílusa", szóképei elbűvölték, mint „a mioricai tér" hegy-völgyes megejtő tája, melyben könnyen elvész „az ész hideg fénye". Ha STAHLt követjük, nemcsak megtudjuk, hanem meg is értjük, hogy mit jelent ez a „titokzatos", már-már „mágikus hatást sejtető formula":„ mioricai tér", melyet STAHL szerint is oly „szerencsés kézzel" választott BLAGA. Hiszen ki ne ismerné a balladát, melyben a moldvai pásztort Miorița nevű báránykája figyelmezteti, hogy erdélyi és vranceai kollegája életére törnek, mire a pásztor meghagyja hű báránykájának, hova temessék őt gyilkosai, akikről senkinek ne szóljon, hanem mondja azt, hogy tündérkirályleánnyal kötött házasságot: „hogy összeadtak, / lehullt egy csillag, / a vőfélyem volt a nap meg a hold, / volt a násznépem / fenyőfa szépen, / nagy hegyek-papjaim / s a muzsikásaim / ezer madárka, / a csillag — a fáklya" (ILLYÉS Gyula ford.). Így aztán „a mioricai tér"-ben is nem egyszerűen csak a pásztorokjárta hegy-völgyes ritmikusan tagolt hullámzó térségről van szó, hanem a vele összefonódó „lélek, vér, utak és szenvedések alkotta sorsról" is. Mert BLAGA számára igazi *doina* is ez a táj, olyan, mely a románok tudatalattijában él.

STAHL szerint inkább arról lehet szó, hogy az ének a hegy-völgyes vidéket idézheti fel a román íróban, ahogy az a bizonyos sütemény elindította PROUSTban az emlékek sorát. A szociológus-történész a pásztor vándorlásában nem a táj utáni „metafizikus vágyat" érzékeli — mint BLAGA —, hanem a juhok legelőigényét, a paraszti házak szerénységében pedig nem a táj jellegéhez való igazodás igényét, hanem a hétköznapok — nagyon is történelmi dimenziójú — bizonytalanságát, „az alacsony gazdasági" szint meghatározó hatását. A társadalmi élet elemzését a „stílus" elemzésére egyszerűsítő blagai gondolkodás ugyanis a freudizmust követi, átszövi azt JUNGnak a „kollektív tudatalattiról" szóló tanítása, térszemléletének forrása pedig FROBENIUS és SPENGLER. A rendszer „a román apriorizmus". Lényege „a stilisztikai mátrix", mely a térszemlélet, axiológiai mozzanatok, mozgásformák és az alkotó remény, e bonyolult összetettségű egymástól függetlenül létező meghatározó tényezők együttese. Kevésbé pejoratív, de éppen olyan bizonytalan fogalom ez mint a *Volksgeist* — írja róla STAHL. Hiszen BLAGA szerint „a román nép akkor született, amikor a lelkében formát öltött a matrix-tér", ami ráadásul a Logosz és a Szentlélek része. Mindez már-már az aposztázia veszélyét hozhatná az egykori nagyszebeni teológus fejére, ha — STAHL felmentő vélekedése szerint — nem „a román falu dicsőségére" akart volna így „lirikus ódát "zengeni.

Az ortodoxia értelmezése fontos mozzanat BLAGA elméleti munkásságában, még akkor is, ha a különböző vallásokkal összekapcsolhatónak vélt magatartásformák leírásában Nae IONESCU nyomán is haladt. „A kelet-európai népeket — írja — nem érdeklik az egyéni kezdeményezések és a szabadság kategóriái, hanem az organikus világa." Ez alatt többek között azt kell érteni, hogy a kozmosz összetevőit mágikus korrelációk végtelen sora kapcsolja egymáshoz, úgy látszik valamiféle panteizmus jegyében. De hogy a Miorița halál-esküvőjében a természet „templommá" változhatott, az „a stilisztikai mátrix" egyik másodlagos meghatározó elemének „a szofianisztikus perspektíva" érvényesülésének az eredménye. Igazi román jellegzetesség. Az oroszok például — BLAGA egyéb vonatkozásban BULGAKOVot, FLORENSKIt, BERDJAJEVet idézi — azért nem értik, mert túlzottan ragaszkodnak a platoni-arisztotelészi (így együtt!) hagyományhoz, olyannyira, hogy az antik bölcselőket szentként tisztelték, és úgy örökítették meg őket templomaikban . . . — STAHL példái szerint a románok is . . .

A keleti és a nyugati kereszténység kultúrmorfológiai szembesítéséből kikristályosodó blagai képet pedig annak a hangsúlyozásával veti el a marxista szociológus, hogy bizony „az új iskolához tartozó katolikus gondolkodóknak bizonyára sokkal inkább igazuk van, akik maguk is az isteni gondolatról és annak evilági sorsáról beszélnek. Csakhogy e földi sors számukra tisztán evilági jelenség, melyet a szociológia segítségével lehet tanulmányozni és nem pedig a metafizikáéval."

Lesújtó ítélet kerekedik ki következtetésként. Mégis úgy érezzük, talán át lehetett volna lépni BLAGA lírájának és drámáinak világába, hiszen világnézet és irodalmi alkotás egymástól elváló autonómiáját és minőségét sok nagy alkotó egyéniség példája tanúsítja. De témája vonatkozásában STAHL BLAGA stílusa mellett azt tartja értéknek, hogy felismerve a román falu mikrokozmosz jellegét, „a román nép önálló értékkel bíró filozófiájáról elmélkedik", és ezzel elismeri, hogy ez független a róla kialakított filozófiai rendszerektől, melyek labirintusaiban forgolódni a beavatás élményével járhat, a beavatással: az okkult tudományokba.

Ezzel szemben — a hosszú évek egyéni és kollektív munkája győzhette meg STAHLt arról, hogy — „a román falu mitikus alkotásai az egész emberiség archaikus örökségének részét alkotják, és csak gondos összehasonlító tanulmányok tárhatják fel, hogy az emberiség nagy ősi kultúráihoz mivel járultak a románok." Erről az alapról Mircea ELIADÉt már el is marasztalja STAHL; a román anyagot „megmagyarázhatatlanul" mellőzi, pedig nemzeti hovatartozása és lehetőségei okán „köteles lett volna" a román mitológia feltárására, vagy legalábbis arra, hogy ez irányba lépéseket tegyen, amíg BLAGA vállalkozott a rendszeralkotásra is. Nem véletlen, hogy ELIADE BLAGÁnak a valós világ mögött meghúzódó jelentéseket kereső spekulatív módszerét védelmébe vette, elsősorban STAHL elutasító kritikájával szemben. És ezzel újra megérkeztünk a Mioriţa értelmezéséhez.

ELIADE a kelet-európai kisnépek sorskérdéseként értelmezi a balladát. E népeket, minden heroizmusuk ellenére, gyengeségük kiszolgáltatja az erősebbnek. Életüket „a történelem terrorja" árnyékolja be. És ha a pásztor halálra készülődésében sokan csak a passzív rezignációt látták, gyakran a román nép egészére vetítve azt, ELIADE a pásztor eljárásának ugyan szintén mélyebb értelmet tulajdonít, de nem az egyszerű önmegadását, hanem a kiszolgáltatottságot ellensúlyozó „kozmikus kereszténység" kinyilvánítását. Olyan jellegzetes dél-kelet-európai „vallásos alkotásról" van szó, mely „egyrészt a krisztologikus titkot rávetíti a természet egészére, másrészt elhanyagolja a keresztény-ség történeti elemeit, a hangsúlyt az ember világbani létezésének liturgikus dimenziójára téve". Ennek jegyében „a mioricai hős" aztán megtalálja a módját, hogy „értelmet húzzon az abszurdra", a „tündéri" házasság szakrális aktusával felelve a balszerencse és a halál elkerülhetetlenségére.

ELIADE ezzel elvetette ill. a ballada „előtörténetének" a fejezetébe utasította a Mioriţa két olyan értelmezését, melyek a falu életének tapasztalataira épültek. Először is a STAHLét, melyet az utóbbi még 1938-ban fejtett ki BLAGA elmélete ellenében. Ennek lényege: Mioriţa pásztorának halálra készülődésében nem a halál humanizálásáról van szó, hanem ama követelménynek az önérvényesítéséről, mely „előírja", hogy a holtat véglegesen át kell segíteni a másvilágra, különben amíg nem távozott el végleg, még boszorkányként visszatérhet, mert egyébként is nagy ennek a veszélye, például akkor, ha valaki „rituális hibát" követ el — macska megy el alatta vagy fölötte stb. —, de különösen fenyegető akkor, ha nem élte le életét annak rendje és módja szerint, főleg ha nem házasodott meg. Ekkor szimbolikus házasságra van szükség, hogy „haljon meg egészen". Így értelmezte tehát STAHL a Mioriţát, és mondanivalójának nyomatékosítására még fel is szólította 1938-ban a filozófusokat, vegyenek csak részt egy-egy „boszorkány" vagy „kísértet" éjszakai kihantolásán, hadd lássák, több idő kell a paraszti világ titkainak megismerésére, melyek birtokosai és hordozói „kevésbé egyszerűek és idillikusak, mint azt általában hiszik".

STAHLhoz hasonló módon fejtette fel a ballada értelmét Constantin BRĂILOIU, a kiváló zenetudós, aki ugyancsak STAHLhoz hasonlóan egyben eléggé határozottan elutasította a Mioriţa-kultuszt is, hiszen miatta a román folklór komoly értékei szorulnak háttérbe. Nem véletlenül dolgoztak együtt a terepen, az alapgondolat közös: a megholt végleges halálát biztosítani kell. Emlékeztet is arra az általános szokásra, miszerint a fiatal és még meg nem házasodott holtakat vőlegénynek, vagy menyasszonynak öltöztetve temetik el, sírjukra pedig fenyőfát ültetnek. A Mioriţa pásztora sem azért kívánja a halált, mert az maga a házasság, hanem csupán helyzetének megfelelő temetést akar, melyen a rituális szerepet játszó valóságos embereket a természet elemei helyettesítik, mint a szimbólumok szimbólumai.

De hát miért utasította el végül is mindezt ELIADE? És „chicagói professzori minőségében" mire alapozza azt a feltételezését, hogy Kelet-Európában és Romániában a vámpíroktól és a boszorkányoktól való félelem korántsem tartós jelenség, hanem csak időlegesen elharapózó pánik, olyan, mint egy-egy járvány vagy természeti katasztrófa. Nem egyszerűen csak — tudományosan megalapozott, vagy megalapozatlan — vélekedés az elutasítás alapja, hanem a gondolkodás és a módszer logikája. STAHLt követve lássuk hát, milyen teológiát konstruált ELIADE a mitológiák értelmezésére?

Nem véletlen, hogy ELIADE számára a való világ „olyan dolgok kaotikus és veszélyes kavargásából áll, melyek minden értelem nélkül tűnnek fel és el". Miért e félelmet keltő jelzők? STAHL szerint a történelemfilozófusok azért tekintik veszélyesnek a történeti tényeket, mert ha elismerik az abszurdot, olyan történéseket, melyeket emberi ésszel nem lehet felfogni, akkor le kellene mondaniuk a racionális — mondjuk inkább kiszámítható — „égi gondviselésről": Istenről éppen úgy mint az egyenes vonalú haladás, vagy hanyatlás teleológiájáról. És ha a történelem „célját" elvető szociológus arra kíváncsi az objektív törvényszerűségek feltárásakor: „hogyan" és „miként", nem pedig

arra, hogy „miért" zajlik az emberi történelem, ELIADE ezzel szemben úgy vet véget a veszélyes káosznak, hogy a való világ mögött feltárja „a jelentések" világát, a szakrálist, amely önmagában létezik, és nem azért, mert hisznek benne. Az evidencia tautológiába zárt világában: csak ami jelentéssel bír, az valós, minden jelentés szent, tehát ami szent az valós — STAHL lényegre törő rekonstrukciója szerint.

Természetes emberi törekvés tehát a visszavágyódás az in illo tempore létezett „elveszett paradicsomba", ami már ELIADE nevével elválaszthatatlanul össze is forrt, annyit népszerűsítette. Ebbe „a Jézus jelenléte által szent természetbe" vágytak vissza a háborúk és megpróbáltatások elől Délkelet-Európa parasztnépei a már említett „kozmikus kereszténység" jegyében. De vajon csak az idill utáni nosztalgia vezet „az örök visszatérés" útjain ? Nemcsak. És ELIADE víziójában nem is csak egy vallásnak adatott meg a szakrális feltárása. ELIADÉT korántsem véletlenül nem botránkoztatják meg a rituális jellegű — STAHL szerint — embertelen, amorális aberrációk, a gyilkosságok és orgiák, sőt az érdeklődésen túlmutató „teljes tiszteletet" tanúsít iránt uk. A primitívek kreativitása csak „vallásos szinten" érdekli, ami „munka", az már nem. „Dehát legyünk megértőek" — írja STAHL „az érzelmeinket sértő" dolgok „szakrálisként" való tárgyalása kapcsán. Mircea ELIADE »a vallásos hiedelmek gyűjtőjének« bizonyul, és mint minden szenvedélyes gyűjtő, sajátos pszichológiája révén kivételes jelentőséget tulajdonít a gyűjtemény minden darabjának, mely különleges tulajdonságaival (ritka, pittoreszk, különös) hívja fel magára a figyelmet, és éppen úgy tesz ,mint az az orvos, aki például »egy csodálatos rákot« tanulmányozhat." Ráadásul ELIADE olyan magaslatokba emelkedik, ahova kritika nem ér fel. Hiszen „a szakrális" filológiai, pszichológiai, gazdasági, szociológiai elemzését „árulásnak" minősíti.

Természetes tehát, hogy STAHL ezt az egész rendszert alapjaiban forgatja fel, amikor kimutatja, miként cseréltetik fel benne a szakrális annak érzékelésével. STAHL az érzés, az érzelem szubjektivitására teszi a hangsúlyt. Nem tudja miért, de tudja, hogy a szakrálitás érzése „rejtélyes, rendkívüli, félelemkeltő, abszurd helyzetben bukkan fel, olyanban, melyet értelmünk képtelen megérteni. A halál zavarba ejt és rémülettel tölt el. Nem értjük miért születtünk és miért kell meghalnunk. Mégis kell magyarázat, mert meg kell kísérelnünk, hogy megértsük; és ha a tények racionalitását nem lehet bizonyítani, nem marad más, mint a hit a természetfölötti tényekben, melyek minket uralmuk alatt tartanak. A sokat ismételt *»credo quia absurdum«* azért értelmes kijelentés, mert nem azt akarja mondani, hogy azért »hiszem, mert abszurd«, hanem ellenkezőleg, azért mert abszurd csak úgy tudom magam megnyugtatni, ha hiszem." Tudományos veretű vallomásos sorokat vetett papírra az ember és tudós, mert azt is tudja, hogy „a vallásokban nem a szent helyzetek közösek, hanem azon érzésünk, hogy így tekintsük azokat. Magunkban hordozzuk a szentséghez ezt az érzését, lélektani hajlam vesz rá arra, hogy bizonyos dolgokat" így állítsunk az értékek hierarchiájának csúcsára. Szentnek tekinthetjük a földet, a vizet, a villámot, a földrengést, az évszakokat, és bármennyire is ateisták legyünk: a hazát, az ország zászlóját, az esküt, a barátságot, az adott szót és a politikai meggyőződést. Persze különböző fokai vannak ezen érzés érvényesülésének „a vak fanatizmustól a habozó filozófiai állásfoglalásig. Ami közös az az, hogy »szentnek« tekintjük őket. Kazuisztikus meghatározásuk viszont teljes egészében az emberiség társadalomtörténetétől függ, az adott kor és nép természetétől és kulturális arculatától, olyan mozzanatoktól, amelyek a szociológia s nem a teológia körébe tartoznak."

STAHL az emberi esendőség és nagyság eme tudományos pozíciójából emeli fel szavát a folklór szociológiája „védelmében". A folklórt nem szűkíti le az irodalmi alkotásokra, hanem kiterjeszti az élet egészét szabályozó hiedelemvilágra a maga óriási változatosságában, ami kizárja azt, hogy egy-egy mozzanatát — például egy balladát — a „néplélek" zavaros fogalmának pars pro toto megnyílvánulásaként tárgyalhassanak.

Évtizedes tapasztalatai birtokában vezethet be bennünket az alkotás transzmissziós folyamataiba. Nyomatékosan hangsúlyozza, hogy hamis az a kérdésfeltevés, mely azt firtatja, hogy egyéni teljesítményről van-e szó, vagy pedig »analfabéták kollektív alkotásáról«. Gyakran ismerjük is az alkotót, de a közösség a fontos. Mert amíg a modern kultúra fogyasztói anonim közönséget alkotnak, a folklór közönsége nem az; mély jelentéssel bír, kik és hogyan vesznek részt, ez határozza meg a közvetítés mechanizmusát. A folklór elemeit és „a témát" nem öregek adják át fiataloknak. Csoportok örökítik át nemzedékről nemzedékre, miközben a résztvevő szerző és szereplő egyaránt, a szerepnek megfelelő személyiség nélküli személy, amit legjobban az álarc használata érzékeltet. STAHL „a diffúz hagyományon alapuló közösséget" állítja elméletének középpontjába. Tagjai, „a résztvevők ugyan a globális »anonim, kollektív és állandó« kultúrának csak egy részét hordozzák, de abban a tudatban, hogy az egészet éltetik, komolyan veszik szerepüket, hisznek gesztusaik és szavaik hatékonyságában." Amikor aztán ezek

„a közösségek" már nem állnak össze, beköszönt „a népi tömegkultúra" korszaka, az autentikus folklór pedig törvényszerűen elpusztul. STAHL nem siratja a múltat. A jövő szemszögéből — ha jól értjük viszont — fájlalja a pusztulást, de azért, mert úgy véli, ahogy a német klasszikus zene, vagy az olasz opera a parasztdalokból is táplálkozott, a román folklór is lehetne „kiindulópont a magasabb művészet felé". Igaz, ehhez „zsenik is kellenek, akiket állami fizetésre aligha toborzunk össze. Itt már az ember óhajától és akaratától független tényezők hatnak."

Óhatatlanul töredékes, és bonyolult kérdéseket olykor leegyszerűsítő szemlénk végére értünk. Hangsúlyozzuk, csak néhány újabb részt próbáltunk bemutatni STAHL munkásságából, mely még korántsem zárult le, hiszen két újabb könyvének megjelenését már előre jelzik a kiadók. És — ha több kérdésben el is tér egymástól román és magyar történészek álláspontja, egymás jobb megismerése és ebből következően kölcsönös megértése érdekében is — ideje lenne végre már egy magyar STAHL-kötetre is sort keríteni. Hiszen olyan rendkívüli egyéniségről van szó, akinek munkásságában magas szinten érvényesül az utóbbi időben sokat emlegetett történetírói-alkotói mesterség, művészet és tudomány hármas követelménye. Kétségtelen, hogy ez rendkívül kedvező objektív feltételeknek is köszönhető: az otthon, az „iskola" és mesterei, az anyag, a terep adottságai és még a kihívások is. De mint minden alkotásban, úgy a STAHLéban is a tehetségen túl is van valami „titok". Nem rejtegeti, kimondja: az utópia. (Persze nem akármilyen.) Sőt, emlékezéseiben, arra biztatja a fiatalokat, hogy legyenek „utópisták", igenis „idealista etikus szempontból" nézzék a jelent és jövőt. Igaz, az utópia természetéből adódik megvalósíthatatlansága. Dehát „nemcsak az elért eredmény számít, hanem »az eszményt« célzó törekvések nemessége": jellege és minősége.

Ambrus Miskolczy

HENRI H. STAHL — A RUMANIAN SOCIOLOGIST-HISTORIAN, A SCHOLAR OF EAST-EUROPEAN FOLK-LIFE

(Abstract)

The author gives a character sketch of the renowned Rumanian sociologist, depicting his scholarly career and his personality, on the basis of his recently published works. Following STAHL's recollections, he recalls the highly influential scientific school of Professor GUSTI and its impact on interwar Hungarian social sciences. STAHL played an important role in the application of certain methodological propositions, e.g. the interdisciplinary approach to social problems and the interpretation of past processes, from the present. The latter approach prevails in STAHL's work on the Rumanian village community (communal land tenure), in which he drew conclusions from the spatial distribution of free and serf-villages to the origin of the Rumanian feudalism. In his opinion the Rumanian village communities have not emerged from servitude: they have been subjugated and disintegrated, and in the course of this process, the personal liberties of the village population became severely limited. During the transition to capitalism in the 19th century, the consolidated peasant property rights could ensure labour power the seignioral domestic economy and by this for the large-scale wheat export.

The author recalls a controversy among STAHL, BLAGA and ELIADE about the basic determinants of Rumanian history. STAHL rejects the culture-morphological approach of BLAGA wich sets western Christianity against eastern Christianity. He challenges the interpretation which attributes a kind of "mystic space" to the well-known Rumanian Miorița ballad. STAHL polemizes with ELIADE because in his opinion ELIADE is inexplicably neglecting Rumanian material in his work and because he interprets the abovementioned ballad as an expression of a general Eastern-European problem. According to STAHL's own interpretation, the ballad reflects the village society's coercion to marry, which leads to a symbolic marriage ceremony after premature death. ELIADE substitutes the sacred for its perception, says STAHL, and therefore rejects psychological, economic and sociological analyses. STAHL puts in the centre of his folklore theory the community based upon diffuse traditions, which excludes the *pars pro toto* interpretation of any folklor text. With the disintegration of the community the authentic folklore tradition will inevitably decay and will be replaced by a „folk mass-culture". By this statement, STAHL suggests a sociological approach to folklore.

ISMERTETÉSEK

Dobszay László: A siratóstílus dallamköre zenetörténetünkben és népzenénkben. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1983. 300 l., 207 kotta.

Maróthy János

A magyar népzenekutatás, sok más előnye mellett, zenetipológiai igényességével került az etnomuzikológia nemzetközi élvonalába. A legfontosabb magyar népzenerendszerezési kísérletek BARTÓKtól és KODÁLYtól JÁRDÁNYIig elsősorban a zenei szerkezetek belső logikáját akarták tiszta formában fölismerni, anélkül, hogy ebbe elhamarkodottan belekeverjenek a zenéhez képest külső műfaji-funkcionális, szociológiai vagy történeti szempontokat.

Mindez nem azért volt, mintha a történetiség idegen lett volna e kutatás szellemétől. BARTÓK fő tipológiai kategóriái mögött éppúgy történeti előfeltevések húzódtak meg, mint KODÁLY rokonnépi összehasonlításai vagy „néprajz és zenetörténet" viszonyát vizsgáló munkái mögött. Még JÁRDÁNYI dallamvonal elve is kimondva-kimondatlanul egy történeti fejlődéselv föltételezéséből született. A történetiség mégis jobbára implicit maradt, többek közt azért, mert konkrét kimunkálása egy teljes értelemben vett zenetipológiának nem kiindulásaként, hanem legföljebb folyományaként látszott elképzelhetőnek.

Ugyanígy nyitva maradt számos műfaji-funkcionális probléma is. A hagyományos, naivul szövegközpontú rendszerezések jogos elvetése után csak kivételképpen merült fel a kérdés, hogy az életbeli szerepek nem vezetnek-e legalábbis olyan sajátos zenei *konfigurációkhoz*, amelyek még egy adott „zenei típusnak" is sajátos arcot kölcsönözhetnek, nem is beszélve több típus metszéséről, vagy az alkalomnak megfelelő sajátos zenei típus lehetőségéről. A tipológiai gondolatot még tovább szűkítette, hogy képviselői kezdettől fogva a magyar népzene „nagy anyagának" szótárszerű rendezési elvét keresték, ami okvetlenül *egyetlen paraméter* kiemelt kezeléséhez vezet, olyan korban, amikor a tudománynak mindinkább lehetősége nyílik *számos paraméter* tekintetbevételére és egyidejű konfigurációik összetett vizsgálatára.

Sok megválaszolatlan kérdés maradt a magyar népzenei típusok tágabb nemzetközi összefüggéseit illetően is. Mivel a népzenekutatás hagyományosan a nemzeti jelleg vizsgálatával fonódott össze, az összehasonlító munka elsősorban a rokon-, vagy legföljebb szomszédnépi anyagra terjedt ki. Pedig közben a nemzetközi zenetipológiai kutatás izgalmas, új eredményekhez jutott, elsősorban W. WIORA munkáiban.

Igaz, az utóbbi évtizedek lényeges változásokat hoztak a magyar népzenekutatás spektrumában. VARGYAS Lajos monumentális balladakutatásai újra jogaiba helyezték a *műfajt*, mint zenetipológiailag is releváns kategóriát, egyben az összehasonlító módszert az egész európai anyagra kiterjesztették. Hasonló irányban bővítette a látóhatárt RAJECZKY Benjámin, elsősorban középkori európai zenetörténeti rétegek bevonásával. Az egykori MTA Népzenekutató Csoport (ma MTA Zenetudományi Intézet) nevezetes európai népzenei katalógusát ők ketten alapozták meg. Végül RAJECZKY Benjámin a Magyar Népzene Tára nemzetközi hírű V. kötetével, a *Siratók*kal, újra egyesítette a tipológiai és a műfaji nézőpontot, hatalmas nemzetközi összehasonlító anyag alapján.

Mindez előzmény DOBSZAY László új könyvéhez; egyébként olyan előzmény, amelynek ő, a fiatalabb nemzedék tagjaként, már maga is formálója volt. Az ő korábbi munkáinak a legfigyelemreméltóbb vonása is éppen a tipológiai gondolat összekapcsolása a műfajival és a történetivel, átfogó nemzetközi összefüggésekben.

Ha mindezt korábbi összehasonlító munkák csak egy-egy műfaji kategórián belül valósították meg, DOBSZAY most lényegesen továbbmegy. Fő célja az, hogy egy eredetileg műfaji meghatározottságú zenefajtának a szerepét a magyar népzenetipológia *egészére* gyakorolt kihatásaiban vizsgálja. Így a műfaji és történeti (tehát egyben esztétikai és szociológiai) közelítésből fakadt eredmény *visszacsatolódik a zenetipológiaiba*: a magyar népzene egyes, tisztán zeneileg is elkülöníthető rétegei mint *társadalmilag meg-*

határozott, történetileg alakult rétegek tárulnak föl. A mintaeset ezúttal a sirató, de a módszer megnyitja az utat ahhoz, hogy a magyar népzene más, mostanáig csak zenetipológiailag regisztrált rétegei is történelmi genezisükben legyenek föltárhatók.

A műfaji-történeti meghatározottságot DOBSZAY nem csak az eredetet illetően, hanem a fejlődési folyamat minden pontján kimutatja. Így követi a sirató útját a hősénekbe, históriás énekbe, majd búcsúénekbe, rabénekbe, keservesbe, ponyvaepikába. Mindez széles nemzetközi folyamatok magyar verziója, ahol külföldi ösztönzések magyarrá, hivatásos dalszerzés népivé, népi pedig hivatásossá válik.

DOBSZAY hatalmas anyagismeretet egyesít gondolati erővel, általánosító képességgel. Elemzéseinek összetettsége, finomsága éppúgy megkap, mint törvényszerűségeket kutató logikájának dialektikus, kritikus, minden hipotézist a tények tömegén mérlegelő szelleme. Könyve igazi tudományos úttörés.

Népzene és zenetörténet IV. Szerk.: VARGYAS Lajos. Editio Musica. Budapest, 1982., 230 l.

Rudasné Bajcsay Márta

A sorozat negyedik kötetében három tanulmány látott napvilágot.

Az első BERECZKY János, DOMOKOS Mária és PAKSA Katalin munkája: *Magyar—román dallamkapcsolatok Bartók román gyűjteményében (Rumanian Folk Music II.).* A szerzők BARTÓK Amerikában befejezett háromkötetes kiadványának II., az énekelt dalokat tartalmazó kötetét vizsgálták, különös figyelemmel a magyarhoz közelálló dallamokra. BARTÓKnak az összehasonlító anyag csak kis mennyiségben állott rendelkezésére, az idegen eredetű dalok listáját, melyet bevezető tanulmányában tett közzé, ő maga sem tekintette teljesnek. A szerzők a magyar vonatkozású hivatkozásokat szükség szerint pontosítják, és a BARTÓK által legtöbbször fejből idézett dallamvariánsokat az ún. BARTÓK-Rend megfelelő dallamaival vagy dallamcsoportjaival azonosítják. Másrészt, az újabb kutatásoknak megfelelően, a felsorolást új adatokkal is kiegészítették. Összehasonlításuk csak azokra az esetekre vonatkozik, ahol a dallamok egészére nézve érvényes összefüggés mutatható ki. A kilenc fő csoportba osztott összehasonlító anyag zenei stíluskörökre, s ezen belül típusokra tagolódik. Így a rendezés azt is kimutatja, hogy a magyar népzene mely rétegei milyen mértékben érintkeztek az erdélyi román népzenével. (Legerősebb hatása a magyar népzene régi rétegéből az ereszkedő, pentaton stílusnak volt a románságra.) Az érintett román népdaloknak a magyar népzene rendszeréhez való illeszkedése önmagában is bizonyíték az eredet és kölcsönhatás mibenlétére. A dallam-összehasonlítások után található mutató megyék szerinti csoportosítása arról ad áttekintést, hogy a BARTÓK által gyűjtött román dalok vidékenként milyen arányban hozhatók kapcsolatba magyar dallamokkal.

A második tanulmány PAKSA Katalin munkája: *Gyimesi tetraton-triton dalok díszítési módja.* A népzenetudomány egy kevéssé művelt területe a zenei ékesítés tanulmányozása. PAKSA Katalin a magyar népzene egyik legarchaikusabb strófikus dallamtípusát vizsgálja a díszítés szempontjából. (Eljárása, ti. hogy dallamstílusok szerint csoportosított típusok díszítményeivel foglalkozik, azonos egy korábbi dolgozatáéval: *A magyar népdalok zenei ékesítése, Díszítésrendszer a „páva dallamcsalád"-ban.* Ethn. XCI.) Az itt számba vett dalok fontos tanulsággal szolgálnak az e téren folyó kutatásnak, mivel esetükben az ékesítés nemcsak járulékos előadásbeli sajátság, hanem „e dalok létezési módját jelenti". A munka, mely 12 felvétel 198 versszaka vizsgálatának eredménye, a dallamcsoport sajátos díszítésmódjának bemutatásán kívül a közösségi és egyéni ékesítési mód összehasonlításával, továbbá egy, kiemelkedő képességű énekestől származó, különböző időpontokban nyert adatok összevetésével is foglalkozik. A tanulmány a részletesen lejegyzett dallamokat (I—VIII) s a díszítményeket külön bemutató dallamtáblázatokat mellékel, a szövegközi táblázatokkal pedig a díszítmény helyeit és gyakoriságát mutatja be az egyes strófákban. Az elemzés, mely a dalokat az első sor vonala alapján két csoportba osztja, s így azokat egymás után vizsgálja, azt mutatja végső soron, hogy a két típus díszítésmódja azonos, általában ugyanazon a helyen, és többnyire ugyanazokkal a hangokkal történik az ékesítés. A díszítőhangok a dallam főhangjaival egyenértékűek. Az ékesítés pillérét alkotó hangok kevéssé variálódnak ezekben a dalokban, de a közéjük fonódó dallammozgás igen változatos. A tanulmány végén PAKSA Katalin a gyimesi magyar dallamokat bihari román dalokkal hasonlítja össze. Az összehasonlítás alapját a két különböző zenedialektusbeli dallamok között

azonos zenei jegyek adják, a hangkészlet hozzávetőleges megegyezése és a gazdagon díszített parlando előadásmód. A díszítés szerepének és elhelyezkedésének megfigyelésén kívül egyes jellemző ornamens-csoportok dallami összevetését is elvégzi a szerző. Fő különbségként PAKSA Katalin azt hangsúlyozza, hogy míg a gyimesi dalokban a díszítés kiemeli a dallam szerkezetét, a románban összemossa; mindazonáltal hasonlóság is mutatkozik a két anyagban, egyrészt a díszítményhelyek stabilitása, másrészt a díszítménybokrok hangjainak tiszta kiéneklése.

A kötet harmadik tanulmányát HALMOS Béla készítette: *Tizenkét széki csárdás (Egy tánczenei folyamat vizsgálata)*. Ez a munka, az előbbihez hasonlóan, úttörő érvényű, mivel a régi tánczene vizsgálata s főként rendszerezése a vokális, egyszólamú, többnyire strófikus dallamokéhoz képest még járatlan terület. A széki muzsika tanulmányozásával HALMOS Béla a hangszeres népi tánczene általános vizsgálatánál is alkalmazható támpontokat keresi. A széki zene és tánc kutató-elemzőmunkáját nagyonis időszerű folytatni, mivel a LAJTHA-gyűjtés óta az anyag jelentősen megnőtt, az újabb felvételek legtöbbször tánccal együtt, hosszú folyamatban készültek. A szerző bemutat egy új partitúralejegyzési módot, mely az elsődleges vizsgálat idejére célszerűbb, egyszerűbb, kevésbé hely- és munkaigényes, és könnyebben áttekinthető. Ez a fajta betűjelölés nemcsak a 3 tagú széki banda összjátékának pontos leírására, hanem más felállású bandákra is alkalmazható. A második fejezet tartalmazza az akkordtáblázatot, a nyolc alapakkordon kívül egyéb, a kontrás által használt akkordokat is. A zenészek: Ádám István „Icsán" és két fia rövid életrajza után található az egyszerűsített partitúra, jegyzetekkel. A negyedik fejezet a tánczenei folyamat szerkezeti elemzését nyújtja, kijelöli a széki csárdás helyét a tánczenei folyamat hierarchikus rendszerében. A vizsgált csárdás zene alkotóeleme a néptánc legnagyobb formai egységének, a tánc-ciklusnak, ezen belül pedig a második strukturális szintet (tétel) képviseli. Ennek megfelelően a szerző a csárdás zenét egyrészt a hagyományos tánc-ciklusban betöltött helye, másrészt a hierarchia alacsonyabb szintjein fekvő szerkezeti egységek szempontjából vizsgálja. A csárdás-tétel sajátosságai a következők: főként ütemparos motívumú, tetrapodikus sorokból álló dallamok; egy részük zárt, strófikus; másik részük nyitottabb, periodikus szerkezetű. A közjátékok mind periodikusak. A széki csárdás-dallam mindezek alapján a strófikus dallamfüzérből álló, valódi, új stílusú csárdást megelőző tánczenéhez kapcsolható.

Pesovár Ferenc: Béres vagyok, béres. Fejér megyei népzene. Az István király Múzeum Közleményei A. sorozat 25. szám. Székesfehérvár, 1982.

Paksa Katalin

Mennyiségben és színvonalban egyre gyarapodó vidéki népzenei kiadványaink sorában megkülönböztetett helyet foglal el PESOVÁR Ferenc könyve. Már szép külseje is felkelti az érdeklődést: a címlap egy 1822-ből fennmaradt, adonyi béreseket ábrázoló vízfestmény alapján készült, a hátlapon pedig egy XVIII. századi népi passiókönyv díszítése látható. Az olvasó — mire kinyitja a könyvet — már egyfajta hangulati előkészítést kapott, és ez a hangulat erősödik föl, válik személyessé CSOÓRI Sándor gyermekkorára-szülőfalujára való lírai emlékezésében, „Egy üveg alma" című kötetkezdő írásában. Meglepetéssel vesszük tudomásul, hogy ez a felszínes benyomások alapján jellegtelennek látszó táj valamikor színes, gazdag népi kultúrával rendelkezett, aminek nyomai még ma is fellelhetők.

Néhány Fejér megyei dallam összefoglaló népzenei munkákban már korábban megjelent, de a megye népzenéjét eddig nem ismertük. BARTÓK és KODÁLY ugyan gyűjtött itt néhány dallamot (1906-ban Baracson és Dunapentelén, illetve 1922-ben Mányon és Csapdin), de általában a népzenegyűjtők hagyományőrzőbb vidékek iránt érdeklődtek.

PESOVÁR Ferenc, mint az István király Múzeum folkloristája, negyedszázadon keresztül folytatott néprajzi kutatóútjai során azonban egyre mélyebben ismerte meg a hagyományos zenei élet kiveszőben levő emlékeit. Főként a néptáncgyűjtések alkalmával sikerült olyan dalokat is magnetofonszalagra vennie, amik az alkalmi gyűjtők számára — akik a hagyománynak csak legújabb, felszíni rétegével találkoznak — elérhetetlenek. Az 1200 Fejér megyei dalból kiválasztott, kottával közölt 182 dal többsége — 116 darab — saját gyűjtése.

A gyűjtemény dalanyaga 33 községből származik, ami a megye jelentősebb településeinek kb. egynegyede. A gondos válogatás eredményeként a közölt dalok Fejér megye teljes népzenéjét képviselik, annak teljes keresztmetszetét adják.

A hasonló népzenei kiadványokkal összemérve újdonságnak számít, hogy a szerző — alapos tánc- és zenefolklorisztikai, muzeológiai felkészültsége révén a kötet szabta határok között — a hagyományos népélet-népkultúra bemutatására is vállalkozott. Ismerteti a megye néprajzi képét, mely a török hódoltság után alakult ki, mikor az elpusztult vagy megritkult magyar lakosság helyére magyar, délszláv, német és szlovák telepesek csoportjai érkeztek. A megye földrajzi viszonyai sajátos települési és gazdálkodási formákat eredményeztek. A Mezőföldön — a vizek lecsapolása után a XVIII. században — alföldies jellegű, nagyhatárú faluk között majorok-puszták jöttek létre, melyeken cselédek, béresek éltek. E terület gazdálkodása, népi műveltsége sok alföldi jellegzetességet mutat. A mocsaras Sárrét viszont a zsákmányoló gazdálkodásra adott lehetőséget, foglalkoztak halászattal, vadászattal, nádvágással stb. Fejér megyében, különösen a Mezőföldön a földművelés mellett jelentős volt az állattenyésztés, sőt a 18. században még főfoglalkozásnak számított. Néprajzi szempontból is figyelemre méltó a juhászok Szent Mihály napi ünnepe, eszközeik közül a remekbe faragott juhászkampók és díszbotok.

Fejér megye a nagybirtok hazája volt. A cseléd-, napszámos- és zsellérréteg mellett nagy számban dolgoztak itt summások, akik messzi tájakról toborzódtak és akik — PESOVÁR Ferenc megállapítása szerint — feltétlenül színezték a megye népzenei életét.

„A népzene élete Fejér megyében" című fejezetben azután tájékoztatást kapunk a daloknak a hagyományban elfoglalt helyéről, funkciójáról, szerepéről, használati módjáról — szám szerint utalva a kottás gyűjtemény megfelelő darabjaira. A *gyermekjátékok* közül jelenleg már inkább az idegen eredetű iskolai játékokat ismerik. Mégis sikerült összegyűjteni kiszámolókat, különféle hagyományos fogyó-gyarapodó, párcserélő, párválasztó játékokat is. Különösen érdekes az „Éva szívem Éva" kezdetű strofikus dallam, amit párválasztó táncos játék közben énekelnek. Ennek egyik típusát ugyanis KISS Géza ormánsági gyűjtései során jegyezte fel „régi magyar menyasszonytánc" megjelöléssel és valószínű, hogy a gyermekjáték ennek emlékét tartotta fenn. A *jelesnapi szokás*okat a karácsonyi ünnepkörhöz tartozó bölcsőcske járás képviseli 5 dallammal, valamint névnapi- és újesztendő köszöntők. A *lakodalom* szertartásos dalai közül a menyasszonykikéréshez, a lakodalmi ágyvivéshez (gyertyástánc) és a menyasszonykíséréshez kapcsolódók szerepelnek. A *siratás* hajdani szokására már csak különféle paródiák utalnak, de az egyéb vonatkozásban is hagyományőrzőnek bizonyuló Perkátán sikerült halottsiratót is gyűjteni.

Az éneklési, zenélési alkalmak közül fontosak voltak a *családi ünnepek:* kézfogó, lakodalom, keresztelő, névnap, búcsú. Énekeltek a közös munka során is, így a tollfosztóban, kukoricafosztáskor és a fonókban. A táncok, bálok voltak — főként a fiatalság életében — a *hangszeres zenélés* és dalolás legjelentősebb alkalmai. Ilyenkor cigányzenekart vagy magyar bandát fogadtak. A spontán táncalkalmakkor citerával, gombos harmonikával is beérték. Ritmuskíséretre a köcsögdudát használták.

Fejér megye parasztsága, cselédsége sok értékes táncemléket őrzött meg. Gazdag változatokban élt itt az ugrós, erre utal a sokféle népi elnevezés: háromugrós, magyar ugrós, verbung, bérestánc, mulató stb. Ha az ugrást valamilyen eszköz fölött járták, keresztbe helyezett botok vagy üvegek között, akkor kanásztánc, kanászos, illetőleg üvegtánc, üvegcsárdás, üvegverbung volt a neve. A kottás dalgyűjteményben egyébként hangszeres és vokális táncdallamok egyaránt helyet kaptak. Külön figyelmet érdemel közülük a ritkaságnak számító „oláh lány tánca." A tánc eredete a messzi múltba nyúlik vissza: Balassi Bálint egyik Júlia-versének nóta-jelzésében utalt rá. Nemrégen még Perkáta községben a lakodalmi mulatság része volt. (E sajátos pantomimikus táncal PESOVÁR Ferenc más helyen részletesen foglalkozott: *Az elveszett juhait siratópásztor története, A juhait siratópásztor.* Táncművészeti Értesítő 2—3. 1969—70.)

A magyar népzene egységes, a főbb népzenei stílusok valamennyi dialektusterületen megtalálhatók, de már a dalkészlet stílusok szerinti megoszlása, az egyes dallamfajták felhangzási gyakorisága, a nép életében betöltött szerepe tájanként, vidékenként változó — ezekben kell tehát a tájjelleget keresnünk. A „Fejér megye népzenei jellemzése" című fejezet OLSVAI Imre munkája, melyben megállapítja, hogy a megye régi stílusú anyagának nagy része olyan dunántúli sajátosságokat mutat, amik más dialektusterületen alig, vagy egyáltalában nem fordulnak elő. Legjellegzetesebbek a „pávadallam" különféle típusai, pl. *Béreslegény, jól megrakd a szekeret, Megrakják a tüzet, Én elmegyek rózsám valamerre, Fekete föld termi a jó búzát.* De néhány új stílusú dallamban is fölfedezhetők helyi vonások a szerkezet, motivika vagy intonáció terén. A fejezet tárgyalja a dallamok variáns- és típus-összefüggéseit, földrajzi elterjedésüket és kapcsolataikat más vidékek dalaival, és felhívja a figyelmet néhány egyedi, variáns nélküli

darabra. Foglalkozik a hagyományos előadású régi dallamokban olykor még hallható különleges „dunántúli" intonációval, melynek jellemzője az ingadozó, illetőleg a semleges terc és szeptim; bemutatja a sajátos záróritmusfajtákat.

A gyűjtemény anyaga szöveg- és szokásműfajok szerint van csoportosítva, a csoportokon belüli további sorrend kialakítása pedig zenei szempontok alapján történt. Az ütempáros gyermekdalok a kezdő ütempár dallama, a strofikus dalok a sorok magasságviszonyai és dallamvonala alapján, JÁRDÁNYI-rendben követik egymást, ami egyben a zenei stílusrétegekre is utal. Külön táblázat mutatja be (a 47. lapon) a *teljes* anyag zenei rendjét, ezen belül a szövegműfajok szerinti megoszlást is jelöli. Ebbe az egyébként nagyon szemléletes táblázatba sajtóhiba csúszott: a „szerelmi és lírai táncdallamok" egyik visszatérő szerkezetű csoportja valójában a 140—145. dalt foglalja magába — a 140—144. helyett. Néhány további hiba: két kottában (a 135. és 141. számúban) az előjegyzés elcsúszott, helyesen *fisz*. Hibásan szerepel a 176. számú hangszeren játszott dallam sorvégeinek harmóniai funkciója a 283. lapon. Helyesen $\frac{T}{D}$ D D D D T (T = tonika, D = domináns funkció).

A tájékozódást könnyítik a különféle zenei mutatók: szótagszám-, kadencia-, ritmus szerint; valamint a dalok lelőhelyeinek jegyzéke és térképe. Gondosan válogatott fényképek adnak ízelítőt a megye népzenéjének életéből, tárgyi emlékeiből: énekes, táncos, hangszeres adatközlők, kolompot cserélő juhászok, tekerő, citerák, kanásztülkök, cserépsípok láthatók a képeken, melyek negatívjait az István király Múzeum Adattára őrzi. A szépen illusztrált kötet szöveg közti rajzai — ECSEDI Mária munkája — ugyancsak az István király Múzeum Néprajzi Gyűjteményének tárgyairól készültek.

Sebestyén Ádám: Bukovinai székely népmesék III. Palkó József, Kovács Péter, László Györgyné és Derék Károly meséi. A nyelvészeti gondozást végezte és a szójegyzéket összeállította Dr. RÓNAI Béla. A kötetet jegyzetekkel ellátta Dr. KOVÁCS Ágnes. Szerkesztette LOVAS Henrik. A Tolna megyei Tanács VB. Könyvtára. Szekszárd, 1983. 352 l.

Kovács Ágnes

A *Bukovinai székely népmesék* III. kötete további négy jeles, a Tolna megyei Kakasdon élt vagy jelenleg is élő, andrásfalvi ill. hadikfalvi születésű mesemondó meséit közli az ORTUTAY által megadott instrukció szerint az elmondás sorrendjében. Meséik előtt találjuk a jegyzetekben rövid életrajzukat is a gyűjtő, SEBESTYÉN Ádám megfogalmazásában. Ennek és a jegyzeteknek a figyelembevételével, de már pusztán a meséket elolvasva is megállapíthatjuk, hogy mind a négyen más és más okokból érdemlik meg figyelmünket. Fábián Ágostonné nagyfokú mesemondói aktivitását, széles körű igénybevételét egyikük sem közelíti meg. A gyűjtés idején Palkó József a halottvirrasztók, Kovács Péter a család és a szűkebb szomszédság, László Györgyné a termelőszövetkezetben vele együtt dolgozók, Derék Károly a környékbeli nagyocska gyerekek mesemondója volt. Mesemondó tevékenységükkel csak ritkán lépték túl szülőfalujuk, majd lakóhelyük határait. Színpadon, rádióban, televízióban soha nem szerepeltek. Mégsem mondhatjuk, hogy jobban megőrizték a hagyományos székely mesemondó stílust, mint Györfi Mári. Talán csak olvasmányanyaguk kevésbé „modern". Itt a klasszikus népi olvasmányok, Ponciánus históriája, különböző ponyvafüzetek pl. PERRAULT meséinek ponyvai átdolgozásai és végső soron BENEDEK Elek meséi épültek bele ritkán közvetlenül, többnyire a szájhagyomány közvetítésével a repertoárba. Fábiánné óvodai dadus lévén az óvónők kézikönyvtárát használta. BENEDEK Elek meséit még gyermekkorában ismerte meg, azon túlmenően azonban ARANY László és a GRIMM testvérek meséi már újabb kiadásban, a *Hetvenhét népmese*, az *Icinke, picinke* és más ezekhez hasonló mesegyűjtemények voltak a kezeügyében. A három férfi mesemondó, akárcsak a II. kötetben szereplő Fábián Ágoston Palkó Józsefné bátyját, Zsájc Jánost, a nevezetes andrásfalvi mesemondót és „jövendőbe látót" vallotta tanítómesterének, őt hallgatták a móduvai summásmunka pihenőiben, illetve még gyermekként, Palkó József, Palkó Józsefné legidősebb fia, unokaöccse is volt. Úgy tűnik tehát, hogy meséikből jobban meg lehet ismerni az egykori andrásfalvi katolikusok áttelepülés előtti mesehagyományát (a Györfi család, így maga Fábián Ágostonné is az andrásfalvi reformátusok, tehát egy más mesemondó közösség hagyományait őrzi). Némiképpen, de csak kismértékben elüt ettől László

Györgyné mesekincse, aki hadikfalvi szülőktől Marosludason született, andrásfalvi születésű emberhez ment férjhez, s jelenleg Kakasdon él.

Fábiánné hangsúlyozott székely öntudata a III. kötet mesemondóinál jóval kevésbé tapasztalható. Sem arra nem törekszenek, hogy meséik — származásuktól függetlenül — andrásfalvi, bukovinai székely miliőben játszódjanak, sem nyelvük, kifejezéseik választékosságára, székely jellegére nem fordítanak akkora gondot, mint Fábiánné. Köznapi mesemondók ők, akik ugyanolyan székely embereknek, asszonyoknak meséltek még a gyűjtés során is, mint amilyenek ők maguk, nem tekintik önmagukat egy népcsoport exponált képviselőjének, meséik tehát másjellegű megfigyelések megtételére is módot nyújtanak, mint az első két kötet anyagának nagyrésze.

A gyűjtés magnetofonnal történt, a lejegyzés szó- sőt hangzáshív. Ez Sebestyén Ádám és Rónai Béla együttes munkáját dicséri. A szöveggondozó következetesen alkalmazta munkája során a Balogh Lajos által kidolgozott, a szövegfolklóristáknak javasolt elnagyoltan fonetikus szöveglejegyző eljárást. Ez a bukovinai székely népmesék köteteit az utóbbi években megjelent nagyterjedelmű népi szövegközlemények legjobbjainak egyikévé teszi. A folklórkutatók és a dialektológusok szemében mintaszerűnek tekintett szövegközlési mód azonban bizonyos fokig zavarja a népkönyvnek is szánt kiadvány székely olvasóit, mint ezt Sebestyén Ádámnak többen is megemlítették. Mégis úgy véljük, hogy ezen a kötetek tudományos színvonalának megőrzése érdekében nem szabad változtatnunk, s bízunk benne, hogy azok az olvasók, akik a zárt ë-t a közbeszédben maguk is állandóan használják, majd csak megszokják ennek a hangnak az írásban, nyomtatásban való jelölését is.

Azt, úgy gondolom, fölösleges itt hangsúlyoznom, hogy a bukovinai székely népmesék — Fábiánné meséi egy részének kivételével — nem gyermekmesék. A harmadik kötet négy mesemondójának nem voltak gyermek hallgatóik, vagy ha voltak is, olyan korúak, akiknek falusi felfogás szerint már nem jár gyermekmese (tréfás, erotikus meséket azonban nekik se nagyon volt szokás elmondani). Azoknak a szülőknek, akik gyermekeiket székely népmesékkel kívánják nevelni, szórakoztatni, a Móra kiadó két válogatást is készített Fábián Ágostonné meséiből. Ezekben, fájdalom, nemcsak az elnagyolt fonetika, hanem még a tájszavak, kifejezések egyrésze is áldozatul esett a jobbító buzgalomnak. A Gálffy Mózes és Faragó József által kidolgozott kiváló közlési mód, mely a mi elnagyolt fonetikánk és a köznyelv között helyezkedik el, de a tájnyelvet még mindig jól érzékelteti és az erdélyi magyar népmesekiadványokat általában jellemzi, nálunk nem került bevezetésre, így gyermekeink csak felnőtt korukban fogják megtudni, feltéve ha foglalkozásuk erre ráviszi, rákényszeríti őket, hogy hogyan is hangzanak a magyar dialektusok. Bár éppen a bukovinai székely dialektussal kapcsolatban nem szabad túlzásba esnünk, hisz Fábiánné nehány meséje elhangzik időnként a rádióban, meghallgatható hanglemezen, így azokban a felnőttekben és gyermekekben, akiket az ilyesmi érdekel, kialakulhat valamiféle kép erről a szép, sajátos, sokak füle számára kuriózumnak ható tájnyelvről. Ennek tudatában örülnünk kell, hogy a gyermekeknek szánt bukovinai székely népmesék előreláthatólag 1984-ben a Móra kiadó szokott színvonalán, szép kiállításban, nagy példányszámban megjelennek és Tolna megye határain túl is hozzáférhetők lesznek.

Tompek Lászlóné: Mesegyűjtemények analitikus bibliográfiája. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Népművelési Propaganda Iroda. Budapest, 1983., 372 l.

Kovács Ágnes

Jól használható kézikönyvet készített Tompek Lászlóné mindazok számára, akik „tevékenységük során kapcsolatba kerülnek a mesével (gyermekek, szülők, pedagógusok, könyvtárosok, különböző gyerekekkel (is) foglalkozó intézmények munkatársai stb.)". Mesénként számba vette azokat a meséskönyveket, melyek 1979. XII. 31-ig, a munka megkezdésének idején a magyarországi gyermekkönyvtárak polcain megtalálhatók voltak. (Az első ilyen gyűjtemény 1954-ben jelent meg.) E kötetek egyaránt tartalmaznak magyar és idegenből magyarra fordított népmeséket, különböző meseírók és feldolgozók munkáit, Arany László, Benedek Elek vagy a Grimm testvérek meséi mellett Andersen, Petrolay Margit vagy Lázár Ervin írásait is. Vagyis mindazokat a prózai, kisebb számban verses szövegeket, melyeket a Móra kiadó „mese" címszóval jelöl. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy a bibliográfia kizárólag a Móra kiadó által

közrebocsátott meséket dolgozza fel. Szerepel benne — természetesen annál jóval kisebb számban — a budapesti Minerva, a bukaresti Creangă, a pozsonyi Mladé letá és minden olyan kiadó, amely meséskönyveket ad ki magyar nyelven az ifjúság számára.

A szerkesztő 157 kötet 6389 meséjének az analitikus címfelvételét készítette el és adja kezünkbe a föld országainak, ezen belül pedig az írók, feldolgozók, ill. mesecímek betűrendjében. A központi bibliográfiát címmutató, névmutató, földrajzi mutató, etnikai mutató és a feldolgozott kötetek jegyzéke teszi könnyen kezelhetővé.

Az analitikus bibliográfiát jól tudja használni a népmesekutató is, ha mesemondója valamely meséjénél írott, nyomtatott forrásra gyanakszik. Benedek Elek jól eltalált mesecímei például mélyen bevésődtek a bukovinai székely mesemondók emlékezetébe, az utánuk következő mesék azonban olykor alig emlékeztetnek a valamikor, valahol olvasott, hallott eredetire. Arra rendszerint emlékeznek, hogy valamely mesét olvastak-e vagy úgy hallottak, arra azonban, hogy ki volt a kézben tartott kötet szerzője, szerkesztője, szinte sohasem. Ilyen esetben a címmutató segítségével a keresett mesék könnyűszerrel azonosíthatók.

Nélkülözhetetlen a kézikönyv az olvasás-szociológus vagy a gyermekirodalom kutatója számára is, aki valamely mesekötet anyagának elterjedésére, hatására kíváncsi pl. egy iskola vagy gyermekkönyvtár körzetében, vagy azt szeretné megtudni, hogy egy író vagy nép meséi közül mi jelent meg magyar nyelven gyermekközönség számára.

A kiragadott példák természetesen távolról sem merítik ki a bibliográfia felhasználási lehetőségeit a tudományos kutatás szempontjából. A meséskönyveknek a paraszti mesemondókra tett nagy hatását figyelve magunk is terveztünk hasonló kötetet a Magyar Népmesekatalógushoz függelékül. Munkatársunk másirányú elfoglaltsága miatt e kötet munkálatai még az anyaggyűjtés kezdetén abbamaradtak, s amikor értesültünk Tompekné munkájáról, nem is szorgalmaztuk a folytatását. Most azonban, hogy az első kötet elkészült — a szerkesztő a munkát folytatja — ,végig kell gondolnunk a bibliográfiának a beépítési lehetőségeit a Magyar Népmesekatalógusba, ami nem látszik ördöngősségnek, hisz számos mesekötet máris feldolgozást nyert itt is, ott is. A legkézenfekvőbbnek tűnik egy AaTh-típusszámmutató elkészítése a számok növekvő sorrendjében a meseműfajcímek feltüntetésével — természetesen csak azokról a mesékről, melyeknél ilyesmi egyáltalán számbajöhet. Ez automatikusan elválasztaná a népmeséket az ún. modern meséktől, s műfaji szempontból is áttekintést adna a feldolgozott kötetekről. Meggondolandó, hogy e jegyzékben csupán a magyar népmeséket vegyük-e számba a feldolgozottság fokának feltüntetésével, vagy a magyarra fordított kötetek anyagát is. különös tekintettel pl. a Grimm-mesékre, melyek oly nagy mértékben beépültek mind városaink, mind falvaink mesekultúrájába.

Akár sikerül a két, évek óta folyó munkát összehangolni, akár nem, Tompekné bibliográfiáját a maga sokféle mutatójával mindenképpen kézügyben kell tartanunk, mert egyebek mellett jó képet ad valamely mese népszerűségéről, megjelenésének gyakoriságáról is. Azt is megtudjuk a feldolgozott könyvek jegyzékéből, hogy a bennünket érdeklő kötetek hány kiadásban jelentek meg — sajnálattal hiányoltuk itt az első kiadások dátumát. Nagy munkatöbblettel járna s a magyar—román, magyar—csehszlovák közös kiadású köteteknél csak az utóbbi években oldható meg a példányszám feltüntetése. A gyermekkönyvtáros számára ez alig járna haszonnal, a folklórkutatót vagy szociográfust azonban jól tájékoztatná Arany László, Benedek Elek, Illyés Gyula vagy Kormos István meséinek népszerűségéről. Talán a Magyar Népmesekatalógus tervezett bibliográfiai kötetében sort keríthetünk majd egy ilyenféle mutató elkészítésére is.

Ami Tompek Lászlóné bibliográfiájának példányszámát illeti, nincs a köteten feltüntetve. A szerkesztő 1500 példányról tud. A kötet sokféle hasznát látva, alighanem rövidesen újabb kiadására is sor kerül, s alkalom nyílik arra is, hogy Tompekné az adatok tömegéhez képest nagyon kevés, de bosszantó sajtóhibát kiküszöbölje. A bibliográfia létrejöttét figyelemmel kísérve azt tapasztaltuk, hogy a bevezető eredetileg sokkal több információt tartalmazott. Sajnálattal láttuk, hogy ezek száma a kinyomtatott szövegben alaposan megfogyatkozott. Kívánatos volna, ha egy ismételt vagy javított, bővített újrakiadás esetén a hiányzó adatok visszakerülnének a helyükre.

A puding minőségének ismeretes próbája kötetünkre is érvényes. Erényei és esetleges hibái használat közben derülnek majd ki. Első olvasásra, úgy tűnik, megtámadhatatlan, s mint Iszlai Zoltánnak az Élet és Irodalomban közölt ismertetéséből megállapítható (1983. VIII. 19.), a meseszerető ember számára élvezetes olvasmány is.

A hazai román folklórgyűjtemény számai (Din folclorul românilor din Ungaria)

Domokos Sámuel

Nyolc évvel ezelőtt ORTUTAY Gyula kezdeményezésére megindult a hazai nemzetiségek (németek, szlovákok, szerbek és románok) folklórjának és néprajzának gyűjtése és kiadása a *Magyar Néprajzi Társaság* keretében. A magyarországi románok folklórjából tanulmánykötetei összeállításában részt vett a *Magyarországi Románok Demokratikus Szövetsége* és BALASSA Iván főszerkesztő, valamint KOVÁCS Ágnes tudományos munkatárs. A kötet tanulmányai a hazai román és ismert magyar szakemberek közreműködésével készültek. A román nyelvű, de magyar és francia összefoglalóval kiadott kötetek mind a hazai, mint pedig a román folklór szempontjából jelentősek.

Megemlítjük, hogy a kiadást kezdeményező *Magyar Néprajzi Társaság* a múltban is jó példát adott a hazai nemzetiségek, s ezen belül a román folklórkutatás támogatására, amidőn folyóiratában, az *Ethnographia*ban ALEXICS György, Atanasie MARIENESCU és más erdélyi román kutató tanulmányait közölte. Meg is volt az érdeklődés a magyar közönség részéről a román folklór iránt, s ezt bizonyítja a nagyszámú fordítás és cikk nemcsak az említett orgánumban, hanem számos vidéki lapban is. (Lásd bővebben *A román irodalom magyar bibliográfiája 1831—1970*, I—II. kötetét.)

A kötetek ismertetése előtt szólni kell a hazai románok folklórjának általános sajátságairól. A magyarországi románokra a szórványtelepülés a jellemző: kisebb-nagyobb falvakban laknak a román határ mentén, s Méhkeréket kivéve, keverednek a magyar lakossággal. Mégis e nemzetiség folklórja két szempontból is jelentős: egyrészt olyan elemeket konzervál, amelyek többnyire csak itt találhatók meg, másrészt a magyarokkal együtt élve, számos elemet vett át és épített be alkotásaiba. Ebből következik, hogy a hazai román folklórkutatónak figyelnie kell a környező falvak folklórjára is, s meg kell állapítania az összehasonlító módszer segítségével, mi a sajátosan román vonás, s mi az esetleges kölcsönhatás. Sajnos, nem minden szerző dolgozta fel anyagát az összehasonlító módszer segítségével. Természetesen, a magyar—román folklórkapcsolatok szempontjából az összehasonlító módszerrel készült tanulmányok a leghasznosabbak.

1. *A hazai románok folklórjából (Din folclorul românilor din Ungaria)* évenkénti kiadvány; az első száma 1980-ban jelent meg MIHĂESCU György szerkesztésében. Anyaga e számnak vegyes, a folklóranyag dominál, de találni e kötetben néprajzi tárgyú tanulmányt is. Van e számban néhány kiemelkedő tanulmány, így pl. LÜKŐ Gábor: *Népköltészet és zene* és ÚJVÁRI László: *A turkajárás szokása a magyarországi románoknál*. Mindkét szerző anyagát az összehasonlító módszer segítségével dolgozta fel. LÜKŐ Gábor a legbehatóbban a kolindákkal foglalkozik, de bemutat esővarázsló, medvetáncoltató szövegeket, táncnótákat és lakodalmi dalokat is. Gyűjtésének értékét növeli, hogy közli a dallamokat is, amelyek között olyan pentaton felépítésűeket is találunk, amilyeneket BARTÓK Béla gyűjtött Bihar megye román falvaiban. Figyelmet érdemel LÜKŐ *Mioriţa*-kolindája, amely sokban hasonlít az általunk Kétegyházáról közölt *Mioriţa*-kolindához, s az a jelentősége, hogy a híres *Mioriţa* balladának, ebben a formában, egyedüli variánsa a román nyelvterületen. Az összehasonlító módszert jól hasznosítja ÚJVÁRI Zoltán is, amikor gazdag szakirodalomra támaszkodva felfedi a turkajárás szokásainak múltját mind a magyar, mind a román vonatkozásban Erdélyben és a hazai román falvakban, melyekben ezek már csak az idősebbek emlékezetében élnek.

A hazai román szerzők közül figyelmet érdemel Magda ELISEBETA: *Téli hiedelmek és népszokások a méhkeréki, kétegyházi és battonyai románoknál* című tanulmánya a karácsonyi kiseprésről, a szilveszteri játékokról, az újévi köszöntésekről, valamint a január 5—6—7 napokkal kapcsolatos babonákról és hiedelmekről, a legtöbb esetben dallamos szövegekkel. Sajnos, ebben a gyűjtésben inkább a leíró, mint az összehasonlító módszer érvényesül, s így nem tudjuk meg, mik azok a szokások, amelyek a környékbeli magyaroknál, vagy a távolabb lakó románoknál is megvannak.

A kiadvány egyetlen tárgyi néprajzi anyagot közöl, SZABÓ Lórándné gyűjtését: *A kender feldolgozása és fonás-szövése Méhkeréken*. A gyűjtő sok apró részletre kitér és számos illusztrációt is közöl. Értékesek a különböző textíliák, díszítések, színezések, amelyek különösen a méhkeréki hímzett anyagokon sok eredetiséggel érvényesülnek. Sajnos, a szerző megfeledkezik kitekinteni a környékbeli magyar falvakban ismeretes kenderfeldolgozási formákra, s így nem derül ki, van-e valamilyen kapcsolat magyar és román viszonylatban a tárgyi néprajz e területén.

2. Az 1979-es román folklórkiadvány terjedelmében szerényebb, mindössze 71 oldal terjedelmű. Folklóranyagában csak két közlemény szerepel; az egyik Teodor SAVA méhkeréki parasztember 17 halotti búcsúztatóját közli e sorok írójának gyűjtéséből. Sava halotti búcsúztatói felépítésükben egyedülállóak a romániai folklór viszonylatában. Két részre tagolódnak; a bevezető részben, amely a terjedelemnek kb. egyharmadát képezi (80—120 sor!), az élet forgandóságáról s a halott életútjáról beszél, illetve énekel, s bár a világkép vallásos jellegű, a földi dolgok is fontos helyet kapnak bennük. E rövidebb rész után következik a terjedelmesebb, amelyben a halott elbúcsúzik hozzátartozóitól, rokonaitól, barátaitól és szomszédaitól.

Említettük, hogy Sava halotti búcsúztatói egyedülállóak a román folklórban; semmi hasonlóságot nem mutatnak a S. Fl. MARIAN: *Înmormîntarea la români* (A temetkezés a románoknál) című, 1892-ben kiadott kötet siratóival (bocete). A román folklórban, a régiben, s az újban is, a halotti búcsúztatók ismeretlenek, s a siratókba van beleszőve a rövid búcsú a halottak szeretteitől. Nem mutatnak közelebbi hasonlóságot Sava búcsúztatói a *Magyar népdalok* anyagában közölt „síratóénekek"-kel sem. Legvalószínűbb Sava búcsúztatóinak kapcsolata a bihari román búcsúztatókkal; ugyanis Sava egy Roxin nevű Romániából Méhkerékre áttelepült bihari román paraszttól tanulta a búcsúztatók készítésének mesterségét. Sava búcsúztatói négy soros, párosrímű versszakokból állnak, s régi templomi ének dallamára énekelte azokat. A dallam ismétlődően ugyanaz, nem változik.

A kötet másik tanulmánya Alexandru HOȚOPAN közlése :*Méhkeréki szólások és közmondások*. A gyűjtő gazdag anyagot sorakoztat fel, s ebből kiderül, a közmondások nagyrésze nem helyi jellegű, hanem kölcsönvétel a magyar és a román közmondások anyagából; s jó alkalmul szolgál annak bizonyítására, mennyire nem élnek elszigetelve egymástól hazánkban a román nemzetiségiek. Bár Méhkerék lakói színtiszta románok, de hajdan Szalonta környékéről települtek le jelenlegi falujukba; erre az egykori magyar környezetre utalnak az immár elavult közmondások. A szólások anyaga inkább helyi jellegű, s ma is eléggé élő anyag Méhkeréken. Kifogásolni lehet, hogy a szerző miért nem következetes a nyelvjárási sajátosságok fonetikus jelölésében. Ennek ellenére, az anyag értékesen járul hozzá a méhkeréki folklór sajátosságainak megismeréséhez.

Az etnográfiai anyag keretében cikk foglalkozik a román nemzetiségi ifjúsági néprajzi gyűjtőtáborok eddigi munkájával; bemutat házi edényeket, varrottasokat, népi hímzéseket az összegyűjtött anyagból.

3. A harmadik évkönyv megjelenési éve 1981, s már terjedelmében is felülmúlja az előbbi köteteket, 172 oldal. Színvonala is magasabb az előbbiekénél, s a hazai román folklóranyag egyes területeinek egységben való bemutatására törekedett — sikerrel.

Kiemelt témaként szerepel a kötetben a hazai románok siratóének anyaga (bocete). E témával legbővebben, s legszakszerűbben LÁSZLÓ S. Károly foglalkozik, s nem egy vidék, vagy falu siratóénekeit közli, hanem a legtöbb román településből közöl anyagot. Érdeme a dallamközlés. Elemzi a siratók sorhosszbeli variációit, s bőven érinti a halotti szokásokat (pl. az ún. pománát az ortodoxoknál), a halottak kapcsolatát a földdel, a vegetációval, a túlvilági kúttal, a halott túlvilági útjával stb., példákat hozva fel összehasonlításképpen a kelet-európai népek siratóanyagából, főleg az orosz, bolgár és magyar anyagból. Elemzi a siratók dallam-típusait is, méghozzá bőségesen illusztrálva az anyagot. Hiányolni lehet a méhkeréki siratók anyagát. Igaz, egy másik tanulmány foglalkozik ezzel, címe: *A méhkeréki lakodalommal és temetéssel kapcsolatos népköltészeti alkotások*, szerzője Ana (Oros) SIMON. Ez is helyi gyűjtésből származik, a szerző hajdani szakdolgozatának anyagából. A házassági szokások napjainkig régi hagyományt követnek: házassági szándékkal a legény fejkendőt ad a jövendőbelijének, aki azt inggel viszonozza a fiúnak. A lakodalomra való meghívást a vőfélyek végzik. Az esküvő előtti szerdán a meghívott asszonyok tésztagyúrásra jelentkeznek, s munka közben énekelnek, sőt szünetet tartva a munkában, az udvaron táncra perdülnek. Szombaton is folytatódik a mulatság, s este elbúcsúztatják a táncból kilépő lányt. Az esküvő — hajdan — vasárnap volt, s a templomi eskü után, hétfő reggelig tartott a lakodalom.

Részletesen leírja a szerző a siratás lefolyását Méhkeréken. Az elhunyt siratása azonnal megkezdődik a halál beállta után, a halottat beviszik a legdíszesebb szobába, s ott földre fektetik, s csak harmadnap temetik el. A halott kiharangozása után a falu asszonyai az elhunyt házához sietnek, s kezdetét veszi a siratás, reggeltől alkonyatig, amikor odagyűlnek a férfiak is s kártyázva, beszélgetve töltik az időt. A halottat saját házából temetik, miután a pap elbúcsúztatta őt. A szerző szerint, a kántos és a kórus a temetőben énekkel búcsúzik a halottól.

Érdekesen írja meg, mennyire különböznek egymástól a siratók szövegei, s meny-

nyire uralkodik bennük az improvizáció. Szól a szerző a „megrendelésre" készült búcsúztatókról is, melyeket a kántor, vagy a pap készít el. A siratók dallama monoton, ismétlődő. Érdeme a dolgozatnak, hogy fonetikusan írott szövegeket közöl a népnyelvi sajátosságoknak megfelelően.

Terjedelmesebb és több műfajú anyagot közöl DOMOKOS Sámuel: *Vasile Gurzău népmeséi, méhkeréki kolindák, újévi köszöntők és egy siratóének* című közleménye. Kiemeli, hogy V. Gurzău mesemondói művészete a méhkeréki szájhagyományból meríti elemeit, továbbfejlesztve az egykori falubeli mesemondók anyagát. Közli V. Gurzău régebben elmondott anyagából három rövidebb meséjét. Dallammal együtt négy kolindát és három újévi köszöntőt közöl Ileana Corától, aki egy hosszú siratóéneknek is szerzője. Szerepel még az anyagban egy népdal Gh. Ceucától.

A 3. szám anyaga gazdagabb és szakszerűbb az előbbi számokénál, s így jelentős előhaladást jelent a hazai román folklór tudományos módszerekkel való feltárásában. Örvendetes, hogy a tartalmi gazdagodással együttjár a gyűjtött anyag szakszerű, a nyelvjárási sajátosságokat jelző fonetikus átírással való közlése. Ezúttal eltűnt az 1. szám azon hiányossága, hogy nem fonetikus átírással közölte a népnyelvi anyagokat. Igaz, a 2. számtól kezdve e hiányosság csak részben fordult elő; s a 3. számban a fonetikus átírási közlési módszer általánossá vált.

Kétségtelen, hogy a sok értéket konzerváló hazai román folklóranyag tudományosan hasznosíthatóvá és teljes értékűvé csak a népnyelvi sajátosságok hű megőrzésével érhető el.

Izvorul. Revistă de etnografia şi folclor. 1982/1. Red. Alexandru HOŢOPAN. Publicaţia Uniunii Democratice a Românilor din Ungaria. Giula. 48 l.

Kovács Ágnes

A Magyarországi Románok Demokratikus Szövetsége székhelyén, Gyulán néprajzi és folklór kört alakított és létrehozott *Izvorul* (Forrás) címmel egy folyóiratot azzal a céllal, hogy évi két számban közreadja a magyarországi románok körében végzett néprajzi gyűjtéseket. A folyóiratot HOCOPÁN Sándor, a *Foaia Noastra* főszerkesztője, a Gyulán élő ismert román néprajzi gyűjtő szerkeszti. A szerkesztőbizottság jórészt fiatal hazai román néprajzkutatókból, néprajzszakos egyetemi hallgatókból áll, HOCOPÁN mellett ők az 1. számban közölt rövid cikkek, gyűjtések szerzői is.

A szám két témakörből közöl cikkeket román nyelven, magyar nyelvű összefoglalóval: négy írás szól a temetésről, kettő a betlehemezésről, illetve a csillagjárásról. A sort HOCOPÁN gyűjtése indítja a battonyai románok temetkezési szokásairól, majd részletek következnek Florentina MÁRC szakdolgozatából a méhkeréki temetkezésről, ezután egy beszélgetés Pojedán László, méhkeréki búcsúztató-szerző kántor, HOCOPÁN Sándor és családtagjai között. Az utolsó temetés-témájú gyűjtés egy MARTYIN László által készített fényképsorozat 1982-ből Pojedán László temetéséről. Ezután egy bedői betlehemesjáték szöveget olvashatunk MARTYIN Emília gyűjtéséből, végül gyulai kántáló és csillagjáró, valamint szentképjáró szokásokról ír a szokásokhoz kapcsolódó szövegek bemutatásával CSOBAINÉ, MUNTEANU Elena. A gyűjtésekhez tartozó dallomok közlését a szerkesztő a következő számokban ígéri.

A jól összeállított füzet a terjedelemhez mérten gazdag és változatos. HOCOPÁN az anyagbemutatáson túl láthatólag kedvesinálónak is szánta a fiatal román néprajzkutatók és az amatőr gyűjtők számára. A battonyai temetkezési szokások fő informátora a helybeli görögkeleti lelkész, a paraszti adatközlőket is jórészt ő ajánlotta, ez természetszerűleg rányomta a bélyegét a közlemény jellegére. A méhkeréki temetkezési szokásokról a paraszti adatközlők nyilatkozatai alapján nyerünk képet, ezek költőiség dolgában sokszor felveszik a versenyt magukkal a népköltési szövegekkel. A méhkeréki búcsúztatókészítő parasztkántorral folytatott beszélgetés magnetofonfelvétel, mintegy gyűjtési útmutatóul is szolgálhat, emberközelbe hozza a néprajzi gyűjtőtevékenységet, s jól tükrözi a hagyományozódás folyamatát, mely sokszor nem is olyan zavartalan, mint gondolnánk. A Pojedán László temetését ábrázoló fényképsorozat szemléletesen mutatja be ennek a szertartásnak a mai formáját s elgondolkoztatóan dokumentálja egy népköltési műfaj utolsó művelőjének az elmúlását.

A betlehemesjátékot egy 1979 évi megyei kulturális vetélkedő alkalmából állították színpadra a bedőiek. A közlemény csupán a játék szövegét tartalmazza — a mesterséges alkalom láthatólag nem ártott meg népi jellegének —. A rövid bevezetőben a

gyűjtő mentegetőzni is látszik ezért, s valóban, a folyóirat jellege és a szöveg terjedelme megbírt vona egy tömör szokásleírást és színi utasításokat is.

Az utolsó közlemény, a gyulai kántálás és csillagjárás szövegei és leírása két forrásból származik: egy népi kéziratból 1915-ből, és idős adatközlők elbeszéléséből a közelmúltból. (A meglehetősen nagy időbeli különbség miatt talán nem ártott volna a két anyagrészt egy kicsit határozottabban elkülöníteni.) A feldolgozó a közléseket kevés de hasznos magyarázattal és jegyzetekkel látja el, s a jegyzetekben még némi irodalmat is közöl, amely lehetővé teszi a szokásanyag beillesztését a román karácsonyi népszokások körébe.

A magyar nyelvű összefoglalók tömörek, világosak, s hasznos adatokkal egészítik ki a közleményeket, de talán egy magyar anyanyelvű néprajzkutató-lektornak jó lett volna átnézni őket.

Az *Izvorult* — az első szám után ítélve — mozgékony és friss anyagközlő folyóiratnak szánja a kiadó és a szerkesztő egyaránt. Ebben a formájában szerencsésen egészíti ki a *Din tradiţiile populare ale românilor din Ungaria*-t (A magyarországi románok néprajzá-t), melyet nagyobb terjedelmű tanulmányok közlésével, magyar és francia nyelvű összefoglalókkal néprajzi szakfolyóirattá kíván formálni a szerkesztő, dr. Mihaescu György. Bízunk benne, hogy a gazdag hazai román néprajzi anyag és a fiatal román néprajzkutatók növekedő száma következtében egyik szerkesztőnek se lesznek gondjai.

Krupa, András: Zvyky a povery z Vel'kého Bánhedeša (Nagybánhegyesi szokások és hiedelmek). Budapest, 1983. 301 l. Národopis Slovákov v Maďarsku IV. (A magyarországi szlovákok néprajza IV.)

Gyivicsán Anna

Krupa Andrásnak a békésmegyei szlovák szokásokról és hiedelemvilágról ez már a harmadik önálló kötete. Manga János kutatásai mellett az ő nagy szorgalommal és erudícióval végzett gyűjtőmunkájából ismerte meg a szakma egy nemzetiségi-etnikai kisebbség szokásainak és hiedelemvilágának változási folyamatát és az interetnikus kulturális hatásokat.

Az ismertetett, szlovák nyelven megjelent kiadvány egy délalföldi szlovák falunak, Nagybánhegyesnek teljesnek tűnő szokás- és hiedelemvilágát tartalmazza az adatközlők közlésein keresztül, tehát úgy, ahogy az ma tudatunkban és emlékezetünkben él. Ez az első olyan könyv, amely egy magyarországi szlovák falu szokásainak monografikus feldolgozása. Tudjuk, Jung Károly könyvével a magyar folklorisztika is csak a közelmúltban gyarapodott egy település szokásait feldolgozó monográfiával.

Az informátorok közléseit a szerző magyarázó szövege köti össze, s helyet kaptak természetesen a szokásokhoz kapcsolódó folklór szövegek és dallamok is, valamint a szokásokat megörökítő anekdoták és hiedelem-mondák is. A közölt szövegek nem csak a közvetlen szokásokkal, hanem a közösség viselkedési normáival s a szokások értékrendszerével is megismertetnek.

A nyolc fejezetre osztott kiadvány kronológikus sorrendben mutatja be az emberi élet három fő fordulójának, a születésnek, a házasságnak és a halálnak szokásait. Ezen belül megismerjük a gyermekkori és a fiatalkori játékokat, szórakozási alkalmakat, s az egyes felnőttkori szokásokat is, mint pl. a disznótort, a névnapokat, az aranylakodalmat stb. Ezekkel kapcsolatban szeretném kiemelni, hogy a nagybánhegyesi disznótori szokások is megerősítik, hogy ezt az eseményt a dél-alföldi szlovákságnál igen gazdag dramatikus szokások kísérték. Viszont a névnapokat nem volt szokás megünnepelni, kivéve a február 2-án ünnepelt Mária-napot, illetve a János és az István-napot. Ez utóbbi gazdag hagyományát jelzi az is, hogy sok olyan szlovák településen, ahol az anyanyelvi folklór már régen elhalt, még „élő anyagként" funkcionálnak az István- és János-napi köszöntők.

A Nagybánhegyesen összegyűjtött szlovák szövegű gyermekjátékok is már azt az általánosabb érvényű ismeretünket erősítik, hogy ez a magyarországi szlovákság folklórjának egyik legszegényebben megőrződött műfaja. Korai elhalásának okát valójában nem ismerjük, hiszen még a legzártabb, homogén szlovák közösségben is a fentiek jellemzik a gyermekjátékokat.

A temetkezési szokásokkal, illetve a temetőkultúrával kapcsolatban kár, hogy a szerző nem tér ki a sírfeliratok tartalmára és nyelvezetére, ugyanis a szlovák sírfeliratok nemegyszer az etnikai hovatartozás külső és sokáig talán egyetlen társadalmi demonstrációi, megnyilvánulásai voltak.

Az emberi élet fordulóinak bemutatása után részletesen tárja fel a szerző a jeles napi szokásokat s külön fejezetben a nagybánhegyesiek hiedelemvilágát is. A naptári ünnepekhez régen a szlovákságnál is gazdag szokásanyag tartozott, de — s ez főleg az evangélikus településekre vonatkozik — már a századfordulótól erősen megkopott. KRUPA András által gyűjtött anyagból is kitűnik, hogy ez a gyors funkcióvesztési folyamat elsősorban a betlehemezés, Háromkirályok, Csillagjárás dramatikus szokásait érintette, tehát azokat, amelyek a hazai katolikus szlovák falvakban majdnem fél évszázaddal később még szokásban voltak, de előfordul, hogy még ma is gyakorolják (pl. a borsodmegyei Füzéren).

A szerző jegyzeteiben széles irodalmi ismeretanyagra támaszkodva utal a békési szlovák és a délalföldi magyar, illetve az egész szlovák folklórban meglévő párhuzamokra.

Nincs lehetőségünk arra, hogy külön is felhívjuk a figyelmet egy-egy nagybánhegyesi szokás általános elterjedésére, vagy speciális voltára, ezt néhol maga a szerző is megteszi. Két problémakört mégis érintenünk kell. A kötet szinte teljességében közli a volt vőfélyek, násznagyok, és nyoszolólányok leírásaiban fennmaradt nagybánhegyesi lakodalmi szövegeket. Ezek a népi, félnépi szövegek különös helyet foglalnak el a magyarországi szlovákok szokásaiban, művetségében s egész kulturális értékrendszerében. Tudnunk kell, hogy a cseh és a szlovák protestánsok liturgikus nyelve a XVI. század végén, cseh fordításban megjelent Králici biblia nyelve lett s az egész szlovák nyelvterületen az is maradt egészen az 1870-es, 80-as évekig, illetve a magyarországi szlovák nyelvszigeteken még a két világháború között is ezt használták. E nyelv hatására, főleg a családi szokások alkalmi, ünnepi szövegei kizárólag e nyelven íródtak, bár a szlovák élő nyelvi hatást a cseh nyelvnek a nem ismerete miatt magukon viselik. A közösség számára ezek a szövegek az ünnep hangulatát, a kivételes alkalmat jelentették.

A nagybánhegyesi szlovákok szokásanyaga természetesen magán viseli a kétnyelvű kultúra sajátosságait is. Pl. az egyes lakodalmi játékokhoz már csak magyar szövegű dallamok járultak, Luca napkor a szlovák fiúk a nagybánhegyesi magyar családokat magyarul köszöntötték stb.

KRUPA András monográfiája a *Národopis Slovákov v Madarsku*, 1975-ben elindított, tanulmánykötetet tartalmazó sorozat negyedik köteteként jelent meg, holott talán szerencsésebb lett volna külön kötetként kiadni.

KRUPA András munkája azt is bizonyítja, hogy továbbra is — kiadási lehetőségek megteremtésével — ösztönözni kell az ilyen alapos tematikus gyűjteményeket, hiszen az ilyen jellegű munkák fontos helyet foglalnak el még ma is a folklorisztikában, mert a maguk — egy-egy témára vonatkozó — teljességével s hozzáférhetőségével nélkülözhetetlen „mintái" a további gyűjtéseknek s összehasonlító források mind a hazai szlovák és magyar, mind az egész szlovák népi kultúra számára.

Lami, Štefan: Rozprávky spod Pilíša (Pilisi népmesék). Budapest, 1982. 146 l.

Gyivicsán Anna

Mind a hazai, mind pedig a szlovákiai gyűjtők a magyarországi szlovákok körében elsősorban a szokásanyagot, verses népköltészeti műfajokat, esetleg táncanyagot gyűjtöttek. A hazai szlovák prózai folklórműfajok iránt először Rudolf ŽATKO tanúsított érdeklődést, amikor 1946—47-ben végigjárta, végigkutatta a békési és a csongrádi szlovák falvakat. A népmeséknél és mondáknál igen sovány eredmény kísérte munkáját, s ebből azt az általánosabb érvényű következtetést vonta le — bár gyűjtőútja a szlovákok lakta területek csupán egy részére korlátozódott —, hogy a magyarországi szlovákok között a népi prózának már csak nehezen rekonstruálható töredékei élnek.

A 70-es években kibontakozó gyűjtések e sommás megállapításra egyre-inkább rácáfolnak. Hiszen az ismertetett köteten kívül rövidesen megjelenik, szintén LAMI István által valamennyi szlovák nyelvszigeten gyűjtött magyarországi népmeséket tartalmazó kötet, valamint az a kiadás is, amely KRUPA András gyűjtésében egy délalföldi mesemondó repertoárjából válogat.

LAMI István pilisi mesegyűjteménye azon kívül, hogy a magyarországi szlovák népmeséket tartalmazó első kiadvány, még két szempontból is speciális vonásokkal rendelkezik: egy településnek (Pilisszentkereszt) és egy adatközlőnek a meséit teszi közzé s így alkalmat nyújt egy település mesekincsének, illetve egy mesemondó személyiségének az elemzéséhez.

A pilisszentkereszti születésű, 78 éves Ágfalviné Jánszki Mária évek óta egy másik pilisi faluban, Kesztölcön él, de közlése szerint a meséket nagyanyjától Pilisszentkereszten hallotta, s később azokat, főleg erdei munkák alkalmával, asszonytársainak, pihenések ideje alatt maga is mesélte.

A kiadványban megjelent 38 mese a műfaj több típusát is felöleli: a fantasztikus meséket és hiedelem-mondákat éppúgy, mint a trufákat és a realisztikus meséket is. A mesemondó repertoárjában ott találjuk a legszebb szlovák fantasztikus meséket. (Pl. a 12 hónapról szólót, melynek egyik legszebb változatát, a múlt század ötvenes éveiben Magyarországon tartózkodó cseh írónő, Božena Němcová jegyzett le Balassagyarmaton, Trencsénből elszármazott szolgálójától.)

Jánszki Mária meséinek egy része nemcsak tartalomban és motivációban, hanem felépítésben és gyakran stiláris elemekben is megegyezik Pavel Dobšinsky szlovák meseköteteiben közöltekkel. Tudjuk, hogy a romantika szlovák írónemzedéke által nagyrészt az 1840-es években összegyűjtött meséket, s melyeket csak később, a 70-es, 80-as években kezdtek füzetek formájában kiadni, Dobšinskyék átírták, átstilizálták s ebben a formában váltak igen népszerű olvasmánnyá az egész szlovák etnikai területen és igen gyakran már ebben a formában hagyományozódtak.

Ha a két meseanyagot összevetjük, arra következtethetünk, hogy Jánszki Mária meséinek egyik forrása a Dobšinsky-gyűjtemény lehetett, annak ellenére, hogy meséit ő maga már csak hallomás útján tanulta meg. Nagyanyja számára minden bizonnyal közvetlen forrás ez a kötet lehetett, hiszen már több adatunk is van arról, hogy a magyarországi szlovák nyelvszigeteken is ismerték és olvasták ezeket a meséket. Valószínűleg a mesemondó kitűnő memóriájának köszönhető, hogy ezeket a meséket ilyen hűen megőrizte.

További kutatás feladata lesz, hogy e mcserepertoáron belül felfedje a mesemondó egyéni alkotóképességeit, (pl. egyéni „stílusra" vall különös, általában ismert mesékben egymás mellett nem szereplő motívumok összekapcsolása) és meséiben a magyar népmesei elemeket, bár pilisi szlovák falvainkra, zártságuk miatt, kevésbé hatott a magyar népi szellemi kultúra, mint pl. a délalföldi szlovákokra.

A mesék a pilisi falvakban beszélt nyugatszlovák nyelvjárásban jelentek meg, dicséretre méltó, hibátlan lejegyzésben, amiben a gyűjtőnek a pilisszentkereszti születésű költő, Papucsek Gergely nyújtott segítséget.

Penavin Olga (közzétette): **Jugoszláviai magyar népmesék I—II.** Akadémiai Kiadó. Budapest — Fórum Kiadó, Újvidék, 1984. Új Magyar Népköltési Gyűjtemény (szerkeszti: Ortutay Gyula) XVI. ill. XIX. k. 623 ill. 470 l. + 8—8 l. képes melléklet.

Banó István

A két kötetet szerves egységbe foglalja az, hogy azonos a tartalmuk: jugoszlávia magyar népmeséket közölnek. Az I. kötet az 1971-ben, az UMNGy XVI. köteteként megjelent gyűjtemény 2., változatlan kiadása, a II., az UMNGy XIX. kötete pedig az azóta gyűjtött meséket adja közre, új kiadványként.

A két kötet publikálása szép példája egy örömmel üdvözlendő, hasznos együttműködésnek, amely nemcsak a kiadás (Akadémiai Kiadó, Budapest — Fórum, Újvidék), hanem a gondozás területére is kiterjedt. A két kötetet ugyanis a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatócsoportja és az Újvidéki Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete együttesen mondja a magáénak.

A látszólag pusztán bibliográfiai természetű problémáknál maradva, meg kell említeni a néhány megtévesztő hatású pontatlanság közül legalább a leglényegesebbet, azt, hogy az UMNGy XIX. kötete gondozójaként új sorozatszerkesztő mutatkozik be: Kovács Ágnes személyében. Erről a tényről azonban mindössze egy rejtett félmondat utal a kötet 431. lapján.

A mesegyűjtemények — ahogy azt Penavin Olga még az I. kötetben megírta — — a 60-as évek elején megindult nagyszabású jugoszláviai magyar népnyelvi gyűjtés „másodlagos terméke"-ként jöttek létre (I. 5.). Mivel a népnyelvi kutatás természetes igénye volt, hogy felölelje a jugoszláviai magyar nyelvterület egészét, így a prózai népköltési hagyományok gyűjtése is kiterjedt a jugoszláviai magyar nyelvterület egészére. Gazdagon, színesen élnek a nyelvterület túlnyomó többségén a prózai epikai néphagyományok, bár a hagyományőrzés mértéke egyes vidékenként mutat bizonyos különbsége-

ket is. Vannak tehetséges, a hagyományos népmesei anyag megőrzése mellett annak új elemekkel való bővítését is megvalósító mesélők. Akadt —, régi mesehagyományi örökséget hordozóként ismert família ma élő utódaként — olyan mesemondó is, aki vállalkozott arra, hogy meséit maga írja le úgy, mintha hallgatóság előtt mondaná el azokat.

A gyűjtési munkába igyekeztek bekapcsolni, vidéki pedagógusok mellett, egyetemi hallgatókat és középiskolai tanulókat is. A középiskolai diákság bekapcsolására a különböző anyanyelvi vetélkedők adtak lehetőséget; ezeken ugyanis népköltési szövegek lejegyzésével is részt lehetett venni.

Így tehát a két kötet jelentős mértékben gazdagítja az e területre tartozó, tudományos feldolgozásra is alkalmas prózai epikai néphagyományok tárházát. A II. kötet különös értéke a nagyszámú Mátyás-monda, a ma már ritkaság számba menő versben elmondott mese (3. sz.) és a jelentős mennyiségű, magyar nyelven elmondott Kraljević Marko-monda felfedezése és közreadása.

A II. kötet bevezető tanulmánya — egy diakrónikus szemléletű jugoszláviai magyar mesegyűjtemény kiadási lehetőségeit felvető és indokló szándékkal is — gondosan számbaveszi az ezen a területen végzett gyűjtéseket és azok eredményeit.

A két tudományág sajátos együttműködését is jól illusztrálják és az olvasónak is jól használható segítséget adnak a kötetekhez csatolt, tájegységenként szétválasztott ill. megkülönböztetett módon közölt tájszójegyzékek.

Eddig azokról a pozitívumokról volt szó, amelyek a kettős feladat: a népnyelvi és népköltészeti gyűjtés együttes megvalósításából származnak. Szólni kell azonban az ebből fakadó néhány negatívumról is. Legfőbb hiányosságként említhető, hogy a gyűjtői és feldolgozói munkát nem hatotta át kielégítő mértékben a néprajzi, folklorisztikai szemlélet. Így pl. semmiféle értelmezést vagy magyarázatot nem találunk a versben elmondott mesével kapcsolatban. Nem kerültek kellő megvilágításba a meséit saját maga leíró adatközlő felkészítésére vonatkozó körülmények; nem kielégítő az sem, amit az egyetemi hallgatók és a középiskolai tanulók gyűjtő tevékenységéről megtudhatunk. Az egyébként is szűkszavú kimutatásokban és táblázatokban is elég sok egymásnak ellentmondó adat van. A magyarul elmondott Kraljević Marko-történeteknek a magyar mondaanyaggal való összehasonlító elemzése is eléggé elnagyolt; sőt még a felderítettnek vélt délszláv előzményeikhez való viszonyuk tisztázása (pl. verses előzmény — prózai folytatás, ill. ennek a megfordítottja) sem mondható kielégítőnek.

A két kötetben nem egységes a földrajzi tájegységek megnevezése. E téren azonban, szerencsére, helyes irányú változtatást találunk: a Vajdaságnak a II. kötetben Bácskára és Bánságra való felosztásában. A leghelyesebbnek látszana azonban a kétféle elnevezés együttes használata.

A tervbe vett újabb kötetekben lehetőség lesz majd a fent említett hibák kijavítására, a hiányok pótlására, a hiányosságok kiküszöbölésére.

Az itt szóvá tett hiányosságok, természetesen, nem csökkentik ezeknek a színes és gazdag tartalmú köteteknek az értékét és jelentőségét. Ennek értelmében: nagyon hasznos, sok és sokféle tanulságot nyújtó kiadványként ajánljuk őket a szakemberek és a nagyközönség figyelmébe.

Mukič, Francek in Marija Kozar: Slovensko Porabje. Mohorjeva druzba. Celje, 1982. 127 l., Marija Kozar rajzaival (az első részben) és fényképekkel.

Zmaga Kumer

A *Mohorjeva druzba*, a legrégibb, 130 éve fönnálló szlovén könyvkiadó, amelyik egy naptáron kívül 4—5 könyvet is kiad évente tagjainak, néhány évvel ezelőtt elhatározta, hogy e könyvek között sorozatot indít egyes szlovén területek sokoldalú leírásaiból. Az ismertetett könyv ebben a sorozatban az ötödik. Mindkét szerző a szlovén Rába-vidékről, Porabjéből származik, kézenfekvő volt tehát számukra, hogy saját szorosabb szülőföldjüket mutassák be a nyilvánosságnak. Ezt kétféle módon tették meg.

A könyv F. Mukič elbeszélésével kezdődik, amelynek címe: *Poteptani češnjevi cvetovi* (Széttaposott cseresznyevirágok). A szerző egy család sorsát mutatja be, amelynek a Rába-vidéki viszonyokat kellene jellemeznie az első világháború előtt. Az apró telkeken, a kevéssé termékeny talajon az élet nehéz volt, az emberek küzködtek évről-évre és mégse jutottak többre. A következmény a kivándorlás volt. Az elbeszélésben szereplő fiatal Stefán is Amerikába utazik és feleségének követnie kellene őt. De mielőtt

az asszony elérné férjét, Stefan meghal. Az asszony anyagi eszközök nélkül, ahogyan ottmaradt egyedül, nem tudott hazautazni, néhány évig Amerikában maradt, amíg annyit meg tudott takarítani, hogy kiskorú gyerekeihez és öreg apósához visszatérhessen. Ez a történet, irodalmi szándék nélkül megírva, valójában csak keretül szolgál a szlovén Porabjében folyó népélet ábrázolásához. Apró falusi események elbeszélése idézi föl a hétköznapok munkáját és ünnepnapokon a szabadidő kihasználását, egyúttal azonban az emberek gondolkozásmódját, érzelmeit is és a falubeliek közt, valamint a szomszédokkal kialakult kétoldalú kapcsolatokat. A szöveg jelzi azokat a feszültségeket is, amelyek a szlovén népességnek az idegen állami hatóságok részéről történt nemzeti elnyomásból fakadtak.

A könyv második részét Kozár Mária írta, ez a vidék tárgyszerű ismertetése. Kezdi a földrajzi fekvéssel és Porabje igazgatási beosztásával, majd áttér a történelemre, ami itt a XII. századdal kezdődik. Akkor alapítottak ugyanis egy ciszterci kolostort a jelenlegi Szentgotthárd városában (szlovénül: Monošter, a latin monasterium-ból), ami magával hozta a környék betelepítését. Az első telepesek részben a Muraközből (Prekmurje) jöttek, részben Stájerországból, tehát a határos szlovén területekről. 8 falut alapítottak, amelyek ma is fönnállnak. Lakóik vagy a kolostor, vagy a magyar Baththyány család uradalmának lettek a jobbágyai. Ez a tény az életvitelt, a nyelvet, a gazdasági és társadalmi fejlődést olyan mértékben befolyásolta, hogy nyomai még ma is érzékelhetőek. A szerző részletesen beszámol a nyelvjárási irodalom kezdeteiről és a politikai eseményekről a XIX. századtól kezdve, amikor a nemzeti öntudat kialakulása megindult. Ezután a gazdasági helyzetet, a nyelvjárás jellemzőit és az iskolarendszert tárgyalja, bemutat olyan jelentős szlovéneket, akik Porabjében tevékenykedtek, vagy onnan származtak, majd a fejezetet az emberi életciklus és az esztendő szokásainak a leírásával zárja. A népdal szorosabban nincs figyelembe véve, csak a könyv első része idéz mellékesen néhány népdalszöveget és legvégül egy apokrif imádságot Krisztus szenvedéseiről. A népdalszövegek mellől hiányoznak a dallamok, aminek az a következménye, hogy helyenként a hangsúlyozás téves, vagyis a (prózában) kimondott szavakét követi és nem igazodik a versmértékhez és a zenei hangsúlyhoz. Bizonyára lett volna mondanivaló a hangszeres zenéről is, pl. a legnagyobb faluban, Felsőszölnökön (Gornji Senik) a falusi muszikálásnak nagy hagyománya van, e tekintetben Szakony falu (Sakalóvci) is jól ismert. Működik egy folklór csoport is, amelyik a helyi hagyományos táncokat ápolja, egy kórus pedig évek óta az énekléshez kedvet érző férfiakat és nőket egyesíti valamennyi faluból. Hiányoljuk a népi elbeszéléseknek legalább futólagos megemlítését. Egy terjedelmes, válogatott bibliográfia ad bepillantást a szlovén Rábavidék irodalmába. Üdvözölhetjük a szövegben használt tájszavak kis mutatóját is.

A szerzőknek bizonyára előírták a könyv terjedelmét és tekintettel kellett lenniük az egyszerű olvasókra is. Arra a körülményre gondolva azonban, hogy mind a ketten szakképzett néprajzkutatók, mégis sajnálatosnak találjuk, hogy a néprajzi vonatkozásokat igen elnagyoltan kezelték. Éppen a széles közönség számára lett volna érdekes és hasznos, ha részletesebb bepillantást kaphatnak a szlovén Porabje kicsiny vidékének gazdag népi hagyományaiba. Az alkalom kedvező volt, kár, hogy jobban nem használták ki.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1984. VIII. 30. — Terjedelem: 13,30 (A/5) ív
85.13649 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCV 1984 Nr. 3

Ismertetések — Book Reviews

Népzenekutatás — Ethnomusicology

Dobszay László: A siratóstílus dallamköre zenetörténetünkben és népzenénkben *(Maróthy János)*; — Népzene és zenetörténet IV. *(Rudasné Bajcsay Márta)*; — Pesovár Ferenc: Béres vagyok, béres. Fejér megyei népzene *(Paksa Katalin)*

Folklór és folkloristika — Folklor and Folkloristics

Sebestyén Ádám: Bukovinai székely népmesék III. *(Kovács Ágnes)*; — Tompek Lászlóné: Mesegyűjtemények analitikus bibliográfiája *(Kovács Ágnes)*

Nemzeti kisebbségek hagyományai — Cultural Traditions of National Minorities

A hazai román folklórgyűjtemény számai *(Domokos Sámuel)*; — Izvorul. Revistă de etnografie şi folclor 1982/1 *(Kovács Ágnes)*; — Krupa, András: Zvyky a povery z Vel'kého Bánhedeša *(Gyivicsán Anna)*; — Lami, Štefan: Rozprávky spod Pilíša *(Gyivicsán Anna)*; — Penavin Olga: Jugoszláviai magyar népmesék *(Banó István)*; — Mukič, Francek in Marija Kozar: Slovensko Porabje *(Zmaga Kumer)*

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest V., József nádor tér 1., 1900, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881).

Előfizetési díj egy évre: 100 Ft
1 szám ára: 25 Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 25 Ft
Előfizetés egy évre: 100 Ft

ISSN 0014—1798

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCV **1984** **3**

CONTENTS

The Ethnology of Europe — Ethnological Research in Europe

Martin, György: Peasant dance traditions and national dance types in East-Central-Europe, 16—19th century 353
Burke, Peter: Popular culture between history and ethnology 362
Čistov, Kirill V.: Tradition und Variabilität 374
Kisbán, Eszter: Sequences and periods of change in the history of European culinary customs. A sketch from the ethnologist's perspective 384
Troska, Gea: Die estnischen Dorfsiedlungen im 19. Jahrhundert 400
Mohrmann, Ruth-E.: Prospects and limitations of quantitative analysis in historical studies of urban popular culture. Three North-German case studies 429

Orientation — Surveys of Research Fields and Research Reports

Bjarne Stoklund: Danish peasants in the process of modernization: some notebooks and diaries from the period of land reform in late 18th and early 19th century 444
Szymański, Adam—Eugenius Kłosek—Mieczysław Trojan: Die materielle Kultur Polens in den ethnographischen Arbeiten der Periode zwischen 1969—1980 448
Rihtman-Auguštin, Dunja: Zagreb urban folklore — research, methodology, results 465
Kremenšek, Slavko and *Nives Sulič:* Research project „The way of life of the Slovenes in the 20th century" 472
Szabó, Mátyás: SAMDOK — A Swedish model for the ethnological investigation of contemporary society 475

History of Ethnography and Folklore

Miskolczy, Ambrus: Henri H. Stahl — a Rumanian sociologist-historian, a scholar of East-European folk-life 480

Book Reviews

(for a full list see p. 3 of the cover) 490

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCV. ÉVFOLYAM, 4. SZÁM

BUDAPEST 1984

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A szerkesztő bizottság tagjai
BODROGI TIBOR, K. CSILLÉRY KLÁRA DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KRÍZA ILDIKÓ, MARTIN GYÖRGY, TÁLASI ISTVÁN

A szerkesztő bizottság elnöke
BALASSA IVÁN

Szerkesztő
HOFER TAMÁS

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, 1055 Budapest V., Kossuth Lajos tér 12. Telefon: 326—340
Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

TARTALOM

Új tanulmányok Györffy István egyik témájához

Balogh István: Kertek Debrecen környékén a XVI—XVII. században. Adatok a kertek és kertes települések történetéhez (1 térképpel) 505
Orosz István: Településrend és a kertek típusai Tokaj-Hegyalja mezővárosaiban a XVII—XVIII. században (1 térképpel) 520
Bencsik János: Mindennapi élet a XVIII. századi Nánás szálláskertjein 541

Emlékezések Györffy Istvánra

Köpeczi Béla: Megnyitó beszéd a Györffy István emlékülésen 558
Kulcsár Kálmán: Györffy István és a paraszti társadalom kutatása 561
Benda Kálmán: Györffy István és a magyar történettudomány 567
Szabolcsi Miklós: Zárószó a Györffy István emlékülésen 572

Tanulmányok Györffy István pályaképéhez

Szilágyi Miklós: Györffy István tevékenysége a Néprajzi Múzeumban 577
Györffy István: Öt kutatási terv és jelentés (közreadja *Szilágyi Miklós*) 593
Kiss István: Visszaemlékezés a Táj- és Népkutató Központ kiállítására (6 képpel) 605

Ismertetések

(Részletes jegyzékünket lásd a borító 3. oldalán) 628

ETHNOGRAPHIA
MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA
XCV. * BUDAPEST 1984 * 4. SZÁM

ÚJ TANULMÁNYOK GYÖRFFY ISTVÁN EGYIK TÉMÁJÁHOZ*

Balogh István

Kertek Debrecen környékén a XVI—XVII. században

Adatok a kertek és kertes települések történetéhez

In honorem prof. Stephani Győrffy

I.

A közkeletű *kert* szavunk néprajzi vonatkozású és történeti időkben végbement funkcióváltozására és jelentésének alakulására bővebben GYÖRFFY István mutatott rá több tanulmányában. Kiemelte, hogy a korábbi századokban a kert (a latin nyelvű iratokban *hortus)* a földművelésben, a határhasználati rendben és az állattartásban sokféle jelentésben használatos és a magyarság egyik tipikus és jellemző településformájának meghatározó műszava lett[1].

A néprajzi irodalom azóta részletesen rendszerezte a funkció- és jelentésváltozatokat, a jelenlegi földrajzi elterjedésükben, az egész ország területéről, az eredet és rendeltetés tekintetében eltérő magyarázatokkal[2].

A kert fogalma mögött rejlő sokféle eltérő funkciót a mai néprajzi irodalom és kutatás földrajzilag egymástól messze eső tájakon írta le, pedig úgy tűnik, hogy a történeti időkben, a *kert* különféle rendeltetése egy szűkebb területen egymás mellett vagy egymást kiegészítve is fennállhatott, amint ezt az alábbi adatok a XVI—XVII. századra vonatkoztatva Debrecen belső településére, a települést körülvevő területre, a szűkebb értelemben vett határra és a környező — mintegy 50—60 km sugarú területre, topográfiailag is pontosan rögzíthető helyeken, a XVI—XVII. századi mezőváros települési, birtoklási és határhasználati rendszerébe beilleszthetően igazolják[3].

* Száz éve született GYÖRFFY István. Személyében az *Ethnographia* a magyar néprajz irányt szabó mestere s a professzor mellett egykori szerkesztője előtt is tiszteleg ez alkalommal. Az itt következő tanulmányok — egyetlen téma, a GYÖRFFY István által a néprajzi köztudatba beállított kertes települések példáján — érzékeltetni kívánják gondolatainak jelenlétét napjaink néprajzi és történeti kutatásában.

E tanulmányok közé készült FÉL Edit és HOFER Tamás *Tanyakertek és patrónus-kliens kapcsolatok Átányon* és KERESKÉNYI Miklós: *Nagykállói ólaskertek és szállások a XVII—XVIII. században* c. dolgozata is, azonban hely hiányában csak később fognak megjelenni. *(Szerk.)*

II.

Adattár

A legnagyobbrészt latin nyelvű bejegyzéseket időrendben, a kerteknek a város belső vagy külső határterületén való elhelyezkedése szerint általában kivonatos formában közöljük. Szó szerint csak az összefüggő és általában magyar nyelvű adatokat adjuk.

1. *Kert a lakótelken:*

1549. Kotha János házrészét „a curiával és a házhoz tartozó kerttel együtt", lekötötte Szijjártó Ágoston javára.
1554. ház és három malom *kerttel* együtt 200 ft 32 denár adósság fejében letiltva. (l.)
1554. ház és *kert* fele 89 ft adósság fejében lefoglalva. (l.)
1556. ház kerttel és *mezőn levő kúttal* 200 ft. adósság miatt letiltva (l.)
1556. háztelek *kertje Német uccában.* Az uccára kiskapu, a telek hátulján *konyha*, mellette *rózsakert* (rosetum). A telken áll a lakóház szobával és a kút. (l.)
1557. háztelek *kertjével.* (l.)
1571. háztelek, *a két szomszéd kertje között fekvő kerttel* (l.)
1575. a piacon (Theatrum) levő telek lakóházzal, pincével, „a pince hátsó faláig kerttel", kúttal. (l.)
1588/89. Báthori Zs. erdélyi fejedelem beiktató parancsából; a váradi káptalan jelentése 1589-ből: „E napon a káptalan Duskás Sárának bizonyos elromlott kastély hely (castelheli) mellett levő *sövénnyel kerített és szőlővel beültetett kertjének* Debrecen város Csapó utcájában (Czapowcza) levő szinhelyére kimentek". (l.)
1656. tanácsi határozat: „A Péterfia közin, *a Mester uccára menő közt, amely szőlős kertekből áll*", házaknak kívánják felbecsültetni (m.)
1657. tanácsi határozat: „a *Kasza közin levő kerteket*, noha megengedtetett, hogy felosztassanak házhelyeknek, mindazonáltal kinyitás után kell böcsülni" (m.)[4]

2. *Kertek a lakótelken (városon) kívül,*
a.) *bizonytalan rendeltetésű kert*

1549. Csonka Máté tiltakozik, hogy Calistus Sebestyén egy hold földet a *Csemete kert* környékén elcserélt.
1553. a magistratus megengedi, hogy Jakocs János „a Boldogfalva végén elhányatott vagy szétdúlt (hortum dissipatum) kertet megépítse és besövényezze, míg a város népe vissza nem költözik" (l.)

[1] Először 1910-ben említette *szálláskert*-ként *A nagykun tanya* c. dolgozatában (Györffy István 1910. Második kiadása: Györffy István 1942. 114.). Mint egy településtípus meghatározó jellegzetessége jelenik meg *Az alföldi kertes városok* (1926) c. tanulmányában, részletesen ismertetve a *Hajdúböszörmény települése* (1926), valamint a *Nyíregyháza és Debrecen településformája* (1929) dolgozatában (Györffy István 1942. 162, 167—168, 202—203, 234.). — A magyarság településrendszerében elfoglalt helyét kifejtette a *Magyar tanya* (1937) és *Az Alföld településformái* (é. n.) c. tanulmányában, amelyek második kiadása a Magyar falu — magyar ház c. gyűjteményes kötetben jelent meg (Györffy István 1943. 58—68, 91—108., valamint *A magyarság néprajza* 2. kötet 230—231.).

[2] A vonatkozó irodalom felsorolva (Bárth János és Kósa László által írott) címszavak alatt a *Magyar Néprajzi Lexikon.* III. kötet 172; IV. kötet 155, 538; V. kötet 26. (kert, pajtás-, szállás-, szérűskert).

[3] Tanulmányunk forrásául Debrecen 1547 évvel kezdődő magisztrátusi jegyzőkönyveinek bejegyzései és iratai szolgáltak (Hajdú-Bihar megye levéltára [HBMlt] IV. A. 1011/a. sz. fond). — A jegyzőkönyvek 1547—1555. közti bejegyzései nyomtatásban is megjelentek (Balogh István és Komoróczy György 1979—1983). A megjelölt évekből való adatokat a levéltárban levő jegyzőkönyvek levéltári jelzete, kötet- és lapszáma szerint közöljük.

[4] HBmlt. IV. A. 1011/a. Muo. 49; IV. A. 1011/a. 1. k. 145, 490, 573, 657, 662, 712. oldal; 3. k. 82, 589. o.; Muo. 53. sz. (régi 48.); 14. k. 121, 129. o.

1554. Paksi Péter eladja a Varga uccában (vicus Sutorum) levő házát két malmával és a Szent Miklós utca végén levő egyik kertjével együtt (cum uno horto in fine platee Sancti Nicolai) 168 forintért.
1555. Deák (Literatus) Miklósnak a Szent Miklós utca végén levő kertjét (hortum in fine platee Sancti Nicolai) adósság fejében letiltják.
1565. Borbély Jánost Garainé asszony eltiltotta a Szent Miklós ucca végén levő kertje végének megépítésétől és magáévá tételétől. A magistratus úgy határozott, hogy az említett asszonynak ahhoz semmi köze, mert Borbély Benedek azt mint saját örökségét birtokolja „az a kert neki van itélve, az itélet szerint ahhoz a kerthez az asszonynak semmi joga nincs". (l.)
1568. Karacs János a város újonnan épített kútja körül, több más *kerttől mostanában elhatárolt kertjéből a* Hatvan ucca végén egy 20 lépésnyi darabot (ex terra horti sui . . . in platea Hathwan circa cisternam oppidi noviter inventam ex multis hortibus noviter limitata) 20 forintért eladott.
1568. Szabó János, Nyírő János háza mellett a Német utca vége táján fekvő *kertet* (hortum illum circa finem platee Nemeth wcza) a magáénak állítja.
1571. Kovács Gergely Kalmár János kertje közelében egy *kertet* Várad utca végén (in fine platee Warad wcza unum hortum prope hortum Johannis Kalmar) 25 forintra becsültetett. (l.)
1571. Szűcs Ambrus az Új utcában levő házát elcserélte Szabó Bona özvegye Fazekas György kertje szomszédságában Szent Miklós utca végén (in platea Zenth Miklós wcza in vicinitatibus horti Georgii Fazekas) levő házáért. (l.)
1693. tanácsi határozat: „A tiszteletes tanács revidiálván . . . a Mester uccai kapukon kívül ujonnan épített kerteket", hat polgárét meghagyta, „a többit pedig elrontani és elrontatni parancsolta". (m.)
1700. tanácsi határozat: „Ujabb kertek fogása a város kapuin kívül nem engedtetik. Akik árkokat ástanak, azok vonattassanak bé". (m.)[5]

b.) *szőlős- és gyümölcsös kert*

1555. boldogfalvai Szabó Andrásnak a törvény nem engedte meg, „hogy a fákat abból a kertből elvigye, mivel azok a város földjén vannak, a házat a puszta földre építették." (l.)
1555. Réz Mihály özvegye „*kertjét, azaz gyümölcsösét* ucca végén" (hortum sen pomerium fructiferum in fine Sancti Nicolai) eladta. (l.)
1571. Jász Balázs, Sárospatakra való deák összes javait „nevezetesen pedig a Szent Miklós utca végén levő *szőlőskertjét* (hortum viniferum) és egyéb követeléseit kezesség mellett leköti. (l.)
1571. János deák Ferenc deáknak a Szent Miklós utca végén levő *szőlőskertjét* (hortum vitiferum) leköti Méliusz Péter özvegyének, férjétől felvett 100 forint adóssága fejében. (l.)
1575. Néhai Kun György özvegye két megnevezett szomszédja között levő szőlőjét „*a debreceni szőlőhegyen, avagy kertben*, a Tócó vizállás mellett" eladta. (l.)
1575. Baranyai Péter a Szent Miklós utcában levő házát és „ugyanazon ucca végén fekvő *gyümölcsös kertjét*" (hortum fructiferum) adóssága fejében lekötötte. (l.)
1575. Néhai Tóth Gergely özvegye, e város lakója egy házat „*szőlős kertjével* a Szent Miklós ucca végén, észak felől az országut, dél felől Csaplár Imre szomszédságában" (cum horto vitifero in fine platee Zenth Miklós wcza . . . in vicinitatibus ab aquilone vie publice, a meridie vero Emerici Csaplar) eladta. (l.)
1588. Nagy Jakab eladja a Szijjártó János és Juhász György kertjei között fekvő *szőlővel beültetett* (hortum vitibus consitum in vico Nemeth) Német utcában levő *kertjét* Kalácssütő Andrásnak. (l.)
1588. Gyursa Lukács özvegye Szent Miklós utca külső részén, Kádas Sebestyén és Tibok Lukács kertje között „*szőlővel beültetett* és *megforgatott kertjét*" (hortum vitibus consitum et pastinatum) eladta Nagy Péternek. (l.)
1647. pusztakert bevallás: Liszkai Ungvári Mihály a tanács előtt kijelentette, hogy „a Tócó nevű viz mellett levő bizonyos puszta kertjét a Szent Miklós uccai kapun át

[5] HBmlt. IV. A. 1011/a. 1. k. 132, 474, 491, 571. o.; 2. k. 230, 257. o.; 3. k. 179, 183. o.; 23. k. 15. o.; 24. k. 677. o.

menet keletről Kápolnási János országút melletti kertje, délfelől pedig az országút mellett elpusztult kert két földje" között eladja. (l.)

1670. tanács határozata: „Mester *uccán kivül szőlőskertet* kell mutatni". (m.)

1671. tanács határozata: „A Csemetén kivül levő kertet el kell osztani, egy forint és ötven pénzt kell exigálni (beszedni), esztendő leforgása alatt ki nem építi, tőle elvétessék, aki complárkodik (üzérkedik) vele, az ára a város számára fordítassék". (m.)

1695. tanács határozata: „A Csemete és Mester uccákon kivül a város hire és akaratja nélkül felfogott, hat darabban levő kertek *nyilas* számára redigáltatván (felméretvén) egy-egy nyilastól rendeltetett, hogy aki birni akarja fizesse le a Ft. 2//50. (2 forint 50 denárt)". (m.)

1701. tanács határozata: "Az Anna uccai sorompón kivül levő két kert, hogy conjugáltassék (egybe-szakasztassék) egy pásztorság alatt légyen, végeztetik". (m.)

1720. kamarai bizottság vizsgálata iratából: (A debreceniek) „azt vallják, hogy *szőlőhegyük* nincsen, hanem csak a polgári háztelekhez tartozó *szőlőskertjeik* vannak, amelyek szemmérték szerint 2000 kapára rughatnak". (A kapa általában 250 □-öl.) (l.)[6]

c.) *szérűs-, majorkert*

1587. A váradi káptalan jelentése Báthori Zsigmond fejedelem számára, amely szerint Csukath Lénárt, a bajomi vár prefektusa a piacon (in Theatro) levő házát, telkével és minden tartozékával, „a másik, azaz majorházával a Német ucca vége nevű helyen (altera domo seu allodiali in vico ejusdem oppidi Nemeth wcza wege apellato) eladta Debrecen városának 2300 forintért. (l.)

1641. tanács határozata a Péterfia-utcai kapitányok kérésére, az utca lakói javára: „hogy mind kivül, mind belől elrontsák a város árkához ragasztott *kerteket* és egyéb épületeket, és egy szekérutat hagyjanak, mert alloquin (másképpen) sem engedtetik meg, sőt mind kivül, s belül elvonatjuk". (m.)

1656. die 2-da Aprilis (április 2. napján) 11 és 12 óra között fényes nappal tüz támada a Kiscsapó (ma Rákóczi) utcában, amelyek miatt sok *házak* és *majorkertek takarmányostul* megégtenek.

Ugyanazon a napon „3 óra tájban a Varga uccában (ma is az) támadt tűz" . . . Burgundia, Csapó, Szappanos, Olajos, Kiscsapó (ma is ugyanaz, továbbá Meszena és Rákóczi) utcákat „a város keritésével, szép rakott kertekkel együtt, két óra alatt porrá, hamuvá teszi . . . a város keritésén kivül is sok *major kertek* és házak égének". (m.)

1665. A tanács ítélete a szőlősgazdák és konyári Szőcs István közötti vitában: „A szőlőskertekben nem leszen szabad senkinek *életet rakni*. Az szerint k. Sz. Í. ha mostan oda rakta, annak utána ne cselekedje és az szalmáját onnan elhordassa". (m.).

1681. a tanács határozata: A Boldogfalva és Szent Anna utca között való „*szőlőskertek között* valami *szürüskertek*, amelyek nem kicsiny károkra voltanak a szőlőskertekben való veteményeknek és gyümölcsösöknek, elosztatnak *nyilas* számra, amely áll 12 lépésből a széle, flor 2. (2 forint) adták". (m.)

1695. tanács határozata: „A Hatvan uccai kapun kivül való *szürüskertekből* csinált *szőlőskertek* is taxa alá vettetnek, mint a többi". (m.)

1696. tanács határozata: „A fótos disznóknak általában a *város körül való kertek között* való jártatása sok alkalmatlanságot szerezvén, ennek utána ne legyen szabad senkinek disznait ott járatni". (m.)[7]

d.) *zöldséges kert*

1731. tanács határozata: „hogy a Mester utcai kisajtó előtt jobb oldalon az árok melletti föld *zöldséges kertnek* (pro horto viridario) 3 forint taxa mellett nyilasonként, olya n mérték szerint, mint a szomszédos kert, felosztassék." (l.)[8]

[6] HBmlt. IV. A. 1011/a. 1. k. 592, 627. o.; 2. k. 109. o.; 3. k. 153, 406, 554, 563, 621. o.; 4. k. 155—156. o.; 12. k. 156. o.; 17. k. 844. o.; 18. k. 37. o.; 23. k. 257. o.; 25. k. 121. o.; Szabolcs-Szatmár megye levéltára [SzSzmlt] IV. A. 7/a. 1. k. 1720. összeírás.

[7] HBmlt. IV. A. 1011/a. 10. k. 667. o.; Barta Boldizsár: *Rövid chronica*. Debrecen 1661. 12, 190.; HBmlt. IV. A. 1011/a. 16. k. 1510.; *Történelmi Tár* (TT.) 1910: 630.; HBmlt. IV. A. 1011/a. 23. k. 262, 415. o.

[8] HBmlt. IV. A. 1010/a. 33. k. 304. o.

e.) *temetőkert*

1572. Méliusz Péter sírhelye: „a *temető kertben* (in horto sepulture) a nagyobb domb alá sirhalom alá temettetett." (l.).[9]

f.) *lakott kert*

1555. Ember Mihály lekötötte két kezese javára 40 frt-ért „*kertjét* a Szent Miklós utca végén". (l.).
1565. Ember Mihály kijelenti „hogy az evégett kiküldött polgárok a Szent Miklós ucca végén levő kertje földjének — *amelyen néhány jobbágy telek van* — az árát, *21 házzal és a telkekkel* együtt 60 forintra becsülték". (l.)
1565. Ember Mihály kijelentette, hogy a 21 házat és telket használó jobbágyok kérésére 15 forintot elengedett, őt 45 forinttal kielégítették, ettől kezdve azokat a földek *békés bírásában meghagyja.*[10]

g.) *ólaskert*

1618. tanúvallatás Boldogfalva állapotáról: „Tudom azt, hogy a külső boldogfalvai kert a förtő szélére mönt, jó szilvás, gyümölcsös, veteményes kertek voltanak. Végtére, hogy a falu is kezdett pusztulni, a kertek is ugy pusztultanak el." (Takaró János, 46 éves.)

„Tudom azt is, hogy a külső boldogfalviak, *az árkon kivül gyümölcsös kertöket, veteményes kertöket, istállókat birtanak*". (Horgas András, 80 éves).

„Minthogy elein ez a *Külső Boldogfalva keritésben nem volt*, kertök szintén a sárig nyultanak" . . .

„Minthogy az *békességes időben árok nem volt a falu körül*, a kertek hosszan nyultak ki, *az istállókat a házhoz közelebb csinálták, mert tágasabb volt az udvar.* Annyi ember akkor nem lakott itt, *hanem csak akkor csinálták az istállókat kivül az árokparton*, mióta árokkal kerülték be a falut". (Törő Márton 50 éves).

„Akkor időben, minthogy *tágos udvarok volták Külső Boldogfalvában, istállókat oda hátra nem csináltak*, hanem szál karó kertek, jó sövényes kertök voltak. Azt is tudom, hogy kivül ezön az árkon, egy csoportban egy néhány apró házacska vala, az is Külső Boldogfalvához való volt, Kis-kassának hitták". (Bagics István 63 éves.) (l.)[11]

h.) *szállás- vagy majorkert a határban*

1555. Vincze Balázs kijelentette, hogy őt atyja a ménesbeli lovakból, az ökrökből, a sertésekből, az ezüst neműekből kielégítette és az atyai részét neki kiadta, „kivéve a házat, a malmot és a *mezőn levő majort* (excepta domo, molendino et allodio in campo existenti), valamint a házberendezést és a *kaszált árpát* (ordeo falcato). Ezekért apja haláláig nem fog pereskedni, sem a mostoha anyjával, sem annak kicsiny fiaival. (l.)
1556. Szántó Balázs özvegye és örökösei Szántó B. javain megosztoznak, „*kivéve a házat és a mezőn levő majorkertet, azaz a szállást*" (excepta domo et horto allodiali in campo existenti vero zallas). (l.)
1556. Hartyáni Imre házát, *a kerttel és a mezőn levő kúttal* 200 ft miatt letiltják. (l.)
1569. Mészáros Imre, Balázs és István testvéri módon megosztoznak 102 barmon, 21 lovon, 25 ezüst forinton és 2 kelyhen: „Balázs és István a háztelken levő szárazmalmot (arida mola) Imrének átadták használatra. A ház, a gyümölcsöskert, (hortus fructiferus) a *mezei szállás* (hospicium campestre) a vetések és az élelem közös haszonra marad, erről egymás között így határoztak . . . " (l.)
1568. „Keresztes Imre szolgája, Szabó János, Kis Mihály szolgáló leányát, annak *mezei szállásán* (in campo in hospicio) megerőszakolta" a leány ezért megfogatta, a szolga igérte, hogy kezesek jótállása mellett feleségül veszi. (l.)

[9] HBmlt. IV. A. 1011/a. 3. k. 328. o.
[10] HBmlt. IV. A. 1011/a. 1. k. 496. o.; 2. k. 79, 82. o.
[11] HBmlt. IV. A. 1021. 1. doboz. Szepesi ir. 1618. tanúvallatás.

1647. „Az elmult pünkösd tájban, mikor az alperes szekerese volt, a szepesi, a pércsi és a sárándi földek határai között, a *szállások* táján ... lappangott". (m.)[12]

i.) *pusztai kert és kút*

1574. tanúvallatás Zám határjárásáról:
„Tudom, hogy Cibak Imre idejében († 1534) járták Zám határát" ... „a Kenderátó halmon kezdték, onnan igenesen mentek fel északra *az Nagy Pál kerte* mellől Kolcs felé mentenek ..." (Varró Bereck füredi lakos).
„Ott penig a Kenderátó halma mellett Kolcs felől [tartottam juhaimat] ... Az zámi Kun Urbannak *kerte vala*, azt a ladányi ispánok elhordattanak vele". „Immár emlékezem, kerezteskor [1514] vala". (Bacsó Gergely poroszlói juhosgazda.)
„A Kenderátó halmán belől, Kolcs felől *atyámnak kuta* vala, amely kut atyám halála után reám marada, az kut mellett tartottam mindenféle marhámat". (Bíró Benedek, Bíró Gáspár fia, nádudvari lakos.)
„Én Bíró Gáspár szolgája voltam és az ő kutáig marháival szabadon jártam ... Továbbá az Zámi Kun Urbánnak a Kenderátó halmánál *kerte vala*, én is oda jártam Bíró Gáspár *kutáról*" (Babos Mihály nádudvari lakos). (m.)[13]

j.) *köles-, tengeri-, búzás-, dinnyéskert*

1647. tanács határozata a Mester-utcai lakosok és az ottani kapitányok közötti perben: „A régiség révén begyökeresedett szokás volt, valahányszor vetés céljára földet osztottak, mindenki gondoskodott a neki jutott rész árkáról, a tekintetes bíró úr, a tisztelendő lelkipásztor urak és a város jegyzője kivételével. Ezek, ha földet váltottak maguknak, ettől mentesek voltak. Ebben az ügyben tehát hasonló eljárást kell követni, a fent nevezett urak kivételével mindenki gondoskodjék az árokról az egész közönség javára, hozzátéve mégis, hogyha az említett kivételezettek a nekik juttatott részt másnak engedik át, az aki kezénél tartja, az gondoskodjék róla". (l.).
1671. Denuo concludáltatott (továbbá elrendeltetett): „*az mely kerteket* az alsó és felső járásról elrontottak, azok helyekbe más földek adattassanak". (m.)
1681. jan. 17. (Debreceni diarium) „Eodem die (ezen a napon) a *macsi folyónál való kertekben* a böszörményi laboncok az árpát magokkal a szegényemberekkel csépeltették el és sákokban elviszik. Nagy tolvajság!" (m.)
1694. tanácsi határozat: „*A szepesi telek körül való régi kerteknek* tovább való szántása meg nem engedtetik. Aki szánt, eltapostassék, azonkivül kik okai voltanak, 12 forinttal megbüntettessenek". (m.)
1696. tanácsi határozat: „A *szepesi praediomon való kertek*, alsó járásáról egészen, *a Tóczó mellett való kertek* is a felsőről *nyomássá* hagyattassanak". (m.)
1699. tanácsi határozat: „A szegényebb lakosok kedvekért, akik messze nem tudnak szántani menni, a földinspectorok a közel való kerteket perlustrálják (szemléljék meg) és *kölesnek* való földet válasszanak". (m.)
1699. büntető per: „Báthori Szabó Jánosné a németekkel ivott, részegeskedett, *a kertekre, a tengeri buzába járt* ..." (m.)
(m.)
1710. tanácsi határozat: „*Buzás kerteknek* való föld keresésére becsületes emberek deputáltatnak mind két járásra" ... (m.)
1715. tanácsi határozat a mezőinspectorok jelentésére: *A kerti földek* felosztása alkalmából: „Végeztetik, a jövő szerdán elosztassék, többet két nyilasnál egy-egy embernek nem adván ... Ez pedig inkább a szegény embereknek és mesterembereknek kedvekért leszen, kik messze nem mehetnek ... Minden ember a héten a kertit megszántsa". (m.)
1717. tanácsi határozat: „*A kertbeli vetésektől* sem dézsma (tized), sem nona (kilenced) ne vettessék, azért meg kell hirdetni, szabadosan hordhatják haza és takarhatják életjeiket, kiknek rajtok vetések vadnak". (m.)

[12] HBmlt. IV. A. 1011/a. 1. k. 625, 654, 657. o.; 2. k. 109, 272, 309. o.
[13] HBmlt. IV. A. 1021. IV/f. 71. sz. Zámi ir.

1720. tanácsi határozat: „Mind alsó, mind felső járásbelieknek, *tengeri-*, *buzás-*, és *dinnyés kertek* szakasztassanak ujólag. Már azon is *hét esztendő eltelvén, nyomásnak fordittasson*". (m.)

1720. tanácsi határozat: „A Tócón kivül *a régi nyugott kertföldek* az alsó és felső járások között a város népének elosztassanak. Két dülő egyre redukáltatván (összeszakasztatván), legfeljebb az érdemesebb tereh viselő gazdáknak 3 nyilas adassék". (m.)[1]

III.

Eredmények

A közölt adatokból világosan kitűnik, hogy a XVI. század közepétől az 1720-as évekig egy földrajzilag jól elhatárolható, birtoklás tekintetében azonos jellegű, a mezőváros lakói használatában levő területen és a külső határon a „kert" szó és fogalom a közhasználatúnál jóval több jelentésben volt járatos.

A jelentés- és funkcióváltozatok helyes értékeléséhez azonban csak akkor jutunk el, ha részletesen szemügyre vesszük Debrecen XVI—XVIII. századi topográfiáját és határhasználati rendjét, amely éppen ebben a korszakban rögzítődött meg, a XIX. század végéig fennálló érvénnyel. A város belső területének településformája, az utcahálózat, a lakótelkek elrendeződése a XVI. század elejére már kialakult. A határhasználati rend pedig a mezőváros akkori gazdasági szervezetének (céhes iparos, kereskedő, fuvarozó és állattartó tőzsérkedés) megfelelően inkább a nagyarányú külső legelőkön folytatott állattartáshoz, mint a földműveléshez igazodott.

A települési szerkezetet az északról délre tartó főutcából (Piac, latinul Theatrum) kifelé futó — és máig meglevő nyolc nagyobb utca: (az óramutató járása szerint haladva észak felől kezdően) Csapó, Cegléd, Szent Anna kelet felé; Szent Miklós, Német, Hatvan, Kismester nyugat felé, valamint a főtengellyel párhuzamosan észak felé futó Nagymester utca határozták meg. Az egyes utcákon a lakóházak széles, tekintélyes méretű (néhány esetben egy kat. holdat is meghaladó) szalagtelkeken állottak, általában a telkek elején, az utcákra kiépítve. E telkek lábjában, a hosszú szalagtelkek végén már a XV. században a főutcákkal párhuzamosan új utcákat nyitottak, amelyeket a régiektől „új" vagy „kis" melléknévvel különböztettek meg (Új utca, Kiscsapó, Kishatvan, Kispéterfia).

De még így is nagy beépítetlen telkek maradtak a lakóházak között és ezek szőlős- és gyümölcsöskertekkel voltak betelepítve (vö. Adattár 1554—1657. II/1.). E kertek jellege nem szorul magyarázatra, ezek a lakótelkek tartozékai voltak, a szó igazi értelmében kertek, amelyeket a tanács közhatározattal — ha szükség van rá — kisajátíthat, a birtokosokat becsü útján kártalanítja.

Debrecen belső területe, a beépített rész nem volt sem fallal, sem sánccal körülvéve, mint mezőváros nem is lehetett kerített hely. A felkerítés árokkal, sövénnyel, az árkokon a főutcák torkolatában kapukkal és őrzőházakkal a XVII. században következett be — feltehetően az 1594. évi „nagy futás" után — 1606-ban már kész az árok, a tövisgarádja és állanak a kapuk.[15]

[14] HBmlt. IV. A. 1011/a. 12. k. 99.; 18. k. 1671, 1740.; TT. 1910. 63; HBmlt. IV. A. 1011/a. 23. k. 113, 443.; 24. k. 455—456, 547.; 28. k. 595, 690.; 29. k. 156.; 30. k. 131—132, 135. o.

[15] HBmlt. IV. A. 1011/a. 3. k. 113. o.

Az árkot és a kerítést 1693-ig a szükségeshez képest hol tágabban, hol beljebb vonták meg. A város közvetlen szomszédságában, a Várad utcai kapun kívül, de a város házaitól némi távolságban, puszta föld által elválasztottan állott egy kis középkori templomos falu, *Boldogasszonyfalva*, ez időben már rövidebben Boldogfalva néven emlegetve, több kisebb nemesi birtokos kezén. Ennek egy részét vagy a mezőváros lakói, vagy valamelyik földesura valamikor megszerezték, és ezt a részt Belsőboldogfalva néven belül vették a város árkán és ettől kezdve ez külön utcája volt Debrecennek, a lakóterület délkeleti oldalán (ma a vasúti felüljáró és a villanytelep áll a helyén).

A földesúri birtokban maradt falucskát vették körül árokkal a lakói (valószínűleg a XVI. század végén) és az addig lakótelkekhez tartozó és vízállásos lapályra nyúló kerteken — az 1618. évi tanúvallatás szerint — így építették fel az árok külső oldalán az istállókat, ólakat szűkebbre vonván a lakótelkeket. Ez esetben pontosan megállapítható egy ólas-kertes településszerkezet létrejöttének ideje és indoka is (vö. Adattár II. 2/g. 1618). A debreceni jegyzőkönyv szerint a Külső-Boldogfalva 1657-ben, a Szejdi járás után „magában elpusztult". Lakóit még egy ideig földesurai számon tartották Debrecenben, a kertek helyén vagy azok mellett a XVII. század végén keletkezett a későbbi Boldogfalvi szőlőskert.[16]

Az azonban kétségtelen, hogy a város beépített területén kívül álló kertek közül a legkorábbiak a Szent Miklós utca végén említettek voltak. Ha az egyik utalásnak hinni lehet (vö. Adattár II/2. b. 1575), akkor ezek a közvetlenül beépített lakótelkek mellett sorakoztak bizonyos rend szerint (vö. Adattár II/2. b. 1583). De ugyanilyen régi lehetett a város déli házsorai és a szomszéd Boldogfalva közötti térségen (a város földjén) épített ház körül telepített gyümölcsöskert is (vö. Adattár II/2. b. 1555).

Az 1565-ben két ízben is említett kertnek — amelyen 21 jobbágyház állott —, és amely egy évtizeddel előbb 40 forintra lett becsülve, s a tulajdonosa *„örök tulajdonul"* átengedett az ott lakóknak — szőlőskert mivolta kétséges — ez lehetett szérűskert is. Csak annyi bizonyos, hogy ez is a Szent Miklós utca végén állott, talán szorosan csatlakozva a lakótelkekhez és később be is tagolódott a városba (vö. Adattár II/2. f. 1555, 1565).

A későbbi években — de még mindig a XVI. század közepe táján — esetleg egy évtizeddel utóbb jöttek létre ugyancsak a város nyugati oldalán — a Tócó vize mellett és a Német (ma Széchenyi) utca végén a szőlőskertek (vö. Adattár II/2. b. 1575, 1588), meg kell azonban jegyeznünk, hogy ezen a tájon 1587-ben *majorházat*, következésképpen egy évszázaddal később itt major- és szérűskerteket is említenek (vö. Adattár II/2. c. 1587, 1695).

A város nyugati oldalán, a Tócó halászó vizére lejtő lösszel fedett halmos terület volt, igen valószínű, hogy ekkor is mint később még két évszázad múltán, a ház körüli állatok belső legelőjének használták. Birtokjogilag nemigen lehettek — az 1720-ban keletkezett jelentéssel ellentétben — a városi háztelek birtoklásával és tulajdonával összekapcsolva (vö. Adattár II/2. b. 1720), mert a XVI. és XVII. században attól függetlenül adják és veszik őket. Lehet, hogy az első kertek első foglalás révén keletkeztek, de kezdettől fogva a magisztrátus tudtával, később pedig annak rendelkezése szerint (vö. Adattár II/2. a. 1553).

[16] HBmlt. IV. A. 1011/a. 12. sz. 307. o. „1657. — 1.^{a} Decembris. Boldogfalva magában elpusztult" — Zoltai Lajos é. n. 643.

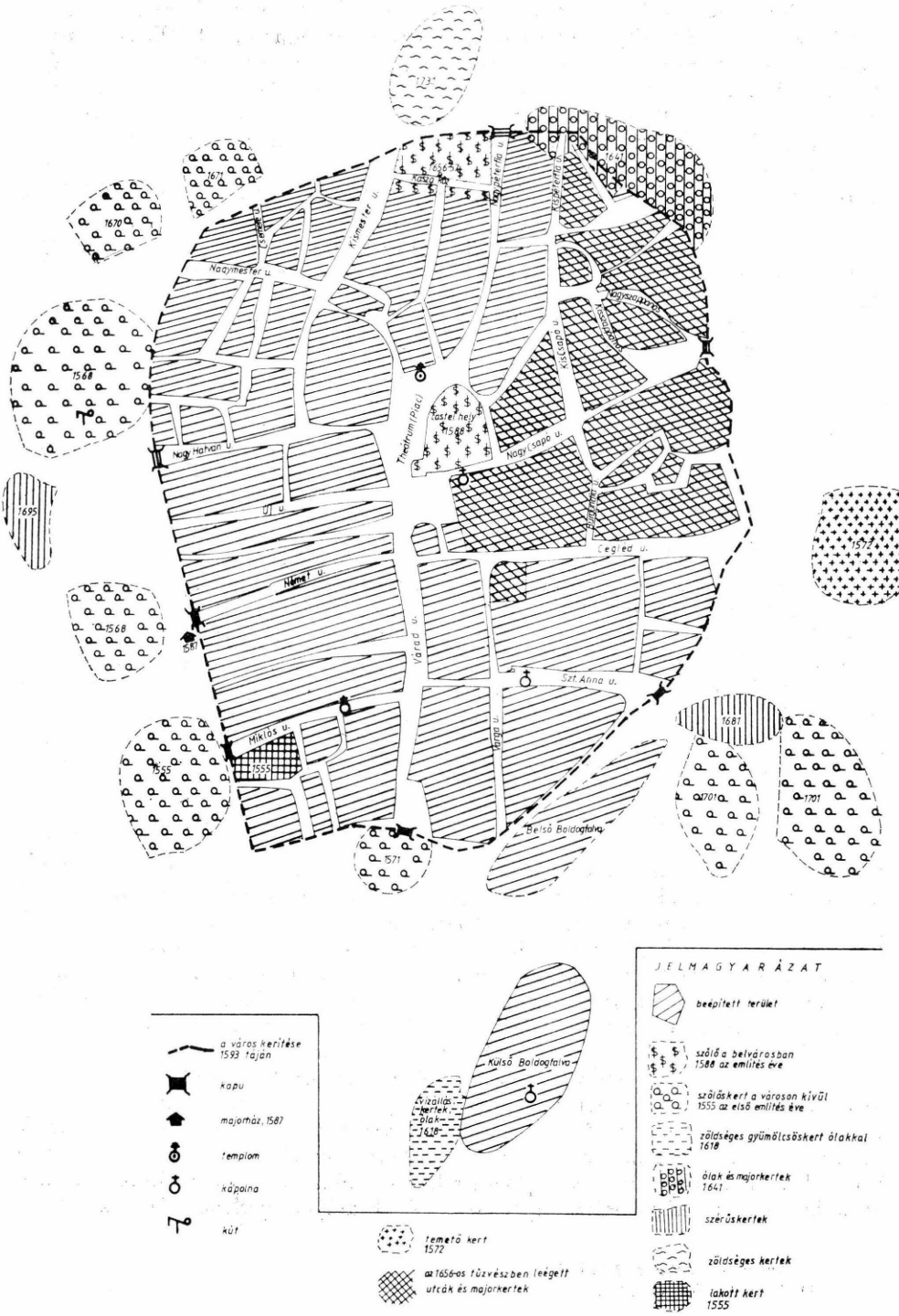
1671
1670
1568
1695
1568
1581
1555
1555
1571
1687
1701
1701
1572
Nagyhegyes u.
Nagyhatvan u.
Ujsor u.
Nagyhatvan u.
Nagyerdő u.
Kassai u.
Kassai u.
Kassai

A XVII. században már bizonyosan a magisztrátus rendelkezik az újabb kertföldek felosztásáról, a kertek területének nagyságáról, sőt felkerítéséről is. Az első kerti rendtartások is a tanács kezdeményezésére jöttek létre még a XVII. században (vö. Adattár II/2. c. 1670, 1671, 1695, 1701). A Mester és Hatvan utcák között, majd a város délkeleti oldalán a Szent Anna utca végén (a későbbi Homokkert) már szőlőskertként alakult meg, vagy szénáskertből vált szőlőskertté. A kettős funkció sokáig élhetett, a XVII. század utolsó harmadában azonban láthatóan elvált egymástól (vö. Adattár II/2. c. 1665, 1681, 1695).

A város körüli kerteket tárgyalva végül rá kell térnünk a *szérűs-* és *majorkertek* kérdésére, amely GYÖRFFY István szerint Debrecen településtopográfiájára is reányomta bélyegét.[17]

GYÖRFFY István megállapítását későbbi, XVII. századi adatokra alapította. Az itt közölt adatoknál korábbira nem is hivatkozhatott volna, mert ilyenek a most ismert forrásokban nincsenek. A város utcahálózata és telekrendje, mint fentebb mondottuk, már a XV. század végén kialakult. A XVII. század utolsó évtizedében, a várost körítő árok és sánc megépítése után az árok mentén *kívül* és *belül* egyaránt építettek *szérűskerteket* és ezekben ólak is állhattak (vö. Adattár II/2. c. 1641, 1656, 1684, 1695), de ezek léte a településforma alakulására már nem volt hatással.

A szénáskertekben az ólak létére is két bizonytalanul fogalmazott adat utal (vö. Adattár II/2. c. 1641, 1656).

A szérűs- és szőlőskertek, valamint az 1696-ban kiosztott zöldséges kert (volt Libakert, ma magas házakkal beépítve) nem alkottak teljesen zárt övezetet, köztük sok terület maradt szabadon, sertés-, liba-, borjúlegelőnek. Ezekről tiltották ki a sertéseket 1696-ban (vö. Adattár II/2. c—d. 1696.).

A beépített lakóterületen kívül volt még egy fajta kert, a *temetőkert* (vö. II/2. e. 1572). Keletkezését a reformációnak köszönheti, mert annak teljes uralomra jutásáig, a temetkezés a mai Nagytemplom elődje, a Szent András templom kerítésében, a *cinteremben* történt. Ezt a temetőt a XIX. század közepe táján hagyták el, a helyén ma bérházak állanak (Dobozi u.).

A XVII. század utolsó évtizedében még változatlanul állott és pontosan megállapítható a XVI—XVII. század folyamán kialakult állapot. „A kertek közötti földeket nem szántják, hanem a fejőstehén- és borjúcsordák, valamint a külső helyekről a heti- és országos vásárokra idejövők részére legelőnek tartják fent — régi szokás szerint. A föld, ahol ezek a kertek fekszenek, kopár homokdombokból áll, természettől fogva terméketlen, még libalegelőnek is alkalmatlan fű nő rajta, művelésre nem alkalmas. Folytonos ásás és trágyázás révén, petrezselyem, hagyma és saláta termesztésére, valamint gyümölcsfákkal vegyesen szőlőültetésre használják ..." Némely kisebb és szántásra alkalmas részét kivéve — ezt ugyanis a városhoz való közelsége miatt —, dinnye-, kukorica- és tökvetés céljaira művelik *„de mindig árokkal körülvéve,* ezt is *kert* névvel illetik" ... „Ámbátor a törökök idejében, mikor a tolvajoktól való félelem miatt a távolabbi földekre nem merészkedtünk kimenni, néhanapján valamiféle gabonával is bevetettük" ... „De még ennél is fontosabb, hogy azokon a helyeken, ahol most valójában a kertek állanak, egykor házak voltak és az idők viszontagságai miatt elpusztult házak helyén épültek a kertek."[18]

[17] GYÖRFFY István 1929. 1—21.
[18] HBmlt. IV. A. 23. k. 248. o.

A leírás csak részben fedi a valóságot, ami érthető, mert az 1695-ben kelt emlékirat a váradi püspök bordézsma követelésének elhárítására keletkezett. A püspök ezeket dézsmaköteles, földesúri birtokon álló kerteknek nyilvánította, a magisztrátus pedig bebizonyította, hogy a kertek mindig a város örökös birtokán állottak. A Boldogfalva helyén vagy annak közelében létesített kert valójában a falu házhelyein vagy kertjei felett állott. A többi kert sem szőlőhegy, hanem a várost körülvevő belső legelőből, árokkal, sövénnyel elkerített, szőlővel vegyes gyümölcsös, zöldséges terület. A parcellák felett a mindenkori birtokosok a szokásjog által előírt módon rendelkezhettek. Elidegenítés előtt a szokásjog a két szomszéd *megkínálását* kívánta meg.

Van azonban az emlékiratnak egy passzusa, amely a gabonavetésnek a kerteken való gyakorlatát illeti.

Ilyenre is van példánk a XVII. század második felétől. Egészen a XIX. század első feléig gyakorlatban volt, hogy a várost körülvevő, ősi territóriumon, amelyet legalábbis a XVI. század vége óta a városban tartott haszonállatok (igás, fejős marhák, fejős juhok, hámos lovak, maglósertések) legelőnek használtak, bizonyos területeket időszakosan szántás-vetésre fordítottak (vö. Adattár 2. j. 1647—1720). Kölest, árpát, búzát, a XVII. század vége óta kukoricát vetettek ide, a XVIII. századtól rendszeresen dinnye alá is osztottak ilyen kerti földet (uo. 1720), kertté az tette ezeket a parcellákat, hogy az egész kiosztott táblát a legelőtől — a kártétel megakadályozása végett — a birtokosok kollektíve árok közé foglalták (uo. 1647).

Az ilyen célokat szolgáló kerteket a várost körülvevő belső legelőből rendszeres időközben a tanács által meghatározott méretekben és feltételek mellett 1852-ig osztottak, de a XVIII. század óta *kerti-, tengeri-, ürgenyilas* vagy *dinnyeföld* néven emlegették.[19]

Az eddig felsorolt típusú kertek topográfiai helyzete, birtoklási jellege és funkciója nem hagy kétséget afelől, hogy ezek állhattak:

1. a város beépített lakóterületén, és a lakótelek szerves részét alkották,
2. a lakótelken kívül, de a városlakókkal csak birtok- és tulajdonjogi kapcsolatban állottak,
3. a város örökös határán, a közlegelőnek használt területből, a használat biztonsága érdekében elkülönítve, a városlakók kisebb vagy nagyobb csoportjai részére, a magisztrátus által csupán bizonyos időtartamra, használatba adva.

Másként áll a helyzet azokkal a kertekkel, amelyek állhattak:

1. a város örökös határán (vö. Adattár II/2. h. 1555, 1556, 1568, 1569), vagy
2. az akkor még csak egyes mezővárosi polgárok által használt (bérelt) földesúri pusztákon (vö. Adattár. II/2. i. 1574).

A mezőváros közönsége (communitas) már a XV. század végén bírt — leginkább földesúri adományból — bizonyos területeket, amelyeken ekkor még lakott falvak állottak (pl. Máta), de már biztos adataink szerint nagyobb részüket legelőnek használták.

Az aligha kétséges, hogy az 1555-, 1556-, 1568- és 1569-ben említett *mezei szállás, mezei majorkert* a mezővárosi cívis polgárok nagyarányú tőzsérkedé-

[19] Az effajta kertek XVIII—XIX. századi osztására, a határhasználat ez időbeli rendjében elfoglalt helyükre és a nyilasok területi nagyságára (a nyilas a XVIII. század elején 1500 □-öl, de a század közepétől e nyilasok területét 500 □-ölben szabták meg) — vö. Balogh István 1981. 281.

sének, marhatenyésztésének és kereskedésének céljait szolgálta. Az homályban maradt, hogy e szállások vagy mezei kertek a város örökös határán vagy pedig valamelyik — Zámhoz hasonló — részben lakott, vagy már teljesen néptelen pusztai határon állottak. A XVI. század második felében Debrecennek már voltak pusztái, azaz olyan, a korábbi századokban lakott, de már a XIV. század folyamán néptelenné vált birtokai, amelyek felett a földesúr vagy földesurak nem rendelkeztek, hanem a mezőváros örökös territóriumához tartoztak. A városlakók által szántás-vetéssel használt földek első kiosztását a tanács 1572-ben rendelte el, a részesülés az adó mennyiségéhez volt kötve, ezek a földek értelemszerűen tehát az időszaki újraosztás során területileg változhattak. Az 1572. statútum szerint birtoklásuk a városi ház bírásához volt kötve.[20]

Annyit biztosan tudunk, hogy a század végén és a XVII. század első felében a nagy tőzsérek a földesuraktól vagy a kincstártól bérelt pusztákon tartottak gulyákat.

* * *

A közölt és a területileg távolabb eső Szatmár megyéből és Udvarhelyszék egyes falujából felbukkant *kert*ekre vonatkozó adatok nemcsak a fogalom és a szó számos jelentésbeli változatát és a változatos funkciókat tükrözik, de további kérdésfeltevésre ösztönöznek a falu vagy a mezővárosi határhasználat tulajdon-, birtoklás- és használati jogát illetően is.

Azt a korábbi kutatásokból is tudjuk, hogy a Duna—Tisza közén a XVI—XVII. században a *kert* szónak a közkeletű első jelentése mellett, külső határbeli létesítményt jelölő jelentése és funkciója is volt, elsősorban a pusztai állattartással kapcsolatban. Makkai László az addigi kutatások eredményeit összefoglalva, arra a megállapításra jutott, hogy a Duna—Tisza közének kertjei (szálláskertjei) a mezővárosi határhasználat gyakorlatában lényegében a feudális birtoklás- és tulajdonjog áttörését jelentették, a földközösség általános gyakorlatával szemben a magánföldtulajdon elvének érvényesítését.[21]

Az eddigi kutatások hiányossága az, hogy senki sem méltatta figyelemre, hogy ezek a szállás- és egyéb kertek a mezővárosok saját territóriumán vagy a mezővárosok kommunitása vagy egyes lakói által bérbe — lényegében tehát csak használatba vett — földesúri területen állottak-e, amelynek tulajdonjoga vitathatatlanul a földesurat illette, az állattartó tőzsér gazda, vagy a kommunitás csak birtoklásra és használatra kapott jogot.

Amint a felsorolt esetekből látjuk, a különböző funkciójú kertek lehettek:

a) a lakótelken,
(konyha-, rózsás-, szőlős- és gyümölcsös)
b) a lakóterülettel közvetlenül érintkező külső részen, valódi kertek,
(szőlős-, gyümölcsös, szérűs- és ólaskert)
c) a határ távolabbi részein, szántóföldiek,
(búza-, árpa-, dinnye-, köles-, tengerikert)
d) külső határbeli állattartó helyek,
(mezei- és szálláskert)

[20] A ház után való földek osztására első adat: HBmlt. IV. A. 1011/a. 3. k. 113. o.

[21] Makkai László 1957. 463—478. Hasonló nézeteket hangoztat Novák László 1978: 134—138, 146—158; — Lajos és Kara földesúri pusztákon 1642—1645 között 36—40 *mezei kertet, szállást*, illetve *nyaralót* említenek, amelyekért a communitás rendszeres bért szedett a használótól.

Ez a térbeli megoszlás — SZABÓ István szerint — nem a XVI—XVII. században következett be, mert a falubeli, lakótelektől különálló gyümölcsöskertre már a XIV—XV. századból is közöl adatokat. Ezek egyéni birtokban vannak és követték a lakótelek sorsát. Topográfiailag a lakótelektől különálló, csoportos szőlőskerteket is ismer. Óvatosabban nyilatkozik a kertes (kétbeltelkes) települések létére vonatkozóan, az általa ismert néhány adatot a zárt településen kívül, vagy a lakótelkektől külön álló szérűs- és csűröskertekre véli alkalmazhatónak. Csupán egyetlen 1397-ből származó (Szabolcs megyei Pap falura vonatkozó) oklevél szavait gondolja ólaskertre vonatkoztathatónak. Mégis — véli — nem lehet azt a feltevést kizárni, hogy a XV. században itt-ott ólaskertekről is lehet szó.[22]

GYÖRFFY István a *Magyarság Néprajzá*ban a kert fogalmát összefoglalva, funkcióit tekintve a szó három jelentését ismeri: *ólaskert* a jószágtartásra, *veteményes kert* a konyhakerti növények termesztésére kikülönített terület; a faluhatáron álló, a vetésforgón kívüli, árokkal, garádjával kerített *szőlőskert* szerinte újabb eredetű.[23]

Amint az adattár elárulja, mind a lakóterületen belül, mind azon kívül, a határban, a megszokott határhasználati renden kívül elkülönített kertek már a XVI. században ennél változatosabb funkcióval is megtalálhatók.

Az adatok szerint a Közép-Tiszántúlon a XVI—XVII. században *kert* névvel illetik:

a lakótelken vagy azon kívül a határban külön-külön vagy *csoportosan, a lakóhelytől független (távoli) pusztán létesített, a környezettől valamiféle módon (árokkal, sövénnyel, korláttal, garádjával) elkerített területet.*

A debreceni határban álló különféle kertek kialakulásának kezdetét nem ismerjük, de a közölt adatok időpontjánál kétségtelenül korábbinak kell tekintenünk. Keletkezésük nyilván összefügg a funkciójukkal, de ennek menetét másfelől nyert, korabeli adatokkal tudjuk megmagyarázni.

Íme néhány adat Szatmár megyéből: 1608. Reszege (ma Resighea) kert, vagy *kaszálókert* (Wulgo kasalokert; 1609, uo. hortus foenilis; 1628). (Fülöpösdaróc) *kaszálókertek, kaszáló rekeszek,* három különböző helyen *kaszáló rétek nyilasosztás szerint;* 1641 (Óvári, ma Oar) *tökkertek,* Vizsoly pusztán; 1642 (Vasvári) szőlős kert (zeolevs kert) és csűrös kert (czuros kert).[24]

Még közelebb visz a keletkezésük körülményei megértéséhez néhány XVI. századból való udvarhelyszéki adat. Ezekből nemcsak keletkezésük, hanem a faluhatárbeli helyük, a használati rendbe való beilleszkedésük, sőt jogi helyzetük is kiderül. Lehettek *szénafüves kertek* vagy *szénáskertek* a faluhatár közös használati részétől elkülönítve, *bekerítve* (1589), ezeket szénakaszálásra különítették el. De lehettek *vetéskertek* is, a faluhatár művelés alatt álló részén elkerítve. A XVI. század végén az Udvarhelyszéki falvakban volt *„paránta kert,* amelyet kapuja előtt kertelt volt el Csiky Pál" (1590); vagy *gyümölcsös kert,* harmincnégy alma, körte és szilvafával (1591); a mezőben elkerített *tanorok kert* (1583).[25]

Egy perből az *bekertelés, kertelés* értelme is megvilágosodik: „Az Szabó István, amely földnek végi bekertelte, nem foglalt utat be az kerttel". A per

[22] SZABÓ István 1969. 44—49, 153—155.
[23] GYÖRFFY István: *Kertgazdaság.* (= *Magyarság Néprajza.*)
[24] SzSzmlt. IV. A. 501. l. 260—261, 282.; 2. k. 6.; 3. k. 42, 48. o.
[25] *Székely oklevéltár.* 1983. 20, 31—32, 57, 74, 108, 189, 227, 237, 255.

folyamán kiderült, hogy a nevezett az addig Udvarhely mezőváros földjére rakta a kerítést, „hogy oltalmazhassa az gabonáját és füvét az utonjáróktól". „Ugyan ő kertelt vala egy darabot az város szabad földében is" (1589).[26]

Más peresetből kiderül, hogy itt a bekertelés majd minden esetben azért történt, hogy valaki a faluhatár bizonyos közös használatú darabjára valami okból (szénakaszálás, vetésmegóvás) igényt emelt, hogy azt a közös használat alól kivonja, vagy arra a saját birtokjogát, esetleg csak használati jogát megszerezze (1590–91).[27]

Ezekben a peresetekben megnyilatkozó gondolkodás talán segít közelebb vinni a Duna–Tisza közén és — adataink szerint a Tiszántúlon is — a XVI–XVII. században általánosan megtalálható, különböző funkciójú kertek keletkezésének és a mezővárosi határhasználati rendbe való beilleszkedésük megértéséhez.

IRODALOM

Balogh István
1981 *Mezőgazdaság és agrártársadalom.* In: Debrecen története. II. kötet (1693–1849). Szerk.: Rácz István. 273–308. Debrecen

Balogh István és Komoróczy György
1979–1983 *Debrecen magisztrátusainak jegyzőkönyvei.* Fordították, összeállították és közzétették: –. Hajdú-Bihar megyei levéltár forráskiadványai, 1–5. füzet. Szerk.: Szendrey István. Debrecen

Györffy István
1910 *A nagykun tanya.* Néprajzi Értesítő XI. 129–149.
1926a *Az alföldi kertes városok. Hajdúszoboszló települése.* Néprajzi Értesítő XVIII. 105–136.
1926b *Hajdúböszörmény települése.* Föld és Ember VI. 177–210.
1929 *Nyíregyháza és Debrecen településformája.* Föld és Ember IX. 1–21.
1937 *A magyar tanya.* Földrajzi Közlemények 65. 70–93.
1942 *Magyar nép, magyar föld.* Sajtó alá rend. és bev.: Györffy György. Budapest
1943 *Magyar falu, magyar ház.* Sajtó alá rend. és bev.: Györffy György. Budapest

A Magyarság Néprajza
é. n. I–II. kötet. Budapest

Magyar Néprajzi Lexikon
1980–1982 III–V. kötet. Budapest

Makkai László
1957 *A mezővárosi határhasználat kialakulása.* In: Kelemen Lajos emlékkönyv. Bukarest. 463–478.

Novák László
1978 *Nagykőrös mezőváros fejlődése és településrendszere a XVII–XIX. században.* Nagykőrösi Arany János Múzeum közleményei, I. Nagykőrös

Szabó István
1969 *A középkori magyar falu.* Budapest

Székely oklevéltár
1983 Új sorozat I. Udvarhelyszéki törvénykezési jegyzőkönyvek 1569–1591. Közzéteszi: Deményi Lajos és Pataki József. Bukarest

Zoltai Lajos
é. n. *Debrecen helyrajzi története.* (Kézirat) Déri Múzeum Történeti Adattár, 192. sz

[26] *Székely oklevéltár* 1983. 31–33, 35–37.
[27] *Székely oklevéltár* 1983. 107. 111, 128, 217, 276.

István Balogh

GARDENS AND ENCLOSURES IN THE ENVIRONS OF DEBRECEN IN THE 16TH AND 17TH CENTURY

(Abstract)

The Hungarian word *kert (hortus* in Latin documents) has numerous different meanings. Its basic connotation is: enclosure, a fenced-in plot. The word '*kert*' used to signify kitchen-gardens, orchards, stack-yards and farm-yards, outside the village with stables or cow-sheds in them, further enclosed plots in the fields.

The author collected all the historical data in connection with gardens within 50—60 kms around Debrecen from the middle of the 16th century to approximately 1720. One part of the data refer to gardens attached to dwellings or backyards. Another part deals with gardens and enclosures outside of the settlement concerned. These latter include vineyards, orchards, kitchen-gardens, stack-yards (where they used to stock fodder, strow, harvested cereals and to tresh the latter), cemeteries, farm-yards with cow-sheds or stables and plots with simple dwellings on them. In addition, there are data about "gardens" that were not situated in the immediate vicinity of the town but further away in the fields or in the territory of "puszta-s" (fields of deserted villages, leased by the town). These "gardens" used to serve as basises for agricultural activities out in the fields. There are some references to millet-, corn-, wheat- and melon-gardens. These pieces of land called "kert" were in most cases surrounded by ditches.

The author relates his data to the historical topography of Debrecen. The building up of the interior parts used to be quite loose that is why there was enough space for gardens close to the houses. The citizens of Debrecen soon started to form gardens outside of the entrenchments, simple fortifications of the town, too. Property rights concerning these gardens and the distribution of new plots were regulated by the magistracy.

Outside of the simple fortifications of Debrecen layed a small village, called Boldogfalva. By the end of the 16th century, it has been surrounded by ditches, for protection against plundering Turkish troops. At this occasion, the inhabitants of Boldogfalva dissociated their stables and farm-yards from the dwelling-houses and created a settlement-pattern divided into two zones. In the interior of the village there were only dwellings, all the farm-yards were placed outside of the ditches in a separate zone. The settlement-pattern with a similar division between the inner area of dwellings and the outer zone of farm-yards was wide-spread in the Great Hungarian Plain, in the 18th and 19th century.

Finally, the author discusses the role of enclosed gardens in the land-use pattern of medieval open-field villages in Hungary, and points out the historical significance of his findings.

Orosz István

Településrend és a kertek típusai Tokaj-Hegyalja mezővárosaiban a XVII—XVIII. században

Tokaj-Hegyalja a Mohács-utáni korszak Magyarországának egyik legjellegzetesebb tájegysége. Jelentőségét a bortermelés adta, amelyben a XVII—XVIII. században vitathatatlanul a hazai borvidékek élére került. A sok hegyaljai település határában csaknem monokultúráig fejlődő szőlő- és bortermelés magyarázhatja, hogy ez a viszonylag kis terület az ország mezővárosokkal legsűrűbben behálózott része lett. Abaújszántótól Tokajig, Tokajtól Sátoraljaújhelyig 5—6 kilométerenként követték egymást az akkor Magyarországon népesnek számító mezővárosok.[1]

A régió múltjából elsősorban a bortermelés szerepét és hatását ismerjük s ez természetes, ha figyelembe vesszük a szőlőtermelés meghatározó szerepét a termelésben, életmódban, a társadalmi viszonyok és a munkaszervezet alakításában. Mégsem elégséges magyarázat arra, hogy a táj történetének egyéb kérdései máig is homályban maradtak. Fehér foltok jellemzik Tokaj-Hegyalja településtörténetét is, annak ellenére, hogy az eddig közzétett források[2] s a viszonylag gazdag mezővárosi levéltári iratanyag módot nyújtanának településtörténeti kutatásokra.

E rövid tanulmány a tokaj-hegyaljai mezővárosok településtörténetének egyetlen problémájával kíván foglalkozni: milyen kapcsolat volt a településrend és a kertek típusai között. A kérdés megválaszolásával segítséget szeretne nyújtani e városok elhelyezéséhez Magyarország településtörténetében.

I.

A tokaj-hegyaljai mezővárosok közös jellemzője, hogy az Alföld és az Északi-Középhegység részét alkotó Eperjes-Tokaji hegylánc találkozásánál jöttek létre. Egyesek: Mád, Tolcsva, Erdőbénye s részben Abaújszántó inkább a hegyek közötti völgyekbe ékelődtek be, mások: Tarcal, Olaszliszka, Sárospatak, Sátoraljaújhely erőteljesebben nyitottak a síkvidék felé. Ez a földrajzi helyzet igen korán az árucsere fórumaivá tette e településeket.[3] A belső kereskedelemben játszott szerepüket tanúsítja, hogy többségük nemcsak országos vásárokat tarthatott az uralkodóktól nyert privilégiumok alapján, de hetipiacokat is, ahol rendszeresen cserélődhettek az eltérő jellegű tájak termékei.

[1] Orosz István 1960. 4.

[2] Gazdag forrásanyagot tartalmaz a Dongó Gyárfás Géza szerkesztette *Adalékok Zemplén vármegye Történetéhez* (AZT), valamint Román János Sárospatakra vonatkozó két forráskiadványa. Román János, 1964. Passim.; *uő.* 1965. Passim.

[3] Bodó Sándor 1979. 489.

A XVIII. század végéig csak Tolcsva és Mád nem szerzett vásártartási privilégiumot, illetve nem élt ezekkel, Szántó évente három, a többiek általában évente négy, Tokaj hat országos vásárt tarthatott. Hetipiac Mádon és Tolcsván is volt. Mindegyik mezővárosra érvényesnek tarthatjuk a tolcsvaiak megállapítását 1772-ben: „másunnan bé szerzett naturalékat helyben distrahálhatnak".[4]

A belső árucsere mellett fontos szerepet játszott a táj a külkereskedelmi forgalomban, elsősorban az itt termelt világhírű termék, a bor kivitelében. SPECK János 1823-ban Tokajról írott ismertetésében olvashatjuk, hogy „több századok óta országos útja Tokaj Galiciának és Erdélynek".[5] A tokaji rév, majd állandó híd a Bodrog és a Tisza összefolyásánál a középkortól fogva egyik legfontosabb tiszai átkelőhelyünk volt. Erdély és a Tiszántúl itt tartott kapcsolatot az ország északi és nyugati felével, de innen indultak a Lengyelország és Szilézia felé vezető országutak is. KARACS Ferenc 1804-ben készített Zemplén megyei térképén jól látható, hogy a hegyaljai mezővárosok gyöngyként fűződnek fel a Tokajnál kettéágazó, de mindkét irányban Kassa—Bártfa felé tartó nemzetközi útvonalra.[6] Az egyik (hagyományos) útvonal Tokajtól Bodrogkeresztúron, Mádon, Tállyán, Abaújszántón, Vizsolyon, Göncön keresztül a Hernád balpartján vezet Kassára, Bártfára s onnan Lengyelországba. A másik „via strata" azaz országút Bodrogkeresztúrtól Olaszliszkán, Sárospatakon át vezet Újhelyig, de Észak-Zemplénben ugyancsak becsatlakozik a kassai útba. A tokaji hegyet délről megkerülő Tarcalon, Szerencsen keresztül részben Pest felé s részben Kassa felé elágazó út ekkor csak „via lateralis" azaz mellékút, dűlőút, de szerepe a korábbi századokban sokkal fontosabb volt.

A tokaj-hegyaljai mezővárosok egy része minden valószínűség szerint már a középkor óta meglevő via stratak mellé épült utcás település volt.[7] Ilyennek kell tekintenünk Tarcalt, amely BABOCSAY Izsák XVII. század végén írott krónikája szerint „Nemes Zemplény Vármegyében, az Országútja közepén" települt,[8] Tállyát, Abaújszántót, az észak felé elágazó úton Sátoraljaújhelyt. A patak mellé települt Mád, Erdőbénye és Tolcsva eredetileg bizonyára útféli faluként jött létre[9]. Mádon a XVII. században „derék utcának" emlegetett utca[10] nem volt azonos a település szélét érintő országúttal, hanem arra merőlegesen a patak völgyét követte. Erdőbénye és Tolcsva néhány kilométerrel az ország útjától egy-egy völgyben épült fel, dűlőúttal kapcsolódva a tokaj—sátoraljaújhelyi országúthoz. Sárospatak, Olaszliszka, Bodrogkeresztúr településrendje a Bodrog folyását követte. Sárospatak állandó hídjával fontos átkelőhely volt Bodrogköz és Északkelet-Magyarország felé, Tokaj

[4] Országos Levéltár (OL.) Helytartó Tanács Levéltára (Htt.) Departamentum Urbariale (Dep. Urb.) C. 59. Tabellae Urbariales (Tab. Urb.) Comitatus Zempliniesis, oppidum Tolcsva 1772. A vásártartási privilégiumokra: AZT. 1900, 155, 167, 196. lap.; OL. Kamarai Levéltár, Urbaria et Conscriptiones (U. et. C). Fasc. 61. Nro. 12.

[5] AZT 1904. 277.

[6] KARACS Ferenc: Tabula geographica comitatus Zempliniensis . . . MDCCIV. AZT. 1912. 132—133.

[7] Az utcás települések középkori előzményeire: SZABÓ István 1969. 137.; MAKSAY Ferenc 1971. Vö. MENDÖL Tibor 1963. 242.

[8] BABOCSAY Izsák 1815. 3.

[9] SZABÓ István 1969. 146.

[10] AZT. 1913. 74—75. Rákóczi Erzsébet 1695-ben Malonyai Ferencnek adományozza a mádi Derék utcában lévő házát, ami korábban Máriássy Ferenc háza volt. A ház jelenleg is áll a Táncsics u. 80 szám alatt. Vö. KALMÁR János é. n. 55.

pedig az említett SPECK János szavai szerint: „épp a hegy gyökerébe a két folyó partjai közé szoríttatik: azért is a városnak nagyobb tágasságát az eredeti helyen nem lehet reményleni"[11].

Azok az urbáriumok, amelyek a jobbágytelkeket az utcák rendjében sorolják fel, nem hagynak kétséget felőle, hogy e mezővárosok utcás települések voltak, s utcahálózatuk már a XVII. században halmazszerűen besűrűsödött[12]. Abaújszántón 1689-ben a conscriptor az alábbi utcákat jegyezte fel: Szekér út, Lejáró víz árok, Közép sor, Kijáró szekér út, Kurta sor, Harmadik sor, Forrásra járó bika sor, Bánya alá menő szekér út. Tállyán a Piac-térbe torkolló Derék utcából nyílt a Sikátor, volt Rednek utca, Czigány utca. A felső kapunál levő Csonka-szer utca, Csókoló utca, Rosa utca, Szekér út, Gyertyános utca, kis ajtóra járó Sikátor, Farkas utca[13]. Tokajban: Alsó patkó kő, Pap, Várad, Felső patkó kő, Felső víz vagy Vár, Alsó víz, Piac utca[14]. A fenti városoknál kisebb Olaszliszkán is volt Rév, Alsó és Felső Derék, Burgundia, Ispotály, Farkas, Kocsord, Bodrog utca[15]. Tolcsván a XVII. század végén öt utca volt: Derék, Kertalja, Dakszeg, Tóth és Tóhát utca[16]. Sárospatakon a XVII—XVIII. században tucatnál is több utca volt a jól elkülönített városrészek mellett[17] (Bodrog utca, Cigány sor, Derék utca, Fazekas sor, Kis utca, Kovács utca, Köz utca, Nagy utca, Ország út, Pap sor, Piac utca, Sikátor, Új utca stb.). Hasonló volt a helyzet Újhelyben is [18]. A belső telkek sem nagyságukat, sem alakjukat tekintve nem mutattak szabályosságot.

A mezővárosok külső képét vizsgálva nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a számottevő nemesség és gazdagabb mezővárosi polgárság miatt már a XVII. században is az épületek egy része kőből épült és zsindellyel fedett volt, amit az összeírások és leltárak nem hagynak említés nélkül[19]. A települések rendjének vizsgálatakor figyelembe kell vennünk, hogy a XVII—XVIII. században még több városban megvoltak az erődítmények, vagy annak a nyomai. Sárospatak és Sátoraljaújhely váralatti vagy várkörüli mezővárosként született meg, s a fallal körülvett belső város Sárospatakon döntően befolyá-

[11] AZT 1913. 84. A folyó és patakmenti településekre: SZABÓ István, 1969. 144.

[12] MENDÖL Tibor 1963., 249. Az utcás mezővárosok halmazosodására: HOFFMANN Tamás 1975. 302.

[13] OL. U. et C. Fasc. 61. Nro. 12. A regéci uradalom urbáriuma 1689-ből.

[14] OL. U. et C. Fasc. 58. Nro. 18. A tokaji uradalom urbáriuma 1688-ban.

[15] OL. U. et C. Fasc. 10. Nro. 88. Liszka Városának Házak s Puszta helyek, Szőlejek, Szántó Földek és Réteinek Számok 1684. Uo.: Irreg. Fasc. 10. Nro. 7.

[16] AZT 1902. 96. l. A felsorolás 1680—83-ból származik.

[17] ROMÁN János 1965. 270—273.

[18] 1662-ben „Kertmeghi", 1664-ben Alvég utca stb. AZT 1902. 123., 1913. 315. 1759-ben a város leírása szerint van: Piac, Patacska, Alvég, Borsiszer, Papsor, Kertalja, Sólyomkai, Cerkó, Kovács vagy Csonka, Varga utca és jónéhány sikátor a „Külvárosok" Heczke, Barátszer, Papsor mellett. AZT 1912. 208—211.

[19] Csak néhány példát említünk a teljesség igénye nélkül. 1670-ben a Kamara által konfiskált javak között szerepeltek a következők, *Bocskay Istvánnak:* „In arce Patak est domus lapidea egregia" Nagy Tolcsván „est domus ad modum castelli e lapidibus extructa", *Baksa Istvánnak:* „In Oppido Ujhely Curia lapidea libera" Sárospatakon, „Curia Lapidea", *Balkó Pálnak* Sárospatakon „Domus Lapidea exempta cum suis pertinentiis" Tállyán „Domus Lapidea exempta cum vineis", *Bónis Ferencnek* Tolcsván „Domus Lapidea", *Rády Istvánnak* „In Oppido Ujhely Domus una Lapidea cum suis pertinentiis", OL. U. et C. Irreg. Fasc. 4. Nro. 12. *Kazinczy Péter* 1679-ben Ujhelyben „a Hartai családtól vett" nemes, kőből épült kúriáról végrendelkezik. AZT 1913. 70. *Fogarassi Pál* 1771-ben összeírt javai között szerepel egy „kőből való Curia". OL. U. et C. Fasc. 146. Nro. 65. Vö. BODÓ Sándor 1979. 489.

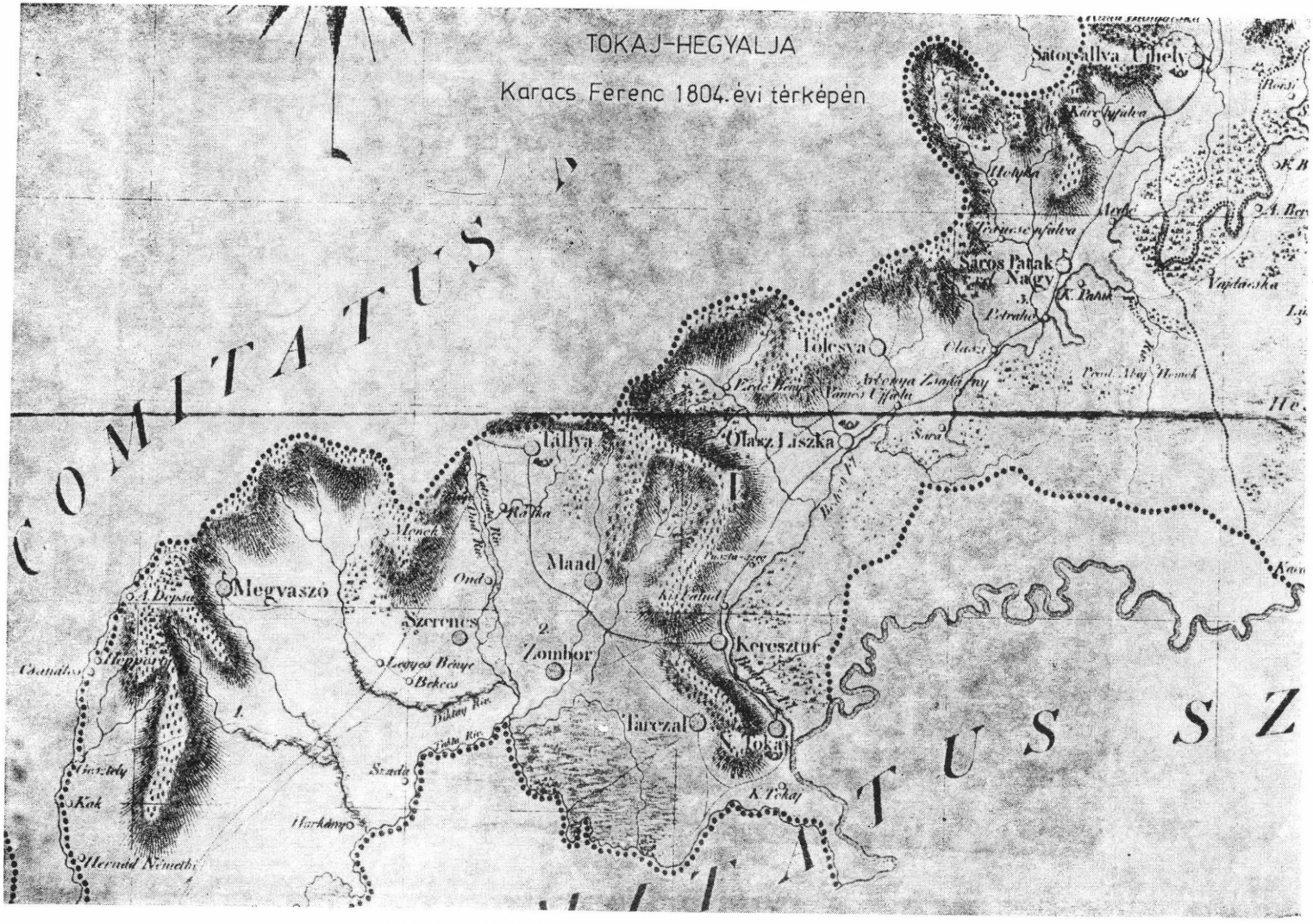

1. térkép. Tokaj-Hegyalja Karacs Ferenc 1804. évi térképén

solta a település és gazdálkodás, rendjét. Adataink vannak arról, hogy az újhelyi várat csak 1558-ban romboltatta le Telekessi Imre[20]. Tokaj helyzetét a Tisza és a Bodrog összefolyásánál épült vár nem befolyásolta olyan mértékben, mint a pataki vár a belső városét, de hatását nem tekinthetjük nem létezőnek. Tállyán a középkori várnak a XVII. században már csak romjai voltak meg, a város azonban — bizonyos adatokból úgy tűnik — kőfallal körülvett s megerősített település volt. A fentebb idézett utcanevek (Felső kapunál levő Csonka-szer utca, Kis ajtóra járó Sikátor) mellett erre utal Ember Andrásnak a XVIII. század derekán született verses leírása, amely szerint „De az igazgatás meg van még közöttük / *Ha kőfal kerítés romlott is köröttük*"[21]. (Az én kiemelésem O. I.)

Tarcal a XVII. században az alföldi megerősített hajdú telepekhez hasonlíthatott. Keresztszegi Csáky István a mezőváros földesura 1638-ban III. Ferdinándtól szabadalom levelet szerzett Tarcalnak, hogy a török veszély miatt „az említett mezőváros várak módjára és alakjára körül-sáncoltassék, mint közönségesen mondják palánkával körül vétessék"[22]. Úgy tűnik azonban, hogy a szabadalom levél csak a meglevő helyzetet törvényesítette, mert a város 1606-ból származó „törvényei" már arról szólnak, hogy „várasunk eörzésére penigh az kapitanoknak szorgalmatos gondiok vagyon, az kapukot ejel öriztetik, es nappal is mikor valami hir vagion az kapukon vigiasztatnak, az Tizedeseknek parancsolvák"[23]. A települést körülvevő sánc vagy palánk megérte a XVIII. századot. Babocsay Izsák arról értesít, hogy Tarcal „árokkal környül vétetvén, mint akkori időbeli Mező-Város, építetett"[24]. Nincsenek adataink arra, mikor bontották el a palánkot, 1750-ben Ember András már azt írja, hogy „nincsen is békerítve sánccal"[25]. Az a tény azonban, hogy hivatkozik a sáncra, utal ennek korábbi meglétére. A török közvetlen szomszédsága is közrejátszhatott abban, hogy a kőfallal körülvett templomokat erődszerűen megerősítették. Ezek a többi mezővárosban is oltalmazták a lakosságot a portyázó tatár, török, majd kuruc, labanc csapatok ellen. Mádon 1635. és 1653. között bástyaszerű tornyot építettek a templom mellé, bizonyára védelmi célokból s adózási kedvezményeket kaptak földesuraiktól, Rákóczi Györgytől és Rákóczi Páltól[26]. Tarcalon is a kőfallal övezett templom a palánk után a belső vár funkcióját töltötte be, ugyanúgy, mint a hajdú városokban. 1677-ben a kurucoktól félvén kezdték a tarcaliak „derék erősségű templomok kerítését magok közt felosztani és magoknak ottan leendő hajlékul felkészíteni". A következő évben Kara Hasszán aga egri bég ostromolta „a templom kerítésébe szorult embereket"[27].

A halmazszerűvé sűrűsödött és a politikai viszonyoknak megfelelően erődített hegyaljai mezővárosok külső határának használata, ugyanúgy mint Magyarország és Európa más tájain, nem volt független a belső településrendtől. A XVII. században nem volt a hegyaljai mezővárosok között egyutcás,

[20] AZT 1904. 242.
[21] AZT 1916. 253.
[22] AZT 1900. 245.
[23] AZT 1897. 188.
[24] Babocsay Izsák 1815. 3.
[25] AZT 1915. 92—94. l.
[26] Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (MGSz) 1903. 463—464., OL. U. et C. Fasc. 101. Nro. 56. Vö.: Kalmár János é. n. 145—153.
[27] Babocsay Izsák 1815. 50, 54.

szalagtelkes település, így nem nyílt lehetőség rá, hogy a külső telkek közvetlenül kapcsolódjanak a belsőséghez. Valóban azt tapasztaljuk, még az irtásos jellegű Erdőbénye és Mád esetében is, hogy a szántóföldek külön a belsőségtől elkülönített és távolabb levő táblákban voltak s ezeket nyomásos rendszerben újraosztásos formák között művelték. A XVII—XVIII. században eléggé változatlannak tűnik a kétnyomásos rendszer[28]. Egyetlen kivétel Tarcal, ahol az 1715. évi összeírás szerint három nyomásban élték a város határát. Valószínű azonban, hogy ez is tévedés, mert a mezőváros 1701-ből származó „törvénykönyve" azt írja, hogy „ez tartzali szántó földet két nyomásra élték eleitül fogva"[29].

A belső telkek és a felosztott szántóföldek és rétek között — úgy tűnik — nem volt szoros kapcsolat. Bár a szántóiak 1689. évi urbáriumában szerepelnek „az osztály vagy sessiók után való szántóföldek" s Tolcsva 1688. évi urbáriuma is egyértelműen úgy fogalmaz, hogy „vagynak sessiók után való földek"[31], a mezővárosok tagadták a belső telek és a szántóföldek kapcsolatát, pontosabban azt, hogy a szántót (és rétet) a telkek arányában osztották volna. Az általános véleményt tükrözi, amit a tarcaliak 1701-ben írtak:

> „Ezeket (t.i. a szántóföldeket) esztendőnkint a bírák elosztották, kit mint ítéltek méltónak, senkinek itt háza után sem földe, sem réttye nem volt s nintsen mostanis. Vagynak mindazonáltal haeres földek, amelyeket pénzen örökítettek volt a régi elejek, mellyek a Posteritásokra marad holta utánis a Possessoroknak, kikbül ha paraszt földek Dézma proveniál az Urnak, ha pedig Szabad földek, Dézmát adni senkinek nem tartozik az kinek övé a proprietás".[32]

A földek szabad adásvétele is eredményezte, hogy az egyébként is szűk határú településeken a nemesség kezébe kerültek a földek. Emiatt panaszkodtak 1772-ben Tállya, Mád, Bodrogkeresztúr, Tolcsva, Sárospatak lakói[33]. A to-

[28] Mádon 1648-ban „ Kett niomasra vagion Niolcz darab szánto feöldis" OL. U. et C. Fasc. 39. Nro. 1., Tállyán 1689-ben „a Váras földeiis ket nyomásban vannak" 1715-ben Tarcalon 3 nyomás, Bodrogkeresztúrban 2, Mádon 2, Tállyán 2, Liszkán 2, Erdőbényén 2, Tolcsván 2, Nagy Patakon 2, Ujhelyben 2 nyomás van. Zemplén megye Levéltára (ZmL) Sátoraljaujhely, Zemplén vm. adószedőjének iratai 1553—1848. Regnicolaris Conscriptio 1715. Loc. 114. Nro. 89. 1772-ben két nyomás van minden mezővárosban. ZmL. Acta politica Loc. 99. Nro. 385. OL. C. 59. Helyt. Dep. Urb. Erdőbénye, Mád, Tállya, Tarcal, Tolcsva, Olaszliszka, Sátoraljaujhely, Bodrogkeresztur.

[29] ZmL. Tarcal mezőváros levéltára. M. Tartzal Mező Városának Usualis Törvényei melyeket Néhai Nemes és Nemzetes Vitézlő Dévai Ferentz Uram egyben szedegetett 1701-dik esztendőben Tartzalon.

[30] OL. U. et C. Fasc. 61. Nro. 12.

[31] OL. U. et C. Fasc. 5. Nro. 15.

[32] ZmL. Tarcal levéltára. Tarcal usualis törvényei 1701. Egy peres ügyben az *újhelyi* bíró azt jelenti a Kúriának 1662-ben „itt peniglen mi nálunk háznál való szánto föld hatnál ötnél több nints, a mely ember ház után való Szanto földeken kivül vészen pénzen az(t) nem házhoz adták"OL. Curiai Ltár. Processus Tabulares Nro. 6413. *Sárospatakon* 1772-ben úgy vallják: „Ház helly után való szántó földeik nem voltak, most sintsenek". A réteket „sem ismerik telek után valóknak" ZmL. Acta Politica Loc. 99. Nro. 385. *Erdőbényén* a szántók „nem Telek után valók, hanem egy mástul pénzen szerzették eleitől fogva a Lakosok". *Újhelyben:* „A városban regulariter nintsenek ki osztva az egész házhelyek vagy Sessiók után az Szántó földek". OL. Helytartótanács Levéltára. Dep. Urb. Tab. Urb. 1772. Erdőbénye, Újhely.

[33] *Tállyán* „Ezen városnak majd nem csak az egész Mezejét Nemetség, Földes Uraság és Árendások el foglalván s bírván következendőképpen a Contribuens lakosoknak se Szántó Fölgye se réttye nem lévén", *Mádon* „Ezen Városnak semmi Szántó Földje nem lévén . . . ", lakói pénzen vesznek élelmet. *Bodrogkereszturban* a kevés föld miatt „Kepével

kajiak pedig csak azért nem tehették ugyanezt, mert a városnak egyáltalán nem voltak szántóföldjei már a XVI. században sem[34].

A földek felosztása a mezővárosi autonómiának megfelelően a bíró és a tanács tiszte volt[35]. Azt már az önkormányzat csorbulásának kell tekintenünk, ha az osztás az elöljáróság helyett — mint Tolcsván vagy Bodrogkeresztúron — a földesúri tisztek feladatává vált[36].

A szántóföldek felosztásának módjától nem tért el a réteké sem. „Mikor a széna kaszálás közelít — írják a tarcaliak — a bíró egy napot terminált, mellyen az egész lakosok (kinek füre szüksége volt) kimentek és ... el osztották Nyilas számra ... és akinek mint illett attanak"[37]. A szabad réteket azonban ugyanúgy nem szokták osztani, mint az örökös, pénzen vett földeket. Nem terjedt ki az osztás az irtásrétekre sem. A legelők mindenütt közföldnek számítottak, a legeltetés rendjét a tanácsok szabályozták[38].

Ha a városokban levő belső háztelkek és a szántók, valamint a rétek kapcsolatát tagadták a XVII—XVIII. századi hegyaljai polgárok, még inkább tehették ezt a szőlők esetében, mert a szőlők az országos törvények szerint nem tartoztak a telekállományhoz, az irtásföldekhez hasonlóan úgy tekintették őket, mint a jobbágy iparkodásának, industriájának eredményeit. Szabadon örökíthetők s elidegeníthetők voltak nemcsak a jobbágyok egymás közötti ügyleteiben, de jobbágyok és nemesek, jobbágyok és polgárok között is. A feudális járadék (a földesúri kilenced, egyházi tized és a vidékiek esetében az ún. ferton) valójában nem a szőlőbirtokos jobbágy személyét, hanem a szőlőbirtokot terhelte s akkor is megmaradt, ha a birtok nemesi vagy polgári kézre került[39]. Feltételezhető, hogy a Hegyalján oly feltűnő szabad birtokforgalom a házak, háztelkek, kertek és a fentebb említett „haeres" (öröklött) vagy vásárolt földek és rétek esetében a szőlő szabad birtokforgalmának hatására alakult ki.

A szőlőhegy (promontorium) sajátos helyzetének megfelelően a település határában is elkülönült s megkülönböztetett helyzetet élvezett. Birtokosai a település lakóitól elkülönült közösséget alkottak (hegyközség), amelyben extraneusoknak (vidékieknek), helybenlakóknak, jobbágyoknak, nemeseknek, polgároknak azonos jogaik és kötelezettségeik voltak. Választott tisztségviselőik felügyeletével gondozták a szőlőhegyet körülvevő gyepűt, sövényker ítést, tartották rendben a kapukat, vízlevezető árkokat, építették az eróziót megakadályozó s a hegyaljai szőlőknek terraszos képet adó gátakat stb. A mező-

és sarlóval" keresik élelmeket. *Tolcsván:* a réteket „vagy a Földes urak, vagy más Curialisták bírván semmi Réttyek Nintsen". *Sárospatakon* „a Városban lévő sok szabad és curiális helyek után feles földek birattatnak" ... Uo.: Tab. Urb. Tállya, Mád, Bodrogkeresztúr, Sárospatak, Tolcsva. Vö.: Orosz István 1975. 35—36.

[34] 1581-ben: „Cum nullos agros habeant, neque seminaturam ullam faciant, neque decimam, neque nonam, solvunt ... " Maksay Ferenc 1959. 741. l. „ ... Tokajnak semmi szanto földe nincsen". ZmL. Tokaj jegyzőkönyve A város törvénye és rendtartása 1610.

[35] „Oppidi hujus campum dividit Senatus loci inter Incolas ... " ZmL. Regn. Conscr. 1715. Loc. 114. Nro. 89.

[36] OL. Helyt. Dep. Urb. Tab. Urb. 1772. Bodrogkeresztúr. A szántóföldet „esztendőnként az uraság szokta kiosztani". ... „egyedül az Méltóságos Földes Uraság Tisztjei minden esztendőben házután a proportione kinek-kinek Szántó földeket és Kaszáló réteket, de nem egyaránt, hol többet, hol kevesebbet szoktak osztani".

[37] ZmL. Tarcal usualis törvényei 1701.

[38] AZT 1987. 218. l. Tarcal törvényei 1606.

[39] Orosz István 1960. 5.

városi szokásjogban minuciózus pontossággal szabályozták a szőlőheggyel és a szőlőbirtokkal kapcsolatos mindenféle jogi eljárást. A szőlő esetében meghatározónak tekintették a telepítés során befektetett munkát és anyagi javakat, ezért szőlőnek való parlag földet bárki szabadon felfoghatott s új telepítésű szőlőjére adómentességet élvezett 12 évig, akkortól számítván a mentességet, amikor a szőlő termőre fordult[40].

Néhány mezőváros, így elsősorban Erdőbénye, Mád határában nagy kiterjedésű erdők voltak, mások, mint pl. Tarcal a tűzifa és épületfa hiányára panaszkodtak. Az erdők használata nem különbözött a jobbágyfalvakétól. A földesurak tulajdonjogát csak némiképp korlátozta a mezőváros lakóit illető faizás.

A tokaj-hegyaljai mezővárosok belső településrendje és külső határhasználatának módja az ország peremterületeire jellemző vonásokat mutat[41]. Ez a kép azonban némileg módosul, ha a gazdálkodásban nem csekély szerepet játszó kertek típusait és elhelyezkedését is figyelembe vesszük.

II.

A vizsgálatok időhatáráúl választott két évszázadban a rendelkezésünkre álló forrásokból a kerteknek három nagyobb típusa különíthető el: a *vetemények* és *gyümölcsöskertek*, a *szőlőskertek* vagy *kerti szőlők* és az ún. *majorkertek*, illetve *szérűs-* és *szálláskertek*. Az esetek egy részében az adásvételi szerződésekből, illetve becslevelekből csak annyit tudunk meg, hogy a gazdát cserélt ingatlan, illetve a tanácsbéliek által megbecsült földdarab kert volt, jellegére, hasznosításának módjára nem történik utalás[42]. Szerencsére az esetek többségében ennél többet is megtudhatunk s módunk nyílik a használat szerinti megkülönböztetésre. Különösen így van ez a gyümölcsöskertek esetében, mert a fákkal beültetett kert meglehetősen nagy értéket képviselt.

A gyümölcs- és zöldségtermelés általános elterjedtségét a források egyértelműen tanúsítják. Mádon 1601-ben Szikszai János egy szilváskert ügyében egyezett meg Molnár Andrással[43]. Sárospatakon 1609-ben Szepessy György bodrogkeresztúri prédikátor puszta háza mellett „egj szilvás kertet" is elad 228 forintért[44]. Ugyanitt Kis Dániel 1640-ben „saiat penzer veött gyümeölcseös kertyet" adta el[45]. Olaszliszkán 1670-ben Bónis Ferenc elkobzott javai között volt egy kőház „cum horto fructifero et seminario"[46] azaz gyümöl-

[40] A tarcaliak nem kevés öntudattal fogalmazzák meg, hogy nem a telepítés, hanem a termőre fordulás kezdetétől kell a szabad esztendőket számítani. „Itt kezdődik azért a Szabadság, hogy Dézsmát ne adjon, mikor már lehetne valamit belőle venni, nem akkor mikor még semmi sints, mert a tövisrül Szöllőt sem a bojtorjánról figét nem szedhetni". ZmL. Tarcal usualis törvényei 1701. Hasonló elvek: AZT 1896. 160—161., 315, 1897. 90—91., 1902. 240, 276. stb.

[41] Vö.: GYÖRFFY István 1943. 92. 118, HOFER Tamás 1957. 378. WELLMANN Imre 1968. 364—365.

[42] Sárospatakon 1592-ben Dobó Ferenc házat vesz két kert mellett. 1604-ben Dékány Lőrincné házát pincével és kerttel adja el. 1615-ben Fekete János „Kertenek egi reszet" adja el, 1617-ben Abadi Máté pedig a Dobronaki János kertjéből kiszakadt kertjét. ROMÁN János 1965. 5, 10, 23, 26. 1732-ben Kőrössy György megbecsült javai között szerepel 2500—3000 forint tőke értékű szőlő, 840 forintot érő ház, 50—60 forint értékű kert stb. OL. U. et C. Fasc. 35. Nro. 95.

[43] KALMÁR János é. n. 117.

[44] ROMÁN János 1965. 16—17.

[45] ROMÁN János 1965. 48.

[46] OL. U. et C. Irreg. Fasc. 4. Nro. 12.

csös és oltvány kerttel. 1689-ben Gönczy Mihály hagyatékában szerepel háza, szőlői, irtványai és szántóföldjei mellett gyümölcsöse is. Ugyancsak Olaszliszkán 1687-ben Szilasi Szabó Istvánné egyéb javai mellett „oltványos" kertjéről is végrendelkezett[47]. Ez utóbbi esetben ugyanúgy, mint Bónis Ferenc oltványos kertjénél nem könnyű eldönteni, hogy gyümölcsfa vagy szőlő oltványokról volt-e szó. Tarcalon 1691-ben a város nemesi renden lévő elöljárói Nagy Gergely főhadnagy vezetésével s a „polgári társaságban lévő személyek" Tóth István főbíróval az élükön Petneházi Jánosnak „egy puszta veteményes kertet" adtak bérbe[48]. Újhelyben 1760-ban az urbárium szerint az egész telkek után 9 forint taxát kellett fizetni, a „deserta horti et pruneta" (puszta kertek és szilvások) bére 1 forint 50 dénár volt[49]. Az úrbérrendezés során 1772-ben a hegyaljai mezővárosok többségében megemlítik a gyümölcsös és veteményes kerteket, amikor a kilenc úrbéri kérdőpontra kell a lakosoknak válaszolniuk. Így Mádon gyümölcsös, Újhelyben gyümölcsös és szilvás, Sárospatakon, Tolcsván és Bodrogkeresztúrban gyümölcsös és káposztás, Erdőbényén almás, szilvás és káposztáskerteket említenek[50]. Erdőbénye híres volt arról, hogy lakói a friss és aszalt gyümölcsöt szekérszámra hordták a gyümölcsben szegény alföldi városokba[51].

Nem hagynak kétséget a zöldség- és gyümölcstermelés nagy szerepéről a hegyaljai mezővárosokról szóló leírások sem. A már említett Ember András Mádról írja, hogy „Sok méltóságoknak miveli a kertjét" s azt is megjegyzi, hogy „Gyümöltsös kertjiben néha vagyon alma"[52]. Speck János azt emeli ki, hogy a szőlő mellett „bővelkedik Tokaj gyümölcsel, szénával, marhával . . . kővel, hallal."[53]

A természeti feltételek kedvezőek voltak mind a gyümölcs-, mind a zöldségtermelésére. Ez, valamint a rendszeres fogyasztópiac magyarázza a nagyarányú termelést.

Nem ilyen egyszerű a magyarázat, ha arra keresünk választ, miért voltak a gyümölcsös és zöldséges kertek mellett szőlőskertek, illetve kerti szőlők is a Hegyalján? A szőlőskert, amelyet jogilag is megkülönböztettek a szőlőhegytől, a promontoriumtól az alföldi táj jellegzetessége volt, szőlőskertek rendszerint a települések mellett, többnyire a közföldekből kiszakítva jöttek létre. Keletkezésük elválaszthatatlan a szőlőtermelés alföldi terjedésétől a XVII—XVIII. században.

Hegyaljai adataink többsége az Ember András szerint alföldi szokásokat követő Tarcalról származik a kerti szőlőkről, de kétségtelenül másutt is találhatók voltak ilyenek. Tarcal 1606. évi „törvénykönyve" szerint „az kinek it az Város földen kerti szőleje vagion, szabados vele akkor megh szedni, az mikor akarja, senkinek dézmát nem ad belőle"[54]. Négy évvel később Tokaj város rendtartásában csaknem ugyanilyen megfogalmazást találhatunk: „Az kinek az város földen szeöleös kerte vagion szabados vele akkor megh szedni, a mikor akarja, senkinek dézmával nem tartozik belőle"[55]. Egy évszázaddal később 1701-ben Tarcal usuális törvényeinek összegyűjtésekor három cikkely is foglalkozik a kerti szőlőkkel. Az egyik azt mondja ki mint a korábbi rendtartás, hogy a kertszőlők dézsmamentesek, „de ugyan a Biro Jurisdictiója alatt vagynak". A másik azt állapítja meg, hogy „a kert szőlőknek, házaknak és szántó földeknek Szent György nap a terminussa s addig kell pert indítani, mint a hegyi szőlőknek Gergely pápa napjáig". A harmadik a szomszédjog megszorítását tartalmazza. „A kert szőlőkbül, házbul szomszédságára a régi szokás szerint kinem vethetik (ti. a tulajdonost), hanem ha az előtt is abból hasadott volna

[47] ZmL. Olaszliszka iratai. Végrendeletek 1687, 1689.
[48] ZmL. Tarcal jegyzőkönyve 1691. március 21.
[49] OL. U. et C. Fasc. 214. Nro. 14. A „deserta horti" aligha lehetett „elhagyott" kert. Értelme a „pruneta"-val mint szilvás kerttel szembenállítva van. A „deserta horti" bizonyára olyan kerteket jelent, amelyek nincsenek fákkal, veteményekkel beültetve, azaz szénás, kaszáló, vagy szérűs kertek.
[50] OL. Helytt. Dep. Urb. Tab. Urb. 1772. Com. Zempl. Mád, Sátoraljaujhely, Sárospatak, Tolcsva, Bodrogkeresztúr, Erdőbénye.
[51] Orosz István 1975. 37.
[52] AZT 1915. 364.
[53] AZT 1904. 277.
[54] AZT 1897. 121.
[55] ZmL. Tokaj jegyzőkönyve 1610. Város törvénye és rendtartása.

ki"[56]. 1719-ben, amikor összegyűjtötték a hegyaljai városok statútumait, szintén szóltak a kerti szőlőkről. „Az hol vagynak kerti szőlők szabadossak a Dezmatul, de ugyan a Biró Jurisdictiója alatt vagynak"[57]. Ez utóbbi szövegezés már utal arra, hogy nem mindenütt vannak a Hegyalján kerti szőlők, amit az is igazol, hogy az 1613. évi tállyai statútumokban (amelynek hatálya Mádra és Abaújszántóra is kiterjedt) nem esik szó szőlőskertekről[58]. Ott azonban, ahol vannak kerti szőlők, ugyanúgy részt vesznek a birtokforgalomban, mint a promontóriumokon lévők, vagy a házak és szántóföldek. Tarcalon 1637-ben a tokaji postamester Deák Fülöp tiltakozik egy ház és egy szőlőskert elidegenítése ellen[59]. 1689-ben Bakó István visszaveszi Neveri Jánostól a korábban nála bérben lévő tarcali kertszőlőjét[60]. Ugyanebben az évben Kusztondi Mátyás özvegye tiltja Karossi Mihályt a „Komjáthy Gergely Ur kerti Szőlejének szomszedságában lévő kert szőlőtül"[61] 1691-ben Kota Miklósné „kert szőlejét" becsülte meg a tanács 30 forintra[62]. 1662-ben Báthory Zsófia mentesítette Újhelyben Mokcsay János házát, szőlőskertjét és szőleit a paraszti terhek viselése alól[63]. Tarcal 1736. évi urbáriumában mintegy 20 telket soroltak fel azzal a megjegyzéssel „in his fundis Vineae Hortenses palantatae sunt"[64]. EMBER András minősíti is a tarcali kerti borokat. A szőlőhegyeken termetteket fő bornak nevezi, de „az is meg ihatós, mely terem kertekben" — írja[65]. Szőlős kertről Tarcal, Újhely és Tokaj mellett Sárospatakról van adatunk, ahol 1629-ben Ábrahám Pálné többek között „az szőlős kertnek felső árok közit" engedte át Ábrahám Istvánnak[66].

Tokaj kivételével ugyanezekből a városokból származnak a majorkertekről, szérűskertekről szóló híradások is. Sárospatakon 1579-ben Vekei Ferenc tiltja Horváth Lászlót egy „kertj majorsaghtul"[67]. A majorkertek a későbbiekben még nagyon sokféle néven szerepelnek, „major kert"-ként, egyszerűen „major"-ként, „majornak való feöld"-ként, „majortelek"-ként, „majornak való puszta"-ként, vagy „puszta major helyként"[68]. A lényeg azonban mindig az, hogy ezek a kertek nem veteményes-, gyümölcsös- vagy szőlőskertek, hanem a gazdasági udvar szerepét és funkcióját töltik be a latin allodium értelemben. Ezt az értelmezést erősíti Sárospatak 1759-ből származó latin nyelvű helyrajza, amelyben a következő olvasható: „hic (ti. a református temető mellett) intercedit via currulis ex Foro ad campum per allodia ducens"[69]. Az itt említett allodiumok a város magyar nyelvű jegyzőkönyvében majorként, majorkertként szerepelnek, ugyanúgy, ahogy az erdélyiek is majornak nevezték a pa-

[56] ZmL. Tarcal usualis törvényei 1701. A szomszédjogra a Hegyalján: OROSZ István 1967.
[57] AZT. 1897. 215.
[58] KALMÁR János é. n. 145—153.
[59] ZmL. Tarcal jegyzőkönyve 1637. március 4.
[60] ZmL. Tarcal jegyzőkönyve 1689. március 1.
[61] ZmL. Tarcal jegyzőkönyve 1689. március 2.
[62] ZmL. Tarcal jegyzőkönyve 1691. május 7.
[63] AZT. 1901. 215.
[64] OL. U. et 9. Fasc. 58. Nro. 36.
[65] AZT 1915. 93.
[66] ROMÁN János 1964, 75.
[67] ROMÁN János 1965. 1.
[68] 1610-ben „Egj Major kert felől" dönt a sárospataki tanács, 1631-ben Nagy Dávid „Major kertet ad el", 1604-ben Kádas István házát „Majorjával" együtt idegeníti el. 1615-ben Ztankoczi Ferenc „az major beli rezet" bocsájtja áruba. 1615-ben Pankotai András ugyancsak „maiorbeli rezet" adja el, 1666-ban Kőrösi András „Majorját" idegeníti el, 1679-ben Lapispataki Sennyei Péter adományként kapott majorját adja el. 1614-ben Borbély Gergely „edj darab Majornak való feöldet" kap Lórántfy Mihálytól. 1693-ban „örökös major telek"-nek elzálogosításáról olvashatunk. 1689-ben Bányai Ferenc „Puszta major hely" ügyében nyújt be a tanácshoz tiltakozást. Ugyancsak 1689-ben Iván János protestál az ellen, hogy Tatár Mihály „Majornak való pusztát" zálogosított el. ROMÁN János 1965. 17, 39, 11, 23, 22, 88, 95, 21, 119, 116, 117.
[69] AZT 1913. 228.

raszti gazdasági udvart is. Ilyen értelemben kell majornak tekinteni Fogarasi Pál javainak 1771. évi összeírásában a kúriához tartozó allodiumot[70], vagy a sárospataki jezsuiták rezidenciáját „cum allodio horto sat amplo" (eléggé tágas majorkerttel)[71].

Az 1701-ből származó tarcali törvénykönyv nem majorkertekről, hanem szérűs- és szálláskertekről tudósít. „Ha valaki Város földén kivánt valamely földet Veteményes kertnek, Szürüs Szállás kertnek a Betsületes Tanács eleiben kellett menni, és meg atta a Tanács ha illendő helyen másnak injuriája s kára nélkül volt, amint a Tanáccsal meg alkudhatott, és a földben való dispositio a Tanács mellett volt"[72]. Sárospatakon — úgy tűnik — még a tanács közreműködése sem mindig kellett a kert megszerzéséhez, 1759-ben tudtak olyan földről, „qua desertum terrenum pro horto occupavit".[73] Béczy Zsigmond. A helyzet nagyon hasonlított a hajdú városokban található kertekéhez[74].

Az itt említett kertektől valószínűleg nem választhatók el azok, amelyeket Tarcal 1606. évi statútuma *kaszáló kertként* említ. „Ha valakinek marháját, az ki után pásztor nem jár, és nem fótos marha, vagj szöleö hegyröl, vagj buzáról, avagj kaszallo kertről be hajtjak"[75], nemcsak a kárt kell megtéríteni, de büntetést is kell fizetni. Ugyanilyen kertről esik szó Báthory Zsófia 1660-ban kelt exemptionális levelében, amelyben 200 forintért mentesíti a paraszti terhektől Székely András fő porkoláb telkét és földjét „melinek egi felöl Szecsi András Szánto földe, ugi mint eszakrol, napniugot felöl Ország uta Petraho felé, Delreöl a Bodrog folio Vize, nap Keletreöl *egi keritett kaszalo kert*, kit szegnek is nevezznek szomszedi"[76] (az én kiemelésem O. I.). 1779. augusztus 21-én „improthocolláltatta Svarczon György Ur a Majorok Közt lévő Szénás Kertyét . . . egy felől, az az Délrül Szemere László Ur házának Északrul pedig Nicolai Christoff Ur most fel fogott Kertyének szomszédságába resignáltatta Magának s körül is keritette"[77]. Ugyanezen a napon az itt említett Nicolai Kristófnak is kijelöltek egy darab földet „Szénás Kertnek a Méltóságos Földes Uraság Comissioja mellett, mely darab Föld el is Mesgyéztetett"[78].

A különböző típusú kertek konstatálása és felsorolása természetesen nem elégséges ahhoz, hogy településtörténeti következtetéseket vonjunk le. Azt is tudnunk kell, hogy a különböző típusú kertek összefüggtek-e a háztelekkel és a gazdasági udvarral vagy a kétbeltelkes települési rendnek megfelelően elváltak attól s külön kertövezetben csoportosultak.

Az esetek egy részében nem lehet kétségünk felőle, hogy a kertek a háztelekkel és a gazdasági udvarral egy egységet alkotnak, azaz a kert is a város belterületén van.

Ilyen kertekről volt szó Tállyán 1652-ben, amikor Perényi Gábor, Kemény Jánosné Kállay Zsuzsánna, Perényi Zsigmondné Kállay Klára és ifj. Csákó László döntöttek örökségükről s „a kurián lévő házat, pincéket, istállót, udvart, kertet" négy felé osztották[79]. Nemcsak a nemesuraknak volt azonban ilyen belső telkük, hanem a mezőváros polgárainak is, mert 1711-ben Forgács Ádám taxás telkén a tállyai evangélikus templom mellett „házak, borház, ólak, sövények, vermek" voltak[80]. Nem vált külön a kert és a gazdasági

[70] OL. U. et C. Fasc. 146. Nro. 65.
[71] AZT 1913. 343.
[72] ZmL Tarcal usualis törvényei 1701.
[73] AZT 1913. 347.
[74] Vö. Orosz István 1982. 33.
[75] AZT 1897. 217, 218.
[76] AZT 1902. 87.
[77] Román János 1965. 244.
[78] Román János 1965. 245.
[79] AZT 1913. 319.
[80] AZT 1913. 303.

udvar a háztelektől Kazinczy Péter javai esetében, aki 1679-ben Újhelyben kőházáról „kerteivel és az végében leveö kis házakkal edgyütt", Tolcsván szintén kuriájáról „szeureo házzal és kertével egiüt" végrendelkezett[81]. Tállyán Lippai András bíró 1757-ben 33 forint 92 dénárra becsülte Balogh János telkének jobbágyi haszonvételét, „az ott lévő épületeket, kerítést, kertben lévő fákat, úgy más appertinentiákat . . . "[82]. Bizonyos esetekben Sárospatakon is együtt van a ház, a kert és a gazdasági udvar. Nagy Jánosné „házát udvarával, kertével" együtt becsülték 250 forintra 1651-ben a sárospataki felső hóstátonn[83]. Duskás Ferenc házát 1648-ban az alatta lévő „Bottiaval, az udvaron való 2 pinczeivel Udvaraval kerttievel eggiütt" becsülték 1450 forintra[84]. Molnár Pál 1769-ben házát „istállóival, óllakkal, gyümölcsfákkal, kertekkel" együtt adta el 80 forintért[85].

Van arra is példánk, hogy a kert elválik ugyan a háztelektől, de a külső határban a promontoriumok között van.

Sárospatakon 1620-ban Ábrahám Pál gyermekei egyéb javak mellett „az király hegyi kert"-ről is osztoztak[86]. A Király hegy Sárospatak egyik kiváló bort termő szőlőhegye volt.

Az úrbérrendezés során tett tanúvallomásokból kitűnik, hogy Mádon a gyümölcsöskertek részben a városban, részben a szőlőhegyeken a szőlők alatt voltak. Erdőbényén is voltak a városban is és a promontóriumon is almás- és szilváskertek. Tolcsván ugyanez volt a helyzet. A bodrogkeresztúriak három területet jelölnek meg a kertek helyének: a beltelkeket, a szőlők alját és a „Bodrogon túl"-t. A patakiak szerint a városban és a város körül egyaránt találhatók gyümölcsös- és káposztáskertek[87].

E vallomások alapján is kétségtelen, hogy néhány hegyaljai mezővárosban nemcsak a háztelekkel vagy a szőlőheggyel összefüggő kertekkel találkozhatunk, hanem a település melletti kertekkel is. Nem alaptalan az a feltételezés, hogy a szérűs- és majorkertek esetében e kertövezetben voltak a gazdasági udvarok, s ilyen esetben a belső telken csak a lakóház volt található.

Sok forrásból lehet arra következtetni, hogy a majorkertek, szérűskertek, illetve kaszálókertek a lakóházak övezetén kívül, de a település mellett és nem a határ távoli részén voltak.

Tarcalon 1581-ben az urasági csemetekert is „in fine oppidi" volt s valószínűleg a palánkon kívül helyezkedtek el azok a csűrös (szérűs?) kertek (horti horrealis), amelyekhez a majorépületeknek csak az alapja volt kész[88]. Ha az adásvételi szerződésekben és becslevelekben azt is megvizsgáljuk, hogy a kertek milyen környezetben voltak találhatók, egyértelművé válik, hogy a városszéli kertek egy tömböt alkottak. Így a már említett Pócs Kata asszony kert szőlőjét „Északrul közönséges szekér ut, Délrül Harangozó Szécsi János kert szőleje vicináltatta". Kusztondi Mátyásné kerti szőlője is a temető alján, azaz a városon kívül volt amint láttuk egy másik kertszőlő szomszédságában[89]. A tarcali telkek megosztottságára az 1736. évi urbárium is utal, mert azok, akiknek kerti szőlejük vagy deserta telkük volt (a szérűskerteket bizonyára ezek között kell keresnünk), lakott háztelekkel is rendelkeztek. Így Szabó Andrásnak 1/4-rész háztelke mellett 1/4 teleknyi kertszőlője s 1/8-rész puszta telke is volt. Hasonló volt Combos János, Szabó Márton, Hegyaljai János, Rozgonyi András helyzete[90]. A sort bizonyára folytatni lehetne.

[81] AZT 1913. 70. l.
[82] OL. U. et C. Fasc. 117. Nro. 46.
[83] Román János 1965. 68.
[84] Román János 1965. 56.
[85] Román János 1965. 189.
[86] Román János 1964. 58.
[87] OL. Helytt. Dep. Urb. Tab. Urb. Mád, Erdőbénye, Tolcsva, Bodrogkeresztúr, Sárospatak.
[88] „Datur in fine oppidi hortus pro seminibus fossa circumdatus. Penes Curiam horti horrealis et allodii solummodo fundus apparet." Maksay Ferenc 1959. 777.
[89] ZmL Tarcal jegyzőkönyve 1689. március 1., 1691. május 7.
[90] OL. U. et C. Fasc. 58. Nro. 36.

Sárospatak már idézett 1759. évi helyrajzában 16 teleknyi majorság szerepel a református temetőn túl a mezőre vezető út mellett. A majorok jórészt nemesek tulajdonában voltak és a „kertek között és a kertek megett nyugati irányban terültek el"[91]. A majorok és egyéb kertek, sőt lakóházak egymásmellettisége a város közvetlen környékén már a XVII. században is jellemezte Sárospatakot, ugyanúgy, mint valószínűleg Tarcalt is. Borbély Gergely major földje 1614-ben az új utcai felső sorompón belül volt, egy gödör, egy jobbágy házhely, a sorompóra menő út és a hóstáti árok között[92]. A tarcali Nagy Dávid pataki major kertje 1631-ben az új utcán „kívül való Majorok keözött" volt két másik majorkert mellett,[93] de Szepessy Györgynek már 1609-ben is szilváskertje volt a majorok között Árki Uram és Ferenc Deákné majorja mellett[94]. 1727-ben Eperjesi Szabó Ferencnek ugyancsak kertje és gyümölcsöse volt a majorok között,[95] 1756-ban Tót Tamásnak pedig háza Csécsi János kertje és Dömösi Gergely pusztája szomszédságában.[96]

Hasonló helyzet feltételezését engedi meg Újhelyben Báthory Erzsébet 1662-ből származó — már idézett — szabadalomlevele. Mokcsay János eximált háza az utca sorában Boros Péter és Tóth Andrásné háza között volt. Kerti szőleje viszont a város szélén. „Szőlős kertének északrul Szent-Miklóssy György napkeletrül köz utca, kinek mellette az Bor Pincze Ház és délrül fel járó ut, nap nyugatrul a magunk csürös kertünk (ti. a Báthory Zsófiáé) és a maga megh irt Borháza a Szomszédsági"[97]. A XVII. század elején, 1617-ben Márton Deáknak volt „szilvás kertje" a Ronyván túl, azaz Újhely városárkán kívül[98].

A Sátoraljaújhelyről rendelkezésünkre álló 1759. évi helyrajz is megerősíti a telkek megosztottságára és a különféle kertek egymásmellettiségére vonatkozó feltevéseinket. A leírás szerint az egyik sikátor a város szélén lévő kertek és malom felé tartott (ad hortos et molam tendens). A sólyomkai sikátornál, ugyancsak a város szélén négy egész telek terjedelmű „majorság és csür" volt. Egy régebbi urbárium szerint ezek a horreumok a város központjában lévő Persi, Penyigei és Krasznay-féle házakhoz tartoztak.

Újhely egyik hóstátja, a Hecske alatt húzódott a Kertalja utca, mellette összefüggő kertövezet volt található. A kertekben taxafizető borospincék és csűrök (vagy szérűk) is voltak. A Hecske fölött a város területén kívül, de még a szőlők alatt (extra seriem oppidi supra Hecskam, infra vineas) volt egy káposztáskert, amelynek taxáját Görgey István fizette. A Görgey ház szintén a belvárosban volt. A régi temető mellett is volt egy kert Szirmay György tulajdonában, amely hajdan majorsági káposztáskert volt (olim fuerat hortus allodialis oleraceus). 21 évvel később, amikor Szirmay Antal javait írták össze, kiderült, hogy e káposztáskert helyén egy tágas szabad csűr (szérű?) volt (possidet in Platea Heczke Liberum Horreum Amplum) s Szirmay Antalnak még másik két kertje és egy káposztáskertje volt a város határán kívül.

Az 1759-ben már házakkal beépített Papsor déli oldalát korábban a plébános kertnek használta (a parocho solum pro horto usuabatur), később ide 29 taxás házat építettek s lakóiknak a plébános a földesuruk[99].

Mindhárom városban — Tarcalon, Sárospatakon és Sátoraljaújhelyben — ahonnan értékelhető adataink vannak a lakóházaktól elkülönült városszéli major- és szérűskertek létezésére, ezek már a legkorábbi adatok szerint is együtt jelentkeznek a gyümölcsös, veteményes és szőlőskertekkel s aligha lehet egy szérűskert övezetet elkülöníteni. Valószínűleg arról sincs szó, hogy a kertek körbevennék ezeket a városokat. A kertek Sárospatakon a külvárosok, illetve a Bodrogon túl Kispatak mögé telepedtek, s valószínűleg Tarcalon és Ú helyben sem a város hegy felőli oldalán voltak.

Amikor tehát megpróbálunk magyarázatot keresni e városok belső telkeinek megosztódására, nem lehet kizárni a földrajzi tényezőket. Tiszta alföldi

[91] AZT 1913. 343, 344.
[92] Román János 1965. 21.
[93] Román János 1965. 39.
[94] Román János 1965. 16—17.
[95] Román János 1965. 144.
[96] Román János 1965. 173.
[97] AZT 1901. 215.
[98] AZT 1907. 174.
[99] OL. U. et C. Fasc. 153. Nro. 68., AZT 1912. 208, 212.

jellegű kertes település az Alföld és a hegyvidék találkozásánál nem jöhetett létre, mert a terepviszonyok nem tették lehetővé, hogy e településeket minden oldalról kertek vegyék körül.

Nem hanyagolhatjuk el a belső város helyzetéből és a társadalmi viszonyokból fakadó következményeket sem. Feltűnő, hogy Sárospatakon többnyire azoknak volt majorkertjük a külvárosokban, Kispatakon, illetve a város szélén, akiknek a fallal körülvett belső városban volt lakóházuk.

Varga (vagy Makai) György 1604-ben tiltotta Sárospatak városát a belső városbeli Kádas István-féle háztól, amelyhez szőlő, -szántóföld és major tartozott[100]. Ztankóczi Ferenc 1615-ben eladta belső városbeli kőházát, királyhegyi szőlőjét, szántóföldjét „és az maiorbeli rezetis" az alsó hóstáti pincével[101]. Rött Orbánnak 1657-ben belső városi házához az alsó hóstáton volt egy major fundusa[102]. Kőrősi István és fia 1666-ban belső városi házukról s majorjukról rendelkeztek[103]. Lapispataki Segniei Péter 1679-ben a külső várban lévő kőházát és a hozzátartozó majort idegenítette el[104]. Trócsányi Sámuelnénak 1774-ben a háza a Kovács utcában volt, kertje viszont a Bodrogon túl Kispatakon[105]. Volt arra is példa, hogy hóstáti házhoz tartozott kispataki kert[106], általánosnak azonban azt lehet tekinteni, hogy a belvárosban a szűk telkeken álló házakat egészítették ki majorok, veteményes, gyümölcsös vagy szőlőskertek a külvárosokban vagy a város árkán kívül. A kettős telkek létrejöttének legfőbb kiváltója bizonyára az lehetett, hogy a belső városban gazdálkodásra is alkalmas udvarokat, majorokat, szérűskerteket nem lehetett kialakítani.

A társadalmi helyzetet figyelembe véve arra kell utalnunk, hogy a belső városban igen sok nemesi lakóház és kúria volt s ezeknek a nemesi birtokosoknak, akik feles számban vásárolták össze nemcsak a szőlőket, de a szántóföldeket is, ha gazdálkodni óhajtottak, ki kellett alakítani majorjukat, gazdasági udvarukat, ott ahol erre lehetőség nyílott. Gyakran a Rákóczi, majd a Trautson-uradalom comissiójával fogták fel a majornak való kerteket s szereztek rá adómentességet, hogy gazdálkodásuk rendje zavartalan legyen.

Szó sincs azonban arról, hogy csak e gazdálkodó nemeseknek lett volna majorkertjük vagy Tarcalon és Újhelyben szérűs-szálláskertjük. Nem kétséges azonban, hogy a gazdag nemesek és a mezővárosi jobbágyok gazdasági udvara között különbség lehetett. A majorok épületeire történő utalások, a csűröskert elnevezés arra figyelmeztetnek, hogy egyes kertek valóságos allodiális központok lehettek. A latin nyelvű iratokban szereplő horreum az esetek egy részében feltétlenül épített csűr, máskor viszont bizonyára csak egyszerű szérűskert. Amikor pl. Baksa István 1670-ben elkobzott javai között Sárospatakon allodiális házát „cum Horreo scandulari", azaz zsindellyel fedett csűrrel együtt említi az összeírás, nem lehet kétséges a horreum csűr jelentése. A nemeseknek is lehettek azonban egyszerű szérűskertjeik is a gabonafélék nyomtatásához, így a „horreum simplex" megnevezés mögött (pl. 1670-ben Olaszliszkán) szérűskerteket is kereshetünk[107], különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy ezen az átmeneti tájon a nyomtatás és a cséplés egyaránt elterjedt. Az egyszerű

[100] Román János 1965. 11.
[101] Román János 1965. 23.
[102] Román János 1965. 74.
[103] Román János 1965. 88.
[104] Román János 1965. 95.
[105] Román János 1965. 215.
[106] Nagy György hóstáti házához két kispataki kert tartozott. Román János 1965. 244.
[107] OL. U. et C. Irreg. Fasc. 4. Nro. 12. Vö. Hoffmann Tamás 1959. 202. A gazdasági udvaroknak a település szélére kerüléséről Hoffmann Tamás 1975. 320.

szénás kertekben, kaszáló kertekben bizonyára nem kereshetünk komolyabb épületeket.

A hegyaljai mezővárosok kertjeiről összefoglalóan annyit feltétlenül megállapíthatunk, hogy a veteményes- és gyümölcsöskertek a városok egy részénél a belső telek tartozékai voltak, esetleg a szőlőhegyekhez kapcsolódtak. Másoknál viszont a település mellett található egy kertövezet, amelyik elvált a belső háztelektől, de valószínűleg nem fogta körbe az egész várost. E kertövezetben funkcionálisan természetesen elkülöníthetők a zöldség- és gyümölcsöskertek, a szőlőskertek, a szérűs- és majorkertek, területileg azonban ez az elkülönítés a legkorábbi (XVII. századi) adatok alapján sem végezhető el, így minden valószínűség szerint a különböző funkciójú kertek eredetileg is elegyesen helyezkedtek el. A major- és szérűskertek között egyaránt voltak nemesi kúriákhoz tartozó, épületekkel és gazdag felszereléssel ellátott allodiumok és egyszerű jobbágyi szénázó kertek és nyomtató helyek is. A kerteket többnyire a mezőváros elöljárói osztották a közföldből, időnként a földesurak comissiója (engedélye) alapján. Vannak nyomai a hajdani foglalásos kertszerzésnek is. Szőlőskertek Tokaj kivételével csak azokban a mezővárosokban voltak (Tarcal, Sárospatak, Újhely), ahol a város mellett a belső telkektől elváló kertségeket találunk.

Babocsay Izsák egyik megjegyzése Tarcal esetében arra is utalhat, hogy a várostól távol a határban is lehettek szálláskertek. Arra hivatkozik ugyanis, hogy 1692-ben Gergely pápa napján rendkívül nagy áradás volt, s a víz „az egész rétségbeli lapályokat elborítván a szegény Tarczali lakosokat a *Taktához közel levő szálásokon szoritotta*" (az én kiemelésem O. I.). A természeti katasztrófa 42 marha pusztulását okozta[108]. Más adatok nem szólnak szállásokról sem Tarcalon sem más mezővárosokban, s Babocsay megjegyzése sem egyértelmű, így belőle következtetéseket nem vonhatunk le.

III.

Ha összegezni kívánjuk az elmondottakat, és a kutatások eredményeként megpróbáljuk a tokaj-hegyaljai mezővárosokat elhelyezni a XVII—XVIII. századi Magyarország településhálózatában, első megállapításként azt kell megfogalmaznunk, hogy e mezővárosok nem mutatnak egységes településtörténeti képet. Bár a megelőző századokban valószínűleg valamennyien országút, folyó vagy patak mellé települt szabályos alaprajzú utcás falvak, illetve mezővárosok voltak, a XVII—XVIII. században két csoportjuk jól megkülönböztethető. Abaújszántó, Tállya, Mád, Erdőbénye, Tolcsva, Tokaj a hegyvidéki települések általános vonásait hordozták, beltelkeik osztatlanok voltak, a lakóház, a gazdasági udvar és a veteményes- vagy gyümölcsöskert a belterületen egy egységet alkotott. A szilvás-, almás- vagy másféle gyümölcsöskert, ha nem a beltelken hanem a határban volt, a szőlőhegyekhez, promontoriumokhoz csatlakozott. A szőlő beültetése gyümölcsfákkal — bizonyára a minőségi bortermelés miatt — nem volt olyan mértékben elterjedve, mint az Alföldön, a promontoriumon található gyümölcsösök többnyire a szőlők lábjában, a szűrőhelyen voltak.[109]

A másik csoportot Tarcal, Sárospatak és Sátoraljaújhely alkotja. Bodrogkeresztúr és Olaszliszka besorolása a források szűkszavúsága miatt nem egyér-

[108] Babocsay Izsák 1815. 113.
[109] Balassa Iván 1973.

telmű. Bodrogkeresztúr valószínűleg az első, Olaszliszka a második csoportba tartozott.[110] Ezekben a mezővárosokban is találkozunk osztatlan beltelkekkel, s a gyümölcsös- és veteményeskerteknek azokkal a formáival, amelyek a másik csoportot jellemzik, tehát a beltelkekhez vagy a szőlőhegyhez kapcsolódó kertekkel. Vannak azonban osztott beltelkek is, ezeknél a lakóházhoz a gazdasági udvar, veteményes- valamint gyümölcsöskert, vagy a lakóházhoz és udvarhoz a kert (szőlős vagy gyümölcsös) nem közvetlenül, hanem a település külön (kert)övezetében kapcsolódik. Szőlőskertek, ha Tokaj különleges helyzetét figyelmen kívül hagyjuk, ezekben a városokban vannak, s a kertövezet nem fogja teljesen körül a települést. A kertek között a funkcionális elkülönülés (gyümölcsös- és veteményes-, szőlős-, major- és szérű- vagy szálláskert) nem járt együtt a területi elkülönüléssel.

A kétféle csoport kialakulását nem könnyű megmagyarázni. Mi volt az oka annak pl., hogy a szűk területre szorított, kőfallal körülvett Tállyán nem alakultak ki város alatti kertek, míg a hasonló jellegű Sárospatakon igen? Közelebb juthatunk a megoldáshoz, ha figyelembe vesszük, hogy 1800-ban az első csoportba sorolt mezővárosokban (Abaújszántó és Bodrogkeresztúr nélkül) 5793 kat. hold szőlő és 3020 hold szántóföld volt, azaz a szőlők aránya több mint másfélszerese; 157,7%-a volt a szántókénak. A második csoportban levők között (Olaszliszka nélkül) 1655 kat. hold volt a szőlők, 5047 hold a szántók területe, azaz lényegesen más, mint a másik csoportban. A szőlők aránya 32,8% volt a szántóföldekhez viszonyítva, azaz háromszor volt több szántó, mint szőlő. Sárospatakon a szántók százalékában csak 12,1%, Újhelyben 19,5% volt a szőlők aránya, s csak Tarcalon érte el a 93%-ot.[111] Ezt a helyzetet a kortársak is jól látták. A sokszor idézett Ember András a szőlőtermelés és szántóművelés egyenlő súlyára utal Tarcal esetében, amikor azt írja: „ki szánt vet közöttök, ki pediglen kapál".[112] Az újhelyi és pataki szőlőtermelés kisebb jelentőségét az is mutatja, hogy 1758-ban Dombi Sámuel szerint voltak olyanok, akik Sárospatak és Újhely városát a hegyaljai névre méltatlannak tartották.[113] Azt állapíthatjuk meg tehát: ahol a szántóművelésnek a szűk határ és a sok szőlő miatt kisebb szerepe és jelentősége volt, azokban a városokban a gazdasági udvar is megfért a szűk beltelken, annál is inkább, mert a szőlő feldolgozása Hegyalján a parasztgazdaságokban a szabadban a szőlő alatti szűrőhelyen történt, a borházakba már a kitaposott szőlőt szállították. Ott viszont, ahol a szántóművelés fontossága elérte vagy meghaladta a szőlőművelését, a szűk belső telkek mellett a városszélen alakultak ki majorkertek, nemesi és paraszti allodiumok.[114] Így érthető, hogy a fallal körülvett városok közül az egyformán

[110] Bodrogkeresztúr „Bodrogon túli" kertjeiről közelebbi ismereteim nincsenek (vö. 87. jegyzettel). Ezek szérűskertek aligha lehettek, mert a Bodrogon itt csak rév volt, s a városból naponta aligha lehetett volna a kerteket felkeresni. Az Olaszliszkán említett szérűskert (vö. 107. jegyzet) vagy csűrös kert nem elég további következtetések levonására.

[111] Orosz István 1975. 35. Az első csoportba tartozó városok szántóművelésének jelentéktelenségét a kortársak is megerősítik. „Mád város Határában található szántó földek a Város népességéhez képest olly tsekélység, hogy azok a Város Lakosai között elosztatván egy Gazdának egy Vékás föld sem jutna belőlök". Tokajban „a mezei gazdaságot kisded határa nem engedi". AZT 1899. 124. 1904. 277.

[112] AZT 1915. 93.

[113] Bodó Sándor 1979. 486.

[114] Hoffmann Tamás 1975. 298.

szűk telkekre szorult tállyaiak nem alakítottak ki a falon kívül gazdasági udvarokat és kerteket, a patakiak viszont igen.

Más oldalról közelítve a különbségeket, hasonló eredményre juthatunk. Ha a település határának intenzív kihasználását és az eltartóképességet a népsűrűséggel mérjük, a II. József korabeli népszámlálás alkalmával csaknem hasonló különbséget találunk a két mezővárosi csoport között. Az 1 négyzetkilométerre eső népsűrűség Tállyán 115,0, Mádon 109,3, Tokajban 106,3, Tolcsván 132,2, de még Erdőbényén is 38,9 fő volt. Sárospatakon azonban csak 21,0, Újhelyben 56,2, Tarcalon pedig 51,2 (Bodrogkeresztúrban 60,3, Olaszliszkán 42,6). Ahol a szőlőtermelés volt a fontosabb, ott kis terület is nagyobb népességet tudott eltartani, ahol a szántógazdaság és állattenyésztés, ott a tágasabb határ is kevesebbet. Feltűnő, hogy a nagyhatárú Sárospatak népsűrűsége az országos átlagnál (28,8) is alacsonyabb volt.[115]

Az osztott beltelkű mezővárosokban jelentős állattartással is találkozunk, legalábbis bizonyos jelek erre mutatnak. Az 1606. évi tarcali statútumok külön fejezetben foglalkoznak az állattartás kérdéseivel. Megemlítik azokat, akiknek „külön őrzött" nyájuk van, azaz állataik nem a közös nyájban járják a legelőt. Ezek között további elkülönítést jelentenek a saját pásztorral őrzött „fótos" marhák. Meg is határozzák, hogy „az fótos marha penigh husz marha Nr. 20 számtul ál, akarmi fele marha legien".[116] Akinek egy-egy állatfajtából 20 vagy annál több állata is legelt, nehezen tudta volna marháit a szűk belvárosi telkeken ellátni.

Az elmondottak alapján lehetne realitása annak a feltételezésnek, hogy a második csoportba sorolt mezővárosokat az alföldi kétbeltelkes mezővárosokkal rokonítsuk. Sárospatak városszéli allodiumait majorkerteknek nevezik a korabeli források, mint a debreceni városárkon kívüli kerteket. Tarcal 1701-ből származó statútumai pedig ugyanúgy szérűs szálláskertnek nevezik a városszéli kertek egy típusát, mint a XIX. század elején Kállay Ferenc a „Magyar Régiségek nyomozásában".[117]

A XVII. századi Tarcal külső képe a fallal körülvett templomerőddel és a települést körülvevő palánkkal ugyanolyan volt, mint azok a hajdú városok, amelyek a kertes település mintáinak számítottak Györffy István számára.[118] Önmagában az a tény, hogy a kertek a városszélnek csak meghatározott részére korlátozódtak, s a különféle kertek funkcionális elkülönülése nem járt együtt területi elhatárolódással, még nem kérdőjelezné meg kertes jellegüket. A Tokaj-Hegyalja szomszédságában levő közép-tiszavidéki települések szállás-kertjeinél is előfordult a funkcionális elkülönülés és ezzel kapcsolatban a többszörös megosztottság.[119] Hasonló helyzetre az ország különböző részeiből vannak példáink.

[115] Süli-Zakar István 1980. 36—37. 1. sz. melléklet.

[116] AZT 1897. 218. A másik csoportba tartozó Mádnak viszont „Ménese, Gulyája, Pusztája, minthogy legelője is igen kevés, nintsen". AZT 1899. 124. Az állatállományban mutatkozó különbségek még 1911-ben is jellemezték a mezővárosok két csoportját. Az egy főre eső számosállat-szám Mádon 0,26, Tállyán 0,15, Keresztúrban 0,41, Bényén 0,34, Tokajban 0,22, Tolcsván 0,15 volt. A másik csoportba tartozó Tarcalon viszont 0,53, Liszkán 0,44, Sárospatakon 0,53 számosállat jutott egy főre, s ez az arány csak Sátoraljaújhelyben volt 0,08. A megyeszékhelyként csaknem 20 ezres várossá nőtt Sátoraljaújhely helyzete változott meg lényegesen a 18. század végéhez képest, ez azonban megyeszékhelyi mivoltával és városias jellegével könnyen magyarázható.

[117] Kállay Ferenc 1823. 19—23.

[118] Györffy István 1983. 292.

[119] Papp József 1982. 94., Bakó Ferenc 1982. 40.

Ha a morfológiai szempontokra is figyelemmel vagyunk, állásfoglalásunk a jelleg kérdésében nem lehet egyértelmű. A GYÖRFFY által a Hajdúságból leírt kertes városoktól eltérően aligha lehet kétséges, hogy a második csoportba sorolt településeken is az utcák nem „utólag jöttek létre a házak felkerítése révén",[120] hanem a település eredetileg utcás volt s a rendezetlen formát mutató halmaz jellege alakult ki másodlagosan az utcák sűrűsödése révén. Azt sem mondhatjuk, hogy „minden gazdának két beltelke van"[121], mert majorkertje, szérűskertje csak a háztulajdonosok egy (valószínűleg kisebb) részének volt. A meg nem osztott beltelkeken is lehetett gazdasági udvar. A jelleg meghatározásánál — HOFER Tamást követve — döntőnek tarthatjuk az istállók, ólak elkülönülését a lakóház telkétől.[122] Sajnos, ebben a tekintetben sem lehet egyértelmű álláspontot kialakítani. ROMÁN János forráskiadványában azok a jegyzőkönyvi bejegyzések, amelyekben ólakra vagy istállókra is történik utalás, mind a beltelken levő istállókat említették.[123]

Mindez nem zárja ki, hogy a majorkertek olyan gazdasági udvarok voltak, amelyekben állatokat is tartottak, de az erre szolgáló építményeket, amelyek az esetek többségében csak szénázó színek voltak,[124] nem tartották szükségesnek megemlíteni.

A két szénáskertre történő utalást 1779-ből szintén kapcsolatba hozhatjuk az állatok kerti tartásával, bár az is lehet, hogy a „szénás" itt csak kaszálónak hagyott kertet jelent, s nem olyan területet, ahová összegyűjtötték a szénát az állatok téli tartására.[125] Egy harmadik adat, amely a széna majorkertbe szállításáról szól, gyengíti ez utóbbi értelmezést, hiszen a takarmányt bizonyára a városi udvarba szállítják, ha ott teleltek volna az állatok.[126] Ember András Tarcal férfinépességéről azt állapítja meg, hogy „dohányozni járnak kertekben, ólakban"[127], s itt a kerteknek az ólakkal való összekapcsolását úgy is értelmezhetjük, hogy a szálláskertek alföldi típusú ólaskertek voltak. Bár ezt a lehetőséget sem szabad kizárnunk, BALOGH István kétségeit nehéz eloszlatni, aki szerint „minden formai egyezés ellenére kételkednünk kell abban, hogy a sárospataki majorkertek és hajdúsági, nagykunsági, jászsági, délborsodi ólaskertek azonos településformát jelentenek."[128]

Ha az utóbbi három évtized néprajzi irodalmát követve a csűrös településeket nem tekintjük az osztatlan beltelkű helységek jelképének és a kertes település ellentétének, s figyelembe vesszük, hogy megosztott, sőt többszörösen osztott beltelkek az Alföldön kívül az ország és Közép-Kelet-Európa más területein is előfordulhattak s az Alföld és a Hegyvidék közötti sávban a beltelkektől különvált csűröskerteket is ismerünk,[129] a hegyaljai kerteket is megközelíthetjük egy tágabban értelmezett kertesség szempontjából. Aligha lehet

[120] GYÖRFFY István 1942. 86.
[121] GYÖRFFY István 1942. 84.
[122] HOFER Tamás 1957. 378.
[123] ROMÁN János 1965. 95—153. 181, 189, 200, 210, 242, 246.
[124] ROMÁN János 1965. 239.
[125] Vö. 77—78. jegyzettel.
[126] ROMÁN János 1965. 255.
[127] AZT 1915. 94.
[128] BALOGH István 1967. 500.
[129] GYÖRFFY István 1942. 88.; GYÖRFFY István 1928. 10—11.; HOFER Tamás 1957. 378.; HOFER Tamás 1960. 334, 343.; BARABÁS Jenő 1960. 222.; BAKÓ Ferenc 1965. 180—182, 189, 191.; WELLMANN Imre 1968. 364—365.; HOFFMANN Tamás 1963. 83—88.; TÁLASI István 1972. 74—77.

kétséges, hogy a kertek között épített csűrök is voltak, de egyszerű szérűskertek s talán ólaskertek is. Ide számítva a kertszőlőket, veteményes- és gyümölcsöskerteket is, időben és térben együtt jelentkezhettek olyan elemek, amelyeket a morfológiai vizsgálatok különválasztanak.

A funkcionális szempontú elemzésben a hegyaljai „kertes" mezővárosok gazdálkodásából kell kiindulnunk, amelyben sem az alföldi kertes városok állattenyésztésének, sem a másik csoportba sorolt hegyaljai mezővárosok szőlőtermelésének homogenitása nem tapasztalható. E vegyes gazdálkodáshoz szükséges „major" városszéli kialakítására csak akkor került sor, ha a belterületi lakótelek alkalmatlan volt a szántógazdálkodás vagy állattenyésztés „gazdasági udvarának". A mintát aligha jelentették az időben is valószínűleg fiatalabb alföldi ólaskertek, hiszen a hasznosítás formája az urasági allodiumok példájára többirányú volt, nem kapcsolódott kizárólagosan az állattartáshoz. Ez magyarázhatja a kerttípusok területi elkülönülésének hiányát.

Sárospatak és Sátoraljaújhely esetében inkább azt lehet valószínűsíteni, hogy kertjeik a Mohács előtti korszakba nyúlnak vissza, s a királyi városok hóstáti vagy külváros melletti kertjeivel rokoníthatók.[130] Mindkét mezőváros büszkélkedett „civitas" ranggal is, igaz abban az időszakban, amikor a megjelölés még nem feltétlenül jelentette a szabad királyi városok országrendiségét. Hóstátjaik, külvárosaik léte azonban tény a XVII—XVIII. században is. Sárospatakon az Alsó- és Felső Hóstát (Hécze) mellett tulajdonképpen a saját privilégiumokkal rendelkező Kispatakot is ennek kell tekintenünk mindkét részével (Tótszer, Magyarszer) együtt. Újhelyben a Hecske, a Barátszer mellett az általunk vizsgált korszakban is tanúi lehetünk, hogyan született meg hóstátként a Papsor egy korábbi kertségből. A gazdálkodás formájából fakadó szükség (veteményes-, gyümölcsös-, szőlős-, esetleg szérűs- vagy ólaskertre vagy a legtágabban értelmezett gazdasági udvarra) kielégítést nyerhetett a külvárosok még be nem épített (netán elhagyott) telkein, majd ezek elfogytával távolabb felfogott, vagy a tanács által osztott városszéli kerteken. A minőségi bortermelés miatt szőlőbirtokot szerzett s a szabad szőlő-adásvételek hatására dézsmaadó szántókat is vásároló, majd azokra szolgáltatások alóli mentességet szerző nemesuraknak nem is volt más lehetőségük a „vegyes" gazdaság fenntartására, mint az, hogy hegyaljai majorságukat a városszéli majorkertben működő allodium körül szervezzék. Mindez megmagyarázhatja, miért voltak kertek a hóstátokban is, miért voltak területileg elválaszthatatlanok a házzal beépített, veteményes-, gyümölcsös-, szőlős- és szérűs- vagy csűröskertek. Sőt, ha nem a funkciót tartanánk fontosnak, a helyzetet tovább bonyolíthatnák azok az esetek, amelyekben a pince és a borház is ezekbe a majorkertekbe került.

A veteményes-, szőlős- és szérűskertek területi szétválasztatlansága Tarcalt is a középkori hagyományokkal rendelkező két városhoz teszi hasonlóvá hóstátok nélkül is, bár végleges érvénnyel nem vághatjuk el azokat a szálakat sem, amelyek a közép-tiszavidéki, délborsodi kertes városok felé vezetnek.

A tokaj-hegyaljai mezővárosok átmeneti jellege az alföldi és hegyvidéki táj településrendje szempontjából nemcsak abban nyilvánult meg, hogy egyes

[130] Hoffmann Tamás hívta fel először a figyelmet a Hofstadtok szerepére a városokban folyó árutermelő gazdálkodásban. Az általa leírt kertek funkcionális azonossága a sárospataki, újhelyi kertekkel kézenfekvővé teszi a kapcsolatok keresését s egyben bizonyítéka is e középkori formák koraújkori továbbélésének. Hoffmann Tamás 1963. 61—62.

mezővárosok tisztán hegyvidéki jelleget őriztek a XVII—XVIII. században is, mások pedig nem, hanem abban is, hogy e vegyes jellegűek a gazdálkodás kívánalmainak megfelelően sokféle elemből alakították ki sajátos települési formáikat.

IRODALOM

BABOCSAY Izsák
1815 *Fata Tarczaliensia azaz Tarczal városának főbb változásai* (1670—1700). In: RUMI Károly György: Monumenta Hungarica Sermone Nativo Scripta az-az a magyaroknak magyar nyelven írt emlékezetes Irásaik. Pest

BAKÓ Ferenc
1965 *Mikófalva. Adatok a magyar csűröskertes települések ismeretéhez.* Az Egri Múzeum Évkönyve III. 181—243.
1982 *A település, építkezés történeti, néprajzi kérdései és csoportalakító ereje a poroszlói Tiszatájon.* In: Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. 35—67. Debrecen

BALOGH István
1967 *Román János: Források és regeszták Sárospatak település- és építészettörténetéhez a XVI—XVIII. századi mezővárosi protokollumokban.* (Könyvismertetés) Ethnographia LXXVIII. 499—500.

BARABÁS Jenő
1960 *A szórványtelepülések kialakulása Közép-Európában.* Műveltség és Hagyomány I. 219—247.

BÁRTH János
1975 *A szállás fogalma és típusai Kalocsa környékén.* Ethnographia LXXXVI. 235—275.

BODÓ Sándor
1979 *Tokaj-Hegyalja, egy minőségi borvidék körülhatárolása.* Ethnographia XC. 480—491.

GYÖRFFY István
1928 *Takarás és nyomtatás az Alföldön.* Néprajzi Értesítő XX. 1—46.
1943 *Magyar falu, magyar ház.* Sajtó alá rendezte és bevezette: GYÖRFFY György Budapest
1983 *Alföldi népélet.* Sajtó alá rendezte és bevezette: SELMECZY KOVÁCS Attila. Budapest

HOFER Tamás
1955 *Déldunántúl településformáinak történetéhez.* Ethnographia LXVI. 125—186.
1957 *Csűrök és istállók a falun kívül.* Ethnographia LXVIII. 377—424.
1960 *A magyar kertes települések elterjedésének és típusainak kérdéséhez.* Műveltség és Hagyomány I—II. 331—350.

HOFFMANN Tamás
1959 *Horreum — szérű — csűr?* Ethnographia LXX. 171—206.
1963 *A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában.* Budapest
1975 *Néprajz és feudalizmus.* Budapest

KALMÁR János
é. n. *Mád tokajhegyaljai község élete a XVI—XVIII. században.* h. n.

(KÁLLAY Ferenc)
1823 *Magyar régiségek nyomozása.* Tudományos Gyűjtemény VII. 5—27.

MAKSAY Ferenc
1959 *Urbáriumok. XVI—XVII. század.* Budapest
1971 *A magyar falu középkori településrendje.* Budapest

MENDÖL Tibor
1963 *Általános településföldrajz.* Budapest

OROSZ István
1960 *A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században, különös tekintettel a szőlőbirtok hatásaira.* In: SZABÓ István (szerk.): Agrártörténeti Tanulmányok. 3—70. Budapest
1967 *Földesúri borelővételi-jog Tokaj-Hegyalján a XVI—XVII. században.* Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series Historica IV. 3—18.

1975 *Földesúri támadások a hegyaljai mezővárosok ellen a XVIII. század második felében.* Agrártörténeti Szemle 25—41.
1982 *A tanyák kialakulása a Hajdúságban.* A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve IX. Debrecen 27—42.

PAPP József
1982 *A szálláskertesség kérdései néhány Közép-Tisza vidéki településnél.* In: Néprajzi Tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. 95—96. Debrecen

ROMÁN János
1964 *A sárospataki szőlőművelés XVI—XVII. századi történetének forrásai.* Sárospatak
1965 *Források és regeszták Sárospatak település- és építészettörténetéhz a XVI—XVIII. századi mezővárosi protokollumokban.* Sárospatak

SÜLI ZAKAR István
1980 *Tokaj-Hegyalja és környékének népmozgalma 1787—1970 között.* Borsodi Levéltári Évkönyv III. 35—76.

SZABÓ István
1980 *A középkori magyar falu.* Budapest

TÁLASI István
1972 *Adatok és szempontok a szálláskertes települések kutatásához.* Ethnographia LXXXIII. 74—77.

WELLMANN Imre
1967 *Határhasználat az Alföld északnyugati peremén a XVIII. század első felében.* Agrártörténeti Szemle 346—409.

István Orosz

SETTLEMENT-PATTERN, GARDENS, ENCLOSURES AND OUTER FARM-YARDS IN COUNTRY-TOWNS OF TOKAJ-HEGYALJA, 17TH—18TH CENTURY

(Abstract)

The wine-district around Tokaj had a leading role in Hungarian wine production during the 17th and 18th centuries. This region was characterized by the existence of numerous privileged country-towns that were more densely populated than most other parts of contemporary Hungary.

The author outlines the topography and the settlement structure of these towns. Dwellings were usually situated along streets but the concentration of the buildings sometimes resulted in an irregular street-pattern. Several towns were surrounded by entrenchments and two of them were attached to fortresses.

The author gives a detailed survey and typology of the gardens, enclosed pieces of land which could be found in Tokaj-Hegyalja in the above-mentioned two centuries. These included kitchen-gardens, orchards, vineyards (i.e. separate parcels of vine-land, outside of the big communal vineyards) and "manors" which served as farm-yards of individual citizens, separated from their dwellings.

The frequency of the different types of garden was varying in the country-towns of Tokaj-Hegyalja. The variation reflected differences in the geographic environment and in the structure of agricultural production. One part of the country-towns were situated among hills, in valleys. The agriculture of these cities was dominated by viniculture. The area of the vine-lands surpassed that of the ploughland and of the meadow. An inverse ratio was characteristic of the towns located on the lowland (on the northern rim of the Hungarian Plain). Besides significant areas of sown land and hayfields, only a fragment of the agricultural territory was occupied by vineyards. This latter economic system was based simultaneously on viniculture, cereal production and animal husbandry. Farm-yards, separated from the dwellings, appear in these lowland towns, in the zone of gardens surrounding the residential areas.

In former centuries, agrarian settlements in the northern part of the Hungarian Plain were characterised by a division into two parts: into an interior dwelling-area and into an outer zone of farm-yards and gardens. It is under debate how old this system is and what were the motives of its evolvement. The last part of the study summarizes the various arguments of the debate and points out the significance of the data from Tokaj-Hegyalja.

Bencsik János

Mindennapi élet a XVIII. századi Nánás szálláskertjein

A szabadhajdú városok történetével, gazdasági berendezkedésükkel, e sajátos városi települések társadalmával foglalkozó *szakirodalom* tekintélyes és egyre gyarapszik.[1] Mivel az „öreg hajdúvárosok" sorra jelentették meg történetüket, olykor néprajzukat is bemutató monografikus köteteiket, a szakírók az általános kérdéseken túl a részletkérdésekre is mind nagyobb figyelmet szentelhettek.[2] A vonatkozó tanulmányok szerzői elemzik e városok történetét; a betelepülést követő évszázadokban az egykor katonáskodó hajdúság letelepedését, életmódváltását. Bemutatják gazdasági berendezkedésüket; a feudális társadalmi környezet által meghatározott városi-paraszti életmódjukat. Az eddigi kutatások elsősorban az olyan átfogó kérdéskörökben hoztak eredményeket, mint pl. a határhasználat,[3] a kommunitás gazdasági irányító funkciója,[4] az állattartás és a földművelés történeti jellemzése, azok szerkezeti elemzése.[5] Mindenekelőtt pedig elemezték a kettős-beltelkes településszerkezetüket, illetve e szerkezeti forma történeti kialakulását.[6] Úgy tűnik, hogy továbbra sem haszon nélkül való, ha e sajátos, mezővárosi típusú települések életét, történetüket tovább vizsgáljuk, ha egy-egy részterület kutatására fordítjuk figyelmünket.

Jelen tanulmányban arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk az egyik szabad hajdúváros (Nánás) városi-paraszti (törzsökös és jövevény) népességének mindennapos gazdasági tevékenységét, a termelés színterét, az egyes földrajzilag is elhatárolható övezetek (zónák) szerepét a termelő (és mindennapos élet) tevékenységben. Levéltári forrásaink, mivel azok többségükben peres szövegek, természetéből következik, hogy az a történeti információ, melyet hordoznak, az egyén és a közösség, továbbá az egyes csoportok, társadalmi rétegek összeütközését illusztrálják. De alapos elemzésükkel számos más vonatkozást is feltárhatunk. Mi, forrásaink felhasználásával arra törekedtünk, hogy bemutassuk Nánás XVIII. századi népességének mindennapos termelő tevékenységét, a munka üzemi kereteit, elsősorban is a szálláskertekben folyó életet; mindenütt figyelve az állattartás kérdéseire. Éppen akkor, amikor a török hódoltság megszűntével, majd az azt követő kuruc–labanc háborúskodások

[1] Több mint negyedszázada jelent meg Béres András—Módy György 1956. Bizony folytatása lassan nélkülözhetetlen.

[2] Komoróczi György 1971., Szendrey István 1972., Rácz István 1973., Bencsik János 1974., Dankó Imre 1975.

[3] Balogh István 1954—1955.

[4] Vö. a monográfiák vonatkozó részleteit.

[5] Bencsik János 1971, 1974. és a monográfiák szakcikkei.

[6] Györffy István 1943.

elültével, hosszú és békés (a termelésnek kedvező) korszak köszöntött Nánás népére is. A népesség száma gyarapodott. A törzsökös hajdúcsaládok mellett a XVII. századi jövevények (advenae) birtoklási joghoz jutottak; a XVIII. század folyamán beköltözött (gyakran szökött) jobbágy családok zsellér állapotba kerültek. Ennek megfelelően két, jogaikat illetően alapvetően különböző társadalmi réteg jött létre, különült el a városban.[7] A szabadhajdú jogaikra nemcsak büszke, hanem abból hasznot, előnyt is húzó törzsökös és jövevény családokban, de általában is erős volt a történeti tudat.[8] Olykor három-négy emberöltőn át is számon tartották egy-egy telek, telekjog, kertjog átörökítésének folyamatát.[9]

A Nánást megülő hajdúcsaládok a török alatt pusztává lett középkori településhelyre költözködtek.[10] Nánás egykori területén építették fel új otthonaikat. A hajdúk által megépített új település, Hajdúnánás szerkezetéről írja Dankó Imre, hogy „kertes település volt. Sőt Böszörmény mellett Nánás is iskolapéldája lehetne ennek a településformának".[11] Gondolatait egészítjük ki két további megjegyzéssel, éspedig emeljük ki Hajdúnánás *megosztott település*, annak is *szálláskertes* altípus voltát,[12] ahol is a *belsőség*et (intravillanum) alkotó *lakóház* (telek) és a hozzája kapcsolódó *szálláskert* az e tanulmányban tárgyalt század első felében még szoros (kizárólagos) gazdasági és jogi egységet alkotott.[13] Később e kapcsolat lazult, a különválás csak a jobbágyfelszabadítással egyidőben következett be. A *belsőség* (a lakóház és a szálláskert) a *külső tartozék*okkal (extravillanum) birtokjogi szempontból már bonyolultabb egységet képezett.[14] A városbelsőt birtokló, *házhelyes* (lakóház-telkes) tulajdonosok

[7] Kovács Zoltán 1973.

[8] Dankó Imre 1973. Ugyanerre a következtetésre jut.

[9] Lássunk egy jellemző példát: „Amely szürüs kertben mostan Méhes Nagy István lakik (. . .) Azt tudja a tanu, hogy Kónya Mátyás úr Kónya István urammal azon kertben laktanak, a rigiektül úgy hallotta, hogy Bocskai ideje táján Bodó Demeternek adatott azon kert, kinek is egy fiát, Barust a fekete halomnál vágtak le, a másik a régi pestisben meghalt (. . .) alkalmatos ideig pusztán állván, mindőn asztán Caraffa kinzásakor újra kezdettik meg ülni (. . .) azon Bodó kert azon házzal, melyben Kónya István úr lakik azon földekkel adatott volna (. . .) egymással meg osztván Kónya Istvánnak a ház, Mátyásnak pedig a kert jutott (. . .) Mikor újra meg ültik Nánást és fenn álló házakat kezdtenek épiteni (. . .) Mikor az alföldrül újra megültik Nánást, akkor jöttek fel a Kónyák is (. . .) úgy hallotta az atyjától, hogy a kertet a Nemes Várostól örök áron szerezték." HBmL. Nánási iratok, 1755.

[10] Rácz István 1969. 197.

[11] Dankó Imre 1964. 67.

[12] Bárth János 1982. 135. Az idézett szerző „Néhány teendő a néprajzi tanyakutatásban" c. cikkében más gondolatok társaságában az adott, s úgy tűnik igen fontos témakörben terminológiai „szabványosítás"-t javasol. Ő írja, hogy a megosztott belterületű településre (. . .) három megnevezés jöhet számításba: a „kétbeltelkű", a „kertes" és a „szálláskertes" forma. Miután érveket és ellenérveket hoz fel e szakkifejezések mellett, illetve ellenében, megfontolásra méltónak tekinti a „szálláskert" kifejezést. „A „szálláskert" általános alkalmazása mellett szól, hogy a kifejezés két nagyon régi magyar szó összetétele . . . " Magam részéről e javaslattal egyetértettem, ezért alkalmaztam a Hajdúságban elterjedt „ólaskert" kifejezés pótlására az itt javasolt „szálláskert" terminológiát. Tényleges helyzetből kiindulva is, Nánáson a XVIII. században az ólaskertek mellett voltak veteményes, gyümölcsfás kertek is. Ezek egységes kezelését is lehetővé teszi a „szálláskert" megjelölés. Feltehető, hogy szálláskert övezetben előfordult tökös, veteményes és más kertek időről időre visszakerültek az állattenyésztésbe, miután ott hevenyészett aklokat, szineket emelt a tulajdonos. Csak megerősíti e vélekedésünket a szérüskert egyre gyakrabb előfordulása.

[13] Poór János 1967. 37., Orosz István 1973. 91.

[14] Acsády Ignác 1944. 389.

(akik lehettek törzsökös vagy jövevény családok leszármazottai) elsőbbséget élveztek a kertekre szorult, oda kiköltözöttekkel vagy idegenből beköltözöttekkel szemben, akik zselléri (inquilinus) állapotúaknak minősültek. Ez különösen akkor tűnt ki, amikor egy-egy szálláskert körül vita támadt. A városmag, a *város árkán belüli* XVII. századi lakóterület volt aztán a közterhek, az adózás, a katonatartás és minden más kötelezettség mértékének alapja.

Városkép

Nánás (bizonyosan XVII. századi) városképét is DANKÓ Imre írta le: „. . . az egész város igen kis területre volt összezsúfolva, utak és kerítések nélkül, meglehetősen nagy összevisszaságban, a *gerád*on belül. Nánáson belül két gerád volt. A belső gerád (melyen) mindössze négy kapu volt, a Böszörményi, Dorogi, Szentmihályi és a Polgári kapuk."[15] Gondolatait tovább fűzve hozzátehetjük, hogy az így körülhatárolt városmag jellege még az 1700-as évek közepén is hasonló volt. 1750-ben így említik az egyik kaput: „. . . azon (. . .) Telekhez való kert itten a *Polgári kapu előtt* volt a Matyi István kertye táján." Majd másutt: „. . . ott légy a Debreczeni kapunál, arra eresztem be a csürhét . . . " (1747). Kiderül, hogy a *gerád* nem más, mint két többé-kevésbé folyamatos ároktól övezett védőtöltés, melynek tetejét tövissel ültették be.

A városkép azonban a XVIII. században változott, s nemcsak az utcák jelentek meg, hanem mind a lakóházak telekjei, mind a szálláskertek körüli, közötti kerítések is. Az előző, a belsőségen lévő kerítéstípusokról keveset tudunk. A kertségen *gerággyák*ról, illetve *nádfalak*ról tesznek említést.[16]

A város területét hat közigazgatási egységre, *tized*re osztották, s ennek megfelelően írták össze Nánás lakosságát, ha arra sor került, illetve a különböző terheket (porciózás, stb.) eszerint vetették ki. Valószínű, hogy tizedek szerint alakítottak különböző *gazdatársaság*okat is. 1767-ben az I. tizedben 89, a másodikban 115, a harmadikban 76, a negyedikben 73, az ötödikben 93, a hatodikban 76 családfőt írtak össze.[17] Az 1770-es összeírás szerint az egyes tizedek népessége így alakult:

Tizedek	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	
	97	97	58	63	57	66	családfő
	438	435	240	317	254	331	személy

Háztípus

A század elején a lakóházak zöme a *városbelső*ben, a város árkán belül állhatott. DANKÓ Imre szerint „A hajdúk letelepedésükkor putri házakat építettek csupán, ami kétségtelen visszafejlődés volt egy előző, már magasabb lakáskultúrához viszonyítva". Véleménye az, hogy „ez a putriház volt általános egészen a XVIII. század közepéig. Eddig csak néhány középület emelkedett ki a lapos, putritetőkkel teleszórt város területéből."[18] Forrásaink már ettől későbbi állapotot rögzíthetnek, amikor *földház*akat említenek, valószínűen a kerteken. „. . . elmúlt éjjel a Csebres Ferenc föld házán micsoda Leginyek mentek a ház tetejin, ablakán vagy ajtaján?" (1733). Következő adatunkból világosabban kiderül, hogy a szóban forgó földház hol is állhatott: „. . . mindenkor azon ház telekhez

[15] DANKÓ Imre 1964. 67.

[16] DANKÓ Imre 1964. 74. Talán nem véletlen, hogy a Hajdúságban a deszkakerítést „palánk"-nak nevezik (Tiszacsege). Érdemes lenne e terminológia eredetét tanulmányozni.

[17] A város történetére vonatkozó forrásokat a Hajdú-Bihar megyei Levéltár, Hajdúnánás város irataiból idéztem.

[18] DANKÓ Imre 1964. 66.

tartozó volt (. . .) az kertet (. . .) hallotta hogy annak való volt és az Tót Lukács kertye is ahun Gazda ember lakik az volt volna (. . .) penig akkor föld házba Füle Benedek lakott (. . .) az kert az melyben most Rácz János lakik" (1730). Egyik vallomásban idézik, hogy „földháza is volt már az előtt Nagy Miklós Péternek azon a Telken" (1770).

De vannak adataink a *fennálló falú*, vagyis föld feletti, fallal rendelkező lakóházakról is. Nincs kizárva annak lehetősége, hogy az ilyen lakóházak zöme a város árkain belül állhatott. Adatunk *fennálló falú* lakóházakról tesz említést. Igaz, hogy a leírás hajdúdorogi, bár a nánási irattárban fordult elő egy peres üggyel kapcsolatban. „Deszkára padlásolt, karóból, sövényből font oldalú háza, hasonlóképpen deszkával padlásolt pitvara, tágas komorája, mind náddal fedve lévén az egész épület mely épült in Anni 1743. (. . .) a háznak, pitvarnak és kamarának hossza 13 lépés, minthogy nád fedele nem régi itéltetett 30—32 forintra . . . " (1767).

Ezeknek a házaknak terménytárolásra alkalmas *padlása* volt (1718 és 1750). Külön említik pitvarukat, kamrájukat.[19] Sőt a telken *sütőház* is állhatott (1748, 1751). A kamra tároló szerepe egyértelmű, ahonnan terményt lophattak, húst és kenyeret emelhettek el a tolvajok (1769). De ott tárolták a *tört* kendert is (1748). E lakóházaknak már olyan *gerendája* volt, amelyre szappant helyezhettek.[20] Ablakait *bedugták* (1732), olykor az ablakok *papír fiókjáról* tesznek említést (1765). De már viszonylag korán *üvegablakot* hozattak az egyik vásárból (1734). Meg kell említenünk a pitarból nyílott kéményt, amely néhány hiedelem leírásában is szerepel (1752).

Az épületeket tapasztották, meszelték (1747). E munkákat idegen személy, alkalmi bérmunkás is elvégezhette adatunk tanúsága szerint (1750).

A lakások berendezésére is találtunk adatokat. A szobában *ágy, ágyacska*, néha több ágy is állott (1769, 1747, 1770). A szolgáló lány *az ajtó megett való ágyon* feküdt (1769). Az egyik alkalommal a *sut*nál lévő ágyról-e vagy a ládáról esik szó, nem tudhatni pontosan (1752). A szobában *kemence* állott (1769). Egy hagyatékban „egy új láda, egy derékally tollastól, egy pokróc, egy lepedő, két főally" szerepel (1740). Említést tesznek ház előtt álló *asztalszékről*, s egy *rengőszékről* (1767, 1741), továbbá *szakasztó ruháról*, s egy *szapuló tölgyfa désáról* (1751). 1750-ben előfordul egy adat „ . . . szunyog hálló alatt" háló személyekről.

A század közepéről ismerjük a városbelsőn álló kvartélyos tiszt „Kő házát (melyre) szükséges ablak fákat, minden ablakokat négy szakaszban gondol(ja), Ráma fákkal edgyütt alkalmas jó féle tölgy fából" rendelték meg az asztalos mesternél (1751).

Mindennapi élet a lakóövezetben

A lakóövezetben zajló életre, a nánásiak mindennapos tevékenységére a felsorolt, olykor csak közvetett utalásokat tartalmazó forrásainkból is következtethetünk. Igen jellemzőek például a következő adatok. „Lovász Ferenc háza elől a terítőről ki vette el az ingvállat? (— kérdezik az egyik gyanúsítottól) (. . .) vissza vittem, s a kamara ablakába tettem. Lente István Ur terítőjéről a lábra való hova lett? Hát a Sőrés István terítőjéről az Ingvállat te hoztad? Hoztam arról az Oldalról egy ingvállat is (. . . mivel az anyám) a Városon mindenüvé küldött (. . .) a Tulsó Óldalra mennyek (mondta . . .) a Csaplár anya háza felé, arra vannak a szép ingvállak" (1760). „A Lente István ur Háza Eressze alól hová lett a Lábra való? A padon ki teritettem, mert vizes volt (dél tájban jártam arra)," . . . vallja a megkérdezett (1770). Máskor pedig Lovász Péter 15 esztendős fiút vallatják, aki elmondja: „Csohány Kata Asszony ingvállát a terítőről levettem s el hoztam, ugy Csohány Istvánné alsó ingét is el hoztam a disznó ól mellől. (. . .) A kertbe a szalmába tartottam" (1770). Ezekkel az adatokkal kapcsolatban érdekes további következtetésekre juthatunk. A környéken már akkor is élhetett egy szólásmondás, amely bizonnyal Nánáson is ismert lehetett (miként ma is emlegetik): „Hétfő, kedd a frisseké, szerda, csütörtök a lustáké, péntek, szombat a kurváké!" — már ti. az elmúlt heti szennyes kimosására vonatkozó, amolyan asszonyi regula. Ha valaki nem akarta, hogy a legalja személyek között emlegessék nevét, akkor a hét elején kimosta a heti szennyes ruhát, s kiteregette.

[19] Jellemző forrás-részlet: „ . . . megfogta a szüri allyát a Juhásznak és behúzta a pitarba" (1747.), máskor „A pitvarban egy postura (?) tej kérni (ment), be futott a kutya (s megharapta)" (1733), ismét más „ . . . a kamrában volt közi véle" (1747).

[20] További részletek derülnek ki e szövegekből: „Nem loptam én el a szappant a más gerendájából mint te, nem keresik nállam a Siros csuprot, mint Te nállad, nem szaporitom én a más fonalából a magamét, mint Te" (1750).

Ezért volt tele a város kiterigetett, száradó fehérneművel. Azt is megfigyelhetjük azonban, hogy éppen ekkortájban nem tartózkodtak a városon azok, akiknek a mosott fehérneműit száradás közben ellopták. De az is nyilvánvaló adatainkból, hogy a szóban forgó városrészen még kerítetlen vagy könnyen hozzáférhető, megközelíthető lakóházak lehettek.

Telkek a város árkán belül és kívül

A lakóházak építésére szolgáló *telek* (házhely) és az ólaskert (illetve a már körülírt szálláskert)[21] a hajdúvárosi joggyakorlatban oly módon alkotott egységet, hogy a *város árkán belül* birtokolt házhelyhez (lakóházhoz) egy, ritkán több kert tartozott. Eszerint a paraszti (itt hajdúvárosi) üzemszervezés uralkodó elve a jobbágyfalvakból is ismert kétbeltelkes település-szerkezet kiépítése. A társadalmi tevékenység e két övezete, nevezetesen az emberi lakás, illetve az állattartó belső-üzem térben is jól elkülönült egymástól. Jellemző, hogy minden vitás esetben a háztelek egykori tulajdonosára vezetik vissza a birtokjog eredetét. Felsorakoztatott adataink alapján e helyzetről alkothatunk képet. „Katona Kiss János (. . .) vagyon (. . .) 1 háza, 1 kertye, 4 lova, 1 vasas szekere, 1 tehene, 1 tavalyi ökör bornyú, 6dik düllőben 1 egész pusztai nyilasa, 7dik düllőben fél nyilas föld, Vidi halomnál egy nyilas, Hármaskúton egy nyilas, 2 szántó vas, két eke, 1 csoroszlya, fél nyilas szőllője" (1745). Az egyik örökösödés alkalmával a következő osztályt tették: „Fábján János és András egy testvér atyafiak megosztván egymás között Jánosnak mint időseb(bnek) a kert jutott, Andrásnak pedig mint kisebbnek a telek, rajta lévő házzal együtt, akinek kertye nem lévén (mert) az anyjáról az említett Fábján Andrásra maradt a kert . . . " (1747). „ . . . azon ház Telek, melyen mostan Borsi András lakik Farkas Jánosé volt (. . .), mely Telekhez való kert itt a Polgári kapu előtt volt"(1750). „ . . . az a kert, amelyben most özvegy Sári Györgyné lakik, az Ház Telek után való kert, amelyet (. . .) Sári Péter el nyert . . . " (1767).

A század folyamán mindazonáltal nyomon kísérhető az a jelenség, miszerint a szálláskertek fokozatosan betelepülnek, azokon ideiglenes, illetve tartós lakóházakat emelnek.[22] Ezzel párhuzamosan fel-felbukkan az újabb kerthelyek szerzése, amikor is eddig szabad, városi területeket értékesítenek, mígnem 1770-től csak oly módon mérnek ki újabb „Háznak és Kertnek való helyet", ha saját múlhatatlan szükségére igényli valamely lakos azzal a feltétellel, „ha eladja, a Város földén való épületet megbecsültetvén azt eladhattya, a telek és a kert viszont a Nemes Városra, mint földesurra fog visszatérni" (1770, 1776). Visszatér a városra a szökött személyek telke és kertje is (1750). A folyamatra jellemző, hogy az utolsó tömeges kertosztás 1846-ban történt.[23]

A közösségi élet színhelyei

Forrásainkból kikövetkeztethető, hogy a városon zajló közösségi élet, a társas alkalmak *információ-cseréje* érintett termelői és nem-termelői érdekeket egyaránt. Ennek az információ-cserének a közösségi szabályozó ereje vitathatatlan. A hol spontánul, hol szervezetten zajlott közösségi élet olyan épületekhez, illetve helyiségekhez kapcsolódott, ahol akár időszakosan, akár csaknem folyamatosan kisebb-nagyobb csoportosulások lehettek, ahol a férfiak avagy a nők összejőve, álldogálva beszélgettek, vitatkoztak, új információk birtokába jutottak. Az ilyen társalkodás könnyen csődületbe ment át, de a *zenebonáskodók* is itt vitatták elveiket. Ilyen helyiségek lehettek a *csapszék*ek, *korcsmák*, *csárdák*, a *mészárszék*ek, *malmok*, továbbá a *templom környéke*, a *piactér*, *vásártér* és a *bolt*. Külön elbírálás alá esett a templom, illetve a templomi istentisztelet. Az itt zajlott „társasági élet" átfogta a közösség jelentős részét, alkalmas volt arra, hogy különböző hirdetéseket tegyenek közzé mind a templomban, mind a templomon kívül, ha vége lett az istentiszteletek-

[21] Mint jeleztem, elfogadtam és alkalmazom BÁRTH János ajánlatát, a szálláskertes terminológiát a kétbeltelkes, illetve ólaskertes nánási település-zóna megjelölésére.

[22] POÓR János, 1967. 37. E folyamat jellemzésére bemutatok néhány családnevet, amely erre utal: Kerti Takács János (1747), Kerti Molnár György (1757). Az 1770-es összeírásból pedig: Kerti Oláh Mihály, Kerti Kis Szabó János, Kerti Nagy János, Kerti Sebők Pál, Esz Kerti Nagy György, Kerti Debreczeni István, Kerti Molnár István, Kerti Mirkó Péter, Kerti Kónya Mihály, Kerti Szólát András, Kerti Kovács Ferenc, Kerti László György, Kerti Seres János, Kerti Kónya Miklós.

[23] OROSZ István 1973. 146.

nek. Ehhez igazították a büntetés végrehajtását is. „. . . büntetése, mennyen az Kalodában, ájjon ott ma, mig a templombul ki jönnek és csapattassék meg" (1722). Egyik alkalommal így becstelenítette társát Füle Péter: „. . . az sem volna nagyobb dolog, mint mikor a pruszlikért ki publikáltak a templomban" (1767). A templomba kellett felvinni a talált tárgyakat is, s ott közszemlére tették ki (1767). Az istentisztelet után zajlottak a városi tanács hivatalos természetű hirdetései is.[24]

Nem véletlenül, hanem társadalmi tartalma következtében kerülhetett az elöljárók esküszövegébe az alábbi részlet: „. . . A város csapszékére menni, ott innya, akár benn a csapszéken, akár a csapszék mellett lévő malomkőre ülve, akár a mészárszék körül, akár benn (amint eddig szokás volt) a malomban, vagy piaczon egy szóval akárminemü közönséges helyeken vagy pedig ugyan csapszéken (. . .) szolgák keresése, fogadása szine alatt fog innya (. . .) büntetődgyék meg !" (1744). Induljunk ki tehát ez évszázadban is jelentős „közönséges helyek" számbavételéből.

Kocsmák

1744-ben „Nánásnak vagyon három bor korcsmája, hét pálinka korcsmája . . . " (1744). 1769-ben „Nagy István helyi lakossal kötött árenda (szövege) említi a Belső, Külső Ser Bor Pálinka Korcsmák"-at, melyeknek évi árendája 2700 Ft. A korcsmákon, csapszékeken mért bor minőségére, a bor és más italok árára a *borbírák* ügyeltek, akik évente számadással tartoztak a tanácsnak (1768). Időről időre bérbeadták a város csapszékeit, korcsmáit, s a mindenkori árendásoknak a városi tanács előírásait kellett betartaniuk. Az árendális szerződések részletesen szabályozták a tanács, az elöljáróság, továbbá a bérlő és a lakosság viszonyát is (1768). Az elöljáróság által kijelölt személyeknek, továbbá a tanács tagjainak, meghatározott gazdasági alkalmakkor a korcsmák és a csapszékek bérlői ingyen bort (italt) tartoztak kimérni. Az így díjazás nélkül kimért italról félévente, évente elszámolást nyújtottak be a tanácshoz, igazolva ezzel azt, hogy teljesítették kötelességüket.[25]

Ezek a csapszékek, korcsmák nemcsak az italozás, hanem a találkozások, megállapodások (1765), napszámosok fogadásának színterei is voltak. Zajos, lármás ugyanakkor vidám helyek lehettek. Erre utalnak a különböző forrásaink: „. . . A Ferencziné csárdáján meg borosodván (. . .) magukat hegedültetni, dudáltatni, táncolni és huncfut companiakat kötőfősége szerint élni bátorkodtak, de egyszer s mind koslató kutyáktól példát vévén és azok módjára cselekedvén . . . " (1767). Máskor „ott dudások lévén táncoltak (. . .) két legény rettenetesül kezdte verni a gerendát (. . .) mint az ellenség úgy verték egymás bottyát öszve" (1768). A kvártélyos katonák gyakran mulatoztak e korcsmákon, csapszékeken, s e mulatozásaik nemegyszer verekedésekbe fulladtak. Sokat mondó az alábbi részletünk is: „. . . a mely disznó sódort és nyujját az Innepek előtt Debreczeni József korcsmárosnál árult, hol vette . . . ?", — kérdezték az egyik gyanúsított parasztot (1751).

Mészárszék

A város mészárszékét korszakunk delelőjén (1759) a város által fizetett *székgazda* forgalmazta. Évi fizetsége pedig „kész pénz 15 váltó Ft, búza köböl 6, csizma pár 2, marhavágás 2, 200 font hús". Emellett meghatározott arányú „apadás", továbbá a levágott állatok *fehérmája*, farka, szíve, veséje is őt illette. „Ha megmarad (is) a gazda másnak adgya (pénzen)." E *konvencióra* aztán *hit*tel (esküvel) kellett kötelezniük magukat (1766). Így aztán bárminő észrevétel esetén „feladott hitinek szoros kötelességét" kérték számon a székgazdán. A kereskedést számukra tiltották. „Timári Péter (. . .) a N(emes) Város számára meg vett ökröket, teheneket, Bárányokat rész szerint magának (felcserélni), rész szerint pedig a javait a marháknak más keze alá adni (. . .) a lett nyereséget (. . .) felosztani (bátorkodott)" (1768). Akár a város konvenciós székgazdája, akár az „árendás uraimék és mészáros legényeik" látták el a mészárszékbeli munkákat, „N(emes) Magisztrátus juris dictioja" (törvényhatósága) alatt ténykedtek (1749). Ezért a székgazdának kötelessége volt

[24] Bencsik János 1975. 266.

[25] Példák arra, hogy a város részére dolgozók mikor kaptak így italt: „Simára menvén a kotsisok nyomtatni (a városnak); Fő Esküttt Ur atta a Kos pásztornak; A Város Kása malmához földet hoztak a Hortobágy mellől; a Kapitány istállóját csinálták; a Város katonáinak és szolgálóinak (mert) káposztát gyalultak" (1746).

a számadás. 1744-ben Mirkó János benyújtotta esztendei számadását, melyben az állott, hogy (általa) „3121 vonás forintokon vett és levágott 182 darabbul álló marhákbul 479 mása 52 font Husaival, Bőreivel, 33 mása 13 font fadgyáról, Kosokról, Juhokról, Bárányokról és Sertésekről (adott) számot". E számadásból következik, hogy tételesen csak a szarvasmarhát tartották számon, más részt pedig a levágott állatok között a szarvasmarha a legjelentősebb.[26] Az árendás 1756-ban egy esztendei bérlet fejében 100 Rft-ot, 14 mázsa húst és 6 mázsa faggyút fizetett a városnak. Ugyanekkor a mészárszék berendezését is leltár alapján adták használatba, éspedig találtak a mészárszéken: „mása 1, fogó 1, bárd 2, húsmérő serpenyőkar 2, 6 fontos vas, 5 fontos vas, 2 fontos réz, 1 fontos vas 1, egy fontos réz 1, 1/4 fontos réz 6, bőrnyúzó horog 1, marhafogó kötél 1, lakat a komorán 1, ajtókulcs 1, fadgyus hordó 1, désa 2 db." Kiderül forrásainkból, hogy a székgazdaságot viselt konvenciós alkalmazott más munkával is foglalkozott a városon. „ . . . mészárosságon kívül is Sz Mihály nap után fogjuk tartani, már pedig tudjuk, hogy mindenkinek dolgozott nyárban, vagy is nyomtatáskor a szürüjükön, télben pedig az marhájok körül" (1760). Egyik konvenciós székgazdának, Kassai Ábrahámnak „Gunyát, Gubát, nadrágot, csizmát, három köböl rozsot és egy rugott bornyut" ígért a tanács (1766). Adataink összevetéséből következtethető, hogy a konvenció mértéke alku tárgya volt. A megállapodást pedig az *áldomásivás* követte.

A mészárosok felügyelete, mint írtuk, a tanácsra tartozott. Érthetően, hiszen a mészárosok összejátszhattak a pásztorokkal, s így csorbíthatták a magángazdák érdekeit; sőt segédkeztek a tolvajlásban. Kuk Mihály mészárosról tudjuk, hogy „Köteles nevü gulyáshoz vitt magával egy *tonna* pájinkát és egy *kulacs* bort, azt ott megitták, az után látta (a tanú), hogy a tehenet ki szakasztották a gulya közül (. . .) mikor nyúzták nem engedte ezen Fátensnek, hogy a feje szokás szerént ki vágassék, hanem mint valami Döglött Bőrt a szerént hagyatta . . . " (1747).

Szárazmalmok

Nánás határában nem lévén erősebb sodrású folyóvíz, az egy Hortobágy kivételével, csupán *szárazmalmok*ban őröltek a lakosok. Ezeknek *kerengő*jét (1730), *garat*ját (1741) említik forrásaink. Mind városi (közösségi), mind magánosok tulajdonában léteztek szárazmalmok. A város 1744-ben négy szárazmalmot, „mellyeknek kettei kása daráló malom" volt, tartott működésben. A paraszti gazdaságokról készült 1770-es „conscriptio"-ban 15 szárazmalom szerepel. Mellettük idegenek is vásárolhattak malmot a városon. „Mostan Mád városában lakó Szabó Jánosnak lévén helységünkbe edgy száraz malma, melyet eladván — Keresztes városában lakó — N Jakab Mihály úrnak (. . .) 100 magyar ft-on . . . " (1703). E malmokban a molnárok mellett (akik szakembereknek számítottak) *őrlős emberek* dolgoztak (1751), akik a közösség, a város vagy magán malomtulajdonosok bérmunkásai voltak. A vámot *fuká*val mérték ki, egy köböl búzából 1 fuka vámot vettek (1751). Csohán Istvánné ellen azért merült fel panasz, mert „a szin búzát meg őrli, az allyából adgya ki az vámot". (Pedig az a szokás, hogy „abból adgya ki a vámot, amely búzát őröl, nem másból"). A vádlott így védekezett: „ . . . abból a búzából nem adgya ki a vámot, amellyet veszen pénzen (. . .), mint hogy a gyermekei Pénzen vett búzából kalácsul sokat meg esznek, az uramtul kérek búzát az helyett vámba (. . .) a mellyet fejér kenyérnek, s kalácsnak veszen, abból ki nem adgya a vámot" (1751). Az őrletés sorrendjére, a *szer*re ügyeltek, aki előbb jött, előbb őrölhetett. Ha valaki nem tartotta magát a szerhez, bizony verekedéssé fajulhatott a vita. „Kovács István és Bögre János a szeren összezajdultak, mind a ketten a lovakat a malomba be vitték" (1741). „Kovács Istvánné szípen szóllott, mondván enyim a szer, enyim a lu az malomban (mire) Rácz (. . .) esteránggal kicsapott a malombul" (1730). A szertfogó, a várakozó, továbbá az őrlető emberek csoportokba verődtek, s vitatták a városban történteket. Alkalmas helyek voltak a *malomsátrak* arra, hogy behúzódhassanak alája, mert eső, szél, havazás ellen védelmet nyújtott. Többször hivatkoznak a tanúk arra, hogy ilyen vagy olyan véleményt hallottak a malomban. „A Portörő nevü város malmában (történt), hogy (az egyik nánási atyafinak az volt a véleménye) . . . annak sincs eszek, aki azt a gátat csináltatta", vagy máskor „ . . . nem innyák a bort, hanem cziberéül eszik", „szélkébe töltik, úgy hörbölik", — állítják a város vezetőiről (1749).

[26] A Mirkó-féle adatokat véve alapul, kiszámíthatjuk, hogy az általa levágott 182 db szarvasmarha összsúlya, középszerű hízottságot véve alapul (amikor a vágósúly az élősúlynak 55—60%-a), 47 846 és 52 196 kg között ingadozott. Az egy vágómarhára esett átlag élősúly pedig 262—286 kg között lehetett.

Piac

Mind a helybeliek, mind az idegen árusok kereskedésének egyik színhelye a gyakori *piac* volt. Nem kell említenünk a piacoknak a gazdasági életben betöltött szerepét, a lakosok találkozó helye is volt a piac (hetivásár), amolyan hírszerzési, informálódási alkalom, ahol a közösség belső életét érintő kérdések mellett az eladásra szánt termékek árai iránt érdeklődhettek. Végtére is számosan forgolódtak a piacokon. Ezért aztán úgy látta jónak a város tanácsa, hogy a piachelyeken állíttassa fel a *szégyenhelyet*. E célból „A molnárok a piatzon való kalodát avagy menyecskét" készítsenek a tanács rendeléséből, — olvashatjuk határozatukat (1764). Itt hajtották végre azokat az ítéleteket is, amelyeket a város tanácsa hozott. 1715-ben például két halálos ítéletre is sor került. Egyike: „tűz által égettessék meg" ítélet végrehajtása volt. Ugyanakkor jegyezték be a város jegyzőkönyvébe, hogy „Faragó Zsuzsánna (. . .) hóhér hozattatván csapattassék meg, és verettessék ki a városból". A piactéren „boszorkány kötő füles cölöp" is állott (1752).

Kőbolt

A város 1756-ban „a közönséges Kő bóttyát (. . .) bérbe adja". Állandó kőboltról esik szó a század közepétől. Ezt árendálják a „görögök", amiként ugyancsak gyűjtőfogalomként a kereskedőket jelölik. Az 1750-es években Kozma Demeter, Kozma György és Kozma Márton a kereskedő ebben a boltban. 1730-ból tudunk arról, hogy Kozma István Nánáson épített boltot. Úgy tűnik, hogy kereskedelmi kapcsolatuk Eperjessel rendszeres. Az árendások számára előírták azokat a követelményeket, szabályokat, amelyek árusításaikat irányították a városban. Ügyeltek arra, hogy „vasat (a) négy Debreczeni vásárkor a Felföldieknek szabad lészen árulni, azon kívül a lakosoknak mézet, diót, káposztát, eczetet és más egyéb gyümölcsöket szabad lészen árusítani . . . " (1757). Szóba hozták a pénzforgalom korlátozását is. „ . . . a szegény lakosok pénzük szűk volta miatt szükséget ne látnának, búzáért, árpáért, rosért mindenféle portékát adni tartoznak (a boltosok)" (1756). E boltból a város *cselédei* (a város által alkalmazott, különböző feladattal megbízott személyek, pl. kocsis, ármás, béres, stb.) számára kiszolgált árukról időszakos listát készítettek a bérlők, s azt benyújtották a tanácshoz. Az így felszaporodott összeget leszámították a bérlet összegéből (1764). Az ilyen céllal készült listák a város vezetésében részt vevő személyek fogyasztására is jó forrásul szolgálhatnak.

Háztelek és kert kapcsolata

A háztelek és a szálláskert (ólaskert, szérűskert) összetartozása a XVIII. század első felében magától értetődő, szoros és kizárólagos volt. Nem lehetett olyan kerttulajdonos, akinek a városbelsőn ne lett volna háza vagy házhelye. Ezt az állapotot rögzítették 1696-ban: „Az Nánási (Becsületes) Tanács (. . .) közönségesen végzé, hogy aki ház telkére száll minden földével, kertyével birja mind addig amig azon (ti. a telken) lakik." Az elhagyott, gazdátlan vagy puszta telkekhez azok juthattak hozzá, akik megfizették annak *porcióját*. „ . . . Ház telek és kert elsőben volt Lénárt Gergelyé, de a nyomorúságos időben Szabó István azon teleknek és kertnek portioját letette (megfizette), s mint magáét úgy bírta (. . .) Szabó István (aztán) fogadta lakóul házába Kiss Jánost" (1758). Máskor is utalás történik az így átszármazott jogra. Az a kert „Szücs András nevü emberé volt, kit (a) Nánási Csatakor vágtak le, az Birta, az után a Telek után, a kin most a kovács (mester) lakik" (1733). Természetesen mindig akadnak olyanok, akiknek, mint Éles Andrásnak is „Két ház telek és kertek (vannak), melynek egyikén (. . .) lakik (ő maga), másikán pedig Borsi András lakik, és nem különben nyilas szőllő és Pusztai nyilas földek" (1750).

A telek és a kert közötti, kezdetben (XVII. század) igen szoros kapcsolat lassan meglazult. „A termelés fejlődésével kölcsönhatásban gyarapodó népességű kétbeltelkes települések lakói egy bizonyos ésszerű határon túl nem oszthatták fel a belső háztelket, így a kertekben építettek házakat. (. . .) A város árkain kívülre költözés folyamata, a szérűskert lakókertté alakulása a 18. század második felében Nánáson is előrehaladt."[26a] Akiknek nem jutott belső telek egy-egy családi osztály tételekor, azok a kertre szorultak, kiköltöztek a termelés övezetébe. Ugyancsak a kerteken kaptak ideiglenes vagy állandó

[26/a] Orosz István 1973. 94.

tartózkodási, lakhatási jogot a városba folyamatosan betelepülők, a zsellérek, akiket *lakó*knak is neveznek.[27] A város vezetése persze számon tartja, hogy vannak gazdák, akik azért költöztek a kertekre, hogy „magokat a közönséges tereh alól kivonni kivánják", mert „a Quartélyos katonák nem mennek (nem tartózkodnak) ez okon" házaikban (1769). Ennek eredménye aztán, hogy a század elején még egységes termelési övezetben, a szálláskerteken a gazdák mind gyakrabban lakást is emeltek. A város lakossága gyarapodott, a szálláskertek kínálkoztak a terjeszkedés, a növekedés igényének kielégítésére. Egyelőre elképzelhetetlen volt, hogy a szálláskerteken *kívülre* telepítsenek lakóövezetet.

A szálláskertek képe, épületei

Mit jelentett azok számára a szálláskert, akik rendelkeztek lakóházzal a város árkán belül? Ezek többnyire módosabb (törzsökös hajdú, armalista nemességet szerzett őslakosok vagy tehetősebb jövevény) családok voltak, akik erőteljes gazdálkodást folytattak, számukra nélkülözhetetlen volt a külső állattartást és szántóföldi termelést kiszolgáló, belső (lakóházakhoz közeli, csoportos) üzemhelyként funkcionáló szálláskert. E funkció a használt terminológiában is tükröződött. Többnyire csupán *kert*ként emlegették e területet, de gyakran előfordult a *szűrűskert* (1718-tól) elnevezés is. Aszerint, hogy alkalmasint milyen növénnyel ültették be, szólnak *tököskert*ről (1731), illetve *fáskert*ről (1750). Dobozi Péternek megengedték, hogy az egyik szűrűskertben lakjék, „én kis dohányt termesztek benne, nem kell egyébre," — mondotta a megkérdezett (1770). Kiderül az is, hogy az ólas- és fáskertben a fák alatt kaszálható fű termett (1767).

A kertet, szálláskertet körül is kerítették, mintegy a szomszédról szomszédra történő közlekedést tiltván meg ezzel. A kerítést, a *gerággyát* hulladékanyagból, szalmából (1750), *ganaj*ból (1761) rakták, s többnyire szúrós bokrokkal, jobbára *licium*mal ültették be. A gerággyán körül árok futott: „ . . . Tökös kertiben (. . .) sem árka, sem geródgyája nem jó volt, csak csorda csapás volt . . . " (1730). A kerítésül szolgáló gerággyán zárható kapukon jártak ki s be (1747). A kerítkezés munkáját *gerággyázás*nak mondották (1767). A kertek övezete után a *belső legelő* következett, illetve itt ásták a legjobb vizű ivókutakat (1752).

A szálláskertek építményei a gazdasági céloknak megfelelően alakultak, aszerint, hogy milyen állatok tartására, illetve milyen tartásmódra rendezkedett be a gazda, avagy a szóban forgó kertet mi módon vonta be gazdálkodásának rendszerébe. „ . . . Fábján András mostoha fijával egy jó kávás kutat csinálván és ezen kivül ökör istállót, szekér szint (is) . . . " (1747). „ . . . a kertben az ökör istáló, mind szekér szín jó volt és a kávás kút is olyan, hogy megh érne most is egy marhát" (1747). Az igázott ökrök *istállója* mellett *tehénakol, ökörakol, juhakol* is állott egy-egy kertben (1741, 1742, 1768). Előfordul az építmények elnevezésének keveredése is. Az egyik tanúvallomásban hol *júhakol*ként, hol *júhszín*ként említik egyazon épületet (1768). Az aklokban *teleltették* a legelőről beszorult félrideg állatállományt. Ugyanakkor ólakról is szó esik; *tehénól, júhól, tyúkól* fordul elő forrásainkban. „ . . . meg látván a tyúk ól lyukán egy kappant, azt megfogtam" (1765). Lovak számára már *istállót* építettek (1729). Mint láttuk *ököristállóról* (1747), illetve *bornyúistállóról* is említést tesznek. A *qvartelyos* katonaság lovai számára épített *német ól* (istálló) is található a szálláskerteken (1767). Ezekben az istállókban, ólakban már megtalálható a *jászol* (1784). „ . . . az ökrök jászlából a sót a bornyuk jászlába tette . . . " (uo.), — mondja az egyik tanú. E gazdasági épületek (ól, istálló) előtt *gádor*ban tárolták a takarmányt (1769). Ez nem amolyan rekeszféle, hanem szabályos helyiség lehetett: „Én nem mentem be az ólba, hanem csak a gádorban mentem innya . . . " A kerteken *szekérszín*eket, *juhszín*eket, *juhkosár*akat, *bárányketrec*eket is találhatunk (1767—1769).

A szálláskertek gazdasági szerepe

Az épületek (pl. akol) jellege arra utal, hogy e kerteken mind a félrideg, teleltetésre a kertek övezetébe hajtott állatok, mind a *kezesállat*ok, a *csordajáró* („Ház Tehén" 1752). tehenek, a *hámos* lovak, a fejős juhok, a házisertések, a hízósertések és a baromfiak tartása folyt. „ . . . Szolát nevü Görög marháját szalmázta Bimbó nevű Nánási lakos . . ." (1759) „Az a tinó (. . .) — olvashatjuk — Kállai Istváné. Teleltette is a tanu s mult tavasszal

[27] Orosz István 1973. 135.

ugyan a tanu hajtotta a gulyára (1754)". „ . . . (Szabó Pál) kertében két télen telelt a juha . . . (1741)". Arra is van adatunk, hogy a *sőre* is szálláskerten telelt (1750). Szó esik az állatok legelőre hajtásáról, a *kiverés*ről, illetve a *juhányás*ról is. „Porkoláb István uram kertiben és juhai között volt a tavaszon a juh elhányás után (1730)".

Tavasszal, legelőre verést követően elcsendesedtek a kertek, nemegyszer szánthatták-vethették az így megüresedett területet. A teleltetett állatok által termelt trágya nagy *szarvas*okban állott (1741), mígnem gerággyát raktak belőle, illetve a „közutat hányták meg" azzal (1759), avagy egyszerűen a kertek alá ki nem hordták (1747). Adataink amellett bizonyítanak, hogy a trágyát közösen egy helyre is hordhatták, amint ez történt a *Répaháton*, ahol „a ganéjoknál lévő vermeket" említik. E jól trágyázott területen répát is termelhettek (talán innen elnevezése is). Tököt is csak trágyázott talajú kertekben volt érdemes termelni.

A szálláskertek *másik funkciója* a gabonafélék és a mezőn kaszált széna tárolása, illetve a szemestermények nyomtatásának biztosítása volt. Ide hordták be és itt rakták *asztag*okba a terményt (1732). Itt készült el a *szérű*, (szűrű) s itt nyomtatták el a gabonaféléket. Több adat összevetéséből bizonyossá lehet, hogy a hasznosított rakodó- és nyomtatótér elkülönült az aklos-ólas térségtől egy-egy kerten belül. Azért is fogalmaztak így: „ . . . azon kertnek a szürü felől való részét (. . .) elcserélte". Ugyanekkor említik, hogy e kertnek „gyümölcsös részét" maga használja a tulajdonos (1742). A szérűs, illetve takarmányos kertrészt nemcsak biztonsági okok (tűz) miatt különítették el, hanem így óvhatták a baromfiak, a sertések és más kezesállat kártételétől. A szérűn folyt a nyomtatás, itt tisztították a *garmadá*ban lévő életet a pelyvától, *szórtak*, *rostáltak* (1753—56). A szénát *boglyá*kba, a szalmát *kazal*ba rakták, a kukoricaszár is hazakerült a szántóföldekről (1742, 1747, 1756). Kúpokba rakott nádat is említenek a kerten (1759).

A szálláskerten helyezték el a *szekereket*, s már a XVIII. század elején *vasas szeker*et. Itt találhatók az egyéb gazdasági eszközök is, az *eke*, a *tajiga*, a *villa* (vas, háromágú), *gerebje* (1770). Hajnalban a kertről indultak szekerekkel a mezőre, a szántóföldre, de ide jöttek éjszakázni, alkalmasint deleltetni is. Arra is vannak adatok, hogy a szántás-vetés, az aratás (1768, 1770), továbbá a szénamunkák idején a határban éjszakáztak az emberek is, az igásállatok is.

A kert-övezet betelepülése

Vajon mennyire változtatta meg a szálláskertek gazdasági szerepét, külső arculatát az, hogy századunkban megindult a kertekre település? E kérdés kutatása közben abból kell kiindulnunk, hogy a „kertiek" bizonyos százaléka, a belső telkekről kiszorultak, saját tulajdonukra költöztek, tehát egy-egy szálláskertben tartósan rendezkedtek be. Ennek során vagy az ott lévő gazdasági épületeket használták lakásul, vagy (ami valószínűbb) új lakóépületeket emeltek. A zsellérek is építhettek maguk számára igénytelenebb lakóházakat. A szolgák és más munkások az ólakban, istállókban húzták meg magukat. Mennyire lehettek alkalmasak ezek emberi szállásra? „Sövényből font náddal fedett tapaszos Német ló istálló, deszka hidlással, ráccsal két ló bele fér (. . .) Sövényből font, tapaszos, náddal fedett apró marháknak való ól s Német istállóval egybe ragasztott (1767)". Ilyen tüzelősólak továbbra is funkcionáltak, sőt később is vannak példák arra, hogy a munkás férfiak, különösen a fiatalok ezekben az ólakban tartózkodtak. A szálláskertek más részén azonban megjelentek a lakóházak, s ezek aztán sokban hasonlítottak a későbbi városi gazdasági udvarokhoz, illetve a határbeli üzemhelyekhez, a *lakótanyá*khoz.[28]

A szálláskertekre betelepült zsellérek, családos szolgák, lakók azonban sokkal szerényebb körülményekkel is megelégedtek. Egy 1730-as adatunk ezt bizonyítja: „Tudgya mindenkor, (hogy) azon ház telekhez tartozó volt az a kert is, azok birták ! (. . .) Móricz Páltul is örökké hallotta, hogy annak való volt és az Tóth Lukács kertye is ahun Gazda ember akla volt volna (. . .) s azon a telken penig akkor *földház*ba Füle Benedek (. . .) lakott . . . " Ha a földházak lassan el is tűntek a szálláskertek övezetéből, mégis a zsellérek életmódját bizonyosan ezek jellemezhették. Egy-egy szegény család ilyen építményben húzhatta meg magát.

Szólnunk kell arról is, hogy a szálláskertekre települtek lakóházaikat elkülönítették az ólaskerti, illetve szérűskerti részektől. E célra aligha alkalmaztak gerággyát, mivel túl nagy lett volna a területi veszteség, s talán kellemetlen volta következtében a lakóház

[28] Für Lajos 1980. E tanyatípust „belterjes" tanyaként határozza meg.

körül nem is tűrte volna szívesen minden család. Ezért találkozunk itt is *nádfal*lal (1761). Egyik forrásunkból ki is derül, hogy a kerten épült lakóházat vették körül nádfallal (1767).

Mind több szálláskerten jelentek meg az odaköltözött családok. Orosz István számításokat is végzett, hogy milyen arány volt a városbelsőn, illetve a szálláskerteken lakók között.[29] Az odaköltözésnek megfelelően a szálláskertek is aprózódtak, avagy zálogba adták, illetve örökáron adták-vették azokat. A növekvő szükséglet miatt újabb közeli legelők átengedésével kellett gyarapítani a szálláskertek övezetét. A szálláskertekre költözés azonban nem lehetett általános jelenséggé, mert a városbelsőn lakók (akik egyébként nagyobb gazdasággal rendelkeztek) számára is szükséges volt a szálláskert, mígnem a XIX. században a határ tagosításával a tanyásodás feltételei megszülettek.

Gabonásvermek a kertek között

A szálláskertek övezetéről rajzolható képünk nem lenne teljes, ha nem szólnánk a *gabonásvermek*ről. Sok forrásban szó esik a *verem*ről. „Kijé volna az a verem, kit látott hogy valamikor életet vett volna belőle, füstölte vagy számot tartott volna reája?" — kérdezték 1740-ben az egyik tanútól. Ez és más adatok bizonyítják, hogy a vermek (vagy legalábbis egy részük) úgy helyezkedett el a szálláskertek övezetén belül (vagy annak peremén), hogy nem a szoros értelemben vett szálláskerten ásták tulajdonosaik. Ezért hozzá juthattak a tolvajok is, anélkül, hogy a gerággyán át kellett volna hatolniuk. „Nem tudom — vallja a tanú —, kijé volt a verem, de Takács Mihály uram kerte felé vagyon egy kis Csúcs, ottan lévő veremből vettük ki az árpát" (1770). A harmadik (ti. verem) is abban a szegeletben volt, „az is a honnan elsőben az árpát ki vettük", — mondja. Hogy a vermek jelentős hányada a szálláskerteken kívül (de belül az övezeten), szabad, városi tulajdonban lévő területen állhatott, azt más adatok is bizonyítják: „Hát Girus kerténél lévő veremből (. . .) mikor vetted ki a rost?" — hangzott a kérdés (1741). „ . . . egészen elhoztuk a mi a verembe volt, tudom hogy a kertek között egy veremből, vagy (. . .) 17—18 köböl, egy szekérrel volt a két lóra (. . .). A Nánási kertek közül egy verembül" (hoztuk) (1747). Egy-egy szálláskertben is áshattak gabonásvermet. Erre utalnak a következő sorok: „Nábrádi Benedek Tökös kertiben (. . .) ugyan az ü vermibe volt, mivel más verme, más kertibe nem szokott lenni" (1730). Akár a közterületen, akár magánterületen (szálláskert) lévő vermeket az új gabona tárolása előtt *füstölték* (takarították, szárították). Majd teletöltögették *élet*tel és befedték oly módon, hogy kapával kellett kinyitni (1768). A vermelt terményt úgy szedték fel, hogy egy-egy fiatalabb személyt, lányt vagy fiút leeresztettek a verembe, aki aztán *vermes vikával* kiadogatta a szükséges mennyiségű terményt (1747). Miután a veremből kiszedték az összes terményt, a *veremalját* (terményhulladék) külön seperték, hiszen az emberi fogyasztásra már aligha volt alkalmas (1747). Olykor az kapta meg a *veremalját*, aki a veremben dolgozott.

Az elhagyott, gazdátlan vermek, mivel a verem száját hamarosan benőtte a fű, a *mályva* (1747), veszélyesek lehettek emberre, állatra. Lovak, juhok döglöttek bele ilyen gazdátlan verembe (1741). A vermek egy részét „elvette" a magasabbra emelkedett (ingadozó) talajvíz (1741). Ezért az újabb vermeket magasabb, *hátasabb* területekre (pl. Répáshát) ásták (1756). Előfordulhatott, hogy egy-egy tolvaj sorra bontotta a vermeket. Minden gazdának szüksége volt veremre, sőt termény-fajtánként külön-külön vermet használt. Így voltak gabonás, búzás, kétszeres, árpás vagy kölessel telerakott vermek (pl. 1747). Vegyes terménnyel rakott verem ritkán fordult elő. A vermek űrtartalmára is történtek utalások. „Hadnagy Úrtól egy szekér búzát elhoztunk — mondja a kérdezett —, a mi a verembe volt, (. . .) vagy 17—18 köböl" (1747). Egy-egy gazdának szükséghez mérten több verme is lehetett, így „Szebenyi János fogta fel, mind a három vermét ő tsinálta be és tett bele életet . . . " (1740). A terményt *zsák*okban szállították mind a veremhez, mind a malomba vagy a vásárokra (1748). A termény elvermelése régi hagyományra nyúlhatott vissza Nánáson is. Erre utalnak azok az adatok, miszerint a vermeket közterületen áshatták. A vermelt terményre kevesebb veszély leselkedett, sem a tolvajok, sem a tűzvész nem pusztíthatta el könnyen. Talán az előző évszázad zavaros évtizedeire utal a vermekhez való ragaszkodás Nánáson is. A vermelést csak lassan váltotta fel a *kamarás*, *hombáros* tárolási mód. A zárral ellátott kamarákban hombárokban állott a termény (1768). A kamrán ablakot is nyitottak. Arra is történik utalás, hogy némely gazdának veremben is, kamrában is volt terménye (1767).

[29] Orosz István 1973. 129 és 135.

Lakók a kertekben

Forrásaink lehetővé teszik azt is, hogy megismerkedjünk a szálláskertek övezetének időszakos vagy állandó lakóival, mindennapos életükkel, gazdasági tevékenységükkel. Figyelembe kell vennünk, hogy a kertekre település egy a századot átfogó folyamat, s az itt megfogalmazott eredményeink elsősorban azokra az üzemhelyekre vonatkoznak, amelyek eredeti ólaskertes, illetve szérűskertes funkcióban maradtak. A szálláskertek, mint ismeretes, valamely háztelek szoros tartozékai lévén, a telektulajdonos, illetve annak gazdasági tevékenysége, jobbágy-paraszti szinten szervezett és működtetett üzeme határozta meg, hogy az év mely szakaszában milyen feladatra alkalmaztak szolgát, idénymunkást. „ . . . látta egisz télen tavaszon, hogy dolgozott kertiben marhájával bánt, itatta, tavasszal szántott, mint szolga szokott dolgozni" (1730). A kerten kapott állandó „otthont" egy-két szolgalegény, a *béres*, a *béresgazda*, az *ostoros*, a cselédember, de itt tartózkodtak legalább is fejés idején a *fejősjuhász*ok, olykor családjukkal együtt (1763). Így vallott az egyik gazda 1741-ben: „Kielégítem a szolgámat, hallottam, hogy soldosnak állott, nékem biz egy óráig sem kell tovább. Kiverem ha többé kertembe megyen . . . " A teleltetett állatokkal együtt a kertekre szorultak a kocsisok, a sőrés, a pásztorbojtár is.

A kertekben folyó élet epizódjai

A szálláskerteken ősztől tavaszig, tavasztól őszig zajló életről színes képet kaphatunk forrásainkból. „Bereczki István (16 éves) tanú (vallja) . . . az istállóban Kösiéknél tüzelgettem, (amikor) behozott egy sák árpát, engemet a széna alá dugtak, Csohási zörgette az ajtót. Mondotta é nekem, hogy tuggya ő a Hodos Márton vermét, vegyük fel (. . .) a búzát belőle, jó lesz borra" (1768). „Móricz János Ur szolgája (. . .) mondotta (. . .) eleget ettem ilyet (. . .) sült répát a hetedik düllőben, amikor forgatni voltam (. . .) az ólban tüzelt a fatens, akkor Móricz Ur kisebbik szolgája mondotta, hogy sokat ettem ilyent (. . .) egy tanyán volt étszaka a fatens Pál János szolgájával (. . .) akkor hárman ettek a répábul" (1741). „ . . . a Gyereket meg lőttem benn az ólban (. . .) Csiha Mihály uraméba (. . .) a Tűzön túl az ól vége felé állottam" (1754). „ . . . az ekétül haza jövén (a szolga) mégyen az ólba és láttya, hogy a jászol mellől kél fel a Gazdaasszonyáról (. . .) az András nevü szolga" (1749). Sipos Mihály 20 éves szolgától kérdezik, hogy „Kajláné mír jár hozzád a gazdád kertyébe? (Válasza ez:) Tüzír, szalmáír, s egyébért ! (. . .) Kik hantzuztak a szalmán?" — kérdezték tovább (1770). Másik szolga vallomásából: „Igy volt, hogy reggel öt óra tájban fel költem tűz hozni a szomszédba, meg látván a tyuk ól lyukán egy kappant, azt meg fogtam" (1765).

A fejős tehén csorda a kertekről ment ki reggelente, s este ugyanide hajtották haza. „A szekeremen a feleségem, a Fijacskám, egy Szederkényi arató legény, a ki is a Juhász Mihály aratója volt (. . .) Mikor a nap le szállott én akkor jöttem vissza a mezőről a kertembe, már akkor jött a csorda" (1767). A tehenek fejése reggel és este az asszonyok, lányok, illetve cselédlányok dolga volt. „Tehenemet fejtem, hivott az istállóban (Fábján János) . . . mentem a magam kertembe" (1758). „ . . . a szolgáló (és Dobó András Ur) a kertben tehén fejéskor csak eltűntek" (1748). „ . . . a magunk ólában tavaly kapállás előtt két héttel estveli tehén fejéskor a jászol mellett, a fás kertben is volt a fák között (dolgom vele)" 1753. „Siteri György este kimenvén a tehén fejéskor a maga kertyibe bizonyos dolgára (. . .) a Juhásznéját is az maga ólában akarta megrontani . . . " (1730). „ . . . Nagy Jánosné akkori fejős juhásznéjától (hallotta), ugyan akkor Dobó András az maga istállójában kivánta meg rontani" (1730). „Molnár Ersókkal volt közöm a magok istállójában, reggel és maga hivott be a kapuból, reggel tehén fejéskor" (1770). A reggeli és esti fejés idején asszonyok és cselédlányok siettek a városbelsőből (a lakóházaktól) a kertekre, s vissza, miután megfejtek. Természetesen magukkal cipelték a kifejt tejet. „Porkoláb Anna egykor a kertbül egy *kárt* (kupa) tejet hozott volna a fején, Sári Péter urral úgy talákozván (. . . az) hivta is, húzta vissza a kert felé, s még a kártot is le akarta a fejirül venni (. . .) a tej is reá locsogott a kártbul" (1752).

A kerteken zajló élet tovább tanulmányozható forrásaink segítségével. „Bagdi Péter (. . .) a tavasszal ostoros lévén (. . .) Délben, mikor ételt vittem neki — vallja az egyik szolgálólány —, hason feküdt (. . .) megcsaptam a farát, hogy kelne fel enni, azzal az ételt le tévén meg ragadott (. . .) Másodszor is az istállóban az abrakos tarisznyákat tartatta vélem . . . " (1750). „ . . . egyik alkalmatossággal a Fatens az ökröket haza hajtván a kertben ebédre bé menvén, midőn Dobó András Ur az karszékrül fel kelvén" . . . (1748). „Ifju Lente János 19 éves paraszt ember (. . .) Nagy Péter ólábul el lopott búzát az ő há-

zához vittem. Volt e valaki a kertben, amikor a Hodos Pál istállójából a zsákot el loptad? Mindnyájan vacsorára haza mentek a Hodos Pál uram cselégyei. Hanem a kisebbik szolga a Czirák csak hamar ki jött a vacsorábul . . . " (1768).

Szolgák helyzete a családban

A szolgák, úgy tűnik, egyfajta patriarchalis viszony keretei között éltek gazdájukkal, illetve annak családjával. Legalábbis vannak erre utaló adatok. „Borsi István esztendeig való szolga (. . .) Karácsony után egy héttel el szegődött, panaszkodván a gazdára (. . .) mind az étellel, mind az étel nélkül, s a kenyeret el szegvén, s magától elégségesnek itélvén mérve atta, melly nem szolgát, hanem gyereket illett . . ." (1747). Együtt étkezett, együtt dolgozott a szolga a családdal, sőt gazdaasszonya mosott is rája. „Jó Gazda Asszony volt Oláné? (kérdezték) Más szolgák(nak) a kertben szokták kivinni hetenként a tisztájukat, Te pedig vasárnap hajnalként mindenkor haza jártál tisztád venni Asszonyodhoz (. . .) A jó szolga nem szokott vasárnaponként más napokon is mint te tükörben kendőzni, öltözni (. . .) Soha se kedvezett volna oly igen Teneked Oláh Andrásné Gazda Asszonyod, hogy a maga fiját esőben hidegben melegben a ló után hajcsa, ittzakánként téged ide haza hállasson" (1769). Másik szolga legény „Sári Péter villása volt, a (. . .) szűrű közepén varrta meg a gatyáját (a gazdaasszony). Még élt az uram (vallja a gazdaasszonya), mikor odajött Kiss Pál hozzánk lakni, nőtelen legény, mostam reá, míg meg nem házasodott" (1769).

Az adatainkból egyebek mellett az is kiolvasható, hogy egy-egy szolgalegény gazdaasszonya kegyeiben lévén, több jogot élvezett, mint társai. Ezek a lakóházban is tartózkodhattak. Egyébként a szolgák állandó éjszakázó helye az ól, a *tüzelősól* volt. Ott tárolták ruháikat, nagybundájukat, szerszámaikat, eszközeiket (1767).

Lopások a kertekben

Az ólak, istállók a fentiekben vázolt funkciójuk mellett *tároló helyiség*ek is lehettek. „Hát mikor Eszlári Nagy István gerendájáról fel nem érted a sódart? (. . .) Már meg vallom a sódart, de a pulykát nem láttam (. . .) Nagy István Ólábul két sódarokat, kolbászát és egy disznó nyujját étszaka tolvaj módra ellopni merészkedtenek" (1751). „. . . midőn Erdős Nagy János kertében a Fatens két ökrét itatta volna akkor az ólban a vederért menvén . . ." (1748). Máskor „egy vas fazikban (a kertben) ludat főztek" a szolgák (1761).

Néhány forrásunk alapján a szérűskertek élete is kibontakozik előttünk. „Tóth János(t) egy alkalmatossággal a malomban őrölvén, kérte Soltészné, őrölne néki, de ágyását a szűrűben hagyván, oda sietett és nem őrölhetett" (1733). „Désány Uram kertyében, mert ott élősködtem soha leg kisebb kára sem vallott (. . .) Rám esett Éles Mihály, hogy a Gazdám árpájából adjak neki (. . .) csak erőltetett, ugy attam a Szűrűről egy sák árpát" (1769). „. . . hallotta hogy Búzát szórván a Kovácsok kertében (. . .) Gábor Káplár Füle Péternének mézes kaláccsal, almákkal kedveskedett" (1749).

Fejősjuhászok a kert-övezetben

A fejős juhnyájak is hazajártak a kertekre, naponta kétszer, a legelőről. „. . . Szabó László 20 éves Juhász Rácz Mihály juhásza (. . .), kérdik tőle, hány juhai volnának a fejőn, mind a nyájon (. . .) Olnodi Péternek a fejőn nyolcat hallott" (1741). A fejős juhok a kertben éjszakáztak, de ott is deleltek. „. . . a juhokat dél után a mezőre hajtottuk, mintegy ozsonna tájba" (1767. aug. 9.). A fejős juhok számára *esztrengá*kat állítottak a kerteken, ahol az anyajuhok bárányaikkal együtt tartózkodtak (1770). Az egyik vallomásból kiderül, hogy az esztrengánál fejtek. „Csegődi István fejős juhászával (Varga János juhásszal) volt közöm (vallja az egyik szolgáló), mikor esztrenga hajtani mentem Molnár János Uramnak" (1770). Hogy az esztrenga milyen anyagból készült, megtudjuk egyik forrásunkból: „Béres Nagy Istvánné az öreg Béhány Ur esztrengájában a nád falhoz támaszkodva állott" (1748). A napi kétszeri juhfejés Mihály napkor szűnt meg (1760). Ettől kezdve a fejősjuhokat is kintjáratták a határban (1755). A nyájjuh nyírását is a városon (a kerteken) ejtették meg. „Pünkösd napja előtt való júh nyiráskor azon házhoz, mikor a nyáj juhokat béhajtotta nyírni" (1730). „Most közelebb mult Pünkösd előtt való Pénteken a Tanu a Juhok nyírísinek alkalmatosságával" (járt ott) . . . (1750). Ugyanak-

kor szó esett a juhászok bérezéséről is, amelyből kitűnhet, hogy a juhtartás a parasztgazdaságok fontos részét képezhette. „Senki is az Juhának elletisíírt meg ne merészelje próbálni 12 forint büntetís alatt, hogy *vetíst* ígírjen, hanem 6 márjást, a fejisír penig egy napi tejet és 6 márjásokat" (1733). Másik vallomásból fény derül a juhászok vagyoni állapotára is. „Juhász János (...) ezen a nyáron fejős Juhászságot viselvén (...) — mondja — magamat rossz életben foglaltam volna (... ezért) minden jószágomat, juhaimat, ökrömet oda adtam szamáronmal együtt (...) ezután Nánás Várost és határát elkerülöm" (1731).

Társas élet a kertekben

A kertek olykor-olykor mozgalmas társasági élet színterei is lehettek. Alkalmat kínáltak arra, hogy a közügyek megvitatására is itt jöjjenek össze a férfiak. Így történt 1747-ben is, amikor *Sári Péter*, aki városi hadnagy akart lenni, saját kertjében „magistralis gyűlés"-re emlékeztető akciót szervezett. Sári Péterről egyébként úgy hírlett, hogy boszorkány, meg *veszett orvos* hírében is állott. „... hallotta a Tanu, hogy tartottak valami 40 en már három gyülést a kerten, (...) hogy Sári Péter lesz a hadnagy" (1750). Közben forrongott a közösség, mert „... Sári Péter anyja orvos asszony légyen vala, (...) Mikor a pénze el fogyott, egy kis sipocskája lévén, csak ki ment a kecskemíti szőlők alá, (...) meg fujta, s mindgyárt elég disznó, marha dühödött meg, így kapott pénzre" (1752). De mások is panaszkodtak Sári Péterre: „Tavaly marha dühödése vala Vencsellőn (s hangzik a vallomás) és iten Gáván is, azokat Deliné nevü orvos asszony (...) orvoslotta, (...) de panaszkodott, hogy Nánáson Lakozó Sári Péter áll eleiben" (vagyis tőle nem tudja gyógyítani a beteg állatokat) ... (1753).

Szőlőskertek

A szabadhajdú városi élet harmadik, külső zónája a *határ* volt, legelő és kaszáló mező, a termékenyebb területeken nyomásos gazdálkodás folyt. Mintegy összekötő láncszemként szerepeltek a *szőlőskertek*. A szőlőskert a gazdálkodás fontos részterülete lehetett. Az idevonatkozó szakirodalom szerint a XVII. században Nánás határában nem voltak szőlőskertek. Hiányzik a szőlők említése az 1702. és az 1707. évi összeírásokból is.[30] Ezt követően azonban mind gyakrabban esett szó ezekről. A *szőlőpásztor* 1765-ös esküszövegéből a korszak kertkultúrájának képe is kirajzolódik: „Esküszöm (...) hogy az én mostani szőllőskert pásztori hivatalomban hüségesen forgolódom, a szőllős kertet éjjel nappal szorgalmatosan kerülöm. Időmet heveréssel nem töltöm, a szőlős kertben lévő akármi nemü *veteményekre*, *gyümölcsökre*, *szőllőkre* gondosan vigyázok. A Tilalom rontókat más szőllőiben, gyümölcsösében meg tapasztalandó lopókat meg fogom, zálogositom, Érdemes *kert gazdáimnak* be adom, minden személy válogatás nélkül a N(emes) Város lakossainak gondviselésem alá bizandó javait, gyümölcsét másnak pénzen sem barátkozásbul nem adom *gyepün kivül* csak egy gyümölcsöt is senkinek nem adok."

Az eskü szövegéből kitűnik, hogy a szőlőskertek vegyeshasznosítású zöldséges, gyümölcsös és szőlőskertek lehettek.[31] Az almáról, mint haszongyümölcsről külön is említés történik: „... fás gyümölcsös kertemre hatalmasul járni, még sengéjében lévő gyümölcseimet vastagon (hordani), s rakásra *aszalni* merészellett. (A tanu látta is) Tóth Péter pitvarában az almát aszalni akarván fütöttik a kemencét" (1755). A pálinkafőzés ténye más gyümölcsök termesztésére is utal (1761). A szőlőskertek telepítésének arányára abból is következtethetünk, hogy ugyanekkor a *Régi Szőllőskert*ben négy, az *Uj Szőllőskert*ben mindössze egy pásztort fogadtak. A szőlőpásztor tevékenységéről is vannak adataink: „... a szőlős kertben a halom tetején egy gubás embert (láttam) ostorral csergetni, láttam lefelé menni a Dinnye fődhöz közel való szőllőskert gyepűjéhez" (1761).

Immár két alkalommal is említés történik a szőlőskertek *gyepű*jéről. Ezekről a gyepűkről tudjuk, hogy azok azonos jellegű kerítések voltak, mint a gerággyák (garád). A szőlőskertek kerítésének garággya (gerággya) elnevezése gyepű jelentésben fordul elő a *Testhalom* mondában: „Ük meg (ti. a nánási hajdúk) a Téglás szőllő gerággyánál búttak meg."[32]

[30] Orosz István 1973. 115.
[31] Orosz István 1973. 116.
[32] Dankó Imre 1956.

Úgy tűnik, hogy a jelentősebb mennyiségű bort termelő gazdák fölös boraikat a város korcsmájában értékesítették. Ezért kerülhetett az árendás kötelességei közé az a kitétel, miszerint „... a helybeli gazdák fölösleges borait napi áron köteles átvenni" (1769).

A határ: szántóföldek, legelők, vándorjuhászok

A szakirodalom arra nézve eligazít bennünket, hogy a város lakói, annak rétegei, csoportjai hogyan részesedtek a szántóföldek tulajdonjogából. A határhasználati rend, továbbá a nyomáskényszerrel művelt szántóterület jobbára ismert. Arra nézve is vannak adataink, hogy a Nánással szomszédos falvak, így pl. Szentmihály vagy Polgár jobbágyai dézsmakötelezettség vállalása mellett nánási határrészeket műveltek.[33] A nagy kiterjedésű nánási határban legeltetett gulyákban, ménesekben, nyájakban és kondákban a helybeliek állatain kívül „idegen"-ek is pásztoroltatták állataikat. Egyetlen példát lássunk e körből: egy 1722-es összeírásban 284 idegen szarvasmarha szerepel. Gazdáik pedig Eszlár, Tokaj, Keresztúr, Gáva, Bártfa(?), Dob, Mád, Szentmihály, Tarcal, Debrecen, Liszka, Békés, Csenálos, Dada, Luc, Prügy és Vámospércs helység lakói.

Nánás legelőben gazdag, tágas határát rendre felkeresték a *vándorjuhász*ok is, akik alkalmanként engedélyért folyamodtak a városi tanácshoz, hogy a határban legeltethessenek, s ami nagyon lényeges volt, ott teleltethessenek.[34] Lássunk egy részletet az így született *passus*ból: „Ezen levelünket mutató Ancsi Demeter Juhos Gazda (...) Territoriumonkon legeltetett juhainak ideje el telvén (...) mind pásztorainak vigyázatlansága, mind a dögnek és télnek mivoltából (...) Juhainak a Farkasok miatt lett megöletése miatt 128 juhuk hijával (vannak) ..." (1752). Máskor a város „Hadnagya és Tanácsa recognoscáljuk, hogy Nemes Erdély országába való lakosok (...) Dánsitty Juan, Stoim Demeter, Johan Dán Juhos Gazdáknak két nyájból álló juhaikat teleltetésre (..-bé fogadjuk) ... a rét oldalakon s egyebütt ahol széna és vetés találtatik (...) jószágaikat legeltethessék a következő Szent György napjáig" (1754. okt. 12.). „Más felől írt egyik rendbeli Stambarc nevű Erdélyi Oláh juhai voltanak összel 1080 (db) ... más rendbéli Dán Sittyán juhai voltak 1200 (db) ..." (1754). De úgy tűnik, hogy a *pursás* elnevezés nem általános e vándorjuhászok megjelölésére (1770).

A vándorjuhászatra vonatkozó adatsor tovább bővíthető. Az így feljegyzett vándorjuhászok román származása alig vitatható. Mellettük az éves nyáj- és fejősjuhászok között is szép számmal volt román származású személy.[35] Számos adat összevetéséből az következtethető ki, hogy a nánási, a Nánás környéki, egészen a Tiszáig húzódó legelők paraszti juhászatára számottevő hatást gyakorolt az erdélyi román vándorjuhászat. Ennek az etnikai hatásnak tájegységünk vonatkozásában sem a jellege, sem a mértéke nem tisztázott. Annyi bizonyos, hogy az északi Hajdúság mind juhászata, mind állattartása egyéb vonatkozásaiban az Erdély felőli hatások ütköző területe.[36] Itt említést tehetünk még arról, hogy Nánás határában és környékén a sőretartó „görög" kereskedők is legeltették szarvasmarháikat. Minden bizonnyal a Tokajban is gazdasági pozíciókat birtokló örmény kereskedőkkel lehet dolgunk, ha a nánási „görög" sőrésekről esik szó.[37]

Határbeli csárdák

A határbeli csárdák élete némiképp elütött a városi korcsmák zajos mindennapjaitól. Az 1820-as években a *Szeles*, *Morgó*, *Zajgató*, *Raducza* és *Zöldág* csárdákról tettek említést. Az 1700-as évek közepén a *Dinnyés* csárda neve is gyakran szerepel. Ezek a csárdák az országos utakba esvén, nemegyszer az utazó kereskedők, vásározó parasztok szállásai. Náddal fedett, *mulató*val, külön szobával (terem) ellátott épületek, padlásukon széna az utazók lovai számára (1769). Egyik terme szállásra szalmával teleszórva.

[33] Nyakas Miklós 1974. és Orosz István 1973. 117.

[34] Vö. Orosz István 1973. 164.

[35] Pl. „Oláh Demeter 30 esztendős, oláh valláson lévő juhász (...) Oláh János Nánáson tartózkodó, 40 éves, Oláh vallású (...) juhász vagyok." „Pakurár Togyer Napkoron lakik, (...) juhász" (1765).

[36] Egyetlen szemléletes példa: „Szatmár Vármegyében Rácz Telken lakós Pap Glifer nevü Oláh Ember itt lakos Benesik Mihálynak járatni 4 ökröket adott ...".

[37] Sasvári László 1976. 3–5.

E külső csárdákban adtak egymásnak találkozót a határjáró parasztgazdák, itt mulatoztak a pásztorok (1760-as évek). Itt adták-vették a nem-igazul szerzett állatokat, szerszámokat. De ide tértek be melegedni az őszi határban dolgozó napszámosok, sőt a huzamosabb munkára szegődöttek is itt szállásolták el magukat (1741). „... kóró vágni kimentek (...) s bé mentek a csárdára bor innya, ottan benn kivántak hálni" (1735. nov.). Az utazók számára pihenőhely, enyhely állataiknak, szálláshely is, védelem is.

* * *

Összefoglalva: szembetűnő tanulság, hogy a hajdúváros szálláskertes zónája a XVIII. században végig (bár egyre csökkenő mértékben) megőrizte a termelésben és a társadalmi életben fontos szerepét. Egy-egy parasztgazda csaknem minden vagyona (állatai, takarmánya, terménye stb.) a kertben feküdt. Nagy felelősség hárult tehát az ott tartózkodó családtagokra, az ott dolgozó szolgákra. Többnyire a szolgákkal egy sorban, velük együtt dolgozott és élt a gazda legényfia is. Bár a szolgák száma tekintélyes, s gyakran akad közöttük idegenből szakadt személy is, még sem igen vegyültek a pásztorokkal; szolga pásztorrá, a pásztor szolgává ritkán lett. A közöttük létrejött házasságokra is kevés példa akad. A pásztorréteg e korszakban Nánáson is rendkívül mozgékony volt. Könnyen cseréltek gazdát, gazdatársaságot, helységet, olykor foglalkozást is.[38] A kertek lakóövezetté alakulása évszázados folyamat, és a XIX. század közepére többé-kevésbé le is zárult. Ekkora a határbeli tanyákra helyeződött át a szántóföldi művelésre, állattartásra berendezkedett parasztgazdaságok súlya. A város településszerkezete azonban napjainkig megőrizte e XVII—XVIII. századi funkcióit kiszolgált morfológiai elemeket (körút, zugok, csordahajtó utak stb.).

IRODALOM

Acsády Ignác
1944 *A magyar jobbágyság története.* Budapest

Balogh István
1954—55. *Határhasználat Hajdúböszörményben a XVIII. században.* Ethnographia LXV. 441—457., LXVI. 99—124.

Bárth János
1982 *Néhány teendő a néprajzi tanyakutatásban.* Ethnographia XCIII. 134—137.

Bencsik János
1971 *Paraszti állattartás Hajdúböszörményben.* Hajdúböszörmény
1974 *Polgár története.* Polgár (szerk.)
1974a *A szarvasmarha paraszti tartása Hajdúnánáson a XVIII. században.* Hajdúböszörmény
1975 *Gazdálkodás a Kecskés pusztán, Kisújszállás külső legelőjén.* Hajdúsági Múzeum Évkönyve II. 233—284.

Béres András—Módy György
1956 *A hajdúság történetének és néprajzának irodalma.* Debrecen

Dankó Imre
1956 *A hajdúnánási Testhalom mondája és a hajdúk eredete.* Ethnographia LXVII. 519—535.
1964 *Házformák Hajdúnánáson.* Ethnographia LXXV. 58—94.
1973 *Néphagyomány, népműveltség.* In: Rácz István (szerk.): Hajdúnánás története. Hajdúnánás. 359—372.
1975 *Hajdúszoboszló története.* Hajdúszoboszló (szerk.)

[38] Egy jellemző eset: „Rakveszki Ferenc 30 éves Ugocsa (...) -i születés, Dorogon, Böszörményben nevelkedett (...) vallja — először malacz pásztor, annak utána csordás bojtár(nak mentem), sőrésségre (állottam)" (1759).

FÜR Lajos
1980 *A „belterjes tanya"*. In: PÖLÖSKEI Ferenc—SZABAD György (szerk.): A magyar tanyarendszer múltja. Budapest. 216—270.
GYÖRFFY István
1943 *A magyar tanya*. In: Magyar falu — magyar ház. Budapest. 51—77.
KOMORÓCZI György
1971 *Hajdúdorog története*. (szerk.)
1972 *Hajdúhadház múltja és jelene* (szerk.) Gyula.
KOVÁCS Zoltán
1973 *A népesség*. In. RÁCZ I. (szerk.): Hajdúnánás története. 32—88.
NYAKAS Miklós
1974 *A hajdúváros pusztulásától a jobbágyfölszabadításig*. In: BENCSIK János (szerk.): Polgár története. Polgár. 134—226.
OROSZ István
1973 *Mezőgazdasági termelés és az agrártársadalom szerkezete*. In: RÁCZ István (szerk.): Hajdúnánás története. Hajdúnánás
POÓR János
1967 *A hajdúvárosok gazdasági és társadalmi helyzete (1607—1720)*. Debrecen
RÁCZ István
1973 *Hajdúnánás története*. Hajdúnánás (szerk.)
SASVÁRI László
1976 *A Tokaj térségében élt görögök (és rácok) nyelvi emlékei*. ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok 20.
SZENDREY István
1972 *Hajdúböszörmény története*. Hajdúböszörmény (szerk.)

János Bencsik

EVERYDAY LIFE IN THE FARM-YARDS OF NÁNÁS IN THE 18TH CENTURY

(Abstract)

Nánás is one of the so called Haiduk towns, where István Bocskai settled peasant soldiers at the beginning of the 17th century. Nánás had a settlement structure in which there were only dwellings within the city enclosed by simple fortifications and farm-yards constituted a separate zone outside the habitation. The author aimes at reconstructing the everyday life of the settlement from administrative and criminal records, archival sources.

In his paper, he deals with the communal buildings, the church, the pubs, meat stalls, mills, market-places and shops and the activities carried out in them. In the outer farm-yard zone there were kitchen-gardens and orchards besides the farm-yards with stables. This was the place where the inhabitants gathered in the harvested cereals, treshed the wheat by horses, stocked straw, fodder and sometimes even the grain in special pits. There were usually male servants, farm-hands and men in the stables, women went there only to milk the cows or to bring food. In the evening, men usually made fire in the stable, sat down to talk around it.

Finally, the paper gives a short account of the fields, the pubs out in the fields, and of the wandering shepherds arriving there for wintering from other regions.

EMLÉKEZÉS GYÖRFFY ISTVÁNRA

Köpeczi Béla

Megnyitó beszéd a Györffy István emlékülésen

GYÖRFFY István születésének 100. évfordulójára emlékezünk. GYÖRFFY a magyar néprajztudomány kiemelkedő képviselője volt a két világháború között, de munkássága hatással volt e tudományág fejlődésére 1945 után is. Kutatásai a tárgyi néprajzból indultak ki, de egyre szélesebb távlatokat fogtak át, s a tárgyaktól és eszközöktől eljutottak a néphagyományok feldolgozásán keresztül a paraszti életmód feltárásához, egy-egy táj vagy régió keretében.

Módszerére jellemző volt az adatok gondos gyűjtése, de egyben az ezekkel kapcsolatos tudati valóság felidézése is. „Amiről írt — mondotta róla ILLYÉS Gyula —, azt mind átélte; stílusa a naplókéra emlékeztet, legtöbbször olyan, mintha csak jegyzetet olvasnánk". Pozitivistának is nevezhető anyagszeretetét átfűtötte a nép szeretete.

Azt mondhatnánk, hogy GYÖRFFY István tudósi életművét ez a pátosz emeli fel a puszta leírás szintjéről. Meg kell jegyeznem, hogy a leírás sem maradt meg nála a szűken vett etnográfia keretei között. GYÖRFFY István nemcsak település-néprajzzal, az ún. néptörténettel foglalkozott, amit már kortársai is észrevettek, hanem művelődéstörténettel is, mégpedig a fogalom nagyon széles értelmében. Ehhez felhasználta a jelenkor adatait, de a levéltári forrásokból felderíthető előzményeket is. A történetiség elvét ő a gyakorlatban érvényesítette, s ezzel a néprajzi kutatás interdiszciplináris jellegét bizonyította. Éles szemmel figyelte meg a paraszti műveltség regionális különbségeit s ezzel egy jelentős differenciáló tényezőt vitt be a történeti és néprajzi kutatásba.

Külön érdemének kell tartanunk, hogy nem zárkózott be a magyar világba, külföldön sokfelé végzett kutatásokat, s alkalmazta — ha néha csak látensen is — az összehasonlító módszert.

Ilyen módon tehát nemcsak az anyagismeret szempontjából érdekesek azok a tanulmányok, amelyeket a Körös-vidék, a Nagykunság vagy más vidékek parasztságának életéről írt, hanem szemléleti és módszertani szempontból is.

GYÖRFFY nem elégedett meg azzal, hogy saját kutatómunkáját folytassa, igyekezett mindent megtenni azért, hogy a néprajztudomány intézményesen is fejlődjék Magyarországon. Iskolát alapított a Néprajzi Múzeumban és a Pázmány Péter Tudományegyetemen. Tevékenykedett a Néprajzi Társaságban, szerkesztette az *Ethnographiát*. Megszervezte a rövid életű Táj- és Népkutató Központot. Széles körű oktatói és tudományszervezői tevékenységet is kifejtett. E munkája során kapcsolatba került az uralkodó osztály egyes köreivel, de a népi írókkal: DARVAS Józseffel, ERDEI Ferenccel, SOMOGYI Imrével, VERES Péterrel, a „Sarlósokkal", sőt a munkásság olyan képviselőivel is, mint SOMOGYI Miklós, s hatott a fiatal értelmiségiek újítani akaró csoportjaira.

Voltak-e GYÖRFFYnek tévedései? Voltak, és pedig nem kicsinyek. S ezeket nem szabad elhallgatnunk. Ő is kora embere volt, amelynek eszmei irányzatait meghatározta a nemzetnek és történetének egyfajta felfogása. Nem feladatom szakmai vitát kezdeményezni, de a magyar néprajz négy évtizedes fejlődése alapján el lehet mondani, hogy GYÖRFFY Istvánt az ősiség keresése megigézte és ennek hatása alatt olyan jelenségekről is megállapított régi, esetleg honfoglalás előtti eredetet, amelyekről kiderült, hogy későbbiek. Elég, ha itt a nomadizáló honfoglaló magyarság kulturális hagyományainak vagy a kunok hozzájárulásának túlbecsülésére utalok. Mégis, kutatásai maradandók, mert általában ragaszkodik az anyaghoz, feltevéseit ritkán erőlteti.

A kor szelleme érvényesült abban az emlékiratában is, amelyet az Anschluss után a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak adott be, s amelynek részletesebb kifejtését tartalmazta a *Néphagyomány és a nemzeti művelődés* c. röpirata. Ausztria Németországba való bekebelezése arra indítja a néprajztudóst, hogy számításba vegye Magyarország veszélyeztetettségét, és a saját működési köréhez közelebb álló területen, a művelődésben javasoljon reformokat. A kiindulópont a magyarság megtartása a német terjeszkedéssel szemben, s ezt feltétlenül pozitívan kell értékelnünk, még ha a szemléletről kell is vitatkozni. GYÖRFFY megkülönböztetett egy hagyományos magyar műveltséget, amelynek hordozója a parasztság, és az európai műveltséget, amelyet hajdanában a nemesség, e század harmincas éveiben viszont már a középosztály képvisel. Sorra veszi a nyelvet, a népszokást, a népművészetet, a népzenét, a népi drámát, játékot, táncot, a díszítő művészetet, népviseletet, építkezést, konyhát, népi tudást, sőt a gazdálkodás egyes területeit is annak bizonyítására, hogy vannak jellegzetesen magyar kulturális elemek, s ezeket kell eljuttatni mindenkihez, a katonatiszt-, jegyző-, pap- s tanítóképzésen keresztül, de a középiskola és az egyetem útján is. Ezzel kell foglalkoznia a különböző tudományos intézeteknek és múzeumoknak, amelyeknek létrehozását javasolja. Elutasítja a külsőségekben jelentkező magyarkodást, s elhatárolja magát minden biológiai alapon történő faji megkülönböztetéstől is. Ugyanakkor a magyar lelkiséget kizárólag a parasztsághoz köti, és azt hiszi, hogy a néphagyományból merítő lelkiséggel át lehet alakítani a középosztály általa idegennek tartott kultúráját. „A magyar társadalom utolsó, de legnagyobb erőtartaléka — írja röpirata végén — a magyar nép, s a magyar néphagyományok felvételével, sőt az abba való beleéléssel a középosztálynak meg kell újulnia, meg kell erősödnie, sőt lelkileg is néppé kell lennie, ha magyar akar maradni."

Nincs okunk arra, hogy elhallgassuk ezeket a nézeteket, amelyek ellentmondanak nemcsak Magyarország, hanem a világ kulturális fejlődésének is. A paraszti kultúra sehol sem épült olyan módon a műveltségbe, ahogyan azt GYÖRFFY képzelte. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a néphagyománynak ne legyen helye a kultúra alakításában, sőt — véleményem szerint — egész népünk, de különösen az ifjúság nevelésében nagyobb teret kell szánnunk a hagyományoknak, főleg azoknak, amelyek a nemzeti-történeti tudatot alakíthatják. Azt azonban világosan kell látnunk, hogy a XX. század fejlődése, a tudományos-technikai haladás, az urbanizálódás, az életmód változásai erőteljesen befolyásolták a kulturális fejlődést és különösen az anyagi szférában — de még a szellemiben is — eltávolították a parasztság világától. A konfliktusokat, amelyek ebből a változásból következnek, mi magunk is átéltük s tudjuk, hogy mennyire távol vagyunk még egy újfajta népi kultúra kialakításától, amely nemcsak a parasztság kultúrájára épülhet, de amelyre különösen

nagy szüksége van korunknak. Erre hívja fel figyelmünket GYÖRFFY István, minden korhoz kötöttségével együtt.

GYÖRFFY István nemzeti műveltségfelfogásának megítélésénél nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy nála a parasztság nemcsak a nemzet képviselője, de egyben egy olyan osztály is, amely gazdasági-társadalmi-politikai jogaiért küzd, s ezt a küzdelmet ő jogosnak tartja, és melléállt. Ez ösztönzi őt arra, hogy foglalkozzék a parasztságból jövő értelmiséggel, s ennek az indításnak eredménye lesz a Bolyai és 1942-től a nevét felvevő Györffy István Kollégium megalapítása. A gondolat életképességét bizonyítja a népi kollégiumok létrehozása, és bizonyítja az a több mint tízezer értelmiségi, aki ezekben nevelkedett. A néprajztudós nemzeti és társadalmi gondolatai ilyen módon nem maradtak az absztrakció szintjén: a gyakorlatban is megvalósultak, ha nem is a kultúra egészében, de a kultúra terjesztői körében, az értelmiség egy csoportjában, amely valóságos társadalmi forradalmat élt át és valósított meg. Ezt a forradalmat a marxista elmélet készítette elő, de végigvitelében részt vettek mindazok, akik valami mást akartak Magyarországon, mint a régi, feudális maradványokkal teli, kapitalista rend. A történelemben a gondolatok nem úgy valósulnak meg, ahogy megfogalmazói előadják, a körülményekhez alkalmazkodva hatnak. Ez történt GYÖRFFY nemzetre, népre, művelődésre vonatkozó eszméivel is. De ne feledjük: ezek csak azért érvényesülhettek 1945 után, mert változást kívántak. A múlttal szembe kell nézni, fel kell fedni tévedéseit és ellentmondásait, de el kell ismerni eredményeit is. A megismert, megmért, jövőt szolgáló múlt olyan alap, amelyre építenünk kell, ha azt akarjuk, hogy legyen folytonosság, emberi és nemzeti folytonosság. Sok mindennel kell szakítanunk, ha előbbre akarunk jutni, de történelem, mégpedig tudatosan vállalt történelem nélkül szegények leszünk.

GYÖRFFY István tudományos, tudományszervező és közéleti munkásságát maradandó értékei, nemzetet és társadalmat előre vinni akaró gondolatok alapján kell értékelnünk és nagyra becsülnünk. ILLYÉS Gyula maga is a múltból tanuló, de a jövőt kereső embert látta a „nép tudósában". „Szerette azokat, akiktől tanult és szerette azokat, akiket tanított — mondja az író. Ez természetes: szeretetre is tanította őket. A néptudományon kívül népszeretetre. Azért, amit a néptől kapott, adni is akart valamit. A nép múltjánál egyre többet foglalkoztatta elméjét és szívét a nép jövője." A kutatás el nem évülő eredményeire emlékezve, ne felejtsük el ezt az emberi, nemzeti magatartásformát sem.

Ezekkel a szavakkal nyitom meg a GYÖRFFY Istvánra emlékező tudományos ülésszakot.

Béla Köpeczi

OPENING ADDRESS ON THE ISTVÁN GYÖRFFY CENTENNIAL SESSION

(Abstract)

István GYÖRFFY (1884—1939) outstanding Hungarian ethnographer, was the first professor of ethnography at the Budapest university and initiator of a new historical research tradition in Hungarian folk-life studies. The centenary of his birth was celebrated by the Hungarian Academy of Sciences and the Hungarian Ethnographical Society at a session dealing with GYÖRFFY's professional career and his scholarly achievements. Béla KÖPECZI, Minister of Culture, talked about GYÖRFFY's significance in the history

of science and mentioned GYÖRFFY's ideas about cultural policy. GYÖRFFY set as an aim the renewal of Hungarian cultural life on the basis of peasant traditions. Some of his assumptions had been corrected by later ethnographic research and in our eyes, some of his views about the significance and possible role of folk traditions seem to be illusive. Nevertheless, GYÖRFFY's personal integrity, scholarly accomplishments and progressive attitude secure for him a distinguished place in Hungarian intellectual history.

Kulcsár Kálmán

Györffy István és a paraszti társadalom kutatása

GYÖRFFY István életművét sok szempontból tárgyaljuk ma itt. Tehetjük is, hiszen — ahogyan ILLYÉS Gyula írta — „polihisztor volt. A néprajz talán az egyetlen tudomány — folytatja ILLYÉS Gyula —, amely tűri még a polihisztort, sőt kívánja. A nép élete az egész világ, aki azt tanulmányozza, az egész világhoz kell annak értenie." A nép élete nem csak azért az egész világ — hadd kíséreljem meg továbbfűzni ILLYÉS Gyula gondolatát — mert napi tevékenységében az élet minden oldala jelentkezik, mert sűrűsödnek benne a társadalom messzire vezető és messziről induló jelenségei. Azért is az egész világ, mert azonos szituációk, azonos kihívások, esetenként azonos vagy hasonló feltételek sokszor teremtenek azonos vagy hasonló válaszokat, földrajzilag talán távoleső területeken is. Végül azért is, mert ismeretlen hajszálcsöveken keresztül, vagy már ismert mechanizmusok közvetítésével a népi társadalom jellemzői, szokásai, termékei sem maradnak hatástalanul egymásra.

Az antropológiában ismert a megkülönböztetés a kis és a nagy tradíció között. Vitatkozhatunk arról, hogy mennyiben választhatók el ezek egymástól, és arról is, hogyan befolyásolják egymás fejlődését, kétségtelen azonban, hogy egyik sem zárt világ. S ha egy-egy nép, vagy kisebb népközösség nagy és kis tradíciójában másképpen alakulnak is a jellemző hangsúlyok, a feltételekből, adottságokból, a történeti múltból következően másképpen is sűrűsödik a tárgyi, a termelési, a szellemi kultúra sajátosan jellemző vonásokká, aligha tagadná ma már bárki is a kultúrák egymást megtermékenyítő, fejlesztő és színező hatását.

Mindezt azért kellett előrebocsátani, mert GYÖRFFY István munkásságának, a paraszttársadalom kutatásából levont következtetéseinek olyan elemét szeretném felvillantani, amely félreértéseket és kritikákat ébresztett, s talán még ébreszt is, amelynek a történeti mozgástól és a korabeli folyamatoktól elválasztott értékelése félrevezető lehet. [Ahogyan — valljam meg — ifjúkori írásaim egyikében munkásságának egy részét magam is félreértve, pontosabban teljesen meg nem értve közelítettem meg.]

Arról a szemléletről van szó, amely *A néphagyomány és a nemzeti művelődés* c. könyvében formálódott koherens egésszé, akkor, amidőn az Anschluss folytán közvetlenül nyugati határunkon jelent meg a külső, fenyegető veszély. GYÖRFFY István — mint ismeretes — nem sokkal a halála előtt, összefoglalta, és az oktatás, a művelődés, a társadalomszervezés számára felkínálta azokat a tapasztalatokat, amelyeket a paraszti társadalom több évtizedes kutatásából leszűrt, és amelyekkel közvetlenül is hozzá kívánt járulni egy *más* magyar társadalom felépítéséhez.

Miért volt ez jelentős, és miért volt ez félreérthető? Csaknem öt évtized múltán olvasva is könnyen fennakadhatnánk egyes megállapításain, romantikusnak is tarthatnánk egyes törekvéseit — s aki itt ragad meg, annak számára valóban félreérthetőnek, romantikusnak, népieskedésnek, vagy éppen magyarkodásnak tűnhetnének gondolatai (noha éppen ő kárhoztatta leginkább ezt a szemléletet, ebben a könyvében is). A lényeg azonban nem ez. A lényeg, amelyből következően GYÖRFFY István munkássága a néprajzon túl is jelentős, és amellyel eredményein, kutatói szemléletén túl is befolyást gyakorolhatott a korabeli, a falura, a parasztságra támaszkodó szociográfiai és az ezzel és ebből politikaivá váló mozgalmakra, *a társadalomépítés belső tényezői*nek hangsúlyozása volt. Azaz az endogén tényezők jelentősége a modernizáció folyamatában, amely — tegyük hozzá — távolról sem meghaladott probléma ma sem Európa kelet-közép-európai régiójában, sem pedig a világ más tájain.

Nem kívánok ezúttal a probléma történeti összefüggéseinek elemzésére vállalkozni. Nagyjából ismertek is már ezek az összefüggések, nevezetesen azok, amelyek folytán a fejlődésben elmaradott társadalom általában rákényszerül valamiféle külső minta követésére. Az elmaradottság tudata, az utolérés kényszere a jobbnak, fejlettebbnek, modernebbnek látott intézmények, életmódminták, sőt társadalmi berendezkedés felé vonzzák általában az elmaradott társadalomnak éppen azokat az erőit, amelyek felismerik az elmaradottság tényét, amelyek változtatni kívánnak a társadalmon. Ilyen esetekben a társadalomépítés folyamatában természetszerűen a külső minta válik hangsúlyossá, még akkor is, ha a más társadalmi viszonyok közötti alkalmazásának következtében egyik-másik, nemritkán lényeges eleme el is torzul. A külső mintán alapuló reform, annak többnyire politikai erőltetése természetesen kiváltja az ellenállást is, az ellenálló erők pedig általában az endogén, a meglevő, a tradicionális tényezők értékének hangsúlyozásával szállnak szembe a külsőnek, idegennek, erőltetettnek tartott mintával.

Leegyszerűsítve kellett itt ábrázolnom ezt a problémát, és nem kevésbé leegyszerűsítve kell arra is rámutatni, hogy a társadalom belső érdekviszonyaiból fakadó konfliktusok többnyire kiélesednek a külső minta alkalmazásának és az ellene való védekezésnek a menetében, így azután előfordulhat, hogy az endogén tényezők védelme a múlthoz ragaszkodó érdekösszefüggéseket takar, míg más érdekviszonyok folytán a külső minta a belső tényezőkre tekintet nélkül kerül alkalmazásra, ugyancsak súlyos következményekkel. Annyi mégis bizonyos, hogy a centrumra jellemző fejlődési viszonyokhoz képest megkésett, és így mássá fejlődött „perifériku s" társadalmak reális problémájáról van szó. Reális ez a probléma még akkor is, ha a szemben álló felek érv- és szóhasználata esetleg pusztán romantikus maradiságnak vagy éppen ellenkezőleg erőltetett modernkedésnek mutatja vitájukat. (Így tartotta pl. az egyik fél a XIX. század hatvanas éveitől megindult és a magyar jogfejlődés további útját kereső vitában a történetileg kialakult magyar jogot a magyar nép szelleméből fakadó történeti jogintézmények összességének, míg a másik fél „jogrégészeti kutyabőrnek".)

A reális probléma, ismét leegyszerűsítve, abban fogható meg, hogy a fejlődésben elmaradott és a modernizálódás útját kereső társadalmak nem haladhatnak tovább a centrumban kialakult minták puszta vagy mechanikus alkalmazásával, hiszen az elmaradottságukkal is összefüggő folyamatok már más struktúrájú, más feltételrendszerekkel rendelkező társadalmakat hoztak létre (az elmaradás tehát nem egy unilineáris fejlődéshez viszonyított mennyi-

ségi késést jelent csupán), viszont — és ez is történetileg igazolt — fejlődésük valamiféle külső tényező közrehatása, külső, mégha elméletileg is kialakult minták vagy részminták nélkül sem indul meg. Végül ugyancsak igazolható, hogy a külső tényezőre megindult, és külső mintát követő modernizálódás is csak akkor válik autonóm és egyúttal önmagát továbbvivő folyamattá, ha képes az endogén tényezők „aktivizálására", ha a saját feltételrendszerére épülhet ez a továbbvivő mechanizmus, s ha kialakul ilyen módon a további fejlődés számára kedvező értékrendszer.

A külső minta jelentősége a magyar társadalom történeti fejlődésében eléggé ismert, és ismertek a követésből vagy követési szándékból fakadt problémák is. Azt sem kell ezúttal fejtegetni, hogyan polarizálódtak a magyar társadalom erői az így adódó mozgásokban, társadalmi-politikai küzdelmekben. Ezúttal csak arra szeretnék emlékeztetni, hogy a társadalomkutatással összefüggő változtatást kívánó és társadalomépítő törekvések is érzékelték ezt a problémát. Jóllehet végső soron a fejlett nyugati társadalom képe állott előtte, de mintaként az első világháború előtti szociológus-mozgalom bizonyos értelemben már észlelte a belső feltételek fontosságát, hogy JÁSZI Oszkár szavait idézzem: „A radikális párt programjának fel kell ölelnie a gazdasági és kulturális élet egész terét és fel kell használnia a művelt Nyugat összes tapasztalatait e kérdések megoldása körül. S nem mint hazug jelszót és ürügyet osztályérdekek leplezésére, hanem mint a radikális haladás komoly tényezőjét figyelembe kell vennünk történelmi múltunk és mai helyzetünk speciális tényezőit." Mindezek figyelembevételével tartotta legfontosabbnak a magyar jogállam és ipari kapitalizmus alapjainak lerakását.

Az első világháborút követő forradalmak időszakával azonban lezárult egy olyan időszak, amelyben akár JÁSZI Oszkár által megfogalmazott, akár a Tanácsköztársaság néhány hónapjában megjelent mintakövető magatartásnak — amelynek, pontosabban realitásának társadalmi feltételeit ezúttal nehéz volna körvonalazni — valamiféle esélye esetleg lehetett. Ismeretes, hogy a két világháború közötti magyar társadalom struktúrája, a ráépült politikai rendszer, ha tett is valamelyes lépéseket, egészében lelassította a modernizáció folyamatát, és aligha törekedett társadalmi változásokra, sokkal inkább a változást hozó folyamatok akadályozására. Ebben az időszakban is működtek azonban változást, sőt az egész társadalom átalakulását kívánó erők, amelyeknek igen jelentős részét alkotta az a mozgalom, amelyet szociográfiai mozgalomnak, falukutatásnak, népi írók (egyébként összetételében ellentétes erőket hordozó és belsőleg is változó) táborának szokás nevezni. Ennek a mozgalomnak érdeklődése szinte egyértelműen a falu és a parasztság felé fordult, s jóllehet a történetszemléletnek is döntő eleme volt az elmaradottság tudata, ám a lehetséges megoldásban nem a mintakövetés, hanem éppen ellenkezőleg az *endogén erőkre támaszkodó társadalomalakítás*, és ezzel összefüggésben *a külső mintákkal szembeni védekezés* került előtérbe.

A védekezés alapja jelentős részben éppen az 1918—19. évi két forradalom hibáiból, tévedéseiből és bukásából adódott. Az „idegen"-nel szembeni védekező attitűdnek talán II. József reformtörekvéseivel, vagy a bukott szabadságharcot követő császári integráló intézkedésekkel való, szinte országos méretű szembenállás óta nem volt ekkora hangsúlya Magyarországon, mint a két világháború között. A védekezésnek természetesen különböző tartalma lehetett és volt is. A tradicionális rend védelmétől, azaz a mozdulatlanságtól, egészen a „magyarnak" tekintett viszonyok, kultúra, sőt faj — paradox mó-

don egyes tekintetben éppen külső mintát követő — védelméig. Az a „védekezés" azonban, amely a két világháború közötti legtipikusabb magyar szociológiai mozgalmában, a falukutató vagy szociográfiai mozgalomban megmutatkozott, *„mintateremtő" védekezés* volt a külsővel, az idegennek tartottal szemben.

Kérdés, mi okozta ezt — a korábbi magyar történelemben alig-alig megmutatkozott — jelenséget, azt a jelenséget, amely egyúttal jelentős szemléleti fordulatot is jelzett a magyar társadalom modernizációjának folyamatában? Ezúttal ugyanis nem csupán a belső problémák feltárásán volt a hangsúly, még csak nem is az endogén erőkre támaszkodó változások mérlegelésén, hanem a külső mintát követő fejlődés elutasításán, a *belső modell kimunkálásán.*

A sok lehetséges tényező egyes összefüggéseire már utaltam — bár itt hangsúlyozottabban kell említeni az ún. történelmi osztályok, különösen a nagybirtokosok és bizonyos fokig a nagytőkések reformot sem tűrő konzervatív magatartását —, mások pedig a vonatkozó irodalomban is jól feltártak. Ezek: a proletárforradalomból való kiábrándulás, a munkásosztály történelmi szereplehetőségének — legalábbis magyarországi lehetőségeinek — megkérdőjelezése, a marxista emigrációban és a hazai mozgalomban is eluralkodott szektás jelenségek, a magyar társadalom problémáinak sok tekintetben doktrinér szemlélete stb.

E szemléleti fordulat mindezeken túli leglényegesebb tényezője, hogy a trianoni békeszerződés utáni magyar társadalomban, ha lehet, még inkább meghatározó jellegűvé vált a földbirtokmegoszlás, az a körülmény, hogy a megművelt földek egyharmada a földtulajdonosok 3,5%-ának kezében volt, hogy az 1930. évi népszámlálás adatai szerint a lakosság 53%-a a mezőgazdaságban dolgozott, 63,7%-a falun lakott. (1900-hoz képest tehát még 5%-kal sem halad előre az urbanizáció folyamata, nem is szólva a városok urbanizációs szintjének alacsony voltáról.) Ez, a parasztság túlnyomó arányával jellemezhető társadalom pusztán a meglevő földbirtokszerkezetből és a ráépülő politikai struktúrából következően mindenképpen nehéz helyzetbe került. A mezőgazdaság modernizációja is megrekedt, az iparfejlődés távolról sem tudta felszívni a felesleges mezőgazdasági munkaerőt, a településszerkezet és az urbanizációs szint elmaradott volt, a közigazgatás — bár történtek változások a szakszerűség érdekében — jelentős mértékben tradicionális jellegű maradt stb. Ugyanerre az időre viszont gyakorlatilag befejeződőben volt a nyugati társadalmakban a parasztság polgárosodása — joggal írhatta Erdei Ferenc, hogy „valóságos" parasztok ma már csak Európa keleti országaiban vannak —, s többnyire eltűntek a tradicionális jellegű falvak is. A „valóságos" parasztság, a tradicionális paraszttársadalom azonban, egyik lényeges szerveződési egységével, a faluval együtt Európa keleti felén is válságba került. Ám — a társadalom modernizációjának megrekedése folytán — anélkül, hogy az itteni parasztság számára lehetségessé vált volna a polgárosodás nyugati útja.

A harmincas években több csoportban is szerveződő, saját fejlődése során is változó falukutató mozgalom történelemszemlélete ugyan több szempontból is differenciált volt, és változott is a harmincas évek közepétől a negyvenes évek elejéig, néhány jellemző vonás azonban mindegyik esetében megállapítható volt. Ezek — támaszkodva ennek a mozgalomnak kutatásából adódó eddigi eredményekre és csak felsorolásszerűen — a következők:

— A parasztkérdés (pontosabban a földkérdés) megoldása mint központi probléma, a társadalomnak a parasztságra épített újjászerve-

zése, éspedig többféle változatban: kapitalizálódás-polgárosodás, telepítés, szövetkezeti és kertmagyarország, népfőiskolák a parasztvezetés kiépítésére, agrárszocialista elképzelések stb.

— A nemzeti és társadalmi értékeknek a parasztság közösségi értékeiből való kibontására, újjáteremtésére irányuló törekvések (bár a paraszti polgárosodás és a közösségi értékek megmaradásának ellentmondását már akkor is felismerték).

— Sajátos — bár inkább csak időlegesen élő — illúzió, amely két formában is jelentkezett. Egyik formában a múltba vetítődött, és egy nosztalgikus-romantikus parasztságot és faluképet őrzött, a jelenlegi válság tényezőit — legalább részben — a régi falusi közösség és tradicionális rend felbomlásában látva. A másik formában — éppen ellenkezőleg — a parasztság polgárosodásának folyamatához fűzött illúzióként mutatkozott, ha esetenként kétségekkel is, látva ugyanis, hogy a polgárosodás és a tradicionális közösségi értékek összeegyeztetése lehetetlen. (A dolog természetéből következik, hogy ez a második típusú illúzió rezignációt is szült.) Az illúzió egy sajátos formájaként jelentkezett — legalábbis a negyvenes évekig — a magyar társadalom fejlődési lehetőségeinek az európai gazdasági, társadalmi és politikai folyamatokból elszakított megítélése is.

— A magyar és idegen ellentétpár jelenléte, éspedig sokféle változatban élő történeti gyökerű, faji, kulturális stb. dichotómia formájában, a legjobbaknál együtt a „nemzeti elzárkózással" való szembenállással is.

— A valóság feltárásához fűzött túlzott várakozás, amely csak azért nem tartható az illúzió egy tiszta változatának, mert a magyar társadalmi fejlődés sajátosságai folytán a valóság puszta feltárása szinte mindig politikai hangsúlyt kapott (nemegyszer büntetőjogilag is megtorolt módon). Az illuzórikus elem ebben a várakozásban kettős gyökerű. Közrejátszik benne egyrészt az a sokszor csupán hallgatólagosan elfogadott — ám máig kísértő — felfogás, miszerint a társadalom problémái, általánosabban a magyar társadalom eltorzult fejlődése valamilyen társadalmi osztály, réteg, csoport „bűne" csupán, másrészt az a felfogás, hogy helyes kezelésük, megszüntetésük elmaradása a tudatlanságra vezethető vissza, így a valóságra való „rádöbbentés" önmagában is hatékony lehet. A társadalmi tényfeltárás tehát eleve politikai értékű.

— Végül mindezen közös vonások *következménye* a külső minta elutasítása a társadalomalakításban, s a sajátos magyar fejlődés kimunkálásának igénye. Ennek az igénynek egyaránt *politikai* forrása és következménye a konzervatív társadalmi reformtörekvések, és a marxista típusú szocialista fejlődés elutasítása.

Ez utóbbi megállapítás azonban erős leegyszerűsítés. Magában a szociográfiai mozgalomban is — hát még ha az egymástól sok tekintetben különböző (időszakonként egymáshoz közeledő, majd távolodó) népi írók „táborára" gondolunk — a fejlődés sokféle felfogása jelent meg. Ami bizonyos egységet jelentett — ez azonban témánk szempontjából igen jelentős — *a parasztságnak mint a továbbfejlődés szempontjából döntő társadalmi erőnek* a felfogása. Ez a nézet ugyanis logikusan vitte a cselekvésről alkotott képzetet is a belső, a sajátos megragadására. Erdei Ferencnél ez mutatkozott meg a tanyára, majd a mezővárosra (és visszatérően: „a város és vidéke" együttesére) alapozott, ezt a fejlődést segítő szövetkezeti mozgalomban is megjelenő koncepcióban. Jellemző,

hogy ERDEI Ferenc nyugati útja, amely valóban kiábrándította a „nyugati" mintából, bizonyos értelemben közelebb vitte a marxizmushoz, ám hangsúlyozottan a kelet-közép-európai fejlődésre alkalmazott leninizmus tett mély benyomást rá: „LENIN zseni és orosz — írta egyik nyugati levelében — aki föl-fogott mindent a világból és hazája felől s végtelenig fejleszthető alapokat rakott innen le." Az endogén feltételeknek a „világgal" való összevetése azonban, őt is, társait is néhány évvel később — igaz meghatározott világpolitikai helyzetben (gondoljunk a szárszói beszédére) — már elvezette a munkásosztály vezető szerepének elfogadásához, ám továbbra is hangsúlyozva a parasztság „történelmi tőkéjének", a parasztság és az értelmiség szerepének fontosságát. Nem ilyen világosan, de az endogén tényezőre — a ráépülhető „belső mintára" utalt VERES Péter vagy FÉJA Géza, amidőn a magyar népben, pontosabban a parasztságban levő „eredendő kollektivizmusról", „ősi népközösségről" szól. Az ilyen tényezőkre való hivatkozás ugyan bizonyos illuzórikus szemléletről tanúskodik, de amikor mindketten elutasítják a polgárosodás gondolatát, megjelenik az alulról kiépített szövetkezet eszméje. Talán felesleges is folytatni a hivatkozásokat, a kép általánosan ismert. Csak annyit tegyünk még hozzá, hogy a belső tényezőkre való támaszkodás bizonyos „védekező" jellegét, adott esetben a parasztságban rejlő lehetőséget „az ipari szocializmus mechanisztikus formuláival szemben", JÁSZI Oszkár is felismerte.

A fejlődés és a társadalomváltozás belső tényezőjének a parasztságra való szűkítése természetesen a két világháború között is — ha magyarázható — mégis téves elgondolás volt. A mozgalom azonban, mint említettem, hamarosan eljutott a belső erők reális felismeréséig, ahogyan eljutott a külső tényezők, sőt bizonyos mértékig a külső minta jelentőségéig is. Nem hagyható számításon kívül az sem, hogy egy-egy eszmerendszer vagy mozgalom új eleme — esetünkben a társadalmi történeti körülmények folytán az endogén tényezőként mutatkozó parasztság jelentősége — különösen kezdetben mindig túlhangsúlyozódik, sokféle eszme, nézet rakódik rá, amelyek nehezítik az eszmerendszer és az új elem értékelését, és történelmi funkciója világosan esetleg csak később mutatkozik meg.

Ha mindezt figyelembe vesszük, akkor történelmi mértékben is helyre kerül GYÖRFFY István 1939. évi, a paraszti társadalom realitásának és ami nagyon fontos, e realitás történelmi összefüggéseinek kutatásán alapuló igénye is a néphagyomány beépítésére a nemzeti műveltségbe. „A néphagyomány tart meg bennünket magyarnak — írta — s a nemzetközi műveltség tesz bennünket európaivá. Ha azonban csak az európaiságra törekszünk, lehetünk nagyműveltségű népek, de minél hamarabb megszűnünk magyarok lenni ... Ha pedig teljesen kivonjuk magunkat a nyugati műveltség hatása alól, akkor meg művelt és erősebb szomszédaink gázolnak hamarosan keresztül rajtunk, s úgy tűnünk el." Felfogása összecseng az endogén tényezők helyét megtaláló, és azok hajtóerejére épülő modernizációs törekvésekkel, amelyek természetesen nem csak a kulturális szférában mutatkoznak, mint ahogyan az endogén tényezőknek távolról sem csak a kulturális szférában van jelentőségük. Hiszen éppen GYÖRFFY István hangsúlyozta, hogy „a magyar nép nem csupán hagyományaiból él, hanem gazdasági műveltséget teremtő képessége is van. Ma már azt is megállapíthatjuk, hogy a magyar gazdaság fejlődésében is nehéz helyzetet teremtett — különösképpen a mezőgazdaságban — a külső minta minden meggondolás nélküli, felelőtlen utánzása, ahogyan a gazdaság — és ismét elsősorban a mezőgazdaság — felvirágzásában is jelentős szerepet ját-

szottak és játszanak az endogén tényezők, egyebek között ennek „gazdasági műveltséget teremtő képessége" is.

Talán keveset szóltam ebben a rövid előadásban közvetlenül GYÖRFFY Istvánról, és szerepéről a paraszttársadalom kutatásában. Meggyőződésem azonban, őt is, s azt az áramlatot is, amelynek bizonyos értelemben szellemi atyja is volt, melyhez tulajdonképpen néprajztudósként is tartozott, amely áramlat jelen volt tudományban, a szociológiában éppen úgy, mint a néprajzban, az irodalomban és a politikában, csak az *esetleges* sajátosságainak elkülönítésével, történelmünk nagyobb távlatába való helyezésével értékelhetjük és érthetjük meg igazán.

Kálmán Kulcsár

ISTVÁN GYÖRFFY AND THE STUDY OF PEASANT SOCIETY

(Abstract)

István GYÖRFFY (1884—1939) was one of the scientists who laid the foundations of modern Hungarian ethnography. Kálmán KULCSÁR, a sociologists, analyses GYÖRFFY's concepts of peasant culture in his paper orginally presented at the session dedicated to the centenary of GYÖRFFY's birth. His point of departure is GYÖRFFY's essay" Popular Tradition and National Culture" which was published on the eve of World War II. In this essay GYÖRFFY urged the renewal of national culture on the basis of peasant traditions.

The author interprets GYÖRFFY's position in the context of Hungarian public debates of the thirties and forties about modernization, the relative backwardness and the independence of the country. Some critics regard GYÖRFFY's views retrograde since he wanted to rely on the elements of peasant life which was considered outdated at that time. But KULCSÁR points out: general experience shows that backwardness cannot be overcome merely by following external models imported from the centers of international development. Internal energies need to be activated, as well, and cultural identity has to be maintained. That is what GYÖRFFY wanted. The lecture gives an analysis of the relationship between GYÖRFFY's ideas and the program of the so called "populist writers" who explored the oppressing social conditions in Hungarian villages in the spirit of progressive reform aspirations.

Benda Kálmán

Györffy István és a magyar történettudomány

1894-ben a *Pallas Lexikon* az etnográfia címszó alatt így határozta meg a néprajzot: „A nép testi-lelki tulajdonait, a népszellem minden rendű nyilatkozatát és a népélet összes alaki és anyagi jelenségeinek rengeteg tárgyhalmazát felölelő, szóval a népismeretet rendszeres egészbe foglaló s elvek és törvények megállapítására vezérlő tudomány." Segédtudományai közt az embertant, a filológiát és a pszichológiát említi.

Első pillantásra talán meglepő, hogy a még csak formálódó magyar néprajztudomány nem érez és nem vállal közösséget a történeti diszciplínákkal, a történetírás feladatáról ebben az időben vallott felfogás azonban ezt érthetővé teszi. Ahogy ugyancsak a *Pallas Lexikon*ban olvashatjuk: „A történettudomány az emberiség vagy az egyes nemzetek fejlődésében fontos eseményeknek, emlékezetre méltó dolgoknak hiteles előadása." A nép, a nép mindennapi

élete még nem tartozott az „emlékezetre méltó dolgok" sorába, így a történetírást nem is érdekelte.

A magyar historikusok figyelmét a századfordulón szinte kizárólag a politika és a hadviselés eseményei, a politikai és a hadi küzdelmek vezéreinek tettei kötötték le. Igaz, már megindult a hagyományos keretek kiszélesítése, s a budapesti egyetemen tanszéket kapott a művelődéstörténet, ez azonban az udvari kultúrák, a nemzeti műveltség és iskolázás múltját vizsgálta. A nép tudásának, kultúrájának múltja a művelődéstörténetben sem kapott helyet.

Ez volt a helyzet nálunk, amikor GYÖRFFY István tudományos pályája elindult: a történetírás érdeklődésében a nép múltja nem kapott helyet, a néprajz pedig csak a látható jelenségek leírását tartotta feladatának.

A kolozsvári, majd a budapesti egyetemen természetrajz—földrajz szakot végzett GYÖRFFY István maga is a hagyományos úton indult. A *Földrajzi Közlemények*ben közreadott tanulmányai Moldváról, Dobrudzsáról a részletesen leírt geográfiai környezetbe helyezve ismertetik az ott élő népeket, majd történeti háttérként vázolják a terület politikai történetét. Legszembetűnőbb ez a módszer a „Magyarország régi balkáni birtokairól" szóló tanulmányában, ahol egy szó sincs arról, hogy mit csináltak, hogyan éltek az ottani szerbek, románok, bosnyákok és részben magyarok, ezzel szemben aprólékosan ismerteti a határok és uralmi változások történetét.

Mindezek azonban még csak a fiatal tudós útkeresésének állomásai, önálló eredmény nincs is bennük. 1914-ben jelent meg saját kutatásain nyugvó első nagyobb munkája: *A feketekörös-völgyi magyarság települése*, majd egy év múlva a második: *Dél-Bihar népesedési és nemzetiségi viszonyai negyedfélszáz év óta*. Mindkettő a geográfia felől közelíti meg a kérdést, s egyszerre ad demográfiai és településtörténeti választ. Bennük jelentkeznek először azok a néprajzi tényekből merített szemléleti és módszerbeli újítások, amelyek azután majd GYÖRFFY későbbi munkáiban teljesednek ki.

A hazai demográfiai kutatások kezdetén vagyunk, de már megjelent ACSÁDY Ignác nagy munkája: *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában*. ACSÁDY az 1720. évi országos összeírás alapján az egész országról ad keresztmetszetet, GYÖRFFY két körülhatárolt Bihar megyei tájat vizsgál, de hosszmetszetben, a XVI. század közepétől az 1910. évig. Tudomásunk szerint ez az első magyar demográfiai tanulmány, mely a változásokat egy tájban negyedfélszáz éven át végigkíséri, s nemcsak a lélekszámban, de a vallási és nemzetiségi összetételben beállt módosulásokat is figyelemmel kíséri. Ennek érdekében elsőként vonja be forrásként a jobbágyösszeírások névanyagát, olyan módszerrel, amelynek lényegével a mai kutatás is egyetért. Míg ACSÁDY és más történészek teoretikusan kikalkulált átlag számokkal dolgoznak — pl. a család-nagyság megállapításánál — GYÖRFFY személyesen ismeri a falvakat, s tudja, hogy nem lehet azonos szorzószámot alkalmazni a hegyi pásztor családfőknél, vagy a síkvidéki parasztoknál. Észreveszi a román faluszervezet szláv alapjait, úgyszintén a régi típusú magyar házak szerkezetének idegen eredetét, s megállapítja, hogy az elmagyarosodott román vagy az elrománosodott magyar közösségek a vallási és a nyelvi asszimiláció megtörténte után is még nemzedékeken át megőrzik korábbi hagyományos szokásaikat a település rendszerében, a ház formájában vagy a mindennapi életben. Ezek a néprajzból merített megfigyelések lehetőséget adnak a puszta számok mögötti történelmi, etnikai folyamatok földerítésére. Még egyet kell megemlítenünk: a magyarosodás, illetve éppen Biharban az elrománosodás jelenségei körül ekkor már éles

sajtóviták folytak, amelyekben az adat kevés volt, annál több a kölcsönös rágalom, vádaskodás és a gyanúsítás. GYÖRFFY a tényeket nézi, bátran szembefordul a nacionalista nézetekkel, románnal—magyarral egyaránt, de bántó megjegyzés nincs munkájában.

Sajátságos, hogy példája jó ideig nem talált követőre. Majd az 1930-as évek népiségtörténeti kutatásai folytatják az általa megkezdett munkát, tovább fejlesztve és finomítva a módszert, s a hangsúlyt nem az újkorra, hanem a Mohács előtti évszázadokra helyezve. Az úttörés érdeme azonban mindenképpen GYÖRFFY Istváné.

Településtörténeti kutatásai azonban ezzel korántsem értek véget, folytatja vizsgálatait, egyre tudatosabban összpontosítva figyelmét az alföldi mezővárosokra. PRINZ Gyula figyelt fel elsőnek a hajdúvárosok sajátos, az ismert európai típusoktól eltérő településformájára. A tényt megállapította, de érdembeli következtetést nem tudott belőle levonni. GYÖRFFY az alföldi városok régi térképeinek tanulmányozása közben, melyeket előtte aligha vett kezébe kutató, néprajzi ismeretei alapján felismerte e települési rendszer funkcióját. A lényeg, hogy ezekben a kertes településekben — a ma már terminus technicusként élő elnevezés tőle származik — a köralakú központban helyezkedtek el a lakóházak, s gyűrűszerűen körbefogta őket a széles telkekből álló kertek, kerített helyek övezete, ahol a jószágot tartották. Az állattartással függött össze az alaprajzok másik jellegzetessége is, a központból sugárszerűen szétágazó és kifelé tölcsérszerűen szélesedő csordahajtó utak mindenütt való jelenléte. Ez a települési rendszer — legtisztább formáit a hajdúvárosokban véli megtalálni — tükrözi az egykori alföldi paraszti gazdálkodást, melyben minél messzebbre megyünk vissza a múltba, annál nagyobb helyet foglalt el a nagyállattartás, a földművelés rovására.

A rendszer gyökerei, GYÖRFFY szerint, még a nomád gazdálkodás korába nyúlnak vissza, s változott alakban a megtelepedett életforma keretei közt, a nomád téli és nyári szállás emlékét őrzik. A kertes település végleges formái a török hódoltság korában alakultak ki, s ezt GYÖRFFY védelmi okokkal magyarázza. Eszerint a város közepén az erődített templom képezte a legbelső magot. A körülötte zsúfoltan elhelyezkedő házakat árok, sövénykerítés védte, s kívül a kertek övezete alkotta a külső védelmi övet. Itt a kertekben tartották a jószágot, nemcsak a lovakat, hanem a szarvasmarhát is; innen eresztették őket nyárban a környező közös legelőkre, s itt teleltek, többnyire szilaj módra aklokban, a szabad ég alatt.

Amikor azután a közös földhasználat megszűnt, a legelők összeszorultak és a szántóföld magántulajdonba került, az ólaskert hivatását a tanya vette át. A tanya — amellyel GYÖRFFY külön nagy tanulmányban foglalkozott — nem volt tehát soha önálló gazdasági telep, ahogy az Európában másutt ismert magányos települések, hanem mindig függvénye volt a városi lakásnak. Ezek szerint az alföldi tanyarendszer, a kertes városokon keresztül visszanyúlik a nomád időkbe.

A településtörténeti képhez szorosan csatlakoztak GYÖRFFY kutatásai az egykori nomád állattenyésztésre vonatkozóan. Az alföldi pásztoréletről, a szilaj pásztorokról írt munkája nemcsak MÓRICZ Zsigmondot ihlette meg az Erdély trilógiában, hanem az 1930-as évek egyik legtöbbet olvasott történeti munkája volt. Munkája megírásához GYÖRFFY széles körű levéltári kutatásokat végzett. Átbúvárkodta a nagykunsági városok, elsősorban Karcag levéltárát, a jegyzőkönyveket, a mindennapi életet nem egy esetben leghívebben

tükröző peres iratokat. Anyaggyűjtési munkája — mondhatnánk — teljesen történész jellegű volt. A pusztai életben járatlan történész azonban aligha tudta volna ezekből az adatokból a szilaj pásztorok életét kikerekíteni, úgy ahogy ő megtette. Ehhez szükséges volt az a roppant nagy és kiterjedt ismeretanyag, amelyet otthonról hozott, a karcagi paraszti életből, s amelyet néprajzi tanulmányai során még jócskán kiegészített.

GYÖRFFY Istvánnal egy időben a történész TAKÁTS Sándor is kigyűjtötte a XVI—XVII. századi levelekből a pásztorkodásról szóló adatokat. Ezekből írta tanulmányát, mely *Régi pásztornépünk élete* címen látott napvilágot. Terjedelemben, adatgazdagságban vetekedik GYÖRFFY munkájával, de míg az adataiból megeleveníti a szilaj pásztorokat, TAKÁTS írása nem áll össze egésszé, adatközlés marad.

Kutatásaiból — amelyek az alföldi paraszti gazdálkodás szinte minden ágára kiterjedtek — így állította össze az évszázadokat átfogó történeti képet, mely a hajdúvárosi településből kiindulva, az állattartás formáin keresztül az Árpád-korig ívelt. A kiindulási pontot pedig, ameddig az alföldi paraszti műveltség visszakövethető, a kunok betelepítésében vélte megtalálni. Azt vallotta, hogy a már földműves életmódra áttért magyarok közé a XIII. század közepén behívott kunok hozták vissza a nomád gazdálkodást és életformát. A nagyszarvú fehér szarvasmarha csakúgy a kunok állata volt, mint a komondor, s az évszázadok során magyarrá vált kunokból kerültek ki a szilaj pásztorok. Úgy tűnt, az elmélet utolsó akadályát — hogy a hajdúk elmagyarosodott balkáni szlávok — is sikerült eltávolítania, amikor egy ragyogó tanulmányban, történeti érvekkel és adatokkal bizonyítani tudta, hogy Bocskai katonái magyarok voltak, s ahogy írta, elsősorban a menekülésbe hajtott Nagykunság fiaiból kerültek ki. A kör ezzel bezárult, a feltevés bizonyosságnak tűnt. A történeti kutatás csak évtizedekkel később tudja majd megindokolni kételyeit.

Többször elmondták már, hogy GYÖRFFYt nem érdekelték az elméleti jellegű eszmefuttatások, nem olvasta a történetfilozófiai műveket, az volt a véleménye, hogy a tudományos elméletek jönnek és elmúlnak, ami lényeges, az a tények, adatok megismerése és megismertetése. Nem is sorolható kora egyetlen történeti iskolájához sem. Történeti-néprajzi munkáiból mégis kicseng egy fontos, ha úgy tetszik történet-filozófiai álláspont, amely szemben állt kora általános véleményével. Elsősorban a német történetírás képviselte azt a felfogást, hogy a népi műveltség történetileg változó produktum, de sajátos jellege nincs. A nép ugyanis nem rendelkezik önálló kultúrateremtő erővel, műveltsége a magasabb társadalmi osztályokból leszálló elemekből tevődik össze. Velük szemben egy romantikus kisebbség azt vitatta, hogy a népi, paraszti kultúra teljes mozdulatlanságban őrzi az ősi műveltséget, melytől a magasabb osztályok elidegenedtek. GYÖRFFY szerint a paraszti kultúrának sajátos jellege van, mely ősi elemeket is őriz, de a történelem alakítja. Magába szív idegen hatásokat is, de azokat beolvasztja, saját képére gyúrja. Ennek a kultúrának történeti elemeit kutatta és próbálta szétválasztani, meghatározni azt, ami ősi, és azt, ami az évszázadok során rakódott rá.

Nem az a feladatom, hogy egyenként sorra vegyem, GYÖRFFY történeti föltevéseiből mi az, ami ma is állja a tudomány próbáját, s mi az, ami nem. Felfogásban, világnézetben ő sem szakítható ki saját korából. Ami azonban időtálló és messze előre mutató munkásságában, az az, hogy a korábban csak leíró néprajzot nálunk ő tette történeti stúdiummá. Mindent a maga egészében akart megismerni, s a tárgyakat és jelenségeket születésükig igyekezett vissza-

követni, ha kellett a messzi múltba. Az ő munkássága indította el azokat a történeti-néprajzi kutatásokat is, amelyek lehetővé teszik, hogy számos kérdésben ma világosabban lássunk, mint ő és nála pontosabban fogalmazhassunk. Történeti néprajzi munkásságával ráirányította a figyelmet a magyar parasztság múltjára, saját munkásságával pedig mindjárt példát és módszert is mutatott. Ahogy a 30-as évek falukutató mozgalma, nem utolsósorban GYÖRFFY István munkáiból kiindulva, rádöbben a nép, a parasztság jelenlétére és jelentőségére a mában, úgy fedezi fel a történetírás a parasztságot a múltban.

Tudjuk, eszméi, elképzelései, nem korlátozódtak a tudományos kutatás területére, azokat átvitte a közélet, a művelődéspolitika területére is. Meggyőződéssel hirdette, hogy a magyar kultúrát a népi műveltségből kell megújítani, s a német nyomásnak csak úgy állhatunk ellent, ha gondolkozásunkban, magatartásunkban a népi hagyományokat juttatjuk érvényre és az értelmiséget a parasztságból újítjuk meg. A népi kollégiumi mozgalom nem véletlenül írta az ő nevét zászlajára.

1933 nyarán GYÖRFFY Istvánnak Hajdúszoboszlón akadt dolga, s szólt, ha kedvem van, kísérjem el. Akkor fejeztem be az első évet az egyetemen, s még haboztam, a néprajzzal foglalkozzam-e, vagy történész legyek. Erről beszélgettünk akkor is, amikor kivitt magával Angyalháza-pusztára, hogy bekommendáljon a csikós-számadónál. Akkor mondotta: akár a történeti kutatás, akár a néprajz felől közelíted meg a magyar múltat, mindenünnen a néphez, a parasztsághoz érkezel. Évszázadokon át az ő vállai hordozták a terheket, ő tartotta meg az országot. Adósak vagyunk vele, hogy történeti múltját felderítsük és másokkal is megismertessük.

Az utolsó évtizedekben a magyar történetírás sokat tett a paraszti múlt megismerésére, de, azt hiszem, adósságát még korántsem törlesztette le.

Kálmán Benda

ISTVÁN GYÖRFFY UND DIE UNGARISCHE GESCHICHTSWISSENSCHAFT

(Auszug)

Um die Jahrhundertwende gab nur wenige Verbindung zwischen Geschichtswissenschaft und Volkskunde; die Geschichtsschreibung beschäftigte sich meistens mit politischer Geschichte, die Kulturgeschichte mit Elitkultur und mit Schulsystem.

Die Wirksamkeit von István GYÖRFFY veränderte diese Situation. Seine Abhandlungen, die im Jahre 1914 erschienen, über die im Tal Fekete-Körös (heute in Rumänien) lebenden ungarischen Volksgruppe folgten über drei und halb Jahrhunderte die demographische Geschichte und die Veränderung der Nationalitätsverhältnisse. Györffy als erster untersuchte die alten Karten, aufgrund deren und der archivalischen Quellen rekonstruirte er die alten Siedlungsformen. Er schilderte ein zusammenhängendes, suggestives Bild über das alte Hirtentum.

Wider der früher vorherrschenden übertriebenen Auffassungen (die bäuerliche Kultur ist nur ein Widerhall, eine Nachahmung der Elitkultur bzw. die bäuerliche Kultur ist eine urstämmige, originale, unabhängig entwickelte Kultur) hatte GYÖRFFY eine reale, geschichtlich begründete Auffassung über die Volkskultur.

Szabolcsi Miklós

Zárószó a Györffy István emlékülésen

Köszönöm szépen BELLON Tibor előadását, amely szinte felmentett az alól, hogy megpróbáljam összefoglalni az ülésszakot, és engedjék meg, hogy nagyon rövid zárszavamban ne is erre vállalkozzam. Többen feltették nekem, mint a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály ezidejű elnökének és mint irodalomtörténésznek is a kérdést, mit keresek itt? Miért vállalta magára a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály ezt a feladatot? Azaz: másképpen fogalmazva a személyes kérdést: milyen általánosabb összefüggésekbe illeszkedik GYÖRFFY István alakja, milyen tágabb keretben kell szemlélnünk a születése századik évfordulójára való emlékezést?

Támaszkodva az ülésszak kitűnő előadásaira, szeretnék e kérdésekre válaszolni.

GYÖRFFY István 1884-ben született, és ezekben az években született a magyar tudományosságnak, és hadd tegyem hozzá: a magyar irodalomnak és művészetnek egy hatalmas nemzedéke, az a nemzedék, amelyet azt hiszem joggal a második magyar reformnemzedéknek szoktunk nevezni. Az a nemzedék, amelynek tagjai között ott van Bartók és Ady, Kodály és Babits.

De maradjunk szűkebben a tudomány körénél. Ezekben az években születik a magyar társadalomtudománynak — a természettudományról most nem szólok —, a magyar humántudományoknak a második nagy nemzedéke. Ha a modern magyar tudományosság első nagy nemzedékét abban a pozitivista nemzedékben látjuk, amelyik a reformkor indításait összegyűjtve és a pozitivizmus indításait felhasználva első ízben tett kísérletet bizonyos alapvető munkák megírására, nagy forrásgyűjtemények kiadására, tehát egy olyan nagy nemzedékben, amely létrehozta pl. a Nyelvemléktárat, az első összefoglaló irodalom- és világirodalomtörténeteket, az első nagy szótárakat, akkor ennek az első nagy nemzedékünknek a munkáját folytatja, és nagyon magas európai szintre emeli a következő nagy tudósnemzedék, amelynek színképe HORVÁTH Jánostól SZEKFŰ Gyuláig, ECKHARDT Sándortól — és most akarattal mondok látszólag nem ide tartozó, vagy a köztudatban nem egészen itt emlegetett neveket — KERÉNYI Károlyig, LUKÁCS Györgytől MANNHEIM Károlyig, GYÖRFFY Istvántól FERENCZI Sándorig terjed.

A magyar tudományosság e nagy nemzedéke többségében a magyar egyetemeken, a húszas-harmincas években kezdte kifejteni működését. Felkészülési szakasza a tízes évekre esett, amikor Eötvös-kollégiumi tanárként vagy múzeumi tisztviselőként készült pályájára. Egyes tagjai idehaza, más tagjai külföldön dolgoztak, e nagy nemzedék utolsó tagjai a hetvenes években haltak el. Ezt a nemzedéket, úgy gondolom, az eddiginél jobban kell megismernünk, mélyebben értékelnünk.

De nem csak abból a személyes okból, hogy néhányunknak — akik itt ülünk — ez a nemzedék volt a tanára, professzora, útnak indítója, de általános nézőpontból is ma úgy látjuk, hogy ez a nemzedék a maga sokszínűségével, politikailag a liberális konzervativizmustól a szocializmusig, módszertanilag a faktológiától a szellemtörténetig terjedő skálán nagyon jelentőset adott a magyar szellemi életnek, és eredményeikre tovább is építenünk kell.

Ebbe a folyamatba illeszkedik GYÖRFFY István tudományos pályája is, és azt gondolom, hogy baráti, emberi és munkatársi kapcsolatai e nemzedékkel

meghatározók az ő pályájára nézve is. GYÖRFFY István és KODÁLY Zoltán neve például nemcsak a „honti igricek" anekdotájában kapcsolódik egybe — hosszú együttes munka, együttes gondolkodás köti össze őket.

Hadd lépjünk egy fokkal közelebb GYÖRFFY alakjához: pályáján van egynéhány olyan vonás, amely megkülönbözteti a többiekétől — és utódaitól is.

Hadd emlékeztessek csak arra a tényre, amely szinte minden előadásban vezérfonalként szerepelt, azaz: egyéni tudományos pályája „eredeti felhalmozására". Tehát a ténytiszteletre, az adatgyűjtés, a terep- és levéltári kutatás megbecsülésére. Ma sok fiatal kutató úgy véli, hogy ez elvetendő pozitivista hagyomány. Valójában ez a XIX. század tudományban, tényben, tudományos igazságban való hitének folytatása. Az a nemzedék, amelyhez GYÖRFFY és amelyhez az én professzoraim közül HORVÁTH János, ECKHARDT Sándor és LACZIZIUS Gyula tartozott, hitt abban, hogy van megközelíthető tudományos igazság, hogy a tények és adatok mennél teljesebb feltárása egy lépéssel közelebb visz ehhez a tudományos igazsághoz, és magába élte, magával hozta azt az iskolázottságot, amely az alapkutatás, az alapvető forráskutatások fontosságát emeli ki. A mi tudományunkban ezt úgy is nevezik, hogy filológia nélkül nincs esztétika — én úgy gondolom, hogy ez a ténytisztelet, a tényekben való hit, az összefüggések feltárása az adatok segítségével, változatlan és folytatandó hagyománya a tudományos kutatásnak.

Természetesen GYÖRFFY István azért volt jelentős tudós, mert nem állt meg a tények feltárásánál, ez csak munkája alapja volt, és bár itt elhangzott, hogy nem olvasott történetfilozófiai munkát, de lehet úgy is — és szintén elhangzott ez a megállapítás — elméletet művelni, hogy az ember nem teszi közszemlére az állványzatot. Hogy a hasonlatom világos legyen: vannak olyan tudományos művek, amelyek úgy építkeznek, mint az a ház, amely kívül hordja az állványzatát, lehet, hogy belül nincs is semmi, de az állványzat megvan, azaz a módszertani apparátus megvan, a lényeg kevés. Ő azok közé tartozik, akik talán nem szögezték le egy külön elméleti traktátusban módszerüket, de rendkívül mélyen magáévá élt egy módszert, a tények egymáshozfűzésének, a koncepció megalkotásának módszerét.

Ilyen szempontból én hadd emeljem ki azt a másik motívumot, amely itt minden egyes előadásban elhangzott, és ez a *történetiségé*. A világ történetien látása, a szinkron és diakron szempontok összeegyeztetése, az idő érzése ugyancsak az a nagy XIX. századi tudományos hagyomány, amelyet nálunk ugyanez a nemzedék örökölt és tett munkája alapjává. Gondoljanak KODÁLY zenetörténeti munkásságára, gondoljanak a magyar történeti nyelvtanra, gondoljanak arra, hogy HORVÁTH János mit tett azért, hogy a magyar irodalom története megíródjon, és gondoljunk a magyar történelem módszertanának olyan újjáalakítóira, mint HAJNAL István, SZEKFŰ Gyula vagy DOMANOVSZKY Sándor, MÁLYUSZ Elemér.

Ezt azért emelem ki, mert ma — mint bizonyára tudják — sok tudományunkban — a néprajzban is — és minden egyes jelenlegi történettudományi ágban kérdőjelet tesznek a történetiség elve mellé — megkérdőjelezik, hogy lehet-e egyáltalán valamit történelmileg látni, és mivel a történelem — sokszor úgy érezzük — becsap minket, mi is azt hisszük, hogy maga a történetiség mondott csődöt. Egyre több olyan törekvés van minden tudományágban, amely a jelenkori metszetet és a történeti alakulás rajzát, tehát a szinkron és diakron szempontot mereven szétválasztja egymástól. A néprajzban is van

olyan tendencia, amely a történeti és nem történeti módszereket egymással szembeállítja. GYÖRFFY nemzedéke elsősorban történeti folyamatban látott, és itt rendkívül plasztikusan mutatták be az előadók azt a koncepcióját, amelynek alapján az elszigetelt tényeket úgy állította rendszerbe, hogy azok ne csak egyidejű, hanem történeti rendszert is alkossanak.

Elhangzott itt, hogy bizonyos illúziói voltak, hogy bizonyos kijelentéseit most megkérdőjelezzük, és bizonyos teóriáit már elavultnak látjuk. Hadd hívjam föl arra a figyelmet, hogy két olyan illúziója, amelyről itt szó van, megintcsak nemzedéktársai, a magyar tudományosság élvonalának, kortársainak volt közös illúziója. Az egyik egy múltra irányuló. Tudják, hogy a XIX. század eleje óta a filológus, minden társadalomtudós azt a bizonyos „megcsillagozott alakot" keresi. A terminust a nyelvészetből veszem, ahol, amikor egy etimológiai sort összeállítanak, és hiányzik egy tag, akkor egy megcsillagozott, tehát a forrásokban nem szereplő, de rekonstruált alakot tételez föl a nyelvész. Nagyon jellegzetes XIX. század eleji módszertani eljárás ez. Mint egyetemi hallgató, olyan gondolatrendszerben nevelkedtem, amelyik a magyar tudományosság egyik feladatává tette, hogy szinte minden egyes ponton a jelen viszonyaiból próbálja az őstörténetet, a korai magyarság állapotát rekonstruálni.

GYÖRFFYnek ez az eljárása, hogy megpróbál nagy időszakokban (hogy egy ma divatos szóval éljek az Annales köréből, „longue durée"-ben, hosszú időtartamban) gondolkodni, általa látott jelenségeket hat-hétszáz évvel visszafelé meghosszabbítani — az akkori magyar tudományosságnak egyik jellegzetessége volt. Ezt tette MELICH János, ezt tette PAIS Dezső, ezt tette sokkal szigorúbb kritikával, de lényegében így gondolkodott GOMBOCZ Zoltán, így gondolkodott KODÁLY Zoltán és iskolája. Mindnyájan tudjuk — s ez a rekonstrukció, a múltnak ez a rekonstrukciója a jelenből visszakövetkeztetve a magyar tudományosságnak egyik alapvető gondolata volt. Én tudom, hogy ezt ma sok ponton kritikusabban látjuk, és nagy érdemei vannak azoknak, akik ennek a módszernek korlátaira figyelmeztettek és finomították a módszert. De én ma nem pusztán illúziónak látom, hogy rekonstruálni lehet a maga teljes egészében a múltat. Úgyhogy én, aki — engedjék meg ezt a személyes megjegyzést — igazán érzékeny vagyok minden miszticizmusra, s különösen faji misztikára: sem a nomád, sem a kun előzmények kutatásában nem ilyet érzek, hanem a magyar tudományosságnak azt az indulatát, hogy a múltunkat szeretné jobban látni. Nem szabad sosem elfelejtenünk, hogy a magyar tudományosságnak mindig is az volt — főleg a nyelvészetnek és irodalomtörténetnek, de a történettudománynak is — a problémája (ellentétben bizonyos népekkel, és most nem pusztán az itt centrumnak nevezett, fejlett modelleket képviselő országokra, népekre gondolok —, de a román, szláv és germán nyelvcsalád egészére), hogy saját előzményeink gyér volta miatt mi mindig szükségét láttuk annak, hogy a rekonstrukció módszerével erősebben éljünk. És megint nagyon személyesen szeretném mondani, én aki magyar—francia szakos voltam, elsőéves hallgató koromtól fogva evvel a módszertani kérdéssel kellett szembenéznem: könnyű a franciának latinból rekonstruálni a nyelv történetét — nekünk magunknak kell ezt a feladatot elvégezni.

De hadd beszéljek a másik illúzióról. Volt egy illúziója ennek a nemzedéknek a jövőről is. És én ezt is ott érzem GYÖRFFYben. Az egész nemzedék — ki fáradtabban, lemondóbban és rezignáltabban, ki nagyon lelkesen —, hitt egy *virtuális* Magyarországban. Hitt egy olyan Magyarországban, amelyet a jelen fölé lehet építeni hagyományból is, tehát a hagyományt átstrukturálva, át-

konstruálva, és bele akart menekülni egy olyan jövő Magyarországába, amely jobb, mint az akkori jelené. Ismert KODÁLY Psalmus Hungaricus-a, ennek a törekvésnek nagyon jellegzetes példája, és lényegében a népkutató mozgalomban is ilyen virtuális Magyarországot kerestek.

A magam részéről ilyen módon látnám GYÖRFFY István tudománytörténeti helyét. Ehhez hozzátenném — és ez már a tudomány belső ügye —, hogy a néprajz bizonyos más filológiai tudományokhoz képest aránylag későn indult útjára, aránylag sokáig kereste a maga saját módszerét, aránylag soká tartott önállósodási folyamata. Van olyan tudományág, amely még később emancipálódott. Vele egyidőben Magyarországon a zenetörténet és a művészettörténet, még később azután a szociológia. Nos úgy gondolom, hogy GYÖRFFY egyike azoknak, aki elsőnek fogalmazott meg a magyar néprajz számára egy szintetikus módszert: jelenkutatásból és történeti kutatásból, nyelvtudományból, régészetből, agrártörténetből. Ezt én azért tartanám szükségesnek hangsúlyozni, mert ma a legjobb úton vagyunk afelé (a többesszám első személy nem véletlen), hogy a néprajz egyszer megteremtett módszertani egységét ismét szétválasszuk. A néprajz különféle területei között ma már egyre kevesebb az átjárás, egyre jobban eltávolodik egymástól az úgynevezett tárgyi néprajz és szellemi néprajz, társadalomnéprajz és kultúrantropológia, s miközben tudományágunk egyes más tudományágak területein keresi az interdiszciplináris megközelítés lehetőségeit, vannak olyan területek, ahol az addig együvé tartozó szétválik. Talán GYÖRFFY műve — mint ahogy itt elhangzott — példa az ellenkezőjére, az egység megőrzésének lehetőségére. Természetesen mindnyájan tudjuk, önmagunkra is vonatkozik, hogy az igazi tudós az, akit meg lehet cáfolni, tehát biztos, hogy az eredményeinek egy része elavul — mint ahogy mindnyájunk eredményei el fognak avulni, vagy máris elavultak, de azt a lépést megtettük, hogy rajtunk keresztül, eredményeink és elméleteink cáfolatán keresztül tovább lehessen haladni.

És végül sok szó hangzott itt el GYÖRFFY István közéleti munkásságáról. Én egy évvel korábban kezdtem a budapesti bölcsészettudományi karon tanulmányaimat, mint BARABÁS Jenő, 1938 őszén, és akkor, mint buzgó fiatalember mindenkit fölvettem, akit csak lehetett. És jól emlékszem, bejártam — anélkül, hogy szemináriumain részt vettem volna —, GYÖRFFY óráira, van róla valami benyomásom. GYÖRFFY műve akkor a magyar szellemi baloldalnak volt része. Akkor (1938—39-ben) mindnyájan tudtuk azt, hogy jön a háború, jön a pusztulás, jön a halál — hiszen lényegében 1935-től fogva tudtuk, hogy Budapest hadszíntér lesz. Akkor GYÖRFFY István munkáját, működését, a *Néphagyomány és nemzeti művelődés*t is mindavval együtt, amiben már akkor vitatkozni gondoltunk vele, a magyar szellemi baloldal, a magyar szellemi honvédelem egyik részének tekintettük. Azért nem véletlen, hogy utóbb — mikor még nehezebb lett a korszak, és még halálosabb a fenyegetés — az ő nevét vette föl a Györffy István Kollégium.

Kedves Barátaim!

Ezt a pár, kicsit egyénileg színezett tanúságot szerettem volna elmondani, és most engedjék meg, hogy köszönetet mondjak az ülésszak megszervezőinek — elsősorban a Magyar Néprajzi Társaságnak és elnökének: BALASSA Ivánnak, az előadóknak a kivétel nélkül magas színvonalú, felkészült, és az ügy, a téma iránti elkötelezettségről tanúskodó előadásaikért, és végül köszö-

netet mondjak a hallgatóságnak, amely egy napot GYÖRFFY István emlékének az idézésével töltött. S evvel a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya és a Magyar Néprajzi Társaság által a GYÖRFFY István születésének századik évfordulójára rendezett ülésszakot bezárom.

Miklós Szabolcsi

CLOSING SPEECH ON THE ISTVÁN GYÖRFFY CENTENNIAL SESSION

(Abstract)

The author is a literary historian, chairman of the First Class of the Hungarian Academy of Sciences (Linguistics and Literary Scholarship). In his speech he summarized the previous lectures about the scholarly achievements and organizational and cultural-political activities of István GYÖRFFY. He placed István GYÖRFFY among the members of a great generation of Hungarian scholars who were born in the eighties of the last century. He stressed some of their common aspirations and illusions: their respect for facts and data, their historical point of view, as they tried to recover the past by means of various kinds of inference and reconstruction, and their aspiration to create a new Hungary on the foundation of tradition. These ambitions are traceable in Györffy's work and they give an instructive example to the scholars and to the public of today.

TANULMÁNYOK GYÖRFFY ISTVÁN PÁLYAKÉPÉHEZ

Szilágyi Miklós

Györffy István tevékenysége a Néprajzi Múzeumban

1. A legkézenfekvőbb forrásokra alapozott életrajzok és méltatások,[1] nemkülönben a tanítványi hála melegét sugárzó emlékezések nagy hangsúllyal, elismerő csodálattal szólnak a muzeológus GYÖRFFY Istvánról. A tudományos hagyaték és a muzeológiai „aprómunka" összefüggése eléggé közismert tehát ahhoz, hogy ne érezzem feltétlen szükségét a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya (majd Néprajzi Tára) intézményi keretében végzett sokrétű tevékenysége minden részletét érintő összefoglalásnak. Arra vállalkozom inkább, hogy a múzeum tárgyi gyűjteményének dokumentációja, a fényképgyűjteményben őrzött GYÖRFFY-felvételek, s főképp a hivatali irattár vele kapcsolatos iratainak ismeretében[2] néhány mind ez ideig hiányosan vagy pontatlanul dokumentált életrajzi tényre, kutatási programra és a mai muzeológiában is gyümölcsöző eredményre rámutassak. GYÖRFFY közel három évtizedes múzeumi tevékenységének némely részlete — pl. a nyilvántartás, a gyűjteményrendezés és -revízió igencsak időt rabló feladatának szokatlan következetességű vállalása, vagy a laikus érdeklődők: a művészek és amatőr gyűjtők lelkiismeretes felvilágosítása, „kiszolgálása", de még a kiállításrendezés — sem fog megfelelő hangsúlyt kapni ebben az összefoglalásban. Ha azonban izgalmasan új tudománytörténeti adatokról szólhatok, talán megengedhető ez az arányeltolódás.

2. Ha a pályakezdő tudós hivatástudatát: az ezekben az évtizedekben önálló diszciplínává szerveződő tudományág, az etnográfia iránti elkötelezettségét elemi egzisztenciális gondok béklyózzák, nem elhanyagolható mellékkörülmény, jóllehet szerény életrajzi adaléknak tetszik, milyen nehézségek árán lehetett GYÖRFFY István a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának alkalmazottja.

Már egyetemistaként — életrajzírói így tartják számon[3] — munkatársi kapcsolatba került a Néprajzi Osztállyal. Valóban: 1906-tól jó néhány tárgyat ajándékozott, jelentős mennyiségű fényképfelvételt (üvegnegatívot) s néhány tárgyat vásároltak tőle, a múzeum költöztetésekor pedig kisegítőként alkalmazták.[4] Egy 1915. évi osztályigazgatói felter-

[1] Muzeológiai munkásságáról is összefoglaló igénnyel: SELMECZI KOVÁCS Attila 1981, 1983, 1984. — A méltató cikkek majd mindegyikében találhatni adatokat és következtetéseket muzeológiai tevékenységéről, idézésük tehát szükségtelen (l. a róla írott cikkek, tanulmányok jegyzékét RÉKASY Ildikó 1977. 105—118.). — Tanulmányom első megfogalmazásában előadásként hangzott el GYÖRFFY István születésének 100. évfordulóján rendezett emlékülésen, 1984. február 10-én. Ehhez képest — az új adatok közlésének igénye következtében — jelentősen kibővült s jegyzetekkel is kiegészült, de így sem vállalhatja a muzeológiai tevékenység teljes és részletes elemzését.

[2] A Néprajzi Múzeum irattárát a lehető gondossággal tekintettem át, a hiányos dokumentáció tehát részben az „adminisztrálás" maitól eltérő, kevésbé következetes felfogásának, részben az iratpusztulásoknak a következménye. A GYÖRFFY gyűjtötte tárgyak és az általa készített fényképfelvételek tükrözte tudományos felfogás tüzetes elemzése jelentősen meghaladná e dolgozatban vállalható céljaimat; utalok csupán a gyűjtemény egynémely tanulságára.

[3] SELMECZI KOVÁCS Attila szerint (1983. 8.) „BÁTKY javaslatára 1906 nyarán néprajzi gyűjtéssel bízták meg GYÖRFFYt, majd 1906. szeptember 1-től kisegítő gyakornokként belépett a múzeum kötelékébe . . . " Ez utóbbinak nem találtam nyomát az irattárban, *foglalkoztatásának* árnyaltabb megfogalmazása ezért indokolt.

[4] Tárgygyűjteséről és ajándékozásairól: Néprajzi Értesítő VIII (1907) 190, IX (1908) 133—149; Népr. Múzeum Irattára 14/1906. sz. — A „Törzskönyv" bizonysága szerint

jesztés szerint ekkor már 9 éve „szolgálta az osztályt",[5] muzeológiai munkássága kezdő évének tehát közvetlen környezete, s nyilván ő maga is, 1906-ot tekintette. A szó *jogi értelmében* azonban csak 1909. január 15-től számíthatjuk GYÖRFFYt múzeumi alkalmazottnak: ekkor tette le — napidíjas gyakornokként — a hivatali esküt, s még ekkor is csak ideiglenesen tudták alkalmazni.[6] Az osztályigazgató 1912. május 24-én azt kérvényezte, hogy — új segédőri álláskeretre változatlanul nem lévén remény — „számfeletti", vagy ha ez megoldhatatlan lenne, „fizetéstelen" (azaz: továbbra is napidíjas) segédőrré nevezzék ki az ekkor már 28 éves gyakornokot, aki — így szól az indoklás — „teljes elméleti és gyakorlati képzettségű" munkatárs; nemcsak az osztálynak, de a Nemzeti Múzeumnak is legöregebb gyakornoka, s mivel családos ember, méltányos lenne, ha kiküldetéseikor a magasabb (a gyakornokihoz képest másfélszeres-kétszeres) segédőri napidíjat kaphatná.[7] Ez év negyedik negyedévében végre megtörtént segédőri kinevezése,[8] de csak a javasolt módon: formálisan. Az 1914. évi költségvetés (előző évben beterjesztett) indoklásakor így sürgette az osztályigazgató GYÖRFFY segédőri állását: „elkerülhetetlenül szükséges egy új segédőri állás szervezése", mert a „gyakornoki segély[en] ill. napidíjon tengődő segédőr", aki „elsőrendű irodalmi és múzeumi gyakorlati tevékenységet fejt ki", és „immár hetedik éve várja kinevezését", arra fog kényszerülni, hogy az osztálytól megváljon, ez pedig „minden úton-módon megakadályozandó", hiszen „ma már az osztály számára nélkülözhetetlenné vált" a munkája.[9]

Egy ambiciózus, közvetlen felettesei által nagyra értékelt munkatárs státusának évekig húzódó legalizálása természetesen nem példátlan eset. A néprajzi múzeumügyet övező kultúrpolitikai közömbösséget és a bürokratikus nehézkességet *általában* minősíti az egyéni érdemet és a tudományos érdeket figyelmen kívül hagyó ügyintézési mód. Óvakodnunk kell attól, hogy GYÖRFFY tudományos előrehaladásának szándékos hátráltatásaként, személye iránti bizalmatlanságként minősítsük ezt — az utólag nehezen megérthető — huzavonát. Azért utaltam rá mégis, hogy ezeknek az egzisztenciális gondoknak az ismeretében reálisabban ítélhessük meg ennek az igen termékeny, fontos tanulmányokkal és nagy jelentőségű tárgygyűjtésekkel jellemezhető pályaszakasznak nemcsak az eredményeit, de embertpróbáló erőfeszítéseit is.

3. Az egzisztencia teremtés gondja és az utókor által nagyra becsült ifjúkori tudományos teljesítmény között feszülő ellentmondás arra is figyelmezteti a tudománytörténet búvárlóját, hogy alaposabban meg kell ismernie azokat a munkafeltételeket, melyek segítették vagy hátráltatták az „önértékük" miatt méltán megbecsült eredmények létrejöttét. GYÖRFFY István esetében a múzeumi munkahely biztosította kutatási lehetőségek és a gyakornoki, majd segédőri státusból szükségszerűen következő hivatali teendők gondos számbavétele után tudunk pl. választ adni arra, hogy miért voltak olyan évek, amikor hónapokat fordíthatott terepmunkára, tárgygyűjtésre, más években miért vett igénybe hónapokat az anyagrendezés, az adminisztráció, s miért kényszerült gyűjtőútjainak, tanulmányútjainak nagyobb részét munkahelyének szervezeti keretein kívül, leggyakrabban szabadsága terhére megvalósítani.

Hogy a múzeumi tisztviselőknek milyen mértékben volt lehetőségük a tudományos feldolgozások és kiállítások alapját jelentő, s a múzeum létéből szükségszerűen következő gyűjtőutakra, főképp a folyamatosan szűkösnek minősített, néhány évben azonban relatíve mégiscsak kedvezőbb költségvetési ellátottságtól függött. És jelentős mértékben befolyásolta az is, hogy éppen milyen volt a múzeum épület adottsága, ami — szintén folyamatosan — igen sanyarúnak ítéltetett, bár akadtak reménytkeltő esztendők.

1907—1908-ban *megvásárolta* a múzeum az egyetemi hallgató GYÖRFFY készítette fényképnegatívokat (s néhány tárgyat), múzeumi *alkalmazottnak* tehát nem tekintették. — Amikor SEBESTYÉN Gyula igazgató őr 1909. január 12-én gyakornoki kinevezését kérte, így érvelt: a Néprajzi Osztály „hurczolkodása alkalmával már kisegítőnek alkalmazva volt", és „olyan jeles munkaerőnek bizonyult, hogy ideiglenes alkalmazását valóságos nyereségnek minősíthetem". (Népr. Múzeum Irattár 4/1909. sz.)

[5] Népr. Múzeum Irattár 211/1915. sz.

[6] Népr. Múzeum Irattár 4/1909. sz. (Ekkor a doktori szigorlata miatt szabadságolt MADARASSY László állása terhére pünkösdig alkalmazták napi 4 korona díjazással.)

[7] Népr. Múzeum Irattár 49/1912. sz.

[8] Népr. Múzeum Irattár 88/1913. sz. (az 1912. évi jelentés) — L. még Néprajzi Értesítő XVI (1913) 183.

[9] Népr. Múzeum Irattár 49/1913. sz.

Ha ilyen szempontból futólag végigtekintjük a Néprajzi Osztály GYÖRFFY munkásságával egybekapcsolódó első világháború előtti történetét, a munkafeltételek valamelyes javulását, a lehetőségek kiszélesedését állapíthatjuk meg. 1906-ban költözött a JANKÓ János vezetése alatt nemzetközileg is figyelemre méltó gyűjteménnyé fejlődött intézmény a Csillag utcai bérház szűk helyiségeiből a tíz éves ideiglenes elhelyezésre szánt városligeti Iparcsarnokba.[10] Az új helyen sokkalta tágasabb volt a kiállító tér, s jóllehet még a következő egy-két évnek is elsőrendű feladata maradt az anyag kiállítássá rendezése, azonnal nagyszabású, a tematikai és földrajzi „fehér foltok" felszámolását programszerűen vállaló tárgy-gyarapító akciók kezdeményezésére bátorította a munkatársakat az a tény, hogy most már volt hol elhelyezni a tárgyakat. A korábbinál nagyobb ütemű gyűjtemény-gyarapítás anyagi fedezetét pedig az 1907-től az első világháborúig a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium által biztosított évi 25 000 K-s rendkívüli segély jelentette.

Vállalt feladatomat meghaladná, ha részletesen elemezném, hogy vajon — mai szemléletünkkel mérlegelve — megfelelően élt-e az osztály vezetése a tágasabb épület kínálta lehetőséggel s a tekintélyes államsegéllyel. Szakmai közvéleményünk nem tartja számon a néprajzi muzeológia kiemelkedő korszakaként SEMAYER Vilibald igazgatásának évtizedét, s ehhez az ítélethez a közvetlen munkatársak — főképp BÁTKY és GYÖRFFY — bíráló véleménye is erőteljesen hozzájárulhatott.[11] Indokoltnak látszik tehát, ha némi gyanakvással közelítek a SEMAYER által fogalmazott, s a vezetése alatt elért eredményeket részletező összefoglaló jelentésekhez. A gyarapodás kétségbevonhatatlan tényei mégis arra indítanak, hogy inkább elismerő, mint kritikai hangsúlyokkal idézzem a GYÖRFFY István munkásságának kiteljesedését elősegítő évtized sokrétű muzeológiai munkáját.

SEMAYER osztályigazgató 1915—1916-ban (a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójának rendeletére) összefoglaló beszámolót készített „a pusztuló néprajzi anyag felgyűjtésére kiutalt rendkívüli segélyek" felhasználásáról.[12] A terjedelmes jelentés a lehető legkörültekintőbbnek, legcélszerűbbnek igyekszik beállítani a dotáció felhasználását, nem mentes azonban az ellentmondásoktól: a viszonteladóktól megszerzett kollekciók s az alkalmi vásárlások is a „tervszerű gyarapítás" példái közt szerepelnek ebben a szövegösszefüggésben. Az önigazoló jelentéskészítési módszer GYÖRFFY korai gyűjtéseinek felidézéséből is kitetszik. Az egykorú (éves) jelentések és a törzskönyvi bejegyzések — utaltam már rá — nem igazolják, amit ez a jelentés állít, hogy a külső munkatárs egyetemi hallgató 1907—1908-ban az osztályigazgatóság előzetes megbízása alapján gyűjtött volna 220, illetve 219 tárgyat. *Utólag* vásárolták meg tőle a nagykunsági témagyűjtések és kisebb tájékozódó gyűjtések során készített fényképfelvételeinek üvegnegatívjait, s alig néhány tárgyat.[13] Lehetséges természetesen, hogy a nem múzeumi alkalmazott kisegítő gyakornok a múzeumi munkatársak — elsősorban a karcagi gimnáziumban tanára: BÁTKY Zsigmond — intenciói alapján végezte a gyűjtéseket, bízván a gyűjtött anyag megvásárlásának ígéretében, s azért nem találtam útijelentéseket és költségelszámolásokat, mert a baráti biztatásokat soha sem szokták adminisztrálni. Az mégis feltűnő, hogy az 1909. május 13-án benyújtott tervezetében (l. *Öt kutatási terv és jelentés*, 1. sz.) nyoma

[10] Egykorú beszámolók a költözésről: SEMAYER Vilibald 1906, 1913. — A múzeumtörténeti értékelésre l. KODOLÁNYI János 1973. 37.

[11] L. BÁTKY Zsigmond szélsőségesen elmarasztaló, a személyes indulatoktól nyilván nem mentes véleményét: BÁTKY Zsigmond, 1926. 45—47. — GYÖRFFY „A néphagyomány és a nemzeti művelődés" című röpiratában (Budapest, 1939. 70.) név említése nélkül bírálta SEMAYER igazgatói működését: „Az ifjan elhalt első igazgató [JANKÓ János] után anthropológus került a Múzeum élére, aki a háború kitöréséig rendelkezésére állott igazán jelentős javadalmakat nem használta fel céltudatos és tervszerű gyűjtésekre és kiadványokra."

[12] Népr. Múzeum Irattár 226/1915 és 291/1916. sz.

[13] Az 1906—1907-ben készült fényképfelvételek java része (közötte a leggyakrabban publikált pásztorkodási és földművelési témájúak is) nagykunsági és környéki (Karcag, Kunmadaras, Kisújszállás, Túrkeve, Földes, Derecske, Nagyiván, Nádudvar, Kaba, Debrecen, Ecseg, Kócs-puszta, Szentmargita puszta, Ohati puszta, Kecskés puszta), bizonyíthatóan az 1907—1909-ben publikált tanulmányok adatgyűjtésének eredménye (Népr. Múzeum Fotótár 7787—7845, 8697—8813). Ugyanekkor került a gyűjteménybe mintegy 80 felvétel, melyeket Szatmár megye keleti részén — Szinérváralján és környékén —, valamint Kolozs megyében (Mákó, Méra, Magyarnádas) és Torda-Aranyosban (Aranyosgyéres, Gyéresszentkirály) készített GYÖRFFY (Népr. Múzeum Fotótár 8817—8870; 8871—8886; 8887—8896).

sincs, hogy az osztályigazgatóság által finanszírozott gyűjtőútjain szerezte volna meg azokat az alapvető ismereteket, melyekkel nagyszabású útiprogramját indokolja. Ellenkezőleg: a tervezet hangsúlyosan az Alföld-kutatás megalapozását, „egy jövendőbeli még részletesebb gyűjtéshez" megszerezhető tájékozódás szükségességét körvonalazza, s csak a „régi szokás szerint többnyire gyalogszerrel" megjegyzés utal a korai publikációkból jól ismert előzményekre.[14]

Nem kétséges tehát, hogy a témagyűjtéseket néhány évvel korábban kezdte Györffy, mint a módszeres tárgygyűjtéseket.[15] Az *első* kiemelkedően jelentős, előzetesen benyújtott útitervét a dotációból nagyobb összeggel megvalósítani segítő tárgygyűjtő útjának — Semayer idézett jelentése ellenére — az 1909. május 26-tól július 19-ig tartó nagykunsági és tiszamelléki kiküldetését tekinthetjük. A gyűjtőútról készített beszámoló jelentés (l. *Öt kutatási terv és jelentés*, 2. sz.) a Nagykunság és környéke gazdasági-társadalmi fejlődési tendenciáinak felvázolásában is, a legfontosabb gyűjtési feladatok megtalálásában is meglepően biztos ítéletűnek mutatja a fiatal tudóst. A magabiztos általánosítások és a későbbi kutatások igazolta megsejtések ellenére az útibeszámoló is az *első felfedezés* és az *egyszeri tájékozódás* tényeit sorakoztatja fel, nem korábban előkészített gyűjtőmunka eredményeinek összegzése. Ebből a szempontból a gyűjtési nehézségekről elejtett megjegyzései a leginkább figyelemre méltóak. A nagykun mezővárosok „bejáró asszonyainak" segítsége e települések paraszti társadalmának belső kapcsolataira vet fényt, s azt bizonyítja, hogy Györffy — beleszületvén a „mezővárosi közösségbe" — jól ismerte annak belső kapcsolatrendszerét. Közreműködésük azonban a gyors eredményt áhító kezdő gyűjtő leleményességéről árulkodik, kizárja a több éves előkészítés lehetőségét.[16]

1909-től egyébként is észrevehetően megélénkült a Néprajzi Osztály gyűjteménygyarapító munkája, s Györffy gyűjtőútja is ennek része. Ez évben nyílt meg a nagyközönség előtt az újjárendezett kiállítás, így elkezdődhetett a Semayer Vilibald osztályigazgató 1915-ben írott jelentése szerint *intenzív* tárgygyűjtő program megvalósítása. Nemcsak a gyűjtőutak szaporodtak, s növekedett meg az időtartamuk, de megváltozott — Semayer szerint — a jellegük is. Aligha lehetett gyökeres ez a változás, hiszen továbbra is jellemzőnek látszik (mégha a jelentés leplezni is igyekszik: a tervszerűséget hangsúlyozza ...), hogy viszonteladóktól (amatőr gyűjtőktől és kereskedőktől) szerzik meg a műtárgyak jelentős hányadát. A változás *igénye* azonban kétségtelen: a módszertani el-

[14] Az „előzmények" — az 1907-ben a nagykunsági fejfákról, 1908-ban a Nagykunság építkezéséről publikált tanulmányok — csak a témagyűjtést, nem a tárgygyűjtést és a monografikus tájékozódás igényét bizonyítják. — Az 1909. január 15-i eskütétel előtt csak egy nyomát találtam hivatalos megbízásnak: 1908. december 23-án Sebestyén Gyula igazgató őr 100 K kiutalását kérte (Györffy túrkevei lakáscímére) a MNM pénztárától túrkevei népviseleti tárgyak vásárlására.

[15] Kresz Mária — a kerámiagyűjtemény egykorú dokumentációjából következtetve — egyértelműen 1909-től számítja Györffy múzeumi alkalmaztatását (l. Kresz Mária 1968, 1980).

[16] A gyűjtőút során feltűnően sokat utazott Györffy. Az a tény, hogy egy-egy települést többször is felkeresett, a megbízott gyűjtőivel való kapcsolattartást, nem a módszeres „házalást" látszik bizonyítani. Az útvonalak a jelentéshez csatolt útielszámolásból jól nyomon követhetők (Népr. Múzeum Irattár 147/1909. sz.): V. 26 Budapest—Túrkeve (vonattal = v.), V. 28: Túrkeve—Kunmadaras (v.), VI. 5: Kunmadaras—Túrkeve (v.), VI. 7: Túrkeve—Püspökladány (v.), VI. 8: Püspökladány—Karcag (v.), VI. 9: Karcag—Kunmadaras (v.), VI. 10: Kunmadaras—Tiszaszöllős (v.), VI. 11: Tiszaszöllős—Tiszafüred (v.), VI. 13: Tiszafüred—Kunmadaras (v.), VI. 16: Kunmadaras—Karcag (v.), VI. 17: Karcag—Kunmadaras (v.), VI. 19: Kunmadaras—Nagyiván—hortobágyi csárda és vissza (VI. 20-án) szekérrel, VI. 21: Kunmadaras—Túrkeve (v.), VI. 24: Túrkeve—Püspökladány (v.), VI. 25: Püspökladány—Tiszaszöllős (v.), VI. 26: Tiszaszöllős—Tiszafüred (v.), VI. 28: Tiszafüred—Eger (v.), Eger—Kistálya (szekér), Kistálya—Poroszló (v.), VI. 30: Poroszló—Tiszacsege (v.), VII. 1: Tiszacsege—Kunmadaras (v.), VII. 3: Kunmadaras—Túrkeve (v.), VII. 7: Túrkeve—Mezőtúr (v.), VII. 10: Mezőtúr—Karcag (v.), VII. 13: Karcag—Kisújszállás (v.), VII. 15: Kisújszállás—Mezőtúr (v.), Mezőtúr—Túrkeve (v.), VII. 16: Túrkeve—Karcag (v.), VII. 17: Karcag—Tiszafüred (v.), VII. 18: Tiszafüred—Budapest (v.) — A gyűjtött tárgyak darabszáma településenként: Mezőtúr — 126 drb, Túrkeve — 102 drb, Tiszafüred — 82 drb, Tiszaszöllős — 37 drb, Karcag — 35 drb, Kunmadaras — 25 drb, Kisújszállás — 9 drb, hortobágyi vásár — 3 drb.

veket ebben az évben egy mai szemmel is sok hasznosítható szempontot tartalmazó kérdőívvé és kutatási tervezetté fogalmazta az osztályigazgató.[17] E nagyszabású (mind ez ideig publikálatlan) terv szerint egy-egy korábban nem kutatott vidék *minden* települését felkereste volna a huzamosabb gyűjtőmunkára vállalkozó etnográfus. Az egyik központi szerepűnek ítélt községben — a kérdőív alapján — monografikus igénnyel tájékozódott volna, a többi faluban az ettől való eltéréseket-különbségeket kellett felderítenie. Fontos szerepet tulajdonít a terv a fényképes dokumentációnak, a helyben fellelhető történeti források vizsgálatának, s mindenek előtt a *minőségi* — gondos válogatáson alapuló — tárgygyűjtésnek. A megvásárolandó tárgyakat ugyanis az összes településen elvégzett adatgyűjtés után választotta volna ki a gyűjtő, hogy a kutatott terület egészére jellemző darabok s a legfontosabb változatok kerüljenek a múzeumba. A kérdőív a tájtörténet, a demográfia, az etnikai viszonyok, a társadalmi szokások, a gazdálkodás, a településépítkezés és a viselet olyan részletkérdéseinek megismerését remélte, hogy igencsak illuzórikus volt feltételezni: az adatfelvétel a központi községben 10—14, a többi faluban 2—3 nap alatt elvégezhető. Ahogy — utólag — az is teljességgel megalapozatlannak látszik, hogy: „országszerte körülbelül 50 olyan emberünk van, aki kellő vezetés és ellenőrzés, továbbá a megfelelő anyagi eszközök nyújtása mellett, a legszigorúbb tudományos feltételeknek is megfelelő néprajzi felvételekbe bármely percben beállítható", s közreműködésükkel évente 800—1000 falu adatfelvételét, 12—15 év alatt pedig Magyarország minden egyes településéét el lehetett volna végezni. A nagyralátó terv még részleteiben sem valósult meg, hatása azonban felfedezhető Györffy István 1910. augusztus 15-től november 20-ig tartó Hont megyei,[18] és 1911. augusztus 6-tól szeptember 20-ig tartó Fekete-Körös völgyi gyűjtőútjainak programjában és eredményeiben![19]

[17] Maga a kérdőív 1909-ben megjelent ugyan, a kutatási program — kissé talán naiv — nagyvonalúsága azonban a kísérő iratokból világlik ki igazán (l. Néprajzi Értesítő X [1909] 249—252: „Kérdőív Magyarország ember- és néptani kutatásához") — A Semayer megfogalmazta kutatási alapelvek: „Jövőbeli magyarországi rendszeres gyűjtési programunknak az a sarkalatos elve, hogy valamely néprajzi körzet (falu, házcsoport, járás, esetleg vármegye) összes jellemző néprajzi sajátságait ezentúl immár együttesen és egymást kiegészítve tanulmányozzuk, mert az eddigelé az illető körzetek területén végzett egyoldalú gyűjtések (pl. csak házfelvételek, csak ruhák, csak munkaeszközök stb.) mindenkor egyoldalú és az etnikum meghatározására akárhányszor nemhogy felvilágosító, hanem ellenkezőleg elhomályosító hatással voltak [. . .] Mindenekelőtt azokon a vidékeken kezdjük a kutatást, ahol a magyarság etnikuma egyik-másik okból veszélyeztetve van, úgy azonban, hogy egyidejűleg kisebb számban egyes nemzetiségi vidékeket is felveszünk". E tervezet szerint Györffy „a Nagyalföld egyik typikus községében" próbálta volna ki a kérdőívet, a gyűjtésről azonban semmi adatunk nincs (Népr. Múzeum Irattár 97/1909. sz.).

[18] A Hont megyei gyűjtést az ipolysági gazdasági kiállítás megrendezése érdekében kezdte, s kisebb megszakításokkal szeptember 18-ig végezte Györffy. A kiállítás — melynek rendezésében Semayer is közreműködött — fele részben a gyűjtött anyagot, fele részben a magánosok által beküldött tárgy-kollekciókat mutatta be. A kiállítás megnyitása után (szintén megszakításokkal) Györffy folytatta a gyűjtést, s közben (november 13-ra) megszervezte Ipolyságon azt a kanásztülök- és dudaversenyt, melyen Bartók Béla fonográf felvételeket készített. Utóbb a kiállítás céljára gyűjtött anyag is a Néprajzi Múzeum gyűjteményébe került, s Györffy egyszerre vette nyilvántartásba (l. 86902—87191. ltsz.) — A gyűjtött tárgyak darabszáma településenként: Bakabánya — 77 drb, Litva — 45 drb, Teszér — 41 drb, Terény — 27 drb, Drégelypalánk, Lisó — 13—13 drb, Dacsólam — 11 drb, Nagycsalómia, Korpona — 9—9 drb, Bernece — 8 drb, Bagonya — 7 drb, Visk — 5 drb, Nádas, Egyházmarót — 4—4 drb, Ipolyság, Hont, Zsember — 3—3 drb, Hidvég, Lontó, Ösöd, Szénavár, Berencsfalu — 2—2 drb, Szeteharaszt, Kőkeszi — 1—1 drb (Népr. Múzeum Irattár 73/1911. sz.) — A gyűjtőút szöveges jelentését nem ismerem; l. a sajtóhíreket: Honti Lapok, 1910. okt. 1. (Györffy István: *Néprajzi kiállítás)*, Honti Lapok, 1910. nov. 19. (Gy. I.: *Kanász hangverseny)*, Vasárnapi Újság, 57 (1910) 5. sz. 1034—1035. (Györffy István: *Kanász hangverseny Ipolyságon)* — A múzeumi jelentésekben csak szűkszavú utalások találhatók: Népr. Múzeum Irattár 40/1910; Néprajzi Értesítő XI (1910) 275—276.

[19] A gyűjtőút szöveges jelentését nem ismerem, az útvonal azonban pontosan rekonstruálható az útielszámolásból (Népr. Múzeum Irattár 102/1911. sz.): VIII. 6: Budapest—Nagyvárad (vonattal = v.), VIII. 8: Nagyvárad—Belényes (v.), Belényes—Köröstárkány—Mérág (kocsival = k.), VIII. 12: Köröstárkány—Tárkányka és vissza (k.),

E gyűjtőutakon a kutatásra kiválasztott vidék (valószínűleg) *minden* falujában járt: fényképezett, tárgyakat gyűjtött, és — publikációiból is kitetszően — monografikus igénnyel érdeklődött a tájtörténet és a népélet jelenségei iránt. Az egy-egy faluban készített fényképek és gyűjtött tárgyak számából arra következtethetünk, hogy voltak olyan települések, ahol huzamosabban tartózkodott, alapos gyűjtést végzett; másutt megelégedett a néhány órás ott-tartózkodás alatt megszerezhető, a falu néhány lényeges ismérvét azonban magában foglaló „impressziókkal". A magyar—szlovák, illetve a magyar—román vegyes lakosságú területen az etnikus különbségek felderítését pl. a legfontosabbnak tekintette: bármilyen fényképet készített vagy tárgyat gyűjtött, feltétlenül rögzítette a múzeumi leltárcédulán a téma etnikus vonatkozását. Ahol rövidebb időt töltött, a legjellemzőbbnek ítélt lakóházakat fényképezte, gyakran egy távlati képet is készített a településről, megörökítvén a telekelrendezést és a határhasználati módot, és egy-két népviseletes személyt vagy csoportot is a fényképező gép elé állított. Hont megyében Bernece, Dacsólam, Ipolykeszi, Lissó, Szuhány, (a kerámia-anyag java részének gyűjtőhelyeként szereplő) Bakabánya és a megyeszékhely Ipolyság; a Fekete-Körös völgyében pedig elsősorban Köröstárkány, mellette Tárkányka, Körösjánosfalva, Magyarremete s a közigazgatási központ szerepű Belényes tűnik alaposabban kutatott településnek. A huzamosabb tartózkodást bizonyítja — a válogatás gondosságát példázó tárgy-kollekciók mellett — a fényképek témájának nagyobb változatossága is: akad a képek között a fototechnikai adottságokhoz képest bravúros szobabelső, s a viseletes csoportok olykor a vasárnapi uteán sétáló, beszélgető, sőt táncoló lányok-legények „zsánerképeként" is megjelennek. Túlnyomó többségben vannak ugyan a beállított felvételek, egy-egy „akció" megörökítésének igénye azonban túlmutat a néprajzi fényképezés ekkor jellemző gyakorlatán.

Ezeken a több hónapos gyűjtőutakon megszerzett tárgy-együttesek összetétele egyébként nemcsak Györffy tárgy-kiválasztási szempontjait (pl. a történeti változásokat kifejező *változatokból sorozatok* összeállításának igényét) tükrözi, hanem az osztályigazgatóság általában jellemző törekvéseinek hatását is felfedezhetjük. A dotáció teremtette meg a lehetőségét annak, hogy most már — az ekkortájt jelentősen kiszélesedett népművészeti műkereskedelemmel konkurrálva! — *drága* ruhaféléket, hímzéseket, bútorokat, ékszereket, díszkerámiát vásároljanak. Ha „gyűjtési koncepcióként" fogalmazódott meg, akkor is egyszerűen anyagi okai vannak tehát, hogy az 1909 utáni néhány esztendő terveiben a legfontosabb feladatként jelölték meg a díszes ünnepi viselet s a reprezentatív népművészeti tárgyak táji változatainak „minél teljesebb sorozatos gyűjtését", miközben a használati eszközökből, munkaeszközökből a kiállítás diktálta igények szerinti

VIII. 13: Köröstárkány—Belényes és vissza (k.), VIII. 14: Köröstárkány—Dragánfalva és vissza (k.), VIII. 18: Köröstárkány—Henkeres és vissza (k.), VIII. 22: Köröstárkány—Várasfenes és vissza (k.), VIII. 24: Köröstárkány—Belényes és vissza (k.), VIII. 26: Köröstárkány—Körösjánosfalva (k.), VIII. 27: Körösjánosfalva—Belényessonkolyos és vissza (k.), VIII. 28: Körösjánosfalva—Köröstárkány (k.), VIII. 29: Köröstárkány—Belényes (k.), Belényes—Nagyvárad (v.), VIII. 30: Nagyvárad—Magyarcséke (v.), Magyarcséke—Belényes (v.), VIII. 31: Belényes—Köröstárkány (k.), IX. 2: Köröstárkány—Belényes és vissza (k.), IX. 3: Köröstárkány—Magyarremete (k.), IX. 4: Magyarremete—Köröstárkány (k.), IX. 7: Köröstárkány—Belényes (k.), Belényes—Gyanta (v.), IX. 9: Gyanta—Kisháza—Tenke—Tenkegörbed—Nagyszalonta (k.), Nagyszalonta—Nagyvárad (v.), IX. 10: Nagyvárad—Szombatság (v.), Szombatság—Nánhegyes és vissza (k.), Szombatság—Dragánfalva (v.), Dragánfalva—Köröstárkány (k.), IX. 11: Köröstárkány—Belényes és vissza (k.), IX. 12: Köröstárkány—Dragánfalva és vissza (k.), IX. 13: Köröstárkány—Várasfenes és vissza (k.), IX. 14: Köröstárkány—Körösjánosfalva (k.), IX. 15: Körösjánosfalva—Köröstárkány—Dragánfalva (k.), Dragánfalva—Belényessonkolyos (v.), Belényessonkolyos—Körösjánosfalva (k.), IX. 16: Körösjánosfalva—Belényessonkolyos (k.), Belényessonkolyos—Belényesújlak (v.), IX. 17: Belényesújlak—Dragánfalva (v.), Dragánfalva—Köröstárkány (k.), IX. 18: Köröstárkány—Dragánfalva (k.), Dragánfalva—Vaskóh (v.), Vaskóh—Belényes (v.), Belényes—Köröstárkány (k.), VIII. 19: Köröstárkány—Belényes (k.), Belényes—Budapest (v.) — A gyűjtött tárgyak (l. 89937—89987 és 94 866-94890, 95135-95274. ltsz.) darabszáma településenként: Belényes — 38 drb, Köröstárkány — 37 drb, Dusafalva — 20 drb, Magyarremete, Lehecsény — 11—11 drb, Vaskóh, Körösjánosfalva, Henkeres, Tárkányka — 6—6 drb, Szombatság, Mérág — 3—3 drb Várasfenes, Tatárfalva, Rogoz— 2—2 drb, Kisnyégerfalva, Gyanta, Albest — 1—1 drb (+25 drb határtérkép)

egy-egy darabot szerezték meg; olykor a meglevőt igyekeztek jellemzőbb darabra cserélni a kiállításban.[20] GYÖRFFYnek az alföldi, Hont megyei és Fekete-Körös völgyi gyűjtőútjai pontosan kifejezik a jobb anyagi lehetőségekhez hozzáigazított múzeumi célokat: ő is elsősorban, ha nem is kizárólagosan, kiemelkedő népművészeti értékű műtárgyakat — kerámiát, felsőruhákat, lakástextileket, faragásokat stb. — vásárolt *(I. táblázat)*. Bármennyire meghökkentő is: tárgygyűjtő útjai megközelítően sem ugyanolyan kutatói érdeklődésről vallanak, mint amilyen a közel egykorú publikációiból ismert. A legfeltűnőbb, hogy alig néhány földművelési és állattartási tárgyat szerzett meg, s ezek is inkább „népművészeti" érdekűek.[21]

I. táblázat

GYÖRFFY István nagykunsági és Tisza vidéki (1909), Hont megyei (1910), Fekete-Körös völgyi (1911) tárgygyűjteseinek megoszlása tárgycsoportok szerint (drb)

	Nagykunság és Tiszavidék	Hont megye	Fekete-Körös-völgye
kerámia	342	122	67
viselet	7	89	42
lakástextil	21	24	7
bútor, lakásfelszerelés	12	12	12
háziipar, kismesterség	10	8	14
földművelés	7	2	4
pásztorkodás, állattartás	21	26	
halászat		3	1
táplálkozás		7	
szokástárgy, hangszer	2	1	6

A „drága" tárgyak vásárlásának szándéka határozta meg az osztály minden munkatársa közreműködésével szervezett vásár-látogatásokat is. Nem a téli vásárok árukínálatából válogattak, hanem a *régies*, de még viselt, felsőruha féleket — bőrruhákat, szűröket — igyekeztek a sokadalomban felderíteni, s viselőiktől megvásárolni, illetve ismeretségeket reméltek a még vásározó gubacsapókkal, szűcsökkel, szűrszabókkal.[22] GYÖRFFY István 1909-ben (BÁTKY Zsigmond társaságában) a debreceni és a gyulai,[23] (BELULESZKÓ Sándor társaságában) a pásztói;[24] 1910-ben (MÉSZÁROS Gyulával) az egri,[25] (SCHMIDT

[20] Az 1910. évi program (bár igen ellentmondásosan) a népművészeti tárgyak vásárlásának fontosságát hangsúlyozza: „ . . . az egyes házaló kereskedők részéről az osztályba hozott oly tárgyakat, amelyek vagy mineműségük, vagy lelőhelyük szerint az osztályból eddigelé hiányoztak, módjával ezentúl is meg kell vásárolnunk [. . .] ép ezen a télen vagy 40 erdélyi székely család quasi értékesítő társulattá szövetkezvén már hónapok óta rendszeresen bejárják Erdély minden zegét-zugát és ezrével szállítják az erdélyi mezőségi, küküllővölgyi, szászföldi hímzéseket és kerámiai tárgyakat a pesti és bécsi közvetítő kereskedők számára, még pedig meglehetősen olcsó árakon, mindenesetre olcsóbban, mintha mi volnánk kénytelenek azokat faluról falura járva bevásárolni, miért is igazán szerencsénknek mondhatjuk, hogy ezekből a hímzésekből, úgyszólván teljes eltűnésük előtt, mi is nagyobb kollekciókat szerezhettünk. Előkészítjük azt az akciónkat is, hogy a kellő időben a MALONYAY ismert művében lerajzolt erdélyi bútorokból szerezzünk be nagyobb kollekciót, amelyre még abban az időben, mikor az osztály tisztviselői a Kalotaszeget is kutatták, akkori szűkös dotációnkból nem tellett." (Népr. Múzeum Irattár 21/1910. sz.)

[21] A táblázat forrásai: Népr. Múzeum Irattár 147/1909, 73/1910, 102/1911. sz. — A kerámia gyűjtésének értékelésére l. KRESZ Mária 1980. 29—30.

[22] L. Néprajzi Értesítő X (1909) 64. *(„A téli népviselet emlékeinek gyűjtése")*

[23] Január 16—22-ig Debrecenben, Hajdúböszörményben és Karcagon 16 drb (l. 76848-76860, 77010-77011. ltsz), január 23—25-ig Gyulán és Nagyszalontán 18 drb (l. 76861-76874, 76942-76944, 77023. ltsz) tárgyat gyűjtöttek (Népr. Múzeum Irattár 19/1909. sz.)

[24] December 19—20-án 17 drb (pásztói, gyöngyöspatai, gyöngyöstarjáni, tari eredetű) tárgyat gyűjtöttek (83433-83449. ltsz. — Népr. Múzeum Irattár 149/1909. sz.)

[25] Népr. Múzeum Irattár 2/1910; Népr. Ért. XI (1910) 271—273.

Tibolddal) a nagyváradi és a belényesi;[26] 1911-ben (Sztripszky Hiadorral) a székelyhidi és a kolozsborsai országos vásárokat kereste fel,[27] és bundákkal, szűrökkel — mellesleg a környék falvaiban felderített egyéb népművészeti tárgyakkal — gazdagította a múzeumi gyűjteményt. Egyéb alkalmi gyűjtőútjai szintén a népművészeti tárgyak megszerzésének — de ezzel együtt: az építkezési módok fényképes dokumentálásának — a munkatársak mindegyikére jellemző igényéről tanúskodnak. 1909. május 24-én a „löszépületek lefotografálása céljából" utazott a Fejér megyei Válra;[28] 1911. május 17—19-én a mezőlaki református templom festett mennyezetének leszedését és elszállítását irányította;[29] szeptember 19. és október 6. között Udvarhely megyében járt (Beluleszkó társaságában), s egy székelyfancsali székelykapu bontása-szállítása mellett cserépedényeket, bútorokat, festett jármokat gyűjtött, és nagy gonddal fényképezett (főképp Ülkén és Zetelakán).[30]

Aligha teljes Györffy első világháború előtti gyűjtőútjainak felsorolása.[31] Abban azonban nincs semmi különös és megmagyarázhatatlan, hogy 1911 után nem említenek a jelentések számottevőbb tárgygyűjtő akciót, s a gyűjteményekben sincs nyoma huzamosabb gyűjtőútjainak. A fentebb hivatkozott összefoglaló jelentés szerint tudatosan csökkentette az osztályigazgató a gyarapítás ütemét, mert a hatalmas mennyiségű új gyűjtéseket nyilvántartásba kellett venniük a munkatársaknak, s át kellett rendezniük, az új gyűjtésekkel kiegészíteniük a kiállítást.[32]

A háború alatt a dotáció is mindinkább akadozott, s egyébként is kezdtek kiütközni a tíz éves ideiglenes elhelyezésre szánt épület hiányosságai, megkezdődött tehát a „délibáb-kergetés": az új épület tervezése.[33] A gyarapítás folyamatosságát olyan, a kényszerhelyzet diktálta ötletekkel igyekezett fenntartani az osztályigazgatóság, mint a háborús fémgyűjtés anyagából való válogatás vagy az ún. „ruhaakció". A fém-anyag átválogatása kedvéért Györffy (ahogy a megfogyatkozott munkatársi gárda minden tagja) hónapokon át túlórázott: várta a fém-központba érkező vagonokat.[34] A „ruhaakció" — mely teljes viseletegyüttesek korábbi gyűjtési programjainak[35] a háborús viszonyokhoz hozzáigazított változata — a falvak elöljáróságának és módos parasztjainak nagylelkűségére apellált, így remélvén megszerezhetni a „divatja múlt" viseletegyütteseket, illetve a hősi halottak, hadiözvegyek már amúgy sem használható ünneplő ruháit.[36]

[26] Népr. Múzeum Irattár 39/1911. sz. (a gyűjtőút 1910. december 8—13 között volt)

[27] Február 22—28 között 17 drb (visai, borsai, válaszúti lelőhelyű) tárgyat gyűjtöttek (90334, 90337-90340, 90342-90353. ltsz. — Népr. Múzeum Irattár 36/1911. sz.)

[28] Népr. Múzeum Irattár 148/1909. sz.

[29] Népr. Múzeum Irattár 58/1911. sz.

[30] Összesen 36 drb (zetelakai, ülkei, székelyszenttamási, kecsetkisfaludi, székelyfancsali lelőhelyű) tárgyat gyűjtöttek (l. 95053-95088. ltsz. — Népr. Múzeum Irattár 99/1911. sz.)

[31] Ahogy a két világháború között, ekkortájt is rendszeresen gyűjthetett Györffy nyári szabadsága idején, aminek — szükségszerűen — nincs nyoma az irattárban. A fotógyűjteményben 1911-es keletkezésűnek feltüntetett nagykunsági és környéki, gyimesi fényképfelvételek (l. F. 12612 skk, F. 13322 skk. ltsz.) valószínűleg korábban készültek.

[32] Az 1912. évi jelentésben: „Míg a megelőző évek a tervszerű gyűjtés jegyében állottak, az 1912. évet az osztály gyűjteményei új szaporulatának conserválása, leltározása és az egész nyár folyamán az új szerzemények berendezése jellemzi". (Népr. Múzeum Irattár 88/1913. sz.) — Az 1913. évi jelentésben: „. . . a régebben kiállított anyag felfrissítése, továbbá a raktárak rendezése foglalkoztatott bennünket. Teljesen átalakítottuk és megnagyobbítottuk a falusi szobákat s a bútorokat, melyek még a milléniumi kiállításból maradtak — s ad hoc készülvén nem feleltek meg a muzeális követelményeknek — kicseréltük régi, értékes parasztbútorokkal". (Népr. Múzeum Irattár 75/1914.)

[33] Az épület (egyébként figyelemreméltóan nagyvonalú) terve már a „békeévekben" is távol volt a realitásoktól: Népr. Múzeum Irattár 81/1911; Semayer Vilibald 1913. 190—191.

[34] Az 1916. IV. negyedévi jelentésben: „. . . tekintettel a dolog muzeális fontosságára, a rézválogatást dr Györffy és dr Keményy segédőrök a hivatalos órákon túl, délután is folytatták, olyankor amikor nagyobb rakományok érkeznek, hogy elkerültessék egyes nagyobb tárgyaknak esetleges elkallódása". (Népr. Múzeum Irattár 100/1916. sz.)

[35] Népr. Múzeum Irattár 21/1910, 92/1911, 154/1914. sz.

[36] Népr. Múzeum Irattár 42/1918. sz.

4. A világháború — bár 1916 végéig sikerült számára mentesítést szerezni[37] — más vonatkozásban is beleszólt GYÖRFFY tudományos terveibe: katonaként jutott el egy kisázsiai tudományos expedícióra.

A határon túli gyűjtőútjaira és tanulmányútjaira már a korábbi években sem a Néprajzi Osztály anyagi támogatásával kerülhetett sor: a Keleti Kereskedelmi Akadémia (melynek múzeumát mellékállásban kezelte[38]) és a Földrajzi Társaság finanszírozta az utazásokat. 1911 júniusának utolsó hetét a „Keleti Keresk. Akadémia kiküldetésében a dunamenti Szerbiában és Bulgáriában, meg Romániában töltötte, tanulmányozván és fényképezvén a gyűjteményeket és a népéletet."[39] 1912 nyarán a Keleti Kereskedelmi Akadémia növendékeivel Szófiában, Filippopoliszban, Konstantinápolyban, Bukarestben, Belgrádban, Ruscsukban, Szilisztrában s a dobrudzsai tatárok között volt tanulmányúton.[40] 1913-ban romániai,[41] 1914-ben szarajevói és mosztári tanulmányútját emlegeti az éves jelentés.[42] A román és török nyelvtudása mellett ezeken az utazásokon szerzett tapasztalatait is sokoldalúan hasznosíthatta tehát, amikor a tudományos felkészültségét figyelembe vevő behívó parancsot megkapta.

1917 első napjaiban vezényelték Romániába, ahol a cs. és kir. hadfőparancsnokság polgári megbízottjaként — belügyi állományban — elsősorban a moldvai magyarság helyzetének tanulmányozása volt a feladata.[43] A feladat tartalmáról — kívül esvén a múzeum hatáskörén — alig mondanak valamit forrásaim, az azonban bizonyos, hogy alaposan felkészült a csángók tanulmányozására, nem katonai parancsra kezdett foglalkozni e szórványmagyarsággal. Nem tudjuk bizonyosan, hogy korábban járt-e Moldvában,[44] a legfrissebb nemzetiségi statisztikákat viszont már akkor elemezte, amikor még nem tudhatott a háborús viszonyok teremtette lehetőségről.[45] A múzeumi gyűjteményekben alig maradt nyoma a romániai katonai szolgálatnak. A Néprajzi Osztály számára megszerezni kívánt 40 000-nyi fényképfelvételt — az 1878. évi hadjáratban részt vett románok (közöttük moldvai csángók) polgári viseletes (leggyakrabban népviseletes) portréit — az osztályigazgatóság anyagi támogatásával remélte hazaküldeni, terve azonban aligha sikerülhetett, mert egyetlen ilyen felvételt sem találtam a fotógyűjteményben.[46]

1918 nyarán a K. u. K. Hadügyminisztérium Keleti Osztálya által megszervezett kisázsiai tudományos expedícióra vezényelték át GYÖRFFYt. A LÉNÁRD-féle vállalkozás tényét, s az angol előretörés után átélt viszontagságokat, a hazatérés kálváriáját emlegetik ugyan az életrajzok,[47] (ő maga is publikálta törökországi benyomásainak egy részét[48]),

[37] Népr. Múzeum Irattár 211/1915, 8/1916. sz.

[38] L. GYÖRFFY jelentéseit: A Magyar Kir. Keleti Kereskedelmi Akadémia jelentése az 1910/1911. tanévről (Szerk. KUNOS Ignác) Budapest, 1911. Melléklet — további jelentései az 1911/1912, 1915/1916, 1916/1917-es tanévről.

[39] Népr. Múzeum Irattár 43/1911. sz.

[40] Népr. Múzeum Irattár 88/1913. sz.

[41] Népr. Múzeum Irattár 75/1914. sz.

[42] Népr. Múzeum Irattár 74/1915. sz.

[43] Népr. Múzeum Irattár 8/1917. sz.: „[január] 9-én a belügyminisztérium nyilt parancsával az oláh harctérre utazott". — Az 1917. évi jelentésben (Népr. Múzeum Irattár 56/1918. sz.): „dr. GYÖRFFY István segédőr a moldvai és bukovinai csángók tanulmányozására katonai szolgálatra hívatott be és augusztus havától kezdődőleg a bukaresti k. u. k. Abwehrstelle-nél teljesített szolgálatot."

[44] Az 1911. évi gyűjtési tervben szerepel, hogy GYÖRFFY 500 K. támogatást kap a gyűjteményben „eddigelé nem képviselt moldvai csángóság területén teendő előzetes tájékoztató gyűjtőútra" (Népr. Múzeum Irattár 61/1911. sz.). A gyűjtőút megvalósulásáról azonban nem találtam adatot.

[45] Népr. Múzeum Irattár 74/1914, 227/1916. sz. — L. még 1916—1917-ben publikált cikkeit.

[46] Népr. Múzeum Irattár 12/1918, 39/1918. sz.

[47] Feltűnő azonban, hogy GYÖRFFY nem említi a jelentésében, amit életrajzírói visszatérően hangsúlyoznak, hogy ti. „Teleki Pál felszólítására csatlakozott a LENÁRD-féle kis-ázsiai expedícióhoz" (l. pl. SELMECZI KOVÁCS Attila 1981. 16. és 1983. 12.) — Az átélt szenvedéseket az is nyomatékosítja, hogy 1919. február 26-án hat heti szabadságot engedélyezett GYÖRFFYnek a közoktatásügyi miniszter „egészségének helyreállítására" (Népr. Múzeum Irattár 19/1919. sz.).

[48] L.: *A Lénárd-féle kisázsiai expedició.* Körösi Csoma Archívum, 1924. február 25. 1. köt. 310—313. — Apró ismeretterjesztő cikkei (a Levente 1929. évfolyamában) alig tükrözik a helyszíni tapasztalatokat.

minden eddigi információnál részletesebb és hitelesebb azonban a hazatérés után papírra vetett hivatalos jelentése (l. *Öt kutatási terv és jelentés*, 3. sz.). A beszámolót szükségtelen elemeznem és kommentálnom, csupán néhány megjegyzést hadd fűzzek hozzá. A leghalványabb utalás sincs a jelentésben arra, hogy a katonai vereség küszöbén megszervezett expedíciónak valamiféle titkos, a hadihelyzettel összefüggő megbízatása is lett volna, az azonban kétségtelen, hogy katonai vezénylésű volt, a tiszti rendfokozatú tudósok a hadügyminisztérium rendelkezési állományába tartoztak, s az előretörő antant hadsereg is katonaként kezelte (hadifogolynak tekintette) a vállalkozás résztvevőit.

A tudományos eredmények — a jelentésből kitetszően — Györffy előzetes várakozásához mérten is igen szerények voltak, s mert gyűjtött anyagának nagyobb része elkallódott, tapasztalatainak még kevesebb nyoma lehetett az életműben. A szerencsésen hazahozott 133 üvegnegatív azonban valóban igen becses, komoly forrásértékű, s mind ez ideig teljességgel kiaknázatlan gyűjteménye a múzeumnak. A felvételek technikai színvonala — ezt a mostoha körülmények magyarázzák — igen egyenetlen, a nagyobb rész nem alkalmas publikálásra, összességében mégis tanulságos képet adnak a változatos témájú képek Észak-Bithynia életviszonyairól. Nemcsak az utazónak legelőször szembeötlő épületeket, az úton közlekedő szekereket s lovasokat fényképezte Györffy, hanem egyes munkamozzanatokat (pl. szántást, kukoricahántást és szárítást, búzamosást, dohányszárítást, tarhonyakészítést, búzahántolást stb.) is megörökített. A hagyatékban szerencsére megmaradtak — erről életrajzírói sem tudtak — azok a térképvázlatok, melyeket ő maga a legfontosabb tudományos eredményként emleget a jelentésben. Sőt: jegyzetei alapján Észak-Bithynia etnikai viszonyainak részletes térképét is megszerkesztette. A tudományos expedíció mindezen dokumentumának publikálása — meggyőződésem — nemcsak a Györffy életmű alaposabb megismerése, de a modern állammá éppen ebben az évtizedben szerveződő Törökországról való híradás érdekében is kívánatos volna.[49]

5. A háború utáni években meg-megújulóan a rendkívül szűkös anyagi lehetőségekre és az Iparcsarnok épületének mind alkalmatlanabb voltára panaszkodnak a hivatalos jelentések.[40] A pénztelenséget a „szükségből törvényt" elve alapján igyekezett átvészelni a múzeum kutatógárdája. Rendkívül figyelemre méltó, tudománytörténetileg azonban mind ez ideig nem értékelt forrásbázist eredményező közös akció volt pl. 1921—1922-ben a falusi és kisvárosi fényképészmesterek több mint 20 000 üvegnegatívjának megvásárlása.[51] Az anyagválogatást célzó kiszállásokból Györffy alaposan kivette a részét. Ő szerezte meg (esetenként Viski Károly, László Gyula társaságában[51/a]) a sátoraljaújhelyi, a veszprémi, a pápai, az egri, a hatvani, az asződi, a soproni, a csornai, a kapuvári, a túrkevei, a jászszentandrási, a jászberényi, a jászárokszállási, a jászapáti, a jászladányi, a gyomai, a tiszafüredi, a szolnoki fényképészek 8735 felvételét.[52] Ezek — a hivatalos jelentés megfogalmazása szerint — „viseleteket, típusokat és népéleti jeleneteket ábrázoló", az 1910-es években készült lemezek, melyeket „valósággal az utolsó órában" sikerült megmenteniük, mai ítéletünk szerint is „igen becses értékekkel gazdagították múzeumunkat".[53] Forrásértéküket az is növeli, hogy a nem „népviseletes" falvak öltözködéséről alig van más dokumentációnk.

[49] A jelentés: Népr. Múzeum Irattár 162/1919. sz.; a hazahozott üvegnegatívokat a 33252-33371, 33711-33725. ltsz.-n, 1921-ben leltározták be. — Györffy Györgynek tartozom köszönettel a hagyatékban megmaradt térképvázlatok és az etnikai viszonyokról megszerkesztett térkép megtekintéséért. Ő figyelmeztetett arra is, hogy az expedíciónak bizonyosan nem volt semmiféle titkos katonai célja, amit én e dolgozat első fogalmazványában K. Kovács László ilyen értelmű emlékezései alapján feltételeztem.

[50] Összefoglalóan: Bátky Zsigmond 1926. 45—47.

[51] Az 1921. II. negyedévi jelentés szerint (Népr. Múzeum Irattár 32/1921. sz.): a gyűjtések „a mai viszonyok között egyelőre csupán pusztulóban lévő fényképlemezek megszerzésére irányulhattak [. . .] darabjuk a tetemes személyi, csomagolási, szállítási stb. kiadásokkal együtt alig 4 koronába került. Ebben a gyűjtőmunkában jóformán az osztály minden tagja résztvett."

[51/a] Lektorom, Balassa Iván hívta fel rá a figyelmemet, hogy a Néprajzi Múzeum könyvtárosa, László Gyula, az azonos nevű régész professzor édesapja volt.

[52] L. Népr. Múzeum Fotótár 25230-26445, 29230-30026, 37147-37954, 30789-31248, 33030-33251, 37955-38801, 30491-30788, 34866-35606, 37129-37146, 33827-33973, 34039-34613, 34614-34865, 36414-37086, 41826-42035, 43427-44211, 44212-44902, 57313-57562 ltsz.

[53] Népr. Múzeum Irattár 32/1921, 31/1922. sz.

Az ideiglenességet majd tíz esztendővel túlélő Iparcsarnok végső használhatatlansága után 1924—1925-ben költöztették — a múzeum tisztviselői saját kezűleg — a 100 vasúti vagonnyi muzeális anyagot (a mennyiség az igazgatói jelentésből való) a Könyves Kálmán körúti gimnáziumi épületbe.[54] GYÖRFFYt, aki 1919. január 1-e óta igazgatóőr volt[55] — havi jelentéseinek bizonysága szerint[56] — a költöztetés, utána az új kiállítás összeállítása-rendezése, majd az állomány-revízió, s folyamatosan a hivatali adminisztráció (alkalmanként BÁTKY helyettesítése) szinte teljesen lefoglalta. Kivételes ügyszeretete is motiválta, de végül is a pénztelenség következménye volt, hogy maga GYÖRFFY kezelte az előbb opalográf sokszorosítóval, majd (1925-től) kölcsön kapott kőnyomó kézi préssel felszerelt „házinyomda" szuterénben, szenespincében elhelyezett „gépeit", személyesen végezte, részben irányította a múzeum népművészeti kiadványainak rajzolását és sokszorosítását.[57] A Néprajzi Múzeum népművészeti sorozatának keletkezési körülményeit inkább csak visszaemlékezésekből ismeri szakmai közvéleményünk. Ez lehet az oka, hogy az életrajzok és méltatások mindegyike GYÖRFFY „magánakciójának", nem munkaköri leírásában rögzített hivatali kötelességének szokta emlegetni a többszínnyomású mintalapok házi sokszorosítását.

Az 1925. évi munkaköri leírás így részletezte a Néprajzi Osztály személyzetének munkabeosztását: Dr. BÁTKY Zsigmond igazgató, a „tudományos és adminisztratív ügyek vezetője" az építkezés, a konyha és a házfelszerelés tárgyait kezelte; Dr. MADARASSY László igazgatóőr feladata volt „a magyarországi gyűjtemények ősfoglalkozási és gazdasági csoportjának" kezelése; Dr. GYÖRFFY István igazgatóőr a viselet- és textilgyűjteményt, és ideiglenesen „a magyar népművészeti gyűjteményt s a magyarral rokon népek gyűjteményeiből a török—tatár alosztályt" gondozta, s vezette „az Intézet sokszorosító műhelyét"; Dr. KEMÉNY György őr a tengeren túli népek gyűjteményeinek gondozója volt; Dr. VISKI Károly őr a kerámia és a kismesterség csoport kezelése mellett a fényképtárat gondozta. Az öt tudományos tisztviselő mellett három munkatársat „tudományos segédszemélyzetként" sorolnak fel: Dr. ÉBNER Sándor főtiszt a fényképlaboratóriumi munkákat végezte; LÁSZLÓ Gyula főtiszt könyvtáros volt és a leltározásban segédkezett; Dr. BARTUCZ Lajos szakdíjnok az embertani gyűjteményt és ideiglenesen a finnugor anyagot kezelte. Két adminisztrátor és hét altiszt egészítette ki a munkatársak kis csapatát, egészen természetes tehát, hogy a vezető tudósoknak is részt kellett venniük a technikai jellegű feladatok megoldásában.[58]

A muzeológiai feladatokon túl csak rövidebb kiszállásokról, és néhány — a Kunság területén végzett — ásatásáról tesz említést GYÖRFFY mind az 1920-as, mind az 1930-as években saját kezűleg írt havi és éves munkajelentéseiben. E hivatalos célú rövid beszámolókból, s abból a körülményből, hogy jóval kevesebb az ez idő tájt gyűjtötte tárgy a gyűjteményben, mint amennyit az ifjúkori nagy gyűjtőutakon vásárolt, már-már arra

[54] Az 1924. szeptember 22-én megkezdett költöztetésben 15 múzeumi tisztviselő (benne az igazgató és az altisztek is!) és más osztálytól átvezényelt 9 altiszt vett részt (Népr. Múzeum Irattár 120/1924. sz.) — 1925. október 30-án fejezték be a hurcolkodást (Népr. Múzeum Irattár 103/1925. sz.).

[55] A kis-ázsiai gyűjtőút jelentésének egyik mellékletében hivatkozik rá GYÖRFFY, hogy 1918. december 31-el nevezték ki igazgatóőrré a VII. fizetési osztályba (Népr. Múzeum Irattár 162/1919. sz.).

[56] A múzeumi tisztviselők havi és éves jelentést nyújtottak be az osztályigazgatónak, aki viszont negyedéves és éves jelentést küldött a MNM főigazgatójának.

[57] Az 1923. évi jelentés a *Magyar Népművészet* c. sorozat sokszorosításáról: „Ezt hosszabb kísérletezés után házilag oldottuk meg s az úgy készült, egyelőre igaz, hogy csupán egy és kétszínű nyomatok alig maradnak a nyomdai kövön előállított nyomatok mögött, de ezeknél tetemesen kevesebbe kerülnek. Az egész nyomdaüzem a múzeumi kertészház pinceházikójában van berendezve. Ennek az eljárásnak az a nagy előnye van a litográfiával szemben, hogy kőre nincs szükség, a nyomó üveglapról a rávitt rajz lemosható vagy tetszés szerint pár perc alatt újra rávihető". (Népr. Múzeum Irattár 9/1924. sz.) — Az 1924. IV. negyedévi jelentésben: „Sokszorosító műhelyünket ideiglenes helyéről a napokban költöztettük le a szuterén egyik, korábban szénraktárnak használt helyiségébe s most állítottuk fel benne az Iparművészeti iskolától kölcsön kapott litográfgépet és egyéb szerelvényeket". (Népr. Múzeum Irattár 36/1924. sz.) — A „nyomdaüzem" vezetéséről GYÖRFFY minden jelentésében megemlékezik. — GYÖRFFY György tájékoztatása szerint saját tulajdonában is volt édesapjának egy sokszorosító készüléke, s ezen otthon sokszorosította pl. munkatérképeit.

[58] Népr. Múzeum Irattár 24/1925. sz.

következtetnénk, hogy mind kevesebbet járt „terepen". A múzeum éves jelentéseiből azonban egyértelműen kiderül, hogy másfél hónapos nyári szabadsága idejét használta fel — jórészt intézményi támogatás nélkül — a korábbihoz hasonló intenzitású adatgyűjtésre és fényképezésre. Bizonyosan nem teljes tehát az összeállítás, melyet egyetemi tanárrá történt kinevezéséig megtett magyarországi gyűjtőútjairól a havi, évnegyedes és éves jelentések alapján összeállíthattam. Eszerint:

— 1921-ben a kiszállások nagyobb része a fényképlemezek válogatása érdekében történt (Sopron, Kaposvár, Csorna, Eger, Hatvan, Aszód, a Jászság és a Kunság említődik a jelentésekben), ezen kívül egy bodrogközi rövid gyűjtőútról tudok.[59]

— 1922-ben — főképp szabadsága idején — Békés-, Jász-Nagykun-Szolnok-, Csongrád- és Bihar megyében gyűjtött.[60]

— 1923-ban „a Karcag határában fekvő s a XVII. század végén elpusztult Ködszállás temetőjének" Bartucz Lajossal közösen végzett feltárása 20 koponyát és 5 csontvázat eredményezett; ez volt „az első hiteles kun csontlelet hazánkban". Ez évben még Debrecenben, Büdszentmihályon és Törökszentmiklóson végzett tájékozódó gyűjtést.[61]

— 1924. február 24-én, majd márciusban Jászárokszálláson a szűcsmesterséget kutatta, szeptember végén—októberben a Karcag-orgondaszentszentmiklósi ásatáson vett részt, szabadsága alatt pedig a Nyírségben, a Hajdúságban és a Nagy-Sárréten volt gyűjtőúton.[62]

— 1925. III. évnegyedében a „volt törvényszéki és pénzügyigazgatósági irattárak telekkönyvi térképanyagának átvizsgálása és megszerzése céljából" utazott Nagykanizsára és Zalaegerszegre; októberben Balassagyarmaton és Kaposvárott, november 2—6 között Szegeden járt.[63]

— 1926-ban az október 24—26-i kecskeméti, a decemberi hajdúszoboszlói, hajdúhadházi, vámospércsi gyűjtőutakat jelentette, de a nyíregyházi, debreceni és miskolci múzeumok meglátogatását (I. évnegyed), valamint a Cigándon tartott Zemplén megyei tanító közgyűlésen való részvételt is alighanem összekapcsolta adatgyűjtéssel.[64]

— 1928. január 15—22 között Nyíregyházán, Hajdúhadházon, Berettyóújfaluban, Komádiban, Karcagon, Hódmezővásárhelyen, Kiskunfélegyházán, Kiskunhalason; április 12—29 között (a balassagyarmati múzeum érdekében) Nógrád megyében; november 1—5 között Borsod megyében gyűjtött; március 27—28-án a Műemlékek Országos Bizottsága megbízásából járt Olcsván, hogy a református egyház fatornyát megvizsgálja. Szabadsága idején nagy gyűjtőutakat tett a Tiszántúlon és Nógrádban („Palócföldön"): „támogatás híján a saját költségén [...] településtörténeti és gazdaságnéprajzi kutatásokat végzett".[65]

— 1930 januárjában Veszprémben és Kaposváron, március 24—25-én Várpalotán, Balatonalmádiban, s újra Veszprémben, április 26—28-án Debrecenben a szűröket és a szűrszabó mesterséget tanulmányozta. Június—júliusi szabadsága idején Hajdúszoboszló, Hajdúböszörmény, Hajdúhadház és Polgár tanyáit, pásztorépítkezését, lakóházait, valamint a karcagi és kisújszállási határ tüzelős ól-tanyáit vizsgálta meg és fényképezte.[66]

— 1931. május 15—31. között Kecskeméten, Veszprémben, Békéscsabán, Gyomán gyűjtött; szabadsága alatt pedig a kecskeméti tanyákon (Matkó pusztán) szerzett adatokat a tüzelős ólakról, megtekintette a békéscsabai, kecskeméti, székesfehérvári, veszprémi, soproni, szombathelyi múzeumok néprajzi gyűjteményét és Ladánybene (Pest m.) határában részt vett a Kecskeméti Múzeum faluásatásán. (1930—1931-ben szabadságidőben tett gyűjtőútjaira 200 P támogatást kapott.)[67]

— 1932. június 26—28-án Okányban (Bihar m.) és Békéscsabán gyűjtött, a nyáron és ősszel pedig támogatott gyűjtőút keretében módszeresen bejárta Bereg-, Szatmár- és Szabolcs megye nagy részét. *(Öt kutatási terv és jelentés,* 5. sz.)[68]

[59] Népr. Múzeum Irattár 32/1921. sz.
[60] Népr. Múzeum Irattár 31/1922, 10/1923. sz.
[61] Népr. Múzeum Irattár 9/1924. sz.
[62] Népr. Múzeum Irattár 17/1924, 36/1924, 6/1925. sz.
[63] Népr. Múzeum Irattár 7/1925, 49/1925. sz.
[64] Népr. Múzeum Irattár 12/1926, 35/1926. sz.
[65] Népr. Múzeum Irattár 6/1928, 38/1928. sz. és Néprajzi Értesítő XX (1928) 127.
[66] Népr. Múzeum Irattár 16/1930, 35/1930, 8/1931, 51/1931. sz.
[67] Népr. Múzeum Irattár 11/1931, 23/1931, 51/1931. sz.
[68] Népr. Múzeum Irattár 12/1932, 80/1932. sz.

— 1933. július 12—13-án Hartán tájékozódott, megállapítván, hogy építkezésük, lakásberendezésük, öltözködésük, életmódjuk csaknem teljesen magyar, „egyedül a női viseletben találunk még egy két német hagyományt, így az öregebb nők egybenszabott ing-pendelyt viselnek [. . .] ezenkívül a nők egy kerek galléros rövid kabátfélét is viselnek, mit ősi örökségnek tartanak". Jelentésében azt is megjegyzi, hogy a férfiak viselete magyar, sőt „a bőgatyát, cifra subát sokkal inkább viselik, mint a környékbeli magyarság". Általánosító megállapítása szerint „a hartai svábság a magyarság múlt század közepi néprajzi képét mutatja": általános a festett bútor, két jól festő asztalosmester készíti a bútorokat; gyakori a homorú csempékből rakott cserépkályha; cserépedényeik dunántúli fazekaskészítmények; csűrszerű színféle helyenként még található; a lóval való nyomtatás egy-két tanyán még látható; a tanyarendszert a magyarságtól átvették.[69]

Publikációinak lokalizált adatai, s különösen hagyatékából a Néprajzi Múzeum gyűjteményébe került több ezer fényképfelvétele azt bizonyítja — utaltam már rá —, hogy a felsoroltnál sokkal több gyűjtőúton volt GYÖRFFY. A hivatalos jelentésekben megemlített kutatómunka tényei mégis kínálnak néhány tanulságot, ha a gyűjtés és a feldolgozás összefüggéseit keressük:

(a) Némely vidékeken — a Palócföldön, Szatmárban—Beregben vagy a Duna—Tisza közén — feltűnően sokat gyűjtött GYÖRFFY, s személyes tapasztalataihoz képest eléggé kevés e gyűjtésekre hivatkozó feldolgozás. Mezőkövesd — mint úticél — viszont nem szerepel ebben a felsorolásban, azt jelezvén, hogy visszatérő kutatóútjai, monografikus igényű vizsgálódásai nélkülözték a hivatali támogatást. Vagyis: a publikációkból fölöttébb kockázatos tájékozódásának és tájékozottságának a határait felvázolni.

(b) A rövid kiszállások között igen sok a hamarosan publikációvá érő „célgyűjtés" (a jászsági szűcshímzés, a hajdúsági kertes városok, a cifraszűr stb.). Tévesen következtetnénk azonban, ha az ilyen tanulmányok „anyagbázisát" néhány nap alatt összegyűjthetőnek gondolnánk. Nemcsak azért, mert a korábbi évtizedek gyűjtési tapasztalatai is jelentősen segítették az összefoglalást, hanem azért is, mert ezeket a kiszállásokat rendszerint anyagkölcsönzést kérő hivatalos levelek követték. A hajdúsági városok térképeit, a dunántúli cifraszűrök jelentős részét nem a helyszínen, hanem a Néprajzi Múzeumban tanulmányozta.[70]

(c) Az elkészült összefoglaló tanulmánnyal nem zárta le GYÖRFFY egy-egy téma kutatását: visszatérően felbukkannak a földművelés, az állattartás vagy az építkezés archaikus formáit „felfedező" megjegyzései. Nyilván ez is magyarázza, ha úgy tapasztaljuk: a korai összefoglalásokhoz képest némileg módosult, s nemcsak a koncepcionális értékű következtetésekben, de ismeretanyagában is, az a kép, melyet az alföldi gazdálkodás, településrend és életmód összefüggéséről kialakított.

(d) A hivatalos jelentésekből megismert gyűjtőutak — említettem — feltűnően kevés műtárggyal gyarapították a Néprajzi Múzeumot, ennek a ténynek azonban valószínűleg nemcsak a gyakran panaszolt anyagi nehézségekben találhatjuk meg a magyarázatát. Valószínű, hogy jó néhány, mások nevével a törzskönyvbe bevezetett tárgyat az ő részletes intenciói alapján szereztek meg a munkatársak és a tanítványok, s az ajándékozott, illetve viszont-eladóktól megvásárolt anyag java részének felkutatása, kiválasztása is bizonyosan az ő muzeológiai felfogásáról vall. Szinte a teljes műtárgy-gyarapodás GYÖRFFY szerepére figyelő elemzését el kellene tehát végeznünk ahhoz, hogy munkásságának muzeológiai jelentőségét a tárgygyűjtő utakon túl, teljes egészében felmérhessük. Az is bizonyosnak látszik, hogy a meglátogatott vidéki múzeumok tárgy-gyűjtő munkája is magán viseli GYÖRFFY intencióinak nyomait. Nemcsak azok a múzeumok (Balassagyarmat, Nyíregyháza) őrzik (ha a háborús pusztulás megkímélte a tárgyakat) az általa kiválasztott darabokat, melyeknek segítéséről a hivatalos jelentések megemlékeznek, hanem pl. a békéscsabai múzeumtörténet írója is számon tartja a GYÖRFFY-adta szakmai tanácsokat.[70/a]

[69] Népr. Múzeum Irattár 62/1933. sz.

[70] Népr. Múzeum Irattár 76/1926. sz. (Hajdúszoboszló, Hajdúböszörmény, Hajdúhadház térképeinek kölcsönzése); 12/1930. sz. (szűrök kölcsönzése a kaposvári és a veszprémi múzeumtól).

[70/a] L.: G. VASS István 1979. 62.

(e) A két világháború közötti gyűjtőutakon készített többezer fényképfelvétel nagyobb hányada a hagyatékból került a Néprajzi Múzeum fotótárába. Ez is azt bizonyítja, hogy a maga költségén gyűjtött, ezért nem kötelezték a nyilvántartás múzeumi szabályai. A gyűjtőutak fényképanyaga jól tükrözi GYÖRFFY érdeklődésének „parttalanságát": a vizuálisan megjeleníthető néprajzi jelenségeket teljes gazdagságában, nem egy-egy speciális „témára" figyelve, s nem is csak az archaikumokat kiragadva rögzítette, a pillanatfelvétel lehetőségét maximálisan (ha technikailag nem is a legtökéletesebben) kihasználta tehát.

6. A háború után — még a korábbi évtizedhez képest is — igen kevés lehetősége volt GYÖRFFY Istvánnak arra, hogy a beszűkült határokon kívül az összehasonlító vizsgálatok adatbázisának gazdagítása igényével kutatómunkát végezzen. Annak azonban semmi alapja sincs — tanítványai is ezt hangsúlyozzák[71] — hogy a „minden mindenütt megvan" tartalmú tréfálkozásaiból öntudatosan vállalt, programként hirdetett bezárkózásra következtessünk. Tanulmányútjainak néhány megmaradt dokumentuma és egy meg nem valósult expedíciójának tervezete a széles körű tájékozódás fontosságát hangsúlyozza, a hivatalos támogatást kéri, reméli, sürgeti. Megvalósult és tervezett tanulmányútjainak eddig alig számon tartott dokumentumai segítenek tehát határozottabban körvonalaznunk, hogy GYÖRFFY mind a magyar népi kultúra keleti „gyökereinek" módszeres kutatásához alapvetően fontosnak ítélt türk anyagot, mind a művelődéstörténeti szándékú összehasonlító vizsgálatokhoz szükséges európai párhuzamokat a *lehetőségeihez képest* következetesen számon tartotta, az adatbázist bővíteni igyekezett, szándékai azonban beleütköztek a két világháború közötti Magyarország kultúrpolitikája jelentette korlátokba.

A tanulmányutak megszervezésének nehézségei a hivatalosan támogatott kisszámú útjának vázlatos áttekintéséből is kiviláglanak:

— 1925. június 20—30. között felkereshette GYÖRFFY a prágai, a bécsi és a grazi néprajzi múzeumokat, illetve a városi vagy tartományi múzeumok néprajzi osztályait. A vezető munkatársak (GYÖRFFY mellett az osztályigazgató BÁTKY, s a két igazgatóőr, MADARASSY és VISKI) közös tanulmányútjának praktikus célja volt: az új épületben történő berendezkedés, a kiállítások felállítása előtt szükségesnek ítélték „néhány olyan újabban átrendezett szomszédos külföldi múzeum" meglátogatását, „melyeknek anyaga is hasonló a miénkhez s elhelyezése is adaptált épületben történt". A BÁTKY megfogalmazta jelentés tehát — érthetően — a gyakorlati muzeológiai tapasztalatokat hangsúlyozza.[72]

— 1928. október 5—15. között a prágai nemzetközi népművészeti kongresszus munkájában vett részt GYÖRFFY, s 8-án előadást is tartott — ahogyan ezt életrajzírói is számon tartják.[73]

— 1929. június 3—14. között, hivatalos támogatást élvezvén, Bulgáriában végzett tájékozódó gyűjtést és felkeresett több múzeumot. Előbb Razgrad környékén kutatott; ez a vidék — megfogalmazása szerint — „Európában a legkompaktabb török lakta terület. Minket magyarokat főleg azért érdekel, mert a törökség assimilálta az itt lakott kunokat és besenyőket". Meglátogatta a városka múzeumát (FEJÉR Géza társaságában), anyagát azonban szegényesnek találta, a terepen szerzett tapasztalatai alapján fogalmazta tehát javaslatát: „Razgrad vidéke, mint az egész Deliorman néprajzi szempontból igen jó gyűjtőterületnek mutatkozik még ma is és ajánlatos volna nekünk ott egy tervszerű nagyobb gyűjtést kezdeni". Várna környékén (miután a múzeumot átépítés alatt találta) egy gagauz falut (Kesztrics) keresett fel, „melynek török nyelvű, orthodox vallású lakóit kun maradéknak tartják", s aratás lévén megfigyelhette, hogy „az árpát nem aratják, hanem csak feltépik, mint minálunk a kendert". Szófiában (mintegy 20 év múltán újra) alaposan tanulmányozhatta a néprajzi múzeum anyagát, melynek — véleménye szerint — „az a fő hibája, mint a bukarestinek, hogy főleg népművészeti, közelebbről pedig viselet textil anyagot tartalmaz, művelődéstörténeti anyag kevés van benne". Ekkor találkozott Hriszto VAKARELSZKIvel, akit „azzal a céllal vettek fel a múzeumhoz

[71] L. TÁLASI István 1974. 39. ilyen értelmű megjegyzését. — Szakirodalmi tájékozottságáról l. még: GUNDA Béla 1980. 20—30; K. KOVÁCS László 1974. 28—32; BARABÁS Jenő 1974. 32—37.

[72] Részletes jelentés: Népr. Múzeum Irattár 86/1925. sz.

[73] Népr. Múzeum Irattár 6/1928, 6/1929. sz.

gyakornoknak, hogy művelődéstörténeti irányban indítják el". Ajánlotta tehát az igazgatóságnak: a fiatal tudóst küldjék Magyarországra tanulni. Ezzel mi is nyernénk — hangsúlyozza a jelentésében — hiszen „a gyűjteményünket és gyűjtési intenciónkat megismerő bolgár fiatal embert múzeumunk és a magyar néprajzi tudomány érdekeinek szolgálatába tudnánk állítani".[74]

— A bulgáriai utat követően ismét járt Bécsben és Grazban, s főképp a grazi múzeum néprajzi anyagával ismerkedett. Véleménye szerint ez a gyűjtemény „magyar vonatkozások tekintetében sokkal jelentősebb, mint a Bécsben levő osztrák néprajzi múzeum. Dunántúli, sőt alföldi vastárgyaink eredetére nézve a gráci stájer néprajzi múzeum sok tanulságos útmutatást szolgáltat (kaszák, kolompok, pergők, kutyaörvek, disznófogak [sic! — nyilván disznófogók], zablák, serpenyők, tüzikutyák, ollók stb.)".[75]

— 1931-ben az Országos Magyar Gyűjteményegyetem Tanácsának támogatását kérte: 3 havi rendkívüli szabadságot — nem anyagi támogatást! — remélt a nyugateurópai múzeumok néprajzi anyagának tanulmányozására. Részletezte beadványában, hogy — jóllehet több mint két évtizede foglalkozik a magyar népi gazdálkodással, a népi hímzéssel és viselettel — csak a bécsi, prágai és grazi múzeumokat láthatta. A magyar anyag feldolgozását tervezvén — írja — „nagy hiányát érzem annak, hogy Lengyel—Észt—Finn—Svéd- és Németország néprajzi múzeumainak a magyar anyag feldolgozásához szükséges európai és ázsiai anyagát vizsgálat tárgyává tegyem". Az ismeretszerzés „az újabb szakirodalom [...] legalább az idevágó német szakirodalom" áttekintése végett is kívánatos lenne, mivel a Néprajzi Tár „a háború kezdete óta az anyagiak hiánya miatt a legszükségesebb szakkönyveket sem tudja beszerezni". Kérésének indokai közt végül megemlítette, hogy 25 év szolgálata alatt nem vett igénybe rendkívüli szabadságot, sőt hivatalos gyűjtőútjai nagy részét is a nyári szabadsága alatt végezte.[76] Az engedélyezett, július 1-től szeptember 30-ig tartó tanulmányút részletezett tapasztalatait (ha készült egyáltalán hivatalos jelentés) nem ismerem; az éves jelentésben az útbaejtett városokat sem sorolta fel.[77]

— E hosszabb, nyilván több országot érintő utazás előtt — június 17—20. között, Bátky és Bartucz társaságában — részt vett a IV. Finn-ugor kultúrkongresszuson, s előadást tartott a népviseletről. Ugyanekkor válogatta (Bátkyval együtt) azokat a tárgyakat, „melyeket a finn nemzeti múzeum a neki előzőleg cserébe megküldött tárgyakért el fog küldeni".[78]

Az összehasonlító — jelesül: a magyar őstörténeti koncepciókkal egyeztetett — néprajzi kutatások folyamatos igénye még egyértelműbben kifejeződik egy meg nem valósult expedíció (mind ez ideig ismeretlen) programjában, mely Györffy „nomadizmusról" és egyes kulturális jelenségek „keleti" eredetéről vallott felfogásának foglalata, de egyszersmind e teóriák ingatagságának burkolt bevallása is.[79] A féléves szovjet-oroszországi gyűjtőút tervezetét (l. *Öt kutatási terv és jelentés*, 4. sz.) nyilván nem valamiféle ködös ígérgetésben bízva fogalmazta meg — annál sokkalta konkrétabb és gyakorlatiasabb, elmélyült felkészülést feltételező maga az útiterv is, bár letagadhatatlanok a szovjet viszonyok felületes ismeretének árulkodó jegyei. Szükségtelen azonban azon töprengenünk, hogy 1928-ban — amikor Magyarországnak nem volt ugyan diplomáciai kapcsolata a Szovjetunióval, a szovjet állam „nyitásra" való készsége viszont mind nyilvánvalóbb volt — esetleg realizálható lett volna-e egy ilyen gyűjtőút, vagy csupán Györffy naiv jóhiszeműségének és a kultuszminiszter felelőtlen ígérgetésének a példája az éves jelentés szerint *anyagi* okok miatt „ad acta" tett tervezet.[80] Fontosabb e meddő töprengésnél annak tudatosítása, hogy a hivatalos támogatást *is* igénylő nagyszabású tudományos tervek újra és újra beleütköztek a „hic et nunc" korlátokba.

[74] Részletes jelentés: Népr. Múzeum Irattár 98/1929. sz. — L. Vakarelski, Hristo, 1974. 83—84. emlékezését.

[75] A bulgáriai és az osztrák útról közös jelentést írt. — 1929. július 3-án ingyenes vízumot kért a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság, Bulgária és Románia területére, hogy a MNM megbízásából a felsorolt államok múzeumait megtekinthesse. Ilyen útnak azonban nem találtam említését (Népr. Múzeum Irattár 59/1929. sz.).

[76] Népr. Múzeum Irattár 17/1931. sz.

[77] Népr. Múzeum Irattár 11/1931, 23/1931, 11/1932. sz.

[78] Népr. Múzeum Irattár 11/1931, 23/1931, 11/1932. sz.

[79] Népr. Múzeum Irattár 6/1928. sz.

[80] Az 1928. évi jelentés szerint: „Györffy István kilátásba helyezett oroszországi török tanulmányútja költség hijján elmaradt". (Népr. Múzeum Irattár 6/1929. sz.)

7. Ez lehet Györffy Istvánnak a Néprajzi Múzeum érdekében s tudományos életműve kiteljesítése közben végzett sokrétű munkássága legfőbb tanulsága is. Arra mutathattam rá, hogy muzeológiai tevékenységének folyamatos elismerése ellenére e közel három évtized mégiscsak a körülményekkel alkudozás szomorú krónikája. Ne feledjük tehát: a magyar néprajztudomány korszakos jelentőségű mestere az éppen kínálkozó lehetőségeket maximálisan kihasználva, igényeit a körülményekhez hozzáigazítva, és megvalósíthatatlannak ítélt terveit páratlan invencióval helyettesítve-pótolva kényszerült megalkotni életművét.[81]

IRODALOM

Barabás Jenő
1974 *Györffy István kutatási eredményei a mai magyar néprajzi kutatás fényében.* Ethnographia LXXXV. 32—37.

Bátky Zsigmond
1926 *Néprajzi múzeumunk 1917-től 1926-ig.* Néprajzi Értesítő XVIII. 45—47.

Gunda Béla
1980 *Györffy István közelében.* In: Bellon Tibor (szerk.): A magyar nép tudósa (Györffy István emlékülés Karcag, 1974. december 10.) Karcag, 20—30.

Kodolányi János
1973 *A Néprajzi Múzeum működése.* Néprajzi Értesítő LV. 34—40.

K. Kovács László
1974 *Györffy István mint egyetemi tanár.* Ethnographia LXXXV. 28—32.

Kresz Mária
1968 *A magyar népművészet felfedezése.* Ethnographia LXXIX. 1—26.
1980 *A Néprajzi Múzeum kerámiagyűjteménye — A kutatás és gyűjtés története, 1872—1972.* Néprajzi Értesítő LIX (1977). 17—89.

Rékasy Ildikó
1977 *Györffy István munkássága — Bibliográfia.* Szolnok

Selmeczi Kovács Attila
1981 *Györffy István.* A múlt magyar tudósai. Budapest
1983 *Györffy István (Bevezetés).* In: Györffy István: Alföldi népélet — Válogatott néprajzi tanulmányok. Budapest, 5—41.
1984 *Györffy István élete és munkássága.* Budapest (Tudományos Ismeretterjesztő Társulat)

Semayer Vilibald
1906 *A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának jelene és jövője.* Néprajzi Értesítő VII. 81—85.
1913 *A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának állapota az 1902-től 1913-ig terjedő években. Jövője.* Néprajzi Értesítő XIV. 185—192.

Tálasi István
1974 *Györffy István emlékének (1884—1939).* Ethnographia LXXXV. 37—42.

Vakarelski, Hristo
1974 *Emlékezés Györffy Istvánra, Bátky Zsigmondra és Viski Károlyra.* Ethnographia LXXXV. 83—84.

G. Vass István
1979 *A Békéscsabai Múzeum története 1899—1979.* Békéscsaba

[81] Fél Edit részletes lektori jelentésében azt hangsúlyozta, hogy forrásaim (melyek megítélése szerint részlegesek csupán és egyoldalúak) félrevezettek, s igaztalan képet alakítottam ki Györffy Istvánról. Megköszönvén bíráló észrevételeit, melyeknek nagyobb részét a dolgozat javítása során igyekeztem figyelembe venni, hadd hangsúlyozzam: ha az általam vizsgált forrásokból levont *végső* következtetésemet fenn is tartom, nem „deheroizáló szándék" vezetett, amikor a „körülményekkel alkudozás" tényeit felsorakoztattam. Tudom azonban, hogy az én véleményem mellett egy másik igazság is létezik, s a kettő nem biztos, hogy kizárja egymást. Ezt a másik igazságot Fél Edit így fogalmazta meg: „Szerintem Györffyben sokkal inkább a kiegyensúlyozott, sikeres, céljait elérő kutatót láthatjuk, aki közszeretetben és tiszteletben állt, korai halála ellenére megérte, hogy tudományos kezdeményezései beérnek, új kutatásokat indítanak a történettudományban, szociológiában, földrajzban is, fölállíthatott egy olyan átfogó kiállítást, amit kényszerű lebontásáig húsz év alatt nem ért tudományos gáncs, megírta a Magyarság Néprajzát — van nekünk alapunk ezeket lekicsinyelni és sajnálnunk Györffyt?" — Hadd reméljem, hogy dolgozatom nem cáfolata, inkább megerősítése ennek az igazságnak.

Miklós Szilágyi

ISTVÁN GYÖRFFY'S ACTIVITY IN THE ETHNOGRAPHICAL MUSEUM

(Abstract)

István GYÖRFFY (1884—1939) worked occasionally for the Ethnographical Museum in Budapest even as a university student from 1906 to 1909. From 1909 to his appointment as professor (1934) he was continuously affiliated to the Museum. Relying on documents found in the files of the Museum, the author describes GYÖRFFY's activity in the Museum. He examines what was the influence of this activity on GYÖRFFY's career and, on the other hand, what was GYÖRFFY's significance in building up the Museum's collections and in shaping its scientific profile.

GYÖRFFY made his longest and most significant field trips at the beginning of his service: in 1909 he went to the region Nagykunság, in 1910 to Hont county (now belongs partly to Slovakia) and in 1911 he visited Bihar county (now partly belongs to Romania). During these field trips he visited all the villages of the regions concerned, tried to establish ethnic and cultural similarities and differences, took many photographs and collected objects. He was the first ethnographer to study the agrotowns of the Great Hungarian Plain, their old settlement-pattern and folk art. At GYÖRFFY's time, these towns were already adopting bourgeois mentality and life-ways. He was one of the initiators of the research concerning Hungarian—Slovakian and Hungarian—Roumanian contacts on the level of peasant culture. GYÖRFFY made significant early investigations in historical demography. Based on his field-trips, GYÖRFFY published several important studies. Since the Museum was then in a favourable financial position he could acquire for the collection expensive ornamental pieces, such as *suba*-s (heavy sheepskin cloaks), *ködmön*-s (sheepskin jackets), *szűr*-s (long felt cloaks with rich decoration in appliqué work and embroidery) and considerable amount of pottery.

Between the two World Wars the Museum continued its activities under narrow circumstances. GYÖRFFY realized most of his field trips at his own expense and during his vacation time. The author attempts to give a full account of these trips.

Before World War I. the Academy of Eastern Trade and the Hungarian Geographical Society supported GYÖRFFY's study-trip to the Balkans. In 1918 the Ministry of Defence detailed him to a scientific expedition to Anatolia. Between the two World Wars he visited Bulgaria and several North- and West-European countries.

Györffy István

Öt kutatási terv és jelentés

(Közreadja Szilágyi Miklós)

1. Tiszántúli gyűjtésének tervezete — 1909. május 13.

Nagyságos Dr. Sebestyén Gyula
osztályvezető miniszteri biztos úrnak
Budapest

Nagyságos Uram!

Szóbeli felszólítására van szerencsém a következő útitervet benyújtani:

Mivel az osztály gyűjteményében az Alföld alig van képviselve tárgyakkal, a tiszántúli rész egyes pontjait óhajtanám bejárni, ahol az alábbi dolgokra terjeszteném ki a figyelmemet:

Tiszafüred—Tiszapolgár vidékén szép keramikus dolgok vannak, ugyancsak Tiszafüreden szép lószerszámok, nyergek, kulacsok. E vidékről keramikus dolgaink alig vannak, lószerszámunk egyáltalán nincs sehonnan kantárt és nyerget kivéve, kulacsaink is korántsem olyan szépek, mint a tiszafürediek.

Nádudvaron szép régi feketére égetett cserépedények találhatók, melyből egy pár a Mezőgazdasági Múzeumban látható az ősfoglalkozási csoportban. Ugyancsak itt még szőrhímzések is találhatók.

Békésen, Gyulán, Orosházán is találhatók még hímzések s azon helyeken, ahol még szűcsök vannak, összegyűjthetnénk a szűcs mintakönyveket is.

Hogy mik volnának még összegyűjtendők a Néprajzi Osztály számára, azokat csak akkor tudnám felsorolni, ha tájékozódás céljából előzetesen bejárnám a tiszántúli részt, ezt pedig azáltal gondolom elérhetőnek, hogy az Osztálynak is haszna legyen belőle, hogy a fényképező géppel régi szokás szerint többnyire gyalogszerrel felkeresném azokat a helyeket, ahol valami megmenteni való van. Jó felszereléssel 600—800 felvétellel tudnám gyarapítani rövid idő alatt az osztály fénykép gyűjteményét. Így fontosnak tartanám a hortobágyi, angyalházi, ohati, szentmargitai, kecskési puszták pásztorépítményeit, valamint a sárréti legelők pásztoréletét lefotografálni, ezzel lenne teljes egész a nagykúnsági gyűjtésem. Nem kevésbé fontos volna a népies építkezést részletesen tanulmányozni. E végből bejárnám mindazon megyéket, ahonnan még nincsenek fényképeink. Így Ugocsa megye egyetlen fényképpel s tárggyal sincs képviselve gyűjteményünkben. Szatmár megye magyar vidékéről csak annyi fényképünk van, amennyit két év előtt magam gyűjtöttem. Ung, Bereg megyék magyarlakta helyeiről sincs fényképünk, tárgyunk is alig van. Szabolcs megyéből csak 8—10 Jankóféle fénykép van Büdszentmihály környékéről, de a megye legnagyobb része úgyszólván teljesen ismeretlen. Mindezen helyeket alaposan bejárnám, minden fontos dologról fotográfiát készítenék, közben tárgyakat gyűjtenék s egyszersmind gyűjtőket is szereznék. Ami pedig nem kevésbbé fontos, teljes tájékozódást nyernék a Tiszántúlról egy jövendőbeli még részletesebb gyűjtéshez.

Budapest 1909. máj. 13.

Györffy István

(Népr. Múz. Irattár 58/1909. — Kézzel írt tisztázat, rávezetve az osztályvezető intézkedése: „Szóbeli előterjesztésemre az igazgatóság egy általam láttamozott nyugta ellenében 500 K-t utal ki a fenti czélra Györffy István úrnak. Bp. 09 V/19 Sebestyén Gyula".)

2. Jelentés a nagykunsági és tiszavidéki gyűjtőútról — 1909. december 15.

A M. N. Múzeum tekintetes Igazgatóságának
Budapesten

Méltóságos Igazgató Úr!

A Dr. Sebestyén Gyula oszt. vezető min. biztos úr által N. O. 58/909 sz. alatt benyújtott és Méltóságodtól jóváhagyott gyűjtési programm értelmében azon feladatot vállaltam magamra, hogy a Nagyalföld tiszántúli részén, különösen pedig a Nagykúnságon gyűjtést eszközöljek, továbbá hogy helyszini szemlét tartsak gyűjtő területem környező vidékein is egy jövendő részletesebb gyűjtéshez. E gyűjtőutamról a következőket van szerencsém Méltóságodnak jelenteni:

Első utam a Nagykúnságba vezetett. A nagykún városok: Karczag, Kisújszállás, Túrkeve, Kúnmadaras, Kúnhegyes, Kúnszentmárton éppúgy levetkőzték régi, az etnográfus szemében érdekes néprajzi jellegüket, mint a többi alföldi magyar város. A múlt század második felében megindult belvizszabályozások s az ezt követő legelőelosztások az egykori nagy jószágtenyésztésnek véget vetettek s a ma már csaknem kizárólagosan földműveléssel élő nép régi életmódjával vonatkozásban levő minden tárgyától megvált. Földjét modern gazdasági gépekkel műveli; hogy egy példát emlitsek: fagerendelyes ekével már alig szánt valaki, holott ez az eke Erdélyben még nem sok kárt tett a faekékben. Épitkezésük is elveszítette jellegzetességét; ha van is még butoraik, konyhaeszközeik közül néprajzi szempontból figyelemre méltó, az már mind a tanyára került ki. Viseletük is — nem számítva a téli viselet egy-két jellegzetes darabját — teljesen modern. Müvészi hajlamuk semmiféle saját készítette tárgyukon nem nyilvánúl meg, a népművészet itt teljesen a kismesteremberek kezébe van letéve, pedig hogy megvolt azt mutatják azok a 100—150 éves szőrhimzések, miket sikerült még felkutatnom. A kismester emberek sorsa is megváltozott, egy részük a kor modern kivánalmainak nem felelhetvén meg végképen földműves lett, más részük hogy a gyáriparral némileg felvehessék a versenyt olcsó és silány dolgokat termelnek. Igy tünt el a nyerges, gombkötő, szűrszabó mesterség s a szűcsmesterség is csak Kisujszálláson és Mezőtúron tartja még valamennyire magát, aránylag még a fazekas mesterség maradt meg legjobban, bár ennek is ujabban igen nagy konkurenciát csinál a zománcos vasedény. Cserépedényt e vidéken ezidőszerint a fazekasok, cserepesek és korsósok készitenek, de az utóbbiak is akik fekete mázatlan edényt állitanak elő, a közel jövőben végkép el fognak tünni.

Első utam Turkevébe a NK. legdélnyugatibb pontjára vezetett, ahonnan a NK. legészakkeletibb pontjára Kúnmadarasra mentem. E két hely nemcsak ellentétes fek-

vésénél fogva, hanem néprajzi szempontból is különbözik egymástól, mert míg a madarasi kúnok a tiszamelléki ref. magyarsággal egyeznek meg, Túrkeve népe Mezőtúr lakosságával mutat hasonlóságot. Miután előzetesen kissé tájékozódtam e két várost tűztem ki további gyűjtésem középpontjául annyival is inkább, mivel Karczagon a Nagykún Múzeum már jóformán mindent letarolt előttem s Kisújszálláson is a ref. főgynasium dicséretes buzgalommal gyűjti a néprajzi tárgyakat s a kún ember ha már meg akar válni valamely tárgyától, inkább ide adja ingyen a helybeli múzeumnak, mivel „nincs rászorúlva az árára". Általában a nagykún ember zárkózott, nem szivesen látja az idegen kaputos embert a portáján, arra pedig egyáltalán nem hajlandó, hogy kamráját padlását kinyissa előtte, mivel neki „nincs eladó holmija". Ha tehát mégis sikerrel akartam járni, a város „bejáró asszonyait" kellett megnyernem, akiknek mosás, szappanfőzés, disznótor, rostálás, buzamosás v. oltás stb. alkalmakor bő alkalmuk van padláson, kamrában a már használaton kivül levő néprajzi tárgyakat meglátni. Tárgyaimnak jelentékeny részét az ő utbaigazitásuk és közvetitésükkel szereztem s ez tette lehetővé, hogy a megindított gyűjtés egy időben több helyen is folyjék.

Mivel a karczagi és k. u. ... múzeumokban igen szép 100—200 éves szőrhimzéseket láttam s egyébként is az oszt. v. m. b. úr ezeket különösen is a figyelmembe ajánlotta, gyűjtés közben ezek keresésére különös gondot fordítottam. E végből Kúnmadaras és Túrkeve központokból bejártam Karczag, Kisújszállás városokon kivül P. Ladány, Tszöllös, Tfüred községeket, némelyikét több izben is és sikerült még egyéb tárgyakkal együtt mintegy 18 drb. igen szép régi szőrrel himzett vánkoshéjat összegyűjtenem.

Kúnmadarasról jun 19 én Nagyivánon s a zámi pusztán keresztül a Hortobágyra utaztam a „hídi szabadság"-ra. Célom volt, hogy a pusztai vásárt, mely már lassanként elszintelenedik fotográf géppel megörökítsem. A zámi puszta közepéig sikerült is jó felvételeket eszközölnöm, de a közbejött eső nemcsak a fotografálást, hanem a vásár rendes lefolyását is megakadályozta. Egyébként nagyon érdekes és tanulságos ez a vásár, mely inkább jószágvásárnak mondható. Az alföld egyetlen vásárjában sem hajtják fel oly nagy csapatokban a jószágot mint itt, néha egész nyájat adnak el egy falkában. A mesteremberek közül csakis azok keresik fel kiknek a pásztorság a fogyasztó közönségük. Igy teljes számmal voltak képviselve a csizmadiák, szűrszabók, magyarszabók, kalaposok, szijjgyártók, kötélverők, ezenkívül nehány speciális tárgyat áruló mint: darutollárús, kampócsináló, karikás és erszény gyártó. Ez utóbbitól szereztem egy pár suhogósostor telket is. A vásárból azonban már kora délután igyekszik mindenki haza, aki nem akar a szabad ég alatt hálni, mivel a csárda igen messze van minden községtől s a nagyszámú lacikonyhás sátort teljesen átengedik az áldomásozó pásztoroknak.

A továbbiak során Heves vármegyének a NK-al határos délkeleti részén folytattam gyűjtésemet és pedig elöször Tiszaszöllősön, ahol dacára a már beállott aratásnak jó eredménnyel gyűjtöttem. E helyen is kötelességem felemliteni Elek István földbirtokos urat aki nemcsak utbaigazitásaival segitette elő ottani gyűjtésemet, hanem 22 drb értékes néprajzi tárgyat is ajándékozott Osztályunknak. Ezek között van egy a mult század közepéről való sallangos cifra csikós kantár, mely ma Osztályunk lószerszám gyűjteményében a legelső helyet foglalja el.

Heves megyében Tiszafüred volt a második község, ahol ismét részletes gyűjtést eszközöltem még nagyobb sikerrel mint Tiszaszöllősön. Bár a helybeli múzeum is gyűjti a néprajzi tárgyakat, mégis könnyebben ment a gyűjtés mint a NK-on, mert itt már szegényebb nép lakik. Mivel Heves megye Osztályunkban ezidáig alig volt valami tárggyal v. fényképpel képviselve, uti programom értelmében elhatároztam, h. széttekintek a megye belsejében is és Egerbe utaztam. Eger városa néprajzi szempontból kevésbé érdekes mint a környéke, épitkezési szempontból azonban hegybe vájt pincéi a város aljától Kistályáig igen figyelemre méltók. A primitiv löszbevájt kamrák és pincék fokozatos fejlődést mutatnak Fejér megyétől Pest, Nógrád Heves megyén át egész Borsod megyéig, ahol némely faluban már csinos és tágas hegybevájt házakat találunk. Az egri pinceépitkezés is igen fejlett, különösen figyelemre méltóak a diszes kivitelű ajtók. E pincékből egy szép sorozatot fotografáltam. Kistályán, majd Poroszlón tanulmányoztam az épitkezést, mely sajátságos vegyüléke a matyó és palóc épitkezésnek. Majd Tiszacsegén néztem széjjel, mely szintén jó néprajzi területnek igérkezik, különösen festett butorai szépek. Evvel a kutatott terület északi részén a gyűjtést és fotografálást befejeztem.

Ezután időmet a Nagykúnság déli része kötötte le. Túrkevével már gyűjtő utam elején végeztem, hátra volt még területem legnagyobb városa Mezőtúr. Mezőtúr az alföldi cserépedények szülőhazája még ma is, de a hetvenes években még több száz fazekas mester dolgozott itten. Nemcsak mázos cifra edényei hiresek, hanem mázatlan fekete kőedényei is. Mivel azonban ma a fazekasok itt is azt vallják, hogy „az idő pénz", a leggyorsabb módszerrel állítják elő a cifra edényt. Mintegy 15 évvel ezelőtt Badár Balázs faze-

kas mester behozta az ecsettel való festést, ami rendkivül szapora munka s ma már a régi hosszadalmas szalmaszállal való festést végképen kiszoritotta. A festék keverésében is sokféle újitást hoztak be, ugyhogy a mai túri edény legfeljebb csak az alakját őrizte meg a réginek, de a régi formagazdagság is megszünt. (A fazekasok egyik felekezete a korsósok fekete mázatlan edényeket állitanak elő.)

Miután gyűjtésemet Mtúron is befejeztem, Karczag és Kisujsz. városokat kerestem fel, h. gyüjtésemet itt is bevégezzem. Eközben kaptam meg Osztályom vezetőségének utasitását, hogy gyűjtésemet egyelőre fejezzem be, így tehát eddigi terveimet megváltoztatván a továbbiak folyamán eddigi gyűjtésem csomagolását és feladását eszközöltem.

Tárgyaim nagy része keramikus és ugy formagazdagságban mint diszitésben egyaránt kiválók. Gyüjtöttem egy sorozat gyertyamártogató edényt, melyek a múlt század elejéről valók, főfészkük Mezőtur, Nádudvar, Tiszafüred volt; továbbá 30—45 literes gabonáskantákat és egy sorozat fekete mázatlan kőedényt, melyek készitésmódja a fojtott füstben való égetés és kaviccsal való fényezés is lassan feledésbe megy. Mintegy 30 drb magyaros diszitésű tréfás versekkel ellátott butélát, egy sorozat kulacsot és pereckulacsot, ez utóbbit ezidáig az Alföldről nem ismertük, továbbá egy sorozat díszes cserép bödönt. Külön emlitem meg a „miská"-nak v. „mihók"-nak nevezett csákós, zsinóros dolmányú a mult század első felének verbungos huszárját ábrázoló diszes lakodalmi boroskancsókat, melyekből mintegy 10 darabot gyűjtöttem. Pásztoréleti tárgyaim közül első helyen emlitem azt az 5 drb csikós kantárt, mely részint díszes kiállitásával, részint ősi formájával tűnik ki a többi lószerszámaink közül, továbbá hoztam 2 nyerget, lószerszám sallangokat s egyéb pásztoréleti tárgyakat is. Felemlítem még azt a 18—20 drb igen régi szines szőrhimzésű vankoshajat miknek elterjedési köre Hódmezővásárhely—Tiszafüred között volt, de ma már alig alig találhatók.

Gyűjtésem eredménye 419 drb tárgy és 40 drb. fénykép. Tárgyaimat beleltároztam s megfigyeléseimet pedig a leltári cédulákon megfelelő helyen leirtam.

Az előadottak alapján mély tisztelettel arra kérem Méltóságodat, kegyeskedjék jelentésemet tudomásul venni, ide mellékelt elszámolásomat jóváhagyni, utiszámlámat pedig érvényesittetni.

Méltóságodnak alázatos szolgája Györffy István
Bpest 1909. dec. 15. m. n. múz. gyakornok

(Népr. Múz. Irattár 147/1909. — Kézzel irt fogalmazvány. Mellékletei: 1. Költségelszámolás; eszerint május 26-án indult Budapestről, s július 19-én érkezett vissza, összes kiadása 471,54 Korona volt, ebből a napidíj 55 napra 220,00 Korona; 2. A gyűjtött tárgyak elszámolási jegyzéke; eszerint a 419 drb tárgyért 493,09 Koronát fizetett ki, s a 78282—78903 leltári számokon vette nyilvántartásba. — Semayer Vilibald osztályigazgató julius 7-én Túrkevére küldött levelében rendelte vissza Györffyt a gyűjtőútról, arra hivatkozván, hogy a létszám-gondok miatt a folyó ügyek intézésénél van rá szükség. Györffy, julius 13-i válaszlevelében arról értesítette az osztályigazgatót, hogy csak az elmult napon — kedden — kapta meg az értesítést, visszaérkezvén Heves megyéből, s a jövő hétfőig haladékot kért a gyűjtött tárgyak csomagolása és útnak inditása elvégzésére [Népr. Múz. Irattár 81/1909]).

3. Jelentés a kisázsiai tudományos expedícióról — 1919. február 28.

Igazgató Úr!

Mint a magyar belügyi kormány és a cs. és kir. hadfőparancsnokság polgári megbizottja Bukarestben dolgoztam román irredenta ügyekben a Hadseregfőparancsnokságnak a német katonai kormányzóság központi rendőrségéhez beosztott cs. és kir. védelmi állomás politikai osztályában, amidőn 1918 jun 1-én dr. Lénárd Jenő vezérkari kapitánytól levelet kaptam, melyben felszólít, hogy egy általa a K. u. K. Hadügyministerium Keleti Osztálya még ez év nyarán Kisázsia feketetengerparti részén vezetett tudományos expedicióban vegyek részt mint etnográfus. Én válaszolva kijelentettem, hogy miután a moldvai csángók hazatelepitésének aktuális kérdésével foglalkozom, az expedicióra jelenleg nem vállalkozhatom. Később aug ...-n ismét levelet kaptam tőle, melyben arról értesit, hogy a Közös Hadügyministeriumnál megindította az eljárást, hogy a Hadseregfőparancsnokságtól kikérjenek az expedició céljára. Miután szolgálati utra terelődött a dolog, többé nem volt helye semmi ellenvéleménynek s legjobb tudásom szerint ugy intéztem dolgaimat, hogy Romániában ott hagyott munkám fennakadást ne szen-

vedjen mig vissza nem térek az expedicióból s az indulásig levő alig 4—5 heti időmet igyekeztem ugy felhasználni, hogy a lehető legtöbb eredményt mutathassam fel az adott körülmények között. Mindenekelőtt megjelentem a Nemzeti Múzeumban, illetőleg a Vallás és Közoktatásügyi Ministeriumban, hol megtudtam, hogy a Néprajzi Osztály dotációjából 12.000 Koronát fogok kapni tárgyi gyűjtésekre. Ezután fényképészeti anyag után néztem. Budapesten azonban aug. végén már egyáltalán nem kaptam fényképfilmet, csak 20 tucat üveglemezt tudtam összeszedni. Ezt az expedició podgyászával elinditottam. Visszamenvén Romániába nyilt parancsért és egyéb katonai okmányért Bukarestben több helyről nagy nehezen össze szedtem 60 tucat 9×12 ős pakkfilmet saját pénzemen. Miután ugy értesültem, hogy Kisázsia Keleti felén a nép semmiféle bankjegyet nem fogad el, csak aranypénz és cseretárgy ellenében lehet tőlük vásárolni, háromezer koronáért cukrot vásároltam, melynek egy koczkája körölbelül egy korona értéknek felel meg, és Törökországban elsőrendű fizető eszköz volt sőt most is az. A kiviteli engedélyt hozzá az expedició egyik fő szervezője gróf Teleki Pál ur, a Turáni Társaság elnöke szerezte meg. Szept. 11-ére kaptam helyet a Balkán-vonaton s szept. 13-án megérkeztem Konstantinápolyba, illetőleg a hajdárpasai táborba, hol az expedició már készen volt az indulásra. Az expediciós felszerelés is készen várt, melyet ki kellett fizetnem, de amelyre fedezetet sehonnan sem kaptam.

Miután a katonai jelentkezéseken túlestem, igyekeztem dolgaimat elrendezni. A czukrot, miután a törökök elvámolták Dr Mészáros Gyula egyetemi tanár, Nemzeti Muzeumi igazgató őr Konstantinápolyi lakásán helyeztem el azon számitással, hogy az expedicio 2-ik 3-ik hónapjában kihozom vagy kihozatom valamelyik feketetengerparti kikötő városba, hol a gyűjtés érdekében a lehető legczélszerűbb módon felhasználom. Ugyancsak itt helyeztem el visszatérésemig czivil és katona ruháim nagyrészét (lásd ... alatt csatolt jegyzéket), mivel málhás lovaink a 6 hónapra szóló élelmiszerrel amugy is túl voltak terhelve.

Szeptember 21-én indult el az expedicionk s 4 nap mulva a Fekete tenger partján levő kikötő városba érkeztünk. Ez a négy napi ut megmutatta, hogy olyan podgyásszal, mint amilyen a mi expedicionké, tovább menni nem lehet. Saját pénzünkből vásárolt élelmiszerünk s felszerelésünk egyrészét deponáltuk a Kajmakámnál azon szándékkal, hogy majd később tengeren utánunk hozatjuk, vagy visszajövet visszavisszük. Sajnos a bekövetkezett zürzavar miatt ez összes holmi odaveszett.

Időnk különben nagyon kedvezett. A vidék néprajzilag is érdekes volt. A falvak egyrésze — melyen keresztül mentünk — georgiai telepes volt. Azonban az is minél hamarabb kiderült, hogy a háború, főleg olyan országban, mely 8 év óta fegyverben van, néprajzi gyűjtésre nem alkalmas időpont. Minden fegyverfogható ember harctéren van s az otthon maradt asszony — mint a mohamedánoknál közismert dolog — nem áll szóba idegen férfival, plána ha az ráadásúl még keresztény. Arról meg szó sem lehetett, hogy egyes házakba bemenjek s ott szétnézzek, mert többször megesett, hogy arra való hivatkozással, hogy a faluban nincs egyetlen férfi sem, a faluban sem engedték meg, hogy tábort üssünk. De a gyűjtött tárgyakkal sem tehettem volna semmit, mert málhás lovaink túl voltak terhelve s az expediciós podgyászt sem birták, ugy hogy Silében bivalyokat voltunk kénytelenek venni a szekerek vontatására, mert a lovak nem birták.

Innen kezdve azonban vége lett mindenféle európai értelemben vett utnak. Kiderült, hogy a mi katonai szekerünkkel Kisázsiában terhet vinni nem lehet, erre csak török szekér alkalmas. Ezért Kurudzsu Köjben bérelt bivaly szekeret fogadtunk s egyik katonai kocsinkat az uton hagytuk, a másikat pedig Kandrában török bivaly szekérre becseréltük.

Most már a podgyász vontatásának kérdése meg lett volna oldva, azonban más nehézség támadt. A bivalyok szerfölött meglassitották a menetoszlopot, a podgyásztól a rablók miatt nem lehetett elszakadni, igy aztán reggeltől estig nyeregben ültünk és megfigyeléseinket csak lóhátról végezhettük. Ugy hogy néprajzi tevékenykedésem csak jegyzetek, vázlatok, fényképfelvételek készítésében, néprajzi és demográfiai adatok gyűjtésében merült ki. Ennek sem szentelhettem minden perczemet, mivel nem lévén expedicionkban megfelelő altiszt, vagy erre a célra vezényelt tiszt az összes adminisztrativ munkát az expedició tudományos munkára vezényelt tisztjeinek kellett végezni s én rám a legénység élelmezésének dolga hárult, ami a bevásárlások miatt sok időt rabolt el tőlem, mivel törökül nem tudtak s nekem kellett az eladókkal tárgyalni, tolmácsunk pedig nem volt. Október 8ikán Kandrában ellenőrizhetetlen híreket hallottunk a bolgár front felbomlásáról s a hol itt hol ott felbukkanó vészhirek lelkileg is deprimálták az expedició tagjait s a fegyelem kezdett lazúlni.

A Szakaria folyóhoz érkezve Lénárd Kapitány parancsnok végre belátta, hogy szekeres podgyásszal az expedicionát nem lehet végig csinálni, a trént két megbetegedett

katonával együtt hátrahagyta, kik aztán vitorlás csónakkal a podgyászt átvitték Eregli kikötő városba. A szekeret, bivalyokat pedig eladtuk.

A Szakaria folyó alsó folyása néprajzi szempontból nagyon tarka terület. Főleg abcházok, cserkeszek, lázok; Ruméliából, Trapezunt vidékéről, Georgiából bevándorolt törökök, továbbá görögök laknak.

A Szakariától kezdve sokkal könnyebben haladtunk, mivel a podgyászt hátrahagytuk. Néprajzi tárgy gyűjtéséről azonban most már csak azért sem lehetett volna szó, mert ujabb és ujabb hireket hallva eltünt minden reményünk arra, hogy az ántánt hadseregének gyürüjéből kimenekülve podgyászunkkal együtt hazakerülhessünk.

Ereglibe érkezvén dr. Lénárd Kapitány az expedició parancsnoka vérhasban megbetegedett, úgy hogy egyelőre szó sem lehetett róla, hogy tovább mehessünk. Én és dr. László Gábor hadnagy, az expedició geológusa arra használtuk fel az időt, hogy Eregli vidékét felkutattuk. Eközben megjött a parancs Konstantinápolyból, hogy vonuljunk vissza. Mihelyt Lénárd annyira felépült, hogy lóra ülhetett, gr. Széchenyi Rudolf és dr. Vidéky Emil főhadnagyokat s a legénység egyrészét a podgyásszal hátrahagyta, hogy hajóval menjenek vissza Konstantinápolyba, mi pedig most már azon igyekeztünk, hogy a parancs értelmében lehető leggyorsabban 31 lovunkkal szárazföldi uton visszavonuljunk Konstantinápolyba.

Az Orchán dágh-on roppant fáradsággal átkelvén október 30-án Düzézsé-be a cserkeszek egyik főfészkébe érkeztünk. A néprajzi szempontból érdekes városban azonban alig egy pár órát tölthettünk s több ruméliai eredetű török kivándorlók által lakott falucskán át a láz-ok főfészkébe Hendekbe érkeztünk. Mindezen helyek lakossága jómódú, következésképpen sok férfi nem teljesít katonai szolgálatot, ezért már a néprajzi gyűjtés sikerrel kecsegtetett volna, azonban a fizikai idő hiánya s a tárgyak haza hozatásának reménytelensége minden szándéknak utját vágta.

November 2-án érkeztünk Adabazárba, hol agyoncsigázott lovainkat meg kellett pihentetnünk. Innen a Szabandzsa tó déli partján haladva Izmid felé vettük utunkat. Izmid előtt dr. Lénárd parancsnok elvált tőlünk s vonaton előrement hogy helyet csináljon számunkra, s én és dr. László hadnagy november 10-ikén Konstantinápolyban jelentettük, hogy megérkeztünk Hajdárpasába.

Expedicionk kereken 50 napig tartott. Miután felsőbb parancs értelmében lovainkat leadtuk és expediciós felszerelésünk kincstári részét leszereltük, a katonai liquidaturánál jelentkeztünk katonai illetményeinkért. Itt azonban azt a választ nyertük, hogy nekem és dr. László hadnagynak illetményeinket nem folyósithatják, mivel Bécsből a Hadügyministeriumtól erre nincs utasitásuk. Miután dr. Lenard Kapitány nov. 10-én beszüntette az expedició tartamára kijáró 3 török fontnyi napi átalányt, teljesen pénz nélkül állottunk annál is inkább mivel a félévre előre bevásárolt uti élelem, melynek egyrésze az utban odaveszett, más részét pedig potom áron kellett elkótyavetyélni nemcsak a 3 fontnyi napi átalányt emésztette fel, hanem még 20 török fonttal adós is maradtam a tiszti étkezdének.

Miután élnem kellett valamiből abban a reményben, hogy a Kultuszministerium engedélyezni fogja részemre azokat a kérelmezett napidíjakat, amelyeket Romániában a Belügyministerium kiutalt, de eljövetelemkor szept. 1-vel beszüntetett, a N. Múzeum részéről tárgyvásárlásokra kapott összegből voltam kénytelen élni. Nem akarván azonban ezt az alapot tulságosan megterhelni, egyre kértem a Katonai liquidaturát, hogy vegyenek állományba s adjanak valami fizetést. Fizetést ugyan nem adtak, de végre hosszas könyörgés után előlegeket kaptunk addig is, mig hazaérkezve illetmény ügyünk utólag rendeztetik. E czélból az osztrák és magyar katonai likvidáló bizottsághoz az ./. alatt csatolt beadványt intéztem. Ennek ... pontjában kérem egyebek közt a katonai kincstár részéről azt a 20 illetőleg 30 koronás napidij megitélését is, melyet Romániában létemkor a magyar Belügyministerium fizetett, de amelyet épen az elvezényeltetésem következtében vesztettem el. Ha ezt a katonai kincstár megitélné — amiben nem nagyon bizok, mivel czivil természetű napidijak — akkor ezt a Nemzeti Múzeum pénztárának visszafizetném.

Ezután minden igyekezetünk oda irányult, hogy gyűjtött anyagunkat megmenthessük s minél hamarabb haza jöhessünk. A gyors hazajövetelre meg volt a remény. November közepén vártuk a Korkovado hajót, mely Odesszába vagy Galaczba vitt volna bennünket s az azonnali készenlétre is megkaptuk a parancsot. Miután a parancs úgy szólt, hogy podgyászt, irást, fényképfelvételeket nem vihetünk, igyekeztünk holmijainkat Konstantinápolyban biztonságba helyezni. [Ceruzás betoldás: Tanácsolta ezt az a körülmény is, hogy nov. első napjaiban K-ból Nikolajevszkbe szállitott o. m. hadsereg legénysége orosz földre érve fellázadt és a tiszteket mindenükből kifosztotta. S a mi le-

génységünkön is gyorsan harapódzott a bolseviki szellem.] E végből fénykép filmjeinket melyek még nincsenek kidolgozva számszerint mintegy 500 felvételt, jegyző és vázlatkönyvemet s a Kiepert féle 1 : 400 000 méretű néprajzi adatokkal kiegészített térkép két lapját a Konstantinápolyi magyar tudományos intézet megbizott vezetőjének dr. Oroszlán Zoltán nemz. múz. segédőr urnak adtam át megőrzés végett az intézet leltári könyveihez csomagolva. Ugyancsak ő intézkedett, hogy egy nagy a n. múzeum néprajzi osztálya tulajdonát képező ládát melyben a Néprajzi Osztály s a Magyar Földtani intézet tulajdonát képező pár szakkönyvön s a Néprajzi Osztály tulajdonát képező bekecsen, 15 tucat üres fényképlemezen kivül expediciós felszerelésem és ruháim vannak, a Konstantinápolyi Magyar Intézet könyvtárával együtt Pompili atya pápai követ megőrzés céljából átvegye és biztonságba helyezze. Igy holmijainkat a legjobb tudásunk szerint biztonságba helyezvén elkészültünk a behajózásra. A Korkovado azonban nem jött meg Oroszországból, sőt szénhiány miatt más hajót sem kaphattunk, a Balkáni vasut meg több helyen szét volt rombolva, így nem tudtunk hazajönni semmiképpen, ezért hogy a megszálló ántánt csapatoknak utjában ne legyünk, az angol parancsnok november végén parancsot adott, hogy 48 órán belül menjünk át az ázsiai partra. Decz. 2-án költöztem ki Maltepére, mert a volt Lénárd féle expedició tisztjeinek ezt a falut jelölte a parancsnokságunk. Az ázsiai oldalon szabad mozgásunk volt a Kartal és Szkutari közti szakaszon az európai oldalon azonban megjelennünk nem volt szabad, mert ezt kémkedésnek tekintették az angolok s a szerint is büntették.

Deczember közepén kaptunk egy rozzant török hajót a török kormánytól, a Bem pasát (?) melyet a legénységünk kijavított s 1919 január 5—7 ig behajóztunk s ez nap este mintegy 1400 főnyi oszták—magyar legénységgel, 250 tiszttel és 200—300 főnyi civil utassal elindult. A Dardanellákon, az egei tengeren át, az Otrantói szoroson át jöttünk az Adriára nem kevés aknaveszedelmen keresztül, melynek egy minket kisérő francia hajó áldozatúl is esett. Triesztben pár napra feltartóztattak bennünket az olaszok, de aztán utnak engedtek s rettenetesen túlzsúfolt vaggonokban végre január 21-én megérkeztünk Budapestre.

Már az expedició alkalmával jelentkezett régi vesekőbajom az erőltetett menetelés és szomjazás következtében. Az expedició után is többször ágynak döntött. Legjobban azonban a hajón gyötört meg a hajó rugadozásai következtében ugy hogy elviselhetetlen fájdalmaimat az orvosok orvosság hiányában csak morfium injekciókkal csillapithatták. Nem kevésbbé szenvedtem a túlzsufolt vonaton sem, ugy hogy valósággal megváltásnak éreztem, amikor hazajöhettem s ágynak dőlhettem. A morfiummal való visszaélés következményeit azonban teljesen még most sem hevertem ki.

Az expedició eredménye nem áll ugyan arányban azzal a törődéssel, fáradsággal, amit bele fektettem, de a gyűjtött anyag többet ér, mint amennyi pénzébe került a Nemzeti Múzeumnak. Múzeális tárgyakat ugyan a többször kifejtett okokból nem hozhattam, de maga a gyűjtött fénykép anyag nagyobb értéket képvisel, mint az előleg terhére elszámolt kiadásaim. Kisázsia ezen oldalán nem járt még soha etnográfus s a gyüjtött fénykép anyag teljesen kiaknázza a bejárt vidék minden felvételre alkalmas néprajzi objektumát. A fényképfelvételeken kivül, gyakran ezek kiegészitésére rajzokat, vázlatokat készítettem, a tudományos jegyzeteimet tartalmazó jegyzőkönyvben foglaltatnak.

Nem kevésbbé értékesnek tartom Kisázsia bejárt Észak Bithyniai oldaláról, mintegy 12 500 km²-nyi területről készített pontos néprajzi térképfelvételemet, melyről nem hiányzik egyetlen község sem. Ez a terület a népesség tekintetében idáig teljesen „terra incognita" volt. Felvételemet a vidéket jól ismerő egyszerűbb műveltségű ennélfogva megbizhatóbb egyénektől szereztem. Különös sulyt fektettem arra, hogy az egyes nemzetiségek beköltözésének idejét, okait kikutassam. Térképemen 20 különböző nép és nemzetiség van jelezve. A Kiepert féle Kisázsiai 1 : 400 000 méretü térképre vezetett adatokról külön egy kis jegyzetet is csináltam melyet — az elkobzást megkockáztatva — 150 darab kidolgozott fényképfilmmel és fényképpel együtt magammal hoztam, ami szerencsésen sikerült is. Az eredeti térképet és mintegy 500 darab kidolgozatlan fényképfilmet erős bádogdobozba rakva az emlitett tudományos jegyzőkönyvvel gondosan összecsomagolva és lepecsételve átadtam ott helyben Dr. Oroszlán Zoltán n. múz. segédőr urnak, ki a konstantinápolyi magyar tudományos intézet leltáraival együtt Pompili atya, konstantinápolyi pápai legátus oltalmára bizta, aki saját lakásában fogja őrizni mindaddig, mig a konstantinápolyi magyar tudományos intézet vezetősége másképpen nem intézkedik.

Ugyancsak Pompili atyánál helyeztem el egy a nemzeti Muzeum Néprajzi Osztálya tulajdonát képező ládát, egy téli bekecset s nehány szakkönyvet, melyek közül pár könyv a Magyar Földtani Intézeté s expediciós felszerelésem és ruháimat. Ezt a ládát Dr. László Gábor hadnagy osztálygeológus geológiai gyüjteményével együtt Pompili atya a Kons-

tantinápolyi Magyar tudományos intézet könyvtárával együtt egy templom kriptájában helyezte el.

Gyűjtésem anyaga főleg település és a népi épitkezés szempontjából fontos, sőt bátran állithatom hogy e szempontokat tekintve Észak Bithyniára nézve kimeritő is. E területnek nemzetiségi viszonyai, épitkezése idáig a tudományos világ előtt teljesen ismeretlen volt. Nagy sulyt fektettem a földmüvelés tanulmányozására is.

Igyekeztem ezenkivül a népr. tudománnyal szorosan össze nem függő más egyéb tudományos vizsgálatra alkalmas anyagot is meg menteni, ha előmbe került. Igy ahol ókori vagy középkori emlékeket (feliratos kövek, faragott oszlopok, ókori épületmaradványok stb.) találtam rajzban vagy fényképen megörökitettem. Ezenkivül az expedició pihenése alkalmával kinálkozó alkalmat megragadtam s amennyire a szükös felszerelésem megengedte növényeket is gyűjtöttem, főleg zuzmókat, mohákat. Gyűjteményemet értékesnek kell tartanom, mert ezeken a területeken még botanikus nem járt soha. Gyűjteményemet most fogom rendezni s rendezés után átadom a Nemzeti Múzeum Növénytani osztályának.

A Nemzeti Múzeum reámbizott jelentékeny dotációját sok veszély fenyegette a felfordult állapotok miatt, magam is voltam olyan helyzetben, hogy saját fenntartásomra kénytelen voltam belőle költeni, mert a katonai kincstár nem teljesitette velem szemben az elvezényeltetésből eredő kötelességét. Az elköltött összeget saját csekély tőkémből voltam kénytelen visszatériteni, mivel a katonai kincstár mindezideig nem téritette meg azon járandóságokat, melyek az expedició alatt megillettek volna. Jelentékeny kár fenyeget abban az esetben is, ha a Konstantinápolyban hagyott ingóságom odavész. Ezért mielőtt jelentésemet befejezném, azon óhajtásomnak adok kifejezést, hogy ha lehetséges, rögtön a békekötés után segitsen a Nemzeti Múzeum anyagilag, hogy a künn hagyott múzeumi vagyont és a saját ingóságaimat hazahozandó — Konstantinápolyba kiutazhassam és az általam most visszaszolgáltatott dotáció terhére 1—2—3 év mulva a kényszeritő körülmények miatt félbehagyott gyűjtőutamat folytathassam s befejezhessem.

Mély tisztelettel
Dr. Györffy István
igazgató őr

Budapest 1918 [sic!] febr. 28.

(Népr. Múz. Irattár 162/1919. — Kézzel irt fogalmazvány. Mellékletei: 1. Az osztrák és magyar likvidáló bizottságnak, Bécsbe címzett kérvény, melyben elmaradt katonai illetményeit részletezi, és egyéb kiadásainak megtérítését kéri; 2. A miniszternek címzett rövid jelentés és költségelszámolás; 3. Dr. Mészáros Gyula egyetemi tanár lakásán hagyott ingóságok jegyzéke; 4. Elszámolási jegyzék a készpénzkiadásokról; 5. Nyilatkozat a Pompili atyánál elhelyezett tudományos anyagról és felszerelésről; 6. A hazahozott 180 drb fényképfelvétel kidolgozásának költségelszámolása. — A sztambuli követség 1932-ben értesitette a Nemzeti Múzeumot, hogy a Konstantinápolyban hagyott ládát megtalálták és hazaküldték [Népr. Múz. Irattár 54/1932.]. A tudományos anyag azonban nyilván nem került haza, mert nem találtuk nyomát a Néprajzi Múzeum gyűjteményében.)

4. Előterjesztés a Szovjetunióba, a török—tatár népek tanulmányozására tervezett expedícióról 1928. január 17.

Méltóságos Hóman Bálint úrnak
a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójának
Budapest

Méltóságos Főigazgató Úr!

Múlt év november havában gróf Klebelsberg Kuno vall. és közoktatásügyi m. kir. miniszter úr Őnagyméltósága Néprajzi Tárunkat meglátogatta s a török—tatár gyűjteményünk bizonyos hézagait látva, felszólította dr. Bátky Zsigmond m. n. múzeumi igazgatót, a Néprajzi Tár vezetőjét, hogy tegyen javaslatot egy, a török—tatár népek közé teendő gyűjtő és tanulmányi expedícióra. — Erre Bátky igazgató úr engem szólított fel, mint a Néprajzi Tár török—tatár gyűjteményének gondozóját, hogy készitsem elő az expedíció tervezetét és indoklását. Megtisztelő megbízására az alábbi tervezetemmel van szerencsém Méltóságod elé járulni.

Török—tatár népek nagyobb tömegben részint az ozmán-török köztársaság, részint az orosz Szovjet Köztársaság területén élnek.

Az ozmán-törökség erős bizánci—arab—perzsa kultúrhatások következtében meglehetősen kivetkőzött az ősi török kultúrából. Bár ez a tekintélyes számú nép múzeumunk-

ban szegényes gyűjteménnyel van képviselve, mégis a magyar őstörténelem szempontjából egyelőre ránk nézve időszerűbb volna az Orosz Szovjet Köztársaság területén élő török—tatár népek tanulmányozása, kiknek egyrésze még nomád ma is, vagyis körülbelül abban a kultúrában él, mellyel a honfoglaló magyarság ezer év előtt hazánk területén megjelent.

Azok a kérdések, melyek az Orosz Szovjet Köztársaság területén élő török—tatár népek tanulmányozását nekünk magyaroknak időszerűvé teszik a következők: 1) település, 2) építkezés, 3) pásztorélet, 4) földművelés és 5) magyar ornamentika kérdései.

Újabb településtani tanulmányaink eredményei arra engednek következtetni, hogy a törökök által teljesen el nem pusztított Alföld s talán a Dunántúl területein a magyarság falvainak és városainak olyan sajátos települése formája maradt meg, mely sem a szláv, sem a germán település formákhoz nem hasonlítható, mely alkalmasint fényt derít a honfoglalók megtelepülésének miként jére. E települési formának az a lényege, hogy minden lakosnak két belső telke van egy és ugyanazon községben, a község központi részén lévő szűk telkén van a lakóháza, ettől különállólag a perifériális részeken pedig egy tágas nagyobb telken a kertnek, szérűs, aklos, ólas-kertnek, szállásnak nevezett gazdasági udvara, az ólakkal szérűkkel, rakományokkal, jószágállománnyal és cselédséggel. Ez a településmód a VIII. század végén [sic! — nyilván a XVIII. század végén] a *szántóföldközösség* megszüntével megbomlott, és a nagyhatárú községben a gazdasági udvar egész berendezésével a szántóföldre költözött, hol ma *szállás* vagy *tanya* néven ismerjük, helyén pedig lakóházak épültek.

Almásy Györgynek turkesztáni útjáról szóló leírásából úgy látjuk, hogy a karakirgizek téli szállása lényegében hasonló a magyar községek kétlaki formájához. A téli szállás központi része a kislak, a sűrűn egymás mellé épült sátortábor, melyet kerítés vesz körül; ezen kívül van az aul, a jószágállomány az ólakkal.

Azt hisszük, hogy a félnomád és letelepült török—tatár népeknél a magyar település módnak kezdeteit és közelebbi formáit is megtaláljuk.

A beltelki ólnak, melyből a tanyaépület támadt olyan sajátos tűzhelye van, mely szintén nem található meg a magyarságot környező egyetlen népnél sem. Ez megint arra enged következtetni, hogy a tüzelős ólat keletről hozhattuk, mint *téli szállásunk* lényeges alkotó részét. Ha ez a feltevésünk bebizonyosodnék, akkor el kell ejtenünk azt az eddig uralkodó felfogást, hogy a magyarság helyről-helyre vándorló nomád volt, akit a föld semmiképpen sem kötött. Azt hisszük, hogy a honfoglaló magyarság lakósátra mellett szilárd épületet is hozott magával keletről, az ólat s téli szállásai, melyből a mai községek és városok kifejlődtek, állandók voltak.

Az összehasonlító magyar nyelvtudomány adatai azt bizonyítják, hogy a honfoglaló magyar nép a földművelést ismerte. Ha a magyar mezőgazdálkodás ősi módját, szerszámait a földműveléssel foglalkozó turk népekével egybevethetnők s az egyezést a tárgyi néprajz adataival is megerősíthetnők, akkor azt a megállapítást kellene leszűrnünk, hogy a honfoglaló magyarok nem voltak teljesen nomádok, hanem legfeljebb félnomádok.

A magyar pásztorélet tanulmányozása, tárgyainak és egyéb emlékeinek gyűjtése nagyjából körülbelül befejezettnek mondható. Türkföldi tanulmányaink főfeladatául azt tűznők ki, hogy a magyar anyag teljes ismeretével összeszednők minden olyan anyagot, amely a magyar pásztorkodás eredetére fényt vethet.

Már első áttekintésre is úgy látjuk, hogy a dunántúli és alföldi pásztorélet tárgyai között lényeges különbség van. Úgy látszik, hogy az Alföldön egy ősibb pásztorélet maradt meg, mint túl a Dunán. Ezt egyelőre azzal magyarázzuk, hogy az Alföldön ma, a később beköltöző a magyaroknál nomádabb kun pásztorélet emlékeit őrizzük, a Dunántúl pedig a magyarét. A magyar etnikum kettősségét vagy többszörösségét mindig szemünk előtt kívánjuk tartani török—tatár néprajzi kutatásaink során. Ázsiában visszamaradt és a baskirságba beolvadt magyarság kérdését sem látjuk, dr. Mészáros Gyula negatív megállapításával elintézettnek s a baskirok között fokozott figyelemmel keressük a tárgyi kapcsolatokat.

Tárgyi néprajzi emlékeinknek különösen pedig felső ruhaneműinknek sajátos ornamentikája méltán felkelti minden idegen figyelmét. Ez ornamentika keleti eredete majdnem bebizonyítottnak vehető, de hogy mit hoztak a honfoglaló magyarok s mi a 145 éves török megszállók hatása vagy közvetítése, azt összehasonlító anyagunk fogyatékossága miatt még sejteni sem lehet. Ezeket a kérdéseket közelebb vinné a megoldás felé egy törökföldi, főleg turkesztáni ruhahímzés kollekció.

A török—tatár népeket jelenleg reprezentáló gyűjteményüknek az a legnagyobb fogyatkozása, hogy nem rendszeres gyűjtés eredménye, hanem más — (földrajzi, állattani, nyelvészeti, folklore) — célokat szolgáló expedíciók mellékes eredményei. Inkább tipológiai vizsgálatokhoz való tárgyanyag. A tárgyak életére vonatkozólag azonban jó-

formán semmi felvilágosítást nem nyújtanak, mert többnyire minden szakszerű leírás vagy magyarázat nélkül kerültek a gyűjteményünkbe. Expedíciónknak egyik feladata volna a meglévő tárgyi anyagunkat az eredeti miliőbe megismertetni s aztán megszólaltatni.

Nagy hiányossága gyűjteményünknek, hogy a török—tatár népekről jóformán *semmi fényképgyűjteményünk nincs*, holott a mintegy 50 ezer darabból álló magyar fényképgyűjteményünkkel Európa néprajzi múzeumai között szinte vezetünk. Akkora népeket, mint a csuvas, tatár, kazak, kirgiz, kipcsak, tarandzsi, őzbég, szárt, turkomán, semmi, vagy alig egy pár fénykép vagy reproductió képvisel gyűjteményünkben. Pedig a fénykép legalább is olyan fontos objektuma a néprajzi gyűjtésnek, mint maga a tárgy. Sőt a tárgyak egyrészét (épületek, nagy szerszámok, járművek) másként mint fényképen alig vihetjük be a múzeumba, a tárgyak működését, életét pedig legjobban csak fényképpel lehet bemutatni. Éppen ezért expedíciónk első célja *egy 2000—3000 drb. fényképfelvételből álló gyűjtemény felvétele, illetőleg megszerzése volna.*

Ezen munka sikeres véghezvitelére szükségem volna *dr. Ébner Sándor m. n. múzeumi főtiszt kollegámra*, akire a fényképezés és adminisztratív természetű munkák végzése háramlana.

Néprajzi Tárunk néhai vezetője Jankó János oroszországi finnugor tanulmány és gyűjtőútjai tekintélyes orosz néprajzi könyvtárral gazdagították osztályunk könyvtárát. 25 évvel ezelőtt történt halála óta, könyvtárunk orosz munkákkal alig gazdagodott, pedig azóta az orosz néprajzi irodalom nagyot haladt. Fontosnak tartjuk ennek a letűnt 25 évnek legalább is a *török—tatár népekre vonatkozó néprajzi irodalmát — amennyire a viszonyok megengedik — összegyűjteni.*

19... évben Barátosi Balogh Benedek sz. fővárosi polg. isk. igazgató Szibériában az Amur folyó mellékén a gold, gilják stb. népek között a M. N. Múzeum Néprajzi Tára részére mintegy 20 ládányi néprajzi tárgyat gyűjtött össze, melyet a közben kitört háború miatt Chabarovszkban és környékén helyezett el magánosoknál és a Chabarovszki múzeumban. Több mint 1 éve, hogy nevezett múzeum értesített bennünket, hogy 3 ládányi múzeumi tárgy a mi jelzésünkkel náluk hever. Erre mi részletes levélben értesítettük a chabarovszki múzeum vezetőjét, hogy a szóban forgó muzeális anyagra, sőt az egyebütt, magánosoknál ott elhelyezett anyagra is számot tartunk. E levelünkre azóta sem jött válasz. — E gyűjtemény összeszedését, tulajdonjogának *tisztázását és hazaszállításának módját is tisztázni óhajtanánk Moszkvában a Szovjet hatóságokkal.*

A háború alatt 1919-ben egy kisázsiai expedícióban vettem részt, mely a közbejött összeomlás miatt félbeszakadt. *Ennek felszerelése ma is Konstantinápolyban van, melyet az oroszországi expedíció végeztével, szeretnék hazaszállítani.*

Úti programmom főbb vonásokban ez volna:

F. évi május 1-én indulnánk és pedig *dr. Fettich Nándor* nemzeti múzeumi őr úr társaságában, aki saját költségén tanulmány utat óhajt tenni Oroszország különböző múzeumaiban. A hozzá való kapcsolódást — legalább is az első két hónapban — azért látom szükségesnek, mert ő már tavaly volt Oroszországban s a szovjet hatóságokkal ismerős, oroszul jól beszél, míg sem én, sem dr. Ébner Sándor nem bírjuk az orosz nyelvet. [* alatt jegyzet: Ébner mint volt orosz hadifogoly, kereskedő és bujdosó, valamit tud oroszul.] Úti programmunk az első két hónapban nagyjából azonos volna. Berlinen, Szentpétervároń át Moszkvába és innen a Volga mellékére mennénk. Mindenütt az útbaeső múzeumokban a néprajzi anyagot tanulmányoznánk és a múzeumi tárgyakról, magyar anyag összehasonlító tanulmányozásához fényképfelvételeket készítenénk és beszereznénk a reá vonatkozó irodalmi munkákat.

A török—tatár nép között való tanulmányokra öt hónapot szánnék, és pedig a Volga mellékére, a csuvas, tatár, és baskír nép tanulmányozására két hónapot, Turkesztánban a kazak, kirgiz, tarandzsi, szárt, kipcsak, őzbég, turkomán nép tanulmányozására három hónapot.

A török—tatár népek között — kik most részint a Tatár, részint a Turkesztáni Köztársaságba vannak beosztva, s hivatalos nyelvük a turk — ozmán-török nyelvtudásommal óhajtok boldogulni.

A 6 hónap alatt megtenni szándékolt főútvonal ez volna: Berlin, Szentpétervár, Moszkva, Kazán, Orenburg, Taskend, Andidsán, Bochara, Chiva, Krasznovodszk, Baku-Batum, Konstantinápoly, Szófia, Belgrád. Az orosz szovjet köztársaság területén élő, a felsorolt útvonal környékén lakó török—tatár népek mindegyikénél kb. 2—2 hetet töltenénk.

A gyűjtött tárgyakat és fényképfelvételeket a német nagykövetség közvetítésével juttatnám el Berlinbe, hol a Magyar Tudományos Intézet *vállalná annak összegyűjtését és Budapestre való továbbítását.*

A 6 hónapra tervezett expedíció véghezvitelére 12 ezer Pengőre volna szükség, melynek körülbelül 2/3 részét fordítanánk személyi kiadásokra, 1/3 részét pedig fényképanyagra, tárgyak vásárlására és szállítására.

Amennyiben időközben olyan nehézségek merülnének fel, hogy f. év május 1-én nem indulhatnánk útra, úgy a Szibériában és Turkesztánban korán beálló télre való tekintettel, az egész utat a jövő 1929. évre halasztanók.

Ha Méltóságod ezt a fentebb vázolt expedíciót szükségesnek s tervét időszerűnek és kivihetőnek látja, kegyeskedjék a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr Ő Excellenciájánál a szükséges lépéseket megtenni, s dr. Fettich Nándor m. n. múzeumi őr urat felkérni, hogy részünkre az utazáshoz, gyűjtéshez és szállításhoz szükséges iratokat, az orosz szovjet hatóságoktól szerezze be s oroszországi tartózkodásunk idejére a német Nagykövetség és német Kultúrszövetség védelmét és támogatását szerezze meg.

Budapest, 1928. január 17-én

Györffy
igazgatóőr

(Népr. Múzeum irattár 6/1928. — Gépelt tisztázat másolati példánya. Melléklete Bátky Zsigmond Hóman Bálintnak küldött kísérőlevele: „Dr. Györffy István múzeumi igazgató őr úrnak egy, török—tatár területre intézendő expedíciójának tervezetét és költségelőirányzatát van szerencsém tisztelettel beterjeszteni azzal a kéréssel, hogy azt a nagymélt. miniszter úr szóbeli meghagyása alapján Ő Excellenciájához meleg ajánlással méltóztassék felterjeszteni." — A tervezettel kapcsolatos érdemi állásfoglalást nem ismerek; az 1928. évi jelentés szerint „Györffy István kilátásba helyezett oroszországi török tanulmányútja költség hijján elmaradt" [Népr. Múz. irattár 6/1929.]).

5. Jelentés a Szatmár és Bereg megyei gyűjtőútról — 1932. december 20.

Jelentés

1932. július—szeptember havi Szatmár-Bereg megyei gyűjtőutamról. Gyűjtőutam célja Szatmár megye Szamos—Tisza közi részének és Csonka-Bereg megyének felkutatása, néprajzi tárgyak gyűjtése és fényképezése végett.

Utamat kétízben tettem meg. Először július 24—29. között Szatmár megye nevezett részét tanulmányoztam, szept. 4—20. között pedig Bereg vármegye meg nem szállott 20 községét jártam be s Kislónya, Nagylónya, Mátyus, Tiszakerecseny, Tiszaadony, Tiszavid, Barabás, Gelénes, Daróc, Vámosatya, Surány, Csaroda, Tákos, Ugornya, Gergelyi, Jánd, Gulács, Tivadar, Márok, Papi és Vásárosnamény községekben tárgyakat gyűjtöttem, főleg pedig fotografáltam. Innen ismét visszamentem Szatmár megyébe, hol Ilk, Vitka, Olcsva, Olcsvaapáti, Szamosszeg, Panyola, Kérsemjén, Nábrád, Fehérgyarmat, Tunyog, Matolcs, Penyige, Kömörő, Nagyar, Kisar községeket hasonlóképpen felkutattam, és fényképeztem. Gyűjtés és fényképezés végett a szabolcsmegyei Nagyvarsány és Gemzse községeket is felkerestem. Összesen tehát 38 községet jártam be s 32 községben mintegy 900 drb. fényképfelvételt készítettem, s 100 drb. tárgyat gyűjtöttem. — Gyűjtőutam első szakaszán július 24—29. közt egyedül dolgoztam, szeptemberi kiszállásom alkalmával a szabolcsvármegyei Józsa-Múzeum igazgatója Kiss Lajos és Lükő Gábor tanárjelölt is velem volt, mindkettő azon célból jött, hogy néprajzi tárgyak gyűjtése mellett társaságomban a néprajzi megfigyelés és gyűjtés körül tapasztalatokat szerezzen. Kiss Lajos a Józsa-múzeum részére, annak költségén vett részt a gyűjtőúton, Lükő Gábor a Néprajzi Tár részére gyűjtött és fényképezett, kiadásait a Néprajzi Tár költségére én fedeztem.

A Józsa-Múzeum igazgatójával való együttműködést felhasználtam arra is, hogy figyelmét az idáig néprajzi gyűjtés szempontjából ismeretlen Bereg és Szatmár megyékre irányítsam s az ott sürgősnek látszó teendőkre figyelmeztessem. A Józsa-Múzeum ugyanis a legutóbbi időkig néprajzi tárgyakat rendszeresen nem gyűjtött s félő volt, hogy az ország ezen szélén minden néprajzi emlék eltűnik, mielőtt valamelyik vidéki múzeum a gyűjtést elvégezné. E két határszéli megye tanulmányozása azért is fontosnak látszott, mert az ország közepétől távol esvén, ősi néprajzi sajátságokat több joggal tételezhetünk fel, mint az aránylag közelebb eső Nyírségen.

Munkám folyamán lehetőleg a gyűjtés minden ágára kiterjeszkedtem. Gyűjtőutam összesen 21 napra terjedt s ez idő alatt 38 községet jártam be, így egy faluban hosszabb időt nem tölthetvén, munkám súlypontját leginkább a fényképezésre helyeztem. A gyűjtés központja Vásárosnamény volt honnan a rövidebb őszi napokat jól kihasz-

nálandó — a távolabb lévő helyekre automobillal jártunk ki. A járművek költségeit a Józsa-Múzeummal közösen fedeztük.

A bejárt területről a Néprajzi Tárban ezideig sem tárgyak, sem fénykép felvételek nem voltak. Sajnos a gyűjtéssel már ezen az elmaradottnak látszó helyen is eléggé elkéstünk. A nagy nyomor és szegénység miatt az emberek régi tárgyaikat elhasználták. Az Amerikába járás új életformákat és szokásokat teremtett. Az ősi viseletnek, lakásberendezésének, konyhának alig van már valami hagyománya. A régi rideg disznótenyésztés, méhészet az őserdőkkel együtt a múlt század közepén eltűnt épúgy, mint a Kraszna, Szamos, Túr, Tisza szabályozásával a pákász-halász és pásztorélet. Legtöbb eredménnyel a kezdetleges építkezés tanulmányozása járt s fényképfelvételeim a rendkívül változatos melléképületek gazdag sorozatát mutatják be. Ezenkívül sikerült az itt egykor nagyon elterjedt fatornyok valamennyi, napjainkig fennmaradt példányát lefényképeznem. Ez az anyag alkalmas annak bizonyítására, hogy gótikus formájú fatornyok református vallású magyaroknál nemcsak Erdélyben, hanem az Alföldön is el voltak terjedve. A toronygerendák egykorú felírásai kétségtelenül bizonyítják, hogy a tornyok helyben készültek, s magyar mesteremberek készítették. Különösen ki kell emelnem a szép és jókarban lévő nagylónyai ref. fatornyot s a tákosi ref. talpas sövénytemplomot. Ez utóbbi a XVIII. század közepén készült és gyönyörűen festett menyezete, padjai-, szószéke-, fedélzetének kötései, fatornya a magyar népművészetnek valóságos remeke, s a templom megérdemelné, hogy műemléknek nyilváníttassék. A régi faépítkezésnek másik szép példánya a matolcsi ref. egyház náddal fedett szárazmalma, melyet több oldalról és belülről is lefényképeztem. Ez is egyike azon tárgyaknak, melyek az Alföldön a múlt század közepén minden faluban bőven találhatók voltak, de napjainkra mindenütt csaknem nyomtalanul eltűntek. Meg kell említenem, hogy az Alföldön egyebütt nem igen használt csűrök itt még sok helyen megvannak. A mezőgazdálkodás még régi hagyományokat őriz. A sarlóval való aratás elég gyakori, de már lóval régóta nem nyomtatnak.

A házak tűzhelyei nagyon megváltoztak. A takaréktűzhely a házak belsejét nagyon átalakította. A főzés áttevődött télen a lakószobába s a konyha raktárféle helyiséggé lett. Gyakori az udvaron lévő nyári konyha is. A gömbölyű sütőkemence is többnyire az udvaron van. A gyümölcstermelés jelentős foglalkozása ma is a népnek. A Tisza — Szamos mentén 100 holdnál is nagyobb szilvások is vannak, melynek termését lekvárnak főzik ki és megaszalják. Az aszalás [sic! — nyilván a lekvárfőzés] földbe ásott katlanok felett levő üstökben történik s kézzel hajtható szerkezet kavarja a fővő szilvát. A szilvaaszalók kemencéi nem bögrések, mint a nagybánya-vidéki kemencék. Cserépedényeket nem igen használnak. Teknőféléik elég változatosak.

A pásztorok mai nemzedéke már nem farag, régebben szép karcolt szarumunkát különösen tülköket készítettek. A pásztorok viselete ősi, talán az ország legjobban megmaradt pásztorviseletének mondható. Még mai [sic!] is általánosan telekes bocskorban, bő ujjú ingben, bőgatyában, nagyszélű kalapban járnak. A földműves lakosság viselete nem sok figyelmet érdemel, legfeljebb a fehérnemű hagyományos. A fonás szövés még igen elterjedt. Szerszámaik között újat nem találtam. A szöszdörzsölő szerszám általánosan elterjedt és nemcsak emberi erővel, hanem lóval is forgatják. A vászonszövés egyik főhelye ma is Panyola, melyet már a XVII. század közepén is említ egy oklevél, mint olyan helyet, ahol fejtővel szőtt lepedőket készítenek. Ma is szőnek mintás vásznat, bár nem hagyományos mintákkal. A vásznat mintegy 40 év óta hímezik is. A hímzés fejlődésben van, de mintáik rosszak.

Gyékény és vesszőfonásban ma is nagy mesterek. A kézikosártól kezdve a góréig minden nagyobb edény vesszőből készül. Régen fatörzsből vájt köpüféle edényeik is voltak, ma már ezek ritkaságok (kútkáva, méhkaptár stb.). Bár jeles faragók voltak, ornamentális emlékeik nincsenek. Inkább nagy faragásban jeleskedtek. Díszes sorompós kapukat ma is elég gyakran lehet látni. Alaposabb kutatás még sok értékes eredményeket tárhatna fel. Azt hiszem, hogy a szellemi hagyományok terén is sikerrel járna a gyűjtés.

Gyűjtőutam költségeire 600.— P-t vettem föl, ebből a magam személyére 21 napra, Lükő Gábor személyére 14 napra, összesen 35 napra 350.— P.-t költöttem. Fényképező anyagra 114.77 P.-t, fényképek előhívására 7.80 P.-t Tárgyakra 127.43 P.-t adtam ki. A Néprajzi Tár részére gyűjtött 100 drb. tárgyat 131739—131838 leltári szám alatt leltároztam be. A fényképeket pedig F.67129—67131, illetőleg F.68137—F.68196. lt. sz. alatt.

Budapest, 1932. december 20.

dr. Györffy István
igazgatóőr

(Népr. Múz. irattár 80/1932. — Géppel írt tisztázat másolati példánya; rávezetve BÁTKY megjegyzése: [a „35 napra 350,— P-t költöttem" után 1. jegyzet:] „Ebben minden kiadás

(vasúti költség, autóköltség) bennfoglaltatik", [a „fényképek előhívására 7.80 P.-t" után 2. jegyzet:] „L. a mellékelt nyugtákat.", és „Tudomásul vettem Bátky ig." — Mellékletek: Busch Optika és Foto cég számlája filmvásárlásról és Lusztig Ferenc vásárosnaményi fényképész jegyzéke filmhívásról.)

István Györffy

FIVE RESEARCH PROJECTS AND REPORTS

(edited by Miklós Szilágyi)

(Abstract)

István Györffy, during his employment at the Ethnographical Museum was obliged to make reports on his research expeditions and to hand in detailed plans of bigger field trips to raise funds for them. The five documents edited by Miklós Szilágyi throw light on Györffy's scholarly methods and on his personality as a researcher.

In 1909 Györffy took a two months field trip to his native region Nagykunság, which is situated on the Hungarian Plain. The project and the report *(items 1 and 2)* give account of the cultural situation of the area, of the rapid spread of bourgeois lifeways, and relate on Györffy's collecting activities. He acquired for the Museum a remarkable collection of 419 objects.

In 1918 the Ministry of Defense detailed Györffy (then in military service) to a Hungarian scientific expedition into northern Anatolia. The research had been interrupted by the end of the war *(item 3)*.

In 1928 Györffy was planning a six months expedition to Turkish and Tartar peoples of the Soviet Union, for the ethnographic study of nomadic and semi-nomadic lifestyles *(item 4)*. This project had not been realised.

The last report was written in 1932 when Györffy visited 38 villages in North-East Hungary. He surveyed the still existing remainders of the archaic material culture, collected objects for the Museum and defined research objectives for the future.

Kiss István

Visszaemlékezés a Táj- és Népkutató Központ kiállítására

Bevezetés

A Táj- és Népkutató Központ 1938. nov. 22. és dec. 9-e között a Károlyi palota néhány terének falain részben ténymegállapításokkal, részben pedig megoldási javaslatokkal mutatott rá az akkori magyar társadalom sorskérdéseire: a feudális nagybirtokrendszer és az ingó tőke reformjának szükségességére, a jelentősebb települések városias szintjének alacsony voltára, a közigazgatás szervezeti reformjának elkerülhetetlenségére stb.

Erről a Kovács Imre szerint „forradalmi tett"-nek minősülő kiállításról (116: 128) inkább személyes emlékek és az ezek alapján levonható következtetések közlésével, mintsem a tárgyát teljesen kimerítő forráskutatásból származó eredmények összefoglalásával kívánok tanúságot tenni. Ennek alátámasztására, illetve kiegészítésére azonban természetszerűleg egykorú dokumentumokat is figyelembe vettem.[1]

[1] A felhasznált dokumentumok, kiadványok, a napi sajtóban és folyóiratokban megjelent cikkek jegyzékét tanulmányom végén közlöm, sorszámokkal ellátva. Adataikra ezekkel a sorszámokkal hivatkozom a szövegben. A nagybetűkkel jelzett szakaszok számomra különböző archívumokban hozzáférhetővé vált újságkivágásokra, dokumentumokra utalnak. Az egyes sorszámokon belül az elrendezés az időrendet követi. Ez alkalommal szeretném megköszönni Lackó Miklós segítségét egyes források megszerzésében. Cikkem kéziratát elolvasta Benda Kálmán, Fél Edit, Hofer Tamás, Lackó Miklós, Lovász János és Szaniszló József. Megköszönöm szíves megjegyzéseiket és javaslataikat.

Elöljáróban — mintegy háttérként — lássuk azt az időszakot, amelyben az akkori nagy hullámverések egyik tajtékjaként jelent meg a kiállítás.

Európában még fellendülőben volt a fasizmus térhódítása. Vége felé közeledett a spanyol polgárháború. Magyarországon már lezajlottak az első falukutató perek és megalakult a Márciusi Front. Az Anschluss után a hitleri birodalom közvetlenül határos lett Magyarországgal. Megkötötték a müncheni egyezményt. Az ország népessége vagy legalábbis annak egy része a trianoni béke revíziójának a lázában égett. A megoldatlan problémák miatt pedig nemcsak a szélsőséges, hanem a centrista fiatal értelmiség nagy részében is egyre növekvően vetődött fel annak a gondolata, hogy a külső revízió mellett — mintegy belső revízióként — mélyreható szociális reformokra is szükség lenne a nagybirtok és a nagytőke összefonódásából eredő, feudalkapitalista rendszer felszámolásával. Mellékesen jegyzem meg, hogy 1938 nyarán jelent meg Romániában a GUSTI professzor által kezdeményezett falukutatás kormányszintre való emeléseként az érettségizett fiatalságot falumunkára kötelező törvény. (1)

Nagyjából ez volt az a háttér, amelyben a Táj- és Népkutató Központ kiállítása két egymással laza kapcsolatban álló eseménysor összefonódásának eredményeként úgy jött létre, ahogy létrejött. Ha ez a két eseménysor másként alakul, mint ahogy alakult, a Táj- és Népkutató Központ feltehetően nem lett volna olyan kérészéletű, mint amilyen lett, és ha rendez is kiállítást, azt másként rendezi meg, és így az más következményekkel járt volna, mint amilyennel ténylegesen járt.

E két eseménysor egyike a Táj- és Népkutató Központ létrejötte és rövid ideig tartó működése, másik a Táj- és Népkutató Központnál is rövidebb életű ún. „névtelen magyar" mozgalom volt.

Tanúságtételem központjában ennek a két eseménysorozatnak a találkozása áll. A korabeli megnyilatkozásokban hellyel-közzel történt ugyan rájuk némi utalás, (106: 4—5) de a kettő közötti szoros kapcsolat jobbára figyelmen kívül maradt.

A két eseménysor közül a lényegesebb kétségkívül a Táj- és Népkutató Központ létrejötte volt. Az okok és összefüggések egymásba fonódó láncolatában — már csak a kiállítást lehetővé tevő keretként is — kétségkívül ez volt az alapok. A „névtelen magyar" inkább a kiváltó ok szerepét játszotta.

A Táj- és Népkutató Központ

A Táj- és Népkutató Központ három professzor „egymástól függetlenül, évekkel ezelőtt megkezdett kutatásaiból nőtt ki, akik a c é l b a n találkoztak és az egymást kiegészítő munkára e g y e s ü l t e k". TELEKI Pál „a nemzetet alkotó emberek természeti környezetével, a földdel", GYÖRFFY István a „nemzet egész testével", míg MAGYARY Zoltán „az államnak a nemzeti feladatok megoldásában betöltött szerepével, a közigazgatással" foglalkozott korábbi kutatásaiban. „Vizsgálódásaikban mindig a m a g y a r probléma egészét tartották szem előtt, mindig a konkrét adottságokból indultak ki." Ezért juthattak el, bár különböző irányokból indultak, a közös nagy témához: „*a magyar jövő lehetőségeinek és a magyar adottságokkal való legjobb alakításának tudományos tárgyilagossággal való vizsgálatához.*" (7: 3) A hármójuk közti együttműködést — függetlenül a TELEKI és GYÖRFFY között már korábban is megvolt kapcsolatoktól — MAGYARY kezdeményezte. MAGYARY ui. saját széles körű — ti. a közigazgatás egészét, annak alapjait és kapcsolatait vizsgáló — kutatásai során mindig a tárgy legjobb ismerőitől kért felvilágosítást, illetőleg a munkájába bekapcsolható fiatal szakembereket. Így kapta meg — még racionalizálási kormánybiztos korában — TELEKI Páltól a közigazgatás területi alapjainak vizsgálatához HANTOS Gyulát, a közreműködésemmel lefolytatott tatai járási vizsgálatokhoz TELEKI Páltól és GYÖRFFY Istvántól ELEK Pétert, GUNDA Bélát és FÉL Editet. Másoktól pedig ugyanennek a munkának a keretében az egészségügyi helyzet vizsgálatára NYÁRI Andrást, a bányásznépesség tanulmányozására HILSCHER Rezsőt, a térség történetének megírására KRING Miklóst, vagy egyéb tekintetekben Tata művészettörténeti vonatkozásainak vizsgálatára RÉVHELYI Elemért, illetőleg később a közigazgatás-történet egyes részleteinek feltárására EMBER Győzőt. (65: 102)

A három professzor közötti együttműködés eleinte abban nyilvánult meg, hogy egymás munkáit figyelemmel kísérték, mégpedig nemcsak intézeteikben, hanem kint a terepen is. TELEKI ugyan ebben kevésbé vett részt, bár egy alkalommal néhány tanítványával együtt ő is ellátogatott a tatai munka műhelyébe, hogy ábrázolástechnikai okokból megnézze a készülő kartogramokat és diagramokat. (65: 101—102., 106: 2., 114: 3)

Az együttműködés sajátos megnyilvánulásaként viszont TELEKI kezdeményezte elsősorban hármójuk munkatársaiból és tanítványaiból az 1938. év nyarán működő fő-

iskolai munkatáborok szellemi foglalkoztatására hivatott előadói együttes kialakítását. (114: 4) Ugyancsak ő kezdeményezte a Táj- és Népkutató Központ létrehívását is. Tanítványainak egy részén keresztül — az ún. kemsei felvétel kapcsán — már korábban is volt kapcsolata a falukutatással. (47, 65: 101, 110, 114: 8, 115: 439) Feltehetően ezt akarta kiszélesíteni az egyetemi hallgatók széles körű bevonásával és hármójuk együttműködésének szorosabbá tételével. Magát a gondolatot TELEKI 1938 szeptemberében közölte az őt, mint minisztert üdvözlő, Pázmány Péter Tudományegyetem tanácsával, (106: 2) majd a főiskolai ifjúság részére rendezendő tanfolyamokról körlevelet intézett több egyetemi tanárhoz. (106: 4) Október 11-én pedig már több lap ad hírt kellő méltatással gróf TELEKI Pál kultuszminiszternek a „falukutatás", illetőleg a „magyar táj- és népkutatás" megszervezésével kapcsolatos terveiről, utalva a tanfolyami képzésre, valamint a GYÖRFFY vezette tiszántúli és a MAGYARY vezette tatai kutatásokhoz való helyszíni kapcsolódásokra (2—5). Volt ugyan olyan lapvélemény is, amely szerint ilyen munka csak „totális államban" képzelhető el. (6)

Ilyen előzmények után jelent meg 1938. október 19-én a Táj- és Népkutató Központ ideiglenes szervezeti szabályzatáról szóló október 17-én kiadott VKM rendelet (55—56). A központot vezető hármas bizottság elnöke gróf TELEKI Pál, ügyvezető alelnöke GYÖRFFY István, központi vezetője pedig MAGYARY Zoltán lett. (106: 2) A központ égisze alatt megindult a felhívásra jelentkezett egyetemi hallgatók elég laza keretekben folyó képzése. Emlékezetem szerint heti egy-egy, jobbára a munkatábori előadók által tartott előadással. (106: 4) A hallgatók néhány csoportjának egy-egy egész napos autóbuszkiránduláson keresztül a tatai járást is megmutattuk. (114: 9) Nem tartom kizártnak, hogy ilyen csoportokat a tiszántúli területre is levittek, mivel azonban azok szervezésében és vezetésében nem vettem részt, ilyenekről nincs határozott tudomásom.

A központ ettől eltekintve számottevő tevékenységet nem folytatott. Az elnök (TELEKI Pál) — MAGYARY vonatkozó közlése szerint — a hármas bizottságot egyszer sem hívta össze, annak tagjaival külön-külön érintkezett és folytatott megbeszélést. (106: 12)

A központtal kapcsolatos elképzeléseiről egyébként GYÖRFFY is nyilatkozott. A három professzor együttműködésére utalva jelentette ki, hogy „most érkezett el annak az ideje, hogy a sok-irányú kezdeményezést az új intézet keretében összefoglalják". A maga részéről a néprajz szerepét abban látja, hogy a sok idegen elemet magában foglaló középosztályban a magyar hagyományok kiterjesztésével „lélekben eggyé legyünk". (8)

A névtelen magyar

A másik eseménysorra vonatkozóan idézem egy annak idején ELEK Péter és általam készített tervezet első mondatát: „Az a körülmény, hogy a külső revízió megvalósulása előtt az egész ország közvéleményének a belső revízió utáni óhaját kihasználva egyes szélsőséges és programjukat végig nem gondolt frakciók a nemzet egységének megbontása árán kívántak hatalomra jutni, úgyszólván az utolsó pillanatban a Fiatal Magyarország Mozgalom égisze alatt forradalmi megmozdulásra bírta az ifjúságot." (107: 1)

Ez a szélsőjobboldali törekvések okozta hangulatok lecsillapítására irányuló forradalmi megmozdulás a „névtelen magyar" néven ismert mozgalom úgyszólván csak pillanatokra való felvillanása volt. (98)

TELEKI saját politikai hátterének a biztosítására hívta létre — KOVÁCS Imre szavaival élve — „a cserkész férfiak pártjaként a Fiatal Magyarság Szövetséget" (47), amelyről akkortájt csak annyit tudtam, hogy a számos ifjúsági mozgolódás között az is létezik. Jómagam, akkoriban a *Magyar Kultúra* c. folyóirat szerkesztője, a Nyisztor Zoltán által vezetett ún. „Szociális Front"-tal tartottam kapcsolatot, amely inkább kávéházi asztaltársasághoz, mint egy rendszeres politikai tevékenységet folytató mozgalomhoz hasonlított. Olykor-olykor ugyan a *Magyar Kultúrá*ban megjelent egyes cikkek különlenyomatai a Szociális Front kiadványaként is megjelentek, a Front pedig, mint a jezsuiták folyóiratának egyik képződménye, egyfajta kapcsolatban állott az akkor kiterebélyesedő KALOT-tal és a főként Budapesten és környékén működő Egyházközségi Munkás Szakosztályokkal, az EMSZÓ-val.

A Front egyes tagjai péntek esténként ültek össze a Múzeum kávéház kártyaszobájában egy kis beszélgetésre és kártyázásra. Az egyik ilyen este — 1938. okt. 14-én — Nyisztor azzal fogadott bennünket, hogy „ma nem kártyázunk, mert a Fiatal Magyarság Szövetség összehívta a centrista jellegű ifjúsági mozgalmakat, hogy csináljunk valamit, mert egyes szélsőségesek nagyon mozgolódnak".[2]

[2] Erre a mozgolódásra a rendelkezésre álló dokumentumokban is történik hellyelközzel némi utalás (65: 100, 106: 4, 114: 9—10).

Az Országos Kaszinó (jelenleg a Szovjet Kultúra Háza) szuterénjében már elég sokan voltak. TELEKI első tanszéki munkatársa Fodor Ferenc, mint elnök kérte fel Faragó Edét a 100-as öregcserkészcsapat parancsnokát előadásának megtartására. A szokványos szólamokkal teli előadás után Fodor azzal a kijelentéssel, hogy „jaj de jó, hogy ennyien összejöttünk, jöjjünk össze egy hét múlva is" be akarta rekeszteni az ülést. Ekkor a terem közepén ülve hangosan megjegyeztem, amihez a körülöttem ülők is csatlakoztak, hogy „nem azért jöttünk ide, hogy előadásokat hallgassunk, hanem hogy valamit csináljunk". Ennek eredményeként a különböző csoportok jelen volt képviselői bevonultak egy üvegfallal elkerített kisebb teremrészbe azon törni a fejüket, hogy most már mit is csináljanak. Jómagam az üvegfal ajtajában állva egyaránt figyelemmel kísértem ezek tanácskozását, valamint a terem nagyobb részében maradt elég népes tábort. Innen kiáltottam oda a tanácskozóknak: ne azon vitatkozzanak, hogy kinek a nevében beszéljenek, mert a „neves magyaroknak már úgy sem hisz senki", hanem szóljanak inkább az „ismeretlen magyar nevében". Az ötlet elfogadásra került és FODOR vezetésével megalakult egy küldöttség, hogy felmenjen az akkor ülésező kormányhoz a Sándor palotába Egy ideig tétováztam, hogy mint az ötlet felvetője csatlakozzam-e a küldöttséghez. Végül is az eredményre várakozók elég népes táborával maradtam és elkezdtem egy, az ismeretlen magyar nevében közzéteendő kiáltványfélét szövegezni.[3]

A kb. másfél óra múlva visszatérő küldöttség közölte, hogy a kormány elfogadta a felvetést, bár az „ismeretlen magyar" helyett jobbnak tartanák a „*névtelen magyar*" kifejezést és egyben felkérték az együttest, hogy vállalja

— szombat és vasárnap közti éjjel Budapesten és környékén néhány ezer plakát kiragasztását, illetőleg

— egy vasárnap délelőtt tartandó népgyűlésre 10—12 000 fő mozgósítását.

A tervezetem részbeni figyelembevételével megszövegezett kiáltványt tartalmazó plakátok kiragasztását — emlékezetem szerint — Ringelhann János vezetése alatt főként a pesti Szent Imre Kollégium fiataljai, a nagygyűlés tömegbázisának összehozását pedig Nyisztor Zoltán vállalta. A jelenlévők most már, mint a „Névtelen Magyar Mozgalom" vezetősége azzal oszlottak szét, hogy a további teendőket másnap, szombat este beszélik meg. (114: 10—12)

Másnap, okt. 15-én szombat délelőtt Nyisztor Zoltán és jómagam több órán át igyekeztünk meggyőzni P. Varga Lászlót, az EMSZO szellemi irányítóját a tagság mozgósítására. Hosszas tépelődés után vállalta. Szavát állta is, mert az EMSZO tagsága vállalva a szélsőségesek egyes csoportjaival való esetleges összetűzést is, vasárnap délelőtt kint is volt az utcán. (114: 11—12)

Ugyanaznap délután pedig ELEK Péterrel, TELEKInek a tatai munkára beosztott, a mezőgazdaság földrajzi kapcsolataival foglalkozó tanítványával — azon töprengtünk, hogy a plakátok kiragasztása és a vasárnapi népgyűlés után az akciót mivel lenne célszerű folytatni. Végezetül az a meggyőződés alakult ki bennünk, hogy megfelelő propagandával alátámasztva a *Névtelen Magyar* nevében konkrét leveleket kellene írni:

— egyfelől az 500 kat. holdat meghaladó szántóval bíró földbirtokosokhoz, hogy birtokaik meghatározott részét adják bérbe, meghatározott falvak arra rászoruló parasztjainak,

— másfelől a jelentősebb jövedelemmel rendelkező nagytőkésekhez, hogy évi jövedelmük egy meghatározott hányadával járuljanak hozzá a földbérlők felszereléssel való ellátásához,

— végül a különböző ifjúsági mozgalmak vezetőihez pedig azzal, hogy egy — a legteljesebb nyilvánosság előtt tartandó — értekezleten próbálják összehozni azokat a konkrét javaslatokat, amelyekkel a belső revízió feladatai megoldhatók lennének. Ezen az értekezleten a Névtelen Magyart egy mindvégig inkognitóban maradó kis létszámú csoport képviselte volna. (114: 13)[4]

[3] Közbevetőleg jegyzem meg, hogy az ismeretlen magyar gondolatának ilyetén felhasználása már régebben is foglalkoztatott, de úgy látszik, hogy a sors úgy akarta, hogy az ekkor és így vetődjék fel.

[4] Mai szemmel nézve ez a felvetés kétségkívül naivnak és utópisztikusnak tűnik. ELEK Péterrel együtt azonban fanatikusan hittünk benne és úgy véltük, hogy az akkori közhangulatban egyfajta politikai-társadalmi akcióként mindezt meg lehetne csinálni. Ezt a következőkkel tudom némileg alátámasztani. A tatai vizsgálatok eredményeit tartalmazó *A Közigazgatás és az emberek* c. kiadvány egy példányát 1939 végén átadtam Imrédy Bélának. Beszélgetésünk során a „Névtelen magyar" sztorijával kapcsolatban ez az elképzelés is szóba került. Ezt hallva Imrédy nagyot ütött a fejére mondván: „Miért

A szombat esti ülésen — amikor elrendezték a másnapi nagygyűlést — ELEK Péterrel együtt előterjesztettük a fenti javaslatot. Egyben közöltük, hogy a magunk részéről két hét múlva készen állunk a levelek konkrét tartalommal való megtöltésére. A mozgalom vezetői — élükön TELEKI Pál közvetlen tanszéki és cserkész munkatársaival — *javaslatunkat elfogadták.* (114: 13)

Szombatról vasárnapra virradó éjjel megtörtént a plakátok kiragasztása. Másnap, okt. 16-án vasárnap délelőtt pedig a Szabadság téri Országzászlónál tartott nagygyűlésen — egyéb megnyilatkozások mellett — megtörtént a „Névtelen magyar" zászlóbontása is.

A nagygyűlést követő vasárnap délután és hétfőre virradóra éjszaka alatt állítottuk össze ELEK Péterrel együtt a már említett tervezetet, amelyben a fentebb már idézettek után kifejtettük, hogy ez a „nagy lelkesedéssel és jószándékkal telt mozgalom komoly eredményt csak akkor érhet el, ha a külpolitikai feszültség csökkenése után, amikor kb. 10—15 nap múlva mód és lehetőség kínálkozik hazánk belső ügyei felé való fordulásra, kész, konkrét és kellően végiggondolt reformtervezettel áll elő és ezzel segédkezet nyújt a m. kir. kormánynak a belső megújulás valóra váltására".

Egyben kértük, hogy

— egyes, a tervezetben részletesen felsorolt, munkálatokat a Magyar Közigazgatástudományi Intézetben elvégezhessük,

— bizonyos adatokat és tájékoztatást kaphassunk a kormány gazdasági tanácsadóitól és

— a munkálatok — megfelelő munkamegosztással foglalkoztatott külső erők bevonásával való elvégeztetésére kapjunk némi anyagi fedezetet. (107: 1—2.)

A tervezetben egyébként konkrétan ismertettük, hogy az egyes témák kidolgozásának mi a célja, az értelme és azt mely forrásokból, milyen módszerekkel kívánjuk a rendelkezésre álló rövid idő alatt elvégezni. A tulajdonképpeni célra, ti. a levelek konkrét adatokkal való alátámasztására ebben a tervezetben azonban nem utaltunk. A tervezet MAGYARY útján került TELEKIhez, aki megtette a kért intézkedéseket. Megjegyzem, hogy MAGYARY ettől a közvetítéstől eltekintve a mozgalmi eseményekben nem vett részt, mert az tőle függetlenül alakult. A munkálataink elvégzését azonban a maga részéről is lehetővé tette. (106: 4—5., 107, 114: 14)

A magunk részéről lázas munkában eltelt két hét alatt a sajtó elég behatóan foglalkozott részint híranyagként

— a Névtelen Magyar felhívásával (70—71)

— okt. 16-i zászlóbontásával (72—79)

— a mozgalomhoz való csatlakozásokkal (80—85)

— az EMSZÓ-val és a KALOT-tal tartott okt. 25-i nagygyűlésével (86—93),

részint pedig vezércikkekben és glosszákban a mozgalom méltatásával (94—105).

A kormánylapok természetesen örömmel, a polgári baloldal egyes orgánumai némileg túlzott lelkesedéssel üdvözölték a „Névtelen Magyar" mozgalmát, míg a szélsőjobboldal egyáltalában nem titkolt ellenszenvvel fogadta (98), a Népszava pedig kevésbé jelentős eseményként kezelte azt. (77, 104)

A rádió külön „Névtelen Magyar" rovatot nyitott, amelyben BENDA Kálmán, KOSÁRY Domokos és mások által történelmünk nagyjainak megnyilatkozásaiból gyűjtött idézeteket olvastak fel. S feltehetően most már a kormány propagandagépezete által megindított kampányban több plakát „olvasd hazaáruló" stb. szólamokkal próbálta egységre szólítani a közvéleményt.

Az említett két üléstől és egy később ismertetendő utórezgéstől eltekintve azonban a Névtelen Magyar egyéb megnyilatkozásáról nem tudok.

A váltott műszakokban éjjel-nappal dolgozó egyetemi hallgatók közreműködésével — miközben ELEK Pétert és engem senki sem váltott fel és csak lopva aludtunk egy-két órácskát — elkészült anyag megadta a lehetőséget a levelek elküldésére. De amikor ezt a tényt az általunk megadott határidőn belül a Névtelen Magyar vezetőségének egy szombat esti ülésén közöltük, annak a TELEKI Pálhoz közel álló tagjai kijelentették, hogy „arra már nincs szükség". (106: 5)[5] Közben ugyanis az október közepén megriadt és fűhöz-

nem tudtam én ezt egy évvel ezelőtt". Néki mint miniszterelnöknek talán lett volna némi lehetősége a gondolat politikai kiaknázására. (114: 15—16)

[5] ELEK Péterrel együtt ugyanis elkövettük azt a hibát, hogy mivel minden időnket igénybe vette a vállalt feladat teljesítése, nem gondoskodtunk, bár lehet, hogy egyébként sem gondoskodhattunk volna arról, hogy javaslatunk 1938. okt. 15-i jóváhagyása ne csak puszta ígéret maradjon, hanem valóra is váljon, amint Imrédy idézett szavaiból kitűnően esetleg valóra is válhatott volna.

fához és így a „Névtelen Magyar"-hoz is kapkodó beati possidentes, vagyis az akkori feudálkapitalista rendszer urai a tényleges vagy vélt veszély elmúltával sürgősen magukhoz tértek, amint ezt Imrédy Bélával együtt az említett beszélgetés során egyetértőleg megállapítottuk, és amint erre a Népszava egy később ismertetendő cikkében bizonyos mértékig utalt is. (32, 36a, 106: 5., 114: 16)

A fenti rezolúció hallatára néhányadmagammal, ha jól emlékszem BENDA Kálmánnal, ELEK Péterrel, KOVÁCS Imrével, KOVÁCS Péterrel, esetleg még másokkal otthagytuk a Névtelen Magyar Mozgalom vezetőségét (amely nem tudom, hogy többet egyáltalában ülésezett-e) és a Kecskeméti söröző egyik boxában — már csak azért sem lehettünk 6—7 főnél többen — arról kezdtünk tanakodni, hogy mit is csináljunk a két hét alatt megfeszített munkával összehozott anyaggal, ha már ezt az eredeti célra nem használhatjuk. Ekkor merült fel bennem az anyag köztudomásul adására irányuló utolsó kétségbeesett kísérletként a gondolat, amit a többiek el is fogadtak:

„Kiállítjuk a Károlyi Palotában." (114: 17)

Ez volt a háttere GYÖRFFY István ama GUNDA Bélához írott közlésének, amely szerint „Az ifjú magyarok élen ELEK Péterrel és KISS Pistával politikát vittek bele..." ti. a kiállításba. (115: 439)

A kiállítás létrejötte, megnyitása és bezárása

A körülmények összejátszása következtében ez a gondolat viszont valóra vált. Ezt az tette lehetővé, hogy időközben — amit ezt MAGYARY is írja — a „Táj- és Népkutató Központtal kapcsolatban olyan téves felfogások láttak napvilágot, mintha a falukutatás munkája csak a Táj- és Népkutató Központ megalakulásával indult volna meg, holott az a valóságban csak a három professzor által vezetett évekre terjedő munkának összefogása és továbbfejlesztése akart lenni". Ennek a felfogásnak az ellensúlyozására és egyben a tanfolyam hallgatói előtti demonstrációra a korábbi munkálatokból, valamint a Névtelen Magyar Mozgalommal kapcsolatban „végrehajtott program eredményeként összegyűjtött értékes és tanulságos anyag felhasználásával" „oly tekintélyes kiállítási anyag volt rendezhető, amelyről nyilvánvaló volt, hogy anyaga nem készülhetett a központnak egy hónap előtt történő felállítása óta. *Így született meg a kiállítás gondolata* (kiemelés MAGYARYtól), amelyhez TELEKI és GYÖRFFY is egyaránt hozzájárult." (65: 103., 106: 5—6., 114: 17)

Mivel a kiállításra került anyag készen állott, annak a falakra való viteléhez nem sok időre volt szükség, és így 1938. nov. 21-én TELEKI Pál már meg is nyithatta a kiállítást. (106: 6)

A kiállítás megnyitásáról és annak anyagáról a korabeli sajtó írásban és képben (9c—11f) terjedelmesen számolt be. Pártállás, illetőleg a szerzők egyéni felfogását tükröző módon csak hírt adva arról (57—58) vagy a szerzők felfogásának megfelelően emelve ki a kiállított anyag és a megnyitón elhangzó beszédek egyes elemeit. Volt, aki a falukutatók megállapításainak tudományos igazolását látta benne. (9a, c) Mások a falukutatók diagnózisaival szemben a kiállításnak a terápiára is utaló voltára utaltak. (9b) Egyesek arról írtak, hogy a kiállított térképek, grafikonok pontosan és tárgyilagosan tükrözik (10a), illetőleg meggyőző erővel támasztják alá a nagy gazdasági, társadalmi és kulturális reformok szükségességét (10b, 11a), mert ha nyersen és őszintén is, a magyar élet legégetőbb, legaktuálisabb problémáival foglalkoznak. (11d—f, 12, 58) Egyes időszaki és vidéki lapok pedig később (18), illetőleg a kiállítás bezárása után számoltak be ennek anyagáról. (22—23)

A megnyitás után a kiállítás iránt egyre fokozódó érdeklődés nyilvánult meg, mégpedig nemcsak egyéni, hanem csoportos látogatásokkal is. Így a felvidéki és csonkaországi fiatal értelmiségiek találkozója (13—17), a vármegyei szociális tanácsadók látogatása (20). A sajtó az ezekről adott beszámolókon kívül egyébként is foglalkozott a kiállítással. Részint MAGYARY Zoltán nyilatkozatának közlésével (19), részint a kormánypárt disszidenseinek akkortájt történő kiválásával kapcsolatban (17, 114: 22) hívta fel a figyelmet a magyar sors problémáira, melyről a kiállítás falai beszélnek. (21) A nagy érdeklődésre való tekintettel a kiállítás katalógusait az első ötezer példány elfogyása után újabb ötezer példányban kellett kinyomtatni. (7/I—II) Ezen túlmenően pedig felmerült a kiállítás nyitvatartásának az eredetileg tervezett dec. 8-a helyett dec. 15-ig való meghosszabbítása, amihez TELEKI Pál dec. 5-én hozzájárult. (65: 107., 106: 7)

Időközben azonban valami történhetett — aminek kibogozására még később visszatérek —, mert TELEKI *dec. 6-án* közölte MAGYARYval, hogy nála járt ELEK Péter, akinek megmondta, hogy teljesen szakít vele, és hogy súlyos kifogásai vannak a kiállítással szemben, amiért MAGYARYt is felelősnek tartja. Látva TELEKI magatartásának a korább-

bival szembeni hirtelen megváltozását, MAGYARY a Táj- és Népkutató Központban végzett tisztségéről dec. 7-én lemondott, amit TELEKI el is fogadott. MAGYARYnak arra a kérdésére azonban, hogy a folyamatban levő ügyeket kinek adja át, azt felelte, hogy senkinek, mert a Központot megszünteti és egyben a kiállítás nyitvatartásának határidejét dec. 15-e helyett 10-re módosította.

Ugyancsak dec. 7-én este TELEKI két professzortársa és a kiállítás anyagát összeállító munkatársak jelenlétében a termeken végigmenve — sajátos tárlatvezetésként — kb. ötnegyed órán keresztül fejtette ki nézeteit a kiállításról. „Csak ő beszélt. Senki közbe nem szólt. (47, 106: 7—8) Nem mindent kifogásolt és nem mindent egyaránt kifogásolt." Egyes, a parlamentben is megismételt megjegyzéseivel később külön foglalkozom. Ugyancsak külön foglalkozom azokkal a motivációit egyébként többé-kevésbé megmagyarázó kijelentéseivel, amelyekre a parlamenti beszédében — magától értetődően — nem tért ki. Itt csak arra utalok, hogy szerinte „a kiállítás futott a közönség után, sok teret adott az aktuális kérdéseknek". (106: 8) Továbbá még arra, hogy amikor az „Ingó Tőke Urai" táblánál kifogásolta, hogy a vállalatok nagyságrendje nem tűnik ki, mert mindegyik azonos nagyságú idommal van feltüntetve, én arra az értékskálára mutattam, amelyből kitűnt azok rendkívül széles körű nagyságrendi tagozódása. Ezt a gesztust magyarázta úgy később KOVÁCS Imre, hogy „KISS István védőleg terjesztette ki karjait a grafikonok előtt." (47. vö. 65: 105)[6]

„Tárlatvezetése" után TELEKI görnyedten, lassú léptekkel hagyta el a kiállítás termeit. GYÖRFFY István — némi habozás után — sietve követte. Mi a visszamaradottak pedig eléggé megrökönyödve, szótlanul néztünk egymásra. Talán ekkor — esetleg az ezt követő napokban — jegyezte meg MAGYARY Zoltán: „Mindig tudtam, hogy a grófokkal nincs mit kezdeni. Azt hittem TELEKI Pál kivétel. Tévedtem." (114: 23—24)

TELEKI a Táj- és Népkutató Központ ideiglenes szervezeti szabályzatát dec. 9-én hatálytalanította és egyben a kiállítást — a dec. 10-i határidő módosításával — ugyanezen a napon bezáratta. (25—28, 59—61) Csak kuriózumként jegyzem meg, hogy dec. 7-én tették közzé a lapok a Budapesti Vitézi Szék társadalmi bizottságának a felhívását, hogy a vitézi városokat csoportosan tekintsék meg a kiállítást, (24) aminek azok egyrésze dec. 8-án eleget is tett. (108: dec. 8.)

A kiállítás lebontását azonban csak egy-két nappal később kezdhettük meg, mert még utolsó látogatóként fogadni kellett Keresztes-Fischer Ferenc belügyminisztert, akit MAGYARY Zoltán — asszisztálásommal — személyesen vezetett végig kb. egy órán át ismertetve a kiállítás anyagát. A miniszter megköszönve az ismertetést — minden érdemi megjegyzés nélkül távozott. (114: 26)

A kiállítás anyaga

A kiállítás anyagát az ábrák sorrendjét követve bemutatni nem tudom. A róluk készült színes diafelvételek a háborús események forgatagában — de az én gondatlanságom és mulasztásom következtében — sajnos minden valószínűség szerint végleg elvesztek, ha ugyan nem lappanganak valahol, előttem ismeretlen helyen. Így részben saját emlékeimre és egyéb más forrásokra (7/I—II, 106) ezek között is a kiállításról készített fotóalbumra (109) támaszkodva próbálom felidézni annak anyagát.

Amint erre már a kiállítás létrejötte kapcsán utaltam, a kiállítás a „Névtelen Magyar Mozgalom" célkitűzéseivel kapcsolatos anyag kivételével korábbi különböző célzatú kutatások eredményeit mutatta be. Mivel magát az anyagot termek szerint próbálom bemutatni, ezekre a munkálatokra az alábbi jelzésekkel utalok:

— „Nm" jelzéssel a Névtelen Magyar Mozgalom célkitűzéseinek az alátámasztására, részben korábbi vizsgálatok figyelembevételével készült táblázatokra és ábrákra.

— „Ti" jelzéssel a TELEKI Pál által vezetett Egyetemi Földrajzi Intézetben készült elsősorban mezőgazdasági földrajzi kutatások eredményeire.

— „Ái" jelzéssel az ugyancsak TELEKI Pál által vezetett Államtudományi Intézetnek a trianoni határok esetleges módosításával kapcsolatban készített kartogramjaira,

— „Gy" jelzéssel a tiszafüredi öntözőrendszer területének a feltárására szolgáló és az Öntözési Hivatal felkérésére készült anyagokra, ezek feldolgozását TELEKI kezdte meg, de ez idő tájt a munkálatok irányítását már GYÖRFFY Istvánra bízta,

[6] Közbevetőleg jegyzem meg, hogy a TELEKI által kívánt ábrázolási módot a tábla több dimenziós jellege (nagyságrend, ágazati tagolás, bankérdekeltség egy táblán összevont kimutatása és a figyelembe vett egységek száma) nem tette lehetővé. (vö. 109: 35)

1. kép. A Táj- és Népkutató Központ kiállításának bejárata a Károlyi palotában. (Ez és a következő képek a 109. számon idézett fotoalbumból)

— „Mt" jelzéssel a MAGYARY Zoltán által vezetett és a tatai közigazgatási mintajárás kialakításával kapcsolatos vizsgálatok részeredményeire,

— „Mv" jelzéssel az ugyancsak MAGYARY Zoltán által vezetett és az akkoriban hozott városrendezési törvény nyitó leltárának tekintett városmorfológiai felvételekre,

— „Mk" jelzéssel szintén MAGYARY Zoltánnak a közigazgatási vezérkarral kapcsolatos javaslataira és azok dokumentációjára.

A Károlyi palota Kaplony utcai (ma Henszlman Imre u.) szárnyának földszinti termei felé vezető ajtó felett felirat jelezte a Táj- és Népkutató Központ kiállítását. Az udvarról nyíló előtérben volt a pénztár. Itt volt még egy lemezjátszó, amelyen főleg KODÁLY lemezeket forgattunk, elsősorban a Mátrai képeket és a Nyári estet. Ugyancsak itt volt elhelyezve a látogatók emlékkönyve is (108), mert a kiállítást a termek körbejárása után ezen az előtéren keresztül lehetett csak elhagyni.

Az első — egyébként a legnagyobb — terem bejáratával szemközti falat teljesen kitöltötte a TELEKI Pál és tudóstársai által az I. világháború utáni béketárgyalásokkal kapcsolatban készített ún. „carte rouge", amely a népsűrűséggel egybevetve tüntette fel az 1910. évi népszámlálás adatai alapján az akkori országterületen élő népesség anyanyelvi megoszlását. Az alkalmazott ábrázolástechnika élesen emelte ki a gyéren lakott nemzetiségi területek gyűrűjéből a sűrűn lakott magyarlakta területeket. A térkép fölött egy idézet gróf Zrínyi Miklóstól: „Fegyver, fegyver kévántatik és jó vitézi rezolúció!"

A baloldali falon KOVÁCS Imre által meghatározott sorrendben ugyan, de jórészt ELEK Péter szellemi termékét képezően a „Föld és nép" egymáshoz való viszonyát, jobboldalán pedig ELEK Péter összeállításában és majdnem teljes egészében az ő munkájaként az „Új agrárpolitika" alapvetését bemutatni kívánó térképek és diagramok, az alattuk levő tárlókon pedig a régi és az új mezőgazdasági politikára utaló, valamint a falukutatók publikációit tartalmazó könyvek hevertek. Köztük nem egy „betiltott" kiadvány.

A *„Föld és nép"* viszonyával foglalkozó főbb ábrák a következők voltak: 1 : 200 000-es léptékű Nagybirtok térkép, amely a KSH térképészete által készített és a telepítésre elsősorban, illetőleg másodsorban alkalmas 500 kat. holdon felüli szántó birtokokat ábrázoló 1 : 300 000 léptékű térkép alapján készült, *kiegészítve azt az úthálózat felerősítésével, valamint az egyes községek gazdaság-társadalmi és nemzetiségi jellegének feltüntetésével.* (Nm) Ezt követte Magyarország mezőgazdasági népsűrűségét elsőként bemutató, községi részletességű térkép, az iparforgalmi népesség elhelyezkedésére utaló ponttérkép, illetőleg a nagybirtok járásonkénti területi arányát feltüntető térkép. (Ti)

Eztán jött a mezőgazdasági életforma járásonkénti tagoltságának szintén újszerű kimutatása: a kisbirtok átlagos területét, a földhözkötöttek népsűrűségét, a mezőgazdasági proletárok (cselédek, munkások, törpebirtokosok) arányát a mezőgazdasági népesség %-ában, a 100 kat. holdnál nagyobb birtokok szántóterületére jutó gazdasági cselédek számát, MATOLCSY Mátyás módszere szerint: A mezőgazdasági munkaerő kihasználatlanságát, végül a mezőgazdasági munkások aratási lehetőségét bemutató térképekkel. (Nm) Ezeknek a térképeknek és a KSH adatainak alapján joggal állapíthatta meg a kiállítás katalógusa, hogy az ország lélekszámának kétharmada proletár. (7: 13)

„*Az új agrárpolitiká*"-ra utaló falon a kataszteri tiszta jövedelem községi átlagai alapján készített 1 : 200 000-es léptékű „tájtérkép", továbbá az agrárnépesség egzisztenciális tagozódását Naszály, Dad, Vértestolna tatai járási községek adatain keresztül vizsgáló ún. „modus táblák". Ezek a részletes birtokmegoszlási kategóriákat az azokba eső gazdaságok számával és népességével, továbbá a gazdaságok tulajdonában levő igás lovak és tehenek összes, valamint átlagos számával kiegészítve mutatták be. A vonatkozó adatokat a tatai munkálatok céljaira az 1935-ös mezőgazdasági összeírás ősanyagából a KSH bocsátotta a Magyar Közigazgatástudományi Intézet *rendelkezésére. Ezeknek a tábláknak a segítségével kísérelte meg* ELEK Péter *a mezőgazdasági népesség újszerű osztályozását, szemben a korábbi kizárólag a kat. holdak eléggé elnagyolt skálájára alapozott felosztásokkal szemben.* (Mt) ELEKnek egyébként az egyes községek mezőgazdasági népesség egzisztenciális meghatározására egy ennél gyorsabb és a nagybirtok térképnél felhasznált módszere is volt. (111) A „modus táblák" eredményei alapján állította össze ELEK Péter, KOVÁCS Imre és jómagam bevonásával a kiállítás egyik fő mondanivalóját tartalmazó táblát:

Az agrárnépesség felosztása az új magyar agrárpolitikában

A régiek szerint:		*Szerintünk:*	
Csoportok	mit kaptak?	Csoportok	mi kell nekik?
1. Nincstelenek	proletárföldet max. 2 hold felszerelés nélkül	1. Proletárok (bérmunkások) cseléd, napszámos, törpebirtokos	szociálpolitika! munkaidő-munkabérrendezés
2. Törpebirtokosok 5 holdig	hajójegyet Amerikába	2. Jövedelem kiegészítésre szoruló gazdaságok	munkaalkalom *föld* hitel válságbiztosítás
3. Kisbirtokosok 5—100 holdig	évenként változó termelési politikát	3. A létminimum határán küszködő gazdaságok	
3a. „zsíros-parasztok"	faluvezetést	4. Jómódú kisgazdaságok	önrendelkezés
4. Középbirtokosok 100—1000 holdig	vármegyevezetést	5. Dekadens kisgazdaságok bérbeadók, egykézők stb.	rendszabályok
5. Nagybirtokosok 1000—223 000 holdig	ország vezetését	6. Szántóföldi gazdaságok 500 holdig	mezőgazdasági szakmunkások

Ez előtt a tábla előtt mondta Purgly Emil, a kormányzó sógora — Bölöni Jenő és Walter Ede birtokomban levő írásbeli nyilatkozata szerint — „Ez egy kommunista kiállítás. Be kell csukni!" Igaza lett, be is csukták. (65: 84, 107)

Egyébként ezen a falon volt még elhelyezve a tiszafüredi öntözőrendszer (Gy), illetőleg a Tatai járás (Mt) területének mezőgazdasági munkaintenzitását szintén elsőként bemutató térképpár is.

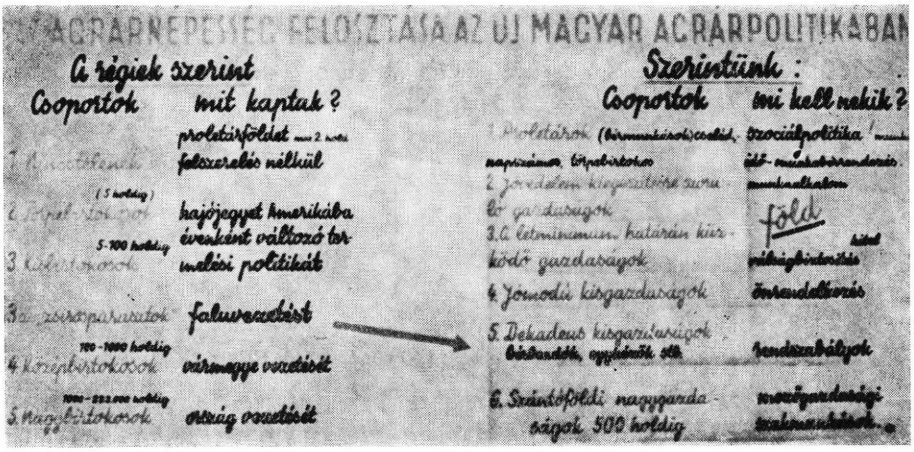

2. *kép.* A régi és az új agrárpolitikát bemutató tabló

A II. teremben a TELEKI és GYÖRFFY munkatársai által „*Tiszántúl*" elnevezéssel a tiszafüredi öntözőrendszer területén végzett vizsgálatok során KOVÁCS Péter által készített térképsor a kultúrtáj öt nemzedéken keresztüli kialakulását mutatta be. Közelebbről II. József korától a harmincas évekig az egymást követő korszakok művelési ág változásai alapján, figyelemmel az árvízmentesítés előtti vízborította és vízjárta területekre, kiegészítve a birtok és településviszonyokat stb. bemutató térképekkel. (Ti. Gy.)

A III. teremben „*Város*" címszó alatt került kiállításra — MATULA István válogatásában — a Magyar Közigazgatástudományi Intézet ugyancsak teljesen újszerű városi felvételének néhány eredménye. Közelebbről TATAY Pál módszere alapján a magya$_r$

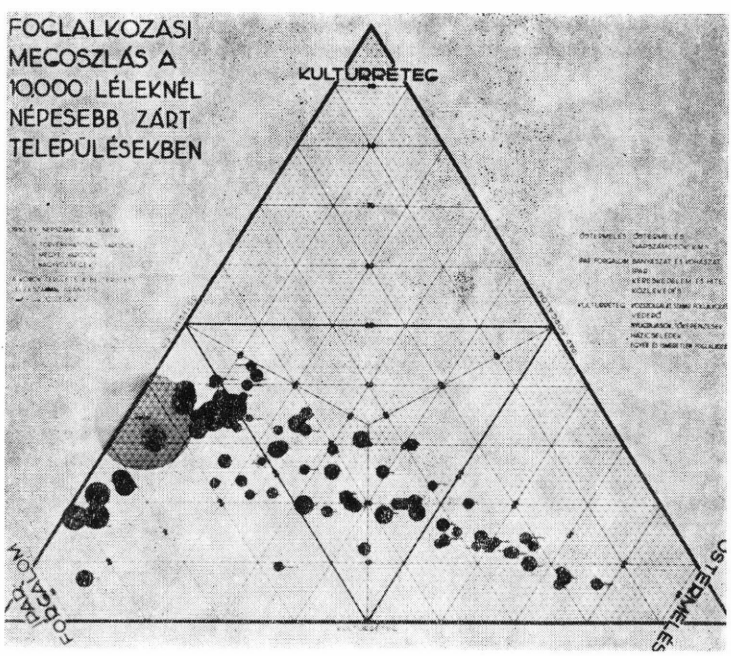

3. *kép.* A városok foglalkozási megoszlását bemutató háromszög-diagram

városok, illetőleg a 10 000 lakosnál népesebb zárt települések városmorfológiai képét (beépítési mód, zárt üzletsorok), valamint műszaki ellátottságát (közművek, helyi közlekedés) több vidéki település, illetőleg Nagy-Budapest esetében egy, a Lánchíd pesti hídfőjétől Kistarcsáig terjedő sáv tekintetében bemutató térképek. Ugyanitt voltak kiállítva a városok különböző szempontok szerinti összetételére utaló kartogramok és egy, azok foglalkozási megoszlásának alakulását ábrázoló egyenlőoldalú háromszög-diagram is. (Mv) „A városok ily módon kiértékelt térképeivel — amint erre a kiállítás katalógusa is utal — most már egészen pontosan meghatározhatjuk, hogy azok milyen mértékben városiasodtak". Szolgálván ezzel a „fejlesztési politikának nemcsak mértékét, hanem tervezési alapját is". (7: 28—29)

A IV. terem anyaga — MAGYARY Zoltán válogatásában — a „*Közigazgatás*" egyes kérdéseivel foglalkozott. Így a *közigazgatás alulról, ti. a közönség szempontjából való elemzésként* az akkor folyamatban levő tatai vizsgálat során készült és a járásban megvalósított, illetőleg javasolt fejlesztési intézkedéseket felvázoló, valamint a járás különböző adottságait községenkénti részletességgel bemutató kartogramok. (Mt)

A terem anyagának második része a közigazgatást *felülről, ti. a kormányfő szempontjából történő vizsgálataként* a közigazgatás néhány jelensége: — elöljáró szervtípusok száma, létszám, valamint a költségvetés főösszege — tekintetében 1848 óta bekövetkezett (ötszörös, tízszeres) változásokkal igazolta, hogy a kormányzat hiányosságainak a leküzdésére nem személyi, hanem egyébként külön diagramokban javasolt szervezeti változásokra van szükség.

Az V. terem „*Az ingó tőke urai*" címmel az én válogatásomban a feudálkapitalista rendszer felett kívánt áttekintést adni. Már csak azért is, hogy az új „áldozatokat követelő reformok alól a pénzérdekeltségek, az ingó tőke urai sem mentesülhetnek". (7: 25) A terem főfalán egy általam a Névtelen Magyar célkitűzéseivel kapcsolatban készített hasonló elnevezésű diagram volt látható, amely a vagyonmérleg bruttó főösszegének megfelelő sorokban és az ágazati tagolásnak megfelelő hasábokban mutatta be az akkori pénzintézeteket, illetőleg a kereskedelmi és iparvállalatokat mégpedig aszerint színezve, hogy az egyes egységek melyik budapesti nagybank érdekkörébe tartoztak. Az érdekeltség fennállását részben a Kallós Kompassz, részben pedig a nagyobb pénzintézetek és részvénytársaságok igazgatósági jelentései alapján állapítottuk meg. (Nm) Ezekkel kapcsolatban jegyezte meg — később a kiállítás miatt TELEKI Pálnál eljárt — Lamotte Károly, az egyik nagybank újdonsült „árja" vezetője, hogy „azokat nem lehet komolyan venni, mert azokba sok mindent beleírnak". (vö. 65: 99, 105)

A terem másik oldalán egy diagram a magyar földbirtok megoszlását mutatta, az egyes tulajdonformák megoszlásán felül egyenként tüntetve fel az 500 kat. hold szántón felüli földbirtokokat és azok tulajdonosait. (Nm) Itt volt egybként az első teremben levő nagybirtok térképből kiemelve az állami és községi, továbbá a róm. kat. egyházi, valamint azoknak a családoknak a birtokait feltüntető térképsor, amelyeknél a családtagok együttes tulajdona meghaladta a 100 000 kat. holdat (Esterházyak, Festeticsek, Károlyiak és talán még a Zichyek). Ezek mellett ott volt az erdő- és a szikes legelők területét feltüntető térkép is. (Nm)

Az Esterházy család közel 400 000 holdját bemutató térkép felett volt egy SZÉCHENYI idézet: „Főrendű birtokosaink közönségesen keveset aggódnak a honrúl, vagy külföldön költik pénzüket és élik világukat, vagy ha idehaza tengődnek is semmi mód nem szolgálják hazájukat."

Ugyanezen az oldalon volt elhelyezve a MÁK tatai bányászatának diagramja, az egyes üzemeket aszerint színezve, hogy a négy közül melyik bányaközség területén feküdtek. (Mt) Továbbá „Itt az Rt, hol a Gyár?" felirattal a Kallós Kompasszból a Csongrád megyei cukorgyár Rt. adatait tartalmazó kivágat felnagyított képe.[7] Ugyanitt két térkép a Hangya és az OKH tagszövetkezeteiről. (Mt) Egy másik térkép pedig Tatatóváros belterületét ábrázolta az Esterházy hitbizomány béklyójában. (Mt)

A VI. „*Felvidék*" jelzésű teremben — BENDA Kálmán és KÁDÁR László válogatásában — térképek kerültek ki a falakra, köztük a felvidéki magyar nyelvhatár kialakulása is. (Ái) Ugyanebben a teremben volt elhelyezve a Névtelen magyar munkás szobra is. (109: 35)

[7] Ez a részvénytársaság ui. kizárólag azért jött létre, hogy a cukorkartell profitjából a cukorbárók mellett a Mauthner és a csepeli Weiss családok is részesedhessenek. Az Rt. saját termelő tevékenységet nem folytatott. Répakontingensét bérmunkában dolgoztatta fel. Az ábra egyébként — tekintettel Csongrád megyei kapcsolataimra — kifejezetten az én javaslatomra került a falra.

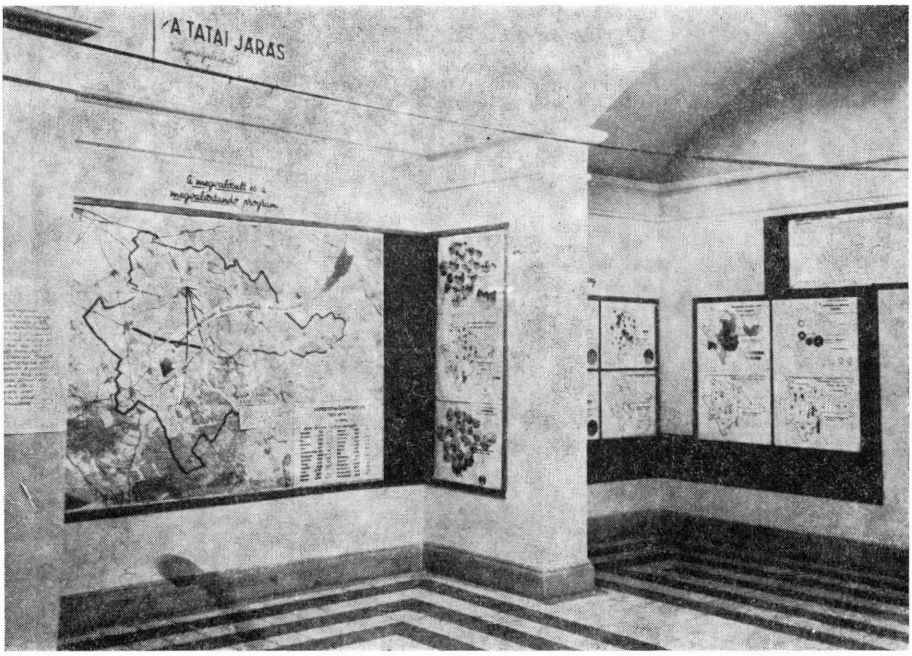

4. kép. A tatai járásban a közigazgatási szervezet működéséről folytatott vizsgálatot bemutató térképek és diagramok

Az egyes táblák feletti — részben már jelzett — idézeteket pedig történelmünk nagyjai mondásaiból Benda Kálmánnal, Elek Péterrel, Kovács Imrével, valamint az egyes termek anyagát összegyűjtő munkatársakkal együtt a Rádió Névtelen magyar negyedórája számára összegyűjtött anyagból válogattuk ki. (106: 14)

Ez volt az az anyag, amely körül az eltérő nézetek elég hevesen csaptak össze és amely magára vonta a feudálkapitalista hatalmasságoknak a kiállítás bezárásával korántsem lecsillapított haragját. Gondolom azért, mert a kiállított ábrák nagy része — ha újszerű grafikus megoldásokkal és a korábbiaknál egzaktabb tényközlésekkel is — tulajdonképpen ismert, sőt széles körben vitatott kérdésekre hívta fel a figyelmet. De ez a figyelemfelhívás a kiállításon nem egymástól elválasztott kérdésekre irányult, hanem egységes keretben és rendszerbe foglalva történt. Ez pedig a kétségkívül mellbevágó feliratokkal nemcsak letagadhatatlan tényként, de egyben elgondolkodtató és a feudálkapitalizmus rendszerét alapjaiban támadó programként is hatott.

A kiállítás körüli vihar

Meg kell jegyeznem, hogy bizonyos problémák már a kiállítás megnyitása alkalmával is felmerültek. A délelőtti sajtóbemutatót követő délutáni megnyitás előtt Teleki végignézte a kiállítás anyagát, melyet saját közlése szerint előzően csak részleteiben és csak futólag látott. (50, 65: 104) Emlékezetem szerint két kifogást emelt, amelynek megfelelően az anyagot azonnal korrigáltuk.

Az Esterházy birtokok mellett ki volt ragasztva a felvidéki Esterházy János nyilatkozata arról, hogy a földbirtokosok ne féljenek a földreformtól: az övét is elvették, de jól érzi magát. Ezt az „Új Nemzedékben" megjelent nyilatkozatot fedtük le egy rajzszöggel odaerősített papírlappal, mert Teleki Pál szerint nem lehet Esterházy Jánost kijátszani az itthoni Esterházyakkal szemben. Az „Itt az Rt, hol a Gyár?" feliratú ábrába pedig feleletként pótlólag beírtuk, hogy „nincs sehol", bár a kérdőjel Csongrád megye térképéből indult ki. (65: 104., 114: 20—21)

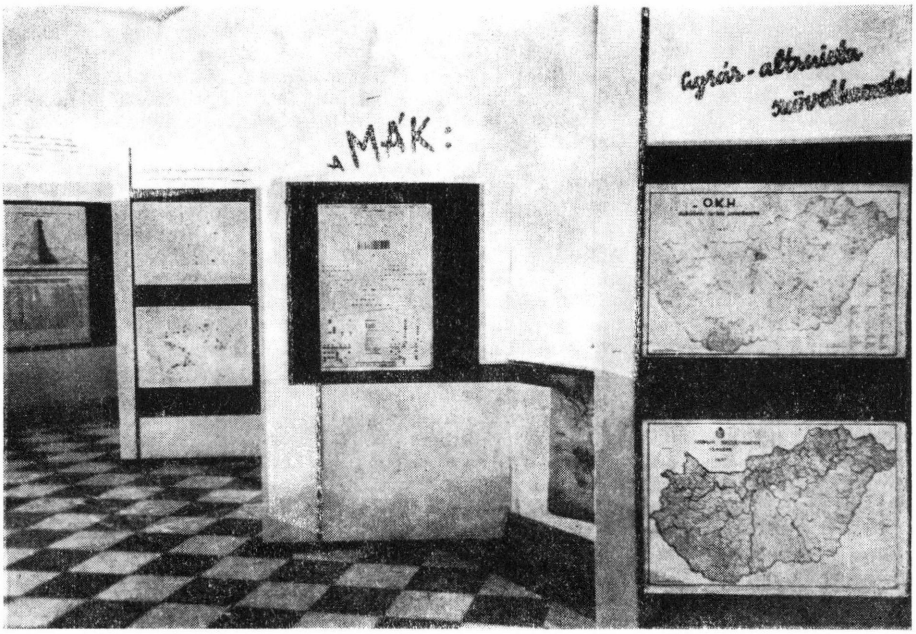

5. kép. Részlet az „ingó tőke urait" bemutató kiállítás-részből

Idetartozónak vélem még azt is, hogy a kiállítás katalógusának második kiadásában három eredetileg élesebb szövegezést diplomatikusabb megfogalmazás váltott fel. Jelesül

— a „nagybirtokok halálgyűrűje" helyett a „nagybirtokok szorítása" (7/I—II: 10)[8]

— az ingó tőke uraival kapcsolatos „érdekes és keserű" tanulságokra való utalás „egyéb érdekes tanulságokra" változott (7/I—II: 24)

— az agráraltruista szövetkezeti központok és a kapitalista érdekeltségek közötti személyi összefonódásokra utaló szöveg „keserű tanulság" kifejezése helyébe pedig „megállapítható az is" kifejezés került (7/I—II: 25).

A változtatásokat egyébként Magyary Zoltán hajtotta végre, egyidejűleg felhívván rájuk Teleki figyelmét, aki — midőn erre később Magyary emlékeztette — kijelentette, hogy a „füzetre nincs észrevételem", bár a parlamentben azzal szembeni kifogásainak is hangot adott. (49, 50, 65: 104)

A kettőjük közti ez irányú beszélgetés nov. 30-án zajlott le, amelyre Teleki parlamenti beszédében több ízben is utalt. (65: 103, 104, 107) Magyary a Központról írott tanulmányban azonban erre nem tért ki, és csak Telekihez intézett *Pro memoria*-jában érintette azt, de korántsem Teleki parlamenti beszédével egybevágóan. (49, 50) Nem tartom kizártnak, hogy Teleki emlékezetében a nov. 30-i és a dec. 6- illetve 7-i beszélgetés összemosódott.

A kiállítást bezáró „meglepő" és „nagy feltűnést keltő" intézkedésekről a napilapok közvetlenül azokat követően (25—27, 60—61, 63—64) egyes időszaki lapok pedig később (48, 51) számoltak be, keresvén annak okát és elégtelennek tartva azt, hogy többen kifogásoltak bizonyos feliratokat gróf Zrínyi Miklós, gróf Nádasdy Ferenc és gróf Széchenyi István munkáiból. Felvetették azt a kérdést is, hogyha a „kiállítás nem volt jó, akkor miért engedélyezték, ha jó volt miért zárták be?" (48)

[8] Megjegyzendő, hogy az eredeti kifejezést a Teleki pártfogása alatt készült kemsei falukutatásról beszámoló *Elsüllyedt falu a Dunántúlon* c. kötetben, annak mintegy záró. akkordjaként használták először (47,110: 158) — és a kötet előszavát Teleki Pál írta-

A központ megszüntetését egyébként hivatalos hely azzal magyarázta, hogy a munka továbbvitelét GYÖRFFYre bízták, aki azt a tanszékén kívánja folytatni és így a központra nincs szükség. (28, 65: 105)

A kiállítás bezárása után ülést tartott a Gazdasági Egyesületek Szövetsége, a GEOSZ és az Országos Magyar Gazdasági Egyesület, az OMGE. Mindkettő elnöke gróf Sommsich László volt, aki a jelentősebb OMGE ülésén az agrárdemagógia elleni tiltakozása során jelentette ki, hogy „Nem szolgálták az igazságot és a tárgyilagos szemléletet a most már bezárt Táj- és Népkutató Központ kiállítás sok vonatkozásban helytelenül és célzatosan alkalmazott feliratai sem". (29, 62, 66—67) Az OMGE-nél jóval kisebb jelentőségű GEOSZ közgyűlésén pedig Sommsich azt a közlést tette, hogy a vezetőség „eljárt az ország mezőgazdasági helyzetét helytelenül és részrehajlóan kidomborító Táj- és Népkutató Kiállítás ügyében is. A kultuszminiszter a kiállítást bezárta". (28)

Mindezek után a Központ feloszlatásáról nyilatkozó MAGYARY Zoltán annak a nézetének adott kifejezést, hogy a fordulatban az OMGE elnökségének kétségkívül része volt. A kiállítás előzményei kapcsán pedig utalt arra, hogy az hivatalos adatok és kiadványok alapján készült és az anyagot TELEKI Pál is megnézte. A kiállítás feliratai pedig azokból a mondásokból kerültek ki, amelyeket a magyar rádió a „Névtelen magyar" negyedórájában naponta közölt. Nem gondoltak arra, hogy Széchenyi mondásai pont az általa alapított OMGE-ban és Nemzeti Kaszinóban fognak kedvezőtlen visszhangra találni. Végezetül pedig nem tartja valószínűnek, hogy a névtelen magyarok tömege önfeláldozás árán ragaszkodjék egy olyan birtokmegoszláshoz, amelyben a nincstelenek milliói mellett egy embernek 223 000 holdja és az Esterházy családnak a gondnokság alatt álló tagjai beszámításával 392 000 holdja van. (30, 31, 36d, 37c, 106: 12—13)

MAGYARY nyilatkozatával a *Népszava* dec. 14-én „Megint az OMGE győzött" címmel *vezércikkben* foglalkozott kiindulva abból, hogy „a birtokban levők csak akkor hajlandók engedményekre, ha közvetlen veszély fenyegeti őket. Ha a veszély elmúlt, akkor a reformtörekvésekből egyszerre demagógia lesz". Ezt követően emlékeztetett arra, hogy az agrárviszonyok tarthatatlanságát felismerő Gömbös Gyulának is „vissza kellett vonulnia a nagybirtokosok ereje elől. Meg kellett alkudnia, hogy hatalmon ma-

6. kép. A „névtelen magyar dolgozó" szobra a kiállítás végén

radhasson". Majd MAGYARYnak a Névtelen magyarok millióira való utalásával kapcsolatban megállapította, hogy az „ilyen professzor valóban komolyan veszi a reformok szükségességét és csak mély megrendüléssel kénytelen tudomásul venni, hogy ebben a küzdelemben és ma mégis az OMGE az erősebb fél..." (32, 36a)

A Népszava állásfoglalását visszautasító Esti Újság szerint a földreform sorsa nem attól függ, hogy nyitva marad-e egy kiállítás vagy sem, és a marxista védelem csak árthat a földbirtokpolitikai elgondolások keresztülvitelének (36b), amire a Népszava azzal válaszolt, hogy majd megvárjuk nagy reformként a folyamatos földbirtokpolitikáról szóló törvényjavaslatot és meglátjuk mi lesz belőle. (36c)

Sommsich László MAGYARY nyilatkozatára válaszolva tagadta, hogy beavatkozott volna felsőbb intézkedésekbe, kifejtvén, sem a feliratok szövegét, sem pedig a kiállítás anyagát nem bírálta, csak azt a „célzatosságot, amellyel ezek kapcsolatba kerültek egymással". (37a) Erre jegyezte meg később MAGYARY: „Vagyis mind az anyagot, mind pedig a feliratok szövegét el kellett fogadnia." (106: 13)

A kiállítás bezárását követő első interpellációs napon került a kiállítás ügye a parlament elé. Eredetileg három interpellációt jegyeztek be. Ezek közül azonban Törs Tiborét távolléte miatt törölték. (65: 108)

Rajniss Ferenc és Meizler Károly a kiállítás megnyitása és bezárása, valamint a Táj- és Népkutató Központ létrejötte és megszüntetése körüli ellentmondások miatt interpellálva utaltak a kiállítás reformtörekvéseire, valamint a nagybirtok és nagytőke érdekeltségek (OMGE, TÉBE, GYOSZ) egyes vezetőinek felháborodására és ezzel kapcsolatos eljárására. (65: 83—85, ill. 97—100) Mindketten feltehetően politikai tőkét próbáltak kovácsolni az ügyből a jobboldal számára.

TELEKI Pál az interpellációkra hosszú, helyenként élcelődő válaszában ismertette a Központ létrehívásának szempontjait, a kiállítás létrejöttének körülményeit, kifejtvén, hogy annak rendezésébe más irányú elfoglaltsága miatt nem tudott úgy befolyni, mint ahogy kellett volna. Több kifogást emelt a kiállítás anyaga és feliratai ellen. Megismételte azt a nov. 7-én a tanítványai előtt tett kijelentését, hogy „ugyanennek a kiállításnak az anyagából egy tökéletesen objektív, sokkal jobb és sokkal instruktívabb kiállítást" tudott volna rendezni. „Nem az anyagban van a hiba." (65: 104., 106: 7)

Beszéde kapcsán kétségbe vonta MAGYARY jóhiszeműségét, mert a Sommsich-féle nyilatkozatában utalt arra, hogy a kiállítás anyagát két nappal a megnyitás előtt TELEKI is látta. (65: 104)

Elismerte, hogy járt nála Sommsich és Lamotte is. (65: 104, 105) A kiállítást azonban nem ezek közbenjárása miatt zárta be, hanem mert nem értett azzal egyet, és mert a Központot feloszlatta. Azt ui. az eddigi összetételben nem látta szükségesnek fenntartani ..., „mert a közigazgatás sem a tájjal, sem a néppel nem egyenrangú tényező". (65: 103) A kiállítás bezárása pedig „ennek a folyománya és következménye volt, nem pedig fordítva". (65: 107)

A parlamenti vitáról az egyes lapok pártállásuknak megfelelően adtak hosszabb-rövidebb, többé-kevésbé TELEKI nézetei felé hajló és a szenzációsnak minősíthető kijelentéseire utaló tájékoztatást. (33—35, 36d—f, 38, 39) Voltak olyan hangok is, amelyek rámutattak TELEKI ellentmondásaira (40), sőt utaltak arra is, hogy a kiállítás megnyitását követően TELEKI a középiskolákhoz intézett körlevelében felhívta a tanulóifjúság figyelmét a kiállításra „éppen a szélsőséges izgatással állítva azt szembe". (41)

A parlamenti vitával kapcsolatban MAGYARY is nyilatkozott. Kifejtette, hogy a kiállítás és a tudományos mű ugyanazt az igazságot más és más módon prezentálja és ezért a cél és a módszer tekintetében meg kell különböztetni őket. „TELEKI Pál a kiállításon a tudományos értekezés módszerét kereste és mivel azt nem találta, pálcát tört tanítványai felett és azt mondta, hogy velem együtt diszkreditálják tudományos objektivitását. Ezért az ítéletet megnyugtatónak el nem fogadhatom." TELEKInek az ő (ti. MAGYARY) jóhiszeműségét kétségbevonó kijelentésére pedig közölte, hogy „a köztük lefolyt érintkezést a miniszter előtt felújítja, mert az ilyen kérdések nem alkalmasak nyilvános tárgyalásra". (37b, 106: 17)

A hullámok a parlamenti vita után sem csitultak el. Báró Prónay György általánosságokban mozgó, pongyolán fogalmazott észrevételekkel nyílt levelet intézett MAGYARYhoz (42), aki válaszában az általánosságok helyett konkrétumokat kért. (43) Prónay ezek közlésére csak bizonyos előfeltételek teljesítése esetén lett volna hajlandó (44), mire MAGYARY a vitát lezárta azzal, hogy Prónay kifogásait már a kiállítás bezárása után tette és annak megtekintésére elegendő ideje volt. Egyébként a kiállítás anyagának a Magyar Közigazgatástudományi Intézetben levő része bármikor rendelkezésére áll. (45) Mint az Intézet akkori belső munkatársa tanúsíthatom, hogy az anyag tüzetesebb megtekintésére báró Prónay nem jelentkezett. Erre a vitára utalva jegyezte meg később az

egyik hetilap, hogy báró Prónay nem híve a földreformnak. (52) Egy másik pedig Prónayval vitatkozva, aki a hivatalos statisztikai adatok tudományos ellenőrzését is szükségesnek tartja, jegyzi meg, hogy a kiállítás kapcsán a feudalizmus rendje megmozdult „nem a kiállítás bezárásával, mert az kormányintézkedésre történhetett pártpolitikai meggondolásokból, hanem a vonatkozásban, hogy egy titkos jelre újra eggyé kovácsolódott a magyar reakció frontja és a magyar sajtó egy részében ismét polgárjogot nyert az időszerűtlen, tájékozatlan, de mindenek felett fölényes hang". (54) Zárószóként a kiállítás ügyében egy Prónayhoz közel álló lap lehangolónak tartja, hogy a kiállítás iránti érdeklődés nem a kiállítás anyagának megkapó és tanulságokat teremtő eredményeivel, hanem annak helytelen és a célt nem szolgáló tendenciózus beállításával van összefüggésben. Nem vonja kétségbe, hogy tudományos célokat akart szolgálni *Magyary Zoltán kiállítása* (kiemelés tőlem). Meg kell azonban állapítani, hogy TELEKI és Prónay bírálata a közvéleményben zavart keltett és így a kiállítás nem érhette el azt a célt, amit szolgálni akart. Végső megállapításként leszögezte, hogy az agrárdemagógia elkerülése végett, mert „ezt célozta báró Prónay György bírálata is" a táj- és népkutató kiállítások anyagára a jövőben nagyobb figyelmet és körültekintést kell fordítani. (46, vö.: 67)

MAGYARY és TELEKI között — két meg nem állapítható időpontban készült aláírás nélküli pro memoria szöveg-összefüggéseiből kitűnően — a nyilvánosságot kizáró módon egy külön vita is lefolyt. MAGYARY a köztük lefolyt érintkezés felújítására feltehetően közös barátjukon SZILY Kálmánon keresztül juttathatta el TELEKIhez *Pro Memoriáját*, amire TELEKI Szily Kálmán barátomnak címzett emékeztetőben adta meg a választ.

MAGYARY TELEKI emlékezetének felfrissítése érdekében utalt azokra a körülményekre, amelyek között tárgybani beszélgetéseik lezajlottak. Külön felhívta TELEKI figyelmét az Esterházy stb. családok birtokait bemutató térképekre, hogy azokat kiakasztathatják-e, mire TELEKI azt válaszolta, „jó, nem bánom", valamint a Névtelen magyar mozgalommal kapcsolatos tervezetre stb. (49) TELEKI válaszában kijelenti, hogyha emberileg el is fogadja MAGYARYnak azt a kijelentését, hogy rosszhiszeműség részéről nem forgott fenn, tárgyilag azonban nem fogadhatja el. Válaszában főként arra hivatkozik, amire a parlamentben is utalt (65: 104), hogy a térképeket csak futólag látta és így adataikról nem győződhetett meg, és szerinte ez a lényeg, és ezt MAGYARYnak tudnia kell, és éppen ezért nem lett volna szabad olyan nyilatkozatot tennie, ami egy laikusban más benyomást kelt. Elismeri, hogy annak idején ELEK tervezetét is látta, sőt arra ELEK Péternek megjegyzést is tett, de azokra már nem emlékszik. (50) A MAGYARY és TELEKI közti vita egyébként akörül forgott, hogy MAGYARY szerint TELEKI látta-e a térképeket, vagy legalábbis azok egy részét. TELEKI szerint pedig ha futtában látta is azokat, nem volt módja azok ellenőrzésére — igénytelen nézetem szerint —, valójában azok politikai szempontból való végiggondolására.

A kiállítás és még inkább TELEKI Pál dec. 7-i „tárlatvezetése" utóhangjaként jelent meg a Magyar Nemzetben KOVÁCS Imre levele a Táj- és népkutatásról, amelyben a dec. 7-i estén történtek ismertetése után hosszasan foglalkozott „a kemsei munkával". Utalt arra, hogy TELEKI a kiállítás anyagának egy részét korábban a hozzá benyújtott doktori értekezésekben is látta. Kifejtette, hogy a tanítványok „nem a tiszta tudományra, hanem a *kérdések megoldására törekedtek*", továbbá, hogy a táj- és népkutatást nagy lelkesedéssel fogadó fiatal diákok „most nem értik a helyzetet és tőlem (ti. KOVÁCS Imrétől) kérdik, hogy miről van szó". (47)

A három professzor és a kiállítás

A fentebb előadottakra, valamint egy-két korábban már jelzett, de csak most ismertetendő tényre, elsősorban szóbeli nyilatkozatra való utalással, és a bennem akkor kialakult, máig megmaradó benyomások alapján arról is szeretnék tanúságot tenni, hogy a magam részéről hogy láttam és látom ma is a három professzor hozzáállását a kiállításhoz.

A betűrendnek megfelelően, kezdjük a sort GYÖRFFY Istvánnal, aki egyébként a kiállítás körül, az anyaga rendelkezésre bocsátásán kívül, csak annyi szerepet játszott, hogy a kiállítás kifogástalan technikai rendezése, munkatársának VARGA Lászlónak a hozzáértésén és lelkesedésén múlt. GYÖRFFY ilyetén magatartásában szerepet játszhatott az is — amint ezt GUNDA Béla is tanúsítja (115: 439), hogy húzódozott a politikától és ezért „csak kelletlenül vett részt a kiállításban", mert „a baj az volt, hogy a Központ politizált". (115: 439) Különben sem értett egyet azzal a sok statisztikával, amit egyesek — köztük jómagam is — bevittek a táj- és népkutatásba (65: 103, 107). Ez egyébként érthető is, mert hiszen a néprajz dokumentációja főként személyek, tárgyak és magatartások megfigyelésén és egyes adatközlők tájékoztatásán, esetleg — mint GYÖRFFY ese-

tében is — kartográfiai és egyéb írott kútfők tanulmányozásán alapul és csak aránylag ritkán alkalmaz statisztikai módszereket. A dolgokkal azonban kétségkívül tisztában volt ő is. Ezt azzal igazolom, hogy amikor értesült gróf Esterházy Móricnak a kiállítás emlékkönyvébe eszközölt bejegyzéséről, ti. „Egy idehaza tengődő főrendű birtokos, aki mégis aggódik", (65: 84, 108: dec. 7) enyhe szarkazmussal jegyezte meg: „Az ő helyében én is aggódnék".

A kiállítás bezárása után pedig

— egyrészt befogadta Kovács Pétert, aki Telekinél viselt gyakornoki állásáról önként lemondott,

— másrészt sikerrel igyekezett a Táj- és népkutatásból menteni, ami menthető.

Mindehhez hozzá kell még tennem, hogy tanítványa és munkatársa Fél Edit — minden bizonnyal az ő tudtával — továbbra is megtarthatta kapcsolatait a Magyary által irányított tatai munkálatokkal, sőt kibővíthette azt a Komárom vármegyei Közjóléti és Gazdasági Szövetkezet szervezésével kapcsolatban a Csallóközben végzett néprajzi feltárással is.

Ragaszkodva a betűrendhez, folytassuk a sort Magyary Zoltánnal, aki joggal szögezhette le, hogy sem a Táj- és Népkutató Központ létesítésének, sem pedig a kiállítás rendezésének a gondolata nem tőle származott. (106: 18) A Névtelen Magyar Mozgalomhoz is csak annyi köze volt, hogy tudomásul vette ebbéli közreműködésemet, és hozzájárult az említett tervezetben foglalt munkálatoknak az Intézetében való elvégzéséhez, magát a tervezetet pedig továbbította Telekihez. (49, 50, 106: 4) Kétségtelen viszont, hogy teljes erőbedobással vett részt a kiállítás megrendezésében és azzal mindvégig szolidáris maradt. A tatai ténymegállapító vizsgálatok során szerzett tapasztalatok mellett minden bizonnyal a kiállítás is nagymértékben elősegítette ama felfogásának a kialakítását, amely szerint a közigazgatás a nagybirtokkal és a nagytőkével szemben tehetetlen. Úgyszintén annak a felismerését is, hogy a magyar sorskérdések központjában a mezőgazdaság áll és hogy a közigazgatás legtöbb adóssága a parasztsággal szemben áll fenn. Ennek az adósságnak a törlesztéséhez igyekezett a maga részéről a tatai járás közigazgatási mintajárássá való fejlesztésére irányuló — több tekintetben is jelentős eredménnyel járó — törekvéseivel módszertani eligazításként és gyakorlatilag is hozzájárulni.

Magyarynak a kiállítással való szolidaritása oda vezetett, hogy az elválaszthatatlanul összeforrott a nevével, hiszen amint láttuk, a reakció lapja egyenesen Magyary Zoltán kiállításának nevezte azt. (46)

Magyary egyébként a Táj- és Népkutató Központban vállalt szerepével végleg eljátszotta lehetőségeit a kormány előtt. A kiállítás bezárása után „a jégretevés, blokírozás és agyonhallgatás módszerét alkalmazták vele szemben és csak tanulmányok végzését, diagnózisok gyártását és legfeljebb azok kinyomtatását engedték meg" számára. (112: 294)

Utoljára lássuk Teleki Pált, helyesebben azt a konfliktust, amelybe minden kétséget kizárólag került (65: 84, 100), és amely a kiállítás körüli ténykedéseit minden bizonnyal motiválta.

Elsőnek lássuk az eddigiek során még nem említett, de már jelzett megnyilatkozásait.

Elek Péter dec. 6-i összeszidása során — amint erről Elek Péter közléséből annak idejében értesültem — többek között kijelentette: „Hogy lehet engem abba belekényszeríteni, hogy saját osztályom érdekeivel szembeszálljak." Ugyanakkor utalt arra is, hogy a nagybirtokosok azzal vádolták, hogy második Károlyi Mihály akar lenni, de Károlyi elsőként a saját birtokát osztotta. Teleki pedig köztudomásulag — legalábbis a többi grófhoz képest — számottevő vagyonnal pláne földbirtokkal nem rendelkezett. Egyébként sem nagy erdélyi birtokainak nagy részét elvették a románok.

Elek Péternek ezt a közlését alátámasztani látszik azon az emlékezetes dec. 7-én tett ama kijelentése is, amely valahogy így hangzott: „Úgy látszik kénytelen vagyok visszavedleni gróffá, mert most divat a grófokra lőni, hát engem találjanak az első sorban." (106: 8, 113: 189, 114: 23)

Ugyancsak dec. 7-én lehet, hogy csak elszólásként, de a motivációja megítélése szempontjából lényegbevágóan jelentette ki: „A magyar tudomány 1948-ban majd megállapíthatja, hogy Magyarországot 1938-ban még meg lehetett volna menteni, de annak az érdekében 1938-ban nem tehet semmit, mert nem ez a feladata." (vö. 114: 189) Ebből a kijelentésből, úgy vélem, nyugodtan levonható az a következtetés, hogy Teleki nyilvánvalóan tisztában volt azzal, hogy Magyarországon abban az időben komoly reformokra, elsősorban földreformra volt szükség. Az egyik akkor Párizsban élő fiatal történészünk megállapítása szerint azonban Teleki, mint „a nemzet egyik legkiválóbb szellemi egyénisége a közösség helyett egy csökevény klikk érdekeihez" kötötte le magát.

(113: 189) Más szóval, mivel felébredt benne a gróf, vagy mások ébresztették ennek a tudatára, és ugyanakkor nem vághatta osztályának tagjai szemébe, hogy a magáét is osztja, hát inkább a kiállítás reformgondolatait tagadta meg.

TELEKI feltehetően tudhatott a Névtelen Magyar Mozgalommal kapcsolatban az ELEK Péter és általam javasolt célkitűzésekről is. Talán ez volt az oka, hogy ELEK Péter elejtésén és MAGYARY Zoltán jóhiszeműségének a kétségbevonásán kívül nem nyúlt, sőt valószínűleg nem is engedett nyúlni a kiállítás rendezésében közreműködő fiatalok után. Osztom GUNDA Béla nézetét, aki szerint TELEKI „a feddéssel" védeni kívánta a tanítványait. Később pedig kifejtette: „A kiállítás úgyis megtette a hatását, inkább azt zárom be és nem nehezítem tanítványaim munkáját." Így nyilatkozott GYÖRFFY Istvánnak, ELEK Péternek és jómagamnak (ti. GUNDA Bélának) is. A parlamentben nyilvánvalóan másként kellett beszélnie. (115: 439) Ehhez még hozzá kell tennem, hogy a parlamentben TELEKI Pál nemcsak a kiállítás bezárásáért vállalta a felelősséget, hanem „mindazért amit kiállítottak", bár hozzátette, „hogy lehettek benne tévedések". (65: 104)

GUNDA Bélának azt a közlését, hogy KOVÁCS Pétert TELEKI helyezte el GYÖRFFY-nél, kiegészítem azzal, hogy TELEKI belenyugodott abba is, hogy ELEK Pétert MAGYARY Zoltán vette szárnyai alá és foglalkoztatta intézetében. Ellenem sem tett semmit, pedig mint az általa vezetett minisztérium külső státusának a tagja csak „szoros kivételként" dolgozhattam a Magyar Közigazgatástudományi Intézetben. Csupán elődje ezirányú engedélyét kellett volna visszavonnia. Sőt KOVÁCS Péteren keresztül a kiállítást követő tavaszon felszólított arra, hogy MAGYARY intézetéből kiválva menjek át az akkoriban létesült „Földirodába" dolgozni. Én erre azonban MAGYARY Zoltánnak velünk szemben gyakorolt szolidaritására való tekintettel csak akkor lettem volna hajlandó ha MAGYARY-nak megadja a „jóhiszeműség" elismerésével az általa kért elégtételt. Ettől természetesen elállott, hiszen ezzel parlamenti érvelése alól húzta volna ki a talajt. (114: 26) KOVÁCS Imre helyzetét a kiállítás nem érintette. (114: 126.)

Összefoglalásként: TELEKI Pál magatartásának motivációit illetően vegyük szemügyre az ezzel kapcsolatos *tényeket*, illetőleg a részben azokra támaszkodó *feltevéseket*.

1. TELEKI Pál ott volt 1938. okt. 14-én azon a minisztertanácson, amelyen a Fiatal Magyarság Szövetség szabad kezet, sőt kormánytámogatást (plakátok kinyomtatása, rádió negyedórája, felvonulások stb. engedélyezése) is kapott a Névtelen Magyar Mozgalom megindításához.

2. A Fiatal Magyarság Szövetségben vezető szerepet játszó munkatársai révén okt. 15-ét követően feltehetően értesült a „Névtelen magyar" által kiküldeni javasolt levelekről, *de mindenesetre látta az azok alátámasztására szükséges munkákról szóló tervezetet, amelyre saját közlése szerint* ELEK *Péternek bizonyos észrevételeket is tett és amelynek ügyében megfelelő helyeken eljárt.* IMRÉDY idézett kijelentése viszont arra utal, hogyha tudott is a „levélküldés" gondolatáról, *azt nem közölte Imrédyvel.*

3. Feltehetően tudomása volt — ha ugyan nem ő adott ezirányú eligazítást — *munkatársai ama megjegyzéséről, hogy a levelek elküldésére „most már nincs szükség".*

4. *A kiállítás megrendezéséhez hozzájárult, holott nyilvánvaló volt, hogy azon az általa is látott tervezetben szereplő térképek és diagramok is ott lesznek.*

5. *A kiállított anyagot,* ha nem is összefüggően és a feliratokkal együtt, de legalább is nagy részében — ha csak felületesen, illetve „futtában" — *a kiállítás elkészülte előtt is látta és ezek közül egyes, később exponáltnak tekinthető kitételéhez „jó, nem bánom" megjegyzéssel hozzá is járult.*

6. *A kiállítás előtti „szemléjén" tett észrevételeinek megfelelő korrekciókat maradéktalanul végrehajtottuk,* amint végrehajtottuk volna egyéb — később kifogásolt — feliratok leszedésére vagy eltakarására vonatkozó utasításait is.

7. *Parlamenti beszédében több ízben is említette, hogy* MAGYARY *Zoltánnak már nov. 30-án megmondta véleményét a kiállításról,* ennek ellenére feltehetően ugyanekkor nem emelt kifogást *a katalógus II. némileg szelídített formában történő kiadása ellen, dec. 5-én pedig még hozzájárult az eredetileg dec. 8-ig tervezett nyitvatartási határidő dec. 15-ig való meghosszabbításához, amit később dec. 10-re, majd 9-re módosított, amely napon egyben kiadta a Táj- és Népkutató Központ ideiglenes szervezeti szabályzatának hatálytalanításáról szóló rendelkezését.*

8. A fentiek summájaként, feltételezésem szerint, a reformok szükségességével tisztában levő TELEKI Pál a kiállítást nem objektív, hanem szubjektív okokból, jelesül rosszul értelmezett osztályöntudatból azért tagadta meg és záratta be, mert nem vághatta a neki szemrehányást tevők szemébe, hogy nekem is van veszteni valóm. Más szóval, 20—30 000 kat. holdas birtokkal a háta mögött talán vállalta volna a második Károlyi Mihály szerepét is, amit így személyi okokból nem vállalt.

* * *

Zárszóként még csak azt jegyzem meg, hogy a kiállítás után egy vagy másfél évvel a Fiatal Magyarság Szövetséget vezető TELEKI tanítványok „megint kellene csinálni valamit" jeligével meghívtak a Szövetség egyik, de már nem az Országos Kaszinó szuterénjében, hanem a Nemzeti Lovarda manzárdjában tartott ülésére. Az elnöki pódium fölötti falon ki volt függesztve a „Névtelen Magyar" plakátja. Amikor szólásra kértek erre a plakátra mutatva jelentettem ki: „amikor erre nézek, szeretném magam szemközt köpni" (ti. azért, mert az alapötletet én adtam). „Hát azt hiszitek, hogy ennek a nevében még egyszer be lehet csapni a magyar népet?" Ezután otthagytam a megbeszélést és ezzel be is fejeztem tanúságtételem.

IRODALOM, FORRÁSOK

A.

1. KACSÓ Sándor: *A törvényesített „falumunka"*, Brassói Lapok, 38. VI. 10.
2. Sz.: *A kultuszminiszter rendszeresen megszervezi a falukutatást*, Magyar Nemzet, 38. X. 11.
3. FÉJA Géza: *Új magyar értelmiséget nevelő intézet születik*, Magyarország, 38. X. 11.
4. (—.—) *A kultuszminiszter intézményesíti a falukutatást*, Nemzeti Újság, 38. X. 11.
5. (S. T.) *250 főiskolai ifjút állít be Teleki Pál falukutató munkára*, Pesti Napló, 38. X. 11.
6. (—) *Táj és Népkutató Intézet kormányalapon*, Új Kor, 38. X.
7. *Táj és Népkutató Központ Kiállítása 1938. november.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 32 l.
   A Táj és Népkutató Központ Kiállítása 1938. IV. Egyetem u. 6., II. Kiadás. (6—10 000), Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 32 l.
8. FÉJA Géza: *„Lélekben néppé legyünk"*, *Beszélgetés* GYÖRFFY *Istvánnal a magyar néprajz professzorával a Táj- és Népkutató Intézetről*, Magyarország, 38. X. 21.

9a. FÉJA Géza: *Magyar sorskérdések a Károlyi Palotában. Ma nyílik meg a Táj és Népkutató Intézet kiállítása*, Magyarország, 38. XI. 22.

9b. (—.—) *A magyar élet legégetőbb kérdései — a Táj és Népkutató Központ kiállításán* —, Új Nemzedék, 38. XI. 23.

9c. (—.—) Három képkivágás: I. MAGYARY Zoltán SŐTÉR Istvánnal és még valakivel, Pesti Hírlap, 28. XI. 19, II. TELEKI Pál megnyitja a kiállítást, Esti Újság, 38. XI. 23, III. ua. mint II. de jobb nyomatban, feltehetően valamelyik képes hetilapból.

10a. (—.—) TELEKI *Pál gróf kultuszminiszter megnyitotta a Táj- és Népkutató Központ kiállítását*, Budapesti Hírlap, 38. XI. 22.

10b. (—.—) *A kultuszminiszter megnyitotta a Táj- és Népkutató Központ első kiállítását*, Új Magyarság, 38. XI. 22.

10c. (dr. J. S.) *Volksleben in Ungarn. Ausstellung der Zentrale für Landschafts und Volksforschung*, Pester Lloyd, 38. XI. 22.

11a. (—.—) *A Táj- és Népkutató Intézet kiállítása megnyílt*, Magyar Nemzet, 38. XI. 22.

11b. (—.—) *A közoktatásügyi miniszter megnyitotta a Táj- és Népkutató kiállítást*, Friss Újság, 38. XI. 22.

11c. (—.—) *Megnyílt a Táj- és Népkutató Központ kiállítása*, Újság, 38. XI. 22.

11d. (—.—) *A nép és a föld problémája egy szenzációs kiállításon*, Függetlenség, 38. XI. 22.

11e. (—) *A Táj- és Népkutató Központ kiállítása*, Népszava, 38. XI. 22.

11f. (m. p.) *Megnyílt a Táj és Népkutató Központ kiállítása*, Pesti Napló, 38. XI. 22.

12. RÁTHONYI János: *Hogy látják a fiatal tudósok a földbirtok, a közigazgatás és a nagytőke magyarországi problémáit*, Esti Újság, 38. XI. 23.

13. (—) *A csonkaországi és a felvidéki fiatalság találkozása a Táj- és Népkutató kiállításon*, Új Magyarország, 38. XII. 01.

14. (—) *A fiatal értelmiség találkozója a Táj- és Népkutató Központ kiállításán*, Népszava, 38. XI. 01.

15. FÉJA Géza: *Felvidékiek hitvallása*, Magyarország, 38. XII. 02.

16. (—.—) *A csonkaországi és a felvidéki fiatalság találkozója*, Felvidéki Magyar Hírlap, 38. XII. 02.

17. (—) *Kik vettek részt a Táj- és Népkutató Központ találkozóján?* Új Magyarság, 38. XII. 03.

18. G. I.: *A Táj- és Népkutató Központ kiállítása*, Kissebbségvédelem, 38. XII.

19. HERTELENDI István: *Magyary Zoltán professzor nyilatkozik a Táj- és Népkutató Központ kiállításáról és a nagy munka céljairól*, Az Est, 38. XII. 04.

20. (—.—) *Ahol az emberek 82 százaléka a halálos ágyán látott először orvost.* Tíz vármegyei szociális tanácsadó a Táj- és Népkutató Központ kiállításán, Magyarország, 38. XII. 04.

21. Ijjas Antal: *A beszélő falak*, Nemzeti Újság, 38. XII. 4.
22. (—.—) *A Táj- és Népkutató kiállítás*, Magyar Katona Újság, 38. XII. 11.
23. (1a) *Kiállítás a Károlyi-palotában*, Ceglédi Kisgazda, 38. XII. 11.
24. (—) *Vitézi városnyosok látogatása a Táj- és Népkutató Központ kiállításán*, Új Magyarság, 38. XII. 7.
25. (—.—) *Feloszlatták a Táj- és Népkutató Központot*, Magyar Nemzet, 38. XII. 11.
26. (s. t.) *A kultuszminiszter hatálytalanította a Táj- és Népkutató Központ felállításáról kiadott rendeletét.* A kiállítást pénteken bezárták, Pesti Napló, 38. XII. 11.
27. (—.—) *Megszűnt a Táj- és Népkutató Központ*, Pesti Hírlap. 38. XII. 11.
28. (—.—) Györffy *professzor vezeti tovább a táj- és népkutatás munkáját.* A GEOSZ indítványára zárták be a táj- és népkutató kiállítást, Magyar Nemzet, 38. XII. 13.
29. (—.—) *Teleki Mihály földművelődésügyi miniszter ismertette az új földreform elveit az OMGE közgyűlésén*, Magyar Nemzet, 38. XII. 13.
30. és 37c. (—.—) Magyary Zoltán professzor nyilatkozata a Táj- és Népkutató központ feloszlatásáról, Magyarország, 38. XII. 14.
31. (—.—) *Miért zárták be a Táj- és Népkutató Kiállítást.* Magyary Zoltán egyetemi tanár nyilatkozata. Magyar Nemzet, 38. XII. 14.
32. és 36a. (—.—) *Megint az OMGE győzött*, Népszava, 38. XII. 14.
33a. (—.—) *Parlamenti tudósítás*, Pesti Hírlap, 38. XII. 15.
33b. (—.—) *Parlamenti tudósítás*, Pesti Napló, 38. XII. 15.
33c., 39. (—.—) *Parlamenti tudósítás*, Magyar Nemzet, 38. XII. 15.
33d, e, f., 34f., 35. (—.—) *Parlamenti tudósítás*, Új Magyarság, 38. XII. 15.
34a. (—.—) *Parlamenti tudósítás*, Függetlenség, 38. XII. 15.
34b. (—.—) *Parlamenti tudósítás*, Magyarország, 38. XII. 15.
34c., 38. (—.—) *Parlamenti tudósítás*, Újság, 38. XII. 15.
34d. (—.—) *Parlamenti tudósítás*, Népszava, 38. XII. 15.
36b. (—.—) *Ki győzött?* Esti Újság, 38. XII. 15.
36c. (—.—) *Megvárjuk*, Népszava, 38. XII. 15.
36d. (—.—) Magyary *Zoltán professzor nyilatkozata* 38. XII. 14.
36e. (—.—) *A parlamenti vita.* Nemzeti Újság, 38. XII. 15.
36f. Féja Géza: *Szivárvány a viharban*, Magyarország, 38. XII. 16.
37a. (—.—) Gróf Sommsich László válasza Magyary Zoltán professzor nyilatkozatára, Magyarország, 38. XII. 16.
37b. (—.—) Magyary Zoltán egy. tan. az alábbi nyilatkozat közlését kéri, Nemzeti Újság, 38. XII. 16.
30. (—.—) *Parlamenti tudósítás*, Magyarság Útja, 38. XII. 18.
41. Szij Gábor: *Nem kell nagy hűhót csinálni*, Magyar Út, 38. XII. 22.
42. dr. báró Prónay György: *Nyílt levél Magyary Zoltán egy. tanárhoz*, Magyar Nemzet, 38. XII. 17.
43. Magyary Zoltán válasza báró Prónay Györgynek, Magyar Nemzet, 38. XII. 18.
44. báró Prónay György válasza dr. Magyary Zoltán egy. tanárnak, Magyar Nemzet, 38. XII. 21.
45. Magyary Zoltán végső válasza báró Prónay Györgynek, Magyar Nemzet, 38. XII. 22.
46. (—.—) *Zárszó a Táj és Népkutató Kiállítás ügyében*, 8 Órai Újság, 38. XII. 22.
47. Kovács Imre: *Levél gróf Teleki Pálhoz a Táj- és Népkutatásról*, Magyar Nemzet, 38. XII. 28.
48. ifj. Gyimessy Béla: *Idő előtt zárultak be a Táj- és Népkutató Központ kiállításának kapui*, Korunk Szava, 38. XII. 15.
49. (Magyary Zoltán) *Pro Memoria* gróf Teleki Pál vallás és közoktatásügyi miniszter 1938. dec. 14-én adott interpellációs válaszának egyes részeire vonatkozólag, hn. én. kézirat.
50. (Teleki Pál) *Pro Memoria* Szily Kálmán barátomnak, hn. én. kézirat.
51. dr. P(éter) E(rnő): *A Táj- és Népkutató Központ kiállítása*, Széchenyista Ifjúság, 38. XI—XII.
52. *Egy eszmékben gazdag mammutbirtokos: Prónay György báró nem híve a földreformnak*, Magyarság Útja, 39. I. 8.
53. (—.—) *Nem az a kérdés, tekintélyuralom vagy demokrácia.* Magyary Zoltán érdekes előadása a XX. század új berendezkedéséről, amelyeknek nem kell lemondani a jogállam vívmányairól, Magyarország, 39. I. 22.
54. Pongrácz Kálmán: *Vivát magyar feudalizmus*, Egyedül Vagyunk, 38. I.

B.

55. *A M. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 28. 220/1938. IV. sz. rendelete a Táj- és Népkutató Központ ideiglenes Szervezeti Szabályzata tárgyában*, Budapesti Közlöny, 38. I. 19.
56. (—) *Hivatalos falukutatás*, Népszava, 38. I. 19.
57. (—Az Est tudósítójától—): *Ma nyílik meg a Táj- és Népkutató Központ kiállítása*, Az Est, 38. XI. 22.
58. *Hű tükör*, Budapesti Hírlap, 38. XI. 22. (vezércikk)
59. *A m. kir. vallás és közoktatásügyi miniszter 30.240/1938. IV. sz. közleménye a Táj- és Népkutató Központ ideiglenes Szervezeti Szabályzatának hatálytalanításáról*, Budapesti Közlöny, 38. XII. 10.
60. *A kultuszminiszter hatálytalanította a „Táj- és Népkutató Központ" szervezeti szabályzatát*, Magyarország, 38. XII. 11.
61. (—) *A Falukutatás tilos*, Népszava, 38. XII. 11.
62. (A Reggel tudósítójától) *„Nem szükséges bennünket nagyszájú demagógiával kioktatni"* — mondta gróf Sommsich László az OMGE vasárnapi közgyűlésén, A Reggel, 38. XII. 12.
63. Bajcsy-Zsilinszky Endre: *„Néma földreform?"* Magyarország, 38. XII. 14.
64. (—) *A Táj- és Népkutató Központ feloszlatásáról*, Népszava, 38. XII. 14.
65. Országgyűlési Napló az Országgyűlés képviselőházának 353. üléséről 1938. dec. 14-én szerdán 83— 83—85, ill. 97—108. l.
66. (—) *Magyary Zoltán egyetemi tanár nyilatkozata*, Pesti Napló, 38. XII. 16.
67. Sommsich László gróf: *Szent István évének agrár eseményei*. Köztelek, 38. XII. 25.
68. (—) *Emlékeztető*, Előre: 38. XII. 25.
69. Féja Géza: *Magyar Válság*, Kelet Népe, 1938. évf. 389—394. l.

C.

70. *A fiatal magyarok mozgalmának felhívása*, Nemzeti Újság, 38. X. 15.
71. *A Fiatal Magyarország Mozgalom felhívása*, Budapesti Hírlap, 38. X. 16.
72. *Die „Namenlose Ungarische Jugend" für die Wiedergliederung des abgetrennten Ungartums des Tscheco-Slowakei*, Pester Lloyd, 38. X. 17.
73. *A Fiatal Magyarság Mozgalom zászlóbontása*, Budapesti Hírlap, 38. X. 18.
74. *Országzászló ünnep és a névtelen fiatal magyarság felvonulása a Szabadság-téren*, Az Est, 38. X. 18.
75. *A Frontharcosok és a Névtelen magyarok lelkes tüntetése a Felvidékért.* Mindkét nagygyűlésen a szónokok egész sora lépett fel a nemzet egységének megbontói ellen, Esti Kurir, 38. X. 18.
76. *Nem tűrhetjük, hogy hatalomra törekvők megbontsák a nemzet egységét*, — A Névtelen Fiatal Magyarság állást foglalt a rendbontók és a felelőtlen zavartkeltők ellen, Nemzeti Újság, 38. X. 18.
77. *„A névtelen magyarok" nagygyűlésen követelték a Felvidék visszacsatolását*, Népszava, 38. X. 18.
78. *A névtelen fiatal magyarság a rendbontók, rémlátók és piszkolódók ellen*, 8 Órai Újság, 38. X. 18.
79. *Vasárnap délben nagyszabású hazafias gyűlés volt az Ereklyés Országzászlónál.* — A Fiatal Magyarság Mozgalom megtartotta zászlóbontását, Pesti Hírlap, 38. X. 18.
80. *A „Névtelen fiatal magyarok" nem tűrik a rendbontók és kormányhatalomra törők aknamunkáját*, Újság, 38. X. 10.
81. *A Szt. Imre Szenátus csatlakozott a névtelen magyar mozgalomhoz*, Budapesti Hírlap, 38. X. 18.
82. *A Szt. Imre Szenátus csatlakozott a névtelen fiatal magyar mozgalomhoz*, Nemzeti Újság, 38. X. 20.
83. *A Szt. Imre Kör csatlakozott a Névtelen Magyar Mozgalomhoz*, Nemzeti Újság, 38. X. 20.
84. *A Szt. Imre Kör fontos határozata*, Magyarország, 38. X. 20.
85. *Szent István szellemében folyó országépítő munkát sürgettek az Emericana nagygyűlésén*, Pesti Hírlap, 38. X. 25.
86. *Patriotische Kundgebungen in Stadt und Land — Kundgebungen der Christlicher Arbeitenschaft*, Pester Lloyd, 38. X. 24.
87. *A keresztény magyar munkásság és ifjúság a magyar igazságért, az igazságos szociális rendért szállt síkra*, Budapesti Hírlap, 38. X. 25.
88. *A Felvidéket, a rendet és a reformokat követelte az EMSZO, a KALOT és a Névtelen Ifjúság vasárnapi nagygyűlése a Vigadóban*, Az Est, 38. X. 25.

89. *Ércfalat alkotunk minden felelőtlen, izgága törekvéssel szemben, az EMSZO vigadói nagygyűlése*, Magyarország, 38. X. 25.
90. *Vissza a magyar önérzetet, a magyar családot és az építő munkásságot*, Nemzeti Újság, 38. X. 25.
91. *„Adjon Isten" kékinges munkásgyűlés a Vigadóban.* — Az EMSZO, a KALOT és a Fiatal Magyarság kézfogása, 8 Órai Újság, 38. X. 25.
92. *A keresztény munkásság és a Fiatal Magyarság nagygyűlésen tüntetett a szélsőségek ellen és követelte a Felvidék visszacsatolását*, Pesti Hírlap, 38. X. 25.
93. *„A felforgatók ellen"* . . . Az EMSZO és a Névtelen Magyar nagygyűlése a Vigadóban, Újság, 38. X. 25.
94. *Hű, bölcs és igaz*, Az Est, 38. X. 18.
95. *A fiatal magyarság útja*, Nemzeti Újság, 38. X. 18.
96. *„Milliók a kalandorok ellen"*, 8 Órai Újság, 38. X. 18.
97. *„Nemzeti Egység"*, Újság, 38. X. 18.
98. Nyisztor Zoltán: *A legőszintébb beszéd*, Nemzeti Újság, 38. X. 19.
99. *„A névtelen adakozó"*, Újság, 38. X. 19.
100. *A névtelen magyar*, Pesti Hírlap, 38. X. 19.
101. *Háromszoros éljen*, Az Est, 38. X. 20.
102. *Mit kíván a Fiatal Magyarság*, 8 Órai Újság, 38. X. 23.
103. *Figyelmeztető*, Esti Kurir, 38. X. 25.
104. *EMSZO-ék*, Népszava, 38. X. 25.
105. Fodor Ferenc: *A Fiatal Magyarság Mozgalom*, Nemzeti Újság, 38. X. 26.

D.

106. Magyary Zoltán: *A Táj- és Népkutató Központ fennállásának rövid története*, Klny. a Közigazgatástudomány 1939. évi I. számából.
107. Elek Péter—Kiss István: cím nélküli tervezet a belső reformokhoz szükséges dokumentációról, 1938. okt. 16. kézirat. Hozzácsatolva Benda Kálmán, Elek Péter, Kiss István, Kovács Imre, Kovács Péter, Magyary Zoltán, Matula István feladatai a kiállítás egyes témáival kapcsolatban, valamint Bölöni Jenő és Walter Ede nyilatkozata Purgly Emil kijelentéséről. Elhelyezve az ELTE Államigazgatási-jogi Tanszékén Kiss István egyéni Archívumában, 1938/B/2—3. sz. alatt.
108. A Táj- és Népkutató Központ kiállításának vendégkönyve. Elhelyezve az ELTE Államigazgatási-jogi Tanszékén.
109. A Táj- és Népkutató Központ kiállítása. Foto-album szerk. Magyary Zoltán, Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattár C/9 sz.
110. Elek Péter és társai: *Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete* (gróf Teleki Pál előszavával). Budapest, 1936.
111. Elek Péter: *A mezőgazdasági népesség egzisztenciális kategóriáinak hozzávetőleges becslése a trianoni ország területén*, Közigazgatástudomány IV. évf. 1941.
112. Szaniszló József: *A közigazgatástudomány oktatásának és tanszékeinek története az ELTE Jog- és Államtudomány karán 1777—1977 között.* ELTE Államigazgatási-jogi Tanszék Budapest, 1977.
113. Benda Kálmán: Bevezetés Guóth Kálmán: Emlékezés Bél Mátyásra c. tanulmányához, Ráday Gyűjtemény Évkönyve II. 1981. Budapest, 1982. 188—189.
114. Saád József: *Beszélgetések dr. Kiss Istvánnal, III. Táj- és Népkutató Központ kiállítása.* Elhelyezve az ELTE Szociológiai Tanszékén.
115. Gunda Béla: *Teleki Pál arcképéhez.* Vigilia, 1983. június. 437—439.
116. Huszár Tibor: *Beszélgetések.* Budapest, 1983.

István Kiss

THE EXHIBITION OF THE "CENTER OF SOCIAL AND REGIONAL STUDIES" IN 1938

(Abstract)

In the autumn 1938 Pál Teleki, Minister of Education established the Center of Social and Regional Studies (Táj- és Népkutató Központ) at the University of Budapest with the cooperation of three university departments and three professors (Pál Teleki: geography, Zoltán Magyary: theory of public administration, István Györffy: ethno-

logy). The centre aimed at examining Hungarian society, contemporary social problems with scientific methods, in an interdisciplinary way. In November 1938 the Center made an exhibition based on the research done previously at the participating university departments. By means of diagrams, maps and short, concise statements, the exhibition drew attention to the oppressing situation of the peasantry, pointed at the necessity of abolishing the large estates through a radical land reform. It examined some aspects of the capitalistic industrial system and illustrated the central role and power of a handful of big banks. Results of research concerning the efficiency of public administration were presented and problems of the urban development in Hungary were delineated. The organizers aimed at a scholarly, unbiassed portrayal of selected problem-areas. On the other hand, the arrangement of the exhibition definitely suggested the necessity of deep-going reforms.

The author, a former assistant to Professor MAGYARY and one of the organizers of the exhibition, outlines the antecedents and preliminaries, the establishment of the Center and mentions a short-lived political movement (called "The Anonymous Hungarian") which was also backed by Pál TELEKI, urged reforms and contributed to the planning of the exhibition.

The exhibition was opened on the eve of World War II. In that time, the internal political situation was very tense in Hungary. The social demagogy of the national socialist parties had a growing influence on public opinion. The exhibition gave rise to intense debates both in the press and in the parliament. Pál TELEKI became Prime Minister in those days, and, as a result of conservative pressure coming from land-owner and capitalist circles, he ordained to close the exhibition and dissolved the Center of Social and Regional Studies. GYÖRFFY's Ethnographic Department carried on the tasks of the Center. The author gives a detailed analysis of the role and position of the three professors, and in the case of Pál TELEKI, delineates the probable motivation of his change of opinion.

ISMERTETÉSEK

Für Lajos: Kertes tanyák a futóhomokon. (Tájtörténeti tanulmány) Agrártörténeti Tanulmányok 12. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1983. 258 l.

Varga Gyula

Az agrártörténeti kutatások Magyarországon az utóbbi évtizedekben szorosan összefonódtak a néprajztudománnyal. Ilyen, tudományunkat nagyon közelről érintő kötet Für Lajos könyve is, mégpedig két nézőpontból is. Egyfelől a néprajzot ma is intenzíven foglalkoztató tanyakérdés egy speciális, de önmagában jelentős tényezőjének, a belterjes-, kertkultúrás tanyák történetének, működésének felderítésében, másfelől a Duna—Tisza közi szőlő, gyümölcs- és zöldségtermesztés vizsgálatában.

Az első nagyobb fejezetekben a szerző tisztázza a *belterjes (intenzív)* tanya fogalmát, hangsúlyozva, hogy a meghatározás mennyire relatív, hiszen nemcsak a különböző szaktudományok, de azonos szakon belül az egyes kutatók is különböző árnyalatokban használják. Maga a fogalmat szűkíti a belterjes növénykultúrákra, azon belül is csak a kertkultúrás tanyákra. (Ez a szűkítés elsősorban a részletek kimunkálását teszi lehetővé, ugyanakkor a táj teljes áttekintését, pl. néprajzi meghatározását nem teszi lehetővé.)

Idézi a mű a tanyák kialakulásával kapcsolatos fontosabb elméleteket, s főként Szabó István, Balogh István és Erdei Ferenc teóriáit elfogadva igyekszik beilleszteni a vizsgált kertes tanyákat az eddig ismert típusrendszerbe. De kénytelen megállapítani, hogy a kertkultúrás tanyák legújabbkori állapotukban már egyetlen korábbi típusrendszerbe se illeszkednek be maradéktalanul, ezért többé-kevésbé „önálló típus"-nak tekinthetők. A Duna—Tisza közi kertkultúrás tanya egyike a legbelterjesebb tanyatípusnak, mivel „az egységnyi területre eső *tőkebefektetés*, a munkaerőfelhasználás mértéke, és a magasabb hozamok jelentősen felülmúlták a korabeli agrár- és tanyástermelés egyéb ágazataiban, körzeteiben megkívánt és elért mértéket".

Kialakulásának sajátos földrajzi-, társadalmi-, településtörténeti okai voltak, melyek közül talán döntő fontosságúak a homok megkötési kísérletek, a városoktól távoli homokos puszták egyéni tulajdonba való kerülése, a városokban felhalmozódó fölös népesség kirajzása, amely aztán főként a városoktól nem nagyon messze, az ún. „közép zónában" telepedett meg, s alakította ki szőlős-kertes tanyáit. A tömeges tanyásodás 1850—1870 között zajlott, s a folyamatot a kezdődő kapitalizmus is segítette (út-, vasútépítés, újabb parcellázások, a földek polgári magántulajdonba való kerülése, a bérleti rendszer kiteljesedése stb.). Igen nagy hatást jelentettek a tájon egyre nagyobb számban kialakuló mintatelepek, kísérleti gazdaságok, melyek közül nem egy országos, sőt nemzetközi érdeklődés homlokterébe került. (A hosszú felsorolásból csupán Mathiász János nevét emelném ki, aki a szőlőnemesítésben napjainkig kiható eredményeket ért el.) Kétségtelen, hogy a homoki szőlőkultúrák iránti országos érdeklődésre főként a századvégi filoxera pusztítás adott okot, s bizonyára ez tetézte be a Duna—Tisza közi kertkultúrás tanyafejlődést. Bár az is igaz, hogy kb. ettől az időtől nőtt meg az érdeklődés a szőlő mellett a gyümölcs, s a zöldségfélék termelése iránt is.

A kertesedés, belterjesedés folyamata a XX. században is tovább folyt. Ezt különböző külső- és belső tényezők segítették s a fejlődés csúcsán, az 1940-es években az optimális zónákban már elérte a 20—22%-ot. A szerző szerint ez valószínűleg a tanyaképződés végső fázisát jelenthette volna, mert a további fejlődés már valószínűleg a sűrűbb falutelepüléshálózat irányába haladhatott volna.

Nagy súlyt helyez a könyv a kertes tanyák társadalom- és üzemszervezetének bemutatására. Táblázatok sorozatával szemlélteti az egyes tanyás körzetek (Szeged, Kecskemét, Cegléd környéke) sajátosságait, és eltéréseit. A körzetekben fellelhető tanyákat négy típusba sorolja: 1. szőlő-, gyümölcskultúrás tanya, 2. ahol a kertészkedés mellett gabonatermesztés is folyik, 3. gabonatermesztő tanya, ahol a kertkultúra fontos kiegészítő, s 4. ahol a kertészkedést csak kedvtelésből űzik. Az egyes körzetek kertes tanyái

között minőségi különbségeket figyel meg. Így a szőlőkultúra Kecskemét környékén, a paprika Szeged-, az uborka Nagykőrös környékén ér el intenzívebb fokot.

A kertkultúrás tanyák főként a városokból kiáramló szegényebb agrárnépesség hatására alakultak. Kétségtelen tehát, hogy a tanyák kialakulása csökkentette a félelmetesen felszaporodó agrárszegénység számát, bár azt végső soron nem szüntette meg. Másrészt utat nyitott egy módosabb parasztpolgár réteg kialakulásához is. Jól sejteti a szerző, hogy a kertkultúrás tanyák parasztsága egy új, minőségi szintet jelentett a magyar társadalomban, s bizonyos vonatkozásokban már nemcsak hazai, hanem a fejlettebb európai parasztközösségekkel is kibírta az összehasonlítást.

A gazdaságnéprajz művelőit még közelebbről érinti a termelési technikák részletes leírása, bár ezen a téren a gazdasági szakirodalomra és más írott forrásokra támaszkodik inkább, mint helyszíni megfigyelésekre. Előny viszont, hogy e módszer segítségével a termeléstechnikák történeti fejlődéséről is jó információkat nyerünk. Megértjük pl., hogy a más táji kultúrákból származó elemek hogyan ötvöződtek egybe egy sajátos táji kultúrává.

Hiba lenne számon kérni egy munkától azt, amit a szerző — bizonyára fontosabbnak ítélt mondanivalójának kidomborítása végett — vizsgálódási köréből kirekesztett, így csupán megemlítem, hogy jó lenne képet nyerni a kertes tanyák belső szerkezetéről, munkaeszközeinek fejlődéséről, munkaszervezetéről (családi- és idegen munkaerő alkalmazása), ennek megfelelően külső kapcsolatrendszeréről a nem kertkultúrás tanyákkal, a városokkal. Az etnográfusokat bizonyára érdekelné a kertkultúrás tanyák komplexitása, vagyis az, hogy a bizonyos termelési ágakra specializálódott gazdaság mennyire tudta kizárni a más haszonszerzés, önellátás hagyományos tényezőit, illetve mennyire támaszkodott ezekre (baromfi, sertés, szarvasmarha, juh stb.)?

A mű azonban zárt és egész, megállapításai pontosak és hitelesek, így igen nagy nyereség tudományunk számára is. Reméljük, hogy a Pannónia kies tájairól az Alföldre sodródott szerző új hazát lelt itt, s művét nem tekinti lezártnak, hanem felgyűlt megfigyeléseit újabb publikációkban dolgozza fel.

Janó Ákos: Fejezetek a szanki és móricgáti tanyásgazdálkodás múltjából. Változások a mezőgazdaságban, állattartási módok, termelési technikák a paraszti árutermelés időszakában. A kecskeméti Katona József Múzeum Közleményei 1. Kecskemét, 1982. 152 l., 112 fénykép.

Bárth János

A kecskeméti Katona József Múzeumban székelő Bács-Kiskun megyei Múzeumigazgatóság ez ideig a *Cumania* hat kötetének kiadásával és alkalmanként kiállítási katalógusok megjelentetésével fejtett ki ún. nemhivatásos könyvkiadói tevékenységet. Most bővült ez a tevékenység a *Kecskeméti Katona József Múzeum Közleményei* című könyvsorozat megindításával.

A megyében működő bajai és kalocsai múzeum helyi tanácsi támogatással már adott ki tudományos igényű könyvsorozatot. Gondolunk itt a *Bajai Dolgozatok* és a *Kalocsai Múzeumi Dolgozatok* négy-négy kötetére. A megyeszékhelyen azonban ez ideig hiányzott e kiadványtípus, holott fontos feladatok várnak rá. Remélhetőleg az első kötetet követi, a többi és a Bács-Kiskun megye múltját föltáró könyvsorozat naggyá nő.

Janó Ákos a halasi Thorma János Múzeum hajdani igazgatója az 1960-as években népes munkaközösséget szervezett a Félegyháza és Halas között fekvő Szank tanyaközség néprajzi kutatására. A tanyákat járó kutatók azt tervezték, hogy hatalmas monográfiát írnak egy magyar homoki tanyaközség népéletéről. Munkájukra égető szükség volt, hiszen a magyar néprajz fölöttébb keveset tud a homoki gazdálkodásról és a farmtanyák lakóinak mindennapjairól. A gyűjtött anyag azóta is a halasi múzeum adattárában pihen. A tervezett monográfia nem valósulhatott meg. A szanki tapasztalatokat és ismereteket azonban a hajdani munkaközösség tagjai különböző fórumokon igyekeznek hasznosítani. Égető Melinda 1978-ban a *Cumania* V. kötetében kiváló tanulmányt közölt a szanki lakáshasználat változásairól. Most Janó Ákos formálta könyvvé a szanki gazdálkodás múltjáról gyűjtött adatait.

Szank 1874-ben vált önálló községgé. Előzőleg a redempció óta a távoli Kunszentmiklóshoz tartozott. A Szankkal egyesített Móricgát birtokosa pedig a még távolabbi Lacháza volt. A kunszentmiklósi és a lacházi gazdák külterjes nagyállattartásra használták 80—100 kilométerre fekvő szanki és móricgáti pusztáikat. A XIX. század közepétől

a pusztaosztások következtében szaporodni kezdtek a tanyák. 1892–1896 között teljesen felosztották a két pusztát. A kunszentmiklósi és a lacházi eredetű lakosok kisebbségbe kerültek. Mint valami ígéret földjére, úgy jöttek a tanyákat építő új lakosok Szankra és Móricgátra, elsősorban Majsáról, Szegedről, Félegyházáról. A jövevények megkezdték életre szóló tanyai harcukat a homokkal.

Mindezt megtudhatjuk JANÓ Ákos könyvének bevezető fejezeteiből, ahol a puszták felosztása előtti állapotokról, a pusztaosztások történetéről és a tanyarendszer kialakulásának folyamatáról esik szó. A szerző csaknem száz oldalt szentelt a tanyai állattartás és a homoki földművelés bemutatásának. Az állattartásról szóló fejezetben ír a marhatartásról, lótartásról, sertéstartásról és a baromfitartásról. A földművelést ismertető fejezetben bemutatja a termelés természeti feltételeit és helyi sajátosságait, a gabonatermelés technikáit, munkafolyamatait, a szénamunkákat, valamint a kapásnövények, az ipari növények és a kerti vetemények termesztésének főbb jellemzőit.

Az állattartás és a földművelés témakörében felsorakoztatott adatok bizonyára fontos forrásai lesznek az egyetemes magyar néprajztudománynak, hiszen a homoki farmtanyák népének termelőtevékenységéről hoznak hírt. Erről ez ideig kevés szó esett a magyar néprajzi irodalomban.

A kötet utolsó 54 oldalán közölt 112 fénykép tulajdonképpen egy hatalmas képes adattár a szanki tanyák népének életéről. Kiváló portrék, tanyai hajlékok, lovas és bivalyos fogatok, szántó, vető, arató, cséplő, kapáló és állatokkal bajlódó emberek sorakoznak JANÓ Ákos művészi igényű néprajzi felvételein. Kár, hogy a mai buzgón takarékos világban műnyomó papír nem jutott számukra!

Szentmihályi Imre: Körmend települése és népi építkezése a XVII. század derekán. I—II. Körmend Város Tanácsa VB. Körmend, 1980. I. kötet: 116 l. szöveg, 69 l. ábra, II. kötet 18 tábla.

H. Csukás Györgyi

A *Körmendi Füzetek* sorozatban két kötetben jelent meg SZENTMIHÁLYI Imre tanulmánya, amelyben a szerző egy egyedülálló forrás, az 1649-ből származó körmendi házösszeírás alapján próbálja meg Körmend XVII. századi településképét és népi építészetét felrajzolni.

Körmend mezőváros polgárainak, telki állományuknak és épületeiknek részletes összeírására azért került sor, mert az erősödő török veszély miatt Gr. Batthyány Ádám a várost katonai településsé kívánta tenni, mentesítve lakóit addigi jobbágyszolgáltatásai alól. A katonaság igényeit fejezik ki az összeírás adatai, melyek tartalmazzák az összeírtak nevét, társadalmi helyzetét, telkük nagyságát és minőségét (a szántók nagyságát holdban, a rétekét szekér szénában megadva), végül a telken talált épületeket helyiségenként felsorolva (kályhás szoba, füstös szoba, pitvar, kamra, kapuszín, pince, pajta, istálló, utóbbi a beköthető lovak számával jellemezve). Nem szól a forrás e különböző funkciójú épületek, épületrészek elhelyezkedéséről, a porta beépítéséről. A 272 telket sorrendben, a Belső városon és a Külső városon belül utcák szerint írták össze. 233 telekről van használható házösszeírás.

A szerző történeti-statisztikai módszerrel dolgozta fel a forrásanyagot, s épp e módszer igazolta feltevésének helyességét, miszerint a házhelyek topográfiai elhelyezkedése, az összeírtak társadalmi, anyagi helyzete, valamint az építkezése közt szoros összefüggés van. Az elemzésbe bevonta a közel egykorú összeírásokat is, ezeknek az adataival egészítette ki, ill. korrigálta az 1649-es házösszeírás adatait. Így felhasználta az összeírtak foglalkozására, a „Pajtaszeren" levő pajtákra, valamint az összeírtak összbirtokára vonatkozó adatokat is. Utóbbi néha jelentős eltérést mutatott az alapforráson feltüntetett telki állományhoz képest.

A történeti-statisztikai feldolgozásnál a vizsgálat eredményét nagyban befolyásolja a helyes tipologizálás. A társadalmi rétegződésre vonatkozóan maga a forrás kínálta a csoportosítást, zsellér, negyed, fél-, háromnegyed és egésztelkesekre osztva az összeírtakat. E „réteg-kategóriák" mellett a szerző „birtok-kategóriákat" is felállít az 1646-os összeírás alapján (0–7 holdas szegény, 7,1–15 holdas szegény-közepes, 15,1–30 holdas módos-közepes, 30 holdon felüli birtokkal rendelkező gazdag rétegek).

Problematikusabb magának az épületállománynak a tipologizálása, minthogy a forrás alapján nem állapítható meg a telek beépítése, a lakóház, ill. a gazdasági rendeltetésű helyiségek elhelyezkedése. A szerző abból indul ki, hogy a vagyoni helyzet mind a

gazdasági épületekkel, épületrészekkel való ellátottságban, mind a telekhez tartozó épületek helyiségeinek számában tükröződik. Így a lakóház és a gazdasági épületrészek (épületek) kapcsolódása alapján 4 csoportot állít fel: csak maga a lakóház, ház pajtával, ház istállóval, ház istállóval és pajtával. E — jobb híján — „háztípus" vagy telekbeépítési kategóriáknak nevezett csoportokon belül megkülönböztet altípusokat aszerint, hogy a lakóház füstösház-e, vagy füstöskonyhás, továbbá résztípusokat aszerint, hogy a lakóháznak van-e kamrája, vagy nincs. Legvitathatóbb az „osztat-kategória": előfordulásuk gyakorisága alapján a szerző az 1—3, a 4, az 5 és a 6—10 helyiségekből álló épületeket sorolja egy kategóriába. Ily módon rendkívül heterogén épületek kerülnek egymás mellé. Miután a gazdasági rendeltetésű helyiségek az előző kategóriában már úgyis szerepeltek, egyértelműbb lett volna csak magát a lakóházat a helyiségek száma alapján kategorizálni. Minthogy a szerző külön ábrán szemlélteti a különféle funkciójú helyiségek kapcsolódásának változatait, s előfordulásuk gyakoriságát, az osztat-kategória adatai pontosíthatók.

A következőkben a szerző rendkívül részletesen, sokoldalúan elemzi az ismertetett kategóriák egész Körmendre vonatkozó, majd városrészek és utcák szerinti arányait, a különböző kategóriák egymással való összefüggéseit. A jelenségek százalékos előfordulása alapján képet kapunk az egyes városrészek, utcák lakóinak vagyoni, társadalmi helyzetéről, épületekkel, helyiségekkel való ellátottságáról, az épületek jellegéről. Az egyes topográfiai egységek adatait mindenkor az összkörmendi aránnyal veti össze a szerző, mint összehasonlítási alappal, így mindenkor jól érzékelhető az átlagtól való eltérés, az utca domináló jellege. A szöveges értékelést ábrák és táblázatok egészítik ki, melyen grafikonok, diagramok, abszolút és százalékszámok teszik szemléletessé és számszerűleg is ellenőrizhetővé a szerző megállapításait.

A tárgyalt időszakban Körmend társadalma erősen rétegzett, s a különböző rétegek a település más-más részein összpontosulnak. Így pl. a Belvárosban többségükben jobbágyok éltek, egyes részein, pl. az 1. utcában legnagyobb arányban egésztelkesek. A Külvárosban élt a zsellérek többsége. Egyik utcájában zsellérek, másikban a jobbágy középrétegek voltak túlsúlyban. Ebben a városrészben az egésztelkesek aránya jóval az összkörmendi átlag alatt maradt. Bár a legtöbb réteg minden utcában képviselve volt, de az összkörmendi arányhoz viszonyítva kisebb vagy nagyobb számban.

A réteg-, ill. birtokkategóriák és az építkezés jellege összkörmendi viszonylatban nagyjából összhangban állnak egymással: pl. az I. osztat-kategóriában (1—3 helyiséges épületek) a zsellér réteg a domináló, a IV.-ben (6—10 helyiséges épületek) viszont a háromnegyed és egész telkesek. Ott, ahol az egyes réteg-, ill. birtokkategóriák aránya nem áll összhangban az építkezés jellegével, a szerző külön nyomozza az okokat, s néhol igen fontos felfedezésre jut. A vagyoni helyzet és az építkezés disszonanciájának vizsgálata során derült fény arra, hogy a 3. utca gazdasági épületrészekkel jól ellátott, gyakran kapuszínes, ugyanakkor füstösházakban élő zsellérei egy évtizeddel korábban még féltelkes jobbágyok voltak. Épületállományuk korábbi társadalmi-vagyoni helyzetüknek megfelelő, fejlettebb fokot tükröz, maga a lakóház azonban egy előző időszakban még általánosnak számító, az összeírás korában azonban már retardáló, épp a társadalmi süllyedés folytán konzerválódott formát őriz (füstösház).

A munka egyik fő erénye abban áll, hogy az adatokat a szerző állandóan topográfiai összefüggésükben tárgyalja. Körmend településtörténetének, topográfiájának beható tanulmányozására azért volt szükség, mert a főbb tájékozódási pontok meghatározásával szinte hiánytalanul sikerült a bejárás útvonalát rekonstruálni, az utcaként jelzett, valójában azonban bejárási tömböket lokalizálni, ezáltal az összeírásból kideríthető sajátosságokat is helyhez kötni. A különböző jelenségek térképre vetítése segített az adatok értelmezésében, másrészt fontos településtörténeti következtetésekre adott lehetőséget. A konkrét eredmények, megállapítások felsorolása helyett csak néhány olyan részeredményre utalnék, amely egyben a munkamódszerbe is betekintést enged.

A házak mintegy harmadához tartozott fedett kapubejáró. E főleg gazdag házakra jellemző, városias beépítésmódot tükröző épületrész a főútvonalak mentén a leggyakoribb, olykor összefüggő tömbökben, mint a Piactér déli oldalán.

Az összeírásban szereplő pajta-félpajta megnevezés értelmezésénél is az adatok térképre vetítése segített. A félpajták nem mindig egymás melletti telken fordulnak elő, s a várakozás ellenére a félpajta volt a gazdag egésztelkesekre, a pajta viszont a szegényebb rétegekre jellemző. A félpajták a Belváros 1—2. utcájára jellemzők, tehát a Belváros sűrűbb beépítettsége miatt építettek az ott élő leggazdagabb rétegek félpajtákat. Ez közelebb vitt a „pajtaszeri pajták" problémájának megoldásához is: a szűk belterületük miatt kis pajtával rendelkező leggazdagabb egésztelkesek kezdtek a Pajtaszeren pajtáskerteket vásárolni, pajtát építeni.

Jóllehet a házösszeírásnak a telek építményeire vonatkozó adatai meglehetősen szűkszavúak, forrásértéküket emeli, hogy mindig a bennük lakók vagyoni-társadalmi helyzetével, foglalkozásával való összefüggésükben értékelhetők. A szerző az építkezés jellegének vizsgálata előtt részletesen elemzi az építkezéssel kapcsolatos XVII—XIX. századi forrásokat (tűzkárokról szóló leírások, tűzrendészeti intézkedések), s összefoglalja a nyugati magyar háztípus fejlődésével kapcsolatos kutatások eredményeit. Ezek után tér rá az 1649-es házösszeírás építkezéssel kapcsolatos adatainak rendkívül részletes, minden szempontot, relációt figyelembe vevő elemzésére (osztat, „háztípus", egyes helyiségek, utcák szerint). A vizsgált időszakban Körmenden rendkívül változatos épületállományt találunk, ami nemcsak a helyiségek számában, a különböző funkciójú helyiségek kapcsolódásában, hanem a lakóházak fejlettségi fokában (füstösház, füstöskonyhás ház) is megmutatkozik. Ennek a különböző időkből származó, esetenként átalakítással, bővítéssel létrejött, különböző társadalmi-vagyoni rétegekhez köthető épületállománynak alapján kísérelte meg a szerző Körmend építkezését folyamatában bemutatni, az előzményeket, és a fejlődés tendenciáit is feltárni. Vizsgálódásánál a belső fejlődés mellett számol a fejlettebb háztípusok hatásával, melyet Körmenden a vár és az uradalom tisztségviselőinek, s a helyi nemeseknek gazdagabb, fejlettebb építkezése képviselhetett.

Az építtetők, lakók társadalmi, vagyoni helyzete, foglalkozása nemcsak a helyiségek számára, a pajta, istálló meglétére vagy hiányára volt hatással, hanem a lakóház alakulására is. A fejlettebb formák a módosabb rétegeknél terjedtek el először. Körmenden a nyugati magyar háztípus volt uralkodó. Az összeírás időpontjában azonban a füstösház már csak a legszegényebb rétegek használatában maradt fenn, a kályhás szobás házak 83%-os aránya mutatja, hogy használatuk ekkor már kezdett általánossá válni a zselléreknél is. Az összeírás terminológiája, valamint a korábban említett, féltelkesből zsellérsorba süllyedt réteg építkezésmódja alapján a füstösház differenciálódása, kályhás szobával való bővülése csak az összeírást nem sokkal megelőző periódusban mehetett végbe. A füstös-szoba, kályhás-szoba megnevezés a fejlettebb, tkp. füstöskonyhás ház helyiségeire azt sejteti, hogy a váltást követő átmeneti időszakban a füstöskonyhák lakóhelyiségként is szolgáltak. A füstösházak és a kapcsolódó épületrészek variációi alapján vázolja fel a szerző a nyugati magyar háztípus fejlődésének, bővülésének útját: az egyosztatú füstösház pitvarral, majd kamrával, és idővel istállóra, pajtára differenciálódó gazdasági épületrésszel gyarapodott. A füstösház bármelyik változata bővülhetett kályhás szobával, innen a változatok sokasága. Új építkezésnél már eleve a fejlettebb házakhoz igazodtak, míg más esetben a füstösházak átalakításával, kályhás szoba hozzáépítésével számolhatunk. E törvényszerűségek figyelembevételével állította össze a szerző a háztípus fejlődését illusztráló alaprajzi sémákat, amelyek azonban inkább csak a ház fejlődésének lehetséges változatait, tendenciáit jelzik, mint egy kizárólagosan érvényesülő rendszert.

Körmend építkezését a környező városok és falvak egykorú építkezésével összevetve a szerző megállapítja a hasonlóságokat és eltéréseket. Körmend mezővárosi voltából fakad, hogy számos szállal kapcsolódik a falusi építészethez, ugyanakkor a sűrűbb beépítés, a kapuszíneknek és pincéknek a falvakéhoz viszonyított magasabb aránya városias hatást mutat.

Szentmihályi Imre az 1649-es házösszeírásból megismert körmendi épületeket a XVIII—XIX. századból fennmaradt, valamint az egykorú forrásokból megismerhető épületekkel összevetve megállapítja, hogy a város építkezésmódja az eltelt két évszázadban szinte teljesen megváltozott. Mintegy tanulmánya summájaként kiemeli azonban, hogy a társadalmi státus, a vagyoni helyzet vetülete az építészetre minden korszakban kimutatható. Korszakonként változnak azonban azok a jellegzetességek, melyek adott időszakban módjelzőként értékelhetők. A körmendi házösszeírás idején az egyterű füstösházban élő zsellérek, valamint a több telekkel rendelkező, 6—10 helyiségből álló, kályhás szobás, kapuszínes, pincés házakban élő, pajtát és nagyméretű istállókat birtokló gazdagok képviselték a társadalom szélső pólusait. A házösszeírás adatainak értékelésekor figyelembe kell venni a török támadások miatti nagyfokú létbizonytalanságot, esetenként elszegényedést is. Erre mutat az összeírásokban szereplő nagyszámú puszta telek, valamint az a tény, hogy az összeírtak nem kis hányada katona özvegye vagy törökök foglya.

A felhasznált források jellegéből, a történeti-statisztikai feldolgozó módszerből, a sokféle szempontot szem előtt tartó komplex kutatási módszerből adódóan a tanulmány nem könnyű olvasmány, terminológiája szokatlan a néprajzi szakirodalomban. Ezért tanácsos lett volna a fejezetek sorrendjét megcserélni, az elemzési módszert s a mellékletek használatát magának a forrásnak és a munka célkitűzésének ismertetése után taglalni, a terminológiát egységesíteni és főként egyértelműbbé tenni. A tanulmány szöveges

részével azonos súlyú mellékletek, a grafikonok, diagramok, táblázatok értelmezése, feloldása is nagy szellemi erőkifejtést igényel, részint a nem mindig megfelelő jelkulcsrendszer, grafika, számozás, részint az adatok túlzsúfoltsága miatt. Vannak táblázatok, ahol egy rubrikában négyféle — vízszintes és függőleges irányban összehasonlítható — abszolút szám, ill. százalékarány szerepel. Nehéz kezelhetősége ellenére ugyanakkor erénye a munkának, hogy az adatok mindenkor visszakereshetők, a különféle kategóriák mindenféle relációban összehasonlíthatók. A vizsgált jelenségek százalékos előfordulása mellett az egy egységre jutó százalékértéket is megadja a szerző, amivel kiküszöböli azt a veszélyt, hogy túl alacsony abszolút számok esetén véletlen jelenséget emeljen törvényszerűséggé.

A tanulmány a mellékletekben való alapos elmerülés nélkül is rendkívül hasznos olvasmány. Egy páratlan forrás példaszerű elemzése révén nemcsak Körmend településtörténetének jobb megismeréséhez járul hozzá, hanem az anyagi — társadalmi helyzet és az építkezés összefüggéseiről is árnyalt képet ad egy olyan korszakban, amelyből még régészeti emlékanyaggal is alig rendelkezünk.

Holl, Imre—Nándor Parádi, Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1982. 253 l., 90 tábla, 4 térkép melléklet

Barabás Jenő

A néprajzi kutatók számára elengedhetetlen a régészeti kutatások eredményeinek nyomon kísérése, különösen azokban a korszakokban, amelyek közvetlenebb kapcsolatban vannak az etnográfiai anyaggal. A magyar néprajzi vizsgálatokban különösen a középkori ásatások jelentenek szerves előzményt s így érthető a rájuk irányzott figyelem és érdeklődés. A szoros kapcsolat termékenyítő voltát már jó fél százada mindkét szakágazatban egyaránt felismerték s ennek eredményei egyre inkább gyümölcsöznek. Györffy Istvánnak nem csekély szerepe volt abban, hogy századunk harmincas éveiben a középkori faluásatások fontosságát felismerjék. Az úttörők: Csalog József, Szabó Kálmán, Papp László, Bálint Alajos s különösen László Gyula érdeme az, hogy az 1950 után munkába álló nemzedék, Méri Istvánnal kezdődően már némi tapasztalatra építhetett és kiemelkedő eredményeket ért el.

A középkori régészeti kutatások szép eredményeket felmutató sorában kiemelkedő mérföldkő a most tárgyalásra kerülő mű. Jelentőségét különösen aláhúzza a komplexitásra való törekvése, a falu sokoldalú bemutatása a régészet lehetőségeivel. Mindenesetre örvendetes, hogy értékelhető temetői csontanyag hiányában is törekedtek egy átfogó falukép bemutatására, nemcsak a településformára és az építkezésre figyelve, hanem a gazdaság és a társadalom szerkezetére is. A szokásos tárgyi leletanyag mellett ügyeltek a növényi maradványokra, s Matolcsi János közreműködésével az ennél jóval gazdagabb csontanyagra is. Ebből a forrásanyagból alakítottak ki egy átfogó képet a középkor végi Sarvalyról, amely most már e korszak legjobban ismert faluja. Külön örvendetes az a körülmény, hogy ez a feltárt település a középkori faluásatásokban elhanyagolt Dunántúlon található, Sümegtől 6—7 km-re délre, a Marcal és a Lesence patak vízválasztóján, dombos, kőben és erdőben gazdag vidéken.

Sarvaly és környéke a török hódoltság első felében pusztult el, a XVI. század végére teljesen elnéptelenedett. Így az előkerült leletanyagból a XV—XVI. századi állapotra lehet következtetni. Az 1969—74 között folytatott ásatások 17 lakóházat, 2 különálló pincét, 3 gazdasági épületet, egy kovácsműhelyt, valamint egy templomot, körülötte 31 sírt, bennük a kedvezőtlen talajadottságok következtében rossz állapotú csontvázakat és temetőkerítést tártak fel. Az építményekben és körülöttük előkerült gazdag kerámia és fémanyag, munkaeszközök, használati tárgyak, valamint a szerényebb növényi és gazdagabb állati eredetű maradványok nyújtottak támpontot a falu gazdasági és társadalmi viszonyainak rekonstruálásához.

A különböző épületek nagysága, tárgyellátottsága, a leletváltozatok mérsékelten tagolt társadalom létére utalnak. Ahogy a későbbi környezetből vissza lehet következtetni, zömmel kisnemesi rendű lakosságot gyanítanak Sarvalyon a szerzők. A kisméretű faluban a kovácsműhely szintjelző s az előkerült vaseszközök viszonylagos bősége intenzívebb gazdálkodásra utal, mint a hasonló korú alföldi falvak leletei. A mezőgazdaság eszközkészletéből sarlók, szekérvasalások és patkók kerültek elő legnagyobb számban, de találtak ekevasat, kaszát, kapát, szőlőmetsző kést stb. is. A fejszék többféle változata, a fúrók, vésők gyakorisága a famegmunkálás szerepét jelzik. A vaseszközök közül a kések száma a legnagyobb, amelyeken gyakran mesterjegyek is látszanak, de a vasnyársak

sem voltak ritkák. A termesztett növények magleleteiből gyanítható a rozs, árpa és a búza fontossága, de termeltek borsót és lencsét is.

A kereken 1300 darabból álló csontanyagot Matolcsy János külön fejezetben vette gondos vizsgálat alá. Itt ennek 93,2%-a háziállatok maradványa, Túrkeve-Móricon valamivel magasabb, 97%. A tenyésztett állatok közül a marha és a sertéstartás tűnik a csontanyag alapján kiemelkedőnek s velük kapcsolatban Matolcsy közelebbi fajtameghatározásra is kísérletet tesz, de határozottabb következtetést e tekintetben a leletanyag nem tett lehetővé. A lócsontok száma inkább alacsony, a juh- és kecsketenyésztés pedig egész elhanyagolható lehetett. A szárnyascsontok csekélységéből tartásuk jelentéktelenségére nem lehet megnyugtatóan következtetni. A vadállatok közül csak a szarvas és őz fogyasztása volt érdemleges, a vaddisznóé meglepően alacsony.

Holl Imre és Parádi Nándor sarvalyi vizsgálatainak legkiemelkedőbb eredménye kétségtelenül az építkezéssel kapcsolatos, elsősorban azért, mert az egész Dunántúlon ez ideig nem történt komolyabb falufeltárás a középkor végéről. Márpedig ekkor építő kultúránk tájilag már annyira differenciált, hogy az alföldi vizsgálatok az általánosításhoz önmagukban kielégítő alapot nem szolgáltathattak. Így a sarvalyi vizsgálat mindenképpen hézagpótló, de ezen túlmenően, az új információktól függetlenül módszertanilag is értékes előrelépést jelent. Körültekintő megfigyeléseiket gondosan rögzítik oly módon, hogy az épületmaradványok és a tárgyi anyag esetleges kapcsolata felismerhetővé váljék, egyik magyarázhassa a másikat. A leletismertetésen túl átfogóbb értelmezésekre is törekedtek, felhasználva a néprajzi analógiák tanulságait, anélkül, hogy azok egyoldalú befolyása alá kerültek volna. Következtetéseik pontos dokumentációjuk segítségével ellenőrizhetők.

Nem meglepő, hogy csak földfeletti, több osztatú, kemencés, boronafalú lakóházak kerültek elő Sarvalyról, de az már inkább, hogy ezek körös-körben kőalapzatra épültek, 4—5 helyiséggel 14—34 m hosszúságra nyúltak, s akad közöttük L alaprajzú hajlított ház s több esetben pince is csatlakozott hozzájuk, de ez utóbbiak állhattak külön is. Ami a tüzelőszerkezetet illeti, egy házban biztosabban, egy másikban esetlegesen kimutatható a kívülfűtött kályha, illetve kemence léte, de kályhaszem töredékek még több helyről is előkerültek. A házak többségében azonban csak egyetlen fűthető, meleg helyiség létezett, a füstös lakókonyha szögletes kemencével, ami megfelel a XVIII—XIX. századi forrásokból jól ismert nyugat-dunántúli háztípusnak. Abban is hasonlít ehhez a sarvalyi ház, hogy gyaníthatóan minden helyiségnek a szabadba nyílik a bejárata, bár ennek megállapítása, mint más ásatásoknál is tapasztalható, csak bizonytalanul rögzíthető. Abban viszont eltér az említett egy épület az ismert későbbi formáktól, hogy a füsttelen helyiséget nem a szomszéd fedett térből, hanem az udvarról fűtötték — ha az észlelés helyes. Nagyon figyelemreméltó az is, hogy itt bukkan fel először a megemelt tüzelőtér, 30—50 cm magas padkára építve, amelynek eddig sehol, semmi nyoma nem akadt a XVII. század végéig. Nem kerültek elő olyan cölöplyukak, amelyekből a tetőszerkezetre valamilyen utalást nyújtana s ebből az következtethető, hogy a fal hordozta a tető teljes súlyát, de a megoldás részleteiről csak találgatni lehetne.

A 3—5 helyiséges épületek ugyan az építészet fejlettségére utalnak, de ez sokkal inkább a falu készletgazdálkodásának, mint a lakáskultúra magas szintjének tanúsága. Egy-két kivételtől eltekintve a lakótér egyetlen helyiség, a továbbiak kamrák, rakodók, fedett munkaterek, istállók, többségük valószínű vegyes rendeltetésű. Igen meglepő a viszonylag szépszámú pince előkerülése, amelyek később a telkeken korántsem ilyen hangsúlyosak. Funkciójuk sem világos, legkézenfekvőbb feltételezés borraktározási szerepük, csakhogy a borospincék szőlőbeli előfordulása e körzetben a XVI. század közepéről már adatolható. Alig lehet viszont kétséges, hogy a 3—5 helyiség közül legalább egyik istálló volt, ahogy ezt a szerzők több esetben gyanítják, csakhogy ezt a régészet lehetőségeivel alig lehet bizonyítani. Több portán akadnak különálló s feltehetően gazdasági célú épületek is, aránylag nagyobb méretűek. Közülük egyiket nem alaptalanul csűrnek vélik az ásatók. Több részletről ugyan lehetne vitatkozni, de a feltárt anyag elég kétségtelenül igazolja, hogy a XV—XVI. században itt már ismert volt a paraszti gazdaság minden későbbi lényeges építménye, ami az eddigi feltárásokból nem volt ennyire nyilvánvaló.

Parádi Nándor és Holl Imre kötete sok új információjával a korszak falujának megismerésében lényeges előrehaladást hozott, de ahogy ez lenni szokott a megoldandó kérdések sorát is gyarapította.

Cs. Dobrovits Dorottya: Építkezés a 18. századi Magyarországon (Az uradalmak építészete). Akadémiai Kiadó. Budapest, 1983. 150 l. + 91 kép.

H. Csukás Györgyi

A Művészettörténeti Füzetek sorozat köteteként jelent meg Cs. Dobrovits Dorottya tanulmánya, amely a magyarországi uradalmak XVIII. századi építőtevékenységét az eddigi művészettörténeti irodalom hagyományos feldolgozásmódjától eltérően az alkotás folyamatában, a megrendelő — építkezés — mesterek köré csoportosítva tárgyalja.

A kutatás bázisául a pápa—ugod—devecseri uradalom 1750—1800 közti építészeti tevékenysége szolgált. A tárgyalt időszakban Eszterházy Károly volt az uradalom birtokosa, aki váci majd egri püspök, és Heves—Külső-Szolnok vármegye főispánja is lévén, idejének egyre kevesebb részét tölthette Veszprém megyei birtokán. Az uradalom életéről, az ott folyó építkezésekről az uradalmi tisztek számoltak be neki nagy részletességgel. Az eredetiben, ill. leveleskönyvekben fennmaradt levelezés, valamint jegyzőkönyvek, számlák, tervrajzok jelentik azt a levéltári forrásanyagot, amely a megvalósult, fennmaradt műalkotásokkal összevetve fényt vet magának az alkotásnak a folyamatára. A tanulmány bőven idézi a megrendelő főúr, az uradalmi tisztek, a mesterek megnyilatkozásait, melyekből sokoldalúan, szemléletesen bontakozik ki a megrendelő felkészültsége, ízlése, egyénisége, az uradalom mindenkori anyagi helyzete, az uradalmi tisztek, mesterek hatásköre, szerepe, vagyis mindazon tényező, amely egy-egy építészeti alkotás létrejöttét, megjelenési formáját befolyásolta. A tárgyalt uradalom építési tevékenysége sok hasonlóságot mutat a korszak más nagybirtokos uradalmainak építészeti tevékenységével, így a leszűrt tanulságok is általánosíthatók.

A munka első részében a szerző ismerteti az építészeti feladatokat a XVIII. századi Magyarországon, s felvázolja a barokk stílusáramlatok hazai elterjedésének sajátosságait. Az eltérő történeti előzmények következtében más módon ment végbe a barokk stílus térnyerése Erdélyben, a Felvidéken és Nyugat-Magyarországon, mint a török által megszállt országrészekben. Előbbi területeken a külföldi mesterek működése nyomán terjedő barokk stíluselemek a reneszánsz eredetű erős helyi hagyományokhoz asszimilálódva váltak a XVIII. századra uralkodóvá. Ezzel szemben a török alól felszabadult területeken — ahová a vizsgált pápa—ugod—devecseri uradalom is tartozott — az újjáépítést végző idegen építőmester-gárda rögtön az érett barokk stílus különféle változatait hozta be, s ez a kiforrott stílus illeszkedett aztán a hazai igényekhez, ízléshez, építési gyakorlathoz. Épp ez a folyamat válik jól követhetővé a feldolgozott források és az emlékanyag kapcsán.

A tárgyalt időszakra az építkezések rendkívül nagy volumene és a felépítendő, átalakítandó objektumok változatossága jellemző: templomok, kastélyok, plébániaházak, iskolaházak, kocsmák, vendégfogadók, lakások, malmok, téglavetők stb. épülnek. A nagybirtokos uradalom — szemben az egyszeri megrendelőként jelentkező polgári, kisnemesi építőkkel — széles területekre kiterjedő koncepciózus építkezési programba kezd, a korszak legjelentősebb építtetője lesz, s építési tevékenységének szervezeti keretei is hamarosan kialakulnak.

A pápa—ugod—devecseri uradalom építkezési tevékenységének elemzését a megrendelő főúr szerepének vizsgálatával kezdi a szerző. Eszterházy Károlyra, mint a korszak legtöbb főúri, főpapi megrendelőjére, jellemző, hogy meglepően magasszintű építészeti ismeretekkel rendelkezik. Részt vesz a programterv kidolgozásában, alkotó módon bírálja a terveket, az építkezés egész folyamatát figyelemmel kíséri, még a technikai jellegű kivitelezési munkálatokhoz is értő módon szól hozzá. Biztos érzékkel dönt a megfelelő építészek, mesterek kiválasztásában, gondoskodik a képzésről, gyűjti a mintakönyveket, építészeti terveket, építészeti tárgyú könyvei vannak. A megrendelő és az épület szoros kapcsolata, a mecénás alkotó szerepe révén válik a barokk a feudális nagybirtok jellegzetes építészeti stílusává. A magyarországi barokk építészet változatossága a főúri megrendelők és az általuk alkalmazott külföldi mesterek szerepére, eltérő ízlésére vezethető vissza.

Hasonlóan fontos szerepet tulajdonít a szerző a XVIII. századi magyar barokk építészet sajátos vonásainak kialakulásában az építkezéseket közvetlenül szervező, irányító uradalmi főtiszteknek. E többnyire köz- és kisnemesi származású, megyei közéleti funkciókat is viselő régensek, prefektusok ugyancsak jól tájékozottak az építészet elméleti és gyakorlati kérdéseiben, tisztában vannak a különféle funkciójú épülettípusok esetében fellépő sajátos helyi igényekkel, a munkaszervezési kérdésekkel. Az építkezésektől

távol élő főúr az ő tájékoztatásuk alapján mond véleményt, ad utasítást, az ő véleményezésük alapján alkalmaz mestereket. Szerepük kiterjed a tervek bírálatától az építkezés megrendelésén, állandó ellenőrzésén, a munkálatok megszervezésén, anyaggal, munkaerővel való ellátásán át a kész mű elbírálásáig, a mesterek kifizetéséig. Önálló döntési körük különösen a megrendelő főúr személyéhez kevésbé kapcsolódó, nem reprezentatív épületcsoportnál jelentkezik.

A szerző megállapítása szerint e magyar származású kis- és köznemesi réteg képviseli a hazai jelleget az internacionális kultúrájú mecénás és a külföldi stílusáramlatokat képviselő idegenajkú mesterek mellett. Jelentőségük kiemelkedő: azáltal, hogy az új stílusáramlatokat a hazai gyakorlati követelményeknek, lehetőségeknek, ízlésnek megfelelően próbálják alkalmazni, átmentik a hazai építészeti hagyományokat, másrészt az új stílusáramlatokat mindenki által követhető formában adaptálják. Az uradalmi épületek, tiszti lakások, vendégfogadók képviselik leginkább a sajátos hazai jelleget a magyarországi barokk építészeti emlékek közt. A helyi kisnemesi építkezésre annyira jellemző árkádos, oszlopos tornácos épületek, a bolthajtásos kisnemesi építkezés elterjedésében nagy szerepe lehetett az uradalmi építkezéseknél látható példáknak.

Hallatlanul érdekes, sok összefüggésre fényt derítő magának az építkezés megszervezésének, menetének az ismertetése az említett források alapján. A pompakedvelő barokk építészetről alkotott sok általános nézetünket kell revideálnunk ezek alapján. A jelentésekből, utasításokból, jegyzőkönyvekből, elszámolásokból kirajzolódik, hogy egy-egy épület tervezésénél, kivitelezésénél milyen szerepet játszott az épület funkciójából fakadó sajátos igény, az egyéni ízlés és a reprezentációs igény, a helyi építőanyag, végül sokszor döntő módon a gazdaságosság, az uradalom mindenkori anyagi helyzete. Az építkezés ismertetése kapcsán képet kapunk a programtervek, kiviteli tervek, helyszínrajzok elkészülésének menetéről, ezek típusairól, a költségvetés-készítésről, az anyagok előkészítéséről, a mesteremberek, a napszámban és robotmunkában dolgozó munkaerő biztosításáról. Tanulságos a népi építészet kutatói számára a robotmunkák során szerzett építési tapasztalatok szerepének, és a falusi építkezéseknél való kamatoztatásának hangsúlyozása. Az építkezéssel kapcsolatos különféle munkafolyamatokra (mészégetés, téglavetés, fafaragás) rendszerint ugyanannak a falunak a lakói jöttek robotmunkában. A falvak építkezését az uradalmi példákon, építési tapasztalatokon kívül az uradalom által nyújtott építőanyag, valamint közvetlen főúri befolyás is alakította. Utóbbi főleg a nagy tűzvészeket követő újraépítés során figyelhető meg, a szabályosabb telekbeépítésben, a tartós építőanyagok használatában, esetleg közvetlen építőmesteri irányításban. Ebben a részben foglalkozik a szerző a földesurak településformáló tevékenységével, a „földesúri város" problematikájával, Pápa barokk arculatának kialakulásával.

A tervező és kivitelező mesterek életművének feldolgozásában gazdag a művészettörténeti szakirodalom. Az újszerű megközelítés azonban az ő szerepük, tevékenységük értékeléséhez is sok új adalékkal szolgál. A rendelkezésre álló források szerint a neves, külföldi építőmesterek is foglalkoztak köznapi épületek, pincék, kocsmák, téglaégetők tervezésével, kivitelezésével. Ennek ellenére megfigyelhető az a tendencia, hogy az eltérő jellegű építési feladatok megoldására az uradalom más-más módon biztosítja a megfelelő szakember-gárdát. Míg a reprezentatív, kiemelkedő, egyedi épületek tervezése és kivitelezése az uradalom által rendszeresen foglalkoztatott, de lényegében független külső építészek vezetésével folyik, addig a nagyszámú rutin-jellegű építőmunka színvonalas folyamatos ellátására létrejön az „uradalmi építési iroda", élén az építőmesterrel. E munkacsoport az uradalom állandó alkalmazásában álló ingenierből, földmérőkből, rajzolókból áll. A kivitelezést végző mestergárda (kőfaragók, ácsok, tetőfedők, asztalosok) céhes keretek közt, az uradalom megbízottaiként vesz részt az építkezésen.

A céhes keretekkel összehasonlítva az építési iroda már modernebb szervezet, specializáltabb szakemberekkel, amely az ismétlődő feladatok megbízható, gazdaságos kivitelezése érdekében mind gyakrabban ismétli a már bevált terveket. Eljut a tervek gyűjteséig, mintegy típustervek alkalmazásáig. Ennek köszönhető a számos azonos minta alapján épült templom, gazdasági épület, lakóház, amely néha a tervező kilétének megállapítását is megnehezíti. Az építési iroda tevékenysége révén egy-egy művészeti központ hatása az egész uradalom területére kisugárzik, ami befolyással van a népi építészetre is.

Az uradalmi építkezések szerepét és a megvalósult műalkotásokat értékelve, mintegy a tanulmány summájaként, Cs. Dobrovits Dorottya megállapítja, hogy a barokk stílus nagy, reprezentáns alkotásai, a kastélyok, kegyúri templomok országos viszonylatban is felveszik a versenyt a stílus legkiválóbb építészeti emlékeivel. Kiemeli azonban emellett annak a hétköznapi funkciójú, jellegtelennek tűnő épületcsoportnak a jelentőségét, amely az uradalmak építőtevékenységének zömét alkotja, s amely leginkább befolyá-

solta a környező falvak kisnemesi és paraszti építkezését is. Ezek az uradalmi épületek egyhajós falusi templomok „mint minden korszak átlagépületei, csak a stílus legjellemzőbb elemeit tartalmazzák, kiszűrik az alapvető építészeti gondolatot és azt sokszorosítják." ... „Mutatják azt a folyamatot, hogyan asszimilálódik egy stílus a mindennapi építészeti gyakorlatban." Ennek a magyarországi barokk sajátos, helyi arculatát leginkább magánviselő építménycsoportnak a jellemzése, helyének, jelentőségének a meghatározása a munka egyik legfőbb érdeme.

A tanulmányt gazdag illusztrációs anyag egészíti ki, ebben azonban a szöveghez képest kevesebb helyet kaptak a hétköznapi funkciójú uradalmi épületeket, ill. a hatásukat mutató falusi, kisnemesi épületeket dokumentáló képek.

Cs. Dobrovits Dorottya tanulmánya nemcsak a barokk korszak uradalmi építészetével kapcsolatos ismereteinket gyarapítja, hanem a népi építkezés kutatásához is számos fontos adalékot, új szempontot nyújt. Az uradalmi példák, a földesurak településformáló tevékenysége, valamint a parasztságnak az uradalmi építkezéseknél szerzett, s a falusi építkezéseknél is kamatoztatott tapasztalatai mind olyan tényezők, melyek egy-egy uradalom vonzáskörzetében messzemenően befolyásolták a falvak építészetét is.

Néprajzi dolgozatok Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből. (Válogatás az önkéntes néprajzi gyűjtők pályamunkáiból). A miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi kiadványai XII. Szerkesztette: Viga Gyula. Miskolc, 1981. 313 l.

Bárth János

Borsod-Abaúj-Zemplén megyében immár hagyományai vannak az önkéntes néprajzi gyűjtők legjobb pályamunkáit közreadó igyekezetnek. 1966-ban Bodgál Ferenc rendezett sajtó alá egy kötetre valót a legjobb gyűjtésekből *Borsod megye népi hagyományai* címmel, 1976-ban pedig Dobrossy István szerkesztett kötetet néprajzi pályaművekből, amely a *Foglalkozások és életmódok* címet kapta.

A most közreadott kötet tehát hagyományt folytat. Egyszerű és olcsó sokszorosítási technikával változó színvonalú írások formájában néprajzi adatok sokaságát nyújtja át a tudomány művelői számára. Remélhetőleg e hagyomány nem szakad meg és a következő években is születnek hasonló kiadványok.

A kötetben 13 írás kapott helyet, amelyek a legkülönbözőbb témákkal foglalkoznak. Olvashatunk leírást Ózd régi településéről, a karcsai lakóházak berendezéséről, a taktaszadai halászatról, a keleméri és a sályi aratásról, a kesznyéteni nyomtatásról, a tiszai hajózás és hajóépítés szakszavairól, a taktaszadai mosásról, a nagyrozványi nevelési hagyományokról, a héti keresztelőkről, a karcsai társasmunkákról, az ózdi vasgyár munkásainak táplálkozási szokásairól és a telkibányai református temetőről.

A kötet végén 45 fénykép, térkép és rajz segíti a közölt adatok jobb megértését.

Népi kultúra — Népi társadalom XIII. Szerk.: Kósa László. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1983. 315 l.

Bárth János

A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának tizenharmadik évkönyve elődeinek többségéhez hasonlóan vegyes tartalmú könyv. A vegyes jelző vonatkozik a tartalomra, a tanulmányok színvonalára és tudományos értékére egyaránt. Akadnak a kötetben fontos felfedezéseket közreadó tanulmányok, de előfordulnak a kutatói létezést dokumentáló színtelen, térkitöltő írások is. Szerencsére az előbbiek vannak többségben.

Az Ortutay Gyulára emlékező kötet mind a 15 tanulmányát nem áll módunkban itt elemezni. Ezért az írások sorbavételekor csak azoknál a tanulmányoknál állunk meg hosszabb-rövidebb ideig, amelyek megítélésünk szerint a legtöbb ismeretlen adatot adják közre és amelyek új tudományos összefüggéseket láttatnak meg az olvasóval.

Az évkönyv tanulmányainak sorában viszonylag tág teret kaptak a tudománytörténeti jellegű cikkek. Közéjük sorolhatjuk Bodrogi Tibor: *A magyar társadalom-néprajz Ortutay Gyula korai műveiben*, Sárkány Mihály: *Parasztság és termelési viszonyok*,

BARTHA Antal: *A finnugor őstörténet magyar és finn oldalról nézve* és KISS Mária: *A szokásgyűjtő Vuk Stefanović Karadzic* című írását. TÁRKÁNY SZÜCS Ernő és KRÍZA Ildikó az időközben megjelent *Magyar jogi népszokások* és *A legendaballada* című könyveik egy-egy fejezetét tették közre némi átdolgozással. PALÁDI-KOVÁCS Attila *A lombtakarmány a magyar állattartásban* címmel magyar nyelven közölte azt a tanulmányt, amely 1979-ben először németül jelent meg a Műveltség és Hagyomány Ethnographica et Folkloristica Carpathica néven kiadott XIX., illetve I. kötetében. NAGY Olga a *Kiszáradt az én örömöm zöld fája* című kötetből már megismert Győri Klára széki asszony történeteiben kimutatható Boccaccio hatásnak szentelt tanulmányt.

HOFER Tamás *A tárgyak elméletéhez* című széles horizontú tanulmányában bemutatja, miként lehetséges egy-egy társadalom, illetve család, háztartás tárgyainak rendszerként, folyamatként való vizsgálata. Földrajzi és történeti értelemben messzire kalandozó írása érzékelteti, hogy a tárgyi világok felépítésének, rendszereinek, funkcionálásának különböző típusai különíthetők el, s ezek összefüggnek egy-egy társadalom szerkezetével, mozgásával. Példái sejtetik, hogy az emberi viselkedés talán legkönnyebben megfigyelhető elemeinek, a tárgyaknak rendszeres vizsgálatából a kortárs társadalom mozgásairól is következtetések vonhatók le.

FODOR István *Régészeti adatok lakáskultúránk történetéhez* c. tanulmányában hatalmas hazai és nemzetközi (főleg szovjet) irodalom alapján bizonyítja, hogy a magyarság magával hozta a Kárpát-medencébe a zárt tüzelős veremlakás építési hagyományait. Ezeket fejlesztette tovább az új hazában talált lakosság tapasztalatai alapján. A szerző néhány fontos megállapítást tesz *sátor*, *kemence* és *pest* szavunk kölcsönzésének művelődéstörténeti hátteréről.

A kötet egyik legfontosabb, maradandóságra termett írása ÉGETŐ Melinda *A lugasos szőlőművelés vizsgálata* című tanulmánya, amely alapos történeti és földrajzi kitekintéssel veszi számba a lugasos szőlőművelés történeti, nyelvi és néprajzi emlékeit. A szerző különös gondot fordít a vizsgált szőlőművelési mód balkáni kapcsolatainak földerítésére.

A történeti néprajz szép példája TAKÁCS Lajos: *A bálvány mint határjel* című tartalmas írása, amely felkeltheti a művelődéstörténészek, agráretnográfusok és a folklórkutatók érdeklődését egyaránt. A szerző XVIII. századi határperek tanúvallomásai alapján bizonyítja, hogy a helységek határvonalai között legtöbbször gazdátlan határsáv húzódott, amelyet a pásztorok hasznosítottak és amelyhez sokféle vallásos képzet, hiedelem és szokás kapcsolódott. A határsávba temették el a közösségből kitaszítottakat, a közösségbe nem tartozó idegeneket és az erőszakos halállal elhalt személyeket. A vallomásokon kívül erre utalnak a „temetése" összetételű helynevek a határok közelében. Valószínűleg a határok mentén temették el hajdan a pogányság vétkében elmarasztaltakat is. Az ő sírjeleik lehettek a határok tájékán fennmaradt bálványok.

KÓSA László *A vallási közönyösség növekedése Magyarországon a 19. század közepén* című művelődéstörténeti írásában korabeli egyházi megnyilatkozások, főként papok panaszkodásai alapján megállapítja, hogy az 1850—70-es években a magyarság tömegei feltűnően távolodtak az egyháztól és a vallástól. Olvasmányaink és tapasztalataink alapján úgy véljük, hogy amióta tételes vallások léteznek a földön, a papok mindig elégedetlenek voltak híveik vallásosságával. Siránkozó cikkeikben, leveleikben és harciasan ostorozó prédikációikban mindig szembeállították a jelen fokozódó közömbösségét, eltévelyedését és gyarlóságát a megszépített múlt hatalmas buzgóságával. Nem azt akarjuk ezzel mondani, hogy a XIX. század közepén nem növekedett a vallási közönyösség Magyarországon, de talán nem volt olyan jelentős ez a folyamat, mint amilyennek az egyházi szerzők műveiből első pillantásra látszik. Valószínűleg inkább csak a nemességet és az értelmiségi középosztályt érintette számottevően. Ha nem így lenne, nehezen érthetnénk meg azt a XIX—XX. századi mély és buzgó, sőt néha fanatikus paraszti vallásosságot, amely a népi vallásosság XX. századi kutatóinak munkáiból elénk tárul. Mindenesetre nagy szolgálatot tett a magyar néprajznak KÓSA László, hogy ráirányította a figyelmet ezekre az alig kutatott kérdésekre. A következő években több kutatóponton meg kellene vizsgálni, hogy a XIX. század végén mi jellemezte a paraszti vallásosságot. Milyen tömegek és milyen intenzíven vettek részt a vallásos szertartásokon, a családi életben milyen szerepe volt a vallásos nevelésnek stb. ? Az egyházi levéltárakban tonnaszám hevernek olyan irattípusok, amelyeket a művelődéstörténészek és néprajzkutatók még soha nem használtak, pedig a fenti kérdésekre és a hasonlókra valószínűleg választ tartogatnak. Sok-sok helyi válasz után lehet majd általánosítani és megnyugtatóan megállapítani, hogy a XIX. század közepének vallási közönyössége mennyire lépett ki az értelmiségi keretekből és mennyire terjedt el a magyar parasztság körében.

Bizonyára sokak érdeklődését felkelti HOPPÁL Mihály *Jelrendszerek a népművészetben* című tanulmánya. Közvetlenül utána olvashatók HOFER Tamás rövid tanulmánnyá érlelt vitázó megjegyzései, amelyekre HOPPÁL Mihály válasza várható. Nagy nyeresége ez az irodalmi diskurzus a szakmai ellenvélemények nyílt ütköztetésétől mindinkább irtózó magyar néprajztudománynak.

A kötetet KÓSA László és PALÁDI-KOVÁCS Attila tollából rövid beszámoló zárja a Néprajzi Kutató Csoport 1967 és 1981 közötti munkájáról.

Ethnographica et Folkloristica Carpathica I. és II. Műveltség és Hagyomány XIX. és XX. Szerk. UJVÁRY Zoltán. Debrecen, 1979, 1981.

Bárth János

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke új címen adta ki nagymúltú évkönyvét a Műveltség és Hagyomány-t. Az új főcím, az *Ethnographica et Folkloristica Carpathica* bevezetésével egyidejűleg új sorszámozás is került a kötetek címlapjára. Ez a körülmény azt sejteti, mintha új évkönyvről lenne szó. A második oldalon azonban ott szerénykedik a Műveltség és Hagyomány XIX., illetve XX. címjelzés is, demonstrálva valamiféle folytonosságot. A bibliográfusok valószínűleg nem örvendeznek a kettős címnek és a kétféle számozásnak. Egy darabig a bel- és külföldi kutatók is törhetik a fejüket, miként hivatkozzanak a debreceni évkönyvekre. Az új főszerkesztő, UJVÁRY Zoltán bizonyára tudja, miért volt fontos a húszéves, nagyhírű évkönyvsorozat patinás hangzású nevének megváltoztatása.

Az új cím hosszú és jellegtelen, ámbár latin és ezzel „nemzetközibb", mint a régi. Valószínűleg ezen a ponton lelhetünk rá az átkeresztelés okára. Az első két kötetből ítélve a debreceni évkönyv Acta-szerű, idegen nyelvű publikációs fórummá kíván válni, másrészt a Kárpátok medencéjének néprajzi problémáit „nemzeteket átívelő" szemlélettel szeretné tárgyalni. E szempontok némiképp indokolhatják az új latin cím szerepeltetését.

Az évkönyv első (illetve a régi számozás szerint XIX.) kötete a debreceni néprajzi tanszék fennállásának harmincadik évfordulójára jelent meg. Tanulmányai német, angol és francia nyelven íródtak viszonylag bő magyar kivonattal, aminek sajnos nincs számottevő hagyománya a magyarországi idegen nyelvű könyvkiadásban és ezért meghonosítása fölöttébb örvendetes újítás.

Az évkönyvben közreadott tizenöt tanulmány a Kárpát-medencében élő népek anyagi kultúrájának és folklórjának legkülönbözőbb témáit érinti. Néhány kiragadott példa: DANKÓ Imre áttekinti a Kárpát-medence népi árucsere kapcsolatait, vásárhelyhálózatát, vásárövezeteit és az árucserével kapcsolatos migrációt. KÓSA László röviden összefoglalja a magyarországi burgonyatermesztés legfontosabb néprajzi kérdéseit. PALÁDI-KOVÁCS Attila egy nagyon régi állattáplálék, a lombtakarmány készítéséről és felhasználásáról ad képet. SELMECZI KOVÁCS Attila kartografikus módszerrel mutatja be a kévekötőfa típusainak elterjedését és követi az eszköz használatában bekövetkezett történeti változásokat. DÁM László a magyar ház eredetéről folyó régi vitában sok régészeti és külföldi szakirodalmi adat felsorolásával amellett voksol, hogy a honfoglaló magyarság ismerte a zárt tüzelőjű, kemencés házat, sőt döntő szerepe volt annak elterjesztésében a Kárpát-medence tájékán. BARNA Gábor a regős hagyományok földrajzi elterjedését tekinti át. SZABADFALVY József és UJVÁRY Zoltán a magyar nyelven megjelent korábbi könyveik egy-egy fontos kérdését mutatják be németül.

A második, illetve a régi számozás szerinti huszadik kötet jóval vastagabb az előzőnél. Német, angol és francia nyelven megírt tanulmányai a 70 éves GUNDA Bélát köszöntik. Alábbi rövid szemlénk is érzékelteti a tanulmányok sokszínűségét. DÁM László a magyar Alföld földbe mélyített épületeit tipizálja, érzékeltetve művelődéstörténeti jelentőségüket. SELMECZI KOVÁCS Attila a vályús kézimalmot, közismert nevén a sódarálót, sóőrlőt mutatja be. VIGA Gyula a magyarság kecsketartásával kapcsolatos legfontosabb adatokat foglalja össze. SZABADFALVY József a magyar mézeskalácsosság eredetét kutatja. DANKÓ Imre a bosnyák vándorárusok hajdani tevékenységéről számol be. BŐDI Erzsébet a haluskának nevezett főtt tészta szerepét vizsgálja a magyar, a szlovák, a lengyel és az ukrán népi táplálkozásban. Lengyel és szlovák kutatók, Urszula LEHR-LENDA, Ján OLEJNIK, Viera FEGLOVÁ, Ewa KRASIŃKA—Ryszard KANTOR különböző lengyel és szlovák népszokásokat mutatnak be. FÖLDESI Béla a Gergely-járás szokását tárgyalja. BARNA Gábor a halottlátókról, KUNT Ernő a magyar paraszti sírjelekről,

Ujváry Zoltán a halottvirrasztó játékokról közöl összefoglaló tanulmányt. Hofer Tamás az élőfával történő sírjelölés szokásáról ad hírt. Farkas József a kelet-magyarországi szekereken fellelhető kígyóábrázolások művelődéstörténeti jelentőségét kutatja. Dobrossy István a Kárpát-medence XVII—XIX. századi újgörög diaszpóráinak néprajzi jelentőségét méltatja. Voigt Vilmos a folklór történeti kutatásának kérdéseiről, Bartha Elek a görögkatolikus szokások alakulásáról, Mándoki László az ukrán találóskérdések magyar kutatóiról értekezik. Végül B. Angyal Katalin és Balla Lajos három sémita—főníciai—szír istenség pannóniai kultuszáról nyújt tájékoztatást.

Mindkét kötet tanulmányait térképek, rajzok és fényképek teszik szemléletessé.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1985. I. 8. — Terjedelem: 11,9 (A/5) ív
86.14069 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCV. 1984 Nr. 4.

Ismertetések — Book Reviews

Település, népi építkezés — Settlement Patterns, Vernacular Architecture

Für Lajos: Kertes tanyák a futóhomokon *(Varga Gyula);* — Janó Ákos: Fejezetek a szanki és móricgáti tanyásgazdálkodás múltjából *(Bárth János);* — Szentmihályi Imre: Körmend települése és népi építkezése a XVII. század derekán *(H. Csukás Györgyi);* — Holl, Imre – Nándor Parádi: Das mittelalterliche Dorf Sarvaly *(Barabás Jenő);* — Cs. Dobrovits Dorottya: Építkezés a 18. századi Magyarországon. Az uradalmak építészete *(H. Csukás Györgyi)*

Gyűjteményes kötetek, folyóiratok — Miscellaneous Collections, Periodicals

Néprajzi dolgozatok Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből *(Bárth János);* — Népi kultúra – Népi társadalom XIII. *(Bárth János);* — Etnographica et Folkloristica Carpathica *(Bárth János)*

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivataloknál, és a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest, V., József nádor tér 1.) 1900, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215–96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest, Váci utca 22. Telefon: 185-881) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 100 Ft

1 szám ára: 25 Ft

Index szám: 25.210

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 25 Ft
Előfizetés egy évre: 100 Ft

ISSN 0014—1798

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCV. 1984 4.

CONTENTS

Centenary of István Györffy's birth:
New contributions to one of his research themes

Balogh, István: Gardens and enclosures in the environs of Debrecen in the 16th and 17th century 505
Orosz, István: Settlement-pattern, gardens, enclosures and outer farm-yards in country-towns of Tokaj-Hegyalja, 17th—18th century 520
Bencsik János: Everyday life in the farm-yards of Nánás in the 18th century 541

István Györffy's personality and scholarly significance

Köpeczi, Béla: Opening address on the István Györffy centennial session 558
Kulcsár, Kálmán: István Györffy and the study of peasant society 561
Benda, Kálmán: István Györffy und die ungarische Geschichtswissenschaft 567
Szabolcsi, Miklós: Closing speech on the István Györffy centennial session 572

Contributions to the biography of István Györffy

Szilágyi, Miklós: István Györffy's activity in the Ethnographical Museum 577
Györffy, István: Five research projects and reports (edited by *Miklós Szilágyi*) 593
Kiss, István: The exhibition of the "Center for Social and Regional Studies" (1938) 605

Book Reviews

(for a full list see p. 2. of the cover) 628